

A MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG
KIADVÁNYAI.

*

PROTESTÁNS SZEMLE.

SZERKESZTI

S Z Ö T S F A R K A S,

THEOL. AKADÉMIAI TANÁR,
A MAGYAR PROT. IRODALMI TÁRSASÁG TITKÁRA.

1903

TIZENÖTÖDIK ÉVFOLYAM.

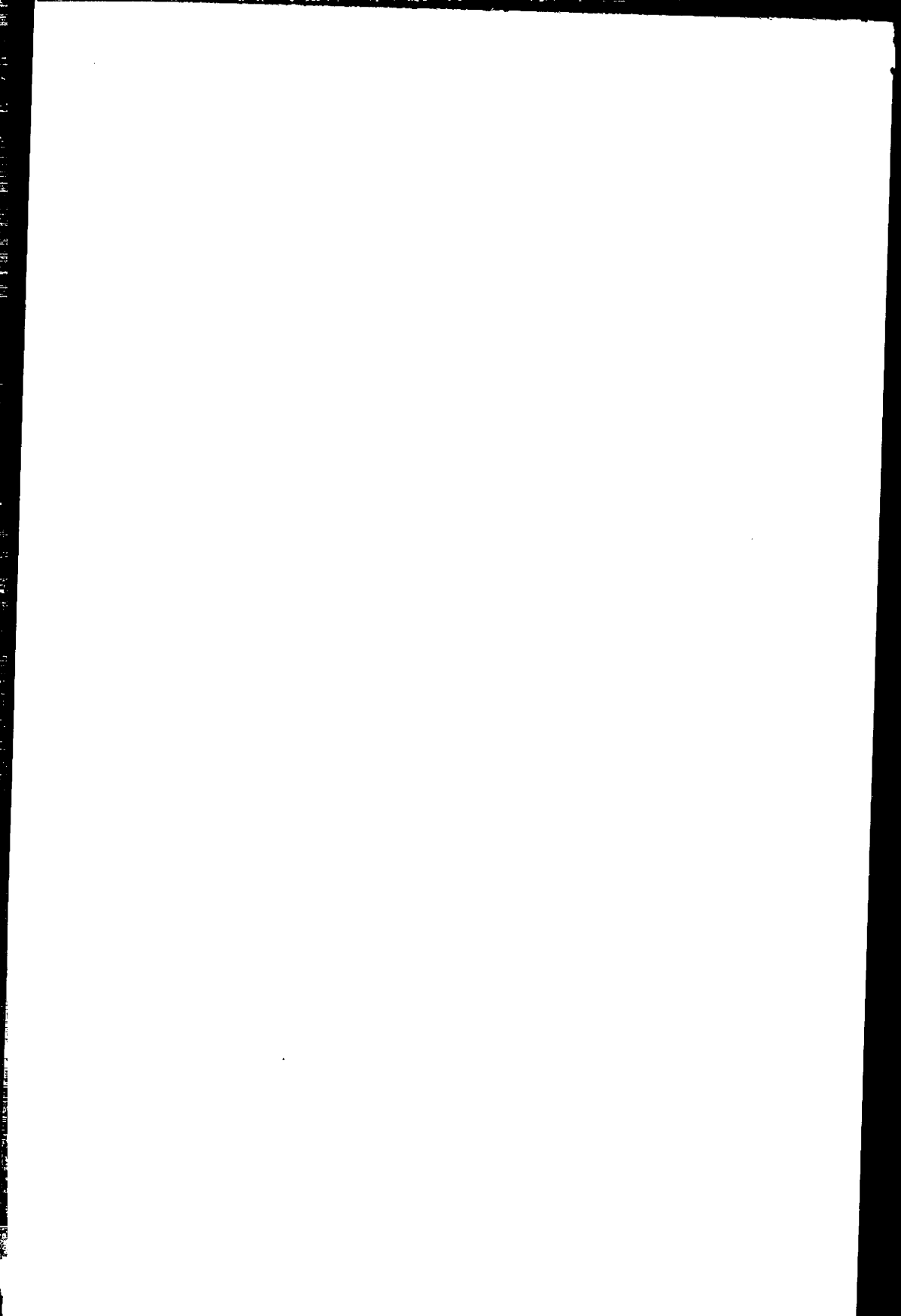
I—X. FÜZET.

A VIII. FÜZET A NAGYVÁRADI GYÜLÉS EMLÉKKÖNYVE.

BUDAPEST,

HORNÁNSZKY VIKTOR CS. ÉS KIR. UDVARI KÖNYVNYOMDÁJA

1903

TARTALOMJEGYZÉK

I. Értekezések és tanulmányok.

	Lap
A m. protestantizmus történetének korszakai. <i>Zoványi Jenő</i>	1
Az 1713. évi kocsi zsinat. <i>Thury Etele</i>	10
Az „Ember tragédiájá”-nak világnézete. <i>Kapi Béla</i> 22.,	95
A coccejanismus lényege, fejlődése és jelentősége. <i>Zoványi Jenő</i>	65
A sámán. <i>Stromp László</i> 76.,	152
A teremtő eszméje a nevelésben. <i>Tóth Pál</i>	88
Politikai és vallási katolicizmus. <i>Dr. Szlávik Mátyás</i>	130
Jézus élete és tanítása. <i>Dr. Erdős József</i> 138., 205.,	277
A világi morálról. <i>Dr. Masznyik Endre</i>	193
A csallóköz-mátyusföldi ref. egyházkerület keletkezése. <i>Zoványi Jenő</i>	219
Honter mint reformátor. <i>Dr. Lakos Béla</i>	226
Sabatier dogmatikai rendszéről. <i>Lencz Géza</i> 261.,	349
Valami a Pilarikok családjáról és irodalmi működéséről. <i>Zoványi J.</i>	271
Felső-Órs reformációja. <i>Thury Etele</i>	292
Bethlen Gábor academicum collegiuma. <i>Váró Ferencz</i> 325.,	397
Péter apostol római püspöksége. <i>Stromp László</i>	337
Patay István Belényesbe menetelének oka és ideje. <i>Thury Etele</i>	361
A pátens visszavonásának körülményei. <i>Zoványi Jenő</i>	465
Pázmány és Lamormain titkos tanácsa. <i>Payr Sándor</i>	412
Kanizsai Pálfi János püspökké választása. <i>Thury Etele</i> 423, 470.,	549
Julianus császár a kereszténység ellen. <i>Marton Lajos</i> 488.,	559
A pátens visszavonásának körülményei. <i>Révész Kálmán</i>	533
Jézus első beszéde. <i>Dr. Masznyik Endre</i>	536

II. Tárcza.

Iskolai dolgozatok 1704-ből. <i>Borsos István</i>	34
Beöthy Ákos könyve Révész Imréről. <i>Révész Kálmán</i>	165
Az ó-testamentum maradandó jelentősége. <i>j. v.</i>	367
Száki János prédikátor megérettetése. <i>Földváry László</i>	442
Berthold, a középkor legnagyobb szónoka. <i>Hörk József</i> 502.,	572

III. Egyházi szemle.

Külföldi egyházi élet. <i>p-f.</i> 39., 108., 168., 236., 306., 374.,	611
---	-----

IV. Irodalmi szemle.

a) Hazai irodalom.

Geöcze Sarolta: Az akarat nevelése. <i>Dr. Székely György</i>	51
Rákosi Viktor: Az elnémult harangok. <i>Sz. F.</i>	54
Könyvszemle.	57
Osterzee—Antal: A Heidelbergi Káté. <i>Sz. F.</i>	121
Dr. Kampis J.: Az állami anyakönyvezés szabályai.	124
Platz Bonifác: Kath. levelek egy megtérő nőhöz. <i>Dr. Tüdös István</i>	179
Csiky Lajos: Kátémagyarázati imádságok. <i>Sz. F.</i>	182
Bodnár Zsigmond: A csokonai vita. A cseh-német kiegyezés stb. <i>Sz—s.</i>	184
Raffay Sándor: Theologiai szaklap. 3. füzet	186
Heinrich Gusztáv: Egyetemes irodalomtörténet. <i>Sz. F.</i>	248
Szász Domokos: Hátrahagyott negyven egyházi beszéde. <i>F.</i>	252

	Lap
Delitzsch Frigyes: Babylonia és Biblia. <i>F.</i>	317
Csiky Lajos: Imádságok és elmékedések. <i>Sz.</i>	319
Halasi Gőzon Gyula: A Szentföld lovagja. <i>S—s.</i>	319
Somogyi Ede: Szumirok és magyarok. <i>V. F.</i>	385
Csiky Kálmán: Tacitus fönmaradt összes művei. <i>S—s.</i>	386
A Nagypénteki Ref. Társaság Évkönyve és Emlékkönyve	388
Horváth Ödön: Jogakadémiák és jogi vizsgálatok	389
Székely György: Művészet és erkölcs	390
Dods—Lukácsy: János evangéliumának magyarázata. <i>Sz. F.</i>	454
Juhász László: Janet spiritualizmusa. <i>Dr. Vásárhelyi József</i>	455
Juhász Sándor: Protestáns asszonyok. <i>V. F.</i>	458
Karácsonyi—Borovszky: A váradi regestrum. <i>S—s.</i>	519
Rövid irodalmi szemle. —s.	522.,
Brors Xaver F.: A keresztyén hitvédelem ABC-je. <i>Dr. Tüdös István</i>	581
Imre Sándor: Gróf Széchenyi István nézetei a nevelésről. <i>V.</i>	586

b) Külföldi irodalom.

Dr. Reinhold: Das Wesen des Christenthums. <i>R. S.</i>	60
Ihmels, L.: Die Bedeutung des Autoritätsglaubens. <i>R. S.</i>	63
Krauss, F. X.: Cavour és Spahn M.: Der grosse Churfürst. <i>Sz. M.</i>	125
Siedl: Christl. Lebensphilosophie für Jünglinge. <i>Sz. M.</i>	187
Mirbt, C.: Quellen zur Geschichte des Papstthums. <i>Hörk József</i>	189
Baum, Fr.: Kirchengeschichte für das evang. Haus. <i>Sz. M.</i>	190
Müller, Karl: Die Bekenntnisschriften der reformierten Kirche. <i>Dr. Tüdös István</i>	254
Delitzsch, Fridrich: Zweiter Vortrag über Babel und Bibel. <i>z—s.</i>	258
Schultze: Das Bleibende in der Lehre Jesu. <i>Sz. M.</i>	321
Reischle: Christl. Glaubenslehre. <i>Sz. M.</i>	323
Hilty: Briefe. <i>Sz. M.</i>	391
Warneck: Luther als Erzieher. <i>Sz. M.</i>	394
Paulsen, Fr.: System der Ethik. <i>Sz. M.</i>	460
Kattenbusch: Von Schleiermacher zu Ritschl. <i>Sz. M.</i>	462
Kolb: Die Glaubensspaltung und ihre Folgen. <i>Raffay Sándor</i>	528
Grimm: Die Ethik Jesu. <i>Sz. M.</i>	530
Ziegler, L.: Das Wesen der Kultur. <i>Sz. M.</i>	591
Dorner: Grundriss der Religionsphilosophie. <i>Sz. M.</i>	593

A nagyváradai gyűlés Emlékkönyve.

Az egyéniség jelentőségéről. <i>Raffay Sándor</i>	1
Imádság az istentiszteleten. <i>Draskóczy Lajos</i>	12
Predikáció az istentiszteleten. <i>Dr. Baltazár Dezső</i>	16
Díszlési elnöki beszéd. <i>Hegedüs Sándor</i>	21
A szociálizmus és az egyház. <i>Gr. Tisza István</i>	25
Az 1848: XX. t.-cz. a történelem világánál. <i>Dr. Ballagi Géza</i>	36
Szálla alá poklokra (költemény). <i>Hegedüs István</i>	57
A VII. vándorgyűlés krónikája. <i>s—s.</i>	61
A Társaság 1902. évi működéséről. <i>Szóts Farkas</i>	81
A választmányi ülések jegyzőkönyve	87
Közgyűlés és díszgyűlés jegyzőkönyve	96
Számadás, költségvetés, vagyonkimutatás	106
A kiadványok raktárjegyzéke	108
A tisztikar és az igazgató-választmány névsora	110
A társaság megújított alapszabályai	111
A társaság tagjainak a névsora	117

K. 648.

XV. évfolyam.

1903.

1. füzet.

A MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG
KIADVÁNYAI

BUDAPESTI
PROTESTÁNS
KÖNYVTÁR

A BANYAI AG. H. EV.
EGYHÁZKERÜLET
LEVÉLTÁRA

PROTESTÁNS SZEMLE.

SZERKESZTI

S Z Ö T S F A R K A S,

THEOL. AKADÉMIAI TANÁR,

A MAGYAR PROT. IRODALMI TÁRSASÁG TITKÁRA.

A Protestáns Szemle, mint a Társaság folyóirata,
július és augusztus kivételével minden hó 15-én
jelenik meg.

Az egész évfolyam előfizetési ára nem tagoknak 8 kor.

BUDAPEST,

HORNÝÁNSZKY VIKTOR CS. ÉS KIR. UDVARI KÖNYVNYOMDÁJA

1903.

TARTALOM.

I. Értekezések és tanulmányok.

	Lapszám
1. A m. protestantizmus történetének korszakai. <i>Zoványi Jenő</i>	1
2. Az 1713. évi kocsai zsinat. <i>Thiury Etele</i>	10
3. Az „Ember tragédiájá”-nak világnézete. <i>Kapi Béla</i>	22

II. Tárca.

Iskolai dolgozatok 1704-ből. <i>Borsos István</i>	34
---	----

III. Egyháziszemle.

Külföldi egyházi élet. <i>p—f.</i>	39
--	----

IV. Irodalmi szemle.

a) Hazai irodalom:

1. Geőcze Sarolta: Az akarat nevelése. <i>Dr. Székely György</i>	51
2. Rákosi Viktor: Az elnémult harangok. <i>Sz. F.</i>	54
3. Könyvszemle.	57

b) Külföldi irodalom.

Dr. Reinhold: Das Wesen des Christentums. <i>R. S.</i>	60
Ihmels, L.: Die Bedeutung des Autoritätsglaubens. <i>R. S.</i>	63

Kérelem a Társaság tagjaihoz.

Társulatunk legutóbbi közgyűlése a módosított alapszabályokban a *segítő tagok* évi tagdíját 3 koronában, könyvilletményét a *Házi Kincstár* egy-egy kötetében és a *Koszorú* tíz-tíz füzetében állapította meg.

Tisztelettel és bizalommal kérem társulatunk tagjait, hogy sziveskedjenek minél számosabb segítő tagot toborzani.

A titkár.

A MAGYAR PROTESTANTISMUS TÖRTÉNETÉNEK KORSZAKOKRA OSZTÁSA.

A magyarországi protestantizmusnak, illetőleg magyar protestáns egyháznak a története iróink legnagyobb részénél egy megszokott mód szerint van felosztva korszakokra. Majdnem mindnyájan egy-egy korszakot fejeznek be a bécsi béke törvénybe iktatásával, nemkülönbén azután a szatmári békekötéssel, végül pedig a II. Lipót trónra léptével. *Zsilinszky* Mihály (A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai a reformációtól kezdve), *Farkas* József (A magyarországi protestáns egyház története), *Thury* Etele (Az evangélium szerint reformált magyarországi keresztyén egyház története, tekintettel az ágost. hitv. evangélikus egyházra), *Bereczky* Sándor (A magyar protestáns egyház története) és egyben némileg eltérően, a miről szöveg még, *Bauhofer* János György (Geschichte der evangelischen Kirche in Ungarn vom Anfange der Reformation bis 1850 mit Rücksicht auf Siebenbürgen) egyaránt ezt a módszert követik, sőt némelyikük aztán ezeket a korszakokat, vagyis inkább közölök egyiket-másikat ilyen vagy legalább is eféle nevekkal látja el: szenvedve tűrő, tűrve szenvedő, küzdve szenvedő, néma szenvedő stb. *Bod* Péter (Historia Hungarorum Ecclesiastica) és *Batizfalvy* István (A magyarországi protestáns egyház története) a bécsi békekötés tekintetében eltérnek a többiektől, de a szatmári békekötést ők is korszakalkotónak tekintik. Amaz névleg ugyan a bécsi békét, de valósággal a helyett a Bocskay István fellépése előtti viszonyokat és eseményeket, Batizfalvy pedig az 1600-ik évet fogadja el a második korszak megnyitójául. *Zsilinszky* a XVII. század országgyűléseinek egyházi vonatkozásokban rengeteg bőséges anyagára való tekintettel határt vetőnek kénytelen feltüntetni a linczi békekötés törvénybe iktatását és az 1687—88-iki országgyűlést is, mindeniket az előző eseményekkel foglalván együvé; de hogy mennyire ragaszkodik a bécsi és szatmári békekötések szerinti beosztáshoz, mutatja az a körülmény, hogy nagy terjedelmű munkájának úgy első, mint negyedik

kötetét rövidebbre szabta a közbeneső kettőnél, csak azért, hogy amazt a bécsi, emezt a szatmári békével rekeszthesse be. Pedig ha ehhez az utóbbihoz hozzáveszi az 1712—13-iki és 1715-iki országgyűlések tárgyalásait, az *országgyűlések* terén csakugyan korszakot fejezhetett volna be a negyedik kötetben. *Balogh* Ferencz (A magyar protestáns egyháztörténelem részletei) három korszakra osztja fel magát a XVI. századot, befejezve azt a felekezetekre oszlás teljességre jutásával, szerinte 1597-tel; ezután elhatároló eseményekül jelzi a linczi béke törvénybe iktatását, és az 1790—91-iki országgyűlést, amazzal végezve, ez utóbbival kezdve korszakot. A XVI. század külön korszakokra osztása különben munkájának nagymérvű aránytalanságából ered, s ebben nincs is egyetlen társa sem iróink közt. Ellenben a linczi békekötést és törvénybe iktatását szintén korszakot záró eseménynek tekinti *Tóth* Ferencz (A magyar és erdélyországi protestáns eklézsiák története), *Heiszler* József (A magyar református egyház történelmének vázlata) és *Warga* Lajos (A keresztyén egyház történelme), ez utóbbi valószínűleg attól indítva, avagy épen kényszerítve, hogy ez a korszak, mely a németeknek a vesztfáliai békéhez szabott felosztása alapján állott elő, a magyarokra nézve is egybe essék az általánossal. Ő aztán munkája beosztása folytán, a melynél fogva a XIX. századot külön kötetben tárgyalta, az 1790—91. évi törvényhozással és a magyarországi két protestáns egyháznak erre következő zsinataival ugyancsak korszakot fejez be: a másodikat, és e szerint az egész magyar protestáns egyháztörténetet három korszakba osztja be. *Heiszler* viszont 1647-től fogva nem talált korszakalkotó mozzanatot, de azt megelőzőleg külön korszakot számít az 1600-ik évtől. *Kovács* Albert (Egyházjogtan különös tekintettel a magyar protestáns egyház jogi viszonyaira) nagyjában szintén az általános szokást követi, csak-hogy a negyedik korszakot nem a II. Lipót trónraléptével, hanem a türelmességi rendelettel nyitja meg, a mely álláspontra tényleg *Bauhofer* is helyezkedett, noha munkája előbbi folyamán a türelmességi rendeletet és általában II. József uralkodását még a harmadik korszakhoz tartozónak tüntette föl. *Csecsetka* Sámuel (Magyarhoni ev. egyházjogtan) hasonlóképen a többség által taposott úton halad, de a XVII. század folyamán közben még korszakot zár a III. Ferdinánd uralkodásával, illetőleg korszakot nyit az I. Lipótéval.

Önként kínálkozik tehát egyháztörténelmünk tanulmányozójának, hogy ebben a tarka változatban válogasson. Én is sokat gondolkoztam rajta, míg utoljára meg tudtam állapodni egy határozott véleményben. Nagyon természetes, hogy e végre

bizonyos elvekben kell először megegyezni az ezzel foglalkozóknak, hogy aztán azok alapján helyesen beosztható legyen az egész anyag. Ezek az elvek aligha lehetnek akárki szerint is egyebek, mint a következők: 1. egyetemes érdekű, tehát egy részről úgy a lutheránus, mint a református, sőt lehetőleg az unitárius egyházra is, más részről pedig úgy az egész magyarországi, mint az erdélyrészi protestantizmusra egyiránt tartozó, vagy legalább is egyidejűleg történő fontos események alapján végeztessék a felosztás; 2. ha nem is teljesen egyenlők, a mi lehetetlenség, de lehetőleg arányosak és semmi esetre se aránytalanok legyenek egymáshoz képest az egyes korszakok, mert hiszen akkor ellentétbe jutunk a felosztásnak az eredeti céljával; 3. olyan események és állapotok alapján történjék a felosztás, a melyek tényleg fordulatot idéztek elő, úgy, hogy az új korszaknak a megelőzőétől eltérő fő jellemvonását könnyen észrevehessük és kimutathassuk. Megjegyzem ugyan, hogy a végetlen időnek minden eseménye szoros oki összefüggésben levén a megelőzőkkel és következőkkel, olyan felosztást soha senki sem tehet, sem nem várhat, a mely tökéletesen és véglegesen elkülönítse az egyes korszakok eseményeit egymástól. Tudományos, sőt még didaktikai szempontok is, valamint az ember végességének érzése és ennek legalább a multban való érvényesítésére irányzott törekvés elkerülhetetlenné teszik a felosztás munkáját.

Ezeknek az elveknek az alapján nem fogadhatom el korszakot befejező mozzanatnak a bécsi békekötést vagy törvénybe iktatását, mivel Erdélyre sem ez nem tartozott, sem ezzel egyidejűleg nem történt ott semmi nevezetes, a mi fordulatot jelzett volna, sőt ellenkezőleg a közvetlenül következő korszaktól végképen nem mutat fel eltérő sajátságokat az 1608. évet megelőző néhány év. Ugyanazok a viszonyok mutatkoztak a később kitört vallásháborúk és békekötések alkalmával, azokat megelőzőleg, mint a milyenek okozták a Bocskay szabadságharczát és létre hozták a bécsi békét, meg ugyancsak hasonlók között iktatták törvénybe is azokat. Ezért is, de meg más-képen is egyenesen hibás eljárásnak tartom, hogy különválaszszák a Bocskay fölkelését a Bethlen Gáboréitól és az I. Rákóczy Györgyétől, valamint a bécsi békét a nikolsburgitól, a második bécsitől, a pozsonyitól és valamennyi felett a linczitől. Ezek mind ugyanegy actiónak, a contra-reformáczióknak képezték az egymáshoz teljesen hasonló jellegű ellenhatását, és eredményeik nemkülönben egyenlők voltak. Sokkal helyesebb hát a Bod Péter eljárása, a ki bár nagy művében a második korszak legelső fejezetének feliratában a bécsi béke megköté-

sétől (s akkor sem a törvénybe iktatásától) kezdődőnek mondja azt, de tényleg még a Bocskay fölkelése előtti és ennek okául szolgáló erdélyi és magyarországi helyzetet is megismerteti ugyanebben a korszakban.

Ezt tartván a dolog természetéből folyó eljárásnak, e részben egyenesen Batizfalvyhoz és Heiszlerhez csatlakozom, a kik az 1600. évet teszik határkőnek a két korszak közé. Elvileg és tényleg Balogh Ferenczcel is egyetértek tehát, de eltértek tőle az évszám kijelölésében. Viszont Batizfalvyval sem tarthatok egészen, a mennyiben ő csak elméletileg állapítja meg így, de tényleg — egy irányban legalább — a Rudolf és illetőleg a Báthoryak uralkodásáról a második korszakban beszél. Hogy miért tartom az 1600. évet határvonalnak, két körülményre való tekintettel tudom indokolni. Egyik az, hogy a protestantismus két fő ága közt az egész Magyarország ekkorra lett teljessé a szakadás, melynek ez idő szerint legutolsó mozzanataul eddigi ismereteink szerint az 1599-ben tartott kisszebeni zsinatnak azt a határozatát tekinthetjük, a melylyel Ambrosius Lam Sebestyén, késmárki lelkeszt nyílt sacramentariusnak jelentette ki. A XVI. század utolsó évtizede a Habsburg-uralom alatti országrészben a lutheránusok és reformátusok közötti viszálykodás tetőpontra jutásának és aztán ebből folyólag a különválásnak az ideje volt. Megkezdődött a különválás a Dunántúl a csepregi colloquium után, folytatódott Felső-Dunamelléken a galánthai 1592-iki zsinaton, a mely kerület a Sibolthi után következő Dobronoki Miklós püspökkel élén ekkor szintén reformátussá alakult át,¹ és bevégeződött Szepes, Sáros stb. vármegyékben a késmárki kettős colloquium után, specialiter az Ambrosius excommunicáltatásával. Egymaga Kassa városa maradt még jó ideig abban a helyzetben, hogy nem alakultak önálló gyülekezetté az ott lakó reformátusok. Am ez egy absolute különleges, kivételes állapot volt, mely teljességgel nem változtat azon az általános tényen, hogy az 1600. év már úgy köszöntött be Magyarországra, mint a melyben mindenfelé külön szervezkedett lutheránus és külön szervezkedett református gyülekezetek léteztek, valamint hogy ekkorra az unitáriusok gyülekezetei a török uralom alatt álló magyarországi részekben szintén el voltak szakadva a reformátusokéitól, a melyek közül hódítgattak volt. A másik körülmény, melyért méltán határt vetőnek vehetjük az 1600. évet, a contrareformatiónak az a vehemens

¹ Erről az egyháztörténeti irodalmunkban ismeretlen adatról mostanában részletesebben fogok írni.

támadása, a melyet 1601-ben indított meg úgy Magyarországon, mint az 1600-ban, illetőleg 1601-ben Básta keze alá került s valóságos rémuralmat szenvedő Erdélyben. Addig is, az első korszakban folyvást működött a contrareformatió, de mérsékeltén, bizonyos határokat állandóan figyelemben tartva. Az 1601. éven kezdve ellenben igazi lázas buzgalommal fordult ellene úgy a világi, mint egyházi hatalom a protestánsoknak, és pedig Magyarországon és Erdélyben egyiránt. Ebben a tekintetben a török uralom alatti országrész nem jöhet számításba, mert ott a helyzet bárminő változása csak jó sokára következett el.

A némelyek által határvonal gyanánt fölvett linczi békekötésnek ilyenül elismerése egy irányban volna indokolt. Tudniillik abban, hogy papiron ezzel emelkedett tetőpontjára a Habsburg-uralom alatt levő magyarországi protestantizmusnak a vallásszabadsága. De ebben az esetben az előbbihez képest aránytalanul rövid időre terjedő korszakról volna szó, a minek megkülönböztetése csak akkor volna szükséges, ha a XVII. század első fele más tekintetben is a folytonos előrehaladás képét tüntetné fel. Csak hogy épen ellenkezőképen áll a dolog. A Habsburgok uralma alatti protestantizmus úgy szám, mint erő tekintetében szakadatlan hanyatláson ment keresztül ez időben is, meg annak utána is. Különb a linczi béke nyújtotta előnyök az országnak körülbelül csupán egy harmadára szorítkoztak: az osztrák uralkodó területére. Warga Lajosnál az általam már említett körülményen, a magyar egyháztörténet eseményeinek az egyetemes egyháztörténet keretébe való befoglalásán kívül, a mivel egyébiránt az ő munkája értékének igen nagy hátrányára, a megengedhető legtágabb határokon is túlment, nemkülönb a linczi béke fontosságát illető amaz indokon kívül, a melyre imént hivatkoztam, döntőleg szerepelhetett az is, hogy ez az időszak egybeesett a szatmárnémeti nemzeti zsinattal, a melylyel a presbyteri és puritán mozgalmakat ő is befejezetteknek és elfojtottaknak tekinti. épen úgy, mint többi társai, a kik közül Farkas József nemcsak egyháztörténetében, hanem még a Pallas Nagy Lexikonában sem irt egyetlen sort sem azoknak későbbi nagyérdékű fejleményeiről és kiválóan fontos mozzanatairól.

Máskülönb a linczi békének korszakalkotó mozzanatul felvétele még megjárna valamennyire, mert legalább egy érvet lehet felhozni mellette, de hogy minő alapon lehetséges a III. Ferdinánd uralkodásának végét korszak bezárójának, és az I. Lipót uralkodásának kezdetét új korszak nyitójának megtenni, azt semmiképen nem bírom magamnak megmagyarázni.

Ha vagy harmincz-negyven korszakot kellene megkülönböztetnünk, talán szóba jöhetne ez is, de akkor is nagyon kétséges volna, ha elnyerné-e vajjon a pálmát?

Majdnem épen ennyire csodálatos előttem az a nagyon sok irónál előforduló felvétel, a mely szerint a korszakalkotó események közé odasorozzák a szatmári békekötést. Igaz, hogy Magyarország köztörténetében korszakalkotó volt, de a magyar protestantizmus történetében szerintem alig lehet valami különösebb fontosságot tulajdonítani neki. Magának a békeszerződésnek egyáltalában nem, a mennyiben mindössze a harmadik pontjában van valami általánosságban tartott ígéret téve az iránt, hogy a király „a vallás dolgában országunknak törvényét megtartja...” Inkább lehetne talán arra hivatkozni, ha ugyan valósággal megfelelné a tényeknek, hogy tudnillik a magyar protestantizmusnak az általános helyzete, jogi állapota stb. más képet mutatott fel a szatmári béke előtt és másat utána. Úgy volt-e csakugyan? A szatmári békétől kelteződik valami nagyobb szabású változás? Az a helyzet, a melyben III. Károly, Mária Terézia és II. József alatt voltak a protestánsok, midőn királyi kegyelemtől függött egyházak léte s kényre-kedvre ki voltak szolgáltatva az uralkodóknak, a kik rendeletekkel intézték sorsukat, vajjon a szatmári béke után állott-e elő? És vajjon nem az 1687–88-iki országgyűlés XXI. törvényczikkében találta-e meg jogi alapját, mely per consequentiam kizárta a vallásügyeket az országgyűlés tárgyalásaiból, és a melynek első fontosabb termékéül a Leopoldina Explanatio 1691-ben bocsátott ki, s utána tengere jött a hasonló explanatióknak, resolutióknak s másnevű rendeleteknek, közéjük számítva még a II. József türelmességi rendeletét is, a mely hasonlóképen csak a király magán tetszésében találta forrását?

Ez ellenében felhozhatná valaki, hogy ennek daczára tényleg a II. Rákóczi Ferencz szabadságharcza idejében mindkét részről való országgyűlések foglalkoztak egyházi ügyekkel, így tehát csakugyan később kezdődött meg az az állapot, hogy kizárólag királyi rendeletek intézkedtek a protestáns ügyekben.

Ha meggondoljuk, hogy általában a Rákóczi országgyűléseinek és közelebről ezek vallásügyi határozatainak minő államjogi érvénye és tartóssága volt: akkor ezekre nem nagyon lehet hivatkozni; viszont ha tudjuk, hogy az 1708-iki, 1709-iki, 1710-iki pozsonyi országgyűlések voltaképen semmit sem végeztek: épen nem állíthatjuk, hogy változtattak, vagy akartak volna változtatni azon a helyzeten, a melyet az 1687–88-iki törvény teremtett. Sőt ellenkezőleg még maga a szatmári

békeszerződés harmadik pontja is azt mondja, hogy a király a vallás szabad gyakorlását „*törvény szerint megengedi*“.

Ha pedig azt vesszük figyelembe, hogy ugyanezen pont értelmében a király nem fog abban senkit gátolni, hogy nála „vagy a *diaetán* gravamenjeik iránt magokat bejelentsék“, akkor épen ennél fogva szintén nem a szatmári békekötés volt az új rendszer megindítója, hanem az 1714—15-iki országgyűlés XXX. törvénycikke, mely újra kiszorítá az országgyűlésekről az egyházi ügyeket, de önként érhetőleg csak az azokról való tanácskozások után. Így tehát ebből a szempontból sokkal inkább az 1715. évi törvényekkel lehetne bezárni egy korszakot, mint a szatmári békével. Ám minthogy ez az országgyűlés a királynak az egyházi ügyek terén birt jogköre felől ugyanabban a szellemben határozott, mint az 1687—88-iki, sőt ezt a jogkört. ha egyáltalában lehet ilyenről szó, még kibővítette, nincs semmi okunk rá, hogy ezt az utánzást vegyük korszakalkotónak, nem pedig magát az eredetit.

Egyébiránt a kik a szatmári békével zárják be a magyar protestantismus történetének második korszakát, kétségen kívül abból indulnak ki, hogy az fejezte be egyelőre a szabadságharcok sorozatát. Egy részök azonban ez alapon saját magával jó ellenmondásba, mivel másfelől meg a Bocskay szabadságharczát más korszakba osztja be, ép úgy, mint a köztörténetírás, mely elméletileg szintén egy kalap alá szokta foglalni ezeket a szabadságharczokat, vagy az összest, vagy külön a Bocskayét, Bethlenét, Rákóczi Györgyét s ismét külön a Thökölyét és Rákóczi Ferenczét, mégis rendszeren az előbbi korszakkal kapcsolatban bocsátja előre a Bocskayét. Én a köztörténetírás szempontjából teljesen jogosultnak vallom ezt az elméletet. s szeretném, ha történetíróink gyakorlatilag is érvényesítenék, de az egyháztörténetírás szempontjából nagy különbséget látok a megelőző szabadságharczosok és a II. Rákóczi Ferenczé közt. Bocskay, Bethlen, I. Rákóczi György, Thököly Imre mind protestánsok voltak, s fegyverfogásukban első sorban és kiválólág a vallás érdeke vezérelte őket, a mi béketárgyalásaik közben is mindig előtérbe lépett. Még Thökölynél is ezt látjuk, ha például az 1681-iki országgyűlés tárgyalásaira gyakorolt befolyását figyelemmel kísérvük, pedig az ő szabadságharcza némileg mégis már átmenetet képezett a II. Rákóczi Ferencz vezérlete alattinak a fajtájához. Ellenben — egyébféle lényeges különbségeket elhallgatva — tudjuk, hogy ez maga is római katolikus volt, így tehát bármennyire türelmes gondolkodásának bizonyította is magát, kívánni se lehetett volna tőle, hogy fő céljául a protestánsok vallás-ügyének

rendezését tűzze ki. Tényleg szerepeltek ugyan ekkor is az ország sérelmei közt a protestáns egyházéi, de oly óriási anyagot szolgáltatott az egyéb téren felhalmozódott sérelmek, hogy ezek között az első helyről mindenképen le kellett szorulniok az egyházi ügyekre tartozóknak. Bizony nem egy buzgó hívét, például Bercsényit vagy Károlyit aligha vehette volna reá Rákóczi, hogy egy főképen protestáns jellegű és érdekű szabadságharczban olyan nagy szerepet játszszzanak.

Ez az eltérő vonás a két fajta szabadságharczok között ellentállhatatlanul figyelmeztet arra, hogy ne minden áron igyekezzünk egy korszakba helyezni a II. Rákóczi Ferenczét a többivel. Ha találunk a protestantismus helyzetére elhatározóbb mozzanatot, ahhoz kell korszakot fűznünk, nem pedig az itt minden jelentőség nélküli szatmári békéhez. Ilyennek tekintem, miként az előbbiekből kitűnik, az 1687—88-iki országgyűlést, a melyvel annyival inkább bezárhatónak tartom a második korszakot, mivel egyfelől az a török ellen lefolyt győzelmes hadjáratok következtében a szűkebb Magyarország-nak kevés híján teljes egészére tartozott, másfelől pedig ezzel tökéletesen egyidejűleg a Thököly-féle szabadságharcznak, az utolsó vallásháborúnak végső mozzanataként Munkács vára is megadta magát az osztráknak, és ugyancsak akkor, 1687 és 1688 folyamán Erdély is aláadta magát a Habsburg-uralomnak. A mi ezután következett Erdélyben úgy Erdély, mint Lipót részéről, az már csak formalitás volt, de lényegében az egész ügyet befejezte az 1688-iki fogarasi országgyűlésnek Lipóthoz küldött hódoló irata. A mikor ezek szerint a Habsburg-ház örökös ura lett a teljes Magyarországnak;¹ a mikor a vallás-szabadság őre és bástyája, Erdély is az ő keze alá lett kiszolgáltatva; a mikor az országgyűlés teljesen ráruházta az uralkodóra a vallás ügyében való rendezkedés jogát, s az ő kegyelmétől és tetszésétől tette függővé a protestáns egyháznak fennmaradását és összes viszonyait; a mikor egyszersmind ettől fogva a protestáns egyházi irodalom is valósággal felötlő hanyatlás jeleit mutatta fel az előző évtizedekhez képest: tagadhatja-e valaki, hogy ekkor záródott be a régi s ekkor nyílt meg az újabb korszak a magyar protestantismus történetében, különböző, sőt ellentétes vonásokat mutatva fel az előbbivel szemben?

Ennek a korszaknak, a harmadiknak képezi tartozékát

¹ Az 1687—88-iki országgyűlés megörököltette a Habsburg-ház fiágának uralmát, s Erdélyt szintén átadták a rendek a Lipót örökösének is.

a II. József türelmességi rendelete is. és mindaz, a mi az egyházi életre vonatkozólag akár tőle, akár a Pozsonyból Budára áthelyezett helytartótanácsától eredt. Ennélfogva nem járulhatok ahhoz a véleményhez, mely a türelmességi rendelettel nyitja meg a negyedik korszakot, hanem itt már a nagy többséggel egyetértve, "annak megkezdőjeként az 1790—91-iki törvényhozást tekintem, mely visszavitte a magyar protestantizmus közjogi helyzetét az 1688-ban elhagyott alapra, s a mely óta az csak átmenetileg és ideiglenesen, az 1848—49-iki szabadságharcot követő abszolút korszakban volt erről az alapról levéve. Erdélyben a helyzet hasonlóképen alakult, s így általános volt a protestánsok állapotának a törvény alapján való javulása.

Ezért nem tarthatom helyesnek a Warga Lajos egyháztörténetének azt a beosztását, a melynél fogva úgy az 1790—91-iki XXVI. törvénycíkket, mint az ezután hirtelenében tartott budai és pesti zsinatot s ezek kánonainak sorsát az előző korszakba foglalva tárgyalja. Nem egyezik meg ez az ő saját álláspontjával sem, a melynek alapján a lincai békét, tehát a magyar protestantizmus jogainak legteljesebb törvényes biztosítékát fogadta el az előbbi korszak befejező mozzanatának. Az erre következő korszakot ezzel szemben az ezen a téren való folytonos hanyatlás korának kellett volna okszerűleg feltüntetnie, s így már a türelmességi rendelet sem tartozhatott volna belé, nemhogy az újra való emelkedésnek egy olyan, szinte ugrásra berendezett lépcsőfoka, mint az 1790—91-iki országgyűlés alkotása, sőt még nem egy további esemény is. Pedig Wargának ez az elvitathatatlan tévedése nem egyéből, csupán abból a másik tévedéséből ered, hogy a műve III. kötetében tárgyalt XIX. század egyháztörténetét a bécsi kongressustól számítja, a melynek pedig egyháztörténelmi fontossága, plane a protestantizmusra vonatkozólag, vajmi kevés, és a melynél még a világtörténelemben is sokkal inkább képez fordulópontot, az egyháztörténelemben pedig többféle gyakorolt és érezhető hatásnál fogva aránytalanul nagyobb jelentőségű a francia forradalom. Ezt véve határvonalul, ha már minden áron a XIX. század egyháztörténetének kellett külön kötetbe jutnia, kikerülte volna műve magyar protestáns egyháztörténeti részének azt a kirívó hibáját, a melyről tárgyammal kapcsolatban emlékeztem meg, és a melyet egymaga követett el a magyar protestantizmus történetének összes megírói közül.

Az elmondottak alapján és belőlök kitetszőleg négy korszakra osztom be a magyar protestantizmus történetének egész anyagát. Az első korszak a reformácziónak és a protestáns

felekezetek egymástól való különválásának a kora (1521—1600); a második a contrareformatió ellenében a protestantismus fegyveres küzdelmeinek a kora (1601—1688); a harmadik a protestantismus törvényen kívüli állapotának a kora (1688—1790); a negyedik a protestantismus törvényes fejlődésének a kora (1790. óta). Hogy esetleg egy újabb, ötödik korszak nem köszöntött-e be 1895-ben, midőn a magyar protestánsok nagy többsége az ősök százéves küzdelmeinek megcsúfolásával szinte lelkesedetten járult hozzá a reversalisok törvénybe iktatásához? — az még a jövő titka, a mely felől ma még nem lehet határozott nézetet nyilvánítani.

Am az már ma megállapítható, hogy ez a négyes felosztás azoknak a kellékeknek, a melyektől a korszakokra osztás jóságát és helyességét függővé tettem, megfelel-e minden pontjában és mennyiben felel meg? Akárki meggyőződést szerezhet róla, ha az egyes kellékek alapján vizsgálat és bírálat alá veszi az előbbiekből részletezett elhatároló pontokat és ezeket ilyen irányban más kimagasló eseményekkel összeveti.

Sárospatak.

Zoványi Jenő.

AZ 1713. ÉVI KOCSI ZSINAT.

Magyar protestáns egyházunk történetében a gályarabságra hurczolt negyvenegy lelkész martyrságáról örökké gyászos emlékű 1675. esztendő márczius hónapja a felső dunamelléki reformált egyházkerületre nézve is vészthozó volt, mert mint az egykorú feljegyzés mondja: „A szabados tetszésű, de megmásolhatatlan tanácsú szent Isten a mi superintendentiánkat az 1675-dik esztendőnek mártiusi havában megboldogult tiszteletes Száki János urunknak halálával gyászba borítá, jó és hasznos superintendensétül s püspökjéül megfosztá,¹ mely időtől kezdve 37 esztendeig, vagyis 1711-ig nem volt ennek a felső-dunamelléki egyházkerületnek püspöke, mivel a reformált egyházunkra nézve ezen felettébb szomorú, hosszú idő alatt nem volt kedvező alkalom a zsinat tartására.“ A fontosabb ügyeket az esperesek maguk intézték el. Az ürményi, palánki, barsi, komáromi és tatai egyházmegyékből álló felső-dunamelléki egyházkerület, mely 1650-ben még 146 anyaegyházból állt,² mint ilyen megszűnt s csak traktuális gyűléseket tarthattak. Ez a 37 esztendő elegendő volt arra, hogy az egykori samarjai egyházmegye, mely Moson és Pozsony vármegyére terjedt ki s melyet Ember Pál³ még úgy említi, hogy abban 27 anyaegyház volt, még nevét is elveszítse. Egykori nevezetes gyülekezetei egymás után megsemmisítettek. Nagy-Szombatból Pongrácz György váczai püspök a legnagyobb téli hidegben üzette ki 1672-ben Losonczy Farkas János lelkészt — a ki ekkor kocsi, majd veszprémi lelkész lett — a tanítót és a deákokat.⁴ Halászi, Moson, Óvár karhatalommal vesztette el anyaegyházi jellegét s ez utóbbiból 1674-ben az

¹ Sallai András neszmélyi lelkész levele a tatai egyházmegye gyülekezeteihez, 1711. november 10-ről. A dunántúli ref. egyh. ker. levéltárában.

² Perlaki Könczöl Márton lévai lelkész esperes levele ezen évi június 24-ről Szilágyi Beniamin Istvánhoz. A debreczeni főiskola könyvtárában.

³ Hist. Eccl. reftae in Hungaria. Utrecht 1728. p. 564.

⁴ Das verwirte Ungerland. 1684. p. 468.

esztergomi érsek fegyveres erővel verette ki a református predikátort: Ürményi Tamást,¹ a ki ekkor Kocsra, majd Etére s innen 1687-ben Ácsra ment lelkésznek. Ha valamelyik egyházunkon olyan pusztitást vittek véghez, mint a győrin, a hol 1671-ben az esztergomi érsek a maga és az ottani kanonokok embereivel a predikátorok házának ajtaját bevágatta, a protestáns papokat azokból gyalázatosan kiverette és a törököknek adózó helyekbe küldötte, mindkét felekezetűek házaikat és azoknak minden javait s jövedelmeit a győri káptalannak adta:² az többé életre nem kelt és csodával határos, hogy ez mégis, mint egy phönix, még ebben a században hamvaiból új életre támadt. A tatai reformátusok templomát és iskoláit 1674-ben erőhatalommal elvették. A győr-vármegyei Szent Jánoson, a szent-mártoni apát vetette el a reformátusok templomát, a lelkészt kiverte 1671 körül s pápás papot vitt be s ha a református lakosok prédikáció hallgatására más faluba akartak menni, ezért 12 frtot kellett fizetniök. Mocsáról 1698 augusztus havában kiverette Kollonics Tatai János lelkészt és elvette a templomot, a kit ekkor Rimaszombati Kies István szőnyi lelkész és tatai esperes a gönyüi egyházba rendelt. Azonban a gönyüi egyháznak is vége lett, Matusech András győri vikárius 1702-ben megtiltotta a reformátusoknak az istentisztelet tartást s lelkészüket ezen évi november 11-én kiverette a faluból. Tatai János kezébe vette másodsor is a vándorbotot. Bujdosása közben a sághegyi reformátusok, mivel lelkészük nem volt, megmarasztották, a karácsonyi ünnepekben ott az istentiszteletet elvégezte, majd a szomszédos Bonyi hívta meg, de ő a nagy-keszii egyház meghívását fogadta el 1703-ban, hol egy évet eltöltvén 1704-ben Tanyba ment, s mikor ez az eklézsia is elvétetett 1711-ben: Tatai János Ócsán Nagy Márton nevű buzgó református ember házánál húzta meg magát, a mint ezeket ő, a maga életrajzában feljegyezte.³ Ez a sokat üldözött derék férfiú, ki később 1721-ben a komáromi egyházmegye esperese lett, jegyezte fel az 1713. évi kocsi zsinat lefolyását is, s neki köszönhetjük, hogy az itt történeteket megörökítette, s az örök enyészettől megmentette. Megérdemli azért, hogy életrajzi adatait röviden felsoroljuk.

Tatai János 1669. márczius 4-én született Tatában s innen vette, az akkori idők szokása szerint, vezetéknevét is,

¹ Ugyanott 401.

² Ugyanott 396.

³ Cursus vitae Johannis Tatai. Magy. nemz. múzeum kézirattár. 612. okt. Hung.

mert atyjának Nagy Benedek, anyjának udvardi Boszorád Katalin volt a neve. Atyja borbélymesterséget folytatott s előbb Pápán lakott, de innen az 1660-ban bekövetkezett üldözés miatt kivándorolt s Tatában telepedett le. Alig mult János 4 éves, mikor atyja már az itteni iskolába adta tanulás végett 1673-ban, a mikor bátorkeszi Lajos Ferencz volt a rektor és Oroszi Dániel a kisebb gyermekek tanítója. De Lajos Ferencz 1674-ben r. katholikussá levén s a templom is elvétetvén, az iskola is elpusztult, mignem gróf Csáky László földes úr megengedte, hogy iskolájukat újra megnyithatják s istentiszteleteiket is gyakorolhatják, mert a város lakossága akkor tiszta reformátusokból állt. Így hozták Mádi Jánost 1677-ben az iskola vezetésére, ez 1678-ban Rádóczi K. Györgynek engedte át helyét, a kit Bicskéről hoztak ide. 1680-ban örsi Huss Péter volt a tatai rektor, a ki mellett levő második tanító Sági János, mivel Tatai Jánossal igen kegyetlenül bánt, ez elhagyta szülőföldjét, Tatát és a szőnyi iskolába ment 1680-ban, a hol Őri László tanította, ugyanekkor a belgiumi akadémiákról visszatért mocsai Ollé István volt a szőnyi rektor. Majd 1681-ben ismét szülőföldjén a tatai iskolában tanult Keresztúri Miklós rektor vezetése alatt s miután felsőbb iskoláit Debreczenben dicséretesen elvégezte, 1696 márczius 16-án átvette a tatai iskola igazgatását, melynek virágzásáról elég lesz itt annyit, hogy ekkor abban a logikán felül is tanítottak, s miután 1697 február 28-án Környén tartott rész-zsinaton Komáromi Fejér János elnöklete alatt a kívánt vizsgákat sikeresen kiállotta, a márczius 8-diki kosci zsinat a mocsai egyházba rendelte lelkésznek. Életének további sorsáról már feljebb volt szó.¹

A protestánsok iránt elég türelmet tanusító I. József királynak az 1708. április 14. pozsonyi országgyűlésen tett azon kijelentése, hogy „Magyarországon a három bevett vallás szabadságát és biztonságát az utóbbi soproni és pozsonyi törvényzikk igazi értelmében kész biztosítani, s gondja lesz arra is, hogy a földes urak jogaikkal ama törvényzikk ellenére vissza ne éljenek, és az említett három vallást követők közül senkinek lellkiismeretén erőszak ne tétessék, ha mégis másként történnék, az ilyen eseteket királyi hatalmával és tekintélyével meg fogja akadályozni“ — tagadhatatlan, hogy jó hatással volt a folyvást üldözött protestánsokra. S mivel II. Rákóczi Ferencz szerencséjének csillaga folyvást alább szállt: 1709. október 15-én a Komáromi vármegyében levő összes református predikátorokat behívták Komáromba, hogy

¹ Az adatok előbbi önéletrajzából merítvék.

mindnyájan a királyi felség részére való hódolati esküt, egyebekkel együtt letegyék. Itt nagy számmal együtt lévén, hogy a jó rendet az eklézsiákban is helyreállíthassák, miután I. Józseftől minden jót reméltek: „34 esztendei néma veszteglés után ezen alkalommal beszéltek egymás közt legelőször a papok a felső-dunamelléki püspökség helyreállításáról, vagyis a püspökválasztásról“ mondja Tatai János.¹ És jöllehet ezen beszélgetés eredményét minden jók és kegyesek óhajtották, mégsem lett egyelőre semmi sem a püspökválasztásból. Jobb napokat, jobb időket vártak még.

I. József 1710 november 21-ről kelt azon leiratát, melyben kijelentette, hogy a protestánsok templomainak elvétele, papjaik, tanítóik kiűzése nem az ő tudtával s akaratából történt, mivel ő a protestánsok érdekeit mindenkor királyi védelmében részesíti, felbátorította a felső-dunamelléki egyházkerület lelkészeit is s a királyi szavakban rég várt szebb jövőjük hajnalának zálogát látták. Azért újból összegyűltek néhányan egyházmegyéjük megbízásából Révkomáromba, a tatai tractusból: Sallai András neszmélyi, Tatai Mihály dadi, a komáromból: Magyarai Péter ekeli, Szombati István nagy-keszii és Tatai János nemes-ócsai lelkészek. Abban állapodtak meg, hogy a püspökökválasztást tovább már nem halogatják s választandókul kijelölték: Oroszi István madari lelkész és palánki esperest, Rimaszombati Kies István ó-szónyi lelkész és tatai esperest s Magyarai Péter komáromi esperest, hogy ezek közül egyre az egyházak és lelkészek szabadon és lelkiismeretük szerint szavazzanak, mely határozatukat küldötteik útján tudatták a tractusok lelkészeivel, hogy végre célt érjenek. Az úrményi egyházmegyébe kiküldték Szombati István nagy-keszii lelkészt Némethi István proseniorhoz; a palánki egyházmegyébe Komáromi Ferencz aranyosi lelkészt Pápai István szentpéteri lelkészhez; a barsi egyházmegyébe Földesi János tarnóczyi lelkészt Tatai András ladónyi lelkész és alespereshez; a tatai tractusba Keresztesi Sámuel megyercsi lelkész levélben folytonosan értesíti Sallai András neszmélyi lelkészt; a komáromi tractusban ezen istenes munkának véghezvitelével az egyházlátogatást teljesítő Magyarai Péter és Szombati István lelkészeket bízták meg.²

¹ „Anno 1709 die 15 octobris invitamur ad comitatum Comaromiensem ad fidelitatem sancto Sacrae Cesareo regiae maiestatis strigendam. Ea ipsa occasione fuit sermo de episcopatu inter nos erigendo.“

Ugyanott.

² Tatai János feljegyzése a felső-dunamelléki egyházkerület régi jegyzőkönyvében. Megvan a dunántúli ref. egyházker. levéltárában.

A kiküldöttek azon utasítást nyerték, hogy menjenek el az esperesekhez és az egyházmegyében lévő lelkészekhez s tőlük kézzel megerősített kötelező ígéretet vegyenek ezen egyházkerületnek 36 éves mély álmából való felköltésére és helyreállítására; a püspök választó szavazatokat nagy vigyázattal szedjék össze és az eredményt a legalkalmasabb időben hozzák köztudomásra. A szavazatok felbontása és összeszámolása alkalmával tanukképen legyenek jelen az esperesek egyházmegyéikből maguk mellé vett két-három megbizzottal. A szavazatok felbontásának idejét és helyét az idősebb esperesekkel egyetértve állapítsák meg. Az egyházak titkos szavazatai összegyűjtetvén, a tractusok pecsétje alatt küldjék azokat ezen istenes munka véghezvitelével megbízott férfiúhoz, Magyarai Péter komáromi espereshez Ekelre.¹

A püspök választásnak ez a módja eddig ismeretlen volt, mert erre nézve az 1623. évi komjáthi zsinat úgy határozott, hogy „a mi a püspököknek valóban szabályszerű és törvényes választását illeti a szent apostolok kegyes példája szerint, kik előállítanak kettőt azon férfiak közül, kik velök egy gyülekezetben voltak mind addig, míg az úr Jézus az ő tisztében közöttük járt. És imádkozván mondanak: te uram, a ki mindeneknek szívét jól ismered, jelentsd meg, melyikét választottad e kettőnek? hogy részes legyen a szolgálásban és apostolságban, melytől eltévedék Judás és sorsot vetének azokra és esék a sors Mátyásra (Csel. I.), mi is törvényesen összegyülekezvén, isteni félelemmel böjtölvén és a szent lélek Istent, a ki mindenkinek szívét igazgatja, nagy buzgósággal segítségül híván és imádván, véneink közül kettőt középbe állítunk, kikről sorsvetés helyett szabadon nyilatkozunk, és szavazunk, kizárván minden kedvezést, személyválogatást, eltávolítván minden versengést, haragot, gyűlölséget, meghasonlást, villongást, czivakodást, figyelembe vevén a nép beleelegyzését is. Ha pedig némelyek ellenmondának, azon esetben a niceai zsinat 6. kánona szerint a papok többségének szavazata áll meg.“ Így adja ezt elő Kálvin is mondván: az volt a régiek véleménye, hogy az választassék, a kit a papság és a község, vagy a nagyobb rész kíván.² A zsinaton való választás helyett tehát az egyházakat hívták fel szavazatadásra.

Rimaszombati Kies István tatai esperes 1711. május 4-én Ó-Szőnyön kelt levelében hívta fel gyülekezeteit a püspök-

¹ A dunántúli ref. egyházker. levéltárából.

² Inst. L. IV. Cap. 4. — *Canones ecclesiastici in quinque classes distributi* Classes I. Canon IV.

választásra, melyben azt írja, hogy „mivel az eklézsiákban mind a tanítók kormányzására, mind az hallgatóknak nagyobb megzaboláztatásukra, a kik törvényeinkkel keveset, vagy éppen semmit is nem gondolván, nem csak engedetlenek, hanem vakmerőképen ugyan hűségtelenek is: az okáért, hogy mindenek szép renddel és ékesen legyenek, a visszavonások és egyéb engedetlen és hűségtelen alkalmatlankodások örökre elnémíttassanak, tetszett a Dunántúl levő atyafiaknak ő kegyelmüknek velünk való megegyezésből, hogy a rég szárnyaszegett superintendentiának, ha csak zsengeképen helyettes felügyelő által is segítségére jönni igyekezzünk és azt felállítani egyesült erővel és akarattal iparkodjunk. Majd tudatja, hogy a komáromi egyházmegyében levő gyülekezetek lelkiismeretes óvatossággal már szavaztak, a lepecsételt szavazatokat Tiszteletes Magyarai Péter uramhoz Ekelre küldték s azt kívánják, hogy a tatai szent tractus is, mind a tanítók, mind a hallgatók részéről, két-három tiszteletes és becsületes tanácsbeli emberei, előljáró tagjai által beleegyezését és szavazatát hasonlóképen levélben tegye meg és pecsét alá rekkesse, kit kíván ezen szent hivatalnak s terhes tisztnek ékesgetésére. Ehhez képest, mivel akkor Tiszteletes Sallai András és Tiszteletes Tatai Mihály uraimék a tanácskozáson jelen voltak és ugyan ő kegyelmük rendeltettek arra is, hogy kilépvén kegyelmetek közibe ezen szent munkát elkövessék és a kegyelmetek szavazatát kezükhöz vegyék és oda, a hova illik hűségesen elvigyék, hogy az öregek azokat egy bizonyos helyen felbontván, az Istentől előnkbe adandó személyt azonközben helyettesnek tehessék, boldog emlékezetű Csúzi Jakab uram példájával.“¹

Sallai András és Tatai Mihály híven és lehető gyorsasággal eljárak megbízatásukban, mert már 1711 május 29. Neszmélyen kelt levelében azt írja előbbi Magyarai Péterhez, hogy immár a szavazatok erről a plágáruul vannak s közegyetértéssel abban állapotak meg, hogy az úrnapi vásári alkalmatossággal, vagyis június 1-én jőjjenek össze a györmegyei Szent Ivánon. s az öregek jelenlétében bontsák fel a szavazatokat, ők Rimaszombati Kies István esperessel és Szenczi Sámuel lelkésszel jelen leendenek.²

A másik három egyházmegyében azonban, úgy látszik, nem csak lassabban ment véghez ez az istenes dolog, hanem akadályt is láttak a szavazatok felbontására nézve. Nincs

¹ Sallai András levele a dunántúli református egyházkerület levéltárában.

² Sallai András neszmélyi lelkész levele. Ugyanott.

ugyan mindegyikből erre vonatkozó adatunk, de Oroszi István palánki esperesnek Magyarai Péterhez irt leveléből¹ ezt lehet következtetni. Vettem — úgymond — a kegyelmed szép informáló levelét, melyben mit irjon kegyelmed jól értem, de ennek most útját és módját nem látom, veszedelmet látok annak véghezvitelében, most még egy kevés ideig nyugalomban kellenne lennünk, mivel az áspis kigyó fullánkját mutogatja a barsi és esztergomi tractusokban és a magaméban: Helembárul és Szobbrul most üzettek ki az atyafiak a mi szomorúságunkra. Azért mit kelljen cselekednünk. én bizonyára nem tudom, kegyelmetek lássa mit cselekszik... ha én ott nem lehetek is, ha kegyelmetek véghez viszi is a szavazatok megvizsgálását, ellentmondó abban nem leszek, hanem megnyugszom rajta.

Június elsejéről „némely gátak miatt és az időnek mostohasága miatt“ csakugyan elmaradt a szavazatok felbontása. Magyarai Péter akkor az Imre király napján lévő tatai vásári alkalmat ajánlotta. Sallai András² elfogadta a kitűzött határidőt, tetszett neki is a Tatában leendő vásári alkalmatossággal való összejövetel, de úgy, hogy mindenki november 3-án az estvéli könyörgés tájban Szomódon jelenjék meg, 4-én menjen véghez a szent munka, 5-én pedig, ha kinek tetszik, a tatai vásár szabados. Kéri Magyarait, hogy Szombati István, Tatai János és Pápai István uraimékkal jelenjék meg a kitűzött napon és Oroszi István urunkat is idejében értesitse, hogy negyed magával, a hozzá legközelebb eső atyafiakkal comparealjon, maga részéről igéri, hogy tractusukból négyen jelen leendenek. Végül kéri, hogy a szent munkának szentül való véghezvitelére állítsanak két concionatort, egyiket kegyelmed, másikat Oroszy atyánk urunk, mi is harmadikat és az három közül ki legyen az első, megtanít az Isten és az idő. A Jézus Krisztus elégséges érdemére kéri, hogy tovább ne halasztassék, hanem végbevitessék ez a nagy jó.

A kitűzött napon, 1711 nov. 4-én megjelentek Szomódon a szavazatok felbontására a tatai tractusból: Rimaszombati Kies István esperes, szőnyi, Sallai András neszmeélyi lelkész, egyházmegyei jegyző és pénztárnok, Szenczi Sámuel almási tanácsbíró, Tatai Mihály dadi lelkész, tanácsbíró, Mocsai F. Mihály császári, Komáromi Pál szomódi lelkészek. A komáromi tractusból: Magyarai Péter esperes ekeli, Szombati István nagykeszii lelkész, tanácsbíró és pénztárnok, Tatai János ócsai

¹ Madar 1711, május 28-ról. Ugyanott.

² 1711 okt. 23-ról kelt Magyaraihoz irt levele. Ugyanott.

lelkész, egyházmegyei jegyző és Pápai Sz. István tanyi lelkész. Oroszi István palánki esperes levélben kimentette magát és jelentette mindenhez való hozzájárulását. A szent munkát isteni tisztelettel elkezdvén, midőn a szavazatokat összeszámlálták, kitünt, hogy Magyarai Péterre 62, Oroszi Istvánra 42, Rimaszombati Kies Istvánra 37 szavazat esett s e szerint a legtöbb szavazatot nyert Magyarai Pétert a felső-dunamelléki egyházkerület törvényesen megválasztott püspökének kijelentették s másnap vagyis nov. 5-én a szőnyi templomban Rimaszombati Kies István tatai esperes atyai jó kívánatokkal megáldotta s a püspökségben megerősítette.¹

Meg volt tehát választva az új püspök. Az eredményt siettek hírül adni a tractusok espereseinek s azok útján a gyülekezeteknek. Sallai András nov. 7. értesítette a barsi szent traktus esperesét, Tatai András, hogy legyen kegyelme-teknek is tudtára, mint ennek a mi superintendentiáknak igaz tagjainak, hogy a mi jó és kegyelmes gondviselő Istenünk, megelégedvén superintendens nélkül 1675. esztendőől fogva való árválkodásunkat, elénkbe tette és állította Tiszteletes Magyarai Péter urunkat, ekeli szent eklésianak predikátorát: ő kegyelme már Isten által a püspökünk, a pásztoroknak fejedelme után való canonicus superintendensünk. Majd tudatja vele, hogy ezt a püspök és a szent fraternitás megbízásából teszi, kéri, hogy levelét elolvassván, az összejevetelkor annak a helybenhagyására minden tanító és jelenlévő képviselő kézzel kötelezze magát a püspökhöz való engedelmességre, tiszteletre és hűségre.² A komáromi egyházmegye gyülekeze- teit Szombati István és Tatai János, az ürményit Megyeri N. György, a tatait és palánkit Sallai András értesítették az örven- detes dologról.³

Maga a megválasztott új püspök levélben értesítette az egyházmegyéket, hogy az egyházi törvényben előirt egyház- látogatást mikor fogja tartani.⁴ A tatai egyházmegyét 1712. január 12, 13-án visitalta, a barsit jan. 17, 18-án, a palánkit jan. 19, és 20-án, az ürményit február 1, 2-án, mely alkalom- mal őt mindenütt nagy tisztelettel fogadták, s kötelezték magukat az engedelmességre.

Magyarai Péter ezen alkalommal a barsi egyházmegyének

¹ Tatai Jánosnak az 1711 nov. 4-én Szomódon tartott összejeve- telről való feljegyzése a dunántúli ref. egyházkerület levéltárában.

² Ugyanott.

³ Levelek megvannak ugyanott.

⁴ Levelei ugyanott.

Kis-Szecsén 1712. jan. 12. tartott gyűlésen a restaurációt is megejtette, esperessé választották Lévai Kocsis Sámuel szecsei lelkészt, jegyzővé Macsai János lévai lelkészt, alesperessé Tatai András ladányi lelkészt, tanácsbírákká: Kéri Jakab peszeki, Ujvári Mihály fegyverneki, Szegi Nagy Pál bori, Dömsödi Mihály sárai, Pályi Bálint péli és Csokonyai Ferencz orosz lelkészt. Az úrményi egyházmegye is 1712. febr. 2-án a püspöki visitatio alkalmából Farkasdon gyűlést tartott, a mely, miután az új püspököt üdvözölte s neki engedelmességet fogadott, Megyeri György farkasdi lelkészt esperessé, Balogh Mihály szentmihály uri lelkészt jegyzővé és tanácsbíróvá, Ujvári Mihály baracskai lelkészt szintén tanácsbíróvá választotta. A palánki egyházmegyében a diósjenői lelkészt Mányóri Jánost választották esperessé, jegyző és tanácsbíróvá Ráczevi István peröcsényi lelkészt.¹

Jóllehet már 1711 nov. 4-én megválasztották a felső-dunamelléki egyházkerület püspökét, a ki a barsi, úrményi és palánki egyházmegyékben püspöki visitatiója alkalmával az újonnan választott espereseket hivatalaikba szállította, de ünnepelesen fel nem avatta, mivel maga Magyar Péter sem volt még a püspökségre felavatva. Megkeresték azért levélben az alsó-dunamelléki egyházkerület püspökét, Pathai János dömsödi lelkészt, majd az egész egyházkerület nevében elküldték hozzá Sallai András tatai alperest és Tatai János ócsai lelkészt, hogy az 1713. évi április 2-ára Kocsra hirdetett zsinatra jöjjön el s Magyar Péter püspököt avassa fel. A korára nézve már agg, de hivatalos tisztében serényen forgoló Pathai János, a körösi egyházmegye esperesével, Kecskeméti Pál szentmártonkátai lelkészszel és ifjú Pathai János szigetszentmiklósi lelkészszel útra kelt és április 1-én szerencsésen megérkezett Kocsra, hogy másnap a püspökavatást végezze.

Április 2-án, mielőtt a felavatási szertartás elkezdődött volna, a bevett egyházi gyakorlat szerint rendes isteni tiszteltet tartottak, melyen Tölyhi István, győri lelkész prédikált János evangyelioma XIII. 34. verse felett, melynek végződésével Pathai János püspök ment fel az egyházi szószékbe s az egész gyűlés visszafojtott lélekzettel várta a történendőket. Az ősz püspök, az egyházi és világi hivatal között levő különbségről és a püspök kötelességeiről beszélt, s a szószékből lejövén, a chorus énekelt, a felavatandó püspök, Magyar Péter az úrasztala előtt letérdelt, kétfelől mellé térdeltek Kecskeméti Pál és Rimaszombati Kies István esperesek: és Pathai

¹ Az eredeti feljegyzések ugyanott.

János az új püspök fejére tevén kezeit, azt megáldotta. Majd az új espereseknek Mányoki János palánki, Lévai Kocsis Sámuel barsi és Megyeri György ürményi esperesnek felavatása következett s az új püspök záró imádságával és áldásával az ünnepélyes szép szertartás véget ért. Másnap Gyömrei Ábrahám igmándi lelkész Bicskéig elkísérte Pathai János püspököt és szerencsét kívánva útjára elbocsátotta.

Kocson április 3-án tovább folyt még a zsinat. Az isteni tiszteleten Komáromi Pál szomódi lelkész János evangyelioma XXI. 15, 16, 17 versei alapján prédikált; az új püspök, Magyar Péter pedig az esperesek segítségével, a kéznek fejre tételeivel lelkészeket avatott. Felavattattak: Tatai János, Pápai István a komáromi; Sallai András, Szenczi Sámuel, Tatai Mihály, Kocsi Major István a tatai; Mocsai János, Ujvári Mihály a barsi; Oroszi János, Szatmári Pál a palánki; Debreczeni István az ürményi egyházmegyéből; továbbá felavattattak még a tatai egyházmegyéből Tölhi István, Komáromi István, Szombati Vitéz Ferencz, Komáromi Pál, Ujvári János, Mocsai Mihály, Németi István, Gönczi János, Komáromi János, Kocsi János, Czeglédi András, Vecsei András, Macsi István és Dobi István lelkészek. Mivel pedig Rimaszombati Kies István, a tatai tractus esperesi tisztét 18 esztendeig dicséretes buzgósággal végezte, most az esperesi tisztségről lemondott: a jelenlevő lelkészek és képviselők szavazatával Kocsi Major István esperessé választott és a püspök által felekkettett, és megerősítettett. Sallai András is lemondott az alesperességről.

Bizonyára nem lesz érdektelen, ha felemlitem, hogy az 1713. évi kocsi zsinaton a tatai tractusból nemcsak lelkipásztorok, hanem követek is voltak jelen; ¹ ez fényes bizonyíték a mellett, hogy Felső-Dunamelléken a világiaknak a gyűléseken való részvétele s az egyházigazgatásba való befolyása már ekkor történeti tény volt.

Végül meg kell említenem, hogy az 1713. évi kocsi zsinaton kihirdettek azok az egyházi szabályok, a melyeket a czimirat szerint a komáromi superintendencia már bevett, most pedig magyar nyelven Magyar Péter püspök kihirdetett. Ez a szabályzat a komjáti kánonok hézagait betölteni volt hivatva. Minden pontja azt bizonyítja, hogy gyakorlott férfiú és rendszerető ember írta s ennek lehet tulajdonítani, hogy még ma 190 esztendő múlva is nem egy intézkedése

¹ A jelenvolt lelkészek és világi képviselők névsora olvasható a felső-dunamelléki egyházkerületnek a dunántúli ref. egyházkerület levéltárában lévő jegyzőkönyvéből. Tatai János följegyzése.

érvényben van. Egyházalkotmányi szempontból kiváló fontosságú a presbyterekről szóló rendelkezése (Classis III. 7 és CI, V. 3), a mely szerint: „minden eklézsiában a presbyterek meglegyenek, ha nagy az eklézsia, 12-en, ha pedig kicsiny, 6-an legyenek a közjónak kimunkálódására. A presbyterek tisztji: templomra, parokhiára, egyházi tanítóra, schola mesterre s ezeknek rendes fizetésére gondot viselni és az eklézsa mindenféle bonumira vigyázni és a szent eklézsia tisztaságát őrzeni“.¹

Ez a rendelkezés minden rázkódás nélkül beállította a presbiteriumot az egyházi szervezetbe, s ezért méltó arra, hogy mindenkor kegyelettel emlékezzünk reá.

Pápa.

¹ Lásd u. o.

Thiiry Etele.

AZ EMBER TRAGÉDIÁJÁNAK VILÁGNÉZETE.

Taine, a hírneves aestetikus azt mondja egy helyen, hogy az idő olyan, mint a vén sánczásó, az emberi szellem talaját is végig szántja. Az emberi szellem talaja pedig az irodalom. Minél mélyebbre hatolunk, annál szilárdabb alapot, könnyű homokréteg után fekete humust, ezután meszes kőréteget, végre gránitsziklát találunk. S minél szilárdabb az alap, annál hosszabb életű az arra emelt épület.

Az ember tragédiája gránitsziklán emelt épület. Az idő, ez a vén sánczásó, hiába szántja körülötte az emberi szellem talaját. Elviheti a homokot, kivetheti helyéből az anyaföldet, összeörölheti a mészkőréteget, de a gránitszikla meg nem mozdul sohasem. Az ember tragédiája szilárdan áll, örök életre tart igényt. De hát mi ez az alap? Minő nevet írjunk a gránitsziklára?

Madách művében a legmélyebb philosophiai eszméket szólaltatja meg, midőn az emberi lét problémáját keresi. Tárgya: mi az emberi küzdelemnek célja és jutalma. A történelem pazar gazdagságú kaleidoskópjába tekint, ott keres kérdésre feleletet. Rég mult századoknak letűnt dicsősége vonul el lelki szemei előtt. A gúlákat építő Egyptom, a szabadságért küzdő Hellas, a kéj mámorában haldokló Róma. Majd jön a középkor: a hit keresztje, a tudomány föliánsa, a testvériség guillotinja. De ő megy mindig tovább! Beletekint a jelen idő vásári érdekharczába, hogy azután phantáziájával a jövő rettegett képét rajzolja meg. Mindenütt feleletet keres kérdésre: mi az élet? Miért küzd az egyén, miért küzd az emberiség, s minő viszonyban áll e két küzdelem egymással? Ezek a történeti jelenetek. S ezek a képek egy keretbe vannak helyezve. Ebben a keretben van felvetve a kérdés, s itt van megadva a felelet. S jellemző Madách philosophiai felfogására, hogy ezt a keretet mélyen vallásos szellem hatja át. Azt hiszem, méltán nevezhetem *vallási keretnek*.

A mű szerkezete két főrésze oszlik: 1. a vallási keretre; 2. a történeti jelenetekre. A vallási keretből négy szín áll és két részre oszlik: az első három szín a bevezetés, a kérdés fölvetése. A legutolsó szín a befejezés: a kérdés megoldása. A keretbe helyezett 11 szín végig vezet az emberiség történetén és nem egyéb, mint a felelet „keresése“. Jól jegyezzük meg e szót — keresés — mert a megoldást nem a történeti jelenetek, hanem a vallási szeretet adja meg.

Csak egy pillantást kell vetnünk a szerkezetre és a mű fő eszméire, s rögtön látjuk, hogy a vallási keretnek világnézete egészen más, mint a történeti képsorozaté. Az első határozott jellegű, a második ellenben vitás. Szükséges, hogy a kétféle világnézetet külön vegyük tárgyalás alá.

1. A történeti képek világnézete.

A történeti jelenetek mindenikénél azt látjuk, hogy Ádám a küzdelem elején bizik önmagában és annak az eszmének fenségességében, a melyért sikra száll. De fokról-fokra nő csalódása, míg végtére is kénytelen belátni, hogy egymagában gyöngye, s hogy az az eszme, mit zászlójára irt, nem ad föltétlen boldogságot. Minden küzdelem lemondásra vezet. De ez a lemondás magában rejti az új reménység csiráját.

Ha a történeti képsorozat ezen jellemvonásait philosophiai jelszókkal helyettesitem, akkor szemünk elé állítottam a világnézet vázlatos képét. Ádám mindig optimismussal kezdi a küzdelmet. De az optimizmus mindinkább gyöngül, úgy hogy mikor elérkezik a szín végére, elnyomatott, s előttünk áll annak ellentéte: a pessimizmus. Optimizmus és pessimizmus, ez a kétféle képezi a történeti képsorozat világnézetét.

Az ember tragédiájának optimizmusa mindenekelőtt az emberi erőbe vetett kizárólagos bizodalomban áll. Ádám csakis önerejében bizik, másban nem. Ez indítja a küzdelemre, ez vezet a harc hevében. Ha elcsügged, ez bátorítja, s ha tört remények romjain áll, nincsen más, mi megvigasztalja, mint saját ereje, mit a pihenés ideje alatt ismét összegyűjt. Ez az ő mindene. Ez az ő Istene. Gondoljunk csak vissza a küzdelembe induló Ádámmra. A tragédia elején büszkén, hivalkodva áll előttünk. Nem törődik Isten haragjával, nem törődik elhagyatottságával, csak a férfierőt érzi karjaiban. Minden történeti jelenet elején a büszke Ádám áll előttünk. Mind egyik alakjában az optimizmus ezen első jellemvonását szemlélteti.

Mert harcoljon bármiért is, legyen bár Pharáó, Miltiades, Tancred, avagy Kepler, legyen bár a phalansterben avagy London mozgalmas piaczn, lelkében mindenkor ott ég az önbizalom kiolthatatlannak vélt lángja: „te önmagadban is elég erős vagy eszméd megvalósítására“. *Ez az önerőben vetett hit az ember tragédiája optimismusának első jellemvonása.* Az a balga hit, hogy az ember mindenre képes. Az a vak remény, hogy a nagy eszmét, mi őt lelkesíti, saját erejéből meg is tudja valósítani. Az elbizakodottság megtestesülése. Az emberi erő istenítése. Az önistenítés.

Az optimismus ezen első jellemvonásában befoglaltatik az *optimismus második jellemvonása és második tévedése.* Ez a tévedés abban áll, hogy az optimismus azt hiszi: nincsen semmi, a mi erejét gyöngítené. Az ember Istentől küzdelemre teremtett, s mint ilyen kell, hogy küzdelemre képes legyen. Isten mindent megtekintett, és mindent jónak talált. Az optimismus azt hiszi, az emberi erőnek nem vettett korlát, s ma is még minden jó, a mint egyszer régen volt. Megfelejtkezik tehát arról, hogy az emberi erőt meggyöngítette, s a jószágot megzavarta az erkölcsi betegség: *a bűn. Az optimismus a bűn ignorálása.*

Ismét a történeti képek Ádámjára hivatkozom. Gondoljunk csak vissza a mű főeszméire, s rögtön látjuk, hogy Ádám optimistikus önbizalmának a bűn nem ismerése az alapja. Mindig bukik. Folytonosan csalódás kíséri útján. Sejtí ugyan, hogy mi az ő végzete, de nem akarja tudni. Nem akarja megkérdezni: „miért bukik?“ Azzal az önmagára erőszakolt hittel vigasztalja magát, hogy csak az az eszme hasztalan, a mit zászlójára írt, azért nem találja meg a keresett czélt és boldogságot. Az önerő elkábitja. Ha bukik is, kábultan megy új küzdelemre. Mellette pedig felejtí, hogy ő ember, s mint ilyen bűnös. És felejtí, hogy a bűn az emberi erők korlátja. A bűnös ember gyöngé ember.

De az ember tragédiájának optimismusa nemcsak az egyén bűnösségéről nem vesz tudomást, hanem az emberiség bűnösségéről sem. A gyarló ember küzdelme a bűnös emberiségben folyik le. Ez a küzdelem második akadály. Ez a folytonos csalódás második magyarázatja. De ezt a gyarlóságot, ezt a bűnösséget szintén nem látja az optimismus. Miltiades hiába ad szabadságot a népnek, Tancred hiába küzd a keresztység eszméjéért, Danton hiába harcol az egyenlőségért, a nép mindig és mindenkor ugyanaz marad. A nagy eszmét, mely őt van hivatva boldogítani, önkezével semmisíti meg; a hőst, ki őt akarja a haladás útján tovább vezetni, halátlan-

sággal jutalmazza. Miért? — kérdi az ember. — Ádám nem felelt a kérdésre, mert nem ismerte a nép bűnösségét. Ha nemes haraggal fordul is a tömeg ellen, mely „korcs volt eszméit betölteni“, azért sohasem ismeri meg e gyöngeség indító okát a bűnösségben. Nem ismeri ezt önmagánál, nem ismerheti tehát másnál sem. Ez az ember tragédiája optimismusának második lényeges jellemvonása.

És mi a cél, a miért Ádám küzd, a miért még életét is kockára teszi? Röviden felelhetek: mindig földi cél. Dicsőség, gazdagság, hatalom: ezek azok az eszmék, melyek Ádám lelkét áthatják. Ezek vezetik a küzdelemre. Ezek lelkésítik a csüggedésben, midőn pedig elbukik, ezeknek fényéből von glóriát feje fölé. Az ember tragédiája optimismusának harmadik tévedése abban áll, hogy *a földi célt legfőbb és egyetlen céllá teszi*. Azt pedig, a mi legfőbb és egyetemes érvényű cél, az Isten országát nem ismeri. Ez a legfőbb cél nem zárja ki magából a földi célokat, hanem igenis maga alá rendeli azokat. S éppen ebben áll az ember tragédiája optimismusának tévedése. Küzd a földi célért, de ezt nem rendeli alá egy legfőbb mennyei célnak.

Ebben a három pontban szemléltethetem az ember tragédiája optimismusának jellemvonásait. *Az önerőbe vetett hit, a bűn ignorálása, a legfőbb cél nem ismerése: ezek alkotják a történeti jelenetek első világnézetét.*

De ezek a jellemvonások már magukban hordják a változás csiráját. Mindenki érzi, hogy ilyen világnézet nem adhat az embernek életcélt, boldogságot. Az optimismus maga utal a szemben álló pessimismusra. Az optimismus pessimismussá fejlődik.

Ezt a szót használom „fejlődik“, mert bár a pessimismus szintén nem elégítheti ki az embert, mégis a maga fájdalmával sokkal mélyebb, mint a könnyűvérű optimismus. Ez a pessimismus képezi a történeti képsorozat második világnézetét.

A *pessimismus* helyes megítélése döntő befolyással bír az ember tragédiája világnézetének megállapításánál. Ádám végig halad az egész emberiség történetén. A legmagasztosabb eszmékért küzd, s küzdelme mindig vereséggel végződik. Saját boldogságát keresi az élet-harczában: de a dicsőség elenyészik, a kéj tovaszáll, a tudomány megsemmisül. Olyan mindegyik, mint a délibáb játéka. Ekkor azután az emberiség boldogítását tűzi ki célul maga elé. De itt is keserű tapasztalás jut neki osztályrészül. A tömeg, melynek javát munkálja, nem érti meg, nem méltányolja, hanem inkább jöltevője ellen fordul, s a jóért

hálátlansággal fizet. A szabadságot testvér vérbe fojtja, az evangéliumot elferdíti, a szeretetet megöli, a szabad versenyt féktelenségé teszi, a közjót örültségig hajtja. Ádám keserű tapasztalása: „nincsen boldogság seholsem!” Ezen földön nem nyílik nekünk ez a virág, más csillagon meg nem tudunk élni. De talán éppen ez a hiábavaló eredménytelen küzdelem az élet lényege? Nem lehet ez sem! Ott áll a jövő homályába tekintő tudomány. A föld kihül, az erő elfogy, a küzdelem maga is lehetetlenné lesz. Az eredmény Kohellet tanítása: „minden hiú és hasztalan, minden elenyészik, mint az árnyék!” Nincsen cél, nincsen boldogság, ez az élet csak tévelygés, örült komédia, fékevesztett hajsza, mely a tökéletes megsemmisülésben végződik!...

Ez az ember tragédiájának pessimismusa! Ha áttekintjük, valóban nem csodálkozunk azon, hogy a művel foglalkozó legtöbb aethetikus ezen pessimismus mindent megbénító erejét hangsúlyozza, s hogy a műnek kizárólagos világnézetét ebben a világfájdalomban találja. Az ember tragédiájának pessimismusát tagadni nem lehet! De viszont nem lehet tagadni oly elemek létezését, melyek a pessimismusnak közönséges használatú fogalmában benne nem foglaltatnak. A milyen tévedés volna az az iparkodás a pessimismus teljesen elvetni, ép olyan téves nézet a pessimismus minden további szó nélkül elfogadni.

Nézetem szerint éppen abban áll a legtöbb magyarázó tévedése, hogy a pessimismus minden további szó nélkül elfogadja, s nem állapítja meg, hogy minő jelleggel van ez a pessimismus felruházva.

Nézzük tehát: mi a történeti képek pessimismusának karakterisztikus vonása.

Ha az ember e művet végig olvasta, keserőséggel, fájdalommal teszi le kezéből. Úgy érzi, hogy mintha a pessimismus szólna annak minden szavából, azé a kérelhetetlen pessimismusé, melyet nem enyhít semmi sem. És ez az érzelem a kétségbeesésbe űz bennünket. Magunk előtt látjuk az egyén küzdelmét és az emberiség életét minden cél és eredmény nélkül, magunk előtt látjuk a pusztulás, satnyulás képét, s szívére nehezedik a rettenetes nirvána képe. Nem tudjuk mi ez a nirvána, semmiség-e vagy új lét? De tudjuk, hogy az új lét is csak borzalom volna, áldás ellenben a teljes semmiség! Igaz ugyan, hogy semmiségben nincsen cél, küzdelem, eszme, de az is igaz, hogy nincsen kudarc, szenvedés, csalódás sem. Pusztult táj az, mire ráborul a sötétség éjjele! Sötét éjszaka az, melyben nem gyújt világot a reménység!

Am de az élesebb tekintet e sötétségben egy fénylő vonást találhat. Ez a jellemvonás: az *idealismus*. Idealismus a pessimismusban! De vajjon lehetséges-e ez? Igenis lehetséges, ha még olyan hihetetlenül hangzik is. Mert van szép, magasztos, nemes minden egyes képben. Van igazi idealismus az egész műben. Ebben az idealismusban látom én az ember tragédiája pessimismusának egyik sajátságos jellemvonását, ebben látom azt az erőt, mely a bukás után ismételten fölemel, s mely folytonosan új küzdelemre segít. Ezt az idealismust akarja háttérbe szorítani Lucifer, a tragédia harmadik főalakja. Ki ez a Lucifer? A gonoszság képviselője, ki felázad Isten ellen. De nemcsak ez. A bűn megtestesülése, ki az ember ellen ármányt sző, s Istentől elszakítja. Igen, de még most sem teljesen ez! Lucifer az örök tagadás szelleme, ki a szépet, jót, nemeset, szóval az idealismust sárba tiporja; ő a materialismus, és nihilismus apostola! Célja egészen világos: az embert elszakítani Istentől, gonoszszá, egészen magához hasonlóvá tenni. Eszköze: a történeti képsorozat. Nem hazudja a jeleneteket, hanem a való életet állítja Ádám szeme elé. A való életet úgy, a mint ő látja. Ő pedig úgy látja, mint a hogyan lényege engedi látni. És az ő lényege: az anyag.

Lucifer az anyag szülötte, s mindvégig az anyag hű fia. Ez élteti, erősíti, de ez gyöngíti is, s ez lesz megsemmisítője. Tudása nagy, átöleli az egész mindenséget, de az anyag korlátot vet neki. Politikája tökéletes remek, de az anyag tévessé teszi. Minden, a mi az anyagon kívül esik, ismeretlen és érthetetlen előtte. A materialismus apostola nem tudja felogni az idealismust, nem tudja megérteni annak fölemelő erejét. Ez az ő tagadása! Ezért nevezi Madách „a tagadás szellemé”-nek! Nemes törekvés, önzetlen küzdelem, igaz szerelem ismeretlenek Lucifer előtt. Hasonlóképen idegen neki az idealismus többi megnyilatkozása: a művészet, a vallásos érzés. Mindezeket nem látja, mert lényege az anyag, nem engedi látni. Következőleg a képek is nem magukban, hanem csakis Lucifer szemében pessimistikusok. Mert Lucifer az ő lényegének megfelelően csakis az élet sötét oldalát látja, a szépet, nemeset, idealisat nem ismeri! Ádám figyelmét egészen másra irányítja, csakhogy célját, az ember elszakítását Istentől elérhesse. Az a kép, mit ő Ádám szeme elé állít, az ő reménységében élő „ideálországá”-nak a mása, a torz, a rémület, a kétség uralma. Ez a kép van hivatva Ádámot megtörni. De itt van Lucifer tragikumának rúgója. Itt lesz az anyag az ő megsemmisítője! Csalódik! Azt hitte, hogy a világon csak materialismus van, s tudta, hogy ezzel porba sújtja az embert. Felejtette azonban,

hogy van a világon idealizmus is, mely az égbe emeli a küzdőt.

A történeti képek tehát csakis Lucifer szemében olyan kétségbeesetten sötétek. Hogy a valóságban nem oly fájdalmasak, az mutatja leginkább, hogy végül is Lucifer, nem pedig az ember bukik. Ha mi emberi, nem pedig luciferi szemekkel nézzük a jeleneteket, akkor lehetetlen, hogy a benne rejlő idealizmust meg ne találjuk. Ott van az abban a *nemes törekvésben*, s *ideális szerelemben*, mit a „tagadás szelleme“ nem értett, előttünk áll Ádám és Éva jellemében.

Kicsoda ez az *Ádám*? Az első ember, ki elszakadt Istentől, s küzelemmé tette életünket. De nemcsak ez! A férfi-nem őse és képviselője: az örök ember. De nemcsak ez! Ádám az ideális ember, ki annak lényegét magában megvalósítja, ő az igazi, a nemes ember, Ádám „az ember“. A tragédia folyamán mindig mint ilyen áll előttünk. Sohasem közönséges, sohasem marad a hétköznapi színvonalon, elveszve a népek milliói között mint porszem a mindenségben, hanem kiemelkedik a tömegből, zászlót ragad kezébe s küzd a ráirt nagy és nemes jelszavakért, mit annak lobogójára irt. Ádám keblét mindvégig ideális érzelmek töltik el. Erejét, életét a népnek szenteli, célja azt előre vinni. Úgy hogy Ádám jellemét így fejezhetem ki: Ádám az igazi ember, ki nemes eszmékért nemes harcot harcol. Sőt Ádám a bukásában is mindig nemes, mindig idealista. Minden szín végére odairhatnánk azokat a szavakat, melyeket a megsemmisült lovag-erény holttesténél mond: „megmutattam, hogy mit érek, szégyen nélkül elhagyhatom helyemet“. Veszett csata után is büszkén távozik. Büszkesége, hogy harca nemes volt, s ha elbukott is, bukása is csak nemes lehetett. Épen azért Ádám bukása sohasem végzetes. Csak „egy“ fájó tekintetet vet a lezajlott küzdelemre, ez az ő bucsúzása. Másik tekintete már a jövőt fürkészi, s megy új eszméért küzdeni. Lelkében ott ég a hit: ez az eszme még magasztosabb, mint az előbbeni. Szívében ott ég a remény: ezt a küzdelmet siker koronázza. Ilyen Ádám jelleme. Úgy hogy előbbeni jellemzésemet így kell kiegészítenem: Ádám az igazi ember, ki nemes eszmékért nemes harcot harcol; ki ha veszít is, nemességét megőrzi, s bukásában is nemes lélek marad.

Ez ideális férfi mellett ott áll az ideális nő. Minden Ádámnak megvan a maga Évája, minden életnek a maga sugara, az éden verőfényes kertjéből. És ez a napsugár be-aranyozza az egész tragédiát, s ez szintén azon tényezők egyike, melyek a pessimizmusnak sajátos jelleget kölcsönöznek. És

kicsoda ez az *Éva*? Az első asszony, a ki bűnbe sodorta Ádámot, a tragédia okozója. Igaz, de nemcsak ez! A női nem őse és képviselője, ki a tragédiában hiven osztozik. Igaz, de nemcsak ez! Éva az igazi nő, az ideális nő, ki lényegét megvalósítja, isteni hivatását teljesíti, s ki az élet tragédiáját megoldja. Ez Éva! Az ideálokért küzdő Ádám mellett ott áll az ideálokat védelmező Éva. Az igazi férfi mellett az igazi nő! Együtt küzdenek! Ádám gondolkodik, Éva érez. És midőn az élet csalódása és a rideg értelem már-már kioltják a reménység világát, Éva szerelme az, mely új világot gyűjt. Ez a szerelem világítja meg a küzdelem porondját, ez melengeti föl az elhidegülő szívet. Ez az idealismusként örök kiapadhatatlan forrása.

Igaz ugyan, hogy a nőben is csalódik Ádám, de akkor is, a mi rossz van benne, nem magában a nőben van, hanem a korban, mely szülte őt. Úgy hogy Madách szellemében szólok, ha azt mondom: Éva úgy lényegénél, mint hivatásánál fogva az idealismus képviselője. Mindig ott áll Ádám mellett, szerelmével biztatja a küzdőt, vigasztalja a csalódót. De még többet tesz!

Midőn a harcz zaja elnémitja Ádám lelkében az isteni szót, Éva tiszta lelkéből sugárzik az feléje s vezeti tovább a nemes küzdelemre. Ez Éva hivatása! Éva az örök nő; e földre csak az ő mosolya hoz gyönyört, ha napsugárként egy-egy arcra száll. Éva az ideális nő; glóriával átlépi a sírt, s a szerelem, költészet, ifjúság tár néki utat az örök honba. Éva Vesta-papnő, ott őrködik az idealismus örök oltáránál, s annak tüzét szerelmével éleszti. Éva az Isten-küldötte prófétanő, a férfit a jó útra vezérli s azon megtartja.

És ezzel szemünk elé állítottam a tragédia három fő jellemét. Mind a három arról tanuskodik, hogy a pessimismusban ott van az idealismus, s annak sötétségébe világosságot az teremt.

Az egyes történeti jelenetek végén található pessimismus azonban mindinkább gyöngíti Ádám optimismusát. Teljesen egyik sem semmisíti meg, de mindegyik elrabol erejéből valamit. Úgy hogy a világnézetben lassanként változás áll be. Olyan ez a változás, mint midőn fehér folyadékkal telt edénybe fekete színű folyadékot csöpögtetünk. Egy-két csepp elenyészik, de több csepp sötétre festi annak színét. Így van ez a történeti képek pessimismusával. Egy-két csalódás nem törí meg Ádám hitét, de több csalódás az optimismus fehér folyadékát a pessimismus sötét színébe öltözteti. Egészen az utolsó színig, tehát az eszkimó jelenet végéig fennáll a pessimismus kiemelt jellem-

vonása, hogy az csak lényegében pessimismus, hatásában nem az. De az utolsó történeti jelenetben lényeges változás áll be. Ez a jelenet az eszkimók földére vezet. Lucifer a teljes megsemmisülést állítja Ádám szeméi elé. Ez az utolsó kártya. A kegyelemdőfés! Ezzel akarja Lucifer célját teljesen elérni: az embert megsemmisíteni. Az idealismus volt Ádám csillaga, ez világított a sötét éjszakában, ez vezette a küzdelem útján. Lucifer most megmutatja, hogy ez az egy csillag is hulló csillag volt. Lehullott; fényes útja, sőt még annak emléke is eltűnt.

Midőn így az idealismus megsemmisül, midőn a küzdelmet az erők hanyatlása lehetetlenné teszi, midőn a nőben az eszmény, a szent költészet eltűnik, akkor kialszik a remény lángja, kihűl a szív lelkesülése, s beáll a sötét, csillagtalán, hideg éjszaka. Ádám nemes harcza véget ér, megtörve hull a porba, s lelkére ráborul a kétségbeesés nehéz éjjele. Ez az igazi pessimismus! Ez az első változás: a teljes pessimismusba való sülyedés! Ádám mögött ott van a tört erők romja. Szívében ott van a kimondhatatlan üresség. Előtte ott van a leselkedő reménytelenség. De ő megérti helyzetét. Vagy a halálba megy, vagy visszatér Istenhez. A kettő között kell választani. A daczosság az első karjai közé vetné, a szeretet a másodikhoz vezet. A daczosság elbukik, a szeretet győz. Ádám megtér az ő Istenéhez. Ez a második változás: a teljes pessimismusból való kiemelkedés. Az utolsó történeti jelenetben, és a vallási keret utolsó színének elején tehát két fontos változás áll előttünk. Itt látjuk az idealistikus pessimismust valóságos, reménytelen pessimismussá lenni, de itt látjuk egyszersmind az igazi pessimismus megsemmisülését, — Ádám megtérését. Előttünk van a rész-pessimismusok egyesülése. A fájdalmak tengere. Az orkán végig sivit a víz tikrén, toronymagasságig zúdulnak föl a vízoszlopok, hullám hullámot kerget a messzeségbe. S a tenger közepén ide-oda hányatva az élet kis hajója. Rajt az örök-ember Ádám, ki maga lett önistenévé. Azt hitte, saját erejéből is révparthoz tud érkezni. Csalódott! Árboczát lesodorta az orkán, kormányrúdját kettétörte a hullám! Úgy látszik, nincs már menekvés. Azaz mégis! Legyőzi büszkeségét, s a szeretet szavára hallgatva térdre hull: — „Uram, legyőztél, nélkülöd, ellened hiába vivok!“ — S im, a hullámok helyökre térnek, a víz-oszlopok elsimulnak. S az aláhulló víz-csőppökön ott játszik a két ivű szivárvány, az isteni kegyelem jele. „Kegyembe veszek újra,“ így szól az Úr! s a kétségbeesést megnyugvás váltja fel. Az ember tragédiájának pessimismusa megoldást nyer.

Most már előttünk áll az egész tragédia pessimismusa. Ez a pessimismus sokban hasonlít a Schopenhauer és Hartmann philosophiai pessimismusához; de lényegesen különbözik is attól.

Ezt a különbséget röviden így fejezhetem ki: *Más a két pessimismus forrása, más a két pessimismus jellege, más a két pessimismus megoldása.*

Mindenekelőtt más a két pessimismus *forrása*. A philosophiai pessimismus a világ nyomorúságát panaszolja. Mindenben hiábavalóságot lát. Az élet ellen kel ki, mert *magában az életben látja minden szenvedés forrását*. Szenvedünk, mert a világra jöttünk. Csalódunk, mert emberek vagyunk. Ezért átkozza meg a költő, ki ezt a pessimismust hordozza szívében, a születése idejét; ezért legfőbb vágya a minél előbbi megsemmisülés.

Madách pessimismusának forrását egészen máshol kell keresnünk. Ő is az élet ellen kel ki. Ő is a világ nyomorúságát panaszolja, s mindenben hiábavalóságot lát. De mindennek okát nem a létbe helyezi, hanem a *bűnösségbe*. Nem azért tragédia Ádám élete, mert az az örökös bukás az élet szükséges járuléka, hanem, mert Ádám Istentől elszakadt s ön maga lett önistenévé. Nem azért csalódik Ádám, mert az embernek, mint embernek csalódní kell, hanem mert Isten nélkül, Isten ellen küzd. Nem is az ő születése óráját átkozza meg, hanem azt az órát, mely őt a bűnbe sodorta s elszakította az ő Istentől. Nem is a megsemmisülést óhajtja az ő lelke, hanem a megnyugvást. A philosophiai pessimismus forrása tehát a lét, Madách pessimismusának forrása a bűnösség.

S a mint más a két pessimismus forrása, ép úgy más annak *jellege is*. A philosophiai pessimismus a világ hiábavalósága fölött kesereg, s tépelődésében önmagát emészti föl s megsemmisít mindent, a mi szép, jó, nemes csak létezik. Az ember tragédiájának pessimismusa is panaszolja e világ hiábavalóságát, az is kesereg az eszmék csalárdsága, a küzdelem hasztalansága fölött, de azért az idealismust, a szépet, a jót, a nemeset sohasem tagadja meg. Gondoljunk csak Ádám és Éva jellemére, nem az idealismus képviselői-e mind a ketten? A férfiú nemes törekvése nem mond-e ellent a philosophiai pessimismus mindent mozgó egoismusának? A nő hivatása nem áll-e ellentétben a philosophiai pessimismus aljas szerelem teoriájával? És nem látjuk-e szemeink előtt a házasságot, mint a boldogság forrását, a gyermeki szeretetet, mint a háládatosság bizonyosságát, a becsületet és tiszta lelkiismeretet, mint a küzdelem legszebb jutalmát? Mindez pedig

a mellett tesz tanubizonyságot, hogy az „ember tragédiájá”-nak pessimismusa nem philosophiai pessimismus.

De nemcsak a két pessimismus forrása és jellege különböző, különböző a két pessimismus *megoldása* is. Mert hisz minden pessimismusnál kell fejlődésről, illetve átváltozásról szólni. Minden pessimismus magában rejti a változás csiráját. De épen ez a csira különböző. És így a csirából fejlődő növény, az új világnézet is különböző. Schopenhauer philosophiája sajátságos askézisbe megy át, Hartmanné pedig hedonistikus optimismusba. De azért igazi megoldást nem nyer egyik sem. A lét kérdése továbbra is fenmarad. A keresett megnyugvás elvész az „ismeretlen” homályában. Madách pessimismusa is magában rejti a változás csiráját. De ez a változás egészen más, mint a philosophiai pessimismus változása. Nem lesz askézissé, nem is lesz optimismussá, hanem vallásos hangulatba megy át. Istenhez vezet. És itt megtalálja a küzdő ember a lét kérdésének megoldását. Itt elnyeri a kétségektől marczangolt szív a megnyugvását.

De még egy másik különbség is van a két pessimismus kimenetelét illetőleg. Ez a különbség a *pessimismus tragikumát* érinti.

A philosophiai pessimismusnak tulajdonképen nincsen tragikuma. A folytonos bukás, az örökös csalódás az embernek vele született osztályrésze. Nem az ember hibája, hanem a sors műve. Ez ellen lehet átkozódni, de nem lehet változtatni rajta. Nincsen tehát tragikum, mert nincsen meg az ember vétkeisége.

Egészen máskép áll a dolog az ember tragédiája pessimismusával. Annak igazán mély tragikuma van. A történeti képsorozat előtt ott áll Ádám Isten ellen daczolva, önerejébe vetett vak bizodalommal. A történeti képsorozat végén pedig ott áll egyedül, magára hagyatottságának tudatával. Hiába élt, mert Isten nélkül élt. Hiába küzdött, mert Isten ellen küzdött. Sorsának önmaga volt kovácsa, a szenvedés, a csalódás csakis önmagát vádolja. Ennek a pessimismusnak tehát igenis van mély tragikuma. És az ethikai alappal bir. Alapja nem más, mint a bűnösség.

A philosophiai pessimismus és Madách pessimismusa lebegtek szemem előtt. Összehasonlítotam e kettőt, s ime látjuk, hogy más a két pessimismus forrása, más annak jellege, más annak megoldása.

A philosophiai pessimismus a szenvedés forrását a létben keresi. Tétele így hangzik: szenvedünk, mert vagyunk. Madách pessimismusa a szenvedés forrását a bűnösségben keresi.

Tétele így hangzik: szenvedünk, mert bűnösök vagyunk. A philosophiai pessimismus forrása a lét. Madách pessimismusának forrása a bűnösség. Annak panasza, hogy emberek vagyunk; ezé, hogy bűnösök vagyunk. A philosophiai pessimismus tagadja az idealismust, Madách pessimismus hirdeti az idealismust. A philosophiai pessimismus a valóság és eszményiség áthidalhatatlan voltát tanítja, Madách pessimismus az eszményiség megközelítését az isten-félelemben. A philosophiai pessimismus megoldhatatlan ellentéteket állít szemeink elé, Madách pessimismus elsimitja az ellentéteket a szeretetben. A philosophiai pessimismus küzd, mert nem tehet másképp, Madách pessimismus küzd, mert jobb idők eljöttét várja. Annak gyermeke: a reménytelenség, ezé: a reménység. Az mindent megsemmisít, ez mindent megtart. A philosophiai pessimismusnak nincs tragikuma, Madách pessimismusának van tragikuma. Az örökös kérdéssel végződik, ez megoldást nyer Isten kegyelmében.

És most már joggal kérdezhetem: minő pessimismus az, mely Istennél kezdődik, és Istennél végződik, mely bizva harczol, s nem érzi magát legyőzöttnek a küzdelem előtt, mely hisz az idealismusban s Isten gondviselésébe veti reményét? Ezen jellemvonásokat tartva szem előtt adok feleletet a kérdésre, s nevezem Madách pessimismusát vallás-erkölcsi pessimismusnak. Az ember tragédiájának pessimismus *vallás-erkölcsi pessimismus*.

Ez az a pessimismus, melynek létjogosultságát és jelentőségét tagadni nem lehet. Ott van a csüggedő ember szívében, ha mint Isten országának munkása hiven munkálkodik. *Pfeilderer* avval fejezi be a pessimismusról írott munkáját; hogy ennek az „erőtelves só“-nak tartós jövendőt és sikeres munkát kíván. Azt hiszem, hogy e theologus szeme előtt is a vallás-erkölcsi pessimismus lebegett, az olyan világnézet, mint a milyent Madách tragédiájában látunk. És hogy ez a pessimismus igazán erőteljes só, azt láthatjuk az egész tragédia menetéből és eredményéből. Mert igazán a pessimismus az, mi Ádámot Istenhez vezet, s nála megtartja. Méltán nevezhető ez a világnézet *Kant* szavaival *zadartikov*-nak, mert az élet élvezeteiben és csalódásaiban elposványosodott világnézetet ez tisztítja meg káros elmeitől, s ez ad neki mélyebb tartalmat. Távol legyen azonban tőlem az a tévedés, hogy ezt a vallás-erkölcsi pessimismust túlbecsülém. Tudom, hogy nem biztos lakóház, nem ad csöndes nyugodalmat a megfáradott vándornak. Nem is ebben van jelentősége! Hanem éppen ellenkezőjében! Ismét *Kant* szavait idézem: ez a vallás-erkölcsi pessimismus a hegy közepén felütött pihenő kunyhó, a mely arra szolgál, hogy

egy kissé kipihenhessük magunkat, s lélegzetet vehessünk; avagy egy egyszerű kis pad, a melyről szerte tekinthetünk, s magunkat tájékozhatjuk. Innen látjuk eddigi utunkat, elmúlt életünket; innen kereshetjük jövőnk utunkat, következő életünket. Ebben van a vallás-erkölcsi pessimismus jelentősége az ember tragédiájában is. A vallás-erkölcsi pessimismus az út, melyen Ádám halad, a hegytető pedig, a hová vezet, a vallás.

Ezt a vallást látom én magam előtt a vallási keret világnézetében, melybe a történeti színeket a költő beleillesztette.

Kapi Béla.

T Á R C Z A.

ISKOLAI DOLGOZATOK 1704-BŐL.

A pápai főiskola könyvtárában egy könyv táblájából 25 drb. iskolai dolgozat került elő, miket egy osztály tanulói egy időben, 1704. márczius havában készítettek.

A régi magyar iskolák szervezetét, fegyelmét eléggé ismerjük ugyan a XVII. században készült iskolai törvényekből, de már a tanítás menetét és módját közel sem oly részletesen, mint kívánatos volna. Tudjuk, hogy a latin nyelv vitte a vezérszerepet s az volt a fő cél, hogy ennek a klasszikus nyelvnek használatát szóval és írásban teljesen elsajátítsák növendékeik. Ezt a célt el is érték. Igaz, hogy drága áron, a nemzeti nyelv nagymérvű háttérbe szorításával. Ismeretesek a kemény fegyelmi szabályok, melyekkel a nemzeti nyelv használatát az iskola falain belül korlátozták.

De bármily nagy súlyt fektettek is a latin nyelv elsajátítására és a latin nyelvű irodalom művelésére, lehetetlen elhinnünk, hogy a XVI. és XVII. század meglehetősen fejlett magyar irodalma ne talált volna utat az iskolák falai közé s ne ébresztett volna ösztönt annak művelésére. Különösen nehéz ezt feltennünk protestáns iskoláinkról. Mert hiszen ők Luther óta tisztában voltak azzal, hogy a nép tömegére való hatás csak nemzeti nyelven történhetik. Lehetetlen tehát, hogy teljesen elzárkóztak volna a nemzeti nyelv művelésétől.

Ezt bizonyítják a nálunk talált iskolai dolgozatok is, melyeknek egy része magyar nyelven van írva.

A nagyobb rész, 21 drb., természetesen latin nyelvű s ezek közül ismét 19 versben, distichonokban vagy hexameterben van írva, kettő pedig *chria* töredék.

A versben írottak a következő négy témáról szólnak.

1. In laudem veris.
2. Illud disce, quod iustum est.
3. Pugna pro patria.
4. Familiam cura.

A feldolgozás egészen iskolás módon történt s ehhez képest mindegyik négy részre oszlik: *invocatio*, *propositio*,

narratio, conclusio. A két prózában irt chria pedig egy Ovidiusból vett thémáról szól. S hogy fogalmat alkotassunk e dolgozatok milyenségéről, lássunk egyet közülök :

Poema Juxta hoc dictum :

Pugna pro Patria.

Invocatio.

Oh Deus astra regens miseris qui conspicias — — —
 Est tibi vis clemens tu regis astra potens
 Tu terram ex Coelis homines pelagusque tueris,
 Spiramen vitae reddere tuque soles.
 Te mare te venti celebrant et posteris Adam
 Nil praeterfaciunt auxiliumque tui.
 Da mihi suppetias, calamum constringito pu(rum),
 Da mihi tu vires atque mihi invigiles.
 Quidquid in orbe patet semper praeconia confert,
 Te laudant sancti, pauper ego atque alii.
 Et mihi nunc Coelo gratum defundite donum,
 Versibus ut possim dicere pauca meis.

Propositio.

Expeditam dubiae verbis proposita mentis
 Et sortem tristem nunc patriae miserae.
 Regni Pannonici cives hortabor ad arma,
 Ut strenuo pugnent pro patria misera.
 Exponam paucis dictis imitanda Parentum,
 Quae sunt ingeniis continuanda magis.

Narratio.

Eheu quam variis haec angitur Hungara tellus
 Sortibus, a multis temporibusque jacet.
 Est inquam saevis telis jactata periculis
 Tempore iam longo ponderibus premitur.
 Vos ideo cunctos Juvenes ego versibus oro
 Pro Regno misero proelia conficite.
 Surgite qui statum pacatum desideratis
 Et patriae nostrae quaerite summa bona.
 In mortem sitis pro libertate parati
 Ut iam sit nobis pro libera conditio.

A dolgozat vége hiányzik; de az itt közölt részből is látható, hogy ha nem is hibátlanul, de elég könnyen verselt készítője. Érdekes továbbá ebben a haza védelmére való meleg buzdítás. Ezt bizonyosan a Rákóczi forradalom sugta a dolgozat készítőjének.

Ránk nézve azonban sokkal érdekesebbek a magyar dolgozatok. Ezek közül három teljes, az írója nevével, a negyediknek hiányzik a vége. Mind a négynek témája ugyanaz: *Magyar versek, a melyekben igen commendáltatik amaz hires Catonak ez jeles mondása: Maledicus ne esto.* Valamennyi elég könnyen folyó alexandrinusokban van írva s határozottan meglátszik rajtuk, hogy készítőik az ilyenmű verselésben jártasak. Bizonyosan olvasták Gyöngyösi István verseit s nem egyszer kaphattak ilyenmű feladatot.

Felosztásuk szintén iskolás modorban történt.

1. Segítségül való hívás, (Segítségül hívás. Köszöntés.)

2. Feltétel. 3. Megerősítés. 4. Berekesztés.

Mutatványul ide irok egynéhány versszakot Vályi György dolgozatából:

Az szitkozódást is nagyon eltávoztasd,
Embereknek fiát soha meg ne ugasd.
Hanem az Istennek te beszédit hallgasd,
Éltedben eszedben mindenkoron forgasd.

Ad az Úr mindennek hamar elkárhozást.
Ha az ő szent nevét ollyá mint hóhozást
Tartya avagy penig mint szintén a nyuzást,
Avagy a szegényen nagy portzió huzást.

Mindezeknek végét elakarom érni,
Mert a pennám orra immár többet írni
Nem akar a kezem ily sokat elbírní,
Azért fogok mindgyárt hamarjában h — — —.

Szentpéteri János dolgozatának bekezdő versszaka:

Óh felséges Isten ki vagy teremője
Minden embereknek nagy jót hirdetője,
Nagynak és kicsinynek örök vezetője,
Te vagy (ördögtül is) azoknak őrzője.

E dolgozatok figyelmet érdemelnek annyiban, mert kétségtelen bizonyítékot nyújtanak arra, hogy legalább protestáns iskoláink már ebben az időben sem hanyagolták el s hagyták figyelmen kívül nemzeti nyelvünk gyakorlását. Rendes tárgya

volt az az iskolai képzésnek. Most már érdekes volna megállapítani, hogy melyik iskolában készültek e dolgozatok. Ez azonban nem könnyű feladat. A találás helyéből következőleg első gondolat az, hogy Pápán. Azonban a pápai tanulók névsora 1704-ből nincs meg. S a legközelebbi években subscribált tanulók közt sem található egyik dolgozat készítőjének a neve sem. A debreczeni tanulók névsorában szintén nem találtam e neveket.

Véleményem szerint még leginkább a sárospataki iskolában készülhettek e dolgozatok. E felvétel valószínűségét támogatják a következő érvek: A XVIII. század első felében a pápai iskola igen élénk összeköttetésben állott Sárospatakkal. Tanulóink gyakran fölkeresték az ottani főiskolát s visszatérve magukkal hozták írott studiumaikat és másnemű könyveiket. Ilyen könyv még most is elég sok van a pápai kollégium könyvtárában. Ilyen könyv táblájából kerülhettek elő ezek a dolgozatok.

A másik érv e föltétel mellett az az ismeretes tény, hogy a sárospataki iskola már ebben a régi időben is gondot fordított a magyar nyelv művelésére. Az 1621-iki legrégibb iskolai törvény egyik pontja szigorúan tiltja ugyan az anyanyelv használatát. (Hinc etiam nativae, sive vernaculae linguae licentiam in universum scholasticis omnibus gravi edicto interdiximus), de ezt a tilalmat úgy kell érteni, hogy a tanulóknak az iskola falain belül csak latinul volt szabad beszélniök. S hogy ez még nem zárja ki a magyar nyelv művelését, mutatja ugyanezen törvénynek egy másik rendelkezése, mely a collaboratorok teendői közé sorolja a következőket: „Materiam styli exercendi lingua hungarica vel etiam latina singulis septimanis exhibere“. Comenius sárospataki működése ezt az irányt még jobban előmozdithatta. Legalább idősb és ifjabb Csécsi Jánosról tudjuk, hogy a magyar nyelvet is tanították. E dolgozatok készítése idejében pedig még id. Csécsi János volt az iskola rectora.

Felsorolom még a dolgozatkészítő tanulók neveit a dolgozatok számával együtt:

Bodoky Dávid (2 latin), Jeney György (2 latin), Hosszufalusi András (1 magyar), Kováts György (2 latin), Szentpéteri Dániel (1 latin), Szentpéteri János (1 magyar), Göntzi András (2 latin), Mihályi — (1 latin), Vályi György (1 magy., 1 latin), Pédery László (1 latin).

E nevek segítségével esetleg sikerül biztosan megállapítani azt az iskolát, hol e dolgozatok készültek.

Borsos István.

EGYHÁZI SZEMLE.

Külföldi egyházi élet.

A hazai protestantismus erősebb ága, az ev. ref. egyház zsinat előtt áll. A zsinat, nagy valószínűséggel, a folyó év végén fog összeülni és legfőbb gondját az egyház szellemi és anyagi megerősítésére fogja fordítani. Bizonyára szükséges, hogy tekintetét mind két irányban a külső és belső tényleges helyzetre vesse, hogy a meglevő tényezők és a követelmények összhangja által vezettesse munkálkodását. De épen olyan bizonyos az is, hogy ez idő szerint az anyagi szükségések nyomását inkább érezi a közvélemény és azért tekintete is első sorban erre irányul. — Nincs messze az idő, a mikor az ág. h. ev. testvéregyház is zsinattartásra fog gondolni és a mikor őt is valószínűleg ugyanazon kérdések fogják foglalkoztatni, mint az ev. ref. testvéreket.

Épen azért — úgy gondolom, — az én külföldi szemlére nem csak alkalmasok azok a tárgyak, a melyek a fenti szempontok alá esnek, hanem azok egyszersmind szükség szerinti tárgyak is. Ha minden eseménynel be nem számolhatok: legalább azokat kell érintenem, melyek reánk tanulságot foglalnak magukban és pedig mindig azokat, melyeknek tanulsága a legidősebb. Havi szemle, 8—10 lapon nem törekedhetik egyébire, mert különben belefutad az események zürzavaros árába. Ezért a jelen alkalommal is egy és más, reánk nézve tanulságos dologról írva és pedig a mi nálunk tapasztalható érdeklődés szerint, első sorban és leginkább holmi anyagi kérdésekről.

Kongrua és állami dotatio: ezek legyenek első témáink és pedig egy — interconfessionális szempontból — hozzánk közel álló német államból: Bajorországból, hol a kongruarendezést, illetőleg annak újabb rendezését, mintegy karácsonyi ajándékkul kapták a lelkészek. Azonfelül azért is érdekes e tárgy, mert több, nálunk is felszinen levő kérdést érint, a mint ez az alábbiakból ki fog tűnni.

Bajorországban, mint a legtöbb német államban, a congrua egységesen van rendezve a szolgálati idővel kapcsolatban. Az utolsó rendezés 1894-ben volt a következő fokozatok szerint: a kezdőfizetés minden rendes lelkész számára 1800 márka (2106 korona). Ezzel a kezdőfizetéssel a lelkész tíz évig szolgál minden javítás nélkül. A tizedik évtől hat ízben esedékes 180 márka (21060 korona), azaz az alapfizetés 10%-a járult korpótlék gyanánt az alapfizetéshez; úgy hogy a rendes lelkész a 35-ik szolgálati évtől életfogytáig 2880 márka (336960 korona) javadalomban részesült. Még csak azt kell megjegyeznünk, hogy hasonló módszer szerint rendeztették a róm. kath. plébánusok fizetése is, de azzal a különbséggel, hogy a nőtlen és családtalan plébánus congruája kisebb, mint a prot. lelkészé. A mit a túlnyomólag róm. kath. vallású Bajorországban azzal a helyes indokolással magyaráznak, hogy az igazi paritás abban áll, ha nem mindenkinek egyenlően, hanem arányosan mérünk, a mint t. i. az illető felekezeteket jellemük s berendezésük szerint jogosan megilleti.

Az egyenlőségnek ez a felfogása, melyet Bajorországban a kormány, a liberális és conservatív párt egyaránt vall, ellentétben áll a centrum felfogásával, mely a róm. kath. plébánusnak is teljesen olyan congruát kíván, mint a minővel a prot. lelkészek bírnak. A centrum ezen felfogása akadályozta meg 1898-ban a congrua újabb rendezését, habár a kormány a centrum iránti előzékenységből az állások arányszámainál valamivel magasabb összeget vett fel a plébánusok javára, mint a lelkészekére. Amazoknak összesen 363,000 márkával, ezeknek 166,140 márkával jutott volna több, mint az 1894. évi rendezés szerint. Az 1898. évi tervezet szerint a prot. lelkész a 10 évi szolgálat után egyszerre két korpótléket, 360 márkát (42120 koronát) kapott volna s egyébként a korpótlékek száma és összege változatlanul maradt.

Mintthogy a centrum magatartása akkor csak megakadályozta, de a napirendről le nem vette az újabb rendezés eszméjét, sőt a kormány egyenesen félre is tette, gyümölcsözőleg elhelyezte a congrua emelésére szánt összeget, melyről azt hitte, hogy legkésőbb 1902. január 1-től azok kezébe juttathatja, a kiknek szánta. A centrum magatartása egy ideig változatlan maradt. De ezzel a hősiesség kitarással épen azok voltak legkevésbé megelégedve, a kik a centrum alapjait képezik: a választásoknál oly tevékeny plébánusok. Ők is szenvedtek a centrum magatartása miatt, mert hát az ő congruájuk is változatlanul maradt. És ez már sok volt a jóból, a miért nem késtek némi szelid nyomást gyakorolni a centrumra

az elégedetlenség mind sűrűbb hangoztatásával. A centrum engedékenyebb is lett: alkudozni kezdett a kormányval, mely tényleg új szabályozási tervet dolgozott ki s míg a plébánusok congruájára 620,000 márkát, a lelkészekére 290,000 márkát vett fel. Hosszas viták és kölcsönös kapacitálások után végre a centrum is megszavazta az új törvényt, mely a régihez képest előnyös, sőt előnyös az 1898. évi tervszel szemben is.

A mult évben megállapított bajor congrua törvény szerint a prot. lelkész rendes lelkészi kezdő fizetése 2000 márka (2340 korona), mely 10 évig változatlan marad. A 10-ik szolgálati év után jó a korpótlék a régi 180 márkás összegben, de 8 ízben válhatik 5—5 évenként esedékessé. Azért mondom, hogy „válhatik“, mert bizony csak kevesen érik meg a lelkészek közül, hogy még a 7-ik és 8-ik korpótlékot is élvezhessék 40, illetőleg 45 évi szolgálat után. A kormány be is látta ezt és épen azért hajlandó lett volna a 7. és 8-ik korpótlék elejtésére a 3 ik és 4-ik között, a 23-ik szolgálati évnél beszűzni. A centrum ezt ellenezte, ellenben kivitte, hogy a plébánusokra nézve, a 45-ik szolgálati év utáni korpótlék elejtésével már a 30-ik év után szűrassék be egy korpótlék. Ezt azzal indokolta, hogy a róm. kath. káplánnak tovább kell káplánkodnia, mint a protestánsoknak. — Ennyi a rendes lelkészi congruáról.

Ugyan ezen alkalommal rendeztetett a segédlelkészi congrua is. Előre kell azonban bocsátanunk, hogy a rendszeresített segédlelkészekről és nem olyanokról van szó, a kik a lelkész kényelmére vannak. Ezeknek minimális fizetése eddig 1080 Márka volt. Most úgy rendeztetett ez ügy, hogy a mennyiben a segédlelkész szegődvényes fizetése az 1500 márkát meg nem haladja, 360 márka segélyben részüli. A helyettes, vagy időközi lelkészek havi 100 márka javadalmat kapnak helyetteségök idejére. Ezenfelül a kormány a segédlelkészek külön gyám- illetőleg nyugdíj-egylete javára évi 1500 márka segélyt rendelt.

A rendes lelkészi congruánál volt róla szó, hogy a kormány már régebben félre tette a szükséges összeget. Ez 440,000 márkát tett ki, mire a törvényjavaslat törvénynyé lett. A prot. lelkészek azt óhajtották volna, hogy a fedezet meglétére tekintettel, az új congrua visszamenőleg 1902. jan. 1-től folyósíttassék. Azonban a kormány már ebbe nem ment bele, hanem azt a 440,000 márkát a maga teljes összegében a lelkészi nyug- és gyámintézet céljaira adta a főconsistorium kezeihez.

Ezzel a congrua-rendezéssel, nem különben a mult évben

megszavazott iskolaügyi törvénnyel kapcsolatban szóba jött a termény és szolgálmányokból álló szolgáltatások megszüntetése, illetőleg megváltása. Bajorországban a terményfizetés annál több kellemetlenséggel jár, mivel a lelkész maga szedi és pedig házról-házra járva kopogtat be az ő gabonájáért stb. Érdekes dolog, hogy a főconsistorium épen ezért védelmezi a terménybeli fizetés fentartását, mivel ott az egyes vidékeken valósággal öröm és megtiszteltetés napja a hivekre nézve, mikor a lelkész a kepeért meglátogatja a parasztházakat. Nem hallgathatom el e helyen azt, hogy b. e. Bodola Sámuel erdélyi püspök a kepemegváltást épen ebből a szempontból helytelenítette mondván: „a református pap és hallgatója között a kepefizetés olyan szoros és törvényes kapocs, mely ha elszakíttatik, könnyen szülhet olyan függetlenséget, mely a kölcsönös becsülést és keretet kioltja a szívből“.

A termények és szolgálmányokból álló fizetésnek állami segítséggel való megváltása a képviselőházban vettetett fel a kormányhoz intézett felhívás alakjában. A kormány elismerte ezen adózási mód korszerűtlenségét, megváltoztatásának szükségességét is, sőt még azt is, hogy ez az ügy nem szabad egyezkedés, hanem törvényhozási közbelépés útján oldandó meg: mindazonáltal elodázni kívánta addig, míg az egyház-községi rendtartás törvényileg szabályoztatni fog. Azonban az országgyűlés az ügy rendezését sürgősebbnek vélte és nagy többséggel fogadta el azt az indítványt, a mely a kormányt, a terményadózásnak megváltása iránt és pedig az egyház-községi rendtartástól függetlenül benyújtandó külön javaslat készítésére utasította.

A mi az említett egyház-községi rendtartást szabályozó törvényt illeti: ezt főleg a protestánsok kívánják, a mint ezt az 1897. évi zsinat már kifejezte. Kívánják pedig azért, mert csak ez úton gondolják elérhetőnek egy egyetemes egyházi adórendszernek a behozatalát. Az egyházi adó rendezésének a kérdése nálunk is egyik égető seb, az egyenetlen adózási mód miatt szükséges. Azonban a kívánt egyház-községi rendtartás törvényes rendezése iránt ez idő szerint kevés a remény, mert a róm. katolikus és protestáns egyházra bajos egységes törvényt alkotni; külön törvény pedig a kormánynak nincs inyére, mivel ez is csak olyan felekezeti viszályllyal fogna járni, sőt nem egy, de két ízben, mintha együttes törvényt készítené. Ugyanis általános az a felfogás, hogy az egyházi adó egyetemes rendezésénél ez az adó nem tehet ki többet, mint az állami egyenes adók 5%-a, a mivel aztán együtt jár a magasabb állami segítség. Már pedig a centrum még az

együttes szabályozásnak is ellensége, nem csak dogmatikai okokból. Hanem azért is, hogy a protestánsok több állami dotatióban ne részesüljenek: hát még mennyire ellene lennének egy oly törvénynek, mely pusztán a protestánsoknak válnék javára!

Az egyházi adóról szólva, meg kell emlékeznünk arról, hogy sok helyt Németországon is magas az egyházi adó, pedig az állam nem olyan gyenge módon segíelyezi az egyházat, mint nálunk. Így p. o. az év őszén tartott porosz tartományi zsinatok tárgyalásait nézve: ott láthatjuk a kelet-poroszországi tartományi zsinat panaszát, hogy gyülekezeteiknek több mint felében az állami adó 40%-át meghaladja az egyházi adó. Mi ez a mi egyházi állapotainkhoz képest, hol gyülekezetek 100–300%-os pótdadót hordoznak, hol az országos átlag is 33%-ot tesz ki! De mégis jajgatnak és állami segély után kiáltoznak, mert így, mint mondják, lehetetlen megélniök. E mellett természetesen fennáll náluk is a stóladij-fizetési kötelezettség, a mely szintén nem kevés teherrel nyomja a híveket. Épen azért nem csak állami segélytöbbletet, hanem a stólának, főleg a temetési stólának az állami megváltását is kívánják, hogy az egyház annál inkább hivatásának élhessen.

Általánosan ismert dolog, hogy a magyar állam nemzeti-ségi programja eddigelé mily kevésbé terjeszkedett ki a felekezeti egyházak nemzeti erejének öntudatos felhasználására. Nem messze még az az idő, mikor egyes felekezeti egyházak, hazafiatlan nemzetiségi törekvéseik daczára több méltánylásban részesültek, mint amazok, a melyekben a nemzet ereje leginkább összpontosul. Ne keressük most az okokat és ne hivatkozzunk még az egyenlőség jelszavát hangoztató magyarázatokra sem. Elegendő konstatálnunk a tényt, hogy a magyar protestantismus szenvedései, bajai, hanyatlása a magyar nemzeti eszme szenvedései, bajai s hanyatlása voltak. Elég konstatálnunk azt a tényt, hogy p. o. a magyar állam a nagy egyenlőségi törekvések miatt nem tudta módját találni annak, hogy egy magyar protestáns gyülekezetet, tisztán csak mint ilyet, megsegítsen anyagilag a nemzetiségek tengerében és ez által megmentse ott a magyarság egyik végvárát. Nem egy hely van e hazában, hol csupán az „elnémult harangok“ tesznek tanubizonyságot arról, hogy ott magyarok is laktak.

És ugyan miért hozom elő ezt a keserű emlékü dolgot? Mert ez magyar specialitás! Annyira magyar, hogy a legmagyarabb egyházban is van ilyenféle felfogásnak némileg rokon iránya. E sorok írója az egytetemes konventen a külföldre vándorolt magyar állampolgárok ügyét szóvá tette,

azt kívánta, hogy velök az egyházi szerves kapcsolat tartassék fenn. A felelet az volt, hogy ezt egyházi úton tenni nem lehet, mert a nemzetközi viszonyok útját állják. Itt csak az állam és pedig diplomáciai úton járhat közbe. És leszavazták a kérdést azok, kik odahaza, egyházkertületi gyűléseikben mellette nyilatkoztak. Hiába volt a hivatkozás, hogy a német állam, illetőleg Poroszország ezt már megcsinálta. Hiába mutattatott be a megfelelő porosz egyházi törvény. Szinte azt kell hinnie az embernek, hogy a német külön isten-teremtés, mint a magyar. Bülov-kancellár nem akadályozta meg amaz egyházi törvényt, II Vilmos császár és király szentesítette: de már Goluchovszky útját állná, és a mi felséges uralkodónk megtagadná tőle a jóváhagyást? Ugyan ki hihet ilyet?!

Minden bizonynyal a czéltudatos, határozott, nemzeti politika hiányára vezethetők vissza ezek a jelenségek. Hogy Poroszország milyen kemény nemzeti politikát folytat Posenben: azt minden újságolvasó jól tudja. Keménysége szinte a brutalitásba is átsap — a lágyabb szívek szerint. De hogy mily előrelátással, mily tapintattal használja fel a felekezeti egyházakban levő nemzeti erőt: arról már kevesen tudnak. Egyházi kérdés, melylyel hazai újságaink — *more hungarico* — nem foglalkoznak. Röviden lehet ugyan e helyen, de itt mégis megemlékezhetünk róla, hogy legalább e sorok olvasói tudják meg, hogy Poroszország mit tesz Posenben az evangélikus egyházért. Ugyanis Poroszország ezen részében a német és evangélikus szinte egy jelentésű: akár csak nálunk a magyar és kálvinista. Közlöm a mit a poseni tartományi ev. zsinatról olvastam úgy, a mint következik:

Az evangélikusok épen itt különösen nyomasztó körülmények hatása alatt szenvednek. Már az 1899. évi tartományi zsinat fordult volt a miniszterhez egy erre vonatkozó előterjesztésével. A miniszter így válaszolt: „Az azon tartománybeli evangélikusok egyházi viszonyainak javítása már évek óta az államkormány figyelmének a tárgya. A körülményekhez képest már eddig is foglalatoskodott az a különös mértékben rendelkezésre álló állami eszközök erejéhez képest úgy a már fennálló gyülekezetek javával, mint új gyülekezetek és lelkészi állások felállításával. Míg korábban az utóbbi célokra esetről-esetre kellett segélyeket felvenni az állami költségvetésbe; az 1898 július 2-iki törvény életbelépése óta, mely az evangélikus lelkészek javadalmáról szól, az ezen törvény 5. szakaszában foglalt rendelkezéshez képest, t. i. hogy a teherviselési képességgel bíró gyülekezetekben felállítandó új lelkészi állomások segélyezhetők az állami eszközökből, most már évenként

50,000 márkát lehetett e célra fordítani. Ennek következtében lehetővé vált, hogy a Tiedemann zsinati tag felszólalására, 1899. november 17-én adott királyi konsistoriumi válaszban megjelölt esetek közül, a janowitzi, rosenau, bismarcksfeldi, orchowoi, gogolini, schneidemühli és ostwehri (radewitz) egyházközségek és lelkészi állások felállítottak és a lelkészi állomások dotatiójára állami forrásokból együttvéve 246,000 márkányi tőke rendelkezésre bocsátott. Ezenkívül az újonnan alakult posen-lazarusi egyházközség lelkészi állása részére 22,000 márka tőkesegély engedélyeztetett. Az államkormány tovább is különös érdeklődéssel fog viseltetni azon tartományban egyházközségek és lelkészi állások új szervezése iránt és a lelkészi segélyezésekre szükséges összegek engedélyezése által tevékenyen is részt vesz abban, feltéve, hogy az egyház is hasonló módon részt fog venni a hiányzó összegek ellátásában. Mindazonáltal most már eltekintettek attól, hogy az azon tartományban újonnan szervezett lelkészi állások külön állami tőkével támogattassanak, mivel várni lehet, hogy a lelkészi fizetési törvény által rendelkezésre bocsátott fentebbi eszközök segítségével sikerülni fog a felmerülő szükségleteket kielégíteni. Az, hogy ez miképen fog mielőbb megtörténni és különösen, hogy lehető lesz-e a következő években az állás-szervezéseket úgy szaporítani, hogy ezek ellátása nem elejétől végig tőkékkel, hanem részben olyan folyó segélyekkel történjék, melyek csak később fognak tőkékkel helyettesíttetni: még mindig megfontolás tárgya. Az egyházi építkezések céljaira kért állami alap rendelkezésre való bocsátása szempontjából tekintettel kell lenni az 1902. évi állami költségvetésre, amelyben az egykori lengyel tartományok német evangélikus (és katolikus) gyülekezetei számára végzendő templom s paplak építés céljaira 500,000 márkányi segélyalap bocsátott rendelkezésre, mely megfogja könnyíteni, hogy az ottani tartományi zsinat kötelékébe tartozó gyülekezetek is elláttassanak a szükséges épületekkel.

Azt hiszem, hogy ehhez az, úgy az eredetiben, mint még inkább a fordításban nehézkes miniszteri válaszhoz nem igen szükséges commentár. Nem, különösen a tekintetben, hogy a porosz kultuszminiszternek a németiség és a magyar kultuszminiszternek a magyarság erősítése szempontjából végzett egyházsegélyezési ténykedései között megláthatassuk a nagy különbséget. Hogy egészen igazságos legyek: nem is a kultuszminiszterekről, hanem a kormányokról beszélek. Egyházi hatóságaink a megmondható, hogy mennyit kell futni Pontiusztól Pilátusig, ha egy gyülekezetünket, mely szegénység miatt 1898

előtt régen leányegyházzá tétetett, most anyasítani akarván, congruát kérnek a minisztertől. Hagyján! ha még új egyház-köztséget kívánnak létesíteni, valamely nemzetiségi góczponton. Az erdélyi ref. egyházkerületben közel kétszázra megy azon gyülekezetek száma, melyek 100—150 évvel ezelőtt anyagyház-köztségek, a magyarság várai voltak. Elszegényedtek, papot nem tarthattak: affiliáltattak. A máter eklézsia papja ritkábban lehet ott, mint kellene. A pap hiányában jött az elnemzetietlenedés. Mind kevesebben lettek a hívek; mind ritkábban jött a máter papja: előbb két hetenként, majd havonként, évente négyyszer, kétszer, egyszer. Mig végre elnémult a harang... És az erdélyi magyar maga is oláhnak tartja azt a fiát, a kit az oláh pap keresztelt. Maga mondja gyermekeiről: ez magyar, ez oláh! És ugyan mikor fognak ezekben a falvakban újból megcsendülni a harangok, a magyar harangok! A templom összeroskad; a paplakot elhordták; a harang a második vagy harmadik szomszédba vándorolt. Mikor lesz itt magyar templom, magyar paplak? Hiszen mi magunk nem birunk építeni. A magyar állam pedig csak akkor ad protestáns egyházi építkezésekre pénzt, ha a műemlékek országos bizottsága ajánlja. És ez előtt a bizottsági előtt többet nyom a latban a megrendszabályozott franciskánok kolozsvári refektoriuma, sőt a kolozsvári 16,000 lélek számú reformátusok farkas-utczai temploma is, mint x y kis falu imaháza. Azok műemlék: ez nincs; vagy ha van is, sárból épített „kicsiny palota“. Mikor jutunk mi oda, hogy a kőből faragott műemlékekkel legalább egyenlő értékűek legyenek a nemzet testének élő vályogjai, téglái; a magyarul beszélő polgárok, kik nem hallhatják Isten igéjét a maguk zengzetes nyelvén! A német megteheti az ő német véreért; de a magyar már nem az övéért! Épen úgy van ez is, mint a külföldre vándorolt hitsorsokról mondtam előbb. Avagy talán az a baj, hogy nekünk autonómiánk van, ellenben a németek consistoriálisok? Ki tudná megmondani! Tény az, hogy a magyar miniszterelnök traktál Rómával az amerikai magyar róm. kath. vikáriátus felállítása iránt, de mivelünk, protestánsokkal még eddig szóba sem állott. Vagy talán az a baj, hogy mi protestánsok vagyunk? Ne keressük: úgy sem találjuk meg az okát.

Ha a fentebbiekben már láttunk egyet-mást az anyagi kérdések közül: talán nem lesz érdektelen bemutatnunk valanít a szellemi érdekek köréből sem. Különösen azon határozatokat fogom ismertetni, a melyeket a porosz országos evang. egyház egyes tartományi zsinatajai hoztak.

A tartományi zsinatok megfelelnek a mi egyházkerületi

közgyűléseinknek. De három évenként gyülekeznek; a mi a consistorium állandó tevékenysége által magyarázható. Sok minden közérdekű tárgyakkal foglalkoznak, a szorosabb értelemben vett belügyeken kívül is, és e tekintetben van közöttük bizonyos összhang, mely nem annyira a főconsistorium közöségére, mint inkább az élénk nyilvánossági életet élő egyházi tevékenységre vezethető vissza. Így p. o. szinte általános megbeszélés tárgyai voltak; az ú. n. professor-kérdés, a confirmatói oktatás, a kötelező vallásoktatás a továbbképző tanfolyamokon, az evangelisatio és egyleti munka, a vasárnap megszentelése, a párbaj-elleni mozgalom, a halotthamvasztás esetében való végtisztességtétel, a német evang. orsz. egyházak egyesülésének kérdése, a lelkészi fizetések ügye és a tartományi egyházak történetének kérdése. Ezen tárgyak közül csakis a confirmatói oktatásnak szolgált felsőbb kezdeményezés az alapjául.

A confirmatói oktatás kérdésében a brandenburgi tartományi zsinat a következő általános határozatot hozta: A tartományi zsinat minden lelkipásztor köteletségének tartja, hogy confirmatói tanítása számára egy szilárd tanmenetet dolgozzon ki és magát szigorúan ahhoz tartsa. Ajánlatik a lelkészeknek, hogy minden confirmatói óra lefolyásáról jegyzéket vezessen. A tartományi zsinat szükségesnek tekinti, hogy az egyes lelkészek az általuk szerkesztett tantervet superintendensükkel megbeszéljék. A tartományi zsinat kéri, hogy a superintendensekre nézve tétessék lehetővé, hogy egyházmegyéjük körén belől a confirmatói oktatásra hatásosan felügyelhessenek. Ezen határozat sok visszatetszéssel találkozott a kisebbség részéről, mert egyfelől a lelkész pädagogiai, másfelől hitelvi egyéniségét veszélylyel fenyegeti. Azonban a következők már kevesebb ellenzést találtak és valóban megszívlelendő dolgokat foglalnak magukban. 1. A lelkészeknek lelkipásztori köteletségévé kell tenni: hogy gyülekezete confirmált ifjúságát, a helyi viszonyoknak megfelelő intézkedések által, legyenek ezek egylet-szerű szervezetek, vagy különböző jellemű, időnkénti összejövetelek, akár a templomban akár más alkalmas helyen, a gyülekezeti életben megtartsák és keresztyén magaviseletben erősítsék. E végből ajánlatik, hogy folyó év előtti három évben a gyülekezetben confirmáltakról névsor vezettessék. Ajánlatik az is, hogy minél szélesebb körben tegyenek kísérletet a confirmatio alkalmával kiszolgáltató egyházi igazoló könyvecskékkel. 2. A tartományi zsinat szükségesnek tartja, hogy a brandenburgi tartományban csakis olyan confirmatio lapok használtassanak, a melyen az úrvacsorához való járulás

a következőleg igazoltatik: „és az úri szent vacsora felvételéhez bocsáttatott“. 3. A tartományi zsinat felkéri az egyetemes zsinatot, hogy hasson oda, hogy a keresztszülőül alkalmazhatóság csak a 17 évet betöltött, confirmált és egyházához hűen ragaszkodó egyének adassék meg. 4. A tartományi zsinat megkeresi az egyetemes zsinatot, hogy hasson oda, hogy az egyházközségi és zsinati rendtartás 34. §-ának megfelelő alkalmazásával, eleje vétessék annak, hogy oly egyének az egyházi választók névjegyzékébe felvétessenek, a kik egyházi kötelességeiket nem teljesítették.

A szász tartományi zsinat a confirmatói oktatás egyöntetű tartományi szabályozása alkalmával a következő alapelveket kívánja figyelembe vétetni: 1. Az iskolából kikerült ifjúság 17. életévének betöltéseig köteleztetik, hogy a lelkész által a templomban, paplakon vagy bármely más alkalmas helyen, rendszeresen tartandó valláserkölcsei összejövetelel részt vegyen. Hogy az ezen értekezéseken való részvételt mennyiben helyettesíthetik az egyháziilag vezetett ifjúsági és leányegyleti működések, vagy a továbbképző tanfolyamokon tartott valláserkölcsei oktatásban való részesedés, azt az ephorus határozza meg. 2. A confirmált ifjúság ápolásának ezen egyházi rendje előkészítése végett szükséges: *a)* általános gyermekistentisztelet valamilyen formában; *b)* tervszerű confirmatói oktatás; *c)* a confirmált ifjúságról minden gyülekezetben rendes névjegyzék szerkesztése; *d)* az ezen rendelkezés alá eső és más helységbe átmenő ifjaknak, egy meghatározott szabvány szerinti átutalása kötelezettsége; *e)* a névsoroknak a szószékéről való felolvasása, vagy a hol ez alkalmatlan, a templomra való kifüggesztés útján eszközözlendő kihirdetése; *f)* a hanyagoknak előbb a lelkész, majd egy presbyter által való megintése és ha ez sem használna, írásos megintés az egyháztanács részéről s aztán az elé való megidézés; *g)* a ki ezen figyelmeztetések daczára állhatatosan megtagadja egyházi kötelességeinek a teljesítését, az egyháztanács határozatából kirekesztendő a keresztszülői tiszt viselhetőségéből mindaddigra, mig ez a rendre alkalmazható.

Ebből a két tartományi zsinat határozatából látszik, hogy milyen nagy jelentőséget tulajdonítanak a confirmatio oktatásnak és különösen milyen nagy súlyt fektetnek arra, a mivel nálunk az egyház egyáltalában semmit nem gondol, t. i. hogy az iskolából kikerült ifjúság, életkorának legveszedelmesebb éveiben, a melyeket a trivialis szójárás kamaszkornak keresztelt el, ne maradjon vallásos gondozás nélkül, sőt az egyház testéhez, a gyülekezeti közösséghez minél köze-

lebb hozassék. De az is kitünik, hogy a részletekben némileg eltérők a vélemények és határozatok. A többi tartományi zsinatok nem is foglalkoztak ilyen behatóan a kérdéssel; talán épen azért, mert az egységes szabályozás szükségét látják. Legalább a sziléziai és a nyugat-poroszországi tartományi zsinatok ily értelmű határozatokat hoztak s e végből megkeresték az egyetemes zsinatot.

Ugyan e tárgyban, t. i. a serdülő ifjúság vallás-erkölcsi gondozása kérdésében alkalma nyílt még a legtöbb tartományi zsinatnak egy másik eszmével kapcsolatosan is nyilatkozni. Ez az eszme: a kötelező vallásoktatás a továbbképző iskolákban, mint a minők az ipari és gazdasági szakiskolák, a melyekhez némi részben hasonlítani lehetne a mi iparostanoncz- és gazdasági ismétlő iskoláinkat.

A pomerániai tartományi zsinaton Lohoff superintendens ajánlotta különösen ezt az eszmét és bizonyította a kivitel lehetőségét falun és városban egyaránt. Három helyen már be is rendezték. A zsinat kedvezőleg fogadta az eszmét és elhatározta, hogy megkeresi a generális synodust, hogy ez a vallásoktatással berendezett továbbképző tanfolyamoknak országos törvény által mindenütt való bevétele tárgyában működjék közre. Továbbá ajánlotta a lelkészeknek s gyülekezeti előjáróságoknak, hogy igyekezzenek az ipari és gazdasági továbbképző iskolák felállításán s azokban a vallásoktatásnak illendő helyet biztosítsanak. Együttal hálás köszönetet nyilvánított a zsinat az egyházi és tartományi hatóságok iránt, a melyek ebben az irányban már eddig tevékenyen buzgólkodtak.

A brandenburgi és szászországi tartományi zsinatok hasonlóképen kívánták a vallásoktatás tovább folytatását s e végből megfelelő tanfolyamok szervezését. A sziléziai zsinat a továbbképző tanfolyamok kötelezővé tételét sürgette és kívánta, hogy ezekben a vallás-erkölcsi mozzanatok a tanítás körében a lehető legmesszemenőbb módon érvényesíthetők legyenek. Magában a sziléziai tartományban 84 kötelező és 19 nem kötelező ilyen iskola áll fenn, de ezek közül csak 20-ban talált helyet a „vallásos megbeszélés“, sőt ezen szám is csakhamar 13-ra szállott alá. Tehát náluk különösebb mértékben érthető a buzgólkodás, minthogy a megfelelő és tovább fejleszhető talaj is megvan már.

Mint sajátságos tüneményt kell felemlíteni azt, hogy ennek a kötelező vallásoktatásnak vannak az egyházban is ellenségei és pedig maguk a lelkészek között. A szász tartományi zsinaton egy tag azért nyilvánította feleslegesnek a kötelező vallásos oktatást, mert a továbbképző intézetekben a tanítás úgy is vallás-erkölcsi már. De még érdekesebb eset fordult elő a

nyugot-poroszsországi tartományi zsinaton. Lange iskolaügyi tanácsos a következő indítványt nyújtotta be: Forduljon a zsinat kérelemmel a legközelebbi egyetemes zsinathoz, hogy az illetékes helyeken tegyen lépéseket az iránt, hogy a mennyiben alkalmas tanerők találhatóak rendelkezésre, a továbbképző iskolákban egy kedvező óra rendeztessék be az evangélikus növendékek vallásos tanítására. A zsinaton azonban több ellenvetés merülvén fel, az indítvány elvetetett és ez ment határozatba: Tekintettel azon legyőzhetetlen nehézségekre, melyekkel a vallásoktatás a továbbképző iskolákban találkozik, a zsinat a confirmált ifjúságra való, oly nagyon szükséges vallásos befolyás egyetlen útjának a lelkészek lelkipásztori tevékenységét látja a vallásos megbeszélések által és az ifjúsági és leányegyesületekben. Azért ezen tevékenység előmozdítása hathatósan ajánlhatik az egyházi szervezetek figyelmébe.

De nem folytatom tovább. Az események, melyeket a közel multból felhoztam, nagyon jellegzetesek és egyszersmind nagyon tanulságosak reánk nézve, különösen azokra, kik zsinat előtt állunk. A felsorolt dolgok summája két, egymást kiegészítő, de egy egységes célra irányuló törekvést foglal magában: az egyházat és ennek munkásait a nyomasztó anyagi gondok terhei alól felszabadítani, hogy magasztos hivatásuknak élhessenek és a másik oldalon, hogy az egyház és egyháziak magasztos hivatásukat, még az anyagi viszonyok ki nem elégítő volta esetében is lelkiismeretesen és minél szélesebb körben teljesítsék. Egyház és állam, egyházi és világi hatóságok vállvetve munkálkodnak az evangélium terjesztésén, Isten országa építésén, a mi az egyházi, állami és a társadalmi szervezetnek, rendnek egyaránt javára szolgál. A mit különösen ki kell emelnünk: az, hogy az állam által az egyháznak nyújtott támogatás nem kényszerűség szülötte, kellenül adott kegyelem-fillér, hanem az erkölcsi alapokon épülő nemzeti állam megalkotására is szolgáló öntudatos és készséggel nyújtott segítség.

p—f.

IRODALMI SZEMLE.

a) Hazai irodalom.

Az akarat nevelése. Írta: *Geőcze Sarolta*. Népnevelők könyvtára. 12. füzet. Budapest, 1901. Lampel R.

Ha a műből jogosan következtethetünk az író jellemére, el kell ismernünk, hogy Geőcze Sarolta lelkes honleány, a ki mint jelen művének végszavában is mondja, nagyon szereti faját, azt erősnek, boldognak, mindenek között *elsőnek* szeretné látni; azért akarja megállapítani annak erkölcsi betegségét, hogy azt meggyógyítsa. E betegség, a melyben az egész magyar társadalom szerinte szenved, az akarat gyengesége, az erkölcsi nevelésnek elhanyagolása, az erkölcsi szilárd jellemű embereknek ritkasága. Innen a sok érekházasság, protekciókeresés, az öngyilkosság, eladósodás, megőrülés, stb. stb. Ezért ha a toll fegyverével, az irodalmi tanítással némileg segíteni akarunk e társadalmi betegségen, nem a Payot tizenegy kiadást ért könyvének, „Az akarat nevelése“-nek (L'education de la volonté Paris 1901. II. kiadás.) lefordítására van szükség, hanem eredeti paedagogiai munkára, mely az akarat lélektanát és nevelés-tanát magyar nemzeti szempontból s a magyar társadalmi viszonyokhoz alkalmazva — fejti ki.

A tulajdonképeni műhöz csatolt eme bevezetésből, a végszóból és a mű tartalmából megállapíthatjuk, hogy Geőcze szándéka, törekvése elismerésre, tiszteletre méltó. Abban is teljesen igazat adunk neki, hogy újabb időben nálunk és az egész művelt világon igen sokat foglalkoztak az értelem nevelésének elméleti kifejtésével, de jórészt a Herbarti és más intellektualis philosophiai és paedagogiai iskolák hatása alatt sokkal kevesebbet törődtek elméletben és iskolai gyakorlatban egyaránt az akaratnak vagy az erkölcsi nevelés követelményeinek, módjainak és eszközeinek megállapításával. Jelszóvá vált a Herbarti „nevelő oktatás“ s iskoláink tisztán csak értelemfejlesztő intézetekké váltak. Geőcze tehát igazat mond, de ezzel korántsem hat az újság ingerével reánk — mert utóbbi időben úgy szakfolyóirataink, mint napi lapjaink sűrűn hangoztatták azt a panaszt, hogy iskoláinkban csak tanítunk, de nem nevelünk eléggé.

Megvallom őszintén, hogy mikor Geöcze könyve kezembe került, kezdetben azt hittem, hogy ő most tisztán arra vállalkozott, hogy a Payot könyvének tartalmát a magyar viszonyokhoz alkalmazza, azt átdolgozza. S ha Geöcze tisztán arra törekszik, hogy a lélektani és paedagogiai tudomány legújabb vívmányait átültesse a magyar művelődés napzamosainak, a tanító világnak és a tanítató szüléknek lelkébe; ha megelepszik, hogy tisztán népszerűsítsen: ebben az esetben nem fukorkodnám teljes elismerésem nyilvánításával. Ámde Geöcze nemcsak a népszerűsítő, hanem egyúttal az eredeti gondolkodó érdemére és babérjaira is vágyik, a nélkül, hogy az utóbbihoz meg volna a kellő minősítése olyan tulajdonságokban, a minők a szélesebb látókör, az egységes és kiforrott bölcsészeti világnézet s a másnemű philosophiai vagy psychologiai irányzatoknak, azok ismeretén alapuló elfogulatlan és igazságos megítélése. Geöcze eredetiségre való törekvése abban nyilvánul, hogy az akarat nevelésének műve első elméleti részében psychologiai és ethikai alapját is le akarja rakni mintegy öt fejezetben. E nemű fejtegetéseit azonban nem kapcsolja együvé az egységes és kiforrott önálló felfogás, hanem itt sűrűn találunk *jót*, *rosszat* tarkán és zagyván összekeverve, a melyekből bizony bajos kihámozni szerzőnk eredeti philosophiai hitvallását. Például a „szabadakarat vagy determinismus“ című fejezetben egészen hamisan ismerteti úgy Payotnak, mint általában a determinismusnak a tanát és a mellett összezavarja a görög fatum-elmélettel s erősen elítéli a determinismust, mint olyat, mely az akarat nevelhetőségét tagadja. Pedig ha egy kissé mélyebbre hat ez elméletben, a mely a modern psychologiai lélektan vívmánya s kissé jobban szétnéz annak irodalmában: könnyen megérthette volna, hogy e felfogás alapján is nevelhető az ember és különösen nevelhető annak akarata; az, hogy az egyéni természet, vagyis alapjellem állandó, s azon alig lehet változtatni, az csak Schopenhauernek egyoldalú és végletes nyilatkozata, a melyet az ethikai determinismusról írott magyar könyv szerzője sem tartott soha teljes igazságnak; megérthette volna, hogy e felfogás szerint az ember jövője két szálból szövődik: az egyiket alkotják egyrészt az ő veleszületett természete, hajlamai, dispositioi, a melyekről ő természetesen nem tehet, másrészt a külső behatások, körülmények; s a másik szálát alkotja az ő akarata egész spontaneitása, a melynél fogva ő a külső ingereket feldolgozza s azokra reagál. Jodi psychologija utolsó fejezetének két utolsó pontjában gyönyörűen fejti ki ezt az elméletet, az embernek kétféle jellemét különböztetve meg, a veleszületettet és a szerzettet. „Nem mint faj“ mondja ő „hanem egyénileg meghatározva lép az ember be az életbe. Nemcsak az, a mi kívülről éri, alakítja őt; egyéni hajlama (természete) határozza meg mindig bizonyos határokon belől, hogy hogyan

veszi fel és dolgozza fel a kívülről őt *érőt*. A mily kevésbé fejlődnek az emberek egyenlővé *intellektuálisan* ugyanazon tanítás alatt, ép oly kevésbé fejleszt egyenlő *érzémódot* ugyanaz a környezet, ugyanaz a bánásmód. Jellemünket velünk született természetünk és értelmi képességünknek az embert érő véletlen eseményekkel való folytonos kölcsönhatásai útján szerezzük, a mely utóbbiakhoz természetesen a nevelés, oktatás, szoktatás, példa, a melyekben részünk van — is hozzátartoznak. A *velünk született és bennünk kifejlesztett, nevelt*; belső és külső; *jellem és sors* — mindezek *amaz égi hatalmak* — fogalmához tartoznak, a melyek a költő szavai szerint — égiek azért, mert az egyén öntudata előtt rejtve vannak — az életbe vezetnek s erényesekké vagy vétkeessé tesznek bennünket“. (Jodl: Psychologie 737 lap.) Hol van itt a nevelésnek s az ember akaratának az a kegyetlenül pesszimistikus felfogása, melyet Geöcze tulajdonít a determinismusként a 12 lapon s az sok egyéb, a mivel ugyanott vádolja ezt a felfogást?! Mily hibás és félszeg ezzel szemben Geöcze fogalma a *sorsról* (lásd a 9. lapot). Azt meg egyenesen nevelésnek tartjuk, mikor azt mondja művének 101-ik lapján a *gyakorlati részben*: hogy a pszichológiai alapon álló modern psychologusok és pedagógusok nem szólnak a vallás hatásáról az akaratra. Erről nem mernek s nem is tudnak szólni; mert tagadni hatalmát nem merik, elismerni pedig restellik. Csak *ötölnek-hatolnak* stb. Önkényt felmerül a kérdés lelkemben, vajjon olvasta e Geöcze a többek között Wundtnak „System der Philosophie“ című művét. Ott és egyéb műveiben nagyon is határozottan nyilatkozik Wundt a vallásról.

Azonban jó, fogadjuk el, Geöcze nem tartozik sem a deterministák sem a pszichológiai pszichológia hívei közé? Melyikhez hát? Erre nézve ő csakugyan *ötöl-hatol* s nehéz kivenni felfogásának alapjait. Mégis a gyakorlati részben a középkori egyházzól, stb. ejtett nyilatkozataiból az tűnik ki, hogy ő a középkori Aquinoi Tamás talán megújított bölcsészete alapján áll. De hát akkor miért kaczerkodik folyton Payottal, Pauerrel, s művének jelentékeny részét miért veszi át ezeknek műveiből? S aztán ha még össze tudná ezt a merőben két heterogén felfogást egyeztetni vagy legalább oly ügyesen csinálni a dolgot, hogy ezek ne kapjanak hajba egymással, hanem szépen megférjenek egy gyékényen?!

Geöcze művének második gyakorlati része tagadhatatlanul jobb az elsőnél. De itt is, mint az elméleti részben, kipkezd-kapkod, sok mindent felhord az akarat-nevelés tényezőiül, de aztán hosszasan egyik tényezőnél sem időzik, hogy kissé alaposabban fejtsse ki azt. Az elméleti részben részletesebben szólhatott volna az akarat nevelésének három tényezőjéről, a természeti, pszichológiai tényezőkről, a *szokásról* és a *tanításról*, most bővebben szólhatott volna a

művészetekben, vallásban rejlő akaratfejlesztő tényezőkről. Pedig ez a gyakorlati rész éles megfigyelő képességről, eleven receptív természetéről s itt-ott írói tehetségről tanuskodik. Társadalmi viszonyaink rajzában pedig sok találó vonásra akadunk. Azok — a kiknek e mű szánva van — haszonnal olvashatják, mert tényleg legrészletesebben foglalkozik a mi irodalmunkban az akarat nevelésével. Csak ne akarjon e mű magasabb tudományos és irodalmi értékre, önállóságra igényt tartani, mert tudományosnak nem elég mély, nem elég eredeti; irodalminak nem elég művészi, mert nincs benne sem *egységes felfogás, sem compositio és rendszer.*

Dr. Székely György.

Elnémult harangok. Regény. Írta *Rákosi Viktor*. Budapest, 1903. Révai testvérek kiadása, 349 lap, ára füzve 4 korona.

Rákosi Viktor összegyűjtött munkáinak első köteteként jelent meg ez a rendkívül érdekes regény. A Révai Testvérek irodalmi intézetének eme vállalatában az örökké bohó *Sipulusz* és a nagy problémákat bonczolgotó *Rákosi Viktor* együtt jelentkeznek s úgy lép az olvasó elé. Az elszórtan megjelent humoreszkek, elbeszélések, hírlapi tárczák és regények gondosan válogatva egy diszes gyűjteményben kerülnek a nagy közönség elé.

Az „Elnémult harangok“-ban nem a humorista *Sipulusz* komikus alakjai állnak előttünk; itt nem a vidám bolondozás nagy mestere habotáztat, szórakoztat, mulattat. Itt *Rákosi Viktor*, a komoly nemzeti író szól hozzánk, a kinek agyát nagy nemzeti problémák foglalkoztatják, a kinek lelkét a magyar nemzet és társadalom nagy kérdései ihletik meg. Az „Elnémult harangok“-ban oly író szólal meg, a kinek lelkét keserűséggel tölti el az a szomorú tapasztalat, hogy ebben a magyar hazában a nemzeti közlélek oly tespedtségben, mozdulatlanságban és közömbösségben él, hogy közöttünk a nemzeti és erkölcsi kultúra nagy tehetségű és erős jellemű apostolai is összetörnek, leroskadnak s a magyarság harangjai elnémulnak.

Az „Elnémult harangok“ voltaképp a magyarság elnémulása az idegen nemzetiségek áradata által mosott egyik Erdélyrészi, magyar nyelvszigeten. A regény tárgya az, hogy egy nagy tehetséggel megáldott, nemes idealizmussal telített magyar kálvinista pap, *Simándy Pál*, Nagy-Enyeden fölnevelkedve s Hollandiában Utrechtben férfiúvá érlelődve, hazakerül és Erdélynek egyik félreeső zugában, *Garabón*, parokhus lesz, a hol nagy tudása, lángoló hite és szilárd jelleme egész erejével küzd magyar faja eloláhosodása és erkölcsi pusztulása ellen, de a polgári és egyházi tekintetben egyaránt közönyös környezet és az aljas nemzetiségi intrigák összetörrik, az örülésbe kergetik és

a magyarság apostola ott hal meg „tört reményi omladékán“, szakadásig, addig huzza a garabói harangokat, míg lelkét kiadja. Simándy Bod Péter ősi templomának utolsó papja, mert azután a garabói magyar harangok többé meg nem szólaltak, örökre elnémultak.

Rákosi regénye szépirodalmi keretben nagy problémát fejtetget. Azt a nagy nemzeti veszedelmet tárja föl, a mely a magyar faj nemzeti erejének és faji szívósságának fogyatékosága miatt és az oláhság sovíniszta ellenállása s folytonos terjeszkedése folytán Erdélyben a magyarságot immár nemcsak fenyegeti, hanem tényleg pusztítja, sorvasztja, fogyasztja. A mai Erdélynek álmos, zsibbadt, és rohamosan szegényedő magyarja-székelye a helyett, hogy a saját faji erejét mutatná, érvényesítené és terjesztené, eltompult fajérzékkel, megbénult nemzeti érzülettel engedi s tűri, hogy az oláh mindenen legyűrje; megtanulja az oláh nyelvét, összeházasodik vele, elsajátítja szokásait, kivásároltatja vele a földjét s utoljára mindenestől eloláhosodik. Ebbe a nemzeti és erkölcsi degenerálódás emésztő forga-
tagába sodorja gyászos végzete a garabói kálvinista papot és minden apostoli buzgósága mellett ennek lesz áldozata a regény hőse, Simándy Pál.

Pedig ez a Simándy nem közönséges ember. Már a külseje is imponál. Magas, kidudorodott homlokával, kemény nézésű, sötét szempilláktól beárnyékolt nagy fekete szemével, vastag nyakával és széles mellével azt a gondolatot ébreszti a szemlélőben: Még az a fal se szeretnék lenni, a melynek ez a bika a fejével neki támad. Tudománya, esze, jelleme, hite és fajszeretete: mind-mind nagyszabású. Derekasán megállja helyét itthon a nagyszabasi gimnáziumban s a nagyenyedi theologiai akadémián; kitérnek Utrechtben az egyetemen, a hol társai között elsőnek küzdi föl magát; kimagaslik a családban, a hol nevelősködik; feltűnik a művelt társaságokban, a hol mindennapos és elragadó mint szónok, mikor az utrechti nagy templomban prédikál. Majd hazakerülve mikor nemes önérzettel az eloláhosodásnak indult M. Garabó lekipásztora lesz, nemcsak nemes lelkesedéssel, hanem igazi hivatottsággal, szívós fajszeretettel, bámulatos bölcseséggel és rendkívül gyakorlatias érzékkel valódi apostolként tölti be keresztyén lekipásztori és magyar nemzeti hivatását; és mégis lesujtják, összetörik, megsemmisítik az irtóztató erővel, emberfeletti hatalommal fölébe és körébe tornyosuló nemzetiségi, erkölcsi és anyagi akadályok. A nagyra hivatott apostol önhibája nélkül elbukik.

A regény eme tragikuma megdöbbentő hatása, pedig a hős bukása a külső körülmények által teljesen indokolt és igaz. Magyar-Garabó, a hol az elnemzetietlenítés ily szomorú folyamata megy végbe, fájdalom, nagyon sok van a magyar hazában. Van ilyen nemcsak Erdélyben, hanem a Bánságban, Biharban, a Felvidéken is elég

M.-Garabó, a hol az elfásult, elsatnyult, elszegényedett magyarság már nem is bír érzékkel magyar nemzeti és református keresztyén hivatása iránt, fájdalom, elég gyakori; ha nem volnának ilyen korcsmagyar és korcs-református helyek, nem igazolná a statisztika, hogy a nemzetiségek közé ékelt magyarság az elnemzetietlenkedik, és számban, erőben és vagyonban mindenütt fogy, pusztul. (Lásd a Kőrösi J. és Balogh Pál tanulmányait). Igaz ez a regény a tekintetben is, hogy hazánkban se a politikai, se az egyházi hatóságok, se maga a még ép és erőteljes magyar társadalom nem elég hatékonyan, mert nem elég energiával küzdenek és védekeznek ez ellen a nemzeti elfajulás ellen; más szavakkal: nem elég erős még ebben az országban a magyar nemzeti közszellem, s tespedt a közlélek. Igaz és valószerű a regény hőse is annyiban, hogy azt az irtóztató közönyt, fásultságot és romlottságot, a melyet M.-Garabó népe és politikai vezetői mutatnak, ennyire magára hagyatva még egy Simándy nagy ereje sem képes feltartóztatni és jóra fordítani. Jogosult az a jajkiáltás is, a mely a Simándy tragikumából felénk kiált, jogosult a vést hirdető riadó; mert bizony-bizony itt az ideje, hogy nemzeti dermedtségéből végre már felébredjen ez a tespedő nemzet. S végre a regénynek a tanulsága, vagy morálja is igaz, hogy a pusztuló magyarság és vegyük hozzá: a pusztuló kalvinizmus ügyét sok M.-Garabón és sok Simándynak lehet és kell elintézni.

Ám azért ily sok igazsága, ily kiváló nemzeti iránya s ily kiáltó tanulságossága mellett is az »Elnémult harangok«-ban, mint széptani műalkotásban, legalább az én nézetem szerint, van egy sarkalatos hiba. A tehetségnek olyan kiváló mértékével és az igazságnak olyan nagy ereje mellett a hős Simándynak nem Garabón kellene elbuknia; sőt többet mondok: Simándynak egyáltalán nem volna szabad elbuknia. A Simándyoknak győzniök kellene. A magyarság apostolainak diadalmaskodniok kellene. A garabói magyar papnak, annyi kiváló tehetség birtokosának meg kellett volna hódítania a garabói oláh pap leányát, leszerelni ezen a révén az oláh propagandát s diadalra juttatni Garabón és környékén a magyarság ügyét. Ez lett volna a Simándy nagy és nemes lelkéhez méltó feladat; ez lett volna a magyarosítás többi munkásaira nézve buzdító példa és erkölcsileg fölemelő, nemzetileg erősítő tendentia. Ekkor a regény összbonyomása se lett volna oly mélyen leverő, melynek hatása alatt az olvasónak szinte „átfut szívében a nem-lét iszonya“.

A helyzet és a kor festésében, a jellemelek alakításában, a történet szövéseben és a stylusban Rákosi valóságos mester. Olyan igaz pl. a regény egész első részében az utrechti diák-élet rajza, hogy én, a ki szintén szemléltem ez életet, nem tudtam betelni a valószerűség csudálatával. Oly találó a második részben az erdélyi eloláhosodás szemléltetése, hogy ennél igazabban nem ismerek a

magyar irodalomban. Oly hű, a megszólalásig hű a dákoromán titkos propaganda és akna-munka feltűntetése, hogy ennél valószerűbbet nem egyhamar talál az olvasó. S e mellett az erőteljes realismus mellett a regénynek mind az alakjaiban, mind az irányzatában annyi a poesis, oly nemes az idealismus, hogy egyes részletek a legnemesebb romanticismus benyomását teszik.

Mindent összevéve: az „Elnémult harangok“ valóban érdekes, sokszorosán tanulságos és rendkívül hatásos olvasmány, noha az összbenyomása leverő. Tanulságos különösen a kálvinista magyarságra nézve, a melynek egyik gyengéjét megrázó hűséggel tárja föl. Tűkör ez, a mely nem szépít, hanem jót és rosszat a maga igazságában mutat. Méltó arra, hogy minden gondolkozó magyar ember elolvassa s a közvetlen tanulságokat levonja belőle.

Sz. F.

KÖNYVSZEMLE.

Az utóbbi hónapban szerkesztőségünkhez beküldött könyvek és füzetek közül a következőket mutatjuk be olvasóinknak.

Beöthy Ákos: A magyar államiság fejlődése, küzdelmei című politikai tanulmányának az Athenaeumnál megjelent a II-ik kötete (ára 7 korona), mely az új Magyarország állami fejlődését és küzdelmeit ismerteti az 1825. évi országgyűléstől az 1848. évi törvények szentesítéséig. A 392 lapra terjedő munkán ugyanaz az erős, hazafias, józan ítéletű szellem vonul át, a melyet az I-ső kötet ismertetésénél (Prot. Szemle, 1901. évf. 68 s. köv. lap) kiemeltünk. Nagyszabású állambölcseleti munka. Összefoglaló magyar politikai történet. Birálatos magyar történetbölcselet. Czélja kimutatni azt, hogy a régi Magyarországon az országon kívül nyugodott államiság súlypontja az új Magyarországon a Széchenyiek, Kossuthok munkája által miként kezdett az országba visszahelyezkedni. Egy hazafias lelkű, éles ítéletű, erős gondolkozású politikus munkája, a ki a bölcseleti pragmatismussal magaslatára emelkedve, a tárgyilagos igazság és a teljes világosság kapuit nyitja meg az olvasó előtt; a ki a magyar nemzet faji, nemzeti és politikai geniusát éles elmével tudja megfigyelni és kifejezésre juttatni. A könyv első sorban politikai természetű, de oly modorban van írva, hogy minden művelt magyar ember nagy lelki haszonnal olvashatja.

Sz. Kiss Károly: Bibliai képek. Rövid s népszerű biblia-magyarázatok. II. kötet, ára 5 korona, kapható a szerzőnél Nagy-Igmádon. A 233 lapnyi kötet 52 bibliamagyarázatot tartalmaz. A miket az I-ső kötet részletes ismertetésénél kiemeltünk (Prot. Szemle 1901. évf. 779. s. köv. l.), azokkal a jó tulajdonságokkal ez a

kötet is ékeskedik. Az alapul fölvetett bibliai részleteknek nem száraz és hosszadalmas eszme- vagy szómagyarázata, hanem rövid, megkapó, színes képek, a melyek az üdeség, közvetlenség és melegség erejével hatnak. A képek eléggé változatosak is: most az ó-, majd az új-szövetségből vannak véve s hol történetet, hol tant és eszmét fejtegetnek. A képek exegetikai és dogmatikai alapja általában véve elég szilárd és helyt álló. Egészséges evangéliumi szellem és iz hatja át a magyarázatokat. Jó a magyarázás módszere is, mert minden képből, helyzetből, történetből és tanításból egy-egy főeszmét von le tanulságul a jelenkor gyermekei számára. Stylusa töről metszett magyaros, tele népies fordulatokkal, egyszerűséggel és világossággal. Egyetlen nagyobbacska hiányul most is csak azt említhetem föl, hogy a magyarázatok némelyike nem elég formás, kissé elnagyolt s némelyik túl rövid is.

Dr. Horváth Ödön tollából három füzet jelent meg nem rég a könyvpiaczon.

Újítás a jogi államvizsgálatok terén. Ebben az ismert jogi író a jogi államvizsgálatoknak küszöbön álló reformjával foglalkozik. A füzet első fejezete a tervezett reform előzményeit ismerteti, második fejezetében részletesen kifejezi azokat a célokat, a melyeket a reform elérni akar; harmadik fejezete párhuzamot von Wlassics miniszternek 1898. évi és legújabb tervezete között és kimutatja, hogy az utóbbinak számos és jelentékeny előnyei vannak az előbbi fölött. Befejezésül meghatározott állást foglal a mellett, hogy a jelenlegi jogakadémiák, államsegélyvel is, a lehető legmagasabb színvonalra emeltessenek. A füzet ára 1 korona.

Az egységes jogi államvizsgálat kérdéséhez, című füzetében dr. Horváth Ödön azt a két terjedelmes emlékiratot teszi közzé, a melyet az eperjesi jogakadémia tanári kara a két rendbeli reformtervezetre készített és a szakminiszterhez fölterjesztett. Ára 2 korona.

Az eperjesi jogakadémia jövője című füzete pedig a jogakadémia jövőjével, az akadémián eszközlendő újítások kérdésével foglalkozik. Nyomatékosan kiemeli, hogy az eperjesi jogi intézetnek, mely az ág. h. evang. egyháznak egyetlen jogakadémiája, melynek fényes multja és virágzó jelene van (hallgatóinak száma 216), van joga, van ereje az élethez, mely a tervezett reform megvalósítása esetén még szebb jövővel biztat. A füzet ára 1 korona. — Mind a három füzetet Kosch Árpád nyomatta és tartja bizományban Eperjesen.

A Theologiai Szaklap második füzete *Raffay* Sándor szerkesztésében Pozsonyban megjelent. Tartalma változatos és érdekes. *Hornyánszky* Aladár Grotfendnek, az assyr. ékírás olvasása fel-fedezőjének emlékezetét újítja fel a századik évforduló alkalmából. *Pahánszky* Bélának posthumus czikke a revidéált ó-testamentom bírálatával foglalkozik. *Raffay* Sándor Jakab 1: 17 versének javított

fordítását közli és indokolja; majd „Mária a szentírásban“ cím alatt kimutatja, hogy a Szentírás egyáltalában nem nyújt alapot Máriának arra a vallásos kusztuszára, a mely a mai romanizmusban annyira előtérbe lépett. Dr. *Tüdős* István e második tanulmányában Augustinusnak a Krisztus személyére és működésére vonatkozó tanítását ismerteti genetikus kifejlődésében. *Schrödl* József „Compromiss-catholicismus“ cím a romanizmus és protestantizmus közötti békéltető törekvéseket ismerteti. *Balogh* Elemér a magyar gályarabok történetéhez közöl néhány érdekes új adatot. Dr. *Schneller* István „Jézus a nevelés elve“ cz. tanulmányát folytatja. A Lapszemlében hazai és németországi könyvek és folyóiratok ismertetése élénkíti a folyóiratot, a mely megérdemli, hogy a theologiai irodalom barátjai minél szélesebb körben felkarolják. A negyedévenként öt íven megjelenő folyóirat előfizetési ára 6 korona.

Kiss Áron Összegyűjtött egyházi beszédeiből Budapest Kókai Lajos kiadásában megjelent a II-dik kötet, melynek címe: „Ünnepi és közönséges egyházi beszédek és imádságok“. A kötet 19 ünnepi beszédet és 10 közönséges beszédet tartalmaz, mely utóbbiakhoz elő- és utóimák is vannak csatolva. Kiss Áron beszédeit és imádságait az I-ső kötet megjelenése alkalmából már részletesen méltatta Szemlénk (1901. évf., 144 l.). Az akkor mondottakban a jelen kötet is megerősít. Az öreg Kiss Áron püspök a prédikálásban is kiváló ember. Kenetes ajkáról édesen foly a beszéd és áhítatosan zeng az imádság. Bölcs elme, meleg szív és ékesszóló ajak áll nála az igehirdetés szolgálatában. Prédikáló modora az oktató módszer, a mely egyszerűen és világosan tanít, de a hol szükség van rá, szónoki lendületet vesz, és színes nyelven tud megszólalni. Tárgyait legtöbbször a keresztyénség általános igazságai alkotják és igehirdető színvonala az egyszerű, de értelmes falusi nép értelmi színvonalához van alkalmazva. Szerkezet tekintetében a beszédek textusszerűek, a dispositiók jók; a nyelvezet pedig zamatos magyar, kenetes, bibliás. Imádságai lendületesek, melegek és erőteljesek. — A könyv ára 3 korona.

b) Külföldi irodalom.

Reinhold Georg Dr.: Das Wesen des Christentums. Eine Entgegnung auf Harnack's gleichnamiges Buch Stuttgart und Wien. Roth. 1901. Mit Druckerlaubnis des hochwürdigsten Herrn Bischofs von Rottenburg. 96. lap.

Harnack műve igen nagy érdeklődést keltett s heves kritikát hívott ki maga ellen nemcsak a protestáns theologusok, hanem a más vallású szakemberek között is. E tekintetben már volt alkalmam két zsidó rabbi nem épen hizelgő kritikáját ismertetni. Most egy püspöki engedélylyel ellátott, tehát hivatalos pápás bírálatot mutatok be pár szóval.

Reinhold könyve nemcsak azért érdekes, mert Harnack munkájának gyakran csakugyan meglepő ellentéteit szedegeti össze, hanem azért is, mert erős és pedig lehetőleg a szentírásból táplálkozó polemiaival veri vissza Harnacknak a katholicismus ellen felhozott érveit s az Írás alapján igyekszik kimutatni, hogy a katholicismus az igazi keresztyénség, s hogy Harnack maga nem is áll evangéliumi alapon.

Hat szakaszra oszlik ez a könyv. Az elsőben Krisztusról és az ő evangéliumáról szól. De már az előszóban megállapítja, hogy bár elismeri Harnack az evangéliumokat (Jánost kivéve, a melyből azonban, ha szűksége van rá, mégis idéz!) történeti kútfőknek, de már a csodákra vonatkozó tudósításukat nem tartja megbízhatóknak. Reinhold ezt nem érti, mert ha valaki a világot személyes Istenre képes visszavinni, akkor a csodákat is el kell fogadnia, és mert ha azok az írók a csodákkal szemben olyan megbízhatlanok, sőt csaknem hülyék voltak, akkor tudósításaik többi részét sem lehet hitelesnek tartanunk. Nagy ellenmondást lát abban is, hogy bár Harnack szerint Jézus hivatása teljes tudatával lépett fel, mégis pszichológiai titoknak mondja azt, hogy mikép jutott el messiás-sága tudatára. Abban sincs igaza Harnacknak, a mit különben evang. kritikusai is erősen megostromoltak már, hogy Jézus a saját személyéről s különösen isteni természetéről nem beszélt és így csak az Atya tartoznék bele a Jézus evangéliumába. Ez ellen sok irashelyet hoz fel Reinhold s utal a vallatásra, a hol az istenfűségát kérdezve, alkalma lett volna Jézusnak az esetleges téves képzeteket kijavítani. Az sem áll, hogy Jézus nem adott volna bizonyos életfelfogást, Istenről való képzeteket, erkölcsi életelveket, tehát theoretikus utasításokat s így tant is. Az sem áll, hogy az evangélium csak bizonyos ellentéteknek a tudatossá tételén alapulna, mert akkor bölcselkedéssel is helyettesíthető volna, s nem volna még ma is milliók életét irányító s milliókat boldogító vallás.

Roppant ellenmondásba jut önmagával Harnack, a mikor a askezisről szól, a melyet egyrészt elítél, másrészt helyesel, egyrészt a keresztyén-ség téves kinövésének mond, másrészt meg az evangyéliomi egyházak legnagyobb hiányának vallja azt, s örömmel látja, mint elevenedik fel a szerzetesség a diakonissza intézményben.

A második szakaszban az apostoli kor keresztyénségéről szól. Vitatja, hogy Jézus alakított gyülekezetet, ezért akart már kultust, más életet, más testvéri közösséget, mint a környezeté volt. Kimutatja, hogy Harnack Jézus halálának se tulajdonít jelentőséget, mert hiszen, ha Jézus közönséges ember volt s úgy halt meg, mint a népek nagyjai, vértanui szoktak, akkor halála sem lehetett más, mint sok más emberé, a ki meg tudott halni elveiért. Ellenben a feltámadásnak jelentőségét elismeri Harnack, — de magát a feltámadást tagadja. Az sem áll, hogy az apostoli keresztyénségben nem lehet szó tanról, mert a szentírás tanról is, kultusról is szól (Acta 2, 42). Az sem áll, hogy Pál bontotta volna ki a vallást a zsidó burokból, mert azt már maga Jézus megtette.

A harmadik szakaszban a keresztyénség második századbeli katholicitásáról beszél. Itt is ellenmondásba keveredik Harnack önmagával, a mikor egyik helyen azt állítja, hogy a keresztyénség a második században romlott meg és tért el a helyes iránytól, a második helyen meg azt mondja, hogy a második század egyházatyái és martyraktái bizonyítják, mily ép és emelő volt a keresztyénség a második században. Az sem áll, hogy a görög szellem hódítása a második században történt, mert a mikkel ezt bizonyítja, a logosfogalom Harnack szerint is már jóval előbb is megvolt az egyházban apologetikus érdekből, hiszen már Pál alapozta annak a bevonulása útját. Az egyház megromlásának a gnosticizmussal való harc sem lehetett oka, a mint Harnack maga is elismeri, hogy az egyház katholicitása e nélkül is kifejtett volna. S ha a katholicismus e tan és kultus megteremtésében nyilvánul, akkor maga Jézus volt az első katolikus ember és akkor minden történeti egyház katolikus. Azt mondja Harnack, hogy a katholicismus káros hatása elsőbb is az, hogy megszünteti az egyéniséget. De hát ennek ismét csak Jézus az oka, mert ő mondotta, hogy nem azt kell az embernek hinnie és tartania, a mi neki tetszik, hanem a mit ő tanított. A másik káros hatása, hogy intellectualissá tette a keresztyénséget. De ebben a protestantismus is követi a katholicismust, mert ő is tanítja a maga igazait. A harmadik káros hatása, hogy exclusiv üdvintézménynek tünteti fel magát. De Jézus is így fogta fel a keresztyénséget, a mikor az üdvöt az ő követéséből tette függővé. Végül hogy az evangéliumot rettegés tárgyává tette. De Reinhold szerint az evangéliumban is így van, ott is fenyegetik a hitetlent.

A negyedik szakaszban a görög katholicismusról szól. Harnack itt is ellenmondásokba keveredik, a midőn egyrészt teljesen megtagad a görög egyháztól minden ker. jellemvonást, s mégis aztán megdicséri sok intézményét. A megváltás képzetét a görög emberistenítés hatása

alatt kifejelettnak tartja s mégis elismeri, hogy van alapja az evangéliumban is.

Az ötödik szakaszban a római katholicismusról szól. Három jellemzője van: 1. A katholicitás, melynek elemei a traditio, az orthodoxia és a ritualismus. Mindezeknek azonban az evangéliumban megvan az alapja. 2. A latinismus, melyen a vallásnak jogi formákba való öltöztetését érti. Ezért a római keresztyénség nem vallási, hanem politikai és pedig a nagy római birodalom világhatalmát átöröklött hatalom igényével lép fel. Reinhold igen ügyesen védelmezi a törvényszerűséget, tiltakozik a politikai tendenciák ellen, a jutalmazást s a jutalom ígérését Jézusra viszi vissza, nem különben a papi rendet és a pápaságot is. Ez az okoskodása a legjellemzőbben pápista, illetve jezsuita a már ismert módszer szerint. 3. Az augustinismus, a melyet maga Harnack is meglepőnek talál.

A hatodik szakaszban a protestáns keresztyénségről beszélve, Harnacknak a protestantismus gyöngéiről mondott nézeteit alaposan kihasználja. A szabadságból ügyesen űz gúnyt, a papi rendet ismét védelmébe veszi, a reformatio befejezetlenségével szembe állítja a római egyház befejezettségét. Majd Harnack ama vallomása alapján, hogy a Luther féle reformatiótól a mai szabadelvű protestantismus már eltért, ügyesen támad, hogy tehát akkor joggal feltehető a kérdés, ha vajjon keresztyénség-e a protestantismus, mert pl. Luther elismerte a Krisztus istenségét, de ma ezt már megtagadják. Pedig ha Jézus csak közönséges ember volt, ekkor nem volt joga egyetemes kötelezésekkel fellépni, illetőleg van annyi joga másnak is, mint neki volt s így Jézus kijelentései nem isteniek, hanem csak egyéni vélemények. Sőt ha a Krisztus evangélium Harnack szerint csakugyan nem egyéb, bizonyos ellentétek felállításánál akkor a keresztyénség már rég meghaladott álláspont.

Végül a visszatekintésbe összefoglalja Harnack tanítását s annak a római egyházzal mondott elismerő szavait idézve, a protestantismus gyengéit állítja velük szembe. Ha igaz, hogy Harnack szerint is a római egyház még most is képes, miként a múltban volt, szenteket produkálni, ellenben a protestantismus csakugyan olyan inséges állapotban van, mint azt Harnack bevallja, s a mikor nem tud élni a mostani nagy szabadságával sem, mégis még többet akar abból is, akkor Jézus ama mondása alapján, „az ő gyümölcseikről ismeritek meg őket“, nagyon könnyű eldönteni, hogy hol az igazi jézusi keresztyénség: ott-e a hol a Krisztus istenségét vallják és szenteket produkálnak, vagy a hol a keresztyénség lényege megértésének első feltétele a Krisztus tagadása?

Erős, érdekes sokszor szellemes polémia ez. Tudományos szempontból is érdekes, mert ha túlzásait leszámítjuk, tisztán látjuk nemcsak a mi gyengéinket, hanem a romanismus erősségeit is. Már pedig mindkettőnek alapos és elfogulatlan ismerete felette hasznos ép a mai válságos időkben.

R. S.

Ihmels Ludwig dr.: Die Bedeutung des Autoritätsglaubens im Zusammenhang mit der andern frage erörtert : Welche Bedeutung hat die Autorität für den Glauben? Leipzig. A. Deichert. 1902. 44. 1. Mk.

Ezt a ma igazán hasznos felolvasást a hannoveri lelkészi értekezleten f. é. május 28-án tartotta Ihmels erlangeni professor. A tekintélyhit kérdésének tisztázása mindenképen szükséges dolog, a vallásoktatásnak pedig szinte első rendű érdeke. Szerzőnk nem is marad pusztán az elmélet körében, hanem a tekintély gyakorlati jelentőségét is megvilágítja. Fejtegetéseit különösen érdekessé teszi az, hogy összes eddigi munkássága csaknem egészen e kérdés körül forgott („Wie werden wir der christlichen Wahrheit gewiss“? „Die christl. Wahrheitsgewissheit, ihr letzter Grund und ihre Entstehung.“) s így e kis munkát úgy tekinthetjük, mint a melyben szerzőnk eddigi munkássága alapelveit és eredményeit rövidesen összefoglalja.

Tekintélyhitről ott beszélünk, a hol valaki másnak a nézetét elegetendő alpnak veszi a saját nézete és meggyőződése megalkotására. A tekintélynek vallási téren csakis ott van jelentősége, a hol a vallás bizonyos tanok vagy nézetek igaznak tartásával azonos. De a hol a vallás a személynek személyhez való közvetlen viszonyán alapul, ott a tekintélynek pusztá meghódolást eredményező jelentősége nincs. Mert itt nem az a kérdés, mit tanítanak vagy mondanak Istenről, hanem az, hogy az az Isten, kire hitem vonatkozik, mikép válik az én Istenemmé. A keresztyéniséggel, véve azt most eszméje szerint, s nevezetesen az evangéliumi keresztyéniséggel a tekintélyhit meg nem egyezik. „Pusztá tekintélyhittel az evang. keresztyéniség sohasem elégedhetik meg“ Mert az evangélium a teljesen szabad egyéni meggyőződést kívánja. A római katholicismus a keresztyéniség ez alapkövetelményét teljesen megtagadta, a mikor a hangsúlyt nem a hit tartalmára, hanem a hívés tényére helyezte. „A római egyház ép az által bizonyul a tekintély egyházának, mert tagjait az egyházzal való olyan egységre neveli, hogy a korrekt római keresztyénben az egyházzal való szembeállásnak a gondolata még csak a lehetőség formájában se merül fel.“ Természetes is aztán, hogy a mint a személyes hitbeli meggyőződés teret foglalna benne, a római egyház magától összeomlanék. A reformatio alapját az képezi, jogosultságát az adja meg, hogy a hívő lélek a maga üdvössége dolgában kétségtelen személyes bizonyosságra törekedett. A protestantismus ezen az alapon épült fel és áll. S ha a hitet bármely tekintélyre támasztaná, azonnal megtagadná jellemét, de egyúttal igaz keresztyén voltát is.

És mégsem mondhatjuk, hogy a protestantismus az embert kényjére bocsátja. A vallás maga állítja fel az emberre nézve az egyetlen döntő tekintélyt. Mert a mint az ember megtalálta az Istent, abban a pillanatban oly tekintélylyé vált rá nézve Isten és az ő kijelentése, hogy követésében képes szembeállani az egész világgal, de sőt a saját gon-

dolataival és vágyaival is. De mert a keresztyénség személyes benső meggyőződést kíván, az evangélium mint Isten kijelentése sem csak betűje szerint válik tekintélylyé. Mi az evangéliumban nem bizonyos kor, vagy bizonyos emberek vallásos meggyőződésének történeti feljegyzését látjuk, hanem olyan isteni kijelentést, a mely benső életet volt képes fakasztani a múltban is, azt fakasztani van hivatva a jelenben is. Nem meghódolni az evangélium közölte tények előtt, hanem átélni, egyéni birtokká tenni ezeket az üdvjelenségeket, ez a keresztyénség követelménye a hívőkhöz.

Ez adja meg aztán a protestantismus körében a tekintély jelentőségének és szükségének magyarázatát. Az egyháznak és lelkésznek s általában az Írás magyarázóinak a vallásos nevelés szempontjából igen szép hivatásuk és nagy jelentőségük van. De nem az állás tekintélye, hanem egyedül csak a szellem alapján. Egyházaknak és egyeseknek csakis annyiban lehet igényük a tekintélyre, a mennyiben az evangéliumnak, mint isteni kijelentésnek megtestesítői. Tehát csakis paedagogiai és pastorális jelentőségük van. Az evangéliumi keresztyénséget képviselő egyháznak és lelkésznek czélja oly öntudatos keresztyének nevelése, a kik tudják, miért hisznek. Az Igével nem rábeszélni, hanem hódítani, az Igét nem közölni, hanem önmagunkon áthatni engedni, ez a hivatásuk azoknak, kik a tekintély igényével lépnek fel. S így a gyakorlati életben, nevezetesen a valláserkölcsi nevelés terén a tekintélynek is van jelentősége, de „az igazi tekintély is Isten adománya, e tekintély titka azonban az evangélium“.

A munka érdemes az olvasásra, gondolatokat kelt, nézeteket tisztáz.

R. J.

**A Magy. Prot. Irod. Társ. pénztárába
1902. évi december 1-től—31-éig befolyt összegek
kimutatása.**

1. Pártfogó tagok kötvényei után 5%-os kamatok 1902. évre :
Veszprémi ev. ref. egyházmegye, Tiszántúli ev. ref. egyházkerület (200 kor.) Pesti ev. ref. egyházmegye.

2. Alapító tagok kötvényei után 5%-os kamatok 1902. évre :
Dévaványa ev. ref. egyház, Pápai ev. ref. egyházmegye, Vámospécsi ev. ref. egyház, Vasváry Sándor Csepely, Földes ev. ref. egyház, Kiss Ferencz Püspökladány, Máramaroszigeti ev. ref. lyceum, özv. Szabó Jánosné H.-M.-Vásárhely, Vécsey Oláh Miklós Tokaj, Hat sz. kir. városi ág. h. ev. egyházmegye, Szepesi XIII. városi ág. h. ev. egyházmegye, Alsózempléni ev. ref. egyházmegye, Ferenczy Imre Krassó, Bánó József Budapest, Dókus Ernő Budapest, Szegedi ev. ref. egyház, Zelenka Pál Miskolcz, Görbedi ev. ref. egyház. **1901—1902-re:** Komáromi ev. ref. egyház, Mocsáry Lajos Andornak, Felső-baranyai ev. ref. egyházmegye, Békés-esabai ág. h. ev. egyház, Nagyenyedi Bethlen főisk. olvasó-egylete, Nagyenyedi Bethlen főiskola. Nagykárolyi ev. ref. egyház. **1902—1903-ra:** Szászvárosi ev. ref. egyház, Pápai ev. ref. egyház. **1892—1894-re:** Móra Imre Köröshegy. **1900—1902-re:** Szatmári ev. ref. egyházmegye. **1903-ra:** Ibrányi ev. ref. egyház, H.-Szoboszlói ev. ref. egyház, Nógrádi ág. h. ev. egyházmegye, Gyurátz Ferencz Pápa, Széll Ákos Szeged, Csurgói ev. ref. főgimnázium, Szatmárnémeti ev. ref. egyház, Szeremlei Sámuel H.-M.-Vásárhely. **1900—1902-re:** n. dr. Szontagh Miklós örökösei Új-Tátrafűred. **1895—1902-re:** Nagybányai ev. ref. egyházmegye tanítói egylet. *A felső-szabolcsi ev. ref. egyházmegye egyházai 1902-re:* Vaja, Gégény, Nyír-Mada, Keék.

3. Rendes tagsági díjak évi 12 koronával befolytak 1902-re :
Nádasdy József Kereczag, Tóth Lajos Szürthe, Gamauf György Eperjes, Szerepi ev. ref. egyház, Dalviez Hugó Pozsony, Szinay István Miskolcz, Vaday József Nagyvárád, Medgyaszay Gyula B.-F.-Kajár, ifj. Antalffy László Kassa, Fülöp József Körmend, Nagy István Kémer. Kismarja ev. ref. egyház, Stelzer Endre Pozsony. Molnár Hugó Újvidék, Késmárki ág. h. ev. egyház, Chicagói ev. ref. m. egyház, Purjesz Jenő Pető-Szinye, Végvári ev. ref. egyház, Derecskei ev. ref. egyház, Nagy Lajos Konyár. ifj. Kovács Antal Kilye, báró Podmaniczky Gézané Kiskartal, Szathmáry Sándor Érmihályfalva, Breyer Jakab Medgyes, Nagykárolyi ev. ref. egyház, Keckemethy Lajos Nyárad, Balogh Ferencz Debreezen, Molnar Albert Főth, id. Draskóczy Lajos H.-M.-Vásárhely, Bachat Dániel Budapest, dr. Bernát István Budapest, Farkas József Budapest, Havrán Dániel Budapest, Hegedüs Károly Budapest, Samu János Budapest, Bernát Ferencz Budapest, Sörös Béla Budapest, Marton Lajos Budapest, Idrányi Ferencz H.-Büd., dr. Kollarik József Pozsony, Polgár László Szeged, Zágoni ev. ref. egyház, Lipták Barnabás F.-Regmez, Horváth Sámuel Téth, Krupecz István Udvarnok, Láng Lajos Budapest. *A halasi körből:* Dr. Farkas Imre és Török Elek. *A felső-szabolcsi egyházmegye következő egyházai:* Halász, Berczel, Kemecse, Ibrány, Dombrád, Pazon, Gáva, Balkány. **1901—1902-re:** dr. Bartók György Kolozsvár, Dókus Gyula S.-A.-Újhely, Kálmán Sándor Hirip, Sárospataki ev. ref. theol. egylet, Pálffy Péter Miskolcz, Sarudy Gyula S.-Gömör, Bodor Domokos Sepsiszentgyörgy, Madarász Imre Kereczag, dr. Imre

József H.-M.-Vásárhely, Jónás János Pozsony, Munkácsvidéki ev. ref. lelk. kör, Miskolczi ev. ref. főgimnázium, Könyves Tóth Kálmán Debreczen, Dóczi Imre Debreczen, Marton Sándor Kecskemét, Mármaroszigeti ev. ref. egyház. **1900—1902-re:** Puky Gyula Debreczen. **1903-ra:** dr. Eötvényi Nagy Olivér Pozsony, Soproni felső ág. hitv. ev. egyházmegye, Tóth Sándor B.-Feketehegy, Ballagi Géza Budapest. Pap Imre H.-M.-Vásárhely, Forgács Gyula Budapest, Kulifay László Budapest. **1897—1899-re:** Páriczy József N.-Czigánd. **1900—1901-re:** Rimaszombati ev. ref. egyház, **1898—1902-re:** Kápolnásnyéki ev. ref. egyház. **1894—1896-ra:** (20 koronával) Balla Lajos Monor. **1897-re:** (5 koronával) Vojkó Pál Sopron. **1901—1902-re:** (20 koronával) Sinka Sándor Debreczen. **1902-re:** (6 koronával) Zih Sándor B.-Újfal. **1903-ra:** (6 koronával) Peti Lőrincz Bűrüs. **1901-re:** Beck Vilmos Pozsony.

4. Pártoló tagsági díjak évi 6 koronával befolytak 1902. évre: Fürst János Pozsony, Eröss Lajos A.-Szemere, Kiss Ernő Pápa, Kolbai A. K. Pozsony, Barla Jenő Kisujszállítás, Lichtenstein László Miskolcz, dr. Kovács József Szeged. Petra István Miskolcz, Bihari Ferencz Miskolcz, Boesor Lajos Tengőd, Horváth Béla Kerta, Makay Balázs T.-Dob, Szücs József Alsóörs, Ambrus János B.-Vendégi, Rác Jenő Miskolcz, dr. Imre Sándor Kolozsvár, Somogyi Kálmán Adánd, Somogyi Lajos B.-Sámson, Bihar József Eszár, Kőrös Kálmán Miskolcz, Hegedüs István Budapest, Nemes Ferencz A.-Jolsva, Kováts Ferencz Temesvár. **1903-ra:** Thern László Igló, Gecey Péter Tarczal, Sziróczky János Szarvas, Órás Kálmán Ond, Szomjas Gusztáv Tiszalök, Molnár Denes Kéty. **1901-re:** Elek József Bábony, Biberauer Tivadar Budapest, Pongrácz József Héregh. **1900—1902-re:** Páskaháza ev. ref. egyház. **1901—1902-re:** Nagy Sánaor Mohi, Zathureczky Gyula Baróth, Szele György Bakonyszeg, Harsányi István Sátoraljaújhely, Veress Bálint Henezida, Lénárt József Magyaró, Sütő Pál Markócz, Rigo Lajos Bihar. **1896-ra:** Szár Kálmán Veszprém. **1896—1898-ra:** Hoznek Lajos Girált. **1889—91-re:** (15 koronával) Tárkányi György S.-Szent-György. **1897—1901-re:** Bajkó György Barátos. *A halasi körből* **1902-re:** Berki Antal, Kolozsvári Kiss Sándor, Mészöly István, dr. Pázsit Pál, Szekér Pál, Tóth János, Vári Szabó István, Wiegandt Artur, Zilah István, Zseny Mór. **1903-ra:** Szalay László. *A felső szabolcsi egyházmegye következő egyházai:* **1902-re.** Szabolcs, Cs.-Kenéz, Gyulaj, Téth, Gemzse, T.-Páleza, Gyüre, K.-Léta, Ny.-Bogdány, K.-Varsány, Piricse, Döghe, Benk, Laskód, Új-Fehértó, Téglás, Balsa, N.-Varsány, Gyulaháza, K.-Várda, Paszab, Bezdéd, Mogyorós, Rád, Besenyőd, Ór, Búj, T.-Litke, Ibrony, Báka, Thuzsér, Kotaj, K.-Apáti.

5. Segítő tagoktól évi 3 koronával: *A halasi körből:* **1902-re:** Babó Benő, dr. Dobó Menvhért, Fadgyas Sándor, Gaál Gábor, id. Gaál István, Keresztes József, Kovács Károly, Kristóf József, Musa Benő, Papp Gizella, Silling Elek, Szabó Gárbai István, Szekér Károly, Szüle Lajos, id. Túry József, Vajna Sándor, Bernáth Lajosné, **1903-ra:** Turóczy István, ifj. Furó Lajos.

6. Alapító tagok tőkefizetése: özv. Szabó Jánosné Hódmezővásárhely 200 kor., n. dr. Szontagh Miklós örökösei Ujtátrafűred 200 kor., Baczó Mózes Szászváros 50 kor.

Összesen befolyt 3485 korona 4 fillér.

Budapest (IV., Deák-tér 4.), 1903. január hó 1-én.

Bendl Henrik,
társ. pénztárnok.

A MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG
KIADVÁNYAI

PROTESTÁNS SZEMLE.

SZERKESZTI

SZÖTS FARKAS,

THEOL. AKADEMIAI TANÁR,

A MAGYAR PROT. IRODALMI TÁRSASÁG TITKÁRA.

A Protestáns Szemle, mint a Társaság folyóirata,
július és augusztus kivételével minden hó 15-én
jelenik meg.

Az egész évfolyam előfizetési ára nem tagoknak 8 kor.

BUDAPEST,

HORNÝÁNSZKY VIKTOR CS. ÉS KIR. UDVARI KÖNYVNYOMDÁJA

1903.

TARTALOM.

I. Értekezések és tanulmányok.

	Lapszám
1. A coecjanismus lényege, fejlődése és jelentősége. <i>Zoványi Jenő</i>	65
2. A sámán. (Első közlemény). <i>Stromp László</i>	76
3. A teremtő eszméje a nevelésben. <i>Tóth Pál</i>	88
4. Az „Ember tragédiájá”-nak világnézete. (Bef. közl.) <i>Kapi Béla</i>	95

II. Egyházi szemle.

Külföldi egyházi élet. <i>p--/.</i>	108
---	-----

III. Irodalmi szemle.

a) Hazai irodalom:

Oosterzee-Antal: A Heidelbergi Káté <i>Sz. F.</i>	121
Dr. Kampis J.: Az állami anyakönyvezés szabályai.	124

b) Külföldi irodalom.

Krauss, F. X.: Cavour és Spahn M.: Der grosse Churfürst. <i>Sz. M.</i>	125
--	-----

Kérelem a Társaság tagjaihoz.

Társulatunk legutóbbi közgyűlése a módosított alapszabályokban, melyek megerősítése a napokban történt meg a belügyminiszteriumban, a *segítő tagok* évi tagdíját 3 koronában, könyvilletményét a *Házi Kincstár* egy-egy kötetében és a *Koszorú* tíz-tíz füzetében állapította meg.

Tisztelettel és bizalommal kérem társulatunk tagjait, hogy sziveskedjenek minél számosabb segítő és másféle tagot toborzani.

A titkár.

A COCCEJANISMUS LÉNYEGE, FEJLŐDÉSE ÉS JELENTŐSÉGE.

Mintegy tizenhárom évvel ezelőtt jelent meg „A coccejánismus története“¹ című munkám, mely még eddig nemcsak magyar nyelven, hanem általában véve az egész theologiai irodalomban az első és egyetlen abban a tekintetben, hogy a XVII. század szerintem legnagyobb protestáns theologusának, Coccejus Jánosnak theologiai iskoláját történetének teljes egészében és valamennyi vonatkozásában tárgyalja. Természetes, hogy mikor e végett minden irányban beható tanulmányokat igyekeztem tenni, a coccejánismus lényege, belső mivolta és alapja, az egészet átható, legfőbb elve iránt szintén kutatnom és felőle elmélkednem kellett. Szükségesnek tartottam ezt azért is, mert a kik engem megelőzőleg foglalkoztak Coccejus tanainak egy vagy más szempontból való tanulmányozásával, azoknak lényegét többféleképen fogták fel, s e szerint nekem bírálat alá kellett vennem a különböző felfogásokat. Az eredmény azonban végre is nem választás lett, hanem egészen önálló vélemény alkotása. Ezt én aztán munkámban ki is fejtettem.

Hogy mennyire belérögzött mindamellett egyesek gondolkozásmódjába a régi nézetek egyike vagy másika, bizonyítja az a körülmény, mely szerint mikor megbízást kaptam arra, hogy a Pallas Nagy Lexikona részére a hazai egyháztörténeti czikkeken kívül erről az egyetlen külföldi tárgyról is irjak néhány sort, az általam szerzett czikkbe a központi szerkesztőség helyreigazítólag vagy magyarázólag egy sornyi régi elvű pótlást csusztatott belé, a mi tökéletesen elferdítette az egésznek az értelmét, s homlokegyenest ellenkezésbe hozta az én vélekedésemmel . . . a saját nevem alatt.

Mint hogy pedig ez a Nagy Lexikon sok ezer példányban forog közkézen, hirdetve hamis tudományt, az én munkám pedig mindössze száz példányban jelent volt meg, s még

¹ Budapest, 1890. Ára 3 kor. 176 lap, nagy 8-r.

ennek is raktáron van egy része, a tudomány és a magam érdekében állónak tekintem, hogy a protestáns egyházi irodalomnak ebben a közlönyében, tehát aránylag meglehetősen nagy közönség előtt, újra fejtegessem meggyőződésemet a coccejanismus lényege felől, úgyszintén ezzel kapcsolatban előadjam e theologiai irány fejlődésének legfontosabb mozzanatait és rámutassak a protestáns theologia történetében való jelentőségére. Természetes, hogy e közben először is a lényegére vonatkozó különböző elméleteket kell ismertetnem és értéköket megállapítanom.

Arról az álláspontról, melyet a Coccejus ellenfeleinek nagy része elfoglalt, hogy tudniillik az ő theológiája eretnekség, s ennek a bizonyítására százával mutogattak ki műveiből hitvallás-ellenes tételeket, úgyszintén arról, a melyen a kisebbség állott, hogy az maga ugyan nem eretnekség s nem is tévelygés, de arra vezet: ma már, midőn az orthodoxia talán tizével se tudna eretnekségeket felmutatni még a szabadelvű theologiai vívmányai közül sem, tökéletesen fölösleges bővebben beszélnem, elég őket csupán megemlítenem.

Hanem foglalkoznom kell először is Sepp Keresztély véleményével, a ki szerint „a vita a foederalis theologia alaposága vagy alaptalansága, használhatósága avagy használhatatlansága felől folyt“, és a ki általában ezt tartja Coccejus tanában a lényegnek.¹ Foglalkoznom kell különösen azért, mert az egyháztörténészek nagy többsége kiválólag és első sorban hasonlóképen frigytheologusnak tekinti Coccejust, s ebben a sajátságában keresi a kifejlett küzdelmek okát.

De hát azt kérdem én e nézet követőitől, ha ennél fogva a foedus fogalma lett volna a botránkozás köve, miért nem kezdődött meg az az óriási harcz már akkor, a mikor őt megelőzve — csak a holland frigytheologusokat említve — Gellius S necanus, vagy akkor, a mikor Wiggerts Kornél nyilvánított hasonló irányú nézeteket, a kit 1598-ban épen ki is közösi-tettek az egyházból a frigyelméletből kivont következtetési miatt? Miért nem támadták meg ezeket foederalismusukért, miért egyedül az utóbbit, de nem frigytanáért, hanem csupán egyes tételeiért, a melyek szerves alkatrészét nem is képezték frigytanának? Miért nem tettek lépéseket a Cloppenburg János² teljesen kifejlett frigyrendszere ellenében, a ki az

¹ Het godgeleerd onderwijs in Nederland gedurende de 16-de en 17-de eeuw. II. k. 220. l.

² 1640-től harderwijki, 1644-től franekeri theologiai tanár. Meghalt 1652-ben.

ószövetségi kegyesek ἀρεσις-ének tagadásával is megelőzte Coccejust, a mi pedig ez ellen oly nagy vihart keltett föl? Hogyan történt az, hogy Coccejus épen Sepp állítása szerint is, „éveken át adta elő szóbelileg az elméletet, a nélkül, hogy viszszahtást keltett volna“?¹ Mi okból nem léptek föl ellene azonnal, a mint az irodalom terén is rendszerezte frigytanát? Miért nem támadták meg a viták megindulásakor is épen a foederalis felfogást, miért csak némely nézetét? És miért vitatta egy pár orthodox a dekalogusnak a cselekedeti frigyhez való tartozását? Hiszen ha szerintök „alaptalan és használhatatlan“ lett volna a frigytheologia, nem vitatkoznak a frigy eszméjének alapján! Aztán később is miért számláltak elő oly sok eretnek coccejanus tételt még olyan scholastikusok is, a kik magok is elfogadták a frigy létezését?²

Nem! nem a frigytheologia volt a válaszfal a két párt között. Ezt ápolhatták az orthodoxok is, ha a bibliai könyvek jó részének felfogását e tekintetben elfogadták. Így aztán még nagyobb tévedés az az állítás, hogy Coccejus egyenesen megalapítója a frigyelméletnek. Hogy történetileg feltétlenül tévedés, azt a coccejanismusról szóló munkámban bőven kimutattam; hogy pedig elméletileg a priori is annak kell lennie, azt akármelyik bibliaolvasó megmondja. Hiszen a ki a szentírás alapján, még ha scholastikus módon alkotott is theologiai rendszert, önként rájöhetett a frigy eszméjére s minden tévtan-hirdetés vétke nélkül átvehette onnan. Mélyebbre kell tehát nyúlnunk, hogy a viszályok igazi okát fölfedezhessük. Így tett már Van der Flier, a ki Coccejust antischolastikus gyanánt tárgyalja.³ Csakhogy a kifejezésben ő is téved, a mennyiben a meggyőződés senkinél sem lehet kialakult volta legelső mozzanatán kezdve mindjárt tagadólagos. Ha a szó valódi értelmében meggyőződés az, akkor pozitívnak kell lennie, külső nyilvánulásában és eredményében aztán lehet, sőt multhatatlanul lesz negatív is. Ennélfogva

¹ I. m. II. k. 222. l.

² Így például Leydecker és Van Maastricht, A magyarok közül Pósházi János, a ki egyike volt a coccejanismus leghévesebb ellenségeinek, a cselekedeti és kegyelmi frigy létezését szintén tanítja. (Igazság istája II. rész 85—91. l.) A scholastikus Tofeus Mihály hasonlóképen mondja, hogy Isten frigyese a világnak (Szent zsoltárok resolútója 45. l.) Eszéki István is említést tesz ilyenmő frigyről a coccejanismus elleni vitáirátában (Problemata de justificatione.) Martonfalvi György, a ki szintén irt a coccejanismus ellen, épen „De foedere Dei“ tartotta theologiai doctori értekezését, s ugyanő, a polemikus, munkájában s beszél a foedusról (Orthodoxa diatriba).

³ De Coccejo antischolastico. Utrecht, 1859.

Van der Flier sem helyesen fogta fel a Coccejus rendszerének lényegét. Sokkal közelebb járnak az igazsághoz, a kik abból indulva ki, hogy ő specialiter exegeta volt s dogmarendszere exegetikai munkásságának eredménye: bibliai theologusnak tekintik. Ez állítás ebben az alakjában egészen helyes, csak az a baj, hogy az így vélekedők közül a legtöbben nem tesznek még egy lépést a következtetés útján, a kik pedig tesznek, helytelen irányban teszik. Azt mondják ugyanis, hogy ez alapon ő tekintendő a bibliai vallástan megalapítójának. De hát miért nem a reformátorok? Hiszen ők is ugyanezen az alapon álltak! Igenis, úgy áll a dolog, hogy ők alapították azt meg, Coccejus csak újraélesztette, mások pedig ő utána tovább fejlesztették.

És ezzel oda érkeztem, a hol meggyőződéseim szerint megtaláltam a helyes utat, midőn Coccejus hamisítatlan protestáns szellemű theologusnak tartom. Mert hiszen ő nem véletlenül s mintegy öntudatlanul alkotott a Biblia tanulmányozása közben rendszert, hanem határozottan azt tette a forrásává tanainak s egyszersmind általános elvül is kimondotta, hogy valamennyi theologiai rendszernek egyetlen és kötelező alapja a Szentírás.

Oda tért tehát, vissza, hol a reformátorok állottak, nem a vallás alakját, mely azóta különben is alig változott, hanem annak eredetét tekintve, a mi az igazi alapelvet képezte már a reformátorok törekvésében is. Minden emberi tekintélytől függetlenül, kizárólag a Bibliából keresni a keresztyén hitnek nemcsak tartalmát, hanem alakját is: ez az alapelve Coccejusnak, s theológiája — lett volna is az bármilyen — ennek csak az ő egyéniségéből folyó következményéül tekinthető, épen úgy, miként a reformátorok tanai hasonlóan csupán saját belvilágukhoz alkalmazott, de egyazon közös elven felépült hitrendszereket képeztek. Legfeljebb azon lehet e pontnál sajnálkoznunk, hogy ama hosszú század alatt, mely a reformátorok és Coccejus működését elválasztotta, annyira visszamaradt a theologiai gondolkozás, hogy Coccejus az elvnek általánosságban, ugyancsak azt a külső alakot találta megfelelőnek, a melyet annak első bajnokai adtak, sőt a bibliai kritikában hátrább állott, mint azok egynémelyike.

Ez volt, nem egyéb, mint a protestantismus alaki alapelvének a maga merevségében és kizárólagosságában való felújítása az oka annak az erős visszahatásnak, melylyel az orthodoxok fogadták a Coccejus theológiáját. Ők már oda módosították amaz ősi protestáns elvet, hogy igenis a Bibliában kerestessenek a vallásos nézetek, de pusztán a refor-

mátorok egyikétől vagy másikatól megszabott korlátok közt, a mint ezt épen a Coccejus legelső ellenfele, Hoornbeck János¹ vele szemben mindjárt kezdetben nyíltan ki is jelenté. Ez a csekély, de lényeges pótlás okozta az egyeztető kísérletek sikertelenségét is. Mit lehetett volna a Coccejus alapelvéből engednie Witsius Hermannak,² ki az ő rendszerét össze akarta egyeztetni a scholastikusok theológiájával? Mi miatt közvette kudarcz e szándékot? A miatt, hogy a Coccejus rendszerének lényege teljességgel nem egy, addig is folytonosan létezett és semmi ellenmondásra nem talált alakja a soterológiának és anthropológiának, hanem kétségen kívül az elfeledt és elfeledett hatalmas reformátori elvnek új életre ébresztése és általa a deuteropapismus megdöntésére irányuló törekvés. Így aztán természetesen hiábavaló volt Witsiusnak a lényeg épségben tartásával a tanból engednie, minthogy az — nem számítva némely mellékes kérdést — különben is ugyanaz vala mindkét rendszerben. Eredménytelenül tették kísérletek azoknak az apró eretnokségeknek is az elenyésztetésére, melyeknek kutatása és feltalálása oly nagy élvezetet szerzett a scholastikus theologia híveinek.

Coccejanus ennél fogva csak az, de viszont mind az, a ki a coccejanismus küzdelmeinek idejében azt az elvet, hogy a keresztyén hitnek az egyéneken kívül levő s így mindenkire nézve közös kútfejét bármely tekintély mellőzésével egyedül a Biblia képezi: a Coccejus theológiájának közvetlen vagy közvetett befolyása alatt vallotta. Hogy az egyes vitás kérdésekben, valamint általában mind ama tétélekre vonatkozólag, melyek a Coccejustól kifejtett rendszer ezen lényegének nem feltétlen következményei, milyen álláspontot foglalt el valaki, ennek ellenére számításba nem jöhet, csak is ennek a hiányában.

A coccejanusok között különféle irányok fejlődtek ki, melyek közt több-kevesebb eltérés volt. Az egyesektől előadott hittani rendszerek különbségét véve tekintetbe, igen sok árnyalatot lehetne megkülönböztetni a Coccejus híveinél, de működésük általános irányára fektetvén a súlyt, három osztályba sorozhatjuk őket. Az elsőbe azok tartoznak, a kik a mester rendszerének összes tétéleit magokévá téve, azt azon a színvonalon igyekeztek megtartani, melyre maga Coccejus emelé. Új eszmékkel nem léptek elő, s munkásságuk

¹ 1644-től utrechti, 1654-től pedig leideni theologiai tanár. Meghalt 1666-ban.

² 1675-től franekeri, 1680-tól utrechti, 1698—1707. leideni theologiai tanár. Meghalt 1708-ban.

főleg csak arra irányult, hogy tanukat, illetőleg annak megtámadott pontjait megvédelmezzék. Ezek a Coccejus életében kezdtek szerepelni s működésük ideje az ő halála után pár évtized alatt végére is jutott.

Ezt az okozta, hogy nemsokára számos coccejanus a Coccejustól alapított rendszernek nem egyes pontjait, hanem az egészet átható lényegét törekedett egyetemes érvényűvé tenni, a miből önként következett, hogy az egyéni felfogásnak és önálló gondolkozásnak tág tere nyílt a közös bibliai alapon is. Az eképen munkálkodó theologusok kevés idő alatt leszorították a térről azokat, a kik minden tekintetben megelégedtek Coccejus elveivel s nem igyekeztek őket az alapelv követelményeinek megfelelőleg valamely irányban fejleszteni.

Így azonban be kellett lassanként annak az állapotnak is következnie, hogy némely theologusnál alig maradt egyéb a coccejanismusból, mint a rendszer lényege és a coccejanus elnevezés. Természetesen az újabb theologiai és philosophiai eszmék befolyása is érvényesült, habár igen soknál talán öntudatlanul, sőt lehet, hogy akaratuk ellenére. Ez az önkéntelen syncretismus, a mely idővel a voetianismus híveit szintén megragadta és a két párt közti alap-eltérést a számtalan különböző árnyalat miatt majdnem tökéletesen felismerhetlenné tette, utóljára is eszköze lett annak, hogy a coccejanismus úgy eredeti, mint a legtöbb módosított alakjában ugyancsak orthodoxiává vált. Ez a XVIII. század folyamán történt, a mikor aztán a coccejanusok legnagyobb része az „eklektikus“ jelzővel ruháztatott fel, azok pedig, a kik új elveket is nyilvánítottak, a coccejusi tanrendszer végleges eltűnéséhez az átmenet utolsó fokán állottak.

A most előadottak értelmében tehát, mivel az első korszakbeliek még nem fejlesztették a coccejanismust, a harmadik korszakbeliek pedig már nem azt fejlesztették: csak is a második korszak coccejanusainál lehet szó arról, hogy a Coccejus rendszerének a fejlődését munkálták.

Az ezen korszakot alkotó hittudósok a coccejanismus imént kimutatott kánonja nyomán ismét három csoportba oszthatók. Az egyiket azok képezik, a kik teljesen bibliai alapra helyezkedtek ugyan, de a scholasticismus hatása alól akaratukon kívül sem tudván menekülni, Coccejus elveiből különösen annak az ápolásával foglalkoztak, a mely már nála magánál se felelt meg a tan lényegének, tudniillik a typológiával. Ezt igyekeztek mesterségesen fejleszteni, nem pedig a lényegnek a tanban érvényt szerezni. Typika theo-

logiájokkal aztán a helyett, hogy Coccejus tanát fejlődés-képessége arányában előre vitték volna, néha a scholasticismust is felülmúlták képtelen fejtegetések dolgában. A másik csoportba tartoznak, a kik a Coccejustól megállapított tan-alak főbb vonásait a magok részére is elfogadván, főtörekvésüket arra irányozták, hogy rendszerök a gyakorlatban érvényesüljön. Ők tehát nem annyira a tudományos theologia előrevitelén munkálkodtak, hanem elsősorban a valläserkölesi élet tökéletesítésén. A harmadik csoport tagjai a coccejanismushoz egyedül lényegét tették feltétlenül magokévé, de az eredeti rendszer alakját, vagy még elveit is valamennyi részletében korántsem fogadták el, hanem a kor másik szabadelvű irányának, a cartesianismushoz befolyása alatt ennek és a coccejanismushoz lényegét egyesítve, e syncretismus követelése szerint, egyéni gondolkozásukhoz képest, önállóan alkották theologiai nézeteiket.¹

Ezek azok, a kikről már szokássá vált azt mondani, hogy „a theológiában Coccejust, a philosophiában Cartesiust követték“. Én ezt helytelen állításnak tartom, még pedig azért, mert senki sem alkothatott magának egy bizonyos alapon felépült theologiai rendszer mellett egy más, attól független alapon nyugvó philosophiai világnézetet, mivel ezek között minden kétségen kívül ellentét is állott volna elő. Igenis, ezek a tudósok felállítottak egy rendszert, a melyben épen úgy volt theologiai, mint philosophiai elem, mert hiszen ez a két tudomány közös végcélját: az Isten, világ és ember közti viszony meghatározását tekintve voltaképpen különben is egy. Rendszerök alakulására Cartesiust és Coccejus alapelve egyesülten szolgált kiindulási pontul. Mindegyik rendszernek akadtak aztán olyan vonatkozásai, a mik nem voltak beilleszthetők a theologiai eszmék akkori határvonalai közé. Azokat azonban, a melyek szorosan a theológiához tartoztak, a Szentírás alapján, tehát coccejusi módon állapították meg, de csak azután, hogy eleget tettek annak az elvöknek is, mely szerint a bölcselkedés, azaz a szabad gondolkodás az Isten igéjét

¹ Cramer „Abraham Heidanus en zijn cartesianisme“ (Utrecht, 1889.) ez. műve 205. lapján vitatásra kitézött doctori tételei közt azt állítja, hogy a coccejanismus és cartesianismus közötti kötelék mindig csak külső kapcsolat volt. A coccejanismus és cartesianismus külső, tanban nyilatkozó alakja sok tekintetben annyira eltérő, hogy közöttük még külső kötelék sem lehetett volna; de hogy e két irány lényege a vallásos kutatás terén határozottan összeférő, az kétségbe vonhatatlan tény mindaz előtt, a ki mind a kettőnek alapelvét helyesen fogja fel. Cramer a coccejanismus lényegét félreismerte s ebből származik tévedése.

a leghívebben tolmácsolja. Cartesiust követve, a bibliából vett egyes tételeket józan eszök ítélete alá vetették, s abban az alakban fogadták el, a melyet mindennemű tekintélytől függetlenül leghelyesebbnek tartottak. Azon pedig, a kor szellemét ismerve, nem lehet csodálkozni, hogy dogmatikai tételeik zöme emez eljárás daczára is tényleg részint Coccejusnál, részint Cartesiusnál már előbb feltalálható, sőt ebből következőleg általánosságban véve a confessionalis tanoktól sem tértek el. Újítással tehát végképen nem vádolhatók, de mindamellett is el kell ismernünk felőlök, hogy a protestantismus szellemét igyekeztek diadalra juttatni.

És mégis feltűnőnek tetszhetik bárki előtt, hogy ezek a cartesianus-coccejanusok kutatási elveik daczára olyan theologiai rendszereket alkottak, a melyekben folytonosan csak az egyházi tan különféle alaku változatait láthatjuk, és hogy a kételkedés befolyását csupán annyiban tudták érvényre juttatni, hogy a dogmáknak pusztán egyes mellékes vonatkozásain változtattak valamit. Mi okozta ezt? Maga a cartesianismus, melynek nézetem szerint épen az volt a hibája, hogy a kételkedést, vagy a már megállapítottaknak utólagos bírálat alá vételét tűzvéni ki czélul, az ilyenforma vizsgálódás csak kiegészítő pótlékká, mintegy közvetítő közzé süllyedt a helyett, hogy az ész kutatásra használták volna fel, mint ennek egyetlen eszközét s így kiindulási pontját is. E miatt aztán újat nem teremthettek a józan és független gondolkodás alapján, hanem miután az eddigi észellenes elméletek belé voltak rögzve az emberi elmébe, csupán próbákat tettek vele.

A Spinoza hatásának is közre kellett működni abban, hogy valaki a kor általános irányától eltérve, olyan nézetet alkosson, mely egyik-másik lényegesnek tartott, talán épen alap-dogmának tagadása legyen. Ezért folytak olyan heves küzdelmek, a midőn Roëll Herman Sándor¹ és Bekker Boldizsár² koruk szellemén felülemelkedve egy pár hagyományos nézettel szakítottak, sőt az utóbbi egyenesen a felvilágosodottság érdekét ápolta.

Roëll bibliai tanulmányaiban a cartesianus alapelv szerint járván el, olyan eredményekre jutott, a melyeknek nyilvánosságra hozatala vihart támasztott. Még az, hogy a vallásnak és kegyességnek az emberben levő principiuma és normája

¹ 1676-tól franekeri, 1704-től utrechti theologiai tanár volt. Meghalt 1718-ban.

² Előbb franekeri, 1679-től pedig amsterdami lelkész volt 1692 ig, a mikor kiközösítették az egyházból. Meghalt 1698-ban.

gyanánt kizárólag az ész fogadta el s az igazságot az ész helybenhagyásától tette függővé: mindennapi eseménynek tekintett.¹ De mikor azt állítá, hogy a Biblia isteni volta és a református vallásrendszer igazsága nemcsak a Szentírásból, hanem aprioristikus érvekből is bebizonyítható; — meg azt, hogy a Fiúnak, mivel öröktől fogva létezik, nemzetése abban az értelemben lehetetlenség, hogy közte és az Atya között egy ilyenféle természetes, de mégis örökkévaló viszony volna, hanem igenis az „Isten fia“ elnevezés az üdvözítőnek közvetítő tisztén alapul s ennek teljesítése alkalmával nyilatkoztatta őt fiának az Atyaisten; végül pedig azt, hogy a hívők ideiglenes halálát, melyet mint az örök élethez vivő utat, a közfelfogás jótéteménynek tekintett, az Isten büntetésül szabta ki, a mely által az ő igazságosságának elég tétessék: akkor nemcsak a scholastikusok, hanem még a coccejanusok is ellene fordultak. Hogy is ne? Hiszen az elsőnek elfogadása vészthozó engedmény lehetett volna egy új, még ismeretlen bizonyítási módszer részére, a második a christologia és közvetve a csodák ellen intézett merénylet volt, a harmadik pedig a váltásághalál érdemének hiányosságát tételezvé fel, az üdvölmélet rendszerét fenyegette.

És ha mind eme nézetek, a melyeknek csak következményei lehettek kedvezőtlenek az ordhodoxiára, nagy felháborodást keltettek: annál nagyobb visszahatásnak kellett bekövetkeznie akkor, a mikor Bekker a dogmatikának egy egész fejezetét az allegoriák országába utasította. Ő már 1683-ban ellenszenvet ébresztett az üstökösökről írt művével, melyben tagadta, hogy azoknak a jóslásoknak, melyek szerint az üstökösök feltünése valami közel levő szerencsétlenségnek volna előjele, hitelt lehetne adni. Legfontosabb műve azonban a „Betoverde wereld“ (= elbűvölt világ), melyben kifejtette, hogy mindazt, a mi a Bibliában angyalokról vagy ördögökről van mondva, átvitt értelemben kell venni. Mert az üdvözítő és az apostolok csak kortársaik gondolkozásmódjához alkalmazkodtak, mikor jó és rossz angyalokról beszéltek, de amazok alatt a derék embereket, az utóbbiak alatt a gonoszakat értették. A többi bibliai szereplőnél meg egyenesen a korszellem nyilatkozott, melyet a későbbi idők nem tartoznak ápolni, mivel az angyalokról szóló tan különben is ártalmas, a mennyiben a keresztyéneket a pogányokhoz, zsidókhoz és mohamedánokhoz hasonlóan az ördög hatalma alatt tartja.

¹ Tudniillik Németalföldön. De már Magyarországon az ifj. Csécsi Jánost meghurczolták érte.

Szerinte nincs is a Szentírásban az ördögökről egyetlen elmélet sem, a mit dogmául kellene tekinteni. Tiltakozott egyszersmind mindenféle bűvölés és jóslás ellen.

A coccejanusok theológiája itt érte el fejlettsége tetőfokát, megmutatván azt, hogy fejlődésképesége tetemes mérvű. Ám arról, hogy a theologiai gondolkozás oly lassan haladt előre, hogy mire a felvilágosodottságnak még több, a Bekkeréhez hasonló szolgálatot tehetett volna, a coccejanismus, már túl lett szárnyalva és az alapító munkásságának emléke feledékenységre merült. Nemcsak, hanem tanrendszerét még félre is értették. Jelentősége mégis roppant nagy a protestáns theologia történetében. Először is kielégített egy égetővé vált szükségletet. Mert újra feléleszteni a tényleg már csak emlékezetben élő és a hittudományi vizsgálódásból némelyek által teljesen kiküszöbölt reformátori nagy elvet, s ezzel a vallási gondolkozást más, helyesebb irányba terelni: olyan szükségesség volt, melyet az emberiség haladási törekvése már ellenállhatatlanul megkövetelt. Hova jutott volna a scholasticismus észvesztő útján a theologia? — még elképzelni sem lehet. Minthogy azonban a történelem logikája kérlelhetetlen s ugyanazok az okok egyenlő viszonyok közt feltétlenül ugyanegy eredményt szülnek: a legnagyobb valószínűség szerint ismét be kellett volna következnie egy szellemi forradalomnak, mely már nem a romanismusnak, hanem a protestantismus elferdített alakjának, ennek az úgyszólván újkeletű romanismusnak igáját törte volna össze. Kimenetele beláthatatlan lett volna. Tény, hogy multhatatlanul vissza kellett térni arra az útra, a melyen szünet nélkül, fokozatosan előrehaladva, minden nagyobb rázkódás nélkül elérheti célját a keresztyénség, közelebbről az ennek igaz alakját kereső protestantismus. Coccejus tehát már csak az által is kiváló érdemeket szerzett, hogy a református egyházat abba az irányba akarta terelni, melyben egykor elindult és a melytől időközben eltért.

Arra nézve pedig, hogy minő jelentősége lett a Coccejus rendszerének ama következményeinél fogva, a melyek ez egyetemes theologiai tudományosságra gyakorolt hatásában állottak elő, elég annyit mondanom, hogy az általa újból működésbe hozott reformátori alapelv azóta folytonosan érvényben áll, s ma már orthodoxok úgy, mint szabadelvűek teljes meggyőződéssel vallják, hogy a keresztyénség elvei kizárólag a Szentírásban találhatók fel. Igaz, hogy működése e tekintetben végképen nem részesült még eddig abban az elismerésben, a mely őt méltán megilleti. Ám másfelől azt osztatlanul el-

ismerik, hogy a scholasticismus ellenében tartós győzelmet vívott ki, olyat, mely amaszt minden időre lehetetlenné tette.

Ha megemlítem még, hogy úgy a bibliai, mint az elméleti theologia kifejlődésére a coccejanismus hívei rendkívül sokat tettek: azt hiszem, jogos meggyőződésenként mondhatom ki, hogy a coccejanismus a protestáns theologia multjában egyike volt azoknak a kisszámú rendszereknek, a melyek igazán korszakot alkottak. Következőleg e rendszer első hívének, megalkotójának: Coccejusnak a neve a protestantismus történetében azoké közt ragyog, a kik a legnagyobb érdemeket szerezték benső fejlesztése terén.

Sárospatak.

Zoványi Jenő.

A SAMÁN.

(Első közlemény.)

A „conventionális hazugságok“ híres szerzője az emberi társadalmat megrontó többféle hazugság között első helyen a vallást állítja oda, mint azon legnagyobb társadalmi hazugságot, a mely „áthatja és demoralizálja egész nyilvános és magán életünket.“ Szerinte „hazudik az állam, a midőn imnapokat rendel, papokat alkalmaz s egyházfőeknek a főrendek között helyet ad. Hazudik a gyülekezet, a mely templomot épít. Hazudik a bíró, a midőn istenkáromlás vagy vallásháborítás ügyében ítél. Hazudik a pap, a ki megfizetteti magát oly cselekményekért és szavakért, a melyeknek merő hókuszpókusz-voltáról meg van győződve. Hazudik a polgár, a midőn a pappal szemben tiszteletet színlel, az úrvacsorához járul s gyermekét keresztség alá tartja. A régi, javarészen őskori kultuszformáknak a mi művelődésünk keretébe való beeröltetése magában véve oly monstruózus tény; az állás, a melyet a pap, az amerikai medicin-embernek és az afrikai almamynak ez az európai equivalense, közöttünk elfoglal, magában véve már a gyávaságnak, a képmutatásnak és az igazsággal és elvhűséggel szemben való lelki renyhéségnak oly diadalát jelenti: hogy tisztán ez is elegendő ok arra, hogy egész mai művelődésünket minden ízében hazugnak s összes állami és társadalmi létformáinkat egyáltalán tarthatlanoknak jelentsük ki“.¹

Nordau Miksa dr.-nak e kirohanásával szemben nem szándékozom ezúttal a vallást védelmembe venni. Nem bocsátkozom lélektani elemzésekbe, bebizonyítására annak, hogy a vallás az embernek eminens értelemben vett lelki sajátsága, a mely az ő szellemi valójától ép oly elválaszthatlan, miként az illat és a szín a virágtól, a fény és a meleg a naptól. Különbösen is *Nordau* dr. már maga feladta atheistikus büszke

¹ *Max Nordau* „Die conventionellen Lügen der Kulturmenschheit“. Leipzig, 1889. (XIV. kiadás). 67. l. „Schlusstableau der religiösen Lüge.“

tételét, bűnbánóan megtérvén apái hitéhez, melynek közösségében most, mint a czionizmus egyik zászlósa fejt ki „a zsidó önérzet és népöntudat megerősítése“ érdekében épen nem érdektelen és nem is kicsinylendő irodalmi tevékenységet.¹

Igazságtalanok lennénk azonban szerzőnk iránt, ha azt állítanók, hogy ő a vallást általában conventionális hazugságnak tartja. Őh nem. A kultura alantas fokain érti s megengedi annak létjogosultságát, ámde a természettudomány óriási felfedezései és eredményei által megvilágosított kulturubernél tagadja azt. Azért, miként maga megszövegezi álláspontját, a vallás conventionális hazugsága alatt ő azon „tisztetlet érti, a melyet a kultura magaslátán álló modern ember a pozitív vallásokkal, ezeknek tantételeivel, intézményeivel, ünnepeivel, szertartásaival, symbolumaival és papságával szemben tanusít“.²

A kérdés e szempontból mindjárt más jelentőséget nyer. És én azt hiszem, hogy e tekintetben a vizsgálódásra tágas mező és jelentékeny feladat vár. Kétségkívül magának a vallásnak szent érdeke kötelez bennünket lelkiismeretes és elfogulatlan megfigyelésre annak, vajjon a vallás szent mysteriumával sáfárkodó egyházak intézményeiben nem rejtőzik-e egy s más „conventionális hazugság . . .“ E tekintetben engem Nordaunak különösen egy — inkább csak odavetett — mondása tett gondolkozóvá, a melyben t. i. a modern európai papot úgy állítja oda, mint „az amerikai medicinembernek és az afrikai almamynnek equivalensét“, a ki „megfizetteti magát oly cselekményekért és szavakért, a melyeknek merő hókuszpókusz voltáról meg van győződve“.

A kérdés, miként arra már Nordau tétele maga utal, első sorban is *vallástörténelmi megvilágítást* igényel. E feladat megoldása képezi jelen tanulmányom tárgyát is.

I.

Hogy e feladatunknak megfelelhessünk, tegyünk egy kis tanulmányutat a legsötétebb Afrikába, onnan az oczeáni szigetek lakóihoz, majd Észak-Amerika őserdeibe s innen fel az északi sarkvidék félvad népeihez s figyeljük meg ott az embert a maga természeti őállapotában.

¹ M. Nordau: „Der Zionismus“, Verlag der „Jüdischen Volksstimme“. Brünn. Magyarra fordította Gabel Gyula. Kiadja az „Aháváh Czion“-egylet Pozsonyban.

² Conv. Lügen. 58. l.

Vagy ha tán valaki visszariad a hosszú kalandozástól, főleg pedig a messze tengeri utaktól, a melyeknek vizén, az egykori plébános jámbor axiómája szerint „az ember nagyon is a jó Isten kezében van“: hát az jöjjön velem — a gyermekszobába. Mert méltóztassék nekem elhinni, a gyermekszoba apró lakói épúgy ama természeti ősállapotot élik, akár csak a Fidzsi-szigetek vadai: ott is, itt is az emberben még aluszik, még csak ébredőben van — az ember.

Benyitunk. Gyuszi úr (5 éves) épen a hintalovát nősolja s fején papirocsákóval, kezében egy a konyhából elcsent fakanállal egy csapat tüzelő hasábot vezényel. Ő kérem most generális. Rózsika (4 éves) nagy munkában van. A babájával vesződik, hogy milyen kócos, milyen szurtos, a köténye is milyen gyűrött. Szinte pirossá teszi az anyai gond. Jenő úr (2 éves) sztentori hangon bömböl és az asztallábat veri, a melybe a saját lábát megütötte. Kátét még nem tanult, nem tudja, hogy a bosszúállás nem keresztyén cselekedet. Neki még az az elve ha te ütöz, én is ütök. Már pedig az asztallába kezdte, előbb az ütötte meg őt. Erről Jenő úr szentül meg van győződve. Mert neki az asztallába ép oly élő lény, mint ő maga; a miképen Rózsikának, meg Gyuszi úrnak is a baba, meg a hintaló, meg a fatuskókatonák ép oly élő lények, mint ők magok. Hogy az asztallábon, a melyet egyébként azóta tisztelettudó respektussal messze elkerül, a bosszúját kitöltötte, Jenő úr most gondol egyet s felhagyva a sirással, absolut souverain módjára, birtokba veszi a Gyuszi lovát. Azaz hogy venné, de Gyuszi nem hajlandó elsőbbségi jogáról lemondani. És kész a birtokper, kevesebb dulakodással, több sirással. Most meg még a Rózsika babájára is rávetette fürgé szemeit a kis lurkó, kit, úgy látszik, a kócos baba megpillantása hirtelen gyöngéd lovagias érzelmekre hangolt. Új birtokper: most már harsány trióban. Szerencsére ott terem a Bodri, Jenő úr most ehhez pártol át s a Gyuszitól elcsent papirocsákót a kutya fejébe nyomja, a mit Bodri úgy látszik jól ért már, mert két hátulso lábára állva, komoly hetykén pislog Jenő úrra, akárcsak egy valóságos — strázsa-mester, a kit most már zsarnok ura fülénél fogva cibál s exerciziroztat.

Íme a gyermekszoba természeti ősállapota. A gyermek számára minden lélekkel bir, mint ő maga; a gyermek képzelei teljesen csapongók, azoknak összekapcsolása teljesen véletlen. Itt egy csákó, itt a Bodri. A kettő együtt a Bodrikatona. A gyermek számára nincs képtelenség. A gyermek enyém-tied között különbséget nem ismer.

Jó és rossz ellentéte a gyermeknél csak annyiban van, a mennyiben kívánja azt, a mi neki jó, kerüli, a mi neki rossz. Az erkölcsi jó fogalmáról még csak sejtelve sincs. Egész világa költött, mesevilág, a melyet csapongó képzeletével minden perczen újból terem magának.

Tökéletesen így áll a dolog a természeti ősállapotban élő népeknél is, a kikben, miként a gyermekben az egyes ember, ép úgy éli a maga kisedkorát az emberiség.

A vad ember *értelmi* világa is merő érzéki világ még s addig terjed, a meddig érzékei elérnek. Képzetei vannak, de fogalmi abstractióra egyelőre képtelen. Ismeri például az oroszlánt, a tevét, a farkast, a fókát, a sast, a kigyót, de az állat fogalmát nem bírja s e képzetei merőben véletlenek s összekapcsolásuk erőszakos. Lovat s madarat összekapcsolnak s lesz belőle a későbbi pegazus. Halból s leányból habléány. Állatból s emberből sphynx stb. mert e kapcsolatban egyetlen úr a féktelen képzelet. Ugyanez okon oly képzeteket, a melyek alapjában nem tárgyai ismeretünknek, de a melyek alapján míg csak ismeretalkotásra képesekké leszünk, tehát a melyek ismeretünk pusztá formáló elemei (idő, tér, okság) ő reális léttel bíró anyagi valóságoknak fog fel. Az idő például neki egy szörny, a mely saját gyermekeit felfalja. A tér egy kerítésfal, a mely érzéki világát bezárja, azért számára a kék égbolt valóságos materiális „kiterjesztett erősség“. Az okság is nála tárgyi valóságot, élő személyes alakot nyer. Saját tapasztalatából tudja, hogy pl. ha egy madarat kővel lesújtott, a madár halálának oka a kő, a melyet ő dobott reá. Már most ha vadászat közben — mondjuk — zivatar éri utól, a mely villámával az őserdőnek egy hatalmas fáját lesújtja úgy, hogy az recsegve-ropogva zuhan alá: ennek okát is, a maga kődobásának analogiájára, valakiben fogja keresni, a ki azt a cikázó valamit a fába sujtotta, s a kit innentúl mint magánál sokkal erősebb lényt képzel, és pedig annyival félelmetesebb formában, mert nem láthatja.

A természeti ember primitív értelmi fejlettségének teljesen megfelelő az *erkölcsi* világa is. Az ő akarata is kizárólag az érzékire irányul, közelebből arra, a mi neki kellemes, vagy annak kerülésére, a mi neki kellemetlen. Mi az erkölcs, mi a bűn: még nem ismeri. Erkölcsi világa így kialakulva még nem lévén, egész élete érzéki kívánságainak kielégítésére irányul. A legősibb, legelemibb érzéki ösztönök pedig az élet fentartására és a faj továbbplántálására irányuló táplálkozási és nemi ösztönök lévén, e társadalomban valóban a legdurvább s leganyagibb, szinte állatias formában

nyer igazolást Schillernek ama mély és igaz mondása, hogy éhség és szerelem, e két erő tartja fenn a világot.¹

Nem szükséges magyarázgatnom, hogy értelmi és erkölcsi világának e kezdetleges és idétlen fokozatán az őseMBER *vallása is* csak ép ily primitív és idétlen lehet. Az ember vallásának e teljesen elemi és torz megnyilatkozását, a melyben azonban csak ép úgy benne rejtőzik a későbbi nemes értelemben vett szellemvallás, mint magában a vademberben a későbbi kultúremler, a vallástörténet a *fétis-imádás* nevével jelöli meg.

A fétis szó maga a portugál feitiço-ból származik, a mely ismét a latin factitius (facio = teszek, csinállok) szóból ered s eredetileg bizonyos kézzel csinált érzéki dolgot jelent, a melyet birtokosa bűvös erejének vél. Tehát amolyan amulett-, talizmánféle. A fetiszizmus tehát — mint vallás — a vallásos tudat azon kezdetleges módját jelöli, a midőn még a vallásos imádat bizonyos bűvös erővel felruházottnak vélt érzéki dolgokra irányul, mint a melyekkel a vallásos imádat tárgyát képező szellemi hatalom teljesen azonosíttatik.

A létért való küzdelemben teljesen magára, mondhatnók a 10 körmére és a 32 fogára hagyott embert, szánandó ősgyá-moltalanságában, mindenfelől veszedelem környezi. Ellensége a fenevad, a mely táplálékát előle elragadja s őt magát létében fenyegeti, ellensége a folyó, mely útját állja, a kő, a melybe lábát beleüti, a növény, a melynek gyümölcsétől rosszul lett. Ám e tárgyak körötte mind élnek, mind gondolkoznak, mind cselekesznek, akárcsak ő maga. Az őseMBER azért mindenünnen kaján, irigy ellenségektől érzi magát körülvéve, a kikkel szemben szörnyű rettegés tölti el, annyival is inkább, mert érzi velök szemben tehetetlenségét. Nos hát a kaján szellemektől való e *félelem érzete azon alaphangulat*, a melyben a fétis-imádás gyökerezik s a mely a fétis-kultuszt létrehijja. E kultusz célja, hogy a félt hatalmat az ember szolgálatába ejtse; erre irányuló eszközei a kérlelés, édesgetés, a fétis etetése, itatása (ima s áldozatok első zsengei), vagy ha ez nem használ, hát a csel, a fenyegetés, az erőszak; a törekvés pedig mindenben és mindenkép csak egy: elérni a fétis segítségével a mi kellemes, s elkerülni, a mi kellemetlen.

Ezért fétis lehet minden érzéki dolog, a melytől az

¹ Közelebbi adatokat l. *Fritz Schultze* „Der Fetischismus“ cz. m. 29. s k. l. (Leipzig, 1871.) és *Stromp László* „Költözés más világba“ cz. tanulmánya. „Protestáns Esték“ II. füzet (Pozsony, 1899.) 233 sk. l.

őseMBER retteg, avagy valami jót remél, a mint hogy egy intelligensebb dakota-indián egy alkalommal maga elismerte, hogy „nincs oly dolog, a mit mi istenként ne tisztelnénk.“ Fétisül szolgálnak: kövek, hegyek, vizek és tűz, növények, fák, égitestek és állatok, nemkülönben bizonyos napok és a fétis-ember által készített különféle bálványtárgyak. Sőt fétisek lehetnek emberek is, főleg olyanok, a kik bizonyos testi s még inkább lelki deformitás által tűnnek ki, mint pl. az albinók, a törpék, a púposok és sánták és az örültek. Valamennyi babonás tisztelet és reménykedés tárgyai.¹

Olvasóim egynémelyike tán hitetlenül mosolyog ez adatok fölött: hogy hát a mi ősapáink is évezredek előtt ily idétlen vallásos világnézettel bírtak volna? Bizony ilyenmel s ha tán e dolog egy pillanatra különösnek tetszik is, világossá lesz nyomban, csak vizsgáljuk meg kissé önmagunkat. Hiszen még magunk is többé-kevésbé fétis-imádók vagyunk. Az iparos és kereskedő például ajtaja küszöbére elhasznált *lópátkót* szögel, mert az néki szerencsét hoz. A bátor katonatiszt óralánczára *szentgyörgytallért* akaszt, mert ez őt az ellenségtől megvédelmezi, akárcsak Achilleuszt Pallas istennőnek fölé tartott láthatlan paizsa. Hadseregeink *zászlók* alatt mennek a csatába, rá sem gondolva, hogy a zászló egyenes leszármazottja, miként a római légiónak *sasai* s a török *lőfark*, az ősök törzsfétisének, a mely őket harcaikban védelmezte. Az ábrándos leányszív manapság is még nem az *öntött ólomhoz* folyamodik-e, hogy megtudja jövődöbelije foglalkozását, s nem a virág szirmaitól kérdezi-e: szeret, nem szeret? És hányan félnek manapság például a *péntek* naptól, és hányan hordanak manapság is testükön rejtett *amuletteket*, *talizmánokat*, a melyek apáról fiúra, anyáról leányra szállnak örökségképen? A *Kaába szent fekete köve* Mekkában, a melyet már szinte homorúvá csókolt a jámbor mozlim zarándokok kegyeletes ajka, kétségkívül valamely ősrégi meteorfétis, ép úgy mint fétis minden *örült*, a kít a kegyes izlamhívó még manapság is szentként tisztel és kegyel. Hát a *Flóriánszobrok* a falu hiszékeny népének házain, a melyek ezeket tűzveszedelemtől óvják; hát a sok csodatevő *szent ereklye* a templomokban, hát a sok csodatevő *szent hely*, *szent fa*, *szent forrás*, *szent kép* és *szent szobor*? És a midőn a nápolyiak egy alkalommal *szent Gennárót*, ki őket a Vezuv kitérősei ellen védelmezi, mint istentelen gonosztevőt és latrot szidták le, sőt szobrát meg is verték, mert egy lávafolyamot

¹ *Schultze* i. m. U. o. 177. s k. l.

nem tartóztatott fel:¹ nem ugyanazt tették-e, a mit az a krünéger vagy kamcsadál tesz, a ki fétisét, ha nem segít rajta, elveri vagy eldobja? . . . Valóban mind e dolgok nem mosolyra, de komoly elmélkedésre hínak inkább fel s a vallástörténeti fejlődés egy igen érdekes és értékes lélektani tanúságára utalnak, azon törvényre t. i., hogy szellemi fejlődésünk felsőbb fokain mindig érvényesül az alsóbbak hatása is, hogy az ember multjának tradícióiból kibontakozni képtelen s azoknak antagonistikus hatását, lenyűgöző súlyát érzi, vagy legalább önkénytelenül hordozza, még legmagasabb szellemi röptében is. Olyan ez az emberiség életében, mint az egyes embernél gyermekkorá benyomásai, a melyek egész életén végig kísérik őt.

II.

Fentebb említettem, hogy emberek is lehetnek fétisek. Ez ember-fétisektől azonban jól meg kell különböztetnünk a *fétis-embereket*, a kiket a természeti ősállapotban lévő ember idéltlen hite szerint különös tisztelet illet meg, és pedig azért, mert ők különös szellemi meghatározottságuknál fogva különös hatalommal bírnak a fétisek felett, sőt egyenesen készítenek is fétiseket, a melyekbe a saját fétiseik szellemeit varázsolják. E fétis-emberek a különböző népeknél különböző neveken szerepelnek. Észak-Amerikában mint medicin-emberek, Dél-Amerikában mint pajék, Afrikában mint ngangák, almamyk, Szibériában és általában a turáni fajnál (ehhez tartozunk mi magyarok is) mint kámok és *samánok*. A samán tehát — fétisember.

Maga a „samán“ szó az ind çramana szótól származik, melylyel a buddhista vezeklőket nevezik. A név tehát nyilván a buddhizmus révén jutott Szibériába, a hol aztán az egyes turáni törzsek használatba vették.

Ámde minket a pusztá névmagyarozás maga nem elégit ki; mert a mi érdeklődésünket főleg azon kérdés foglalkoztatja, hogy mikép juthattak egyes emberek oly kiváltságos helyzetbe, hogy egyéb törzsbeli társaik őket oly rendkívüli és magikus erővel felruházott lényeknek ismerjék el, a kiknek hatalma kiterjed a fétisek, a szellemek fölé s a kiket ezért különös tisztelet illet meg?

Hát erre a kérdésre ismét csak az ember kulturális fejlődésének a története adja meg a feleletet.

¹ Kotzebue „Reise nach Rom“. I. 327.

A kezdetben magára hagyatott ember később a népese-
dés következtében tömörülésre volt utalva, melynek ő s sejtjét
a család képezte. Miként a mi nagy bölcselő költőnk mon-
datja Luczifer által:

„... Család s tulajdon
Lesz a világnak kettős mozgatója,
Melytől minden kék s kin születni fog.
Ez a két eszme nő majd szüntelen,
A míg belőle hon lesz és ipar,
Szülője minden nagynak és nemesnek,
Es felfalója önmögyermekének“.
(Madách: Ember tragédiája. III. szim.)

Az egyes fétise a családban családi fétissé lesz. majd
a családi kör tágultául a törzs fétisévé, a mely törzsnek ő,
mint pátriarka, a feje, törvényosztója. Így válik idővel, a
törzsi kereteknek is tágultául, a legfőbb törzs fétise ismét
a nép fétisévé. Így lett valamelyik kiváló törzs főnökének
tekintélye és hatalma révén a honfoglaló magyarság fétisévé
is — a turulmadár.

Ám a főnöknek s a törzs épkézláb férfitagjainak künn
a helye a gyakori harcok viharaiban, melyeket más törzsek
ellenében a legelőért és vizért, egy szóval a létért folytatnak,
míg a családi sátrak alatt csak elvétve akad pihenőjük. E
sátrak állandó lakói csupán az asszonyok, a gyermekek, az
elaggottak, a betegek és azok, a kik bizonyos testi fogyaté-
kosság következtében a hadviselésre alkalmatlanok, tehát a
törpék, a nyomorékok, a bénák, a púposok, a sánták. Testi
állapotuk e férfiakat a házi foglalkozásra utalja, a sátor tűz-
helye köré. A tűz pedig nagy hatalom: mondhatni, az a mys-
terium, vagy Schillerrel szólva, az az égi erő, a melyből min-
den tudomány és művészet született:

„A tűz az ember jóltevője,
Mig féken tartja gondos ész,
Hol nem segít az ég erője,
Ott nem teremthet földi kéz“.
(Schiller: „Das Lied von der Glocke“.)¹

¹ Dóczi Lajos báró fordítása, a mely azonban az eredetének gon-
dolatát nagyon halványan sejteteti. Azért világosság okából, de meg-
tanuságul is, hogy a műfordítás még olyan elismert költői egyéniségnél
is, mint Dóczi, mily nehéz és felelősségteljes vállalkozás, álljon itt az
eredeti is:

„Wohltätig ist des Feuers Macht,
Wem sie der Mensch bewahrt, bewacht.
Und was er bildet, was er schafft
Das dankt er dieser Himmelskraft“.

A görögök gyönyörű mythosa is az emberiség kultur-életét onnan keltezi, a midón Prometheus az égről a földre lopta a tüzet . . .

Mint a tűzhelyhez kötött foglalkozás emberei, e nyomorékok és sánták, kik társaik részéről különben is már bizonyos babonás tiszteletben részesülnek, lassanként megismerkednek a tűz titkaival, a mely mint betegápolókat is a gyógyítás és a javas bűvészet bizonyos mesterfogásaira vezeti s mind több titok és művészség birtokába juttatja; az öregek elbeszéléseiből hallott harczi tetteknek emlékezetben megőrzésére szintén ők vannak hivatva, a mi viszont a törzs hagyományainak szellemi őreivé avatja őket. E hagyományok révén ők az ősök szellemeinek a megszólaltatói, a melyekkel természetfeletti módon érintkezésbe lépnek.¹ Egy szóval, míg egészséges és fegyverfogható társaik künn, a harcok fürgetegében forgolódnak, ők otthon, a tűzhely mellett, szellemi tényezővé növekednek.

Különösen gyógyításaik révén nagyon megöregszik a tekintélyök. A természeti ősállapotban levő ember, a ki különben is mindent lelkesít, a betegségeket, érthető módon, bizonyos rossz szellemek befolyásának tulajdonítja, a melyek a beteget megszállották. E felfogás nyomait megtaláljuk még a Jézus korában is, a hol ismételve halljuk a Jézushoz intézett panaszt, hogy a beteg, a ki most nyomorában hozzáfordul, „az ördögtől kegyetlenül gyötörtetik“. És a midón az ily beteg, a Jézusba vetett erős hitének autosuggestiója következtében jobban lett, az a kortársak hite és tudósítása szerint azért történt, mert a Jézus szavára „kiméne belőle az ördög“. Már most ha az ő ember hite szerint a betegség a rossz szellemek megszállásának eredménye, természetes, hogy azt csak oly hatalom szüntetheti meg, a mely a szellemeknek is parancsolni képes. Mert „az ördögöt csak ördöggel űzheti ki“. S ha e kiűzés tényleg sikerült — a törzs sántájának, bénájának magasabb természetfölötti hatalma igazolva volt. Íme így emelkedik ki a testileg béna, sánta *samán*, törzse fölé, csupán szellemi hatalmánál, vagy helyesebben szólva, csodált tudományának titokzatos voltánál fogva, annyira, hogy később, a mythológiákban isteni rangig viszi. *Vulkán*, a tűz és az alvilág istene, értjük immár jól, miért sánta. Hasonlóan *Aszklepiosz* az orvosok véd-istene. *Lucifer* is, a pokol e ravasz, bűbájos fejedelme — biczegő járású. S nyilván innen van az is, hogy az *udvari*

¹ Dr. W. Radloff: „Das Schamanenthum und sein Kultus“. Leipzig, 1885. Különlennyomat szerzőnek „Aus Sibirien“ cz. úti-naplójából.

bolondok, mint a fejedelmi trónok körül a böles kobold szellem megszemélyesülései, ugyancsak rendszerint sánták és púposok (Rigoletto.)

A szellemi erő mindig uralkodott az anyagin. Így érthető, hogy a samánok, fent jellemzett foglalkozásukból folyólag, mint kuruzsló orvosok és bűbajos varázslók, mint látókok és jósok, mint a szent ceremóniák szerző mesterei és az áldozatok közvetítői kiemelkednek az egész törzs fölé. Hivatásuk a *közbenjárás az emberek és a szellemek között*; és pedig vagy úgy, hogy a szellemeket rendelik maguk elé, vagy úgy, hogy ők maguk keresik fel azokat.

A figyelmes olvasó amaz első közvetítési formában bizonyynyal magától is ráismer secessiók korunk egyik divatos és nagy reklámú „tudományának“, a *spiritismusnak* csecsemőkorbéli alakjára, ama második módban viszont korunk egyik legtekintélyesebb egyházi intézményének, a *közvetítő papságnak* első zsengejére. Minket ezúttal természetesen csupán ez utóbbi reláció érdekel.

Észreveszszük, hogy a samanizmus a vallásos életnek már fejlettebb fokát mutatja, mint a fétisizmus, a mennyiben itt már a durva, az érzéki fétisek helyére az ezek tartalmát képező szellemek lépnek, mint a vallásos imádat tárgyai, tehát bizonyos láthatatlan természetfeletti hatalmasságok, a melyekkel az ember hasonló természetfeletti módon léphet csak érintkezésbe. Ily érintkezésre a közönséges halandó képtelen; de ott a samán, ő ért a szellemek nyelvén, ő varázserővel bír felettök. A szellemekkel való érintkezés tehát nem közvetlen többé, mint a fétissel szemben volt, hanem a samán által közvetített, a kinek e célra szolgáló eszközei: bizonyos symbolikus jelek és mozdulatok, titkos varázsigék és igéző mondások, a csörgő varázsdob és a lánczos pálcza zörgetése, a mely úton a szellemeket maga elé idézi; vagy pedig bódító zene, erős narkotikus illatok, kábító italok, örült, szilaj táncz, a nyak fojtogatása, böjt és bizonyos rejtelmes mondásoknak végnélkül való gépies mormolása s egyéb idegzsibbasztó eszközök, a melyek samánunkat önkivületbe hozzák, a mikor aztán az ő lelke maga jut el a szellemekhez. Igen fontos közvetítő eszköz még a samán ruházata is, a melynek symbolikus jelentősége még a fétis-imádás alapján határozódik meg. A fétis-imádás — mint láttuk — mint állatok is fétisekként tisztelte, melyeknek testében, bőre alatt, bizonyos kaján szellem lakozik. A samán is azért, a midőn valamely szellemmel érintkezni kívánt, e szellem fétisállatjának bőrét vette

magára. Különösen kedves öltözékdarabjuk volt a kígyó bőre, lévén a kígyó az ő tekerő alakjában s nyelvének nyaldosó mozgásával is a lobogó tűznek, az ő erejük ez ősforrásának élő symboluma. Innen magyarázható, hogy Aszklepiosz utódainak symboluma maig is — a kígyó. E kezdetleges elemekből fejlett ki aztán a samánok kultuszi felszerelése, a melynek lényeges alkotó részei: egy hosszú köpeny, kígyófejen végződő szalagokkal, csörgőkkel s különböző állatalakokkal teleaggatva; a samánsüveg, melyet rendszerint valamely állat vagy ennek valamely tagja (szarva, szárnya stb.) ékesít; az egyfenekű samándob, karimáján csörgőkkel, irháján az illető törzs vagy nép hitvilágából vett rajzokkal; és a lánczos samán bot.

A szives olvasónak, hogy a samánizmus nyomairól körültekintően is meggyőződjen, nem szükséges Chinába utaznia, hogy ott a mandarinok sárkányokkal s egyéb csodaállatokkal diszitett ruházatában gyönyörködjen; nem szükséges valamely régebbi kalendárium százesztendő s jövőmondójának rejtelmes alakját s ruházatát megszemlélnie, megtalálja annak nyomait az irodalomban s a népeletben is. Goethe, ki oly jól ismerte az ember lelki világát, *Faust* által titkos varázsigék és symbolikus jelek útján idézteti a szellemeket. A mi *regőseink* alakoskodásaiban, mondókáiban, vasfazékból előléptetett egyfenekű dobjában és stylizált lánczos botjában színről-színre látjuk és halljuk őspogány vallásunk samánistikus emlékeit, sőt fenmaradt regős énekeinknek mai nyelvünk szempontjából érthetetlen, de az etymologikus szöelemzés által már megfejtett refrainszerű kifejezései világosan utalnak régi samánjaink önkívületi állapotára is.¹ A Lucza-széke s a luczázás, a gergelynapi alakoskodások, a szentjános tűzéhez fűződő népszokás, a még mindig erős gyökerekkel bíró kísértet és boszorkányhit, a patkányirtás bűvésze s általán a nép közt még mindig élő kuruzslás és babona, mind, mind a samánizmus maradéka. Még egy ősi samánkorbéli gonosz szellemnek az emlékét is őrzi népünk. S ez az Iz. („Egye meg

¹ Közlelebbről l. *Sebestyén Gyula* „Regős énekek“ és „A regősök“ ez. felette becses és alapos munkáit, főleg ez utóbbi 70. s k. l. A regősök mondókáiban előforduló rythmikus refrain: „Regő rejtem, rejtem“, vagy „Haj, regő rejtem“ annyit tesz, hogy „haj, ének (regő), igézem, hívülöm“, mivel a *rejt* szó a *ré* tőre megy vissza, ez pedig igézést, bűvölést, önkívületi állapotot jelent. Réül, révül = izgul, felhevül; révedez = mintegy önkívületi állapotban lelke idegenbe kószál; rejtőz = tetszhalottá lesz; rejt = önkívületbe ejt; *részeg* = mámoros önkívületben van stb.

az Iz!" stb.).¹ Sőt hogy a samánizmus nyomai a vallásos élet mezején is kimutathatók, nem szükséges az ó-szövetségre utalnunk, a mely Mózes „tüzes kígyójáról“ beszél, a melyre ha ki reá nézett, életben maradt (III. Mózes 21, 8); nem az újszövetség mágusaira, pl. Simonra, a ki az apostoloktól a szent lelket (szellemet) pénzen akarta megszerezni (Ap. csel. 8, 18 s k.), hogy hatalmával ő rendelkezék; nem az újszövetségben elbeszélte gyógyítási csodákra, a melyeket a nép — mint látunk — alapjában egytől-egyig a samánizmus szellemében magyarázott: elég, ha a különféle keresztyén egyházakban manapság is divó és dogmatikai tanként vallott exorcismusokat, vagyis a papság által tömjénfüsttel, ráolvasással és imával végzett ördögűzéseket vesszük figyelembe. Ezeket látva, kérдем, hol vagyunk, mennyire haladtunk — ősi samán kultúránkkal szemben?

Valóban, ha ily jelenségekre gondolunk, épen nem csodálkozhatunk, ha a „conventionális hazugságok“ szerzője modern korunk papját úgy czégézezi ki, „mint az amerikai medicinember és az afrikai almamy európai equivalensét,“ a ki azonban — szerinte — szánandóbb s megvetésre méltóbb, mint emezek. Mert míg ezek naivul bűbájlóznak, addig amaz — Nordau szerint — tudatosan ámitja a világot, „megfizetve magát oly cselekményekért és szavakért, a melyeknek merő hókuszpókusz-voltáról meg van győződve.“

Vajjon igaza van-e?

¹ Így is mondják: „Egye meg a Manó“, „vigye (hordja) el a Manó“ stb. Ámde a Manó szó már etymologikus karakterénel fogva és magán hordja az idegen (közelebbiről iráni) származás bélyegét. Am az Iz merőben eredeti, akár a helységneveinkben még maig is fennmaradt „Tapio“ (Tapio-Szele, Tapio-Szent-Márton stb), a mely ugyancsak ősvallásunk egyik eredeti emléke.

Stromp László.

A TEREMTŐ ESZMÉJE A NEVELÉSBEN.

I.

Nagy szorgalommal, fáradhatatlan odaadással merülnek el munkáikban a képzőművészet ifjai az akadémiai műcsarnokokban. Felölelik magokat a segédtudományokat, mintha kizárólagos tanulmánytárgyuk lenne; a természet műveit belső összefüggésük, külső jelességük szerint tanulmányozzák; az emberi test különösen leköti vizsgálódó szellemöket. A legkisebb részletekig elemezik azt. Minden csontocska, minden idomrés, ideg, minden ér tárgya a leggondosabb megfigyelésnek, hogy állást, arczjátékot, tagmozdulatokat tudjanak alakítani. Fáradhatatlanul nyomozzák a szellem, a lélek benső életét s ezek legtítkosabb törvényeinek nyilatkozatait; oly lelkiismeretességgel, mintha azokban a tudományokban akarnának szakemberek lenni, melyek pedig csak segítik őket életök magasabb és tulajdonképeni feladatához.

Mélyen elmerülve eleven mintájában, áll a szobrász műhelyében, a gondolatok, az eszme, a lélek megjelenése által izgatva, melyeket az anyagon elő akar varázsolni. Alig veszi észre, mi történik körülötte, ha eszméje életet nyer és azután műve egy nemzet, a világ öröme és bámulatára, a művészet, a nemzeti geniusz dicsőségére megjelenik.

És ezek a mesterek, ezek az ifjak végre is csak fába, agyagba, vagy hideg márványba vésnek, alakítanak.

Mennyivel nagyobb szorgalommal, fáradhatatlanabb odaadással kell a nevelőnek, tanítónak tanulmánya tárgyává tenni növendékét, kiben a legdrágább anyag: a lélek, a szellem van rábizva; kinek feladata, hogy az egyesekben az egész jellemét kifejezze és egyeseknek, úgy, mint az összesnek ugyanazt a tartalmat, ugyanazt az alakot kölcsönözze, mely azután millióknak boldogságára és üdvére, áldására és békéjére vezet.

Művelt világunk életében a minden lépten-nyomon feltűnő, sok. beteges jelenséget nem kell-e a nevelés hiányának tulajdonítani? Különösen a nővilágnak az utolsó évtizedek

alatt oly ijesztő módon előtérbe lépő helyzete nem azt bizonyítja-e, hogy nem részesül az egészséges, czélszerű, természetes nevelésben? Melyik szülő, vagy tanító mélyed el oly egészen, oly szent komolysággal abba, a mi a bajt okozta, vagy a mi azt orvosolhatná? Pedig minden szülőnek, minden tanítónak egy-egy művésznak kell lenni, kinek kezében van a gyermeknek, a családnak, az emberiségnek jövő képe, erkölcsi, szellemi alakja.

Az élet azzá lesz, a mivé magunk alkotjuk. Az emberek vadsága és tudatlansága, értelmi és erkölcsi fejlődése, nyomora és siralma; egy család, a nemzet boldogsága, üdve; a nemzeti jólétnak leggazdagabb gyümölcsözése, mind a nevelésben gyökerezik.

A nő pedig már az életviszonyok alakulására a leghatározottabb befolyással bír. Épen azért a nőnevelés, a nő lelki világának, szellemi életének kiképzése a legnagyobb gondot igényli, hogy testileg, lelkileg ép, egészséges nemzedéket adjunk a családnak, a nemzetnek, az életnek.

Ma kezdenek a felett a fontos ügy felett gondolkodni. Kezdik beismerni, hogy a nő lényében kiváló, nemes anyag van a kiképzésre.

Mindegy-e a művésznak, ha viaszból vagy ércből, anyagból vagy márványból alakít? Nem választja-e a szerint művészi eszközeit vagy alakjait? Nem szokja-e már meg a mesteri szem, hogy a még kidolgozatlan márványdarabban szobrot, a nyers fában diszitményt lásson, melyek csak kimetszve, vagy kifaragva lesznek azokká?

Midőn Kaulbach a hitújítás nagy képét festé, vagy Munkácsy a Honfoglalást, Feszty a magyarok bejövetelét, ezeknek száz alakját úgy vetették-e vászonra, a mint az eszme felgyült lánglelkükben? Nem gyűjtötték-e össze hőseiknek jellemfőit, viseletét, fegyverzetét, diszitményeit a nemzet, a világ könyvtáraiból, múzeumaiból, melyek után mesterműveiket megteremtették?

Így kell a nevelőnek is eljárni; tanulmányozni kell a lények lényét: az embert. A teremtő örök eszméjét kell abban felismerni.

A teremtő eszméjét? Mi köze van a mai világnak a teremtővel? Vak esetlegességnek alávetett erők igazgatják ennek a földgolyónak életét. Elavult s egyáltalában tudatlan álláspont egy teremtő erőt fölvenni, mely előre gondolva, az emberiségnek czélt tűzött ki. A dolgok rendje lett, úgy, a mint most is van. Egész nyiltan bevallom, hogy ez nem az én filozófiám. Egy vagyok a régi újak közül, a ki az anyag és

erő hősiességéről, ezeknek kizárólagos uralmáról nem akarok tudni. Azoknak a teremő eszméjét látom először: a mennyire behatolhattam a tudományokba, a mennyire megakadt az élet, annyira inkább megismertem a természet szelleméből a szellem természetét, annyira bámultam a nagy rendet, melyre a világ építve van. Nem bánt, ha kinevetnek azért, nem az erkölcsi világrendről merek beszélni; előttem a törvények, melyek szerint az örökkévaló az embereket igazgatja, nem titok.

Isten szóla: teremtsünk embert, hozzánk hasonlót, ki a föld ura legyen. És teremté egy férfit és egy nőt. Minden tudományunk eltörlül ez előtt az egyszerű tény előtt. Az örök eszme egy időszert alkot, a ki bár mulékony, hozzá lényegileg hasonló legyen. Az ige testté lesz. Ez a lehető lényeg-hasonlóság feladata az életnek. Az isteni szellem mindent fölemel, a mi emberi. Ez a törekvés az Istennel való hasonlóságra, az emberiségnek éltető levegője.

Csak miután a két nemet együtt látjuk, látjuk a különbséget az egységben, melyet a legmagasabb bölcsesség rendezett, melynek egymásra hatása által egy csudateljes, emelkedett, gazdag és szép élet válik lehetővé a földön.

Egy nem nélkül való embervilág, mint tökéletlen növény megújulva, faji jellemét megtartva, szépek, csupán férfiakból, vagy nőkből állva, miért ne lehetne ilyet is gondolni? mily képtelennek tünik fel előttünk.

Férfi és nő alkotják az emberiséget; férfi és nő, nő és férfi tartoznak az istenséghez és nem véletlenség, hogy a nagy zeneköltők, Mozart vagy Haydn a legédesebb kifejezést adtak ennek a gondolatnak fenséges dallamaikban, műveikben. Mily lényeges különbség van a férfi és nő között feladatuk, céljukra nézve az életben és mégis mindketten egy célra törekednek, a szilárd egyesülés kikötőjébe.

Két, a családalapítás eszméjétől vezetett lény képes most egy embert, egy tökéletes lényt, mint az égboltozaton ama ragyogó ikercsillagok, melyek egy súlypont körül járva, magukban egy rendszert alkotnak s világpályájukat együtt futják. Ebben az egyesülés felé való törekvésben, a rokonlélek keresésében, a feltalálásnak boldogságában, az egymást feltaláltak kölelességeinek hű teljesítésében: nincsen-e a legmagasabb inger, a legédesebb boldogság, a legtisztább öröm, legnagyobb idealismus, egy isteni életnek a megtestésülése a földön?

II.

Eltekintve egészen a nevelés nagy munkájától, meg van jutalmazva és gazdag tartalommal betöltve egy nagy gondolkodásnak szánt óra, ha a két nem között a különbséget egészen és tisztán lelkünk elé állítjuk s annak művészi és csudateljes alkotását figyelemre méltatjuk. Mily sajátos egy gyermek kifejlése! Bámuljuk, ha a bűvész ügyes mechanizmusa a virágedényből művészi csokrokat hoz elő saját szemünk előtt és a tavaszvirág fejlődésében a kemény ágakból a bütykös törzsekből semmi rendkívülit nem látunk. Csudáljuk az emberi testnek gyenge viaszutánzásait, de magát azt a műtökélyt, az isteni szellemnek ezt a templomát önmagától érthetőnek vesszük s alig találjuk közelebbi tanulmányra érdemesnek. A látszerész finom műszerei legnagyobb érdekességünket költik fel, de elfeledjük azokban a cél magasságát látni. Az emberi test vizsgálódásánál megelégszünk azzal az észrevétellel, hogy a férfitest izmosabb, erősebb, a nőé gyengébb, finomabb s kecses alkotása által tűnik ki. Ennél az általános és felületes tudománynál sok ezren megnyugosznak. Pedig mint a két nem külsőjének titok és csudateljes nemezéről fogva is látszik, hogy az különös céloknak szolgál, melyekből az ember rendeltetését nemenként meg lehet ismerni.

Már első megjelenésre is látszik, hogy a férfi, a nagyobb, a fizikai erő hordozója arra van hivatva, hogy a természettel szemközt a harcot elfogadja, a földön a családnak lakóhelyet vivjon ki és ennek rendezője, kormányzója legyen; hogy a gyenge nő a legújabb nemzedéknek táplálója lévén, megkímélt és megvédett legyen, kiért a férfinak feladata gondoskodni. Minden, a barbárság alól fölszabadult nép elismerte ezt. A két nem között a munka arányosan el van osztva és csak a férfi durvasága vagy gyávasága okozta, hogy a nőnem, a művelt világ szegényére, a kor elkorcsosodásának bizonyására a házi tüzhelytől elüzetett s oly munkára szorított, melyben nem neméhez illően kell a lételért küzdenie. Hasztalanul vizsgálta s határozta meg a tudomány a két nem között a különbséget úgy lélektanilag, mint külső alkotásra nézve. A gyakorlati élet nem veszi számításba s eltér a természet törvényétől. Vessünk néhány pillantást a két nem közötti különbséget illetőleg a külső testalkatra.

A férfi csontjai, izmai kemény munkára hivatvák; testének egész szerkezete szilárd, mint a tengeri hajó, mely

arra hivatott, hogy a világ tengeri viharaival küzdjön, összehasonlítva a könnyű, csinos, folyami sajkával, mely békés vizeket szedel át.

A férfi fejmagassága testének arányához kevésbé magas, mint a nőé; a férfi koponyája inkább nyomott és erős szögletvonalakat mutat; a nőé kerekded és emelkedett. Az agy alakja és súlya is különböző. A női agy úgy viszonylik a férféhoz, mint 1499 grammhoz az 1166. Magától érthető, hogy minden agyműködés e szerint az arány szerint történik. A férfi fej alkotása az értelemfejlést segíti elő túlnyomólag, a nő magasabb koponyája élénk képzelődés székhelye. A nők azért, mint igen helyesen jegyezték meg, költőkkel és művészekkel különösen rokonszerveznek. Férfias szellemű nők legtöbbször erős vonalakban rajzolt alkotású fejet mutatnak, míg a költők, művészek fejképződése a női fejhez való hasonlóságra mutat.

A férfi vállszelessége, rendes körülmények közt nagyobb a nőénél; mintegy ki van fejezve abban a természet által, hogy a lét terhei a férfi vállain nyugsznak. Kifejezi itt mintegy az összefüggést a fizikai és szellemi erők hordozásánál. Itt ismét azt mondhatjuk, hogy csak durva, gyáva lelkű férfi bizván ezeknek a terheknek a hordozását a női, gyöngéd vállakra.

Nézzük az emberi kezét. Már az ókorban jósltak a kézből s egész napjainkig sok visszaélés történt a jóslatnak ezzel a nemével. Ki tagadhatná mégis, hogy a jós néha oly ismertető jegyeket talál, melyek nagyon fontos életviszonyokra czéloznak. Reánk nézve azért a női kéz az igazmondásnak tárgya magasabb értelemben. A férfi keze nagyobb, csontosabb, erősebb bőrrel bevonva; fog, erősen tart, hord, visz; nem bocsátja el, a mit megragad, mint a sas; csak nem kizárólagosan értelmi behatásoknak enged, becsukódik és kinyílik a szükségek szerint. A nő kis keze ellenben mily finom, az oly gyöngéden tapintó ujjhegyekig! Nem joggal beszélnek tündérkezekről, tündérujjakról. Pusztán csak véletlen-e, hogy mi a kedves lény kezét megcsókoljuk, hogy a női kézcsók minden népnél el van terjedve, hogy a mint a nyelv szépen kifejezi: a választott kezét kérjük? . . . Sokban foglalatlos, sokban művészi e kedves kéz.

Kinek ne tűnt volna fel a különbség a férfi és női kezirat között, melyből oly szívesen és oly gyakran teljes joggal vonnak következtetést az író jellemére? Durva női kéz legtöbbször férfias, gyakran gyűlöletes jellemet árul el. Lényeges dolog azt észlelni, mennyire kevésbé enged a nő keze átgondolt reflexióknak, mint könnyen ébredt érzésnek és második

természetté vált akaratnyilvánulásoknak. A női kéz minden-
esetre a legmeggyőzőbb bizonyosságot nyújtja nekünk, hogy
a nő mily állást foglal el a világban és mily foglalatosságnak
kell szentelni életét. Karidegei puha párnák, karjai magok
természetes bölcsőt képeznek, melyekre a kisdedet fölvegye,
melyeken azt elringassa, hogy azokon az ártatlan kisded teljes
békét találjon.

Az ember idegrendszerét nagyon találóan a távirda
szerkezetével hasonlították össze, melynek őszpontosítása az
agyban van, míg a végpontok a testben itt-ott vannak szét-
osztva. Ezt a hasonlatot, mint igen talált, a nő idegrend-
szerére nézve, igénybe vehetjük. Villámszerű itélet, belátás
tulajdona a nőnek. Rendkívül finomak és gyengédek ő nála
a titokteljes szálak, melyeken a legbensőbb élet fel- és alá-
fut. Ezért lett az idegesség különös osztályrésze sok nőnek,
mi alatt sok férfit ismerünk, kik vagy épen nem, vagy vas-
idegekkel bírnak, melyeket az ágyúk dörgése sem hoz ki
nyugalmukból s a kiknek itélete és elhatározása az első benyo-
másoknak abban az arányban enged, a mint a hang és golyó
a tüzer lövésének.

Az érzést illetőleg a női idegrendszer gyakran olyan,
mint a gyöngéden húrozott hárfa, melyen a legkisebb szellő
lebbenés is hangokat csal; az erős ütés ellenben durva han-
gokat hi elő; míg a férfi idegrendszere zongorahurozásához
hasonlít, mely ugyan a legfinomabb hangokat képes adni, de
ugyanakkor a legerősebb bánásmódot is eltűrni, a nélkül,
hogy a kalapácsok eltörnének, a húrok elszakadnának. Hogy
ilyen különböző idegrendszerrel fogva a nőnevelés mily bánás-
módot kíván, azt hiszem, nem szükséges magyarázni.

III.

Észrevétlenül a szellemi tulajdonságok határáig értünk.
Mielőtt tovább mennénk, vessünk még egy pillantást azokra
a vonásokra, melyekben a lélek, az ember benső élete s lényege
van leírva.

Erősen jelöltek, jelentékenyen kinyomottak a férfi vonásai.
Erős jellem látszik az átható szemekből. Gyöngédek, szelidek,
kedvesek a nő arcvonásai; tekintete szelíd, nyugodt az egész
kifejezés, mint mondani szokták nőies. Csontjai elefántcsont-
templomot alkotnak, melyben angyali lelke lakik.

Kedélyteljes a nő arcza. Míg a fiú ábrázata az évek
során túl változik, átalakul, úgy hogy az öreg vonásaiban

alig lehet az ifjúkor nyomait megtalálni: addig a matrona arca még gyakran a fiatal leány vonásait mutatja. A nőarcz a gyermekes jelleget egész életén keresztül szabályszerűen megtartja; sőt maga a nő gyermekeivel való társalgásban akárhányszor kimutatja gyermekies jellemét; ő maga a legmagasabb kifejlés lépcsőjén áll, oly lélekállapotban, mely az ifjúéhoz, ennek gyermek- és férfikora között hasonló. Minden eszményi vonás, melyet a rideg életfájdalom a férfúróól néha letörül, a nőt híven kíséri néha utolsó napjáig.

Tapasztaljuk néha, hogy előhaladt korú nők második szellemi virágzásban vannak, a mely az elvesztett ifjú szépségét elfeledteti és öreg nőket néha oly kedvesekké, oly szeretetreméltókká tesz, hogy az egész családnak, a baráti körnek központját képezik.

A szem, ez a lélek valódi tüköre, különösen a női szem, tülsugározza a férfi szemét bensőség, mélység és szépségre nézve. Oly forrását a benső életnek, oly esengést és kérést, oly rábeszélést és meggyőzést, oly fájdalmas panaszt, mint a nő szeme, sohasem mutat a férfiszem.

A kedélyről, az eszményiségről, a szemről, mint a lélek tüköréről beszélvén, egyenesen áttérhetünk a nő és férfi szellemi tulajdonainak különbségére, ebben is az örök eszmét látván megtestesülve, mely a teremtésben nyilvánult.

A férfínál a gondolkodó ész, az értelem, a bíráló tehetőség a túlnyomó; a nőnél az érzés, az érzelem uralkodik, inkább ösztönszerű, csaknem prófétai látás által pótolva és azután valóban azt gyakorolva, a mit a legélesebb értelem nem lát.

A nő szívében hordozza az iránytűt, mely csaknem mindig jól mutat, ha előítéletek és hamis nevelés a súlypontot meg nem háborítják. Ez őt biztosabban célhoz vezet, mint a gondolatok csillaga a kutató hajóst, a férfit, kinek láthatárát néha a csalódás ködei s a szenvedélyek fellegei takarják. Szeretném a kettőt a világosságához és melegséghez hasonlítani, melyek egy és ugyanattól a naptól jöve, a földi világot megteremtve és kormányozva, egymással a legszorosabb összeköttetésben vannak s valójában mégis oly különbözök.

A férfi fejében inkább a tisztább értelemnek nyugodt fénye világít, mely őt a jóért és igazért lelkesíti; míg a nő keblében az érzelmek szent tüze ég, mely neki eszményi törekvést ad és boldogító, jóltevő sugarait hinti környezetére. Az eszme uralkodik a mi földgolyónk felett, legyen szabad mondanunk. A szellem embereinek eszmeköre úgy boltozódik

felettünk, mint a csillaggal behintett sötétkék ég a csendes, széles föld felett.

Épen azért kérdezhetjük: mely találmányokat köszönhetünk a nőknek? Mily fölfedezéseket tettek ők? Mit köszön nekik a tudomány? Hol mutat a világ női törvényhozót? Hol gondoltak ők ki merész csaták terveit? És ha a nagy, férfias jellemű nő a világ színpadára lépett, alkotta-e ő a viszonyokat, vagy tették-e ezek őt? Ezer nagy és jelentékeny férfi nevét vési fel Klio ércztáblájára, a nők egyenként állanak a történelem évkönyvében és ritkán nyújtja nekik az utóvilág a dicsőség koszorúját.

Mégis ismerjük el, hogy a nő lényében oly láncszálai vannak az emberiségnek, melyek az erkölcsi életre határozott befolyással vannak. Mily gyakran fonták a nők a ruhák kellemjét, melyeket a hősök viselének! Hányszor adták kezükbe a fegyvert, melylyel harcolának! Hányszor szőtték a hálókat, melyek a legnagyobb férfiakat is megfogták? Hány hősnak adott győzelmet a bucsúzásakor a női, a hitvesi, a menyasszonyi kézből átvett egy virágszál, egy ereklye? Hány költő, művész fejére hozott babért a leányka, a nő eszményképe, szerelme, igéző hatalma?! Mily gyakran kértek tanácsot szellemdús férfiak okos nőktől, mint Numa Egeriától! És mily szerencsés az a ház, hol a férfi a fej, a nő a szív, a mely viszony éveken át a fáradságot és gondot igen és ámen szavával megáldja!

A két nem között való szellemi különbség már a gyermekkorban nyilvánul s egymás mellett futva az egész életen keresztül tart. A leánynak már első tekintete szeretet és gyengédség, a fiúé a kérdés és vizsgálódás. A fény, a zaj, a fegyver, az ékszer ragadják meg a fiú figyelmét, a leány bizalmasan simul anyja keblére. Tekinthezt volna-e valaha úgy egy lány, mint a sixtusi madonna Krisztus-gyermeke?!

Mi legyek? ez a kérdés húzódik át a férfi ifjúságán, melyekben a későbbi pálya embere jelenik meg már az adott feleletek szerint. A leányka otthon ül, segít édes anyjának, az első harisnyát, harisnyakötőt megköti, az első tálczát kihimezi, rendezi a szobákat, fivérének neveletlenségeit, — ki reá néha föl sem vevőleg tekint, — eltűrve és mégis érte, az ő merész, hetyke tetteiben remegve s róla a büntetést elhárítva.

Soha el nem felejttem azt a családi jelenetet, mikor az eleven játékban, az apa otthon nem létekor, a fiú épen az ő szép, nagy, íróasztalán használt lámpát eltörte. Az édes anya, a kis nővérek mind megijedve gondoltak reá, hogy mi lesz

ebből s hogy fog lakolni a tettes? Az apa jön. S mi történt? A fiú kis hűgocskája eléje sietett s utánozhatatlan kedves-séggel kérde: „úgy-e kedves apa, nem versz meg engem?“ „Hát miért?“ kérde a szerető apa. „Eltörtem a lámpádat“. Az apa vigyázatra inté kis leányát, lehajolt hozzá, megcsókolta s a béke angyala odaült a családi asztalhoz. Az édes anya pedig megtakarította a kis összeget, melyen karácsonyi ajándéku ugyanolyan, talán még szebb lámpát vettek az íróasztalra.

Igen, a teremtő
 Mindent jól rendezett:
 Férfié az erő,
 Nőé a szeretet.
 A nőé a tűzhely,
 A szív, kedély, a dal;
 Tied küzdő férfi,
 Hogy megvédd karoddal!

Miskolcz.

Tóth Pál.

AZ EMBER TRAGÉDIÁJÁNAK VILÁGNÉZETE.

(Befejező közlemény.)

II. A vallási keret világnézete.

Ha a vallási keret világnézetét is egy philosophiai jel-
szóval akarom kifejezni, akkor annak jelölésére a *theismus*
szót használhatom. Természetesen nem szabad azért az ember
tragédiájában teljesen kifejtett vallásos világnézetet keresni;
nem szabad azt kívánni, hogy a költő Isten, ember és világ
dogmatikai fogalmát teljesen kifejtse. Meg kell elégednünk
azzal, ha annak főjellemvonásait, különösen pedig, ha a mű
thémájának vallásos megoldását megtaláljuk.

Az egész mű központját az élet kérdése képezi. Miért
él az egyén, mi a rendeltetése ezen a földön? Miért él az
emberiség, mi után törekszik, miért küzd? Avagy az egyén
csak elenyésző semmiség, a melynek semmi rendeltetése sin-
csen? S az emberiség története is csak véletlenség-szülte
játék, a miben sem törvény, sem czél nem uralkodik? Ezek
a mély philosophiai kérdések képezik az ember tragédiájának
tárgyát. Ádám feleletet keres ezekre a kérdésekre. A dacz
elszakítja Istentől. Egymagában állva, a történelemtől vár
megoldást. De a történelem felelete nagyon leverő. Küzdelem
áll ugyan előtte, de oly küzdelem, melyet mindig a bukás
követ. Folytonos csalódáson, kudarczos harczon töri át magát.
A legnagyobb eszméket, a legmagasztosabb érzelmeket, melyek
az igazi embert csak lelkesíthetik, megsemmisülni látja. S a
történelmi jelenetek végén levonhatja a fájdalmas követke-
zetést: „fölötte nagy hiáavalóság, minden fölötte nagy hiába-
valóság!” Az élet küzdelem, — mondotta a történelem, —
de csak azt tüntette fel, hogy csalódással jár, czélját nem
tudta megmutatni. Mint homályos sejtelem élt ugyan Ádám
lelkében a gondolat, hogy az ember az emberiség javáért
küzd, de azért az élet kérdésére a történelem nem tudott
néki kielégítő feleletet adni, különösen pedig nem tudta a
küzdelem folyamán fölzaklatott lelkét megnyugtanni. Visszatér

tehát Istenhez. És e fordulattal kezdődik az ember tragédiájában a vallásos világnézet uralma. Ádám térdre hull és fölkiált:

„Uram legyőztél. Ím porban vagyok,
Nélküled, ellened hiába vívok:
Emelj, vagy sujts, kitárom keblemet.“

Három kérdés rabolja el nyugalmat. E három kérdésre kér feleletet. E földi lét mindene-é, avagy pedig vár még reá a siron túl is élet? Megye-e előbbre az emberiség, közeledik-e Isten trónjához, avagy a körből, melyben jár, nem bir kitörni? Van-e jutalma a nemes kebelnek, avagy csak a tömeg gúnnya képezi osztályrészét? Ez a három kérdés Ádám gyötrődése. Fövilágosítást kér Istentől. Bárminő legyen a felelet, ő mindenképen csak nyertes lehet, mert ez a bizonytalanság pokol.

Igaz ugyan, hogy látszólag az Úr nem felel Ádám kérdéseire, de azért tagadhatatlan, hogy mégis mindegyiket megoldja és Ádám szívének nyugalmat visszaadja. Teszi pedig ezt az által, hogy *önmagát kijelenti, s az emberi életet az evangéliom fényével megvilágítja*. Isten, gondviselő Isten! Így szól Ádámhoz :

„ne légy levert,
Midőn látod, kegyembe veszek újra“.

E szavakban van minden kérdés megoldása. Ez szüntet meg minden kételkedést és szenvedést. Az isteni kegyelem, — a gondviselő szeretet! Nincsen tehát az ember egyedül, — fölötte örködik az Isten. Az emberiséget nem vetik ide-oda a sors hullámai, fölötte örködik az Isten. Az ember és emberiség nem küzd céltalanul, ad néki célt az Isten. Minden az ő kezében nyugszik. Ő gondviselő Istenünk. Nyugodtak lehetünk.

Ádám első kérdésére, van-e *örök élet*, nem felel az Úr. De meg is mondja, hogy miért nem felel. Ebben is az ő gondviselése nyilatkozik meg. Ezt a titkot is „jótékonyan“ takarja el az emberi vágyó szemek elől. Mert az örök élet tudatában már nem volna erény a véges küzdelem, s nem volna meg a küzdelemben beálló csüggedés közepette a végetlennek fölemelő érzete. Nem fedi föl a titkot, hogy az ember ezután is küzdjön, szenvedjen, reméljen.

De a másik két kérdést illetőleg fövilágosítja Isten Ádámot. Megmondja neki, hogy halad-e az emberiség s hogy talál-e a küzdő ember fáradozásáért jutalmat. Még pedig felel e kérdésekre az által, hogy az emberi élet célját, az ember igazi rendeltetését megvilágítja.

Az ember nem állhat egymagában, mint a hogyan azt Ádám gondolta, hanem csakis mint a mindenségben uralkodó legfőbb akarat megnyilatkozása. Az embernek ezt a magas rendeltetését oly szépen kifejezi a vallási keret: nem önmagának Istene, hanem Istennek eszköze. S ez az eszköz munkára rendeltetett. A cél, a képességet a munkához Isten adja. Úgy, hogy azt is mondhatjuk, hogy *az ember nem egyéb, mint az isteni gondviselés alanya és tárgya*. Vele tesz és érte tesz a Mindenható. Ebben a két tételben foglalható össze Madách elszórt tanítása az emberi életéről. Legyen szabad további mondanivalóimat ehhez a két elvhez fűznöm s ezek kifejtése által Madách vallásos világnézetét szemünk elé állítanom.

Az ember az isteni gondviselés alanya. Eszköz, a melylyel Isten saját célját megvalósítja. Ez a cél azonban csakis úgy érhető el, ha az ember a tömeg élén áll és annak érdekében küzd. Az angyalkar ad e kérdésben felvilágosítást Ádámnak Ne önbecséért küzdjön az egyén, hanem a tömeg érdekéért. Az élet ne önmagáért legyen, hanem valamely magasabb cél szolgálatában álljon. Ez a cél pedig nem egyéb, mint az emberiséget közelebb vinni az Isten trónjához. Ez a kötelesség ruháztatik az emberre. Ez az ő életfeladata. Ez az ő élethivatása. Ezért nevezetik az ember az isteni gondviselés alanyának. Ezért nevezetik az isteni hatalom eszközének. A ki ezt a feladatot legteljesebben betölti, az betölti ezzel együtt az ember lényegét, — az az igazi ember!

Most már érti Ádám az egyén és a tömeg viszonyát. Tudja, miért küzd az egyén mindig a tömeg élén, s ha elbukik, miért lép nyomába mindig új hős. Most már érti, hogy mindez Isten rendelése. Az a cél, a mit Isten az emberiség elé tűzött, csakis így érhető el. Az ember eszköz Isten kezében. Eszköz az emberiség fejlesztésében. Nem önmagáért kell küzdeni, hanem az emberiségért. Az emberiségért való nemes küzdelem az igazi ember élete!

Ugyanakkor, midőn az emberi élet lényegére fölvilágosítást talál Ádám, feleletet nyer egyszersmind arra a kérdésre is: miért jár az ő küzdelmének nyomában a *folytonos bukás*, miért követi minden harczát a csalódás? A történeti képek ezen kételyét sem oszlatták el. Miért hull Miltiades vére, miért szenved Tancred, miért emészti meg a láng Keppler boldogságát, miért kell Dantonnak vérpadon kimulnia? Miért?... A történelmi képsorozat itt is nyílt kérdéssel végződött.

Igaz ugyan, hogy a vallási keret nem ad közvetlenül

feleletet, mégis megoldja a kérdést. Megoldást ad azzal a szellemmel, a mely minden szavát áthatja. Megoldást ad továbbá azzal, hogy az egész létkérdést Isten gondviselő szerepetébe vezeti vissza. Ez a kettő adja a csalódás és kudarc magyarázatának vallásos színezetét.

A küzdő Ádám nem találta meg a csalódás forrását, mert nem volt meg benne a büntudat. A megtérő Ádám megtalálja, mert megvan benne a büntudat. A csalódás forrása nem egyéb, mint az emberi bűnösség. A küzdő emberre folytonos bukás vár, mert a bűn megtörte erejét, s mert a tömeg, melyben harca lefolyik, — szintén bűnös, fogékonytalan a a szép, jó, nemes eszmék iránt. A küzdő Ádám mindezt csak sejtette. A megtérő Ádámban a sejtelem tudattá lesz, s most már érti, hogy az örök bukás oka: az emberi bűnösség.

És ugyanez a magyarázat világítja meg a jövő küzdelmét. Ott is csak csalódás, bukás vár az emberre. A megtérés elfedi ugyan az ember bűnét, de nem semmisíti meg az ember bűnösségét. Hiába! a csalódás kútforrása mint örök kútforrás áll előttünk. A bűn az ember örök kísérője. Ezért a csalódás az ember örök osztályrésze. A tömeg győzelme, az egyén bukása a történelem örök filosofiája. Az rendezte így be, a ki jobban ismeri a célszerűséget, mint az emberi elme. Az határozta így, kinek kezébe van letéve úgy az egyén, mint az emberiség élete, — maga az Isten. A csalódás, a bukás az ő akaratja. Zúgolódunk Isten ellen? Nem! bizunk Istenben! Az ember tragédiája az Istenbe vetett bizodalom örök hirdetése.

Az utolsó jelenet eddig kiemelt jellemvonásai az embert, mint az isteni gondviselés alanyát, az isteni akarat eszközt mutatták be. És feleletet adtak két kérdésre: mi az élet célja? és mi a csalódás oka? A következőkben az ember lényegének második oldalát kell kiemelnem.

Az ember az isteni gondviselés tárgya. Nemcsak vele, hanem egyszersmind érte is tesz az Isten. Nemcsak feladatot tűz ki eléje, hanem egyszersmind gondoskodik arról is, hogy ezt a feladatot teljesítse. Ez a kérdés is mint nehéz köteher nyomja Ádám lelkét. Eddig azt hitte, hogy a küzdelemhez elég saját ereje, nem szorul rá senkire sem. Most azonban látja, hogy önmagában mit sem ér. Kétségbeesve kiált fel az utolsó színben:

„De óh Uram! Ki fog feltartani,
Hogy megmaradjak a helyes úton?
Elvontad tőlem a vezérkezet,
Hogy a tudás gyümölcsét izlelém!“

És az Úr feleletében erre nézve is megnyugtatót nyer. „Karod erős, szived emelkedett.“ Ezekkel a szavakkal kezdi az Úr feleletét. *Erős kar és emelkedett szív*, ez a kettő képezi az élet harczába induló férfiú fegyverzetét. Az erős kar küzdelemre képesíti; az emelkedett szív nemes küzdelemre. Ádám látóköre ismét tisztul. Hisz Pháraó, Miltiades, Tancreéd, Danton és a többiek mind — ezzel harczoltak. Az erős kar volt az, mely az egyedülálló harczra készítette, s az emelkedett szív volt az, mely küzdelmének irányát kijelölte. De Ádám nem értette ezt a két segítő társát. Nem értette s így mindkettőnek felemelő hatása megsemmisült. A bűnösség mintegy hályogot vont szemére, s ez csak a megtéréskor hullott alá. Most már tudja, hogy az erős kar s emelkedett szív az ember örök fegyverzete. Az erős kart meggyöngítheti a bűn, bukást okozhat, de az eszme nemessége azért megmarad. Megvédelmezi azt a lélek nemes része. Olyan a lélek ezen jellemvonása, mint Aristoteles *νοῦς ποιητικὸς*-a, a lélek halhatatlan isteni része. Az éggel füzi egybe az embert s isteni származására figyelmezteti. A történeti jelenetekben nem érvényesülhetett ez a fölemelő hatás, de itt az utolsó jelenetben érvényesül a maga teljes hatalmában. Mert itt maga az Isten figyelmezteti Ádámot ezen „jobb lélek“ folytonos működésére. Ennek a szava mint szózat zeng az ember felé; ha letér a helyes útról, visszainti, ha csüggedve elesik, fölemeli. Ez az örökös irányt jelző a küzdelem hevében.

De nemcsak ebben nyilatkozik meg Isten szeretete. Az ember a gondviselés tárgya azért is, mert Isten melléje állította mint élettársát — a *nőt*. Ezzel képesíti az embert arra, hogy a reá bízott feladatot teljesítse, hogy nemes eszméért harczolva az emberiséget Isten trónjához közelebb vigye. Az az isteni szózat, a mely az ember lelkébe oltatott, a küzdelem zajában könnyen elnémul. S akkor azután kicsoda vezeti az embert? Isten reá mutat a nőre. Annak tisztább lelkülete az önös érdekek zajától távolabb áll. Meghallja az égi szót akkor is, szívéen keresztül bocsátja, s mint dalt, költészetet megőrzi a férfiú számára. A nő tehát az, ki a küzdő embert a helyes úton megtartja.

Ádám szeméről ismét leesett egy hályog. Most már érti a történeti jeleneteket. Most már tudja, miért volt ő mellette mindig egy-egy Éva, s mi volt annak hivatása. Pháraót az egyszerű rabszolganő tanítja meg a jajszót meghallani, a nép szabadságát tiszteletben tartani. Miltiadest Lucia tanítja meg kibékülve meghalni. Sergiolust Julia teszi Tancreédá. Tancreéd lovagerényét pedig Izóra védi meg. És ha a Kepler-jelenetek

rajzolásánál sokkal sötétebb lesz is a költő, a nőnek ezen hivatását azért mindig szem előtt tartja. A megtévedett Borbála, a párisi marquise, az „elhagyott oltár martirja“, az érzékies pórnök, a londoni grissette, a phalansteri Éva, az állatias eszkimónő — mind hivatásukat teljesítik, — ha nem is egy úton, de mind azt érik el, hogy Ádámot nemes küzdelemre sarkalják. A csalódásokban mindenkor a szerelem a gyógyító balzsam, a világ ridegségében ez a melegséget adó napsugár. Mindezt szintén csak azután érti meg Ádám, miután Isten azt felderíti előtte. Most tudja, hogy a nő Isten megbízottja, a ki őt küzdelmében támogatja, csüggedésében vigasztalja, ingadozásában pedig a jó úton megtartja. Nem egyéb, mint küzdelmében segítő társa, a kit az isteni gondviselés adott melléje.

Az ember nem indul tehát felfegyverzetlenül az élet harcára. Az az Isten, a ki feladatot tűzött eléje, a ki esz-közzé tette akarátának végrehajtásában, képessé is tette ezen feladat teljesítésére. Karjában ott az erő, szívében ott a nemes érzelem, oldalán ott a nő, így indul a férfiú az élet küzdelmébe. Ádám háborgó lelkére, mint a viharvert tájra a csöndes alkonyat, — alászáll a lelki béke boldogsága. Most már nyugodtan tekint a jövőbe. Áthatja magasztos hivatásának tudata. De egyszersem áthatja a hivatás betöltésére szükséges erő is. Ez adja meg lelkének nyugalmát. Tudja, hogy Isten az erős karban, a nemes szívben, az ideális nőben olyan hatalmat adott néki, melylyel képes emberi hivatását betölteni, képes az emberiségért a nemes harcot megharcolni. Feleletet nyert tehát a második kérdésre, mely nyugalmát elrabolta: „ki fog feltartani, hogy megmaradjak a helyes úton?“ S ebben a feleletben megnyugvást talál.

Még egy kérdés van, a mit a történeti képek nem oldottak meg. Azt látta Ádám, hogy az egyén mindig nemes eszméket ir lobogójára s mindig a tömegért küzd, de nem látta sohasem azt, hogy az egyén küzdelmének mi a jutalma. Sőt épen azt látta, hogy az ember jutalmat nem nyer! Miltiades a népért küzd, s a nép kiált halált fejére. Tancred a nép boldogságát akarja megerősíteni s épen a nép aljassága buktatja meg. Danton a nép szabadságáért küzd, s a nép vezeti a vérpadra. Így jut el Ádám a történeti jelenetek végére, s ott van ajkán a keserű kérdés: „van-e jutalma a nemes kebelnek, melyet kigúnyol vérehullásáért a kislelkű tömeg?“ Feleletet ad néki az angyalkar, rámutatván az ember küzdelmének igazi jutalmára. „Tégy bátran hát és ne bánd, ha a tömeg hálátlan is lesz.“ Mert az ember mint akarátának esz-

köze nem is szorul a tömeg hálájára és elismerésére. Nem önbecséért küzd, így tehát nem is igényel önmagának jutalmat.

Már magában véve az, hogy Isten eszköze lehetünk, kitüntetés. Mint az angyalkar mondja: ne vakitson el az a gondolat, hogy Isten dicsőségén munkálva, ő mi reánk szorul, hanem inkább gondoljuk meg, hogy mi nyertünk tőle dísz az által, hogy megengedte, hogy érte munkálkodjunk. Csak a kicsinyes lélek küzd önmagáért. Csak az önbecséért harczoló keresi a tömeg elismerését. Az igazi nemes lélek az emberiségért harczol. S ez az igazi ember magában a küzdelemben találja meg jutalmát. Ez a küzdő ember első jutalma. De még ezenkívül is jutalom kíséri útján. A küzdelemben megszólal a „belső szózat“. Ez jelöli ki a küzdelem irányát a harc alatt. Küzdelem után ismét megszólal és ez adja a küzdelem jutalmát a pihenésben. Ez a jó lelkiismeret, mit a feladatok teljesítése ébreszt. Ez a nemes önértzet, mit a becsülettel betöltött hivatás szül. Ez a nemes eszmékért harczoló nemes férfiú második jutalma. Nem a tömeg adja, de nem is rabolhatja el a tömeg tőle. Az ember maga küzdi ki, hősi küzdelemben s az emberé marad mindaddig, míg ő is a nemes küzdelem porondján marad!

Három kérdéssel fordult Ádám Istenhez. Ha egyenes feleletet nem is nyert mindegyikre, elnyerte azt, a mi után legjobban vágyódott, elnyerte szívének nyugalmát. Kétkedése eloszlott, s az Úr szavai meggyújtották szívében a hit lángját. Éva lelkét még nem tompította el az élet zaja; ő előbb megérti az isteni szózatot, mint a férfiú. „Ah értem a dalt, hála Istenemnek.“ Hálája bizonyossága annak, hogy az Urat megértette. Ádám is felsóhajt: „gyanitom én is, és fogom követni“. Nem érti meg egészen az isteni szavakat, de sejti azok értelmét. Követni fogom — így szól — vagyis: Istennel és Istenért küzdök, a nemes eszme lebeg szemem előtt, a tömeget közelebb vezetem Isten trónjához s jutalmamat nemcsak a nép elismerésében, hanem magában a küzdelemben és lelkem belső szózatában keresem. De a történeti képek fájó emléke sokkal nagyobb, semhogy néhány szó azt ki tudná törölni az emlékezet táblájáról. Ádám sem tud szabadulni a nyomasztó érzéstől. A nehéz küzdelmeket még csak elfelejtené, de nem tudja elfelejteni az idealismus teljes megsemmisülését. Az az utolsó kép — az eszkimó-jelenet még a vigasztalás perczében is megjelenik szeme előtt. És bár az Úr szavai enyhülést szereztek lelkének, mégis felsóhajt: „csak az a vég, csak azt tudnám feledni“. Erre mondja azután az

Úr a tragédia utolsó szavait: „mondottam ember küzdj és bizva-bizzál“.

Mit jelent az Úrnak ez a gyönyörű kijelentése? Avagy ne lássunk benne semmi egyébét, csakis üres szót, a mit jobbnak híján a tragédia végére helyezett? Nem! Ilyesmit Madáchról, erről a komoly philosophus költőről föl nem tételhetünk. Ennek a néhány szónak, a mivel az egész nagy tragédiát befejezi, kell, hogy meglegyen a maga mély értelme. Bizonyára nem is áll önmagában, hanem annak a céljának a szolgálatában, a minnek elérésére az egész mű törekszik. Nézetem szerint nem is új eszmét jeleznek ezek a szavak, hanem az eddigi vigasztalást röviden foglalják össze. Küzdj, hisz fegyverzetet nyertél a küzdelemhez. Karodban ott az erő, szivedben ott a lelkesedés, oldalodon ott az ideális nő. Küzdj! Azután bizzál! Bizhatsz, hiszen nem vagy elhagyatva, nem állasz önmagadban, ott fenn az égben ott van a te Istened, az gondot visel te rólad, abba vedd bizodalmodat! A világgal pedig ne törődj, erőd bomlása, reményed romlása téged ne agaszszon, mert ha megváltozik is minden, egy mindig ugyanaz marad, — Isten szeretete. Ő mindig gondviselő Isten. Bizzál! Karodban az erő, szivedben a lelkesedés, melletted az ideális nő, fölötted a gondviselő Isten, mi kell még több az élet harcára: „ember küzdj és bizva-bizzál!“ Ez az ember tragédiája utolsó szavainak a tanítása.

Ezt az eszmét látom én kifejezve az utolsó szavakban. Így azután a két szó nemcsak odavetett két szó lesz, hanem igazi isteni szó, a kétség megoldója, a tragédia befejezője.

És ezzel ismét elérkeztem munkám egy pihenő pontjához. Megállok egy pillanatra s visszatekintek az elmondottakra. Vajjon állításom, mit e rész elején kimondottam, igaznak bizonyult-e? A vallási keret világnézete jelölhető-e a theismus jelszóval? Azt hiszem, ha a visszatekintést megteszszük, megadhatjuk a kérdésre az „igen“ feleletet. Hiszen az a néhány jellemvonás, mit a vallási keretből kiemeltem, igazolja, hogy az egész keretet igazán mély vallásos szellem lengi át s igazolja, hogy az egész mű mozgóató kérdése igazán vallásos megoldást nyer. Mert az életnek oly magasztos felfogását látjuk itt magunk előtt, a milyent csakis a leg-tökéletesebb vallás, a keresztyén vallás tanit. Méltán neveztem tehát a vallási keret világnézetét vallási világnézetnek s jelöltem ezt a theimus szóval.

III. Az egész mű világnézete.

És ezzel végig mentem az egész tragédián s filozófiai jelszókat használva megjelöltem az egyes részek világnézetét.

Láttuk a történeti képsorozat világnézetének alkotó tényezőit s láttuk a vallási keret világnézetét.

Az a feladat, a mi még e kérdést illetőleg fenmaradt, kevés szóval megoldható. Előttünk áll az egyes részek világnézete, ebből meg kell állapítanunk az egész mű világnézetét.

Helytelen volna azt állítani, hogy a háromféle világnézet, az optimismus, pessimismus, theismus megsemmisíti a mű egységes világnézetét. Helytelen volna azt állítani, hogy az együttes világnézet a három keveréke. Nézetem szerint daczára a különböző elemeknek, az ember tragédiájának világnézete mégis egységes. És pedig ezen egységes világnézet közelebbi jellege leghelyesebben jelölhető ezzel a kifejezéssel: *fejlődő világnézet*. Fejlődő, vagyis van kiindulási pontja, van fejlődése a mivé lesz, és van végső pontja, melynél befejezését nyeri. Kiindulási pontja az optimismus, ez fejlődik vallás-erkölcsi pessimismussá, végül az egész világnézet befejezését találja a theismusban. Az optimismusban láttuk Ádám daczolását Isten ellen, vak bizalmát saját erejében. De láttuk egyszersmind azt is, hogy ez az optimismus magában rejti a pessimismus csiráját. Láttuk, hogy a pessimismus itt is az optimismus örökös correctora. Ádám mindig bukik, mindig csalódik. Folytonosan eszméinek megsemmisülését látja. S a mint így halad küzdelemről küzdelemre, az optimismus mindinkább gyöngül, s helyét mindinkább elfoglalja a pessimismus. De legyen bár ez a pessimismus még olyan sötét, legyen bár még olyan reménytelen, az idealismust azért mindig megőrzi s mindig méltó marad a vallás-erkölcsi pessimismus névre. Igaz ugyan, hogy ez a világnézet sokkal mélyebb, komolyabb mint az optimismus, de azért ez is épen olyan egyoldalú, s egyoldalúságában épen olyan tökéletlen, mint az. A mint az ember tragédiájának optimismusa a pessimismus csiráját, úgy vallás-erkölcsi pessimismusa a theismus csiráját rejti magában. Nem marad meg a kételkedésben, hanem minden kérdése vallásos megoldást nyer. És ez a theismus egyesíti magában az optimismus és pessimismus megtisztított jellemvonásait és pedig egyesíti magában úgy, a mint azok a keresztyén vallásban föltalálhatók. És ez a theismus képezi az ember tragédiája fejlődő világnézetének utolsó fokát, a mely nemcsak egyesíti

magában az optimismust és pessimismust, hanem mint a fejlődést bezáró világnézet azokat mint önálló világnézeteket meg is semmisíti. Úgy hogy az ember tragédiája bizonyosságot tesz arról, hogy sem az önerőben való elbizakodottság, sem a szenvedésben való kétségbeesés nem adnak boldogságot, hanem csakis az erő és a szenvedés forrásának igaz megismerése. Az ember tragédiája bizonyosságot tesz arról, hogy sem az optimizmus, sem a pessimizmus nem adja meg az ember életének nyugalalmát, hanem csakis az a világnézet, melyben az ember élete az Isten gondviselő szeretete alá helyeztetik, vagyis a theizmus. Az ember tragédiája bizonyosságot tesz arról, hogy sem az optimizmus, sem a pessimizmus nem tudja megfejteni az élet nagy problémáit: miért küzd az egyén, miért küzd a tömeg? van-e annak jutalma, van-e ennek haladása? Csakis a keresztyén vallásos világnézet, mely Istentől indul ki, Istenhez tér vissza, mindent az ő kezébe tesz le, s mindent az ő szeretetéből magyaráz. Az ember tragédiája bizonyosságot tesz arról, hogy sem az optimizmus, sem a pessimizmus nem tudja feltárni az igazi ember hivatását, a küzdelem érdeknélküliségének fönségét, a jutalomról való lemondás nagyságát, csakis a theizmus, mely ismeri a legfőbb czélt, s ismeri az ember legmagasztosabb hivatását. A theizmus az igazság erejével győzedelmeskedik az optimizmus és pessimizmus fölött. Azokat legyőzi, s önmagát állítja oda, mint egyedül helyes világnézetet. Az egyedül helyes világnézet követése szüli az egyedül helyes életet. Az ember tragédiája az optimizmus és a pessimizmus tragédiája! Az ember tragédiája a vallásos világnézet diadala! Az ember tragédiája a vallásos élet apológiája!

Így jelent meg az én szemeim előtt Madách nagy művének világnézete. Ez mutatta meg nékem e mű fönséges nagyságát, ez tárta föl előttem a költő lelkének tiszta nemeségét. És midőn ezzel a meggyőződéssel olvastam az ember tragédiáját, éreztem, hogy gazdagabb lettem. Közelebb jutottam az égiekhez. Találtam az életben igazi küzdelmet, s a bukásban igazi istenfélelmet. Találtam mindkettőben örök életű isteni erőt! És lassanként megerősödött bennem a gondolat, hogy az idő, ez a vén sánczásó, hiába szántja körülötte az emberi szellem talaját. A homokot szerteszórhathatja a szél, az anyaföldet fölforgathatja az idő, a mészkőréteget megörölheti századok vaskeze, — de a gránitszikla áll erősen és meg nem mozdul sohasem. Ezen a gránitsziklán áll az ember tragédiája. Élete örök, mert alapja is örök. De minő nevet írjunk erre a sziklára? kérdeztem munkám elején.

Most már megadhatom a feleletet: írjuk rá ezt az egy szót: *vallás*. Az ember tragédiája a valláson épül föl, az adja néki örökéletét. Az ember tragédiája a valláson épül föl; az adja néki örök hatását. A meddig az elme gondolkodik, a meddig kételkedve áll meg a lét problémája előtt, addig az ember tragédiája, mint örökös útjelző áll mindenki előtt. Megmutatja, hogyan kell élni, hogyan kell küzdeni! Megmutatja, hol kell keresni a kérdések megoldását, nem az embernél, hanem az Istennél. S a nagy szellemek azon nagy alkotásai között, melyekre az ember és az emberiség vallás-erkölcsi nevelése van bízva, méltán helyet adhatunk a magyar philosophusköltő halhatatlan művének. Mert e mű az örök küzdelem okát tárja fel, az igazi küzdelem lényegét, az igazi bukás nagyságát, és föltárja az igazi boldogság fönségét, — az Istenhez vetett bizodalom megnyugvásában. Istenből indul ki, Istenhez vezet vissza, s megtart mindeneket az Istenben!

Az ó-szövetségi iratok gyűjteményéből sokan száműzni kívánták a fájdalom költőjének panaszos énekét: a prédikátor könyvét. *Heine* azt mondotta, hogy ez a mű „a pessimismus dicsőítő-éneke“. De az elfogultak kitiltó ítélete elnémult, s a költő *Heine* ítéletét kijavította a theologus *Delitzsch* ítélete, a ki azt mondotta, hogy ez a mű „az istenfélelem dicsőítő-éneke“.

Az istenre-nevelő könyvek sorából sokan száműzni kívánták a philosophusköltő fájdalmas művét: az ember tragédiáját. Azt mondták, nem egyéb ez a mű, mint „a pessimismus apologiája“. Ezt az ítéletet igyekeztem megdönteni. Igyekeztem tanujele ez a kis értekezés. Egy igénytelen útjelzöt akartam felállítani. Útjelzöt a mű igazi értelméhez, útjelzöt a helyes ítélethez! Bárcsak megmutatná ez a kis értekezés az igazi utat e remek mű megértéséhez! Bárcsak döntené meg a téves ítéletet, s állítana annak helyére helyes ítéletet!

Az ember tragédiája nem a sötét pessimismus dicsőítő-éneke! Az ember tragédiája nem a reménytelen scepticismus apologiája! Az ember tragédiája az igazi keresztyén élet dicsőítő-éneke! Az ember tragédiája az igazi istenfélelem apologiája!

Pápa.

Kapi Béla,
ev. püspöki titkár.

EGYHÁZI SZEMLE.

Külföldi egyházi élet.

Mindenki tudja, hogy mennyit szenved az utóbbi években az egész magyar társadalom, de különösebben a magyar protestantizmus a róm. kath. felekezeti szellemnek, az ultramontanizmus jellemző türelmetlenség jegyében való fordulása és ugyancsak ezen irányban való agitativ fellépése folytán. Nem lesz talán érdektelen, ha jelen szemlényben egy külföldi klerikális harctér felé fordulunk és megnézzük, hogy mit csinál az actióba lépett klerikalizmus a badeni nagyhercegségben és miképpen védekezik vele szemben a lelki szolgásgától rettegő liberális társadalom.

A badeni nagyhercegségben körülbelül két annyi a róm. katolikusok lélekszáma, mint a protestánsoké. Amaz meghaladja az egy milliót, ez pedig megközelíti a 600,000-et. A badeni róm. katolikusok a freiburgi érsek fenhatósága alatt állanak egyházi tekintetben, a kinek mintegy 1215 főnyi papi sereg áll rendelkezésére. A lelkészkezdő papság valamivel kisebb számú, de azért minden 1100 lélekre jut egy-egy lelki gondozó; tehát e tekintetben nem valami sok okuk lehet a panasza. Hogy ennek daczára is sokat emlegetik a nagy lelkészhiányt: ez igen természetes dolog. Hiszen klerikális szempontból talán csak akkor lenne jól berendezve a világ, ha minden egyes világi hívőre legalább egy világi pap és egy szerzetes esnék. Amaz lelkét gondozná, ez pedig lehetne irgalmasrendi barát, vagy szürke néne is, a testi állapotban beálló bajok orvoslására s ápolására. Már pedig a most levő papság elegendő számú; annak elég kiáltó bizonyossága az, hogy a centumpárt Badenben már teljesen megerősödött, többségre jutott s csak rövid idő kérdése, hogy a kormányzást átvegye és a népet olasz, spanyol és belga minták szerint boldogítsa.

A klerikálizmus kilátásai annál biztatóbbak Badenben, mivel a legmagasabb helyen is támaszra találnak. A nagyhercegné vonzalmairól a klerikális párt tisztában van. Újabb időben több oly hír látott napvilágot, melyek igen alkalmasok arra, hogy a szabadabb szellem barátait nyugtalanítsák épen az udvar magatartása miatt. Nem kevésbé biztató a klerikálisokra s aggasztó a liberálisokra nézve az a körülmény is, hogy a jelenlegi uralkodóház férfiágának kihalása után öröklésre jogosított hohenzollern-sigmaringeni család nemcsak hogy róm. katolikus, hanem már most is egyenesen klerikális befolyásokat támogat.

Kétségtelen dolog, hogy újabb időben Badenben a róm. katolicizmus határozottan emelkedő irányzatot követ. És ha túlzás is még most a klerikálizmusnak diadalútjáról beszélni, de annyi bizonyos, hogy a centrum kormányképessé lett. A felsőbb hivatalnoki karban, a közoktatási tanácsban, a tanítóképzőkben, a középiskolák tanári karában, sőt magán a freiburgi egyetemen is mind jobban érezhető a róm. kath. elem befolyása. A női szerzetrendek letelepedése mindig gyarapodik; a missiók nagyban működnek; úrnapi körmeneteket tartanak túlnyomólag prot. vallású városokban, hol eddig ez a tüntetés ismeretlen volt; a kultusministeriumban a róm. kath. felekezetet képviselőre állás szerveztetett; a róm. kath. seminariumok bőséges állami dotációkban részesülnek: mindezek oly jelenségek, a melyek a róm. kath. felekezeti irányzatnak az interconfessionális állam felé emelkedését mutatják. Hasonló szellemben hatnak a népre a róm. katolikusok charitativ-egyletei, a róm. kath. belmissió ezerféle ágai, melyek a betegápolást, gyermekek gondozását gyakorolják, különféle gyakorlati czélokot követő tanintézeteket, p. o. háztartási, varró-iskolákat alapítanak. E mellett gyarapodnak a különböző róm. kath. körök, egyletek, róm. kath. lapok s a választásoknál tömörítettnek a róm. kath. választó polgárok a vallás jelszavával.

Ezeket olvasva, ki ne gondolna a mi saját viszonyainkra, hol teljesen hasonló állapotok mutatkoznak? Kinek ne jutna eszébe, hogy az interconfessionális állam csak addig marad ilyen, míg a róm. kath. befolyás felül nem kerekedik? Hiszen mindenütt, hol ma a klerikálisok uralkodnak, ezen uralmat megelőzőleg szabadelvű kormányzat volt, melynek hatása alatt felekezetközi békesség honolt; de a melynek idejében az ultramontanizmus is szabadon tenyészhetett, nagyra nőhetett s uralomra juthatott. A klerikálisok uralma pedig egyjelentőségű az állami intézmények katholicizálásával. A mely iskola

ma protestáns és holnap államivá lesz: holnapután róm. katolikussá fog változni. Erre már ma is van példa. Tudunk esetet, midőn a ref. egyház felekezeti iskoláját államosította, de a tanító ref. vallású voltát ki nem kötötte és bekövetkezett az, hogy abban az iskolában most róm. kath. tanító tanít s iskolaszéki elnökségéből a ref. lelkész kibukott. Közközházaink, lelenczházaink s más hasonló közintézeteink ma is róm. kath. felekezeti jelleget öltöttek az ápolás, a gondozás révén.

Ilyen a helyzet Badenben is; mindazonáltal azzal a különbséggel, hogy ott már a centrumnak csak ki kell nyújtani a kezét s a kormánygyeplő már is beleakad abba. Csak-hogy Badenben a társadalom s maga a protestáns világ sem nézi olyan közönyösen a helyzetet s nem várják Aesopus parasztjával, míg lefolyik a folyó. A protestáns egyház Badenben is, mint az egész német birodalomban, hatalmas belmissiói tevékenységet folytat, számban s léleekben folyton gyarapodik.

Intenzív lelki gondozás, kiterjedt egyháztársadalmi tevékenység folyik mindenfelé. Vele szemben a klerikalizmus, mely nagyobb népességre támaszkodhatik, elérheti ugyan, hogy uralomra jut az államban, de azt már nem, hogy rovására gyarapítsa a róm. kath. propagandát. A társadalom is megteszi a magáét, hogy a szabad szellemet és a szabadelvűség vívmányait megvédelmezze. És ha nem lesz is teljes sikere ezen küzdelmének, annyit mégis meg fog akadályozni, hogy a klerikalizmus diadala legyen teljes. A társadalom actiója nem is eredménytelen. Világos bizonyossága ennek az is, hogy a manheimi róm. kath. nagygyűlés, a melyet nem épen minden célzatosság nélkül hívtak egybe épen ide, Badennek ezen tekintélyes városába, épenséggel nem gyakorolta azt a vonzerőt, a melyet tőle vártak. Nem hiányzott ugyan a reklám, nem a kellő színpadias diszítés; és ennek daczára két hét múlva a gyűlés után nyoma sem látszott a demonstrációnak. Az a törekvés pedig, hogy a közös tanító-egyesületet felekezetiekre bontsák szét és a felekezeti róm. kath. iskolaügynek vessék meg alapjait, teljesen csütörtököt mondott.

Legújabbán a férfi szerzetrendek letelepedésének engedélyezése körül folynak a legszenvedélyesebb harczok, a melyek klerikalizsokat és liberálisokat egyaránt izgatottsággal tartanak. Ugyanis Württemberg mellett Baden az egyetlen nagyobb német szövetséges állam, a melyben nincsenek férfi szerzetrendek. Mikor a nagyhercegség fölállított, a területén levő összes zárdák feloszlattattak. Még az 50-es évek

sem állították azokat helyre. Ellenben az 1860. október 9-iki s ma is érvényben levő, az egyházaknak s egyházi egyesületeknek az államhoz való viszonyát szabályozó törvény 11. §-a azt rendeli, hogy „az államkormány engedélye nélkül semmiféle vallási szerzet be nem hozható és semmiféle intézménye a behozott rendnek fel nem állítható. Ez az engedély visszavonhatatlan.“ Az ultramontánok már évek hosszú során át buzgólkodnak azon, hogy férfizárdákat létesíthessenek; női zárdák már úgysis nagy számmal vannak. Korábban azt akarta kivinni a centrum, hogy a szerzetes rendek minden kormány-engedély nélkül is letelepedhessenek. Most azonban megelégszik annak a kívánásával, hogy a kormány éljen a törvényekben engedett jogával; annyival is inkább, mert ama hivatott törvénynél fogva a róm. kath. népességnek ilyen rendek behozatalára jogos igénye van s ha ennek kielégítését a kormány megtagadja, a róm. kath. népesség ellen cselekszik.

Ilyen okoskodás kíséretében nyújtotta volt be a centrum a mult évi július hó 3-án a következő határozati javaslatát az országgyűléshez: „A második kamara a közbékesség előmozdításának érdekében kívánatosnak tartja, hogy Badenben a férfi zárdák engedélyezése körüli viszály megszüntettségék és kijelenti, hogy nincs semmi kifogása az ellen, ha a nagyhercegi kormány az 1860. évi okt. 9-iki törvény 11. §-ában részére fentartott jognál fogva beleegyezését adja, hogy néhány zárda letelepedhessék“. A második kamara ezt az indítványt 33 szóval 20 ellenében el is fogadta. Az első kamara e kérdésben nem nyilatkozhatott; de ezelőtt két évvel egy hasonló tartalmú indítványt már egyszer elvetett volt.

A mint az ultramontán törekvésekben megtalálható világszerte az azonos irány, épen úgy egyenlőképen jellegzetesek a circumspectus kormányoknak a nyilatkozatai is a hasonló kérdésekben. Épen azért jegyezzük ide azt a nyilatkozatot, melyet e tárgyban a badeni kultusministerium vezetője, v. Dusch, tett a kormány nevében. Az egyházaknak és az egyházi egyesületeknek az államban elfoglalt jogállásáról szóló 1860. évi okt. 9-iki törvény 11. §-a — úgymond — a kormány kezeihez tette le az engedélyezést valamely vallásos szerzetrend behozatala, vagy egy ily behozott rend intézményeinek felállítására nézve. A kormány, a miképen a keresztényi szeretet szolgálatában álló női congregatiókkal szemben eddig is bőségesen élt a neki adott engedéllyel, épen úgy nem áll elvileg szemben a férfirendek letelepedésének engedélyezésével sem. Az a körülmény, hogy a magas kamara

elfogad egy olyan javaslatot, mint a minót Zehnter képviselő és társai benyújtottak, és a minő 1900. február 13-án, lényegesen hasonló fogalmazásban a második kamara többségének a hozzájárulását is megnyerte, még ha a kellő méltánylásban részesíti is a nagyhercegi kormány a népképviselő határozatát, nem szünteti meg a személyes felelősségét, mely a törvény szerint a kormánynak megadott engedélyezési joghoz köttetett.“

Az egyházi hatóságok részéről csak a képviselőházi tárgyalások megkezdése után, ezek folyamata alatt intéztetett megkeresés a férfi szerzetrendek letelepedésének engedélyezése iránt a kormányhoz. A kormány ezen megkeresésre nézve még nem határozott; ezt még beható megfontolásoknak és tárgyalásoknak kell megelőzniök, hogy megállapíttassanak azok a feltételek, a melyek mellett ama megkeresésnek hely adható. A kormány, épen a körülmények ezen helyzeténél fogva nem juthatott végleges megállapodáshoz arra nézve, vajjon a jelen viszonyok között adva vannak-e azok az előfeltételek, a melyek mellett a férfi szerzetrendek letelepedéséhez adandó engedélyért a felelősséget magára vállalhatja. Ezen kissé körmönfont válasz alatt, úgy tartják, az engedély megtagadásának szándéka lappang. Állítólag kész a kormány a kabinetkérdést is felvetni, ha reá a barátok érdekében nyomást gyakorolnának. Mások azonban csak az elnapolást olvassák ki ama szavakból, minthogy szerintök e kérdés úgy sem Badenben dől el, hanem rajta kívül. Az egész ügy élénken érdekli Württemberget is, mert ha Baden megnyitja kapuit a fekete sereg előtt, Württemberg sem állhat tovább egyedül ellent neki.

A polgárság nagy többsége azonban mégis abban a meggyőződésben van, hogy a kormány ez alkalommal előzékeny lesz a centrum kívánságával szemben és a rég sürgetett engedélyt megadja. Ez a nézet, a mint mind jobban-jobban hódít, hovatovább nagyobb izgatottságot támaszt. A nyilvánosság előtt, sajtóban és gyűlésekben egyaránt tárgyalják a kérdést Badenben és Baden határain túl az egész birodalomban. Az evang. Bund már elismerését nyilvánította ama szilárd magatartás felett, melylyel a badeni polgárság ez ügyben viseltetik. A nemzeti szabadelvű párt egyhangulag ellene nyilatkozott a férfi szerzetrendek bebocsátásának. Ritkán okozott még eddig valamely ügy akkora izgatottságot Badenben, mint a szőnyegen levő. Egy egész kis irodalom támadt már is körülötte, a melyből az a vezérhang emelkedik ki, hogy a kérdés nem a róm. kath. egyház belügye és nem is jog-

kérdés, hanem politikai természetű, mely a napi politika legfontosabb kérdései közé tartozik. A conservatív körök véleménye szerint a harc látszólag a zárdák ellen irányul ugyan, de valóságban a vallás ellen indított.

A megindult mozgalmat Böthlink, a karlsruhei technikai főiskola történelemtanára vezette be, ki július 10-én, az országgyűlés berekesztése napján egy tiltakozó gyűlést hívott össze Karlsruhében, a mely gyűlésen arról beszélt, hogy „Mik a zárdák, miképen jöttek létre és mi jelentőségük van?” A gyűlés, mely közel 2000 emberből állott, a következő határozatot fogadta el: A zárdák nem képezik a róm. kath. egyháznak alapvető intézményeit, a mi már onnan is látszik, hogy az egyházban az első négyszáz év alatt nem is voltak zárdák és még később is, több századon át, nagyon laza köteléssel fűződtek az egyház testéhez. Még a XIX. században is határozottan kimondotta Affre párisi érsek, a kommünelázadás mátyrja, hogy a zárdák és szerzetrendek nem nélkülözhetetlenek az egyházra nézve. A badeni nagyhercegségben a mai napig sohasem voltak férfizárdák. És vajjon ez által a róm. kath. egyház hívei egyházi intézményeikben szenvedtek-e valami megszorítást és korlátozást? Az nem igaz, hogy a badeni róm. katolikus nép férfizárdákat óhajt, vagy kíván.

A férfizárdák engedélyezését csak azok a fanatikusok sürgetik, a kik semmiféle eszközt sem hagynak felhasználatlanul, csak hogy a maguk uralmát erősítsék és a vegyes felekezeti állam vallási békéjét aláássák. A zárdák nem arra valók, mint egyes tudatlanok hiszik, hogy a világtól menekülőknél szálást nyujtsanak, hanem kivétel nélkül ama messze elágazó szerzetrendekhez tartoznak, melyek egy külföldi generális iránt feltétlen engedelmességgel viseltetnek. A legkisebb s legfélreesőbb zárda is előőrse és szilárd táborhelye valamely internacionális római szerzetrendnek. Komoly állami ellenőrzést lehetlenség felettök gyakorolni, mert az államnak minden, még a legjogosultabb beavatkozása is, mint az egyházjogba való beavatkozás, mint a vallás sérelme fog megbélyegeztetni. Csak egyetlen szerzetnek a bebocsátása is ki fogja tárnai a kapukat valamennyi előtt, minthogy egy neutrális állam nem tagadhatja meg huzamosan az egyiktől azt, a mit a másiknak megadott. Hogy a szerzetesnek szegénységi fogadalmat kell tenni: ez csak azért történik, hogy összes vagyona és szerzeménye a rendre háramolják. Minthogy a rendek előljárai csak igazgatói, kezelői a rendi vagyonnak, a melyből semmi el nem idegeníthető, ezért a „holt kéz“ vagyona az idők

folyamán tömérdekre szaporodik. Egy zárda mindent elvesz, de ki nem ad semmit. A ki a zárdai fogadalmat leteszi, ezzel lemondott minden szabadságról, minden önrendelkezési jogáról s visszavonhatlanul elszakított a családjától, hazájától s az államtól. A szerzetes, miként a tapasztalat mutatja, csak „holt bot“ a generálisának a kezében. Spanyolország, Portugália, Franciaország és Belgium jelen mozgalmái mutatják, hogy mily nehéz súlylyal nehezedik a tisztán, vagy túlnyomólag róm. kath. vallású államokra a szerzetesi rendszer, mely kiszípolozza ereikből a vért, csontjaikból a velőt, ha és a mennyiben szabadon vagy csekély korlátozás mellett folytathatják üzelmeiket. Nagyon könnyű egy zárdát engedélyezni, de nehéz fentartani s szinte lehetetlenség tőle megszabadulni. Azért tehát be se bocsássuk őket! Mire valók a zárdák? Mi nem óhajtjuk őket, nekünk nem kellenek stb.

Miután a karlsruhei nagy tiltakozó gyűlés megtörte az utat, csakhamar megindult a tiltakozó gyűlések tartása az ország minden nevezetesebb helyén. Ily gyűléseket tartottak Pforzheimban, Freiburgban, Emmendingenben, Zahrban, Schopfheimban, Lörrachban, St.-Blasiénben, Brettenben, Offenburgban s Karlsruheban ismételtén. Más helyeken megelégedtek azzal, hogy feliratokban keresték meg a kormányt, kérve, hogy a férfizárdák felállítását ne engedélyezze. Az utóbbiak közül a legfontosabb a heidelbergi felirat, mely a férfizárdák engedélyezését szükségtelemnek, komoly veszedelemnek és politikai hibának nyilvánítja s kijelenti, hogy a legnagyobb aggodalommal tekint a kormány elhatározása elé. A heidelbergi, freiburgi és karlsruhei főiskolák egy közös nyilatkozatot fogalmaztak és azt 124 professor aláírásával közvetlenül a nagyherceghez nyújtották be. Ez a felirat főbb vonásaiban a következő:

„Királyi fenséged ötven éves áldásos uralkodása arra szoktatta a világot, hogy a mi Badenünkben a fontos pillanatokban nyíltan kifejezett gondolatok, még ha a nép egyes köreiből hangzottak is fel azok, kegyes meghallgatásra találtak az uralkodónál. Ez a szerencsés viszony bátorította fel az alólirottakat, az ország három főiskolájának királyi fenséged iránt leghűbb engedelmességgel viseltető professorait, kik már oly sok bizonyosságát élvezték fenkölt pártfogójuk különös kegyének, az alábbi hódolatteljes vallomásra. Mi a férfizárdáknak új alapításában, a melyhez a magas kormány a már negyven év óta jogában álló engedély megadását eddig állhatatosan megtagadta, mindenha oly lépést látnánk, a melynek bennünket a mi közéletünk további üdvös fejlő-

dése iránt komoly aggodalommal kell eltöltenie. Meggyőződésünk szerint ennek az intézménynek, mely a mi országunkban, hála Károly Frigyes elhatározásának, már egy század óta teljesen idegenné lett, a szüksége teljességgel fenn nem forog, valódi haszna nagyon bizonytalan és mindenestre elenyésző csekély ama sokféle hátrányokkal szemben, a melyek a történelmi tapasztalat szerint, a legnagyobb valószínűséggel származnak belőle. A lelkigondozás munkája egy oly lelkészi karnak kipróbált kezeiben van, mely teljes odaadással teljesíti tisztét; egyéb gondozó munkákat pedig az egyház mellett szívesen és bőséggel végez az állam és a társadalom. Királyi fenségednek bölcs kormánya, a megváltozott korszak irányában tanusított előzékenységgel, hosszú évek fáradságos munkájával teljesen helyreállította egyfelől az állam és a r. katolikus egyház, másfelől a különböző felekezetek közötti békességet; az az izgatottság, mely a lehetségesnek vélt újítások bekövetkezésére tekintettel már manapság is feltámadt szerte az országban, bizonyságául szolgál annak, hogy a férfizárdák engedélyezése nem szilárdítani, hanem meg fogja ingatni azt a békességet. Lehetséges, hogy nyilatkozatunk ezen okai alanyi színezetűek; királyi fenséged megvilágosult mérlegelésétől és a magas államkormány belátásától várjuk azok objectív értékének felismerését és méltatását“.

A mozgalom már nagy arányokat öltött, a nélkül, hogy evangélikus részről felekezeti szempontból állásfoglalás történt volna azzal szemben. Az evangélikus egyházi főtanács nem tartotta magát illetékesnek, hogy ebben a kérdésben nyilatkozzék. Nyilván kerülni óhajtja a színt is annak a szemrehányásnak, hogy hivatlanul idegen dolgokba avatkozott. Azonban az ország evang. egyházközségi előljárói már kevésbé voltak aggodalmaskodók s közülök mintegy 292 csatlakozott a tiltakozó mozgalomhoz, a mennyiben a nagyherczeghez a következő feliratot intézték: „Fenséges nagyherczeg, kegyelmes urunk, fejedelmünk! Alulirottak, mint a badeni evangélikus egyházközségeknek képviselői, bátorkodnak a férfizárdák kérdése miatt támadt aggályaikat alázatosan felterjeszteni királyi fenséged elé. Erre az az alapos aggodalom késztet bennünket, hogy a férfi szerzetrendek engedélyezése által még jobban fel fog zavartatni a mi szűkebb hazánk felekezeti békeje, mint a hogy eddig az, sajnos, a legtöbb helyen már megtörtént. Nagyon félünk a nálunk oly gyakori vegyes házasságok nyugalmanak növekvő megzavarásától, nemkülönben a számos vegyes vallású községekben támadt felekezeti

ellentétek fokozódásától. Evangélikus diasporáinknak áldásos fejlődése, különösen a Boden-tó körül, sajnálatos módon korlátoltatnék a kimaradhatlan s a legjobb erőket igénybe vevő védelmi harc által. Némely vidéken az országnak fájdalmas emlékek kelnének új életre s nem kevésbé járulnának hozzá a felekezeti elkeseredéshez. Különösen az egykori pfalzi gyülekezetek ama korbéli súlyos élményeire gondolunk, mikor a badeni örgrófsági gyülekezetek egyházi életüknek a nemes Károly Frigyes igazságos és jóakarató ápolása felett örvendhettek; oly élményekre, a melyeket még ma sem felejtettek el Pfalznak egyetlen falujában sem. A jelen tapasztalatai, valamint a történelem tanulságai azt mondják nekünk, hogy a badeni evangélikus tartományi egyház, mely királyi fenségednek áldásdús kormányzata alatt olyan örvendetes fejlődést vett, a férfi szerzetrendek bebocsátása esetében állandó és ártalmas harczoknak menne eléje. Ezen félelmeiktől nyugtalanítva, mint evangélikus honfiak, bizalommal fordulunk hazánknak szívből szeretett atyjához és nagyon tisztelendő tartományi püspökéhez. Nem merészkedünk mi királyi fenséged megvilágosult kormányzói bölcsességének tanácsot adni. Mint hű és engedelmes alattvalók engedelmeskedni fogunk minden legfelsőbb elhatározásnak. Csak ama jogos aggodalmakat kívántuk a mi legkegyelmesebb atyánknak s tartományi püspökünknek magas tudomására hozni, mely egy áldatlan felekezeti harc fenyegető veszélyére tekintettel békeszerető népünk lelkét megremegteti; csakis ez az aggodalom indít bennünket arra a legtiszteletteljesebb és legalázatosabb kérésre, hogy királyi fenséged egyházunknak békeséges továbbfejlődése és a mi r. katolikus polgártársainkkal való lehetőleg békeséges további együttélhetésünk érdekében ne méltóztassék élni azzal a jogával, melynél fogva a badeni tartományokban férfi szerzetrendek letelepedését engedélyezheti“.

Római kath. részről ezzel az egész mozgalommal szemben feltűnő tartózkodás tapasztalható. A Kölnische Volkszeitung szerint a nemzeti szabadelvű párt által intézett ezen zárdaheccezek csak a centrum erejét fogják gyarapítani, mert a még ingadozó r. katolikusokat kikergetik a liberálisok táborából. A Mannheimer Generalanzeiger azt mondja, hogy ezen mozgalom által megnyílik a centrum előtt a rég kívánt alkalom, hogy a kulturharczot kiküzdhesse, a mire különben belső egységének helyreállítása céljából is szüksége van. „Az egyház üldözése, a r. katolikus honpolgárok kevés becsülete, a liberalismus türelmetlensége, ezen és más hasonló szép jelzőszavak valószínűleg ugyanazon szolgálatokat fogják teljesíteni

a magában meghasonlott centrumnak, mint a melyet egykor a socialdemokraták tettek javaslaikkal.“ Arról is van szó, hogy a centrum talán a kormánypártba fog beleolvadni és épen ezért nyilatkozhatta volna ki, hogy nem fog ellengyüléseket tartani. Azonban abban az esetben, ha a most folyó tárgyalások nem hozzák meg az általuk várt eredményeket, actióba fognak lépni a zárdák érdekében és ők is a népre fognak appellálni s népgyülésekkel kimutatni, hogy a zárdákat Baden r. katolikusai igen is kívánják.

A badeni klerikálisok természetesen az egész birodalom klerikálisainak a támogatására támaszkodhatnak. Az idei manheimi katolikus nagygyűlés bizonyára a badeni viszonyokra gondolva fogalmazta meg a szerzetesekre vonatkozó resolútióját, a melyben kijelentette, hogy „a német birodalom katolikusainak nagygyűlése a katolikus szerzetrendek és kongregatiók fennállásában és működésében a keresztyén világ- és életfelfogás fényes megnyilatkozását, korunknak mind jobban uralomra jutó materialistikus áramlataival szemben hatalmas védelmet, a sociális zavarok és küzdelmek közepette a lemondás és önfeláldozás példája által nagyra képesített és gyakran bevallott hatalmat és békéltetőt lát. Ezért a legélénkebben sajnálja, hogy egy oly korban, midőn mindenféle vallás és egyházellenes irányzatok akadálytalanul érvényesülhetnek, a lelkigondozásra, betegápolásra s a pogányok megtérítésére szentelt katolikus szerzetrendek és kongregatiók nem fejlődhetnek szabadon.“

A róm. kath. sajtó minden követ megmozdít, hogy különösen az alsóbb néposztályok körében minél nagyobb animositást keltsen a zárdák kérdésében. A „Huszedik század“ című ujság már megírja azon feltételeket is, a melyek mellett a zárdák engedélyezhetők. A zárdákat — úgymond — engedélyezni kell, mert azokat számtalan katolikus vallási érdekből tényleg nélkülözhetleneknek tartja. A zárdák ingatlan birtoklása törvényhozásilag valamely maximális határhoz szabandó. Ajándékokat csakis tudományos és művészeti célokra fogadhatnak el. A zárdába belépő vagyonának fele, az illető halála után, a zárdára száll; másik felét pedig az illető belépő, fogadalmának letétele után, tetszésszerű jótékony célra rendelheti. A kolduló szerzetrendek gazdaságuk hozadékából éljenek; koldulni egyáltalában nem szabad. Ez a hang és előadás még a mérsékeltébbek közül való. De vannak követelőbb nyilatkozatok is, a melyek az egész kérdést nem az állam, hanem tisztán a róm. kath. egyház érdeke szerint tartják megoldandónak. Ilyen nyilatkozat p. o. dr.

Hansjakob freiburgi papnak „A kapuczinus jön!“ című röpirata, melyben a magát „mérsékelt és liberális katolikusnak“ nevező szerző igen kemény hangokat hallat.

Dr. Hansjakob szerint a róm. katolikusok egy, az alkotmányban biztosított joguktól vannak megfosztva. Meg van arról győződve, hogy nemcsak a kapuczinusok fognak Badenbe bebocsáttatni, mint a kikiről t. i. ezidőszerint egyedül van szó a tárgyalásoknál, hanem a jezsuiták is. Nem szabad — úgy mond, — hogy a katolikus egyházi hatóságok holmi koldusfillérekkel engedjék magukat az államtól kifizettetni és hogy megelégedjenek azzal, ha az ország két szélső végére két zárdát engedélyeztetik. Nekik kell megszabniok és nem a kormánynak, hogy hány zárdára van az országban szükségük és e szerint kell azok számát is megállapítani. Mert nekik kell tudniok és nem a kormánynak, hogy mi a szükség ebben a tekintetben. Továbbá az egyházi főhatóságnak erőlyesen kell védekeznie az ellen is, hogy a zárdák engedélyezése előtt liberális hatósági személyek és főhivatalnokok kihallgattassanak, mintha ők a nép szavát képviselnék. „Úgy vélem — mondja ő, — hogy inkább ne legyen egy zárdát sem, mint kevés és az a kevés is olyan boszantások és akadékoskodások után, a minőt egy vallásos egyesület, mely nem rablóbanda, nem érdemel.“

Ugyanezen plébánosnak most idézett felszólalása annál nagyobb feltűnést keltett, mert nemrégiben az ausztriai „Los von Rom“ mozgalomról szóló egy munkájában csakugyan „mérsékelt és liberális katolikus“ színében mutatkozott be. Az osztrák klérusról szólva kijelenti, hogy a német katolikus klérus egy hajszálnyival sem volna különb az osztráknál, ha a protestantismus nem állana vele szemben oly hatalmasan és befolyásteljesen. A reformáció sokat ártott a kath. egyháznak — úgy mond, — de sokat is használt. Ezen kétoldalú hatása manapság is érezhető. A mi pedig magát a kitérésí mozgalmat illeti, nem szabad nekünk németeknek oly sandán és szemrehányólag nézni az osztrák klérusra, ha szemügyre vesszük nálunk ama számtalan sok katolikusokat, kik lélekben már elszakadtak az egyháztól. A művelteknek 90%-a, a félműveltek 60%-a, a munkásosztály 50%-a nálunk elidegenedett az egyháztól, lelkileg elszakadt attól, vagy a deismus sekélyes álláspontján vannak, vagy pedig egyenesen atheisták. Oly korban élünk, mely sokkal inkább, mint bármely előző kor, ellensége a tekintélynek. A r. katolikus egyház a legtöbbet szenved e miatt, mert az nemcsak isteni tanai és parancsolatai, hanem minden egyéb rendelkezései

íránt is feltétlen engedelmességet kíván a neki adott isteni tekintéllyel fogva. Egy protestáns embernek jogában áll, hogy vallásos meggyőződésének és ennek nyilvánításának mértékét maga szabja meg. És e mellett ő egyházának igen becses tagja lehet. A protestáns lelkész is meglehetősen tág körrel bír vallásos nézeteinek szabadsága és ennek a szószékre vitele tekintetében. A katolikus egyházban mindez másképen van. Ez az egyház az ő hiveitől nemcsak azt kívánja, hogy tanainak és intézményeinek vesse alá magát, hanem azt is, hogy éljen a szakramentumokkal, járjon templomba, bőjtöljön. Azért kérdem én, hogy vajjon a korszellem és az embereknek manapság az élet és gondolkozás függetlenségére irányuló törekvése nem kedvezőtlen-e az egyházra és nem kedvező-e a „Los von Rom“ mozgalomra nézve? Azért tehát félek, hogy minél szorosabbra fogjuk a fegyelmet és a tekintély gyepelőit, annál többen fognak rugdalózni az ösztön ellen. Mindenfelé „büzlük“ nemcsak Ausztriában, hanem más katolikus államokban is, mint Francia- és Spanyolországban, mely utóbbiban a papság között esodálatos, bár épenséggel nem érthetetlen jelenségek láthatók. Az idők jelei nem kedvezők a katolikus egyházra nézve és épen azért mind égetőbbé válik annak hivatott képviselőire nézve ez a fontos kérdés: mit kell cselekednünk, hogy a XX. század embereit megtartsuk a mi egyházunknak?

Ezzel be is fejezhetjük jelen szemlénket, melyhez a fenti tárgyat teljes öntudatossággal választottuk. Hiszen köztudomású dolog, hogy hazánkban is nap-nap után szaporodnak a szerzetes letelepedések, a mikhez régibb törvényeink országgyűlési, újabb szokásjogunk ministeri engedély kikérését írják elő. Vajjon az utóbbi engedély szokásos-e: arról mit sem tud a nyilvánosság. Csak annyit tudunk, hogy itt egy fekete, ott egy szürke, amott egy barna és ki tudná elsorolni mi mindenféle színű szerzet letelepedett. Tudjuk azt is, hogy egy sem etikailag, sem gazdaságilag, sem társadalmi, sem politikai tekintetben, sem a tudományra, sem az igazi felebaráti szeretet személyválogatást nem ismerő önzetlen munkáira nem alkalmasak azok a szerzetrendek. Félni lehet, hogy Belgium felé utazunk és pedig expressvonaton. Ismeretes az is, hogy egyes egyházi hatóságaink a zsinatot is sorompóba akarják állítani a szerzetes invasio ellen. A klerikálisok társadalmi, politikai és sajtó terén folytatott tevékenységei közönségesen ismert dolgok. Nem látunk ugyan be a lelkekbe és épen azért nem tudjuk megmondani, hogy nálunk vajjon egyszerűen a külföld majmolása forog-e fenn,

vagy pedig itt is érzik a r. katolikusok azt, a mit dr. Hansjakob beszél és épen úgy mint ő is cselekszi, a szerzetességben levő fegyvert tartják az egyháznak egyedüli védelmének. Bármint legyen is azonban ez a dolog, annyi bizonyos, hogy a jelenségek kint és bent hasonlók és épen azért a badeni, fent ecsetelt viszonyok, nagyon is alkalmasak, hogy gondolkozásunk tárgyaiul szolgáljanak. Az ott ismertetett egyes nyilatkozatok sem érdeknélküliek. Ki tudja, mikor vehetjük hasznát egyiknek vagy a másiknak?!

p-f.

IRODALMI SZEMLE.

a) Hazai irodalom.

A Heidelbergi Káté 52 egyházi beszédben. Írta *van Oosterzee*, fordította *Antal Géza* pápai theologiai tanár. 2 kötetben 360+360 nagy nyolczadrétű lap. Ára a két kötetnek 10 korona, tartós vászonkötésben 12 korona. Kiadja *László Albert* és Társa Debreczenben.

A Heidelbergi Káté nem csupán református *symbolicus* könyv, hanem a szó legnemesebb és legvalódibb értelmében keresztyén építő irat, a mely hamisítatlan evangéliumi szellemben fejt ki a keresztyén vallás hittételeit és erkölcsi parancsait. Ennek az építő irányzatának és szerencsés szerkezetének köszönheti ez a világhírű könyvecske, hogy a református keresztyén népek nyelvére mindenütt lefordították (magyarra először Huszár Dávid) s hogy az egyházak eleinte csak ajánlották, később pedig (nálunk is) elrendelték, hogy a lelkészek vasárnap délutánonként ezt magyarázzák s a középiskolákban ezt tanítsák. Ez a bölcs intézkedés nagyon sok helyen kiment a szokásból, de legújabbban, a hitélet erőteljesebb gondozói, nagyon helyesen, kezdik ismét visszaállítani a Heidelbergi Káté alapján való templomi katekizálást.

A H. K. fonalán két módszer szerint szokták végezni gyakorló lelkészeink a felnőttek vallás-erkölcsi oktatását. Vagy katekizálnak vagy prédikálnak a H. K. alapján. Az első gyakorlatiasabb, közvetlenebb s általános tapasztalat szerint építőbb és termékenyebb, ha a katekheza maga is hívő keresztyén és jól iskolázott dogmatikus. Igen, mert a katekizálás keretében sokkal jobban ki lehet domborítani a H. Káténak mind evangéliumi keresztyén építő irányzatát, mind református hitvédelmi célzatát. Ám azért prédikálás alakjában is meg lehet oldani a templomi katekizálás kettős feladatát: a keresztyén hitépítést és a református hitvédelmet, csak legyenek azok a prédikációk hűséges és erőteljes tolmácsai a Kátében formulázott evangéliumi hit- és erkölcsi igazságoknak. Az pedig minden kétségen felül áll, hogy a Káté szabatos, világos és hatá-

rozott dogmatikai és ethikai tételei rendkívül sikeres eszközök a meglazult hittudat és erkölcsi érzület szilárdítására és mélyítésére.

Ennélfogva teljesen igazat adunk a fordítónak, mikor az Előszóban azt írja, hogy „ha valaha szükség volt, ma van szükség egy oly könyvre, a mely ép úgy síkra keljen a vallási közöny ellen az evangéliumi keresztyén élet bemutatásával, mint az egyházunk ellen intézett támadások ellen a református hittudatnak erőteljes hangoztatásával.“ Ebből az okból nagyon helyeseljük a fordítónak azt a főcélját is, melyet e munka fordításával elérni akart, hogy „lelkészeink kezében legyen egy könyv, mely a Heidelbergi Kátét a jelenkor színvonalán tárgyalva, ép úgy fölmutassa hitünk bibliai alapjait, mint igazolja a vitás kérdéseknél egyházunk igazát.“ S ha ezekhez hozzáveszszük még azt, hogy nekünk magyar reformátusoknak nincs se számottevő hittani, se semmilyen apologetikai kézikönyvünk: akkor ezt az Oosterzee-féle kátémagyarázatot, mint kitűnő népszerű dogmatikát mind irodalmi hézagpótló voltánál, mind gyakorlati hasznosságánál, mind belső értékénél fogva határozott nyereségnek kell tartanunk.

A munka beosztása egészen a H. K. szerkezetéhez simul. A Káté 52* Űrnapjának megfelelőleg 52 prédikációban magyarázza, fejtegeti, bizonyítja a Káté tételeit. A Káté magyarázójának szelleme teljesen egyöntetű a Káté íróinak szellemével. Antal Géza Oosterzee-nek ezt a szellemét „mérsékelt orthodoxia“ nevével nevezi, mi evangéliumi szellemnek mondanók, mely a mi sokszorosan elbágyadt és színtelen, kapkodó és zürzavaros hittudatunkhoz viszonyítva, az erőnek és határozottságnak, az evangéliumi izességnak és színeségnak elevenítő hatását gyakorolja az olvasóra. Bibliai kegyesség, bibliai erkölcsiség és bibliai melegség üdítő fuvalma árad ki e magyarázatokból, átszűrve egy hívő keresztyén lelkén és tömörítve egy jól iskolázott theologus elméjén. Lehetetlen, hogy e magyarázatok figyelmes olvasása termékenyítőleg ne hatna az olvasóra; lehetetlen, hogy az ily világos és határozott dogmatikai és morális fejtegetések ne tisztítsák, ne mélyítsék és ne szilárdítsák a hitben ingadozó és megzavart lelkeket. Az ilyen hiterős és gyakorlatias magyarázatok csak ott eshetnek útfélre, köves földbe vagy tövises közé, a hol vagy hitközöny köde borítja vagy kishitűség és előítélet zára tartja fogva a lelkeket. Hitbeli bizonyosságra és szívbéli békeségre áhítózó lelkeknek valóságos erőtáplálék az ilyen Ige-magyarázat, a mely az egyszer vettettet szilárd fundamentumon rendületlenül megáll és nem hajtatik ide s tova a tudomány változó szele által.

Az Oosterzee-féle kátémagyarázatok küalak tekintetében egészen prédikációszerűek. Mindenik Űrnapjához bibliai alapigét választ és a Káté megfelelő két-három kérdésének gondolatait predikáció részekül dolgozza ki és magyarázza a szerző. És a kidolgozásban

szigorúan a textushoz és a Káté kérdéseire s feleleteihez tartja magát. Nem merül száraz és elvont dogmatikai fejtegetésekbe, hanem mindenütt az alapul szolgáló evangéliumi eszmét magyarázza és bizonyítja, egészen gyakorlati modorban és építő irányzattal. E szerint ezekből a magyarázatokból nemcsak tanul, okul és tájékozódik, hanem hitében és erkölcsében valósággal épül és erősödik a keresztyén ember. Szerző jól tudja azt, hogy hit csak hitből származik s hogy a keresztyén hit csak a Krisztusi hit isteni erejéből nyer valódi táplálást és növekedést; ezért a magyarázatokban kiváló gondot fordít arra, hogy a hit- és erkölcsi igazságok Jézusi alapja, ereje, íze jellegzetesen kidomborítsák.

Ebben a munkájában nagy segítségére van a tapintatosan alkalmazott stylus is, mely távol minden tudós nehézkességtől, untató elvonszágtól és felesleges áradozástól, általában a magyarázás egyszerű, világos és határozott nyelvén szól; csak a hól a meggyőzés és rábeszélés érdeke követeli, csak ott vesz szónoki lendületet és nyer színességet az irány. A munka e tekintetben is egészen megfelel a céljának és helyesen eltalálja a nemes népszerűség modorát és hangját. Szilárd, tudományos színvonal, de előkelő népszerűség jellemzik e beszédeket. Ezért az Oosterzee kátémagyarázó beszédeiből sokat tanulhat a tudományos képzettségű lelkész is, de lelki épülést merit belőlük a theologiailag iskolázatlan, de értelmes keresztyén ember is.

A mi viszonyaink között a gyakorlati használhatóság szempontjából a beszédek hosszúsága miatt némi aggodalom támadhat az Oosterzee—Antal-féle munka felől; de ezen a nehézségen könnyen segíthet a lelkipásztor tapintata. Mert abban teljesen igaza van a fordítónak, hogy neki sem elvből, sem a szerző iránti kegyeletből nem volt szabad tovább menni az eredetileg még hosszabb beszédek rövidítésében. „Ilyen eljárással, mondja a fordító, vétkeznem volna a beszédek szerzője ellen. Élő test helyett csak csontvázat mutatni be: ez lett volna körülbelül annak az eljárásnak eredménye, melylyel van Oosterzeenek 60 ívnyi munkáját 20 ívre szoríthatam volna“.

A fordító, Antal Géza derekas munkát végzett. Magyarosan, gondosan ültette át irodalmunkba a holland eredetit. Idegenszerűség, határozatlanság vagy homály nem érzik ki a munkájából. Nem szó szerinti, az eredetinek minden betűjéhez ragaszkodó fordítást nyújt, hanem olyan átdolgozást, a mely a specifikus holland vonatkozásokot kihagyja és a beszédeken terjedelmüknek körülbelül $\frac{1}{4}$ részével rövidít. Azt megítélni, hogy mit hagyott ki, a fordítás alapján nem tudjuk; de az kétségtelen, hogy a rövidítést úgy végezte, hogy a magyar szövegen semmi hézagosság és aránytalanság nem tapasztalható. Ez is gondosságára vall a fordítónak. Valamint azt

is csak helyeslőleg említhetjük föl, hogy a Káté szövegénél dr. Erdős József debreczeni theol. tanárnak elismert jó fordítását használta.

Mindent összefoglalva: Az Oosterzee—Antal-féle kátémagyarázati beszédeket irodalmunkban hézagpótló, nagyon időszerű és sikerült munkának tartjuk, a melynek megjelenése nyereség a magyar egyházi irodalomra nézve. Elismerés illeti a kiadó László Albertet és Társát is, a kik a munka csinos kiállításáról és szép nyomásáról gondoskodtak. Az igen értékes munkának egy lelkész és egy művelt keresztyén ember könyvtárából sem volna szabad hiányoznia.

Sz. F.

Dr. Kampis János: Az állami anyakönyvezés összes szabályainak rendszeres gyűjteménye cím alatt egy 574 lapra terjedő nagy munkát bocsátott közre Budapesten, a községi nyomda részvénytársaság (Váci-körút 61.) útján II-dik javított és bővített kiadásában. A könyv rendszere az, hogy öt részben közli az állami anyakönyvezésre vonatkozó szabályok egész anyagát, melyek az általános határozatokat, a születési anyakönyvre, a házasságkötésre, a házassági anyakönyvre, a halotti anyakönyvre vonatkozó szabályokat és végül a fentiek alá nem sorolható vegyes határozatokat tartalmazza. A részek fejezetekre, a fejezetek pontokra oszlanak, melyek a címükben jelzett kérdésre vonatkozó rendelkezéseket külön-külön bekezdésekben tartalmazzák. Minden bekezdés alatt nyomban ott van a szükséghez képest a „jegyzet“ és a „példa“ is. A nagyobb terjedelmű minták és példák a könyv végén külön Minta- és Példatárban vannak összegyűjtve. A könnyebb áttekintés kedvéért az egyes rendelkezések eltérő szedéssel vannak egymástól megkülönböztetve, a szerint, a mint az illető szabály a törvényekből vagy utasításból vagy rendeletből van véve.

A könyv eme második kiadásába a szerző mindazokat a rendelkezéseket és elvi határozatokat (körülbelül 100) fölvette, a melyek a könyv első kiadása óta keletkeztek. Függelékben külön közli a házassági törvény és az izraelita vallásról szóló törvény teljes szövegét. A Minta- és Példatár harmincz teljesen új mintával bővült. Mindezekből látható, hogy a Kampis könyve egészen gyakorlatilag szerkesztett munka, a mely az anyakönyvvezetőknek, lelkészeknek s az anyakönyvezéssel foglalkozó minden tisztviselőnek nélkülözhetetlen kalauz. A szépen kiállított, tartós vászonkötésű vaskos könyv ára 10 korona.

b) Külföldi irodalom.

Krauss F. X.: Cavour. Die Erhebung Italiens im XIX. Jahrh. és Spahn M.: Der grosse Churfürst. Mindkét mű megjelent Hirschheimnél Mainzban a „Weltgeschichte in Charakterbildern“ vállalatában. Áruk kötetenkint 4 márka.

Ez a világtörténeti vállalat kath. ellenlábasa a prot. Heyk által szerkesztett „Monographie zur Weltgeschichte“ cz. ismeretes német könyvkiadó vállalatnak, a melyek Marczali „Képes világtörténetéhez“ hasonlóan „jellemképekben“, illetve „monographiákban“ dolgozzák föl a főbb történeti alakokat és korszakokat. Mindkét vállalat vallja azt a történetbölcsleleti meggyőződést, hogy a nagy és korszakalkotó egyéniségek alkotják a történetet, a miért is — és ezt természetesen találjuk — a prot. világtörténeti vállalatban egy-egy Bismarck, az angol Erzsébet és Gusztáv Adolf; a kath. vállalatban ellenben egy Ágoston, Cavour s Dante egyénisége domborodik ki. Gazdag és igen sikerült illusztrációk csak emelik a két vállalat történetirodalmi értékét és hasznavehetőségét.

A fent idézett két mű ismert nevű reformkath. történetiróktól való. Közelebbről *Krauss*, a nemrég elhunyt freiburgi theol. tanár s „egyházpolitikai levelei“ miatt nagy hírnévre emelkedett „Spectator“ a reformkatholicismust vallja a tudományban és az irodalomban. Egyházpolitikai leveleihez híven Danteről és Cavourról szóló monographiájában is lelkes híve a „vallási“ catholicismusnak, szemben annak torzképével: a modern önző ultramontán „politikai“ alakjával. Az egyháztörténet a művésztörténet terén meghonosítója „a haladás elvének a catholicismusban“. *Schell, Wahrmund, Müller, Spahn és Ehrhard* tudós társaival egyetemben a catholicismus és a modern kultúra összeegyeztetője s egyházpolitikájában is az uralomra vágyó ultramontanismus lelketlen kűfárjainak éles ostorozója. Az ultramontán uralomvágy és erőszakoskodás irányzatát alig lehet élesebben elítélni Spectator egyházpolitikai leveleinél. Előkelő politikus s erőshitű kath. tudós, ki fájdalommal látja egyházában az elvilágiasodás feltartóztatatlan processzusát, s ki Ehrhard módjára össze tudja egyeztetni a csalhatatlan tantekintély elvét a modern haladás elvével, de másrészt elveti a Syllabust, a pápai önkényt s a világi hatalomra vágyó pápakirályságot. Mi több, még az „extra ecclesiam nulla salus“ hírhedt elvének is vallási értelmet ad, a mely reá nézve nem elméleti igazság, hanem gyakorlati életkövetelmény. Van benne valami a Döllinger tudományos előkelőségéből, de annak határozottsága és következetessége nélkül. Komoly tudós és erős meggyőződésű kath. theologus és egyháztag, ki szeretettel és fiúi ragaszkodással csüng

a maga katholicismusán a nélkül, hogy azzal tudományos egyéniségét is kellene megtagadnia. Félünk tőle, hogy meleg vallásossága, s szellemi, ideális és erkölcsi katholicismusa daczára az indexbe kerül. A mai pápás ultramontanizmusban egy Sailer és Diepenbrock, vagy Montalambert, Rosmini és Newman szellemibb katholicismusa számára nincsen hely. Ez épen e kath. reformtudósok végzete és tragikuma. Cavourjában, kath. közönségének szóló irodalmi hagyatékában határozott gyakorlati politikai czélt követ. Történeti előadása csak eszköz arra nézve, hogy azzal bizonyos igazságokat és gyakorlati követelményeket megvilágítson. Célja az, hogy az ideális reformkatholicismus érdekében összeegyeztesse Cavour egyéniségében a vallási katholicismust az olasz állameszmével. Szerinte az egységes olasz állam nemzeti érdekei a kath. egyház méltóságával összeegyeztethetők. Ez alapon a tisztán vallási tekintély érdekében ellensége a pápai világi hatalomnak, s kimutatja, hogy az olaszok mai nemzeti aspirációi s a pápaság közötti éles ellentétek nem mindenkor uralkodtak az egyházban, sőt inkább volt idő, a midőn a nemzeti mozgalom legkiválóbb képviselői, s azok élén épen Cavour a pápasággal együtt fáradoztak az idegen uralom lerázásán s az olasz nemzeti állam fölépítésén. Nem Piuson vagy Cavouron mult, hogy ez a törekvés meghiúsult. A forradalmi radikalismus szélsőségei s a jezsuita zelotismus túlzásai okozói az olasz egységes nemzeti állameszme s a pápaság mai áthidalhatatlan ellentétének. Az is felette jellemző, hogy Krauss a nagy olasz államférfúról szóló egyházpolitikai jellemképében elejti a hires Cavour-féle formulát „a szabad egyházzól a szabad államban“, a melyet legfeljebb a külső kényszertől ment lelkiismereti szabadság alakjában kíván föntartani. Szerinte az állam és az egyház közös érdekei és kölcsönös érintkezési pontjai sokkal nagyobbak, hogy sem azok merev különválasztására kellene törekednünk államban és egyházban egyaránt. S meggyőzőleg hatnak ama fejtegetései is, a melyek szerint az eddigi közfelfogással ellentétben Cavour jó kath. volt, az egyház áldása mellett hunyt el, s hogy ideális katholicismusát mindenkor nyíltan is vallotta. Az egyházi állam akkori romlott politikai viszonyait okozza a szakadás beálltáért.

Kötvé hiszszük, hogy a mai pápás egyház Krauss reformkatholicismusát elfogadhatná, s több püspöki pásztori levél már is óva intett az ő műveinek olvasásától. A német katolikusok mannheimi nagygyűlésén *Essex* bonni tanár már is Krauss „egyoldalú kedélyi életében, sajátos pszichologiai fejlődésében“ s egyéb egyéni dispositiókban keresi a reformkatholicismus eredetét, s azt mondja, hogy „Krauss megkülönböztetése a vallási és politikai katholicismus között inkább az ő haragjának és pessimista világnézetének, mint sem gyakorlati élethölcességének a folyománya“, a mi reá nézve „lehetetlenné tette a kath. hitsorsosokkal való élő szerves összefüggését és hályoggal vette körül neki, mint Spectátornak egyházpolitikai szemeit“. Ime így beszél egy mai német kath.

tanár a német catholicismusnak Möhler és Döllinger óta e legnagyobb tudósáról. A hol a tárgyilagos érvekből kifogytak, ott aztán az író „subjektív benyomásait“ veszik elő. Ilyen ultramontán pápás szemüvegen nézik Döllinger egyéniségét is! Még megemlítjük, hogy Ehrhardhoz, tanszéke örököséhez hasonlóan Kraussnak sincs érzéke a protestantismus eredete, jelentősége s világtörténeti hivatása iránt, s egyoldalúságában odáig ment, hogy a catholicismust és a protestantismust két teljesen ellentétes alapon nyugvó vallásos világnézetnek (s előbbit nagyon alárendelt jelentőségűnek) mondotta.

A strassburgi kineveztetéséről szélesebb körökben is híressé vált Spahn „Nagy választófejedelem“ ugyancsak egy darab világtörténet, kath. szempontok szerint megírva s a nagy választófejedelem jellemképében föltüntetve. Spahn is a reformkath. történetírás hive. De korántsem oly tudós, markáns és előkelő egyéniség, mint Krauss. Ismeretes, hogy nagyon kinosan hatott reánk és a kath. világra Hoensbroesch grófhoz, az ismert nevű exjezsuita íróhoz való viszonya, a melyet később felette ingadozó módon meg nem történtté akart tenni. Cochläusról, Luther nagy kath. polemikus ellenfeléről 1898-ban írt műve elismerést aratott, s oly történetíróról tett bizonyosságot, ki kellő szakértelemmel, tárgya iránti szeretettel és kellő tárgyilagossággal látott munkájához. A nagy választófejedelemről szóló jellemkép a XVI. század közepével kezdi meg fejtegetéseit, részletesen foglalkozik a 30 éves háborúval, s csak aztán, egy félig politikai s félig kulturtörténeti áttekintés után tér át tulajdonképi tárgyára. Egyes részletei, p. o. Wallenstein jellemzése, igen sikerült. Teljesen hibás és pápás irányú azonban az a történelmi felfogása, a mely szerint az 1617. év (II. Ferdinánd trónralépése) a német történelem fordulópontja 1231 és 1871 között. E Ferdinándnak megválasztatása nagy jelentőséggel bírhat Ausztriára és (sajnos!) Magyarországra nézve, de ebben a németség korszakalkotó újjászületését látni legalább is túlzott és pápás történeti felfogás. Ugyancsak ilyen egyoldalúan itéli meg a 30 éves háborút is, úgy hogy Cochläusról szóló jeles monographiájával szemben méltán mondták, hogy kiváló részletjellemezései daczára „*ein ultramontan-historisches Machwerk*“. Sem nagy választófejedelemét, sem a kiválóbb történelmi egyéniségeket nem tudja koruk kulturhistoriai rámaiba kellőleg beilleszteni. Különösen mit sem hallunk a Leibniz, Pufendorf és mások nagy neveihez fűződő későbbi felvilágosodásnak előkészítéséről. Spahn műve tehát minden komolyabb történelmi felfogása mellett is messze mögötte áll Krauss Cavourjának. Eltévesztette a történelmi módszert, mert megvesztegette őt a Jausen-féle ultramontán történetírás dogmatikus papismusa. Egyik legszebb részlete még az, s azért haragudtak reá az ultramontánok, hogy lehetőleg tárgyilagosan méltányolja a mű elején Luthert és a német reformációt. Kellő érzéke és fogékonysága van a reformáció vallási eredete és jelentősége iránt.

Bizonyára szép és elismerésre méltó törekvés az, hogy immár kath.

körökben is a tudomány lehető tárgyilagosságát és felekezeti közti jellegét vitatják. A hajdani 30-as és 40-es évek német katholicismusa is Möhler—Döllingerék komolyabb tudományossága hatja át e német reformkath. történetírókat, a mi legalább a tudomány terén teszi lehetővé a közeledést, sőt a kölcsönös megértésen alapuló érintkezést az innenső és a túlsó táborban. E tudományos komolyságra való törekvés e reformkath. történeti műnek egyik legszebb jellemző sajátja, s az ev. prot. szellem s a haladottabb német kultúra reájok gyakorolt hatásának egyik dicséretes folyománya és eredménye. Ma még e mozgalomnak a katholicismus körében való terjedése sokkal csekélyebb, hogy sem annak maradandóbb hatásairól szólanunk lehetne. De alea jacta est! Biztató jelnek tekintem, hogy az ultramontanismus minden erőlködése daczára meg van adva az út s a mód a kath. s a prot. tudományosság közeledésére. Ránk magyarokra nézve mint figyelmet érdemlő körülményt megemlítem, hogy Spahn „nagy választófejedelméről“ szóló művének előszavát „thüringiai szent Erzsébet (a magyar királyné) napján“ keltezte. Alig ismerek azonban nagyobb ellentétet, mint abban a kath. szellemben, a mely a német, osztrák és magyar pápás nagygyűléseken, s a reformkath. történeti művekben lakozik. S ez mégis csak valami! Végül még megemlítjük, hogy Spahn, Krauss és Ehrhard reformkath. történetírását behatóbban ismerteti *Nippold* a „Zeitschrift für wissensch. Theol.“ múlt füzetében.

Sz. M.

**A Magy. Prot. Irod. Társ. pénztárába
1903. évi január 1-től—31-éig befolyt összegek
kimutatása.**

1. Pártfogó tagok kötvényei után 5%-os kamatok 1903. évre:
Debreceni ev. ref. egyház.

2. Alapító tagok kötvényei után 5%-os kamatok 1903. évre:
Trsztyénszky Ferencz Pozsony, Gyorok ev. ref. egyház, Hajdudorog ev. ref. egyház, Belényes-Ujlak ev. reform. egyház, Pozsonyi theol. akad. könyvtár, Hörk József Pozsony, Sáp ev. ref. egyház, Kolozsvári ev. ref. theol. fakultás, Pankota ev. ref. egyház, Árpád ev. ref. egyház, Erdőgyarak ev. ref. egyház, Radna-Lippa ev. ref. egyház, Szakál ev. ref. egyház, Feketegyarmat ev. ref. egyház, Budapesti ev. ref. főgimnázium, Anti ev. ref. egyház, Tenke ev. ref. egyház, Meczner József Korlát, Pápai ev. ref. egyház, Sonkolyai ev. ref. egyház, Ágya ev. ref. egyház, dr. Meskó László Nyiregyháza, Arad ev. ref. egyház, Bihar-Zsadány ev. ref. egyház, Szezed ev. ref. egyház, Nagy-Harsány ev. ref. egyház, Ugra ev. ref. egyház. **1902-re:** özv. Székely Károlyné Debreczen, Soproni ev. theol. önképzőkör, Selmezi ágost. h. ev. lyc. tanári kar (12 kor.) **1902—1903-ra:** Meczner Béla Sátoralja-Ujhely. **1889—1902-re:** Thury Elele Pápa (részl. 30 kor.) **1901—1902-re:** Karanesy Dániel H.-M. Vásárhely.

3. Rendes tagsági díjak évi 12 koronával befolytak 1903-ra:
Sárkány Sámuel Pilis, Halászy József Dorogma, Dömötör Lajos Böleske, Tóth Kálmán Gárdony, Rédei Károly T.-Földvár, gróf Vay Tihamérné F.-Vadász, gróf Vay Tihamér F.-Vadász, Csiskó János Kassa, Benkő István Rákospalota, Fejes István S.-A.-Ujhely, Lévy József Miskolcz, Séra Ferencz Sitér, Ragályi Béla Balajt, Rác János Keeskemét, Éperjesy István Debreczen, Poszvék Sándor Sopron, Soproni ev. főg. magyar társaság, Mikuleczky István Miskolcz, Karezag István Bécs, Zilahi ev. ref. főgimnázium, Isaák Ilona N.-Réde, Nagykörosi evang. ref. tanítóképző-intézet, Soproni ág. hitv. ev. tanítóképző-intézet, dr. Polner Aladár Budapest, gróf Zichy Kázmérné Ujfalu, Miskolczi ev. ref. főgimnázium, Varga Márton Tokaj, Berghoffer Károly Gyömrő, Szarvasi ág. hitv. ev. főgimnázium, Szarka Károlyné K.-Geresd, Benedek László Pánd, Petrovics Soma Szentés, Török József Czegléd, Balla Endre Csetény. **1902-re:** Cseresznyés Jenő Temesvár, Benke István S.-Szt.-György, dr. Erdős József Debreczen, Marton Jenő Pozsony, Zsigmond Ferencz Ártánd, Margócsy István Acsa, Szalóczy Pál T.-Valk, Nyitrai ev. reform. egyház, Mátészalka ev. ref. egyház, Schulte Alfonz Pozsony, Kisujszállási ev. ref. főgimnázium, Gecse Géza Gálos, Wenk Károly Hegyeshalom, Boytár Samu Péder, Györffy József H.-M.-Vásárhely (6 kor.) **1901—1902-re:** Erőss Lajos Debreczen, Balogh István P.-Szt.-Király, dr. Szádeczky Béla Kolozsvár, dr. Freysinger Lajos Vác. **1897-re:** Zsoldos Benő Zombor, Vojtkó Pál Sopron (5 kor.) **1901-re:** dr. Mráz Gusztáv Panosova (6 kor.), Ujfalussy Béla Mihálydi, Janka Károly Homonna, Bertók Béla Zápsony. **1898—1902-re:** Kolozsváry Antal Fejérd. **1895-re:** Borsos István Pápa. **1900—1902-re:** Pataki Pál Ung-Tarnócz. **1898—1900-ra:** ifj. Szekeres Mihály Noszlop. **1900-ra:** Lajos János Bögöz.

4. Pártoló tagsági díjak évi 6 koronával befolytak 1903-ra:
Gárdony ev. ref. egyház, Pfendesack Irén M.-Sziget, Mezei János Óri-Szt.-Péter, Bodolay István M.-Cseh, Révész Lajos Debreczen, Sedivy László Nyitra, Moravcsik Mihály Aszód, Imre Lajos Hódmező-Vásárhely, Pataky János Bánfalva, Karai Sándor Debreczen, Barna Gyula D.-Horváth, Somogyi Lajos B.-Sámson (3 kor.) **1902-re:** Fesős Endre Szatmár, Vadász István Noszvaj, Frenyó Lajos Eperjes, Lukácsy Imre Viszló, Uzoni ev. ref. egyház, Magay Lajos Szeged, Szelényi Lajos Miskolcz, Padrah Sándor H.-Szoboszló, Kupai Dénes F.-Vály, Kaposy György Egerszög, Tóbiás Gyula T.-Lánéz. **1901—1902-re:** Abauji ev. ref. tanító-egylet, Menyhárd Elek Szász-Bréte, Vaszkó Endre Padrag, Kolozsváry Mihály Debreczen. **1900—1901-re:** Benkő Imre Nagy-Körös. **1902—1903-ra:** Tenkey József N.-Várad, Simon Mihály Szkáros. **1897—1900-re:** Wass Lajos S.-Bokod. **1899—1900-ra:** Réz László Homonna (részl. 6 kor.) **1897—1902-re:** Dezse Dániel Barabásszeg.

5. Előfizetés Szemlére: Herczeg Odescalchi Gyuláné Budapest 10 kor., Békési ev. ref. főgimnázium 8 kor., Kromsprecher József Győr 8 kor., Révai Leó Budapest 7 kor. 20 fill.

6. Alapító tagok tőkefizetése: Karanesy Dániel H.-M.-Vásárhely 200 kor., Bende Andorné Miskolcz 40 kor.

7. Károli-alapra: Duka Tivadar London 100 korona.

Összesen befolyt 1973 korona 20 fillér.

Budapest (IV., Deák-tér 4.), 1903. február hó 1-én.

Bendi Henrik,
társ. pénztárnok.

Tájékozás

a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság felől.

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság célja, hogy az evangéliumi protestáns tudományos egyházi és népszerű vallás-erkölcsi irodalmat művelje, terjessze, s az egyházi életet evangéliumi alapon irodalmi uton ápolja és fejlessze. Ezekre a czelokra jelenleg a következő kiadványai szolgálnak:

I. Protestáns Szemle.

Protestáns havi folyóirat. Megjelenik (július és augusztus kivételével) minden hónap 15-én. évenként 10 füzetben 40 iven. Tartalmát irányzcikkek, tanulmányok, kisebb monografiák, hazai és külföldi egyházi és irodalmi szemlék képezik. Cikkei a tudomány színvonalán állnak, de a nagyközönség által is élvezhető módon népszerűsítőleg vannak kidolgozva. *A Protestáns Szemlé a Magyar Prot. Irod. Társaság pártfogó, alapító, rendes és pártoló tagjai tagdíj fejében kapják* Elofizetési ára nem tagoknak egész évre 8 kor. Most a XV-dik évfolyam járja.

II. Tudományos könyvek.

Tudományos egyházi, főleg egyháztörténeti művek sorozata melyben kidolgozott egyháztörténeti eredeti monografiák és theologiai tudományos munkák jelennek meg. Évenként egy kötet, eddigelé 14 kötet. A Társaság *pártfogó, alapító és rendes tagjai tagdíj fejében*, a többi tagok kedvezményes áron kapják.

III. Egyháztörténeti Adattár.

M. prot. egyháztörténeti okmányok gyűjteménye. Évenként egy kötet, 10—12 iv terjedelemben. *A pártfogó, alapító és rendes tagok tagdíj fejében kapják.*

IV. Házi Kincstár.

Vallás-erkölcsi építő könyvek sorozata, főleg a művelt közönség számára. Első kötet: *Csendes órák*, angolból fordította *Szász Károly*, dunamelléki püspök. Második kötet: *Mártha és Mária*, francziából fordította *Vargha Gyuláné*. Harmadik kötet: *Áhítat szeretet*. Vallásos költemények, írta *Szabolcska Mihály*. *A segítő tagok tagdíj fejében kapják*, Ára csinos vászonkötésben minden egyes kötetnek 2 kor., diszkötésben 4 kor.

Mindeme kiadványok megrendelhetők a Társaság főbizománosánál, *Hornyánszky Viktor könyvkiadónál* (Budapest. Akadémia bérháza). *A reklamáziók is hozzá intézendők.*

V. Koszorú.

Vallás-erkölcsi népies kiadványok sorozata. Elbeszélések, életrajzok, történeti rajzok, hitecsítő traktátusok. Évenként 10 füzet, eddig 90 füzet. *A segítő tagok tagdíj fejében kapják, a többi tagok külön fizetés mellett.* Ára füzetenként 8 fill., 15 füzetből álló kötetenként 1 60 kor., 5 füzetből álló kötetenként *Protestáns Családi könyvtár* czímen 60 fill.

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaságnak tagja lehet bármely művelt honfi és honleány, a ki a Társaság célját előmozdítani hajlandó s ez irántszándékát vagy a titkárnál (*Szöts Parkás*, IX., Kálvintér 7. sz.) vagy a pénz tárnoknál (*Bendl Henrik*, IV. ker. Deák-tér 4. szám a.) bejelenti. *Pártfogó* tag az, a ki egyszer-mindenkorra ezer koronát fizet vagy kötvényileg biztosít, *alapító* tag az, a ki egyszer-mindenkorra kétszáz koronát fizet vagy biztosít a Társaság javára. *Rendes* tagok évenként 12 korona tagdíjat, *pártoló* tagok évenként 6 koronát, *segítő* tagok évenként 3 koronát fizetnek.

A MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG
KIADVÁNYAI

PROTESTÁNS SZEMLE.

SZERKESZTI

SZÖTS FARKAS,

THEOL. AKADEMIAI TANÁR,

A MAGYAR PROT. IRODALMI TÁRSASÁG TITKÁRA.

A Protestáns Szemle, mint a Társaság folyóirata,
július és augusztus kivételével minden hó 15-én
jelenik meg.

Az egész évfolyam előfizetési ára nem tagoknak 8 kor.

BUDAPEST,

HORNÝÁNSZKY VIKTOR CS. ÉS KIR. UDVARI KÖNYVNYOMDÁJA

1903.

TARTALOM.

I. Értekezések és tanulmányok.

	Lapszám
1. Politikai és vallási katholicizmus. <i>Dr. Szlávik Mátyás</i>	130
2. Jézus élete és tanítása (Első közlemény). <i>Dr. Erdős József</i>	138
3. A sámán. (Bef. közl.) <i>Stromp László</i>	152

II. Tárca.

Beöthy Ákos könyve Révész Imréről. <i>Révész Kálmán</i>	165
---	-----

III. Egyházi szemle.

Külföldi egyházi élet. <i>p-f.</i>	168
--	-----

IV. Irodalmi szemle.

a) Hazai irodalom:

1. Platz Bonifác: Kath. levelek egy megtérő nőhöz. <i>Dr. Tüdös István.</i>	179
2. Csiky Lajos: Kátémagyarázati imádságok. <i>Sz. F.</i>	182
3. Bodnár Zsigmond: A esokonai vita. A cseh-német kiegyezés stb. <i>Sz-s.</i>	184
4. Raffay Sándor: Theologiai Szaklap. 3-ik füzet	186

b) Külföldi irodalom.

1. Siedl: Christl. Lebensphilosophie für Jünglinge. <i>Sz. M.</i>	187
2. Mirbt, C.: Quellen zur Geschichte des Papstthums. <i>Hörk József</i>	189
3. Baum, Fr.: Kirchengeschichte für das evang. Haus. <i>Sz. M.</i>	190

Kérelem a Társaság tagjaihoz.

Társulatunk legutóbbi közgyűlése a módosított és megerősített alapszabályokban a *segítő tagok* évi tagdíját 3 koronában, könyvilletményét a *Házi Kincstár* egy-egy kötetében és a *Koszorú* tíz-tíz füzetében állapította meg; s ez irányban az elnökség egyházmegyéenként taggyűjtésre kérte föl a prot. közönséget.

Tisztelettel és bizalommal kérem társulatunk tagjait, hogy sziveskedjenek minél számosabb segítő és másféle tagot toborzani.

A titkár.

POLITIKAI ÉS VALLÁSI KATHOLICISMUS.

1895. július elseje óta jelentek meg egészen a mult évig hónapról-hónapra a müncheni „Allg. Zeitung“ mellékleteként „Spectator“ neve alatt „egyházpolitikai levelek“. Írójuk névtelen akart maradni, de azért sokan tudták s még többen sejtették (igy Magyarországon is Beöthy Zs. és Berzeviczy A.), hogy e levelek írója *Krauss Ferencz Xavér*, az immár elhunyt nagyhirű freiburgi kath. egyháztörténettanár, Döllinger mellett ez az előkelő nevű író és férfi a legújabb r. kath. tudományos világban. Megbízását e levelek megírására János jelenéseinek könyve I. fejezete 19-ik versének ama — általa mottóul is választott — szavaiból vette: „Írd meg, a melyeket láttál, a melyek *most vagynak*, s a melyek *ezek után következnek*“.

Az olasz Cavour lánglelkű írója s a római katakombák-
nak maig is legalaposabb ismerője, az egyházpolitikai levelekben a mai római pápás egyháziasság reformálását sürgeti s r. kath. theol. tanár léte re ritka erkölcsi bátorsággal az egyház elé tartja eddigi hibáinak, tévedéseinek és mulasztásainak tükrét. A mai katholicismust az exjezsuita *Hoensbroech* grófhöz hasonlóan (nép- és centrupárti) politikai pártezelokkal, s a pápaságot a franczia socialdemocratiához való önző közeledéssel, sőt az azzal való barátsággal vádolja, mely pápás törekvésekkel szemben *Spectator* erős hive a modern államszmének, s a lelkiismereti szabadságnak, bátor sürgetője a tudományos kutatás szabadságának, lelkes barátja a Hohenzollern-házzal az élén a német birodalom kivivott egységének és mai nagyságának, s ugyancsak hazafias védője Németország jelen monarchikus épségének az egész vonalon.

Komoly, mély vallásosság s erős német hazafiség jellemzi e levelek mindegyikét. Állandó témájuk a *politikai és vallási katholicismus* mélyreható különbsége. Ma az előbbi dominál s az ultramontanismussal és jezuitismussal azonos. Innen a romantika által fölélesztett r. kath. vallásos érzület hanyatlása s a r. kath. öntudat meggyöngülése az egyházban, míg más oldalról ijesztő módon növekszik a római, lourdesi

és trieri zarándoklások buzgalma, a centrupárt politikai hatalma, a jezsuiták befolyása s a pápaságnak a socialdemokratiával és Franciaországgal való kaczerkodása. Az önző politikai hatalmi törekvés ma a jelszó az egyházban a benső egyházi és dogmatikai vallásosság kimondhatatlan kárára. Az ultramontanizmussal azonos e politikai jellegű catholicismus magna chartája a kánonjog s a Syllabus merev, modernellenes romanismusa. Ez ma a hangadó a r. kath. világban, s ha ez így tovább megy, „oly krízisnek néz elébe a r. kath. egyház, mely következményeiben nagyobb és radikálisabb lesz az 1517. és 1789. szomorú katasztrófánál“.

Spectator szerint e politikai jellegű catholicismus főleg IX. Pius, és XIII. Leó, a „békepápa“ műve, mivel ők „politikai czélokra alakították át az egyházi organismust“. Bár Leó pápa mindúntalan reformál a bibliai tudománnyal, a papneveléssel, a breviariummal, az ereklyék történeti hitelesítésével stb., örökös engedményeivel és fölmentésével még sem tudja megkülönböztetni a lényegest a lényegtelentől, a marandót az esetlegestől a catholicismusban. E politikai jellegű catholicismus — Spectator szerint — oka annak, hogy az anglikánus, a görög keleti és a nyugat-római egyház egyesítése létre nem jöhet. E catholicismus okozza azt, hogy a jezsuita rend mai működése mindenben a pápas világuralom czéljait szolgálja s a modern állameszme teljes kifejlődését megakadályozza.

Spectator leveleinek mindúntalan visszatérő sarkalatos alaptétele az, hogy *a mai politikai catholicismus az ultramontanizmussal azonos*. Ez ultramontán politikai catholicismus kátés tantétele pedig így hangzik: Ultramontán az, ki a hierarchiai egyház fogalmát a vallás fölé helyezi, ki a pápát fölcsereéli az egyházzal, a ki azt hiszi, hogy istenországa a világból való, a ki a középkori curialismus értelmében Péter hatalmában egyúttal a fejedelmek és népek feletti joghatóságot is látja, a ki a vallásos meggyőződést hatalmi érdekeknek alárendeli, s végül ultramontán az, a ki a saját lelki ismeretét idegen tantekintélyeknek áldozza fel.

A politikai catholicismus ez ismertető jeleit a leghívebben az 1864. decz. 8-iki *Syllabus* s az 1870. július 18-iki *vatikáni dekrétum* tükrözi vissza. Előbbiben azt olvassuk, hogy: A r. kath. vallás minden más cultus kizárásával mint egyes egyedüli államvallás tartandó fenn; a cultus szabadsága az egyes erkölcsének és kedélyének megrontására és a közöny pestisének terjedésére vezet: a pápa kötelességével és állásával ellenkezik, hogy a haladással, a liberalismussal és a modern

művelődéssel kibéküljön s azzal egyezkedésre lépjen; erőhatalmi eszközök alkalmazása az egyház jogköréhez tartozik stb. Mi több, a pápa kárhozatos tévedésnek mondja a világi hatalomnak az egyháztól való függetlenségét ép úgy, mint a népsouverainitás teoriáját, s azt hangsúlyozza, hogy míg a pápa saját belátása szerint minden világi dolgot foruma elé vonhat, addig a fejedelmek semmiféle ürügy alatt sem avatkozhatnak a vallási dologba. S a mit a Syllabus csak jelzett, t. i. a modern állam és a cultura ellen intézett nyílt hadüzenetet, azt aztán a vaticanum „divinitus revelatum dogma-“ként 1870-ben szentesítette, a midőn a pápának „az egész egyház fölötti teljes és legfőbb jurisdictionális hatalmat“ tulajdonított és pedig „a hit- és erkölcs dolgaiban“ ép úgy, mint „az egész földkerekségre kiterjedő fegyelmi és kormányzati ügyekben“. Ebben a két dekrétumban tehát világosan és félreérthetetlenül körvonalozva vannak a politikai jellegű catholicismusnak világoralomra törekvő céljai. Nem a római egyház, mint olyan — mondja helyesen Spectator, — hanem a pápaság világoralmi oldaláról tekintve egyenesen folytatása az antik caesári uralomnak. Azért aláássa a hármasszövetség politikai alapjait, a tönk szélére juttatja Ausztriát, felforgatására törekszik az egységes Itáliának s visszaállítására az egyházi államnak, vagyis röviden: feltétlen világoralomra törekszik az egész vonalon minden egyes ténykedésével.

A ki a történetet ismeri, az előtt a romanismus céljai világosan lebegnek. Hisz' „Róma küzdelme a világoralomért a legterjedelmesebb és legtartalmasabb fejezete a világ- és egyháztörténelemnek“. Sajnos, hogy egy *Niebuhr* vagy *Bismarck* Canossába került egyházpolitikájának sejtelve sem volt a pápas catholicismus e hódító céljairól és útjairól. E pápas, ultramontán s politikai catholicismus „pionirjai“ kezdettől fogva a jezsuiták, s azok harcra termett organuma a *Civiltà catholica* s az *Osservatore romano*. Az ő művek Rosmini vallási catholicismusának elnyomatása, a hármasszövetség következetes meggyanusítása, a francia revanchepolitikával való kaczerkodás, a sok római búcsújárás és Péterfillér s a régi uralomravágyó curialismus föllevenítése. Eszközeik az ultramontán sajtó s a kath. (német, belga, osztrák és magyar) nagy gyűlések és egyesületek, a melyek különben Spectator szerint a népre irányuló pápas fanatizálástól eltekintve „a szellemi gyengeség és szegénység jelei“. Szerencsétlenül járt theologusok, megbukott philologusok és elkergetett „referendárok“ e sajtó írói, a kiknek hangja és nyelvezete a legtöbb esetben a tisztesség s a társadalmi műveltség leg-

elemibb törvényeivel is ellenkezik. Szövetségesei a politikai katholicismusnak „a francia ochlocratia terrorismusa” s „a socialdemokratia radicalismusa”, s „a vatikán alliansza Franciaországgal oly köztudomású tény, a melyet ma komoly politikus kétségbe nem vonhat”. Hisz’ már *Megha*, müncheni pápai nuntius is kimondotta, hogy „rajtunk már csak a revolutio segíthet!” Az államhoz való viszonyában jellemzi e politikai katholicismust a liberalismus iránti határtalan gyűlölet s ebből folyólag a lelkiismereti szabadság és a nemzetiség elvének elnyomása. A modern jogállammal szemben a régi curialismust akarja halottaiból feltámasztani, a mely szerint „a kulcsok hatalmában a fejedelmek és népek feletti joghatóság is ben van foglalva”. Azért nem szívelheti a katholicismus a szabad tudományt sem. Hiszen a csalhatatlan pápás tantekintély álláspontján a tudományos kutatás szabadságáról szó sem lehet. A lourdesi csuda pötöl, illetve klerikalizál ott minden tudományt. Vannak ugyan kath. tudósok, de azért p. o. a speculativ theológiával vagy a történeti kritikával való komoly foglalkozás csaknem lehetetlenség a katolikus tudósra nézve, mivel „az ultramontán katholicismus célja nem a tudomány, hanem a hatalom”. E katholicismusban a politikai hatalmi érdekek mellett teljesen háttérbe szorulnak a vallásos ethikai érdekek, a miért ez az irány ellentétben áll a komoly bibliai kutatással, a történettudással, a correct igazmondással s a modern eszmevilág összes követelményeivel.

Ez a politikai katholicismus, Spectator szerint, a *mai hivatalos kath. egyháziaság*, a melynek főbb ismertető jelei, mint láttuk, a világi — politikai és vallásos — szellemi érdekek összezavarása, a viláгурalomra való törekvés, a forradalmi elemekkel való kaczerkodás, a tudományos kutatás szabadságának teljes megkötöttsége, a népek és nemzetek leigázása s az erkölcsi felfogásában való corruptio. Ezért elvetendő a Syllabus értelmében a lelkiismereti szabadság, a modern művelődés, a modern jogállam, s általában az egész modern eszmevilág a maga összes attributumaival és követelményeivel. E politikai katholicismus csalhatatlan igazságokat oktrojál a tudományokra s azt hirdeti, hogy katholizálni kell a történetírást, a philosophiát, a nevelést, az államtant, sőt még a természettudományokat is. Tanrendszere és tanépülete az emberi nem megkötöttségét példázza és nem az egyéniség szabad megnyilatkozását. A dogma lenyűgözi itt a szellem és az ész szabad röptét. *Valóságos dogmauralom*. A szellemi haladás terén a mai katholicismus egy nézetten van Goethe Mephis-

tójával: Az egyháznak jó gyomra van. (Die Kirche hat einen guten Magen.)

Im ez a *politikai* catholicismus rövid rajza Spectator egyházpolitikai leveleiben.

Ezzel a viláगरalom molochját szolgáló és imádó katholicismussal szemben, mely a középkorban rémséges kegyetlenséget űzött az inquisícióval s a máglyákkal, túlhajtotta a szentek cultusát és a búcsújárásokat, szülte a modern eszmevilágot elátkozó Syllabust s a vatikánomot, leigázta a tudományt s a művelődést, az 1879. aug. 4. encyklikával megnyitotta a középkori felfogás mohos és dohos odvét, sőt az 1878. decz. 28. illetve 1880. decz. 3. encyklikával erkölcsi romlásnak és „forradalomnak” bélyegezte a reformációt, s „hírhedt gonosz és istentelen apostolnak” annak hősét: ezzel a catholicismussal szembeállítja Spectator a vallási catholicismust, illetve azt az égető szükségét, hogy a római catholicismus vallásos-erkölcsi értelemben átalakíttassék. A vallási catholicismus főbb elvei a következők: Lényeges különbség teendő a catholicismus politikai és vallási jellege között. A politikai helyett a vallásit kell kidomborítanunk a személyes vallásos élet fejlesztésében, az élet helyesebb berendezésében s a tudomány és művészet józan érdekeinek felhasználásában. A római kath. egyházkörmányzat túlságos összpontosításának csak a középkorban volt meg a maga értelme és relativ jogosultsága. E czélból a vallásos és egyházi élet terén jogosult a subjektív irányzat, s a vakhitűséggel szemben a bíráló. A merev dogmatismussal szemben meg kell tisztítani az egyházat a túlhajtott szent cultustól s a mértéktelen búcsújárástól, sőt inkább az egyház áhitatosságaiában is kifejezésre kell jutnia az individuális s a nemzeti elemnek. Az egyházban is érvényesítenünk kell a modern civilisatiót a maga összes attributumaival és következményeivel, s nem szabad a modern eszméket eltemetnünk a kulturképtelen maradiság fertőjébe. A modern kath. tudomány és művészet igen szépen megfér a modern eszmevilág haladó követelményeivel. A catholicismus távol legyen minden politikai világi vonatkozásoktól, mivel annak benső életeleme kizárólag a tudomány, a művészet, az irodalom, a szív kegyessége, a tiszta erkölcsi élet s a felebaráti szeretet gyakorlása. Ez a vallási catholicismus óvja meg az egyházat egy másodlík 1517-iki katasztrófától, s szellemi téren a tepsedéstől és a maradiságtól. Mert hát az egyház kulturképes és a kultura egyházképes. A mi a második szellemi hatalom kölcsönös megértését akadályozza, az nem maga a catholicismus, hanem annak merev theologiai conservatismusa és önző politikai

jellege. A valódi kath. egyháziasság épen nem áll ellentétben azzal a modern eszmevilággal, a melynek a természeti, történeti, bölcséleti és nyelvtani tudományok diadalmas terjeszkedése, a népek és nemzetek életében a nemzeti gondolat túlsúlyra jutása és az individualismus a vezértényezői.

Még jobban kidomborította a vallási katholicismust *Ehrhard* bécsi, jelenleg freiburgi theol. tanár s *Krauss* tanszékének szellemi örököse „*A katholicismus és a XX-ik század az újabb kor egyházi fejlődésének világításában*“ és „*Liberális katholicismus*“ cz. műveiben. Ezekben támadja a katholicismuson függő anakronizmusokat, élesen bírálja a csak relativ értékű jezsuita rendet, csak megszorítva és korlátozva ismeri el a pápás családokozhatlanságot, muló érvényű kortörténeti jelenségnek deklarálja a Syllabust, IX-ik Pius pápának 1864-iki e monstruosus okmányát; kikel az egyház türelmetlensége ellen, hangsúlyozza a subjektív irányzat szükségességét, a hívők egyéniségének részvételét az egyház közigazgatásában s általában meg akarja tisztítani a r. katholicismust a kultúrkeptelen maradiságtól s alkalmassá akarja tenni az emberi szellem vívmányainak a befogadására. A szellem szabadságának érzetétől áthatva hangsúlyozza a katholicismus s a modern kultura összeegyeztetése szükségességét a szellemi élet összes vonatkozásaiban. A miért is történeti szempontból vizsgálja a katholicismus fejlődését, s a maradandó jellegű hitigazság, morál és egyházi szervezet érvényben tartásával csak a történeti fejlődés eredményének mondja a latin nyelvű misét, a coelibátust, s az áhítatossági gyakorlatokat stb. stb.

A modern eszmevilág és a katholicismus összeegyeztetésében *Spectator* további követői *Jodl*, *Güttler*, *Egger*, de főleg *Schell* würzburgi és *Wahrmund* insbrucki tanár. *Schell* a dogmákról szóló tanba a haladás elvét és a liberálisabb bölcséleti felfogást akarja belevinni, míg *Wahrmund* viszont a középkor egyházjoga ellen száll sikra. Ideáljuk a *modern* kath. tudomány, s organumuk a Münchenben megjelenő „XX-ik század.“ „Abban mind megannyian egyeznek, hogy a mai katholicismus épen vallásos oldaláról tekintve gyökeres reformokra szorul, s hogy a katholicismus lényege s a modern tudomány és műveltség valóságos vívmányai között békére kell törekednünk. Különben a katholicismus s a modern eszmevilág összeegyeztetésének gondolata a mult század közepe táján már a francia *Montalembert*-t is foglalkoztatta. Mi több Németországban a papoknak egész lelkes, tudós gárdája csatlakozott *Spectator*—*Schell* és *Ehrhard* amaz elveihez, a melyek

napjainkban már Franciaországban, sőt Olaszországban is kezdenek hódítani.

A katholicismus gyökeres vallási reformálásának egyedüli útja a kultúrával való békekötés mellett az *Assisi Ferencz középkori világ- és politikaellenes keresztyénségére való visszaterés*, mint a kiben Spectator „a vallási katholicismus tipikus képviselőjét“ látja, s ki mellé még *Newmant*, *Rosminit* és *Manningot* s a francia *Mignot*-t helyezi. E vallási katholicismus úgy viszonylik a politikaihoz, mint a gyermek a férfiúhoz. Az előbbinél a közvetlenség s a naivitas, utóbbinál a jogi reflexio, a logikai vaskövetkezetesség s a rendszer a domináló elem. Hát annyi bizonyos, hogy Assisi Ferencz középkori vallásos egyéniségének vallásos ihletében, hitterjesztői hivatásában, koldusszegénységében, a földi gyönyöröktől való lemondásában s ellenállhatatlan ékesszólásában van valami imponáló, a kinek egy szavára, keze egy intésére városok és országok hódoltak és megmozdultak a középkorban. Tisztán érzelmi szempontból tekintve van kétségtelenül valami utóérhetetlen magasztosság és őszinte lemondás igénytelenségében, a mely fölötté áll a világ és a politikai jellegű katholicismus minden dölyfös hatalmának és hivalkodó dicsőségének s ez Spectatornak is méltán imponálhatott a nagy középkori egyházi alak vallásos jellemén, a melyért tudvalevőleg maga *Hase* is, az illustis prot. történetíró „valódi szentnek“ nevezte. Másrészt azonban kötve hiszszük azt, hogy Assisi Ferencz volna valódi megtestesült képviselője a keresztyénség legigazabb ideáljának, kinek az Úr követésében tanusított szolgálai utánzása s merev judaizáló jellegű keresztyénsége messze távol áll Pál apostol és Luther megtisztult evangéliumi keresztyénségétől. Spectator vallási katholicismusa és az evangéliumi vallásosság között minden tiszteletünk és rokonszenvünk mellett is igen nagy az elvi ellentét, mivel e katholicismusban is a törvény cselekedetei által való megigazulást keresik, s a hitből és az Istennek ingyen való kegyelméből eredő igazság bibliai gondolata mellékes valami. Azért mondja Spectator, hogy a „protestantismus kizárólag az 1517-iki reformáció („katastrófa“) műve“, s Möhlerhez hasonlóan azt mondja Ehrhard is, hogy „a protestantismus szánalmas vergődése az emberi léleknek“, a melynek, mint ilyennek, semmi köze a modern kultúrához. Spectatornak a protestánsellenes álláspontja abban is nyilvánul, hogy nem rokonszenvez az exjezsuita Hoensbroech gróffal, helyteleníti az ókatholikusok „szánalmas“ szakadását, hogy több francia kath. papnak a protestantizmusra való áttérését „az egyházi talaj elhagyásának s a forradalmi tér elfoglalásá-

nak“ deklarálja, s hogy pláne a protestantismust „az individualitás túlzásának“ mondja.

Érdekes, s egyúttal fájdalmas, hogy e korszerű „egyházpolitikai levelek“ avatott tollú s nagy tudású írója meg van győződve arról, hogy a mit mond, a jelenkori nemzedékre nézve mitsem ér. A jövőre gondol, s nem a jelennel; nem törődik azzal, „*a melyek most vagynak*“, hanem prófétai lélekkel csak azt látja, „*a melyek ezek után következnek*“. A jelenkor szellemi és morális fogyatkozásainál fogva nagy tömegeiben a komoly vallási reformokra képtelen. „Ma csak bizonyosságot kell tennünk az igazságról, s el kell hintenünk a magot egy jobb jövő nemzedék számára“. Hát az bizonyos, hogy *Spectator* uram a maga reformtörekvéseivel legalább is nagy illusionista, és pedig azért, mivel 1. a mai vatikáni pápás római katolicismus sít ut est, aut non sit, vagyis a reformokra teljesen képtelen; 2. a vallási reformok nem szavak, vagy tudományos iratok és tárczaczikkek, hanem a lelkiismeret bizonyosságai és tettei által érhetőek el, s 3. mivel a valódi vallási reform soha sem áll kompromissumokban, vagy kulturképekben, hanem az igazság szeretetében, a lelkiismeret tisztaságában s az igaz ügyért való martýriumokban. A törvényvallás álláspontján a mai politikai jellegű katolicismus vallásilag sem reformálható.

De hát mit mondanak majd Rómában *Spectator* egyházpolitikai leveleihez és *Ehrhard* és társainak reformkatolicus törekvéseihez? Hát azt, hogy a vallási és politikai katolicismus megkülönböztetése „tudós és liberális kapaszkodók számára való idiota distinctio“, továbbá azt, hogy Krauss tanár „végzetes tévedései“ onnan származnak, hogy „sohasem tudta a centumpártinak megbocsátani, hogy a freiburgi érseki széktől két izben is elütötte“ (azzal mindúntalan Luthert, Möhlert és Döllingert is vádolja a klerikális történetírás!), és végül azt, hogy Krauss és társainak distinctiói tudós irodákban készült „kathedrai bölcsességek, a melyeken ott ül a halál sápadtsága s a tehetetlenség bágyadtsága, s oly „*Bildungs-katholicismus*, mely üres frázisnál egyébként nem vehető“. „S aztán *Steinhuber* jezsuita biborossal az élén jó eleve gondoskodik a római Judeo-kongregatio arról, hogy — mint a közelmúlt napokban olvashattuk — *Ehrhard Schell* példájára „*laudabiliter se subjecit!*“ A vatikán egyszerűen elhallgattatja a merész modern liberális szellemeket, s egy időre marad minden a régiben. Rég egyenetlik *Kepler* püspökék erre az utat Rómában!

Egy tanulsága mégis van a *Krauss-Ehrhard-Schell*-féle

reform. kath. irányzatnak, s ez az, hogy forrongásban van Németországban a tudósabb kath. papság, hogy válság van a mai hivatalos katholicismus körül, hogy a modern eszmevilág mégis csak döngeti a vatikán ősi kapuit, s hogy a vallási reformkatholicismus a merev hierarchiai egyháziasságban égető s el nem odázható szükségnek kezd bizonyulni. Ez épen a német kath. reformmozgalomnak a létjogosultsága, a mely bizonyára tisztázni fogja az eszméket abban az irányban, hogy *mi a lényeges és mi a lényegtelen a mai katholicismusban*, a mire nézve még igen sok téves felfogás észlelhető in capite et membris egyaránt. Az olasz gazdálkodás a legfőbb bajnak az okozója a római kath. egyházban s ennek és a politikai hatalomnak a megszüntetése a reformkatholicismus egyik legfőbb feladata. Mi protestánsok pedig érthető érdeklődéssel kísérjük a legújabbkori kath. egyházi fejleményeket.

Eperjes.

Dr. Szlávik Mátyás.

JÉZUS ÉLETE ÉS TANÍTÁSA.

(Első közlemény.)

Jézus élete és tanítása felmutatásánál különböző elvek szerint járnak el a kritikusok és bibliai theológusok. Vannak, a kik úgy vélekednek, hogy az Úr tanításának kritikai zsinórmértéke tartalmi szempontból a János evangélioma, ellenben már az előterjesztési alakra nézve a synoptikus írók az irányadók (de Wette); mások ezt a véleményt oda módosítják, hogy az Úr tanításának valódi, tárgyilagos tartalmát az alanyi szempontból beszélő János apostolnak evangélioma nyomán lehet kiválogatás és kritikai elemzés után, minden egyénies színezettől mentesen megállapítani (Cölln). Viszont némelyek a negyedik evangéliomot egyáltalában nem ismerik el az Úr tanításának forrásául (mint Baur és nézettársai), azon az okon, mivel szerintök abban egészen sajátos és egyéni színezésű tanfoglalom van kifejtve, a mely csakis a János apostol felfogási módjának a megismertetésére nézve érdekes és tanulságos. Általában a bibliai theológusok egészen kiválasztják Jézus életének megírását az Ő tanításainak előadásától és ez utóbbi elemzésénél is, a synoptikus evangéliumok meg a negyedik evangélium tartalmát két külön csoportba osztják s amazokról vagy úgy szólnak, mint a legősibb hagyomány írott forrásairól, a negyedik evangéliumról pedig mint későbbi eredetű kútfőről (Weisz), vagy pedig igyekeznek e kettőt magasabb összhangba hozni, mint az apostoli korszak tanbeli felfogásának eredményét (Oosterzee). Szóval kiki más-más módszer szerint foglalkozik ezzel a tárggyal, a mely úgy a kánontörténelemnek, mint a keresztyén theológiának kétségkívül egyik legbonyolultabb tétele.

Bibliai theológiai állásponton felesleges eljárás volna belebocsátkozni annak a kérdésnek szörszálhasogatásig menő bonczolgatásába, hogy vajjon csakugyan a szem- és fültanuk foglalták-e írásba az evangéliumok tartalmát. Tudjuk, hogy sem Márk, sem Lukács nem volt az Úr tanítványa és így nem közvetlenül hallott s látott tényekről írtak; az azonban

kritikailag igazolt tény, hogy a Jézus életéről és tanításáról fenmaradt legrégebbi hagyomány szem- és fültanuktól ered s ebből a szájhagyományból mint forrásból merítették az apostoli korszakbeli evangéliomirók. Ám hogy az Úrnak összes beszédeit, tanításait, tetteit hiven és pontosan feljegyezték-e, azt határozottsággal nem állíthatjuk, míg másfelől bizonyos, hogy az újszövetségi tanfejlődés gyökérszáalai a legrégebbi szájhagyományig nyulnak vissza s abból indulnak ki. Epen azért én, az Úr élete és tanítása előterjesztésénél, mind a négy kánoni evangéliomot megszorítás nélkül forrásul fogadom el s nem osztom azt a nézetet, mintha a negyedik evangéliomban foglalt jézusi beszédek s adatok egy része nélkülöznék a feltétlen hitelesség kellékeit. Sőt ellenkezőleg arra a meggyőződésre jutottam, hogy a synoptikusoktól fel nem jegyzett egyes tények és tanítások megtörténte és mivolta felől teljesen megbízható értesülést szerezhetünk a János evangéliomából, a mely a synoptikus evangéliomok tartalmát és hézagos részleteit oly módon egészíti ki, hogy mi Jézusról a valóságnak megfelelő tökéletes eszményképet alkothatunk magunknak. És az én elemzésemnek nem is az a célja, hogy a synoptikusok Jézusát a János apostolétól megkülönböztessem és amarról mint ősi alakról, emerről meg mint már eszményesített Istenemberről szóljak, hanem egyszerűen felmutatni kívánom az evangéliomokban élő s a lelki világban igéje és Lelke által szünetlenül munkálkodó Idvezítőnek földi pályáját és tanításait, noha főbb vonalakban mindamellert úgy, hogy ez elemzés olvasása után kiki vallást tehessen Jézusról ekképen: Íme Istennek a Báránya, a ki elveszi a világ bűnét!

I.

A messiási ígéretek és Jézus születése.

Jézusnak, a választott nép köréből született Messiásnak világra jövele előzményeit, nevezetesen a reá vonatkozó ó-szövetségi ígéretek jelentőségét, egyedül Mózes és a proféták iratainak méltó figyelembe vétele és kellő nyomozása alapján, de ekkor is csupán az evangéliomi hit világánál láthatjuk és érthetjük meg hiven, igazán. Gondolnunk kell főképen az Isten első evangéliomi ígéreteré (Gen. 3, 15), a melyet Ádám esete után nyomban kinyilatkoztatott, azzal a vigasztalással kapcsolatban, hogy az általa elbocsátandó Idvezítő megrontja, megsemmisíti a bűn összes hatalmát s visszaszerzendi az el-

kárhozott emberiség számára az elvesztett szentséget és igazságot. Aztán meg kell jelenítenünk az Ábrahámmal kötött ígéretségét (Gen. 22, 18), a mely szerint Isten kijelentette, hogy a hívő Ábrahám magvában, azaz Pál apostol helyes következtetése szerint az eljövendő Krisztusban, meg fogja áldani a föld összes nemzetségeit (Gal. 3, 16). Tekintettel kell lennünk továbbá az ezen ígéretet érintetlenül hagyó törvény kijelentésére (Exod. 20, 1—17., v. ö. Deut. 5, 6—21), a mely Izraél népének Urához való lelki és erkölcsi viszonyát szabályozza, a 430 esztendővel előbb (Exod. 12, 41., v. ö. Gal. 3, 17) már megállapított feltétel épségben hagyása mellett. Az isteni irgalom eme csodálatos megnyilatkozása újult meg időről-időre Izraél népének viszontagságos, de dicső történelme folyamán a proféták szózataiban, melyekben az Isten Lelke által vezérelt ama kiváló férfiak nemcsak a saját lelkek reménykedéseinek, szívök érzelmeinek és vágyainak, hanem az egyetemes bűnös világ megszabadulás után való epedő sóvárgásának adtak hű kifejezést.

A kijelentésnek eme fáklyavivői egyen-egyen úgy tűnnek fel a választott nép körében, mint Jehovának szolgálói, mint az ő beszédének, akaratának hivatott hirdetői és az elrejtett üdvítőknek látói, a kik az emberi tudás rendes határait felülmúló szellemi képességgel felruházva, oktatták a népet egyfelől az idők jeleinek megértésére, másfelől az eljövendő Messiás létének és lényének megismerésére. Ott állottak, mint a hanyatlásnak induló, hajdan virágzó theokratia őrei és hirdették Istennek azt az országot, a mely Izraélből kiindulva, a világ minden népét kebelére fogadja (Ézs. 2, 4) és ama boldog jövendőt, a mikor egyedül a lelki ország feje uralkodik, a kin az Úr lelke megnyugoszik (Ézs. 11, 2). Ennek a Dávid törzséből származó várva-várt Messiásnak személyét, működését és országát a leglelkesebb szavatokban hangoztatják az ó-világ felkent evangélistáján, Ézsaiáson (7, 14; 9, 1—6; 11, 1—10) kívül mások is, úgymint Jeremiás, a ki szinte látja a Messiásnak az elpusztult Jeruzsálem romjain felépülő királyi trónját (23, 5. 6); aztán Ezékiel, a ki az Izraél magasságos hegyén plántált cédrusról (17, 22—24) és az Isten nyáját legeltető amaz egyetlenegy pásztorról (34, 23) jövendölt; továbbá a világproféta Dániel, a ki megjelöli az időpontot is (9, 24—27), a mikor a földi hatalmasságoknál sokkal erősebb égi király, eljö mint embernek — fia (7, 13. 14), hogy örökké országoljon romolhatatlan lelki birodalma felett.

Az üdv ígért fejedelmének eljövételét sokféle módon,

de ugyanazon tartalmú szózatokban hirdette Haggéus is, a második templom enyészhetetlen dicsőségéről (2, 7—9), meg Zakariás a szeliden, szegényen megjelenendő királyról (9, 9) és Malakiás (3, 1; 4, 5) az Úr útját egyengető előfutárról szóló profétiáikban. Egyen-egyen egymás nyomdokiba lépve, jelezik az utat, az irányt, a melyen és a mely felé halad az ígélet, miglen elér a végcélhoz, a megvalósuláshoz. Így lobogtatják a proféták Izraélben és a pogányok közt az Úr világmegváltói ígéletének fénylő szövétnekét; ekként tartják fenn az igazi lelki theokratia eszméjét s a büntudat érzésének és a megtérés szükségességének hangoztatásával ekként fokozzák a szabadulás után való vágyódást és reménykedést.

Ám a mikor ajakuk elnémult, a mikor nem szólott többé proféta a néphez, csak néhány kegyes hívő várakozott még Jeruzsálemben a váltságra (Lk. 2, 38): ekkor jelenté meg Isten angyala által Zakariás papnak, amaz útegyengető János születését. Ekkor lön, hogy a mi után az ó-szövetségi kegyesek évszázadokon keresztül epekedve vágyakoztak, az már-már megvalósulandó volt az idő teljességében. Mintha csak a rég letűnt szent hajdankor vigasztaló zsoltárait zengette volna az a maradék, az a kisdéd sereg, mely még egyedül, de jól tudta, miről van szó. Keresztelő János születésének is épen az az indoka, hogy közelg az Úr, a ki mint örök király, hirnököt, követet küld maga előtt, hogy ez jelezze, miszerint Isten összes ígérétei megvalósulásának az ideje immár elközelgetett.

Ily előzmények után született Judea városában, Bethlehembben, a Dávid házából, szűz Máriától, az Istentől ígért Messiás, a mi Urunk Jézus Krisztus.

Hogy pedig az ó-szövetségi üdvígélet és az igazi lelki Izraél, a valódi theokratia tökéletes élő megvalósulása a szűz Máriától született Jézus, a kiben Isten lénye, a legmélyebb és legmagasabb tökély, a kegyelem és szeretet egyesülve mint objectív igazság öltött testet: ezt az üdvtényt hirdeti és vallja a bizonyágtévknek egész sora. Nevezetesen az angyali szózat által azt adja tudtul Isten a pásztoroknak (Lk. 2, 8—20), hogy az a kisdéd, a ki Bethlehembben Máriától született, az Idvezítő Úr Krisztus. Ugyanezt hirdeti az istenfélő agg Simeon is, a kinek kinyilatkoztatta a Szentlélek, hogy halált nem lát előbb, míg meg nem látandja az Úrnak fölkenntjét, Izraélnek dicsőségét (2, 25—35). Az ő áldó szavai mintegy előzalogai annak az isteni kegyelemnek, melyet bőségesen fog tapasztalni Jézus, ki rendeltetett Izraélben sokaknak elesésére és

feltámadására; de egyszersmind tapasztalni fogja ezt a kegyelmet a gyermek anyja is, hogy kijelentessenek sok szívnek gondolatai. Simeonhoz hasonlóan tesz vallást Jézusról a kegyes Anna, ki a Lélek indításából szólott Jézus felől mindeneknek, kik Jeruzsálemben a váltságot várták (Lk. 2, 36—38). Végül jönnek a hit ereje által vonzott keleti bölcsek, a világosság és váltság után epedő pogány világ eme kiváló képviselői, a kiket a bethlehemi kised látására az a csillag vezérelt, mely a jászolbölcső felett megállott. E jelenség élénken emlékeztet arra az ó-szövetségi jövendőzésre (Num. 24, 17), mely szerint Jákóbból csillag származik és Izraélből királyi pálcza támad, a mely, Bálám jóslata szerint, uralkodni fog a világ felett.

Mindezeket az előzményeket és az Idvezítő ekként történő születését hiven és érthetően feltárták Mózes és a proféták ihletett kánoni iratai, úgy hogy az ezek és az evangéliumok közt levő egységi kapcsolat nemcsak indokolt, okszerű és következetes, de egészen természetes is. Épen ezért mi úgy vagyunk meggyőződve, hogy a mily fontosak és jelentőségteljesek a Jézus Krisztusban megjelent tökéletes kinyilatkoztatás megérthetése végett az új-szövetségi kánon hiteles történelmi okmányai: viszont ez utóbbiaknak kellő megérthetéséhez épen olyan nélkülözhetetlenek Mózes és a proféták iratai. Mert, miként Augustinus találóan mondja: *Novum Testamentum in Vetere latet, Vetus e Novo patet.*

II.

Jézus bemerítése és megkísértetése.

Miként hajdan Mózes és József, úgy az idő teljességének betelése után nyomban, a világ Megváltója, Jézus, Egiptomban talált menhelyet. A mikor ugyanis a törvény értelmében felvette az Ábrahámmal kötött frigy külső jelét (Gen. 17, 10) s Jéhósua (LXX Ἰησοῦς) nevet kapott (Mt. 1, 21. Lk. 2, 21): Mária kitarotta a tisztulásra szabott negyven napot s felméne Jeruzsálembé, hogy bemutassa az Úr előtt elsősülött fiát s teljesítse a törvény szerint megállapított áldozatot (Lev. 12. Exod. 13, 2. 13. 15. Num. 18, 16. Lk. 2, 22—24). A Messiás testben megjelenése felett érezt örömet azonban csakhamar bús aggodalom váltotta fel, a mennyiben a kegyetlen Heródes üldözései elől kénytelen volt József Máriával és a kised Jézussal együtt Egiptomba menekülni, hogy teljesüljön a proféta (Hózs. 11, 1.) által az atyáknak kijelentett amaz ígért:

„Egiptomból hivtam ki az én fiamat“ (Mt. 2, 15). Az az igazi kezes, a kire való tekintetből Isten egykor a választott népet a szolgaság házából kiszabadította, most szintén oda megy, a nyomorúság és fogság földjére, hogy az ez által jelképezett lelki és erkölcsi elárvahodás, a kárhozatra jutás forgatagából megmentse s a szabadság és élet országába eljuttassa az Ő tulajdon népét. Ezalatt a Messiás megjelenése indokából örvendő pásztorok és kegyesek, nagy szorongattatások és keserves zokogások közepett töprengtek, nem tudva, sőt nem is sejtve, hogy Isten az ő Fiát a halál elől gondosan elrejtette, hogy titkos üdvtervét általa végrehajthassa.

Egiptomban rövid ideig tartózkodhatott a szent család, mert Heródes halála után József, a vele közlött látomáshoz képest, övéivel együtt visszatért, de már nem Izraél földjére, hanem a pogányoktól lakott Galileának rosszírú és romlott lakosságú városába, Názáretbe, a hol, mint a hitetlenek lakóhelyén, legkevésbé nyomozta az ellenség a gyermek Jézust (Mt. 2, 19—23). Ime Augustus császár Máriát Bethlehembe, Heródes a kisdédet Egiptomba, vérszomjas lelkű fia Archelaus pedig Názáretbe hajtja; de Isten a zsarnoki üldözések közepett és azok ellenére megdicsőíté irgalmát s megvalósította akaratát. A názáreti zajtalan és egyszerű környezetben eltöltött gyermek éveket az ihletett kánonírók szemei elől lepel takarja el, a mely csupán egyszer lebben fel, a mikor tudniillik Lukács leírja, hogy a tizenkét éves Jézus szüleivel együtt Jeruzsálembe ment a páska ünnepére, a mely alkalomból a templomban a tanítókat ámulatba ejtették az ő értelmes és bölcs kérdései és feleletei. Innen visszatért Názáretbe Máriával és Józseffel, a kik iránt engedelmes volt és „gyarapodott a bölcsességben, testének állapotában s Isten és emberek előtt való kedvességben“ (Lk. 2, 41—52). Hasonlóképen fátyol borítja ifjúkorát és férfiéveit is egészen addig, a míg mintegy harmincz esztendőös vala (Lk. 3, 23), úgy hogy a magános életben lefolyt éveiről csakis képzelet után alkothatunk magunknak fogalmat, de a mely bizonyára azt a meggyőződést érleli meg bennünk, hogy Idvezítőnk nyilvános fellépése előtt is a tökéletes szentség és igazság eszményképe volt.

Ezalatt kortársa és előhírnöke, keresztelő János, a pusztákban leélt hosszabb időfolyamat alatt, a reá váró hivatásra elkészülve, Tibérius császár uralkodásának tizenötödik esztendőjében, az ősi proféták módjára, szent komolysággal nyilvánosan fellép Judeának pusztájában (Mt. 3, 1—4. Mk. 1, 4—6. Lk. 3, 1—3.) és zúgó viharként hangoztatja szövegét az Istennek országáról, a megtérésnek keresztségéről s a

bűnöknek megbocsátásáról. Ugyanaz a beszéd volt ez, melyet kevésbé azután Jézus (Mk. 1, 14. Lk. 8, 1.) és a tanítványok (Lk. 9, 2.) intéztek a néphez és a melyről már az ó-szövetségi íróknak is hasonló gondolataik voltak (Zsolt. 97, 1. Ézs. 52, 7). Az igazság és kegyelem országának, az elvesztett paradicsomi boldogság visszaszerzésének elérkezett idejéről tesz bizonyosságot keresztelendő János, hirdetve, hogy az ország, a melyről ő szól, nem e világból való, hanem olyan lelki ország, a melyben Jézus kormányoz igéje és Lelke által s melynek igazsága hasonlíthatatlanul felette áll a farizeusok és írástudók képzelt öngazságának. Ezt a beszédet, mely a szertartási törvényeknek és a hagyományoknak mellőzésével egyedül csak megtérést sürgetett, nem szívesen hallgatták a farizeusok, kik magokat újjászülötteknek, Ábrahám ivadékainak és az ígért törvényes örökösének tartották s azt vélték, hogy kizárólag ő hozzájuk jó el a remélt és várt Messiás. Annál később szívesen fogadták e tanítást a bűn és kárhozat súlya alatt görnyedező, kevés számú őszinte lelkek, a kik egész mivoltában felfogták és értették ennek az üdvöngé-liomnak lényegét és áldását. Keresztelő János azonban nem tesz különbséget farizeusok és bűnösök közt, sőt kivétel nélkül mindenektől megtérést kíván. Profétai szózatában közvetlenül összezatolja az összes messiási vonatkozású jóslatokat a már megvalósult üdvténynyel, nevezetesen Idvezítőknek zajtalanul, csendben történt világra jövetelével és már-már küszöbön levő nyilvános fellépésével, hozzátevéen, hogy a bünt büntető igazságosság nemcsak nem késik, de már itt is van; (a fejsze), az általa hatalommal hirdetett ige megteszi hatását: annak okáért vetkezzék le kevélységüket s alázattal, valódi bűnbánattal térjenek meg, mert ime jó az az erős, a ki keresztel Szentlélekkel és tüzzel (Mt. 3, 10. 11). János tehát a Messiás kegyelméről és igazságáról tesz vallást a pusztában és ennyiben ő az ó-szövetségi theokratia meg az újszövetségi kegyelmi frigy egységi lánczolatának egybekötő kapocsa s úgy is, mint a messiási ígéretek megvalósulásának élő szemtanuja és ihletett tolmácsa, nyíltan minden tartózkodás nélkül feltárja azokat a bűnököt, a melyekben a képmutatók leledzettek s eljárása az volt, hogy a megtéroroket bemerítés után vette fel a hívók közé (Mk. 1, 4.) E jelképes cselekmény alaki tekintetben híven emlékeztet a dávidi és salamoni korban már alkalmazott proselyta keresztségre, a melynek jelentősége abban határozódott, hogy a pogányból zsidóvá lett ember, a bemerítés alkalmával végképen megszűnik létezni mint pogány s mintegy újjászületett

állapotban nyerte el a szövetség külső jegyét. E szerint ha János azt kívánja, hogy a bűneikből megtérő zsidók szintén bemeritessék magokat, ezzel azt fejezi ki, hogy voltaképen a zsidó épen olyan bűnös Isten színe előtt, mint a milyen a pogány, és épen úgy szüksége van a bűnbeismerésre, a megtérésre és a váltságra. Ennyiben a János keresztsége lényegileg ugyanaz, a mit Pál apostol az ó ember megöldöklésének és az új ember megelevenülésének nevez (R. 6, 3. 4). Ehhez a keresztséghez járult Jézus is; azokhoz a bűnösökhöz, farizeusokhoz és irástudókhöz csatlakozik Ő is, a kiket János épen oly módon vesz fel az Isten országának tagjai közé, mint akár a bálványimádó szülektől származott pogányokat. Am épen e mély megalázódása alkalmából lesz nyilvánvalóvá úgy, mint amaz ígért Messiás, a kit János a nagy sokaság szemeláttára és fülehallatára ezzel a kijelentéssel fogad: „Íme Istennek ama Báránya, a ki elveszi a világnak bűnét“ (Ján. 1, 29). E kijelentésben benne van mindaz, a mit Mózes és a proféták a Messiásról szólottak, hogy tudniillik ő nemcsak a zsidóknak, de a pogányoknak is, szóval az egész bűnös világnak Idvezítője. János e szavai annál nagyobb fontosságúnak, mert ő előbb nem ismerte Jézust úgy, mint Messiást, a kiről az ígéretek szólottak (Ján. 1, 31.), de Isten kinyilatkoztatta neki, hogy az az egyén, a kire a bemerítéskor a Lélek mintegy galamb alakjában leszáll és rajta megnyugoszik, az a megígért Messiás, a ki eljövendő vala (v. ö. 33. v.).

Jézus bemerítettése tehát nem valami külsőleges, üres szertartás, hanem lélekben és igazságban teljesített jelentős cselekmény, a mely azt példázza előttünk, hogy Ő, a ki bűntelen és ártatlan létére „a bűnösök közé számláltatott“, mint Istennek szolgálója és atyafainak keze, az emberiség bűnével megterhelten, alámeríteti magát a halál keresztvizébe, hogy annak hullámaiban minden bűntől megtisztítsa és megtisztulva Isten színe elé vigye az ő tulajdonul szerzett népét. Az Atya akarata, rendelkezése és tetszése iránt tanúsított ezen engedelmisségi tényével igazolta Jézus, miszerint Ő az egyedüli megszülött Fiú, a ki örök dicsőségéből önként szállott alá erre az elkárhozott földre és a bűnösökhöz hasonlóan alámerül a lelki megtisztulást, az újjászületést jelképező hullámok mélyére a végett, hogy az elveszett és istentelen világ tisztátalanságát lemossa és ezáltal a bűnösöket megszentelje, megmentse, Atyjának pedig tökéletes elégtételt, örök érvényű engesztelést nyújtson.

Ezen fiúi hű engedelmissége és tökéletes szeretete

tényének kedves voltát és érvényét hirdeti a megnyilatkozott egekből aláhangozott szózat, mely Őt a magasságban lakozó Isten Fiának nyilvánítja (Lk. 2, 32, 33); másfelől igazolva lőn itt az, hogy Jézus, a Dávid fia, Ábrahám magva, a kiben az örök Logos lett test (Ján. 1, 14); továbbá hogy Ő az a szolga, a kire az Úr reá vetette mindnyájunknak álnokságát (Ézs. 53, 6), és Ő az a tökéletes szeplőtelen Bárány, a kinek örök érvényű áldozatát az ó-testamentomi összes áldozatok csakis gyarló árnyképekben voltak képesek kiabrázolni. Itt a bemerítéskor valósult meg a profétai jóslat, hogy Jézus az Isai törzsből való vesszőszál (Ézs. 11, 1. 2). Ő a világ egyedüli Megváltója, kinek a Jordánban való bemerítettése. az Ő kereszthalála vérkeresztségének biztos előjele, de viszont a víz hullámaiból való kijövése tökéletes megdicsőülésének a záloga. Itt, a világ és emberiség váltságának e páratlanul álló mozzanatánál szemléljük, észleljük és tapasztaljuk a szentháromság egy örök Isten kinyilatkoztatását: a mikor az Atya szózata hallatszik a megnyilatkozott égből, a Fiú megkeresztelkedik és a Lélek leszáll Ő reá.

E tétel tárgyalásánál önkéntelenül felmerül az a kérdés, *miért* kellett leszállani a Szentléleknek Jézusra, holott Ő már előbb is teljes vala Szentlélekkel? továbbá *hogyan* szállhatott alá a Lélek Ő reá, holott Ő a szentháromságnak a második alanya? Az első kérdésre azt mondjuk, hogy a profétai szózat (Ézs. 61, 1) szerint az Úrnak, a Jehovának Lelke oly tökéletes mértékben közölve van az örök Igével, hogy ő Lélekben a Jehovával öröktől fogva ugyanazon valóság. Epen a Léleknek e teljes közöltetése következtében nyerte Idvezítőnk a profétai, főpapi és királyi tiszt betöltésére képesítő erőt s ez által lett Isten felkentje, azaz Krisztus. Ám, mivel a Jordánba való bemerítés egyenesen a Szentlélek indításából és akarata szerint való cselekmény volt: ezért szállott alá a hullámokból felemelkedő Messiásra az Isten Lelke, hogy meg-elevenítő, éltető, teremtő hatalmával vele, benne, rajta maradjon, rajta megnyugodjék (Ján. 1, 32) és az eget s földet kiengesztelő örök Fiút dicsőséggel sugározza körül. A második kérdésre meg azt feleljük, hogy Isten Lelke azonos a Krisztus Lelkével; de nem a mindent megfejteni törekvő véges emberi értelem sikertelen következtetései, hanem a kinyilatkoztatás titokzatos előadása szerint. Ez a Lélek a Jézus bemerítése alkalmával nem az örök dicsőségben országoló menyeyi királyra, a trinitás második alanyára, hanem az Istentől elpártolt bűnös ember alakjában megkeresztelkedő Messiásra szállott alá akkor, midőn a bűn és halál éjszakáját

tündöklő nappallá változtatta, Isten bünt büntető ítéletét magára vette, az eget a földdel kiengesztelte, a mely tényének megkezdésekor a Lélek bizonyoságot tesz arról, hogy a megváltás munkáját az Isten hatalma által és akarata szerint be is fejezi az, a kire a Lélek a megnyilatkozott egekből alá szállott. Ekképen lett az Idvezítő missiójának kezdetén végbement vízkereszttség az Ő pályája végén bekövetkezett vízkereszttségének előjele, viszont ezen Ő kereszttségének okozata az, hogy a benne hívők egyházának tagjai, a Szentlélekkel való megkereszteltetés üdvjavaiban részesülnek.

Ugyanaz a Lélek, a ki Idvezítőnkre galambhoz hasonló alakban leszállott, vivé Őt a bementés után, a Jerikótól északra fekvő, ma Quarantaniának nevezett pusztaságba, hogy mint második Ádám, helyettünk és érettünk alávesse magát a sátán kísértéseinek a végett, hogy Atyja iránt való hitének és engedelmségének fegyverével megsemmisítse a bűn és sötétség országát és biztosítsa az igazság és szentség tökéletes diadalát.

A megkísértetés evangéliumi előadását az újjabkori theologusok közül némelyek (Schleiermacher, Usteri) pusztán példázotnak, mások (Ullmann és nézettársai) a Jézus lelkületében végbement benső tény téves tárgyiasításának, ismét mások (Strauss, de Wette, Gfrörer) allegoriának és mythosnak tartják és így valóságos megtörténtét kétségbe vonják, sőt merőben tagadják. De az evangéliumi elbeszélés alapján mindezek a feltevések igazolatlanoknak bizonyulnak; másrésről meg figyelembe kell vennünk, hogy itt olyan szellemkölcsei mozzanattal állunk szemközt, a mely az emberi érzékek körét mérhetetlen magasságban és mélységben meghaladja és a melyet emberi szavakkal előterjeszteni lehetetlen. A Jézus megkísértetésének történeti ténye nélkül megfeyjthetetlen marad előttünk az, hogy az egyes ember és az egyetemes emberiség, a megpróbáltatás és bűn tűzárjaiból vajjon megmenekülhet-e? és ha megmenekülhet, mi módon, mely úton történhetik ez? Jézus az az egyedül Szent, a ki a teljes magárahagyatottság, a legborzasztóbb nélkülözés és éhség közepett csupán csak Atyjának igéjéhez ragaszkodott, a ki hitét a világ és pokol fejedelmének minden hamis okoskodása ellenére rendületlenül megtartotta, a ki semminemű földi és szellemi hatalom előtt térdet nem hajtott, de mint Isten örök Fia, engedelmes és hű maradt Atyjához és ezáltal minden kísértés felett diadalmaskodott, hogy hivei számára is biztosítsa a bűntől mentesítő szentséget s visszaszerezze az első Ádám bűne miatt elveszett igazságot és örök életet.

III.

Jézus és a tanítványok.

Jézus nyilvános tanítói pályáját a megtérésről és a mennyek országáról szóló ősi, de időről-időre ismételten hangsúlyozott profétai szózat hirdetésével kezdte meg (Mt. 4, 17). Nem lépett fel új életelvekkel, vagy azelőtt ismeretlen vallás-erkölcsi követelményekkel, hanem Atyjának akaratát és idvezítő kegyelmét jelentette ki lélekben és igazságban (Mt. 3. 14. 38. 39). Örömhírt, evangéliomot hozott alá nemcsak a testiképen megfáradottaknak, nyomorultaknak, hanem főképen a lelki szegényeknek, bűneiken bánkódóknak és az Izraél nyája szétszórt juhainak, a kik egyszersmind a társadalmi és állami elárvahodás örvénye szélén is állottak. Ez az evangéliom teljtartalmilag a profétai értelemben vett eszményi theokratia megvalósulásáról szólott és így azt az üdvényt mutatta fel, a mely után Izraél reménykedett, de a melyet a törvény alatt el nem érhetett. E szerint minden olyas feltevés, mintha Jézusra a Makkabeus Jonathán († 143. Kr. e.) korában már létezett essenizmus szigorú és túlzó erkölcsi elvei gyakoroltak volna hatást, vagy mintha Ő az alexandriai miveltség befolyása alatt állott volna s ilyenféle világnézettel és ilyen szellemenben kezdte volna meg misszióját, mindez téves és indokolatlan. Ő nem erkölcsi vagy társadalmi szövetkezet körében alakult át szellemkölcsi eszményképpé, sem nem tanítványokban sajátította el a vallási eszméket és életelveket, de nem is rendkívüli szellemi képességeinek fejlesztése útján ismerte meg Istennek akaratát, idvezítő irgalmát, hanem közvetlenül szemlélte mennyei Atyjának örök dicsőségét, a melynek ki nyilatkoztatása végett szállott alá testben e földre. A változhatatlan örök isteni akaratnak legutolsó, de egyszersmind legnagyobb profétája Ő, a kiben az azelőtt élt összes proféták és kegyesek várakozása vált valóra (Mt. 13, 17; Lk. 10, 24). Hogy aztán ez az általa hirdetett tudomány, az ó-testamentomi kijelentés pislogó mécséhez képest teljes nappali világosság, a mely a pharisäismus elfogult hagyományáival s a megrögzött, gépies szertartáskodással nyílt ellentétben, viszont a Mózes és a proféták által hirdetett üdvigazságokkal egységes lelki és igazi összhangban állott, az egészen természetes.

Messiási feladatának megoldása végett azonban szüksége volt megbízható hű tanítványokra, kiket az alsóbb néposztályhoz tartozó egyszerű és tiszta gondolkozású emberek közül hívott el, holott közülök egy ördög vala (Ján. 6, 70). Azért

választott aránylag szerény miveltségű tanítványokat, mert missziója nem valamely tudós társaságnak, hanem miként a földi, úgy a mennyei életnek köréhez tartozott s nem csupán egyesekre, de az egész népre és az egyetemes emberiségre kiható üdvös tevékenység volt. Tanítói tisztének betöltésében nem valamely előzetesen megállapított módszer szerint járt el, sem nem úgy, mint a hogy a tanintézetekben szoktak oktatni, nevelni, hanem egész lényében, életében és példájában Istent dicsőítette és ekként lón tökéletes tanítója tanítványainak és az egész emberiségnek.

A hívő lélek minden indokolás nélkül igazolva látja az Úr tanítványainak azt a készségét és odaadó hű engedelmességét, melyet „a bűnösök barátja, a jó pásztor és magvető” felhívása iránt tanusítottak, midőn életfoglalkozásukat, társasági körüket odahagyva, szívök-lelkök teljességéből hozzá csatlakoztak, hogy állandóan vele maradjanak. Valami ellenállhatatlan varázshatás volt az, melyet az Idvezítő hívó szózata hallatára éreztek; valóságos égi ihlet, a mely egész valójukat annyira átjárta, hogy a Genezáret tava partjánál, illetőleg a későbbi találkozások alkalmával hozzájuk intézett felhívásban az ígért Messiás szavát ismerték fel, a kiről meg voltak győződve, hogy őket a profétai jóslat értelmében (Jer. 16, 16. Ezék. 47, 8—10.) az Isten országa evangéliomának apostolaiul választotta ki (Mt. 4, 18—22. Mk. 1, 16—20). És miként hajdan Mózesről Józsuéra, Ilyésről Elizeusra szállott át örökségül a megoldandó feladat tiszte, akként bizta rá Jézus is ezekre az apostolokra az igével való hűséges sáfárkodást.

Noha a választott tizenkét tanítvánnyal való első találkozás (Ján. 1.), az elhívás (Mk. 3. Lk. 6) és kibocsátás (Mt. 10.) mozzanatai közt bizonyos időtartam telt el, de ezt az időkülönbséget ezúttal bizvást figyelmen kívül hagyhatjuk annak a misszióknak a méltatásánál, a melyet az Úr a tanítványokra ruházott. Az evangéliomi előadásból világosan láthatjuk, hogy ők egymásután, minden ellenkezés, halogatás és habozás nélkül engedelmeskednek és önként csatlakoznak Jézushoz és követik Ot. Nem is nehéz Jézus szolgálatára elszánni magunkat; hiszen nem kívánja tanítványaitól sem azt, hogy szerzetesi fogadalmat tegyenek, sem azt nem köti ki, hogy szüleiktől elforduljanak, a szeretet kapcsait széttépjék és eldobják; egy a szükséges és földolog, nevezetesen, hogy Hozzá hű engedelmességgel, kitartóan ragaszkodjanak.

E szerény körben hirdette kezdetben Jézus a mennyek országáról szóló evangéliomot; kezdve Kapernaum tengerparti városban, a mely az Ó galileai működésének központi helye

volt (Mt. 4, 13. Lk. 4, 31.) és a mely helyhez vagy legalább ennek közeli vidékeihez fűződik a legtöbb cselekedete és tanítása; aztán egyre fokozódó mértékben, hova-tovább egész Izraél közepett szerte mindenütt, hegyek, halmok visszhangozták s a váltság után sóvárgó lelkek hálával bévevék azt az idvezítő hirt, hogy Istennek országa a Messiásban immár szemelláthatólag megvalósult. Legközvetlenebbül természetesen a tizenkét tanítvány volt az Úr idvezítő szeretetének, tanításainak és tetteinek élő tanuja; őket sem kiváló képességeikért vagy alkalmatos voltukért, sőt inkább előre ismert összes gyarlóságaik ellenére, tisztán kegyelemből és bölcs tervei szerint szemelte ki a tömegeből és lelki ajándékaival képesítette arra, hogy mint idvezítő terve kivételére választott eszközök, az evangéliom magvait széthjntsék és Isten országának eljöveteléről, valamint az Ő tanításairól és cselekedeteiről, a Lélek erejével tanubizonytságot tegyenek. Más bűnös halandó felett kétségkívül megvolt az a kiváló előnyük, hogy a várt Messiást szemeikkel láthatták, ajkairól a mennyei örömhirt hallhatták, sőt már valósággal részesei, polgárai is valának annak a lelki országnak, a mely az ő társaságukban e földön megalapulni kezdett. De csak kezdett megalapulni: mert nem magok a tanítványok alkotják ezt az országot; ők csak egyes tagok és rászorulnak arra, hogy hitők erejével szünetlenül fogva tartsák a Messiást s ezáltal példát mutassanak mindeneknek, hogy egyedül az Idvezítőbe vetett igaz hit fundamentomán épülhet fel és fejeződhetik be Istennek lelki háza, melynek feje Krisztus.

Meilözve a tanítványok jellemének rajzolását, nem hallgathatjuk el annak felemlítését, hogy az Úr tanítványai között semminemű rang- vagy elsőségbeli megkülönböztetést nem tett. Ám Péter az ő lángoló, úttörő és tettekész szellemével, János elmélődő, mélyen érző, finoman elemező képességével, Jakab hithű buzgóságával, a hasonló és egyenlő társak közül kiváltak és közvetlenebb közelben állottak a Mesterhez: mindamellett teljességgel nem igényelték, a mint hogy nem is igényelheték azt, hogy társaik részéről megkülönböztetett tiszteletben részesüljenek, sőt épen Péter világosan kimondja, hogy ő a gyülekezetek presbytereinek presbytertársa. (1 Pét. 5, 1—3.)

Kapcsolatosan meg kell emlékeznünk a tizenkét tanítvány szűkebb körén kívül álló hetven tanítványról is, a kikről Lukács (evangélioma 10. részében) azt írja, hogy őket az Úr kettésével küldötte el előre, főképen Samária azon városaiba és helyeire, a hova galileai működése után menni szándé-

kozott. Ezt az evangéliomi előadást némelyek (így Strauss, de Wette, Gfrörer, Theile, Ammon, Baur) pusztán mondai alapon keletkezett elbeszélésnek tartják, azt vélvén, hogy a tizenkét tanítványnak adott utasítást az evangéliomíró azzal a czélzattal közölte a hetven tanítványhoz intézett meghagyás gyanánt, hogy az utóbbiaknak a valódi tanítványok felett való előnyét igazolja s önmagát is (Márkkal együtt) hivatott és rendelt apostolnak tüntesse fel. Ez a feltevés nagyon is egyéni és téves; mert a kánoni iratok több hiteles tétele (Ján. 6, 60. Act. 1, 15. 21; 1. Kor. 15, 6.) szintén igazolja, hogy az Úr az előbb elhívott tizenkét tanítványon kívül még többeket is rendelt és küldött el az evangéliom hirdetésére és mivel ezeknek tiszte s megbizása nem lehetett, a mint hogy nem is volt más, mint a tizenkét tanítványé, tehát egészen természetes, ha a hozzájuk intézett meghagyás is ugyanazon tartalmú és czélú volt. Az a körülmény meg, hogy a többi synoptikus a samáriai útról hallgat, nem bizonyítja azt, mintha Lukács feljegyzése mesebeszéd volna; mert hiszen a hetven tanítvány kiküldetése csakis átmeneti és különleges, de nem állandó jellegű megbizás levén, annak leírását Máté és Márk mellőzhette a nélkül, hogy e miatt az események folytonosságának közlésében tájékozatlanságot árult volna el. Viszont tévednek azok is, a kik azt gondolják, hogy Lukács talán a pogányok közt teljesített evangéliomi missziót akarta itt előképíleg jelezni és épen a pogányok hetven népére való tekintetből beszélne hetven tanítványról; hiszen a pogányok közt folytatandó misszióról egyáltalában nincs itt szó és a samáriabeliek sem tekinthetők a pogány népek képviselőiül. Mi úgy látjuk a dolgct. hogy az Úr még egyszer Izraél egész tömegéhez fordul s hivatgatja őket újból a kiküldött hetven tanítvány által megtérésre és az elközelgett lelki országba mint olyanokat, kik az üdvevangéliomot idáig még nem hallották. Ezért rendeli a tizenkettő mellé a hetven tanítványt, hogy ők, mint egykor az ős Izraélnek Mózes által választott hetven előljárója (Num. 11, 16), legyenek az új Izraélnek pátriárkái és az Isten népe igazi hű vezérei.

A tanítványok ezen köre terjeszkedésével növekedett a messiási ország Juda és Izraél közepett, míg aztán az Úrnak szintén közvetlen elhívása folytán működő Pál apostol által elhatott az evangéliom világító fénye a pogányok közé is és elindult az evangéliom azon a küzdelemteljes pályán, a melynek a czélnál elérendő győzedelmét eleve biztosította Isten az ő örök Fia Jézus által.

Dr. Erdős József.

A SAMÁN.

(Befejező közlemény.)

III.

E kérdésre a felelet *vallástörténeti szempontból* nem nehéz, a mennyiben kétségen kívül áll, hogy *a mai közvetítő papság a samánizmusnak egyenes leszármazottja*. A miért egyébként legkisebb oka sincs szégyenkeznie, ép úgy, mint a mai kulturembernek nincs oka és természeti állapotát megtagadni. Vannak ugyan, a kik e leszármazást tagadják s a samánoknak csupán a jósokkal, látnokokkal való azonosságát hajlandók elismerni s e felfogással főleg az ó-szövetségi írásmagyarázók táborában találkozunk: ámde e felfogás szűkölködik elegendő megokolás nélkül. Ellenkezőleg nyomós okok ellene szólnak. Először is a samán hivatása, mint láttuk, lényegében a szellemekkel való közvetítés volt, miből folyólag a samán ép úgy pap is volt, a ki az áldozatokat hozta, mint látnok és jós, a ki a szellemekkel való közlekedés alapján titkok pecsétjeit pattantotta fel. E jós- és látnokszerep, a bűbájlás, a kuruzslás s egyéb hasonló áhítatos foglalkozás mellett a samánok manapság is, az utazók egybehangzó tudósítása szerint, a félvad népek társadalmában, és pedig úgy a magán- és a családi életben, mint a vallásos közösség keretén belül, maguk végzik mindazon szertartásos, tehát áldó, avató, áldozó s egyéb cselekményeket, a melyeket nálunk a papság lát el hivatásánál s hivatalánál fogva. Az ősmagyar táltosok is — tudjuk — egy személyben jósok, látnokok és papok voltak. Hasonlóan az ósrómai augurok és haruspexek, a kiknek hivatása nemcsak az volt, hogy a madarak repüléséből és az állatok beleiből jósoljanak, hiszen tudjuk, hogy ez irányban később nagyon is alászállt a hitelök (a későbbi rómaiak csodálkoztak azon, hogy ha két haruspex találkozik, egymás szemébe nem nevet), hanem főleg az, a minék révén fenn is maradt tekintélyük, hogy ők hozták az áldozatokat, engesztelésül az isteneknek. Magában az ószövetségben a látnok és

a pap fogalma eleinte teljesen összeolvad s bárha Sámuel előtt a papság a törvény által régen szervezve volt, maga Sámuel is még látnok és pap egy személyben. A két fogalomnak eredeti azonosságát világosan mutatja egyébként az összehasonlító nyelvészet is, a mennyiben az arab *kahin* szó a héber *kohén*-nek (a mely utóbbi papot jelent) az ikertestvére, máig is látnokot, kuruzslót jelent még. A miből kétségkívül foly, hogy a papok megnevezésére használt ószövetségi *kohén* szó eredeti értelme szerint látnokot is, papot is jelentett, vagyis — samánt.

Az *ószövetségi* papság tehát csakugyan a samánismusból emelkedik ki, mint ennek legitim utódja s vérszerinti örököse. Sőt hozzátehetjük, hogy az ószövetség papsága, Izrael vallásának minden emelkedettsége mellett is, s daczára, hogy maga elvben magasztos üdv gondolat hordozója volt, a gyakorlatban mégis megmaradt mindvégig samánnak. Csak ő az, a kinek mindvégig kizárólagos joga áldozatot hozni, a melynek vérét ontja, miután előbb kézrátétellel, tehát magikus módon, az állat vérebe belevezeti az általa képviselt egyén vagy közösség bűnét; ama vér kiontásával tehát az áldozó bűnét ontotta ki, semmisítette meg! És e hivatása olyannyira kiváltságos volt, hogy ha ki arra illetéktelen áldozni mert volna, halállal büntettetett (IV. Móz. 18, 7). Csak ő, a pap az, a ki a nép számára az engesztelést kieszközölheti. Csak ő léphet be a szentélybe. Csak ő áldhatja meg Izrael fiait. Csak ő fújhatja meg a szent kürtöket s őrizheti a szent edényeket. Csak ő ítélhet házassági ügyekben, csak ő constatalhatja a bélpoklosoknak betegségtől való megtisztulását, a miképen csak az ő joga megállapítani, mi tiszta, mi nem. Már a szent hajdankorban is csak az ő joga megkérdezni az Efódot, az Urim és Thummim szent oraculumát, a melyektől, nagy elhatározások előtt, megtudta Jahvenak helyeslő vagy helytelenítő határozatát. melyet aztán a néppel közölt;¹ tehát ime papi hivatala mellett még jós is volt, a szűkség szerint. E szent hivatásának megfelelően aztán javadalma, eledele is hasonlóan szent, a legszentebb: az áldozati zsengék. És fenséges hivatását elárulja ruházata is, a melyben a Legszentebb elé lép, s a melyet papnál, főpapnál, az ószövetség ismételve a legaprólékosabb gondnal megállapít (II. Mózes 28. s parallel helyek). Ime a főpap ruházatának főrészei: először is a főpapi integritás

¹ Az Efód megkérdezésének homályos kérdésére vonatkozólag I. W. Novak „Lehrbuch der hebr. Archäologie“ cz. kitünő könyvét. 1894. 93. s k. l.

jelképeül egészbe szőtt, pánczélszerű kék biborköpeny, biborával egyúttal a fejedelmi méltóság jelvénye is; alól a szegélyén arany, kék, bibor és karmazsinszínű sodrásból készült granátalmákkal és arany csengetyűkkel díszítve, melyeknek rendeltetése a rossz szellemeknek a szenttől s a paptól való távoltartása volt;¹ azután az Efód (vállköntös) a két nagy onixkövel, aztán a mellelő, arany karikákon, arany fonállal az Efódhoz erősítve, rajta 12 drágakő, mind másféle, jelezve, hogy a főpap Izrael 12 törzsét képviseli Jahve előtt; és végül a fejdísz, a turbán, rajta szinaranyból készült lap a „Jahveh szentje“ (Kodes le Jahveh) felirással. Valóságos lelki fejedelem, souverain joggal, a melyet a sanhedrin élén gyakorol. E mellett konservatív a legcsökönyösebb formában, mert tudja, érzi, hogy a régmúlt tradícióiban gyökerezik a jövője. Ezért a demagóg farizeusokkal mindig hadilábon áll, minden reform előtt bezárja füleit s a midón az isteni reformátor, názáreti Jézus fellép, hogy az ősi kultust ledöntse: a főpap nem haboz a legszörnyűbb ítéletet mondani ki arra, a ki egyedül menthette volna s mentette is meg tényleg az ősi vallást a samánizmus maradványaitól s emelte annak helyére az igaz istentisztelet vallását . . .

Az *ős Egyiptom* egyébként oly bámulatos kulturájú népénél a papság ugyancsak megmaradt mindvégig — ősi samán privilegiumai mellett. Külön rendet alkot, a mely nemcsak a templomi kultust látja el, de kezében tartja a közoktatást is, a melyet a maga szellemében irányít, ő képezi ki az építőművészeket is, ő végzi az orvosi teendőket, ő neveli a faraókat, ő biráskodik a nép felett. Azt is tudjuk, hogy a midón a XVI. dynastia (körülbelül 2000 évvel Kr. e.) egy felvilágosodott faraója, IV. Amenhotep az ősrégi fétis-korszak idejéből felmaradt állatkultuszt megszüntetni akarta s az ez állatok által symbolizált isteneket mind detronizálva, helyökre az egyetlen Istennek, a fénylő nap Dicsőségének (Chut en Aten) kultuszát akarta behozni: reformjának maga a papság a leg határozottabban ellenszegült s ki is vitte, hogy a faraó utódjai ismét csak a régi kultuszra tértek vissza.

Hogy az *ind nép* őspapjai ugyancsak samánok voltak. mutatja már a nevök is, a mennyiben — nyilván az általok végzett oltári égő áldozatok révén — *atharvanoknak*, tűzpapoknak nevezettek. A védákban azonban a nevök már — a *brahman*, a mely szó eredetileg szent énekek éneklőjét jelentette, a bráhma szó után, a mely viszont ily szent éneket,

¹ U. o. 118. l. Wellhausen véleménye.

imát jelent. E brahmanok idővel hatalmas hierarchiává nőttek ki magukat. Theológiájuk kifejtette, hogy miként a pókból a pókháló, a forrásból a lefolyó víz, a napból a világosság, úgy keletkezett a világ is Brahmából való kisugárzás, kiömlés (emanatio) útján. Ebből folyólag a világ különféle ilyen emanationális körökből áll, a melyeknek fénye és értéke a Brahmához való közelség vagy a tőle való távolság fokától függ. Minthogy pedig az ind társadalom már megelőzőleg 4 kasztra különült, hát a kegyes brahmánok ama emanationális köröket is 4 fő körbe vonták össze, a melyekbe aztán a 4 kasztot behelyezték. Ugyan ki venné a jó brahmanoknak rossz néven, hogy ez osztózásnál a maguk számára szerény önzetlenséggel az első kört foglalták le, a tiszta világosság körét, a devák (= fénylők) isteni spharáját, melynek révén aztán maguk is devákká, istenekké emelkednek; a második kör, a hol a világosságnak már küzdenie kell a sötétséggel, az való a harczosoknak, a fejedelmeknek; a harmadik, a hol már több a sötétség, mint a világosság, épen jó a földet túró, az ipart űző polgárnak, a plebsnek; a negyedik meg, a sötétség spharája, a pokol tanyája, legyen — a meghódított páriáé. Ne feledjük, hogy mert a világ Bráhma emanatiója, tehát a világgörök is Bráhma törvénye, a szent világrend, a melyet halandó büntetlenül át nem hághat. Azért erényes-e avagy bűnös: a brahmán marad az életben mindvégig brahmán, fénylő isteni lény; a harczos marad harczos; a polgár polgár, a pária pária . . . És evvel a kegyetlenül rideg dogmával teljes érvényre jut a papságnak, mint istenileg alapított szent rendnek (ordo), mint szent hierarchiának letörölhetlen (indelebilis) karaktere. És e szent rend még manapság is, mint ilyen kiváltságos isteni tekintélyű közvetítő intézmény, valóságos lelki gyámhatóságként intézi a többi rendek tagjainak minden, nemcsak vallásos, de személyes és családi ügyét is, kezdve a bölcsőtől — egész a sirig; — ő látja el a nyilvános kultuszt és végzi napról-napra az öt szent áldozatot. Valóban, ha a középkorban szálló igévé lett az, hogy „monachus semper praesens“, a mi annyit tesz, hogy történjék bárhol bármi, az pap nélkül nem eshetik meg: hát ez az axioma teljes mértékben állt és áll még ma is a brahmanokkal szemben, a kik a laikus tömeget ma is csak ép oly lelki kiskorúságban és gyámságban tartják, mint 3000 évvel ezelőtt . . .

Még érdekesebb és tanulságosabb a kép, ha tekintetünket a *buddhismusra* irányítjuk, erre a rengeteg népet számláló világvallásra, a mely hiveinek létszáma szerint még mindig

a keresztyénség előtt jár s a melynek Nirvána-tanában sok. a pessimismus világfájdalmas bölceletétől megtévesztett keresztyén gondolkozó is a jövő vallását üdvözlí. E vallásnak — tudjuk — egy bámulatosan szervezett és tagolt hierarchiája van, élén a Tibet fővárosában, Lhassában székelő Dalai Lámával, kinek tibeti neve *Gyal-va-rin-po-tsche*, vagyis a fenséges, a szent. Nos e lámák és bhiksuk, a buddhismusknak e klerikusai és szerzetesei, klasszikus képviselői manapság is az ősi samán tradícióknak. Befolyásuk kihat a nép magán-, családi és társadalmi életének összes mozzanataira, és nincs a buddhista hívő életének oly fordulója, a melyen a láma és a bhiksu támogatását és gyámolítását nélkülözhetné. Istentiszteletük is egészen magikus és samán-izű. Sőt nyugton elmondhatjuk, hogy az istentiszteletnek ez irányban való elmateriálizálódása tekintetében a buddhismus érte el s bírja mindeddig a — világrecordot. Vallásos imádatuk tárgyai kizárólag a Buddha ereklýei, szobrai és képei. Imádságuk merő opus operatum: bizonyos kegyes szólalomoknak, pl. „óh te dicső szent lóthuszvirág“ (Buddha) gépszerű végtelen ismétlése mindaddig, míg a mormoló szájidegekkel együtt a lélek is lassan elzibbad s nirváναςzerű önkivületbe jut. Sőt hogy ez imádságoknak minél hosszabb tartamot biztosítsanak, hát imagépeket szerkesztettek. E gépek részben kézi használatra valók s ez esetben hasonlók a gyermekek kézi csörgőjéhez, vagy kelepelőjéhez, a mely minden imafordulónál egyet csendül; részben nagyszabásúak s patakok mentén vizerőre, vagy magaslatokon szélmalomszerűen vannak berendezve. A buddhismus klerikusai felette vigyáznak arra is, hogy a jámbor Buddha-hívő bűneit évente legalább egyszer meggyónja, a miről igazolványt kap. Templomaikban, a melyeket Buddhának és édes anyjának — a kitől szeplőtelenül fogantatott — szobrai ékesítenek. állandóan mystikus félhomály és csend, a melyet csupán a lámák zsolozsmái s az imára hívogató cseugetyű törnek meg, míg a lelkeket erős tömjénfüst ejti érzéki kábulatba. Egy jámbor abbé, Huc, a ki a buddhisták kultuszéletét személyesen tanulmányozta tibeti útleírásában, naiv módon utal a rendkívüli hasonlóságra, a mely a buddhista és a r. katolicus kultusz között létezik. „A mise, a Dalai Láma által hordott felső ruha és süveg, a coelibatus (papnőtlenység), a zárdaélet, a szentek imádása, a böjt, a processiók, a litániák, a szentelt víz: mindezt — úgymond — a buddhismus közösen bírja a catholicismussal“. Szegény abbé, de meg is járta jóhiszemű őszinteségével, mert könyve az egyházilag kiátkozott és eltiltott iratok indexébe (index librorum prohibitorum) került.

Szegény abbé . . . hátha még leírta volna azt is, hogy a Dalai Láma a dogma szerint csak ép oly családokozhatlan és szent, mint a római pontifex maximus és ép úgy igényt tart a világ feletti uralomra, mint ez s hogy annak is a chinai birodalom jól felfogott diplomáciai érdekéből ép úgy okvetlen chinai születésűnek kell lennie, mint ennek — olasznak?! . . .¹

Valóban, akármerre tekintünk s a fejlődő emberiséget a vallásos kultúra akármely magaslatán vizsgáljuk: *a samán mindeniütt megmaradt samánnak*, hogy a vallást a materialismus békóiban megtartsa.

IV.

Még a keresztyénségben is?

A „conventionális hazugságok“ szerzője szerint — igen. Ezért irtózik ő minden pozitív vallástól, mint a melyekben az emberiség gyermekkorának beteges emlékeit látja csupán, ép úgy, miként a pozitív vallások liturgiájában is kivétel nélkül azon képzeteket és szokásokat, „a melyeknek gyökérszála Ázsia és Észak-Amerika legősibb barbarismusáig nyulnak vissza“. Azért Nordau a megtisztult természettudománytól várja a szabadulást, azon igazi kulturállapotot, a mikor majd a költői szó tiszta, érthető szépsége fogja pótolni a prédikáció érthetetlen, zavaros mysticismusát; a mikor a lélek a nemes drámának az emberi szenvedélyeket feltáró s tisztító oktatásán fog épülni és nem „a misének értelem és jelentőség nélkül való symbolismusán“; a mikor az elme a tudósoknak a természet titkait feltáró elmélkedéseihez s a gondolkozó politikusoknak a napi kérdéseket tárgyaló fejtegetéseihez fog érdeklődésével fordulni, és nem „egyházi szónokok dagályos zagyvalékához, a kik mythosokat mesélnek s dogmákat ereszenek hosszú lére . . .“.

Kegyetlenül maró satyra az, a melylyel Nordau a pozitív vallások hazugságait ostromozza, a melynek mérgét legelső sorban a pápás katholicismusra önti ki.

„Minden egyes vallási cselekmény — úgymond — kárhozatos komédiává és bűnös satyrává válik, ha azt a XIX. század kulturembere gyakorolja. Imádságokat morzsolnak, térdhajtásokat végeznek, misén s egyéb szertartásokon részt vesznek azon előfeltételből, mert azt hiszik, hogy van egy Isten, a ki hozzá intézett könyörgések, taglejtések, tömjénfüst és orgonahang által jókedvre hangolható, de ezt is csak akkor,

¹ V. ö. Lóczy L : „A chinai birodalom“ cz. m. Budapest, 1886.

ha mind ama könyörgések bizonyos szavakkal, ama taglejtések bizonyos meghatározott formák szerint történnek és hogyha a szertartást csak bizonyos személyek s ezek is csak bizonyos bizarr öltözékben s olyan szabású és színösszeállítású egyenruhában és köntösökben végzik, a milyent különben semmiféle épeszű ember magára nem venne. Maga a pusztá tény, hogy egy liturgiát létesíthettek és ezt pontosan betartják, az egészséges emberi értelem nyelvére csak így fordítható le: A papok biztos forrásból annak tapasztalatára jutottak, hogy Isten nemcsak a hiúságát látja kielégítve abban, hogy nagysága, bölcsesége, jósága és minden egyéb tulajdonságai mindenféle bókok, hizelgések és magasztalások révén emlegettessenek, hanem e hiúságát még azon szeszélylyel is tetézi, hogy mind e bókok és hizelgések csak egy bizonyos és semmiféle más formában ne történjenek. És a természettudomány korszakának fiai tiszteletet affektálnak e liturgiák előtt s nem tűrik, hogy ez esztelen bohózatokat az őket egyedül megillető elbánásban részesítsék“.

A francia köztársaság directoriuma, tudjuk, 1797-ben ezt írta Itáliába: „Ezt a régi bálványt meg kell semmisíteni, Európa Dalai Lámáját utód nélkül kell hagyni“. Nyilván e gondolat inspirálta Nordaunak a következő kifakadását is:

„A diplomaták vesztegetést, fenyegetést egyaránt felhasználnak, csak hogy a bíborosokat az ő kedvök szerint való pápa választására bírják; s a mikor a fáradságos és makacs intrikák eredményre vezettek, magok e diplomaták, a kik az egész bábjáték zsinórjait huzogatták, a pápának oly autoritást engednek, a mely azon a fiction alapul, mintha őt Péter utódjává a Szentlélek választotta volna ki. A pápaválasztásról mint komoly és jelentős eseményről beszélnek azok, a kik egyébként szélesre nyult szájjal mosolyognak akkor, a mikor azon eljárásról olvasnak, a melylyel a Dalai Lána halála után ennek utódját hivatalába helyezik: holott a két eset oly feltűnően hasonlít egymáshoz. A kormányok képviselőket tartanak oly embernél, a kinek jelentősége abban áll, hogy Isten mellé új szenteket nevez ki, az emberi lelkeknek földöntúli jutalmakat biztosít és bűnösöket a rájuk váró bűnhődés alól feloldoz: s a midőn vele államjogi szerződéseket kötnek, e ténynyel a legünnepélyesebb törvényes formában elismerik, hogy a pápa tényleg Istennél különös befolyással bír s hogy egy ily személyiséggel szemben, a ki a világszemlelhez oly közel áll s ettől természet- és emberek feletti hatalmának egy részével van felruházva, bizonyos tekintettel

tartozunk, a milyenre semmiféle más embernek igénye nem lehet. És e kormányok, a midőn Afrika bensejébe expedíciókat küldenek, minden lelkifurdalás nélkül ki merik nevetni azt a fekete varázslót, a ki esetleg megtiltaná az ő küldötteiknek, hogy az ő területére ne hatoljanak, különben őket, tilalmának áthágása esetére, fétisének haragjával fogja sujtani, a melynek ő kedvence és tanácsadója. Ki mutatja meg nekem a különbséget e szegény néger ördög és a római pápa között, mikor mind a kettő egyaránt állítja, hogy ő az Isten első ministere, a ki az ő mennykövét és villámát irányítani képes s neki embereket kitüntetésre vagy kegyvesztésre ajánlani jogosult? És hol a logika a művelt európai gondolkozásában, a ki az egyiket mint komédiást, a másikat pedig mint tiszteletreméltó alakot méltatja?¹

Nordau e gyilkos kritikáját érdekesen egészíti ki *Schwarz Gottfried* heidelbergi lelkész egyik röpirata, a mely a mult nov. hóban Heidelbergben jelent meg s a mely miatt azóta szerzőt a freiburgi érseki ordinariatus feljelentésére bűnvádi eljárás alá is fogták, iratát pedig elkobozták. Nekem sikerült ez irat egy példányát megszereznem.² Az irat czime: „Az egyház fétisimádása“ s szerző kimutatni igyekszik benne, hogy az oltári szentség kultusa a legpogányabb fétisimádás; hogy az egész kultusz így istenkáromlás, megvetése az embernek, a kit bálványimádásra kényszerít; hogy a r. kath. pap maga nem más, mint a pogányok fétisembere, a ki magikus szavaival és hatalmával a tésztaostyából valóságos „sült istent“ csinál. s a ki magát e réven Isten és ember közt közvetítőnek tolja fel.“ Ez utóbbi szempontból Schwarz igen érdekes szemelvényt közöl *Causette Pál* toulousi fővicariusnak „A pap manresája“ cz. könyvéből, a melynek egyik helyén ez így apostrofálja a toulousi érseki diocesis papjait:

„Isten között a mennyben és ember között, ki e földön Isten után áhitoz, áll mint egy közvetítő lény a pap, a ki Isten és ember egy személyben... Ha én titeket isteneknek nevezlek, úgy ez nem szóvirág, nem szónoki hazugság. Ti teremtők vagytok, miként Mária volt, midőn Krisztus testté válásának művében részt vett. Most és mindörökké teremtők vagytok ti, akárcsak Isten maga. A mi napról-napra való teremtő munkánknek gyümölese pedig nem csekélyebb, mint maga a testté lett Ige. Isten ugyan létre hívhat új világokat.

¹ „Die conventionellen Lügen“ i. h.

² „Das Banner der Freiheit“. Monatschrift v. Gottfr. Schwarz. 7. Jahrgang. 82. s. k. l. „Der Fetischdienst der Kirche“ cz. czikk.

ámde arra, hogy a nap alatt fenségesebb dolog történhessék, mint a ti általatok neki hozott áldozat, sohasem lesz képes. Én, mint pap, a világkormányzás hierarchiájában nem következem ám még csak a cherubok és seraphok után. Hanem felettök állok, mert ezek Istennek csak szolgálói, mi pedig neki coadjutorai, segítő társai vagyunk. A mi oltárunk Istenével szemben én három fenséges funkciót teljesítek: lehivom őt, az embernek nyújtom őt s őrzöm őt. Jézus a ti záraitok alatt áll. Audientiáinak óráit ti nyitjátok és zárjátok; a ti engedelmetek nélkül neki mozdulnia sem szabad, közreműködések nélkül ő senkit meg nem áldhat s másként, mint a ti kezeiken át, kegyadományokat nem oszthat. És ez az ő függősége oly végtelen kedves neki, hogy 1800. év óta csak egy pillanatra sem óhajtott, az egyháztól megválva, Atyjának dicsőségébe visszavonulni. És bár az istenanya többet ér, mint mi, hatalomra nézve mégis mögöttetek marad. Mert bárha ő kegyajándékokat osztogathat is: de oldozást (absolutiot) soha, egyetlenegyszer sem adhatott. Nézzétek itt ezt a 25 éves fiatalembert, a ki nemsokára a szentségbe lép, hogy a bűnösöket, a kik reá várnak, felkeresse: Istene ő e földnek, a melyet megtisztít!¹ . . .¹

Én nem tudom, hogy a „conventionális hazugságok“ szerzője a kegyes francia érseki helynök ez emberfeletti öntudattól áradozó, de mindenesetre őszinte szavaira most mit mondana: az én elmém itt megáll és tépelődik. Tépelődésemben kezembe veszem a pápás hit- és szertartástant s utána nézek, mennyiben igaz ama súlyos vád, a fétispapság, a samánkodás rettenetes vádja.

És ott találom a szent papi rendet (ordo), a maga

¹ i. h. 8—9. l. A papi hivatal e csodatevő hatalmának öntudatát magyarhoni talajon érdekesebben illusztrálja ama nevezetes esküformula, a melyet a rendkívüli törvényszékek idején a mi r. kath. papjaink tettek le s a melynek 9. pontjában szóról-szóra ez áll:

„Confitemur, unumquemque sacerdotem multo majorem esse deipara b. virgine Maria, quae semel solum peperit Christum, nec amplius parit. Sacerdos autem Romanus non solum dum vult, sed quocumque vult, offert et facit Christum, imo et creatum absument.“

Ugyanez esküformula végső, 22-ik pontjában ez áll:

„Juramus etiam, donec una gutta sanguinis in corpore nostro extiterit, doctrinam istam evangelicam maledictam nos omnimode, clam et aperte, violenter et fraudulenter, verbo et facto persecutores, ense quoque non excluso.“

Lásd D. Carl Mirbt: „Quellen zur Geschichte des Papsttums und des römischen Katholicismus“. II kiadás (Tübingen und Leipzig) 1901. 298 l. 371. sz. a.: „Das sogenannte ungarische Fluchformel (1676?)“.

dogmatikailag megállapított hierarchiai kiváltságában, a maga letörőhetetlen jellegével (*character indelebilis*).

És ott látom e rend élén krisztusi méltóságában a római pápát, a szentség és csalatkozhatatlanság isteni attributumával.

És ott találok a dogmatikai tételt, hogy e rend szentség-voltát, a pápa ez infallibilitását hinni üdvösség, tagadni kárhozat.

És ott találok a papi közvetítés eszközét, a mise-áldozatot.

És ott ez áldozat tárgyát magát, az ostyát, a melyet a pap, isteni megbízatása s hatalma következtében, magikus módon, Krisztus valóságos testévé lényegít át (*transsubstantiatio*.)

És ott a fülbegyónást.

És ott a papi oldozást (*absolutio*).

És ott a végnélküli litániákat.

És ott az ereklyéket, a csodatevő szentképeket és szobrokat s ezeknek imádását.

És ott a csodatevő szent helyeket s a bucsújárást azokhoz.

És ott az olvasót.

És ott látom a templomot, a melynek elkülönített oltárhajójába csak a papnak van joga lépni.

És ott a fényes papi öltözetet, aprólékos csodás symbolismusával.¹

¹ Pl. a *humérale* (vállkendő) azt jelenti, hogy mise alatt a pap zárja el érzékeit a világtól; az *alba* (miseing) jelképe az Úr vére által szerzett tisztaságnak, a *cingulum* (öv) a papi megtartóztatásnak; két lefüggő bojtja a vigyázás s imádkozás. A *manipulus* (karkötő) az apostoli munka fáradságos voltát symbolizálja, a *stola* pedig beleszőtt keresztjeivel a papi hivatalt. A *casula* (mísemondó ruha), mely eredetileg az egész testet befődte (*casa* = ház, *casula* = házacská) jelképe a keresztény szeretetnek s minthogy e szeretet a legdrágább, azért a casulának drága szövethől is kell készülnie. A pap *födött* fővel megy az oltár elé, mert ez „a méltóság és tekintély jele”. A *míttra* vagy infula (mísemondó főveg) csukafejalakú kettős ajkával a két (ó és új) szövetséget jelképezi, közelebről az e fővegről hátul a nyakra lefüggő két szalagbojt (infulae) pedig a pap áldozárjellegét, minthogy hajdan infulával vagyis kötőszalaggal ékesítették fel az áldozati barmokat is. A pápai *tiara* három koronaabroncsa jelenti a pápa hármasságát, a szentháromságot stb., a csúcsán levő földalmán nyugvó kereszt pedig az egyház világuralmát. A *gyűrű* jelképe a püspök és az egyház közti szoros viszonynak. Es így tovább.

És ott találok ugyane symbolikát építésben, festészetben, színekben.¹

És ott hallom a latin nyelvet, a mely érthetetlen voltánál fogva már maga is a papot a nép előtt rejtelmes színben van hivatva feltüntetni.

És ott látom a pápa által kinevezett szentek galériáját.

És ott hallom a pápai áldást, mely büntől szabadít.

És ott hallom a szörnyű pápai átkot, a mely évenként egyszer reám szegény eretnekekre is lesujt a szent Rómából.²

Egyszóval ott látom *mindenütt és mindenben a közvetítő papot*, a ki nélkül a hívő Istenéhez, üdvének fejedelméhez el sem juthat, a kinek a lelki gyámsága alá van vetve az egyszerű laikus ember a bölcsőtől a sirig, a keresztségtől — az utolsó kenetig, sőt még tovább is, egészen a purgatoriumig, a hol ugyancsak a közvetítő pap szava enyhíti kínjait (engesztelő szent mise).

Tagadhatlan, hogy e pápás kultuszban bámulatos következetesség s nem kevés mysticismus és magikus erő érvényesül. Aesthetikai szempontból pedig, fényes templomaival, classikus festményeivel, miseáldozatának drámaiságával, de főleg szívet lágyító és emelő fenséges zenéjével kétségkívül hatással van még a protestans lélekre is. Ámde ha egyrésztől készséggel áldozunk elismerésünkkel a pápás kultusz iránt, a mely istentiszteletének keretén belül az aesthetikai momentumnak ily jelentékeny szerepet tudott biztosítani: másrésztől — egy kiváló polemikussal szólva — „azt már a róm. kath. egyház megbocsáthatlan büneül kell betudnunk, hogy az istentisztelet a kegyesség természetes megnyilatkozása és tápláléka helyett *Istennel szemben szolgálattá, ember számára pedig érdemmel teszi*“³ s így a kultuszt külsőitve, az embereket azon tévhitbe ringatja, hogy e külsőség és fény, a mely a pap közvetítő

¹ V. ö. közelebről Schüch Ignác „A lekipásztorkodástan kézikönyve“ cz. a győri nagyobb papnevelő-intézet Szent Imre egyesületének tagjai által lefordított műve (Győr, 1893.) idevágó szakaszait.

² A „Coena Domini“ bullában, a melyet minden zöldesüörtökön a Péter templomáról világgá publikálnak. E bulla kiátkoz minden eretneket és schizmatikust, vagy a kik ezeknek pártját fogják; minden fejedelmet, ki országában más felekezetbelieket megtúr; mindenkit, a ki más hittiek könyveit olvassa. 1521-ben az eretnekek közé, a kiket a bulla névszerint elősorol, belekerült Luther neve is, mindazokkal együtt, a kik őt követik. Ezóta hát Luthert minden követőjével együtt évenként legalább egyszer mégis megemlegetik. A bulla szellemi atyja és szerzője V. Márton pápa.

³ Hase K.: „Handbuch der prot. Polemik“. 2 kiad. Lipcse, 1865. 522. lap.

áldozatának csupán aesthetikai keretét képezi, ez áldozattal, mint a hívő szempontjából ugyancsak külső dologgal együtt, teljesen elegendő az üdvösségre.

Ellenkezőleg. A hol a szívnek közvetlen üdvérdekéről, a léleknek legbensőbb személyes ügyéről van szó, a hol az érdem előre ki van zárva s a vallásos vágyakozás és reménység tárgya csak a kegyelem lehet, mint a személyes élő hitnek egyetlen isteni equivalense: ott — Lutherrel szólva — „a közvetítés üzlete“ is ki van zárva. Mert Krisztus itt az egyedüli közvetítő, de ő sem külsőleg, hanem csupán ha vele hitben egygyé forrunk (Gal. 2, 20). S e közvetítővel való lelki összeforradása, egybeolvadása alapján mindenki pap és király egyaránt. Pap, mert maga hozza szívének töredelme oltárán bűneit Istennek áldozatul; király, mert hite alapján, mely őt egyedül Istentől teszi függővé, ő mindennel szemben és mindenek felett független úr.¹ A protestantismus azért semmiféle hierarchiát, semmiféle papi fejedelemséget sem perui, sem egyptomi, sem zsidó, sem brahman, sem buddhista, sem (akár antik, akár modern) római módra el nem ismer: *a papi közvetítésnek samanisztikus gyökerű és tartalmú gondolata a protestantismus körén belül keresztyén elvi szempontból ki van zárva.*

Am elv és gyakorlat, eszmény és való, tudom, sokszor nagyon messze esnek egymástól. S ez alapon rövidlátás. ön-ámitás s a világgal szemben elkövetett hazugság volna részünkről be nem ismerni, hogy bizony vannak nálunk is az ilyen papi közvetítés iránt bizonyos sympathiák, s hogy a mióta a protestantismus él és áll, ennek keretén belül is mindig érezhetőek voltak bizonyos hierarchikus törekvések.

Hát biz a samanismusnak ezen a mi körünkben is felfelkísértő ördögével szemben jó lesz mindig kéznél tartanunk azt az ördögűző tintatartót, hogy ha kell, menten Lutherrel feléje hajthassuk. És

mert tintától fél az ördög
nem pedig a tömjénfüsttől,

(Kozma A. : „Az ördögűző tinta“)

hát én szentül hiszem, hogy a protestantismus lényegével adott, de nem vulgaris, hanem nemes értelemben vett szabad-
elvétség, a mely a multak félszégeit a *tudomány világos-*

¹ V. ö. Luther halhatatlan értekezését „Von der Freiheit eines Christmenschen“. Magyarul: A M. Prot. Irod. társaság kiadásában „Luther három alapvető reformatori irata“ cz. a. 1901.

sága mellett irtogatja, e kísértő ördögöt tőlünk állandóan távol fogja tartani.

És ha a *vallás és a kultúra e megbékítése* lesz a papnak őszintén érzett hivatása; ha nem alakoskodik, nem felekezeti türelmetlenséget és vakhitet prédikál, hanem *világosságot, igazságot, szeretetet és szabadságot*: akkor ám álljon újból elő a „*conventionális hazugságok*“ szerzője s meglássuk, lesz-e kedve, lesz-e bátorsága ahhoz, hogy az *összes* mai papságot, csak úgy egy kalap alatt „*az amerikai medicinember és az afrikai almamy európai equivalensévé*“ bélyegezze.

Stromp László.

T Á R C Z A.

BEÖTHY ÁKOS KÖNYVE RÉVÉSZ IMRÉRŐL.

Beöthy Ákosnak monumentális nagy munkája: „A magyar államiság fejlődése, küzdelmei“, már több ízben volt e folyóirat hasábjain, megérdemlett méltánylás kíséretében, említve és ösmertetve.

Jelen sorokban nem a nagy munka egészére, hanem annak egy ugyanazon tárgyra vonatkozó, két különböző pontjára akarunk megjegyzéseket tenni; mert ezzel — úgy véljük — Révész Imre emlékezetének is tartozunk.

Beöthy Ákos két ízben emlékezik meg Révész Imréről, illetőleg arról a nagy feltűnést keltett beszédről, melyet Révész Imre, mint Debreczen sz. k. város egyik képviselője az 1861. évi országgyűlésen a *pragmatica sanctió*ról tartott.

Sajátságos, de egyúttal sajnálatos is, hogy Beöthynek ez a két megemlékezése egymással ellentétben áll; mintha elfeledte volna a második alkalommal előbbi nyilatkozatát; e mellett második nyilatkozatában egy időrendi tévedéssel is találkozunk, melyet szó nélkül hagyni nem lehet.

Beöthy először az I. kötet 706. és 707. lapjain a következőleg szól Révészről.

„Ezen mozzanat az 1861-iki országgyűlésen, Deák Ferencz és a nagytehetségű protestáns hittudor és akkori debreczeni követ, Révész Imre közt, egy igen becses és tanulságos kontroverzia tárgyát képezte. Révész ugyanis azt állította, hogy miután az 1723 : I., II. és III. cikkben ezen elnevezés: *pragmatika szankció*, elő nem fordul, ha az országgyűlés mégis e kifejezést használja, akkor ez alatt mindenki, különösen pedig az európai diplomácia, az osztrák *pragmatika szankció*t fogja érteni, a mi Magyarország közjogi önállására felette sérelmes lesz és hátrányos következtetésekre ad alkalmat.“

„Deák ezen aggályokat eloszlatta. Kimutatta azt, hogy a pr. sz. kifejezés törvényhozásunk által, más alkalommal is, például az 1848-iki törvényekben, használtatott.“ . . .

E sorokban tehát teljes előismeréssel nyilatkozik Beöthy Révészről s a beszéde folytán létrejött kontroverziát „igen becsesnek és tanulságosnak“ itéli.

Ezzel ellentétben, a II. kötet 364. lapján ugyanezen tárgyról a következőket írja Beöthy:

„Tényleg (Deák Ferencznek) minden polemiája vagy czáfolata a bírói nyugalom és tárgyilagosság mintaképei közé tartozik. Akármilyen szenvedélyes volt a vita, akármennyire fel volt is háborodva ellenfeleinek magatartása, szofizmái felett sohasem volt éles vagy személyes, a gúnynak fegyverét a világért sem használta.“

„Még ilyenkor is beszéde úgy hangzott, mint a bírónak ítélete, ki egy bizonyos érvelést nem fogadhatott el és ki indokait méltóságát teljes részrehajthatatlansággal adja elő. A ki erre nézve egy klasszikus példát akar, tanulmányozza alaposan végig az 1861-iki országgyűlésen mondott czáfolatát Révész beszédére, a pragmatika szankcziót illetőleg. Pedig igen nagy megpróbáltatáson ment keresztül, tekintve a helyzet rendkívüli komolyságát, azon hitét, hogy felirati javaslata megbukik; ellenfeleinek, a határozottai pártnak, ki-méletlen vadaskodásait, és magának Révésznek mesterkélrt, kifacsart okoskodásait, minek súlyát ez maga is annyira érezte, hogy a képviselőségről lemondott.“

Beöthynek ez utolsó, nem egészen szabatosan és világosan megszerkesztett mondatát, (mert az kimaradt *minek* a súlyát érezte hát voltaképen Révész ?) azt hiszem, helyesen értelmezem akkor, ha úgy értem, hogy *Deák Ferencz, czáfoló beszédében, Révésznek mesterkélrt, kifacsart okoskodásait olyanannyira semmivé tette és e czáfolat súlyát maga Révész is annyira érezte, hogy e miatt a képviselőségről lemondott.*

Beöthy Ákos ez állítására. *pusztán és egyedül az igazság érdekében, kénytelen vagyok a következőket megjegyezni.*

Révész Imre szóbanforgó beszédét, illetve annak egyik-másik részletét, mesterkélrt, kifacsart okoskodásoknak, Beöthy kívül, még eddig senki sem mondotta; a mennyiben erre a kicsinylő elítélésre a nevezett beszéd nem is szolgált reá. Idézhetnék idevonatkozólag nagyon sok tekintélynek előismerő nyilatkozatát, de azt hiszem, teljesen elégséges lesz Révész Imrének, illetve az ő szóbanforgó beszédének értékére vonatkozólag, egyetlenegy tanút idéznem; a ki nem más, mint maga Deák Ferencz, ki is, épen a Révész Imrének válaszoló, 1861. június 4-én tartott nagy beszédének elején, szóról-szóra a következőket mondotta:

„Felszólalásomnak oka és célja az, hogy egy tisztelt

képviselőtársunknak, — ki fájdalom, közülnk végkép kilépett — némely felhozott állításaira megtegyem észrevételeimet. E képviselőtársunk Révész Imre úr volt, Debreczen városának egyik képviselője, kinek végképi távozását fölötte sajnálom. Nem szokásom üres szavakat mondani, bókokat még kevésbbé; ő a fenforgó lényeges kérdésre nézve más nézetből indult ki, mint én; de tisztelem észtehetségét s jellemének szilárdságát, s azért ismétlem, hogy távozását veszteségnek tartom.“

Ily szavakat Deák ritkán ejtett ki egész életében, — mondja Eötvös Károly — s a ki Deákot csak némileg ösmeri is, lehetetlen róla feltenni, hogy egy, mesterkélts és kifacsart okoskodásokkal élő szónokról emlékezzék meg ily nagy elösmérréssel, az ország színe előtt! Ezt talán maga Beöthy Ákos is elösméri; a minthogy azt is el kell ösmernie, hogy Révész Imre, nem a Deák czáfolatának súlya miatt mondott le a képviselőségről.

Jó régen, 22 esztendővel ezelőtt, az „Egyetértés“ 1881. évi február 20-iki számában (azóta más helyen is) megírta már *Eötvös Károly*:

„Sokan ma azt hiszik, hogy Deák Ferencz hatalmas czáfolata kényszeríté Révészt a visszavonulásra. De ez tévedés. Révész Imre május 31-én tartá nagy beszédét, június 2-án írta meg s küldte el Ghiczy Kálmánhoz, a parlament elnökéhez lemondó levelét, június 3-án olvastatott ez fel a parlamentben s 4-én, következő napon tartá Deák zárbeszédét, melyben kizárólag Révész érveivel foglalkozott. E zárbeszéd tehát nem ütötte el Révész Imrét.“

Beöthy Ákos ezen téves állításainak kimutatásával és megczáfolásával, egyáltalában nem volt szándékomb, az ő nagy munkájának tagadhatatlan értékét legtávolabbról is érinteni, mert hiszen, ily apróbb botlások azt csakugyan nem is érintetik; az igazság érdeke és szeretete viszont egyenesen megkívánja, hogy az ily apróbb tévedések kiigazítása is megtörténjék; kivált ha azok, egy ezrek kegyeletében élő történelmi nagy alaknak személyiségével kapcsolatban tűnnek elő.

Kassa.

Révész Kálmán.

EGYHÁZI SZEMLE.

Külföldi egyházi élet.

Bizonyára e sorok olvasói mindnyájan ismerik br. Bánffy Dezsőnek, az erdélyi ev. ref. egyházkerület főgondnokának és az egyetemes konvent világi elnökének ama fejtegetéseit, a melyek „A magyar nemzetiségi politika és a népoktatás” czímen a „Magyar Közélet” folyó év februáriusi számában s azután egyik-másik napilapban, sőt egyházi ujságban is napvilágot láttak. A fejtegetések summája oda megy ki, hogy a magyar nemzetiségi politikának elengedhetetlen követelménye a népoktatás államosítása.

Római katolikus részről, valamint a nemzetiségek is, a lehető legnagyobb ellenszenvvel fogadják ezt az eszmét; sőt mi türés-tagadás: a protestánsok körében is igen vegyes érzelmeket támaszt az. Mi talán még lemondanánk a közös haza javára a mi százados jogainkról, ha feltétlenül biztosítatnánk, hogy a közös haza java, és csakis ez fog általa gyarapodni és ha vallási egyenjogúságunk és felekezeti érdekeink védelme is biztosítva volna. Azonban az elől említett tényezők kétségtelenül megmozdítanának minden követ egy ilyen kísérlet meghiusítására.

Mínthogy e helyen nem a hazai, hanem a külföldi eseményekről szokás hírt adni, azért tehát nem is beszélek többet erről a tárgyról, hanem áttérek arra, a mit tulajdonképen mondani akarok, t. i. az állami iskolák körül Németországban legutóbb megindult kultur-harczra, a melynek kezdeményezője Korum trieri róm. kath. püspök s a mely még most egyelőre csak a trieri állami felső leányiskolák és tanítónőképző intézet körül folyik.

Korum trieri róm. kath. püspök egyházának azon ambiósiósus egyháznagyjai közé tartozik, a kik a felekezeti szem-

pontokat mindenek fölé helyezve, semmi dolgot sem tartanak elég kicsinynek vagy elég nagygnak arra, hogy egyházuk közismeretes hatalmi törekvéseinek előmozdítása végett fel ne használják, illetőleg meg ne zavarják. Fájdalom — az ilyen ambíciósus róm. kath. egyháznagyokat mi is igen jól ismerjük s ezeknek száma hazánkban is gyarapodik. Korumról még azt is meg kell mondanunk, hogy már két ízben volt a kölni érseki szék jelöltje, de abba épen fentemlitett természete miatt, a kormány ellenzésénél fogva, bele nem ülhetett. Ez a körülmény bizonyára nem növelte a kormány és az állami intézmények iránti rokonszenvét, hanem valószínűleg annál jobban klerikális érzelmeit, mert hát köztudomás szerint az „apostolorum successio“-val nem jár mindig együtt az apostoli lélek öröklése is.

Az említett trieri nőnevelő intézetek eredete a nagy kulturharc idejére megy vissza. A trieri előljáróság 1878-ban elhatározta, hogy egy városi felsőbb leányiskolát fog felállítani, mely simultán iskola legyen, azaz benne a felekezeti egyenjogúságra tekintettel lesz a város, de a felekezeti vallásoktatásról maga az illető felekezet gondoskodjék bent az iskolában. A németországi simultán iskolák, legyenek azok községek vagy államiak, mindnyájan ilyen természetűek s ezek paritásos iskoláknak (paritätische Schulen) neveztetnek. Ezeknek lényegesen más jellemvonásuk van ugyan, mint a francia állami és községi iskoláknak, melyekből a vallásoktatás teljesen ki van tiltva, de azért a klerikalizmus épen olyan szemmel nézi ezeket is, mint a francia iskolákat. Felekezetnélküli, sőt vallástalan iskoláknak hívja őket.

A trieri községi felsőbb leányiskola, a minálunk is szokásos módon, evangélikus iskolából lett községivé. Kezdetben növendékeinek is mintegy kétharmada evangélikus leányokból került ki. A városi róm. kath. plébánusok már a községi iskola alapítása ellen is tiltakoztak és midőn figyelembe nem vett tiltakozásuk után az iskola megnyílt és az előljáróság felhívta a róm. kath. egyházat a vallásoktatásról való gondoskodásra, visszautasítással találkozott. A városi dékán egyszerűen tudtára adta az előljáróságnak, hogy a város valamennyi plébánusai egyhangúlag kijelentették, hogy ugyanazon okokból, a melyekből tiltakoztak volt a kormánynál a simultán vagyis felekezetnélküli felsőbb leányiskola tervezete ellen, most ezen leányiskolánál a vallásoktatást teljesíteni nem hajlandók. Minthogy pedig a vallásoktatásra sem a helybeli róm. kath. gimnázium, sem az ottani paritásos reáliskola róm. kath. hitoktatói nem vállalkoztak, ennél fogva

az illető intézetben a róm. kath. vallásoktatás egyáltalában be sem rendeztetett.

Ezen a helyzeten akkor sem történt változás, mikor Korum foglalta el a püspöki széket. Az alsóbb osztályokban bibliai történeteket tanítottak ugyan a róm. kath. leányoknak is, de a felsőbb osztályosok vallásoktatásban az intézetben nem részesültek.

Majd 1883-ban Korum egy utasítást bocsátott ki a város papjaihoz. Ebben hivatkozott IX. Pius pápának a freiburgi püspökhöz 1864. július 14-én kelt iratára, a Syllabus 47. és 48. tételére, a hitterjesztés érdekében alakított congregatio-nak (congregatio de propaganda fide) az északamerikai Egyesült-Államok püspökeihez 1875. november 24. kelt iratára, az 1866 évi baltimori második teljes zsinat határozataira s végül a kölni tartományi zsinatnak a „de scholis elementaris“ és a „de fide“ czimű végzéseire és elismerte ugyan, hogy a németországi mostani felekezetnélküli iskoláknak nincsen mindenütt „az egyház“ ellen irányuló pozitív ellenséges jellege, mint p. o. az Egyesült-Államokban és másutt, Trierre vonatkozólag azonban a következőket rendelte:

1. Oly helyeken, mint p. o. Trierben is, hol a felekezetnélküli iskola mellett katolikus iskolák is vannak, a melyekben a gyermekek egyenlő képzést nyerhetnek, a katolikus szülőknek lelkiismereti kötelességük gyermekeiket a katolikus iskolákba küldeni. 2. Oly helyeken, a hol csak felekezetnélküli iskolák vannak, vagy ott, a hol az ilyen felekezetnélküli iskolák mellett róm. kath. iskolák is vannak ugyan, de ezeknek tudományos eredményei jóval amazoké mögött marad: a szülőket folytonosan inteni kell, hogy gyermekeiket vigyék más helyre, katolikus intézetbe.

3. Ha lehetetlen, hogy a szülők más helyre vigyék gyermekeiket iskolába, ilyen esetben meg lehet nekik engedni, hogy gyermekeiket a felekezetnélküli iskolába járassák, mivel ahhoz joguk van, hogy azokat a megfelelő kiképzésben részesítsék: de ilyen esetekben kötelesek a szülők mindazon eszközöket felhasználni, a melyek a felekezetnélküli iskolákkal egybekötött „periculum perversionis maximum“-ot „periculum remotum“-má változtathatják. Az ilyen esetekben lelkiismeretesen felhasználható eszközök a következők: „a) A szülőknak gondot kell viselni arra, hogy gyermekeik az egyházközségi vallásoktatásra s a plébánus hitelemzésére pontosan megjelenjenek; b) a szülők kötelesek arra ügyelni, hogy gyermekeik szorgalmasan részt vegyenek a szent sakramentumokban; c) a szülőknak mindenre figyelniök kell, a mi

a felekezetnélküli iskolában történik és a mi gyermekeik vallására vagy erkölcsére nézve hátrányos lehet, különösen a tankönyvekre, minden egyes tanító tanítására, az iskolai fegyelemre, a társalgásra és mihelyest valami veszedelmes dolgot észrevesznek, minden lehető el kell követniök, hogy az iskolai hatóságoknál hathatós segítséget találjanak és gyermekeiktől távol tartsák a hátrányos befolyásokat. Névszerint szemmel tartandó a protestáns és zsidó leánykákkal való folytonos társalgás és érintkezés is, hogy ennek befolyása is megfigyeltessék. Sok esetben szükséges lesz, hogy a szülők bizonyos gyermekekkel való társalgást a legszigorúbban eltiltsák“.

4. Ha helyben katolikus iskola is van, nem fogadható el kellő okul a gyermekeknek felekezetnélküli iskolába való járatására azt, hogy ezen felekezetnélküli iskola nagyobb eredményrel működik s hogy alkalmasabb és kedveltebb tanerői vannak. A tekintélyesebb és befolyásosabb szülőknek példája, kik gyermekeiket a felekezetnélküli iskolába küldik, nem jogosít fel másokat arra, hogy hasonlóképen cselekedjenek, sem pedig az az óhaj, a melyet bizonyos szülők táplálnak, hogy gyermekeik előkelőbb gyermekekkel vagy csak általában azokkal legyenek egy társaságban, a kik a felekezetnélküli iskolákba járnak.

5. Arra, hogy a szülők gyermekeiket felekezetnélküli iskolába küldjék, csak az szolgálhat elfogadható okul, hogy különben hivatalukat és állásukat veszítik, vagy hogy más egyéb valóban nagy anyagi kárt szenvednek; tehát csakis a *damnum emergens* és semmi esetre sem a *lucrum cessans*, p. o. ha egy hivatalnok attól fél, hogy gyermekeinek ezen iskolákba nem küldése miatt kevésbé fogják őt kedvelni, vagy felebbvalói előtt kevésbé fog ajánlatba jönni.

6. Olyan szülők, kik elfogadható ok nélkül s a kellő felvilágosítás után is a kellő biztosítékok mellőzésével állhatatosan megmaradnak azon szándékuk mellett, hogy gyermekeiket ilyen iskolákba küldik, illetőleg gyermekeiket ki nem veszik a felekezetnélküli iskolákból, a gyónási szentség alkalmával feloldozásban nem részesíthetők, valamint azok sem, kik bár gyermekeiknél azt a tapasztalatot szerezték a cautiók eredménytelenek maradtak, vagy hogy a veszedelem még jobban növekedett és azért még sem hajlandók az iskolából kivenni. Azonban természetesen előzőleg megállapítandó, hogy a gyónó személynek a konkrét esetben milyen elhatározó befolyása van és minőt kellene gyakorolni az iskolába járatásra.

7. Mindazonáltal az olyan szülőktől, kik gyermekeiket

fontos okok és a kellő biztosítékok alkalmazása nélkül is egy felekezetenélküli iskolába küldik, nem tagadható meg nyilvánosan az úri szent vacsora még abban az esetben sem, ha kellő felvilágosítás és intés után („si contumaces fuerint“) sem oldoztattak fel, mivel nem lehet nyilvános különbséget tenni azon esetek között, a mikor t. i. az ilyen iskolába nem tanácsos a gyermekeket küldeni és azok között, mikor küldeni egyáltalában nem szabad.

Íme, mélyen tisztelt magyar protestáns közönség! így kezelik ott a túlsó táborban a községi és állami iskoláztatás ügyét. Pápai rendeletek, congregacionális döntvények, tartományi zsinati határozatok nagy száma protestál az állami iskolák ellen és tiltja el a róm. kath. fiatalságnak a más vallásúakkal való társalgását. Természetesen azt nem tudhatjuk, hogy a magyar mindig hazafias (?) róm. kath. főpapság minő álláspontot foglalna el a kötelezővé tett állami népoktatással szemben, de annyi bizonyos, hogy magyar Korumok is akadnának, kik a magyar társadalom felekezeti tagoltságát a végső szakításig is képesek volnának kiélesíteni — ad maiorem Dei gloriam. Viszont az is bizonyos, hogy a magyar róm. katolikus társadalom valóban hazafias zöme visszautasítaná magától az ilyen hecc-püspökök okvetetlenkedéseit.

Íme Trierben sem lett meg a Korum püspök 1883. évi utasításának a kivánt foganata. Daczára a klerikális erőlködéseknek, az intézet folyton növekedett; különösen attól az időtől fogva, hogy a felsőbb leányiskola tanítónőképző-intézettel köttetett össze. A róm. kath. magán- (azaz felekezeti) iskolák csak nagy ügyvel-bajjal tudták magukat fenntartani, habár papi támogatás alatt állottak, papok tartották benne a nemzeti ünnepeken az ünnepi beszédeket s a klerikális lapokban állandó reklámot csináltak mellette. A tanítónőképző felállításával különösen a róm. katolikus növendékek kezdettek szaporodni a felsőbb leányiskolában, mivel a tanítónőképző szükségleteit ezen iskola fedezvén, első sorban az itt végzett növendékeket vette fel. Ennélfogva sok szülő kénytelen volt leányát az állami felsőbb leányiskolába, legalább is ennek felső vagy középső osztályaiba beadni, hacsak azt akarta, hogy a tanítónőképzőbe is bejusson. A róm. katolikus leányok száma hamarosan túlhaladta az evangélikusokét, holott kezdetben ezek voltak többségben.

Ezek a fejlemények igen elkeserítették a klerikálisokat, kik nemsokára keményen ki is törtek. A közvetlen alkalmat e kitérésre az a körülmény szolgáltatta, hogy a múlt év

novemberében hirtelre jött, hogy a város és a kormány között tárgyalások folynak a tanítónőképző mellett fennálló gyakorló iskolának négy evangélikus és négy róm. katolikus osztályal való kibővítése tárgyában, a mely bővítés nagy fejlődést jelentene az intézmény életében. Nem sokkal e híresztelés után, december elején, viszont az a másik hír kelt szárnyra Trierben, hogy a püspök a husvétii gyónás alkalmával meg akarja tagadni a feloldozást mindazon szülőktől, kik gyermekeiket a felsőbb leányiskolába járatják. December 7-ikére várták is ennek nyilvános kihirdetését, azonban ekkor semmi sem történt, illetőleg a kihirdetés ekkorról — a mint a nagyközönség tudni vélte Einig professornak, a papi seminarium tanárának közbenjárására — elmaradt.

Most szélsőend támadt, mint a vihar kitörése előtt történni szokott. És a fergeteg nem is maradt el. A folyó évi január hó 24-én a „Trierische Landeszeitung“ egy kemény cikkben tört ki az ellen a paritás-ellenes bánásmód ellen, a melyben a róm. katolikusok a trieri királyi „paritásos“ tanítónőképző-intézetnél részesülnek. Reá mutatott az újság arra, hogy a képezde 87 növendéke közül 72 róm. katolikus és aztán összeállította a tanerők felekezeti és szaktárgy szerinti statistikáját, majd így folytatta: „A főtárgyak, melyek úgy tudományos, mint ethikai szempontból a legnagyobb jelentőséggel bírnak és a melyek a későbbi egész életírányának s a lélek erkölcsi fejlődésének alapjául szolgálnak: a neveléstan, a német nyelv és a történelem. Ezen három főtárgy közül csak egyet, t. i. a nevelést adják elő katolikus, az intézet igazgatója; a német nyelv és a történelem tanítása a tanítónőképző mindhárom osztályában teljesen protestáns kezében van“. Miután ezen látszólagos imparitás a lehető legélesebb hangon letárgyalta, előállott holmi pletykákkal is, a melyek szerint a tanítónőképzőben az ethikai követelményeket nem tartják szigorúan szem előtt és — hogy úgy mondjuk — kissé túlmodern gondolkozásmódot igyekeznek a leányok lelkébe beleplántálni.

Természetes dolog, hogy a „Trierische Landeszeitung“ támadása nem maradt visszhang nélkül. A tanintézet részéről visszautasították a rágalmat, a „Frankfurter Zeitung“ pedig egyenesen Korum püspöknek ment neki, szóvá tevén a fentebb már említett, a feloldozás megtagadására vonatkozó híreszteléseket. De különösen a simultán iskola kérdéséért tárgyalta behatóan, a leghatározottabban állást foglalván e mellett a felekezeti iskolák ellenében. Ezen cikkkel a vita a simultán és a felekezeti iskola kérdésének a taglalása felé

irányított, a melyben a „Trierische Landeszeitung“ természetesen a simultán iskolák ellen szólott. Minthogy ezen lapnak fejtegetései a klerikális álláspont hű kifejezői, épen azért tanulságos lesz azokból az alábbiakat itt felmutatni.

„Nyilvánvaló, úgymond, hogy a katolikus ember az ő igazságainak erősen körülsánczolt területe és az ő monarchikus alkotmánya mellett csak veszíthet az olyan iskolában, a melyben a róm. kath. egyház igazságai érvénytelenek és a katolikus egyház monarchikus alkotmányáról soha egy szó sem esik, a hol a katolikus egyház tekintélyei és feje semmiféle tiszteletben nem részesülnek, sőt a hol a katolikus igazságok majd nyíltan, majd pedig leplezetten megtámadtatnak. Ellenben a protestánszt a simultán iskolában semmiféle érzékelhető veszély nem érintheti, mert ha valamely növendéknek eddigi vallásos meggyőződése az iskola befolyása következtében némi változást szenvedne is, azért ő azután is csak épen olyan jó protestáns marad, minthogy a protestantismus mindenkinek teljesen szabad tetszésére hagyja, hogy mit higgyen. A protestánsnak nem kell félnie attól, hogy a simultán iskolában egyházának hierarchiai rendje megtámadtatik s annak hordozói tiszteletlenséggel illetetnek, minthogy a protestáns egyházban semmiféle hierarchiai tagozat nincs . . . A katolikus ember attól fél, hogy a simultán iskolában gyermekeinek hithűsége kárt szenved. Hogy mennyire jogosult ez a félelem, eléggé igazolják azt azok a nagy károk, a melyeket a katolikus egyháznak épen a simultán iskolák okoztak . . .“.

Mellőzve más, időközi ujságnyelatkozatot, arra kell rátérnünk, hogy február 7-én az addig hallgató püspök, Korum, maga is a küzdőterre lépett egy 48 lapos röpiratban, mely „Nem épületes dolgok a trieri egyházmegyéből; a trieri szent János és kreuznachi felsőbb leányiskolák viszonyainak megvilágítása, okmányokkal igazolva“ czim alatt a „Frankfurter Zeitung“ ellen polemizál és a melyben a püspök a simultán iskolákkal szemben elfoglalt ellenséges álláspontját kifejti. A trieri simultán iskolák megítélésében a „Trierische Landeszeitung“-hoz csatlakozik, habár kijelenti, hogy cikkeinek sugalmazásától távol áll.

A mint a püspök röpirata megjelent, a szabadelvű lapok támadása egyenesen az ő személye ellen irányult. Többé nem az iskolák kérdése, hanem magának Korumnak a személye állott előtérben. De ha a pro és contra vitatkozó lapok megfeledkeztek is az iskolákról: nem úgy Korum, ki röpiratának megjelenése után nyolczadnapra, február 15-én, tehát a Sexa-

gesima vasárnapon, a következő hirdetményt tétette közzé a parochiális templomban: „A szülőknek legszentebb kötelessége gyermekeiknek jó neveltetése. De a nevelés alapját a vallásnak kell alkotnia. Az egyház ismételt rendelkezései értelmében a katolikus szülőknek nem szabad gyermekeiket a nem katolikus vagy a felekezeten kívüli iskolákba küldeni; különösen nem akkor, ha helyben katolikus iskolák is vannak. Ez az alapelv érvényes Trierre nézve is és az itteni felekezeten kívüli felsőbb leányiskolára nézve is és meg nem változtatható. Ezért Trier városának pappjai, csatlakozva a Főtisztelendő Püspök úr rendeletéhez, kijelentik, hogy: Ha a katolikus szülők fontos és az egyház által elismert okok nélkül, a melyek különben az iskolaköteles gyermekekre nézve ritkán lehetnek érvényesek és a szükséges elővigyázati intézkedések nélkül gyermekeiket abba az iskolába járatták: akkor súlyos bünt követnek el és a gyónás szentségében fel nem oldoztathatnak. Ennélfogva kérik és kényszerítik a Trier városi papok a katolikus szülőket, hogy ezen szent kötelességökről és Isten előtti felelősségökről emlékezzenek meg“.

A közzétett hirdetmény, mely Korum püspök műve, a trieri kulturharcz megindítása. A püspök lépése mindenfelé, még a centrum körében is nagy megütközést és kellemetlen érzést támasztott. A centrumra vonatkozólag a „Frankfurter Zeitung“ azt írja, hogy ennek vezetői épen mostan az iránt óhajtottak tárgyalni a kultusministerrel, hogy az apácák a vezetősök alatt álló leánynevelő-intézetek növendékeit magánúton előkészíthessék a tanítónőképesítő vizsgálatokra. A mint tehát Korum kitörésének híre Berlinbe érkezett, kénytelenek voltak az illetők tervüket elhalasztani, mert attól tartanak, hogy a minister ezen kissé korai fellépés által nagyon is felvilágosított a centumpártiak törekvésének valódi céljai felől és olyan nyilatkozatot találna tenni, a mely a kedvencz eszmét beláthatatlan időig kivihetlenné tenné. Hanem hát Korum püspökben nagyobb volt a harczvág, semhogy a centrum circulusainak zavarásától vissza tudta volna magát tartani és így kiadta a jelszót a leányiskolák ellen irányuló s már jó eleve előkészített harcra.

Az ultramontánoknak a simultán iskolák ellen irányuló türelmetlensége és az a harcsmód, a melyet az állami paritásos intézetekkel szemben használnak, oly világosan lépett napfényre a trieri actióban, hogy a trieri iskola-háborúból joggal lehet várni azt az eredményt, hogy a minister a tárgyalások alatt a bekövetkező viták idején erélyesen fog fel lépni az ultramontánok hatalmi törekvéseivel szemben.

A nemzeti szabadelvűek egyébképen sem maradtak tétlenek a Korum által megindított harcban. A hírlapi polemia mellett szóvá tették az ügyet az országgyűlésen is, a hol a következő interpellációt terjesztették elő: „Van-e tudomása az államkormánynak arról, hogy a trieri püspök az állami iskolába járó gyermekek szüleitől az abszolutiót megtagadta és micsoda rendszabályokat szándékozik a kormány ezen papi túlkapások ellen alkalmazni.“ Az interpellációt Hackenberg nyújtotta be és most márczius 2-án tartotta az annak megokolását tartalmazó beszédet. Reá mutatott arra, hogy tulajdonképen az iskolákért folyik a harc. Elismeri, hogy Korum a római egyház szempontjából helyesen járt el, de mert minden egyes püspöknek jogában áll, hogy egyháza ilyen természetű elveit a konkrét viszonyok között alkalmazza, vagy ne alkalmazza: azért Korum tisztán a maga jószántából és egyszerűsmind a maga felelősségére is cselekedett.

Bülow kancellár az interpellációra adott válaszában mély sajnálkozását fejezte ki a felett, hogy a trieri püspök eljárásával megbolygatta a felekezeti békét, a melynek fentartására a kormány törekszik. A püspök eljárása annál feltűnőbb, mert tudnia kellett volna, hogy a miniszterelnök kötelességének tartja, hogy mindkét felekezet hívei iránt igazságos legyen és arra törekszik, hogy a katolikus állampolgárok jogos panaszait orvosolja. Poroszországot nem lehet úgy kormányozni, mintha csakis protestánsok vagy katolikusok laknának benne. Az államnak az ügyek tárgyilagos elintézésével, a felekezeteknek pedig kölcsönös türelmességgel és az állam jogainak és méltóságának tiszteletével meg kell akadályoznunk minden felekezeti visszavonást. A kulturharcból maradtak még kiegyenlített vitás pontok, de arról nincs tudomása a kormánynak, hogy ez Trierben nagyobb mértékben állana, mint másutt. Az államnak érdekében áll, hogy az ilyen bajokat megszüntesse. A kormánynak azonban mindenekelőtt el kell várnia, hogy a püspök visszavonja pásztorlevelét. A közvetlen tárgyalást lehetetlenné tette a püspök elutazása, tehát utasították a vatikáni porosz követet, hogy hívja fel a kuria figyelmét erre az ügyre. A kancellár reményének adott kifejezést, hogy e sajnálatos incidensnek nem lesznek további káros következményei az egyház és a nép között való viszonyra nézve.

Az interpellációra adott eme válasz. melyet hazai hírlapjaink is közöltek hirtelen távirataik között, valamint a centrumnak fentebb emlegetett tervei is arra engednek következtetni, hogy Korum fellépése elszigetelten marad; a többi

róm. kath. püspökök nem fogják követni. De ez egyelőre csak remény és találgatás. Hiszen az első porosz kulturharcz is ilyen kezdeményezésből indult ki. Igazában azt mondhatjuk, hogy minden a Korum püspök magatartásától függ. A pápai kuriának nem áll módjában Korumot desavualni, mert ez teljesen egyháza rendelkezései értelmében járt el és ennél fogva csakis dicséret és nem gáncs érheti Rómából. Az is bizonyos, hogy rendelete visszavonására, avagy felfüggesztésére nem kényszeríthető és ha azt önkényt nem akarná megtenni, akkor a kormány keményebb rendszabályokhoz lesz kénytelen nyulni és ebben az esetben a kuriának oltalmába kell venni Korumot. Ha a dolgok idáig fejlődnek: akkor a kulturharcznak egy újabb jelenete fog lejátszódni, a mikor a kuria, a püspöki kar és a centrum egyaránt harcza mennek. Tekintettel azonban arra, hogy Rómában most türhetők találják a poroszországi egyházi állapotokat, a melyek p. o. a franciaországiakhoz képest mindenestre rózsásak: ennél fogva meg fogják találni a módját annak, hogy a kissé túlon-túl ideges, ősz püspököt engedékenységre bírják. Bizonyára a Vatikánban sem vennék jó szívet, ha most, ebben a jubileumi esztendőben nagyobb kellemetlenségek zavarnák meg az agg pápa életét és a Péter évei elérése felett érzett örömet. Épen ebből a szempontból gondolhatjuk, hogy az iskolák feletti harc nem fog ez alkalommal kitörni Poroszországban.

A poroszországi viszonyok, a melyeknek megfelelő intézkedést terveznek többen nálunk is, midőn az elemi oktatás államosítása mellett küzdenek, kétségtelenné teszik azt, hogy az állami iskolához fűzött nemzetiségi várakozások be fognak következni, ha az állami népoktatás az egész vonalon keresztülvitetik s következetes határozott program szerint tör a nemzeti ségi czélok elérésére. De ehhez feltétlenül szükséges az is, hogy az államosítás oly szilárd alapokon nyugodjék, hogy azt sem felekezeti, sem idegen nemzetiségi törekvések meg ne ingathassák. És ugyancsak a poroszországi viszonyok arról tesznek tanubizonyosságot, hogy róm. kath. részről sohasem fognak belenyugodni a már keresztülvitt államosításba sem, hanem hol egyenesen, hol kerülő utakon fogják keresni az alkalmat annak megdöntésére, vagy legalább kikezdésére. Hazai viszonyaink között pedig ez különösen azért jelent nagyobb veszedelmet, mert itt közöttünk laknak a magyar nemzeti állammal ellenségei, a melyek készségesen felajánlják a róm. kath. egyháznak — bármily vallásúak legyenek is maguk — a szövetséget; a róm. kath. egyház pedig kész

lesz bárkivel is szövetkezni, csakhogy hatalmi igényeinek melegágyait, felekezeti népiskoláit megtarthassa.

A mennyire a külföldi példák szeméink előtt állanak, azok tanulságunkra is szolgálhatnak. Württembergben a mult év közepén lefolyt iskolaügyi vita arról győzhet meg bennünket, hogy az állami népoktatásnak ottani formája sem felel meg teljesen a róm. kath. felekezeti igényeknek, pedig ott az állam lehetőleg külön iskolákat tart a protestáns és róm. kath. gyermekek számára, protestáns, illetőleg róm. kath. tanítókkal ellátva és eddig az iskolák feletti közvetlen felügyeletet is az egyházak kezében hagyta. Jelenleg arról volt szó, hogy úgy a protestáns, mint a róm. kath. iskolák saját hitvallású hívekből alakított közoktatási tanácsok és nem közvetlenül az egyházi hatóságok felügyelete alatt álljanak. Az egyházi főhatóságok csak a vallásoktatásra, a vallási tanönyvekre ügyeljenek fel. És még ez a javaslat is, mely külön evangélikus és külön róm. katolikus közoktatási tanácsot szervezett, csak nagynehezen tudta megnyerni a többséget arra, hogy parlamenti bizottság elé utaltassék ismételt átnézés és átdolgozás végett. Két ellensége volt: az ultramontánok és — a socialdemokraták.

Azzal rekesztem be jelen szemlémet, hogy nemzeti szempontból jó lehet, beválhat az állami népoktatás, de felekezeti szempontból kiapadhatatlan viszályok forrását fogja megnyitni.

p—f.

IRODALMI SZEMLE.

a) Hazai irodalom.

Katholikus Levelek egy megtérő nőhöz. Írta: *Platz Bonifác dr.* ciszterczita, az esztergomi egyházi főhatóság engedelmével. Budapest. Kiadja a Szent-István társulat, 1902. Kis 8°. 170 lap.

A r. katolikus sajtó nagy lelkesedéssel üdvözölte s nagy kitüntetéssel fogadva, mindenkinek ajánlotta e könyvecskét, a melyre figyelmünk épen e fogadtatás és üdvözlés révén terjedt ki. Kutattunk a nagy elragadtatás oka után azért, mert azt hittük, hogy olyan kézzelfogható érvekkel áll az író elő, a melyek csakugyan elegendők arra, hogy boldog és boldogtalan megfogassék s az egyedül idvezítő egyházba téríttessék.

Arra is gondoltunk, hogy egy olyan apologetikus irattal lesz dolgunk, a mely előtt meg kell hajtánunk lobogónkat, mint olyan irat előtt, a melyben maguk a felekezeti igazságok általánosak gyanánt mutattatván be, a lélekre gyakorolt hatás ellenállhatatlanná válik.

Megvallom, sokszorosan csalódtam benne, mert ez az irat nem más, mint egyszerűen szószaporítgatás, mint gondolatnak gondolathoz fűzése, mélyebb lelki vonatkozás, nyomósabb érvelés, szívre való hatás s a léleknek felbuzdulása s lángolása nélkül.

Pedig mindjárt az első levélben minő jó alkalom nyilott volna a lélektani fejtegetésre a vallástörténeti részlet mellett, mikor a *vallásról* beszél általában. Megelégszik az író egyszerűen azzal, hogy a *beszédképesség* mellett állítja a legemberibb tulajdonnak a vallást s nagy általánosságokba veszőleg szól a függési viszonyról, de nem a benső természeti alapról; megemlíti épen e ponton egyenesen azt, hogy a r. kath. vallásban nincsen semmi, *a mi ne volna a legszebb, a legnemesebb, a legmagasztosabb*, megelékezve arról, hogy maga az egyedül idvezítő fogalom sem szép, maga az eretnekek megvetése sem nemes s maga a pap-közvetítés s szent-közbenjárás sem magasztos ott, a hol a vallásos hitnek nincsen egyéni jelentősége.

És hogy épen a *r. katolikus vallás* volna igazán a mindenkinek szóló, mindenkire tartozó: ezt az illető „zsidó hitből“ megtérő nő vonhatta legjobban kétségbe, a ki föltétlenül láthatta már, hogy bizony ez a vallás, már t. i. a r. kath., *nem mindenkié, nem mindenkire tartozó* s azért az, a ki ennek a körén kívül esik, ép úgy a szeretetnek, a testvériségnek s az Isten előtt való teljes egyenlőségnek a terebélyes fája alatt állhat, a mint lehet szeretet nélküli, testvérietlen s felsőbb jogot élvező az, a ki r. kath. vallású. Ebből is láthatni, hogy csupán nagy szólamokat használ az író: nagy tartalom nélkül.

A vallás általános fogalmi meghatározását a r. katolikus részre foglalván le: egészen természetes, hogy az *igaz vallást* is, a melyről a II-ik levélben van szó, a r. kath. vallás javára foglalja le. Ebben a részben magának az ú. n. választott nép vallásának is olyan kelletlen ismertetője, hogy rögtön látjuk: nem prófétai lélekkel olvassa a prófétákat s a Lessing-féle általános ember-nevelési felvételt sem képes belemagyarázni az ó-szövetségi vallásba, a melynek árny- és fényoldalait nem tudja úgy tündököltetni, hogy az igazság ereje megérezzék.

Valamivel emelkedettebb pónról beszél a III-ik levélben, a mely a ker. vallás fenségét és szépségét állítja előtérbe, de itt meg olyan területre is átcsap, a melynek érintése nem a legfőbb bizonyosság a fenség és szépség mellett. Nevezetesen a férj és nő viszonyának a fenség és szépség szempontjából való emlegetése nem indokolt, mert ez azt foglalja már magában, a mi nem nagy általánosság, hanem a részletekben jelentkező erős igazolás az erkölcsi tisztaság szempontjából.

A IV-ik levél a ker. vallás isteni eredetét mutatja be a *keresztnek* az előtérbe állításával, a mely symbolumnak okkal és ok nélkül való emlegetése magát a jelzett személyt is devolválhatja, a mint hogy a kereszt-kultusz nem is Krisztus-kultusz többé ott a pápás egyház körében. A keresztyénség elterjedésének *csodálatos* történetét a keresztyének erkölcsi tisztaságával magyarázza, pedig van valamelyes jelentősége talán annak a példának is, a melyet a názáreti Jézus mutatott!

Sokszorososan figyelmet keltő tartoznék lenni az V-ik levél, a melyben a „*katolikus és ker. felekezetek különbözése*“ nyer kifejezést, a melynél a *keresztyénség* és a *r. kath. keresztyénség* között vonandó párhuzammal a megtérő nő esetleges fogalmi zavarát kívánja eltüntetni. S ebből a célból ahhoz a módhoz folyamodik, a mely a hamisítással azonos. És épen ez a hamisítás a tartozó figyelemkeltést csakugyan el is végzi. Ám tessék bárkinek is meggyőződnie róla, hogy Platz Bonifác nem igazat ír, a midőn így oktatja a megtérő nőt: „Kijelentem, hogy a hányszor keresztyén-

séget mondok, mindig a kath. ker. értem alatta. Egyedül ez Istennek adománya, Krisztusnak tanítása; azon egy igaz vallás, mely az első emberrel kezdődik s az örökkévalóságig tart. A ker. többi alakjai, a protestáns felekezetek, tehát az ágostai ev. vallás vagyis a lutheranizmus; továbbá az evangéliom szerint reformált vallás, vagyis a kálvinizmus máshová tartoznak. Mindezek emberi tévedések. Ezt a XX-ik században művelt r. kath. ember részéről hallani: egy az ámitással. S még hozzá minő szellemes képben végzi az ámitást! Tessék csak élvezni: „Földbe kerül a nemes mag, mély gyökeret ver és magas sudarat ereszt, terebélyes ágai elterjednek messze, az egész világon, árnyában megpihennek a föld minden népei. Pom-pás virágokban és gyümölcsökben gazdag e fa; életteljes örökké, századokon és ezredekken keresztül. Volt azonban rajta néhány roszszul fejlett gyümölcs. Lehullott, a fejletlen magból mindazonáltal fa nőtt ki, de életre nem képes, a miért is nincsen neki gyümölcse. Ez utószülőtt fák tengődnek ideig-óráig, de életük lassú haldoklás és sorsuk az elpusztulás...”. Hát Platz Bonifác a férges, a fejletlen s lehullott gyümölcsöket pusztán a reformátorokban látja, ellenben az átkokkal terhelt pápákban, a kik a r. kath. egyháznak is gyalázatjára voltak, nem? . . . Különbön igazsága van Platz Bonifácznak: a visszaélések termékenyítették meg a r. kath. egyház s vallás talaját, a melyből felburjánoznak azok a gyümölcsök, a melyek az embert szolgálává alacsonyítják, ha esznek belőlük s mert enni kényszerítik, csakugyan szolgálkává is változnak, a kiket a gyóntató atyák vezetnek orruknál fogva.

Az meg miféle állítgatás, hogy a kath. keresztyénség látta a Krisztust? . . . Az a keresztyénség, a mely a Krisztust meghamisította, sohasem látta a Krisztust! Hogy pedig a r. kath. vallás hitében, törekvésében, eszközeiben ma is olyan volna, mint a minőnek a Krisztus alkotta (33. l.): ezt csak az állíthatja, a kinek szeme van, de nem lát, füle van, de nem hall s így arczul veri az igazságot, a mely lépten-nyomon azt árulja el, hogy Krisztus vallása s hite sehol semmiben sem jelentkezik, a mi r. kath., hanem mindenütt s mindenben, a mi Krisztusi.

Azt aztán csak a jámbor együgyűség mondhatja, hogy „ha kath. keresztyénség nem volt volna: protestantizmus sem lenne”. Ha a bűnösség el nem árad, ha a pogányság és zsidóság elő nem készíti az idők teljességét, Krisztus sem jelent volna meg. A jámbor együgyűség célzata világos: a protestantizmus időbeni későbbi voltát hangsúlyozni szemben a r. kath. időbeni előbbi voltával; de hát a mi hivatkozásunk érthetőbb, sőt ellenállhatatlan volta kétségbevonhatlan. Hogy a hamis állítások mennyire elragadják Platzot, igazolja az is, hogy a protestantizmusnak a pogány népek megtérítésében semmiféle jelentőséget nem tulajdonít, sőt azt a hallatlan botorságot

is meri állítani: „A magyar nemzet megtartásának s fönmaradásának dicső művében a protestantizmusnak semmi része nincsen“. (32. l.) . . . Gratulálunk a megtérő nőnek, hogy ilyen mendaciákkal megterhelten lépett a szentélybe, vagy ha tetszik, a sekrestyébe s még inkább gratulálok én az írónak azért, hogy hamis mondásainak özönében ehhez a révhez is eljutott, a mely megtagadása a magyar protestantizmus örök dicsőségének. Pedig talán nem szorult rá Platz Bonifác arra, hogy a hamis mondás legyen a mindennapi kenyere.

A VI-ik levél egy egészen ügyetlen beszéd a Szent-Társaságról, a melyet nem tud megmagyarázni, mert nem tud megérteni. Hanem azért keresztyénségre oktat! Annál inkább ért a VII-ik levélben „A boldogságos szűz Mária“ fogalom magyarázgatásához, világos bizonyosságául annak, hogy nem az isteni dolgok, hanem az emberek érdeklik, a melyekben a találékonyosság a szűz tiszteletéig emelkedik, a kinek kérését a legeredményesebbnek itéli, mert úgy mond: „egyszülött fia nem utasítja vissza“, nem gondolván meg, hogy az „egyszülött fia“ dogmatikai kifejezés Máriára egyáltalán nem tartozik.

Egészen jellemző, hogy ennek a levélnek végén a Mária-kultuszra vonatkozólag egyenesen kötelező ígéretet vár a megtérő nőtől, ellenben az eddig tárgyalt kérdésekre vonatkozólag egyáltalán nem tartja ezt szükségesnek. Persze, mert nem az Isten-imádás a fő, hanem a Mária-tisztelet!

Azonban talán elég is mindez annak bizonyítására, hogy a munka egyáltalán nem sokat ér. S ezzel az igazolással be is fejezem ez ismertetést, csupán annyit írok még ide, hogy az említett 7 levelen kívül még van: 18, vagyis összesen 25 levélben fejt meg annak az egyháznak „üdvözítő“ voltát, a melybe csak az kívánkozhatik, a ki Istennel való összeköttetésében maga helyett mindent mással végeztethet. Bizony baj lenne, ha minden megtérő így lenne Krisztus-követő!

Dr. Tüdős István.

Kátémagyarázati imádságok. A Heidelbergi Káté magyarázásához írta *Csiky Lajos*, debreczeni theologiai tanár. Debreczen, 1903. Szerző sajtója. Ára füzve 3 K. 25 fillér, kötve 3 K. 80 fill.

Csiky Lajos az előbeszédben tett nyilatkozata szerint meleg előszeretettel foglalkozik a Heidelbergi Káté templomi magyarázásának ügyével. Elmondja, hogy hazánkban V. Pap István és Varjú István szintelen és elavult kátémagyarázó művei után épen most jelent meg *dr. Antal Gézá*tól *van Oosterzee* hatalmas kátémagya-

rázata, a mely a 10-dik a káté magyar nyelvű magyarázatai között. De annál kevesebb történt a kátémagyarázati imádságok írása terén. Csikynek mindössze csak kettőről, a Szikszay Györgyéről (1795. Pozsony) és a V. Pap Istvánéről van tudomása; de az előbbiben csak kátémagyarázat utáni imádságok vannak, az utóbbiak pedig a szerző egyéb imádságaival együtt jelentek meg. A forgalomból és használatból azonban ezek is csaknem teljesen kiszorultak.

A Csiky vállalkozása tehát indokolt, s munkája hézagpótló. Mert kétségkívül visszás és a lelki épülést nagyban zavaró szokás, hogy némely lelkészek a kátémagyarázat alkalmával elővesznek egy vasárnapi imádságok könyvet és sorban felolvassák annak vasárnap délutáni imádságait, noha azoknak gondolatmenete az ég alatt semmi-nemű összefüggésben nincs a magyarázás alatt álló kátérész gondolataival. Az ilyen eljárás valóságos arczulesapása az istentisztelet egységének és összhangjának, meg aztán rút visszaélés a liturgiális szabadsággal, melyet a magyar ref. egyház liberalismusa a lelki-pásztornak ad.

Magokat az imádságokat Csiky ekként jellemzi: „Imádságok ezek és nem elmélkedések. Imádságok; mert nem okoskodnak, nem bölcsekednek, a mire pedig a káté vagy szorosan hittani, vagy szorosan erkölestani tartalma néha csaknem parancsolólag kötelez, vagy legalább is csábítólag hívogat. Imádságok; mert folyton-folyvást csak Istenhez beszélnek, az ő nagyságát magasztalják s törődött lélekhen neki tesznek bűnvallomást. Ez a két főirányzat vonul át ezeken az imádságokon s ez teszi ezeket „kálvinista“ imádságokká. Lélek és igazság hatja át ezeket a nem művészi tollal írott, de hitben buzgó, egyszerűségökben Istennek talán tetsző imádságokat“.

Ez az önjellemzés és önbemutató elég hű és elég igaz; de ez a hang egy kissé talán túlságosan önérzetes, sőt lehetnek, a kik előtt az öndicséret színében tűnik föl. Kétségtelen, hogy az önbírálat amaz önérzetes szavait a tárgyilagos bírálat is aláírhatja; de az is bizonyos, hogy sokkal szebb és értékesebb lett volna, ha a bírálók és olvasók szeme látja vala meg és emeli ki az imakönyv ama jó tulajdonságait. Azt is hozzáfűzhetem, hogy ezek az imádságok hiterő és melegség tekintetében a szintén Csiky-féle „Hit, remény és szeretet“ elismert színvonalán állanak.

Az imakönyv összesen 106 imádságot tartalmaz, melyek közül 104 a Heidelbergi Káté 52 Úrnapjának megfelelőleg 52 előíma és 52 utóíma; kettő pedig a magyarázatokat bevezető beszéd elő- és utóímája. Tartalmi tekintetben az imádságok kellő összhangban alkalmazkodnak a káté-rész gondolat-sorához; nem kalandoznak el sem idegen eszmekörbe, sem szürke általánosságokba. Alakilag is teljesen megütik a mértéket. Belső alakjuknak jó tulajdonsága az, hogy nem foszlanak szélylyel a száraz bölcsekedés és hideg okoskodás

ködébe, s nem vesznek el a keresett művésziesség és a mesterkélt költőiesség ürességeibe. Természetesek és egyszerűek a formában is. Előnyük az is, hogy a bibliai kenetességet és a klasszikus magyar imádságírók megszokott szólásmódját elég sikeresen alkalmazzák. Az imádságok irányában van némi lendület, van magyaros íz, sőt bizonyos színesség is; de az már nincs előnyére a stylus erejének és hatályosságának, hogy bizonyos keresett ódonszerűséggel a birtokos névmásokat ott is kettős alakban (a *te akarod*) használja, a hol ezt sem az értelem, sem a jó hangzás nem kívánja; valamint az sem szolgál az irány javára, hogy a régi latinismus feltételes módját (tennél, vigyáznál stb.) kelleténél többször alkalmazza.

Mindent összevéve: Csiky Lajosnak ez az újabb imádságos könyve hézagpótló és lelki épüléssel használható jó munka. Lélek és igazság lüktet, hiterő és kegyesség buzog benne. A kiállítása csinos, a nyomása tiszta; de az ára (138 lapnyi füzetnek 3 K. 25 fill.) egy kissé borsos.

Sz. F.

A Csokonai-vita. A cseh-német kiegyezés. — Mi a nemzeti érzés? — Mi a bölcsészet? — A házasság társadalmi védelme. — A nemi perversitás. Írta *Bodnár Zsigmond*. Budapest, 1903. Eggenberger-féle könyvkereskedés, 98 lap, ára 1 K. 20 fill.

Ez a hat kisebb tanulmánya Bodnár Zsigmondnak folytatja a szerző „erkölcsi törvény“-ének alkalmazását a czímekben foglalt kérdésekre. Bodnár t. i. már tíz év óta állítja és vagy 16 könyvben vitatja és bizonyítgatja, hogy felfedezte az „erkölcsi törvényt“. Ennek az a veleje, hogy az emberiség a legnagyobb egységből halad a különféleségbe, vagyis az idealismusból a realismusba. Az idealis és realis érzés-gondolkodás szabályosan, de hullámos vonalban váltakozik a történet folyamán. Egyszer egységben látjuk az erkölcsi intézményeket: a családot, az államot és az egyházat; egységben látjuk a szép, jó és igaz eszméit s uralkodik az egység képviselője: az atya, a fejedelem és a főpap; uralkodik a tekintély és a hagyomány, a patriotismus és az imperialismus; rajongunk a tekintélyi vallásért és erkölcsért stb. Máskor az alkotó részek érdekeiért lelkesedünk; tehát a családban a nő és a gyermekek, az államban az alattvalók, az egyházban a hívek érdekeiért; a szép, jó és igaz eszméje válik egymástól; a nagy összefoglaló, egységes gondolkodás helyett értelmünk eleméz, szétszed és boncsol. Ilyenkor uralkodik a természettudományi gondolkodás, a historismus, az intellectualismus stb. Az előbbi az idealismus, az utóbbi a realismus kora.

1870 óta szemlátomást haladunk az idealismus délpontja felé s ma-holnap vége a realismus arany szabadságának.

Ezt a törvényt alkalmazza Bodnár a szellemi haladásra, az irodalomra, a tudományok népszerű és népszerűtlen voltára, a jog-életre és az egyházi életre, a politikára, a művészetre, a közgazdaságra, a népfajok sorsára, arra a jelenségre, hogy ugyanazon eszmék néha vonzanak, máskor hidegen hagynak stb. stb. Bodnár „erkölcsi törvény“-ének mibenléte felől legjobban tájékozhatnak a „Népfajok sorsa“ (1900) és „Eszményeink“ (1902) című kötetei. Kézalatti füzete is csak alkalmazása és közelebbi megvilágítása az ő „erkölcsi törvény“-ének a Csokonai-vitára, a cseh-német kiegyezésre, a házasságra, a nemi életre stb.

A Csokonai-vitában pl. a következőleg alkalmazza Bodnár az ő „erkölcsi törvény“-ét. Csokonai erősen idealista kor gyermeke. Innét származik lelkes hazafisága, némi sentimentalismusa, olykor meg cynismusa; idealismusának tudható be a nők gúnyolása, szavainak léhasága és trágársága. Ennek tulajdonítható, hogy realista idők semmibe veszik, szinte eltemetik a nagy Csokonait (pl. Kazinczy, Kölcsey a XIX. század elején), ideális korban (pl. a XIX. század közepén Toldy és napjainkban sokan) egyszerre feltámasztják a mélyen elhantolt Csokonait. Mindez Bodnár szerint azért van, mert a hogy Toldy Ferenc a kor szellemének tolmácsa volt, úgy az idők befolyása alatt szólottak Kazinczy, Kölcsey és mások.

A cseh-német kiegyezés alkalmából Bodnár következőleg bölcselkedik. Előre bocsátja, hogy „a népfajok jelleme alapján kevéssé, vagy mit sem változik: a népfaj elpusztul, megsemmisül, de főjellemvonásai nem változnak. Az idealistább gondolkodású faj enged egy kissé a realismus napjaiban: nem lesz annyira merev a tekintély és hagyomány tiszteletében, simul egy kissé az idők árához; néhány hullám után lejárja magát, hacsak valamely realisabb fajjal nem keveredik össze, mint pl. a régi rómaiak a germánokkal, a görögök a szlávokkal, mi magyarok a szlávokkal és németekkel“. Ez a fajtörvény, az erkölcsi törvény nyel egybevetve, Bodnár szerint, a következő perspektívát nyújtja a csehek és németek politikai küzdelmeiről: A realis és harmonikus német faj le fogja verni az idealista cseh fajt, mert ez „nem harmonikus faj; bomlott jellem, mely ha magára hagynák, örökös fegyelmetlenségben töltené napjait“. Ezért Bodnár azt tartja, hogy „reménytelen a csehek küzdelme, mert az államalkotáshoz nem elég az idealistikus idők erős nemzeti érzelme, patriotismusa, hanem az is szükséges, hogy az illető faj harmonikus legyen, a mi hiányzik a csehekben“. (44. l.)

Ilyen szellem vonul át a többi tanulmányokon is, a melyek szintén a Bodnár-fölfedezte „erkölcsi törvény“-t példázzák. Eredetiek, érdekesekek, sajátosak azok is. Olvasásuk leköti a figyelmet és

gondolkodásra ösztönöz. S ebben van a Bodnár műveinek vonzó ereje s bizonyos népszerűsége. Ám hogy az igazságuk is akkora volna, mint a különösségük: azt én nem merem állítani. A Bodnár-féle tanulmányok érdekes, de nem meggyőző olvasmányok. A szerző állítólagos „erkölcsi törvénye” megmagyaráz ugyan néhány feltűnő jelenséget, de még többet homályban hagy. Az kétségtelen tény, hogy az idealis és realis gondolkozásmód egymást fölváltva, egymással harczolva sorakoznak az idők folyamán; de hogy ugyanazon népfajra miért gyakorol egyszer az idealis, máskor a realis idők árja oly döntő vonzerőt: ennek okát, tehát a kérdés velejét a Bodnár-féle idealis-realis árhullámozása az időknek teljességgel nem fejt meg. S ez az ő felfedezésének elvitathatlan bibéje.

Az érdekes és tanulságos iratra azonban felhívjuk olvasóink figyelmét.

Sz—s.

A Theologiai Szaklap 3-ik száma *Raffay* Sándor és társai szerkesztésében a napokban hagyta el a sajtót. Az első cikkben *Hornyánszky* Aladár méltatja a minap elhunyt Kámory Sámuel; egy másik cikkben pedig Ézs. II. 2—4. verseit fordítja le az eredetinek megfelelő verses alakban. *Raffay* Sándor Jézusnak a kanaanita nővel folytatott beszélgetését taglalja izagogikai szempontból. *Dr. Tüdős* István Augustinusnak az emberről és a vele kapcsolatos kérdésekről szóló tanítását ismerteti. *Schrödl* József a „Kompromissz-katholicizmus Magyarországon” cz. tanulmányát folytatja. *Pokoly* József „Egyházi adó a magyar prot. egyházban” czímmel Wekerle Sándorral szemben azt bizonyítja be, hogy a prot. egyházi adónak nem a főkegyuri jog, hanem az egyházi autonomia a jogi alapja. *Dr. Schneller* István „Jézus Kr. a nevelés elve” cz. dolgozatának harmadik részét nyújtja, míg *Krupecz* István a párisi theol. fakultás 25 éves jubileumáról és Sabatier Ágostonról ír. Bő lapszemle és két könyvismertetés egészíti ki a becses szakfolyóirat változatos tartalmát. — A folyóirat pártolásra méltó, életképes vállalat. Megjelenik negyedévenként. Előfizetése egész évre 6 korona, mely *Raffay* Sándor theol. tanárhoz Pozsonyba küldendő.

b) Külföldi irodalom.

Siedel : **Christl. Lebensphilosophie für Jünglinge.** Leitfaden für den *Religionsunterricht* in der Fortbildungsschule, zugleich ein Hilfsbuch für den *Confirmandenunterricht*, die kirchl. *Katechismus-Unterredungen* auch für Leiter von *Jünglingsvereinen*. 5. Aufl. Dresden (J. Naumann—Ungslek), 1902. 302 lap. Ára 3.50 márka.

Szerző a belmissziói irodalom egyik igen előkelő munkása. „Der Weg zur ewigen Jugend“ és „zur ewigen Schönheit“ cz. műve ifjak és leányok részére „az életbölcesség“ kiapadhatatlan forrása, s valódi vezérlő kalauza ker. ifjúságunknak. Alig ismerek ehhez hasonló művet a a konfirmációi oktatás irodalmából. Csak *Hilty* „Glück“ cz. művével tudom összehasonlítani.

A ker. életbölcességről szóló művét 4 tanévre osztotta, a melynek elsejében az ifjú életpályájával, másikában az egyházhoz való viszonyával, harmadikában a Bibliában és annak történetében való jártasságaival s negyedikében a socialdemokratia veszedelmeivel foglalkozik behatóbban. Művének megírására a szász orsz. közoktatásügyi kormány által is méltányolt tharandi tanári tapasztalatai indították.

Az első tanévben az élet számára való gyönyörű fejtegetésekkel találkozunk a ker. ifjú kiműveléséről, hivatásáról, barátságáról, tisztességéről, erkölcsiségéről, örömeiről, veszedelmeiről, hazaszeretetéről, katonáskodásáról és idegenben való vándorlásáról. Alapos bibliai és egyháztörténeti ismeret és gazdag élettapasztalat jellemzi a fejtegetéseit. Az ifjú ember életpályájának összes mozzanataira vonatkoznak a következő bibliai idézetek : Phil. 4. 8, Eph. 4. 1—2, Sirách. 6. 14, Rom. 12. 9—11, Salamon préd. 11. 9, I. Ján. 2. 15—17, Máté 22. 21, II. Mózes 15. 8, és 121. Zsolt. 8. v. Rendkívül gazdag fejezet szól az ifjúság örömről és a barátságról, a melynek ilyen részletesen felsorolt irodalmát sehol másutt nem láttam. Életkalauza, valódi vademecumja lehetne e mű minden ker. ifjúnak. Hogy az ev. keresztyénség, és annak alap- és szegeletköve Krisztus a ker. ifjúk egyetlen barátja és megtartója, minduntalan visszatérő gondolata és vezéreszméje e jeles és tanulságos műnek.

A 2-ik tanév a ker. ifjúnak egyházához való viszonyáról szól. Szó van itt az ifjúnak templomlátogatásáról, vasárnapjáról, az ifjúról a keresztes medence előtt, az úrvacsoránál, az imádkozó ifjúról, az élet útjáról s az ifjúról a sirnál és a koporsóban. Ez egyéni életvonatkozásokra kiválóan illő írásbeli helyek egymásutánban a következők : Thim. 3. 15, 118. Zsolt. 24, Zakariás 13. 7, 32. Zsolt. 5, János jel. 19. 9, 65. Zsolt.

3, Hesekiel 18. 32 és 103. Zsolt. 15—16. v. Nem lehet megindulás nélkül olvasni e mélyen járó s az élet összes útjait ismerő fejtegetéseket. Az ifjú ember életképe az egyházához való viszonyában. Hogy a templom az életnek egyetlen boldog háza s az egyház az ifjú legjobb dajkáló édes anyja: állandó vezérgondolata a 2-ik tanévi fejtegetéseknek. Krisztus és az egyház legyen az ifjú egyetlen vezére, élő szövétneke, s hite, szeretete és reménye egyetlen tárgya az élet tengerében. Krisztus és az egyház az a két világító torony, mely állandóan révpartra vezet a ker. ifjút az élet és a világ tengernyi veszedelmeivel szemben.

A 3-ik tanév a könyvek könyvébe, a Bibliába vezet be a ker. ifjút. Annak ó- és új-szövetségi része, régi fordításai és kéziratjai, a könyvnyomtatás mestersége, Luther német bibliája, a bibliai társulatok s „a biblia a vádlottak padján“ e tanév főbb fejezetei. A Biblia a világirodalomnak legesudáltabb és leggyűlöttebb könyve, mely hatásában ma is csudákat mível az egyeseknél s a népek és nemzetek között. Költészet és művészet maig is abból táplálkoznak. Ó- és új-szövetségi története annak legjobb apologiája, s örök tartalma maig is az élet kenyere. Rendkívül tanulságosan ismerteti a szerző a Biblia fordításait és kéziratit s német ker. lelke egész melegével mutatja be az ifjúnak a Lutherbibliát. A bibliai társulatok elsőrangú kulturális tényezők. A népek irodalma a Bibliából indult ki. Nem érdemli meg a vádlottak padját azért, mivel a bűnről s az istenítéletekről szóló megrendítő rajzával megutáltatja a bűnt. Szerző ker. életbölcseletének egyik legszebb része a Bibliáról szóló ismertetése. Vajha sok ker. ifjú követné komoly és meggyőző fejtegetéseit.

A 3-ik tanév másik fele korunk nagy tévedéséről, „a socialdemokratiáról“ szól. Ismerteti annak történeti kifejlődését, a 4-ik rend föllépését, a socialdemokratia lényegét, annak atheista és materialista morálját és vallását, főbb tévedéseit, s azokkal szemben való feladatainkat. „Nincs az az árvíz, az a háború vagy dögvész, a melynek nyomában annyi átok kelne, mint a socialdemokratia nyomában, ha az győzedelmeskedik“. Vele szemben egyedül a keresztyénség a mi szilárd alapunk, és a Krisztusban vetett hitünk a mi pajzsunk és védő fegyverünk. A socialdemokratia izgatólag ható mérgétől és pestises levegőjétől akarják megóvni szerző fejtegetései az élet útjain haladó ker. ifjút. A reá vonatkozó írásbeli helyek a következők: Luk. 12. 54—56, Salamon préd. 1. 9, Luk. 10. 7, 73. Zsolt. 8—10, Zsid. 11. 6, II. Thess. 2. 10—12 és Róm. 12. 21. v.

Ím ez rövid vonásokban szerző ker. életbölcseiségének főbb tartalma — életkalauzul a ker. ifjak számára. A mű rövid 7 év alatt 5 kiadást ért, a mi bizonyára azt igazolja, hogy szükség van reá. Kit ne érdekelne a ker. ifjú sorsa, életpályája és boldogulása, és mindnyájan tudjuk, hogy a ker. ifjú ép testi és lelki állapotától függ az egyház jóléte és a haza jobb jövője. A vallási és konfirmációs oktatáshoz nél-

külöztetlen „segédkönyv“ ez életbölcesség hí és igaz rajza, a mely valóban megérdemelné, hogy hazai viszonyainkra alkalmazva, irodalmunkba átültetné valamelyik ügyes népies egyházi írónk. A művet a legmelegebben ajánljuk vallástaniással foglalkozó tanítóink és lelkészeink, továbbá az ifjúsági egyesületek szives figyelmébe.

Sz. M.

C. Mirbt: Quellen zur Geschichte des Papsttums und des römischen Katholicismus. 2. verbesserte und wesentlich vermehrte Auflage. Tübingen und Leipzig (J. C. B. Mohr), 1901. XXII. 461 lap.

Mirbt Károly a marburgi egyetem forrás-tanulmányairól híres, egyháztörténet-tanára. Műve tehát már az író személyeért is felköltötte a figyelmet. És e figyelem jogosult volt, mert a mű ritka jó tulajdonságai-
val kiérdemelte a dicséretet.

Már első megjelenése alkalmával 1896-ban nagy elismeréssel szó-
lott róla szakszerű ismertetője Müller K. a „Theologische Literatur-
zeitung“-ban. (1896. 7. sz. 183—184. l.) Ez a mi Prot. Szemlénk is (1896. I. füz.) még Müller előtt nagyon előnyösen mutatta be közönségünknek Mirbt becses forrásgyűjteményét. Müller K. akkor egyúttal elmondotta azt is, mit nélkülöz a műben. És most Mirbt közrebocsájtotta művének második nagyon megbővített kiadását, melyben tekintettel volt bírálóinak, barátainak s különösen Müllernek észrevételeire, kívánságaira. A bővítő, kiegészítő munkát Mirbt oly alaposan, oly gondosan végezte, hogy Müller K. a második kiadás ismertetésénél a „Theol. Literaturzeitung“ 1902-iki évfolyamában (23. sz. 613—615. l.) — elismeri, hogy teljesen ki van elégitve, — mert bár sokat kívánt, mégis többet kapott, mint a mennyit kívánt.

Müller K.-nak, a ki maga is történetíró, ezen nyilatkozata valóban a legnagyobb dicséret és már ez magában véve is a munka jelességét bizonyítja. De ezen személyi okoknál jobban tünteti fel a munka sok kiváló tulajdonsága annak érdemét. Főjelességei: a megbízhatóság, a történeti híűség, az érthetőség és az áttekinthetőség. Egy darab jól sült kenyér ez a munka a történész és az egyházjog szakembere kezében. *Okmányjaiban* a róm. katholicismus fejlődését, tanait, mai álláspontját és szervezetét mutatja be; de műve nemcsak *történeti okmánytár*, hanem egyúttal és pedig különösen az újabb és legújabb időből vett részleteiben — *egyházjogi okmánytár* is. Ezt bizonyítják azon iratok, művek, törvénykönyvek, zsinati határozatok stb., melyekből az idézetek vétettek. Ilyen pedig összesen 508 van!

A gazdag gyűjteményből azonban több történeti és jogi fontossággal bíró okmány kimaradt. Így kimaradt a IV. vagy szép Fülöp VIII. Bonifacius pápával folytatott levelezése, a prágai compacták stb.

s a magyar egyház jogi viszonyaira vonatkozó *minden* okmány, pedig azok közül: II. Sylvester „apostoli királyi“ czímet és jogot adományozó levele I. vagy Szent-István királyunkhoz; I. Hollós Mátyásnak IV. Sixtus pápával a magyar apostoli királyi jogok köre és gyakorlása felett folytatott levelezését stb. még sem kellett, illetve még sem lett volna szabad kifelednie. De hát ember tökéleteset nem igen teremthet! Boszanthat bennünket, hogy csak egy magyar vonatkozású irat a 371. számú „Das sogenannte ungarische Fluchformular. (1676?)“ van felvéve; mind a mellett, ha összehasonlítjuk Mirbt könyvét más hasontárgyú gyűjteményekkel, p. o. a Denzinger, a Tauchnitz-féle, vagy az E. Friedberg-féle s más régibb gyűjteményekkel, — végtelenül gazdagnak, becsesnek fog az előttünk feltűnni!

A („Beilagen“) mellékletek közül: 1. a 474—482. sz. a. a német állami törvényekből van véve; 2. a 483—487. sz. az ó-katholikus egyház okmányaiból; 3. a 488—489. sz. a. az osztrák „Los von Rom“ mozgalom; 4. a 490—491. sz. a francia r. kath. papság reformmozgalmáról szól; 5. a 492—496. sz. a jezsuiták erkölcstan íróit mutatja be; 6. a 497—502. sz. a. a Pontificale és Rituale Romanumból közöl részleteket; a 7. 503—506. sz. a Beviarium Romanumból nyújt szemelvényeket; a 8. 507. sz. a r. kath. egyetemes zsinatok; a 9. 508-ik szám a római pápák chronologikus és alphabetikus sorozatát nyújtja.

Végül jön a lenyomatott források jegyzéke és legvégül egy gondos, pontos „Sachregister“!

Mindez azt mutatja, hogy Mirbt mindazoknak, a kiknek művét szánta, t. i. a theologiai hallgatónak és az egyháztörténet iránt érdeklődőknek, — és ki ne volna az? — végtelen hasznos szolgálatot tett művének ezen második, bővített, tökéletesbitett kiadásával; mert valóban egész szakkönyvtárt nyújt — kivonatban s megmenti a kutatót a fáradtságos és időlopó keresgéléstől. Az egyházjog embere is készen találja az okmányokat: a forrásokat és a bizonyítékokat.

Elmondhatjuk: „duplex libelli dos est“. Ezen kettős egyháztörténeti és egyházjogi érdemeért melegen ajánlom mindeneknek, a kiket illet. Pozsony.

Hörk József.

Baum Fr. és Geyer K.: Kirchengeschichte für das evang. Haus. Dritte, aufs neue umgearbeitete und vermehrte Auflage. Mit 600 Textabbildungen und zahlreichen Beilagen. München (Back O.) 1902. 954 lap. Ára diszes kötésben 15 márka.

A liberális Hase mondja a maga nagyhirű egyháztörténetében, hogy a keresztyénségnek legjobb apologiája a története. S valóban Baum és Geyer monumentális művében, ebben a képes egyháztörténet-

ben ilyen fényes apológiával van dolgunk. A művelt prot. házzal s az iskolával akarja e mű megkedveltetni az egyház történetét, mert igaza van a szerzők egyikének, hogy „die *werdende* Gemeinde bildet sich an der Geschichte der *gewordenen* Gemeinde“. E szempontból véve a szerzők az egyháztörténeti eseményeket nem dogmatikai, hanem tisztán valóságos és történeti mértékkel mérlegetik. A Biblia mellett az egyháztörténet legyen a római absolutismus s a modern hitetlenség leszorításának hatalmas fegyvere és tárháza napjainkban.

A mű külsőleg is művészi kivitelű. Képeivel, hasonmásaival és metszeteivel igazi egyháztörténeti műcsarnok. Kiállításra minden tekintetben megfelel a mű tartalmának. Fejtegetései a források s a részletkérdések tanulmányozásán alapulnak, azért azonban gondosan kerüli a mű a szigorúan tudományos jelleget. Nem maga a történetírás, hanem annak eredménye a fődolog. Plasztikai előadásban, életelevení objektivitással, egészséges ítéllettel és találó jellemzésekkel nyerjük itt az építő jellegű egyháztörténeti tananyagot. A szerzők nem képzeletükkel, hanem a valóság és az igazság iránti érzékkel ismertetik az eseményeket, mi mellett folytonos figyelemmel vannak az egyháztörténetnek az általános világ- és kortörténettel, nemkülönben a művelődés-, művészet- és irodalomtörténettel való szerves összefüggésére. A részletkérdésekben Hase, Hauk és Kolde műveire utalják az olvasót. Mert hát a mű első sorban „az ev. ház“, s csak másodsorban az iskola s a tudományos irodalom érdekeit szolgálja. Mint ilyennek méltó helye van a „jó könyvek“ sorozatában a keresztyén irodalomban.

A mű 4 könyvben tárgyalja az egyháztörténet anyagát és pedig elseje „az egyházat az antik világ formáiban“, másika „a középkort“, harmadika „a hitújítást és az ellenreformációt“ s negyedike „az újkort“ ismerteti. Az első könyvben nagy gondossággal rajzolja meg a katakombákat és az őskeresztyén művészetet; a másodikban a keresztes hadjáratokat, a pápaságot s a középkori egyházi műveltséget és művészetet; a harmadikban a reformáció hódító útját s az ellenreformációt országonként, s a negyedikben a 30 éves háború utáni korszaktól kezdve a pietismust, a felvilágosodást, a francia forradalom előtti és utáni római egyházat, a XIX. század ev. egyházi mozgalmait, az ev. egyleti tevékenységet s az egyháznak a modern kultúrához való viszonyát. A magyar protestantismus történetének sajnos csak Ausztria czégére alatt tudott igen kis helyet szorítani. Azt azonban természetesnek találjuk, hogy részletesebben tárgyalja a reformáció utáni, mint a reformáció előtti keresztyén egyház főlemelő tényekben és tanulságokban gazdag történetét. Hisz a reformáció áldásai igen nagyok a keresztyénség belső és külső életére, sőt az egész emberiségre egyaránt. Szinte élvezettel jár végig kísérni a multak hitküzdelmait az igazság teljes diadaláig.

Egyháztörténeti szempontból is leggazdagabbnak tartom a XIX-ik századot, mely termékenység dolgában vallási, theologiai és gyakorlati

tekintetéből egyaránt csak a XVI. és az I. század mellé helyezhető. Nincs e századnak az a fontosabb egyházi vagy theol. és gyakorlati mozgalma, mely rövid, de találó jellemzésekben helyet ne kapott volna szerzők művében. A korszakot alkotó egyéniségek képeivel gazdagon van illusztrálva a mű. Itt van többi között Schleiermacher, Wichern, Tholuck, s az újabbak közül Beyschlag, Gerock, Kögel, Ritschl, Wellhausen, Harnack és mások képe. De e századnak is a leggazdagabb rajza az, a mely az egyháznak és a modern kulturának egymáshoz való viszonyát fejtegeti. Itt van az irodalom, a művészet, a tudomány, a szociális kérdés és az ultramontanizmus újjáébredése, szóval és képekben hűségesen jellemezve a korszakalkotó egyéniségeket és eseményeket. Mesterileg találkozik a jellemzésekben a Neander, Baur és Hase-féle történetírás sajátos iránya és jellege.

Nem csuda, hogy a német prot. időszaki sajtó ez illusztrált egyháztörténeti művet a legnagyobb örömmel és lelkes üdvözlésekkel fogadta. Így *Weißbrecht* prelatus „csudaszép műnek s valódi házi kincsnek” mondotta; *Funcke* szerint „játszva s mégis alaposan vezeti be az olvasót az egyháztörténet szent csarnokaiba”; *Buchwald* szerint „valódi öröm e műből tanulmányozni az egyháztörténetet”; *Wohlenberg* szerint képeivel a theologust is az egyháztörténet további tanulmányozására ösztönzi; *Tschackert* szerint „az egyháztörténet a maga ev. életelevení szövegével és számos művészi kivitelű képeivel a legjobb, a mivel az ev. egyházat megajándékozhatjuk. A tartalom bensősége és gazdagsága s a ker. művészet eme remeke valódi házi kincsesé avatják a művet”.

Ezer meg egy ok szól a mellett, hogy ezt a ritka becsű művet kiegészítve a magyar protestantizmus képes történetével mint felette kedves konfirmációi ajándékot magyar nyelvünkre is átültessük. Az ilyen munka nagyon előmozdítaná a prot. öntudat erősítését és hatalmas emeltyűje lenne az egyháztársadalmi tevékenységnek is.

Sz. M.

**A Magy. Prot. Iród. Társ. pénztárába
1903. évi február 1-től—28-áig befolyt összegek
kimutatása.**

1. Alapító tagok tőkebefizetése: Dr. Kiss Áron Budapest 200 kor, Sarkadi ev. ref. egyház 200 kor.

2. Alapító tagok kamatfizetése: 1903-ra: Sarkadkeresztúri ev. ref. egyház, Pápai ev. ref. főiskola, Szászvárosi ev. ref. Kún-kollégium, Komádi ev. ref. egyház, Marosvásárhelyi ev. ref. kollégium, dr. Szilávik Mátyás Eperjesen. dr. Kiss Áron Budapest, Arany László örökösei Budapest, báró Kaas Ivor Budapest. Martonfalva ev. ref. egyház. **1902-re:** Fehérvár-esurgói ev. ref. egyház, Czeglédi ev. ref. egyház (20 kor.). **1896—1902-re:** Küküllői ev. ref. egyházmegye.

3. Rendes tagsági díjak évi 12 koronával: 1903-ra: Tiszalök ev. ref. egyház, dr. Horváth Ödön Eperjes, Andrassy Kálmán Buj, Konez József Marosvásárhely, Hódossy Lajos Kercza, Engisch Frigyes Szeghegy, Bachát Dániel Budapest, Hosszúpályi ev. ref. egyház, Szikszóvidéki ev. ref. lelkészi kör, Hallgató János F.-Méra. Zöld Mihály Végvár. Nagybányai ev. ref. egyház, Karsay Imre Szil-Sárkány, Soltész Nagy Kálmán Miskolcz, Csiky Kálmán Budapest, Fábian Dénes Kis-Pest, Gyulai Pál Budapest, dr. Nagy Dezső Budapest, ifj. Székely József Budapest, Tóth Pál Miskolcz, Budapesti ág. h. ev. főgimnázium. **1901—1902-re:** Dénes Péter Kis-Borosnyó, Hóresik Lajos Vilmány, Richter Ede Pozsony, Biki Károly Szatmár, Diesőfi József Debreczen. **1902-re:** Varga Gyula Vönöczk, Spáth-Gyula Győr. **1894—1898-ra:** Baresay Elemér Atány (54 kor. részlet). **1897—1898-ra:** Vojtkó Pál Sopron (5 kor. részlet).

4. Pártoló tagsági díjak évi 6 koronával befolytak 1903-ra: Ramocsaháza ev. ref. egyház, Cserhalmi Samu Budapest, Cséesi Miklós Makó, Vas Mihály Gégény, Varga Antal Báka, Arday J. Dániel Zsarnó, Vönöczki ág. h. ev. egyház, dr. Dirner Gusztáv Budapest, Isóz Kálmán Budapest, Hajdú János Zsegnye, Pfligler J. Ferencz Miskolcz. **1901—1902-re:** Csomár Béla Ásvány, Maklár Pap Miklós Sárospatak. **1902—1903-ra:** Szabó Barna Miskolcz. **1894-re:** Csiki József Medgyes. **1894—1897-re:** Szabó Dénes Mihályháza (20 kor. részlet). **1894—1898-ra:** Zsoldos Sándor Mezőrs (24 kor. részlet). **1897—1898-ra:** Szász Kálmán Veszprém. **1902-re:** Fodor Béla Miskolcz. Cseresnyés Ödön Balázsfalva, Somkerek Miklós Szék.

5. Adomány: Tornai ev. ref. egyházmegye gyűjtése.

6. Előfizetés Szemlére: Péterfy Dénes unit. lelk. Kolozsvár 8 korona.

Összesen befolyt 1254 korona 25 fillér.

Budapest (IV., Deák-tér 4.), 1903. márczius hó 1-én.

Bendi Henrik,
társ. pénztárnok.

Tájékozás

a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság felől.

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság célja, hogy az evangyéliumi protestáns tudományos egyházi és népszerű vallás-erkölcsi irodalmat művelje, terjeszse, s az egyházi életet evangyéliumi alapon irodalmi úton ápolja és fejlessze. Ezekre a czélokra jelenleg a következő kiadványai szolgálnak:

I. Protestáns Szemle.

Protestáns havi folyóirat. Megjelenik (július és augusztus kivételével) minden hónap 15-én. évenként 10 füzetben 40 íven. Tartalmát irányczikkek, tanulmányok, kisebb monografiák, hazai és külföldi egyházi és irodalmi szemlék képezik. Czikkei a tudomány színvonalán állnak, de a nagyközönség által is élvezhető módon népszerűsítőleg vannak kidolgozva. A *Protestáns Szemlét a Magyar Prot. Irod. Társaság pártfogó, alapító, rendes és pártoló tagjai tagdíj fejében kapják*. Előfizetési ára nem tagoknak egész évre 8 kor. Most a XV-dik évfolyam járja.

II. Tudományos könyvek.

Tudományos egyházi, főleg egyháztörténeti művek sorozata, melyben kidolgozott egyháztörténeti eredeti monografiák és theologiai tudományos munkák jelennek meg. Évenként egy kötet, eddigelé 14 kötet. A Társaság *pártfogó, alapító és rendes tagjai tagdíj fejében*, a többi tagok kedvezményes áron kapják.

III. Egyháztörténeti Adattár.

M. prot. egyháztörténeti okmányok gyűjteménye. Évenként egy kötet, 10—12 ív terjedelemben. A *pártfogó, alapító és rendes tagok tagdíj fejében kapják*.

IV. Házi Kincstár.

Vallás-erkölcsi építő könyvek sorozata, főleg a művelt közönség számára. Első kötet: *Csendes órák*, angolból fordította *Szász Károly*, dunamelléki püspök. Második kötet: *Mártha és Mária*, francziából fordította *Vargha Gyuláné*. Harmadik kötet: *Ahítat szeretet*. Vallásos költemények, írta *Szabolcska Mihály*. A *segítő tagok tagdíj fejében kapják, a többi tagok külön fizetés mellett*. Ára csinos vászonkötésben minden egyes kötetnek 2 kor., diszkötésben 4 kor.

Mindeme kiadványok megrendelhetők a Társaság főbizományosánál, *Hornyánszky Viktor könyvkiadónál* (Budapest, Akadémia bérháza). A *reklamációk is hozzá intézendők*.

V. Koszorú.

Vallás-erkölcsi népies kiadványok sorozata. Elbeszélések, életrajzok, történeti rajzok, hitelesítő traktátusok. Évenként 10 füzet, eddig 90 füzet. A *segítő tagok tagdíj fejében kapják, a többi tagok külön fizetés mellett*. Ára füzetenként 8 fill., 15 füzetből álló kötetenként 1 60 kor., 5 füzetből álló kötetenként *Protestáns Családi könyvtár* czímen 60 fill.

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaságnak tagja lehet bármely magyar honfi és honleány, a ki a Társaság célját előmozdítani hajlandó s ez irántszándékát vagy a titkárnál (*Szöts Farkas*, IX. Kálvintér 7. sz.) vagy a pénztárnoknál (*Bendl Henrik*, IV. ker. Deák-tér 4. szám a.) bejelenti. *Pártfogó* tag az, a ki egyszer-mindenkorra ezer koronát fizet vagy kötvényileg biztosít, *alapító* tag az, a ki egyszer-mindenkorra kétszáz koronát fizet vagy biztosít a Társaság javára. *Rendes* tagok évenként 12 korona tagdíjat, *pártoló* tagok évenként 6 koronát, *segítő* tagok évenként 3 koronát fizetnek.

A MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG
KIADVÁNYAI

PROTESTÁNS SZEMLE.

SZERKESZTI

SZÖTSFARKAS,

THEOL. AKADÉMIAI TANÁR,

A MAGYAR PROT. IRODALMI TÁRSASÁG TITKÁRA.

A Protestáns Szemle, mint a Társaság folyóirata,
július és augusztus kivételével minden hó 15-én
jelenik meg.

Az egész évfolyam előfizetési ára nem tagoknak 8 kor.

BUDAPEST.

HORNÝÁNSZKY VIKTOR CS. ÉS KIR. UDVARI KÖNYVNYOMDÁJA
1903.

TARTALOM.

I. Értekezések és tanulmányok.

	Lapszám
1. A világi-morálról. <i>Dr. Masznyik Endre</i>	193
2. Jézus élete és tanítása (Második közlemény). <i>Dr. Erdős József</i>	205
3. A csallóköz-mátyusföldi református egyházkerület keletkezése. <i>Zoványi Jenő</i>	219
4. Honter mint reformátor. <i>Dr. Lakos Béla</i>	226

II. Egyházi szemle.

Külföldi egyházi élet. <i>p-f.</i>	236
--	-----

III. Irodalmi szemle.

a) Hazai irodalom:

1. Heinrich Gusztáv: Egyetemes irodalomtörténet. <i>Sz. F.</i>	248
2. Szász Domokos: Hátrahagyott negyven egyházi beszéde. <i>F.</i>	252

b) Külföldi irodalom.

1. Müller. Karl: Die Bekenntnisschriften der reformierten Kirche. <i>Dr. Tüdös István</i>	254
2. Delitzsch, Friedrich: Zweiter Vortrag über Babel und Bibel. —z—s.	258

Kérelem a Társaság tagjaihoz.

Társulatunk legutóbbi közgyűlése a módosított és megerősített alapszabályokban a *segítő tagok* évi tagdíját 3 koronában, könyvilletményét a *Házi Kincstár* egy-egy kötetében és a *Koszorú* tíz-tíz füzetében állapította meg; s ez irányban az elnökség egyházmegyénként taggyűjtésre kérte föl a prot. közönséget.

Tisztelettel és bizalommal kérem társulatunk tagjait, hogy sziveskedjenek minél számosabb segítő és másféle tagot toborzani.

A titkár.

A VILÁGFI-MORÁLRÓL.

Nem ismeretlen világba lépünk. Az erkölcsi világról ép úgy elmondhatjuk, mint a természeti világról, hogy benne élünk, mozgunk és vagyunk. Még az is, a ki tagadja létét. Még a materialista, még az atheista is. Mert az erkölcstörvény alól ép úgy nem vonhatjuk ki magunkat, mint a természettörvény alól. Ha ez az anyag, amaz megszabja a szellem útját; ha ez a testek, amaz a lelkek nehézkedési törvénye.

Lelkünk az erkölcstörvénynél fogva a jó eszméjéhez s ennek követelményeihez, az örök szükségesség széttéphetlen szálaival van odakötözve. Ezt tudjuk, érezzük mindnyájan, tudja, érzi még a legnagyobb gonosztevő, az akasztófa virága is. Azért nem egy mentegetődzött már imigyen a bitófa alatt: „Nem vagyok én oka semminek, édes anyám oka mindennek! Ő tanított, ő vitt rá a rosszra!” Vagy ha nem az anyját, hát okolja szeretőjét, pajtását. És ha se azt, se ezeket, akkor bizonyosan rossz csillagát odafenn az égen.

Mely kiáltó bizonyosság mindez a mellett, hogy csakis az erkölcsi jó jogos ezen a világon, hogy a jó az egy szükséges dolog, az egyetlen feltétlen érték, az egyedül való reális élettartalom s életcél. Igen: az erkölcsi jó az igazi humanum, ama mennyből hozott nemes levél, mely a föld gyermekét emberré, egy láthatatlan szellemvilág szabad polgárává, istenfiává avatja fel.

Ezt átértve, mondja az autonom erkölcs nagy hőse, a königsbergi bölcs Kant, hogy: „Két dolog van, a mely lelkét csodálattal és tisztelettel teljesíti meg: az egyik a csillagos ég felettünk, a másik az erkölcstörvény bennünk, mert amaz a maga végtelenségével világrendszerről világrendszerre vezet, úgy hogy érzéki létünket, mint elenyésző porszemet mintegy megsemmisültnek érezzük a nagy mindenségben; emez pedig felülemel minket az egész érzéki világon és egy oly láthatatlan világ körébe von, a melyben az embernek mint szabad s intelligens ének végetlen és örök értéke van“.

De mindebből aztán egy nagy igazság foly s ez az, hogy az ember, ha valóban ember akar lenni, kell, hogy a maga tiszta lényegét, az erkölcsi jó követelményét, vagy mondjuk így, az emberség, a humanitas isteni törvényét tiszteletben tartsa s egész életét, minden gondolatát, érzését és cselekvését arra alapítsa, ahhoz szabja.

Mert mint halhatatlan költőnk, Arany János is mondja:

Legnagyobb cél pedig itt e földi létben,
Ember lenni mindég s minden körülményben.

Hanem: ember lenni a legnehezebb feladat is. A ki egy lépést sem tesz addig, míg az emberiség vagyis az erkölcsi törvény, az erény követelményeivel nem számolt, rögzös annak útja, keserű a kenyere. A becsület rendszerint keresztet hord vállán. S ettől a természeti ember, e világnak fia ösztönszerűleg megborzad. Hiszen ő ép ezt az életet akarja megnyerni. A másikkal nem törődik. Azt se bánja, ha elveszti. Neki nincs főbb vágya, mint hogy a világon jól menjen a dolga, hogy itt e földön boldoguljon, hogy minél szebb carrieret csináljon, hogy hír, szerencse, jólét szent hármass csillaga ragyogjon állandóan felette.

Magában véve nem is jogosulatlan kívánság. Nincs elfogadható ok, a mivel a világmegvetést, az önsanyargató (ascetikus) életírányt igazolni lehetne. Maga szent vallásunk, a keresztyénség sem a világgal való élést, hanem csak a világgal való visszaélést tiltja. Minden a tietek — mondja Pál apostol — ti pedig az Úré vagytok!

Hanem ép az a baj, hogy e világon boldogulni, szerencsénket kovácsolni, jólétre vergődni úgy, hogy az erkölcsi törvény követelményeinek is mindenben eleget tegyünk, igen sok esetben szinte lehetetlen.

Sokszor a vagy-vagy kérdése előtt állunk.

Vagy megmaradunk az erény rögzös útján s feláldozzuk e világi jólétünket, vagy ragaszkodunk e világhoz s annak javaihoz s az erény rögzös újáról lelépve, rálépünk a bűn sima útjára.

A világfí mindég az utóbbira határozza el magát. S ez elhatározásánál jó segítségére az ú. n. *világfí-morál*, vagyis az az erkölcsi életnézet és irányzat, a mely az egyént bizonyos, a világi életben való boldogulást nehezítő, sőt egyenesen megakadályozó körülmények és viszonyok között az erkölcsi törvény feltétlen kötelezése alól az úgy mondott kényszerűség nevében feloldja.

E morálnak ma már igen gazdag irodalma van. Ide tartoznak általán mindazok a művek, a melyek a szerencsés és boldog élet művészetét tárgyalják, a melyek a társadalmi élet különböző köreibben való sikeres fellépés, előrehaladás, a jó ízlés és finom erkölcs, egy szóval az önérvényesítés és boldogulás dolgában hasznos tanácsokkal, ú. n. illem- s eszélyességi szabályokkal szolgálnak.

Van ezek közt minden fajta. Van a melyik kiterjeszkedik általán az élet összes viszonyaira, mint p. o. a *Knigge-féle „Érintkezés az emberekkel“* cz. híres mű, a mely 1787-től máig már több mint 20 kiadást ért s csaknem minden művelt nép nyelvén közkézen forog.

Ez még egyike a legkifogástalanabb műveknek. A társas életnek valóságos törvénykönyve, mely igen helyesen arra törekszik, hogy megmutassa, miként lehet a társadalmi életben előremenni, boldogulni a nélkül, hogy a tiszta erkölcs követelményei ellen csak a legkisebbet is véténénk. Szóval az arany középúton halad: a bizonyos határig jogosult egoismust az erénnyel szépen párosítja.

Ugyanezt mondhatjuk *Kurt Adelfels „Das Lexikon des Lebensglücks“* című művéről is, a mely az emberi élet boldogságának összes kérdéseit felöleli s ezek dolgában mindenkinék igen praktikus és becsületes tanácsokat ad.

Öszintesége már abból is nyilván kítűnik, hogy nem úgy lép fel, mint azok a bizonyos csodadoktorok, a kik hitvány kenőcseiket és mixturáikat mint feltétlenül biztos gyógyító szert kínálgatják úton és útfélen. Eszeágában sincs, hogy a betegnek egészséget, a gyengének erős idegeket, a szegénynek vagyont, az elégedetlennek meglegedést adjon. Oh nem! Egész törekvése csak arra irányul, hogy a kulturembernek az emberi ismeret kettős forrásából, az észből és tapasztalatból merített hasznos tanácsokat adjon az élet különböző viszonyai között való miheztartás szempontjából s azon célból, hogy az egészséges megőrizhesse, a beteg pedig visszanyerhesse egészségét, hogy a szegény elviselhesse szegénységét, a gazdag pedig szert tehessen a benső meglegedettségre és boldogságra is.

S midőn ez irányban bölcs tanácsokat osztogat, egyként távol áll a túlzott idealismustól és a trivialis materialismustól, szóval ő is az arany középúton halad.

S ugyanezt mondhatjuk még sok más hasonló műről, mint teszem *Baudissinnék Spemann Hauskundejában* megjelent *„Goldenes Buch der Sitte“* cz. s jó részben *Frankennek „Wie mache ich mich beliebt“* cz. művéről is, bár az

utóbbiban a sok jó és hasznavehető tanács közt itt-ott észlelhetők a tiszta morál kérlelhetetlen követelményeibe ütköző felfogás nyomai is. De e hibáját szívesen megbocsátjuk az előadás azon igazán szellemes és művészi módjáért, mely minden egyes fejtegetését jellemzi.

De a világfí-morál irodalma az emberi életnek nemcsak általános, hanem egészen különös viszonyaira vonatkozó témékekkel is bőven ellát minket.

A *Franken* fent említett műve is már inkább a fiatal embereknek szól, az angol *Grimm Mária* azonban egyenesen „*A mi fiainknak*“ ad üdvös tanácsokat, közelebb azoknak az ifjaknak, a kik elhagyják a szülei házat — s idegenbe vetődnek, a hol nélkülözniök kell a szerető édes anyát s talán minden hű és jó tapasztalt barátot.

Becs es egy munka az ő munkája s főként az egyetemekre menő ifjaknak igen-igen ajánlható. Édes anya írta azt, a kinek fia szintén egyetemen tanult s írta azon bőséges tapasztalatok alapján, miket finom megfigyelő ésszel fiának hozzá intézett leveleiből merített.

S különösen becsessé teszi könyvét a *dr. Karl* bécsi orvos által hozzácsatolt külön orvosi tanácsadó, a mit a könyvnek főcélja, t. i. az egyetemi ifjaknak különösen a betegségektől való megoltalmazása igazol.

S valamint az ifjak, úgy egész sereg a leányok számára irt hasonló könyvek száma is. S e részben a mi irodalmunk is mutat már fel egy-egy eredeti s figyelemreméltó jelenséget. Ott van p. o. — hogy a pesti művelt társalgóról ne is szóljak — *Kalocsa Róza* kiváló illemkönyve, vagy egy nagyvilági hölgytől „*A jó társaság modora és illemszabályai*“, ott a Wohl Janka, Szabóné s mások e fajta könyvei s ott kiváltképen *Jósika Julia* maig páratlan, ügyes és nemes Pályavezetője, melyben a legtisztább ethikai alapon állva ad jó tanácsokat a világba lépő fiatal lányoknak.

De azért hol vagyunk mi még a többi művelt nemzetektől, így teszem csak a németektől is, a kik nemcsak arról irtak már száz meg száz könyvet, hogy az ifjak és a felsőbb iskolát végzett lányok hogyan viseljék magukat a társas életben, a házban és nagyvilágban, hanem specialis monografiákban tárgyalják: különösen a férfiszívekhez vezető utat, továbbá az eljegyzés, a menyegzőtartás helyes módzatait, sőt még (egy ily könyv címét idézvé) a bakfis konyhaművészetének, társas játékainak, szerelmi levelezésének s mire kiváltkép nagy szüksége vagyon, a virág-, legyezős levélbélyeg-nyelvnek, a különféle alkalmi gratulációknak.

mi több, a bűvészkedésnek és a hasbeszédnek összes titkait is.

Mert hát ez mind hozzátartozik a világ fiainak és leányainak életművészetéhez és boldogulásához!

Hát legyen, hogy úgy van. Eszünk ágában sincs, hogy a német lánykáknak ez ártatlan mulatozását megrontsuk.

A világfi-morál irodalmának mindazon termékeit, a melyek a tiszta erkölcs követelményeivel összhangban maradvá osztogatják a jó tanácsokat a boldogulni vágyó fiataloknak, nemcsak hogy nem kárhoztatjuk, de sőt igen hasznosaknak tartjuk.

Hanem van ez iratoknak egy fajtája, a melyet feltétlenül kárhoztatnunk kell, mert egyenesen az erkölcstelenség, a hazugság, ravaszság, képmutatás s jellemtelenség mételyét lopja be az ártatlan szívekbe. S teszi ezt — szinte észrevétlenül. Mint jó barát, mint hűséges tanácsadó közeledik hozzánk és maga is képmutató módra, az erénynek bókot mondvá tanít meg a rosszra. Ez iratokban lép elénk a világfi-morál a maga teljes mivoltában. Azért ezek közül két mintapéldányt közelebből is be fogok mutatni.

Az egyik a világfi-morál irodalmának legclassikusabb terméke. A maga nemében valóságos irodalmi gyöngy. Az illem ős hazájában, Spanyolországban született. Régen, még 1653-ban s azóta él és uralkodik. Mondhatni versenyen kívül áll. Le van fordítva a világ minden művelt népének nyelvére. Eredeti czime: „*Oraculo Manual I Arte de Prudencia*“. Az eredeti első kiadás czimlapja szerint *Lorenzo Gracian* írta volna. Ez a *Lorenzo Gracian* azonban csak írói név. A voltaképi szerző *Baltasar Gracian* spanyol jezsuita pater (szül. 1604. az aragoni Calatayudban, meghalt mint a tarragonai kollegium rektora 1658.), *Baltasar* pater azonban összes világi műveit *Lorenzo Gracian* név alatt adta ki. Műve a szentszék jóváhagyásával, vagyis — mint a feliratból látjuk — *con licencia* jelent meg. Magyarra *Faludi Ferencz* fordította le egy rossz német fordításból. Ez a magyar kiadás először Pozsonyban látott napvilágot 1770—71-ben „*Böjts és figyelmetes udvari ember*“ czimen, de ismerünk egy más kiadást is 1790-ből. Ennek a czime azonban már így alakult át: „*Udvari Cato* *Vagyis Gracian B.-nak Faludi F. által magyarra fordított CCC Makszimái*“. Ez a kiadás Győrött jelent meg. A legjobb fordítás kétségkívül a nagy bölcselő *Schopenhauer Arthur* fordítása. Ez a *Reclam-féle Universal Bibliothek*-ban is megjelent. Szeretettel s gondnal készült s az eredetit nemcsak betűje, hanem szelleme szerint is hiven

adja vissza. Ezt vettük alapul mi is. Czime: „*Balthasar Gracian's Hand-Orakel und Kunst der Weltklugheit*. Aus dem spanischen Original übersetzt von Arthur Schopenhauer. Leipzig“.

Gracian műve a maga nemében páratlan. Még *Knigge* sem közelíti meg. Rövid, velős mondásokból áll, teli szellemes finomságokkal s utánozhatatlan szójátékokkal. Szól mindenkinek, a ki társas életet él és a társadalomban boldogulni akar; de szól különösen is azoknak a fiatal s főként előkelő embereknek, a kik a világon szerencsájüket meg akarják alapítani, a kik magas polczra szeretnének jutni és azon a magas polczon meg is maradni s állandó hírnévnek, népszerűségnek és jólétnek örvendeni.

Ezekhez szól nem mint gyóntató atya, hanem mint elsőrangú mintavilágfi, ki ismeri az élet művészetét saját gazdag tapasztalataiból.

A mű összesen 300 tételből, mondjuk eszes tanácsból áll. Ki hosszabb, ki rövidebb, de egy sem unalmas, — ötlettől, szellemtől csak úgy sziporkázik. Csupa egymásután gyorsan feleregetett színes, káprázatos rakéta.

Együtt a legszebb mozaik és mégsem az.

Benső, az avatatlan szem előtt észrevétlenül elrejtett elv tartja össze és fűzi egységes egészebe a látszólag izolált tételek sorát.

Erre az elvre és összefüggésre szeretnénk most rámutatni.

Az első tétel így hangzik: „Napjainkban minden magas fokra hágott s a legmagasabbra az önmagunk érvényesítésének művészete. Ma egy bölcstől többet kívánnak, mint hajdan mind a héttől s ma nehezebb feladat elbánni egy emberrel, mint hajdan egy egész néppel“.

Ezt a *világfi* mondja, hogy az *eszélyesség* tanácsait igazolja.

Az utolsó tétel pedig így hangzik: „Egy szó, mint száz: legyünk szentek s ezzel mindent megmondottunk. Minden tökéletesség közös összekötő kapcsa és a teljes boldogság középpontja az erény. Az erény teszi az embert eszessé, körültekintővé, értelmessé, bölcsesé, vitézzé, becsületessé, boldoggá, kedvessé, igazzá s minden tekintetben hőssé. Az erény a mikrokomos, vagyis kis világunk napja és égboltja a jó lelkiismeret. Oly szép, hogy Isten és ember gyönyörködik benne. Csak az erény az, a mi szeretetreméltó s csak a bűn, a mi megvetésreméltó. Erény a nagyság mértéke és nem a szerencse. Az erény egyedül elégséges önmagának, —

az teszi az embert élében kedvessé s holta után emlékezetre méltóvá“.

Ezt pedig már a *gyóntató atya*, a lelkipásztor mondja, hogy — önmagát a világgfival szemben igazolja.

De sajnos — előttünk nincsen igazolva, mert ha közelebbről megvizsgáljuk az ő eszélyességi tanácsait, azt látjuk, hogy az erény nála csak köpönyeg, melylyel erkölcstörvényellenes tanácsait betakarja.

A két tétel között ugyanis a sok szép, helyes és jó tanács mellett egy sereg oly tanácsra bukkanunk, a melyek mindenkében ott lappang az antinomistikus méreg, mert mind emez egyetlen alapelvre vezethetők vissza: a czél szentesíti az eszközöket.

S mi eme czél? A minden áron, még az erény, a becsület, az igazság árán is való boldogulás.

Csak pár példát állításunk igazolása végett.

Azt mondja Gracian:

„Ne az eszközt, hanem az eredményt nézd. A siker mindent megaranyoz. Ha oroszlánbőrbe öltözve a célt el nem éred, öltö magadra rókabőrt. Erő helyett válaszd a csel útját. Gondolkodjunk úgy, mint legkevesebben és beszéljünk úgy, mint legtöbben. Az ár ellen úszni nem érdemes. Ezzel másokat meg nem jobbitunk, hanem legfelebb magunknak ártunk. Hagyjuk ezt a munkát Sokratesnek. Az igazság kevés embernek való, a csalás ép oly általános, a mily közönséges. A bölcslet nem abból ismerjük meg, a mit a piacon beszél, mert ott ő nem a maga, hanem az általános ostobaság nótáját fújja. Valódi véleményét csak meghittjei között jelenti ki. Az okos ember ritkán mond ellent másoknak, legfeljebb ha mások titkos gondolatait akarja kicsalni. A bölcs óvatos hallgatás által szerez népszerűséget. Sohase tagadj meg semmit egyszerre, mindég nyujts legalább egy cseppnyi reményt, hogy függjenek tőled s végül a tett helyett szép szóval fizess ki embereidet. Ha el akarsz utasítani valakit kérésével, okkal-móddal valami udvarias fogással fordítsd más tárgyra a beszéd sorát. Nincs nagyobb ügyesség, mint nem érteni el, a mit elérteni nem akarunk.

Alkalmazkodni tudni, ez a fődolog. Az okos Proteus a tudósok közt tudós, a szentek között szent. Nagy művészet ez s biztos eszköz, hogy mindenkit megnyerjünk: pedig ez szükséges dolog, mert egyetértés teremti meg a jólétet számunkra.

Az ostoba ajtóstól ront a házba. Az okos óvatosan lát

dolghához. Kémei a figyelem, a körültekintés és ravaszság; ezeket küldi előre, hogy a veszedelmet kikerülje.

Leginkább hallomásból élünk. Legkevesebb az, a mit valósággal látunk: hitelre építünk mindent. De a fül az igazságnak csak mellékajtaja, a hazugságnak ellenben főkapuja.

A közönséges életben hibákat is követhetünk el. Vigasztalásul szolgálhat a tapasztalat, hogy a legfényesebb jellemben is fedezhetők fel árnyfoltok. Néha még a jó öreg Homerus is szundikált.

Legyünk azon, hogy egy időben egy cél felé törekedve, a többi cél felé is törekedjünk s értsünk ahhoz, hogy ha valami rosszul üt ki, hogy sózzuk azt a más nyakába. Különösen a kormányférfiak mindég tartsanak kéznél egy bűnbakot. Napok legyünk, kik ha leszállunk is, újra feltűnjünk s hozzá mindég újabb s nagyobb fénynyel. Még tündöklésünk helyét is változtatgassuk, hogy itt hiányozva vágyakozást keltsünk magunk után, ott meg megjelenve tetszést arassunk.

Még bukásunkból is diadalt arassunk. Ne várjuk be, míg a világ hátat fordít nekünk, — az okos nem várja be, míg a versenyfutás alatt roskad össze. Idejekorán félreáll.

Hibáinkat titkoljuk el. Ez eltitkolás a tekintély biztos alapja. Si non caste, tamen caute! A nagy emberek hibái olyanok, mint a nagy égitestek foltjai.

Soha ne társuljunk olyanokkal, a kik minálunk különbek, mert akkor nem mi, hanem ők játszák a főszerepet. A hold csak addig fénylik, míg egymaga van a csillagok között, a mint felkél a nap, ő láthatatlanná lesz.

Csak míg felfelé kapaszkodunk, addig fogódzunk a nálunk nagyobbakba. Mint kész nagyságok csupa középszerűségekkel vegyük körül magunkat.

A nagy pártfogókat nagy alkalmakra tartsuk fenn.

Olyanokkal semmiben se szövetezzünk, a kiknek nincs veszíteni valójuk.

Mai barátainkba bizzunk, de csak olyanformán, mintha már holnap ellenségeink lennének, még pedig a leggonoszabbak. Ne adjunk kezükbe olyan fegyvereket, a mikkel utóbb adáz harcztot vihatnának ellenünk.

Becsületünket sohase bizzuk másra, vagy ha mégis, úgy tegyük azt, hogy a veszély közös és a bukás is kölcsönös legyen, szóval hogy az illetőt is magunkkal rántsuk.

Értsünk a kérés módjához: akkor álljunk elő, mikor az illető jó hangulatban van, mikor valami örömnapot ül. A szíveséget úgy gyakoroljuk, hogy utóbb a lekötelezés révén hasznot húzhassunk belőle.

Aknázzuk ki a mások ostobaságát. Hogy mindenütt kedveljenek, öltözködünk a legjámborabb állatok bőrébe.

Az emberi eszközöket úgy alkalmazzuk, mintha isteni eszközök nem is volnának és fordítva.

Értsünk ahhoz, hogyan kell saját terhünket a mások vállaira rakni“.

De legyen elég. Az idézett helyekből is láthatjuk, hogy Gracian atya nagyon jól ismeri a világ folyását s hogy ő voltaképp csak szavakba foglalta azt, a mi a közönséges életben mindennapi dolog.

Arra a kérdésre azonban, hogy miként egyeztessük már most össze mindezen ő jó tanácsait műve központi fogalmával, az erénnyel, mint minden tökéletesség összekötő kapcsával? — feleletet hiába keresünk nála.

E kérdésre a feleletet nekünk magunknak kell megadnunk és ez nem is olyan nehéz dolog.

Gracian tulajdonképp biztosítani akarja számunkra a földi mennyországot: a jólétet, boldogságot. Mert tudja, hogy e világ fia mind arra törekszik, hogy az egész kultura is e végső cél szolgálataiban áll. Minthogy azonban földi jólétünket, szerencsénket és boldogságunkat az élet kedvezőtlen viszonyai miatt a becsület útján sokszor nem igen alapíthatnók meg, sőt sok esetben egyenesen kockáztatnók, azért — mégis csak főcél lévén a világfira nézve a földi jólét és boldogság, arra oktat, hogy ilyenkor vegyük elő a jobbik eszünket és itt és ott egy keveset lealkudva az erény jogából, lépünk rá a görbe útra s csellel, ravaszsággal, egy szóval képmutatással segítsünk magunkon.

Az erény tehát csak czég marad — és köpönyeg. Voltaképp Graciannál a minden tökéletesség és jelesség összekötő kapcsa és központja nem az erény, hanem az *okosság* és *bátorság*. E kettőn épül fel minden nagyság, ezek tesznek halhatatlanokká.

„Mindenki annyit ér — mondja, — a mennyit tud: a bölcs mindenható. Tudás nélkül az ember egy világ sötétségben. De viszont a tudás bátorság nélkül meddő.“

De Gracian legalább finoman és simán, ravasz okossággal s hozzá mindég kedvesen és szellemesen csinálja a maga dolgát. És a mi fő: az erénynek legalább a látszatát igyekszik megmenteni ott is, a hol lealkuszik a jogából. S ad akármennyi igazán kifogástalan bölcs, helyes és jó tanácsot is.

Hanem az izléstelenség, butaság és léha jellemtelenség

netovábbja, a mit egy más hasonló fajta könyvben *Eberhard Agoston* úr produkált. Könyvének címe: „*A nőkkel való közlekedésről. Tanácsadó ifjak és mindazok számára, kik a nők kegyét megnyerni óhajtják. A valódi férfiaság példányképeivel bővítve. Magyarra fordította: Murányvári*“.

Nem szándékom e könyvvel, a mely, sajnos, nagyon is elterjedt ifjaink körében (én is még mint diák ismerkedtem meg volt vele), mondom nem szándékom e könyvvel komolyabban s behatóan foglalkozni. Arra nem érdemes. Csak azért veszem elő, hogy belőle a Gracian okos és finom világfiának esszéjét, a buta és otromba világfit mutathassam be. És bemutassam szerzőben az ifjainak legnyomorultabb tanácsadóját.

Azt nem is említem, hogy ez az úr p. o. egy egész külön fejezetet szentel annak, hogy hogyan hódítsák meg az ifjak a vendéglősök leányait, a színházi hölgyeket, a piperekészítőnőket, boltossegédnőket és a pinczérnőket, hogy mint tárják ki ezek előtt szívük hazug érzelmeit, meg nem vallván soha nekik, hogy csak kijátszották őket s hogy egyedüli céljük . . . de hagyjuk ezt!

Csak egy részletet ragadok ki a tisztességesebb tárgyú fejezetek közül, hogy igazoljam fentebbi állításumat.

A 8-ik fejezet a sziv választottjával tanuk nélkül való első találkozásról szól.

Ebben első tanácsa, hogy „ha nem vagyunk is még valósággal szerelmesek, adjuk a legtüzesebb szerelmest“. Aztán szószerint így folytatja:

„Ti pedig, kik a szépnem szerelmét megnyerni törekedtek, igyekezzetek annak szívet folytonosan hízogó szók által megnyerni, ki ne fogyjatok az arczvonások kellemének, a haj szépségének, a kéz remek körvonalainak, a csinos lábának dicséretéből. S ha ily összejövetel alkalmával úgy esnék a dolog, hogy valóságos nyilatkozatot lenne szabad kockáztatnunk, azt kevés szaggatott mondatba foglaljuk ilyenformán: Legyen Ön, hön szeretett, imádott N. N., bizodalommal irántam és ha annak örülhetendek, fog-e Ön szerethetni engem? Nyujtsa kezét nekem; Önnek jólétét, a mennyire lehet előmozdítani, főgondom leszen. Feleljen kedvesem, akar-e enyém lenni? Tekintse kegyed nedves, könytelt szeméimet és következtesse azokból érzeményeimnek valódiságát“.

„Igen — mondja tovább — az ily alkalommal hullott könyvek még a gyémántot is megpuhítják. De úgy hullassuk azokat, hogy szívünk választottja peregni lássa s mint-hogy a könyvek nem állanak mindenkor rendelkezésünkre, törölgessek legalább szemünket“.

S ha a könyvek se hatnának, próbáljuk előidézni az ohajtott eredményt illendő szerelmes költemény, p. o. a következő elmondása által:

„Ó! mint álmkép fut az illó élet,
Csak szerelem mi hervadhatlan él,
Hogy végtelenné tegye e perczet,
Isten úgy mond az emberi kedély,
Tud mindeniknek szívében kerengni,
Mindenik hanggal összhangzólag zengni.

Ekkor előttünk gyönyörű hajnal pirul,
Midőn szerelemsejtés szellemül,
Hogy boldogítson, szerelem virul,
Mely kéjt nem túrt, az ábránd elmerül.
Képesek vagyunk a lények nagy terén
Hevülni szerelem tiszta értelmén“.

Hát nem szeretném, ha akadna magyar ifjú, a ki hajtana az ily hitvány tanácsokra.

Léha piperkőczők, mélyebb szellemi és erkölcsi tartalom nélkül szükölködő gigerlik és aszfaltbetyárok követhetik s követik is ezeket, de nemes és jellemes ifjú undorral fordul el tőlük.

Forduljunk el mi is — s vonjunk le a mondottakból a végtanulást.

A világhi-morált mindenképen s főleg ép a vallás álláspontjáról kárhoztatnunk kell.

Nem azért, mert a társas életben, az egyén boldogulása szempontjából, az okosság, az eszélyesség alkalmazását javolja, hanem mert az okosságot és eszélyességet az erkölcs-törvény ellenére, az erény, a becsület, igazság és tisztesség rovására is érvényesíti.

Az illem, a finom izlés és fellépés szabályait jó és szükséges dolog ismerni és ha fejjel a falnak nem akarunk menni, az eszélyesség tanácsaira is hallgatnunk kell a társadalmi érintkezésben és eljárásban.

Az élet művészetének eme fontos elvét maga Krisztus is szentesítette, midőn tanítványainak utasításul adta, hogy: „Legyetek okosak, mint a kigyók!“ Azért ő legott azt is hozzátette: „és szelidek (azaz helyesebb fordítással), tiszták, hamiság nélkül valók, mint a galambok!“

Mert elvégre is az emberre, a ki Isten képére lévén teremtve, első sorban Isten s nem e világ fia, e földi életben is fő s egyedül szükséges dolog, hogy ember legyen mindig s minden körülményben, vagyis hogy: Keresse minden előtt Isten

országát és annak igazát s akkor a többiek is megadatok neki.

Isten országa pedig a szellem, a szeretet, szentség és igazság országa. Ez országot tehát szentségtelen eszközökkel nem lehet szolgálni, sem megépíteni, mert az ily eszköz magának a célnak elejtése s feladása.

Azért — s ezt különösen az édes anyáknak mondom — legyünk óvatosak és körültekintők saját gyermekeink igazi boldogságának érdekében a világfi-morál irodalma termékeinek megválasztásában s vigyázzunk, hogy mótely ne kerüljön a házba — s onnan a szivekbe.

Vigyázzunk, hogy azok közül, kiket az isteni gondviselés gondjainkra bizott, a mi mulasztásunk következtében egy is el ne vesszen, hogy megőrizzük őket minden, nemesak testi, hanem lelki veszedelem ellen.

Akkor jó gyermekeinkben az ég legnagyobb áldása: a szülői szív boldogsága leszen osztályrésziink.

Apák, anyák! ez áldásért imádkozzatok!

Dr. Masznyik Endre.

JÉZUS ÉLETE ÉS TANÍTÁSA.

(Második közlemény.)

IV.

Jézus evangéliumi nevei.

α) Az üdvigazságok halmaza tárul elibénk azokban a nevekben, melyekkel Jézus önmagáról s viszont a nép, meg a tanítványok róla bizonyosságot tettek. E nevek közül nagy jelentőségű az evangéliumokban gyakran előforduló „*Istenfia*“ név, a mely azt jelenti, hogy kicsoda volt, kicsoda ma és mindörökké Jézus. Ő a legbensőbb, legbizodalmasabb, páratlanul eszményi és egységi viszonyban van Istennel az Atyával, a ki őt felszentelte és elbocsátotta e világra (Ján. 10, 36), mint egyszülött egyetlenegy Fiát (3, 16. 18), a kit mint ilyent szeret (5, 20; 17, 23. 26), a kit messiási teljhatalommal ruházott fel (17, 2), a végett, hogy teljesítse azt a munkát, melyet reá bízott (4. v.). Ennek alapján és ennek indokából kezdte el és fejezte be e földön azt a missiót (5, 24—27), a mely bizonyos és kétségtelen előjele volt az ő örök érvényű váltságművének s mindenható erejének (28. 29. v.), a minél fogva méltó arra, hogy mindenenek akként tiszteljék, a miként tisztelik az Atyát (23. v.). És noha messiási küldetésének s örök istenfíú voltának tiszta tudatában tesz bizonyosságot arról, hogy ő és az Atya egy (10, 30), s a benne hívőket épen olyan biztosan megtartja, idvezíti mint az Atya (28. v.), viszont a ki őt látja, az látja az Atyát (14, 9): mind a mellett nem zsákmányolja ki soha az Atyával való ezen legbensőbb viszonyát és azonos létét, sőt bámulatos fiúi hűséggel hívja segítségül az ég és föld urát (Mt. 11, 25. 26. = Lk. 10, 21), a Mindenhatót (Mk. 14, 36) úgy, mint Atyját.

Az Istenfia elnevezés e szerint nem valami tartalmatlan vagy tiszteletbeli méltóságot jelez, sőt inkább Jézusnak örök létét, természetfeletti lényét és az Atyával való azonosságát

igazolja, melynek alapján egyedül Ő ismeri Istennek titokzatos lényét, akaratát, végcélját és csakis Ő ismertetheti meg az Atyát azzal, a kivel akarja (Mt. 11, 27). Mint Istennek szeretett Fia (Mk. 12, 6) a proféták nyomaiban utolsó küldöttként jelenik meg, hogy az addig csak árnyképekben szemlélt theokrátiának tökéletes érvényt szerezzen. Ebből magyarázható meg az a körülmény, hogy a választott nép közadata az eszményi theokratiai királyt, a Messiást Istenfiául tekintette, a mennyiben a proféták, valahányszor a Messiásról szóltak, mindannyiszor arra az örök Fiúra gondoltak, a ki tulajdon dicsőségében él és uralkodik örökké (Ján. 12, 41; 17, 5. 24). A mi Idvezítőnk istenfiúsága tehát nem tudalmon alapuló önmeggyőződés, nem képzeletszülte ábránd, mint ha fokozatosan érlelődött volna meg lelkében az a gondolat, hogy ő isteni lény. Egyáltalában nem! Ő látta az Atyát eleve (Ján. 6, 46), azt szólja, a mit az Atyánál látott (8, 38), a miből következik, hogy a ki őt az Atya tökéletes kijelentésének el nem ismeri, az nem ismerheti meg az Atyát sem (8, 19). Erre való tekintetből jelentette ki az angyal Máriának, hogy a tőle születendő szent gyermek Istenfiának fog nevezetni (Lk. 1, 35); ezért tett bizonyosságot Jézus már tizenkét éves korában arról, hogy neki mindennél előbb való menyeyi Atyjának akarata (Lk. 2, 49), melynek teljesítése az ő eledele (Ján. 4, 34); majd a megkísértés alkalmával a sátán ismét Istenfiának szólítja (Mt. 4); hasonlatosképen Natanaél Istenfiának nevezi, mint a ki belát a szíveknek legmélyebb rejtekébe is (Ján. 1, 50). Kajafás főpap az élő Istenre való hivatkozással kérde tőle: „Te vagy-e ama Krisztus, az élő Istennek Fia?” (Mt. 26, 63. 64). És valóban Jézus sohasem háritotta el magától ezt a róla való bizonyoságtételt, sőt tanításaival, életével és egész lényével megerősítette és igazolta, hogy Ő az Atyának Fia (Ján. 3, 13; 8, 25. 58). Akkor is, a midőn Tamás, a csodálkozás és imádás hangján így kiáltott fel: „Én Uram és én Istenem!” (Ján. 20, 28): Jézus nem szólott ellene, mert a maga örök létéről és hatalmáról teljes tudatossággal birt. De, bár nem ellenezte ezt a megszólítást, sőt Péter apostolt boldognak mondotta abból az alkalomból, hogy őt az élő Isten Fiának vallotta (Mt. 16, 16. 17): mind a mellett ritkán nevezte így önmagát (Ján. 5, 22. 23. Mt. 11, 27), mert örök istenfiúságának igazolására tökéletesen elegendő volt az a mennyből aláhangozott szózat, mely őt úgy a bemeztés, mint a megdicsőülés ténye indokából Isten Fiának nyilvánította (Mt. 3, 17; 17, 5) és ezzel egyszersmind arról is bizonyosságot tőn, hogy az Istenfiának

tiszte és méltósága oly egyedüli és fenséges, mint a mily örökkévaló a léte és tökéletes a lényé.

β) Ugyanilyen fontosságú Jézusnak az a bizonyágtétele, mely szerint ő **Emberfia**. Ez a név azt jelenti, hogy kicsoda lett Jézus, az Istenfia. Irántunk való örök szeretete által indítatva, emberfiává lett, alászállott testben e földre, nem azért, hogy neki szolgáljanak, hanem hogy Ő szolgáljon és életét adja váltságul sokakért (Mt. 20, 28. Mk. 10, 45). A zsidó nép köztudatában régóta megvolt ez a név; nemcsak Dániel profetiája óta (7, 13) szállott nemzedékről nemzedékre az a hit és remény, hogy a Messiás, miként emberfia jő el, de sokkal előbbre menve, már a protevangéliomi ígélet alapján úgy várta a választott nép amaz eljövendőt, mint emberfiát. Mert az asszonynak magva ugyan kicsoda más, mint az emberfia Krisztus.

És valóban a tanítványok, valamint a hívő kortársak Jézusban nem olyan embert szemléltek, a ki azon módon van alávetve a szenvedéseknek és halálnak, mint más közönséges halandók; nem is az emberiség ős példányképe megtestesülésének (Neander), vagy valamely mennyei ősembernek tekintették őt (Beyschlag), hanem annak az egyedüli emberfiának vallották, a ki nem csupán fokozottabb mértékben volt részese az isteni természetnek (Schulze, Gess), sőt inkább közvetlenül nyerte azt a megbízást, hogy Isten üdvertvét megvalósítsa, befejezze. Az emberfiának az a feladata, hogy megkeresse és megtartsa, a mi elveszett vala (Lk. 19, 10), a mely idévezítői hivatással Isten soha senkit sem bízott meg Jézuson kívül. Küldetéséből következik egyfelől az a képessége és hatalma, melynek alapján a bűnöket megbocsátja (Mt. 9, 6) és rendelkezik a szombatnapnak megtartása felett (12, 8), viszont másfelől az a titokzatos jelenség, mely szerint oly hontalannak és szegénynek érezi magát e földön, hogy nincs hol fejét lehajthassa (Mt. 8, 20). Valóságos emberi létével áll kapcsolatban a sátán által való megkísértetése (Mt. 4. Lk. 4), nélkülözése, szenvedése, gyötrődése, haláltusája (Mt. 26, 37—46), bátorításért esdő fohásza (Lk. 22, 43. 44), mind a végig állhatatos hű engedelmissége, mely kiváló erényeivel szemmel láthatólag igazolta messiási voltát.

Am hogy Jézusnak mint emberfiának e földön nincsen mása és hogy az ő isteni megbízatása egyedüli s kizárólagos: azt a synoptikusoknál még mélyebbre hatóan megokolja János apostol, midőn azt mondja, hogy az emberfia a mennyből szállott alá (Ján. 3, 13), onnan küldötte el e földre az Atya (7, 29), a kinél volt öröktől fogva; érettünk, váltsá-

gunkért jött e világba, holott nem innen való, hanem onnan felül való volt (23. v.). Cselekedeteinek zsinórmértéke az Atya tökéletes akarata, a mely elébe szabja, mit kell tennie (14, 31), szenvednie (10, 17. 18; 18, 11), miért is még a legsürgetőbb indokok láttára is türelemmel vár arra az időpontra, melyet számára kijelölt az Atya, hogy cselekedje a mi reá van bízva (2, 4; 7, 8). Sőt abban a tekintetben is, hogy mit, miként és mikor szóljon, mindig Atyja parancsától függ (12, 49. 50) s csak azokat mondja, a miket Atyjától hallott (5, 30; 8, 26. 28); noha örök léténél fogva Isten lényét és célját tökéletesen ismeri. Mig tehát az emberfia elnevezéssel bizonyoságot tesz Jézus az ő mélységes megalázkodásáról, addig egyszersmind azt is igazolja, hogy az ő messiási missiója közvetlenül és kizárólag az Isten akarata teljesítésére s ehhez képest az emberiség idévezetésére irányul, a mely munkája a feltámadásban éri el a célját (6, 39. 40). Ezek az üdvítények kétségtelenné teszik azt, hogy Jézus a proféták által megjövendölt emberfia, tudniillik az a Messiás, a kiről az ó-szövetségi kánoni iratok szóltak s a kire a kenosis után örök dicsőség vár. E dicsőség osztályrésze is lön, midőn harmadnapon a koporsóból feltámadott (Lk. 9, 22) s újból nyilvánvalóvá leend akkor, ha majd a dánieli jóslat szerint eljövend az égnek felhőin, itélni eleveneket és holtakat (Dán. 7, 13 v. ö. Mt. 24, 30. Mk. 14, 62). Mindez ugyan még csak utalás, célzás a jövőre, a mig tudniillik Jézus testiképen e földön élt: ámde a kereszthalál és eltemetés után bekövetkezett feltámadás és megdicsőülés tényével e mély titok is felderült s a hívők reménykedése valóra vált.

γ) Jézusnak mint a Szentlélekkel felkent Messiásnak kiválóan fontos neve ez is: *ó Χριστός* (Mk. 8, 29; 14, 61). Jézus maga alkalmazza az ide vonatkozó profétai mondást (Ézs. 61, 1) saját személyére (Lk. 4, 18. 21) azzal a kijelentéssel, hogy Ő az Úrnak az a felkentje, a kiben beteljesedett az irás mondása. Ez a beteljesedés a történelmi előzmények természetszerű folyománya volt, mert a választott nép királyainál jelképesen használt felkenetésben (1. Sám. 10, 1; 24, 7) az eszményi theokratia királyának tökéletes mértékben kellett részesülnie (Zsolt. 2, 2; 45, 8), s részesült is a bemerítés alkalmával, a mikor a Lélek reá szállott (Mt. 2. 16. Mk. 1, 10), a ki képessé tette őt arra, hogy a sötétség fedelmének kísértései felett győzedelmeskedjék (Mt. 4, 1 kk) s csodálatos tettei által (Mt. 11, 5. Lk. 13, 32. v. ö. Mt. 12, 28 stb.) az ígért Messiásnak bizonyuljon.

Benne, mint Isten felkentjében szemléljük az összes ó-szövetségi intézmények és a jövőre vonatkozó czélzások valóságos és eszményi megvalósulását, a mennyiben ő nagyobb minden földi királynál és profétánál (Mt. 12, 41. 42), nagyobb a templomnál (12, 6), a mely pedig az ó-szövetségi theokratia központi helye volt. Benne és általa közeleg Isten a maga népéhez és a ki őt befogadja, az Atyát fogadja be, ki Krisztust elbocsátotta (Mt. 10, 40). Boldog, a ki ő benne meg nem botránkozik (11, 6), a ki szidalmaztatást, háborgattatást szenved (5, 11), sőt életét is elveszti érte (10, 39). Csakis az állhat meg Isten ítélőszéke előtt, a ki vallást tesz Jézusról (10, 32. 33), kit még szüleinknél is inkább kell szeretnünk (10, 37). Mindez azért, mert Ő a Messiás, a legfőbb jó kútfeje, közvetítője és adója.

Igen szépen és találóan jellemzi Krisztus hivatását a heidelbergi káté, midőn a 31. kérdés e szavaira: „Miért nevezük őt Krisztusnak, azaz Felkentnek?“ ezzel felel: „Azért, mert őt az Atya Isten rendelte és a Szentlélekkel felkente a mi legfőbb profétánkká és tanítónkká, a ki Istennek titkos tanácsát és akarátát a mi váltságunk felől tökéletesen kijelentette; továbbá egyetlenegy főpapunkká, a ki minket testének egyetlenegy áldozatával megváltott és az Atya Isten előtt könyörgésével szünetlenül közbenjár értünk; és örökkévaló királyunkká, a ki minket igéjével és Lelkével kormányoz és a szerzett váltságban oltalmaz és megtart“.

δ) Végül megemlítendő ez a név is: *Dávid fia*. Így hívták Jézust segítségül a vakok (Mt. 9, 27. Mk. 10, 47), a mi azt mutatja, hogy a Messiás megjelenéséhez a nép bizonyos földi, muló várakozásokat fűzött, abban a hiedelemben lévén, hogy a Messiás Dávid trónjára ülve, uralkodni fog a pogányok felett (Mk. 11, 10). Jézus ezt az elnevezést sem háritotta el magától, de a zsidók balhiedelmével sem szállott szembe, pusztán csak útalt arra, hogy az Ő hivatása hasonlíthatatlanul nagyobb és fenségesebb, mint volt azé a Dávidé, a ki őt Urának nevezte (Zsolt. 110, 1; Mk. 12, 35—37).

V.

Istenről.

Jézusnak Istenről való tanítása és vallástétele, igazság, hűség és fenség szempontjából felülmul minden előtte létezett és utána keletkezett vallási vagy theologiai tant. Minden ige,

a mely ajkáról elhangzott, az Isten közvetlen tökéletes ismeretéből és kijelentéséből származik, épen azért egyedül megbízható és elfogadásra méltó tudomány. Ám a miként nem volt s nem is lehetett a célja az, hogy valamely hittételt rendszeresen egybefoglalva és megokolva terjeszzen elő, ép úgy az Istenről szóló kijelentéseit is részint vonatkozások, részint alkalmi jelzések és oktatások révén közölte hallgatóival. A bölcselői elmélődés és elvont meghatározások teljes mellőzésével világosan mutatta fel Isten létét és lényét oly módon, hogy a zsidóságban már elhalaványult egyistentudatot, a monotheistikus eszme tartalmát igazi szellemi, lelki értelemben tárta elő s arra irányozta a figyelmet, hogy mindennek igazán megismerjék az egyedül igaz Istent és a kit ő elbocsátott, Jézus Krisztust (Ján. 17, 3). Szerinte Isten nem bosszúálló haragvó bíró, a ki e világ kárhoztatása végett küldötte volna el Fiát, hanem irgalmas könyörülő Atya, a ki Fia által megtartja e világot (Ján. 3, 17); lelki lény és azt akarja, hogy a kik imádják, lélekben és igazságban imádják (4, 24. v. ö. Mt. 6, 4. 6); a legfőbb jó, a kin kívül tökéletesen jó nincs senki (Mt. 19, 17), mindenütt jelen van (6, 8. 26. 28), mindeneket tud (10, 29. 30), mindenható akarata, gondviselése mindenekre kiterjed (6, 4. 6. 8. 32); szeretettel bővölködő Atya (Ján. 3, 16), a ki mindenek iránt kivétel nélkül bebizonyítja jóságát (Mt. 5, 45) s még a háládatlanoktól és gonoszoktól sem vonja meg kegyelmét (Lk. 6, 35. 36); tökéletes jóságú szeretet, a ki híven gondoskodik arról is, hogy a mi elveszett, megkerüljön, mert nem akarja, hogy egy is az övéi közül elveszzen (Lk. 15. 4 kk. Mt. 18, 12—14). Istennek e megtartó és megszentelő kegyelmét ragyogó vonásokkal rajzolja elénk Jézus a tékozló fiúról mondott példázatában (Lk. 15, 11—32), míg békességes türésének mivoltát a tiszta búza közt felburjánzott konkolyinak az aratás idejéig való meghagyásáról (Mt. 13, 24—30) és a szőlőjébe küldött szolgák és saját Fia bántalmaztatásáról, sőt megöletéséről (21, 33—42) mondott képiles tanításaiban bizonyította be. Szóval Isten az emberiségnek mennyei édes jó Atyja (Mt. 6, 9 kk), a ki noha korlátlan hatalmú ura a mennynek és a földnek (11, 25), mind a mellett irgalmasságával környülveszi még a kárhozatra méltó bűnösöket is (Lk. 6, 35. 36).

Ám miként az ember, úgy a világegyetem is, mind a maga egészében, mind részeiben szintén Isten bölcs gondviselése alatt áll és marad. Isten műve a mindenség, melyet nemcsak létrehozott, de munkájával folyton fentart és igazgat (Ján. 5, 17) annyira, hogy akarata nélkül még csak egy haj-

szál sem eshetik le fejünkről (Mt. 10, 29 kk); tudja jól, hogy kinek-kinek mire van szüksége (6, 32), annakokáért teljes bizodalommal kell lennünk iránta s végezéseit gyermeki engedelmességgel kell fogadnunk (6, 25—34). Jézus az Atya szeretetét nem szoritkoztatja kizárólag egy népre, mint a zsidó hagyományos felfogásban látjuk, hanem kiterjeszti az egész világra (Ján. 3, 16 k. Lk. 15, 4—32). Hiszen a levegő szárnyasai (Mt. 10, 29), a mezei liliomok és füvek (6, 26—30), a termékenyítő napfény és eső (5, 45), a búzakaiasz, sőt a konkolyzsalak is (13, 24—30) számon vannak nála mind, mennyivel inkább hát az ember!

Ez a nagy és örök szeretet kinyilatkoztatja magát a világban és azt kívánja, hogy az emberek mindnyájan testvériségben éljenek és Ő vele kiengesztelődjenek (Ján. 3, 16; 17, 3. 21 k). Megcselekeszik mindent, a mi az emberiség javára, üdvére szolgál; ezért szent komolysággal és gyermeki bizodalommal kell hozzá fordulnunk testi, lelki szükségjeink kielégítéséért, mert nem bocsátja el meghallgatás nélkül azt, a ki szent Fiának nevében könyörög hozzá (Mt. 7, 7. Ján. 14, 13. v. ö. Lk. 11, 13). Hogy pedig az Istennel való viszonyt senki önző céljaira ki ne zsákmányolhassa, óva inti Jézus követőit, hogy jutalom és előnyök után ne áhitozzanak, mert Isten szabad tetszése szerint osztogatja kegyelmét és e tekintetben semminemű emberi vélekedéstől vagy igényektől nem függ (Mt. 20, 1—16. Lk. 17, 10); a földi életben tapasztalható bajok, szenvedések, csapások sem bünt torló, hanem erkölcsileg óvó és javító eszközök (Mt. 9, 12. Lk. 13, 1 kk. Ján. 5, 14), mind a mellett a feltámadásról szóló tanításával kapcsolatosan kijelenti, mikép Isten, úgy az örökké tartó büntetésre, mint az enyészhetetlen idvességre vonatkozólag eleve határozott (Mt. 18, 8; 19, 29. Ján. 3, 15 k. 36; 17, 2 k).

VI.

Jézus idvezítő, megváltó.

Azok a tények, melyeket Jézus cselekedett, bizonyosságot tesznek róla, hogy őt az Atya küldötte el (Ján. 5, 36). A benne és általa közvetített isteni kinyilatkoztatás az előbbi időkben történt kijelentési mozzanatokat hasonlíthatatlanul felülmúlja (Ján. 3, 13; 6, 46; 10, 34—36), főképen azért is, mert Ő Isten Fia (3, 16; 10, 36), egy az Atyával (8, 19; 10, 30) és benne bűn, tévedés, vagy ilyesminek még gondolata

sincs (7, 18; 8, 46). Ő az élet (4, 10 kk. 5, 21 kk. 6, 27. 48; 7, 36), a világ világossága (8, 12), az egyedüli pásztor (10, 1—5), az üdv országához vezető út (14, 6), az ajtó, a ki által a ki bemegy, megtartatik (10, 9); a Benne való hit üdvre vezérel (17, 3). Már cselekedetei és tanításai eléggé meggyőznek kit-kit a Benne vetett hit üdvhatálya felől (14, 11 kk). Idvezítői megbízatásának tiszta, tökéletes tudatában (8, 14) Isten üdvterve végrehajtójának, megvalósítójának tekintette magát, a kit az Atya küldött a világ megtartására (3, 16), a váltásgmunka teljesítésére (5, 36). Egyedüli öröme Atyja akaratának betöltése volt (4, 31), ezért áldozta fel életét (10, 17) és mivel Istent dicsőítette e földön, Isten is megdicsőült Ő benne (13, 31) és felmagasztalta Őt örök dicsőségre (17, 4. 5). Nyilvánvaló ez üdvtenyekből, hogy Jézus, örök eleve létezéséről (v. ö. Ján. 8, 58-at is) nemcsak vallást tett, de istenségét a benne hívők örök életének alapfeltételeként hirdette is. Mert egyedül isteni voltánál fogva szabadíthatja és szabadította meg övéit a bűnből (Ján. 8, 32. 36. Mt. 20, 28) és így juttathatja el a nyomdokiban járó hívőket az örök életre (Mt. 10, 39. Ján. 12, 25).

VII.

A Szentlélek és a Háromság.

Jézus evangéliumi biznyságtételei szerint a Szentlélek örök, tökéletes, személyes valóság, a ki oltalmazza, védelmezi, gyámolítja a hívőt az élet mindennemű változásai és viszonyai közepett s vele marad mindörökké (Ján. 14, 16). E Lelket a Fiú esedezésére és nevében az Atya küldötte el, hogy sohase távozzék a hívőktől, sőt állandóan velök maradjon, őket vezérelje, támogassa és a mennybeszállt Idvezítőt helyettesítse (14, 26). E Lélek az igazság lelke, a ki az Atyától indul ki (*εκπορεύεται*) és így örök viszonyban van Istennel, másfelől a Fiú bocsátja el az Atyától (15, 26), hogy biznyságot tegyen Ő róla és képesítse a tanítványokat is az Úrról való biznyságtételre (27. v.). Ez a Lélek a hívők szívében, lelkében az idvezítő Jézus szellemi jelenlétének záloga, biztosítéka a ki noha eleitől fogva hatott munkált az emberek közt, de míg Jézus meg nem dicsőült és ígéretéhez képest Lelkét el nem küldötte: mindaddig még nem volt ott a Szentlélek a szívekben, az emberek bensejében, lelki világában, épen ezért nem volt, nem is lehetett addig igazi lelki életről szó (7, 39). Jézusnak örök isteni dicsőségébe való visszatérése a Szent-

lélek kibocsátásának alapfeltétele volt: mert ha Jézus mennybe nem szállott volna, a Lélek sem jöhetett volna el a tanítványokhoz és a hívők szívébe. Ám a Lélek eljött és az emberiség szellemerkölcsi világa felett örök győzelmet nyer (16, 7 kk). Az Ő munkája és ténye az, hogy miként az Atya a Fiúban és a Fiú az Atyában: azonképen a Fiú a hívőkben él és létrejő a legfenségesebb, legdicsőbb, szent egység, a proféták által előre hirdetett eszményi boldog theokratia, az igazság és szeretet fundamentomán nyugvó Isten-országa.

Valamint ezek a bizonyágtételek, úgy a keresztség szereztetési igéi is (Mt. 28, 19) meggyőznek bennünket a felől, hogy Jézus tanításának szövegezése folyamán az evangéliom-írók a szentháromságot nem mint a hit és érzület felfogását, de nem is csupán mint az új-szövetségi isteni háromság elmélődő egybefoglalását érintik (a mint de Wette és nézet-társai gondolják), hanem mint az Úr Jézus valóságos tanítását közlik. És noha Jézus az „Isten“ nevet soha, sem a maga, sem a Szentlélek részére igénybe nem vette, nem is használta: mindamelllett a szentháromságtan, mint a keresztyéni hittartalom összegezése, a Jézus kijelentése és tanítása alapján, megdönthetetlen üdvigazság.

VIII.

Isten országáról.

Jézus tanításának történelmi középpontja az ó-szövetségi irások által már előre jelzett lelki királyság, vagyis *Istennek országa*. Ennek az országnak fogalmát határozott körvonalokkal egyáltalában nem írják körül a synoptikus evangéliom-írók, de különböző hangzású, mégis azonos jelentésű elnevezéseikkel utálnak arra, hogy mi ez országnak a lényege, létezése és célja. Máté ugyanis rendesen mennyek országának és az Atya országának is (Mt. 26, 29) mondja, arra való tekintetből, hogy az, mennyei eredetű és az Atya oltalma alatt áll. Márk és Lukács Isten országának nevezi azért, mert ennek egyedüli Ura, birtokosa az Isten. Márk egy ízben (11, 10) Dávid országaként említi, mivel a Dávid királyságában jelképezett typus, az ígért és várt Messiás megjelenésével, az általa alapított kegyelmi országban valósult meg. Egy jelentőségű ezekkel a Jézus országa név is (Mt. 16, 28), a mennyben az Úr, mint ennek az országnak Istentől rendelt és felkent királya jó elteljes hatalommal és dicsőséggel.

Az evangéliomokban tanított Isten országa lényegesen különbözik az ó-szövetségi felfogás alapján remélt messiási országtól. Noha Ezsaiás (2, 2—4) félreérthetetlen határozottsággal előképíleg úgy szól a Jehova házának hegyéről, mint a mely a világ minden népét egyesíti az Isten lelki imáadásában és a melyben örök békesség fog honolni: mind a mellett a választott nép zöme hiú ábrándképektől elvakítottva, földi ország alapítását várta a Messiástól, hogy tudniillik visszaállítja és megerősíti Dávid ősi dicső trónját és kormánya alá hajtja a pogányokat. Korán e hamis várakozása és balhiedelme ellenében hirdeti tehát Jézus, hogy az ő országa nem e világból való (Ján. 18, 36), nem földi, nem muló intézmény, hanem lelki romolthatatlan mennyei ország, a melyben születési előjogok, képzelt válaszfalak nem léteznek (Mt. 20, 25—28 v. ö. Lk. 22, 24—27), sem világi hatalmasságok nem döntenek (Lk. 12, 11. 12), sőt tagjai mindnyájan egyenlők, kiket az egész emberiségből választott és gyűjt egybe az Úr (Mt. 8, 11). A zsidó szűkkeblűség ellenében ismételtén rámutat Jézus az Isten országa egyetemes jellegére, universalismusára, midőn hangsúlyozza, hogy a hitetlen zsidók elvesztik, a hívő megtérő pogányok ellenben megnyerik az Isten országa örökségét (21, 43), mert a Messiás által hívott nagy népsokaságból aránylag kevesen, nevezetesen csakis azok ennek az országnak valóságos részesei, örökös társai, a kiket Isten, örök végezése és szabad akarata szerint kiválasztott (22, 2—14). Világos dolog tehát, hogy ez az idő teljességében elközelgett ország (Mt. 4, 17) elidáig ismeretlen volt az emberek előtt; sok proféta és király vágyott vala látni és hallani, de nem láthatta és nem hallhatta azt, a mit a tanítványok szemléltek, tapasztaltak az ígéret beteljesedéséről akkor, midőn megjelent az Idvezítő (Lk. 10, 23. 24) és hirdette azt az örvendetes tényt, hogy vele, általa és benne elérkezett az az idő, a midőn az igazi theokratia ígért és várt beteljesedése valóra vált. És így többé már nem várakozás vagy reménykedés tárgya, hanem megvalósult üdvigazság az Isten országa. A megvalósulás azonban Krisztus, úgy hogy az idő és tér által nem korlátozható Isten országa egyedül ő általa és benne jut el úgy külterjes, mint belterjes tekintetben a tökéletességre (Mt. 13. r.) és a teljes diadalra (24. r.).

E szerint az Isten országa nem elvont eszme vagy tartalmatlan gondolat, hanem valósággal létező szellemerkölcsi intézmény, melyet Jézus hozott alá és valósított meg a földön azoknak az elhívása folytán, a kik hisznek az általa hirdetett

evangéliomnak és bűnbánólag Istenhez térnek (Mk. 1, 15), hogy mint a bűn és halál hatalmából megváltottak, Isten akarata szerint éljenek. Ebből nyilvánvaló, hogy ez a lelki ország a farizeusok várákozásával merő ellentétben volt; épen ezért ők nemcsak csalódkva érezték magokat, de meg is botránkoztak, midőn a jóslat (Ézs. 9, 1) szerint Galileában fellépett proféta először is nem ő hozzájuk, hanem a halászokhoz és vámszedőkhöz fordult. Az az évszázadok óta fról-fira szállott indokolatlan hagyomány, melyre ők váradalmaikat építették, mind hiábavalónak bizonyult, midőn Jézus előttök feltárta, miszerint Istennek országa nem úgy jó el, hogy azt az ember eszébe vehetné s valami külső, érzékelhető, szemmel látható jelekből vagy eseményekből észlelhetné. Ők a Jézus által hirdetett országot, a várva várt messiási ország gyanánt különösen még azért sem akarták elismerni, mert hagyományaikkal s elveikkel homlokegyenest ellentétben állott az a követelmény, hogy megtérjenek és higgyenek, holott ők magukat már teljesen igazaknak gondolták és tartották. Már pedig Jézus első szózatának alapgondolata kizárólag a bűnmegbánás és az evangéliomban való hit, a melynek hirdetésével nyilván igazolta, hogy ő nem új eszméket és elveket, hanem egyszerűen csak annak a beteljesedését hirdeti, a mire a lelkek régóta epekedve vártak. Szerinte a hit és bűnbánat az Isten országa elfogadásának alapfeltétele; a hol ez megvan, ott épül és terjed, a hol ellenben nincs meg, ott nem is gondolható az Isten országa. Mindez pedig nem új életelv, nem új törvény, nem új tudomány, hanem valódi betöltése annak, a mit a törvény és a proféták hirdettek (Mt. 5, 17—19).

Jézus az Isten országa főbb és jellemzőbb tulajdonságait, páratlanul szép példázataiban és tanítói működésének utolsó időszakából származó profétai kijelentéseiben sorolja fel (Mt. 13. és 24. r.). Példázataiban közvetlenül tanítványaihoz szól, mint a kik hivatásuknál és a velök közlött kegyelemnél fogva elsők a tekintetben, hogy a mennyek országának titkait megérthessék. Maga a nép zöme érzéketlen és fogékonytalan volt az igazság iránt; hallották, látták az életnek fejedelmét, de nem értették meg. Épen azért fordul a tanítványokhoz, hogy feltárja előttök, miszerint az Isten országának ügye, célja minden időben változatlanul ugyanaz; miért is ha igazság és erény helyett visszásságot és bünt fognak tapasztalni, ám meg ne botránkozzanak, se el ne csüggedjenek, mert bizonyos, hogy a legtöbbben hallván hallanak, de nem értenek és látván látnak, de nem ismerik meg az Urat (Ézs. 6).

A Máté evangélioma tizenharmadik részében olvasható hét remek példázatban az Úr a mennyek országának, vagy az ezzel teljesen azonos Messiás országának, Isten országának jellemvonásait tünteti fel, még pedig a vetőmagról (13, 3 kk.) s a jó gabona és konkolyról (13, 24 kk.) szóló két példázatban szól a mennyek országának külső terjedéséről. Az első példázat szerint a magvető (tudniillik a Messiás) által elhintett mag négyféle minőségű talajba hull, melyek közül három esetben alig valami, vagy éppen semmi termés sem remélhető s csakis a jó termőföld terem jó gyümölcsöt. Ugyanígy van ez, az Isten igéjével is, a melyből semminemű lelki haszna sincs azoknak, a kik azt rideg, fogékonytalan vagy közönyös szívvel fogadják, ellenben áldását tapasztalják mindazok, a kik nemcsak hallgatják, de hálás szívvel és hívő lélekkel el is fogadják. Ennek a képílegesen előterjesztett tapasztalati ténynek mozzanatai újulnak meg időről-időre a Megváltó lelki országában, bizonyosságául annak, hogy e példázat lényege és igazsága mindenha ugyanaz.

A jó gabonáról és konkolyról szóló példázat tárgya szintén a magvetés, vagyis az ige hirdetése, csak hogy itt már a megoldás egészen eschatologicus jellegű. A jó magot vető Idvezítő mellett ott találjuk a konkolyhíntó ellenséget, a sátánt is. Az Úr titokzatos intézkedése folytán azonban az egymáshoz hasonló gabonakalászkok és konkolyszálak egymás mellett növekednek s az elkülönítést, kiválogatást az utolsó itéletig elhalasztja az aratás Ura.

A harmadik és negyedik példázat (13, 31—33) az Isten országa terjedésének módjáról szól. Isten országa hasonlatos a mustármaghoz, a melyből kezdetben parányi növény jó létre, de ez azután terebélyes fává növekedik. Viszont hasonlatos az, a kovászhoz (33. v.), melynek az a tulajdonsága, hogy az egész tésztát átjárja, megkeleszti. Ilyen átalakító, újjáteremtő ereje van az Isten országának is, melyet éppen ezért, mint a következő két példázat tanítja, miként valamely elrejtett kincset keresni kell (44. v.). Oda kell hagyni minden veszendő földi jót, vagyont, birtokot, hogy az Isten országának maradandó becsü drága kincseit, Krisztus evangéliomának örök üdvigazságait, ezeket az igazi gyöngyöket (45. 46. v.) sajátunkká tehessük és állandóan megtarthassuk. E tanításait az Úr, a tengerbe vetett nagy vonóhálóról vagyis a gyalomról szóló példázatával zárja be, a melyből azt tanuljuk meg, hogy az utolsó itélettel, mint Isten országának befejező mozzanatával, véglegesen rendezve lesz minden: jók, gonoszok,

méltók és méltatlanok egymástól elkülönítve, elveszik jutalmukat (47—50. v.).

Profétai beszédében (Mt. 24. r.) pedig azt tárja elének az Úr, hogy miképen jut tökéletességre az Ő országa. E profétia közelebről Jeruzsálemnek s a templomnak jövődöbeli állapotára vonatkozik, mint a mely előképíleg az Úr utolsó megjelenése mozzanatainak kiábrázolója. A szent város és templom elpusztulása, parányi keretben ugyanazt tünteti fel, a mi mérhetetlen arányokban a világ végén fog ismétlődni, a mikor ugyanilyen változatok láncolata fogja megelőzni az idők végének a bekövetkezését, a mint erről már a proféták is szólottak (Ézs. 34. Joel 3). Azokban a napokban még az eget és földet összetartó titokzatos természetű erők is meglazulnak s rendkívüli események hosszú folyamata után feltűnik majd az ember fiának jele az égboltozaton (30. v.), hogy meglássák és megtudják mindenek, miként az üdvösség dicsőséges és hatalmas királya, a ki egykoron szolgálai formában járt a földön, ime itéletre jó az ég felhőin. Lényegileg azonban nem ezekben a természeti jelenségekben határozódik az Isten országának eljövele; ezek csupán külsőleges előterjesztései a bekövetkezendő ama nagy átváltozásnak, a mely minden természetű tüneményt és jelt felülmul. Az Isten országa nevezetesen folyton-folyvást terjed, gyarapodik és erősödik, ha szinte a bűn, világ és testiség szüntelenül ostromolják is azt. A miképen történt Jeruzsálem romlása előtt (Mt. 24, 5—13) úgy volt a világ folyása hajdan is, meg azóta is. Hamis proféták támadnak, a kik sokakat félrevezetnek; harc háború egymást éri; egyik nemzetség felkél a másik ellen; éhség, dögvész, földrengés mind csak kezdete lesz a nyomorúságnak; maga a teremtett mindenség is elenyészik: de az evangéliom diadalmaskodni fog minden viszontagság és ellenség felett s e győzedelme lesz az Isten országa tökéletes megvalósulásának legbizonyosabb előjele. Ezek az előzmények valamint az evangéliom tökéletes diadala meglesznek, de a mily bizonyos e tény, ép oly bizonytalan az az idő, a mikor mindezek végbemennek (24, 36 kk. 13, 32). A hívőnek azonban mindig ébren és készen kell lennie, mert a mely órában nem is sejti, abban jó el az emberfia (24, 42—44) és a háborúságok közepett egyedül az a tudat nyujthat vigasztalást, hogy eljő az Úr (10, 23). Hogy e tekintetben nem földi, muló állapotra, avagy az Úrnak ezeréves országlására kell gondolni, kitetszik Jézus több rendbeli nyilatkozatából, a melyekkel ismételten igazolja, hogy az Ő országa lelki, örök ország (Ján. 18, 36), a melybe hiveit egykoron magához felveszi

(14, 2. 3) az Atya színe elé (23. v.), hogy meglássák az Ő dicsőségét (17, 24) és örökké éljenek mint Istennek fiai (Lk. 20, 35 k.).

Irodalom. *Bartók Jenő*, Jézus gondolatai az Isten országa jövőjéről. Debreczen, 1896. *Berde S.*, Jézus vallása . . . Deés, 1889. *Dicsőfi József*, Evangéliumi elmélkedések. Debreczen, 1893. *Fleck F. F.*, de regno divino. Lips. 1829.

Dr. Erdős József.

A CSALLÓKÖZ-MÁTYUSFÖLDI REFORMÁTUS EGYHÁZKERÜLET KELETKEZÉSE.

Ennek a sok néven előforduló superintendentiának a területére való tekintettel őt ténylegesen megillető „felsődunamelléki“ névvel szemben és helyette azért használok a czimben írt elnevezését, mert a névnél nem az a döntő, hogy megfelelő-e a valóságos állapotnak, hanem az, hogy a közhasználatban vagy hivatalosan miként jövedget elő. Mert hiszen ha például a mai dunántúli és tiszántúli ref. egyházkerületeknek a tényleges kiterjedését tekintjük, bizony egyiket sem illetné meg jogosan a maga hivatalos neve, midőn amaz Pozsony, Nyitra, Bars, Nógrád stb. vármegyéket, az utóbbi pedig Bereg vármegyét s Ugocsa- és Máramaros vármegyék tiszáninneri részeit is magában foglalja.

Ez alapon, bár helyrajzi tekintetben semmi kifogásom nincs az ellen, hogy Thury Etele „Felső-Dunamellék reformációja“¹ czimen ír értekezést a szóban forgó superintendentia első, lutheránus koráról, ám másfelől nem tartom jogosultnak, hogy ezt ennek a területnek, mint egyházkerületnek a többi elnevezéseivel szembeállítva jelentse ki „legmegfelelőbbnek“. Egyedül az lehet irányadó, hogy bizonyos időszakokban hogyan neveztek általánosan, az illető elnevezés akkor bizonyosan eléggé megfelelő is volt, akár történetileg, akár helyrajzilag. Az meg egyáltalában nem jöhet számításba, a mit ő az említett értekezésben főlemleget, hogy ugyanis az újabbkori írók egyike vagy másika minő néven beszél róla alkalmilag? Mi, mai emberek nem adhatunk nevet egyik régi superintendentiának vagy seniorátusnak sem, legfeljebb annak, a melyiknek egy-

¹ A pápai ref. kollégium 1890—91. évi értesítőjének 1—20. lapján. (Tanári székfoglaló értekezés.)

általában nem volt. Különben pedig a hogy a régiak nevezték, úgy kell rólok nekünk is megemlékeznünk.¹

Ezért nevezem én ezt az egyházkerületet a jelen alkalommal is csallóköz-mátyusföldinek, a mikor reformátussá alakulásáról akarok szólni. A XVII. század első harmadában ugyanis a közönséges használatban állhatatosan és következetesen ezen a néven fordul elő,² és így a XVI. század vége felé annyival inkább így emlegethették, mivel akkori területe sokkal kevésbé haladta túl a Csallóközt és Mátyusföldét, mint például a komjáti zsinat idejébéli.³ Később mondták aztán felsőpannoniaiának,⁴ a mi körülbelül megfelel a szintén említett felsődunamellékinek, — mondták samarjainak is, a dunántúlival való egyesülés idejében pedig többnyire komárominak.

Áttérhetek immár tulajdonképen való tárgyamra, vagyis arra, hogy mikor és miként keletkezett a csallóköz-mátyusföldi református egyházkerület? Egy újabb elmélet szerint erről ugyan felesleges beszélni. Mikor ez elmélet magyarországi terjesztője azt hirdeti, hogy „a protestáns egyház formálisan csak akkor vált ki szervezetileg is a katolikus egyházból, midőn akadt egy Bocskay István, ki a katolikus Habsburgoktól (!) az új egyház létjogát az erősebb jogánál fogva megállapította, és akadt egy Thurzó György nádor, ki mint a conföderált magyar rendiség (!) képviselője, intézményes alapon tette lehetővé a régi és új vallás hiveinek a különválást“⁵: egyúttal megtagadja a Bornemisza Péter, Sibolti Demeter, Szegedi Máté és Beythe István történetileg minden kétséget kizáró módon igazolva levő superintendensségét is. Ehhez azonban nem elég egynehány odavetett, kútfőkre absolute nem hivatkozó és minden felett több irányú tájékoztatlanságról

¹ Meg kell jegyeznem, hogy Thury tévesen tulajdonítja nekem a „mátyusföldi“ elnevezést, mert tudtommal sohasem említettem ezt a superintendenciát így, hanem igenis „Magyarországi superintendenciák a XVI. században“ című munkámban „csallóköz-mátyusföldi“-nek irtam, a Theologiai Ismeretek Tárában pedig „samarjai“ neve alatt foglaltam össze a rá vonatkozó tudnivalókat, nem mellőzvéen persze egyúttal némely más neveinek a felsorolását sem.

² P. o. Régi Magyar Könyvtár III. kötet 1152., 1198., 1200., 1293., 1375., 1379., 1424., 1477. száma alatti művekben.

³ Az itt szerzett kánonok címlapja szerint ekkor Mosony, Pozsony, Komárom, Nyitra, Bars, Hont, Nógrád vármegyékre és a végvárakra terjedt ki.

⁴ P. o. a Régi Magyar Könyvtár III. k. 1982. sz. műben, a mi ott helytelenül van felsőmagyarországinak fordítva.

⁵ Theologiai Szaklap I. 107. l. Schrödl Józsefnek „A kompromissz (!)-katholicismus Magyarországon“ című dolgozatában.

tanuskodó állítás¹; a köztudattal ellenkező tételeket csak beható tanulmányozás és alapos bizonyítás után lehet elfogadtatni. Bizony megkezdték már szervezetileg is a protestánsok a római katolikusoktól való különválást a Habsburgok területének is egy jó nagy részén, még az 1608-iki koronázás előtti törvényczikk nélkül, azt megelőzőleg is. Nemcsak, hanem a sopron-vasvármegyei, vagy más néven Fertő és Balaton közti kerületben köztudomásúlag már a lutheránusok és reformátusok is kétfelé szakadtak, nem várva be és nem véve igénybe a Bocskay és Thurzó közreműködését, a mely utóbbi különben — mellékesen megjegyezve — nem is nádori minőségében hívta össze és tartotta meg a három egyházkerület szervezésével foglalkozó zsolnai zsinatot. Sőt, mint ki fogom mutatni, a különválás egyidejűleg megtörtént a Bornemisza és Sibolti superintendenciájában is.

Erről a lutheránus jellegű, de már reformátusokat is egyre növekvő mértékben magában foglaló egyházkerületről a Sibolti 1589. febr. 17-én történt halálát követő időből semmit se tudunk eddigelé, úgy, hogy a XVI. századbeli superintendenciáról írott munkámban Siboltival be kellett fejeznem róla szóló mondanivalóimat. Más oldalról pedig a csallóköz-mátyusföldi egyházkerület kezdő koráról csupán annyi adatunk volt, hogy 1608-tól 1615-ig Dobronoky Miklós volt a püspöke, s így azt lehetett hinni, hogy az 1608-iki országgyűlés említett törvényczikke folytán keletkezett, a mely tudniillik elrendelte, illetőleg megengedte, hogy minden vallásfelekezetnek saját felügyelői legyenek. Ám egy másik adat² bizonyossá teszi, hogy Dobronoky már 1600 körül is püspökösködött, sőt már az is volt állítva, de igazolás nélkül, hogy Sibolti után következett a püspöki székhely.³ Egy harmadik adatból pedig arról is meggyőződünk, hogy ő előbb lutheránus volt s innen pártolt át a kálvinistákhoz.⁴

¹ Ilyenek: Nádasdy Tamás „késő öregségében“ tesz egy szerintem hihetetlenül hangzó nyilatkozatot, noha mindössze 64 évet élt; a Bécsben lefejezett Nádasdy „határozott protestáns“, holott lefejezését megelőzőleg vagy huszonöt évig nemcsak vakbuzgó pápista volt, hanem veszett üldözője a protestantizmusnak; a kik „katolikusoknak“ vallották magokat, azok a kompromissz (!)-katolikusokhoz tartoztak, így tehát szerinte az egervölgyi vagy debreczeni hitvallás („confessio catholica“) szintén a kompromissz (!)-katholicizmus terméke lett volna; azaz, hogy más helyen meg ezt a hitvallást is a protestánsok szervezkedésének termékéül tünteti fel, pedig ez nem egyházszervező munkálat, hanem hitvallási volt.

² Ipolyi Arnold: Veresmarti Mihály élete és munkái. Budapest, 1875. I. k. 40., 43. l.

³ Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1898. 762. l.

⁴ Mokos Gyula: A hercegszőlősi kánonok. Budapest, 1901. 181. l.

A lutheránus Sibolti kerülete és a református Dobronoky kerülete közt már ezek az adatok bizonyos összefüggést sejtetnek, de teljes bizonyossággal egy pápás író munkája nyomán ejthetjük meg a kettő közt az áthidalást. Ez Monoszlai Andrásnak, az ismert nevű polemikusnak „Brevis ac catholica confutatio impiorum novorum articulorum nuper in Galantha a sacramentariis concinnatorum“ című, 12 + 79 levélre terjedő műve, mely Nagyszombatban 1593-ban jelent meg, s a mely 1593. júl. 5-iki kelettel Fejérvkövi István, nyitrai püspöknek, Magyarország helytartójának van ajánlva.

A könyvnek már címe is arra mutat, hogy iratására egy előbb tartott galánthai református zsinat adott alkalmat. A címnek megfelelőleg az egész munka voltaképen a nevezett zsinat végzéseinek a czáfolatát adja, s az úrvacsorájára vonatkozó református álláspontot megvilágító tételeken kívül csupán egyetlen más tárgyra terjeszkedik ki: arra, hogy a galánthai zsinat több református zsinattal egyetértve azt is kimondotta, hogy lakodalmakat ülni vasárnapokon és ünnepeken nem szabad. Természetes, hogy dogmatikai fejtegetésekkel van aztán csaknem tele a könyv, mely egyébiránt ebből a szempontból is megérdemelné a vele való bővebb foglalkozást. A polemia mellett, illetőleg közte egyháztörténeti érdekű részletek, utalások és hivatkozások szintén fordulnak elő, és pedig különösen a galánthai református zsinatot és a Dobronoki superintendensségét illetőleg. Ezeket magyar fordításban mind közlöm az alábbiakban, hogy aztán a belőlök elvonható tényeket kellőleg bizonyítva és ellenőrzés mellett állapítsam meg.

„... Szemléljük... a mi itt zajongó sacramentáriusainkat... ezen szomszédos vidékünkön, a kik meg nem állapított székhelyeken, előbb Galánthán, most Semptén, közben Komjáton helyezik el táborukat...“ (Ajánlólevél 7. levelén).

Hogy a szentségek közül „az egyiket a csecsemőknek az üdvösségre a legkevésbbé szükségesnek tüntessék fel (a szülők hitével megelégedvén), a másikból végre valami házi vendégséget csináljanak: ennek a mult évben is nyilvános tanujelét adták a sacramentariusok Galánthán, valami gyűlésecskére jöven össze és Calvin atya eretnokségével bekenve tévelygésekkel teli új czikkeket koholtak, a melyeknek védelmezését valami Dobronoky (az ők itéletök szerint püspök...) magára vállalván, övéinek esztelen irását Illésházi úrhoz intézett saját két levelével leplezé... És noha... az elmult decemberben az ők deliriumaikat megczáfoltam, szükség volt rá, hogy a kellő időben ez a könyv megjelenjen, ... mely a sacramentariusok galánthai czikkelyeinek fő

pontjait és a Dobronoky levelét czáfolja“. (Ajánlólevél 8—9 levelén).

„A galánthai conventus úgy bizonyítja a szellemi evésről szóló cikkelyét,¹ hogy azt teljesen kétértelművé engedi lenni. Mert, úgymond, az irásokban nem is tanítatik sehol sem a Krisztus testének, azaz magának Krisztusnak más élvezési módja, mint hit által, más módot tehát nem fogadunk el, míg az az irásokból nyilván ki nem mutattatik.“ (Szöveg 15. levelén).

„Igen oktalanul fogja fel és magyarázza az illető locust Dobronoky Miklós az ő Simon Páljával, midőn levelében ezt mondja: . . .“ (Szöveg 21. levelén).

„Ezeket az a Dobronoky nem veszi észre az ő társaival . . .“ (Szöveg 22. levelén).

„Így is felelek a Dobronoky gyarló bizonyítékára . . .“ (Szöveg 24. levelén)

„Ha tehát a galánthai új sacramentariusok gyűlése . . . szerint . . .“ (Szöveg 24. levelén).

„Ezt az érvet használják az összes szent atyák, és azt a galánthai eretnek gyűlésnek figyelembe kellett volna vennie.“ (Szöveg 32—33 levelén).

„Erősen gyarló azoknak a galánthaiaknak az érve“ (Szöveg 44. levelén).

„Noha az új dogmák amaz oltalmazói, mint Dobronoky prédikátor is (hanem bizonyára nem az Isten igéjének prédikátora) és a többi galánthaiak azt hazudják, hogy nem tartoznak Calvinhoz vagy más valakihez, mindazáltal dogmáik a a legvilágosabban Calvinból vannak merítve“ (Szöveg 49. levelén).

A sacramentum „két dologból, földiből és mennyieiből, kenyérből és testből áll, miként Augustinus állítja (a mely helyet a galánthaiak is sületlenül a magok számára bitorolnak és hoznak fel a 2. articulusban)“ (Szöveg 50. levelén).

„Nem számít, a mit Dobronoky többi galánthai sacramentarius társaival és másokkal együtt ürügyül felhoz . . . Mi az tehát, a mit Dobronoky levelében e szükségesség enyhítéséül említ . . .?“ (Szöveg 68. levelén).

Mindebből világos, hogy a Sibolti halála után vagy közvetlenül őt követőleg, tehát még 1589-től fogva vagy esetleg egy más rövid ideig, legfeljebb pár évig hivataloskodott superintendens működése is közben esvén, Dobronoky Miklós volt feje a csallóköz-mátyusföldi egyházkerületnek.

¹ A széljegyzések szerint a negyediket.

Valószínűbbnek tartom, hogy mindjárt 1589-től fogva, mert miként Beythét, úgy őt is bizonyosan még mint lutheránus elvűt vagy látszatűt választották püspökké, s pár évnek nála is el kellett telnie „elpártolásáig“. Az első kálvinista jellegű zsinatot mindenesetre Galánthán (Pozsony vármegyében) tartotta 1592-ben. A zsinat végzéseinek valami támadás ellenében, mely a mint sejtem, nem annyira katolikus, mint inkább lutheránus részről jöhetett, hasonlóképen ő kelt védelmére, még pedig Illésházyhoz (talán Istvánhoz) intézett két levelével. Míg a reformátusok még Komjáton és 1593. nyarán Semptén is tartottak zsinatot: addig Monoszlai már 1592. decemberében kéziratossz czáfolatával állott elő a reformátusok elveinek, majd 1593. nyarán kinyomatta ezt a munkáját, a melyben úgy a galánthai zsinat articulussait, mint Dobronoky dogmatikus tartalmú leveleit czáfolgatni próbálta.

A csallóköz-mátyusföldi magyar lutheránusok viszont Dobronokynak és társainak nyíltan kalvinizmusra való térésével püspök nélkül maradtak, s csak a zsolnai zsinaton kaptak inspectort a Kürti István személyében, a kinek helyébe aztán a Thurzó György nádor engedelmével 1613-ban már püspökké választották Pálházi Göncz Miklóst.

A galánthai zsinat cikkei közül kettőre, a másodikra és negyedikre történik határozott utalás a Monoszlai könyvében. A másodikban Augustinusból való idézet és reá való hivatkozás fordul elő, a negyedikben a Krisztus testének hit által szellemileg való élvezéséről van szó. Még egy cikknek ismerjük a tartalmát, tudniillik a lakodalmak idejének hétköznapokra való korlátozásáról szólnak, a mi arra mutat, hogy a zsinat nem kizárólag hitvallási cikkeket, hanem egyház-kormányzatiakat is szerzett.

A két előbbi cikkel való összehasonlítás útján az ismert kánonos könyvek közt feltalálni próbáltam a galánthait, de sikertelenül, minélfogva csak valami jövőbeli szerencsés véletlentől várhatjuk, hogy megismerkedjünk a csallóköz-mátyusföldiek galánthai cikkeivel. Ezzel kapcsolatban meg kell említenem, hogy Mokos Gyulának azon különben indokolás mellőzésével való felvétele, mely szerint a felsőmagyarországi kánonokat „felföldiek“ néven szerepeltetve a csallóköz-mátyusföldi egyházkerület kánonainak tartja,¹ minden alapot nélkülöz. Felső-magyarországi néven szerepeltek régebben is, így ismerjük őket mi is, nincs is ok nevök megváltoztatására, már pedig ha ekként nevezték őket, s meg is illető volt e név,

¹ I. m. 169. I.

akkor nem a Csallóközben és Mátyusföldén voltak használatban, hanem a tiszáninneri református egyházkerületben, a mely vidék a török hódoltság korában specialiter Felsőmagyarországnak neveztetett, s vele szemben amazok a területek még az ú. n. Alsómagyarországnak is az alsóbb részeit képezték. Különben maga a kánonos könyv szövege ugyancsak tiszáninneri eredetre és használatra vall, a mennyiben a püspöki hivatal absolute nem szerepel benne, csak is az esperesi.

Am azért, — mint láttuk — a csallóköz-mátyusföldi egyházkerületnek is megvolt a maga kánonos könyve, ha csak egy pár töredéket ismerünk is belőle. Ennek a gyér maradékain kívül az elmondottakból még három református zsinatnak, köztök egy nevezetesnek és egy lutheránusból reformátussá lett püspöknek az emlékével s két egyházkerület egymáshoz való viszonyának az ismeretével lettünk gazdagabbak.

Sárospatak.

Zoványi Jenő.

HONTER MINT REFORMÁTOR.

Midőn az erdélyi püspöki széken az erkölcstelen életű Statileo ült, az 1541. év közepe táján, akkor lépett fel nyiltan Honter. Előbb magániskolájában tartott prédikációkat, majd édes anyja házának udvarán, hová nagy számmal gyűltek a polgárság sorai közül is.¹ A nagy számú hallgatóság részére nemsokára szűknek bizonyult az egyszerű kis ház és annak udvara, akkor azután 1542-ben a nagy székesegyházba vonult, a hol már az egész polgárság meghallgathatta kedvelt magisterének keresztyén tanítását. A reformáció szelleme gyorsan hódított. A városi tanács beleegyezésével még ez év február havában kihordták a főtemplomból a képeket és összetörték a főoltárt, október havában pedig eltörölték a pápista misét és két szín alatt szolgáltatták ki az úrvacsorát, végül behozták az evangelikus istentiszteletet.² November 2-ra összehívták a Bárczaság követeit, hogy a hitjavítás ügyében együtt tanácskozzanak. A világi és egyházi kiküldöttek december elején együttesen határoztak az egyházi felügyelet dolgában, melynél fogva a káptalan kezéből kivették az egyházi felügyeletet és azokat a papokat, a kik a megtisztított tudomány mellé nem állottak, állásuktól elmozdították.

A Brassóban és a Bárczaságban diadalra jutott reformáció koronája gyanánt tekinthetjük az 1542-ben kiadott *Formula Reformationist*, mely mintegy összegezte a reformmozgalom eddigi vívmányait és a Bárczaságban véghez vitt reformációval megismertette a többi szász székeket is. E kis könyv második, talán javított kiadása volt a *Reformatio ecclesiae Coronensis*, mely az 1543. évben jelent meg, szerzője Erdély apostola, Honter János volt.³ A *Reformatio* előszavában Honter az egész Bárczaság nevében szól, „elérkezett az idő, — írja — melyben Isten új népét ki akarja választani,

¹ Dück J.: *Geschichte des Kronstädter Gymnas.* 17.

² Ostermeyer kronikája.

³ Trauschenfels *Lex.* II. 210—11.

azért mindenki figyeljen az Úr szavára, mert kiválasztottai szellemét felébreszti és megáldja hű munkásait, ők a Bárczaság lakói a keleti keresztyénség határán; belátták a sok tévelygést, a mi a keresztyén vallásba becsúszott, igyekeznek azon javítani, hogy megtisztítsák Christus vallását, remélve, hogy a többiek is követik őket.¹ A 14 fejezetre osztott Reformatio nyomon követi az 1533-ban kiadott wittenbergi Kirchenordnungot és Henrik szász herceg Unterrichtjét. A könyv nemcsak itthon, de a külföldön is a legnagyobb elismerésben részesült. Luther tetszését is annyira megnyerte, hogy a reformáció kérdésében hozzá fordult Ramási Mátyásnak a következő szavak kíséretében küldötte meg a Reformatio egy példányát: „mindent a mi felől kérdezősködtél, megtalálsz e könyvecskében, sokkal jobban, mint a hogy én le tudnám írni, mert e könyv oly nagy szorgalommal, annyi igazsággal és oly hűséggel van megírva. Azért menj el Brassóba, a hol a szükséges tanácsokkal szolgálni fognak”.² Maga Melancthon is a legnagyobb dicsérettel nyilatkozott róla, sőt még az 1543. évben Wittenbergben ki is adta. Bugenhagen halát ad az Istennek, hogy oly férfit adott, mint Honter, ki a hit tisztaságát elveszni nem hagyta.³

A könyv hatása, Honter lázas reformátori munkássága arra bírta Martinuzzit, hogy ha lehet, elnémitsa a reformmozgalom vezetőjét, épen ezért az 1543. június 29-iki fehérvári országgyűlésre megidézte Hontert, „hogy adjon számot, miért csatlakozott a keresztyén vallás rendtartásához”.⁴ A tanács nem engedte meg, hogy Honter elmenjen a gyűlésre és így helyette Glatz Mátyás, a bátor lelkű pap, Honter reformátortársa, továbbá a rozsnói és höltevényi papok és a városbíró Fuchs János mentek el. Mivel Honter úgy is tudta, hogy a Reformatio megjelenése okozta a megidézést, azért megírta az Apologia Reformationist az esetleges ellenvetések megczáfolására. Honter azt hitte, hogy az országgyűlésen vita is lesz, készült erre maga is, sőt a küldöttség tagjait is ellátta jó utasításokkal, de a fehérvári káptalan, a vádló fél, nem készített czáfolatot a Reformatiora, azért írja Honter az Apologia előszavában,⁵ „hogy nehéz ott védekezni, a hol nincs ellenvetés és mégis ki kell találnia, hogy mi okozhatott meg-

¹ Reformatio eccles. Cor. 1543. Netoliczka. Wien. 11.

² Teutsch: Die Reformation in Siebenb. 22.

³ Dück i. m. B. Zugaben 31.

⁴ Erd. orszgy. Emlékek I. 113.

⁵ Netoliczka. 43.

ütközést a Reformatio tételei között". Az Apologia tizenhárom fejezetre oszlik, az első hat fejezet védelmezi a Reformatio megjelenését és tételeit, különösen hangsúlyozza, hogy a Reformatiot távolról sem zavar vagy lázítás céljából írta, hanem ő csak Isten igéjét akarta világosabbá tenni és Krisztus parancsa szerint akart eljárni. A többi hat fejezetben a Reformatio dogmatikai tételeit tárgyalja röviden, az utolsó fejezetében pedig visszatér azon kérdésre, hogy miért nyomatta ki művét és itt hivatkozik a szabad sajtóra, melyet még ez ideig senki sem támadott meg. Az Apologia védelmét Honter barátjára, Glatz Mátyásra bízta, ki azt a legnagyobb lelkesedéssel védelmezte az országgyűlés előtt, annyira, hogy Martinuzzi terve, ki a reform hiveinek megbüntetését ajánlotta, nem sikerült. Az Apologia első fejezetében hivatkozik Honter az országgyűlésen megjelent főurakra is, kik az ő egyházaik állapotával ismerősek és saját szemekkel láthatták a reformáció fejlődését és ezen főurak közül különösen Batthány Orbán, Csáki Mihály és Adrián az esperes közbejártak a királynénál, hogy ne engedje a brassói követeket elfogatni. Martinuzzi azonban még ekkor sem nyugodott, hanem éjjel az udvarhoz rendelte Brassó követeit, de midőn fenyegetéseivel sem sokra ment, végre boszúsan hazabocsátá a követeket.¹

Honter a követek hazatérte után biztosabbnak vélte helyzetét, most már belátta, hogy szabadabban léphet fel, épen ezért az 1543. év végén, hogy befejezze a város reformációját, barátai befolyására az új városi tanács a polgárság nagy tömegének jelenlétében a Honter könyveeskéje szellemében megtisztított evangéliumi tudományra tette le az esküt, egyszersmind az egész magistratus kérte Istent, hogy az evangéliumi hitet megvédelmezni segítse.² A következő év elején Jekel Jeremiás látva, hogy az egyház élére oly vezető férfiú szükséges mint Honter, önként visszavonult Prázmárra és plébániáját Honternek adta át, kit ez év április 22-én meg is választottak Brassó főpapjának.

Azokban nemcsak az egyházi téren munkálkodott, hanem hozzáfogott az iskola újjászervezéséhez is. Az a hazánkban korábban páratlanul álló irodalmi munkásság, melyet mint humanista kifejtett, első sorban az iskoláknak volt szánva. Mig külföldön földrajzi tankönyvei 15 – 23 kiadást értek, addig édes anyja házában a város segélyével felállított iskolában veté

¹ Erd. orszgy. Emlékek. 113. Hauer i. m. 202.

² Wolf i. m. 51.

meg alapját annak az intézetnek, mely a XVI. század folyamán hazánk intézeteinek mintájául szolgált. Az 1543-ban kiadott *Constitutio scholae Coronensis* nyomán szervezte az új brassói főiskolát.¹ 1544. december elsején nyitották meg és bár megnyitásakor 29 tanulója volt, ez a szám folyton emelkedett és rövid idő alatt nemcsak Erdély, de Moldva és a Havasalföld tanulni vágyó ifjai is szívesen felkeresték.² Az iskola internatussal volt egybekötve, kilencz szoba volt az emeleten az ifjak számára, a földszinten pedig a tantermek és az auditorium. A kisebb iskolaépületben az emelet a tanítók lakásául szolgált, alul pedig a tantermek voltak. Az iskola két részre oszlott. Az úgynevezett kis iskolában az elemi ismereteken kívül a klasszikus nyelveket és a földrajzot és számtant tanították. A nagy iskolában — gymnasiumban — a hittanon, a klasszikus nyelveken kívül a philosophia, az erdélyi jogtudomány és történelem volt a tanítás tárgya. Az iskola élén a rector scholae állott, kit a városi tanács választott, a rector pedig maga választá segédeit a lectorokat, kik a felsőbb osztályokban és a collegaeket, kik pedig az alsóbb osztályokban tanítottak, különben az alsóbb osztályokban néha a gymnasium jelesebb növendékei is segítettek. A rendet maga az ifjúság tartotta fenn, a mennyiben fel volt osztva századokra és tizedekre, élükön a centurio és decurio állott, az egész ifjúság élén pedig a rex és mindezen tisztviselőiket maguk az ifjak választották.³ Ily szervezet míg egyfelől az ifjúság önállóságérzetét növelte, addig másfelől a nemes versenyt ébreszté fel, a szavalatok és szónoklatok pedig az önálló, független munkára szoktatták az ifjúságot. Benső szervezetében, úgy mint tanítási methodusában a brassói intézet a legjobban berendezett iskola volt a XVI. század első felében. Honter legnagyobb részben maga látta el tankönyvekkel az ifjúságot vagy pedig barátja Vagner Bálint, ki 1544 után a Honter-iskola rectora volt. A szegénysorsú növendékek díjmentes oktatásban részesültek és ingyen kaptak könyveket is.⁴ A tankönyveknek nagyobb számban való nyomatását elősegíté Honter lelkes barátainak, Benkner Jánosnak és Fuchs Jánosnak a bőkezősége, kik a maguk költségén építették fel az első erdélyi papírmalmot, mely Honter nyomdáját ellátta papírral. Különben Honter reformátori munkájában a két

¹ Netoliczka. 47—54.

² Dück i. m. 20.

³ Dück i. m.

⁴ Reform. ecl. Sax. 10. tit.

városbírón kívül főleg Vagner Bálintnak köszönhet legtöbbet, kinek nevét a reformáció történetében Honter nevétől elválasztani nem lehet, neki is sok része van abban, hogy az 1544. évben felállíthatta Honter az első leányiskolát, mely hazánkban sokáig egyedüli volt.

A következő 1545. évben a domonkosok, az iskola régi szárnyának lakói, eltávoztak és ott hagyták az iskolaépületben hires könyvtárukat, mely azután a Honter-könyvtár alapjául szolgált. Gyarapítására a város az akkori viszonyokhoz képest mesés összegeket fordított, így 1543-ban és 1544-ben 338 frtot, pedig akkor egy városi ház értéke mindössze 50 frt volt. Maga Honter a könyvtár szükségességét erősen hangsúlyozta: „a hit megőrzésére semmi eszköz hiányával ne legyünk, azért a tanulók használatára nyilvános könyvtárakat rendeztünk be, és ezt szegénységünkhöz képest theologiai, orvosi és jogtudományi könyvekkel láttuk el¹”. Számos görögországi és Mátyás könyvtárából kikerült jeles művekkel dicsekedhetett a könyvtár, úgy hogy 600 kötetre lehet tenni a könyvek számát s közte 70 darab kézirat volt és így nemcsak nagyság, de érték tekintetében első volt hazánkban.¹

A polgárság ritka áldozatkészséggel és önzetlen szeretettel támogatta Honter iskoláját, segítették a szegény tanulókat élelemmel, Fuchs János sütőházat emeltetett a diákok számára. A kiváló iskola növendékei Wittenbergben folytatták tanulmányaikat és ez által Brassó és Wittenberg között az összeköttetés fennmaradt. Ezek a tényezők, de különösen Honter egyénisége Brassót az erdélyi reformáció első gócpontjává tette, itt jutott először diadalra a reformáció, itt alakult meg az első protestáns egyház, itt győzedelmeskedett legelőször a reformáció szelleme a társadalmi életben. Így érthetjük meg azután, hogy a Wittenbergből hazatért ifjak előtt is Honter volt a mintakép, mint az erdélyi szász nép reformátora és Brassó az egyházak reformálásában az egyedül követendő példa. Honter öntött lelket az erdélyi szász reformmozgalomba és az erdélyi szászok reformációja az ő személyében jutott kifejezésre.

A Honter által kijelölt nyomokon gyorsan végrehajtották a többi szász városok is egyházaik reformációját. Szebenben 1536-tól kezdve Ramási által vezetett reformmozgalom mind erősebb hullámokat vett, különösen Surdaster János fellépése után győzött végleg itt is Luther szelleme. Schaeseus Honter

¹ Teutsch i. m.

után elsőnek említi fel Surdastert és odaállítja a többi reformátor mellé, neki tulajdonítván a reformáció diadalát.¹ Surdaster szelleme oly hatással volt a városra, hogy 1543-ban itt is elfogadták a reformációt és megnyithatták az új iskolát. A bezárt klastromajtok megnyiták a reform bajnokai előtt, az eltávozott szerzetesek helyét protestáns tanítók foglalták el. A szebeni iskola lelkes újjászervezője Hentzius Márton volt, ki Honter szellemében a brassói minta után szervezte az iskolát a zárda épületében, míg Ramási rá nem vette a tanácsot, hogy új iskolaépületet emeljen és javítsa a tanítók fizetését.² A fehérvári országgyűlés után pár hétre Izabella királyné levélben kereste fel a szebeni tanácsot, hogy az összehívandó zsinatig a vallás ügyében újítást ne hozzanak be, de a királyné figyelmeztetését semmibe se vették, mivel Ramási társaival az újonnan választott polgármesterrel, Hutter Péterrel és a királybíróval, Hutter Györggyel a következő 1544. év elején Honter szellemében tartott egyházi vizsgálatot.

Segesváron az eszme befogadására Roth Lukács (Crocaeus) egyengette a talajt és 1544-ben nyilvános beszédekben megtámadta a kolostorok lakóinak erkölcstelenségét, a mire azután a polgárság a klastromok lakóit kiűzte és a város a reformáció szellemében szervezkedett. Medgyest a szebeni származású Altenberger Bertalan reformálta, Szászsebesen Jakab pap, Beszterczén Caeradius Albert, a környéken Pomarius és Christián mesterek voltak a megtisztított evangéliomi tudomány lelkes bajnokai.³ Szászkezdén Aegidius, Musnában Aurifabri terjesztették a reformáció szellemét. Musnában azonban a reformmozgalom terjedése elé Ferencz gyulafehérvári vicarius akadályokat gördített, úgy hogy Aurifabrinak mindaddig nem sikerült Musnát teljesen megnyerni, míg a vicariust ki nem űzte. Riomfalván egy ideig Glatz Mátyás volt a reformáció első terjesztője, Berethalmon pedig a Wittenbergből hazatérő Saliceus Ferencz. A reformáció oly gyorsan terjedt, hogy 1545-ben a Bárczaságban, a szebeni, segesvári, kézdi, besztercei, kétszéki, szászsebesi és schinki székekben biztos tudomásunk van a reformáció diadaláról. Az 1544. évben a szászok két gyűlést tartottak, az egyikben utasították azon községeknek, melyek még nem fogadták be a reformációt, hogy csatlakozzanak hozzá és Isten szavát együttesen fogad-

¹ Schaeseus: Ruinae Pannonicae. Szeben, 1797. lib. I. 51.

² Lampe i. m. 685. Frankl 156.

³ Lampe i. m. 683. Hauer i. m. 203. Teutsch i. m. 23.

ják be, a másik gyűlésről követeket küldtek a királynéhoz, hogy engedje meg a szászoknak, hogy a vallás ügyében szabadon határozhassanak és utasítsa a fehérvári vicariust, hogy az Isten és egyház szolgálait ne háborgassa. A következő 1545. év elején Szebenben a szász urak összegyűttek és újra hangoztatták a reformált istentisztelet kötelezővé tételét azon városokban és falvakban is, a hol eddig nem fogadták be a reformációt.¹

A barát belátta ugyan, hogy mily mélyreható intézkedéseket tesznek a szászok reformált egyházaik védelmére és a különben is megerősödött mozgalmat elnyomni már úgy sem volt képes, mégis legalább terjedését akarta meggátolni. Az 1545. április 24-én tartott országgyűlésen a negyedik törvénycikk foglalkozott a vallás ügyével és az újítást egyenesen eltiltotta, a szerzetesek és papok háborgatását szigorúan bünteti és csak a régi módon tartott istentiszteletet engedi meg.² Ezen országgyűlés végzése arra bírta a szászokat, hogy zsinatot tartsanak és ott meghatározzák, hogy legyen valami vallási formájuk, a melyet aztán az összes szászok befogadjanak.³ A szászok közt terjedő reformáció legfényesebb diadala az 1545. május 17-én tartott zsinat volt, mely a szászok egyházi életének fejlődésére a legnagyobb befolyással volt. Erdélyben ez a legelső protestáns zsinat, mely három hónappal előzte meg a híres erdői zsinatot, tulajdonképpen szász nemzeti zsinatnak tekinthető, mivel nemcsak egyházi, de politikai tekintetben is függetlenné tette a szászokat és hozzájárult a szász nép 700 éves nemzeti fennmaradásához. Nemcsak a régi egyháztól való elszakadást mondták ki az összegyűlt papok, de az által, hogy az Erdélyben levő szász egyházakat egy superintendens alá rendelték, a külön szász nemzeti evangélikus egyház alapját vetették meg. A nemzeti eszme növelését elősegítette az istentiszteletnek nemzeti nyelven való tartása, a külön superintendencia alkotása pedig a nemzetiségi összetartozandóságot hozta létre. A szászok vallási és vele nemzetiségi különállásuk eredményezte, hogy államot képeztek az államban, mert külön nemzeti nyelvű egyházuk izolálta őket a többi nemzetiségek hatása alól. Elfogadták a zsinaton az augsburgi confessiot és csak azon czeremoniákat hagyták meg, melyeket a német birodalom protestánsai is megtartottak, ellenben a templomokat a felesleges oltároktól

¹ Teutsch: Urkundenbuch ev. in Siebenbürgen. I. 3.

² Erd. orszgy. Emlékek 218.

³ Hauer i. m. 206.

megtisztították, a tized pontos beszolgáltatásáról határoztak és kimondták az összes szász egyházak unioját.¹

A nationalizmussal karöltve jutott diadalra a reformáció és így fejlődésében a németországi és az erdélyi szász reformáció egy nyomon haladt. Honter még 1545-ben kiadta Luther kátéját, 1547-ben pedig a *Reformatio ecclesiarum Saxonicarum in Transylvania* című művét, mely ez évben még német nyelven is megjelent. A *Reformatio Saxonicarum* tulajdonképen a *Reformatio Coronensis* kibővítése. Tizenkilencz részre oszlik, miként Köhler kimutatta nem egyéb, mint a szász *Kirchenwesens*nek az erdélyi viszonyokhoz való alkalmazása. Az átvétel igen erős, az eltérés vagy a helyi viszonyokból vagy a r. katolikus traditiokból eredt, újítás nincs benne.² A szász hercegi és a wittenbergi *Kirchenordnung* volt előtte a főminta, továbbá Luther iratainak egy része, dogma tekintetében azonban Honter a későbbi Melanchton szellemű reformáció hatása alatt áll. A *Reformatio* megjelenését nemsokára a papság számára irt *Agenda* követte, mely szintén Luther hasonnevű művének hatása alatt áll. A *Compendium juris civilis* című műve végül jogilag is egyesíté a szászokat, a mint azt Vagner a mű előszavában kifejezi: „egy egyházat kerit be a hét hegy és egy közös törvény oltalmazza övéit“.

Honter lankadatlan munkássága, erélye így juttatta diadalra a protestantismust, úgy hogy a szászok háromnegyede befogadta még Honter életében a reformációt. Az 1548. május 24-iki tordai gyűlés pedig szigorúbb rendszabályokat nem hozott az újítókra, egyedül a két év előtt hozott törvények megtartását követelte.³

Honter reformátori munkásságának rövid vázlatában hiányos volna, ha nem emliteném fel a székelysége gyakorolt befolyását. Ugyanis egy eddig kevésbé ismert történeti adatunk igazolja, hogy a háromszéki székelység közé is Honter és a brassói hitszónokok vitték be a reformációt. Benkő Filius Posthumusában írja, hogy Honter könyveivel nemcsak a Bárczaság, de a háromszéki és erdővidéki papok és nemesek is megismerkedtek, „sőt azok olvasása meghajtotta őket és általok a községet is a reformációra. Annyira elhíresedék Honter a mi Székelyföldünkön, hogy még a köz-

¹ Teutsch: *Urkundenbuch* II. 4—6.

² Köhler: *Ueber den Einfluss der deutschen Reform. Theolog. Studien und Kritiken* 1900. 560.

³ Erd. orszgy. Emlékek. I. 238.

ség közül való asszonyok is az ő nevét megtanulták és Henter Jánosnak hívták, úgy hogy a reformáció Székelyföldön való terjesztésében legnagyobb eszköz ez áldott emlékezetű ember vala".¹ Így a Székelyföld reformációjának is első kiinduló pontja Brassó volt. Brassóból indult volna ki az a négy missionarius is, kik állítólag az egész Háromszéket meghódították.² De nemcsak erre, hanem úgy látszik a marosvölgyi magyarság közé is a küküllőmenti szászok révén jutott be a reformáció. Kolozsvár is a feles német lakosság révén fogadta be a reformációt. Egyedül Doboka és Szolnok megyék reformációjáról mutatható ki, hogy Magyarország felől kapták a reformáramlatot a Báthori és Drágfi birtokok összefüggése révén. Ha kissé túloz is Benkő, midőn azt állítja, hogy az egész Erdővidék befogadta 1550-ben a reformációt, mégis kétségtelen, hogy a Honter által indított mozgalom, a havasi vidéket kivéve, egész Erdélyt betöltötte, annyira, hogy a görögök és az oláhok közé is behatolt. A görögök nagy számmal voltak Brassóban, Honter barátja Vagner 1544-ben a kátét görög nyelvre lefordította. A görögök azonban passive viselkedtek a reformáció iránt és azt addig elfogadni nem akarták, míg erővel be nem vitték hozzájuk a reformációt.³ A görögök reformálásánál azonban sokkal nagyobb fontosságú volt az oláhok reformálása. 1546-ban a beszterczei Wurmloch azt írja Boroszlóba, hogy az oláhok nyelvére is lefordították a kátét és Szebenben kiadták. Ez a káté Luther kátéja volt és ezt az oláhok közül sokan szent könyv gyanánt fogadták el. Az 1550. évben az új-testamentomot fordították le oláh nyelvre és Benkner tanulását megparancsolta és így hatolt be az addig tudatlan, fejletlen oláhság körébe az evangéliumi világosság, és hogy az oláh a maga nyelvén dicsérhette Istenét, azt egyedül a szász reformátornak köszönhette. Az első oláh nyelvű könyv, a Keresztyén oktatás, idegen pénzen készült, idegen nyelvű nemzet íróinak a szász protestáns prédikátoroknak műve volt.⁴

Honter kitűzött célját elérte, megalkotta a szász evangélikus egyházat, azokat egy egészszé, nemzetivé szervezte, életében ugyan a zavaros politikai viszonyok megakadályozták a megyesi zsinaton kimondott superintendens választást, de azért az unio mégis megvolt és a szászok reformációja be

¹ Benkő J.: Filius Posthumus. (Kézirat.)

² Zayzon Fer.: Sz.-Udvarhely ref. egyh. tört. 19.

³ Hauer. 205.

⁴ Hunfalvy: Oláhok tört. II. 329.

volt fejezve. A Kálvin és Dávid-féle irány nem tett nagyobb mérvű hódítást a szászok közt és ha mentek is át a szászok közül a kálvinisták vagy az unitáriusok táborába, azok ott el is veszítették nemzetiségüket. Honter neve örökké fog élni népe szívében, a mely 1549. január 23-án a nemzeti reformátort, az erdélyi szász evangélistát veszttette el. Az istenfélő, kegyes lelkű tudósnak, nyája igaz és gondos pásztorának, ki oly szeretettel csüngött nemzete sorsán, emléke bárha egyszerű is, de legnagyobb ékessége a kies fekvésű Brassónak.

Pápa.

Dr. Lakos Béla,
főgymn. tanár.

EGYHÁZI SZEMLE.

Külföldi egyházi élet.

Korum trieri püspöknek a német paritásos iskolák ellen intézett támadásáról, az ú. n. trieri iskola-vitáról volt legutoljára szó ezen a helyen. Az olvasó már tájékozódott a mi politikai napilapjainkból a felől, hogy ez a támadás kudarcot vallott. Korum visszaszívta rendeletét. Visszaszívta, mert Rómában, a hova a hazai bonyodalmak elől menekült, értésére adták az érdeemes püspöknek, hogy a Vatikánnak semmi kedve sincs arra, hogy épen most idézze fel Németországon a kulturharcot, a mikor Franciaországban is „szorongatják a katolikusokat”. Sőt egyik-másik lapunk arról is szólt, hogy Korum Rómában orrot kapott; Rampollával heves jelenete volt s ezért csak kis ideig is maradt a Péter küszöbénél.

Bármennyire jól essék is a szabadelvűség barátjának, ha egy ultramontán merénylet ilyen meghiusulását látja: azért talán mégsem árt, ha az öröm által nem engedi magát elvakíttatni. A kevésbbé beavatott is láthatja, már az első szempillanatban is, hogy itt nem elvi előnyről van szó, hanem csak az opportunismus által diktált politikai sakkhúzásról. Korumnak, mint egyháza püspökének, saját egyháza tanai és rendelkezései szempontjából tökéletesen igaza volt a dolog lényegében. Ha hibázott: a hiba a formában, az időpont megválasztásában van; de semmi esetre sem az elvi kérdésben. Ennélfogva a pápa közbelépése sem jelenti Korum leczáfolását, hanem egyszerűen az ő törekvései megvalósításának módját helyezi más körülmények közé. És ha a jelek nem csalnak, rövid idő múlva arról fogunk értesülni, hogy Korum a főkérdésben sikert ért el: sikerült neki Trierben egy állami róm. kath. felsőbb leánynevelőintézetet és tanítónő-

képezdét kieszközölni. Persze ebben az eredményben ő csak a kezdeményező dicsőségét fogja élvezni, míg a megvalósítás a centrum és a diplomátia dolga lesz.

A kérdés helyes megítélése szempontjából nem lehet tisztán csak a liberális ujságok nyilatkozataira támaszkodnunk, mert ezek — a dolog természete szerint — csak fele részben tárják fel az igazságot, épen úgy mint a klerikálisok is, a kiket épen azért szintén meg kell hallgatnunk. És ha azt tapasztaljuk, hogy az utóbbiak álláspontjában van valamelyes szilárd jogi bázis, valami mag: akkor arra is el lehetünk készülve, hogy a rendelkezésükre álló erőt fel tudják és fel is fogják használni a maguk javára, mert a jelenlegi kormányban nem hiányzik a hajlandóság arra, hogy a paritás ürügye alatt előmozdítsa a róm. katholicismus érdekeit. Bármily különösen hangozzék is ez a protestáns Poroszország felől, de azért nincs benne semmi valószínűtlen, a mint ezt — egyebeket mellőzve — a jezsuitákat kizáró törvény módosítására irányuló s a kormány által is támogatott törekvések elég világosan mutatják.

De térjünk közelebb a dologhoz. Hiszen így láthatjuk meg világosan, hogy mi az az állami népoktatás és mi a jelentősége ennek felekezeti szempontból.

A február hó 15-én közzétett püspöki excommunicatio után ötödnapra Trierben egy róm. kath. népgyűlés hivatott egybe, melyen a különböző róm. kath. egyletek képviselőitében mintegy 600 ember gyűlt össze. Roschel plébános volt a gyűlés szónoka és beszédében a következőket hangoztatta. Nem azért óhajtják ők a felekezeti iskolákat, mintha a más hitűek iránt türelmetlenek lennének, vagy mert az ezekkel való érintkezés iránt ellenszenvvel viseltetnek; sem nem azért, mintha a róm. kath. gyermekeket az orsolyaszüzekhez vagy a róm. kath. magániskolákba kívánnák terelni: hanem azért, mivel ezek a gyermekek a németnyelvi s történelmi tanítás alatt semmiféle positiv katolikus dolgot nem kapnak. Nem a püspök és a klérus vitték bele a harcot a polgárság körébe, hanem azok a körök, a melyek egy oly iskolát létesítettek, a mely az egyház alapelveivel ellentétben áll. A püspök és a klérus nem változtatta eddigi álláspontját, mivel az 1883. évi rendelet ma is fennáll. Ha a felekezetnélküli iskolából sok derék leány és tanítónő kerül ki, ezt nem lehet az illető iskolák javára írni, mivel ezzel az iskola daczára lettek jó katolikusokká, a megfelelő jó környezet által az iskolán kívül és ama jó vallásos légkör következtében, a melyet a régi, jó katolikus Trier városa szinte lehel önmagából.

A római katolikusok sohasem voltak megelégedve a német simultán iskolákkal, a mit eléggé bizonyít — e gyűlés adatai szerint — az a körülmény, hogy a határok közelében lakó módosabb szülék gyermekeiket a szomszéd Franciaországba viszik taníttatni, hol a szerzetbeli tanintézetekre bízhatják azokat. Ezért van az is, hogy a nyilvános felsőbb leányiskolák 53,558 növendéke között mindössze csak 6489 róm. katolikus található. Ez magában is elég bizonyosság arra, mondja Roschel, hogy az ú. n. felekezetnélküli iskolák semmiképen nem felelhetnek meg a róm. katolikusok igényeinek és így helyesen járt el Korum, midőn egyháza s hívei érdekében megtámadta a trieri nyilvános iskolát. Roschel követezte, hogy a felsőbb leányiskola és a képezde közötti kapcsolatot szüntessék meg és hogy a tanítónőképzés czéljaira egy róm. katolikus képezde állíttassék fel. Ehhez — úgymond — nemcsak mint katolikusoknak, hanem mint állampolgároknak is joguk van a porosz alkotmányi törvény 24-ik cikkelye értelmében. Ha a népiskolák felekezetiiek lehetnek és lesznek: akkor a tanítószemélyzetet is felekezeti nevelésben kell részesíteni. Hogy ez Trierben nem igényelne nagyobb áldozatot, azt azzal mutatja ki, hogy a trieri felsőbb leányiskola és képezde évi állami és községi segélye elegendő volna egy ilyen felekezeti iskola és képezde felállítására.

A népgyűlés egy feliratot intézett a kultuszminiszterhez, a melyben kéri, hogy Trierben róm. kath. iskolát és képezdet állíttson fel. Kérelmökben a porosz alkotmánytörvény 24. cikkelyére támaszkodnak, a mely szerint „a nyilvános népiskolák felállításánál a felekezeti viszonyok lehetőleg figyelembe veendőek“ s hivatkoznak arra, hogy Poroszországban, hacsak különös körülmények nem követelték a paritásos iskolák felállítását, a népiskolák mindig felekezeti jellegűek voltak. Az államkormány pedig több ízben kijelentette, hogy az eddigi alapelvek mellett óhajt jövőre is maradni. „Ha pedig már a népiskolák felekezetiiek s azoknak ilyeneknek kell lenniök: akkor az ezen intézeteknél működő tanszemélyzetnek is lehetőleg felekezeti tanintézetekben kell képeztetésöket nyerniök, t. i. róm. katolikusoknak a róm. kath. jellegű, evangélikusoknak az evangélikus jellegű semináriumokban.“

Az elmondottakban nem az a fontos, hogy akadt olyan népgyűlés, mely Korum püspök eljárását helyesli, mert ilyen gyűlések könnyen összehozhatók és tényleg nemcsak ez az egy lépett sorompóba a róm. kath. felekezeti érdekek mellett: hanem az, hogy e gyűlés határozataiban s feliratában megtaláljuk azt az archimedesi pontot, a melyről alkalmas viszo-

nyok között, a német klerikálisoknak sikerülni fog az állami közoktatást felekezeti közeli helyzetéből kibillenteni. És hogy erre némi kilátás már jelenleg is van, az ki fog tűnni az alábbiakból.

Már mult alkalommal felemlítettett e szemlében a porosz országgyűlésen elhangzott interpelláció és az erre adott válasz. Bülow nyilatkozatában különösen két pont van, a mi figyelmünket megragadja s a jövő fejlődés irányát sejteti. Az egyik az a beismerés, hogy a „kulturharczából maradtak még ki-egyenlítettlen vitás pontok“; és a másik az a kijelentés, hogy a kormány törekszik arra, hogy a katolikus állampolgárok jogos panaszait orvosolja. Ezt a két pontot nem szabad figyelmen kívül hagyunk, mikor a Vatikán gyors közbelépéséről és Korum látszólagos meghátrálásáról is megemlékezünk.

Mint már említve volt, február 15-én hirdettetett ki Korum pástorlevele a trieri templomokban. Már három hét múlva, márczius 7-én megérkezett Trierbe a pápai rendelet, mely a Korum hirdetményének a visszavonását parancsolja. Szombaton késő délután jött meg az utasítás és a generális vikárius még akkor este összehívta a város összes plébánusait, a hirdetmény visszavonását másnap, azaz vasárnap közlőkére tegyék. És csakugyan márczius 8-án az összes templomokban a szószékről a következő hirdettetett ki: „A minister úrnak a képviselőházban tett nyilatkozata és egyéb közlések szerint is a kir. államkormányzat szándékában van, hogy az iskolai kérdésben a katolikusok kívánságainak elég tétessék. Ezért a főtisztelendő püspök úr, a szent atyával egyetértve elrendelte, hogy a február 15-iki vasárnapi szószéki hirdetményünk, a megváltozott körülményeknél fogva meg nem történtnek tekintessék“.

Íme ilyenformán néz ki Korum meghátrálása. A körülmények egybevetése után sehogy sem látjuk igazolva azt a nagy vereséget, a melyet Korum állítólag szenvedett volna. Tény ugyan, hogy hamarosan, teljesen váratlanul — legalább a nagy közönségre nézve váratlanul — történt meg a hirdetmény visszavonása; valamint ténynek kell tekintenünk, hogy egyfelől a porosz diplomátia, másfelől a pápai kormányzat fellépése eszközölték ezt a gyors fordulatot: de viszont az is tény, hogy a visszavonó hirdetményben említett ministeri nyilatkozat is megtörtént és kellett történni olyan „közleményeknek“ is, a melyek alapján jogosan lehetett hivatkozni a megváltozott körülményekre. Természetesen ezen „közlemények“ egyelőre még ismeretlenek. Mi majd csak az eredményekből fogjuk azok tartalmát megismerni. De annyi már is bizonyos-

nak látszik, hogy a porosz kormány olyan ígéretekkel tett, a melyek a kulturharcból fenmaradt kiegyenlített vitás pontok szabályozására vonatkoznak. Sőt tekintettel arra, hogy Bülow kancellár nyilatkozata szerint ezen vitás pontok nem állanak fenn nagyobb mértékben Trierben, mint egyebütt: ezen szavakból a népoktatásügynek általános szabályozására vonatkozó következtetéseket vonhatunk le. Ily következtetések sok irányban lehetségesek. De a német klerikálisok egyelőre meg fognak elégedni azzal is, ha a zárdákban tanuló róm. kath. leányok itt, az apáczárdákban elvégezhetik a felsőbb leányiskolai s képezdei tanfolyamot és csupán a zárvizsgálatok, illetőleg tanítóképesítő vizsgálat céljából állíttatnak majd állami vizsgáló bizottság elé.

A centrumkörök tanügyi törekvéseiről már szólottunk volt mult szemlénkben, a mikor megemlékeztünk arról is, hogy a trieri harci riadó öket kellemetlenül lepte meg. A Kölnische Volkszeitung márczius 9-iki száma ezt nyíltan ki is fejezi és reámutat arra, hogy az egyetemes célokat elharmarkodott részlet-lépésekkel kár veszélyeztetni. Általában eddig tartózkodó magatartást tanusított. a mit most a következőkben magyaráz meg: „Bizonyára nem kerülte el olvasóink figyelmét — úgymond — az a körülmény, hogy mi a trieri iskolakérdésben a hirdetmény közzétételétől fogva állandóan igen tartózkodó álláspontra helyezkedtünk s ezt még a márczius 2-iki interpellációra adott válasz után is megtartottuk. Előre vártuk, hogy ez a magatartás itt-ott kellemetlen érzelmeket kelthet és nem is hiányoztak a felszólalások (habár jórészen a trieri dioecesisből), melyek ezen érületnek kifejezést adtak. De ezek mit sem változtattak a mi meggyőződésünkön, hogy t. i. a trieri dioecesis leányiskoláinak ügyében támadt és igen könnyen megmagyarázható hangulat az ottani egyházi hatóságot olyan útra vezette, a mely semmiképen nem vezethet a célra. Hajótörést kellett szenvednie az olyan kísérletnek, a mely a trieri paritásos leányiskolánál fennálló különös viszonyok alapján egy teljesen elvi alapokon álló kérdést a feloldozás megtagadásával, tehát a lehető legszélsőbb eszköz felhasználásával kívánt rendezni, miután más egyházmegyékben, és pedig névszerint a kölniben is, olyan gyakorlat állott fenn, mely a trierivel nem egyeztethető. Most a hirdetmény, pápai utasításra, visszavonatván, ezzel el van vonva a talaj mindenféle lármázás alól, mely új kulturharc felidézését, az állam kihívását, a tervszerű felekezeti izgatást stb. hangoztatta. De minél gyorsabban lépett közbe a szentszék a ministerelnök kívánsága folytán ebben a kérdésben,

annál gyorsabban várható, hogy az egyházi részről emlegetett nehézségek megvizsgáltnak és a viszonyok hamarosan kielégítő módon rendeztetnek“.

A centumpártnak ezen elsőrangú sajtóorganuma épen úgy elárulja, mint akár a trieri második hirdetemény, hogy a kormány az iskolaügy terén engedményeket fog tenni a r. katolikuskoknak. És ebben Korumnak érdeme lesz, habár személy szerint, heves fellépése folytán, vereséget szenvedett is. Az ő merev magatartása bizonyára siettetni fogja a r. katolikuskok ügyének kedvező alakulását. És ezért Korumot bizonyára kevesebb vád illetheti a hitsorsosok részéről, mint a mennyit valóságban el kell szenvednie. Lehetséges, hogy egyes centumpárti politikusok maguknak szerették volna a dicsőséget megkaparítani, hogy a r. katolikus felekezeti tanügyet előbb vigyék és most már neheztelnek Korumra, hogy kiméretlen fellépésével, bár egyszersmind saját személyének vereségével is, egyszerre közelebb vitte az ügyet a kívánt sikerhez, mint ők hosszú évek cselszövényeivel.

Nem Korum dicséretével akarunk itt foglalkozni és bizonyára rosszul nézne ki, ha őt magasztalnánk embertelen rendeletéért, a melylyel egyháza rendelkezéseit igyekezett foganatosítani, hanem egyszerűen arra kívánunk reámutatni, hogy az erős, intransigens jellemeknek minő nagy jelentőségük van az eszmék körül vívott harcokban. Csak arra kívánunk reámutatni, hogy a róm. katolikus egyház úgy a multban, mint a jelenben annak köszönhette és köszönheti sikereit, hogy mindig voltak és vannak Korumjai, a kik nem ismerik az elalkuvást, hanem még saját személyök kockáztatásával is készek egyházuk eszméiért lándzsát törni. Minden felekezetnek voltak ilyen emberei, a kiknek nevéhez egész korszakok sikere fűződik. Az illető vallásfelekezet jelleme szerint inkább vagy kevésbé exponált volt ugyan szereplésök, de mindig eszményeik világították be útjaikat. És az eszmények sohasem engedik meg, hogy híveik 50%-ra kialakudjanak. A paktumoknak csak a politikában van helyük; de viszont itt meg az eszmények járnak szárnyaszegetten, a földön mászva, a helyett, hogy a magasban röpködjenek s világítanak mint fénylő csillagok.

Újabb időben, különösen mióta Bülow lett a birodalmi kancellár és porosz miniszterelnök, oly kedvező idők járnak a német róm. katolicismusra, hogy szinte csodálni lehet azt a kevés sikert, a melyet azóta elértek. Bülow minden tekintetben hajlandónak mutatkozik, hogy a kulturharcz vágta és még be nem hegedt sebeket bekötözze a római egyház testén.

Igazán csak a paktáló politikának lehet köszönni, hogy eddig a róm. katolikusok minden kívánsága nem teljesült. Ha Korum módjára lépnének fel egyesek, az iskolaügy terén már rég kész eredményeik lennének, valamint a másik, nagyfontosságú kérdésben, a jezsuiták bebocsátása ügyében is, mert ellenfeleik, a protestánsok is csak taktikáznak s paktáló politikát folytatnak. Igaz ugyan, hogy a konsistoriális szervezet mellett bajos is eszményi harcot folytatni; de talán mégis inkább lehetséges, mint olyan autonomia mellett, a hol a vezető férfiak maguk engagealt világi politikusok.

A mi a jezsuitatörvény megszüntetését illeti, a mi a centrumnak egyik legtöbb óhajtása s a mire nézve a kancellár már kedvező nyilatkozatokat is tett a római katolikusok részére: ez az ügy hova-tovább mind nagyobb izgatottságba hozza a németországi közvéleményt. A kancellár hajlandónak nyilatkozott az illető törvény olyan módosítására, hogy a német jezsuiták annak szigorá alól kivétessenek, mert megengedhetetlennek találja a kancellár, hogy a német állampolgár csak azért, mert egy szerzetrendbe, t. i. a jezsuitarendbe lép, száműzésre ítéltessék.

Mínthogy a jezsuitatörvény birodalmi törvény, azért változtatásának is a birodalmi törvényhozás útján kell bekövetkezni. A szövetségtanács az illetékes ebben a kérdésben, a melynek hozzájárulása nélkül egyik szövetséges állam sem cselekedhet semmit a maga tetszéséből. Azért tehát hiába nyilatkozott a porosz országgyűlés a jezsuitatörvény megváltoztatása mellett; hiába kész Bajorország bármely pillanatban felhívni a sorompókat ezen kedves rend előtt: minden a szövetségtanács döntésétől függ.

Most, hogy a kérdés nemsokára napirendre fog kerülni, a már eddig megindult mozgalom azt mutatja, hogy úgy tárgyilag, mint formailag elsőrendű kérdéssé fogja magát kinőni. Ennek a jezsuiták elleni általános ellenszenvén kívül egyik oka az is, mert szoros összefüggésben áll a birodalmi alkotmány kérdésével. Ugyanis a szövetségtanácsban 25 különböző állam: királyság, hercegség, grófság, birodalmi város stb. van képviselve 58 szavazattal. Poroszország 17, Bajorország 6, Württemberg és Szászország 4—4, Baden és Hessen 3—3, Mecklenburg-Schwerin és Braunschweig 2—2, a többi 17 pedig 1—1 szavazattal bír. Rendes birodalmi ügyekben mindent egyszerű szótöbbséggel döntenek el, azonban ha alkotmányváltoztatásról van szó, akkor 14 ellenző szavazat megakasztja az alkotmányváltoztatást. Szavazategyenlőség esetében Poroszországé a döntő szó. Az eddig észlelhető jelek azt

mutatják, hogy a szövetségtanácsban a Poroszország által a jezsuiták bebocsátása tárgyában tett indítvány többséget nyer ugyan, de az ellene nyilatkozó kisebbség mindenestre több lesz 14-nél. Csakhogy más oldalról felmerül az a kérdés, hogy miután a birodalmi alkotmány először engedélyezte a jezsuitákat és csak 1872-ben tiltotta ki őket: vajjon egy olyan alkotmányváltoztatás, mely esetleg a régebbi rendelkezést lépteti életbe, tehát a mely az eredeti alkotmány helyreállítását célozza, olyan változtatásnak tekintendő-e, mint a melynek a megakadályozásához 14 szavazat is elegendő, vagy pedig most egyszerű többség dönt?

A németországi napi- és tudományos sajtóban most élénk vita tárgya tehát, hogy a jezsuitatörvény megváltoztatása alkotmányváltoztatásnak tekintendő-e vagy nem. Erre vonatkozólag a „Leipziger Tagblatt“ egy hosszabb cikksorozatot közöl, a melyet az egyházi lapok is közölnek kivonatossan s a mely határozottan a mellett foglal állást, hogy itt alkotmányváltoztatásról van szó. Érveléséből közöljük a következőket: Minthogy a szövetségtanács annak idejében úgy nyilatkozott, hogy a jezsuitatörvény elvetéséhez 14 szavazat elegendő: ezáltal kötelező szabályul írta a kormányok elé, hogy a jezsuitatörvény az alkotmány változtatását jelenti. Egy további kérdés azonban az, hogy minő feltételek mellett lehet megváltoztatni az alkotmánynak már egyszer változtatott részét? A cikk szerzője a nagyhirű államjogászra, von Mohl Róbertre hivatkozva azt vitatja, hogy a tervbe vett ismételt változtatás megakadályozására is elegendő 14 ellenző szavazat, minthogy az egyszer elfogadott változtatás épen olyan jogerővel lépett az eredeti rendelkezés helyére, mint a minővel ez birt. Ismételt változtatásnál tehát lényegtelen az, hogy az eredeti rendelkezés állíttatnék-e helyre, vagy valamely újabb tétetnék annak a helyére, mert nem az első, az eredeti alkotmány, hanem a mindenkori alkotmány bír azzal a sajátsággal, hogy az 14 ellenző szó esetében nem változtatható.

Nem kevésbé komplikálja a helyzetet az is, hogy minden egyes államnak fenmarad az a joga, hogy az egyszerű szavazattöbbséggel eszközölt alkotmányváltoztatást, mit 14 szó ellenzett, ne tekintse magára nézve érvényesnek s így jogositva marad arra, hogy a jezsuitákat továbbra is kirekeszsze kebeléből. De ez formailag az egész szövetségi alkotmány részleges csődjét jelentené és kiszámíthatatlan zavarokat vonna maga után.

Mindenestre felettébb érdekes és minket is közelről érdeklő ennek a felvetett kérdésnek a megoldása. Annak ide-

jében figyelemmel fogjuk kíséreti, mert ha a túlnyomólag protestáns Németbirodalomban győzelmet fog aratni a jezsuitákat pártoló felfogás, ha ezen a területen, a reformáció klasszikus földjén is diadalmaskodni fog az ultramontanizmus: akkor nekünk a lehető legrosszabbakra is elő kell készülnünk, mert nagyon, de nagyon kemény tusáknak nézhetünk elibe.

A németbirodalmi róm. katolicizmus erősödése napról-napra tapasztalhatóbb. Nem kis mértékben szolgál neki a véletlen is, mint p. o. a württembergi prot. királyi család ki-halásával most a róm. kath. ágra került az uralkodás sora. Albert, még hercezkorában is, mint rendkívüli buzgó katolikus tűnt ki és bizonyára ezen jellemvonásait a trón nem apasztani, hanem még növelni fogja. Rossz jel a württembergi protestantizmus jövő sorsára nézve, hogy Keppler r. kath. püspök, a kit „Németország legnépszerűbb püspöke“ névvel tisztelték meg, mikor ezelőtt ötödfél évvel püspökké lett, Albert királynak a legbizalmasabb embere. És bizony Keppler azóta már bebizonyította, hogy a sajtó nagyon elhamarkodva ítélte, midőn őt felvilágosult és türelmes egyénnek ítélve, a „legnépszerűbb püspök“ melléknévvel ruházta fel. Württembergben több oly dolog történt már az ő püspöksége idejében és ő maga is több olyan nyilatkozatot tett, a melyek világos bizonyosságai annak, hogy a róm. katolikus püspök tolerantiája teljesen egyenlő színezetű s legfeljebb az egyéni jellem, illetőleg erő különbözik, mely ama tolerantiát, hol intolerantiává, hol jótékony gyöngességé változtatja.

Mióta Keppler állását elfoglalta, több alkalma nyílt, hogy magát minden oldalról bemutassa. Jellemzésére elegendő az, hogy a württembergi róm. katolikus népesség s főleg az ultramontanoknak köreiben, hol különösen eleinte bizalmatlansággal fogadták, népszerűsége rohamosan nő, ellenben az antiultramontan róm. katolikusokat mély fájdalom tölti el ama csalódások miatt, a melyek benne érték őket. Természetesen csalódtak a protestánsok is, kik eleinte örömmel üdvözölték s a béke főpapját látták benne, de hova-tovább meggyőződtek, hogy ilyen főpap a római egyházban — lehetlenség.

Egyik legelső nyilvános beszédében — 1899 április 9. — komoly hangokat hallatott az ú. n. parádé-katolicizmus elítélésére, midőn arra intett, hogy a hívek a külső helyett inkább a belső felé forduljanak, szívükben legyenek katolikusok és nem a külsőségekben. Két ízben keményen szólalt fel az alkoholizmus ellen és úgy ezen, mint más beszédeiből az látszott, hogy a szociális bajok iránt van érzéke. De hama-

rosan kitűnt, hogy ő is római püspök. A róm. katolikusoknak a tudományos és művelődési tereken tapasztalható inferioritását védelmébe vette és úgy tüntette fel a róm. katolikus népek általánosan ismert hátramaradását, mint üdvös reactiót az „istentelen tudomány” szemben. De azért az „istenes” tudományt védelmébe vette. Ehrhardt könyve: „A katholicismus és a 20-ik évszázad” az ő püspöki approbációjával jelent meg, bár nem épen a scholastikus bölcészek compilatiója volt is a mű. Spahn is jelezte, hogy „Jézus Krisztus” című munkájához megnyerte a püspök jóváhagyását. De azért bizony már ekkorra kitűnt, hogy Keppler szemében az „istenes tudomány” az Aquinói Tamásé csupán. Ettől az időtől fogva Keppler az ú. n. reformkatholicismusként a legkimételetlenebb ostromozójává váltott, a ki kemény ítéletének vesszejét nemcsak a tudomány, hanem a művészet felett is meg-megsuhogtatta, a miért nem állanak „az egyház” szolgálatában. Ma már Württembergben is látják, hogy „a legnépszerűbb német püspök” igazában csak olyan „zöld püspök”, a kinek Róma mindene.

Neki róvják fel, hogy a közoktatásügyi törvényt sehogyan sikerül nyélbe ütni. Az újonnan alakult württembergi iskolaegylet, mely nagy erővel indult neki, hogy a „katolikus néptanítók egyletét,” melyet az ultramontán lapok állandóan liberális egyesületnek neveznek, szétrobbantsa, még mai napig sem tudott diadalra jutni. Az új egyesület a klerikálisok szolgálatában áll, s míg a régi, habár nem is épen mindenben, de mégis reászolgál, „katolikus” volta daczára is, a „liberális” jelzőre. Hogy milyennek kellene lenni, klerikális felfogás szerint, a tanítóegyesületnek, azt semmi sem bizonyítja jobban, mint az az elégedetlenség, melyet a klerikálisok a „katolikus néptanítók egyletével” szemben táplálnak, holott ez kijelentette, hogy ők valódi egyházi intézményeket, mint a minők a papságnak az isteni rendeleten nyugvó jogai, távolról sem kívánnak érinteni.

A római katholicismus Württembergben kitűnően van szervezve, a mit a helyi viszonyok is nagyon előmozdítanak. Dr. Wurster heilbronni lelkész, Karlsruheban tartott értekezésében a következőleg vázolja a r. katolikus egyház képét Württembergben: A r. katolikus népesség tömege az új württembergi országrészekben, tehát névszerint felső sváb földön, az ellwangi s a rothenburgi vidékeken tényleg egy szorosán zárt hatalom. Valóban csodálatraméltó, hogy miképpen tartanak össze a különböző egyesületekben, bruderschaftokban, főleg a férfiak. Országunk kath munkásegységeinek tagjai 9110, tehát kétszerannyi, mint a hasonló protestáns egyesüle-

teké. Ezekén kívül vannak legényegyletek, kereskedői egyesületek, politikai célú népkörök, több mint 2200 taggal. És ha az ember ezen egyesületekbe betekint, láthatja, hogy itten erősen dolgoznak. Katholikus lelkesedés van ezekben s ott dolgozik a katolikus lelkészeknek nagy száma, kik sem időt, sem fáradságot nem kímélnék a munka érdekében. Az ilyen egyesületek még inkább otthon vannak a városokban és épen itt nő a katolikus népesség is szembetűnő módon. Mintegy 33 város katolikus lakossága folytonosan szaporodik a vidékről jövő népesség bevonásával. Stuttgartban a lakosság 15%-a, mintegy 28,000 lélek, róm. katolikus. Tíz év alatt 1.5%-kal szaporodott e szám. Ulmban 30%, Heilbronnban 14% a katolikusok száma, holott félszázad előtt elenyésző csekélység volt. Wurster reámutat a katolikusok sikereinek egyik fő titkára, t. i. milyen ügyességgel tudják az alkalmas embereket a megfelelő helyekre állítani, miképen tudják az alkalmazott gyülekezeti tagokat az egyesületi munkának megnyerni, reámutat arra, hogy sohasem hivatkoznak hiába a gyülekezeti tagok áldozatkészségére és hogy mindent miképen fog össze, forraszt egybe a katolikus testületi szellem s kötelességérzet.

A róm. kath. világnak ezen szervezkedése, a szervezetben az egyház számára való nevelése, egy óriási erőt képvisel, mely ha még kedvező külső körülmények is járulnak közbe, nemcsak a csendes mérközés, hanem a keményebb és nyílt tusák idején is biztosítják a róm. katolikusoknak a győzelmet. A württembergi protestánsok nincsenek olyan kedvező helyzetben, mint a szászországiak, azért a dinasztia vallásában beállott változás bizonyára nemsokára érezhető nyomokat fog hagyni az interconfessionális viszonyokon is. Alig lehet elgondolni, hogy a róm. kath. vallású uralkodó ugyanolyan viszonyban maradjon a róm. kath. egyházzal, mint a protestáns volt. Úgy saját vallásos meggyőződése, mint hitsorsos alattvalóinak vele szemben táplált igényei egyaránt hozzáfognak járulni a helyzet változásához.

A felekezetközi helyzet kiélesedésének napjaiban sajátos jelenséget képez egy új eszmének felvetése, mely Schiller Gyula nürnbergi lelkésznek köszöni eredetét, mely azt a célt tűzi ki, hogy a felekezeti békesség megerősítése céljából egy felekezeti béke-ligát kellene szervezni. Programját az eszme felvetője a következőkben foglalja össze: „A tisztán politikai kérdések kizárásával és a hitvallási álláspont megtartásával kezdet fognának a tagok arra a célra, hogy felekezeti békét teremtsenek, a hol az felbomlott, ápolják s

gyarapítsák a békét, hol azt veszély fenyegeti.“ Nem fogadja el azt az ellenvetést, hogy ennek a programnak a keresztülvitele nagy akadályokba ütköznék, mert mindig meg lehet találni a kellő utat, ha az ember komolyan és erősen akarja. Gyűléseken, előadásokon keresnék az érintkezési pontokat, a melyek útján a cél elérhető volna. Mert nem kell mindjárt világfelforgató szervezkedésre gondolni. A dolog egészen természetesen menne magától és meglenne az a nyereség, hogy a felekezetek képviselői egymással érintkezve, egymást megbecsülnék. Ez a hosszú éveken át folytatott harcokban eddig veszendőbe ment. Protestáns részről azt vetették ellen, hogy előbb Rómának revízió alá kellene vennie a protestánsok ellen irányuló elveit, mert csak így nevelheti klerusát türelemre és csak így lehet béke. Ez igaz. De ha a protestánsok erre várnak, akkor nagyon sokáig kellene várniok. Különben a katolikus egyház gyakorlata nem olyan borzalmas, mint elvei. Hiszen ha, — mint a napokban is történt, — egy prot. templom felavatásánál egyszerre több kath. lelkész is jelen lehetett, ez mindenesetre azt bizonyítja, hogy a protestantizmus lenézéséről vagy nem becsléséről talán még sem lehet beszélni.

Könnyen lehet arra a kérdésre is felelni, hogy ki álljon a liga élére s ki vétessék fel tagul. Semmi esetre sem pap. A protestánsok, kevés kivétellel, nem tudnának szívök szerint csatlakozni; a róm. katolikusok pedig aligha kapnák meg felebbvalóik engedélyét. Tehát a protestáns és katolikus polgárok és hivatalnokok dolga volna, hogy a tervet tovább fűzzék és ezt reméli is az eszme felvetője, mert, mint mondja, kétségtelen dolog, hogy hazafias gondolkozású férfiakban nincs hiány.

Az eszme kétségtelenül szép. Csakhogy a két fél közül az egyiket figyelmen kívül hagyja. A róm. katolikus egyház ép oly kevéssé fogja megengedni a világiaknak is az ily egyletesdít, mely egyenesen ő ellene irányul, mint a hogy nem engedi meg papjainak sem. A ki pedig ilyen engedély nélkül tag: az nem sokat fog hatni a maga egyházára, különben ha a róm. kath. egyház e tekintetben nem támasztana nehézséget tagjai elé, akkor ligára sem volna szükség, mert ez egyenesen protestánsellenes principiumainak a megváltoztatását jelentené.

p—f.

IRODALMI SZEMLE.

a) Hazai irodalom.

Egyetemes irodalomtörténet. Öt kötetben. Szerkeszti *Heinrich Gusztáv*. I. kötet: *Ókori keleti népek és hellének*. 40 műmelléklettel és 238 szövegképpel. A vallási és közoktatási minster támogatásával kiadja a *Franklin-Társulat*. Budapest, 1903. Egy kötet ára füzve 16, díszesen kötve 20 korona; az egész mű 80, illetve 100 korona.

Egyetemes, az egész világ irodalmát összefoglaló irodalomtörténet magyar nyelven még nincs, pedig nagy szükségünk van rá. A Franklin-Társulat e vállalata tehát régóta érzett hiányt pótol, valóságos úttörő munka, melyre az a nagy hivatás vár, hogy a föld népeinek szellemi kincseivel gazdagítsa a magyar nemzet kulturáját. A testes öt kötet az egyetemes kulturának olyan forrásmunkáját adja a művelt közönség kezébe, a mely szóban és képen mindazt elénk tárja, a mi az emberiség lelkét a legrégebb időktől napjainkig izgatta, nemesítette, fölemelte vagy lesujtotta, magasabb céljaihoz közelebb vitte vagy tőlük visszavetette. Ebből a nagy anyagból a szerkesztő valódi szakférfiak által minden lényegest és fontosat felöleltet, különös gondot fordítva arra, hogy az összefoglaló munkából a különböző irodalmak általános jelentősége is ki-domborodjék, de a magyar irodalomra való hatásuk is kellően feltüntetessék. Ezért az első kötetben az összes keleti irodalmak a fele-terjedelmet foglalják el, míg a helléneknek a kötet második felét teljesen fõnn kellett tartani. A II-ik kötet a román nyelvcsaládnak, a III-ik a germánoknak, a IV-ik a szláv és ural-altaji népeknek az irodalmát fogja tárgyalni, míg az V-ik egészen a magyar irodalom történetének lesz szentelve.

A keleti népekrõl és hellénekrõl szóló elsõ kötetben *Fiók Károly* India és Khina, *Mahler Ede* Egyiptom, Babylonia és Assyria, *Neumann Ede* a héberek, *Goldzieher Ignác* az arabok, *Kégl Sándor* Perzsia, *Patrubány Lukács* az örmények, *Hegedüs I.*, *Latkóczy M.* és *Pecz V.* a hellének irodalmát ismerteti. Közös módszerük az, hogy

á méltatott költők és írók munkáiból bő szemelvényeket közölnek magyar fordításban, a mi által az olvasó mintegy dokumentálva látja a kritikát és maga is behatolhat azoknak az íróknak a szellemébe, a kikkel a kötet lapjain megismerkedett. Ily módon a szerzők egy füst alatt irodalomtörténetet és irodalmi anthológiát nyújtanak az olvasónak.

Az első kötet *India* irodalmának ismertetésével kezdődik, a melyet *Fiók* Károly, a legkiválóbb magyar szanszkrit tudós írt. Ismertetése alapos, jellemzetes s a lényeges dolgokat gondosan összefoglaló. India irodalma, bár a költészet és tudomány minden ágát felöleli, mégis első sorban *költői és vallásos irodalom*. A prózai irodalom vagy egészen hiányzik belőle, mint pl. a történetírás, vagy azt is költői alakba önti, a minek próza a természetes kerete, mint pl. a bölcelet és nyelvtudomány. Az egész irodalomnak a vallási rajongás adja meg az alapszint, a mely a vallási szertelenség mellett a költői és művészi szertelenséget a legszélső fokig hajszolja. Az indiai lélek nem ismeri a tér, az idő és az okság természetes korlátjait; szertelenül csapong, határtalanul röpked. Vallása, bölcelete, művészete s egész irodalma csupa szertelenség és korlátozatlanság. Ezek a szertelenségek már a Rigvéda vallásos dalaiban is mutatkoznak, de teljes virágzásra a Védamagyarázó Brahmanákban s a brahmán eszméket dicsőítő Mahabharata és Ramayana népéposzban, a Sakuntalában s egyéb költői és bölceleti művekben emelkedtek.

Khina irodalmával egészen más világba, a túlnyomóan praktikus, képzeletszegény irodalom és kultúra világába lépünk, a mely *Confucius* bölceletének hatása alatt üres, czikornyás formalizmussá merevedett. Négy külön formája van Khinában a könyvek nyelvének, a melyek annyira különböznek egymástól, hogy egészen más nyelvszámba mennek. A régi stylus, a Confucius iskolájában található rövid, velős irály. A tudományos stylus, azaz a remekírókból kölcsönzött rhytmikus mondások. A közigazgatás, törvénykezés és kereskedelem stylusa világos és szabatos irály. S végre a nagy közönségnek szánt regényekben, drámákban található pongyola irály. Az irodalmi termékek közül a kanonikus *kingek* és a klasszikus *suk* állnak első helyen; a regény- és színmű-irodalom későbbi keletű s a nép alsó osztályaiban van elterjedve. A *japáni* irodalom a khinainak erőteljes, érzelmes, nemesebb fajú hajtása.

Az *egyiptomi* irodalmi géniusz a vallásos eszme theologiai szobrában kövesül meg, mely zordon szigorral hieratikus kasztrendszer korlátai közé szorítja az életet. A vallásos termékek mellett vannak azonban történeti művek, költői alkotások, bölceleti és természettudományi írott emlékek is. Irodalmi emlékeik között legjelentékenyebb a *Halottak könyve*, az óegyiptomi néplélek e vallás-erkölcsi és bölceleti klasszikus megnyilatkozása.

A *babyloniai-assyriai* irodalom termékei az úgynevezett *ékirásos* szövegekben maradtak ránk. A legrégebbiek *sumér* nyelven, a későbbiek *sémi* nyelven vannak írva, de vannak kétnyelvű írás- emlékek is, mint pl. a *Hammurabi* király szerkesztései. Tartalmilag legszámosabbak a *vallásos* szövegek, himnuszok, zsoltárok, mythoszok és legendák; de vannak mértani és csillagászati följegyzések, királyföliatok, diplomatiái levelezések és számos varázsmondások. Legszebb vallásos mythoszuk az *Istár istennő* poklokra szállása, a mely valószínűleg egy nagyobb eposznak egyik epizódja. Legérdekesebb vallásos elbeszélésök a *Babyloniai genezis*, mely a bibliai genezisznek babyloniai kiadása s jelenleg az assyriologusoknak egyik legvitásabb témája, a mint ezt a Delitzsch indította Babilonia és Biblia néven ismeretes archeologiai vita mutatja. A babyloniai-assyriai ékirati szövegek ránk magyarokra nézve azzal a különös jelentőséggel is bírnak, hogy ezekből ismerkedünk meg a *sumér* nép nyelvével, kulturájával, a mely nép se nem sémi, se nem arja népfaj, hanem az ural-altaji népcsaládhoz s ennek is a *turk-tatár* ágához tartozik, az assyriologok véleménye szerint.

A *héber*ek irodalmi tevékenységét *Neumann* Ede ismerteti és méltatja. Az ó-héber irodalom legbecsesebb részét az *ó-szövetség* alkotja, de ebben a munkában a közép- és újkori héber irodalom ismertetését is kapjuk. Az ó-héber irodalom főjellelvonása szintén a vallásos íz és szín, a mely legerősebben az ószövetségi prófétaíratokban és a zsoltárköltészetben domborodik ki. Szerző gondos tanulmánya az új-héber költészet kiválóbb termékeit is behatólag méltatja.

Az *arabok* irodalmának ismertetése *Goldzieher* Ignác szakavatott tollát dicséri. Goldzieher mind az iszlámot megelőző arab pogányság irodalmi maradványait, mind a mohamedanizmus hatása alatt keletkezett gazdag és sokoldalú irodalmat részletesen ismerteti. Tanulmánya jellemzetes, minden lényegesre kiterjed, minden korszak irodalmi sajátságait hiven feltünteti; e mellett az arab irodalomnak a keresztény népek irodalmára gyakorolt befolyását is gondosan kiemeli.

A *perzsák* gazdag irodalmát *Kégl* Sándor mutatja be. A perzsa irodalom három nyelvvalakban és két vallás eszméinek légkörében született meg. Először Zoroaszter, később Mohamed próféta tanait tolmácsolja, még pedig amazét ó-perzsa és zend nyelven, emezét a szép hangzású új-perzsa nyelven. A termékek nagyobb része és legjava az új-perzsa korszakra esik. Itt találjuk *Firduszit*, kinek *Sáhnáméja* (Királyok könyve) egyik legkiválóbb nemzeti eposz az egész világirodalomban; itt van *Szádi*, a kinek világhírű *Gulisztánja* (rózsás kert) magas erkölcsi igazságokkal és mély gondolatokkal van tele; itt ismerkedünk meg a szabad szellemű *Omer*

Khejjám-mal, a kinek verseit minden nyugateurópai nemzet nyelvére lefordították; s végül itt méltatják *Hafiz* bájos dalait, melyekből az életöröm filozófiája szólal meg.

Az *örmények* csekélyebb jelentőségű irodalmát *Patrübány* Lukács ismerteti.

A *hellének* irodalmának ismertetése teszi a vastag kötetnek csaknem a felét. Ezt a részt *Hegedüs* István, *Latkóczy* Mihály és *Pecz* Vilmos írták nagy tárgyszeretettel és nem kisebb avatottsággal. Mindnyájan gondosan kiemelik a görög irodalom fő-főjellemtvonását, mely a nemesebb humanizmus s mely a szabadság erejének és teljességének tudatában a költészet valamennyi műfajában megszólal. A görög szellem a szellemi világ mozgatója. A görög nép Homerosztól Platonig, Sapphotól Herondasig, Aiskhylostól Aristophanesig, Herodotostól Thukididesig, Sokratestől Domesthenesig annyi irodalmi kincset halmozott föl, a mennyivel egyetlenegy nemzet sem dicsekedhetik. S ez az irodalom teljesen eredeti. Míg más nép kész formákba öntötte nemzeti ábrándjainak forrongó anyagát, addig a görög maga-teremtette formákban szólaltatta meg nemzeti lelkét. Ez jellemzi az ottani görög irodalomnak mind a négy korszakát: az *ion-dór*, az *attikai*, az *alexandriai* és a *római* korszakot; a melyek közül az alexandriait *Latkóczy*, a többi hármat *Hegedüs* ismerteti és méltatja.

A hellén irodalom középkorát (324—1453) és új-korát (1453-tól) *Pecz* Vilmos dolgozta ki. Itt már csak halványan pislog az egykor hatalmas görög lélek irodalmi lángja; de átalakulásának jellemző sajátságait érdekesen tünteti ki a korszak szakavatott írója.

Íme, ez rövid kerete az „Egyetemes Irodalomtörténet” első kötetének, a mely tiz kiváló tudósunknak nem hevenyében össze-ütött, hanem jól átgondolt programm alapján készült alapos, derék, megbízható munkája, a melynek külső kiállítása és illusztrálása is méltó a kiváló tartalomhoz. A 40 műmelléklet és a 238 szövegkép a kiadó-társulat megbízottjának igazi szakértelméről és választékos ízléséről tanuskodik. Az ábrázolatok hitelesek; az illusztrációk nemcsak tanulságosak, de szépek is és a technikai reprodukció jelenkori magas színvonalán állanak.

Mindent összevéve: az „Egyetemes Irodalomtörténet” mind kiváló tartalmánál, mind díszes alakjánál fogva hatalmas összefoglaló munka, a mely a hasonló irodalomtörténeti művekkel bármilyen tekintetben kiállja a versenyt. Kívánatos, hogy művelt közönségünk körében minél szélesebb elterjedést nyerjen.

Sz. F.

Szász Domokos: Hátrahagyott negyven egyházi beszéde. II. kötet, kiadja *Molnár Lőrincz*, kolozsvári lelkész. Budapest, 1903. Hornyánszky Viktor nyomása. 232 lap, ára ?

Szász Domokos hátrahagyott egyházi beszédeinek I-ső kötetét Szász Károly dunamelléki püspök rendezte sajtó alá a mult esztendőben. Az értékes kötetet nagy elismeréssel fogadta mind a kritika, mind a közönség, a mely kegyelet ügyének is tekintette a nagynevű püspök prédikációinak fölkarolását. A kiadó nem is csalódott a munkához fűzött reményében, mert az első kötet példányai egy év alatt teljesen elfogytak.

A minap megjelent II-ik kötetet már nem Szász Károly püspök adta ki, folyton tartó gyöngékedése akadályozta őt e kegyeletes munkában. Helyette Molnár Lőrincz kolozsvári lelkész, a szerzőnek egyik volt püspöki titkára rendezte sajtó alá ezt a II-ik kötetet, melyhez a Végszóban következő megjegyzést fűz: „Bátran állíthatom, hogy e kötet tartalma semmi tekintetben sem áll alatta az elsőnek. Az én ajánlatom csak ennyi . . . És ha a lelkek úgy sietnek e második „szép híves patakra“ is, mint az elsőre, akkor Isten segedelmével egy harmadiknak a forrását is megnyitjuk“.

A kötet hús beszédből áll, melyek közül 12 alkalmi, 8 pedig közönséges egyházi beszéd. A prédikációkat a keletkezési idő szerint sorakoztatta a kiadó, a legtöbbjénél feltüntetve azt is, hogy minő alkalomra írta és hol mondta el a szerző. Ezzel alkalmat kívánt nyújtani arra, hogy az olvasó megfigyelhesse egy nagy elme ragyogását szónoki működésének első pillanatától utolsó perczéig. Ez a gondosság bizonyos mértékig annak a munkáját is megkönnyítette, a ki egykor megírja Szász Domokos életrajzát. A kiadó az igazság érdekében végre azt is megemlíti a Végszóban, hogy a néhai szerző szónoki egyéniségére egy Bossuet, Monod és Bersier francia szónokok nagy befolyást gyakoroltak. Bossuetnek romanizmustól mentes keresztyén gondolatai a kéz alatti beszédek némelyikében megérezhetők; Monod és Bersier egyházi beszédeiből pedig egész gondolatsorozatokat használt föl a szerző, sőt két-három beszéde megépítésénél a tartalom egészét is átvette. Ámde a kik alaposan ismerik Monod és Bersier szónoki műveit, azok összehasonlítás útján arról is meggyőződhetnek, hogy az ilyen fölhasználás nem fordítás, hanem átdolgozás, átültetés, mert az eszmék átvétele egészen a szerző modorában történik és az eredetiség színében lép föl.

Szász Domokos szónoki egyéniségét az I-ső kötet megjelenése alkalmából behatóan méltatta, beszédeinek jellemző sajátosságait részletesebben kiemelte ez a folyóirat. Most tehát röviden csak annyit említünk fel, hogy ez a kötet is mind tartalom, mind alak tekintetében fölüláll a tucat-prédikációk színvonalán. Szász Domokos

beszédei magasztos keresztyén gondolatok kincsese háza. Mélység és erő, bölcsesség és méltóság szól belőlük, a mi tehetségnek is, tanulmányoknak is a jele. A beszédek a műveltebb közönség igényeihez vannak szabva, de az egyszerűbb elmék is érthetnek és épülhetnek belőlük. Különösen gondolatdúsak és erőteljesek a közönséges vasárnapi beszédek, a melyek a francia szerzők nyomán készültek. Ezekből csak úgy árad a keresztyén bölcsesség és kegyesség építő ereje. S a tartalmassághoz járul az alak gondossága, a szerkezet logikai szabatosága és a nyelv erőteljessége és színessége. Szász Domokos mestere a szónoki nyelvnek. E tekintetben is előnyre vált a francia iskola, a melynek hű követője volt. Nem a száraz bölcselkedés és az elvont okoskodás útján, de nem is a hímes szóvirágok és mesterkéltné művésziesség útján haladt; hanem azon az erőteljes, szabatos nyelven szólott, a melyből tanító bölcsesség, érzület-nemesítő lélek és hittápláló erő sugárzik ki. Méltósággal és erővel prédikált.

A kötet nyeresége a prédikáció-irodalmunknak, melynek elég számos termékei között előkelő helyet biztosít magának. Szász Domokos prédikációi alkalmasak mind a tanulmányozásra, mind a közvetlen használatra.

F.

b) Külföldi irodalom.

Die Bekenntnisschriften der reformierten Kirche.
Karl Müller. Leipzig, 1903. 8°. (LXXI. 976 l.). Füzve 22,
 kötve 24 márka.

Egy hatalmas külsejű s még hatalmasabb tartalmú gyűjteményt ad a kezünk alatt levő könyvben az erlangeni theologiai fakultás egyik dicsekedése: Müller Károly, a ki a kálvinista egyháznak régi kívánságát teljesíti munkájával, hogy aztán mi magyarok annál inkább érezzük elmaradottságunkat, a melynek eltávolítását aligha fogja előmozdítani akár az én sopánkodásom, akár tisztársaim engemet támogató véleménye, mert hiszen a mai idők nem kedveznek a hitvallásoknak, a melyeket csak a pápás egyháznak van joga érvényesíteni, míg a protestantismusnak, többek véleménye szerint, nem szolgál előnyére a confessionalismus.

Hitvallási iratoknak, hitelvi könyveknek, kátéknak, konfesszióknak a gyűjteményét adja Müller, a ki kiváló szolgálatot tett nekünk református theol. tanároknak, a kik most együtt találjuk a lehető legteljesebb összeállításban mindazokat a hitelvi könyveket s iratokat, a melyek eddigelé csak elszórtan voltak fellelhetők. Igen, mert az itt-ott található Augusti- vagy Niemeyer-féle gyűjtemény nem teljes, épen azért nem is felel meg a czélnak, eltekintve attól, hogy például az Augusti-féle maga a teljes kritikátlanság, a Niemeyer-féle pedig kissé nehezen kezelhető.

Ez a gyűjtemény jó későn keletkezett még a német theologiai irodalomban is, a minek oka abban keresendő, hogy ott is irányzatok kaptak lábra, a melyek nem kedveztek a hitvallásos álláspontnak, aztán meg elég jó volt a Niemeyer-féle s a múlt század 80-as éveiben még elég példány volt belőle forgalomban, csak az utolsó évtizedben kezdett ritkaság lenni, a melyre a könyvkereskedők minduntalan az „elfogyott“-at jelezték.

Az első ilyen gyűjtemény 1581-ben jelent meg: „*Harmonia confessionum fidei orthodoxorum et reformatorum eccl.*“ (Genf) czímmel, a melyet 1612-ben ugyancsak genfi kiadásként követett a „*Corpus et syntagma confessionum fidei*“ gyűjtemény, hogy aztán csak 1827-ben keletkezzék a már említett s bizony tökéletlen Augusti-féle kiadás „*Corpus librorum symbolicorum, qui in reform. eccl. publicam auctoritatem obtinuerunt*“ (Elberfeld; II. kiadás 1846.) czim alatt, a melynek teljes nélkülözhetésére szolgált a szintén említett Niemeyer-féle: „*Collectio confessionum in eccl. reformatis publicatorum*“ (Lipsee, 1840.), tartalmazva 28 hitelvi könyvet s iratot, a hét hónappal később kiadott „*Appendix*“-

ben pedig adva a „puritánusok“ symbolikus könyveit, szám szerint hármat.

Íme a ref. hitelvi könyvek gyűjteményes kiadásának a története, a latin szövegű közléseket illetőleg. Német nyelven adtak gyűjteményt: J. Messz, s egy Anonymus, amaz 1828—1830-ig, emez 1830-ban jelent meg; Böckel, a ki 32 hitelvi iratot közölt 1847-iki „Bekennntnisschriften der ev. ref. Kirche“ czimű gyűjteményében, továbbá: Heppé, a ki 1860-ban bocsátott közre egy kiadást. Több nyelvű gyűjteménnyel szolgálja a czélt az a vállalat, a melyet az amerikai *Schaff* szervezett, a ki „Bibliotheca Symbolica Ecclesiae Universalis“ czim alatt egy minden vallásnak a hitelvi iratait tartalmazó gyűjteményt állított össze 1878-ban New-Yorkban, 3 kötetben, a melynek elsőjében a ref. hitelvi iratok eredetéről számol be, a III-ik kötetben pedig magukat az iratokat közli, szám szerint 26-ot.

Müller gyűjteménye az Augusti- és Niemeyer-féle református hitvallás-gyűjteményhez képest tartalom tekintetében növekedést mutat. Van ebben a gyűjteményben 1-ször Kálvint megelőző hitelvi könyvek gyűjteménye (8 iratból áll); aztán svájci hitvallások gyűjteménye 1536-tól, a Kálvin fellépésétől (7 irat); továbbá ú. n. nyugati iratok gyűjteménye (3); magyar hitvallások (3); cseh hitvallások (2); anglikán és puritán hitelvi iratok (8); német területen előállott hitelvi iratok gyűjteménye (10); taneltérést feltüntető iratok (2); modern hitelvi iratok gyűjteménye (11). Részletesen bemutatva, a következő hitvallási könyvek s iratok foglalnak a gyűjteményben helyet: 1. Zwingli tételei; 2. zürichi bevezetés; 3. berni tételek; 4. berni zsinati czikkelyek; 5. a négy város hitvallása (Strassburg, Constanz, Memmingen és Lindau); 6. Zwingli Fidei ratio-ja; 7. baseli hitvallás; 8. I. helvét hitvallás; 9. lausannei tételek; 10. genfi hitvallás; 11. genfi káté; 12. zürichi hitvallás; 13. zürichi egység; 14. rhaecziai hitvallás (Conf. rhaetica; Rhaetiae tribus foederibus praedicantium conf.); 15. II. helv. hitvallás; 16. francia hitv.; 17. belga hitv.; 18. skót hitv.; 19. egervölgyi hitv.; 20. magyar hitv. (a tarezaltordai zsinatról); 21. debreczeni hitv.; 22. cseh-testvérek hitvallása; 23. valdensek hitvallása; 24. anglikán 42 és 39 czikkely; 25. anglikán káté; 26. Lambeth-czikkelyek (1595-ből); 27. ir vallástétel; 28. kongregacionalisták külön-tételeik; 29. westminsteri (1647) és cumberlandi hitvallás (1829); 30. westminsteri nagy káté; 31. westminsteri kis káté; 32. Savoy-nyilatkozat (1658); 33. a frankfurti idegenek gyülekezetének hitvallása (1554); 34. emdeni káté; 35. heidelbergi káté; 36. nassau hitvallás vagy dillenburgi zsinati végzés; 37. brémai egység; 38. Stafforti könyv (1599); 39. kasseli egyetemes gyűlés hitvallása; 40. heseni káté; 41. benthémi vagy bentheimi hitvallás (1613); 42. János Zsigmond brandenburgi választófejedelem hitvallása; 43. dordrecht kánok; 44. helvét egység formula (1675); 45. a pfalzi unió tantételei (1818); 46. kálvinista methodisták hitvallása (1823); 47. az angol kon-

gregationalisták nyilatkozata (1833); 48. a waadtlandi szabad-egyház szervezete (1847); 49. a genfi szabad egyház hitvallása (1848); 50. a francia szabad egyház szervezete (1849); 51. a „Chiesa evangelica Italiana“ hitvallása (1870); 52. a francia egyetemes zsinat nyilatkozata (1872); 53. a neuchâтели szabad egyház szervezete (1874); 54. a cumberlandi presbyteri egyház hitvallása (1883); 55. az amerikai kongregationalisták hitvallása (1883); 56. a kelet-friesföldi prédikátorok hitvallása (1528); 57. németalföldi hitvallás (1566); 58. a westminsteri hitvallás át-
nézése s javítása.

Első tekintetre is szembetűnő a tartalombeli gazdagság, a melyet az 58 hitelvi iratot tartalmazó gyűjtemény tár fel, szemben az Augustiféle 19 és a Niemeyer-féle 31 hitvallást magában foglaló gyűjteménnyel. Hogy az 58 sem teljes szám, igazolja e gyűjteménynek a XXXVIII. lapon levő ama tétele, mely szerint a *lengyel* hittételeket s hitvallási iratokat mellőzi Müller azért, mert „die sonst unzugänglichen ungarischen Bekenntnissen uns einen unverhältnismässigen Raum gekostet“. Vagyis a térbeli gazdálkodás még a német theologiai irodalomnak is kötelessége valamely vállalatnak a teljessége kockáztatásával is. Pedig ez a gyűjtemény különben a legteljesebbet adhatta volna, ha épen a lengyel hitvallásokat, t. i. az 1570-ből való sendomiri egyességet és a „thorunensis declaratio“-t adja, a melyeknek térbeli nagysága legfőlebb egy ivet foglalt volna le s ezzel a gyűjteményt igazán példányszerűvé tette volna a kiadó.

A mi magát az egész munka berendezését illeti, hogy e tekintetben is tájékozást nyerjünk, erről a következőt mondhatom: az *előszóban* arról ad számot az író, hogy mi indította a gyűjtemény kiadására; micsoda elv vezette a gyűjtemény összeállításánál, t. i. hogy „a még érvényben s használatban levő hitelvi iratok közül lehetőleg egy se maradjon ki“, a szöveg közlésénél miért kellett *csak egy* nyelvet használnia s miért nem az esetleges nemzeti vagy a német nyelvet; hogy a történelmi vonatkozást lehető rövidre vonva, de minden lényegeset tartalmazólag állította egybe. A *bevezetésben* beszámol a ref. hitelvi könyvek eddigi gyűjteményes kiadásairól s aztán belemegy a gyűjteményt alkotó hitelvi iratok csoportosításába s az *előszóban* jelzett rövid történelmi háttér megvilágításába, a melyet aztán az egyes hitelvi iratok közlése követ.

Ennek a gyűjteménynek a tartalmi gazdagságon kívül az is a főfőjelentősége, hogy *lehetőleg* idői sorrendet *akarna* tartani az iratok közlésében. Sajnos azonban, hogy csak *akarna* s nem teszi meg. Ebben a tekintetben a csoportosítás és közlés kérdése, úgy látom, nem egy megállapított s szilárd elvnek a keresztülvitelében jelentkezik, a mi a gyűjteménynek szerintem fogyatozása. Én úgy gondolkozom, hogy vagy az *idői sorrendnek* szigorú megtartásával vagy a *nemzeteknek* körében megírt csak idői sorrendszerűleg létrejött iratok közlésével lehet kifogástalan csoportosítást adni, a melylyel a figyelem teljesen leköttette, a tájékozó-

dás egészen könnyűvé válik. Azaz akár általános idői sorrendet, akár egyes országbeli idői sorrendet követne a gyűjtemény összeállítója: egy határozott s biztos elvnek volna a keresztülvivője, a melyen senki sem ütődne meg, mert maga az elv mindent megmagyaráz, azonban az ideodaugrálás, előremenetel meg visszatérés bizony akadályozza a kifogástalan szemlélődést s biztos tájékozódást.

Az 58 hitvallás közül, a mely a gyűjteményben van, *latin szövegű*, a fentebbi számozásnak megfelelőleg adva a sorszámot: a 6., 9., 11., 13., 14., 15., 17—22., 24. (két variatióban, mint 42. és 39. cikkely!), 26., 30., 33., 41., 43., 44.; *német szövegű*: az 1—5., 7., 8., 12., 34. (de kelet-fries nyelvjárásban; 35., 36., 37., 38., 39., 40., 42., 45., 56. (de kelet-fries nyelven vagy hollanduson); *francia szövegű*: a 10., 16., 23., 48., 49., 50., 52., 53., 58.; *angol szövegű*: a 25., 27., 28., 29. (a mely kétnyelvű, t. i. egyúttal *latin* is; 31., 32., 46., 47., 54., 55.; *olasz szövegű* az 51.; *hollandus nyelven* az 57. számmal jegyzett hitelvi irat.

Arra nézve, hogy Müller a *szöveg dolgában* az eddigi kiadásoktól mennyiben tért el, talán elegendő lesz például a Conf. Helvetica Posteriori mérni össze úgy, a mint az Müllernél, Niemeyernél, Augustinál s az én birtokomban levő két, a XVIII-ik századból való bizonyelvű (latin és magyar) kiadásban szerepel. S ebből is talán elég bizonyosság lesz, ha például a *Krisztus úrvacsorai jelenlétéről* szóló részletet veszem fel, a melynél az összehasonlítás a következő eredménnyel jár: A Müller-féle részlet (212. l. 16—22. sor) így hangzik: „Ergo corpus domini et sanguinem eius, cum pane et vino non ita coniungimus, ut panem ipsum dicamus esse corpus Christi, nisi ratione sacramentali: aut sub pane corporaliter latitare corpus Christi: ut etiam sub speciebus panis adorari debeat, aut quicumque signum percipiat, idem et rem percipiat ipsam. Corpus Christi in coelis est ad dextram patris. Sursum ergo elevanda sunt corda, et non defigenda in panem, nec adorandus dominus in pane“. . . . Az Augusti-féléből hiányzik az utolsó öt szó; a birtokomban levő 1755-iki kiadás egyező a Müllérével; úgyszintén a másik tulajdonomban lévő kiadás is, a mely az 1713-ból való Melotai Agendával van együtt, de idői pont feljegyzése nélkül, és egyező a Niemeyer féle is. Vagyis a *szöveg dolgában*, a mint ebből a példából látszik, ez az új gyűjtemény a legmegfelelőbbet, t. i. az általánosan elfogadottat adja s így a legmegbízhatóbb is egyúttal, a minek az oka abban keresendő, hogy a mint a XXXII-ik oldalon olvashatni, Müller az első kiadást nyomatta le az előszó nélkül s így csakugyan a leghelyesebb forrásból merített.

Azonban az előszó elhagyását igen sajnálhatjuk ebben a gyűjteményben. Megmondom, hogy miért? Azért, mert az előszónak van egy pontja, a mely örök dicsőségül szolgál a hitvallás aláíróinak, a kik kijelentik: „mi mindazokat, melyeket előadtunk, készek vagyunk mindenkor, ha valaki kívánja, bővebben kifejteni és azoknak, a kik az Isten beszédéből jobbakat tanítanak, köszönetet mondani, engedni és enge-

delmeskedni az Úrban“. Nem egyszer s mindenkorra szóló formulázás tehát a helvét hitvallás, hanem igenis a jobbnak készséggel helyt adó s így a megfelelő alakítást feltételező. Fontos dolog pedig ez épen ma, a mikor a hitvallásra való hivatkozásnak még zsinati törvényeink is ingadozásnak adnak helyet megfelelő új alakítás nélkül, hogy az ingadozás keservesen megboszulja magát kint az életben.

A három magyar hitvallást, az egervölgyit, a tarczal-tordait s a debreczenit a szerző magyar forrás után közli, a mint ezt a praefatióban jelzi s ennek következtében a régi hibát, a mely még a „Syn-tagmá . . .“-ban követtetett el, a hol t. i. a csengeri hitvallás *lengyelnek* van kiadva, Müller is jóvá teszi, mint Augusti és Niemeyer, a kinnél már szintén magyar a csengeri hitelvi irat. Természetesen Müllernél a hiba jóvátétele csak a magyar forrás után való dolgozásban jelentkezik, a mennyiben ő a csengeri hitvallást nem közli, hanem az említett hármát, de azokat *magyaroknak* mondja s nem osztja be régi szokás szerint más nemzetiek közé.

Az előadottakból nyilván kitetszik, hogy ez az új gyűjtemény, leszámítva a felhozott hiányokat s fogyatkozásokat, méltán tarthat számat az elismerésre, mert teljesebb is, mint az eddigiek s a szöveg közlésben is megbízhatóbb. Reánk magyarokra nézve nagyobb kitüntetés aligha lehet annál, hogy elismernek, mint létezőket s nem osztanak be még csak az ausztriai reformátusok közé sem, sőt íme három magyar hitvallást is közölnek tőlünk, egyet épen azt, a melyet Ribini olyan értelmetlen s méltatlan módon kipellengérezett, t. i. az egervölgyit. Persze azt már nem érhetjük el, hogy *nemzeti* nyelvünkön adatnék ki a magyar hitvallás s úgy forgatnák a külföldi tudósok, — nem, mert talán még mindig nem szaloképes a lingua hungarica, nem úgy, mint a kelet-fries-földi tájszólás.

A szaktheológus csak gyönyörködni tud ebben a gyűjteményben s a magyar theologus boldog várakozással telik el, hogy majd eljön az idő, a mikor talán a magyar kálvinista irodalmi viszonyok is követelni fogják egy ilyen gyűjteménynek a kiadását, a melyre a nagy közönségnek is, az iskoláknak is multhatatlanul szükségük van. Én már évekkel ezelőtt felvettem ezt a kérdést, de úgy látom, hogy a mint akkor, úgy most is pium desiderium minden ilyen törekvés és célzat. Elég szomorú állapot!

Dr. Tüdös István.

Friedrich Delitzsch: Zweiter Vortrag über Babel und Bibel. 26. bis 30. tausend. Mit 20 Abbildungen und einem Vorwort zur Klärung. Stuttgart, Deutsche Verlags-Anstalt, 1903. S. 48. Mk. 2.

E folyóirat múlt évi VI. füzetében (396—98. l.) ismerttettem Delitzsch Frigyes berlini tanár, kiváló assyrológus azon előadását, a melyet 1902.

január 13-án *Babel und Bibel* czim alatt Berlinben, Vilmos császár jelenlétében, a német-keleti társaság előtt tartott s a melyben azon hatások kimutatásával foglalkozott, a melyeket a babylon-assyr ásatások és ékirat-fejtések tanúsága szerint Babylonia és Assyria magas fejlettségű kulturája Izráel népére, Izráel népének vallásos képzeteire gyakorolt, a mely utóbbiak közül több babylon-assyr eredetre vezethető vissza. Delitzsch előadása az egész művelt világon nagy feltűnést keltett. E tények már eddig sem voltak ugyan ismeretlenek, de csöndesen meghuzódtak a szaktudomány vastag foliánsai vagy a kathedra nehézkes előadási formái mögé. Ezúttal történt először, hogy e kérdés könnyed, népszerű alakban, a művelt nagyközönség ítélőszéke elé terjesztetett, s az a kitüntető figyelem, a melyben a német császár a felolvasást részesítette, méltán volt úgy tekinthető, mint a vállalkozás jogosultságának, sőt szükségességének elismerése.

Delitzsch felolvasása, főleg az orthodox theologiai körökben — protestánsoknál, katolikusoknál, zsidóknál egyaránt — erős vihart támasztott; az ellennyilatkozatoknak egész özöne zúdult ellene újság-cikkekben, röpiratokban, füzetekben. Ez utóbbiak közül legnagyobb sikere volt *König Eduard* bonni tanár művének (*Bibel und Babel*), a mely december havában már 6-ik kiadásban jelent meg; e műnek egy baja van, nevezetesen az, hogy szerzője kevéssé jártas az ékirat-nyomozásban s inkább a pap, az apologeta mint a vallástörténet tudósa beszél belőle. Mindazon controversiákat, a melyek Delitzsch előadása nyomán támadtak, szépen megvilágítja A. Jeremias lipcei lelkésze műve: *In Kampfe um Babel und Bibel* (1903. ára 50 fillér, 38 lap).

Delitzsch a múlt év tavaszán újból elindult a babylon-assyr ásatások színhelyére és csak ősszel tért onnan vissza; azért a felolvasása ellen intézett támadásokat csak ekkor vehette szemügyre. Válaszul e támadásokra s egyúttal egyes félrécztett vagy félremagyarázott pontok bővebb kifejtésére f. év január 12-én egy újabb előadást tartott a keleti társaság előtt, ismét Vilmos császár jelenlétében. Előadását, ellentétben ellenfeleinek szenvedélyes hangjával, higgadtság és nyugalom jellemzi; a történetíró szenvedélytelenségével igazolja a történeti emlékek és az ékiratok tanúságával adatainak kétségbevonhatatlan valóságát, igazolja azon állítását, hogy Izráel vallása, a Jahve-kultusz nem oly Istentől kijelentett tana a zsidó népnek, a minőnek azt a régi inspiratio-tan tartotta, hanem e vallás igen lassan, sokféle idegen behatás alatt fejlődött, több részlete teljesen azonos a babylon-assyr népek tanításával, képzeteivel, erkölcsi fölfogása nem áll magasabban a babylon-assyr népek erkölcsi fölfogásánál, monotheismusa mindig, legkitünőbb képviselőiben is, partikuláris-nemzeti volt és csak a keresztyénségben emelkedett egyetemes, néphez nem kötött magaslatra; — ezek alapján az ó-szövetség, bár mint irodalmi és vallástörténeti emlékek fölötte becses tárháza föltétlen tiszteletet érdemel, de nem tarthat jogot arra, hogy akár min-

den betűjében, akár egyes részleteiben kijelentésszerű okmánynak tekinthetők, mint a hogy az ó-szövetségi zsidó nép sem tekinthető Isten választott népének. Egyoldalú, hibás álláspontot foglal el az, a ki az ó-kor történetét vagy a világtörténelmet ily szempontból ítéli meg. A zsidók gyűlölködő, boszúálló, emberi gyarlóságokkal teljes Jahveja, — a kivel szemben csak egyes kiválasztott szellemek: próféták és zsoltár-írók emelkedtek föl arra a magaslatra, hogy benne a szeretet, az irgalom Istenét lássák, — nem lehet a mai felvilágosult emberiség bámulatójának tárgya. Delitzsch szerint az ó-szövetségben egy, minden földi dologhoz hasonlóan Istentől eszközölt vagy engedélyezett, de máskülönben emberi, vallástörténeti fejlődésmenettel állunk szemben, a melybe Isten „különös, természetfölötti kijelentés“ által, vagy különös, rendkívüli inspirálás által nem avatkozott bele, mert épen az ó-szövetségi monotheismus egyenesen ily fejlődési folyamatot mutat a tökéletlenebbtől a tökéletesebbhez, a tévestől az igazhoz, de közbe-közbe visszaesést is. A babylon-assyr ékiratoknak napjainkban végbemenő új életre kelte arra kényszerít, hogy az ó-szövetséggel összekötött kijelentési képzeleteinket revideáljuk; a politikai föltékenységnek és emberi szempontból talán érthető szenvedélyes gyűlöletnek oly gyakori megnyilatkozásai nem arra való, hogy a huszadik század keresztyén népeinek vallásos épülésére és erkölcsi nemesítésére szolgáljanak! A higgadt történeti-kritikai revisio semmiképp nem lehet ártalmára szívünk vallásosságának, Istennel való szívbéli közösségünknek! Ne feledjük, hogy minden földi örökös folyásban, mozgásban van s a megállás egyértelmű a halállal!

Mint tudjuk, Delitzsch e második előadása még nagyobb port vert föl mint az első. Legelőször Vilmos császár szólalt föl ellene Hollmann tengernagyhoz, mint a német-keleti társaság egyik elnökéhez intézett levelében, a mire Harnack Adolf adta meg az alapos választ (Preussische Jahrbücher, 1903. márczius). A többi, kevésbé fontos nyilatkozatoknak se szeri, se száma. Harmadik és egyúttal befejező előadását Delitzsch majd akkor fogja ugyane kérdéstről megtartani, ha az első és második előadásában kifejtett nézetei felől az eszmék kissé tisztázódní fognak.

**A Magy. Prot. Irod. Társ. pénztárába
1903. évi márczius 1-től 31-éig befolyt összegek
kimutatása.**

1. Pártfogó tagok kötvényei után 5% kamat: 1903. évre: Dunamelléki ev. ref. egyházkerület, Budapesti ev. ref. egyház. 1902 és 1903-ra: Gróf Teleki József Budapesten.

2. Alapító tagok kötvényei után 5% kamat: 1903. évre: n. Bóné Géza örökösei (2 K. 20 fill.), özv. Czékus Istvánné Rozsnyó. Tatai ev. ref. egyházmegye, Tiszadobi ev. ref. egyház, Kőtegyáni ev. ref. egyház, Mezőföldi ev. ref. egyházmegye, Beöthy Zsolt Budapest, Kisperegi ev. ref. egyház.

3. Rendes tagok 12 koronás tagsági díjaiból: 1903-ra: Gönczvidéki ev. ref. lelk. egyesület, Bööd ev. ref. egyház, Balogh György ev. ref. lelk. Bieske, Papp Károly Budapest, Láng Lajos Budapest, Petri Elek Budapest, dr. Darányi Ignác Budapest, dr. Kéler Zoltán Budapest. Kutasi Ferencz ev. ref. lelkész Tász, Sándor János Miriszló. 1901—1903-ra: Kovács Béla Szepsi. 1902—1903-ra: Pancsova ev. ref. egyház.

4. Pártoló tagok 6 koronás tagsági díjaiból: 1903-ra: Pataky Sándor Miskolc (7 kor.), Kálniczky Endre Putnok, Dózsa József Tata, Reif Pál Zay-Ugróc, dr. Kovács Gyula Budapest, dr. Marton Lajos Budapest, ifj. Szabady Adolf Budapest, Szabady Béla Budapest, Földes György Zabola. 1902-re: Győry József Tárkány, Nagy Sándor Szamod. 1901. és 1902-re: ifj. Bartók György Kolozsvár. 1902. és 1903-ra: Biberauer Tivadar Budapest.

5. Alapító tagok tőkefizetése: n. Bóné Géza örökösei Budapesten 200 kor.

Összesen befolyt 743 korona 20 fillér.

Budapest (IV., Deák-tér 4.), 1903. április hó 1-én.

Bendi Henrik,
társ. pénztárnok.

Tájékozás

a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság felől.

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság célja, hogy az evangéliumi protestáns tudományos egyházi és népszerű vallás-erkölcsi irodalmat művelje, terjessze, s az egyházi életet evangéliumi alapon irodalmi uton ápolja és fejlessze. Ezekre a célokra jelenleg a következő kiadványai szolgálnak:

I. Protestáns Szemle.

Protestáns havi folyóirat. Megjelenik (július és augusztus kivételével) minden hónap 15-én. évenként 10 füzetben 40 íven. Tartalmát iránycikkék, tanulmányok, kisebb monografiák, hazai és külföldi egyházi és irodalmi szemlék képezik. Cikkei a tudomány színvonalán állnak, de a nagyközönség által is élvezhető módon népszerűsítőleg vannak kidolgozva. *A Protestáns Szemlé*t a Magyar Prot. Irod. Társaság pártfogó, alapító, rendes és pártoló tagjai tagdíj fejében kapják. Előfizetési ára nem tagoknak egész évre 8 kor. Most a XV-dik évfolyam járja.

II. Tudományos könyvek.

Tudományos egyházi, főleg egyháztörténeti művek sorozata, melyben kidolgozott egyháztörténeti eredeti monografiák és theologiai tudományos munkák jelennek meg. Évenként egy kötet, eddigelé 14 kötet. A Társaság pártfogó, alapító és rendes tagjai tagdíj fejében, a többi tagok kedvezményes áron kapják.

III. Egyháztörténeti Adattár.

M. prot. egyháztörténeti okmányok gyűjteménye. Évenként egy kötet, 10—12 iv terjedelemben. A pártfogó, alapító és rendes tagok tagdíj fejében kapják.

IV. Házi Kincstár.

Vallás-erkölcsi építő könyvek sorozata, főleg a művelt közönség számára. Első kötet: *Csendes órák*, angolból fordította Szász Károly, dunamelléki püspök. Második kötet: *Mártha és Mária*, francziából fordította Vargha Gyuláné. Harmadik kötet: *Ahítat szeretet*. Vallásos költemények, írta Szabolcska Mihály. *A segítő tagok tagdíj fejében kapják, a többi tagok külön fizetés mellett.* Ára csinos vászonkötésben minden egyes kötetnek 2 kor., díszkötésben 4 kor. Mindeme kiadványok megrendelhetők a Társaság főbizománysánál, *Hornyánszky Viktor könyvkiadónál* (Budapest, Akadémia bérháza). *A reklamációk is hozzá intézendők.*

V. Koszorú.

Vallás-erkölcsi népies kiadványok sorozata. Elbeszélések, életrajzok, történeti rajzok, hiteősítő traktátusok. Évenként 10 füzet, eddig 90 füzet. *A segítő tagok tagdíj fejében kapják, a többi tagok külön fizetés mellett.* Ára füzetenként 8 fill., 15 füzetből álló kötetenként 1 60 kor., 5 füzetből álló kötetenként *Protestáns Családi könyvtár* czimen 60 fill.

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaságnak tagja lehet bármely magyar honfi és honleány, a ki a Társaság célját előmozdítani hajlandó s ez irántszándékát vagy a titkárnál (*Szóts Farkas*, IX. Kálvintér 7. sz.) vagy a pénztárnoknál (*Bendl Henrik*, IV. ker. Deák-tér 4. szám a.) bejelenti. *Pártfogó* tag az, a ki egyszer-mindenkorra ezer koronát fizet vagy kölvényileg biztosít, *alapító* tag az, a ki egyszer-mindenkorra kétszáz koronát fizet vagy biztosít a Társaság javára. *Rendes* tagok évenként 12 korona tagdíjat, *pártoló* tagok évenként 6 koronát, *segítő* tagok évenként 3 koronát fizetnek.

A MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG
KIADVÁNYAI

PROTESTÁNS SZEMLE.

SZERKESZTI

SZŐTS FÁRKAS,

THEOL. AKADÉMIAI TANÁR,

A MAGYAR PROT. IRODALMI TÁRSASÁG TITKÁRA

A Protestáns Szemle, mint a Társaság folyóirata,
július és augusztus kivételével minden hó 15-én
jelenik meg.

Az egész évfolyam előfizetési ára nem tagoknak 8 kor.

BUDAPEST,

HORNÝÁNSZKY VIKTOR CS. ÉS KIR. UDVARI KÖNYVNYOMDÁJA
1903.

TARTALOM.

I. Értekezések és tanulmányok.

	Lapszám
1. Sabatier dogmatikai rendszeréről. <i>Lencz Géza</i>	261
2. Valami a Pilarikok családjáról és irodalmi működéséről. <i>Zoványi Jenő</i>	271
3. Jézus élete és tanítása (Befejező közlemény). <i>Dr. Erdős József</i>	277
4. Felső-Örs reformációja. <i>Thúry Etele</i>	292

II. Egyházi szemle.

Külföldi egyházi élet. <i>p-f</i>	306
---	-----

III. Irodalmi szemle.

a) Hazai irodalom:

1. Delitzsch Frigyes: Babylonia és Biblia. <i>F.</i>	317
2. Csiky Lajos: Imádságok és elmélkedések. <i>Sz.</i>	318
3. Halasi Gózon Gyula: A Szentföld lovagja. <i>S-s</i>	319

b) Külföldi irodalom.

1. Schultze: Das Bleibende in der Lehre Jesu. <i>Sz. M.</i>	321
2. Reischle: Christl. Glaubenslehre. <i>Sz. M.</i>	323

MEGHIVÓ

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság

f. évi június hó 2-án Budapesten

a református főgimnáziumban (Lónyay-utca 4. szám),

1¹/₂ 5 óraker pénzügyi bizottsági,
6 óraker választmányi ülést

tart.

1. A pénzügyi bizottsági ülés tárgyai: A számadások megvizsgálása. A költségvetés előkészítése.

2. A választmányi ülés tárgyai: Jelentés a számvizsgálatról. — Az 1903. és 1904. évi költségvetés. — A folyó évi közgyűlés. — A halasi, soproni, kecskeméti stb. körök szervezkedése. — A „Theologiai Szaklap“ segélyezése. — Változás a kiadványok programjában. — Kéziratok felajánlása. — Kisebb előterjesztések. — Esetleges indítványok.

BUDAPEST, 1903. év május havában.

Hegedűs Sándor,
a MPIT. elnöke.

Szöts Farkas,
a MPIT. titkára.

SABATIER DOGMATIKAI RENDSZERÉRŐL.

I.

Sabatier egyénisége.

Vallonban (Ardèche), régi hugenotta családból született 1839. október 22-ikén a múlt év április 12-ikén elhalt Sabatier (Lajos) Ágost, az újabbkori francia protestáns irodalom legkiemelkedőbb alakja. Sok rokon vonás van benne, mely előttünk, magyarok előtt érdekességét emelheti.

Egyik necrolog írója említi,¹ hogy már theologus korában otthon volt a német theol. irodalomban s későbbi munkái is nagy olvasottságról tanuskodnak, de bárha theológiájának legújabb német ismertetője, Lasch Gusztáv² a német irodalommal rokonvonásokat mutat is fel nála, bevallja, hogy Sabatier sokkal önállóbb gondolkozó, sem hogy őt egyszerűen a német tudományosság szöhu tolmácsának lehetne tekinteni. És én hozzáteszem, hogy más az a szellem, mely az elvont, szabad theológiájában sok esetben erőszakos, német gondolkozással szemben Sabatiernak őszinte, könnyed előadását vezeti, nemcsak, hanem sok esetben belső hitéből származó vallástételre lelkesíti. Az ész theológiájával szemben, mondhatnám, Sabatier a szív theologusa.³

Vannak, kik azt tartják róla, hogy rationalista. S épen tanítványai egy részénél is el volt terjedve e nézet.⁴ Ezzel

¹ Bulletin historique et litteraire 1901. 224. 1.

² Die Theol. der Pariser Schule. Berlin, 1901. 61.

³ Jellemző, mit Lobstein róla Pascal után mond: On est tout étonné et ravi; car on s'attendait de voir un auteur et on trouve un homme. Theol. Littzg. 1897. S. 20.

⁴ Ezt látszik igazolni az a sokféle támadás, főleg a montaubani facultas részéről a Rev. de theol. hasábjain, melynek a párisi iskola kitéve volt.

szemben legkedvesebb barátja s a párisi theol. facultáson dékán utódja, Ménégoz Jenő arról biztosít,¹ hogy a kik ezt állítják, vagy Sabatiert, vagy a rationalismust nem ösmerik kellőleg. Igaza van, de mint objectiv bíráló, megjegyzem, hogy hibája épen abban van, hogy a specificus reformátori elveket viszi túlságba, ép úgy, mint Ménégoz, a nélkül, hogy hűtelenné lenne azokhoz

Valódi francia, ki maga is tanítja, hogy patriotismus és vallásosság összefüggnek, emez volt kezdettől fogva amannak legerősebb támasza.² Aubenasban töltött lelkészi gyakorlati évei után 1868—70-ig theol. professor volt Strassburgban, ekkor „eltemette a facultást az a nagy politikai változás, mely Franciaországot Sedan után érte“. A nagy veszteség-érzete kitörölhetetlenül megmaradt Sabatier lelkében akkor is, midőn az 1877-ben megnyílt párisi theol. facultáson félbemaradt előadásait, mint református dogmatikus, folytathatta.³ S hogy milyen szellemben, arra nézve úgy egyháza, mint szabadság iránti szeretetéről bizonyágot tevő nyilatkozata tanuskodják:

„Isten olyan anyát adott nekem, ki csak alázatos hegyilakó volt. A hugenotta egyházzól, a pásztorok és földmivesek egyházáról beszéltek, mely 200 évig kegyetlenül üldöztetve, papi hivatal, szentségek, csalahatatlanság, sőt papok nélkül élt, egyedül a bibliával a családi tűzhelynél és a Szentélek bizonyágtételével a sziv mélyén. Nyomorában, elnyomott, tudatlan állapotában is ez az anya, melynek hosszú ideig nem volt más menekvése, mint az erdők sűrűje vagy a hegyek barlangjai, lelkes, hű keresztyének vitézi nemzedékeit teremtette meg, kik erejük megfeszítésével adják meg neki azt, mi hiányzik. Lehet, hogy nem elég ügyesek s nem mindig sikerült törekvésük, de legalább szeretik a közös anyát a halálig odaadó szeretettel. A mi engem illet, nem tudom megmondani, mily hálával s gyermeki kegyelettel vagyok irányában, midőn arra a kettőre gondolok, mit tőle örökség gyanánt kaptam és a mit ide alatt a legnagyobb jónak tartok s ez: az evangéliom és a szabadság!“⁴

„L'Évangile et la liberté...“ két elv, mely a Sabatier egyéniségét alakította, mely őt törhetlen szilárdságú ellenfelévé tette minden r. katolikus auctoritas-elnének és az egy-

¹ Aperçu de la theologie D'August Sab. 6. l.

² Esquisse d'une philosophie de la religion. Paris, 1901. 106. l.

³ L. a két facultas történetét Balogh Ferencztől Prot. Szemle 1901.

⁴ Bulletin stb. 1901. 303. l.

szerűséggel szemben álló külsőségeknek. Engedtessek meg nekem is ez alkalommal nem a tudományos rendszert, melyet ő képvisel,¹ kritikailag méltatni, mely a fejlődés tanának (evolutionismus) alkalmazása a vallásra s épen azért ő maga symbolismusnak is nevezte, t. i. hogy mindama fogalmak, melyeket a vallásos öntudat képez, a legelső metaphorától a theol. speculatiók legelvontabb eszméiig tárgyukkal szemben inadaequatok, a gondolatot ki nem fejezik² és így fejlődésnek vannak alávetve.³ Mondom, ennek a gondolatnak tudományos keresztülvitelét most nem veszem figyelembe, arra fektetem a fősúlyt, a minek elhanyagolását Lobstein Laschnak szemére hányja:⁴ *hogyan fogja fel Sabatier a reformatori principiumokat s igyekszik azokat a r. catholicismussal szemben érvényre emelni.* Hogy ezek szerint e kis dolgozat nem mellőzheti el Sabatiernak a r. katolikus egyház elleni polemikáját sem, az a dolog természetéből folyik.

Ez alapgondolat érdekében itt kell felemlítenem, hogy épen ily irányú munkásságával nem kis hatással volt Sabatier a francia társadalomra s az a mozgalom, mely „Sortons de Rome!” név alatt hazai lapjainkban is bő ismertetést talált,⁵ Sabatierra támaszkodik szellemileg. Áttért katolikus papok indították meg, kiknek száma manapság negyedfélszáz körül van, de alig van közöttük olyan, ki több-kevesebb köszönettel ne tartoznék a párisi theol. facultas volt dékánjának, a hol őt Sabba-père-nek neveztek. A „Chrétien Français“, volt katolikus papok lapja, részt ad neki e lap megindítása érdekében;⁶ a főszerkesztő: André Bourrier vele benső viszonyban élt. Épen eme nagy hatásánál fogva nevezte őt a „Petit Meridional“, a lelkek szabadítójának („libérateur d'âmes“). Hogyan lett azzá, hogyan gyakorolhatott oly nagy hatást a bensőleg confundált, békességet nem talált lelkekre s tudta őket az evangéliumi megnyugváshoz vezetni, lélektani indokból igyekeznek megmagyarázni. „Sabatier korának valóságos prófétaja volt — írja egyik rajongó tisztelője. Saját lelkiismeretének

¹ Ismertetés a Prot. Szemle 1902. 2-ik füzet Raffay S.

² Esquisse stb. 390.

³ Ennek kiegészítése a Ménégosz-féle fideismus, összefoglalható e mondatban: nous sommes sauvés par la foi, indépendamment des croyances. Publications diverses sur le fideisme. Paris, 1900. 255. és 33. Azaz hit által idvezülünk, eltekintve annak időleges kifejezéseitől, hitvallástelektől, melyek csak symbolice s megközelítőleg akarnak egy igazságot kifejezni.

⁴ Theol. Literaturztg. 1901, 623.

⁵ Különösen Prot. Szemle 1900, 9. 1901, 2., 3., 5. 1902, 6. stb.

⁶ „Chrétien Français“ 1901. ápr. 18. szám.

vallásos válságát átélve ismerte, tudta korának baját. Saját belsejének megtalálva az orvosszert, másokét is meggyógyította. Ez életének legnagyobb eredménye és nagy hivatása.¹ A mennyiben aztán eme pszichológiai okot mély vallásosságára viszik vissza, a helyes úton járhatnak; kevésbé szerencsésnek tartom azonban ezen belső vallásosság megindokolását, mint a „legszélső orthodoxyából a legszélső liberalismusba átmenetel“ eredményét. Az ilyen bírálat a mellett, hogy nem szabatos, túlzóvá is lesz. Ha rendszerének tudományos osztályozását kellene megmondanom, a Schleiermacheri irányzatok közé kellene őt számítani, kinél rokonvonások találhatók úgy a közvetítő, mint a szabad szellemű theologiai irányzatokhoz.

Tudományos rendszerének fel szokták hányni, hogy vallásos ismerete subjectiv indokokból indul ki,² hogy a hit nála semmi egyéb, mint személyi tapasztalat. Theoretice lehet, hogy kifogást emelhetni Sabatier ellen, de épen személyi, belső hitéletében rejlik ereje, mely ama hit tekintetében zátonyra jutott volt katolikus papokat hozzá tudta bilincselni. Ámde ez koránt sem jelenti nála az extrema libertást, mely pszichologiailag képtelen volna vallásosságot teremteni, vagy ha igen, az rendszer és támasz nélküli extravagantiává sülyedne alá. Ellenkezőleg épen azt ismeri el élete feladatának, hogy a hit és ész, kijelentés és tapasztalat látszólagos ellentéteit feloldja, a nélkül, hogy valamelyiket csorbítaná. „Mint vallásos traditio (hugenotta hit) örököse, — mondja,³ — melyben szellemi életem minden gyökerei élnek; mint tudományos módszerek tanítványa, melyeknek a modern gondolkozás hajlíthatlan szigorát köszöni, belső meghasonlásban éltem, mely öntudatom felébredésével kezdődött s azóta lelkem ösztökéje maradt“. Ezt a nagy problémát igyekszik megfejteni „Esquisse“ stb.-jében, de ugyanezzel a problémával foglalkozik más műveiben, pl. A vallás és a modern kultúra 1898.⁴ Mennyire sikerült ezt feloldani, melynek lényegileg subjectiv kifejezése egyénenként változhatik, azt Sabatier kire-kire ráhagyja, ő maga is csak „methodust“ akarván adni, mely a saját vizsgálódást vezesse.

Ez a szabad szellem, mely mindenkinek megadja a

¹ Chrétien Français 1901. ápr. 25.

² Lasch: die Theol. stb. 24.

³ Esquisse stb. „De l'origine psychologique stb.“.

⁴ V. ö. Prot. Szemle 1902. 7. f. Masznyik cikke: Elvek harcza a mai társadalomban.

maga jogait és a mely ép úgy ostromolja a r. katolikns egyházi tekintélyvet, mint a sokszor erőszakoskodó orthodoxia balfogásait, nemes vonása marad Sabatier munkásságának s kulcsa utólérhetetlen tekintélyének. Mert nemcsak a már áttért, hanem az egyház kebelében élő katolikus papságra is nagy hatással volt. Gondolatait átvették, fontolgatták s a lelki tusa igen sokszor végződött a párisi theologia dékáni hivatalában.

Megmondani az igazat, keményen, egyenesen, de ugyanekkor szeretetreméltóságával lekötni, lelkével lelkét közölni, tanácsolni, felemelni — e kettős irányú hatás, mely észet és szívet egyszerre akar megnyerni, tette kedvelté Sabatiert s bizonyára akárhol is több eredménnyel jár, mint a lelkiismereti szabadsággal nyegléskedés. Sabatiert lehet vádolni a katolikus papok kegyelésével, ha ugyan nem erős a kifejezés, de, mit a Prot. Szemle 1901. 5. f. 420. lapján közöl, mintha Sabatier *patriótismusból* a congregatiók pártjára kelt volna, aligha nem tévedésen alapszik. Mélyebb lélektani okának kell annak lenni.

E rövid jellemzés után lássuk, hogyan jut e jellemvonása érvényre főművében, az „Esquisse d'une philosophie de la religion“ stb.-ben,¹ melyről Ménégosz azt mondja, hogy Kálvin „Institutió“-ja óta hozzá hasonló mű francia nyelven nem jelent meg.²

II.

Sabatier hittani rendszere.

A keresztyénség történelmi fejlődésnek volt alávetve, végső fejlődésében azonban úgy jelenik meg, mint tökéletes vallás. Ez utóbbi kitétel az Isten és ember közötti viszony tökéletes megvalósulását fejezi ki, úgy, a mint az egykor Krisztus belső életében tökéletességre jutott.

Ámde hogyan lehet az, a mi történeti, egyúttal eszményi és tökéletes is? hogyan jelenhet meg történeti alakban

¹ Művének német fordítása: Religionsphilosophie auf psychologischen und geschichtlicher Grundlage. Au. Baur 1898, melyben a citatumok könnyen, pár lap különbséggel utánakereshetők. Ménégosz „Aperçu“-je végén említi Sabatier kéziratban maradt munkáját: „Les religion d'autorité et la religion de l'Esprit“. Sajnos, hogy még meg nem jelent. Különben is a források beszerzése nálunk rendkívüli nehézségekbe ütközik.

² Publ. 234.

a tökéletes? Strauss ellenvetése, hogy vagy el kell választani a keresztyénséget Krisztus személyétől, vagy feladni azt az igényt, hogy a keresztyenség az eszményi vallás, kezdettől fogva foglalkoztatta a theologusokat. Némelyek ideákká változtatván a valóságot s így racionalizálván a dogmát, Jézusban csupán a mestert látják, kinek a mai keresztyéniséggel többé semmi köze; az orthodoxia meg az istenit materializálja s a végett a történetit metaphisikai valósággá emeli. De a történet épen ez által elveszíti realis valóságát s illusoriussá lesz. Így a problema megfejtését más úton kell keresnünk. Az a Strauss-féle tökéletesség t. i. quantitative minden érények összesége, nem egyéb, mint agyrém. Hát lehetne quantitative olyan nagyot gondolni, minek kétszerese ne léteznék s nem relatív értékűek-e száraz fogalmaink? De különbséget kell tennünk a mennyiség és milyenség (qualitas) vagy más-ként a létel intenzitása, benső ereje között s ez utóbbi értelemben mondhatjuk, hogy Krisztusban épen az Istenhez való viszony, a kegyesség érte el tökéletességét.¹

Ő fiúi viszonyban érezte magát Istennel s Istent atyái viszonyban önmagával. Ugyanezen viszony intenzitásától függ minden keresztyénnek keresztyéni tökéletessége, kik annyiban keresztyének, a mennyiben Jézus gyermeki kegyessége bennük újraéled. Ha valaki a történelmi bizonyosságok kétséges voltára hivatkozik ellenvetésül, bátran megnyugtathatni. A keresztyenség nem a mult emléke, vagy dokumentumokba zárt holt tan, hanem élet, mely a ker. étellel plántálódik tovább s minden nemzedéknél megújul. A dogmák változhatnak, de a ker. öntudat mindig ugyanaz marad.²

A keresztyenség principiuma tehát Jézus lelkében jelenik meg egyszerűen és tisztán. Az evangéliom nem egyéb, mint az ő kegyességének népszerűsítése s közvetlen alkalmazása a socialis környezet számára. Kegyessége Isten akaratán való feltétlen megnyugvásban állott, mely akaratot ismert ő fel mindenütt és mindenben. Ha esetleg korának helytelen földrajzi stb. nézeteiben osztozott, az hitére semmi hatással nem volt. Engedelmissége nyilatkozott egyfelől a gyermeki bizalomban, másfelől a hősies önmegtagadásban, mely az emberekkel való érzéközésben, mint emberszeretetet nyilatkozott. Az Atya, mondja, ki bennem él, embertársaimban is él s ez képezi azt a lényegi és valláserkölcsi egységet, mely

¹ Esquisse stb. Livre II. Chap. Le problème.

² Esquisse stb. Livre II, II, Le principe chrétien.

őket egy és ugyanazon test tagjaivá teszi. Mindez nem tan nála, hanem kedélyélet, a szívnek élete.

Kegyességével homlokegyenest ellentétben látta az emberiség nagy nyomorát, mely a bűnből származik s ebből ered messiási hivatásának öntudatra jutása: üdvösséget, szabadulást szerezni annak a családnak, mely az Atyáé, megalapítani a próféták által jövendőlt Isten országát. De hogyan? A szeretet törvénye és hatalma által, mely az által győz, hogy magát feláldozza. Az új Messiás képe lelkében az Isten szolgájának képe lesz,¹ úgy a mint azt a próféták kialakították, ki a nép nyomorát és bűneit viseli, levágatik, megaláztatik, meghal, hogy üdvösséget és életet szerezzen. Így jött létre a keresztről való evangéliom. Ettől fogva hitbizonyossága magáévá tette a próféták legmerészebb ígéreteit s reménye a jövő feletti uralomra irányult: a megáldozott szeretetből örökkévaló királyság nő ki. Ez az alapja, közeli triumphusa s az ég felhőin való visszatérése reménységének.

Szavai a próféták által is ismert ellentétekhez, az emberi gyöngeség és isteni erő ellentéteihez csatlakoznak, miközben egészen új jelentést ad azoknak. „Boldogok a szegények, — mondja — mert övék a mennyek országa! Boldogok, a kik sírnak, mert megvigasztaltatnak! Boldogok, kik éheznek és szomjúhozak az igazságot, mert megelégtettek! Boldogok a szelid lelkűek, mert örökségül bírják a földet.“ Tehát a vágy, a nyomor, a fogyatkozás érzését felkölteni, felizgatni, míg ellenkezőre nem változik; a bűn feletti fájdalomban az új élet principiumát és magvát, az éhségben és szomjúságban a jóllakás forrását találni; az emberi lelket így a bűnbánat és megtérés eme drámáján, hol az átalakul és újjá lesz, átvezetni: — ez evangéliomának egyetlen, de csodálatos és mindenható titka. A törvény által szétzúzni, összetörni, bűnbánatra kényszeríteni az embert, — mert hiszen nem hogy eltörölné, sőt kiélesíti a törvényt; egyszersmind az askesis felé hajlás elől az irgalom, bűnbocsánat és ingyen kegyelem útján menekülést nyitni: — eme kettős elem uralkodik nála a nélkül, hogy az isteni igazság és szeretet között összeütközés jönne létre; mert mialatt amaz nemcsak a bosszúban és büntetésben, hanem a megelevenítésben is igazságosnak mutatja magát: emez nemcsak a bűn elviselésében, hanem a léleknek bűnbánatra indításában is szelidséggel jár el.²

¹ V. ö. Livre II. Chap. I. L'aurore de l'Evangile.

² Esquisse stb. Livre II. II. L'Evangile de Jésus.

Az itt előadottakra tegyünk pár megjegyzést.

A keresztyénség lényegéről való eme felfogás, mely a Lipsiuséval főbb vonásaiban megegyezik,¹ Krisztusban helyes kritériumot állít fel a keresztyén élet megismerésére. Krisztusban emelkedik a vallásos élet a tökéletesség s abszoltság fokára, a ki az Atyával való benső lényegi viszonyára hivatkozhatott mindjárt pályája kezdetén: Az Úrnak Lelke vagyok én rajtam, mivelhogy megkent engemet; azért küldött engemet, hogy a foglyoknak szabadulást, a betegeknek gyógyulást hozzak és hirdessem az Úrnak kedves esztendejét.² Mesterileg van rajzolja a messiási öntudat fejlődése, egész a keresztfán az emberiségért odanyújtott áldozatig, mert sem Sabatier, sem Ménégoz Krisztus halálának értékét lerombolni, vagy Ritschl-lel racionalizálni nem akarják. Sabatier maga mondja, hogy ötet Ritschltől ennek mystika elleni ellenszenvé és a morális elemnek a vallásos elé állítása választja el.³ Ha Harnack szerint „Krisztus teljesen szabályellenes jelensége a történelemnek,”⁴ viszont Sabatier lélektani megoldást keres s azt a bűnben találja. Vagyis a Megváltó áldozata, mint öntudatos, bűnért való áldozat jelenik meg és pedig az emberiségért, ama solidaritásnál fogva, mely az embereket összekapcsolja. Ménégoz különösen a „L'épître aux Hébreux“ cz. főművében fejtegeti éleselműleg a kérdést. Helyettesítő engeszteléssé azért lett halála, mert érettünk átokká lett. A solidaritás, mely az ember bünesetében nem tagadható, még kevésbé tagadható a kegyelemben, melyet a próféták által jövendölt s Isten által küldött Messiás szerzett.⁵

A mennyiben tehát emez Istenhez való viszony s messiási öntudat intenzitására van alapítva a keresztyénség, elérte az abszoltság azon fokát, a melyen túl fejlődés nem létezik; vagyis Krisztus lelkében a keresztyénség csakugyan mint tökéletes vallás jelenik meg és pedig úgy az Istenhez, mint az emberekhez való viszonyt illetőleg. E tekintetben csak egy kifogás emelhető. Az Isten országa, mint oly ethikai közösség, mely az embert önlemondásra, Jézusért a keresztek felvételére kötelezi, kevés hangsúlyozást talál, a mint azt Máté 5, 3. kv. (Boldogok stb.) magyarázatából is láthatjuk. Pedig Krisztusnál erősen ki van emelve a nyomorokból való

¹ Dogmatik 144. §. 67. §. kv.

² Lk. 4, 18. kv.

³ Annales stb. I. Lasch 62. l.

⁴ Prot. Szemle 1902. 6. f. 373. l.

⁵ Publication 91, 95., 103. kv. 107. stb.

szabadulás vágyán kívül ez is. Lk. 14, 25: valaki hozzám jó és meg nem gyűlöli az ő atyját, anyját stb.; valaki fel nem veszi az ő keresztyét s nem követ engem: nem lehet az én tanítványom. Ugyanitt a toronyépítésre s hadakozásra vonatkozó példázatok. Ép úgy Mt. 10, 37; Lk. 12, 35. kv. stb. Az etikainak háttérbe szorítása jellemző vonása Sabatier vallásos rendszerének. Valamint a reformáció legelső irataiban, úgy nála is vallás és erkölcsiség összeolvadnak, ez utóbbi ama mellett önállósággal épen nem bír. Igazolásomra elég lesz arra hivatkozni, mit a reformátorok a keresztyén szabadságról egyik-másik helyt irtak.¹

De hogy nagy ellentét van mégis kettőjük között, az alábbiakban fogjuk kimutatni. Tökéletesen igaz, hogy a keresztyénség a vallásos élet intenzitására van építve mindkettőjüknél és így szükségtelen független morált fejleszteni ki, de a reformátoroknál ennek másik indoka az, hogy az emberi érdem eltöröltessék és az üdv egyedüli alapja legyen Krisztus. Amaz Istenhez való viszony s ennek megfelelő élet tehát pusztán következmény, a Krisztus engesztelő munkája által nyert új állapot. Lássuk már, az utóbbira vonatkozólag hogy tanít Sabatier.

A Messiás személyének, áldozatának pszichológiai megindokolása tehát elfogadható, más kérdés már az, hogy vajjon a hitnek van-e biztos támasz és alap adva? és a kvalitatív tökéletesség magában elég-e személyének megindokolására? Vagy más szavakkal: elfogadhatjuk-e a Megváltót ilyenül, eltekintve az ő csodálatos születésétől, emberré levésének titkától, praexistenciájától, egyszóval mindama tulajdonságoktól, melyeket az Anselm-féle elégtétel tana előfeltételez. Sabatier mindennek szükségességét tagadja s Ménégöz „croyances“ név alatt foglalja össze, azaz tanvélemények s bizonyos felőle, hogy semmi tudatlanság, semmi értelmi tévedés, semmi haeresis nem foszthat meg minket az idvességtől. ha szívünk Istené; a reformátori sola fide értelme ez.² Tagadhatatlan ez állítások igazsága, ha a reformáció kezdetére gondolunk. Melanchthon 1521-iki Locijában a hit „fiducia misericordiae Dei“ s Luther széltire használja a hit e fogalmi meghatározását. Csak későbbben bővül ki a hit fogalma, a történelmi hit is hozzájárulván.³ Luther, ki lelki harcának

¹ V. ö. Esquisse 128. lap.

² Publ. 99. és 34.

³ Lásd e fejlődést ugyanezen szerzőtől: „A megigazulás tanának fejlődése Melanchthon Locijában 20. kv., 46. kv. stb.

eredménye gyanánt jött rá a reformáció anyagi elvére, alkalomadtán kifejezte nem tetszését az íráson túlmenő formulák használata felett s ennek megfelelőleg hirdette Melanchthon: *mysteria divinitatis rectius adoravimus, quam vestigaverimus, immo sine magno periculo tentari non possunt.*¹ Későbbi éveikben természetesen mind ráléptek a *speculatio* talajára s legkifejlettebb rendszer a Kálviné.

¹ C. R. 21., 84. kv.

Lencz Géza,
lic. theol. ref. lelkész.

VALAMI A PILARIKOK CSALÁDJÁRÓL ÉS IRODALMI MŰKÖDÉSÉRŐL.

A számtalan ároni család közül, melyeket a magyar protestantizmus története felmutathat, a Pilarikoké egyike azoknak, a melyek legjobban rászolgáltak erre a megtisztelő jelzőre. Két ágostai hitvallású evangélikus püspök, három magister, és ezeken kívül is több kiváló egyházi író került ki tagjai közül rövid száz év alatt, a XVII. század második és a XVIII. század első felében. Egyháztörténet-íróink gyakran tesznek rólok említést, sőt néha részletesen is szólnak egyikökről-másikokról, de a család egyes tagjainak leszármazására és működésök mozzanataira vonatkozólag több ízben erősen tévednek és sokszor összezavarják őket. Így például, hogy csak egy pár bizonyítékot hozzak fel erre, s ezek közül is a legkirívóbban kezdjem, a püspök és magister Pilarik Istvánt az 1644-ben született és valamikor 1717 után elhalt III. Pilarik István fiának mondja még az az író is, a ki legutoljára foglalkozott a család történetével, kapcsolatban a II. Pilarik István életrajzával, melyet ennek egy önéletrírási munkájából egyébiránt igen szépen irt meg.¹ Pedig István püspök 1647-ben született, s így a másik csak hároméves volt az ő világra jövele idején. Ugyanez az író az I. Pilarik István fiául tünteti fel azt a Pilarik Jeremiást, a kit bélabányai papságából a pozsonyi delegatum judicium külföldre üldözött, pedig ez amannak unokája volt, s a tévedés onnan ered, hogy életrajzi adatai össze vannak elegyítve az ugyan-csak Jeremiás nevet viselt apjára, sőt össze a szintén Jeremiás nevű unokatestvérei egyikére tartozókkal is. A két Pilarik Jánosra vonatkozóak nemkülönben egybekeveredtek nála.

Rendkívül sok becses adatot foglal magában e családra vonatkozólag a Régi Magyar Könyvtár III. kötete, melyet Szabó Károly és Hellebrant Árpád szerkesztett, s két részben, 1896-ban, illetőleg 1898-ban a Magyar Tudományos Aka-

¹ Stromp László a Protestáns Szemle 1894. évi folyamában.

démia bocsátott közre. Van ugyan ebben is egy pár elnézésből eredő toll- vagy sajtóhiba, de ezeket könnyen észrevehetik, sőt nagy részben ki is javíthatják a Pilarikok családfáját tanulmányozók. Valamelyik Halleban időző magyar theologus az ottani magyar könyvtárban levő s a Pilarikokról szóló több munkában, melyeknek egy része épen unicum, még alaposabban és részletesebben utánakereshetne a család leszármazásának, mint én, ki a rendelkezésemre álló régibb és újabb források alapján s a Régi Magyar Könyvtár kihasználásával a következőleg állapítottam meg nemzedékrendjüket:

A tudtunkkal szereplők közül legelső volt az a Pilarik *István*, e néven tehát *I.*, a ki előbb Breznóbányán, majd 1615-től huzamos ideig a zólyommegyei Ocsován működött, amott iskolaigazgatói, itt lelkipásztori hivatalban és a ki 1650 körül halhatott meg. Az ő fiai voltak a következők, születés szerinti sorrendjökben: *I. Jeremiás*, *II. István*, *I. Ézsaiás*, *I. János*. *I. Jeremiás* Breznóbányán született s Besztercebányán, Kisszebenben, Bártfán és Rostockban tanult. Visszatérve hazájába, Pozsonyban lett conrector, majd Németprónán 1637-től igazgató, Besztercebányán 1639—40. conrector, azután Illaván rector volt, később Ujbányán, Németprónán, Korponán (1647—68.) és Hodricson lelkészkedett. 1676-ban már nem volt életben, sőt valószínűleg a pozsonyi delegatum judicium idejét sem érte meg. *II. István* Ocsován 1615-ben született. Németlipcsén s 1630-tól Bártfán, 1633-tól pedig Besztercebányán tanult. 1635-ben illavai kántor, 1639-ben alsósztrégovai, 1647-ben tepliczi, 1649-ben lipótszentandrásai lelkész lett. 1651-től Trencsénben udvari pap volt, míg aztán Beczkóra, innen pedig 1663-ban Szeniczre ment papnak. 1647—49. felsőpoprádi alesperes, 1664—70. berencsi esperes is volt. Az üldözések elől Németországba menekült, hol 1674-től 1689. és 1692. közt történt haláláig a neu-salzai „exulans“ gyülekezetben viselt lelkészi hivatalt. *I. Ézsaiás* 1641-ben Besztercebányán tanult, majd lelkészi állásban működött Tepliczen, 1646-tól Matheócson, 1656-tól Korponán és 1658-tól Selmeczbányán, míg a gyásztized Németországba nem üldözte, hol 1679-ben Boroszlóban lakott s 1681. június 10-én Löwenben (Szilézia) halt meg.¹ *I. János*, a legkisebbik fiú szintén több helyen működött, míg utódja lett atyjának az ocsovai papságban.

¹ A Klein J. S. „Nachrichten von den Lebensumständen und Schriften evangelischer Prediger“ cz. műve III. kötetének (Pest, 1873.) 215. lapján közölt egykorú följegyzés szerint még 1654. január 7-én meghalt volna, de ezt a korponai egyház anyakönyvében foglalt sajtókezelői beírása kétséget kizárólag megczáfolja.

1673-ban neki is külföldre kellett mennie; 1700-ban már nem volt életben. A gyásztized idejében egyébiránt a Pilarik családnak összes tagjai Németországban, és pedig többnyire a szász választófejedelemségben találtak hazát és nyugodalmat.

I. Jeremiásnak egy fiáról van tudomásunk: *II. Jeremiásról*, a ki Németprónán 1640-ben született, s 1667-ben külföldről hazatérve, korponai rector lett, majd bélabányai papságot viselt, mignem 1647-ben száműzték a hazából. Boroszlóban és Magdeburgban tartózkodott, míg 1678-ban a Magdeburg közelében fekvő Sülthor papi állását foglalta el, s ott is maradt haláláig, mely 1708. máj. 31-én ragadta el.

II. Istvánnak ezek voltak a fiai: III. István, III. Jeremiás, III. Ézsaiás és Gábor. *III. István* 1644-ben született Alsó-Sztrégován. Pozsonyban s valószínűleg külföldön is tanult. Nagyszombatban, s innen 1673-ban elűzve, Modorban lelkészkedett. A pozsonyi delegatum judicium 1674-ben számkivetette. 1675-től a szászországi Jordansmühleben diakonus volt, míg 1682. újból Modorba ment lelkésznek. Innen a gyülekezetével való viszálykodás távozásra készíté s 1689-től atyja mellett Neu-Salzában segédlelkész volt, 1693. táján pedig lelkész lett Röhrsdorfban, a hol valamikor 1717. november 20. után halt meg,¹ tehát nem 1710-ben vagy 1711-ben, miként az eddigi följegyzések állítják. *III. Jeremiás* Tepliczen született 1648. táján. Pozsonyban tanult, majd a wittenbergi egyetemen 1679. októberében magisteri czimet szerzett, de már előbb, még 1677-ben ott helyben a városi iskolánál tanári állást kapott, a melyen még 1711-ben is működött. *III. Ézsaiás* 1649-ben született Liptószentandrason, 1677. októberében a wittenbergi egyetemen magisteri czimet szerzett, azután altbrandenburgi tanár lett, de még 1700 előtt bevégezte életét. *Gábor* Trencsénben született az 1651. utáni évek valamelyikében, Wittenbergben tanult és a gothai hercegek udvari zenésze lett, azonban még 1700 előtt meghalt. II. Istvánnak egy *István*, egy *Ezékiel* és egy *Kristóf* nevű fia, azaz a két legkorábbi és az utolsó még kicsi korában elhalt.

I. Ézsaiásnak öt fia volt, ú. m. II. Ézsaiás, I. András, IV. István, IV. Jeremiás és Jónás. *II. Ézsaiásról* csak annyi tudható, hogy Matheóczon született és 1666. október 1-én a wittenbergi egyetem anyakönyvébe iratkozott, a melyen aztán pár évig időzött. *I. András* ugyanott született, Korponán is tanult és bátyjával egyszerre lépett a wittenbergi egyetem

¹ Protestáns Szemle 1895. 351. l. szerint e napon még életben kellett lennie.

hallgatói közé. Később hazájából száműzetve, több éven át az északi országokban kóborolt Trusius Gábor nevű honfitársával együtt. *IV. István* ugyanegy napon iratkozott be a wittenbergi egyetemre, melytől 1670. áprilisában magisteri czímet kapott. Körülbelül 1672-től hazájában valahol udvari papságot viselt, míg száműzetve 1675 tájától a sziléziai Löwenben lelkészkedett. Innen 1683. májusában Selmeczbányára jött lelkésznek. 1704-ben aztán a bányai egyházkerület püspökké választotta, s mint ilyen részt vett a rózsahegyzi zsinaton. 1710-ben halt meg. *IV. Jeremiás* szintén Matheóczon született s 1676-ban Wittenbergben tanult. 1682-től a korponai iskola rectora volt, az 1693. évet megelőzőleg Dobronai pap lett s 1704-ben is az volt még. *Jónás* 1676-ban theológiát hallgatott Wittenbergben.

I. Jánosnak két fiáról van bizonyos tudomásunk: V. Jeremiásról és II. Jánosról. *V. Jeremiás* 1707-ben a friedrichstali egyház lelkézi hivatalát viselte Németországban. *II. János* 1689 tájától fogva a wittenbergi egyetemen tanult, s azután kevés ideig Osgyanban működött valami egyházi hivatalban, 1693-tól 1709-ig pedig a besztercebányai iskolának kitünő tanára és ez idő nagyobb részében rectora is volt.

Tudtunkkal a II., III és IV. Jeremiásnak voltak még fiai. A II. Jeremiás külföldre menekülésekor két kis fiát vitte magával s halálakor is maradtak utána fiúk. Valószínűleg az ő fiai voltak tehát a még 1676-ban kisebbeknek említett *II. András*, *Polykarpus* és *V. István*, ámbár nincs teljesen kizárva, hogy a három közül legalább az első esetleg az I. János fia is ne lehetett volna. További sorsukról nem maradtak adatok. III. Jeremiás fiai illetőleg csak annyit tudunk, hogy 1700-ig négy halt meg kicsiny korában, ú. m. *János István*, *János Jeremiás* (1690-ben), *Jeremiás Gottlieb* és *Keresztély Gábor*.

IV. Jeremiásnak egy fiáról van emlékezés, de ez az egy sokat kárpótol: *VI. Jeremiás*, ki 1693-ban Dobronán született és szülőhelyén kívül Selmeczbányán, Besztercebányán (majdnem négy évig), Eperjesen, végül 1714. júniusától egy évig Wittenbergben tanult. Itthon 1717-től guttái, azután teszéri, 1730-tól pedig dacsolami lelkész volt. Mint ilyet választotta meg 1741-ben püspökének a bányai egyházkerület, a mely immár második püspökét vette a Pilarik családból, de már 1743-ban át kellett őt engednie a korai halál martalékául.

Ennyi az, a mit a rendelkezésemre álló adatokból a Pilarikok családjáról, sok részben az eddig forgalomban volt tévedések helyreigazításául ez alkalommal közölhetek. Tisztázást követel azonban egyúttal az a kérdés is, hogy melyi-

kök micsoda könyveket irt, mert ezen a téren hasonlóképen sok hiba és zavar fordul elő az eddigi íróknál, sőt még a Régi Magyar Könyvtárban is. E követelésnek megfelelően, íme irodalmi munkásságukat is feltüntetem a szerzők és műveik felsorolásával:

Pilarik I. András:

De variis personae Christi statibus. Wittenberg, 1667.
(Pilarik II. Ézsaiással és IV. Istvánnal):

Επιδαλμαιον, quo . . . Casparum Schön . . . honoris ergo complecti voluit. U. o. 1668.

Honores in philosophia summos, quibus . . . ornabatur . . .

Johannes Windisch . . . gratulor. U. o. 1669.

(Pilarik II. Ézsaiással):

Stephanoma Phoebeum . . . Wittenberg, 1670.

(Trusius Gáborral):

Quod fausto-laetum Jesulus esse velit . . . Königsberg, 1676.

Gratia Domini in restituta sanitate . . . Johannes Ocsenii . . .

Kopenhága, 1680.

Corolla . . . Riga, 1681.

Polyantheon . . . Stockholm, 1681.

Tabella submissae devotionis. U. o. 1681.

Vir . . . summe reverendus . . . Justus Henricus Olden-
cop . . . U. o. 1681.

Pilarik I. Ézsaiás:

De ministrorum ecclesiasticorum distinctis gradibus. Tren-
csén, 1641.

Pilarik II. Ézsaiás:

De confessione auriculari. Wittenberg, 1670.

Pilarik III. Ézsaiás:

De persecutione verae ecclesiae. U. o. 1676. (II. ed.
u. o. 1705).

Summarium lingvae sanctae. U. o. 1677.

De libero arbitrio. U. o. 1677.

Morotomia analphabeitica. U. o. 1677.

De ecclesiastico ordine novi testamenti. U. o. 1679.

De eclipsi Lunae. U. o. 1680.

De eclipsibus in genere et solis in specie. U. o. 1680.

(Gáborral, II. és III. Istvánnal, III. Jeremiással):

Doch seligen Abschied der . . . Susanna Pilarikin . . .
bedauern . . . U. o. 1679.

Pilarik Gábor:

Jesu dulcis memoria. Zittau, 1677.

(Pilarik III. Jeremiással):

Rosen-Krantz. U. o. 1677.

Pilarik II. István:

- Favus distillans. 1648.
 Harpha Davidica. Trencsén, 1651.
 Pametné Prihodi. Zsolna, 1666. (Új ed. 1804).
 Ευφημια. Wittenberg, 1677.
 Currus Jehovae mirabilis. Wittenberg, 1678.
 Turcico-tartarica crudelitas. Budissin, 1684. (Tót kiadása :
 Liptószentmiklós, 1900).

Pilarik III. István:

- Höchstnöthiger Katechetischer Lehrgrund. Brieg, 1681.
 (V. ed. „Nöthige Catechismusfragen“ cz. a. 1717).
 Einige einfältige Buss- und Raupen-Predigt. Brieg, 1682.
 Geistliche Himmelsleiter. (III. ed.) H n. 1706. (Az előbbi
 kiadások ismeretlenek.)
 Geistliche Seelenmusik. (Hely?), (év?).
 Jesuslust. (Hely?), (év?).

Pilarik IV. István:

- De officio Christi. Wittenberg, 1667.
 De mirabili cum filio Dei Jacobi lucta victoria. U. o.
 1669. (II. ed. u. o. 1672).
 De Nestorio. U. o. 1670.
 Ordo filiorum Noachi. U. o. 1671. (II. ed. u. o. 1677).
 Solennia incipientis anni . . . Lőcse, 1673.
 Novo anno . . . anagrammata Boroszló, 1678.
 Zwölfjährige evangelische und epistolische Kirchenarbeit.
 Drezda, 1691.
 Grex pusillus. Lőcse, 1701.

Pilarik II. János:

- Princeps observare leges teneatur. Wittenberg, 1689.

Pilarik III. Jeremiás:

- Biga dissertationum passionum. Wittenberg, 1677.
 Als Johann Zechmeister in die ewige Ruhe versetzt
 wurde, wollte die letzte Pflicht erweisen. U. o. 1688.
 Als Johanna Christina Pilarikin bestattet wurde, über-
 schickte diese Trauer-Gedanken. U. o. 1688.
 Memoriae Pilarikiorum sacrum. U. o. 1690.
 Der im Himmel das Jubel-Jahr haltenden Seelen . . .
 . . . Freinde Gebeine. U. o. 1702.
 Rechtmässige . . . Pilarikische Klage. U. o. 1708.
 Írtak még a Pilarikok számos üdvözlő-verset értekező-
 sek mellé, s alkalmi verseket különféle eseményekre vonat-
 koztatva.

Sárospatak.

Zoványi Jenő.

JÉZUS ÉLETE ÉS TANÍTÁSA.

(Befejező közlemény.)

IX.

Isten országának polgáraitól.

Az Isten országának fogalmából és céljából önként következik, hogy annak a polgárai nem valamely természetfeletti vagy rendkívüli lények, hanem igenis azok a bűnös halandók, a kik Ádám esete óta szakadatlan láncolatban várják, remélik az őseredeti szentség és igazság állapotába való visszajutást, azaz a váltságot. E tekintetben igen megnyugtató és vigasztaló Jézus abbéli kijelentése, mely szerint az ember hivatva van az Isten országának polgárságára (Lk. 12, 32) és így rendeltetése az, hogy Teremtőjéhez mint mennyei Atyjához hasonló lenni törekedjék (Mt. 5, 48).

Ennek a halhatatlanságra és üdvre rendelt embernek két fő alkotó eleme a test és a lélek; amaz erőtelen, romlandó és így alá van vetve a halálnak, emez ellenben kész a jóra, romolhatatlan és örök létezésre képes (Mt. 10, 28; 26, 41). A héber felfogáshoz alkalmazkodva, az ember szellem-erkölcsi tevékenységének központjául Jézus a szívet tekinti, a melyből fakad az érzés, a vágy, a bűn egyaránt, a mely tehát elsötétülhet, elfásulhat és a jónak mind akarására, mind cselekvésére képtelenné válhat (Mt. 15, 19; Lk. 24, 25), viszont a jó termőföldhöz hasonlóan magától terem fűvet, kalászt és teljes búzát a kalászban (Mk. 4, 28). Az Úr az első bűnesetről és a lelkiismeretről nem közölt semminemű részletesebb felvilágosítást hallgatóival, a mennyiben ennek a tudását az ó-szövetségi kijelentési okmányok alapján már feltételezte; de alkalmilag rámutat az ember nyomorúságos voltára (Mt. 15, 18—20) és azokat, a kik beszédét meg nem hallgatják s meg nem értik, a hazugság apjától, nevezetesen az ördögtől valóknak nyilvánítja (Ján. 8, 43. 44), mint a kitől ered metaphysikailag a bűn (Mt. 13, 39), a melynek fészke

lélektanilag a szív (15, 19). Voltaképen az egyetemes emberiség bűnös (7, 11) és csakis hasonlatosságszerűleg szól Jézus az egészségesekekről, a kiknek orvosra nincs szüksége, meg a lelki képen megtértekről, a kik igazak (Mk. 2, 17; Lk. 15, 7): mert világmegváltói missiójának kezdetekor elhangzott profétai szózatát (Mk. 1, 15) különbség nélkül minden emberhez intézte. Az ember ugyanis szabad akaratánál fogva választhat az üdvre vezető szoros kapu és keskeny út, meg a kárhozat örvényébe juttató tágas kapu és széles út között, azaz követheti az élet fejedelmét, viszont el is pártolhat tőle s visszatasíthatja az örvényből kiszabadítás végett feléje nyújtott mentő jobbot (Mt. 23, 37). Innen van az, hogy bár Jézus különbség nélkül mindeneket hívogat a mennyei vendégséghez, mégis kevesen hallják meg a szavát és szintoly kevés azoknak a száma is, a kik az Ő szőlőjében való munkálkodásra híven és készséggel elszánják magokat (Mt 20, 1—16; 22, 2—14). A kik azonban hívó szózatának engedelmeskednek és Őt követik, azokat mint választott hiveit úgy fogadja magához, a hogy valósággal vannak, nevezetesen bűneikkel megterhelve, roskadozva, elalélt állapotban, mint megfáradottakat, betegeket, holtakat, hogy könnyebbülést, gyógyulást és életet adjon nekik. Ezek azok a drága véren vett tulajdonok, kiknek megbocsáttattak az ő bűneik (Mk. 2, 5; Lk. 7, 49. 50); ezek Izraélnek elszéledett és pusztában bolyongó fiai (Mt. 23, 37; Ján. 11, 52); ezek azok az elveszett juhok és drachmák (Lk. 15), kiket Jézus keres, míglen megtalálja őket. És mivel közös jellemvonásuk és tulajdonságuk az, hogy mindannyian betegek, bűnösök, kiknek szükségé van a lelki orvosra (Mk. 2, 17; Lk. 13, 2—5): épen azért kívánja tőlök Jézus, hogy bánják meg bűneiket és higgyenek Ő benne (Ján. 3, 16—18; 6, 47).

Látnivaló, hogy midőn Jézus a hitről, mint az idvezülés alapfeltételéről szól, ezzel nem valami új és előbb ismeretlen tudományt hirdet, hanem csakis azt a régi és mindig ugyanazon lényegű hitet hangsúlyozza, a melynek forrása a prot-evangéliumi ígélet (Gen. 3,15) és a mely az egész ó-szövetségi üdvoekonomián végig húzódik. Izraél fiai látták és tapasztalták Isten irtalmasságának csodálatos tényeit úgy az egiptomi szolgaságból, mint a babyloni fogságból való megszabaduláskor; örvendeztek Dávid győzedelmeinek s várva-várták azt az ígért Messiást, kinek világmegváltói tényére utaltak az összes előzmények: mostan tehát, ha ez a Messiás, mint Ábrahám igazi magva, közöttük testben megjelent, ismerjék el Őt (Ján. 4, 26; 8, 24) és megvallván bűneiket, higgyenek az evangéliom-

nak. Mert önerején senki sem idvezülhet, de Isten mindenható ereje által a lehetetlennek látszó dolog is boldogító üdvtényynyé válik (Mt. 19, 25. 26), a mint ezt világosan bizonyítja az az Ő váltságterve, a melyet megvalósított Krisztusban.

X.

Isten országa polgárainak életéről.

Jézus az Isten országának polgáraitól hozzájuk méltó életet kíván. Ennek az életnek vezérelve az Isten akarata, célja pedig az, hogy a hívők Isten országa és az Ő igazsága elérésére buzgósággal törekedjenek (Mt. 6, 33) s hivatásukhoz képest a tökéletes mennyei Atyához hasonlatosak legyenek (5, 48). Az ilyeneket tekintti Jézus az Ő atyafiainak (12, 50) és hasonlítja őket ahhoz a bölcs emberhez, a ki kősziklán építette a házat (7, 24).

Ama vezérlő életelv hiven fel van mutatva Mózes és a proféták irataiban, azaz *a törvényben*, a melynek általános és kötelező ismerését Jézus feltételezi (Mk. 10, 19; Lk. 10, 26) s teljes egészében tiszteletben tartja és cselekvése zsinórmértékéül tekinti, úgy hogy belőle nem vesz el, de nem is ad hozzá egy ígét sem, sőt megkívánja, hogy hivei az Ő beszédét, Istennek a törvényben kifejezett akaratával (Ján. 14, 23. 24; 17, 6) azonos parancsolatoknak tartsák (14, 15. 21). Ennek az akaratnak a betöltése az örök életnek feltétele (1. Ján. 2, 17) és a ki a szerint tesz, az igazságot cselekszik (2, 29; 3, 7. 10). Az Úr tehát épenséggel nem helyezkedik ellentétbe a törvénnyel, hiszen világosan mondja, hogy annak nem az eltörlése, sőt épen a betöltése végett szállott alá (Mt. 5, 17. 18) s az összes parancsolatok tartalmát az Isten és felebarátaink iránt való szeretetben foglalja egybe (Mt. 22, 37—40 = Lk. 10, 26—28), a mi az Ő benne való hittel és az egymás iránt való kölcsönös szeretettel azonos gondolat (1. Ján. 3, 23). Hogy azonban a zsidó nép a maga egészében, a törvény útján nem volt képes megismerni Istennek tökéletes lényét, akaratát és idvezítési célját, sőt épen a törvény ferde, téves és szándékosan csalárd magyarázása következtében a tudatlanság és romlás örvénye szélére jutott: azt világosan felmutatja Jézus a *hegyi beszédben* (Mt. 5—7), a melynek tartalmából meggyőződhetik kiki a felől, hogy ezek az elemező és bíráló oktatások nem a mózesi törvény kiegészítéséül, vagy tisztán evangéliomi tanácsok és elmélkedésszerű tanítmányok gyanánt tekintendők, sem nem Jézusnak a törvényhez való

viszonyát s eszményi elveit tükröztetik vissza, hanem egyszerűen és kizárólagosan a törvény igazi, lelki értelmezését tárják fel és állapítják meg. Nevezetesen a törvénynek farizeusi hagyományos értelmezésével ellentétben, tisztán az ó-szövetségi kánon vonatkozó tételeinek lelki értelmezése alapján igazolja Jézus, hogy Ő, Mózes és a proféták összes iratait, mint mennyei Atyjának kijelentett akaratát teljes érvényében elismeri, azoknak rendeleteit különbség nélkül egyenlő fontosságúaknak tartja és nyilván láthatólag be is bizonyította, miként lehet és kell a törvényt tökéletesen betölteni — a mire azonban természetesen egyedül Ő, az isteni Mester való képes. Nála tehát a törvény tökéletesbitéséről és befejezéséről nincs szó, mert tanításában a lényeg az ó-szövetségi kijelentési okmányok tartalmával azonos, csakis az alak új. Nyilván megtetszik ez abból az eljárásból, mely szerint a farizeusok által képviselt önző és téves tanírányzat lealcázása rendén, a megczáfolás végett felsorolt tételeket nem így idézi: „Meg vagyon irva“, hanem így: „Hallottátok, hogy megmondattok a régieknek“. Ezzel azt jelzi, hogy a mit az ősök a zsinagógákban szájhagyomány és előadás útján hallottak, az a törvényben nem mind akképen van megírva. Így például a Mát. 5, 31 és 43-ban olvasható tételeket, hamis magyarázás révén plántálták be a farizeusok a nép köztudatába. (V. ö. tőlem „Jézus hegyi beszéde“ a Prot. Szemle 1897. évf. 5., 7., 8. füz.)

Mivel már Jézus a törvényt tökéletes mértékben betöltötte, ennél fogva nincs többé szükség arra, hogy annak aggodalmas megtartása által bárki is elnyerni törekedjék az Isten előtt való igazságot, azaz a bűnbocsánatot és örök életet. Fődolog, hogy az evangéliom szerint éljünk, Jézus beszédét elhiggyük és megtartsuk, mert akkor lesz valóban tökéletessé bennünk az Isten szeretete és erről tudjuk meg, hogy Ő benne vagyunk és nyomdokain járunk (1. Ján. 2, 5. 6). A szertartási és áldozati cselekvények ily szellemben és ily értelemben voltak a Krisztusban megvalósult magasztos lelki tényeknek előképei; ily értelemben szent a templom mint Istennek háza (Mt. 23, 21), a melyet illetlen dolgokkal megszentégteleníteni bűn (Mk. 11, 17); érvényben marad a husvétii bárány megáldozásának a jelentősége, arra való tekintettel, hogy Jézus megtörtetett szent testének és kiontott vérének áldozati érdemében részesülni fognak a hívők az Isten országában (Mk. 14, 12—25); megmarad a szombat jelentősége, de annak ura az Emberfia (Mt. 12, 3—8), a ki nagyobb a theokratia központi helyénél, a templomnál is (6. v.), a mely voltaképen a Jézustól alapított istenország egykori tökéletes megvalósulásának esz-

méjét abrázolja ki (Mk. 14, 58; 15, 29). Mindezeknek a jelképeknek igazságot, tartalmat, hogy úgy mondjam testet az által adnak a hívők, ha lelki képen vallják és tényleg gyakorolják a végnélküli, soha el nem fogyó szeretetet, a könyörülő irgalmasságot (Mt. 12, 7; 18 23—35; Mk. 12, 33 k.) Ám a szeretet elvéből folyólag nem lehet fokozati különbséget tenni az Isten parancsolatai között, mintha azok egyike súlyosabb kötelességeket róvna az emberre, mint a másik (Mt. 22, 36); hiszen a legkisebb jelentőségűnek látszó parancsnak is meg kell valósulni (5, 18. 19) és meg is valósul az önzetlen tiszta szeretetben, a mely még az ellenséggel is jót tesz (5, 44), hasonlatosképpen a mennyei Atyához, a ki különbség nélkül osztogatja áldó kegyelmét jóknak, gonoszoknak egyaránt (45. v.).

A szeretetnek, mint a törvény összes parancsolatai lényegének eme fontossága és beteljesítésének kötelező volta irányadó különbség nélkül mindenkire, a ki méltó polgára kíván lenni az Isten országának. Mert minden tény, a mely szeretetből fakad, kedves az Isten előtt épen azon az okon, mert viszonzás várása nélkül (Mt. 5, 46), sőt épen önmegtágadással történik (Mk. 12, 41—44). Dicső példája a szeretet gyakorlásának a könyörülő samaritánus cselekedete (Lk. 10, 29—35), a mennyiben ő nem tudakozódik utána, vajjon nemzetségebeli-é, hitsorsosa-é a szenvedő nyomorult, hanem segít rajta a felebarát iránt való szeretettől indítva, nemes szíve sugallatából. Az ily önzetlen nemes cselekedetet Jézus olybá nézi, mintha vele magával történt volna (Mt. 25, 35—40). A szelidség, a békességre törekvés, az elnézés, a megbocsátás, a szolgálatkészség s általában a szeretetnek a hegyi beszéd folyamán páratlanul remek módon felmutatott különböző erényei, az Isten országa polgárainak életében hű kifejezésre jutnak, megvalósulnak. Mert az a hívő, a ki Jézust szereti, nem élhet s nem cselekedhetik másként, mint a miként élt és cselekedett Jézus. És így a hívőnek Jézushoz való szeretetéből mint forrásból, lélektani következetességgel fakadnak az Isten parancsolatainak megtartása folytán létrejövő jó cselekedetek (Ján. 14, 21). Szeretjük Jézust azért, mert benne és általa választott minket szeretete tárgyául Isten akkor, midőn Őt a mi bűneinkért engesztelő áldozatul elbocsátotta (1. Ján. 4, 10. 11). És így a hívőre nézve az Isten parancsolatai nem nehezek (5, 3), nem nehezek pedig azért, mert egytől-egyig kapcsolatban vannak az Ő üdvre vezérlő atyai szeretetével.

Az Isten akatatanak ismerése és az annak teljesítésére irányuló törekvés útján azonban senki sem nyerheti el az igazságot, mindamellert természetes és indokolt, ha a hívőnek

egész valóját az Isten országa és az Ő igazsága után való vágyódás hatja át annyira, hogy elhagyva minden földi és emberi dolgokat, egyedül a legfőbb jóért imádkozik, dolgozik és él (Mt. 6, 33; Mk. 8, 33). Ez azt teszi, hogy az Isten országa polgárainak élete szakadatlan istenitisztelet, folytonos munka az Úr szőlőjében (Mt. 20, 1—16). Minden földi jót, minden érzést, minden gondolatot az Isten országa érdekében kell még lemondás és önfeláldozás árán is — értékesíteni, érvényesíteni a hívőnek. Fel kell hagyni a muló kincsek gyűjtésével (6, 19. 20), az eledel és ruházat miatt való szeretlen aggodalmaskodással (25—32. v.), a földi vagyon és gazdagság szerzésével, a mi akadályozza az Isten országába való eljuthatást (Mk. 10, 17—27; Lk 16, 19—31), sőt még egyes tagjainkat (Mt. 5, 29. 30) és magát a földi életet is (10, 39) oda kell áldozni, csakhogy megnyerhessük a mennyei életet az Isten országában. E szerint a kinek szivét, lelkét ilyen érzület hatja át, meg a kik mentesek attól a képmutatástól, a mely csak szájjal tiszteli az Urat, de szívvél távol van Ő tőle (Mk. 7, 6), valamint a kinek a szive szünetlenül ég felé vonzódik, vágyik, a hol igazi kincse van (Mt. 6, 21): mindazok részesülni fognak abban a boldogságban, hogy Istent meglátják (5, 8) akkoron, a mikor majdan eljő, vagyis tökéletesen megvalósul az Ő országa (6, 10). Ime tehát miként Pál apostol theológiájában, úgy már előbb Idvezítőnk tanításában is határozott kifejezésre jut az a gondolat, hogy a törvény cselekedetei által nem igazulhat meg az ember Isten előtt; mert ha a keresztyén hívő életét a törvényszerűség szempontjából vizsgáljuk, állandóan ott vannak előttünk azok a felmerülhető és előforduló esetek, alkalmak, körülmények, a melyek lehetővé teszik a törvény áthágását és így előidézhetik a bünt. Még a gyümölcsstermő szőlővesszőt is meg kell tisztítani (Ján. 15, 2); még a világosságban járó hívő is rászorul a büntől való megtisztításra (1. Ján. 1, 7. 9), szüksége van az Atyánál a Közbenjáróra és az Ő bűnért való engesztelő áldozatára (2, 1. 2). meg az atyafiúi könyörgésre (5, 16). A ki azt mondja, hogy benne nincs bűn, megcsalja magát és az igazság nincs benne (1, 8). Am az Isten hatalmasabb a mi szivünknel, Ő tud mindent (3, 19. 20) és ha az iránta való tiszta szeretetben zavartalanul megmaradunk, lelkiképen újjá születünk, benne élünk: Ő megőriz a gonosztól (5, 18) és akkor keresztyéni élő reménységgel tekinthetünk a jövő elé, a mikor a bűn hatalmának végleges és teljes legyőzése után tökéletességre jut az Isten országa és nyilvánvalóvá lesz, hogy mi, mint Isten fiai és országának polgárai hasonlók

leszünk Ő hozzá és látni fogjuk Őt tökéletes dicsőségében örökké (3, 2). Mindez azonban nem a törvény teljesítésének jutalma, sem nem a mi életünkkel szerzett érdem, hanem merőben Isten kegyelmének ajándéka, a melynek biztos zálogául fiává fogadott minket Jézusban (Ján. 3, 16, v. ö. I. 3, 1), a mi Idvezítő Urunkban, a ki egész életét a világ megváltására és Isten irántunk való szeretetének megbizonyítására szentelte, példát mutatván arra, miként kell az Isten országa polgárainak gondolatban, érületben, cselekedetben követni Őt a mennyei Atya dicsőségére (Mt. 5, 16).

Irodalom. *Renaud*, la morale du Christ. Paris, 1880. *Wörner C.*, die Lehre Jesu. Basel, 1882. *Kähler M.*, das Gewissen. Halle, 1878.

XI.

Az Isten országának üdvjavairól.

Jézus már tanítói pályájának kezdetén kinyilatkoztatta ^{a) A fiúság.} az Isten országának legfőbb üdvjavát, midőn azt hirdette, hogy „bétölt az idő és elközelített az Isten országa“ (Mk. 1, 15). Ezzel világosan kifejezte, hogy az a theokratia, a melyről Mózes és a proféták szólottak, Ő benne mint az igazi és immár testben megjelent Messiásban tökéletesen megvalósult és így a választott Izraél, úgy is mint nép, úgy is mint egyes ember, egyedül Ő általa nyerheti el az Istennel való benső, lelki fiúi viszony áldásait és pedig nem azért, mert Ábrahámától származik, hanem azért, mert tagja a Jézus által alapított romolhatatlan mennyei országnak. Ennyiben Jézus, az Isten legteljesebb kinyilatkoztatásának látható élő tanubizonyossága, a ki egyedül képes Istennek a mi váltságunkra vonatkozó örök akaratát velünk megösmertetni, mivel az Atyát senki sem ösmeri, hanem csak a Fiú és a kinek Ő meg akarja jelenteni (Mt. 11, 27). Ez okból tanítja tanítványait arra, hogy Istent gyermeki őszinte bizodalommal hívják segítségül és már hozzá járulásuk gondolatára ébredjen fel szívökben a legtisztább hála és hűség érzelme, mert Isten nekünk Atyánk a mennyekben (Mt. 6, 9). E szerint ebben a megszólításban „*mi Atyánk!*“ jelezve van az egyetemes váltság eszméje, a melyről az ó-szövetségi theokrátiában még csak halvány árnyképek révén nyerhetett némi tudomást a választott nép, de csakis mint egész nép, nem pedig külön-külön a nép minden egyes tagja. Ott nevezetesen a theokratia üdvjavában csupán az egész nép, mint olyan, részesülhetett, ellenben az

egyes ember csakis annyiban, a mennyiben tagja volt az egységes egésznek alkotó népnek. Ámde a Messiás által megvalósított igazi istenországnak minden egyes polgárában megvalósul a theokratia eszméje, azaz a Jézusban hívőnek nincs szüksége arra, hogy valamely nemzetséghez vagy néphez tartozzék, mert kiki teljes bizodalommal hívhatja segítségül Istent mint Atyát, a ki megadja a testi élet táplálására szükséges mindennapi kenyeret (Mt. 6, 11), híven gondoskodik még a legkisebb teremtményről is, annyival inkább az emberről (10, 29. 30) és bételjesíti a hozzá intézett könyörgést (7, 7–11; Mk. 11, 23. 24).

3) *A hit.*

A mennyei Atyával való eme fiúi viszony elválatlan kapcsolatban van a hittel, melynek tárgya Jézus a Messiás. A hitről nem ad az Úr olyan meghatározást, mint a zsidókhöz irt levél szerzője (11, 1), de alkalmi vonatkozásokban megvilágítja *a hit* lényegét és hatályát, midőn példának okáért megkivánja, hogy az Isten országának polgárai elhiggyék, miszerint Őt az Atya küldötte alá és Ő az Atyától jött (Ján. 17, 8. 21. v. ö. 16, 27. 30), tehát nem innen alól, hanem onnan felül való (8, 23); egy az Atyával (14, 10. 11); igazi Messiás (13, 19); Krisztus, Istennek Fia (20, 31), a kiben a ki hiszen, nem szomjuhozik meg soha (6, 35) Ezekről az igazságokról úgy tesz vallást az Úr hívei előtt, mint amaz örök Ige, a ki a mit tud, azt mondja és a mit látott az Atyánál, arról tesz bizonyosságot (3, 11); beszéde tehát, valamint cselekedetei teljesen hitelre méltók.

Mindazt, a mit e tekintetben a János apostol evangéliomában közölt jézusi beszédek igazolnak, a valamivel régibb keletű synoptikus iratok is megerősítik, még pedig akként, hogy a Jézusban való hitet közvetlen kapcsolatba hozzák az Ő csodatételeivel, a melyek az Isten országának szintén megannyi üdvjavai és a melyeket csupán az isten országának tagjai tapasztalhatnak. Így például hit által gyógyul meg a százados szolgálja (Mt. 8, 5–10); hit által nyer bűnbocsánatot és új életet a gutaütött (9, 2); hit által gyógyul meg Jairus leánya (Mk 5, 23), meg a vak Bartiméus (10, 52) és hit által lettek az Úr többi csodatételei is. Hit nélkül nem lehet üdvös hatással hallgatni és elfogadni az Isten beszédét sem, mert a ki nem hisz Jézusban, arra nézve az általa közvetített kinyilatkoztatás merőben hiábavaló. A ki ellenben Őt Idvezítőnek vallja (Mt. 10, 32), Istentől elbocsátott Messiásnak fogadja el (40. v.): az szívesen hallgatja és elhiszi az Ő beszédét; kész érette üldöztetést is szenvedni (22. v.), sőt legkedvesebb földi kincseiről is lemondani, csakhogy örökségül birhassa az örök

életet Isten országában (19, 29). Ám a Jézusban való hitet nem lehet senkire ráerőszakolni, mert ez olyan üdvjő, a melyet Isten az Ő választottaiban kegyelemből gerjeszt fel igéje és Szentlelkének munkálkodása által. A ki aztán iszik abból a vízből, melyet Jézus ad, nem szomjuhozik meg soha (Ján. 4, 14) és a ki eszik az életnek kenyeréből, él örökké (6, 50. 51), a miből következik, hogy a hit, Krisztusban való tökéletes bizodalmat és hozzá való állhatatos ragaszkodást feltételez és a kiből az megvan, az híven követi Őt, világosságban jár (8, 12) és soha el nem vész (10, 27—29). Az ilyeneknek igéri és ajándékozza a megkönnyebbülésnek, az érzület megváltozásának, a bűnbocsátnak kegyelmét (Mt. 11, 28) s az Ő igazságának javaival való megelégitést (5, 3. 4. 6), a mi viszont azzal jár együtt, hogy az Isten országának polgára leküzd minden akadályt, elhárít minden nehézséget, a mi az idvesség útján a Jézus nyomdokiban való haladástól visszatarthatná (Mk. 8, 43—50), felveszi keresztjét és úgy követi, mint hű tanítvány az Urat (Lk. 14, 26. 27). Ezért kívánja meg Jézus, hogy a ki benne hinni és Őt követni akarja, az szent komolysággal előre számot vessen, hogy aztán meg ne szégyenüljön (14, 28—31). A ki hű marad mind a végig, az idvezül (Mt. 24, 13).

Hasonlóképen alkalmilag magyarázta meg Jézus az *újja-* γ) *Az újjászü-*
születés lényegét, a mit már a proféták is hirdettek, de Izraél *letés.*
népe félreértett. A Nikodémussal folytatott beszélgetés folyamán ugyan (Ján. 3, 5) hangsúlyozza azt az igazságot, hogy az Isten országába való eljuthatás nem függ sem külső természeti feltételektől, sem az Ábrahámtól való leszármazástól, sem valamely nép kötelekébe való tartozástól, hanem annak egyedüli útja a hit, a mely az embert folyton-folyvást Istenhez vezérli s újból meg újból a bűn beismerésére és új életre képesíti. Így értendő ez a mondás: „Ha valaki nem születendik víztől és Szentlélektől, nem mehet bé az Isten országába“. E kijelentés szerint a víz, mint a *kereszttség* külső δ) *A kereszt-*
jegye, a bűnnek való meghalás és az új, lelki életre való *ség.*
születés látható záloga és pecsété, míg a Szentlélek, a kereszttség által kiabrázolt emez üdvigazságról biztosítja a hívőt. A kik ily módon Krisztus tulajdonaivá lettek, azokat, mint nem ebből a világból valókat, gyűlöli (Ján. 15, 18. 19) és háborgatja (16, 33) ugyan e világ, de azért meg nem rendülnek, mert erős bizodalmuk az a tény, hogy Jézus meggyőzte a világot és az általa szerzett szabadságban részléti híveit, a kik többé nem szolgák, hanem szabadok (Ján. 8, 34—36). Idevonatkozólag különösen nagyfontosságú Jézus-

nak az Ő Atyjához, halála előtt mondott könyörgése (Ján. 17. r.), a melyből megtanuljuk, hogy az Isten országának tagjait micsoda kiváló erények díszítik és hogy miben határozódik az Ő földi és mennyei boldogságuk.

8) *Jézussal való lelki egyesülés.*

Szintén alkalmoszerűleg, úgyszólván aktuális jellegű hasonlatban beszélt Jézus arról is, mily nagy üdvjő háramol az Isten országának tagjaira a Vele való lelki életviszonyból. Valamint tudniillik a szőlővessző csakis akkor virul, ha a szőlőtökével szerves összeköttetésben marad, épen úgy a hívőre nézve is a Krisztussal való élő kapcsolat az az egyedüli létfeltétel, a mely nélkül el nem lehet (Ján. 15. 1 kk.). A ki Ő benne hisz, örök élete van annak (6, 47) épen azon az okon, mert a hívő a legbensőbb módon egyesül Jézussal.

ζ) *Az úrvacsora.*

A szellemerkölcsi tökéletesbülés, a Jézussal való lelki egyesülés és üdvjavaiban való részesülés biztos zálogául szolgál *az úrvacsora*, a melyet a végből szerzett Jézus, hogy valamint a választott nép körében a pascha áldozata által (Exod. 12) az Egiptomból való kiszabadulásnak és a bárány áldozati vérenek emlékezete időről-időre fenmaradt, miglen az igazság megjelent a Messiásban: úgy a kenyér és bor látható jegyei állandóan emlékeztessék a hívőket ama tökéletes és végérvényű áldozatra, a melylyel Idvezítőnk az egész világ bűneiért eleget tett a Golgota keresztjén (Lk. 22. r.). Mind a pascha bárány, mind az úrvacsora symbolumának lényege e szerint egy és ugyanaz, nevezetesen a Jézus bünt engesztelő halálára való emlékeztetés, azzal a különbséggel, hogy a pascha bárány igazi lelki gondolata az úrvacsorában nyert valódi hű kifejezést. Hasonló a kapcsolat a körülmetélkedés jegye és a keresztség sákramentoma között is.

η) *Az egyház.*

Azok a hívők, a kik a keresztségben meg az úrvacsorában a Jézussal való lelki egyesülés és váltságérdemében való részesülés felől látható biztosítékot nyernek, *egy* szellemerkölcsi élő társaságot alkotnak, a melynek már a legrégebb evangéliumi forrásokmányokban ekklesia a neve (Mt. 16, 18; 18, 17). Az *egyház* tehát, mint az Isten láthatatlan lelki országának látható — ha szinte halvány — mása, szintén az Isten kegyelméből származó üdvjavakhoz tartozik. Kétségtelen, hogy Jézus nem kizárólagosan Izraél szétszórt fainak egybegyűjtése, de az egyetemes bűnös emberiség megváltása végett szállott alá. És hogy mégis csupán a tizenkét törzs ivadékai közül választotta első tanítványait, annak oka az, mert az ó-szövetségi irások útján egyedül Izraél népe ismerte és tartotta fenn századokon át a Messiásra vonatkozó ígéreteket és ennek a népnek köréből kellett szétáradni annak a véget-

len kegyelemnek és áldásnak, a melyet Isten a föld minden népe számára ajándékozott Krisztusban. E szerint Idvezítőnk, az Ő életének, munkájának és összes javainak áldásaiban részelteti ép úgy a hívó pogányokat, mint a hívó zsidókat, mert mindnyájan egyaránt és kivétel nélkül tagjai az Isten országának ama meghagyás és ígélet szerint, a melylyel a halálból feltámadott Jézus, mennybemenetelekor bucsút vett tanítványaitól, kibocsátván őket a pogányok közé is mind a föld legszélső határáig, így szólván: „Elmenvén, tanítsatok minden népeket, megkeresztelvén őket az Atyának, a Fiúnak és a Szentléleknek nevébe... És ime én veletek vagyok minden napon a világ végezetéig“ (Mt. 28, 19. 20). S valóban az apostolok teljesen az Idvezítő czélzata szerint jártak el akkor, midőn az egész zsidó népnek mint olyannak először történhető és egyetemes megtéréséről lemondva, a pogányokhoz is fordultak és főképen Pál apostol igehirdetése útján feltárták előttök az üdv országának kapuját.

Az egyháznak, mint az egész világ népeit hittel s szeretettel összekapcsoló szellemerkölcsi, élő társaságnak igazi tagjaiban valósul meg, de csakis az ige és a Lélek munkálkodása folytán, az Isten képére és hasonlatosságára való teremtetésünk tudata s az istenfűség gondolata; a mennyiben a hívők egymásnak testvérei lévén, egymás iránt kölcsönös szeretettel tartoznak viseltetni (Ján. 13, 34. 35; 15, 12. 17; I. 2, 14—17; 4, 20. 21) és bennök, velök, közöttök jó el az a lelki ország, a melynek feje Jézus (Ján. 10, 16). Ő gyűjtendi egybe egykoron nyáját, a melynek hitünk szerint mi is élő tagjai vagyunk és örökké azok is maradunk (10, 1—15).

A mi meg a látható egyház alapításának tisztét illeti, ezt az Úr választott apostolaira bizta (Mk. 3, 14), a kik közül Pétert ruházta fel azzal a kegyelemmel, hogy a jeruzsálemi első keresztyén gyülekezet megalakításával a többi gyülekezetek létrejövetelét megindítsa. Am az alap, a melyen a látható egyház nyugoszik: *Krisztus az élő Istennek Fia*, a kiről Simon Péter ezt az élő hitvallást tette (Mt. 16, 16). Az apostoloknak azonban, az igehirdetésök folytán alakult gyülekezetekben semminemű határozott tisztséget, állást, vagy épen elsőbbségi kiváltságot nem ígért és nem rendelt az Úr, mert teljességgel nem volt, nem is lehetett a czélzata az, hogy megváltott hiveinek kizárólagosan szellemerkölcsi, lelki társadalmában egyes hivatali fokozatokat vagy bármirangkülönbséget megállapítson; sőt nyilván megmondotta tanítványainak: „ne hívassatok mestereknek, se vezetőknek, mindnyájan atya-

fiak vagytok s a ki köztetek nagyobb, legyen a ti szolgátok“ (23, 8—11). A Péterhez intézett buzdításban (16, 18) sincs egy hang sem arról, hogy őt bárminemű megkülönböztetésben, vagy épen apostoli elsőbbségben kívánta volna részesíteni az Úr. Péter is olyan alkotó tagja az egyháznak, mint akármely más hívő s az Isten országának polgáraival mindenben egyenjogú, de legkevésbé sem előjogú vagy kiváltságos örökös. Ily értelemben bizta Jézus a mennyek országának kulcsait, azaz az *egyházi fegyelem* gyakorlását ám *nem* magára Péterre csak, *de* a többi apostolra is (18, 18), azzal a meghagyással, hogy míg az ige hirdetésével és a sákramentumok kiszolgáltatásával a hívőket Jézushoz vezéreljük, addig a kulcs hatalmánál fogva a mennyek országát a hívők előtt feltárják, ellenben a hitetlenek előtt bezárják. Hogy azonban ezt a fegyelmet nem papuralmi szellemben, de igenis a gyülekezetekkel egyetemben kell érvényesíteni, azt szintén világosan kijelentette Jézus, azt akarván, hogy a bűn útjára tévedett egyháztag megjobbulása, megtérése céljából minden lehető megtörténjék, hogy senki el ne veszzen, hanem éljen. Csakis abban az esetben, ha minden jó igyekezet, intés és fáradozás sikertelennek, hiábavalónak bizonyul s a bűnös megátalkodottsága nyilvánvalóvá lesz, akkor van helye annak az eljárásnak, hogy a gyülekezet mind joga, mind kötelessége szerint megóvja az ép, egészséges, élő tagokat a romlás veszélyétől s elszigetelje a hitelent a hívők társaságától (18, 15—17). Megjegyezzük, hogy a bűnök megbocsátására egyedül Jézusnak van Istentől nyert hatalma (9, 6), a gyülekezetnek pedig csakis annyiban, a mennyiben az Úr ezt a hatalmat minden egyes gyülekezetre, mint hivei közösségére ráruházta (18, 18), oly célból, hogy az Isten országának romolhatatlan javaiul biztosítsa a megtérést és bűnbocsánatot is minden halandó számára (Lk. 24, 47).

3) *A Szentlélek*

Igen nagy áldást hagyott Jézus örökségül megváltottainak főképen azzal az ígéretével, hogy elküldi Szentlelkét, amaz édes vigasztalót és az igazságnak ama Lelkét, a ki a hívőkkel marad örökké (Ján. 14, 16—18; 16, 7).

A Szentlélek elküldése előtt az isteni üdvterv szerint a Fiúnak vissza kellett térnie a dicsőség országába (7, 39; 16, 7), hogy így az üdvtörténelem új és bezáró korszaka megkezdődhessen. Noha feltámadása után, rálehelés által közölte az Úr tanítványjaival a Szentlélek kegyelmét (20, 22), mindazáltal ez a tény csupán az apostoloknak különleges hivatására vonatkozott, mert a Szentlelket, a ki a hívőknek örökké való gyámolítója (14, 16), a ki az Atyától származik (15, 26),

a ki úgy jő el (16, 7. 13), mint a Fiú (16, 28) és úgy fogadják bé a hívők (14, 17), mint Krisztust (13, 20), a ki hirdeti (16, 13—15), bizonyágtételével vallja (15, 26) és tanítja a hívőket, miként Jézus: ezt a Lelket a Fiú kérésére (14, 16) és az Ő nevében bocsátja el az Atya (26. v.) és pedig nem csupán a tanítványokhoz, hanem mindazokhoz, a kiket hit által üdvre választott és rendelt (7, 39; 15, 26. 27). És így, ha szinte a Szentlélek öröktől fogva való élő lelki valóság és működött szünetlenül a lelki világban, mégis az üdvterv szerint voltaképen csakis a Jézus megdicsőülése után nyilatkoztatta ki magát, mint az igazságnak és a hatalomnak és a tökéletes teljessége, a ki Krisztus munkáját a kegyelem országában folytatja és befejezi akképen, hogy soha többé senki más helyettesítőre szükség nincs, mert Ő a hívőkkel marad örökké (14, 16. 17).

XII.

Az utolsó nap és a megdicsőülés.

Jézus, az emberiség legnagyobb jóltevője, miként a jelen világ és a földi lét viszonyaira kiváló tekintettel volt tanításában, akként a hívő lelkek előtt felmutatta az ember rendeltetésének végcélját, az örök élet lényegét, az idvesség mivoltát, a megdicsőülés boldogító vigasztalását is. Tömören és minden ellenmondást kizáró határozottsággal megmondotta, hogy azért megy el az Atyához, hogy hajlékaiban helyet készítsen hiveinek és őket felvigye magához (Ján. 14, 2. 3). Ez ígérete szerint egykoron összegyűjti választottait a világ minden részéből (Mt. 24, 31), hogy mint az Atyának áldottai bírják azt az országot, a mely számokra már a világ megalapítása óta készen van (25, 34).

Az evangéliomokból világos, hogy Jézus előre megjövendölte azt is, miként újból eljövend dicsőségben (Mk. 8, 38) és akkor, abban az időben, tökéletesen megvalósul Istennek országa (9, 1). Azt azonban, hogy mely napon és mely órában jövend el, nem jelentette ki, csakis jelezte, hogy eljövételéhez készülni kell (Lk. 12, 39. 40). Különböző természetű előzmények fogják sejtetni a világgal, hogy az utolsó nap közelg (Mt. 24, 4—14), míg végre feltetszik az Emberfiának jele az égen (30. v.), tudatva mindennel, hogy az a nap immár elérkezett. Akkor a halottak feltámadnak (Lk. 20, 37 kk) és az igazak (14, 14), a kik már itt alatt élvezik az örök boldogság előízét (Mt. 5, 3—10; Lk. 10, 23. 24), birni

fogják az országot, ellenben a gonoszok örök gyötrelemre jutnak (Mt. 25, 31—46).

Az Úr eljövetelekor lesz a megdicsőülés, azaz a tiszta szívűek, a Bárány vérén megváltottak meglátják az Istent (Mt. 5, 8) és dicsőítik Őt örökké.

Krisztus minden mindenkben.

Mikor Márk evangélista (1, 1) Jézus Krisztusnak, az Isten Fiának evangélioma megírásához kezd, voltaképen nem tesz egyebet, mint hirdeti az édeni boldogság elvesztése alkalmával tett (Gen. 3, 15) és aztán a pátriárkák, királyok és proféták ajakai által időről-időre megújított isteni idvezítő ígéretnak a megvalósulását. Mert Jézusban, a szó legszentebb értelmében, az első bűneset miatt meg nem valósulhatott istenország szállott alá e földre, a mint ezt profétai fellépésekor saját bizonyágtételében megmondotta (Mk. 1, 15) és tanítványainak kibocsátása alkalmával (Mk. 10, 7 = Lk. 10, 9) ismételten hangsúlyozta. Ő valósította meg tökéletesen a legfenségesebb eszményt, a melyről a Szentlélek által ihletett proféta (Mk. 12, 36) hajdanán szólott; cselekedte pedig ezt nem földi, múltó értelemben, hanem lélekben és igazságban. E szerint Jézus az Isten országának szegaletköve (Mk. 12, 10. 11) és a ki erre a kőre ráesik, össze lesz zúzva, a kire meg ez esik rá, szétmorzsolja azt (Mt. 21, 44). Ő a Zakariás által (13, 7) megjövendölt igazi hű pásztor (Mk. 14, 27) és amaz igazi Messiás, a kin kívül és a ki után nincs kire várunk többé (14, 62; 15, 2). Benne, Vele és Általa teljesült bé Isten akarata, mert történelmi személyében már tényleg megjelent az Isten országa e földön (Lk. 17, 21). Az Általa közlött isteni kinyilatkoztatás csak annyiban új, a mennyiben tökéletes és örök érvényű; mert nem nyújtott az Isten természetfeletti létéről és lényéről valami előbb ismeretlen és titokzatos tudományt, hanem egyszerűen, világosan és a bölcséktől mint a gyermekektől egyaránt érthető módon, az ó-szövetségi kijelentés szellemével és céljával egyezően azt tanította és igazolta bé, hogy Isten lélek és a kik Őt imádják, szükség, hogy lélekben és igazságban imádják (Ján. 4, 23. 24). Isten ezen tökéletes megismerésének tudományát sem előbb, sem utóbb sehol egyetlenegy vallásrendszerben sem találjuk, csakis Jézusnál, a ki az örök Ige, az örök élet és örök világosság (Ján. 1, 1—5). Annakokáért a ki hozzájárul, az megismeri valójában saját magát (3, 19—21), megismeri Krisztust az Atyának Fiát (17, 3. 23), a ki az Atyánál volt

és a kiben az Atya él örökké (10, 38) és Ő benne megismeri, mivelhogy szemtől szembe látja az Atyát (14, 9); viszont a ki követi Őt, nem jár sötétben, hanem az élet világossága tündököl útján (8, 12).

Krisztus az örök élet és feltámadás keze, valósága és adományozója (11, 25; 14, 6), a kiben már eleve, mint szintén földön jártában megtestesülve vala az örök lét teljes boldogsága, az üdvösség, és a kinek beszéde örök életre vezérli a hívőket (6, 68; 12, 49. 50). Önfeláldozó szeretete tényével (10, 17. 18), midőn életét adta oda hiveiért (15, 13), nemcsak Isten dicsőítésének eszményi gondolatát valósította meg (12, 28), hanem a szeretet megnyilatkozásának legtündöklőbb példáját mutatta fel a világ előtt. Hogyan ne ragaszkodnánk hát Hozzá hittel, ha igazán megismertük Őt; hiszen Ő a hit széttéphetetlen szálaival örökre egyesíti önmagával a hívőt. És hogyan ne szeretuók, mikor érette szeret minket az Atya! (14, 21. 23). Ám *hiszünk* Benne, *szeretjük* és *követjük* Őt szívvel, lélekkel és vágyódunk, epedünk *evangélioma* után, a mely — miként tudjuk, látjuk, tapasztaljuk — *lélek és élet* (6, 63).

Irodalom. A vonatkozó művek részletes felsorolását tényérés okából mellőztem; a már jelzett munkákon kívül általában utalok még *α) az evangéliomokról írott kommentárookra, β) a Jézus életéről szóló művekre és γ) de Wette, Weisz B., v. Oosterzee, Holtzmann H. J. új-szövetségi bibliai theologiai tankönyveire, meg az ezekben jelzett termékekre.*

Dr. Erdős József.

FELSŐ-ÖRS REFORMÁCZIÓJA.

Zala vármegye legkeletibb sarkán, a Balaton kies partján, Felső-Örs, Alsó-Örs és Lovas egy birtok volt hajdan, mely az illető birtokoscsaládok régi latin okleveleiben: „*possessio Wrs, cum villa superiore et inferiore, et cum loco equatii*“ névvel szokott említettetni. 1320. év után Kővágó-Örsnek is nevezték ezen birtokot, s a felső-örsi prépostság 1341-ben kelt második alapító oklevelében is egyenesen így van nevezve. Azon Örsy György, a ki Batthyányt Zsigmond királytól felkérte és 1397-ben meg is nyerte, az ajándékozási oklevélben kővágó Örsy Györgynek van írva.¹ És midőn a Batthyány család ezen örsi birtokát, a prépostság feletti kegyúri jog kivételével, melyet az eladók fentartottak, s utódaik mai nap is gyakorolnak, Fayzi Ányós Mihály megszerezvén, reá királyi jóváhagyást nyert, a beiktatásról szóló s 1520-ból keltezett jelentés is, még kővágó melléknévvel említi Örsöt. Kétségen kívül az volt az alapja ezen elnevezésnek, hogy a mongolok 1242 diki pusztításai után, hazánkban mindenfelé építtetni kezdett várakhoz és templomokhoz, faragott kövek szükségeltetvén, az irt birtok kövel bővelkedő területén, nagy mérvben folyt a kőfaragás; de a kőfaragók 1522 előtt már a Köveskál mellett levő Nagy-Boldogasszony Örsre költöztek át s magukkal vitték a kővágó elnevezést, mely helység azt ma is használja, az előbbi két Örs pedig Felső és Alsó melléknévvel van egymástól megkülönböztetve.

Midőn Örs reformációjáról akarunk adatokkal szolgálni, nem lesz minden érdek nélküli, ha egyúttal ezen hely előbbi egyházi multjára is röviden visszatekintünk. Az említett három falu határában 1287 előtt semmiféle templom nem állott. Akkor Rátóthhoz tartoztak ezek Fayzszal együtt s a Rathold nemzetségből származott indigena családnak utóbb Fayzra települt egyik ága által birattak és Veszprém vármegyéhez tartoztak; lakosai tehát hihetően azon fayzi templomba jártak

¹ V. ö. Magyarországi Családai. Pest, 1857. I. köt. 238. l.

isteni tiszteletre, melynek ma már nyomai sem igen látszanak, s az elpusztult Pór-Fájsz helység részben most is felismerhető házhelyei között, a mostani Fáéosztól északkeletre volt, s ma Pusztatemplom és Pór-Fáész elnevezés alatt egy-egy dülő szántóföldnek adott nevet a vámosi határban. Azonkívül Pesze kis helységben — mely utóbb szintén elpusztult, s a felső-örsi határban ma egy dülő szántóföld őrzi emlékét, — szintén volt hajdan Szent Kozma Damján tiszteletére egy kisszerű templom, vagy inkább kápolna, mely 1340-ben már fennállott. Ennek kegyuraságát Mátyás király 1484-ben Batthyány Boldizsárnak adományozta. A rommá lett templom omladozott falait 1832-ben bontották le; a templom a prépost szántóföldjének közepén állt, de hogy Peszén lelkészi állomás is létezett volna, annak semmi nyoma nincs.

1207-ben, az akkor már elhunyt Fayzi Lukácsnak három fia, Miksa mester, Tivadar és Kristóf, osztozatlan testvéreként együtt laktak még Fayzon, midőn bizonyos Márk nevű ember neje, Vámosból őt illető birtokrészét, 2¹/₂ ekére valót, halastónak alkalmas helylyel és gyümölcsösssel együtt, a maga és férjének lelkiüdvéért Szent András tihanyi egyházának ajándékozta; a tihanyi szerzetes-rend pedig ezen birtokrészt, hogy árából egyházi épületeit kijavíthassa, a veszprémi káptalan beleegyezésével, a most említett három osztozatlan testvérnek hétszáz márkáért eladta. Ezen szerzés után a három testvér úgy osztozott meg, hogy a jobbágyokat és ingatlan javakat mindegyik faluban háromfelé osztották el, de lakhelyet különböző helyeken választottak maguknak. Nevezetesen az idősebb testvér, Miksa mester Felső-Örsön telepedett le, s ott a falutól délre *alkút* nevű, mai napig is ki nem apadt szép forrás felett levő gömbölyű hegyormon épített magának lakást, melyet 80 évvel későbbben unokája, Örsi Miske mester kijavíttatván, abban lakott s azt róla Miske palotának nevezték az ottani lakosok, s ma is így ismeretes. Egykori létezését egy keresztfa jelzi, melyet Niklesz János felsőörsi prépost, a kegyúr ősei iránt való kegyeletből állíttatott fel. *Tivadar* Vámosra, a szerzeménybirtokra ment lakni s ott éltek sokáig utódai, mignem utóbb egyenként, és egymásután alsőörsi birtokaikra költöztek át, hihetőleg a Balaton mellékén azon korban virágzásnak indult szőlőmivelés, vagy a szelidebb égalj, és a vidék regényesebb szépsége kedvéért. *Kristóf* pedig megmaradt az atyai házban Fayzon, s midőn Zsigmond király alatt a család- vagy vezetéknevvvel való élés általánosan divatba jött, utódai egy Peszei Ányós nevű anyai nagyatyjuk nevét vevén fel családnévül, ma is fayzi Ányós néven élnek Eszter-

gályon, kik közül származott a költő Ányós Pál, szent Pál rendbeli szerzetes is.

Órsi Miksa mester (későbbben Comes, vagyis főbb hivatalra emelkedett) mihelyt megtelepedését Felső-Órsön befejezte, mindjárt ugyanott építette egy kis dombra, a bünbánó szent Magdolna tiszteletére ma is fennálló, diszes, építészeti szempontból nagy figyelemre méltó egyházat, melyet Henszlmann¹ ó-román építészetre emlékeztetőnek mond; Ipolyi pedig² azt írja róla, hogy román építészetre, de oldalain és boltozatában ettől eltérő építészetre mutat, mint ezt nyugat felé fordult homlokzatának főéke, a sokféle ékítményekkel diszített, faragott kövekből épült torony tanúsítja. Órsi Miksa prépostságot is alapított, s adományozott annak a felsőörsi, alsőörsi, peszei, fayszi, sőt még a kádártai határban is ingatlan birtokot, mely később csere útján mind a felsőörsi határba jutott. Az új templomban Órsi Miksa comes második neje Soli Margit asszony, készítettett egy második oltárt, szent Mihály tiszteletére, melyet 1228-ban Bertalan veszprémi püspök szentelt fel, s azon egyházi ünnepélyen Benedek veszprémi kanonok már mint örsi prépost,³ Demeter örsi pap és Benjámín fayzi pap is, több másokkal jelen volt. Ezen időtől fogva, a két Örs és Lovas népe, a felsőörsi templomba járt istentiszteletre, két századnál tovább; a templom mellett régi szokás szerint temető is volt, de csekély terjedelmű, valószínűen csak a kegyúri család számára.

Mivel azonban a Vámosra áttelepült Fayzi Tivadarnak unokáitól, Gáltól és Bertholdtól származott maradékai Gál és Thóti (filii *Berthoti*) nevűek időjártával, mint említve volt, Alsó-Órsre költöztek, s a Gálok közé bizonyos nemes Prépost és Horváth, a Thótiak közé nemes Hetesi és Fábján családbeliek beházasodtak, jöllehet a Thóti Domonkos egyik fiától, Móricztól származott Mórocza család még azután is egy ideig Vámoson maradt, mindazonáltal elszaporodván a nemes birtokosok Alsó-Órsön, ezeknek kérésére s az akkori örsi prépost és veszprémi kanonok, Ujjfalvi Endre beleegyezésével 1478-ban András veszprémi püspök Alsó-Órsön anyaegyházat alapított, egyesítve vele a közelfekvő Lovast is, s ezen okból a templom a falu nyugoti végén levő hegyoldalon építettett fel, Boldogasszony tiszteletére. A parochialis épületek szintén a

¹ Akadémiai Értesítő. 1847. 33. I.

² Archaeológiai Közlemények II. 205. I.

³ Rupp Jakab: Magyarország helyrajzi története. Pest, 1870. 309. lapon 1257-ből mint első felsőörsi prépostot említi Benedeket.

templom mellett helyeztettek el, honnan gyönyörű kilátás van a Balatonra

Ez volna röviden az említett három helységnek a reformáció előtti egyházi állapota, s midőn Luther Márton 1517-ben Wittenbergben a vallási reform zászlóját kitűzte: követői hazánkban is körülhordozták azt. Dévai Bíró Mátyás¹ 1535-ben Kádártán, Veszprém tövében hirdette a reformáció tanait. Kádártát ekkor a Ráthóthi nemzetségből származott Gyulafi László bírta, a ki tihanyi várparancsnok volt, s a kit valószínűen Dévai nyert meg a reformációnak, s a reformátor az ő oltalma alatt reformálta a Balaton mellékét.

Felső-Örs egyike volt azon helyeknek, hol a régi egyház fennállása eléggé biztosítottnak látszott, mert örködött felette a helybeli helyettes lelkészen kívül az örsi prépost is, ki néha székesfehérvári, másszor vasvári, majd győri, de legtöbbszörre, s épen a reformáció idejében is, veszprémi kanonok volt. Ez fizette a prépostság jövedelméből az általa ki nevezett és tartott helyettes lelkészt, a ki legtöbbszörre szerzetes-rendbeli volt, s felügyelt annak eljárásaira. A kegyúr, Batthyány Ferencz 1522—1529 horvátországi bán, nagyon buzgó híve volt a római egyháznak, s Felső-Örsöt egyelőre a reformációtól megoltalmazta, s a ki Szepesi Bálint veszprémi kanonok és 1539-től² fogva volt felsőörsi prépost halála után, Rezi Pál veszprémi mester kanonokot oly feltétellel nevezte ki 1548-ban felsőörsi préposttá, hogy magát irásbeli ténnyel köteleznie kellett arra, miszerint a prépostság javaiból semmit elidegeníteni nem fog. Ámde négy év mulva 1552-ben elfoglalta a török Veszprém várát; az ostrom elől a püspökség és káptalan elmenekült, Rezi Pál kanonok és felsőörsi prépost sem kerülte el sorsát. És jöllehet midőn a török főtábor Veszprémből eltávozott, a helyőrségül hátrahagyott törököket a városi nép megtámadta, s leölte vagy elkergette, s az 1557. országgyűlés a XXII. törvényczikkben elrendelte, hogy a veszprémi káptalan a maga törvényes teendőit, szokott körében a mennyire lehetséges teljesítse, s addig is, míg visszaköltöznek, munkáját a zalavári és kapornaki hiteles conventek végezzék el, a hol csak lehet: mégis a veszprémi káptalan átadván nagyobb biztonság végett hiteles levéltárát a leleszi conventnek, a török bosszúállással fenyegetett városba sokáig nem költözött vissza s megtörtént, hogy a papi javaikat némely hatalmasabb világiak használatra elfoglalták. Így

¹ Dunántúl reformációja: Prot. Szemle VIII. évf. 441., 442. ll.

² Rupp Jakob: Idézett mű 310. l.

történt a felsőörsi prépostsággal is; mert midőn Batthyány Ferencz a megüresült prépostságra 1560-ban ifjú Chyani¹ Bernátot kinevezte,² a részére kiállított kinevezési oklevélben mintegy panaszképen említi, miszerint a prépostsághoz tartozó javak, részint a törökök által pusztítottak el, részint világiak birták és használták azokat. A prépostság nagyobb birtokát, a Hollós János által 1493-ban Fehérvármegyében adományozott Dinnyes-Mád helységet, a velencei tó déli végénél, a törökök semmisítették meg és tették pusztává, a felsőörsi jószágokat pedig Rátothi Gyulafi László, a tihanyi vár és erőd parancsnoka foglalta el, ki nemcsak bevette és követte a reformált tudományt, hanem annak buzgó terjesztője is volt; különben pedig a Batthyány családdal azon egy ős törzsből származván: jogot formált a gazdátlan prépostsági javakhoz, mivel reá nézve különben is elenyészett a katholicismus minden intézményeivel együtt, s annak minden alapítványai a régi alapítók utódaira, vagy oldalági rokonaikra szállnak vissza.

Az előbb említett kinevezési oklevél panaszos kifejezései nem jelentenek kevesebbet, mint azt, hogy annak keltezési évében, 1560-ban, Felső-Örsön már fennállott a reformált egyház. Mert ha nem volt prépost, és a kegyúr csak ezen kinevezési oklevéllel akarta az üresen levő állomást Csányi Bernáttal betölteni, s ha a javadalom, a mennyiben el nem pusztult is, nem lévén prépost, sem káptalan, annak javára nem gyümölcsözhetett, s nem lévén ki és miből tartsa a helyettest, 1552. megszűnt Felső-Örsön a plébánia is. Minden jel arra mutat, hogy az említett évtől kezdve reformált lelkész szolgált Felső-Örsön s midőn Gyulafi László a prépostság javait 1560-ban elfoglalta: ezen ténynyel az egyház reformációja és újjászervezése is be volt fejezve. A későbbi események és fejleményekből igazolni lehet az előbbeni állítást, mert Gyulafi László, a Batthyány által kinevezett ifjú Csányi Bernátot a préposti javakba nem eresztette be. És jóllehet a felsőörsi reform. egyház 1714. éven kezdődő anyakönyve mit sem szól Gyulafinak a reformált egyház megalakulása és megszilárdulása körül tett érdemeiről: mégis nagy érdemet kell annak ezen részben tulajdonítanunk a következő oklevelek alapján.

Csányi Bernát Felső-Örsre kinevezett prépost, mint a királyi kancellária hites jegyzője, Oláh Miklós érsek és fő-

¹ Olvasd Csányi.

² Rupp Jakab Csányit nem említi a felsőörsi prépostok között, talán azért, mert állomását nem foglalhatta el.

kancellár útján könnyen kieszközölhette ugyan, hogy Miksa főherczeg először Gyulafit felhívta, utóbb 1563-ban maga a király Ferdinánd egy rendeletében meghagyta, s végre 1564-ben II. Miksa, ekkor már mint király komolyan megparancsolta, hogy a kinevezett prépostot azonnal bocsássa javadalmai birtoklásába, s az addig elvett haszonvételekért is elégitse ki, de Gyulafi mindezek daczára sem engedelmeskedett. Végre 1566-ban húshagyó kedden¹ Pozsonyban olyan egyezsége lépett a kinevező kegyúrral, Batthyány Ferenczcel, miszerint az örsi prépostság minden jövedelmének egy harmada őt illesse, két harmada pedig „ew magai“, azaz Batthyány Ferenczé legyen öt esztendeig.² Ez az egyezés Pozsonyban köttetvén, hol akkor épen országgyűlés volt, hihetően azért hajlott Gyulafi az engedésre, nehogy az ügy mint sérelem az országgyűlés elé kerüljön. Másrésztől Batthyány Ferencz előtt is kellett valami méltányos oknak lenni, a miért Gyulafi László birtoklását egy harmadrészben még öt évig kiterjesztette. Mi volt ez az ok? nem tudjuk; talán a Felső-Örsön már ekkor fennálló reformált egyház szükségeinek miből leendő fedezése bírhatta erre. De a szerződés által teremtett helyzetben egyik fél sem igen örvendhetett, mert Gyulafi már 1568-ban Miksától, János Zsigmondhoz pártolt,³ Batthyány Ferencz pedig még azon évben meghalt, utóda és örököse alatt pedig egészen más viszonyok következtek, s Csányi Bernát ekként sohasem élvezhette a felsőörsi prépostság javadalmait.

Batthyány Ferencz 1566. november 28-án örökösök hátrahagyása nélkül meghalván, a roppant kiterjedésű családi vagyont, a felsőörsi prépostság kegyuraságával együtt, testvérének Boldizsárnak fia, Kristóf, majd ennek 1567 körül történt halála után, egyetlen fia Batthyány Boldizsár örökölte. Ennek a Batthyány Boldizsárnak gondos és fényes nevelést adatott öreg nagybátyja, kiküldötte tanulmányai folytatására Párisba is s meghagyta neki, hogy útjában Máriát, II. Lajos szerencsétlen királyunknak Belgiumban még akkor is élt özvegyét meglátogassa, mely megbízatásban hiven eljárt s arról nagybátyját egy jelentésében értesítette.⁴ Batthyány Boldizsár két évig, 1561. és 1562. évben tanult Párisban. Ez időben Franciaország véres harczok és öldöklések színhelye

¹ Mely ez évben február 26-ára esett

² Magyar Nemzeti Múzeumi kéziratár 1209. Fol. Hung.

³ Magyar Történelmi Emlékek. XXXI. köt. 4. lap.

⁴ Az érdekes jelentés a Batthyányak körmendi levéltárában.

volt, egyrészlől az özvegy anyakirályné, Medici Katalin és a vele tartó Guisek, másrészlől a Hugonották és az őket pártoló országnagysok között, s míg ezeknek indító okait a nemeskeblű ifjú kipuhatolni igyekezett, megismerte és megtanulta a hugonották tanait, s csak helyeselni tudta és megkedvelte azokat annyira, hogy elhatározta, mihelyt önálló lesz, áttér a felújított hitre. Hazájába visszajöven, a szigetvári hős, Zrinyi Miklós leányát, Dorottyát vette nőül, s mikor a Batthyány javak egyedüli ura lett, nyilván áttért a reformált vallásra és 1576-ban¹ már Beythe István, a későbbi hírneves dunántúli püspök volt az udvari papja Német-Ujváron. Batthyány áttérése nagyhorderejű esemény volt a dunántúli reformáció történetére nézve, mert nagykiterjedésű uradalmi voltak Vas, Veszprém, Fehér, Somogy és Tolna vármegyékben, s a németujvári, borostyánkői, szalónaki, battyáni, enyingi és felsőnyéki uradalmakban, s az őrség 18 falujában háborgatás nélkül gyakorolhatták a földesúr által is vallott reformált vallásukat. Német-Ujváron nyomdát állított fel s Manlius János, Belgiumból általa behívott könyvnyomdász, itt nyomatta Beythe Istvánnak munkáit.²

Batthyány Boldizsár sem Csányi Bernátot nem helyezte be a felsőörsi prépostságba, sem más prépostot oda nem nevezett ki, annak sincs nyoma, hogy a prépostság jövedelmének kétharmad részét szedette volna s forráson³ azt mondja, hogy a prépostság jövedelmét a református lelkész haszonélvezte egész 1739-ig, jóllehet nem volt az akkor olyan jelentékeny, mint ma, mert nem pusztultak el még azon néhány jobbágysok, kiknek telki állományaik préposti birtokká lettek, s az erdők sem irtattak ki. A felsőörsi ref. egyház 1714. éven kezdődő anyakönyvébe Deáki István esperes lelkész így je-

¹ Prot. Szemle VII. 309. lap.

² 1. Köröztyeni Tudomannak reuid Summaya, az tíz parancholatrol etc. Iratot Beythe Istvan praedicator által 1582. 96. lap. ajánlotta az ifjú Batthyány Ferencnek. 2. Mikeppen a koroztyeni gyeulekezetben az köröztségöt, Vr Vachorayat, etc zolgaltassanak az egyhazi tanytok, arrol iratot könyuechke Beythe István praedikator által. 1582. 100. lap. 3. Az evangeliomok magyarazatii, kiket az köröztyeni gyülekezetben eztenő által zoktak praedicallani etc. Beythe Istvan által. 1584. 622. lap. Ajánlotta Batthyány Boldizsárnak. 4. Eztendő által valo Vasarnapi Epistolak özve irattanak Beythe István praedicator által. 1584. 280. lap. 5. Az zentek Fő Innepüröl valo Evangeliomok, magyarazattyokkal özue, iratot Beythe István predikator által. 1584. 214. lap. Ajánlotta Batthyány neje-nek Zrinyi Dorottyának. 6. Fő Innep napokra valo Epistolak magyarazatii, Beythe Istvan által. 1584. 148. lap. 7. Stirpium Nomenclatur Pannonicus. 1583. 32. lap.

³ Magyar Nemzeti Múzeumi kéziratár Fol. Hung. 1209.

gyezte fel evvel szemben a régi birtokviszonyokat: „A földesuraság reformáltatván, atyafiainak s gyermekeinek megegyezéséből, a prédikátor élésére, egyszerre adományozta a következő alapítványát, úgymint: udvari házát, a körülötte levő minden hozzátartozandókkal együtt“. A faézi *Ányós* családnak ezen nagybecsű adománya így van bővebben az anyakönyvben körülírva:¹ „A Szentegyháznak napkelet felől való végénél levő út délen fordul a malomhoz, ott ezen út, a malmokat befoglalván, felmegyen a malmok vizei felfakadásainak völgyén a mezőben, a sűrű mesgyéig, ott által fordulván az országútján, a peczei kelőn, a vámosi úton, a déllőről alájön a dobogón, viszont a falu felső végéről újonnan az említett szentegyháznak napkelet felől való útjában. Ezen két körben levő összes birtokát a prédikátor lakására s eltartására adományozta a földesúr, kivevén ezen két körből a régi plebániát (melyen most, vagyis 1714-ben, jobbágy lakik) és a mellette délről való két ház jobbágy üléseket, a melyek elejétől fogva a plebániához tartoztanak“. Ennek hitelessége mellett felhozhatom azt, hogy 1736. augusztus 12-én tartott vizsgálat szerint „a parokiális házak, iskola, nagy templom a reformáció kezdetétől fogva mindenkor szabad és békességes birtokában volt a felsőörsi reformált egyháznak, az akkor mindjárt reformáltatott fáezi *Ányós* familiának, mint földesuraságnak engedelméből és adományából egészen a legújabb időkig“.²

Batthyány Boldizsárnak 1590. február 11-én történt halálával, uradalmait fia Batthyány Ferencz örökölte, a ki 1569-ben született, tehát egész ifjú volt még ekkor, de Felső-Örsre ő sem nevezett ki prépostot 16 esztendeig. Neje Lobkovitz Poppel Éva, gróf Poppel László és Salm Magdolna leánya, a kit 1607-ben vett el, ág. hitv. volt, s némelyek azt mondják, hogy maga is erre tért át. De ezt bebizonyítani nem tudják, s csak azon halotti beszédből következtetik, melyet 1625-ben történt elhunytakor felette a németújvári uradalombeli lelkészek német nyelven elmondottak, melyek a körmendi levéltárban híven őriztetnek. De hogy őt ebben az ágostai hitvallók nagy jóltevőjeként emlegették, annak egyik és főoka az volt, hogy Fridrik stajer herczeg, a XVI. század végén azon rendeletet adta ki, miszerint az újított hit követői vagy térjenek át a római egyházba, vagy hagyják el az országot. A megrémült stajer evangélikusok Batthyány Ferenczhez oly

¹ A felsőörsi reform. egyház 1714. éven kezdődő anyakönyve 3. lapján írja Deáki.

² Ugyanott 4. lap.

kérelemmel folyamodtak, hogy terjedelmes uradalmaiban telepítse le őket, s jöllehet Rudolf király 1600. évben hozzá intézett levelében a befogadást és megtelepítést ellenezte, Batthyány mégis földesúri jogai alapján befogadta az üldözötteket, telephelyeket adván nekik a Lapincs határfolyó völgyének keleti oldalán, azonkívül a borostyánkői és szalónaki uradalmaiban. Felső-Örsre 1606-ban prépostot nevezett ki, 1552 óta az elsőt, Köntös György veszprémi kanonok személyében, utóbb pedig, kevéssel halála előtt Sobri Márton¹ győri kanonokra ruházta a megüresült javadalmat, de a mi akkor csak a dinnyési pusztából állott.

Batthyány Ferencz 1625-ben elhunván, egyetlen fia Ádám, ki 1609-ben született, örökölte a nagy uradalmakat. Ő atyja vallását követte egy ideig, s Lóni Mihály nevű udvari papja szolgálatjával élt, de Pázmány Péter esztergomi érsek, mint több más református főurat, úgy az ifjú Batthyány Ádámot is felkereste leveleivel, melyek közül nyolcz darab most is a körmendi levéltárban őriztetik, s annyi oldalról ostromolta, biztatta és kecsegtette a római egyházba való áttérésre, hogy utoljára már csak avval mentette magát, hogy ezt, a szégyen miatt nem teheti meg. Tehát hogy ez se legyen akadály, azt tanácsolta neki Pázmány Péter: menjen fel Bécsbe s ott a császári palota kápolnájában gyónjon be, hol ő is jelen lesz és biztosítja, hogy azonnal grófi rangra fog emeltetni s úgy is történt. Batthyány Ádám 1630-ban felment Bécsbe s ott Pázmány Péter kezeiből felvette a r. kath. egyházi szentséget, s miután róm. katolikussá lett, azonnal római birodalmi grófságra emeltetett II. Ferdinánd által. A római katolikussá lett földesúr Német-Ujváron egy zárdát építtetett a Ferencz-rendi szerzetesek számára, s atyja és nagyatyja könyvtárát annak egyik szobájába tétette, hol mai napig is megvan a szerzetesek őrizete alatt. Új vallásához való hűségét azonban kiváltképen avval mutatta meg Batthyány Ádám, hogy 1634. január 9-én elrendelte, miszerint az uradalmaiban levő lutheránus és kálvinista lelkipásztorok 15 nap alatt kihurczolkodjanak,² s jobbágyait erőhatalommal kényszerítette az áttérésre. Kanizsai Pálfi János németujvári lelkész és dunántúli ref. püspöknek már 1633. nov. 21-én megirta, hogy „János praedikátort nem akarom tovább Uyvárott szenvedni, sem másutt, az én jószágomban, mert ha ott találom rosszul jár, elhigyje

¹ V. ö. Rupp. I. mű 310. lap.

² A rendelet egykorú másolata Szilágyi Benjámín István Synodáliában, a debreczeni ref. főiskolai könyvtár kéziratárában.

igazán.¹ Mint forráson² mondja, az említett Lóni Mihály udvari pap is áttért a római kath. vallásra s utóbb a vasvári (most szombathelyi) káptalan nagyprépostja volt, s 1639-ben gróf Batthyány Ádám őt nevezte ki a felsőörsi prépostság javadalmára,³ megemlítvén a kinevező okmányban, hogy a reformációkor két évig ennek a szolgálatjával élt.

Az előadottak szerint a felsőörsi reform. egyház keletkezését egyenesen Gyulafi László protestáns hitbéli buzgóságának, megerősödését a fáeszi Ányós familiának és a Batthyányaknak kell ugyan tulajdonítani, mégis a történeti igazság követeli, hogy két arra nagy mértékben befolyt körülmény itt fel legyen említve. Ezek a török hódítás, és a nemes családok s földesurak példaadása.

A törökök ellenséges betörései, mint az egész országban, úgy különösen Veszprém vidékén is, közvetve nagyon elősegítették a reformáció elterjedését. Említve volt feljebb, hogy a török 1552-ben Veszprém várát elfoglalván, a kath. papság elmenekült, a város lakosai pedig, a törökök által helyőrségül hátrahagyottakat legyőzték, s azokat részint leölték, részint elkergették. Ez elég ok volt arra, hogy Veszprém folyvást rettegjen a törökök bosszúállásától, s a kath. püspök és káptalan az 1557. XXII. t.-czikk daczára sem tért vissza. Készült is a török Veszprémen bosszút állani s 1563-ban Palotát, annak mintegy kapuját ostrom alá fogta: de a veszprémiek ösztönszerűleg belátták, miszerint a palotai leczke főképen nekik szól, minden erejüket összeszedték és rajtaütöttek a Palotát ostromolt török táboron, azt november 30-án széjjelverték, mely vitézségért I. Ferdinánd azon évi decz. 13-án egy sajátkezűleg irt, és a nagyobb királyi pecséttel megerősített kiváltságlevelében, miután elismerését nyilvánította a felett, hogy a veszprémiek nemcsak a királynak és magyar koronának, hanem az egész keresztységnek hasznára dicsőséges győzedelmet nyertek, s magukat méltókká tették, a királynak hittel ajánlott ígérletükre, ugyanazért a király, minden születendő gyermekeikkel együtt, minden vámtól, harminczadtól, s akármely néven nevezendő igától, felmentette s elrendelte, hogy hét zászló alatt, a véghelyeknek és váraknak

¹ Kanizsairól rövid idő múlva bővebben fogok írni, s feltárom élete végét a dunántúli ref. egyházkerület eredeti jegyzőkönyvéből, melyet Esztergomban a hercegprimási levél- és könyvtárban sikerült feltalálnom, s használatra megnyernem, melyből merítettem ezen adatot is.

² Az említett kézirat a Magyar Nemzeti Múzeumban.

³ Rupp Jakab idézett művében Lóni Mihályt nem említi a felsőörsi prépostok között.

őrei legyenek, s a véghelyben lakók mindennemű jogaival élhessenek. Egy év mulva bosszút állt ezen vereségért a Török, Veszprémet elfoglalta, népét megsarczolta s csak 1566-ban hagyta el; Sinán basa 1593-ban a várat halomná lövette s lakosai a Bakony erdőségeibe menekültek, de csakhamar ismét visszafoglalták azt.¹ Nem csudálhatjuk, hogy ily viszonyok között megerősödött Veszprém vidékén a reformáció, hiszen a kath. püspök és káptalan 1552-től 1629-ig nem lakott Veszprémben.

Másik kedvező körülmény, különösen Felső-Örsre nézve az volt, hogy ezen helység földesurai, s birtokos nemes családai, maguk is a reformációt pártolták, s azt be is vették. mit eléggé bizonyít a Batthyány-féle felsőörsi birtok akkori tulajdonosának, a faési Anyós családnak, ezen egyház részére tett adománya. Sőt a szentgróti reformált egyház is élvezte Anyós Boldizsár bőkezűségét. Miután Felső-Örsön az egész lakosság reformált vallásra tért, s a Miksa-féle nagy templom gazdátlaná lett, mivel senki nem ellenezte, abba jártak a reformátusok isteni tiszteletre egész 1701-ig, a mikor Pápai Szijjártó János nevű lelkipásztoruk, a parochiális házban levő nagyobb szobában kezdte megtartani az istentiszteleteket, miután a régi nagy templom szakadozó boltíveinek megjavítására, a törökkel való hadakozás miatt kis számra leolvadt reform. egyháztagok elégtelenek voltak. Bíró Márton felsőörsi prépost 1735-ben azon igéretet tette, hogy „mivel a maguk erején nem tudják a roskadozó templomot felépíteni, ha szüretkor kollektát adnak, vagyis ahhoz borbéli segedelemmel lesznek, felépíti azt számukra“.² Tetszett az ajánlat mindenkinek, a prépost elkezdte a nagy templom leszakadozott bolthajtásainak építését: a szőlőhegyen pedig minden vallás és lakóhelyre való különbség nélkül, minden szőlősgazda adakozott a fenti célra. Bíró Márton, a legnagyobb részben reformátusok által adott alalmaznából, felépíttette a nagy templomot, a saját hitfelekezetén levők számára, a kik csupán udvari cselédjeiből teltek ki, mivel azokon kívül, nem volt az egész helységben egyetlenegy római katolikus család sem. A templomfoglalás így van leírva az anyakönyvben:

Bíró Márton, hogy célját elérhesse, először is 1736. augusztus 17-én egy Baka Ignác nevű embere által a parochiális ház alatt levő pinczébe, alattomban egy hordó bort akart belopatni, hogy az azt, a templomon még mindig dol-

¹ Veszprém városának történetei. Kézirat-gyűjteményemben.

² Felsőörsi reform. egyház Anyakönyve 3. lap.

gozó német kőműveseknek árulja, de ezt a falu birája észrevette, s midőn lakatot vetett volna a pinczére, a dulakodás közben Baka Ignác kezét eltörte. Másnap augusztus 18-án, a prépost tisztartója, a tizedet erőszakosan a parochiális ház udvarára, vagyis szérűjére hordatta, de a helységbeliek ezt is észrevették és nem engedték meg. A véletlen augusztus 26-án bucsút ejtett, a még el nem készült templomhoz, hogy már felszenteltessék. Volt is pompája, dob, trombita, lövöldözés, képeknek hordozása; de vérontás lett belőle. Mert alig indult el egy része, a más helységekből idegyűlt népnek, a képekkel, zászlókkal a templom körül: a többiek azonnal a mi tornyunknak estek, ajtaját beszaggattak, harangjainkat szüntelen vonták, félreverték, mintha le akarták volna onnan szaggatni, noha már Biró Mártonnak is volt ekkor fent harangja; azután a templom ajtajának minden vasait, pléheit leszaggatták, az ott állott öröket, vagyis őrzőket földhöz verdesték, hetet vagy nyolczat közülük megsebesítettek. Azután az iskolának estek, a mestert ütötték, verték, a mijét érhatték, elvitték, szobáit minden részeivel együtt összerombolták. Onnan a parochiának rohantak, ott a kapu belánczoltatva s nagyobb őrizet alatt levén, be nem mehettek, miért is ablakait kövekkel beverték; s azalatt izenet jött a templomból, hogy menjenek a templomba. De a predikátor dolga még tovább halad. A kik halották a templomban végbement tanácskozást, megizenték Deáki István öreg esperes embernek, predikátorunknak: álljon félre csak kevés korig is, mert gonosz a végzés ő ellene. Ki is indult nagy csendesesen egy pálczával kezében, kert megül, lovasi predikátortársával, Berényi Ferencz urammal, pinczéhez, mit az ellenkezők midőn észrevettek, őt hegyen-völgyön kergették, de az Isten mégis megszabadította. Ezért a birót három esküdtjével, nagy fustélyokkal maguk elibe hajtották, s a prépost papi hitére megesküdt, hogy addig ki nem megy a faluból, míg a predikátort fel nem dumatja, s ha magukról falu pecsétje alatt levelet nem adnak, hogy nyolcz nap alatt a predikátort kirakodtatják, és az eklézsia jóságát ő neki átírják. S meg kellett lenni a fogadásnak. De Biró Márton prépost azt sem várta be, hanem negyednapra borokat lopatott be a parochiális pinczébe s mindjárt czérgét üttetett, s a czéger alatt lakott a korcsmárossal a tanító harmadnapig. Azután minden jóságát sietve a falu házához hordotta a szegénység, hetedik napon maga a tanító is utánament, nyolczadikon bepecsételtette Biró Márton a parochiális házakat, *s az ott levő imaházacsokát*. De mivel vármegye tisztjét nem látott ott a nép, hanem csak a maguk hatalmaskodó erőszakosko-

dását: a pecséteket leszaggatta, a kulcsokat magához vette és az imaházacskába bejárt, s követeket küldött Bécsbe ő felségéhez, folyamodást nyújtott be a vármegyére, hogy az erőszakoskodásokat akadályozza meg. A káptalan, a miért az ő jobbágyai is egyetértettek a többiekkel, vallásuk oltalmazásában, hármat közülük tömlöczbe csukatott; egyiket, hogy a Bécsbe menőknek lovat is adott, egy hét mulva huszonötöt is esapatott és úgy bocsátotta el őket. A predikátor búzáját, zabját, árpáját a kerítésen vitette be a mezőről éjszaka, mikor aludtak a lakosok, s a háznál levő baromfiakat is ellövöldözték. És jöllehet Bécsből mindezeknek megakadályozására két parancsolt az eklézsia régi falait egyfelől, másfelől a maga házát ugyanarra a helyre rakatta. Imaházunkat is belyukasztotta, de a kulcsait kezéhez nem adtuk, hanem az ablakon bebujván, úgy foglalták el erőszakosan nagy szemtelenséggel parochiális házainkat. 1737. június 20-dikán döntöttek el végre a felső parochiális házakat, pinczét, kamarát, konyhát is. Július 20-án kihányták a mester vagyonát a kis szobából s megizenték, hogy a templomból kihordjuk székeinket, de nem cselekedtük, a miért azután július 21-én, vasárnapi napon, felnyitották a templomot s összevágta, rontottak mindent, még a barát is

MartInVs Biro stVDIosVs egentlorIra,
TVrbaVIt FeLső-Örs! ah Zebaoth oCVLos.

Deáki.¹

A mindenét, csak hitéhez való ragaszkodását el nem vesztett egyház tagjai közül nemes Mórocz Gergely és nemes Tóthy Ferencz 1739. és 1740-ben, a ma is meglevő parochiális fundust adományozták, s arra még azon évben templomot építettek. Bíró Márton meg akarta az építkezést akadályozni, de nemes Mórocz Gergely kezébe vevén azon oltalomlevelet, melylyel II. Miksa Prágából 1571. február 19-éről meghagyta gróf Salm Egyed győri és nemes Thury Márton veszprémi kapitányoknak, hogy kedvelt hivünket alsóörsi nemes Mórocz Györgyöt, a ki Magyarországnak közhaszonra szolgáló dolgokban, nagy segítségére volt, minden vagyonában és jogaiban védelmezzék meg: az utcaajtóban elébe állt a templomfoglaló répostnak, és így szólt: „imé itt van ezen oltalomlevél, ha e vérrel szerzett fundusra bejöttök, vérrel kell elvesznetek“.

¹ Ugyanott 5. lap.

Így menekültek meg másodszor a templomfoglalástól. De kilencz év mulva 1749. december 12. a helytartótanács által, mivel teljesen új templomot építettek s annak megengedéséért a királyi felséghez nem folyamodtak, 100 forintra büntették, mely birság Zala vármegye alispánjának 1750. június 22. kelt nyugtája szerint „a helytartótanács engedelméből a katolikus eklézsiákra osztatott szét és kézbesítés végett a papságnak átadatott“.

Thúry Etele.

EGYHÁZI SZEMLE.

Külföldi egyházi élet.

Hírlapjaink bőséges adatokat szolgáltatnak annak megvilágosításához, hogy minő hatalom lett nálunk az ultramontanizmus. Nap-nap után olvashatjuk, hogy most ez, majd ama congregatio telepedett le édes hazánk földjén, most ez, vagy ama szerzetrend appellál a szőkesfővárosnak, mint patronusnak nagyon is lapos erszényére, de a mely erszény, mintha dagadoznék, ha ultramontán czélokról van szó.

Végzetlen szerencsétlenség egy nemzetre nézve, ha fiainak s leányainak ezrei. sőt tizezrei elszakadnak a nemzet élő testétől és önként szagatják szét ama kötelékeket, a melyek őket nemzetük társadalmához fűzték. De még nagyobb szerencsétlenség ez akkor, ha az elszakadottak egyenesen ellenségei is lesznek a nemzet önállóságának, szabad fejlődésének. Ilyen eredményt a civilizáció összes ismert tényezői közül egyedül a róm. kath. egyház képes produkálni az ő szerzetrendei által, a melyek csak egyetlen czélt ismernek: a „Civitas Dei“ megvalósítását úgy. a mint azt a középkor értelmezte.

A szerzetesrendek célja ma már merőben más, mint nursiai Benedek korában volt. A világról lemondó, elmélkedő, szent és kegyes életfolytatására törekvő szerzetesből ma világ-felforgató lett, a ki az idők kerekeit visszafelé tolni segít. És mert a világ kerekei óriás számú kerekek: azért egyik itt, a másik ott, a harmadik pedig amott kapaszkodik egy-egy kerékbe. Nincs az emberi művelődés rengeteg gépezetének egy kereke sem, a hol ne találhatnánk a monachust. Templomi szószék, iskola, tudomány, irodalom, művészet, politika, közgazdaság, társas érintkezés stb. stb. mind megtalálják a maguk „barátaikat“, a haladás, a szabad élet ellenségeit.

Az egész világon át- meg áthangzik időközönként a „vatikáni fogoly“ panasza: az egyház üldöztetik. Pedig nem az „egyház“, hanem az evangéliumi szabadság üldöztetik. És az

evangéliumi szabadság üldözői épen a panaszolkodó „vatikáni fogoly“ hadserege, a mely „nebántsvirág“. Mert ha a társadalom félredobja a békókat, melyeket ez a hadsereg kezeire és lábaira kíván rakni: akkor már a társadalom „vallástalan“. ha pedig elunva a soha nem szünetelő cselszövényeket, meg is ragadja az ártó kezét s ártalmatlanná igyekszik tenni: akkor „az egyház üldöztetik“. Ugyan mióta lett az emberi élet legdrágább kincsének, mely még magánál az életnél is becsesebb, — mióta lett a szabadság védelme — üldözéssé.

Franciaország azért kergette ki a congregatiókat, mert a nemzet létét és szabadságát veszélyeztették azok. Igaz, hogy egyelőre csak a kormányforma, a köztársaság ellen törtek; de a ki tudja, hogy a kormányformának változása micsoda veszedelmekkel járt az utóbbi 100—110 esztendőben a francziáknál: az bizonyára fogja tudni azt is, hogy a „grande nation“ nem ok nélkül ragaszkodik a ma fennálló köztársasághoz, habár talán az előző kettőnél ez romlottabb is.

És most amaz ezer meg ezer szerzetes, mely a francia határokon kivándorolni kénytelen, egy szerencsétlen invasióval fenyegeti Európa minden államát. Nem annyira számuk veszedelmes, mint az a szellem, a melyet magukkal visznek, a mely mindenütt, valahol talajra talál, hasonló állapotokat fog teremteni, mint teremtett volt a francia földön. Nem attól félnek az egyes államok és népek, hogy ezer meg ezer ingyenélőt kell eltartani, hanem attól, hogy egy láthatatlanul ható ártalmas mérget találnak beoltani a nemzet, az állam testébe. Nem! A szerzetes ma nem ingyenélő, sőt productiv tényező. A karthausi barátok milliárdokat szereztek az ő keserű pálinkájukkal a „méregvásáron“, a francia nemzet számára. A benediktinusok szintén. Mennyi pénzt irányított a lourdesi csoda Franciaország felé! A sacré coeur szerzetesei mint tanítók, a lazariták mint betegápolók és annyi meg annyi szerzet mind-mind productiv foglalkozást űznek.... Csakhogy az a productio végeredményében a szellem szabadságának a lelánczolását idézte s idézi elő.

Nincs az egészséges állami és társadalmi organismus, melyet a szerzetesség szelleme meg ne tudna rontani. Bármily különbözők legyenek is ezek a szervezetek, — mint a hogy az egyéneké is különböző, — de azért a kór csirái befogadására egyaránt alkalmasak. Ha pedig ezek egyszer befészkeltek magukat, meg is fogják találni a helyet, a hol a legnagyobb pusztítást végezhetik. Íme Francziahonban a köztársaság életét ásták alá. Nálunk kétségtelenül a még

meglevő közsabadság romjain a fejedelmi absolutismus felépítésére fognának törekedni.

Nem lehet itt politizálnunk, — ennek itt helye nincs, — de vankak kellene lenni a magyarnak, ha nem tudná meglátni, hogy melyik hatalom a legerősebb támasza ma az „üldözött“ katholicismusnak és nem tudná, hogy ez a hatalom és a magyar nemzet sokszor ellentétes érdekekkel bírnak.

A franciaországi congregatiók sorsa kétségtelenné teszi, hogy sem egykori hazájuk, mely őket most szélnek eresztette, sem pedig azok az államok, melyek előttük a határ sorompóit lezárják, nem a vallás elleni indulattól viseltethetnek. A mai korban minden állam és minden művelt egyén becsüli a vallást és tisztelettel illeti a vallási meggyőződést. Csakhogy a felekezeti egyeduralmi czélokot semmi körülmények között sem lehet azonosítani a vallással, még ha a vallás szolgálai képviselik is ezt és még ha a vallás fogalma alá kívánnák is törekvéseiket becsempészni. Protestáns és róm. katolikus népek s gondolkozó egyesek ma már teljesen egyetértenek abban, hogy a vallás valami benső dolog, az egyén sajátja, nem pedig hatalmi intézmény és társadalmi uralom. Épen ezért világos lehet mindenki előtt az is, hogy olyan törekvések, a melyek valamely állam sorompóit felnyitják a szerzetes-invasio előtt, korántsem a vallásnak, hanem a felekezeti egyeduralomnak az érdekében működnek, hogy ezt más egyéb retrograd irányok előmozdítására felhasználhassák.

Bocsánatot kell kérnem a szives olvasótól, hogy ezeket itt elmondottam, illetőleg előrebocsátottam. Talán volna is némi alapja annak a felfogásnak, hogy a miket előadtam, azok nem „Külföldi egyházi szemle“, hanem a hazai egyházi élet veszedelmeinek a feltárása. Azonban engedjék meg itt az a nyilatkozat, hogy szerény véleményem szerint a távoli vagy közeli külföld egyházi eseményei, ha azokból reánk semmi tanulság nem származik, ha azok egyszerűen csak tudásunkat gyarapítják, épen oly jelentéktelenek a mi egyházi életünkre, akár csak a Mars csillag felületéről, állítólagos lakóiról való hozzávetések. A francia congregatiók sorsa azonban oda kívül nagy tanulságok levonására indította a népeket és nem fog ártani, ha hasonlókra indit bennünket is.

Általános tapasztalat a nagy Németbirodalom körében, hogy a francia congregatio-ellenes törvények óta az ultramontan-ellenes hangulat folyton növekvőben van. Nem mond-

hatjuk, hogy ez a hangulat csak a protestánsoknál volna észlelhető, mert bizony megtaláljuk azt a szabadelvűbb róm. katolikusoknál is, a kik természetesen épen ezért nem is soroztatnak a „jó katolikusok“ közé. Első sorban Badenben indult meg erélyesebben ez az ultramontán-ellenes irányzat, a melyet az a törekvés ébresztett fel, hogy a férfiszertrendek letelepedésének engedélyezését minden áron és minden eszközzel ki akarják erőszakolni a centurmpártiak. Majd Szászországban is erős táplálékot kapott ez a szellem, midőn a szerencsétlen trónörökösnek szomorú esete megvilágosította azokat a cselszövényeket, a melyeket az ultramontán befolyás a királyi udvar és a főbb nemesség körében folytat. A felzúdult protestáns közvélemény, mely élénken tiltakozott Szászország protestáns jellegének megbontása ellen, még a királyt is arra kényszerítette, hogy ismeretes kiáltványában fedezze az ultramontán intrikákat. Bajorországban az országgyűlés ultramontán többségének kemény nyomása és gróf Crailsheim miniszter felett aratott diadala a protestánsokat és a tanszabadság összes barátait egy táborba egyesítette s álláspontjukat megerősítette. Egész Németországban, de különösen a régi Poroszországban éles ingerültség tapasztalható a miatt, hogy a birodalmi kancellár belement a strassburgi egyetemen létesítendő róm. kath. fakultás felállításába. Ezen ténykedésével bizonyára a klerikálisoknak kívánt kedvezni, kik már régóta buzgólkodnak ez irányban, de a közvélemény még sem a tisztán felekezeti szempontból itéli meg e helyzetet és itéli el gróf Bülowot, hanem egyenesen azért és tisztán csakis azért, hogy engedékenységevel egy veszélyes sebet ütött a szabad német tudományosságon, a melyre pedig a németek olyannyira büszkék voltak és méltán. De még nagyobb hatással voltak az ultramontán-ellenes irányzat növekedésére a trieri püspöknek már ismertetett türelmetlen fellépése és az a törekvés, mely Poroszországból, illetőleg a birodalmi kancellártól kiindulva, az ú. n. jezsuitatörvény 2. §-ának az eltörlését célozza. Különösen az utóbbi törekvés mozgásba hozta a nagy tömegeket is. És bármennyire tagadják is a hivatalos állam hatóságai és az ezek szolgálatában álló sajtóközegek ennek a mozgalomnak valóságát, illetőleg jelentékenységét: de annyi már is bizonyos, hogy immár kétséges a szövetségi tanácsban a mondott porosz előterjesztés elfogadásához szükséges többségnek az összehozása, valamint az is, hogy a birodalmi gyűlési választásoknál a jezsuitatörvény szándékolt eltörlése nagyon jelentékeny szerepet fog játszani.

Németországon kívül Svájcban is feltalálható a francia congregatio-törvényeknek az izgató hatása, a mennyiben itt is nagy mértékben foglalkoztatja a közvéleményt, hogy szabad-e az állami közbéke veszélyeztetésével menedéket adni az „üldözött“ szerzeteseknek, a kik francia létükre rossz francziáknak bizonyulván, most más államoknak akarnak jó fiai lenni.

Svájcban a r. katolikusok kisebbségben vannak. Kisebb számuk és még inkább az a körülmény, hogy egy erős, zárt szabadelvű protestáns többséggel állanak szemközt, melyet még szabadelvű katolikusok is támogatnak, megakadályozták, hogy a svájci róm. kath. egyház politikai tekintetben lényegesebb szerepet játszhassék az ország fejlődésében. De ha a szövetségtanácsban nem érvényesülhet is a r. kath. befolyás, az egyes kantonokban, hol ők vannak többségben, az alkotmányszabta határok között teljesen szabad mozgást élveznek a római egyház hívei. Az alkotmány által szabott korlátok közül kiemelendő a szövetségi alkotmány 51. és 52-ik szakasza, melyek a következőleg intézkednek: 51. szakasz. A jezsuiták rendje s a hozzá tartozó társulatok Svájcban sehol be nem fogadhatók és tagjai eltiltatnak az egyházban és iskolában mindennemű működéstől. Ez a tilalom szövetségi határozattal más egyházi rendekre is kiterjeszthető, ha azok működése az államra veszélyes vagy a felekezeti békét zavarja.“ 52. szakasz szerint „új szerzetrendeknek és zárdáknak felállítására, vagy megszüntetetteknek helyreállítása“ nem engedélyezhető.

Ezen utóbbi szakasz értelmében azok a szerzetrendek (a jezsuiták kivételével), melyek az új szövetségi alkotmány életbelépése idejében, t. i. 1874-ben zárdával bírtak, ezt megtarthatják, de új zárdákat már nem építhetnek, illetőleg szervezhetnek. Most a francia congregatio-törvények következtében férfi és női szerzetrendek egész özönnel árasztották el Svájcot abban a reményben, hogy ebben a vendégszerető és szabad államban, a menedékjog czímen állandóan, avagy ideiglenesen bár, letelepedhetnek. A közvéleményt nemcsak a protestáns, hanem még a r. katolikus kantonokban is nyugtalanságba ejtette ez a szerzetes-áradat. A sajtó útján mind élénkebb hangok emelkedtek, melyek felhívták a szövetségtanácsot, hogy erőteljesen lépjen fel a hivatlan és kelleetlen vendégekkel szemben. A szövetségtanács a kérdést nem találta könnyűnek, azért előbb igazságügyi tanácsának a véleményét kérdezte meg s ennek megokolt véleménye alapján kiutasította mindazon szerzetek tagjait, melyek 1874 előtt Svájcban nem bírtak telepekkel.

A szövetségtanács határozata, mely teljesen megfelel az alkotmány rendelkezéseinek és a mely egyhangúlag hozatott, a harcziás és engesztelhetetlen ultramontán köröket „legszentebb érzelmeikben“ mélyen sértette, a minek nem is késtek kifejezést adni sajtójuk útján. Nagy éleselműséggel bizonyították, hogy ez a rendelkezés szükségnélküli szigorra, sőt kegyetlenségre mutat és semmiképen meg nem egyezik a szövetségi alkotmány szabad szellemével és valódi értelmével. Hiszen ezek a hazátlan szerzetrendek csak ideiglenesen telepedtek volna le, a míg tudniillik új munkakört találtak volna maguknak valamely új hazában. Íme — mondják — Svájcából kiutasítják az irtalmas szereteti munkákban foglalatoss szerzeteseket és apácákat, csakhogy kedveskedjenek a szabadkőműves irányú francia kormányoknak, holott az ország szabadságát veszélyeztető anarchistákat megtűrik, sőt a külföld ellen még oltalmukba is veszik.

A r. katolikus lapok többségének ily irányú heveskedő hangja annál nagyobb csodálkozást kelt, mivel nyílt titok, hogy a legtöbb tisztán látó róm. katolikus, sőt ezek között egyenesen egyházi személyek is, nemcsak világiak, nem nézik valami jó szemmel a francia congregatiók beözönlését. Meg vannak még a r. katolikusok is arról győződve, hogy ezen szerzetesáradat teljesen felforgatná a zárdák eddigi birtoklási állapotát, a szerzetrendek erősödése pedig ezenfelül zavarólag hatna a világi papság működésének körére és irányára egyaránt. Mint jellemző tény kell itt felemlitenünk ama csiklandós izü jelenséget, hogy a míg a r. katolikus lapok szinte törnek, rontják magukat a congregatiókért, azalatt épen az erős ultramontán érületű kormányhatósággal bíró Freiburg teljesen megakadályozta eddig azt, hogy francia barátok és apácák határaikon bemenjenek.

Most hagyjuk el a francia congregatiókat s az ultramontán szellem érvényesülésének jelenségeit és térjünk közelebb a mi saját viszonyainkhoz. Arról kívánok beszélni, hogy Németországban nagyban panaszkodnak a theologusok számának apadásáról. E tárgy a sajtóban, sőt még legutóbb a porosz országgyűlésen is megbeszélés tárgyát képezte. Előveszem tehát én is itten, mivel úgy látom, hogy ezt a kérdést valami szerves kapcsolat fűzi ahhoz a másikhoz, a melyet a fenti sorokban elhagytam. Van valami közös érintkezési pontjuk, a melynek feltalálása, mérlegelése nem épen eredmény nélküli a gondolkodó elmére nézve.

Hogy jól megértessem magamat, tehát kissé messziről kell kezdenem, sőt visszatérnem arra a területre, a melyet

el akartam hagyni. Ugyanis ismételem azt, a mit e helyen többször említettem, de a mit e nélkül is tud minden olvasó, hogy t. i. az utolsó negyedszáz év alatt az ultramontán-klerikális szellem óriási mértékben megnövekedett, sőt teljes virágzásra jutott. A francia congregatiók esete a legfényesebb bizonyossága ennek a ténynek. Ha azok nem lettek volna oly erősen munkában, nem igyekeztek volna a már kivirágzott ultramontán klerikális törekvéseket gyors gyümölcsözéshez segíteni, ha ma is oly contemplatív, csendes, világtól elvonult életet éltek volna, mint kölni Brunó, Róbert és Norbert, vagy nursiai Benedek korában, bizony még a legszabadkőművesebb kormány sem vetett volna reájuk ügyet, még a legorthodoxabb protestánsok sem tiltakoznának annyira inváziójuk ellen.

Ez az erős ultramontán-klerikális szellem azonban a róm. catholicismus legsajátosabb szelleme. Növekedése tehát a róm. catholicismus erősödését jelenti, azért a róm. catholicismusét, mely politikai téren a két kard és a két égítest dogmáját vallja ma is, a mely az interconfessionális téren a „compelle intrare“ jelszavát követi ma is. És ez a szellem megijesztette a szabad szellemű kormányokat s megijesztette a protestantismust is. Amaz, nem levén más fegyvere, a törvényhozáshoz, a hatalom eszközeihez nyul, ez pedig tünődik affelett, hogy miképen állhat meg az erős ellenféllel szemben s miképen fegyverezheti fel magát diadalmas harcra. És a mint szemügyre veszi ellenfele fegyverzetét, azt kénytelen tapasztalni, hogy az a régi, kipróbált, sokat ostromlott, de még ma is erős vallási, felekezeti vallásos öntudatban áll. Ellenben ha a magáéra tekint, itt pedig azt látja, hogy a régi kipróbált fegyvereket csak egyes „rozsdás vitézek“ viselik, az újonnan beszerzettek pedig sehogy sem illeszthetők a harcosokra. Látja azt is, hogy más a tisztek, a vezetők képzése és taktikája, más a harc modora, mint a legénységé és hogy a tisztek meg a legénység között igen-igen gyenge lábon áll az összhang. És erre a tapasztalatra megszólal az ijjedtség: hogyan harcolunk összhang nélkül, hogyan leszünk tisztek nélkül, mert csak kevesen vállalkoznak arra a hálátlan szerepre, hogy vezessék azokat, a kiket ők s a kik őket nem értik.

Ilyenformán merült fel most Németországban a theologus hiány kérdése és szoros összeköttetésbe hozatott az ú. n. modern theológiával. Előbb csak az egyházi körök hangoztatták azt az ósdi, avas nézetet, hogy a modern theologia használhat ugyan a tudománynak, de árt az egyháznak. Ma már vannak világiak is, kik úgy gondolkoznak, sőt az országgyűlésen is szóba jött a dolog és itt is kifejezésre jutott

több képviselőnek az a nézete, hogy a jelenlegi lelkészképzés káros az egyházra nézve. Azért kevés, úgy mondják ezek, a theologusok száma, mert a studiumok iránya olyan szakadékot von a lelkész egyéni nézete és a gyülekezet hitvallási álláspontja közé, a mely át nem hidalható s épen azért jó lelkiismerettel bajos is egy komoly embernek egy lehetetlen feladatra vállalkozni.

Ritornal al segno! vissza kell térni a rajzoláshoz! Mind hangosabbá lesz a renaissancenek ez a jelmondata. Vissza apánk hitéhez, vissza a bibliához. Az ultramontanizmus ereje az ő középkori scholasticus dogmáiban volt és van, a miénknek pedig az evangéliumban kell lenni.

Németország, habár újabb időben kebelében is megerősödött az ultramontán-klerikális irányzat, még mindig protestáns állam, mely meg van arról győződve, hogy nemcsak erejét, hanem egész létét is az evangéliumnak köszönheti. Közel négyszáz évre volt szüksége, míg az evangéliumra támaszkodva, kiküzdötte magát abból a szegényteljes állapotból, a melyben Nagy Károlytól I. Vilmosig volt. Azért meg is becsüli az evangéliumot. Ha a kormányok politikából engedményeket tesznek is az ultramontanizmusnak, de az állam, illetőleg a nemzet nem ismeri, nem akarja ismerni ezt a politikai taktikázást.

Csak egy tekintetet kell vetnünk a porosz költségvetésre és mindjárt meglátjuk, hogy mit áldoz csak ez az egy állam az evangéliumi kultusz céljaira. A kultuszbudget tételeiből álljanak itt a következők: 1. Evang. egyházfőtanács: 192,315 márka, 2. evang. konsistoriumok 1.430,669 márka, 3. evang. papság és templomok 1.748,978 márka, 4. a) segély szegény evang. gyülekezetek részére a lelkészi javadalmak kipótlása végett 6.508,903 márka, 4. b) segély újonnan szervezendő lelkészi állások részére 600,000 márka, 4. c) segélyek a törvény alá nem eső állások: ó-katholikusok: részére 48,000 márka, 4. d) segédlelkészi intézményre 200,000 márka, 4. e) segély gyámegyleti célokra 1.076,230 márka, 4. f) segély stólamegváltási célokra 1.500,000 márka; 4. g) segély a „mons pietatis“ alapítására 25,168 márka, 4. h) segély a pogány-missió részére 1500 márka. Tehát személyi kiadások czimén mintegy 13.330,572 márka van beillesztve a porosz kultuszbudgetbe a prot. egyház céljaira. De vannak még egyéb kiadások is felvéve. Ime: 5. a) templomok építésére s fentartására 2.479,000 márka, 5. b) lelkészek, lelkészjelöltek s hivataltól megvált lelkészek segélyezésére 490,643 márka, 5. c) kártalanításokra 100,000 márka. Azaz összesen 16 és fél millió márka az az összeg, melyet a porosz evangélikus egyház

kap évenként az államtól. Pedig ezenkívül a gyülekezeti tagok egyházi adót is viselnek és az egyes gyülekezeteknek ingatlanai és tőkeik is vannak. Vegyük még hozzá, hogy kilencz egyetemen a theol. fakultások fentartására az állam 430.000 márkánál többet fordít, hogy a közoktatás költségeit az állam viseli. Ezekből nyilvánvaló, hogy Poroszország sokat áldoz az evangéliumért. Hát még a többi német államok. Mert egyesek, p. o. Szászország aránylag még bőkezűbb e tekintetben.

És most, emez áldozatokat figyelembe véve, érteni fogjuk azt a megdöbbenést, mely a protestáns németeknél található, mikor azt látják, hogy nincs elég theologus, tehát hogy a nyáj, az evangéliumi hívók serege nem lesz ellátva a kellő számú pásztorral. Már pedig mit ér a fényes tempom, ha nincs a ki benne az evangéliumot predikálja. Pedig nincs, daczára a tisztességesen rendezett lelkészi fizetéseknek. Nincs, mert az ifjuságnak nincs ahhoz kedve, hogy egy lehetetlen harczot vívjon meg lelkében nap-nap után egy egész hosszú életen át: a modern tudós theologus és a népet legeltető jámbor, hívő predikátor harczát. Nincs hozzá kedve! Talán inkább azt mondhatjuk, hogy nagyobb a lelkiismeretessége, mintsem hogy arra a kétszínű szerepre vállalkozzék, a mely reá várakozik. Ha hivei meggyőzéséhez és hitéletéhez kíván alkalmazkodni, akkor saját lelkiismeretén tesz erőszakot; ha pedig hiveit akarja a maga nézeteihez, vallásos meggyőzéséhez emelni, akkor tönkre tesz egy hívő gyülekezetet, mely műveltségi állapotánál fogva az ő lelkivilágához felemelkedni nem képes, de a mely az ily kísérletre elveszti egész hitét s nem nyer érte még csak féltudást sem cserébe. És mindkét esetben csalást követ el a legjobb hiszeműsége daczára is; megcsalja magát, lelkiismeretét, gyülekezetét s egész anyaszentegyházát. Bizony igen-igen szomorú dilemma ez, a melytől úgy kívánnak sokan megszabadulni, hogy távol tartják magukat tőle. Ime ez az egyik vélemény!

Dr. Petersilie statisztikai adatai szerint az 1830/31. tanévben a Németbirodalomban 4267 theologus volt az egyetemen. Ellenben az 1899/900. tanévben 2352. Az apadás 1830-tól 1876-ig, majd 1888-tól maig szakadatlan folyást mutat. De még szomorúbbá teszik ezen absolut számokba foglalt képet a viszonylagos kimutatások. Az 1830/31. tanévben az összes egyetemi hallgatónak 26,9%-a volt theologus, míg 1899—1900-ban csak 7,2%. Ez azonban csak azt mutatná, hogy a többi tanszakokra többen iratkoztak be az újabb időkben, mint régebben. De az már egyenesen megdöbbenítő, hogy míg 1830/31-ben 30.000,000 lakosra esett 4267 theologus, addig

1899/900-ban csaknem kétszer annyi, t. i. 55 millió lélekszám mellett apadt le a theologusok száma csaknem felényire. t. i. 2352-re.

Azonban nem lehet elfelejteni és nem is szabad elhallgatni, hogy feltétlenül téves következtetés volna, ha a theologusok számának szaporodását a vallás és a theologia, az egyház és az egyetemes theol. fakultások között fennálló és kétségtelenül ható ellentétekre kívánná valaki, mint egyedüli okra visszavezetni. Egy oly tünemény, mint p. o. valamely egyetemi tanszak hallgatóinak szaporodása és apadása nem függhet és nem is függ csupán egyetlenegy körülménytől. Hogy most a theologusok száma oly csekély, mint mondtuk, sőt az 1902/3. tanévben még csekélyebb, t. i. 2149, az nem függethet a modern theologia haladásától kizárólagosan. Igen meggyőzően mutatott erre reá az országgyűlésen Althoff ministeriumi igazgató, a ki Schall képviselővel szemben felmentette, hogy az utolsó húsz év alatt 1888-ban volt a legnagyobb a theologusok száma (4799) holott akkor is virágjában volt a modern theologia a tanszékeken. Azóta, — mint mondá — aránylag több pozitív irányú professor alkalmaztatott, úgyhogy az 1888-iki állapotokkal szemben a fakultások inkább pozitív színezetűek és ime az eredmény mégis a kisebb létszám. De már azt Allhoff is elhallgatta, hogy 1888-ra esett a lelkesítő fizetéseknek rendezése, ezen időtájban kezd erősebben tünetkezni a materializmus és a szociáldemokratia elleni visszahatás, s kezd a társadalom vallásosabb szint nyerni; tehát ezek együtt véve hatottak akkor ama nagy eredmény létrehozására.

Kétségtelenül a kérdés egyike a legnehezebbeknek és legkényesebbeknek. Midőn a fentiekben előadtuk a különböző véleményeket, melyek e tárgyban felmerültek, midőn a modern theologia elleni támadásról szólunk, nem tehetjük, hogy ide ne iktassuk dr. Studt kultuszminiszternek az aequilibriumra vonatkozó következő szavait is: „Habár — úgymond — időközben bizonyos feszültség jött is létre az egyház és a theologia között s magának a theológiának a kebelében is; az ilyen feszültséget állami beavatkozással megszüntetni nem lehet. Az evangéliumi szabadság természetéből folyik, hogy a theologiai kutatásnak nem lehet odakiáltani: „eddig és ne tovább.“ Ez a szabadság, mely a reformációval és a reformáció által születt, — elismerem — nincs veszély nélkül; de ezeket a veszélyeket el kell hordozni abban a biztos tudatban, hogy minden szélsőség, minden terméketlen és igazságellenes eszme a szellemi harcban le fog győzteni“.

Nem avatkozhatunk bele a német egyházi férfiak és theologusok vitájába, nem lehetünk ítélő bírák a modern és a positiv theologia küzdelmeiben, de míg egyfelől elismerjük, hogy sok igazság van amaz ítéletben, a mely szerint nem magukban a kérdésekben, hanem ezeknek gyarló emberek által való gyarló kezelésében van a legtöbb baj, más oldalról constatálnunk kell, hogy az evangéliumhoz való visszatérés szakadatlanul jobban és erősebben hódít. Kezdünk visszatérni a rajzolásához.

p-f.

IRODALMI SZEMLE.

a) Hazai irodalom.

Babylonia és Biblia. *Delitzsch Frigyes* előadása. Az új és átnézett kiadás után egyedül jogosított kiadás. 49 képpel. Budapest, 1903. Az Athenaeum kiadása. Ára 1 K. 20 fill. — *Babylon és a Biblia*, írta *Mahler Ede*. Az Uránia kiadása. Hornyánszky Viktor nyomása. Ára 50 fillér.

Egyazon tárgyról csaknem egyidejűleg két érdekes füzetet kaptunk. Delitzsch Frigyesnek, a hirneves assyriologusnak nagy port fölvert föllovasását az Athenaeum magyar nyelvre lefordította és kiadta. Ez az egyik füzet. Az „Uránia“ népszerű felolvasásai között megjelent *Mahler Ede* tanárnak hasonló tárgyú felolvasása. Ez a másik füzet.

Mindkét előadás a babiloniai ékírásos szövegek és a Biblia közötti kapcsolatok kérdésével foglalkozik; mindkét előadás azokat az eredményeket iparkodik a nagyközönséggel megismertetni, a melyeket a tudományos kutatás a babiloniai-assyriai ékírásos szövegek tanulmányozásával elért. Ámde a szempont és a célzat, a melylyel közös tárgyukat ismertetik és méltatják, lényegesen különböző eredményhez juttatják a füzetek szerzőit. Delitzsch a Bibliát kritikai vizsgálat alá veszi és azt igyekszik kimutatni, hogy a Biblia ó-testamentomi részének vallási, erkölcsi és kulturális tartalma a babiloniai irodalom hatása alatt keletkezett. Delitzsch felolvasása tehát kritikai és polemikus. Mahler ellenben apologetikus modorban ír. Szerinte „a Bibliának mindazon egyszerű elbeszélései, a melyekkel zsenge gyermekkorunkban kedélyünket foglalkoztatni és fejleszteni igyekeztek, az assyriologusok legújabb felfedezései által életet nyernek és eleven alakot öltenek. Olyan időben, a mikor az éles kritika már a Biblia *történeti* elbeszéléseinek a hitelességét kétségbe vonta és arra vállalkozott, hogy mind e történeteket éretlen mesékké bélyegezze: Babilonia és Assyria szellemei kikelnek sok ezer éves sírjaikból, hogy csalhatatlan tanuk legyenek a bibliai elbeszélések *történeti magva* mellett“. (5. l.).

Annyi kétségtelen, hogy Babilonia és a Biblia elválaszthatatlanul összefügg egymással, az egyik kiegészíti a másikat. És a Delitzsch-felállította nagy kérdésben az a fő, hogy a Biblia szavait *helyesen fogják fel* és a babilonai-assyriai köemlékek fölratait *helyesen betűzzék ki és értelmezzék* az erre hivatott szaktudósok.

A tárgy a két felolvasásban jóformán ugyanaz. Mindkettő az assyriologia legújabb felfedezéseivel ismertet meg. A közölt anyag azonban Mahlernél gazdagabb, részletesebb és genetikusan kifejtett; ellenben Delitzschnél élénkebb, színesebb s így érdekesebb az előadás. Delitzsch szinte lendületes, költői emelkedettségű egyes helyeken. A Bibliát, írja egy helyen, kelet felől áramló friss, üdítő szél lengi által és gazdagon hulló fényözön árasztja el, világítja végig, még pedig igen intensive, minthogy a héber ókor elejétől végig Babiloniával és Assyriával kapcsolódik össze.

A két aktuális, szinte szenzációs tárgyú füzet minden művelt emberre, de különösen a theologusokra nézve rendkívül érdekes és élvezetes olvasmány. S ha Delitzsch a maga következtetéseiben kissé túllő is a czélon és Babilonia befolyását a Bibliára túlbecsüli is: annyi bizonyos, hogy előadásával sikerült neki egy nagyérdékű és a vallásos hit elevenébe vágó kérdést a tudósok dolgozó műhelyeiből az életbe kivinni és aktuális érdekűvé tenni. Következtetéseiből sokat hibásnak fog felismerni a tárgyilagos tudomány, de a kérdésnek népszerűvé tétele által Delitzsch nagy hírnévre emelkedett.

F.

Imádságok és elmékedések protestáns vallású foglyok számára. Írta *Csiky Lajos* theol. tanár, fogházi lelkész. Kis nyolczadréthben, 218 lap. A váczí kir. orsz. fegyintézet könyvnyomdája. Ára? . . .

Csiky Lajos e könyvecskéje annak a körülménynek köszöni létét, hogy szerzője, mint a debreczeni királyi törvényszék fogházának lelkésze, sokszor megjelenik egy börtönben, a hol szive és lelke szerint szólhat a foglyokhoz, hogy az imádság erejével és az evangélium hatalmával föl-fölrázza azoknak sokszor aivó lelkiismeretét. Szerző közvetlen tapasztalataiból írhatja, hogy sehol nagyobb szükség a vallás vigasztalására, mint a börtönök lakóinál, a kik rendszeren sok viharos napot átéltek. De az is igaz, hogy sehol sem lehet az evangéliumi szavak igazságát jobban tapasztalni, mint a börtönök lakóinál, a hol az ígének némely magja az útfélre, köves földbe és tövis közé esik, de némelyik jó földbe hull és gyümölcsöt terem, ki harmincz, ki hatvan, ki száz-annyit

Ez a kis imádságos könyv az evangéliumot akarja bevinni a börtönök közé. Bűnbánatra akar serkenteni, a hit erejét kívánja a

társadalom esetstípei között föltámasztani, az örök irgalom áldásai-
ban óhajtja részesíteni a megtérő bűnösöket, mert a mennyei bíró
a legnagyobb bűnösnek is fenntartja és eljuttatja a kegyelem áldá-
sát, ha igaz bűnbánattal és töredelmesen megvallja bűneit. Ezért
Csiky L., igen helyesen, tisztá bibliai alapon és szellemben írta
meg ezt az imádságos könyvet. Innen van a könyvben előforduló
sok szentirati idézet; innen a munkának az a módszere, hogy min-
den imádság elé vezérgondolatul egy szentirati helyet tett a szerző;
s végül ez az oka annak a helyes beosztásnak is, hogy nemcsak
a főbb alkalmakról szóló imádságok elé tett az író magvas és erő-
teljes bibliai elmélkedéseket, hanem a IV-ik szakaszban külön bibliai
elmélkedéseket is nyújt az olvasónak.

A könyvecske tartalma három részből áll. Az I-ső rész hét-
köznapok, vasárnapok, ünnepek és úrvacsorai alkalmak szerint be-
osztva, az elítélt foglyok elmélkedéseit és imádságait; a II-ik rész
a halálra ítélték számára való imádságokat és elmélkedéseket; a
III-ik rész a vizsgálati foglyok elmélkedéseit és imádságait tartal-
mazza. Ezeken kívül vannak a könyvben beteg foglyok, kiszabadu-
láshoz közel állók és halálra ítélték számára való imádságok. A
mint ez a tartalomjegyzék mutatja, szerző minden alkalmat meg-
ragad, hogy elmélkedéseivel a foglyok lelkéhez szóljon s azokat az
Isten színe elé vezesse.

Az imádságok hangját, modorát és nyelvezetét szerencsésen
választotta szerző az alkalmakhoz és a célhoz, a melyekre szánta
e gyűjteményt, a mely irodalmunkban hézagpótló. Hitből fakadt,
hitben szilárd könyvecskeje vajha minél több szomorú börtönlakót
megvigasztalna, megtérítene és megjavítana.

Sz.

A Szentföld lovagja. Történeti regény a keresztyénség
első századából. F. Palmié után fordította *halasi Gózon Gyula*,
dömsödi lelkész. Nyomatott Gyomán. 1903. 223 lap, kapható
a fordítónál Dömsödön (Pestm.) 2 K. 25 fill.

A „Szentföld lovagja“ a Sienkiewicz *Quo vadis*-ára s az
Eckstein Ernő *Claudiusok* című regényére emlékeztető mű, mely-
nek cselekvénye Vespasianus római császár és Titus fővezér idejé-
ben játszódik le. A regény hőse Rufus római tribun, a ki e mellett
buzgó, de egy ideig titkos követője az anarchismus hírében állt
keresztyénségnek. A regény irányzata kimutatni azt, hogy a keresz-
tyénség ereje miként alakítja át, szüli újjá a hívő egyén lelki világát
és jellemét, mint teszi Rufust valódi keresztyén lovaggá, a Szentföld
lovagjává. A regény cselekvénye nagyrészt Jeruzsálemben játszik,
a melynek fanatikus zsidósága ekkor lázad föl a Gessius Florus

helytartó által szertelenül üzött római zsarnokság ellen. Rufust Gessius helytartó féltékenységből rablógyilkosokkal meg akarja öletni, de a helytartó neje, Fulvia a súlyosan megsebesült Rufust előbb maga veszi gondos ápolás alá, azután a jeruzsálemi rabbi házában ápoltatja, a hol Rufus beleszeret Thámárba, a rabbi szépséges leányába. Mire Rufus fölgyógyul, kitör a zsidó lázadás, mert Gessius helytartó minden áron birtokába akar jutni a jeruzsálemi templom kincseinek. Rufus a Titus vezetése alatt álló római hadseregben hősiiesen küzd a zsidók s ezek között a Thámár atyja ellen is, a ki a fegyveres zendülésnek egyik fővezetője. A rómaiak győznek, Jeruzsálem elbukik, de Rufus megmenti és nejévé teszi Thámárt, a ki előbb a keresztyén hitre térít. Kitűnőek a regény mellékalakjai: a pénzsóvár és erőszakos helytartó, a hiú és élvhajász Fulvia (a helytartó neje), a Thámár fanatikus atyja és fia Jochanan, a ki később szintén keresztyén lesz. Megkapóak a helyzetrajzok: a zsidó páskaünnep, a keresztyének titkos agapéja, a jeruzsálemi zendülés, a római triumphalis bevonulás, Rufus és Thámár herculanumi csendélete és a Vezuv borzasztó kitörése, a mely a boldog keresztyén pár, Rufus és Thámár életének is véget vet. — A rendkívül érdekes és tanulságos regény, melyet Gózon nagy gonddal és jó magyarsággal fordított, nagyon érdemes az elolvasásra.

S—s.

b) Külföldi irodalom.

Schultze, Das Bleibende in der Lehre Jesu. Berlin (Schwetschke & Sohn), 1902. 90 lap. Ára 1.50 márka.

A keresztyénség maradandó jellegének a kérdését a XVIII. században felszabadult emberi szellem behatása alatt régebben *Schleiermacher* a „vallásról“ szóló „beszédeivel“, s legújabban *Harnack* vetette föl „a keresztyénség lényege“ cz. művével. Mindkét mű örvendetes jele az újból fölébredt vallásos érdeklődésnek, másrészt nyilvánvaló bizonyosága annak is, hogy modern eszmevilágunk s a hagyományos keresztyénség világa között áthidalhatatlan úr tátong. *Harnack* oly módon vélte a két világnézet közötti ellentétet elháríthatni, hogy különbséget tett a keresztyénség tradicionális és 3 első evangéliumi alakja között, s ez alapon sürgette az ev. egyházak reformját az eredeti keresztyénség szellemében.

Szerzőnk *Harnack* fejtegetéseivel szemben keresi Krisztus keresztyénségében azt az általános, sőt örök érvényű lényegyet, a melylyel a modern világnézet összeegyeztethető. E végből kimutatja, hogy Jézus keresztyénsége kora eschatologiai képzeiteiből kihüvelyezendő, mert csak így lehet az ő evangéliuma a modern embernek is általánosan követendő életelve. E keresztyénségnek első lényeges darabja s Jézusnak is örök időkre szóló sarkalatos meggyőződése, hogy *Isten a mi Atyánk*, minden más csak hija vagy bővebb kifejtése az egyetlen s felette termékeny gondolatokban gazdag meggyőződésének. Isten részéről magában foglalja e meggyőződés az atyai gondviselést, parancsolatot és könyörületet, s az ember részéről a fiúi bizodalmat, engedelmességet és háládatosságot, vagy rövidben kifejezve: az atyai s a fiúi szeretetet.

De az istenszeretet elválaszthatatlan az *emberszeretettől*. Az Isten iránti fiúi, és a felebarátok iránti testvéri szeretet Jézus evangéliumának a modern emberre nézve is örök érvényű magva. Ezzel — mint azt a hegyibeszéd is igazolja — a vallás az életbe van átültetve, s a keresztyén embernek minden cselekvősége vallásból és vallásban való cselekvőség, vagyis a vallásosnak és az ethikainak egysége. Isten a mi Atyánk, s az emberek a mi testvéreink, ez az evangélium örök tartalma s a boldogító hit, a mely meggyőzi a világot. A szeretet az evangélium örök érvényű alapelve, mely átalakítja a világot egy nagy szeretettedékenységgé, a melynek aztán hol subjectuma, hol objectuma az ember. Az emberiség egy nagy szeretetközösség, valósággal egy nagy isteni család, a melyben a világ ethizálása, úgyszólván istenesítése a legfőbb feladat. A miért is a vallás egy „nagy gyakorlati hypothesis“, a melynek értéke

annak gyakorlati megvalósulásában van. Az evangélium isten- és ember-szereteti alapelvénel nemesebb és magasabb élettartalom és életbölcsesség nem is képzelhető, s ez a legbiztosabb és legboldogítóbb kalauz az élet tengerén. A keresztyénség tehát nem tanrendszer vagy valamelyes vallásos és erkölcsi szabályoknak a foglalata, hanem első sorban maradandó érvényű élet- és világnézet.

Ez alapon Jézus evangéliuma elsőrangú kulturhatalom. A keresztyénség eme oldalát Harnack nem domborította ki eléggé. A világ javait mértékkel és méltósággal, azaz az istenfiúság s a testvéri szeretet szellemében kell munkálnunk és élveznünk. Az evangélium egyik legfőbb célja az Isten fiainak családjává átalakítani az embervilágot. Ez adja meg a kulcsot az evangéliumnak a gazdagsághoz, a szegénységhez, a családhoz és az államhoz való viszonya helyes megértéséhez, s egyúttal kellő megvilágításba helyezi a korunkat oly erősen mozgó szociális kérdést. A társadalmi ellentéteknek a szeretet parancsolata szempontjából való kiegyenlítése itt a főfeladat. A szeretet a szociális kérdés lehető megoldásának a titka s a kulturális haladásnak is egyetlen feltétele. Az egyenlítő ki a fajok és nemzetiségek nagy ellentéteit, s megalkotja az emberiség végső céljaként az Isten fiainak nagy népcsaládját. Ez oldalról tekintve a vallásnak és az erkölcsiségnek magasabb egysége, a melyben az emberszeretet bármely alakja az istentisztelet egyik nemének tekinthető. A világ evangélizálásának nagy gondolatát a keresztyénség s annak hivatalos orgánuma az egyház még meg nem valósította. E tekintetben az ev. prot. egyházra is még igen nagy feladat vár. A gyakorlati élet keresztyénsége maig sem áll arányban a theol. tudomány keresztyénségével. Luther helyesen mondta, hogy a hűséges és szorgalmas cseléd végez olyan Isten előtt kedves szolgálatot, mint a szerzetes vagy az apácza. Az evangélium a világ számára való, ép azért a világot az ev. ker. ember nem kerülheti. E tekintetben Harnack mellett még Paulsen is téves nézetet vall a keresztyénségről, a midőn annak világgellenes, askétikus jelleget tulajdonít. Más szóval kifejezve: transcendens jellegéből át kell ültetnünk a keresztyénséget a világba és az életbe. Ez élet számára „Jézus a mi vallási és erkölcsi geniusunk“ a maga szoros összetartozásában, sőt egységében, s Jézus a mi erkölcsi példányképünk, úgyszólván a mi megtestesült emberi ideálunk, a mivel az életnek nagyobb jelentőséget tulajdonított és magasabb rendeltetést biztosított. Ez alapon az ő keresztyénsége nem rendszer, sem törvénykönyv, hanem „eine ebenso schlichte, wie grandiose Welt- und Lebensauffassung.“

Ím ez Schultze művének rövid tartalma, mely kereste és megtalálta „a maradandót Jézus tanában“ a világ és az élet számára. Korunk válásossága forrongásban, a haladás útján van. Egy Schleiermacher, Harnack és Schultze műve nagyban hozzájárult világunk és életünk vallásos-erkölcsi megtisztulásához.

Sz. M.

Reischle: Christl. Glaubenslehre in Leitsätzen für eine akademische Vorlesung entwickelt. Zweite Auflage der 1899 als Manuskript gedruckten Leitsätze. Halle a. S. (Niemeyer A.), 1902. 158 lap. Ára 2 márka.

Az ismert nevű szerző műve helyet kér *Kaftan* és *Schultz* dogmatikája mellett. Az újabb göttingai theol. iskola szellemében van megírva, s annak egyik igen érett terméke. Az előmunkálatokat e művéhez a „Zeitschrift für Theologie und Kirche“, a „Theol. Studien und Kritiken“ s a „Chr. Welt“ hasábjain tette közzé a szerző.

Művét a bevezetésen kívül két főrésze osztotta, a melyek egyike „a ker. hittan alapját“ veti meg, s másika annak „rendszerét“ építi fel. Az alapvető rész főbb szakaszai: a keresztyénség, mint vallás lényege, a ker. vallás igazsága s a ker. hitismeret s a ker. hittan egymáshoz való viszonya, míg ezzel szemben a rendszeres vagy kifejtő rész három szakaszban tárgyalja: Istent és a világot, Istent és az Úr Jézus Krisztust és Istent és a Szentlelket. A rendszeres vagy kifejtő rész tárgyalása *Kálmán*, *Kahnis* és *Schweitzer* dogmatikai rendszerére emlékezteti az olvasót, míg az alapvető rész, „a dogmatika prolegomenája“ az óprot. hittani rendszerekre látszik utalni.

A ker. dogmatika a ker. hit tartalmának a maga egyetemes érvényű igazságában való rendszeres előadása, mely mint ilyen encyklopaediailag véve „normatív“ és nem „históriai“ jellegű tudomány. A Krisztusban vetett hit a keresztyénség központja, a melylyel szerves összefüggésben van az Istenben vetett hit specifikus ker. tartalma. A vallásos élet sajátos jellege egy természetfeletti hatalom bizonyosságában, azzal való sajátos érzelem és akaratviszonyunkban s az azzal való személyes életközösségünkben keresendő, s kihatással van az ember aesthetikai, tudományos és erkölcsi szellemi tevékenységére egyaránt. A vallásnak tisztán elméleti, aesthetikai, eudaemonista és moralista értelmezésével szemben a tudós szerző a vallás gyakorlati meghatározásának a híve. A vallásoknál különbséget tesz természet-, nép-, törvény- és megváltás-vallások között. Objective véve a történeti keresztyénségnek a Krisztusban megjelent isteni szeretetről való evangélium, s subjective véve hálás fiúi viszont-szeretet a ker. embernek Krisztusban való életében.

A ker. vallás *lényegének* meghatározása után a ker. vallás *igazságának* meghatározására tér át a szerző. Itt egyenként ismerteti az Isten létele mellett hagyományos elméleti bizonyítékoknak hiányos voltát, s alapját veti meg a ker. hit kijelentésszerű jellegének. Majd rátér a ker. hitismeretről s a ker. hittanról szóló szakaszban a reformáció s a reformátori hitvallások dogmatikai jelentőségének s az újabb dogmatika különböző módszereinek ismertetésére. Jól mondja, hogy az egyházi tan- és életfejlődés legjelentékenyebb korszaka a reformáció, mint a bünbocsátó isteni kegyelem evangéliuma a Krisztusban, a melylyel szemben a keleti egyháziasság „gnosis és kultusmystika“ s a római „merev hierarchiai

törvényszerűség." Az orthodox egyházi dogmatikában az írás és a traditio a döntő, míg az újabb hittani rendszerekben a ker. vallásos tudat, a spekulatív felfogás s a felekezeti és bibliai szempontok módszerei lépnek előtérbe. Legújabbban *Ritschl* Krisztus megváltói igéjét és életművét tette a dogmatika központjává, és pedig bő felhasználásával az új-szövetségi bizonyosságoknak s a reformátori egyházi hitismeretnek. *Ritschl* moráltheológiája a hittanban is egységes vallásos erkölcsi világnézetre törekszik az embernek az Istenhez, a világhoz és az élethez való viszonya tekintetében egyaránt. A dogmatikának különben thetikus, apologetikai és kritikai eljárást kell követnie a ker. hitrendszer fölépítésében és kifejtésében.

Magát a hittani rendszert hármas alakban építi fel. Így mindenekelőtt ismerteti Istennek a Krisztusban kijelentett lényegét, s a véges és erkölcsi világhoz való viszonyát, vagyis fölépíti a ker. theológiát, anthropológiát és hamartológiát. Majd rátér Krisztus személyiségének és művének rajzára, s itt nem egy ponton találó megjegyzések és becses adalékok találhatók a krisztologiai probléma helyes megoldásához. Az írás, a történet s a vallásos tudat követelményei itt a döntők, vagyis a Krisztus istenségét gyakorlati, történeti és szellemi erkölcsi érdekek kívánják a keresztyénségben. Végül a Szentlélek tanában a soterológiát és az eschatológiát tárgyalja a személyes üdvészajátítás, az egyház, a sákrámentumok s a ker. teljesség szempontjából egyaránt. Igen szépen fejtegeti többi között a 120—123. §-ban az isteni kegyelem és az emberi szabadság közötti viszonyt, történeti és vallásos ethikai alapon föltüntetve a probléma összes mozzanatait.

Fejtegetéseinek eredményét így foglalja össze a szerző: A ker. hittan rendszeres fölépítéséből kitűnik, hogy a ker. hitnek három nagy hatalmassága az Isten, a Krisztus és a Szentlélek. A ker. ember hite nem vonatkozik csupán egy személyes, szellemi vagy világot alkotó és önmagát kijelentő és közlő Istenre, hanem arra a mennyei atyára is egyszersmind, a ki az emberiség története folyamán a Jézus Krisztusban kiengesztelő Istennek jelentette ki magát s a Jézus szelleme által saját örök lényegében való örök részvételre is képesített bennünket. Ebben rejlik a mi ker. hitünk egysége, s kiváló gyakorlati vallásos erkölcsi jelentősége, mely hit arra az egy örök Istenre irányul, ki az emberiség történetében üdvünket eszközölte.

E jeles és felette tartalmas dogmatikai vezérfonalat, mint érett tud. theol. és vallásos erkölcsi meggyőződés produktumát, melegen ajánljuk szakférjaink és lelkészeink szíves figyelmébe.

Sz. M.

**A Magy. Prot. Irod. Tars. pénztárába
1903. évi április 1-től 30-áig befolyt összegek
kimutatása.**

1. Pártfogó tagok kötvényei után 5%, kamat: 1903. évre:
Pozsonyi ág. hitv. ev. egyház.

2. Alapító tagok kötvényei után 5%, kamat: 1903. évre:
Fehérkomáromi ág. hitv. ev. egyházmegye, dr. Erdős József Debreczen, Pokoly
József Kolozsvár, dr. Tüdös István Sárospatak, Bende Andorné Miskolcz (6 K.),
Fogarasi ev. ref. egyház, Budapesti ev. ref. theol. önképző-kör.

3. Rendes tagok 12 koronás tagsági díjaiból: 1903-ra:
Somlyóvidéki ág. hitv. ev. lelk.-egylet, Daray Vilmos Kis-Kőrös, Nagy József Nagy-
Szeben, Gyórfy József Hódmezővásárhely (6 K.), Zoványi Jenő Sárospatak, dr. Masznyik
Endre Pozsony, Beliczay Béla Budapest, Budapesti ág. hitv. ev. egyházmegye, Buda-
pesti ev. ref. theol. tanári kar, Haypál Benő Budapest, dr. Kiss Károly Budapest,
Kovácsy Sándor Budapest, dr. Sztehló Kornél Budapest, Fabiny Gyula Budapest,
dr. Szelényi Aladár Budapest, dr. Szterényi József Budapest, Kiss Lajos Gárbócz,
Biharnagybajomi ev. ref. egyház. **1902. és 1903-ra:** Vékony István Hódmező-
Vásárhely, Halasi községi iskola hitoktatói, dr. Lakos Béla Pápa. **1901. és 1902-re:**
Csánki Gyula S.-Szt-György. **1901-re:** Szabó István T.-Szt-Miklós.

4. Pártoló tagok 6 koronás tagsági díjaiból: 1903-ra: Gál
Lajos Halas, Pázsit Antal Halas, Rác Lajos Sárospatak, Borsos Sándor Kolozs,
Botos József Parasznya, Kenessey Kálmán Budapest. **1902-re:** Zilah Benő Halas.
1902. és 1903-ra: Szombath György Rimaszombat.

5. Segítő tagok 3 koronás tagsági díjaiból: 1903-ra: Babó
Elek, Babó Sándor, Kellner Samu, Silling Elek, Topán Imre Halason. **1902-re:**
Fülöp Sándor és Vass Árpád Halason. **1902. és 1903-ra:** Martini József Halason.

Összesen befolyt 518 korona.

Budapest (IV., Deák-tér 4.), 1903. május hó 1-én.

Bendl Henrik,
társ. pénztáros.

Tájékozás

a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság felől.

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság célja, hogy az evangéliumi protestáns tudományos egyházi és népszerű vallás-erkölcsi irodalmat művelje, terjeszse, s az egyházi életet evangéliumi alapon irodalmi úton ápolja és fejlessze. Ezekre a czélokra jelenleg a következő kiadványai szolgálnak:

I. Protestáns Szemle.

Protestáns havi folyóirat. Megjelenik (július és augusztus kivételével) minden hónap 15-én, évenként 10 füzetben 40 íven. Tartalmát irányozzikkék, tanulmányok, kisebb monografiák, hazai és külföldi egyházi és irodalmi szemlék képezik. Czikkei a tudomány színvonalán állnak, de a nagyközönség által is élvezhető módon népszerűsítőleg vannak kidolgozva. *A Protestáns Szemlé a Magyar Prot. Irod. Társaság pártfogó, alapító, rendes és pártoló tagjai tagdíj fejében kapják.* Előfizetési ára nem tagoknak egész évre 8¹/₂ kor. Most a XV-dik évfolyam járja.

II. Tudományos könyvek.

Tudományos egyházi, főleg egyháztörténeti művek sorozata, melyben kidolgozott egyháztörténeti eredeti monografiák és theologiai tudományos munkák jelennek meg. Évenként egy kötet, eddigelé 14 kötet. *A Társaság pártfogó, alapító és rendes tagjai tagdíj fejében, a többi tagok kedvezményes áron kapják.*

III. Egyháztörténeti Adattár.

M. prot. egyháztörténeti okmányok gyűjteménye. Évenként egy kötet, 10—12 ív terjedelemben. *A pártfogó, alapító és rendes tagok tagdíj fejében kapják.*

IV. Házi Kinestár.

Vallás-erkölcsi építő könyvek sorozata, főleg a művelt közönség számára. Első kötet: *Csendes órák*, angolból fordította *Szász Károly*, dunamelléki püspök. Második kötet: *Mártha és Mária*, francziából fordította *Vargha Gyuláné*. Harmadik kötet: *Áhitat szeretet*. Vallásos költemények, írta *Szabolcska Mihály*. *A segítő tagok tagdíj fejében kapják, a többi tagok külön fizetés mellett.* Ára csinos vászonkötésben minden egyes kötetnek 2 kor., diszkötésben 4 kor.

Mindeme kiadványok megrendelhetők a Társaság főbizománysánál, *Hornyánszky Viktor könyvkiadónál* (Budapest. Akadémia bérháza). *A reklamációk is hozzá intézendők.*

V. Koszorú.

Vallás-erkölcsi népies kiadványok sorozata. Elbeszélések, életrajzok, történeti rajzok, hiterősítő traktátusok. Évenként 10 füzet, eddig 90 füzet. *A segítő tagok tagdíj fejében kapják, a többi tagok külön fizetés mellett.* Ára füzetenként 8 fill., 15 füzetből álló kötetenként 1 60 kor., 5 füzetből álló kötetenként *Protestáns Családi könyvtár* czímen 60 fill.

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaságnak tagja lehet bármely magyar honfi és honleány, a ki a Társaság célját előmozdítani hajlandó s ez irántszándékát vagy a titkárnál (*Szóts Farkas*, IX. Kálvintér 7. sz.) vagy a pénztárnoknál (*Bendl Henrik*, IV. ker. Deák-tér 4. szám a.) bejelenti. *Pártfogó* tag az, a ki egyszer-mindenkorra ezer koronát fizet vagy kölvényileg biztosít, *alapító* tag az, a ki egyszer-mindenkorra kétszáz koronát fizet vagy biztosít a Társaság javára. *Rendes* tagok évenként 12 korona tagdíjat, *pártoló* tagok évenként 6 koronát, *segítő* tagok évenként 3 koronát fizetnek.

A MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG
KIADVÁNYAI

PROTESTÁNS SZEMLE.

SZERKESZTI

SZŐTSFARKA'S,

THEOL. AKADÉMIAI TANÁR,

A MAGYAR PROT. IRODALMI TÁRSASÁG TITKÁRA.

A Protestáns Szemle, mint a Társaság folyóirata,
július és augusztus kivételével minden hó 15-én
jelenik meg.

Az egész évfolyam előfizetési ára nem tagoknak 8 kor.

BUDAPEST,

HORNÝANSZKY VIKTOR CS. ÉS KIR. UDVARI KÖNYVNYOMDÁJA
1903.

TARTALOM.

I. Értekezések és tanulmányok.

	Lapszám
1. Bethlen Gábor academicum collegiuma. <i>Váró Ferencz</i>	325
2. Péter apostol római püspöksége. <i>Stromp László</i>	337
3. Sabatier dogmatikai rendszeréről. (Befej. közl.) <i>Lenz Géza</i>	349
4. Pathay István Belényesbe menetelének oka és ideje. <i>Thúry Etele</i>	361

II. Tárca.

Az ótestamentum maradandó jelentősége. <i>j. v.</i>	367
---	-----

III. Egyházi szemle.

Külföldi egyházi élet. <i>p-f.</i>	374
--	-----

IV. Irodalmi szemle.

a) Hazai irodalom:

1. Somogyi Ede: Szumirok és magyarok. <i>V. F.</i>	385
2. Csiky Kálmán: Tacitus fönmaradt összes művei. <i>S-s.</i>	386
3. A Nagypénteki Református Társaság Évkönyve és Emlékkönyve.	388
4. Horváth Ödön: Jogakadémiák és jogi vizsgálatok.	389
5. Székely György: Művészet és erkölcs.	390

b) Külföldi irodalom:

1. Hilty: Briefe. <i>Sz. M.</i>	391
2. Warneck: Luther als Erzieher. <i>Sz. M.</i>	394

Kérelem a Társaság tagjaihoz.

Társulatunk legutóbbi közgyűlése a módosított és megerősített alapszabályokban a *segítő tagok* évi tagdíját 3 koronában, könyvilletményét a *Házi Kincstár* egy-egy kötetében és a *Koszorú* tíz-tíz füzetében állapította meg; s ez irányban az elnökség egyházmegyénként taggyűjtésre kérte föl a prot. közönséget.

Tisztelettel és bizalommal kérem társulatunk tagjait, hogy sziveskedjenek minél számosabb segítő és másféle tagot toborzani.

A titkár.

BETHLEN GÁBOR ACADEMICUM COLLEGIUMA.*

A Bethlen-kollégiumnak jelentősége és dicsősége abban az alakító erőben van, a melylyel a nemzeti társadalomra hatott. Közsorsúiak gyermekeit emelte föl százával a közélet tényezőivé, tette jobb családoknak alapítóivá. Ezek a családok azzal, hogy gyökereik mégis a köznép rétegeibe nyultak, szilárdították Erdélyben az itteni nemzetiségi viszonyok miatt mindig rengésnek, rázkódásnak kitett magyar földet.

Székely fiúkat telepített ki a kollégium százával. És ez erősítő, jóltevő dolog volt a székelysége is, de a vármegyékre is, a hol szorgalom és takarékoság erényei általában sohasem voltak sem az öröklésnek, sem az alkalmazkodásnak olyan érett magvú gyümölcsei, mint a jobbágytalan, de nem is jobbágyi sorsban élő székelyeknél. A vármegyék egy, két, vagy fél jobbágytelkes, „háromszilvafás“ kis nemessége lanyhábban iparkodott, s minden sorsnak könnyebben adta magát, mint a valamiképen közébe telepedett önértetes, öntudatosan törekvő, s valamennyire iskolázott székely ifjú. Ez, ha amazoknak közéjük házasodott, erélyt, szívósságot vitt be egy-egy egész ágas-bogas familiába, s a községökbe.

Azok, a kiket a kollégium czipóval táplált, s mérsékelten egyéb javakhoz is segített, de a kiktől viszont az iskolai köztársaságban többé-kevésbé sanyarú munkát, szolgálatot, mindenestre legalább is béketűrést, minden kényelmeskedésről való leszokást, s egy sajátyszerű, félig klastromi, félig tábori életrendhez való alkalmazkodást kívánt; a kiket kifejtett tehetségeik, szorgalmuk, életrevalóságuk egy pár évre ebben a társadalmi rendben, ennek a fentartásában vezérlő szereppel, szolgaság árán szerzett urasággal kecsegtetett, s jutalmazott: azokból többnyire emberek lettek. Igaz, hogy finomság nélkül valók. Igaz, hogy több erelylyel és önérettel, mintsem tapintattal és hajlékonysággal fordultak ki az életbe. A kigyó-kosságot és galamb-szelidséget egyelőre inkább, ha prédikálni

* Részlet a szerzőnek kéziratban levő nagyobb munkájából.

tudták, hogy majd a külső életben vegyenek belőle több-kevesebb tanulékonyssággal és sikerrel leczkéket. De legalább egészen nemzeti erényeknek a kinövései voltak a főbűneik. A társadalom is megszokta ezeket. Csak Erdély uniója óta nézte kényesebben bíráló szemmel az erdélyi kollégiumok közt elül az enyedinek régi nevelési eredményeit.

Valóban a politikai unióval, s még inkább a magyarországi református egyházkerületek zsinati uniójával és, a mi ennek nyomán jött, az országos középiskolai törvénnyel éri el, de szükségképen eléri a Bethlen-kollégiumot a lefokozás sora előbbi jelentőségéről, s az átalakulás kényszere nevelési eszményeit, feladatait, egész rendszerét illetőleg.

Most, a mikor a Bethlen-kollégium régi eszményeit nézvéen, már befejezett korszakra tekinthet vissza: világosabban ítélniük meg, hogy mi volt tulajdonképen az intézet. Az erdélyi fejedelmi kor magyarságának és szabadelvű kálvinizmusának nemzedékeket kiköltő és kirepítő fészek-telepe.

De, hogy ez volt és ez lehetett: azt az intézetnek nem csupán növendéksegélyező rendszere, hanem mindenkorai tanulmányi és tudományos színvonala is magyarázza. Ezen is sarkallott az intézetnek híressége és látogatottsága. Ettől is ép úgy, mint jótékonyágától vagy olcsóságától, függött az, hogy nemzettársadalmi hivatását milyen arányokban tölthesse be.

I.

Az alapító fejedelem ép oly erélylyel és áldozatokkal gondoskodott vala az intézet tudományos színvonalának magaságáról, mint a tanulók anyagi ellátásáról.

Bethlen Gábor az 1622. év első napjaiban köti a nikolsburgi békét. A már elért királyi czimről, s arról a czélról, hogy a szétdarabolt Magyarországot egyesítse, le kell mondania; de Kassa, hét vármegye, s a két herczegség Sziléziában őt uralják. Ő még így is kezében tartja nemzete jövő sorsát.

Harmadik éve már, hogy Erdélytől távol van. Most készül hazatérni. És a béke áldásainak valami hatalmas forrását megnyitni: nagy lelkének felmerülő vágya.

Kassáról feleségével, az áldott lelkű Károli Zsuzsánnával fog útra kelni Erdély felé, országgyűlést megnyitni. De a beteg fejedelemasszony élete végét járja. Végrendeletének pontjaival foglalkozik. Ime hát a nagy javak is, az enyedi-miriszlói jószágok és tartozékaik, a melyeket, mint fiskális

javakat adományozott vala Bethlen. fejedelemsége küszöbén (1614. szept. 1—3 napjain) a feleségének, maholnap visszaállanak már a gyászt öltő férjre, a fejedelemre. Hadd jusson majdan e javaknak valami nagy célú, örök időkre szóló rendeltetés.

A gondolat alakot öltött már a fejedelem lelkében. Kasán, a békekötés végrehajtására küldött császári biztossal, Hermann Frigyessel, márczius 17—24-dike hetében, sokfélék-ről, bizalmasan, többször hosszan tárgyalt. Szóba kerültek híres, eszes, tudós férfiak is — oda kint Sziléziában, — a kik közül a fejedelem szeretne egyet-kettőt tudományok tolmácsának magához, Gyulafehérvárra, fejedelmi javadalomra meghívni. Székvárosának, Fehérvárnak emelése is egyik becsvágya vala a Bethlen lelkének.

Elküldi egy külön követét, Magdeburger Joachimot Sziléziába, oppelni új szomszédjához, Keresztély János herceghez, iskolaalapító terveinek közlésével, három-négy tudósak ajánlását kérni tőle.

Ez időben, márczius 19-én bocsátja ki a meghívót a Kolozsvárt, május 1-jén megnyitandó országgyűlésre. S a fejedelmi előterjesztésnek nevezetes egy pontja lesz — a hazában megfogyatkozott tudós emberekről való gondoskodás szándéka. Erre a rendek az „akadémiának erigálásáról“ szóló határozatukkal felelnek.

Az első tudós férfiú, a kit Bethlen, a Keresztély János herceg ajánlatára, Gyulafehérvárra meghív, Opitz Márton, a liegnitzi hercegi udvarban hivatal nélkül, de nagy kedveltségben, kegyben állott 24 éves ifjú, német és újlatin poeta és tudós filologus. Később a német irodalomnak híressé lett alakja.

Nyár elején érkezik meg, s egy évet tölt itt. Foglalkozásait az első hónapokban, egy költői levelében, maga rajzolja. Reggel Cicerot magyarázza „húnjainak“, reggeli után Horatiust. Egy rövid órát pedig a fejedelemnél tölt, tudományos tárgyakról értekezve. Otthon görög s római írókat olvasgat és — utánoz. Majd kedvese körében szórakozik. Római régiségeket kutat a város határán. Férfiak nyers multságait szemléli. Ki-kilovagol a szabadba. Mindezekben kedve telik, noha csak azért, mert — egyre jobban kívántatják vele odahagyott hazáját.

Rátartós és szeszélyes egyén volt, el is únta itt magát: verseiben vallja és festi ezt. A fejedelemnek azonban nagyon is igyekezett kedvében járni. — Ezt üdvözlő versei s egyebek is mutatják. „Zlatna . . .“ czimű — egyik legjobb — költeménye itteni kirándulásainak emléke. Erdélyi régészeti tanul-

mányainak volna terméke „De Dacia antiqua“ czimen emlegetett, de soha ki nem adott műve. Unatkozásához makacs hideg-
lelés járult, a melyből ki sem gyógyulva bucsúzott Erdélyből.

Még rövidebb volt az itt időzése Kopisch Jakabnak, a kit szintén Keresztély herczeg küldött a fehérvári gimnázium oszlopául, meg a fejedelem unokaöccse egyik vezetőjéül. Megfordult itt, s hazatért. Ezt is csak Opitznak a verséből tudjuk róla.

A fejedelem nem ért rá hamarjában újabb kísérleteket tenni külföldi tudósok betelepítésével. Ismét fegyvert kellett fognia.

Megelégedett azzal, hogy kollégiumának jóra való, tanult magyar rektorai vannak, a milyen Balai Mihály, a ki a fejedelem-asszony temetésének gyulafehérvári szertartásán, mint szónok is szerepelt vala; Petri Ferencz, a ki később dézsi első pap lett.

Tetszett, hogy a tanítás vezérlete a szerencsésen kiválasztott Keresztúri Pál kezében van. Ez a „gyermek-tanítani ritka és példa nélkül való ember“, a hogy tanítványa, Bethlen Miklós jellemzi, ebben a kollégiumban fejtette ki józan módszerét, a melyet a magyar tanításügy története jelentősége szerint méltat.

Melléje, Opitz után, vagy tán még ennek ittlétében, Csulai Györgyöt, a ki később enyedi első pap, s esperes, majd püspök lett, alkalmazták rektornak; de csak nagyon rövid ideig tanított itt.

Bizonyos, hogy a kollégiumban Geleji Katona István is sűrűn hallatta és ragyogtatta egyházi tudományosságát. Ő előbb a fejedelem unokaöccsének nevelője, most a fejedelem udvari papja volt. Mint ilyen, hihetőleg csak időnkint, bejár a kollégiumba, s előkelő tanítói tisztelet, szónoki gyakorlatok és vitatkozások vezetésével, tölt be, legalább 1624 óta, a mikor megházasodván, a fejedelem távolléte idején is állandóbban Fehérvárt tartózkodik. Életrajzának ez időtájáról üresen álló lapjára ilyes foglalkozását kell fölírunk.

Jeles készültsgű tudós egyházi férfiak oktatják tehát és gyakorolják, noha szorosabb terv és rendszer nélkül, egyéni belátásuk és hajlamaik, eszményeik szerint az együtt élő diáksereget, papságra készülöket. Latin nyelvet, stilust, szabad tudományokat Keresztúri tanít és taníttat. Ő a legkiválóbb, tökéletesen hivatott rektor. Az Opitzoknak a hiányzását maga az intézet nem sínyli, legfőlebb a fejedelmi udvar fénye kisebb miatta.

II.

Bethlen, második házassága s utolsó hadakozása után, a belső ügyek rendezése közt ráér ismét foglalkozni kollégiumával, melynek vizsgálatain is meg szokott jelenni, s ottan figyelve, a bibliában fölkeresni a tárgyalt helyeket és bizonyítékokat.

Örömmel látja az intézet népesedését, az eredményt a tanulmányokban, s levélben közli örömét Alvinczi Péterrel, kassai oszlopos prédikátorával.

De kedvetlenül tapasztalja, hogy kollégiumában kormányzati és beléleti rend nincs; a hivatalosok nem ismerik kötelességeiket; botrányok merülnek fel, s a saját tartott növénydekeinek serege is zilált állapotban van. Főrektort (rector primarius) nevez ki tehát, úgy látszik Öse Maksai Péter személyében s írott Utasításokat ad neki és a kollégiumnak, melyeknek másutt (Magyar Paedagogia, 1903. évi I. füzet) fordításban, egész szövegét ismertettük.

Fölveszi azonban gondját a kollégium akadémiává fejlesztésének is, a mit 1622-ben, Opitzék meghívásával, nem egész sikerrel próbált vala megkezdeni

Újból hirneves tudósokat keres, „kik ha bejönnek, úgy tetszik, nem lenne utolsóbb az fejevári schola némely németországi scholáknál“ — írja 1629. január elején Alvinczinek.

Azért Bojthi Gáspárt, történetíróját, kiküldötte vala Németországba, s ez elment — mondja a fejedelem — „Norinbergába, onnét Frankofurtumba ad Moenum és onnét egy városba [ez Herborn], az hol amaz méltán Európában — az mint halljuk — legnevezetesebb theologus doctor Alstedius lakik . . . és azt mindaddig ostromolta, hogy az mi szolgálatunkra adta magát . . . Ő kivüle más két professort is fogadott [ezek voltak Piscator és Bisterfeld, Heidelbergában], kiknek Bojthi conventiót adott és előre kinek 50, kinek 100 aranyat. Amazok is reversalist adtak magokról; in mense Majó kelletik alá jönniek, ha az Isten megtartja őket. Egy Bornemisza nevű magyar is vagyon ott ben Lugdunumban [ez valószínűleg Ferencz, a kinek 1627-ben Gyulafehérvárt egy munkáját nyomtatták], kit is igen dicsérnek; az is alá fog hozzánk jöi . . . Doktor Csiklius [valamely szász eredetű erdélyi tudós lehetett], hogy ezelőtt sok utána való járásunkra sem akara itt ben maradni és mostan ultro offerálja szolgálatját, az bejövetelre igérvén magát“. És e sikereken a fejedelem Istennek hálálkodik.

Számítania kellett a fejedelemnek, teljes valószínűséggel Szenczi Molnárra is. Őt még uralkodása kezdetén, 1615. februárjában — a mikor a már ismert nevű tudóst és író-t a fejedelemnek, Fogarashan, bemutatták — a gyulafehérvári gimnáziumhoz hivta, s vezérfelügyelőséggel, tisztos fizetéssel kínálta. Családi viszonyai miatt Molnár akkor határozottan kitért az alkalmazás elől. Ebből érthető, hogy Bethlen jó sokáig nem látszik gondolni Molnárral. De 1624-ben Geleji Katona István a fejedelem megbízásából levélben hívja hazájába Molnárt, a ki utiköltséget is, s azután hazatérvén, Kassán, mint a fejedelem (előbb nagyszombati) alumnusainak a felügyelője, szállást, fizetést, ruházatot is kap a fejedelemtől. Ő hát már szolgálatában is áll Bethlennek. Ezért az Alvinczihez, Kassára írott levélben az épen Kassán levő Szenczi Molnárt emlegetnie sem kellett, de a levél egy mondatából kivehetőleg beleérti. S a midőn Molnár 1629-ben Kolozsvárra jön, úgy tetszik, mintha a fejedelem hívására Gyulafehérvár felé volna útban. Időközben a fejedelem meghalván, tudósunk a jó reménységgel marad a fejedelmi kollégium fundálásának „elteljesedése és véghezvitele felől“.

A fundálás a felpénzt kapott s beérkezett német tudósok alkalmazásával — a fejedelem halála után is — csak teljessé vált valahogy. De a hazai tudósok, a kikre pedig Bethlen teljes számítással gondolt, mind kiszorultak.

Alsted, Piscator és Bisterfeld, mint már gyulafehérvári professorok, 1630 februárjában Katalin fejedelemasszonyhoz tervezetet nyújtanak be az Erdélyi Főiskola Szervezésére. A tervezők magok mellé még egy negyedik professor alkalmazását sürgetnék. De erre sem került, még az I. Rákóczi György idejében sem, sor.

Alsted nyolcz évig, 1638-ban, ötven éves korában bekövetkezett haláláig, nagy szorgalommal tanított és írta, nyomatta — a kollégium műhelyében latin, görög, zsidó és chaldaei nyelvtanait, latin szókincsét, s I. Rákóczi György fejedelem kívánságára, az egységhevők ellen használandó tudományos fegyvertárát. óriási *Prodromus religionis triumphantis*-át (1135 folio oldal).

Leányát tanártársa, Bisterfeld Henrik, (a kinek születése évét nem tudjuk) vette feleségül. Ő is holtig (1655.) szolgálta a kollégiumot. Meghonosult Erdélyben s nemesi birtokot is nyert. Erre I. Rákóczi György fejedelemnek teljesített diplomáciai szolgálataival szerzett érdemeket. Számos apróbb nyomtatott művei közt logikai és philosophiai tankönyve, a tiszta latin szólások gyűjteménye, s Alsted *Prodromus*ához

készült tárgymutatója a jelentékenyebbek. Az egységshivők ellen vitázó főműve, az Alsted Prodomusához folytatásul sorakozó *De uno Deo* 1639-ben, a fejedelem költségén, Leydában nyomtatott; húsz év múlva másodszor adták ki Amsterdamban. Fizikai kísérleteiért olyan ördögzimboraság híre környékezte, mint jó száz évvel később Hatvani Istvánt Debreczenben.

Harmadik társukról, Piscator Lajosról, kevés adat maradt. A meghalt Alstedet is ő pótolta volna kilencz éven át, 1647-ig, a mikor hazájába térvén, itt hagyta Erdélyt s helyébe Olmüzből, Crispinus Jánost hívta be ifjú Rákóczi György.

Kétségtelen, hogy ezek a külföldről hozott, s gazdagon is jutalmazott tudós tanárok a kollégiumnak német egyetemet megillető szervezetet szánván, ennek kereteit kitölteni is törekedtek.

Érett diákok, egyházi szolgálatra készülők, külföldi egyetem helyett már ide jöhettek, s jöttek is. Mert csakugyan ez volt az alapító főczélja.

De a Rákócziak fejedelmi udvara nem nagyon melegszik az intézetért, s alig tesz valamit fejlesztésére, s a világi rendek szemében való népszerűsítésére.

Keresztúri Pált, az általánosan kedvelt magyar tanítót, a kit bánthatott talán a mellőzés, a mely 1630-ban a három vendég tudóssal szemben a hazai tudósokat, s őt is érte, könnyű volt elvonní a kollégiumtól, hogy inkább az udvarban, előkelő családok fiait bizzák rá. Külön kis magán-iskola, „aulicum collegium“ alakul a keze alatt. Még az irodalmi munkát is, hittani és prédikációs tartalmú magyar könyveit, egy híján, a melyet latin nyelven is kiadott, nem Fehérvárt, hanem Váradon nyomatja. Mintha ez a körülmény is a feszültséget mutatná, a mely közte s a kollégium között volt, ennek a professorai rendelkezvén a gyulafehérvári nyomtató műhely felett.

III.

Keresztúri és Bisterfeld és Crispin is, mind a hárman ugyanegy évben, 1655-ben, haltak meg. Ez a körülmény fordulópont az intézet életében.

Segédtanár számban két év óta ott volt a kollégiumnál Apáczai Cseri János, kedves egykori tanítványa Bisterfeldnek. Néhai Geleji püspök is segítette és biztatta vala tanulmányainak Hollandiában való folytatására. Hazahivatván, már megkezdte vala a kollégiumban nagyszabású újítását: a nemzeti nyelvnek az iskola nyelvvé tételét, minden tudományos ismer-

retnek magyarul közlését. Épen abban az évben (1655.) kerüle ki sajtó alól, Utrechtben, Magyar Encyclopaediája.

Újítása a reformáció által felszabadult emberi szellemnek természetes törekvése volt, a miképen azt vallott mestere, Des Cartes megindította, a ki anyanyelvén szólaltatja vala meg a filozófiát.

De a gyulafehérvári kollégium szempontjából egyéb is volt az Apáczai újítása: visszahatás az idegennek nyelvben, tudományban és tudósok személyében való érdemfeletti megbecsülése, bálványozása ellen.

Elő is volt már készítve a magyar nyelvű tanítás útja a Szenczi Molnár Szótárával, mely a latin nyelvű tudományok s a magyar ész közt az elválasztó árkot áthidalgatá.

Az újítás gondolatát nem Utrechtből hozta, hanem vitte volt már oda magával Apáczai. Megvolt benne minden képesség gondolatának sikeres megvalósítására — talán az egy önmérséklet kivételével. És ha az ő egészsége, az országban békesség, s jóakarók segedelme nem hiányzik, vagy ha ifjú Rákóczi György helyett egy Bethlen Gábor ül vala a fejedelmi széken: magyar szellemi életünk, hamarjában, egy egész századdal előbbre léphet vala.

De nem lépett. S ebben nagy ok volt az erdélyi református anyaszentegyházban támadt versengések is.

A presbiteri egyházkormányzat őskeresztyén és kálvini elvét elfogadni az erdélyi fejedelmek s főúri egyházpártfogók nem hajlottak. Ragaszkodtak a fejedelemtől megerősített püspök kormányzói hatalmához, igazabban a magokéhoz. Geleji püspök erős kézzel fékezte a presbitériánus törekvéseket.

Az ő holta (1649.) után erősödött ez az irány. „Deáink onnan Anglia felől lehozták ezeket a veszekedéseket.“ Az öreg fejedelemné, Lorántfi Zsuzsánna is pártjukat fogta. Bisterfeld, a meghonosult német professzor sem átallotta már velök tartani. Apáczai tartózkodás nélkül kezdte védni elveiket. Keresztúri Pál ellenkezett ugyan velök, de mérsékeltlen.

Csulai György püspök aggódott, s aggodalmainak részesevé lett az ifjú fejedelem, s számos érdeklődő előkelő is. Így a tevékeny Barcsay Ákos.

Barcsay követségbe menvén a portára, megismerkedett Basire Izsákkal, a galatai reformáltak lelkesével, a ki előbb I. Károlynak, az independensek által kivégzett angol királynak volt udvari papja; episcopalis elvű lelkész, a presbiterieknek elszánt ellensége. Királyának veszte után egy ideig francia szülőföldjén nemes ifjakat nevelt, utazott velök. Majd Egyiptomban, Palesztinában járt-kelt, mint orvos és térítő.

Az ékesszóló, sima, tapasztalt, tanult férfiú most Konsztantinápolyban mindenkép megtetszett Barcsaynak, a ki őt a még életben levő, de betegeskedő Bisterfeld utódául szemeli ki, s ajánlja fejedelmének a meghívását. Úgy lett. S a fejedelem nemsokára reá, mint egyedüli főprofesszorra bizá a kollégiumot, vagyis, mint Basire nevezni szereté, az egyetemet, „universitast.“

Basirenak, miután elparentálta Keresztúrit is, Bisterfeldet is, s nyomtatott üdvözetlet intézett az oláhországi hadjáratból hazatérő fejedelemhez, egyik legelső dolga Apáczeit, mint presbitériánust nyilvános vitatkozásra vonszolni, megfenyítettetni; ezzel egyszerűs mind a magyarul tanító, s már ezért is könnyen érthetőleg igen népszerű tanárt a maga útjából elmozdítani.

Apáczeit a fejedelem a kolozsvári iskolához teszi át (1656.), mely ettől kezd jelentőségre emelkedni. Számos tanítványa Gyulafehérvárról oda követi őt. Apáczainak ott lángol szabadabban, s ott lobban el a tüze.

Basire az anyagi helyzetet, a melyben a volt német professorok valának, s a bizalmat, a melyben a fejedelemmel Keresztúrinak volt része, egymaga élvezvén, rövid ideig űzhette még, nagy szorgalommal, nagyzóló játékait a fehérvári universitással.

A II. Rákóczi György lengyelországi vallalatával Erdélyre vont török bosszúállás, a tatár hordák pusztítása Gyulafehérváron, 1658 augusztusban, megsemmisíti a kollégiumot. könyvtárát, s egyéb kincseit, a még Bethlen Gábortól valókat.

A már fogyatéék számú diákok Kolozsvárra menekülnek. Basire Angliába tér; itt hagyott holmiját később küldeti el magának.

Podgyászában vannak egy latin nyelven irt főprofesszori munkájának a nyomtatott iveri A-tól G-ig (1—112 lap). A további iveri nyomtatatlan maradtak. A czimlapon ez áll:

SCHEMA PRI- | MVM GENERALE | SIVE | FORMA
STVDIO- | rum Albensium: | Pro hoc Anno Domini M.DC.LVII.
| ALBAE-JULIAE | Excudebat Martinus Major, Coronensis,
Celsissimi Tansilvaniae Principis ac Scholae Typographus. |

Az ivereknek az írótól maradt egyetlen példánya Oxfordban, a Bodleianában; erről, 1896-ban készült hűsz collyotymásolat magyar könyvtárak és könyvkedvelők birtokában.

A töredék nyomtatvány tartalma, bevezető idézetek és jelmondatok után, egy Szózat (Celeusma, sive Hortamen) a keresztyén (főleg) fehérvári ifjúsághoz (4—47 lap), a melyet Basirius, dolgozó szobájából (Ex Musaeo Suo) intéz hozzájuk. Azután, Schema czimen, elül a vasárnap teendők előírása az

egész iskola számára, s napról-napra „Series Studiorum scholae theologicae sive classis publicae“ vagyis a theologiai osztály tanítás menetének évi terve, órarend szerint, a hét minden napjára, hétfőtől péntekig . . . [következnének a szombatnapi teendők, s azután a többi classisok hasonlóan kidolgozott tanításmenetei.]

A Schémának e félbenmarad „impresszuma“ tört oszlop-szerű emléke a Bethlen-főiskola itt megszakadó gyulafehérvári korszakának. Az „universitas“ sírköve.

A megsemmisült kollégium romjaiból „a magyar nemzetben immár elvégére egy Académia felállításának“ alapjait akarná lerakni Apáczai Cseri János, a kolozsvári professzor, a kinek intézete a Gyulafehérvárról menekülteket vendégül fogadá be.

Emlékiratot intéz Barsay Ákos fejedelemhez, a melyről Bod, az Athenasban, nagyon hiven és találóan emlékezik meg. A kéziratnak fentalált szövegét Szabó Károly az Akad. Nvelv és Széptud. Értekezések III. kötetében (1872. II. szám) ismertette és közzétette. Apáczai abban egy teljes magyar egyetem szellemi és anyagi szükségéit fölfejtve, az utóbbiak földözésére nézve, „az szegényebb rendű Académiákat vévén fel az iránt például,“ apróra fölszámítja, hogy „avval a proventussal, melyet esztendőnként Fejérváratt az feljebb való esztendőkbén, az örök emlékezetű Bethlen Gábor halálától fogva, a professorok, mesterek és deákok percipiáltanak, egy pénz augmentatio nélkül (csak jó rendben állították volna mind a scholát mind az proventust) tíz professorokat, vagy tizenegyet és száz alumnus deákokat tarthattak volna; mely személyek egy egész Académiát töltek volna az számra nézve; sok exspectansok és az nagy frequentiára nézve sok nemesek és idegen vallásúak is confluáltak volna.“ Érdekes adatokat tudunk meg a fehérvári „minapi professornak“ (Basirenak), s a négy academicus mesternek fizetéséről, az alumnusok ellátásáról. Magyar professorok állítását sürgeti, s ennek lehetőségét fejtegeti. Szól a megkivántató academiái szabadságokról, a diplomákkal adandó nobilitatoról, s ennek a nemzet emelkedésére leendő hasznáról. (Meglátszik, hogy átértette az alapító fejedelem célzatát, s csüng rajta.) Végül „az tanulásnak és igazgatásnak is rendiről igen rövideden.“ (Academiái cursusok, gradusok. Rector, senatus academicus, professorok; szedendő díjak. Typographia, bibliotheca, hortus academicus. Culina [mensa] academica.)

Apáczainak ez a terve is az ő halálával (1660.), s Barsay fejedelem megöletésével, következmények nélkül elpendült.

IV.

A kollégium diákjai Kolozsvárott Vásárhelyi Péternek, a Barcsay Ákos udvari papjának, a kit úgy látszik a Basire helyébe csakhamar rectorrá tesznek, gondjai alatt összeszedelőzködnek, s a zavargós évek alatt is valamelyes iskolai életet és munkálkodást folytatnak 1662-ig.

Ekkor mivel a „Colosvárott plántált Collegiumra . . . ez háború és alkalmatlan állapotok miatt mostan illendő gondviselet nem lehet,“ Bethlen János tanácsára Apafi fejedelem akkép rendelkezett, hogy az intézet Enyedre, mint fekvő birtokainak középpontjára telepedjék. Gondviseletére kurátorokat rendelnek. A tanárok hatáskörének, jogainak biztosítására Vásárhelyi a fejedelemtől következményeiben nagy jelentőségűvé vált chartát eszközöl ki. Tekintélylyel kormányoz és szorgalmasan tanítgat mindössze hét évig.

Vásárhelyi halála után (1666.) a fejedelem Nadányi Jánost, felesége, Bornemisza Anna rokonát nevezi ki egyik professornak, s iktatja be ünnepélyesen. E tudós férfúnak 1663-ban, Amsterdamban jelent vala meg *Florus Hungaricus* című magyar történelmi munkája. Ajánló verset hozzá épen későbbi tanártársa és üldözője, Csernátoni Pál irt vala. A professorsága előtti négy hónapban fordítja Nadányi a Mizald munkái után, s értelmesebben magyarázza a *Kerti Dolgokat* (Nyomtatása csak 1669-ben végződik). A tudománykedvelő úri férfiú azonban tanárnak aligha volt népszerű, s az intézethez való viszonyára nézve amolyan magyar *Opitz*nek mutatkozik.

Egykori tisztelője, Csernátoni Pál, a ki mentora volt Bethlen Miklósnak, 1668-ban tanárnak jövén, Nadányit ép úgy, mint másik professortársát, Enyedi Sámuel, nem igen tudta becsülni, s mind a kettőt kibúsította, szorította Enyedről. Ellenben jó egyetértésben élt az Enyedi Sámuel helyébe (1668.) hívott Csengeri Istvánnal, előbb fogarasi pappal, a ki Enyeden, ha Bod Péter jól jegyzi fel, nemcsak professor, hanem pap, egyházmegyei esperes, sőt kollégium kurátora is lön. Theologiai felfogásban, filozófiában, egyházi rendtartásban újító szellem, nagyobb tudományosság, mint Csernátoni, a kinek viszont akarata, elszántsága nagyobb.

Csengeri három évre (1671.) meghal, guta üti meg Marosvásárhelyen, a zsinati gyűlésen. Utóda Deézsi Márton lett, Coccejus kedvelt tanítványa. Csernátoninak, a Cartesius nyomán bölcselkedőnek, ő is megnyeri a bizalmát, s ketten, s velők Pataki István kolozsvári tanár is, szabadelvű felfogással,

az egyházi tanokat, felekezeti hitelveket, evangéliumi alapon, de minden más tekintélytől független szabad vizsgálódás tárgyának vallják.

Megbotránkozik ezen Pósházi János, a Sárospatakról tanítványaival Gyulafehérvárra menekült, s a Bethlen-kollégium ottani épületében vendégül telepedett professor. S felzúdul az egész papság is, élén Tofeus Mihálylyal, a hatalmas udvari lelkészszel, s panaszt emelnek az enyediék meg Pataki uram ellen a fejedelemnél.

Az elkeseredett versengés nyilván tudományos téren folyt, „hacsak — mint lenni szokott, — a palást alatt valami egyéb személyes érdek nem lappangott,“ jegyzi meg a kollégium történetének egyik megírója, Herepei.

A radnóti zsinat (1673.), a melyen a szabadelvűen tanító professoroknak vitát kelle állaniok, majdnem megfosztotta őket — főleg Deézsit — állásuktól. A világiak és a fejedelem jóindulata és pártfogása azonban megintésre fordítja az ítéletet, s egyszerűen a püspök és a kurátorok szorgalmas vigyázása alá veti őket.

Nemcsak a vitatkozás maga, hanem a tudományos álláspont, s a gyakorlati irányzat is, a melyett itt az enyedi tanárok követtek, az Apáczai pörére emlékeztet, a kinek hagyatéka a szabadelvűség, a haladó újítás. Csakhogy most a fejedelem s a világiak elfogulatlanul, érdek nélkül, vagy jobban mondva, változott érdek szerint, tárgyilagosabban s nem csupán kegyelmesen ítélnék, döntenek.

Váró Ferencz.

PÉTER APOSTOL RÓMAI PÜSPÖKSÉGE.

Az örök városban, nem messze a régi Porta Capénától, maig is még egy kis kápolna áll, a melynek homlokzatán ott olvasható az idő viszontagságaitól már félig-meddig letörölt felirat: „Quo vadis Domine?”

E felirathoz egy igen érdekes legenda fűződik.

A Nero-féle üldöztetések idején, a melyek Róma felégetését követték, az örök városból menekülni volt kénytelen Péter apostol is. Menekülése közben egyszerre egy ember jön feléje a nap sugaraiban. Az apostol kezéből kihull a bot, szemei merően a jelenségre szegeződnek, arczára az álmélkodás és az öröm kifejezései ülnek, majd térdre roskad és két karját kitérve, zokogástól fuldokló hangon kérdi: „Quo vadis Domine?” („Hová, Uram?”) . . . Mire az Úr, mert Jézus Krisztus jelent meg az apostolnak, szomorú hangon feleli: „Mivel te cserben hagytad az én népemet, hát én magam megyek Rómába, hogy — másodszor is megfeszítsenek”.

Az apostol fekvé maradt a földön, arcczal a porban, némán, mozdulatlanul. Kísérője, Nazarus, a ki természetesen az egész látomásról sejtelemmel sem bírt, már azt hitte, hogy az apostol elájult, vagy talán már meg is halt. De végre mégis felkelt; megfogta remegő kezével a botját, szótlanul megfordult és visszaíndult a héthalom városába.

Most Nazarus, mint visszhang, ismételte: „Quo vadis Domine?” — „Rómába!” — viszonzá az apostol szeliden. És visszament Rómába és ott — keresztre is feszítettetett.

A legenda, a melyet *Sienkiewicz Henriknek* „Quo vadis” című híres regénye alapján idéztem, s a melynek emlékét őrzi az a régi kápolna ott, a Porta Capena mellett, nyilvánvalólag régi keletű s az idők folyamán már szinte történeti valósággá nőtte ki magát. Ennek bizonyossága maga a Sienkiewicz híres regénye, a mely pár év alatt úgyszólván az összes európai nyelvekre le lett fordítva,¹ s a mely kétségen

¹ Magyarban kiadták a Légrády testvérek „Quo vadis?” czimen 2 kötetben.

kívül arról tanuskodik, hogy nemcsak a pápás theologia, de ennek közvetítésével a róm. kath. hívők nagy serege, sőt ezek legműveltebbjei is, Péter apostol római püspökségét és itt szenvedett vértanu-halálát kész történeti ténynek veszik, a melyen a római pápának viláгурalmi legitim jogutódlása alapul.

Sőt a legenda még tovább is megy. Tudni véli, hogy Péter apostol római püspöksége teljes 25 évet, tehát egy negyed évszázadot meghaladott. Hogy e monda is mily mély gyökeret vert a hívő lelkekben, igen érdekesen illusztrálja XIII. Leo pápának ez év február havában lefolyt 25 éves uralkodói jubileuma, a mely alkalomból uralkodásának idejét világszerte a sajtó a Péter apostoléval vetette össze, a mint hogy e felfogásnak hazánkban is, sok egyéb klerikális és nem klerikális, liberális és nem liberális, „zsidó“ és keresztény-szocziális lap között, a magyar nemzeti chauvinismusát ultramontán allureökkal kényelmesen megegyeztető „Budapesti Hirlap“ is szószólójává szegödött, a mennyiben február 20-iki „XIII. Leo pápa“ cz. jubiláló vezércikkében dogmatikus bizonyossággal jegyzi meg, hogy „kivüle (XIII. Leon kívül t. i.) még módjában lett volna ezt (t. i. a 25 éves pápai jubileumot) megünnepelni Péter apostolnak, az egyház első fejének“ stb.

Hát a legendához magához nekünk semmi közünk, sőt a *vallásos költészet* szempontjából azt magunk is érdekesnek találjuk. Ámde a *történeti valóság* szempontjából a kérdés egészen más fordulatot nyer. S e történeti valóság tisztába hozatalát a tudomány és az igazság szent érdeke kétszeresen kötelező feladatunkká teszi akkor, a mikor ama legendát mint azon sziklaalapot látjuk, a melyen a római pápaság világtörténeti intézménye áll, a Péter püspöki széke jogi örökségének s ennek közvetítésével a Krisztus helytartóságának jogigényével, és pedig, a merész öntudattól duzzadó jelszó szerint „urbi et orbi“. Az örök város (Róma) és a világ felett egyaránt.

A minap a kezelésem alatt lévő pozsonyi lyc. theol. könyvtárban, rendezgetés közben, egy röpirat jutott a kezembe, a melynek czime: „Die Wichtigkeit der ganzen päpstlichen Nachfolgerschaft Petri sammt ihren allumfassenden Ansprüchen in Staat und Kirche“. Szerzője Mücke, a Bismarck-féle kulturharcz idején, több nagyszabású munkájával, mint a pápai intézmény alapos ismerője és ostromlója, előkelő névre és hirre tett szert.¹ A tartalmas füzet reám kétszeres érdekl

¹ Művei: „Der Friede zwischen Staat und Kirche“. I. kötet: „Kaiser Wilhelm, die beiden Päpste, Pius IX. und Leo XIII. Fürst Bismarck

és szinte az ujság ingerével hatott. Egyrészt mert éppen akkor olvastam Sienkiewitznek regényét; másrészt XIII. Leo pápasága 25 éves fordulójának közeledténél s a róm. kath. világban ez alkalomból végzett lázas előkészületeknél fogva. Azt hiszem azért, hogy nem végzek felesleges és hiábavaló munkát, ha javarészen e röpirat alapján, *Péter apostol római püspökségének kérdését*,¹ felelevenitem, és történeti valótlanságára rámutatva, összes a pápaság világhatalmi igényeinek igazolására szolgáló következményeit is alaptalanoknak s képteleneknek mutatom ki.

Megjegyzem, hogy a Péter 25 éves pápaságának kérdésével nem szándékozom behatóbban foglalkozni. Egyrészt azért, mert feltéve, hogy Péter tényleg Rómában járt és élt volna is, ez az idő 25 évet nem tehetett ki, hiszen ha tény volna is, hogy Péter a Nero-féle üldöztetések alatt, tehát a hatvanas évek közepén vértanuhalált halt volna Rómában, ottani tartózkodása alig terjedhetett volna egy évtizednél hosszabb időre, minthogy úgy Pálnak (Gal. 2. r.), mint az Apostolok cselekedeteinek (15. r.) tudósításából folyólag kétségenkívül áll, hogy Péter az apostoli konvent idején, vagyis 51—52 körül, még Jeruzsálemben élt, mint az ottani zsidókeresztény gyülekezet egyik „oszloposa“: ha pedig 64-ből 51-et kivonunk, sehogysem kerül ki belőle 25. Másrészt azonban azért, mert módunkban lesz kimutatni, hogy Péter Rómában nem hogy 25 évig, de 25 napig sem élt, sőt ott egyáltalában sohasem fordult meg.

*

A vatikán világhatalmi igényeinek, a melyeknek nemcsak a hit és lelkiismeret dolgában, de a külső, sőt még a politikai életben is oly bámulatraméltó következetességgel és czéltudatossággal igyekeznek érvényt szerezni, jogalapja az *apostoli successio*, vagyis azon vélelem, mintha a pápák Péter apostol törvényes utódai lennének a római székben, a hová az apostolt Jézus maga helyezte volna, a midőn azon megbizással ruházta fel, hogy „Legeltesd az én juhaimat“.¹ Nem tekintve

und der kirchliche Friede“ (1882—1884.) II. kötet: „Geschichtswidrigkeit des allestragenden Fundaments des vatikanisch-ultramontanen Systems vom positiven und conservativen Standpunkte“ (1886.). Továbbá: „Entwicklungsgeschichte des röm. Katholicismus und der Reformation bis zu Gegenwart“ (1887.). A mi ismertetésünk alapját képező broszúra 1886-tól való s lényegében amaz első nagy munka II. kötete alapján készült. V. ö. még: „Gesch. des kirchenpolitischen Kampfes“, (1878.).

¹ Van ugyan még egy másik költött jogalapja is, t. a hirhedt „*Donatio Constantini*“, a mely szerint Nagy Konstantin végrendeletileg

mármost, hogy e megbizás egyáltalán nem kizárólagosan Pétert illette, mert azt, ha mindjárt nem is éppen e szavakkal, más apostolok is vették az Úrtól: ama vélelemnek tulajdonképpen való gyökere azon költött felvétel, mintha Péter apostol Rómában élt, működött s ott is halt volna meg. Úgyde e felvétel a mai elfogulatlan kutatás pozitív eredményei alapján teljesen tarthatatlannak bizonyult, miként ezt római katolikus történészek is, pl. egy Ellendorf, egy Döllinger elismerik. Érdekes e két tudós férfiú ez irányú nyilatkozata. „A kérdés — mondja Ellendorf — vajjon Péter volt-e Rómában, *tisztán történeti jellemű* s teljesen oly elbírálás alá esik, mint pl. az a kérdés, vajjon makedóni Sándor volt-e Indiában és Itáliában, avagy nem? A történetet kutatásaiban a hierarchia vagy az állítólagos római csalatkozhatlanság sohasem fogja sem feltartóztatni, sem megkorlátozni, sem feleletét a Péter-kérdésben diktátori hatalommal előre megszabni: ellenkezőleg, nem törődve a római udvar tantételeivel, rendületlenül halad az a maga útján, hogy kutatásait befejezze s közben teljesen megóvja szabadságát, a mely őt mint tudományt megilleti. És bárha Róma önkényesen történeti eseménynyé erőszakolta is a Péter-mondát, miközben a tiltott könyvek Indexét tele-tömte oly iratok czímeivel, a melyek az ellenkezőt vitatják: mind e fogások manapság teljesen jelentőség nélkül valók. A tudomány nem mond le a jogáról, hogy e mondát újból és újból vizsgálat alá vegye, s elég szabadnak tudja magát arra, hogy az igazságot még egy róm. kath. ajkon át is kijelentse. Hogy már ennyire eljutottunk, kimondhatatlan nagy nyereség. A katolikus egyház Krisztus római helytartóságának s az ebből az elvből kifejtett abszolút uralomnak békói alól felszabadul nyomban, mihelyt benne a történet szabadon érvényre emelkedik. E hatalom fogja majd egykor Rómát megdönteni.“ Hasonló értelemben nyilatkoztatta ki Döllinger is, hogy a történelem lesz azon szirt, a melyben a pápaság büszke hajója egykor törést fog szenvedni.

E megvesztegethetlen, e kérlelhetlen történeti szempont arra kötelez bennünket, hogy kutatásunkkal első sorban is az újszövetség felé forduljunk s a leggondosabban latra vessünk minden helyet, a mely akár közvetlenül, akár közvetve némi

a pápára hagyta volna világbirodalma örökségét; e kérdéssel azonban itt nem foglalkozunk. Egyrészt mert az témánk szoros keretén kívül esik; másrészt mert e „Donatio“ s az ezzel együtt járó hírhedt *álszidori rendeletek* hitelét még a renaissance-korban Vala Lőrincz, pápai levéltáros maga oly alaposan megzáfolta, hogy azóta komoly róm. kath. történész azzal előhuzakodni nem mer.

tájékozást nyújthat Péter apostol életének utolsó évei s szenvedett martýriumának vélt helye tekintetében. Az így nyert anyag megítélésében teljesen függetlenül kell eljárunk az ez irányban kifejtett százados római hagyománytól; s azt harmonikusan rendezve, egy szerves egészzé összefoglalunk. Meglepő eredményre fogunk majd így eljutni. Világosságot, biztos útmutatást nyerünk majd arra nézve, hogy az égető kérdést véglegesen tisztázzuk s megállapíthassuk *az őseredeti apostoli hagyományt*, a mely igazolja, hogy az apostol nem is nyugaton, mint ezt a pápás tradíció vallja, hanem ellenkezőleg *a keleten* végezte be életét.

Általában elismert tény, hogy Péternek római működéséről, Pálnak, a pogányok apostolának odajövetele előtti időben szó sem lehet. Ezt nemcsak a nevezetes apostoli határozat kizárja, a melyet a jeruzsálemi konventen egyenesen Péter indítására hoztak (Ap. csel. 15 r.) s a melyben Pálnak idevágó közvetlen tudósítása szerint is (Galat. 2, 9 sk.) Péter (Kéfás) és társai kézzadással kötötték meg a szerződést Pállal s társával, a mely szerint ezek „a pogányok között, ők (Péterék) pedig a zsidók között prédikálnának“. Péternek tehát sem joga, sem módja nem volt arra, hogy Pálnak életében, ennek tevékenységi mezejére akár levél, akár személyes megjelenés útján betolakodhatott volna. Pedig az Apostolok cselekedeteinek írója, a ki könyve első részében oly hiven és részletesen beszámol Péter apostoli funkciójáról, annyira, hogy szinte az irányzatosság gyanuját hijja ki Péter mellett, Pál rovására: bizonyynyal terjedelmesen megemlékezett volna Pál mellett Péter római tartózkodásáról is, ha erre egyáltalán történeti alapja lett volna.

Az is különös dolog, hogy Pál apostol *a rómaiakhoz írott* levelében Péternek itteni missziójáról teljesen hallgat. Pedig hallgatása annyival inkább feltűnik, minthogy levelének utolsó szakaszában egész seregét köszönti névszerint megnevezett ismerőseinek, rokonainak s azon római társainak, „a kik az apostolok között is híresek“ s a kik „előbb voltak, mint ő, a Krisztusban“. (Róm. 1. 16 r.) Vajjon e több mint 20 név közül hogy maradhatott ki éppen csak a Péter apostol neve, a kiben a római gyülekezet a maga állítólagos alapítóját s fejét tisztelte s a kinek mellözése Pál részéről nemcsak értelmetlen, de a legtapintatlanabb eljárás is lett volna? A pápás exegesis erre az ellenvetésre vajmi hamar kész a felelettel. Szerinte Péter nem volt Prometheusként a maga püspöki katedrájához láncsolva, nem is ült azon élemedett aggként tétlenül, hanem ki-kirándult onnan az evangélium hirdetésére a messze

nyugati tartományokba, egész Hispániáig, sőt Britanniáig is: úgy kellett hát lenni a dolognak, hogy a mikor Pál levelét írta, nyilván tudta, hogy Péter nincs Rómában. De hát ha Pál Péternek e hirtelen elutazásáról oly pontosan volt értesülve, miért hogy erről megfeledkezik? S vajjon honnan tudta, hogy Péter később tér vissza Rómába, semmint az ő levele — az akkori hosszadalmas közlekedési viszonyok között — oda megérkezik? Vagy azt hitte tán, hogy e levele soha Péter kezébe nem kerül? Mind oly kérdések, a melyekre a nagyon is naiv, s egyébként is semmiféle történelmi adat által nem támogatott pápás hagyomány adós marad a felelettel.

Ámde Pál egyéb levelei is Péter római működéséről mélységesen hallgatnak. Közelebről őt levelét ismerjük, a melyeket *római fogságából írt*, nevezetesen a Kolosse, Efezus és Philippi-beliekhez, a Philemonhoz és a Timotheushoz írott második levelét; valamennyiben Péternek még csak a nevét is hiába keressük. Tán itt is azért hallgat Péterről, mert valamennyinek a megírásakor ez történetesen mindig fávol volt Rómától? Ám még akkor is mily tiszteletlenség, mily kiméletlenség az apostoli munkatárssal s a római gyülekezet előkelő püspökével szemben! A Timotheushoz írott levelet az apostol nyilván igen közel tragikus vége előtt fogalmazta. „Én immár megáldoztatam — úgymond — és az én halálomnak ideje közel vagyom“ (II. Tim. 4, 6 sk.). E szomorú hangulatban elmondja, mint távoztak el tőle Démász Thessalonikába, Crescens Galatiába, Titus Dalmáciába, Tikhikust maga küldötte el Efezusba és „csak egyedül Lukács vagyom ő vele“ (u. o. 10—12. v.), Péter nevét azonban az eltávozottak között ismét hiába keressük. Ámde Rómában sincs (hiszen „csak egyedül Lukács“ van ott Pállal): hogyan vehette volna tehát Pállal együtt a mátyromság vérkereszttségét! Leveleiben, melyeket Rómából írt, Pál ismételve fesorolja itteni munkatársait, az imént nevezetteken kívül Márkust, Timotheust, Ebulost, Pudent, Linust, Jesus Justust, Epaphrast, Onesimust, Aristarchust, Epaphroditost és a császári udvarbelieket (Col. 4, 9—12. Phil. 1, 1. 2, 25. 4, 22. Philem. 1. 24.): és csak épen Pétert, valamennyi közt a legnagyobbat, a legtekintélyesebbet mellőzte volna szándékos hallgatással, holott evvel vállvetve működött? És elgondolható-e, hogy Pál, érezve közel megáldoztatását, s másrészt elhagyattatását társai által, Timotheust hívja és bizza meg Rómában való helyettesítésével, s a róm. gyülekezet jövőbeli vezetésével, ha Péter Rómában van? (II. Tim. 4, 6. 9. 10. 11.) És mellőzhette volna-e a Péter nevét akkor, a midőn a Kolosse-belieknek Aristarchos, Marcus és Jesus

Justus üdvözetét küldve, ezeket úgy jellemzi, mint a kik egyedül munkálkodnak vele együtt „a körülmétek közül“? Holott Péter a legnagyobb volt mindazok között, a kik a „körülmétek közül“ Isten országát terjesztették (Gal. 2, 8.)! Valóban Pálnak Rómából írott levelei a legklasszikusabb koronatanuságot szolgáltatják Péternek római püspökségével szemben s a r. kath. Hassler leplezetlenül be is ismeri egy 1877-ben Péterről tartott felolvasásában, hogy „sehol, a hol csak róla szó van, vagy a hol ő maga beszél, római útjának s ottani püspöki működésének még csak a leghomályosabb nyomaival sem találkozunk, jöllehet római apostolságát — pápás felfogás szerint — oly nagy és fontos feladatként kellett volna tekintenie, a melylyel egész apostoli hivatását nemcsak betetőzi, hanem be is tölti. És a midőn a jeruzsálemi konventen a presbyterek és jelenlevők előtt egész missziói tevékenységéről oly részletes jelentést terjeszt elő, miért hallgat épen a római főpásztorságáról, a melylyel IX. Pius szerint, az egyháznak tulajdonképeni alapját vetette meg? A római theologusok e kérdésre nem maradnak adósak a felelettel. Elismerik, hogy Péter római működéséről sem ő maga, sem az apostolok cselekedeteinek könyve tényleg egy szóval sem emlékeznek meg: de hát egyszerűen sem Péter, sem az akták arról beszélni nem akartak. Az ily logika szerint persze bármely természetudós bizvást előadást tarthat a naprendszeréről a nélkül, hogy a napot csak meg is említené, avagy Madách „Ember tragédiáját“ is elő lehetne adni — Ádám nélkül. De kérdezzük meg csak Pált, a ki pedig volt Rómában s ott is halt meg, vajjon tud-e ő Péternek csak egyetlenegy római tartózkodásáról? Soha és sehol! mert a mikor Pál vagy az Akták a két apostolnak találkozásáról tesznek említést, ott Rómáról, — s a hol meg Rómáról emlékeznek, ott Péterről nincs soha szó! Oly illetlenség, a melyet védelmezni valóban nem lehet!“

Péter két levele sem nyújt semmiféle támpontot a pápás hagyomány támogatására, pedig itt már joggal várhatnók azt, feltéve, hogy mindkét levél, avagy legalább csak a második ott iratott. A kérdésre, vajjon honnan van az, hogy sem Pálnak a római fogságból írott leveleiben Péterről, sem viszont ennek leveleiben Pálról, illetőleg a két apostolnak közös működéséről nincs említés téve, mindig csak ugyanazon kiterő feleleteket halljuk. Péter nem volt valami mezdulatlan ércszobor, mondják a jezsuiták, a ki Rómába gyökerezett volna úgy, hogy soha onnan lábát ki nem tette. Valóban csodálatos hogy milyen mozgékony és bűvös módon tűnékeny ez a Péter, a ki mindig akkor vész el szemeink elől nyomtalanul, a mikor

valami biztosat és megfogható szeretnénk felőle tapasztalni! Igazi ködfátyolkép — a való ellenmondásainak eltakarására!

Ily körülmények között érthető, hogy azon róm. kath. történészek, a kik a valóság tényei előtt meghajolni tudományos kötelességöknek ismerik, készséggel bevallják, hogy Péter Pállal egyidőben nem működhetett Rómában s hogy e működésnek kezdete még csak Pálnak és Lukácsnak a történelem szinpadáról való letünése utánra, tehát a Kr. u. 64. év nyara utáni időre tehető. Természetes, hogy e működés így igen rövid időig tarthatott, hiszen még a Néro-féle üldözés alatt, az apostol vértanuhalálával, vége is szakadt. Ez álláspontot vallják Klee, Feilmoser, Stengel, Maier és mások többen, valamint a Herbst, Drey és Hirscher által annak idején kiadott „Quartalschrift für Kath. Theologie“. Ezen fázisában a Péterkérdés ily alakban jegeződött ki: volt-e az apostoli fejedelem 64 júliusától 65 tavaszáig Rómában s ott halt-e vértanuhalált avagy nem? E kérdés a jezsuitákat is a múlt század hetvenes éveiben igen sűrűn foglalkoztatta, a kik IX. Pius pápa ünnepeyes beleegyezésével a kérdést 1872-ben nyilvános disputatio tárgyává is tették, a mely a pápás tiberini akadémiában, a r. kath. világ szívében tartatott meg — s a jezsuiták kudarczával végződött. A r. kath. Hassler e tényben örvendetes bizonyítékát látta annak, hogy a családkozhatlan pápaság mégis bír még némi sejtelemmel a felelősségről, a mely őt a történelem ítélőszéke előtt terheli; sőt maga a tizenhárompróbas infallibilista, Bouix, kénytelen volt nyilvánosan elismerni, hogy az még épen nem mondható eretnekségnek, ha valaki Péter római tartózkodását és vértanuságát kétségbevonja. A mit bizonynyal csak azért tett, mert a történeti tényállás igazságának kényszerítő ereje elől kibujni lehetetlennek tartotta. De hát ekkor mivé lesz a pápaság, a mely az apostoli successio vélt jogával áll vagy esik?

A Péter-legenda vitatói itt úgy segítenek magukon, hogy a hagyomány arzenáljához fordulnak védelmi fegyverekért. Hát hiszen annyi bizonyos, hogy a hagyomány sokat beszél Péter római püspökségéről, sőt miként a magas forrásból lefolyó patak, a haladó idővel mind szélesebb és mélyebb mederben hömpölyög hullámaival. Ámde épen az itt a kérdés: van-e e hagyománynak csak a legcsekélyebb megbízható történeti alapja? Aztán meg arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy e hagyomány, a maga legrégibb forrásaiban, még csak a Krisztus utáni 170. évtől kezdve bugygyan fel, tehát több mint 100 évvel Péter állítólagos római tartózkodása és vértanuhalála után. Itt tehát nyilván egy erős hysteron-prote-

ronnal állunk szemben. A római püspökség, világalmai törekvései közben, megteremtette az apostoli successio érdekében Péter római püspökségének a legendáját s aztán úgy adja elő a dolgot, mintha az apostol római püspöksége képezné a pápák apostoli successiójának természetes és történeti jog-alapját. . . Bár, ha még ez utóbbi eset állna is, kérdéses maradna, vajjon Péter római püspökségéből levonható-e a pápák apostoli successiója s ebből levezetett világalmai joga — „urbi et orbi“.

Hogy ezen a pápaság primatusára nézve oly jelentőséges, sőt végzetes kérdésre lelkiismeretes feleletet adhassunk, szükséges, hogy a hagyomány idevonatkozó adatainak megitélése érdekében Péternek első leveléből induljunk ki, a melynek záró szavai szerint az apostol azt a „babiloniai gyülekezetből“ írta (I. Péter 5, 13. 14.). A pápas írásmagyarázat e helykeletet allegorikus értelemben veszi, mely mögött Róma rejtőznék, holott az tényleg nem akar többet jelenteni, mint a mit szó-szerint jelent is, t. i. hogy Péter apostol a maga első levelét az Eufrát melletti ős Babylonból írta. E felfogást vallják nemcsak a reformáció theologusai, hanem az elfogulatlan r. kath. tudósok is, mint Haneberg speyeri püspök, Hug, Dörlinger és ezek iskolái. Ez az első levél az ázsiai gyülekezetekhez szól és inti őket az üldöztetések között való kirtartásra, a nélkül, hogy csak egy árva szóval, vagy csak jellel is ráutalna a római keresztyéneknek a szenvedések között beigazolt hűségére, mint az ázsiai gyülekezetek által követendő példára! S e körülmény még feltünőbbé válik akkor, ha a második Péter-féle levelet nézzük, a melynek helyi kelete ugyan nincsen feltüntetve, de a melyet Péter maga első levelével a legbensőbb kapcsolatba hoz. (II. Péter 3, 1). Vajjon hogyan történhetett az, hogy az apostol e levélben is oly mélységesen hallgasson a római hívek kinszenvedéseiről, hűségéről, holott ezek példájára való hivatkozása valóságos vérpecsétje lett volna intelmeinek? Vagy a midőn ugyan e levélben, közel halálának elősejtelmében (1, 14) azzal vigasztalja az ázsiai híveket, hogy „tudja az úr most is a híveket a kísértetből megszabadítani“ (2, 9): vajjon miért nem hivatkozik azokra a római hívekre, a kiket a Nero-féle szörnyű időkben az Úr kegyelme megszabadított? És hogyan van az, hogy szemben ez ázsiai gyülekezetekkel, a melyeket névszerint nevez meg (I l. 1. 1) s a melyekről már csak nevök hallására is tudjuk, hogy Pál apostol által alapítottak: apostoli alapítójukról s martyriumáról oly mélységesen hallgat? Pedig ha Péter, legalább Pál martyriuma után, Rómában volt, lehetetlen, hogy ez utób-

binak a sorsáról ne tudott volna s lehetetlen az is, hogy arról Pál kisázsiai gyülekezeteit, a melyeket az mindenekfelett érdekelte, tudósítás nélkül hagyhatta volna! Mikor apostoli atyjuknak hithűsége és vértanúsága a legékesebben szóló intellem lett volna számukra, hogy a kísértésekben ők is állhatatosak maradjanak s „makula nélkül valóknak találtassanak“ (II. 1. 3, 14). Vagy tán a nagy felfordulásban Pál neve, tragikus vége eszébe sem jutott Péternek? Dehogy! Hiszen ugyane második levél végén világosan hivatkozik „szerelmes atyafiának“, Pálnak nevére s leveleire, a melyekben ez is a czimzett gyülekezeteiket hasonló bölcseségre és hűségre intette; még jellemzi is a Pál mélyjárású, nehezen érthető stylusát (3, 15. 16): vajjon azért, a midőn mégis Pál sorsáról hallgat, nem kell-e egyenesen annak tulajdonítanunk, mert arról nem is tudott semmit; a mi ismét nem zárja-e ki, hogy Péter maga is Rómában lett volna?

Valóban Péter két levele valóságos lélektani rejtély maradna az esetben, ha az apostol azokat Rómából írta volna, oly történeti helyről tehát, a melynek akkori viszonyaiba csak egy idegszálacskával sem gyökerezik, sőt azokról mélyeséges tájékoztatlanúságot árul el. Lélektani és történeti okok és tények egyenesen kizárják azért, hogy Péternek római tartózkodását, hozzá még épen a Nero-féle rémkorszak idején, való ténynek vehessük, s azért ama „Babylonnak“ Rómával való azonosítását elfogadhatjuk.

De jellemző bizonyíték Péter római püspökségével szemben az a tény is, hogy a római gyülekezet ez apostol két levelét jóval a második század közepén túl nem ismeri, nem használja. A *Muratori-féle* töredékben legalább, a mely a római egyház legrégebbi írásgyűjtemény-lajstromát tartalmazza, felvéve nincs. Vajjon elgondolható-e már most, hogy a római gyülekezet, ha Péterben csakugyan első martyrpüspökét és alapítóját ismerte és tisztelte, ennek leveleit kerek 100 éven át semmibe se vette volna, holott a Pál leveleit istentiszteleteinél épülésül használta? Avagy nem kellett volna-e szükségszerűleg épen a Péter két levelének a római gyülekezet szemefényét, legrágább kincsét, örök dicsekedését képeznie? Péter gyülekezete: az ő levelei kanonikus értékének elismerése és istentiszteleti célra való használata nélkül, ép oly képtelenség, miként a pápás egyház a pápa tekintélye nélkül, vagy mint a lutheri reformáció egyháza ennek kátéja s az augustana confessio nélkül. A pápás theologia maga e körülmény súlyával teljesen tisztában van s azt azáltal igyekszik ellensúlyozni, hogy a Muratori-kanon töredékes voltára utal

reá. Úgyde bárha tényleg töredékekkel van is dolgunk, de másrészt bizonyos, hogy e töredékek épen az újszövetségi levelekről szóló része teljes organikus egészében maradt reánk. Hogyan maradhatott hát ki ekkép épen a Péter két levele? A pápás felelet ismét kész: a másoló hibájából, a mi lehetett véletlen is, szándékos is. Ámde csodálatos, hogy miként egykor Péter maga sohasem volt Rómában, a midőn ott kerestük: most is épúgy rejtőzik; hogy most is a másolónak épen csak az ő nevét kellett kifelejtene vagy átugrania? Mert szándékosság e tekintetben a nyugat egyházában, a hol az apostol — épen a pápás tradíció szerint — oly szerfelett nagy tekintélynek örvendett, el sem gondolható.

Amaz „babiloniai gyülekezetnek“ Rómával való azonosítása tehát semmiféle allegória útján meg nem engedhető. Ámde jól érthető az a helyi utalás, ha a szót, tényleges, betűszerinti értelmében vesszük s Babylon alatt a régi Eufratparti várost gondoljuk, a melyben tehát Péter missiójának mintegy a központja keresendő. E felvételt megerősíti a Pál apostollal kötött barátságos megegyezés az apostoli munkamező elfoglalására nézve, a melynél fogva ha Pál nyugatra, hát Péter természetesen keletre ment, de meg egy ósbabiloni helyi tradíció is, a mely szerint Péter ama vidéken valamely pogány templomban szenvedett volna vértanuhalált. Sirja azért Rómában merő fictio; a valóság számára jeltelen marad az örökre. De még közel halála előtt kötelességének ismeri hűségre inteni a kisázsiai gyülekezeteket, a melyekhez szól mindkét levele.

Természetesen egész eddigi fejtegetésünk azon, Mücke által is elfoglalt állásponton alapul, hogy t. i. Péter leveleit hiteleseknek fogjuk fel. És ha nem volnának hitelesek? Ha például a levelek még csak a Traján-féle egyetemes keresztény üldözés idején keletkeztek volna (98—117), tehát egy emberöltővel azután, hogy Péter Rómában élt és halt: a mint ezt a „Prot. Bibel“ vallja és alapos, talpraesett okokkal is támogatja (Lipscse, 1879. 873-ik l.) s a mint ezt a kritikai irányú exegetika szinte egyhangú bizonyossággal hirdeti? Hát ez esetben nyilván egy Péter névvel operáló pseud-epigraph irattal volna dolgunk, a melynek már ez alakoskodó jelleme, maga Péter életviszonyai s Róma-Babylon kérdésében minden hitelességre való igényt kizár. Azért e szempontból az exegetikai kritika mezejét egyáltalán figyelmen kívül hagyhatjuk.

Még sok egyéb kérdés és újszövetségi hely volna itt a tárgyalás keretébe vonható, a mit Mücke meg is tesz. Mi azon-

ban csupán a főhelyeknél s a főbenjáró kérdésnél maradtunk meg. Vizsgálatunkban nem dogmatikai, nem felekezeti, de kizárólagosan történeti szempont vezetett. S ha a történeti szempontból való vizsgálódásunk eredménye felekezeti szempontból is megnyugtató, az csak kétszeres örömünkre szolgál. A történet pedig mindig igazságot szolgáltat. Néha évek, néha évszázadok, néha évezredek múlva. Mi várhatunk: igazságszolgáltatásától nekünk nincs okunk aggódni.

Stromp László.

SABATIER DOGMATIKAI RENDSZERÉRŐL.

(Befejező közlemény.)

A mi ellen különben Sabatiernak legnagyobb kifogása van, az nem reformátori tan s ez: a lutheri orthodoxia kebelében kifejlődött s újabban átalakított „kenosis“ elmélete. Krisztus emberré levése alkalmával isteni tulajdonságait, sőt isteni öntudatát is (Gess) levetkezte, hogy egészen emberi, de teljesen bűn nélküli fejlődésében, feltámadás és mennybe-menetel útján ismét megdicsőüléshez jusson. Egyebekben, ha elfogadja is, de az üdvösségre nem tartja szükségesnek még a Jézus feltámadásába vetett hitet sem, sőt lehetőnek tartja az idvezítő hitet Krisztus ösmerete nélkül is olyanoknál, kik abban a helyzetben nem voltak, hogy őt megismerjék.¹ Önként érhetőleg eme hitvélemények, mint paedagogiai eszközök, fontosak. Ámde mily ereje lehet annak az imának, mely-nél a megdicsőült közbenjárótól el lehet tekinteni? Pál apostol bizonyára másként tanit 1. Kor. 15, 14. Tehát kell valami fontossággal az ismeretnek is bírnia.

Miközben Sabatier a feltétlen bizalmat „fiducia“ hangsúlyozza, a saját érdemet kizárja, de ugyanakkor elveszti maga alól a talajt, melyre az a bizalom támaszkodjék s mely a reformátoroknál kezdettől fogva a Krisztus volt. Épen azért a symbolofideismus hitét némelyek tárgy és tartalom nélküli puszta alaknak mondták.² Megczáfolására Ménégöz többször kitér a Publicationsban. Akármint álljon is azonban a dolog, a mint hogy e vád az igazságnak nem felel meg, az assensus olynemű teljes negligálása, mint a symbolofideismusnál látható, legalább is veszedelmes és a reformátorok bizonyára visszautasították volna fenti következtetéseket, mielőtt megkülönböztették a fiduciat és a habitus, seu actiót t. i. a

¹ V. ö. Sabatier Rev. chrét. 1900. XIII. 348. s a Publ. 47. l. Megjegyzem, hogy ez a gondolat korántsem azonos a reformátorok ama nezetével, hogy az ó-szövetségi kegyesek is idvezülhetnek a Krisztus elégtétele útján. Sabatiernál a fiducián a hangsúly.

² V. ö. Theol. Literaturztg 1900. 520. kv.

történelmi hitet. Kálvin Inst. III. 2, 31. kv. kifejti a viszonyt, mely a kettő között van, az írást tartván a gyökérnek, melyből a hit, a gyümölcs származik, mely hasonlat annyival finomabb, mert nem minden táplálék, mi felszivatik, szolgál a gyümölcs táplálására. Ha van is helye a r. katolikus egyoldalúságtól tartózkodásnak, mely a hitet, mint bizonyos egyházi tanok összegét, akarja felfogni, viszont ez az ellenkezőre, a tanok, vagy mondjuk a szent történet absolute közömbösültekintésére nem jogosít fel. Más helyt ugyanis Sabatier maga is elismeri, hogy a bibliában implicite dogma van.¹

Sok dolog választja ugyan el Harnackot és Sabatiert a keresztyénség lényegét illetőleg. Amannál Jézus nem Messiás,² holott Sabatiert mindenütt vallásos indokok vezérelik. De a Sabatier keresztyénség lényegéről való felfogása is több kívánni valót hagy fűnn. Egy bizonyos, hogy a keresztyénséget helyesen fogja fel, mint életet, mely nem holt czeremonia vagy tan, hanem hit, az Istennel való benső egység tudata, szabad felemelkedése az embernek a bűnt megbocsátó Istenhez . . . de csak a Krisztusban.

Lássuk a keresztyénség megítélését, mert különbséget kell tenni annak szellemi lényege és történelmi megjelenése között. A történelmi megjelenés mindig feltételezve van és az abszoltnak ismérvét magán nem hordhatja. Különösen kétféle elferdítés az, mely ellen a keresztyén principiumnak folyton küzdenie kell s ez: a zsidóság és pogányság. Az evangéliomnak, mint a szabadság és tiszta szellemisség vallásának más ellensége nincs.

Például; Isten abszolutsága t. i. tökéletes szellemissége a lélekben és igazságban való isteni tiszteletet követeli; minek következtében minden olyan törekvés, hogy Istent valami megjelenési formába zárjuk. Őt valami anyagihoz, időihez, térihez kössük, a Teremtőt a teremtménnyel összevegyítsük, vagy a kettő közötti tért isteni lényegű hierarchiával töltjük ki, mely azon ürügy alatt, hogy nekünk, mint közbenjáró szolgál, az Atyával való szabad, közvetlen viszonyunkat megszakítja — a pogányság feleledése és a bálványimádáshoz való visszatérés. Pogányság és bálványimádás az isteni szellemnek többé-kevésbé tudatos localisatiója és materialisatiója, bármint verjék is egyesek ellene mellüket, legyen a tárgy, mitől a működést függővé teszik. a római pápa vagy a delphii

¹ Esquisse stb. 289. kv.

² Prot. Szemle 1902. 1., hol Bäck s Theol. Szaklap 1902. 70. 1. hol Perles rabbinusok művei vannak ismertetve.

jósno; a bálványképek vagy a szent Szűz és szentek képei; a sakramentumok liturgiája, avagy az egyháznak, papságnak vagy egy könyvnek istenítése. Legjobban feltűnhet itt a sakramentumok imádása elleni állásfoglalás, meg a biblia, mint szó szerinti isteni inspiratio czáfolata, a régibb orthodox felfogással szemben.

Továbbá: A keresztyénség Istent szentnek is ismeri s követeli a természeti ösztönök felett álló tökéletességet, erkölcsiség és vallásegységét. Minden, mi ezt szétrombolni igyekszik: magia,¹ mystagogia, aesthetikai kegyesség, vallásos romantika: egyszóval az a la Chateaubriand² keresztyénség, a bűnbánat és megtérés nélküli újabb philosophiai és irodalmi gnosisek a pogányság elemeit tartalmazzák. Sabatier e tekintetben a reformátori principium alapján áll, mely megindulásakor vallást és erkölcsiséget egynek vett.

A pogánysággal szemben álló haeresis a zsidóság. A keresztyénség feltétel nélküli szeretetet, kegyelmet, könyörületet, Isten Lelkének az emberi lélekben titkos működését tanítja. Nos tehát! mindaz, mi az Atyát a gyermektől elválasztani igyekszik, a mi az ember szabadságát és erényét, mint Istenre nézve külsőlegest, előtte kiérdemelhetőt tanítja, a pelagianismus, cselekvési szentség, a hiten kívül bárminemű feltétel, mint a milyen a tanalakhöz való ragaszkodás, szer-tartási szokás, a pap bűnbocsátó levele, külsőlegesen megöldök-lés, szerzetesi vagy puritán askesis stb. — a zsidó phariseis-mus törvényes és formális szellemébe való visszaesés gyanánt tartható. Figyelembe veendő itt, hogy említettéket Sabatier, mint az üdvösség feltételeit, helyteleníti.³

III.

Sabatier történeti felfogása.

1. Közönségesen el szoktak felejtkezni a keresztyénség első megjelenési alakjáról, a zsidókeresztyénségről. Egészen új volt az, a mit Jézus maga után hátrahagyott, egyelőre

¹ Teszem azt a katolikus szentté tevő sakramentumokban.

² Chateaubriand René francia gróf a XVIII. század második felében élt, az egyházi romantikának megteremtője, mely a keresztyénséget hozzá nem tartozó elemekkel, mint aesthetika, természeti érzetek stb. vegyítette rendszeren regényekben feldolgozva.

³ V. ö. az elmondottakhoz Esquisse stb. Livre II. II. Les altérations du principe chrétien.

azonban szükséges volt a régi formákhoz ragaszkodni. Így a mózesi törvény szokásaihoz ragaszkodtak, bár Jézus maga a törvény urának mondta magát és csak lassanként szabadul meg a keresztyénség annak kötelékeiből s érik meg kebelében tőle való teljes függetlenségének tudata. Még tovább tartott az apokalyptikus messianismus kora. Az új-szövetségnek csaknem minden iratát áthatja Krisztus közeli visszatérésének hite és csak lassanként helyezték a győzedelmeskedő, nemzeti Messiás helyére a szenvedő és megalázott Messiás eszméjét. Világosan mutatja a két várakozás közötti különbséget Pál első és második korinthusi levelének felfogása. Épen azért az új-szövetségi iratokban mindig különbséget kell tenni az örökké termékeny vetőmag és ma már kiszáradott terméketlen polyva, a zsidóság eme maradványai között.¹

Ezen önmagában véve helyes elvvel azonban visszaél az, ki, mint Harnack, épen a lényegeseket hagyja el, mint ma értéktelenné váltakat s viszont a neki tetszőket kiválasztja, úgy, hogy a Krisztus keresztyénsége helyett a saját magáét rajzolja. A protestáns szabad vizsgálódásnak is van határa s ha Sabatier az élő hit intensitásában, tehát kinek-kinek subjectiv vallásosságában keresi a kriteriumot vagy, mint másutt mondja: minden isteni kijelentésnek, minden lelkünk táplálására és fenntartására valóban szolgáló vallási tapasztalatnak, mint jelenlegi kijelentésnek és személyi tapasztalatnak kell ismétlődni saját öntudatunkban és tovább folytatódni² — ez csak akkor lesz helyes, ha az ilyen vallási tapasztalat csak személyi fontosságot tulajdonít magának. Innen a dogmatika, mint az egyház hitéről való tudomány, nem az egyes személyi tapasztalatától függ, hanem az egyház controlirozása alatt áll.³

2. *A r. katholikus egyház* fejlődés és pedig a keresztyén elvvel sok tekintetben homlokegyenest ellentétes fejlődés eredménye.

A görög civilisatio nyomait látja Sabatier a zsinatok dogmaiban s az atyák theologiájában, mikor azok a hebreismus előtt teljesen ismeretlen substantiáról és hypostasisról, természetéről és személyről, lényegről és tulajdonságról, anyagról és alakról beszélnek. Plátó és Aristoteles ép úgy érvényesülnek, mint Ézsaiás, Pál és János. Sabatier ezen kritikái megjegyzése csak részben találó. Sok példát lehetne ugyanis

¹ V. ö. Esquisse stb. 219—232.

² Esquisse stb. 58.

³ V. ö. Esquisse stb. 337. kv. La science de dogme.

épen az ellenkezőre felhozni, mikor az egyház az átvett fogalmakat saját dogmáinak megfelelőleg alakította át, úgy, hogy azok eredeti jelentőségüktől elütő értelemben jöttek használatba.¹

De nézzük az egyház szervezetét. A parochia alakul a municipium mintájára, a dioecesis a provinciáéra, a püspöki terület a főpraefekturáéra és a pyramis élére emelkedik a római püspök és a pápaság, mely vallásos téren épen úgy abszolút monarchia megalapítója, mint a csásarak. Kezdetben zsidó és keresztyén szokások között különbség nem volt. Később gyöngül az ellentét keresztyénség és pogányság között. Ha az egyház a világot meghódítja, a világ is behatol az egyházba s a végén kérdezni lehet: vajjon a pogányság lett-e keresztyénné, vagy a keresztyénség pogánynya. Szerzetesi ascésis, cölibatus, szüziesség fogadalma keleti eszmények utánzásából keletkezett.

S mi lesz a cultusból? Az ég és föld között látjuk az istenek, félistenek, herosok, nymphák és istennők egész hierarchiáját megjelenni, csakhogy pótolva a szűz anya, angyalok, ördögök, him- és nőnemű szentek serege által. Minden városnak, minden parochiának és forrásnak megvan a maga patronusa, patronája, szentje, kihez bizalmasabban fordulnak, mint Istenhez. A szenteknek megvan a maguk sajátja, mint hajdan az alsóbb isteneknek. Az egyik hideglelést, a másik a bőrbetegségeket gyógyítja. Egyik védi az utasokat, másik az aratást vagy a barmot; harmadik mindent megtehet, hogy az elveszett tárgyak ismét megkerüljenek vagy gyermek nélküli családoknak örökösök legyenek. Eljutnak egész a fetisizmusig. Zarándokutak, rózsafüzérek, litániák, képek és ereklyék tisztelete, keresztyénelvénnyek stb. egész a régi mystériumok mintájára ünnepeket kapnak. S mindez egész öntudatlanul jött be. Az egyház fejei ajánlták a missionariusoknak, hogy a hamis istenek templomait ne rontsák szét, hanem az igaz Istennek szenteljék azokat s képeiket a szentek képeivel, czeremoniákat hasonlókkal helyettesítsék. Rómában a szent Péter templomában emelkedik az apostol-fejedelemnek egy pompás állószobra. Egykor a Jupiter szobra volt. Lábának nagy ujja a zarándokok és hívők csókjaitól elkopott. A keresztyénség előtt az istenek urának lábát csókolták, azóta a Péterét. Más nemű ez a cultus s vajjon nagyobb értéke van ennek?

Mindezek természetesen elenyésző csekély részét képe-

¹ Összevetendő a Stapfer és Sabatier közötti vita. Rev. chrét. 1900. XII. 321. kv.

zik a századok folyamán a keresztyénségbe becsúszott pogány szokásoknak, csodatevő szerzetesi skapulárek, trieri szent rokk, szent szív, lourdesi csodaszűz, ascetikus stigmatizálások, sőt egyik-másik ünnep s a varázslások ezer neme idézhető volna Sabatier állításának igazolására. Nemcsak, hanem arra is, hogy az egyház, a helyett, hogy őket lassanként kiküszöbölne, csak annál szívósabban ragaszkodik hozzájuk, alkalomadtán újakkal szaporítván a régieket, melyek mind püspöki, sőt pápai szentesítést nyernek.

Az elv, mely őket létrehozza, Sabatier szerint az egyházzól való tan. A protestánsok azt állítják, hogy azért valaki az egyház tagja, mert a Krisztushoz tartozik. A katolikusok megfordítják a mondatot és azt mondják: csak akkor van valaki benne a Krisztus társaságában s tartozik hozzá valóban, ha az egyházhhoz tartozik. A következmény a láthatóvá lett Isten országa szervezése lett, ég és föld között közvetítőként szereplő clerussal. A vallási egyesülés felibe emelkedik a polgárinak, a kijelentés az észnek, az isteni dogmák az emberi tudománynak, a pap lelki hatalma a család és állam időszerű hatalmának.

A századok harcza emez elvek megvalósításáért folyt le. Az egyház szerezte meg a bűnösnek a bűnbocsánatot és így szükséges volt, hogy ő nyujtsa az áldozatot Istennek napunként mindenekért, mint hajdan az antik papság. Így alakult át a Krisztus halálára emlékeztető vacsora a golgothai áldozat reális megújításává; az úrvacsorából lett mise; a szeretetvendégség asztala ismét oltárrá lett; a vén vagy presbyter lett áldozópappá, pontifexé és a communiói kenyér áldozattá. A keresztyénség materializálva lett az egyházban — s ennek megfelelt a transsubstantiatio: Isten anyagiasítása az ostyában.

Isten országa hát nem a szivekben lakik. Szivtöredelem és hit sakramentomok és kegyességi gyakorlat nélkül nem ér semmit. Az a jó katolikus, ki a vallási szokásokat szigorúan betartja s eretnokség lenne azt hinni, hogy a misén részvétel, áldozás, fülbegyónás vagy a pap által kiszabott poenitentia pusztá paedagogiai eszköz. Jézus a sakramentomokba zárta kegyelmét, hogy azt ezek útján, mint valami vezeték útján, a bűnösökre reávezessék. Sakramentom és kegyelem össze vannak kötve, avagy nem tisztítja-e meg a keresztyén a gyermek testét és lelkét ennek tudása és akarata ellen? és nem látják-e el a haldoklót is, mikor már azok öntudatlanok s csak passíve vehetnek részt egy cselekvésben?

Azokkal szemben, kik tagadják, hogy a sakramentumok ex opere operato működnek, szabad legyen Sabatier állításának bizonyítására felhozni, hogy jezsuita moral szerint a meg nem született gyermeket is meg lehet keresztelni szülei akarata ellenére¹ s hogy milyen hatálya van ennek, csak egy példát a sok közül. 1858 körül nagy feltűnést keltett egész Európaszerte a Mortara-ügy. Szent Ufficio poroszói a zsidó Mortaranak nyolcz éves fiacskáját elrabolták, mivel dajkája bevallotta, hogy két évvel előbb, életveszélyes betegségben a szükségkeresztséget rajta végrehajtotta. A gyermek Rómába vitetett és sem szüleinek kérése, sem Európa felháborodása nem ért semmit, a gyermek többé szüleinek vissza nem adatott.²

A kegyesség első és főműve tehát az egyháznak való feltétlen meghódolás. Dogmái lehetnek érthetetlenek, észellenesek, ellenmondásosak, parancsolatai önkényesek, a természetes lelkiismerettel ellentétesek: nem tesz semmit.³ A katolicusnak nem szabad a szabad vizsgálódás jogát csak elvileg is fenntartani, hanem kötelessége mindarról lemondani, mi ehhez hasonló; mert ebben az elesésre tör vagy alkalom kínálkozik. Az egyházban bármely keresztyének helyzete az állandó kiskorúság; mert a gyámság, melyet nyer, soha meg nem szűnik, joga van mindenütt és mindig érvényesülni.

Az egyház emez auctoritásának végrehajtói az ő megbízott organumai. A II-ik században az egyedüli tekintély a püspök volt. A püspöktől elszakadni egy jelentésű volt elszakadni a Krisztustól. A IV-ik században a püspökök testületének, vagy a zsinatoknak tekintélye felibe emelkedik az egyes püspökének. Ámde szükség volt ezen tekintély központosítására és állandóvá tételére: így tekintették az egyházat megszemélyesítve a pápában. Az 1870-iki vatikáni zsinat csak a következményt vonta le a korábbi századok praemissáiból. Többé zsinat a szó régi értelmében nem létezik, az utolsó hivatalosan a pápa kezeibe tette le hatalmát. A pápának személyi csatlakozhatatlansága, midőn ex cathedra beszél, minden mást feleslegessé tesz. A katholicismus fejlődése célját érte, a keresztyénségnek papi theocratiává átalakítása bevégzett tény. S így a felállított keresztyén elv megvalósításáról beszélni célját tévesztené.⁴

¹ Prot. Egyh. és Isk. Lap 1902. 693. sz.

² Kurz: Lehrbuch d. Kircheng. II ik kiad. 178. §. 8.

³ Talán ezért igyekeznek moráltheológiájokban minden egyes esetre külön az eljárást előírni. Hogy mily aprólékossáig mennek l. Magyar Szó 1901. dr. Tüdős ismertetését.

⁴ V. ö. az eddigieket Esquisse Livre deuxième Chap. III, III.

Ebből két következmény folyik. Egyik az, hogy a r. katolikus egyház türelmetlen és engesztelhetetlen mások iránt. Másik, hogy tőle reformot várni nem lehet.

3. Mialatt a r. katholicismus úgyszólván félálomban van s a ker. elvnek, mely szerint a keresztyénség élet, megfelelni képtelen, a protestantismus egyenes ellentétet, élénk, változatos életet tüntet fel.

Különös tévedésben van — mondja Sabatier, — ki a XVI-ik századi reformációról azt hiszi, hogy az a szabad vizsgálódás félbemaradt, következetlen munkája, bizonyos nemű fél rationalismus. A régi, elavult alapok elvetésével egy egész új rendszernek megalkotását jelenti az. Helytelennek bizonyult a régi rendszer Luthernél, ki azzal a szilárd és komoly hittel lépett be a kolostorba, a melyet csak valaha szerzetes az egyház tekintélye és szokásainak ható ereje irányában táplált. „Ha valaha szerzetes szerzetessége által az ebbe jutott — mondotta később, — úgy nekem is oda kellett jutnom“. Évek hosszú során át nem ijedt a kegyességi gyakorlatok semmi nemétől vissza: imádságot imádságra, vezeklést vezeklésre halmozott. És a saját ideál kéréltelhetlen szigora még mindig többet követelt, még mindig kielégítetlen maradt, akár csak a farizeusi törvények hatalma alatt álló tarsusi Saulnál. A békét, melyet keresett, nem ott, hanem annak az Isten szeretetéről szóló üdvírnék elfogadásában találta meg, hogy Isten ingyen adja azt, mit az ember meg nem érdemelhet: bűnök bocsánatát és örök élet bizonyosságát. A gyermeki bizalom, mely, távol minden fenhéjázástól, boldog, hogy mostantól fogva mindent Isten kezéből ingyen nyer, hozta meg lelkének megnyugvását, melyet az apostol eme szavaiban talált kifejezve: az igaz hitből él. A hitről való tan ezen teljes átalakítása, mely evangéliomi értelmére lett visszavéve, lett elvévé ama legnagyobb átalakulásnak, mely Jézus igehirdetése óta áthatotta a világot.

Ezek után a keresztyénség két felének újra egyesítéséről beszélni teljes képtelenség s minden kísérlet hajótörést szenved, mert egyik a másiknak tagadásában áll. Miután Luther az üdvösséghez, az Istennel való közösséghez, a papi egyház tekintélyétől és tanaitól függetlenül, sőt vele ellentétbe jutott, hogyan ismerhette volna azt el ismét isteni eredetűnek s hogyan vethette volna magát alá tisztelettel és bizalommal. Másfelől a r. katholicismus sem engedheti meg, elveinek fentartása mellett, hogy az ő dogmái nélkül valaki üdvözülhetne. És ha a való életben ez az ellentét nem élesül így ki, annak oka, mert a katholicismusban is mindig volt

rejtett protestantismus és viszont a protestantismusban is rejtezik r. katolikus maradvány.

Sabatier ez utóbbi állításának igazolására például lehetne felhozni az orthodox lutheranismust, meg az angol püspöki egyházat, valamint vegyes felekezetű lakosság áthasonlásait. A fejlődés maga azonban homlokegyenest ellentétes. A r. katholicismusban kívülről hat a lélekre, mint természetfeletti hatalom s vezet supranaturalismusra, klerikalis zsarnokságra, a protestantismusban belülről történik kifelé a fejlődés, mint belső lelki élet s ez a subjectivitás lesz önállósággá, szabadsággá.

Ez a subjectiv vonás jellemez Sabatier szerint minden specíficus protestáns, nem a r. katholicismustól örökölt tant. A *megigazulásban* a belső birói székre utal, a hol az ember és Isten személyesen szemben állanak s hol az ember saját lelkiismeretének hangja által vádoltatik, vagy szabaddá nyilvánítottatik s ez a birói ítélet a Szentlélek bizonyágtétele. Az *írás legfőbb tekintélyéről* való tannál hit dolgában, úgy látszik, mintha külső tekintély volna felállítva. Tényleg azonban a biblia tekintélye a protestantismusban soha sem érvényesült a nélkül, hogy az egyesnek joga ne lett volna azt szabadon magyarázni s személyi kötelessége az abban felfedezett igazságokat elsajátítani. Ma is a biblia az a forum, hova a jobban értett és jobban magyarázott biblia nevében apellálni lehet, mely a protestáns theológiát a scholastikától megmenti s hitvallástételben megszilárdulását akadályozza. A *kegyelemről és praedestinációról* szóló tanokban vallásilag fogékonytalan lelkek egy vak hatalom, az isteni fatum egy nemét látják, pedig minden valódi kegyesség titkos alapja ez. Ha Isten velünk, ki lehet ellenünk stb. Róm. 8, 27. Innen magyarázható meg, hogy a modern szabadság megalapítói új Angliának kálvinista puritánjai voltak s a jezsuiták, a szabad akarat bámolatra méltó theoretikusai, mindennemű rabszolgaság úttörőivé lettek. Mint belső lelki működés, a praedestináció az öntevékenységnek, az egyesek lelki szabadságának emeltyűje. Csak természetes, hogy Sabatier a protestantismus legerősebb kifejezését a *minden keresztyének természetes papságáról való tanban* látja, ellentétben az előjogokkal ellátott clerus természetfeletti papságáról való tannal. A clerikalismus gyökere van ez által elmetszve. Minden egyes egyén pap a saját lelkiismerete előtt; a családapa papja saját házának.¹

¹ Esquisse Livre II Chap. III, IV.

A protestantismus eme jellemzése ismét csak az egyik oldalt tünteti fel. A hitéletet rajzolja, a nélkül, hogy a tartalommal törődne; leírja Luther lelki harcát, de a törvény, mely azt előidézi, figyelmen kívül marad; szól a megnyugvásról, békéről, mely az Istenben való bizalom következménye, de az üdv hír maga mellékessé, paedagogiai jelentőségűvé lesz. Nem az evangéliomnak elfogadása, hanem a személyi, belső kijelentés ereje, mely üdvözít. Kétségtelenül igaz, valamint az a reformátori mondat sem fejez ki többet: *qui fide erigitur, iam justificatus est*. Bensőleg, a lelkiismeretben kell annak végbemenni. De azért ez a subjectiv tapasztalat ne csaljon meg bennünket, egész érzéki természetünket lefoglalván; lélektanilag megmagyarázható, hogy az erősebb érzelem elnyomja a gyöngébbet, mint általában az ember legutolsó érzeteinek hatása alatt áll: ámde épen az az érzet, mint subjectiv kijelentés, nem feltételezi-e annak subjectiv valóságát, nem lehet-e vagy nem kell-e következtetnünk a lelkiismeret megnyugvásából a mindenki számára készenlevő, elfogadott kegyelemre. Pál apostol is objective fogja fel az elnyert igazságot Róm. 3, 21. kv. Gal. 2, 16. kv. s ennek megfelelőleg alakították a reformátorok is a megigazulás tanát. A *justificatio forense verbum*, jelentvén az Isten ítélőszéke előtti szabaddá, büntelenné nyilvánítást, tehát Istennek a Krisztusban megígért kegyelmét, melyet hittel kell elfogadni. Kálvinnál s a confessiókban — az Apológiát kivéve — ez utóbbi értelem található.

De hát Sabatier észokoskodásokba nem megy bele. Szív és lélek nála a vallás pusztán. A *quid interius Deo* elvénél fogva a *testimonium Spiritus Sancti* a legfelsőbb fórum, a hol a szentírás kijelentésének életté kell válnia, mert, mint holt tan, nem ér az semmit —, bár itt meg kell jegyezni, hogy ezen reformátori elv praktikus alkalmazása minden esetben aligha vezetne eredményre. Tartalom és alak, lényeges és esetleges sokkal vegyültebben fordulnak elő, sem hogy magok a reformátorok minden egyes esetben kívánatosnak tartották volna a szabad vizsgálódás elvének érvényesülését... Eszmeileg az elv a protestantismusé. Az egyetemes papságra nézve is áll a debreczeni hitvallás megszorítása: Senki ne kezdeményezzen sem a hitágazatokban, sem a rendtartásokban, sem a sakramentomokban magánlag és öntekintélylyel sokak botránnyára és megütközésére újítást. Tehát az egyházi auctoritativ rendtartás érvényesül, mely persze nálunk a lényeghez nem tartozhatik, csak a katholicismusnál. Sabatier az egyéniség érvényesülését s a saját felelősségét hangsúlyozza, melyet

korlátok által kisebbiteni nincs joga senkinek. Mindenesetre egyoldalúság, mely teljesen subjectivvá teheti a vallást.

A szabadságnak ez az elve az egyetemes papságról való keresztyén tan következménye. Semmi sem volt távolabb Krisztus lelkétől, — mondja — minthogy az Isten országában egy clerust állítson fel és neki biztosítsa a többi hívők kizárásával az égi ihletés monopóliumát és a tanok s azok magyarázata feletti őröködést. Félénkség és természetes nembánomság működtek közre, hogy a keresztyénség örökségének isteni részéről lemondott. A hitből származó üdvösség növeli a hitbizonyosságot, a közvetlen kijelentést, mely a szívben áll elő s illetékessé leszen, hogy minden tanok felett ítélkezzék, mert a hívő kegyességében az ész ítéletén kívül gyakorlati vallásos ítélet is létezik, mely győzelemre kell, hogy jusson. Ezért a mi iskoláinkban a dogma, akár csak más tárgy, megvitattatik. Ha itt régi alakjában védelmezik, másutt abszolút szabadsággal kritizálják. Így veszi az el a külső törvény jelentőségét; eltávolít magától minden magát kiélt babonát, hogy a jelenkor szükségeinek megfeleljen s azzal összhangzásban, összeköttetésben maradjon.¹

És így Sabatier úgy fogja a keresztyénséget, mint életet, melynek természetéhez tartozik a folytonos fejlődés, haladás, néha visszaesés. Mondani is felesleges, hogy a keresztyénség emez elvének a protestantismus felel meg, a melyen túl már fejlődés nem létezik. Mint legtökéletesebb vallás, a fejlődés végén állhatott elő. Az apostol szavai szerint az ember azzal kezd, hogy gyermek; nagykorúságát az atya által meghatározott időben éri el. Addig gyámság alatt van (1. Kor. 15, 46; Gal. 4, 1—5). A protestantismus a keresztyén elv tiszta lényegéhez s első kifejezéséhez tért vissza, úgy, a mint az Krisztus öntudatában megjelent. Nem egyébben áll az, mint bűnbánatban s az Atya szeretetében vetett bizalomban, az Ő sziveinkben való közvetlen, élő, munkás jelenlétének öntudatában.

*

Jellemzésül ideírom gondolkozását hiven visszatükröző vallástételét:² Protestáns vagyok — mondja, — nem valami confessionális hévből, nem is azért, mert hugenotta családból származom, jöllehet naponkint hálát adok Istennek érte, hogy ilyenöbl engedett származni, hanem azért, mert csak a protes-

¹ Esquisse, Livre III Chap. II, V.

² Esquisse. 255.

tantismusban gyűjthetem össze Krisztus örökségét s lehetek keresztyén a nélkül, hegy idegen járom alá hajolnék, mert egy bensőleg élő Istennek közösségében és imadásában, a nélkül, hogy gondolkozásomat áldozatul adnám, sőt inkább szellemi munkásságomat s szívem természeti érzéseit neki szentelve, magamat erősíthetem és ezen erkölcsi vallásos odaadásban egész lényemnek fejlődését megtalálhatom.

Tiszaroff.

Lencz Géza,
lic. theol. ev. ref. lelkész.

PATHAY ISTVÁN BELÉNYESBE MENETELÉNEK OKA ÉS IDEJE.

A dunántúli református egyházkerület egykori hirneves püspökéről, Pathay Istvánról, Tóth Ferencz ¹ azon vádat hozta forgalomba, hogy „1629-ben, mind az ekléziájától, mind a *superintendentiától tudva nem lévő, de nagy okokból elszökvén és papságát és püspökségét elhagyván, Belényesbe ment lakni...*“ Az elszökés vádja tartotta magát, miután azt Pathay közvetlen püspöki utódjának, Kanizsai Pálfi Jánosnak, egy 1631-ből kelt, keserű panaszszal és szemrehányással teljes levelére alapította.² Hiába jelent meg a dunántúli reform. egyházkerület régi jegyzőkönyvéből, az 1629. márczius 18-diki körmendi püspökválasztó zsinatból a patrónusokhoz küldött öt ajánlólevél, melyekben a seniorok az egész coetus nevével tudatják, hogy „*mivel a mi előbbeni püspökünket, Pathay Istvánt, Bethlen fejedelem ő felsége közülünk elvitette: Batthyány Ádám udvari papját, Kanizsai Pálfi Jánost választottuk püspökké...*“³ mert, ha vele az elszökés vádját kellő értékére leszállíthatjuk is, még nincs teljesen feltárva a távozás főindoka, s még csak a minap is azt állították, hogy megszökött területéből.⁴ Mivel legközelebb az esztergomi hercegeprimási levéltárban való kutatásaim alkalmával, olyan eddig nem ismert adatokat találtam, a melyek teljes világításban felmutatják Pathay Belényesbe menetelének okát és idejét: közzéteszem azokat, hogy minden kétségeskedésnek vége legyen.

Pathay Istvánról Szabó Károly azt írja.⁵ hogy 1626-ban névtelenül egy ily című könyvet adott ki: „Amaz Het, Feiev es tiz sarw fene bestian űlő Barsonnyal s. Draaga Keoveckel fel ruháztatot parázna *Babillonak*, melly az ő tisztatalan parázna-ságának, arany pohárba töltöt reszegítő utálatosságával meg-

¹ Túl a dunai református püspökök élete. Győr, 1808. 65. l.

² Rövidítésekkel közölte ugyanott 65—68. l.

³ Révész: Figyelmező. 1870. 526—531. l.

⁴ Magyar Könyvszemle. 1901. évf. 70. l.

⁵ Régi Magyar Könyvtár. I. 249. l.

részegetôtte ez földnec lakosait *mezételelenségnek tükóre*“ czim alatt 12.-retü 185 levélen. A könyv szerzőjéül azért vette fel Pathayt, mert a sárospataki főiskolai könyvtár példányának czimlapjára tett régi jegyzetben, ezen névtelen munka írója így van megnevezve: „mellyet ki bocsátott ez világ eleibe Pathay István“. Ezen dialogus második kiadása Sárospatakon 1671-ben jelent meg,¹ Bod Péter csak ezt a második kiadást ismerte, s azt írja arról,² hogy az *Skotodulos és Diofanés beszélgetése*-t tartalmazza. Sándor István³ is csak ezt a kiadást látta, de tartalmát közelebről jellemezve azt mondja, hogy az: *Diofanés és Skotodulos beszélgetése a református vallásról*.

Ezt a névtelenül megjelent könyvet, mint az alábbiakból kitűnik, Pathay István írta, s még 1619-ben kinyomatta. Nem Pápán, mint Pázmány⁴ említi: „*minap* név nélkül nyomtatának Pápán egy könyvecskét és Parázna Babylon mezitelensége Tükörének nevezék“ s a ki után teszi Szabó Károly is⁵ Pápára annak megjelenését, hanem Német-Ujváron, Bernard Mátyásnál, kinek ekkor itt volt könyvnyomdája.

Már rég ismeretes az a levél, a melyet Pathay, Kanizsai Pálfi Jánoshoz 1619. május 9-én írt, mely eddig teljesen kikerülte könyvészeink figyelmét, pedig abban az említett névtelen könyv szerzője nyilatkozik meg, s tárgyunkra vonatkozólag ezt mondja: „Ha a könyvnyomató hozzád menne, vagy valamely alkalommal irhatnál neki, kérd azt kérlek, hogy ne halogassa sqkáig az általam neki átadott könyvnek (Scotodulos Diofanés) kinyomatását; és ha nem, hozza le magával a körmendi zsinatra,⁶ akkor teljesen kielégitem, s gondosan kössön össze 25 példányt, melyeket barátaim és pártfogóim között akarok szétosztani“. ⁷ A később felemlitendő adatokon kívül, Pathay maga elismeri, legbizalmasabb barátjához küldött levelében, a névtelen mű szerzőségét, melynek kinyomatásáról még 1619-ben gondoskodott, s ha egyéb bizonyítékunk nem lenne is, ez is minden kétséget kizárólag elég lenne arra, hogy őt annak tekintsük, hiszen ez volt egyik oka annak, a miért Dunántúlt elhagyta.

A református egyház hitágazatait védelmező könyv bizonyára nem tévesztette el a maga hatását, keresték annak

¹ Ugyanott. 468. l.

² Magyar Arthenas. Szeben, 1766. 195. l.

³ Magyar könyvesház. Győr, 1803. 247. l.

⁴ A Szent Írásrul. Bécs, 1626. 4. l.

⁵ Idézett mű 249. l.

⁶ Megtartották azon évi augusztus 24-én.

⁷ Fabó: Codex Diplomaticus. Pest, 1869. 200. 201. l.

szerzőjét, a gyanu és nyom Pathayra irányították a figyelmet. Eszterházy nádor is így gondolkodott, s Pathayra igen megharagudott. Kanizsait minden ügyes-bajos dolgáról értesíteni szokta Pathay, erről is megemlékezett egy 1628. okt. 23. irti levelében, melyet annyival inkább fel kell itt említenem, mivel ebben is úgy beszél, mint az említett névtelen munka szerzője: „Már palatinus uram kezéhez juttatták az ártatlan könyvet, Sárkány uramnak, mikor nála volt, meg is mutatta, kétségen kívül Mátyás az elárúsító könyvárús, az állásából folyó pénzvágtyól elragadtatva juttatta kézhez (Skotodulos Diofanest) eddig fenyegetődött (ezen fenyegetések miatt ment el Belényesbe), reám gyanakodik, mindenféle ürügy alatt vizsgálatot tart. De bizom az Urban, a ki az én oltalmam. Téged, kérlek kedvesem! emlékezzél rólam nagyságos úrnőd előtt,¹ s ha valamit kipuhathatnál, legyen rá gondod, hogy engem arról gyorsan értesíts; azonközben adandó alkalommal tudósítsál arról is, vajjon lehet-e még nekem reménységem, vagy teljesen el kell hallgatnom? Élj boldogul testvér, sokáigkedvesseiddel. Imádkozzunk egymásért kölcsönösen.“²

Ebből a levélből tehát minden kétséget kizárólag tudomást vehettek, a kik olvasták, hogy Pathay említett könyve miatt fél, s a nádor haragja elől ment el Belényesbe. De 1628. nov. 27-én még Pápán volt, mert egy ezen napról kelt levelét még innen keltezi, magát püspöknek, Kanizsait németujvári esperesnek mondja, de semmit nem szól benne arról, hogy már indul innen: „Légy jó egészségben legkedvesebbem! írja Kanizsainak. Mi ugyan, a mennyire a szokott öregségi állapot engedi, hála Isten jól vagyunk és élünk, a mint élhetünk, a velem levőkkel együtt, és hogy te tieiddel legboldogabban élj, lelkemből kívánom! Majd elmondja, hogy a minap lement Kis-Komáromba, de a végvár kapitányát s az ottani

¹ Baththyány Ferenc özvegyét, Lobkovitz Poppel Évát érti.

² Szükségesnek tartom a levél eredeti szövegének idevonatkozó részét közölni, mert a Magyar Könyvszemle az idézem helyen eltérően adta: „Jam ad manus domini palatini integer liber est delatus, praesente domino Sárkány exhibitus, Matthias ille librarius proditoris iure avaritia correptus prodidit sine dubio. (Scotodulos Diophanes) minas adhuc spirat (propter has minas profectus est Belenesium) suspicatur de me, investigat per omnes occasiones. Spes autem in Domino qui meum refugium est. Rogo te charissime! ne sis immemor mei coram magnifica Domina, en siquid extorqueri poteris, sedulo ad me deferri cures, interim arrepta occasione scripto me doceas, an ad huc sperandum mihi sit, vel plane silendum. Diu fraterque valeas cum tuis omnibus. Oremus per invicem. Datum Papae. 23 octobris. Anno 1628. — *Megvan a dunántúli reform. egyházkerület levéltárában!*

reform. egyház patronusát, Sárkány urat nem találta otthon, mert a palatinusnál volt; négy napig várakozott megérkezésére, mely alatt egyes bajos dolgait elvégezte, de Sárkány uram nem jött ezalatt meg, s végre is bucsúzás nélkül tért vissza onnan; nagyon fél a nádor fenyegetődzésétől s kéri Kanizsait, hogyha valami bizonyosat hall, vagy tud, értesítse róla.¹

Valószínűen ezen kiskomáromi utazása alkalmával terjedt el azon félelmetes hír, hogy Pathay eltűnt, s Gál Imre, a Veszprém mellett levő fejtér- vagy fejeskúti egyház² lelkésze 1628. nov. 14-én kelt, Kanizsai Pálfi Jánoshoz küldött levelében szomszédjának, Szilágyi Istvánnak, fegyverrel való kiűzéséről panaszkodván, valószínűen erre czélozott, mikor azt írta, hogy egész consistoriumunk ábrázata homályos és gyászfátyollal van bevonva. Mit cselekedjünk! Levelét Szili János bűi lelkésztől küldötte, a ki november 21-én juttatta azt kézhez. Kanizsai a nem várt hír által indítatva, hogy a valóságról személyesen meggyőződjek, december 4-én Pápára ment: de Pathayt már ekkor nem találta itt. Szomorú szívvvel iratta be a dunántúli reform. egyházkerület jegyzőkönyvébe az 1628. évi június 27., 28., 29-én még Pathay elnöklete alatt tartott pápai zsinat aktái után, hogy ezen *bűbánattal legteljesebb esztendő november havában öreg Pathay István úr*, ki a mi egyházi társaságunknak püspöki terhét körülbelül 16 éven át dicséretesen hordozta, minket az örvény közepén előljáró nélkül hagyván, nem csupán Pápa városából, a mely egyháznak lelkésze volt, hanem *a mi egész kerületünkől, tudunkon kívül eltávozott. Magát, a tőlünk való elköltözési szándékot ugyan ismertük, már régen keblében melengette azt, mert ki tagad-*

¹ A levél keltezése, aláírása és címzése így van: Datum Papae Postridie Galli Anno 1629. Tuus sine dolo Stephanus Pathaynus, *superintendens*. Kívül: Eximiae eruditionis laude ornatissimo Viro Domino Joanni Paulidi Canisaeo, ecclesiae Nemetuyvariensis ministro fidelissimo et districtus eiusdem ecclesiarum *seniori* vigilantissimo etc. Ezen levél keltezésében az évszám tévedésből van 1629-nek írva, mert az események bizonyítják, hogy 1628. a helyes datum, mivel 1629. novemberben már Pathay nem püspök, hanem belényesi pap, Kanizsai pedig ekkor már nyolcz hónap óta püspök volt. Megvan ugyanott.

² *A dunántúli reform. egyházkerületnek, az esztergomi hercegprímási főegyházmegyei könyvtár kéziratárában levő eredeti jegyzőkönyvében olvasható a levél, melyet Gál Imre sajátkezűleg írt oda be, s azt így keltezi: Datum Fejtérkutini 14. novembris 1628. Kanizsai pedig feljebb Clarissimus et charissimus noster frater Dominus Emericus Gál Candidi fontis ecclesiaeinek írja; a szép fényes forrás most is megvan, az egyház elpusztult, emlékéit a Fejesvölgyben levő monumentalis templom romjai őrzik.*

hatná, hogy Váradon, Bethlen fejedelemnél fényes állásban levő legidősb fiának Pathay Máténak láthatása vágyától égett. (Miként Jákob patriárka, mikor hallotta, hogy az ő fia József még él, s Pharaónál nagy befolyása van, semmit sem tartott fontosabbnak, mint azt, hogy még csak addig élhetne, míg annak elfelejthetlen arcját megláthatná.) Azért közvetítő által már régóta értekezett és megegyezett fiával, hogy az a maga bölcsességével, és azon tekintélyével, a melylyel a fejedelem által felékesített, eszközöljön ki valamely előnyös módot, hogy egész családjával és holmicskájával innen Váradra költözhessen. Kétségen kívül igaz, hogy mintegy titokban ragadtatott ki, tudunkon kívül, megkérdezésünk nélkül és bucsútlanul távozott el, de kénytelen volt így tenni, a Magyarország nádorától való félelem miatt, a ki valami Diophanes és Scotodulos nevű, 12-edréthben kiadott párbeszédéért feletébb haragudott és utóbb fenyegetődzött.¹

Ezen egykorú bejegyzés minden kétséget kizárólag tudósít Pathay Belényesbe menetelének indokairól. Elsőnek fia láthatását mondja, s erről állítja, hogy ezen vágyat már régen melengette szívében, s ismerték azon szándékát, hogy el akar költözni innen. A második, Skotodulus és Diofanés dialogusa miatt, a nádortól való félelem. És jöllehet ez utóbbira már Pathay fentebb idézett levelének egyházkerületi levéltárunkban levő másolata is figyelmeztetett, mégis elfeledték azt, könyvecskéjével együtt.

Elutazása körülményeiről Gál Imre fejeskuti lelkész 1628. decz. 28-án kelt levelében értesítette Kanizsait.² Azzal kezdi, nem kételkedik ugyan arról, hogy nem ismeretlen előtte, a bajok által elijesztett, vagy inkább az alsó Magyarországbán élő kedveseinek láthatási vágyától égő püspökünknek elutazása, mégis értesíti arról, a mit erre vonatkozólag hallott közelébb, mikor Bethlen követei a veszprémi kapitánynyal beszéltek. Pathay a mint elkezdett utazását folytatta, Pesten túl, az országúton találkozott Bethlen követivel, a kik átadták neki a náluk levő leveleket: a Pathaynak szóló, belényesi egyházba meghívólevelet, az oltalomlevelet, a pápai kapitányhoz, Pathay és családja szabadon és békességesen leendő elbocsátásáért irt levelet, s a követekkel visszatért Pestre, hol megállapodtak a teendők felől. Pathay innen levelet irt

¹ Gál Imre bejegyzése, a dunántúli reform. egyházkerületnek az esztergomi hercegprimási főegyházmegyei könyvtár kéziratárában levő eredeti jegyzőkönyvében.

² Ugyanott.

feleségének és Czeglédi Pál lelkésztársának, s ezeket a *salvus conductussal* és a pápai kapitányhoz irt levéllel a követeknek átadta, a kik Fehérváron, Palotán át december 16-án estve értek Veszprémbe. Bethlen követei nem titkolták küldetésük célját, sőt azt teljesen feltárták, s az említett véghelyek kapitányaitól is nyert levelekkel, a győri őrség generálisához mentek, a ki szintén nem gördített semmi akadályt sem a célba vett utazás elé. Így előbb mindent bölesen elrendezve, Pápára jutottak, hol a kapitány és Czeglédi a megmásíthatlan dologba belenyugodtak, s mint a levél után való feljegyzés mondja: Tiszteletes Pathay István uram családja, négy szekérre felrakott minden podgyászával és házi eszközeivel december 29-én Pápa városából kiindult s innen végképen elutazott.¹

Pathay Belényesbe menetele idejének megállapítására nézve hivaltársának, Czeglédi Pál pápai lelkésznek, az 1629. márcz. 18. körmendi püspökválasztó zsinatra meghívó leveléből hadd álljon itt ez a részlet: „Christusban szerelmes atyámiai s szolgatársaim, kik az pápai seniorságban az úrtul nektek engedtetett talentom szerint pásztori vigyázással az Úrnak nyáját serényen forogjátok, őrizitek, és legeltetitek, tagadhatatlan képpen tudva lehet nálatok hogy az elmúlt 1628. esztendőben novembernek eleiben, minémű szomorú változás keserítette meg az Dunán innent levő keresztyéniséget, signanter pedig és kiváltképpen azt az seniorságot, kiben titeket én velem az Úrnak atyai intézése és jó kedve helheztetett az számadó munkára, mert Pathay Istvánnak tőlünk való véletlen távozása, nemcsak superintendens nélkül hagyta, sőt az mi nekünk fájdalmasabban esék, senior nélkül is nagy árvaságban maraszta. . . .”²

Az előadottakkal Pathay István Belényesbe menetelének oka és ideje egykorú okmányokra való hivatkozással tehát teljesen fel van derítve, s az még 1628. november havában megtörtént. Távozása nem is példátlan. Az 1614. jan. 19-én tiszántúli püspökké választott Melotai Nyilas István is, 1618. június 24-én mint szatmári lelkész letette püspöki hivatalát és Gyulafehérvárra költözött, mert Bethlen Gábor elvitette a maga udvari papjának.³

¹ Ugyanott.

² Czeglédi sajátkezű aláírásával. Ugyanott.

³ Irodalmi Történeti Közlemények. II. évf. 1892. 176. l.

T Á R C Z A.

AZ ÓTESTÁMENTUM MARADANDÓ JELENTŐSÉGE.

A hallei egyetem híres professora, a ki az általa kiadott s a tudományos igényeknek valóban megfelelő ó-szövetségi fordítással évekkal ezelőtt maradandó emléket állított magának, a szász egyházi konferencián nagyon is időszerű kérdést tárgyalt. Az ótestámentomnak a keresztyén egyházban való használata ellen intézett támadásokkal foglalkozik és ezekkel szemben kimutatja az ószövetség maradandó jelentőségét.¹ Időszerű a kérdés főleg most, a mikor a magában véve bizonyára jogosult babylonismus az ótestámentom jelentőségét kicsinyítő irányba terelődik. Kautzsch nem ismerhette még Delitzsch Babel-Bibeljét, de ennek akárhány állítására megtaláljuk már Kautzsch felolvasásában a feleletet. Hiszen ama támadások nem éppen a legújabb keletűek. Már a törvényt gyűlölő Marcion az ótestámentomot a zsidók korlátolt istenének tulajdonította, és más megokolással ugyan, de épp úgy túlozták a törvény és az evangelium ellentétét a reformáció korában az antinomisták. Kant meg azért nem szerette az ószövetséget, mert nem tarthatta igazi vallásnak azt, a mely a túlvilági teljes igazságszolgáltatásban való hitet nem ismeri; Schleiermacher is alapjában fölösleges tekintélynek tartotta az ószövetséget. A támadások történetének ily futólagos vizsgálata után a szerző a legújabb időről szól. Häckel Welträtseljeivel röviden végez: „Most is mint előbb, azt tartom, a német egyetemeken szárad mint valami szégyenfolt, hogy egyikök sem utasította vissza felháborodással ezt az úgynevezett tudományt“; és különösen a könyv 17. fejezete „minden némileg tisztességes emberben utálatot kelt az ilyen férczelés ellen“. Nem sokkal különbek, de sokkal veszedelmesebbek, a szociál-

¹ *E Kautzsch*, Die bleibende Bedeutung des Alten Testaments. Tübingen és Leipzig, J. L. B. Mohr. 1902. 38. o. 65. f.

demokraták és antiszemiták piszkos támadásai. Ellenben tiszteletre és megfontolásra méltóak azon iratok, melyek az ószövetség használata ellen paedagogiai okokat hoznak fel.

Mindezen támadásokat csak akkor verhetjük vissza, de akkor azután biztos győzelemmel, ha fenntartás nélkül lemondunk minden már magában véve tarthatatlan apologétai bizonyítékról; ha továbbá helyesen ítéljük meg azon bizonyítékokat, melyek az ótestámentomnak profántörténeti és tisztán aesthetikai jelentőségét igazolják; s ha végül kimutatjuk az ótestámentomnak tulajdonképpen és igazán maradandó jelentőségét erkölcsi és szorosan vallási tekintetben.

A régi apologia eszközei közül mindenekelőtt tarthatatlan ama mechanikus inspirációi tannak bárminő maradványa, mely szerint az ótestámentom minden betűje a tévedéstől feltétlenül mentes és egyformán értékes. Jézus valóban betöltötte a törvényt. Betöltötte először azzal, hogy sok ószövetségi parancsot és tilalmat minden időre kötelezőnek mondott ugyan, csak hogy az eredetnél sokkal mélyebb értelemben (pl. Máté V. az ötödik és hatodik parancsolat magyarázatában). De betöltötte azzal is, hogy sok ótestámentomi rendelkezést egyszerűen eltörölt (v. ö. Máté XV, 11 az ételi törvényekről); és a mikor tanítványait arra inti (Luk. IX. 55): „Nem tudjátok-e, milyen lélek lakik ti bennetek“? ezzel világosan megkülönbözteti *ezen* kérdésben, t. i. a bosszúállás kérdésében, az ószövetségi lelket az újszövetségnek lelkétől, mely amannak helyébe lépett és immár ezen kérdésben egyedül jogosult. „A házasságnak és házasságtörésnek ószövetségi megítélését, az öngazságnak és bosszúvágynak alkalomadtán való megnyilatkozásait az Isten senkinek sem parancsolta vagy sugalta, és a ki ezeket védi, rossz szolgálatot tesz az ószövetségnek. Ellenben ott, a hol az ószövetség a természetes ember ezen kinövései ellen küzd és megszüntetésüket előkészíti, ott Istennek lelke van és Istennek ígéje és ilyen van hála Isten már az ószövetségben is rendkívül sok“.

Hiábavaló és sikertelen továbbá minden olyan mentő kísérlet, a mely az ó-szövetségnek a vallásos ismeret számos kérdésében csak előkészítő és ennél fogva tökéletlen álláspontját tagadja vagy elfátyolozza. Semmi okunk sincs tagadni, hogy az ótestámentomban vannak még nyomai vagy maradványai az animismusnak vagy szellem hitnek, a csak viszonylagos monotheismusnak, azaz ama hitnek, mely Jahve, Izrael istene mellett más istenek lételetét is elismeri. Arra sincs szükség, hogy a teremtés történetének a természettudományokkal való megegyezését kimutassuk. Tarthatatlan végül az ótestámen-

tumi hitnézeteknek és reményeknek olyan szellemi magyarázata, mely a keresztyének szükségletét tartja szem előtt. Különösen a messiási jóslatokat és az Isten országára vonatkozó reményeket szokták úgy értelmezni, mintha a jóslat és a teljesülés tökéletesen megfelelné egymásnak. Pedig az ó-szövetség messiási reménye erre a földre irányul, nemzeti jellegű vagy legalább helyileg korlátolt. Ez a szövegnek betű szerinti értelme, melyet semmikép sem szabad elferdíteni.

Mindebből a vallásoktatásra nézve fontos következmények folynak. Mellőzni kell az ó-szövetségben mindazt, a mi tisztán csak előkészítő jellegű, a mi az új-szövetségben érvénytelenné vált. Ugyanazért helytelen az az eljárás, hogy a gyermekeket órák hosszáig fárasztják a szövetség sátorának, a papi ruhának, az áldozatok különféle nemeinek és sok másnak terjedelmes leírásával. A messiási jóslatoknál pedig azt kell kimutatni, hogy másként és sokkal dicsőbb értelemben teljesültek, semmint az ó-szövetségi nép sejtette.

A régi bibliai apológiához való viszonyát ily módon megállapítván a szerző, áttér az ótestámentomnak művészi és történeti jelentőségére, egyelőre tekintet nélkül arra, hogy az ótestámentom egyúttal kijelentési okmány. A kiváló elbeszélő művészetnek és a költészetnek számos példája bizonyítja az ótestámentom nagy esztétikai értékét, noha e tekintetben is nagy különbség van az egyes könyvek között. A jahvista szakaszok fölülmulthatatlan mesterre vallának, a Birák könyvének 9. fejezete nagy történetirónak bámulatát is felkeltette, II. Sámuel 9—20 és I. Királyok 1 finom pragmatikája és lélektani jellemzése miatt az írói művészet legmagasabb fokán áll. Vegyük hozzá még a héber költészetet, különösen a vallásos lyrát, megszámlalhatatlan millió lélek épülésének ezen kimeríthetetlen kútforrását; gondoljunk arra a páratlan mesteri műre, Jób könyvére, ennek csodálatos szerkezetére és nagy-szerű természeti leírásaira! Bizonyára jogosult az az ítélet: „Még ha sikerülne is valaha az ótestámentomnak maradandó jelentőségét a minimumra leszállítani, akkor is megtartaná kiváló helyét a világirodalom költői emlékei között“. És semmi-vel sem kisebbedik értéke, — ha vallási jelentőségét szintén még figyelmen kívül hagyva — mint történeti forrást mérle-geljük. Bármennyire világítják meg a Tell-el — Amarna — levelek és különösen az assyriai ékiratok a biblia némely helyeit, ezt a szentkönyvet a történetírás semmiképen nem nélkülözheti. Ama külföldi történeti anyagot nagyrészt csak a biblia segítségével értjük meg, sok részben meg az ótestámen- tom az egyedüli forrás. Az ékiratokból csak igen kevés izraeli

és judeai király nevét tudjuk meg, a bibliában megvan mindkét ország királyainak hiánytalan névsora. „És Genesis 10 nemzetségtáblája, az emlékkutatás összes eredményei szerint, semmivel sem pótolható elsőrangú ethnographiai okmány marad“. Végül senki sem tagadhatja azt a nagy befolyást, melyet az ótestamentum eszmeköre (a vallási tényezőkön kívül) a keresztyén népek egész világ nézetére gyakorolt, és a mely a mi műveltségünket amaz eszmekörrel úgy összefűzte, hogy e kapcsolatot egyszerűen kettévágni nem lehet.

Azonban az ótestamentum ezen aesthetikai és általános történeti értéke csak másodsorban jöhet tekintetbe. Azt kell kimutatni, hogy szent könyvünk amaz első része az ifjúság oktatásában, a keresztyén gyülekezet építésében és erkölcsi nevelésében egyaránt nélkülözhetetlen. És valóban okvetlen szükségünk van reá, először erkölcsi, azután szorosán vallási szempontból.

Ha mellőzük is mindazt, a mit a keresztyén pedagogia már nem használhat, még igen sok erkölcsi mintakép és ösztönző példa és intézmény marad meg. A tízparancsolat tendenciája eredetileg talán szűkebb körű, mint Luther magyarázatában, mégis csirailag megvannak már a dekalogusban mindama szempontok, melyek alapján Luther azt az igazi erkölcsiség kánonává tehetette; és pótolhatatlan vesztesség volna, ha a keresztyén paedagogia valaha lemondana ezen páratlanul lapidáris tételek betanulatásáról. És hiába próbálnók az őstörténetet és a patriarchák történeteit akárminő más elbeszélésekkel pótolni; minden más anyagot jelentőség és alkalmazás tekintetében ki lehet meríteni, az olyan történeteket mint I. Mózes 3-at nem lehet. A gyermek a tartalomnak csak egy részét sajátítja el, de ösztönszerűen sejtí, hogy az emberi lélek legfontosabb kérdéseiről szóló mély ismeret rejlik az elbeszélésekben; csakis ezek képesek őt lelke mélyén megragadni, mert csak ezek keltik benne azt a benyomást, hogy szent földön áll. Ezer meg ezer szülő, tanító és hittérítő tanúskodhatik a József történetek varázsáról, mert tipikus módon fejezik ki azt az erős vigasztaló hitet, hogy a bölcs Isten csudálatosképen és feltétlenül igazságosan intézi az ember sorsát. De nemcsak az egyes történetekben, hanem egyes fogyatkozások daczára az egész ó-szövetségi világnézetben nyilvánul amaz erkölcsi komolyság, melynek gyökere az Isten feltétlen szentségében és igazságában való hit s az ezen alapuló isteni félelem, mint a bölcseségnek kezdete. Már a törvényben is sok olyan finom erkölcsi érzékre valló intézkedés van, melyhez fogható más antik példát hiába keresnénk. Rúth

könyvének sem találjuk párját a pogány irodalomban. A sokat magasztalt bölcs görögök úgy szólnak isteneik erkölceiről, hogy már ez maga is világosan feltárja azt a mély ürt, mely az ő természeti vallásuk és Isten népének vallása között tátong.

Végül nélkülözhetetlen az ótestamentom a szorosabb értelemben vett vallási oktatásban. Először is az ószövetségi istenfogalomnak mélysége és tisztasága miatt. Az Isten megismerésében világos ugyan a fejlődés, de a feltétlen monotheismus győzelme semmivel sem kevésbé csodálatos azért, hogy ezt a győzelmet úgy kellett lassanként kivívni. A legcsodálatosabb jelenség azonban az, hogy a mikor az istenfogalom majdnem teljesen megszabadul az anthropomorphismustól, mégsem válik élettelen árnyképpé, pusztá abstrakcióvá, mint a zsidó theológiában és a keresztyén skolasztikában. Isten nem a metafizikai spekuláció tárgya, hanem élő, cselekvő, haragjában és szeretetében egyaránt erélyes személyiség; szikla, melyen a hívő megáll; cél, melyre a kegyesek reménye és vágya irányul. A zsoltáíró nem kinozza magát az örökkévalóság fogalmának pontos meghatározásával, sem a mindentűt jelenvalóságot és mindentudást nem igyekszik felfoghatóvá tenni, például a pantheismussal; hanem ezt egyszerűen kizárván, a legkényesebb absztrakt fogalmakat hirtelenül átalakítja a szívet és lelkiismeretet megindító intelemmé és buzdítássá. „És erről az istenismeretről szintén elmondhatjuk: Test és vér ezt nem jelentette ki néki“. Az istenfogalom ezen alakjához az újszövetség már nem adott hozzá semmit, sőt maga is szereti ama nyilatkozatokat szószertint idézni. De ne gondoljuk, hogy elégséges volna ezen mondásokat az egész ótestamentomból kiszakítani és például külön gyűjteménybe foglalni. Csak a ki az egész 37. vagy 73. zsoltárt olvasta, és látta, hogy milyen súlyos kételyekből jutott el a költő gyermeki hitéhez, csak az értheti meg egészeu a 25., illetőleg a 26. versben foglalt szép hitvalló igéket. E példák már reáutalnak az ótestamentomnak, mint fontos vallásoktatási eszköznek további jelentőségére, a mely abban áll, hogy belevezet az imádság világába.

„Az imádság a vallásos életnek feltétlenül szükséges megnyilatkozása, a vallásos léleknek öntudatlan, nélkülözhetetlen lélekzetvétele“. Az ótestamentom sehol sem bizonyítja az imádság szükségességét. hanem ezt mint magától értetődő dolgot feltételezván, az imádságnak klasszikus példáit tartalmazza, és pedig nemcsak a zsoltárokból, hanem elszórtan más könyvekben is.

Azonban akármennyire fontosak is az ószövetségi Isten-tudat és imádságok még a keresztyén emberre nézve is, még sem azok döntenek. „Az ótestámentom maradandó jelentősége abban rejlik, hogy feltétlen bizonyossággal kezeskedik nekünk Isten azon üdvtervének tényéről és lényegéről, mely az újszövetségben Jézus Krisztus személyében és munkájában befejeződött és beteljesült“. A ki az isteni kijelentés lényegét meg akarja ismerni, tanulmányozza a héber prófétákat, kiknek iratai — természetesen Jézus személyén kívül — amaz ismeretnek legközelebbi forrásai. Kautzsch hivatkozik arra, hogy immár jó 45 éve foglalkozik az eredeti ótestámentomi szöveggel; és ő úgy tapasztalta, hogy a mi csak az ószövetség „szolgai alakjához“ tartozik, az mindjobban eltűnt, semmivé zsugorodott össze a próféczia páratlan jelensége mellett. A próféták Istennek közvetlen eszközei, „élő tanúi és kezesei annak, hogy az örök Isten és az ő választottjai között *van* közvetlen kapcsolat. Az a kérdés: miként? — titok, a minthogy a léleknek lélékre való minden hatása örökre titok marad. De maga a tény megdönthetetlenül megáll“. Ámde csakugyan páratlan jelenség-e az ószövetségi próféta? Valóban az. Mert ezt minden más hasonló, a görög mantikában vagy akármely más népnél előforduló jelenségtől megkülönbözteti és teljesen külön választja az az ismertető jele, hogy a héber próféta valamilyen isteni üdvtervnek szolgálatában áll. Ezen szolgálat alól a meghívott próféta semmiképen ki nem vonhatja magát; a prófétának szólnia kell, még a saját akarata ellenére is. Erre tanít meg Jónás könyvecskéje, ezt bizonyítja Ámos és Jeremiás példája. És mi e próféciának tartalma? Nem mindegyik próféta szól a várt messiási birodalomról vagy éppen a személyes messiásról, azonban valamennyi mint az üdvösség főfeltételeit ezt a kettőt hirdeti: hogy az ember ismerje meg bűnének nagyságát; és hogy vágyódjék az igazi, azaz egyedül Istentől származó megváltás után. Közvetlenül ehhez fűződik azután Jézus tana, a ki befejezi az ószövetségben megkezdett munkát. „Az Úrnak bizonyágtétele kapcsolja össze az ó- és az újszövetséget felbonthatatlan egységgé: senki sem értheti meg igazán kimerítően az újszövetséget, a ki nem otthonos egyúttal annak feltételében, az ószövetségben“. Azért vajha mennél jobban értékesítenők az ószövetséget ily értelemben a szószéken és az iskolában!

A kivonatnak és szemelvényeknek e nagy terjedelmét mentse az előadásnak fontossága és időszerűsége; mindkettőt még nagyobbá teszi a szerzőnek kritikai iránya. Ő az ótestámentomi tudomány terén az úgynevezett kritikai iskolának

híve, és jól esik éppen tőle hallani a füzetben foglalt bizony-
ságtételt. Nem mintha minden állításával egyetérthetnének.
Mert például az úgynevezett messiási próféciáknál sajnálattal
nélkülözzük annak a megjegyzését, hogy ezekben is van fejlő-
dés, hogy ez eszmék az isteni eszköznek, a prófétái léleknek,
finomodásával és a nép vallásos tudatának emelkedésével mind
jobban tisztulnak, hogy a képek elvégre már nem is tudják
egészen kifejezni azt, a mit a próféta gondol, és hogy ez a
fejlődés másrészt mégis milyen bámulatosan egységes. Az
ifjúság oktatásában sem mellőzhetünk minden olyan ótestá-
mentomi részt, melynek csak előkészítő jelentősége van, mert
különben a tanulóban annak a látszatát keltjük fel, mintha
a két szövetség azonos volna. Viszont a zsoltárkönyvnél mint
az imádságok példatáránál legalább egy-két szóval óvni lehe-
tett volna a hosszúénekektől. Ám de ezek és más lehető
megjegyzések majdnem gáncsoskodás számba mennek, ha meg-
gondoljuk az előadásnak nagy előnyeit. Ez előnyök alapján
öhajtjuk, hogy vajha minél többen olvasnák az alapos isme-
retről, higgadt komoly ítéletről tanúskodó népszerű előadást;
és vajha minden theologiai fakultáson a kiritikai iskola első
sorban kutatásának ezen pozitív eredményeit hirdetné a theo-
logiai hallgatóknak, vagy legalább is azoknak, a kik a szent
stúdium legelején tartanak.

j. v.

EGYHÁZI SZEMLE.

Külföldi egyházi élet.

Általánosan hangoztatott elv úgy nálunk, mint a külföldön, hogy a római katolicizmusnak nagy ereje az ő egységében van. Ezt vallják a protestánsok és így tudják a római katolikusok is. Épen ez a körülmény okozza azt, hogy a római katolikus egyház teljes erőfeszítéssel azon dolgozik, hogy az egyéniségnek semminemű befolyást ne engedjen a hitelvi és szervezeti kérdésekre. Az egyént az egyházi élet terén folytatható tevékenységnek, bár nem feltétlenül szabad, de mégis több szabadságot engedő mezejére utasítja, hol az egyház által körülhatárolt körön belül érvényesülhet.

Csak természetes dolog tehát, hogy a protestánsok viszont az ő szétdaraboltságukat az erőtelenség, a gyengeség forrásának tekintvén, némi egység felé óhajtoznak. Azonban a protestantizmus természete teljesen kizárja, hogy körén belül protestáns katolicizmus keletkezzék, vagyis hogy a róm. kath. egyházéhoz hasonló, akár hitvallási, akár szervezeti egység létesüljön. A protestantizmusnak, ha vállalva akár védő, akár támadó munkát kíván végezni, olyan egyesülési módra van szüksége, mely az összes felekezeti és országos egyházak sajátosságait, tehát egyéniségét, érintetlenül hagyja. Erre pedig az egyetlen egyesülési forma a szövetség. Az unió, a mi a római katolicizmus ereje: a protestantizmusnak megőljője volna, ha felekezeti, nemzeti és országos válaszfalakon áttörve kívánna egységet létesíteni. Épen ebből a szempontból kiindulva, megfordíthatjuk a protestantizmus szétdaraboltságáról mondott ítéletet, t. i., hogy az a daraboltság nem gyengeségnek, hanem erőnek a forrása. Csak így viheti be kellőképen az egyéniség erejét az intézményekbe, a melyek ereje csak holt erő, míg az egyéniségek meg nem elevenítik.

Ezen gondolatok papírra vetéséhez az a körülmény szolgáltat okot, hogy a német birodalomban levő evang. országos

egyházak egyesülésének kérdése újból napirenden van s mindenféle oldalról vita s megbeszélés tárgyát képezi. Ugyanis, mint már e helyen jelezve volt, Németországon szóba jött a prot. egyházak közelebbi kapcsolatának a kérdése, a mely tárgyban maga a német császár is kedvező nyilatkozatot tett. Az ügy előkészítése az eisenachi konferencia munkakörébe utaltatott, mely konferenciában eddig is érintkezésben voltak az egyes tartományi egyházak egymással, habár ez az érintkezés a congregationálisták zsinatainál nagyobb jelentőséggel nem bírt. Mostanában nyilvánosságra jutott annak az előterjesztésnek állítólag szószerinti szövege, melyet a kiküldött bizottság a konferencia elé terjesztett a közelebbi kapcsolat létesítése szempontjából és ez előterjesztés szolgáltatott okot arra, hogy a kérdést újból élénken, sőt szenvedélylyel taglalják, úgy a gyűléseken, mint a sajtóban.

Az előterjesztés a következő négy pontból áll:

1. A választmánynak, mely ezután a „német evangélikus egyházi választmány“ nevet viseli, az képezi a feladatát, mint eddig is képezte, hogy t. i. a konferenciát támogassa az egyes tartományi egyházak állapotainak egységes fejlődése érdekében reá hármlott feladatok megoldásában. Ő fogja továbbá képviselni a német evangélikus országos egyházaknak közös érdekeit is kifelé, különösen pedig 1. úgy a német és nem német egyházi közösségek, valamint a nem keresztyén vallásos egyesületekkel szemben, 2. a német oltalom alatt levő evangélikusok egyházi gondozása tekintetében, 3. a külföldön levő evangélikus németek egyházi berendezkedéseinek támogatására, valamint az evangélikus kivándorlók és tengerészek lelki gondozására vonatkozólag.

2. A választmány tevékenysége nem terjed ki az egyes országos egyházak hitvallási állapotára és szervezetére. Hasonlóképen érintetlenül maradnak a fejedelmek egyházkormányzati jogai is.

3. Feladatainak megoldása végett kötelessége a választmánynak tájékozódást szerezni a felől, hogy mi történt a konferencia megelőző és régebbi határozatai következtében és jogositva van, hogy az azokra vonatkozólag szükséges gondolatkicserélés szempontjából az egyes egyházi kormányokkal összeköttetésbe lépjen. A választmánynak továbbá szemmel kell kísérnie a törvényhozást, valamint a törvények végrehajtását is az egyházi életet érintő területeken, tárgyalás alá kell vennie az egyházi kormányok esetleges javaslatait, illetékes helyen mozgatnia kell mindazt, a mi az evangélikus országos egyházak fontosabb közös érdekeinek a kielégítésére, vagy

az esetleges bajok elhárítására kívánatos, különösen pedig az összesség nevében érintkezésbe kell lépnie a birodalom hatóságaival és adott esetekben, az egyházi hatóságok közvetítése mellett, az országos hatóságokkal is és különleges viszonylatok között nyilvános hirdetményeket is közzé kell tennie.

4. A német evangélikus egyházi választmány székhelye Berlin. Az ügyvezetés a berlini evang. egyházi főtanács elnökségére bízatik. A választmány a maga kebeléből egy helyettest választ az ügyvezető mellé.

Eddig terjed a konföderáció alapjait megjelölő előterjesztés. Mint láthatjuk: nincs benne semmi olyan, a mit protestáns szempontból kifogásolni lehetne. Minden egyes egyháznak egyéniségét úgy hitvallási, mint jogi szempontból egyaránt érintetlenül hagyja s ezzel a protestantismus szellemének hódol. Azonban rögtön hozzátehetjük, hogy ha mi általános szempontból nem találunk is benne kivetni valót: azért Németországban, hol a felvetett kérdést a maguk konkrét viszonyai szerint nézik az egyesek, a pártok, felekezetek és egyházak, nincsenek mindenütt megelégedve a tervezettel. Az elégedetlenség forrása az, a mire már régebben is reámutattunk: félelem a porosz befolyás túlsúlyától. Ennek a félelemnek több irányban igyekeznek a megokoltságát feltárni. Bizonyára az egyes tartományok, illetőleg országok részéről is felmerülhet az a gondolat, hogy az egyházi konföderáció a német birodalomnak egységes birodalomná alakításához, azaz az egyes államok önállóságának megszüntetéséhez és porosz provinciává devalválásához készíti elő az utat. Hanem hát erről — igen könnyen érthető okokból — kevés szó esik. Annál inkább szerepe van azonban a hitelvi kifogásoknak, mert daczára annak, hogy a tervezet konföderacionális forma érintetlenül hagyja a hitvallást, de azért a közös érdekek intézésében mégis az unionált evangélikusoknak adja a vezető szerepet, a mit pedig a szigorú lutheránusok, sőt talán a reformátusok sem látnak szívesen. Ennek pedig kétségtelen jelei is vannak.

Az egyetemes evang.-lutheránus konferenzia szűkebb körű bizottsága az Allg. Evang.-Lutherische Kirchenzeitung 18. számában, április 23-iki dátummal egy hirdetményt tett közzé, a melyben kifejti azokat az aggodalmakat, a melyek a hithű lutheránusokban a konföderacionális terv folytán támadtak és ennek folytán elmondja nézeteit is arra nézve, hogy miképen óhajtana ő a konföderációt.

A nevezetes hirdetmény, mely széles körökben feltűnést keltett, a következő:

„Az egyetemes evang.-lutheránus konferenzia teljes mér-

tékben méltányolja amaz eszmei szempontokat, melyek a német evangélikus egyházak szorosabb kapcsolatára irányuló törekvéseknek alapul szolgálnak.

Habár azok után, a melyek a tervezett kapcsolat felől ismertekké lettek, remélni lehet, hogy az evang.-lutheránus egyházak hitvallása és önállósága meg lesz óva, mindazonáltal nézetünk szerint forognak fenn olyan veszélyek, melyek ezen reményt csorbitják s a melyekre reámutatni lelkiismereti kötelességünk.

1. Ilyen veszedelem az, hogy az egyesülés vezetése a porosz egyesült országos egyház kezébe kerül, s hogy ennél fogva a berlini orosz egyházi főtanácsnak döntő szerep jut. Már pedig ha ez megtörténik, akkor az evang.-lutheránus egyházak hitvallását és önállóságát veszély fenyegeti, mivel az unió, jelleme és történeténél fogva, nem képes a hitvallást, a maga nagy jelentőségében méltányolni és ennél fogva félni lehet, hogy ezt a jellemvonását sikerrel fogja reá nyomni az új kapcsolatra is.

2. Ha pedig az evang.-lutheránus egyház hitvallása nincs biztonságban, akkor hiányzik Róma ellenében is a legerősebb fegyvere. Mert bármily értékes legyen külviszonylatokban a kapcsolat, mégis csak a tiszta ige és a sakramentumok biztosítják a döntő sikert.

3. A hitvallás kielégítő biztosítása nélkül félni lehet attól, hogy a lutheránus országos egyházak kebelében nyugtalanság támad, a melynek káros következményeit nem lehet figyelmen kívül hagyni, s a mely a misszió és diaspora körüli gondviselésre irányuló munkásságra is kiterjedhet.

Ezért az egyetemes evang.-lutheránus konferenzia azzal a tiszteletteljes és sürgős kéréssel fordul minden lutheránus egyházi kormányokhoz, hogy teljes határozottsággal működjenek közre, hogy az evang.-lutheránus egyházak tökéletes önállósága, úgy a hitvallás, mint a kultusz és szervezet tekintetében feltétlenül biztosíttassanak. E végből súlyt fektetünk névszerint arra, hogy:

1. hogy az egyesület határozatai az egyes országos egyházakra vonatkozó kötelező erő nélkül hozassanak;

2. hogy az egyesületi vezetőség bizonyos időközökben, szabad választás által határozottassék meg és hogy a tervezett német evangélikus egyházi választmányynak székhelye ne tétessék a birodalom fővárosába.

Az evang.-lutheránus hitvallás jogainak a német államokban való megóvása szempontjából kívánatosnak tartjuk végre azt, hogy:

1. A német evang.-lutheránus országos egyházak szorosabb tömörülést hozzanak létre maguk között;

2. az evang.-lutheránus szabad egyházak részére az önálló egyházak jogállása ismertessék el;

3. a lutheránus katonaság sem a hadseregben, sem a hadi tengerészetnél ne kényszerítették az unionált lelkészek lelki gondozása alá.

Az egyetemes evang.-lutheránus konferencia végezetre kifejezést ad annak a meggyőződésének, hogy a németországi evang.-lutheránus országos egyházak virágzására és fenmaradására a legnagyobb veszedelem onnan fakad, hogy a lelkeszi hivatal vezetésére oly férfiak hivattatnak, a kik a reformátori hitvallásokkal benső meghasonlásban vannak.

Ezért azt a megszívlelendő intést intézi a lutheránus hitsorsosokhoz, hogy állhatatosan imádkozzanak olyan hű pásztorokért és tanítókért, a kik eléggé bátrak örömmel hirdetni a tiszta evangéliumot, a mely egyedül képes életet teremteni.

Az egyetemes evangélikus-lutheránus konferenciának ezen nyilatkozata kétségtelenül erős szózat, mely inkább alkalmas arra, hogy a tervezett egyesülést meghiusítsa, semhogy előmozdítsa. Vannak benne olyan részletek, melyekből a keserűségnek hangja csendül meg, mely keserűséget olyan konkrét sérelmek keltettek fel a hithű lutheránusokban, a melyek a pretestantismus szabadelvűségével nehezen összeegyeztethetők. De a mi a legmegszívlelendőbb dolog benne: az nem egyéb, mint az egész nyilatkozaton áttetsző bizalmatlanság. Ügylátszik, az egyetemes evang.-luth. konferencia előtt a dolog, mintha nem annyira a protestantismusnak közös érdekeit óhajtának megvédelmezni és előmozdítani a vezetők az egyesülés által, mint inkább az egyéni sajátosságokat elnyomva egy olyan egységet teremteni, mely külsejével s intézményeinek nagy szabásával állíttassék szembe a róm. katolikus törekvésekkel. Szóval ők úgy látják, hogy a római katholicismussal szemben egy protestáns katholicismust kívánnak létesíteni a német-országi evangélikus egyházak szorosabb egyesülésében.

Távolról bajos megítélni, hogy az orthodox lutheránusok kifogásai rémlátásoknak a következményei-e, vagy pedig tényeken alapulnak. A katonaság lelki gondozása tekintetében felemlített panasz az utóbbi feltevés mellett szól, habár ez magában még sem tenné indokolttá azt az éles hangot, melylyel az unionált evangélikusok aposztrofáltatnak. Ha pedig egyéb okok is forognának fenn: bizonyára ezeket sem mellőzték volna. Ennélfogva a felekezeti szűkkeblűség és szűkebb látó-

körnek is kell némi szerepet engedniük a helyzet kimagyarázására irányuló törekvésünkben.

Egyéni felfogásunk szerint minden meggyőződés, — természetesen tiszta és érdeknélküli erős meggyőződés — a legnagyobb mértékben tiszteletreméltó, bármily ellentétes legyen is a mienkkel. Midőn azonban a meggyőződés a való életbe kilép és általános érvényesülésre törekszik, az érdekeknek sok mindenféle csoportozatával találja magát szemben és az ellentétes irányú, de egyaránt általános érvényesülésre törekvő meggyőzések között a harc kikerülhetetlen. A harcban pedig nem lehet többé a meggyőződés tiszteletben tartásáról beszélni, mert nem az eszményi körben él az már többé, hanem ott, hol érdek és erő kívánnak érvényesülni. Az tehát a kérdés, hogy csakugyan vannak e fenn olyan érdekelletétek a német protestánsok között, a melyeket egy közös és magasabb érdek szempontjának sem lehet alárendelni.

Hogy ezt kellőleg megítélhessük, nem lesz felesleges az eddigi nyilatkozott fél közelebbi meghallgatása, a mikor már kevésbbé hivatalos formában is értesülhetünk arról a felfogásról, melyet ezen az oldalon táplálnak.

Mindenekelőtt a kevésbbé kifogásolt programmpontokat beszélvén meg az Allg. Evang. Lutherische Kirchenzeitung, azt mondja, hogy feltűnik neki az a hallgatás, melylyel a program az egyháznak az államhatalom túlkapásaival szemben való megvédelmezését mellőzi, pedig az egyházi szövetség szószólói eredetileg ezt a kérdést is bevonták megfontolásaik körébe. E tekintetben ugyanis elég sok panaszra van ok, mivel itt-ott az állami hatóságok meglehetősen háttérbe helyezik az evangélikus érdekeket. Hivatkozik e tekintetben Poroszországra, hol az evangélikus egyház tekintélyét és fenállását az állami tekintélyvel felkényszerített, de a hitvallás alapelveivel meghasonlásban levő főiskolai tanárok egészen aláásták. Hivatkozik Bajorországra, hol a protestáns egyháznak el kell tűrnie, ha az államkormány a törvényellenes bosszantások egész sorozatát zúditja reá. Az evangélikusok legfőbb életérdekeinek egész tömegéről eshetik e körben szó, a melyekről vajjon mind hallgatni fog a német evangélikus országos egyháznak választmánya? Hát össze akarja — úgy mond — gyűjteni az evangélikusokat a diasporában ez a választmány s e mellett ignorálja a házában található nagy veszedelmeket? Elismeri, hogy nehéz dolog az államkormányokkal szembeszállani, de ha az evangélium érdeke ezt kívánja, ennek is meg kell lenni. A program tulajdonképen szétfosztotta azt a reménységet, hogy a gyengébbeknek háta

megett, az országos egyházak csatlakozása folytán egy erőteljes evangélikus hatalom fog kiképződni.

Egyebekben nem talál elvi ellenmondást, mert jóformán azonosak a pontok az eisenachi egyházi konferenzia alapelveivel. Legfelebb azt lehetne kifogásolni, hogy a választmány hirdetményeket is adhat ki, a mivel a választmány kezébe egy olyan hatalom adatnék, mely kétélű fegyver gyanánt hathat. De kellő biztosítékok mellett még ez is megengedhető, mert így el lehetne kerülni azt, hogy pártszempontok érvényesüljenek a választmány nyilvános szövegeiben.

De a mi már a programm utolsó pontját illeti, a mit az egyetemes evang.-luth. konferenzia is oly élesen megtámadott, ez nem részesül semmiféle kíméletben. „Itt attól félünk, — mondja az A. E. L. Kzg. — komoly tusára fog kerülni a dolog, mely az egyesülés egész művét veszélybe döntheti. Sokak előtt érthetetlen már ez a kifejezés is, hogy „a székhely Berlinben“ lesz. Mert Berlin a politika központja és pedig olyan politikáé, mely nem mutat mindig s nem mutat különösen a jelenben mindig elég érzéket az evangélikus érdekekkel szemben; olyan állami mindenható hatalom székhelye Berlin, a mely előtt az evangélikus — de nem egyszersmind a katolikus — egyháznak „küzködni“ kell; középpontja az egyesítési törekvéseknek, a melyektől a felekezeti egyházak körében félnek, mivel azok az önálló, s a hitvallási alapokhoz ragaszkodó egyházak rovására érvényesülnek. Berlinből legálább a lutheránus egyházakra kevés jó áramlott; az uniónak keresztül erőszakolása a legnagyobb szigorral a hithű lutheránusokkal szemben, a tisztesség, „egyház“ név megtagadása, a lutheránus szabad egyházaktól; megtiltása annak, hogy papjaik hivatalos ruhájukban a temetőbe beléphessenek; megtiltása annak, hogy papjaik az „evangélikus-lutheránus lelkész“ névvel élhessenek stb.“

Lutheránus körökben a legnagyobb bizalmatlansággal, sőt elkeseredéssel vannak eltelve Berlin és Poroszország iránt, a mely bizalmatlanságot és elkeseredést csak úgy lehetne eltüntetni, ha Poroszország felhagyna a lutheránusok ellen még mindig erősen ható ellenszenvével, szervezné a hitvalláshoz hűeket s részökre egy külön főconsistoriumot állítana fel. Ezzel mindenesetre bizonyosságot tenne afelől Poroszország, hogy nem a különben is már csekély számú lutheránusság felszívására, hanem arra törekszik, hogy mindenkinek megadja a magáét. Nem szükséges fejtegetni, hogy minő messzeható eredménye lenne annak a ténynek magára az egyházak egyesülésének a keresztülvitelére. De ha ezt a tanácsot most

sem akarják meghallgatni, akkor tartani lehet tőle, hogy a választmány székhelyének Berlinbe helyezése a leghevesebb ellenzéssel fog találkozni és nem kell csodálkozni, ha majd sűrű hangok emelkednek azzal a jelszóval, hogy semmi áron sem Berlinbe!

A berlini székhely miatt támadó aggodalmak még növekednek azon további terv által, hogy az ügyek vezetése az evangélikus egyházi főtanács elnökére bízatik. Ezen rendelkezésnek meg van a különös jelentősége. A porosz egyházi főtanács elnöke vezető szereppel bír a legnagyobb német országos egyházban s így lehető volna az elnöklést nála hagyni, Németország egyházpolitikai életének a központjában lakik, a hol egybefutnak mindazok a szálak, melyek az egyházi választmányra nézve fontossággal bírnak. Nagyon sok olyan szempont van, a melyek mind a mellett szólnak, hogy ő volna a legalkalmasabb egyén az egyházi szövetség élére. De van ám az érdemnek másik oldala is.

Ismeretes dolog, hogy az evangélikus egyházak egyesülésének az eszméjét Rómának növekvő hatalma s a részéről fenyegető veszély tette kívánatosszá az evangélikus egyházak előtt. Erre czéloz már magának a szövetség-tervezetnek első pontja is, midőn a más német egyházi közösségekhez való viszonyról beszél. Bizonyos dolog, hogy e részben igen fontos és épen nem könnyű dolog hárittatott az egyházi választmány vállaira. De még bizonyosabb az, hogy ez a munka még nagyobb terhet képezne a porosz főkonsistorium elnökére nézve, bárki töltsen is be ezt a hivatalt. Mert ő nemcsak a választmánynak az elnöke, hanem sokkal inkább és első sorban porosz hivatalnok. Vajjon képes lesz-e ő, mint ilyen, fennakadás nélkül óvni a német evangélikus érdekeket? Tegyük fel p. o. azt az esetet, hogy a porosz államkormány abba a kényszerhelyzetbe kerül, hogy Rómának nagy, de az evangélikusokra nézve igen terhes engedményeket kell tennie. Ilyen esetben az egyetemes német evangélikus érdek hatalmas tiltakozást igényelne s azt követelné, minden erőt, minden eszközt felhasználjon annak megakadályozására. Ezt követelné az elnöktől az egyházi választmányban elfoglalt állása. De vajjon a mindenkori porosz egyházi főtanács elnöke nem jutna-e épen ezáltal a legnagyobb nehézségek közé? Hogyan lépjen ő nyílt ellentétbe kormányának célzataival és hogyan álljon azok élére, a kiknek törekvése az ő kormányáéit keresztezi? Vajjon nem fog-e az által abba a kényszerhelyzetbe jutni, hogy választmányi elnöki mellékállását alárendelje az egyházi főtanács elnökének, ebben a főbb és első hivatalban kötelező tekinteteknek. Mert az

bizonyos, hogy minél határozottabban lépne sorompóba a német evangélikus országos egyházak érdekében, annál biztosabban következnek be mielőbb való mellőztetése. És ha állását nem akarná veszélyeztetni, akkor némi diplomáciai ügyességgel esetleg érhetne ugyan el valami sikert, de ez semmi esetre sem lehetne tartós.

Ezekből tehát világos, hogy nem olyan egyszerű dolog az egyházi választmány elnökségét a porosz egyházi főtanács mindenkori elnökére bízni. A német kormány Rómával szemben éppen nem rózsza-ágyon pihen; sok oly dolgot meg kell engednie, a mit másnemű politikai viszonyok között igen szívesen elkerült volna. Ebben áll éppen a politikának tövises útja. Azonban az egyházi választmánynak olyan helyzetben kell lennie, hogy szavait szabadon felemelhesse bárhol és bármikor s ne görbedjen a politikai tekintetek igája alatt. De vajjon lehetséges-e ez egy olyan personálunió mellett, mint tervezetük? Ily úton az egyházi választmány gyakrabban lesz hallgatásra kényszerítve, mintsem az kívánatos volna.

De tovább menve: a porosz egyházi főtanács elnöke a porosz uniónak is az élén áll, a mely unió részéről a lutheránusoknak elég sokat kell szenvedniök, a nélkül, hogy a legkevesebb jóakarát is mutatkoznék a panaszok enyhítésére. A porosz egyházi főtanács elnökétől, a ki utóvégre is porosz hivatalnok, várni nem lehet, hogy kormányának e téren kifejtett politikai tevékenysége útjába álljon. És éppen azért vak bizalom volna a lutheránus országos egyházak részéről, ha azt hinnék, hogy ily kezekben jóhelyre van letéve az evangélikus Németország egyházi jóléte. Sőt, ha még a konsztoriumok jóindulatot mutatnának is, a lutheránus egyháztagokban a legnagyobb nyugtalanság támadna fel, a melyet máról holnapra nem igen lehetne lecsillapítani. Sőt ellenkezőleg s az egyházi szövetség létesítésével is az egyházi választmány felállításával magának az evangélikus egyháznak a kebelében egy állandó ellenzék keletkeznék, a mely, ha az ügymenetet meg nem akaszthatná is, de azért elég korlátot állíthatna az elé és elég kárt okozhatna annak. Egyházegységesítésről pedig szó sem lehetne többé.

Az Allg. Evang.-Luth. Kirchenzeitung ezen szavakkal rekeszti be fentebb elég bőven ismertetett nézetét: „Minél inkább résztvettünk kezdettől fogva a németországi evangélikus egyházak kapcsolatában és minél több jót várunk még most is tőle az evangélikus ügy előmozdítására és áldására, ha helyes irányban vezetetik, annál inkább sajnálunk, ha a fennálló tényekre tekintet nélkül, egy olyan egyházi szövetség

látna napvilágot, a melyhez születése napjától fogva az egy táborban való czivakodás emésztő betegsége tapadna“.

Hasonló szellemű, bár nem minden részében ilyen emelkedett álláspontot képviselő nyilatkozatok történtek már lutheránus részről egyebütt is. Így p. o. a mecklenburgi egyházi országos konferencia a maga elnöksége útján nyilatkozott az országos egyházaknak a tervezet szerinti csatlakozása ellen, mely csatlakozás által a tömegek súlyánál fogva már különben eddig is túlhatalmas uniált egyházaknak túlnyomó befolyás adatnék. Ellene nyilatkozott általában minden olyan kapcsolatnak, melyben az elnökség a legnagyobb uniált egyháznak jut, vagy a mely által a végrehajtó-hatóság székhelye Berlinbe helyeztetnék. Továbbá óva int attól, hogy az országos egyházak tervezett egyesülésének, illetőleg ezen egyesülés szerveinek bárminő határozati s az egyes országos egyházakat kötelező jog adassék. Azt óhajtja, hogy a határozatok csak tanács-jelleggel birjanak, melyeknek erejét tartalmuk meggyőző volta alkossa. De ezen esetben is teljesen egyenlő joggal kell birniok az egyházaknak a kapcsolaton belül, mint most az eisenachi konferenciánál van, nehogy egyes országos egyházak mekhanikus nagysága agyonnyomja s elhallgattassa a kisebbeket. Mindenesetre rajta kell azon is lenni, még ha e kívánságok teljesülnének is, hogy az egyesülséből bármelyik egyház szabadon kiléphessen.

Ide jegyezhetjük még azt is, hogy a liberális körök sincsenek megelégedve a szövetségi tervezettel. Többfelől súlyos aggodalmak merültek fel ellene, a melyek között nem utolsó az, a minek a D. Ev. Korresp. is kifejezést adott, hogy Poroszország az ő katolikus-barát politikájával nem alkalmas a vezetőszerpre, sőt, hogy ugyanez a politika, még ha nem is menne Berlinbe a vezetés, akadályát képezi az egyházi szövetség létrejöttének.

Nem áll módunkban, hogy most több oldalról is megvilágítsuk ezt az igen fontos kérdést; de azért némi óvatossággal íteletet kockáztathatunk az egyoldali tanuk meghallgatása után is. Van az elmondottakban egy pár igen fontos tanulság, a melyet kár lenne csak úgy elsiklani engednünk.

Az egyik, a mire az olvasó figyelmét felhívjuk, az a nevezetes dolog, hogy a protestantismus, minden vélt és állított felvilágosultsága és szabadelvűsége mellett sem ment a római kovasztól. Erre nézve igen jellemző példa egyfelől a porosz egyesült egyház szervezeti omnipotentiára irányuló törekvése, másfelől pedig az orthodox lutheránusok hitelvi merevsége. De ne értsük félre a dolgot! Úgy az egyiknek szervezet-

erősítő tevékenysége, mint a másíknak rideg confessionális álláspontja önmagában érthető, sőt bizonyos határig helyeselhető. Hanem ott tünik ki aztán a római kovász, mikor a kettő egymással szembe kerül. A lutheránusok egyenesen a non possumus álláspontjára helyezkednek, az egyesültek pedig a tömeg erejével épen úgy akarják felszivatni a hitvallási egyéniséget, mint a németesítő porosz politika a lengyeleket. Ha ott a non possumus, itt a compelle intrare a jelszó. Ez az oka, hogy az oly kívánatos egyesülés létre nem jöhet.

A másik tanulság abban a szép fejtegetésben van, a melylyel az Allg. Evang.-Luth. Kirchenzeitung a porosz vezetés ellen egyházpolitikai okokból tiltakozik, a mikor reámutat arra, hogy a politikailag kötött egyének alkalmatlanok az egyházi szabad élettevékenység vezetésére, mert érdekösszeütközés esetében sohasem fogják az egyházi szempontok érvényesítésére szálni magukat, hanem vagy feláldozzák az egyházi érdekeket a politikai tekinteteknek, vagy pedig kialakusznak ötven percentre.

Nálunk magyaroknál különösen megszivlelendő ez az utóbbi tanulság, mert a mi egyházi ügyvezetésünk teljes mértékben a politika járszalagán halad, De mert sokszor merülnek fel nálunk uniót érintő kérdések is: azért nem lesz kár, ha ezek tekintetében az első tanulságot is fontolóra vesszük.

p—f.

IRODALMI SZEMLE.

a) Hazai irodalom.

Szumirok és magyarok. Irta *Somogyi Ede*. Budapest, 1903. Kis 8-adrétben 270 lap. Ára 4 korona. Kapható Kókai Lajos könyvkereskedésében.

Delitzsch Frigyes szenzációs felolvasásai óta divatos tudomány lett az assziriologia, a melynek egyik legérdekesebb és ránk magyarokra nézve legfontosabb ága a szumirológia. Erről a legújabb archaeologiai tudományról értékes népszerű munkát írt Somogyi Ede.

Ez a könyv egy ósrégi kulturnemzettel, a szumirokkal ismert meg, a mely minden valószínűség szerint a mai kultúra megalapítója volt. A nemzet maga már régen megszűnt a népek sorában, évezredek multak el világtörténeti szereplése óta; de műveltség-alapító munkásságának valóban csudaszerű bizonyítékait tárják föl a régi Babilonia és Asszírria területén eszközölt ásatások, a nagyszámú ékírási táblák, kövek, épületromok, a melyeknek megfejtése iránt ma már nemcsak a szaktudósok szűkebb köre, de a művelt angol, német és francia közönség nagy zöme is érdeklődik.

Somogyi könyve elmondja a mezopotámiai ásatásoknak és az ékírás megfejtésének történetét; előadja, miképen fedezték föl a tudósok ezelőtt ötven esztendővel a szumir népet, írását, vallását, családi és közéletét; azután megismertet azzal az izgalmas és érdekesség dolgában páratlan harczzal, a mely a szumir kérdés körül a tudósok között támadt; majd behatólag ismerteti a szumir nyelvtan szabályait és az eddig ismert szumir szókincset; és végül megállapítja, hogy minő feladatok várnak ebben a kérdésben a magyar kormányra, a magyar társadalomra és a magyar tudósokra.

Az ékíratok megfejtésének története példátlan a maga nemében. Az egyiptomi hieroglifok megfejtése is kiváló szellemi munka volt, de sokkal nagyobb és csudásabb dolog az ékíratok megfejtése; mert míg a hieroglifok csak egy nyelvről rántják le a lepelt, addig az ékírással úgy vagyunk, hogy egyik megfejtett nyelv kulcsa lett egy másik, még teljesen ismeretlen nyelvnek. Nevezetesen az ó-perzsa

feliratok adták meg a kulcsot a babilonai nyelv megismeréséhez, a babilonai nyelv nyomán jutott el a tudomány az asszír nyelv megfejtéséhez és csak ezután vált lehetővé az eddig ismert legrégebbi nyelveknek, a szumir nyelvnek a megfejtése.

A szumir nyelvről *Oppert*, *Lenormant* és *Hommel* tudományosan kimutatták, hogy az ural-altáji nyelvcsaládból való és hogy e nyelvcsalád összes nyelvei közül a szumir nyelv legelső sorban a magyar nyelvvel rokon. Somogyi a szaktudósok véleménye alapján részletesen bizonyítja, hogy a szumir nyelv szabályai teljesen ráillenek a magyar nyelv szabályaira; hogy a szumir nyelv szókinése nagy mértékben rokon a magyar nyelv szókinésével; végül hogy a szumir nyelv az ural-altáji nyelvcsaládnak egyik tagja. Ez a nyelvrokonság a magyar és szumir nyelv között Somogyi állítása szerint sokkal nagyobb, mint a magyar és bármely más ural-altáji nyelv között.

Ebből aztán nagy feladatok várnak a magyar tudósokra, a magyar kormányra és a magyar társadalomra. A magyar tudósoknak nemzeti kötelességök, hogy a szumirologia tanulmányozásának neki fektüdjenek, mert ez a tudomány csak a két nyelvnek, a szumirnak és a magyarnak teljes ismeretével emelhető teljes virágzásra. A magyar kormánynak kötelessége, hogy a szumir nyelv számára tanácsképet állítson a magyar egyetemeken. A magyar társadalomnak pedig az a hivatása, hogy kezét fogva a magyar kormánnyal, szervezzen magyar-szumir expedíciót és állítson szumir múzeumot az ország fővárosában.

A nagy tárgyszeretettel írott munka nem viszi ugyan előbbre a szumirologia ügyét, de, miként a *Ferenczy* Gyula és a *Mahler* Ede idevágó műve, ügyesen ismerteti, népszerűsíti és kedvelteti ezt a ránk nézve mindenesetre nagyon fontos és nagyon érdekes új tudományágot, a melynek mezején csakugyan nagy hivatás vár a magyar nemzetre és a magyar tudományra.

V. F.

Tacitus főnmaradt összes művei. Fordította *dr. Csíky Kálmán* műegyetemi tanár. I. kötet. *Évkönyvek*. Budapest, 1903. Lampel Róbert bizománya. 470 lap. Ára 6 korona.

Tacitus összes műveinek magyar fordításából az I-ső kötetet kaptuk. *Csíky* Kálmán fordította, kinek fordítói virtuozitását sietünk itt mindjárt kiemelni. Az első kötet az *Évkönyveket* (*Annales*) foglalja magában, Tacitus legfőbb munkáját, mely az első császárok korának eseményeit tárgyalja Augustus halálától Nero bukásáig.

A kötet elé a fordító rövid előszót és Tacitus életéről s működéséről hatalmas tanulmányt írt. Az *Évkönyvek* anyaga, írja *Csíky*,

a megrázó végzetek és bűnök szakadatlan láncolatából áll, a melyek gúnyt űznek minden nemes érzésből, s megrajzolásuk az éleslátó, mélyen elmélkedő történetírónak mesterkezére vall. A tömött csoportok, jelenetek és jellemek, melyeket szemünk előtt fölvonultat, tragikai erővel hatnak ránk, s egy-egy alak oly drámai szobor-szerűséggel válik ki a háttérből, mint Shakespeare alkotásain kívül alig lehet másutt találni. Forrástanulmányai mellett erős egyéniségének teljesen megfelelő önállóságot érvényesít. Igazi római jellem, a melyet függetlenségi érzéke a szabad államintézmények felé vonz. Ám azért meg van győződve arról, hogy a haldokló szabadság történetét írja meg, mely az álnok kényuralom és a magasabb osztályok szolgálai türelme miatt oda van. A lelkiismeretes kutatás és igazság-szeretet alkotja pragmatikus történetírásának alapvonalait. Ítélete szigorú, de soha sem méltánytalan. Történetírói fölfogásának és művészetének teljesen hű tükréül szolgál nyelve és mondat szerkezete. Kerüli a nagyra szabott és tágkeretű mondatalkotást. Gondolatait jobban szereti aphorismákba, szökellő s kevésbbé dallamos szakokba öltöztetni, a melyek nem ritkán hasonlítanak töredékekhez, alapvonásokhoz, mintsem teljesen kiépült mondatok volnának. Merész és újszerű, szenvedelmes és mély érzelmű stílja az ezüst latinság eszközeire, izlésére és szónokiságára támaszkodik; rövidsége, gyorsaságra, erőteljes hatásra törekszik. Előadása epigrammszerű, magvas, tömött, szűkszavú. Tacitus könyveiben a finom állambölcsésességnek gazdag tárháza s a szabadszellemeű politikai műveltségnek iskolája tárul föl előttünk.

A fordító nagy szakértelemmel és avatott tollal szólaltatja meg Tacitust magyarul, a mi pedig nem csekély dolog. Mert ha az óklasszikus szövegek fordítása a mai nyelvek fogalom- és kifejezésbeli bővülése miatt köztudomás szerint általában sem könnyű munka, Tacitus lelkiismeretes fordítójának ezzel a nehézséggel kétszeres mértékben kell megküzdeni. És Csiky kitünően megfelelt a feladatának. A magyar Tacitus híven visszatükrözi az eredetinek úgy sajátos és jellegzetes stílusát, mint mélységes gondolatait és örökbecsű axiomáit. Növeli a munka értékét az, hogy a fordító minden egyes könyv szövegét jegyzetekkel, s a régiség-, jog- és alkotmánytan körébe vágó talpraesett magyarázatokkal kíséri.

A megjelent I-ső kötetet nemsokára követni fogja a II-dik, a melyben a *Historiák könyve*, *Agricola* élete, a *Germania* és a *Szónokokról* szóló tanulmány jelenik meg, bizonyára épen ilyen sikerült, gondos fordításban.

A Nagypénteki Református Társaság Évkönyve és Emlékkönyve. A Társaság tiz éves fennállásának emlékére kibocsátja az Elnökség.

Az *Évkönyv*, e nemben a hetedik, egy virágzásnak indult belmissziói egyesület tiz évi munkásságának tüköre; az *Emlékkönyv* a Társaság által istápoltt ügy barátjainak rokonszenvező, üdvözlő irodalmi megnyilatkozása. Ez is, az is megérdemli, hogy felhívjuk rá a figyelmet.

Az *Évkönyv* a Társaság tiz évi történetét mondja el dióhéjban. E történet velejét és tanulságát találóan fejezi ki a bevezető Szózat eme pár mondata: Ha azt nézzük, mennyire jött segítségünkre a társadalom s mennyire áldotta meg munkánkat az Úr, csak hálatelt szívvel tekinthetünk az Ég felé, mert a tiz évvel ezelőtt elvetett kis mustármag azóta hatalmas fává szökkent, melynek enyhetadó árnyékában már is több gyermek talál oltalmat. De ha azt nézzük, mi vár még reánk ezen a téren; hányan vannak, a kik felénk nyújtják kezeiket, hogy fogadjuk be annak az oltalmat, puha fészket nyújtó fának árnyékába, a mi gyermek-otthonunkba: akkor be kell látnunk, hogy még nagyon sok munka vár reánk. Itt, a hová eddig segített bennünket az Úr, megállanunk nem szabad. Tovább kell folytatni a megkezdett munkát, mert ez keresztyéni s hazafiúi szent kötelességünk lesz mindaddig, míg találunk e hazában *egy* gyermeket, a ki támogatásunkra szorul.

A Társaság életének eddigi tiz éve alatt fölépítette gyermekotthonát, fölvette 52 elzülles veszélyének kitett gyermek gondját, mintaszerűleg rendezte az otthon gyönyörű telkét; a gyermekgondozásnak hazánkban és egyházunkban parlagon hevert földjét fölszántotta s abba harmadfél százezer korona értékű szeretetmagot ültetett, a melyet mind társadalmi úton gyűjtött össze. A Társaság részére adakozók sorában koronás királyunktól le a legegyszerűbb emberig minden társadalmi osztály képviselve van, valamint a Társaság 925 tagja között is minden rangú és rendű egyén, testület és hatóság neve olvasható. A szegény és a gazdag ekként találkoznak össze a felebaráti szeretet oltáránál, hogy a keresztyén könyörület Istenének együttesen áldozzanak.

Örömmel olvasom a Társaság Évkönyvében a mintaszerűleg szabatos kimutatásokból, hogy a Nagypénteki Református Társaságot nemcsak reformátusok, hanem más vallásuk is jelentékenyen támogatják; még örvedetesebb lenne, ha a kimutatásból látható néhány gyülekezet példáját a gyülekezetek mindenike követni sietne, hogy ez a nagyra hivatott társulat minél mélyebbre ereszhetné gyökereit a református gyülekezetek talajában.

A Társaság *Emlékkönyvében* *Medgyasszay* Vincze, *Kálmán* Dezső, *Illyés* Bálint, *K. Tóth* Kálmán, *Sántha* Béla, *F. Varga*

Lajos, *Szabolcska* Mihály, *Tóth* Pál, *Hegedüs* István, *Kozma* Andor, *id. Kiss* Áron, *Fiók* Károly, *Beniczkyné* Bajza Lenke, *Jánosi* Zoltán, *Szuhay* Benedek, *Szűsz* Károly, *Fejes* István, *Vargha* Gyula, *Benedek* Elek, *Kótai* Lajos, *Szalay* Károly, *Lévay* József, *Forgács* Endre, *Varjas* József és *Dömény* József áldoznak, ki versben, ki prózában a szeretet és irgalmasság Urának a költészet nyelvében.

Az Úr áldása legyen továbbra is a Társaság nemes munkáján és szaporítsa a munkások, pártfogók és pártolók számát évről-évre, hogy a jövő tíz év kétszerezze meg a Társaság áldásos munkáját.

K.

Jogakadémiák és jogi vizsgálatok. Írta *dr. Horváth Ödön* kir. tanácsos, jogakadémiai tanár. Budapest, 1903. Pallas nyomda. Különlenyomat a „Jogi Lexikon“-ból. 90 lap. Ára 2 korona.

Dr. Horváth Ödön nevét a jogi irodalom terén rég és előnyösen ismeri a közönség. E két nagyobb tanulmánya mind tárgyi helyesség, mind írói gondosság tekintetében méltán sorakozik az eddigiek mellé.

A Jogakadémiák című első tanulmány először a hazai tíz jogakadémia szervezetét, tanulmányi és vizsgálati rendjét stb. ismerteti általános vonásokban. A tíz akadémia tudvalevőleg Debreczenben, Egerben, Eperjesen, Kassán, Kecskeméten, M.-Szigeten, Nagyváradon, Pécsen, Pozsonyban és Sárospatakon áll fenn, s közülök egy állami, kettő a tanulmányi alapból fenntartott, kettő kathol. főpapi, egy ág. h. evang. és négy ev. református. Horváth e jogi intézetek általános történetét, majd minden egyes jogi iskola külön történetét ismerteti tömör és szabatos előadásban. Végül rövid vonásokban a jogakadémiákra várakozó reformokat ismerteti.

A Jogi vizsgálatok című második tanulmány a jogakadémiákon szokásos alapvizsgálatok és államvizsgálatok rendszerét, történetét, tárgyait és módját ismerteti. Itt a jogi vizsgálatok reformját is gondosan felöleli és méltatja a szerző.

A mű értékét növeli és aktualissá teszi az a körülmény, hogy napjainkban a jogi vizsgálatoknak kérdése épen szőnyegen van és az 1902. évi törvényjavaslat keretében törvényhozási rendezésnek néz elébe.

Sz.

Művészet és erkölcs. Tanulmány a pszichológiai aesthetika köréből. Írta *dr. Székely György*, sárospataki tanár. Budapest, 1903. Hornyánszky V. bizománya. 188 lap. Ára 2 korona.

Szerzőnek tizenhárom esztétikai tanulmányát foglalja magában ez a gyűjtemény, melyek közül hármat a mi Protestáns Szemlénk közölt. A tanulmányok címei ezek: Az érdek nélküli tetszés. A művészeti és erkölcsi fogalmainak viszonya a természetinek fogalmához. A művészi és erkölcsi alkotásról. Petőfi egyénisége és erkölcsi érzülete. Kemény Zsigmond erkölcsi felfogása. Az esztétikai elem az erkölcsi cselekedetekben és jellemekben. A szerelem és az erkölcs viszonya az életben és a művészetben. A művészet és az érzékiség. A lex Heinze és a szemérmesség lélektana. A meztelen test jelentősége a képzőművészetekben. A tendencia a művészetben és a művészetek célja. A művészet hatása. A művészet pedagógiai és társadalmi értéke.

A lélektani alapon írt széptani tanulmányokban sok eszméletető gondolatot, számos figyelemreméltó reflexiót és sok helyes megfigyelést hord össze a szorgalmas szerző. Alapjában véve a művészet és az erkölcs egymáshoz való viszonyát is helyesen körvonalozza. Figyelemreméltó észlelései vannak a művészet hatását, tendenciáját, pedagógiai és társadalmi értékét illetőleg is. Kiemelendő a szerző nagy olvasottsága és tárgya irodalmában való jártassága is.

Nem hallgathatom el azonban azt a benyomást, hogy a szerző fejtegetései kissé elvontak és nehézkesek, a melyek miatt ezek a különben tartalmas tanulmányok a kevésbé iskolázott olvasó által nem eléggé élvezhetők. Manapság már a bölcséleti problémákat is világosabb, színesebb előadásban szeretjük olvasni. A széptani és bölcsészeti tárgyak iránt érdeklődő közönség azonban tanulságos olvasmányt kap ebben a tanulmányban.

B.

b) Külföldi irodalom.

Hilty: *Briefe*. Leipzig (Hinrichs) 1903. 317 lap. Ára kötve 4 marka.

Hilty, berni jogtanár, a „Glück“ cz. 3 kötetes mű nagyhirű szerzője a közelmúlt napokban a lipcei Hinrichs-féle könyvkiadóvállalatban nagybecsű „leveleket“ tett közzé „a nevelés művészetéről“. A testes és diszes kiállítású kötet nevelve oktató és oktatta építő levelei egy előkelő nőhöz vannak intézve s mindvégig szilárd evangéliumi keresztyén szellemben és modorban tartva, a melyekből megtudjuk, hogy illusztris szerzőjük nemcsak mélyen járó ethikus, hanem egészséges keresztyén vallásos eszméktől áthatott pädagógus, ki ismeri az emberi lélek véghe-tetlen becset, s kitünő érzéke van annak művelése iránt a földi és a mennyei hivatás számára.

Azzal kezdi, hogy a nevelés művészet és nem tudomány, s a kiváló pädagógusok mindmegannyian művészi és nem tudományos természetűek. Az emberi életben a fődolog nem annak tudása, hogy mi a helyes és a jó, hanem annak akarása és cselekvése. A nevelés czélja nem az erő, az úri jog, az előkelőség, a reálpolitika, a modern művészet, a böleselet vagy a humanitás, hanem a physikai, szellemi és erkölcsi tekintetben jobb, erősebb és jóra valóbb ember eszmeileg és gyakorlatilag véve, ellenesetben nem sokat ér a mi modern kulturánk. A keresztyénség, s leg-hivebb lenyomata a protestantismus felfogása szerint a véghe-tetlen értékkel bíró emberi lélekre nézve a fődolog a nevelés szempontjából az, hogy a jót és a nagyot életeleven példákban s ne pusztán tanokban lássa maga előtt, a mint hogy Krisztus sem mondja azt, hogy tanulmányozzátok és kövessétek az én tanaimat, hanem azt, hogy legyetek az én követőim s kövessétek az én példámat. Kötelességeink hí teljesítése s az áldás-nak felülről való remélése legyen a fődolog. Ép azért minden nevelésnek egy határozott alap gondolatból kell kiindulnia s az emberi élet végczélját kell követnie, mivel a művelt ember ma már többé nem természeti pro-dukum, hanem nevelhető műremek. A nevelő hatásnak záradéka az, hogy az ember örömet lelje a boldogságát feltételező jóban és igazban, s tiszta meggyőződésből utálja meg azt, a mi helytelen.

A nevelés első feltétele, mivel az ember érzéki természeti és személyes szellemi lény, a türelem, a szeretet s a bizalom a gyermekek iránt. Ez oldalról tekintve a „nagy művészettel“ azonos nevelés „istennek kegyelemajándéka“, mely egyedül a semináriumokban el nem sajátítható. Mai nevelési rendszerünk egyoldalúan mechanikus és módszeres jellegű.

A szellemnek helyes alapiránya, energiája és igaz benső élete a nevelés sikerének a titka, a mint az ember boldogulása sem vehető állapotnak vagy tulajdonnak, hanem szellemi erőnek a maga véghetetlen fejlődésében. Ez erőt nem növelheti Spencer agnosticizmusa, Nietzsche emberfölötti eszménye vagy Darwin selectiós elmélete, hanem csakis az igaz ker. vallásos erkölcsi világnézet. Minden valódi nevelés végcélja: a jónak megismerése, akarása s a készség annak teljesítésére. Valódi nevelést nem ad sem az ethika, sem a humanitás, sem az iskola, hanem egyes-egyedül az evangélium üdvözítő ereje.

A neveléssel korán kell kezdenünk. Hűség és részvét a karakternek legjobb, s hiúság annak legrosszabb tulajdonsága. Egy jó család, a ker. otthon, minden észszerű emberi létnek legelső feltétele, mert itt valósul az isten- és emberszeretet első és legfőbb parancsa. Korunk ifjúságában hiányzik az idealizmus s a jellemesség, s nagy hiánya a jó anyák. Munka és fáradság az élet sava, s minden egészség forrása. A munkás élet a legboldogabb élet. Korunk divatos betegsége, a neurasthenia is munkátlanságból származik. A kisértetekkel szemben is legjobb óvó és védőszer a munka, s az unalom minden gonosznak szülő oka. A mai henyélő aesthetika és pessimismus az ördög műve.

Korunk egyik legnagyobb veszedelme az „igaztalan mammonismus“. Jól mondja Hilty, ha a keresztyénség teljesen valóvá vált volna a világon, úgy nem léteznék abban sem nagy gazdagság, sem nagy szegénység, hanem igenis oly mérsékelt birtokkülönbség az emberek között, mely a társadalmi ellentétek elhárításával köztük barátságosabb és szolgálatkészebb viszonyt létesítene. (V. ö. V. Mózes 15. 11. v.) Szokják meg kezdetről fogva a gyermekek azt, hogy rájuk nézve egy Rothschildnek, Morgannak vagy Rokefellernek neve époly közömbös, mint akár Hinz vagy Kunznak a neve. A rohamosan terjedő luxus számos bajnak az okozója, s a nemes egyszerűség a viseletben és a háztartásban a jövő nemzedéknek egyik legegésztőbb szükséglete, a minnek nevelési szempontból a legüdvösebb betetőzője a jó házasság.

Az udvariasság a jó erkölcsiség körébe vág s tárgya az egyéni s a népnevelésnek egyaránt. A legudvariatlanabb a kötelezettségek elmulasztása s a hitelezők várakoztatása. A ker. udvariasság legfőbb foka a bizalom, a mi viszont lényegileg véve a barátsággal rokon. A jó nevelés egyik fontos eszközlője a testi és lelki egészség. Az iskola és a család annak előmozdítója s a jó olvasmány a gyermeki lélek tápláléka. A mai utcai irodalom és művészet a neurastheniát szolgálja. Minden tudás felelet arra a kérdésre, a melyet felállít az élet, s a tudás nem is más, mint az igaznak s a helyesnek akarása, az Isten útjainak követése s az örök s mindenkor győztes erkölcsi világrenddel való harmónikus meg-egyezés. Az iskola ideálja egy tágabb familia apai és testvéri neveléssel, s korántsem kaszárnya. A fiúkra jobb a nyilvános, a lányokra a több családból álló magániskola.

Az oktatás anyaga sem kerüli ki Hilty figyelmét. A mai „iskolai vallás“ nem nyújtja a keresztyénség igazságát és szépségét, s azért sürgeti, a bibliai és egyháztörténeti vallástani szükségességét. Ritka pedagógiai és didaktikai érzékkel állítja össze a tananyagot. De mindenben az a mottója: hogy a jónak akarásához s a bűnnek legyőzéséhez az Istenben és a Krisztusban való hit, mint „felülről eredő kegyelem-ajándék“ szükséges, s az élet boldogságának egyetlen igaz és legegyszerűbb útja a keresztyénség. Ez utóbbi az egyháziassággal vagy a dogmatikával nem azonosítható, sőt a svájcei ref. Hilty ismeri a protestantismus gyengéit s méltányolja egy sienai Katalin vagy Assisi Ferencz középkori vallásos katholicismusát. „A feltámadásban“ azonban — jegyzi meg helyesen — „hinnünk kell, különben ellentétbe kerülünk az „apostoli keresztyénséggel“, míg másrésről megint csak öszintén beismeri, hogy „a tanítást senki sem érti.“ Hogy azonban „van Isten, mindenkinek alkotója és bölcs kormányzója, — hogy élt Krisztus, mint egyetlen emberfia a földön s hogy van Szentlélek, mely legalább is másnemű, mint a mi egyéni szellemünk, a tudomány vagy művészet szelleme vagy a mi változó korszellemünk“ az Hiltyre nézve megdönthetetlen érvényű vallásos tapasztalati igazság, s aztán „a keresztyénség nem is valami elméleti tantétel, hanem természetfeletti isteni erő és hatalom“. Szilárd vallásos meggyőződés a vallási oktatás célja, mert minden nemes és nagy eszme „személyesen átélt tapasztalás“. Így a vallás is „az Isten közelségének egyéni tapasztalata.“

A nevelés befejezője az önnevelés, a mihez a jó környezet, a hivatáshűség és a sok olvasás szükséges. „A legtöbb ember nem nevelők vagy papok, hanem jó könyvek útján jutottak el az élet céljának és feladatainak helyes felfogására és sikeres megoldására.“ A biblia „a művelődés legjobb erőforrása“, s itt ne sokat törődjünk a modern bibliai kritikával. De jól válogassuk meg az olvasmányokat. Egy Rousseau, Voltaire és Diderot „méreg“ az ifjúságra, az angol olvasmány még aránylag a legjobb. Az újságolvasásról azt mondja Hilty: „Infandum regina jubes renovare dolorem.“ A valódi művelt arisztokracia „sociális sava az életnek“, mivel az „isten fiainak istentől akart arisztokráciája“, (II. Kor. VI. 17. 18. 2.), a melyhez semmi köze Nietzsche „Übermenschentum“-jának vagy „úri moráljának“. Maig is a keresztyénség egyik legnagyobb diadala és legjobb bizonyítéka, hogy megtisztítja és üdvözítheti azt, a mi veszni indult, s az istennek eme hívó szózatát az emberi lélekhez már a keresztyénség előtt is, s még inkább abban minden nagy ember érezte.

A tökéletesedés és a boldogulás szenvedésekkel jár. Ebben is példányképink nekünk a Krisztus. Előre — az az élet észszerű logikája. Ehhez a pessimismusnak semmi köze, mert a boldogság nem ténye, hanem érzete az embernek. Az élet valódi célját Pál apostol abban látta: „élek pedig nem én, hanem én bennem a Krisztus.“ A Kálvin-féle praedestinációban vetett hit szülte a legbátrabb népeket és embereket.

Egy Cromvell is azt mondotta: „Csak azt tudom, a mit nem akarok, de még nem azt, a mit akarok. Azt csak akkor fogom megtudni, ha szűk-ségessé válik.“ Ez az erkölcsi bátorság és tetterős készség az isteni kegyelem műve az emberen.

Végül az élet számára szolgáló gyönyörű „maximákkal“ fejezi be Hilty remek és mélyen járó fejtegetéseit, a melyek illetik az erzeteket, a gondolatokat, a lemondást, a részvétet, a jóra való alkalmat, az imát, a nyugalmat, a szenvedést, a munkát, az isten- és emberszeretetet s az életbölcseseget, mely maximák Eötvös „Gondolataira“ emlékeztetik az olvasót.

Sz. M.

Warneck: Luther als Erzieher. Berlin, 1902. 208 lap.
Ára 3 márka.

Nem Luther paedagogiai alapelveiről, hanem korunkhoz egy Luther szellemében intézett hatalmas bűnbánati szózatról van itt szó. Luther szellemében korunk viszonyaira való alkalmazással a apologetikai — polemikai irányban végig vezeti a szerző az olvasót az ev. hit, az istentisztelet, a német protestantizmus, a gazdagság, az ipar és kereskedelem, az akad. tanulmányozás és diákélet, a nő, a házasság, a házias és társas élet s a háború gazdag világán. Seeberg, Tschackert, Hase, Achelis, Lange, Meyer, Wichern, Uhlhorn, Schmoller, Bismarck, Baur V., Smiles, Massow, Möller, Harnack, Goethe, Ranke, Virchow, Kepler, Richter, Hermann és más ismert nevű német írók műveiből vett idézetei csak élénkítik különben is szellemes, tanulságos és találó fejtegetéseit.

Mindjárt az I. fejezetben a dolog velejére megy át. Megalkotja „az ev. hit centrumát“, hogy aztán bevilágítsa „a peripheriát“. Luthernek, a legnépszerűbb német prófétának ev. ker. hite bensőség, közvetlenség és gyakorlati keresztyénség tekintetében maig is példányképül szolgálhat nekünk Rómával s a hitetlen világgal szemben. Hite élesítette lelkiismeretét, megvilágosította elméjét, megacélozta akaratát, s erkölcsi bátorságot és biztonságot kölcsönözött az ő egész életének. E ponton igen szépen tárgyalja a szerző a mai vallásoktatás kérdését, a melynek célját „a Krisztusban és az ő evangéliumában megkötött szabad ker. személyiség nevelése“ képezi.

Az „istentisztelet“ fejezetében sociálethikai és paedagogiai szempontból annak „ev.“ és „pápás“ alakját ismerteti. Bő fejtegetéseket ad „az egyház és az élet ker. közössége“ közötti mélyreható különbségről, a társulási mozgalmakról s az evangelizációról.

A „német protestantizmus“ fejezetében ismerteti Luther idealizmusát, mélyeséges kedélyét (asztafi beszédek), alázatosságát és bátorságát, szabadságszeretetét, hazaszeretetét, német népies becsületességét, igazságszeretetét stb., s azt hangsúlyozza, hogy Rómával és annak jezsuitáival szemben a Gusztáv Adolf-egyesület s az Evang. Bund példájára

egységre kell törekednünk. Meggyőző fejtegetésekkel találkozunk itt, főleg a paritás s a vallásos türelem kérdéséről, a melynek teljesen ellentétes értelme van Rómában és a protestantismusban.

De példányképünk s paedagogiai tekintetben vezérünk Luther a „gazdagság“ kérdéseiben is. Luther meglegedése és jótékonyága biztos kalauzunk a gazdagság erkölcsi jelentőségeinek és másrészt erkölcsi veszedelmeinek megítélésében is. Itt behatóbban tárgyalja a szerző a szegényügy s a ker. szeretettedékenység kérdését.

Az „ipar és kereskedelem“ fejezetében Luther művei nyomán tárgyalja az uzsorát, a munkáskérdést, a szociálpolitikát, a földmívelést s a ker. hivatáshűség idealismusát. Ebben a fejezetben számos napi kérdés is érint, sőt még a búr háború s a világpolitika sem kerüli ki figyelmét.

A műnek egyik legszebb fejezete „az akadémiai studiumról s az akad. ifjuságról“ szól. Tanuló ifjuságunk tanulhatna itt Luther szorgalmától, tudományos érzékétől, az iskolaügy iránti szeretetétől, mély valóságosságától és hazafias gondolkozásától. Figyelemreméltó megjegyzéseket tesz itt a szerző a német történet és az irodalom tanulmányozásáról, a természettudományokról a realista és a humanista képzésről, a szabad mozgásról, kirándulásokról és testi nevelésről. Fejtegetéseiből megtanuljuk, hogy Luther nem kizárólag a theologia tárgya, s nem elégedhetünk meg a róla szóló Freitag, Ranke és Döllinger-féle jellemképpel. Luther a német ker. ember legideálisabb megtestesülése, a kiben ritka módon egyesül a herosnak bátorsága s az apostoli buzgalom.

Végtelen gazdag tartalma van a „nőről“, a „házasságról“ s a „családi életéről“ szóló fejezetnek. A házasságnak pápas lealacsonyításától Luther szabadította meg a nőt. Az egyetemes papság elve alapján a nőnek fontos feladata van a belmissió terén. A nőkérdésben is Luther a mi népéletünk nevelője, s itt a szerző igen élesen ítéli el „a XIX-ik század csudáját: a leánygymnasiumot“. Erejének és értelmének a hiánya teszi képtelenné a nőt az akad. tanpályára. Luther házassága az egyházra, az erkölcsiségre, egész világnézetünkre és a kulturára vonatkozó jelentőségében valósággal korszakalkotónak bizonyult. Főleg az ev. papi család (a melynek monografiáját Baur írta meg) maig is amodern kultúra egyik legáldásosabb tanyája. E tekintetben Luther családja az egész művelt világ hálájára és elismerésére méltó. Bensőség tisztaság és jellemképzés tekintetében páratlannak bizonyult.

De még a „háború“ kérdésében is figyelemreméltó nézetei vannak Luthernek. A háborút „a mindennapi kenyérhez valónak“, sőt „a szeretet művének“ mondja. A katonarend „istennek intézménye“, azért azonban ellene van a hódító hadjáratoknak s könnyelmű hadüzeneteknek. Szerinte is „a béke állapota a legboldogabb állapot“. Igen szépen fejtegeti itt a szerző a világbéke eszméjét, a haagai értekezletet, a hadsereg népnevelési feladatát, a katonai lelkészeket s pereat-ot mond a modern párbajozásnak. E fejezettől a katonai körök is tanulhatnának.

Az utolsó fejezetben megint csak párhuzamot vonva Luther és a mai kor között, „a német népbűnöket“ tárja föl a szerző. Ezek: az egyenetlenség, az érdekhajászat, a mai német politika állhatatlansága és Rómával szemben való ingadozása, a külföldieskedés, az erkölcsitelenség, a prostitúció, a selejtes és erkölcsileg laza művészet és irodalom, a „Saufteufel“, az őszinteség hiánya, a színház, a varieté, a táncz és az alkoholismus. Igen sötéten festi az állapotokat s valóságos e-kölcsetikört állít a német nép elé. Bizonyos erkölcsi bátorsággal tárja föl a mai nép- és közélet romlott erkölcsi állapotait. A német hazafi s az öntudatos keresztény bűnbánó predikátor szólal meg itt a szerzőből.

Örömmel és lelki gyönyörűséggel tanulmányoztuk a művet, a melynek gazdag tartalmú fejtegetéseiből nomine mutato mi is tanulhatunk. Nem egy adata ráillik a mi hazai viszonyainkra és prot. állapotainkra. Ha egyházunk üdve s a haza boldogsága szent célunk és feladatunk, akkor nekünk is Luther paedagogiájára van szükségünk. E célból belterjesebbé és hatékonyabbá kell tennünk a belmissiót. Ajánlom is a művet lelkészeink szives figyelmébe.

Sz. M.

**A Magy. Prot. Irod. Társ. pénztárába
1903. évi május 1-től 31-éig befolyt összegek
kimutatása.**

1. Alapító tagok kötvényei után 5% kamat: 1903. évre: Hódmezővásárhelyi ev. ref. főg. tanári kar, Kármán József Újverbász, Belényes ev. ref. egyház. 1902-re: Bodola László Csurgó. 1902. és 1903-ra: Máramaros-ugocsai ev. ref. egyházmegye. 1901-re: Nagykálló ev. ref. egyház. 1900-ra: Eperjeske ev. ref. egyház. 1902. és 1903-ra: Thúry Etele Pápa (15 kor.)

2. Rendes tagsági díjak évi 12 koronával: 1903-ra: Tatay Imre Székesfehérvár, Váncsod ev. ref. egyház, Tóth Lajos Tiszadob, Lakatos Sámuel Marosvásárhely, Vasi felső ág. hitv. ev. egyházmegye, Gúthy János Hódmezővásárhely. 1901. és 1903-ra: Ferjentsik Miklós Ózd. 1900. és 1901-re: Benedek Dénes Makfalva. 1892—1897-re: Kalós Péter Tiszabecs (70 korona). 1902-re: Nyiregyháza ev. ref. egyház. 1898-ra: Vojtkó Pál Sopron (5 kor.).

3. Pártoló tagsági díjak évi 6 koronával 1903-ra: Dr. Flórián Károly Eperjes, Marikovszky Menyhért Máramarossziget, Encsencs ev. ref. egyház, Apagy ev. ref. egyház, Mihálovics Samu Bér, 1900. és 1902-re: Szendy Lajos Paesér. 1902-re: Jákó, Vasmegyer, Lórántháza, Berkesz, Demecser, Nyirbogát, Ófehértó, Beszterez, Lövő, Székely, Veresmart ev. ref. egyházak. 1902. és 1903-ra: Lencz Géza Tiszaroff, Bodolay József S.-Kesznyest. 1903—1905-re: Bulla Sándor Orosháza.

4. Előfizetés Szemlére: Debreczeni fels. leányiskola tanári könyvtára 8 kor. Kolozsvári unitár. napnevelde önk. köre 4 kor.

Összesen befolyt 476 korona.

Budapest (IV., Deák-tér 4.), 1903. június hó 1-én.

Bendl Henrik,
társ. pénztáros.

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság ez évi vándor-gyűlése Nagyváradon lesz szeptember hó második felében. Lesz közgyűlés, istentisztelet és díszülés, melyeknek tárgysorozatát augusztusban közöljük a Társaság tagjaival.

Tájékozás

a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság felől.

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság célja, hogy az evangyéliumi protestáns tudományos egyházi és népszerű vallás-erkölcsi irodalmat művelje, terjeszse, s az egyházi életet evangyéliumi alapon irodalmi uton ápolja és fejleszse. Ezekre a czélokra jelenleg a következő kiadványai szolgálnak:

I. Protestáns Szemle.

Protestáns havi folyóirat. Megjelenik (július és augusztus kivételével) minden hónap 15-én, évenként 10 füzetben 40 íven. Tartalmát iránycikkek, tanulmányok, kisebb monografiák, hazai és külföldi egyházi és irodalmi szemlék képezik. Cikkei a tudomány színvonalán állnak, de a nagyközönség által is élvezhető módon népszerűsítőleg vannak kidolgozva. *A Protestáns Szemlé a Magyar Prot. Irod. Társaság pártfogó, alapító, rendes és pártoló tagjai tagdíj fejében kapják.* Előfizetési ára nem tagoknak egész évre 8 kor. Most a XV-dik évfolyam járja.

II. Tudományos könyvek.

Tudományos egynázi, főleg egyháztörténeti művek sorozata, melyben kidolgozott egyháztörténeti eredeti monografiák és theologiai tudományos munkák jelennek meg. Évenként egy kötet, eddigelé 14 kötet. *A Társaság pártfogó, alapító és rendes tagjai tagdíj fejében, a többi tagok kedvezményes áron kapják.*

III. Egyháztörténeti Adattár.

M. prot. egyháztörténeti okmányok gyűjteménye. Évenként egy kötet, 10—12 ív terjedelemben. *A pártfogó, alapító és rendes tagok tagdíj fejében kapják.*

IV. Házi Kinestár.

Vallás-erkölcsi építő könyvek sorozata, főleg a művelt közönség számára. Első kötet: *Csendes órák*, angolból fordította *Szász Károly*, dunamelléki püspök. Második kötet: *Mártha és Mária*, francziából fordította *Vargha Gyuláné*. Harmadik kötet: *Áhitat szeretet*. Vallásos költemények, írta *Szabolicska Mihály*. *A segítő tagok tagdíj fejében kapják, a többi tagok külön fizetés mellett.* Ára csinos vászonkötésben minden egyes kötetnek 2 kor., diszkötésben 4 kor.

Mindeme kiadványok megrendelhetők a Társaság főbizománysánál, *Hornyánszky Viktor könyvkiadónál* (Budapest. Akadémia bérháza). *A reklamációk is hozzá intézendők.*

V. Koszorú.

Vallás-erkölcsi népies kiadványok sorozata. Elbeszélések, életrajzok, történeti rajzok, hitelesítő traktátusok. Évenként 10 füzet, eddig 90 füzet. *A segítő tagok tagdíj fejében kapják, a többi tagok külön fizetés mellett.* Ára füzetenként 8 fill., 15 füzetből álló kötetenként 160 kor., 5 füzetből álló kötetenként *Protestáns Családi könyvtár* czímen 60 fill.

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaságnak tagja lehet bármely magyar honfi és honleány, a ki a Társaság célját előmozdítani hajlandó s ez iránt szándékát vagy a titkárnál (*Szöts Farkas*, IX. Kálvintér 7. sz.) vagy a pénztárnoknál (*Bendl Henrik*, IV. ker. Deák-tér 4. szám a.) bejelenti. *Pártfogó tag* az, a ki egyszer-mindenkorra ezer koronát fizet vagy kötvényileg biztosít, *alapító tag* az, a ki egyszer-mindenkorra kétszáz koronát fizet vagy biztosít a Társaság javára. *Rendes tagok* évenként 12 korona tagdíjat, *pártoló tagok* évenként 6 koronát, *segítő tagok* évenként 3 koronát fizetnek.

A MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG
KIADVÁNYAI

PROTESTÁNS SZEMLE.

SZERKESZTI

SZÖTSFARKAS,

THEOL. AKADÉMIAI TANÁR,

A MAGYAR PROT. IRODALMI TÁRSASÁG TITKÁRA.

A **Protestáns Szemle**, mint a Társaság folyóirata,
július és augusztus kivételével minden hó 15-én
jelenik meg.

Az egész évfolyam előfizetési ára nem tagoknak 8 kor.

BUDAPEST,

HORNÝÁNSZKY VIKTOR CS. ÉS KIR. UDVARI KÖNYVNYOMDÁJA
1903.

TARTALOM.

I. Értekezések és tanulmányok.

	Lapszám
1. Bethlen Gábor academicum collegiuma. <i>Váró Ferencz</i>	397
2. Pázmány és Lamormain titkos tanácsa a nagyszombati egyetem megnyitó ünnepén. <i>Pagr Sándor</i>	412
3. Kanizsai Pálfi János püspökké választása és halála. <i>Thüry Etele</i>	423

II. Tárca.

Száki János ekeli predikátor háromszori megkínzása és megégettetése Komáromban. <i>Földváry László</i>	442
--	-----

III. Irodalmi szemle.

a) Hazai irodalom:

1. Dods—Lukácsy: János evangéliumának magyarázata. <i>Sz. F.</i>	454
2. Juhász László: Janet spiritualismusa. <i>Dr. Vásárhelyi József</i>	455
3. Juhász Sándor: Protestáns asszonyok. <i>V. F.</i>	458

b) Külföldi irodalom:

1. Paulsen Fr.: System der Ethik. <i>Dr. Sz. M.</i>	460
2. Kattenbusch: Von Schleiermacher zu Ritschl. <i>Sz. M.</i>	462

Kérelem a Társaság tagjaihoz.

Társulatunk legutóbbi közgyűlése a módosított és megerősített alapszabályokban a *segítő tagok* évi tagdíját 3 koronában, könyvilletményét a *Házi Kincstár* egy-egy kötetében és a *Koszorú* tíz füzetében állapította meg; s ez irányban az elnökség egyházmegyénként taggyűjtésre kérte föl a prot. közönséget.

Tisztelettel és bizalommal kérem társulatunk tagjait, hogy a tagok gyűjtésében minél buzgóbban részt venni sziveskedjenek.

A titkár.

BETHLEN GÁBOR ACADEMICUM COLLEGIUMA.

V.

Csernátoni 1676-ban meghal, alapítvánnyal is erősítve emlékezetét. Deézi megcsendesedve még él, a midőn két kiváló professzor, a világi rendnek mindkettő méltó kedveltje, foglal helyet mellette: Kolozsvári István (1687), ki végül püspökké lett, s Párizzpapai Ferencz (1680).

Kolozsvári a Des Cartes filozófiáját tanítja. Világos eszű tanító, jó rendtartó és kormányzó tehetség. Irodalmi munkássága nincsen. Személyi tulajdonságait nézvé, ültették őt a világi rendek 1713-ban a püspöki székbe, a papság jelöltjével szemben.

Párizzpapai minden időkre legkiválóbb alakja a Bethlen-kollégiumnak. Benne az intézet történelmi rendeltetése, s az az eszménykép, a melyet tudományos, erkölcsi és gyakorlati irányban valósítani hagyományának vall, legtisztábban, legkifejlettebben valósult meg.

Gyulafehérvárt, a Basire idejében kezdte, majd Kolozsvárt, az Apáczai kormányozta kollégiumban folytatta tanulását, s Enyeden, a radnóti zsinattal végződő, forongással teli évtized folyamában nyolcz évig (1664—1672.) diákoskodott. Élvezte, mint pap fia, majd árvája (apja dézsi pap vala), az iskola jótéteményeit, teljesítette a kenyeret adó kötelességeket. Viselt mindennemű tisztségeket, a melyekre a diák-államban magát kétségkívül méltóvá tette. S nemcsak magát tartja így fenn; árva testvéreiről is gondoskodik. Külföldre megy, de nem egyszerien országot-világot, akadémiákat látni, hanem olyat tanulni, a mit itthon nem talál meg, orvosi tudományokat. Sok utazás közben Lipcse, Heidelbergra és főleg Basel egyeteméin képezi magát orvosdoktorrá. Itthon mint híres gyakorló orvos vonja magára a figyelmet, s mint mindenes tudóst méltatják enyedi professzori és paedagogarchai székére.

Sokágú komoly hivatását a kollégiumnál még senki sem fogta fel magasabb szempontból, s teljesítette eszményibb

módon, odaadóbban. Mint paedagogarcha és mint rector, zabolátlanságot megfékez, visszaéléseket elnyom, rendet teremt az iskolai életben, s szembeszáll félreértésekkel, rágalmakkal, sértett érdekektől szitott forrongással. Nehéz viszonyok közt nagy önmegtágadással védi az intézet vagyoni érdekeit; romlásai után pedig hamvaiból újra kelti, s új anyagi segélyforrásoknak fakasztásával segít megtartani azt az életnek. Az intézet erkölcsi körjeleinek orvosa volt, s anyagi létének is úgyszólván életmentője lett.

Tudományát a katedrán kívül sokoldalú és gazdag irodalmi munkásságban is feloldva, árasztja ki korára, s a jövőendő nemzedékekre. Sorra jelennek meg vallási, erkölcsstani, egyháztörténeti, alkalmi költői, orvostudományi munkái.

A kollégiumnak nyomtató műhelye nem volt. Páriz munkái, talán kettő híján, Kolozsvárt nyomattak. Három könyvét éppen Tótfalusi Kis Miklós nyomtatja, az enyedi kollégiumnak ez az európai hírű növendéke, a ki Páriznak iskolatársa vala, s a kinek küzdelmes életét, érdemét magyar versekbe foglalá Páriz (1702.). Iskolánk története megköveteli ennek a viszonyoknak a jelzését. Mert Tótfalusi Kis a maga nemében ép oly büszkesége a Bethlen-kollégiumnak, s kinyomata az intézet szellemének, mint maga Párizpapai.

Páriz munkái sorában főhelyen áll Dictionariuma. Ez a könyv a Szenczi Molnár hagyatékát első részében teljes önállósággal újra dolgozva, második részében tetemesen bővítve, javítva, újítva, hozza másfél századig tartó forgalomba. Szenczi Molnár lehetővé tette volt az Apáczai merész kísérletét a tudományok magyar nyelven tárgyalására. Az Apáczai Encyklopaediája pedig új alapot adott Páriznak a tudományok latin nyelvét és a magyar ész gyümölcsöző szövetségbe hozni egymással.

Néhány évtized múlva még Bod Péter lát hozzá a szótár gyakorlatibbá tételéhez. Bod is ép úgy, mint évtizedekkel előbb Tótfalusi, egészen a Bethlen-kollégium növendéke, s szellemének, hagyományainak megtestesülése. Bár a kollégium volt alumnusát, könyvtárosát, rövid ideig zsidónyelvi segédtanárát (1737—8.) későbbi pályája nem köti szorosan az intézethez: művein végig csillog a tanúság, hogy ő jóra ment tanítványa volt a később püspökké lett Szigeti Gyula Istvánnak, a kiről Bod maga írja, hogy „mikor jó emberei kérdették, miért nem ád ki valami könyvet, a mely emlékezetét fentartaná, azt szokta volt felelni: könyv elég vagyon; holta után nem könyveket, hanem jó tanítványokat akar hagyni“.

Az irodalomban Bod az Apáczai és a Párizpapai szel-

leme örökösének látszik, a ki a nemzeti irodalmi hanyatlás századának derekán mint magyar könyviró, mondhatni, egyedül áll, fáradván, költekezve, koczkáztatva, magyar irodalomról, magyar tudós társaságról is ábrándozva. — Athenásához az anyagot még mint enyedi diák s könyvtárnok kezdé gyűjteni. Hévízi lelkész korában a Bethlen Katalin magyar könyvtárában folytatta tovább. És ezt a híres könyvtárt úrnője a Bod tanácsára hagyományozta az enyedi kollégiumnak (1759.) A Dictionariumnak új gonddal való kiadása a Bod törekvései eredetének és tudatosságának bizonyosága. Igyekezete abból a forrásból fakad, a melynek gyűjtőmedenczéje a Bethlen-kollégium környékén alakult, Szenczi Molnár után az Apáczai és Páriz munkásságával.

VI.

A Bod Péter szereplése idejében a Bethlen-kollégium professorai, néhány évtizeden át együtt munkálkodva, együtt öregedve, s dőlve ki: Vásárhelyi Tőke István (tanár 1725—1768), Borosnyai Nagy Zsigmond és Ajtai Abód Mihály (mindkettő 1738—74).

Az utóbbi, mint vezető, rendtartó szellem, sok tekintetben, s mint az intézet anyagi érdekeinek őre, káráinak helyre-pótlója, mindenben Pápaira emlékeztet.

Tudományi és nevelő hatásukkal mind a hárman jó hírnevet hagytak fenn, de nevezetesebb irodalmi hagyatékuk nincsen, mozgalmat nem támasztottak, leszámítva azt, hogy az 1769-diki marosvásárhelyi ref. tanításügyi bizottság (Litteraria Comissio) munkálata, a mely nyolcz évvel előzte meg időben a Ratio Educationist, java részében az Ajtai Abód munkájának mutatkozik.

Az intézet azon korbéli jelentőségét, hírét, tekintélyét megítélhetni abból, hogy a székelység s a marosmenti magyarság, köznemesek és előkelők, jobbadán itt taníttatják fiaikat. Igaz, hogy inkább csak alsó osztályokat végeznek, diákságra nem igen lépnek. Mert az a szellem uralkodik, a melyet Mikes Kelemen LXII. (törökországi) levelében fest. Ilyenképpen látogatják ez iskolát Báróczi Sándor, Naláczy József, Barcsay Ábrahám, később mindhárman a Bessenyei György irótársaságának ismert nevű testőrtagjai. Az iskolázás eredménye: kevés tanulság, de sok önérzet, cselekvés- és becsvágy, részesség a közszellemben, jóban is, rosszban is, ha úgy jön.

A közszellem azonban magasan föllendül a Bethlen-kollégium érdekköreiben is, s cselekvésre, alkotásra tágas tért kezd magának találni a Mária Terézia gárdistáinak irodalmi fellépését követett évtizedek folyamán. A volt enyedi tanulók nevét az egész hazában legélénkebben a kollégium falai visszahangoztatják. Báró Naláczy Józsefből 1793-ban a kollégium gondnoka lesz. A szaporodó nemes úrfi tanulók kényelmes elszállásolásáért már 1775-ben új, emeletes — maig is fennálló — épületet emeltek. 1778-ban egy rendes professori külön széket állítottak a német nyelv meg a természettudományi ismeretek tanítására. A II. József császár évtizedében nyomtatóműhelynek való házat (a műhelyt csak évtizedek múlva állítják s szerelik fel) s három új tanári lakást építettek. A felyedi határról cserép-csöveken bevezetett jó vízzel látták el az iskolát. A II. Lipót korában fölállítják a jogtudományi professori széket. Az ifjúság pedig az Aranka György Nyelvművelő Társaságának készülődéseitől lelket kapván, s a sopronyi Magyar Társaság példáját követvén, úgy látszik, a Herepei Ádám tánár buzdítására is, iskolai Magyar Társaságot alkot, a mely a maga irodalmi Próbáit ki is nyomtatja egy kötetben. „Mi még ifjak vagyunk — szól a gróf Thoroczkay Pál úrfi körül alakult Társaság a nemes szívű olvasóhoz — és csak abban a kertben kötjük a koszorút, melyben Báróczi, Szabó, Horvát, Péczeli és Gyöngyösi nevelik a virágokat. Ne várj hát tőlünk egyebet a jó szándéknál; ne keress verseink sorában más érdemet, hanem csak azt a kitetsző buzgó szívet, melylyel anyai nyelvünknek tartozunk“. Érdekes mégis e kötetben, a testőrség irodalmi hatásának világos jeléül, Molière két darabjának a fordítása: „Az erőszakos házasság“, s „A kéntelenségből való orvos“. Az ilyen darabokat egyes diákok elő is adják, s a játékok híre tesznek szert. Wesselényi Miklós, az idősb, ezekből a diákokból toborzza színésztársaságának szervezőit. Váradi Konecz József, gidófalvi Janesó Pál s gyulai Sáska János, később még Pergő Celestin — Enyeden szubszkribált, képzett diákok sorából váltak ki.

A nemzeti ébredés e korszakában a kollégiumnak tevékenyebb vagy nagyobb hatású professorai voltak: Első Kovács József (1768—95.); Zágoni Bodola János (1785-től), ki 1815-ben püspökké lett; Herepei Ádám (1790—1814.), s Benkő Ferencz (1790—1811.). Mindegyiküknek nyomtatott magyar munkái is, legalább beszédei, maradtak fenn.

Herepei Ádám nagy erejű szónok volt, főkép gyászszertartásokon, s élénk és elragadó tolmácsa a történelemnek. Valószínűleg az ő leczkéi ébresztették Kőrösi Csoma Sándor-

ban az ábrándos elhatározást, hogy az ős magyar haza fölkeresésére induljon. Fáradhatatlan vezetője az alsóbb osztályok tanításának (Paedagogarcha).

Benkőnek Magyar Mineralogiája, Magyar Geografiája és Parnasszusi időtöltései az Apáczai szellemében folytatott irodalmi munkásságnak még eddig eléggé meg nem becsült termékei a XVIII. század végéről. Időtöltéseinek hét darabja (évfolyama) ilyen tárgyakat ölel fel: Görög régiségek. — Római régiségek. — Napkeleti utazók. — A világnak ötödik része. — A geográfiára való rövid bevezetés. — Örvendetes és szomorú dolgok (egyházi beszédek). — Egy kis hazabéli utazás. — A bányász helyekről. — A mineralogiának legújabb systemájáról. — Nagyenyedi ritkaságok (a kollégium történetei és tudományos gyűjteményeinek ismertetése).

A professorokon kívül az intézet ezen korszakbeli szellemére kétségkívül elevenítő hatással voltak a kollégium nagy műveltségű gondviselői is. Teleki grófok: (második) Sámuel, a marosvásárhelyi országos hírvékönyvtár létesítője, iskolánknál tudományos pályadíjak alapítója, s (második) Ádám gróf, a Cid-fordító; Alvinczi Gábor báró és Zeyk (első) Dániel; majd a már említett báró Naláczy is.

VII.

A kollégium életének új nagy föllendülése következik a nyelvújító mozgalmak hatása alatt, 1820 körül, egy professori új nemzedék föllépésével, melynek kiválóbbjai: Hegedüs Sámuel, Köteles Sámuel és Szász Károly.

Hegedüs Sámuel (Enyeden 1814—29.) a Herepei Ádám méltó utóda. Finom izlésű, lelkesíteni tudó tanár. Kőrösi Csoma Sándor lelke Herepei halála után jórészt tőle nyerte táplálékát. Főleg a művészetek kedveltetésével, s a tehetségek ösztönzésével hatott. Barabás Miklós, a festő, halálával emlékezik reá. Bethlen Gábor-émlékünnepeket, szónoki és költői előadásokkal, az ő biztatására kezdett az ifjúság rendezni. Ezen alkalmi dolgozatokat többnyire ki is nyomatták a kollégium műhelyében, a melyet az ő idejében (1827.) szereltek fel, Vizi István mesternek, éppen az ő nemes becsvágyú tanítványának, fiai volt magántanítójának vezetése mellett. Mint szónok-író és mint poéta (H. S. Poétai Próbái. Két kötet) érdemelte meg utóbb, ekkor már tordosi lelkész, az Akadémia levelező tagjává választását. Tisztelőinek kegyelete, a kollégium könyvtárának ékességéül, bronzból készült mellszoborral örökítette meg emlékezetét.

Köteles Sámuel (1817—31.) kötelességérző, emberszerető, lelkes tanár. Iskolai könyveivel a magyar bölcséleti tudomány úttörője. Első, a ki tudományát 1818-ban kizárólag magyar nyelven *kezdi* tanítani. „Bár . . . a régiség felkentjeivel, azoknak mivel nyelveken nemcsak örömet társal kodott, hanem az egyszerűség ékesen szóló könnyűségével irt és beszéllett is: jól tudta ő mindazáltal azt, hogy a deák nyelv uralkodása, mely a magyar lélek repülését ólom terhével földre nyomja, nem a régiség nagy lelkeihez hódoló tiszteletből származik, hanem egy alkalmatlan bilincs, melyet a setét századok vaksággal párosult vadsága vert a magyar szellem szárnyára Azt akarta, hogy a magyar ifjú fakadó érzéseit magyar lanton zengje ki hazájának, s bevezettségéig ugyan az ifjú Scipio a görög és római világ nagy lelkeinek pantheonába, de csak azért, hogy az erős lelket s az erős szót megtanulja és azt a gyuladó lángot hozza vissza honához, nemzetéhez, mely a hajdankor szebb lelkeinek tulajdona volt“. Így jellemzi Kötelest és vezértörekvését tanártársa, Szász Károly. Kevéssel halála előtt választá meg őt az Akadémia a törvénytudományi osztályba vidéki második rendes tagjának.

Hegedűsnek, s kivált Kötelesnek újító szelleme, az igyekezet, hogy a latinnak, mint tanítás nyelvének nyűgét az iskola lerázza, a tanárkar többségének erős ellenállásával találkozott. Mindnyájan érzik ugyan az idők s a közélet változott követeléseit, de csak a deák nyelv uralmának hagyományához ragaszkodva alkudoznak azokkal. Így, a tanítás rendszerének némi újítgatásaival, de az igazi újítóknak megbénítására czélözva, készíti 1819-ben „a nagyenyedi fő skola tiszteletes professoratusa“ és állítja meg „nagy votumok többségével“ azt a különben magyar nyelven szerkesztett munkalátot, a melynek czíme: Norma Discendi | in | Collegio Scholarum | Alba N. Enyediensi | Claudiopoli | Typis Collegii Reformatorem. 1820 | (4° 1—24. lap).

Ez a munkálat erős küzdelem közt szerzett békekötés, a melyben, Kötelessel és Hegedűssel szemközt — Nemegyei János philologiae, Mohai Károly juris, második Kovács József matheseos, Baritz János chimiae et medicinae, Keresztes István és Tompa János theologiae professorok részeseek.

A „megállított“ rendszer lényege az, hogy az egész kollegiumi tanításfolyam 15 évre terjed. Kilencz év esik az (alsó) „osztályokra“, hat év a deáki folyamokra. S a legalsó, kezdő (elementaria) osztályban már tanítják a *deák*, *német* és *magyar* nyelv elementumait. Az ötödik („német“) klasziszban, s innen felebb „törvénynyé tétetik a deák és német

beszéd.“ A hatodik (rhetorika) klasszisban a görög nyelvet is kezdik tanítani; „itt már minden deákul tanítatik“ és aztán a kilenczedikben (suprema humanitas) már úgy készen kell lenni az ifjúnak, hogy a felsőbb tanulmányok tanulására által mehesse és azokat, deákul tanítván, megérthesse“. A deáki tanfolyam azonban — és itt a megalkuvás — két ágra szakad: a két éves gyakorlati (encyclopaedica) folyamra, s a hat éves, tudományos deáki folyamra.

A két éves encyclopaedica classis tulajdonkép falusi tanítót és kántort, műveltebb gazdát, gazdatisztet, jegyzőt, alsóbb tisztviselőket képző folyam, még pedig általában magyar nyelvű tanítással.

A tudományos deáki folyamnak három, két-két éves osztálya: a philosophica, politica és theologica classisok. Az elsöben hallgatják azokat a tudományokat, „a melyek minden embernek egyformán szükségesek“; a másodikban azokat, „melyek a külső állapotra közönségesen és kiváltképen megkívántatnak“; a harmadikban „a mik a papi hivatalra tartoznak“.

Ez a rendszer, mindamellet, hogy az élet követeléseivel alkuba bocsátkozik: a római nyelv használata dolgában visszautasítást jelent a Köteles kezdte újítással, a nemzeti nyelv követelt jogaival szemben. Nehány év alatt le is járta magát. 1830-ban hivatalosan is új, az erdélyi többi kollégiumokat is kötelező szervezet váltja fel a Norma Discendit. Ez Kötelesnek sirja felett, 1831-ben, már nem találkozhatik többé, nagy votumok többségének“ ellenmondásával az az elismerés, a melyet neki, emlékbeszédében, Szász Károly, a fennebb már idézett szavakkal nyujtott.

Az emberségre nevelés eszményét, s a tanításban nemzeti érdekek követeléseit, Hegedüssel, a ki a Norma Discendit paedagogarcha korában gyakorlatilag félre szorítá, s Kötelessel karöltve, teljes sikerrel vallotta minden vonalon magának Szász Károly, a Mohai Károly juris professor utóda.

Szász Károly nemcsak jogtanár volt, hanem az erdélyi politikai szabadelvűség országos küzdelmeinek első rangú hőse; nemcsak vezetője, a Hegedüs távoztával, a gimnáziumi tanuláshoz, hanem bámulatosan sokoldalú, alapos tudású, s a siker titkaival rendelkező tanító. Példányképe az iskolát szolgáló tanítónak, s példányképe az életbe szerepelni kilépendő ifjúnak, mint hazafinak és mint embernek. Hatása azonban nemcsak egyéniségének, tehetségeinek, jellemének kiválóságából eredett, hanem fokozta, hatványozta azt a sors, a zaklattatás, mely részébe jutott, s melyért a népszerűség egyre

jobban környékezte. Irigykedő tanártársai saját kicsinyeskedésükkel tették őt nagyobbá, mint lett volna magától. Midőn 1837-ben jogtudományi tanszékéről, a politikai esattanóju zaklatások miatt, a mennyiség- és természettudományok tanszékére lép át, magok e tudományok is népszerűekké lesznek az intézetben általa. A kollégium újabb hírnevének, de büszkeségének is tetőfokára Szász Károly által jutott. Nem valószínűtlen azonban, hogy a nagy veszedelem is, a mely a kollégiumra 1849-ben elkövetkezett, a Szász Károly politikai vezérszereplése idején kezdve ólálkodott gonoszabbul és célzatosan az intézetre. Idézni fogjuk alább azt a rendeletet is, a mely az önkényuralom első évében azt mondja ki, hogy Enyeden az elpusztult Bethlen-kollégium helyén csak egy elemi iskola nyitását tűri meg. Ezekre gondolva mondja a halhatatlan Mikó Imre gróf, 1862-ben, Enyeden mondott főgondnoki beszéde során: „E csapásokban azon nagy tanulság, Istennek az iránti világos ujjmutatása rejlik, hogy azoknak, kik e kollégium sorsát intézik, s az ifjúságnak nevelésére befolynek, a hazafiságot mérséklettséggel, a tudást óvatossággal, a vallás és nemzeti érdekek iránti fogékonyságot eszélyességgel kell multhatatlanul párosítaniok.“

Szász Károlyról kiegészítésül még csak azt említem meg, hogy jogtörténelmi műve: „Sylloge Tractatum...“ (1832.) méltóvá tette az Akadémia elismerésére is, mely őt levelező tagjának választotta. S egyéb irodalmi dolgozatai között, tervbe vett és megindított Parthenonja lehetett volna, ha félben nem marad vala, az ő tanári-írói pályájának legértékesebb emléke. Mint oktatónak kiváló tulajdonságai és közvetlenül elért eredményei felől hitelesen tanuskodni legilletékesebb azon két tanítványának a pályája, a kiken könnyű is felismerni egymáshoz és közös mesterükhöz való szellem-rokonságukat: Kemény Zsigmond és Salamon Ferencz.

A Szász Károly pályájának delelése idején jött néhány évre (1835–41.) Enyedre, theologia tanárának, (első) Herepei Károly, Erdély egyik leghíresebb egyházi szónoka. A zaklatott Szásznak egyedül állott a pártján a tanárkarban. Kettőjokről vették hosszú ideig sokan maguknak az enyedi méltó tanár eszményképét, katedrán vagy irodalomban, egyházi vagy társadalmi életben.

Az intézet akkor elért színvonalának más-más szempontból való megtartásában jelentékenyen részesek: Zeyk Miklós, a sokoldalú és mély elméjű tudós (1838–54.); Herepeinek utóda, Zágonyi Bodola Sámuel (1841–61.), 1852-től kezdve egyszersmind püspök; Mihályi Károly a filozófus (1843–80.),

a nagy eszű, de különös eredetiségű író és szónok, az Akadémia levelező tagja. Ezek még az 1848. előtti időből.

A Bethlen-kollégium belső életének szellemi és erkölcsi forrongásai a Hegedüs, Köteles és Szász Károly korszakában érdekes hasonlóságot mutatnak azokhoz a forrongásokhoz, a melyeken maga a nemzet megy át a nyelvújítási harc, s a politikai ujhodás évtizedeiben.

Az alaposabb és nemzeti tartalmú és nyelvű oktatás sikerét tudatosabb módszerek, a nevelés eredményeit a kis tanulók (e kollégiumi jobbágyság) szelidebb fegyelmezése biztosítják.

A természeti tudományokat kedveltetni kezdi a szemléltetés; a gyűjtemények értékes gyarapítása körül Zeyk Miklós-nak vannak érdemei.

Külsőségekben is mutatkozik az újítás szelleme.

A diákság a komor tóga helyett magyar szabású polgári fekete egyenruhát ölt (1835.).

Az alapító fejedelem emlékének 1820 óta az ifjúság évenként szónoklattal, költeménnyel, énekkel, zenével szentel nyilvános ünnepet.

Az iskolai magyar társaság, a mely az 1790-es években alakult, de el is aludt, 1830-ban, mint önképző társaság föl-támad, s míg miatta Szász Károlynak vádat kell hallania s ez ellen védekeznie: a meggyanusított igyekezet lappangva, annál komolyabban munkálkodik, s 1837-ben, majd 1847-ben nyomtatásban egy-egy kötetnyi irodalmi kísérlettel a nyilvánosság elé is bátorodik lépni.

A kollégiumnak 1819 óta papirmalma van (megszűnt 1842-ben), s nyomtatóműhelye 1827 óta felszerelve, munkáiban (1849-ig).

A Széchenyi-korszak elején emelkedik tíz év alatt (1826—36) a kollégium két emeletes új (déli) épületszárnya, melynek kimagasló fődele 1849-ben a rabló hadaknak nem kiméletességből, csak restsége miatt menekült meg a leégetéstől, mert kevés szalmával kísérelték meg a felgyújtását.

Farnos Károly tanár téglá- s cserépgyár és fűrészmalom építtetését vitte (1838.) keresztül.

Még tanárözvegy-árvai gyámintézet testületi megalkotására is képes már a háborgásaiban csillapodó, személyeiben újulató tanárkar (1837.)

Mindez könnyen megérthető, tudván, hogy az intézetnek a fejedelmektől örökölt gondjait ez időben többek közt Bánffy Ferencz báró, Kemény Dénes és (1834—36) ifjabb Wesselényi Miklós báró, s az ifjú Mikó Imre gróf viselik.

És a dicsőbb létért való kitartó küzdelmek után, miként a nemzet a vérébe, úgy dőlt a kollégium is 1849-ben hamaiba. Az önkényuralom megfojtásra ítélte ez intézetet. S 1850-ben Wohlgemuth br. kormányzó tábornok a már említett rendeletben — „Azon általános engedély alól — azt mondja — hogy az erdélyi reformátusok tanintézeteiben a tanítások a legközelebbi évben megkezdethetnek, kivesszem a nagyenyedi kollégiumot, a hol csak egy elemi iskola megnyitását engedem meg, kizárván minden oly osztályt, mely gimnáziumi vagy latin grammatikai iskola jellemét viselné magán.“ (A hogy a német szöveget Mikó Imre gróf fordítja.)

VII.

Azonban Vajna Antal tanár, paedagogarcha, bátran visszatérvén a romok közé, tanulókat toborzott, hozott ki Székelyföldről; az osztályokat a visszaszállingozó tanárok, tanítók segítségével rendre megnyitotta. Az eredményeket pedig a hatalom is átallotta el nem tűrni. Mikó gróf volt a közbenjáró.

A theologiai folyamat azonban, 1854-ben, Kolozsvárt rendezték be a Bethlen-kollégium költségén. Ott Bodola Sámuel püspöknek a később utána szintén püspökségre jutott Nagy Péter, Salamon József a jeles egyháztörténeti és jogi író, Nagy Ferencz a filozófiai író, s Gáspár János, idővel országos nevű pedagógus, mint a Bethlen-kollégium költségén alkalmazott tanárok, voltak segítségére.

Gáspár később (1858.) a tanítóképzővel, a melyet, mint külön tanfolyamot, ő szervezett vala először, Enyedre költözött le, hol, mint újabb professzori nemzedék, a Szász Károly helyében Kasza Dániel nagy tekintélyvel, a Zeyk Miklós helyében Jancsó József, nagy tudásának nem eléggé megfelelő eredményvel működnek vala.

1862-ben a theologiai osztályok is, Hegedüs János és Garda József tanárokkal, haza telepítettének Enyedre. Ugyanakkor a jogi tanfolyam helyreállítása is megtörténvén, Gyarmathy Sámuel, egykor a Szász Károly tanítványa, mint jogtanár és (Szabó Károly, a történetíró, megválasztatván, de aztán a választást el nem fogadván) P. Szatmári Károly, a Jósika Miklós iskoláját követő jónevű regényíró, mint (a jogi tanfolyamon is) történelem és irodalom tanára, foglaltak széket.

Gáspár János (1859—62. és 1869.) s P. Szatmári Károly (1862—68.) emlékezetes útmutató és lelkesítő hatást gyakoroltak az ifjúsági olvasó és önképző társaság munkásságára.

Ez a társaság, a réginek folytatásául, néhai Szász Károly professzor fiának, Károlynak, ekkor kúnszentmiklósi papnak és öcscsének, az Enyeden tanuló Bélának levélváltásával előkészített terv szerint, még 1858-ban megalakult, s a következő évben, Kazinczy emlékezetének megünneplésével lépett a nyilvánosság elé. Azután pedig szabályos formában szervezkedvén, áll fenn és működik ma is.

VIII.

A koronázással és kiegyezéssel kezdődött új alkotmányos korszaknak — mint az országos nagy eseményeknek mindig — életbevágó következményei voltak a Bethlen-kollégiumra.

Két tanárát, Gyarmathyt és P. Szatmárit elszólította más pályákra az állami és politikai élet. Majd Gáspár János is királyi tanfelügyelő lett. Így a jogi oktatás is, a tanítóképzés is egyszerre leszerelve. Ez most a kollégiumban a tanításrendszer alapos változtatását voná maga után.

Egy kiváló tehetségű, nemes becsvágygyal telt lelkű tanárjelölt, theologiai tudományok doktora, Kovács Ödön, Leydából hazajöve, áll vala a kollégium elöljáróságának rendelkezésére. P. Szathmári helyére történelem és irodalom tanárának volt már előbb kiszemelve. Ő maga azonban új berendezkedésre ad irányt és tanácsot. A jogtanítást meg kell Enyeden szüntetni, a papképzést alaposabbá tenni. Az 1862. óta fennállott rendszer szerint a papjelölt érettségvizsgálat után két évig jogot tanult, kettőig theologiai leczkéket. A jogi évfolyamokat ejtsük el a papképzésben. Tanuljon az érett papjelölt egy évig filozófiai, s legalább három évig theologiai tudományokat.

Az eszme tetszett; elfogadták, jóváhagyatták. S Kovács Ödön az azonnal három évéssé tett, (majd, 1875-ben, négy évesre kiegészített) theologiai folyamont megkezdé a tanítást. Tudással, lelkesedéssel, meglepően tárta fel az igazságokat a vallás lényegéről, s a vallástudomány mivoltáról és feladatairól. E kérdéseknek átlátszó és szabadelvű fölfogása eszményi világításba helyezé a papi hivatást, a melyet sokan a legjobbak közül is már csak szokványos hivatalnak néznek vala.

Kovács Ödönnek tanszéken s egyszersmind irodalmi munkásságban erős kiegészítője lett Keresztes József tanár (1873—88.); mindkettőjöknek pedig az irodalomban Bartók György dr., enyedi lelkész, a kinek Egyházi és Iskolai Szemle

czimü lapja 1876—83. nagy szerepet játszó az erdélyi anya-szentegyház s a Bethlen-kollégium forrongásaiban.

A szervezet és irány, a melyet Kovács Ödönnek az enyedi theologiai akadémiának adtak, később mintául szolgált a magyarországi egyetemes ref. egyház konventjének is a pap-képzésre vonatkozó intézkedéseinél.

De a nagy lendület és átalakulás, a melynek a Kovács Ödön kiváló szelleme volt a szerzője, a Bethlen-kollégiumra nézve nagy, korszakot alkotó rázkódást is készített elő.

A hír, mely a Hollandiából hazajövő ifjú tudóst megelőzte, a hatás, a melyet tanári első fellépéseivel gyakorolt, családi összeköttetések, a melyekben volt, s a melyekbe jutott, saját — és hiúnak korántsem mondható — becsvágya, az ő személyében az enyedi tanárt — mint sok előde volt már — az egyházkormányzat magasabb polczára méltónak eleve kijelölték, főleg székfoglaló értekezésének elhangzása óta.

„A theologia helye az egyetemen“ volt ez értekezés tárgya. Meggyőz, hogy csak a különleges egyházi hitélet és gyakorlat felekezetes, a vallástudomány maga nem az, s így méltó helye a többi egyetemi tudományok között, s azok kapcsolatában van.

Várható volt e nézetnek az ép akkor tervben volt kolozsvári egyetem szervezése körül való érvényesülése; várható az új egyetemen egy általános protestáns theologiai fakultás állítása. Es nem az Eötvös miniszter szabadelvűségén mult a dolog, hanem a közvélemény fölszines áramlatai hiúsították meg.

Mikor azonban a theologiai tudománykar nélküli kolozsvári egyetem megnyilt: Szász Domokos kolozsvári pap, az egykori nagynevű enyedi tanárnak a fia, apjához méltó, s nagy alkotásra elhivatást érző szellem, a Kovács Ödöntől fejtegetett, de elpendült eszmét más oldalról kívánta gyakorlatilag megragadni és minden áron megvalósítani. Előtte világos volt, hogy az erdélyi országos rendek 1622. évi határozatát és szándékát nézvé: a Bethlen-kollégiumnak ma kolozsvári református egyetemnek kellene lennie, mint a hogy a Bethlennel versenyző Pázmány Pétertől alapított nagyszombati egyetem Magyarország egyetemévé fejlődött. S ha azt az idők viszontagságos változásai nem engedték, s Kolozsvárott végre is más úton kellett egyetemnek létesülnie: hát legalább a Bethlen-kollégium lelkészképző — és tanárképző — szemináriumának ottan, a mennyire lehet, az állami egyetemmel kapcsolatban lesz a megillető és czélszerű helye.

Ezt a gondolatot Kovács Ödön nem ismerhette el a magáéval azonosnak. Ő és Enyed és a meglevő állapotok

jogosultságának hívei az enyedi Bethlen-kollégium szervezeti és vagyoni érinthetlensége szempontjából ellene mondtak e gondolatnak, mely körül több mint húsz évig nyíltan vagy lap-pangva folyó emlékezetes és nagyarányú háború keletkezett.

A háború két szakaszban folyt le. Mind a kettőnek kitörése, csatározásai, fordulatai, végeredményei a harczmező előterében a Bethlen-kollégium vagyonát tüntetik fel, mint védelem, támadás, „elbitorlás“, „megmentés“ czéltárgyát.

Gondatlanul, hűtlenül kezelik az enyedi kollégium vagyonát, visszaélnék vele; ki kell venni a gondozását a helyi elöljáróság kezéből: Kolozsvárt kell belőle fakultást tartani: ez volt a vizsályok eszmetartalmának durva kifejezése a harcz első szakaszában, 1873—78-ig. A forrongó erdélyi anyaszentegyház közgyűlési intézkedései, meg az enyedi párt ellenséges magatartása, együtt, megrázkódtató vagyonügyi bonyodalmakba sodorták a kollégiumot. Így a kollégium sinylette a háborút, a melynek e szakasza azonban az enyedi pártnak jogi és néminemű erkölcsi diadalával végződött.

1884-ben Nagy Péter püspök meghalván, a püspöki tisztelet Szász Domokos nyerte el (1885.); Kovács Ödön kisebbségben maradt. De nem elhagyatva, s még nagyon sok ki nem használt erkölcsi erővel rendelkezve.

Szász Domokos mint már püspök újra kezdte a theologia Kolozsvárra helyezését a háborúját. Részleteivel ne itt foglalkozunk. Végre is „verbum caro factum est“: megépíttette, meg is nyithatta a kolozsvári fakultást. De a győzelmet nagy erőfeszítésekkel, mások gyengeségeinek bátor és eszes felhasználásával, saját tévedéseinek még elszántabb födözésével, s csak a Kovács Ödön halála (1895) után csikarhatta ki. S most a diadal anyagi következményeit az egyházkerület sinylette meg. A Bethlen-kollégium vagyonjogi szempontból — végeredményben — mondhatni, érintetlen maradt; azonban, theologiai tanszékeinek megszüntetésével, eredeti rendeltetése lényeges csorbát szenvedett. Úgy hogy az intézet ma már csak közvetve, gimnáziumának teljes önkormányzatú református jellegével, a tanulók segélyezésének méreteivel, közvetlenebbül pedig az egyházkerületi néptanítóképzés dajkálásával felel meg az alapító fejedelem nagyszabású eredeti czélzatának.

* * *

Visszatekintvén az Academicum Collegium egész multjára, úgy látszik, a szemhatár fölébe leginkább a következő vonalak emelkednek.

A Bethlen-kollégiumnak Erdély egyetemévé kellett volna fejlődnie. Az alapító fejedelem a híres Alstediusok mellett hazai tudósokat is szándékozott többesben alkalmazni. Hamarabb bekövetkezett halála végzetes lett tervére nézve. Utódai a behívott három külföldit is sokalták; később kettővel, majd az egy Basireral is megelégesznek, s hazai tudósok kereséséről egészen megfeledkeznek. Csak amolyan napszámos segédtanítóról gondoskodnak. S érdekes, hogy éppen Basire az, a ki annál inkább határozottan universitasnak nevezi a kollégiumot.

Az egyetemné fejlesztésre a Gyulafehérvárról Kolozsvárra „plántálás“ idejében az alkalmat és módot megmutatta szegény Apáczai. De már utóbb, az Enyedre telepítés után, csak úgy lehetett volna abból valami, ha lesz vala Erdélyben, Kolozsvárott, vagy másutt, egy másik olyan academica schola, a melylyel versengenie kelljen a rangért és vezérszerepért.

Ily versenynek szele támadt is akkor, a mikor a Sárospatakról elűzött iskola vendégképpen Gyulafehérvárt tanyázott, s itt állandó megtelepedésre készült.

Ezután már csak a II. József korát követő nemzeti visszahatásnak, továbbá a nyelvújítás diadalának s az Akadémia alapításának korszaka, s végül a 67-diki kiegyezésre következő viszonyok adtak egy-egy határozott lendületet az intézet igazi főiskolai irányú emelkedésének.

Jellemző azonban, hogy, noha külföldi tudósok jegyében nyerte főiskolai jellegét a kollégium: mégis, talán eredetileg éppen arra keletkezett visszahatásul, később pedig mintegy a fejedelmi kor hagyományául, kiválóan a nemzeti tudományosságának, s a tudományban a nemzeti nyelvnek sürgetése, művelése körül töltenek be határozottan, mondani, országos vezérszerepet a Bethlen-kollégiumból eredő, kiható mozgalmak: az Apáczai, Pápai Páriz, Bod, Báróczi, Köteles és Szász Károly igyekezetei. Természetesen többnyire küzdve lépnek fel, az előjogaival kérkedő, nehéz fegyverzetű, régi iskolás és világpolgári tanultság ellenében, a melylyel a Basireok, a Mária Terézia korának szelleme, a Nemegeyeiek, s mások nehezedenek rájuk. De küzdelmök mindig hoz legalább erkölcsi győzedelmet.

A Bethlen-kollégiumtól, mai helyzete szerint már, leginkább az volna várható, hogy szakítani próbáljon a német gimnázium eszményével, s keresse azt a Norma discendit, mely az értelemfejlesztés mellett a gyakorlati élet követeléseit is mentül jobban megbecsülje, s a végcéljaiban írószobai szolgálatok felé terelő szellemi „érettséggel“ össze-

egyeztesse az életrealizációt is. Ilyen szabadelvűen előre törő lépést kellene hagyományai szerint kísérnie.

A szabadelvű újítás szelleme a Bethlen-kollégium történetében a legemlékezetesebb korszakoknak dicső hagyománya. Apáczai mind a tanításban, mind egyházi elveiben szembeáll a nyugul megszokott viszonyokkal: Des Cartesot követi, anyanyelvén tanít, presbiteri egyházkormányzatot kíván. Deézi Márton és társai Coccejus nyomán a hitigazságok körül bibliai alapon egyéb tekintélytől ment szabad vizsgálódás jogát követelik. Tanítványuk, Tótfalusi Kis Miklós merészkedik az egyházi felfogás riasztó rideg szigorával szemben végesvégig javítani a bibliafordítás Károli-féle szövegét. Abód a tanításban a realismeretek felkarolását sürgeti. Benkő Ferencz a természetrajz-földrajzi magyar irodalom úttörője. Hegedűs Sámuel a művészetek nemesítő, Szász Károly a nemzeti mult lelkesítő hatásait értékesíti a nevelésben. Kovács Ödön a Schleiermacher világitásába állítván a vallást s a vallástudományt, új lelket önt az egyházi szolgálatba.

Sajátságos vonása a Bethlen-kollégium légkörében fejlődött kiválóbb szellemeknek bizonyos komor eredetiség, független önképzés, öntudatlan, nem számító becsvágy, nemtörődés az átlagos szokások, közdivat követeléseivel. Saját célok, saját eszközök, saját módszer. Apáczai, Bethlen Miklós gróf, Bod, Benkő József a Transsylvania írója, Körösi Csoma Sándor, Bolyai Farkas, Jancsó Pál, Köteles Sámuel, Barabás Miklós, Mihályi Károly, gróf Kuun Kocsárd, Mikó Imre gróf, báró Kemény Zsigmond, Salamon Ferencz és mások pályái mutatják. Némelyikök szellemi tevékenységének alapossága mellett sokoldalúságával is meglep, senki sem inkább, mint Párizspapai, Szász Károly az öreg, s hasonló nevű fia is. Érdekes volna még, s talán tanulságos is, az értelmezése annak, hogy annyi jeles közt kizárólag költői hivatást miért egy se vall; virágok csak kalászkok között . . . De ezt a kérdést hálásabb volna szépirodalmi formában, mintsem értekezésben fejteni meg.

Váró Ferencz.

PÁZMÁNY ÉS LAMORMAIN TITKOS TANÁCSA A NAGY-SZOMBATI EGYETEM MEGNYITÓ ÜNNEPÉN.

— Dobronoki jezsuita házfőnök leveles könyve nyomán. —

Forrásomról bevezetőleg külön is meg kell emlékezni, mert ilyen belső, házi használatra szánt jezsuita iratgyűjtemény, mint a fent jelzett leveles könyv, nem mindennap akad a kezünkbe.

Habent sua fata libelli. Az üldözések korában a hatalmas ellenfél nemcsak templomainkat, iskoláinkat, hanem rendszerint írott emlékeinket is elfoglalta. Azt akarták, hogy az úgymondott eretnekségnek még a híre is vesszen ki; annak szellemi erejéről és egykori nagyságáról ne beszéljen semmi történeti emlék. Római kath. levéltárakban igen sok protestáns anyakönyv, jegyzőkönyv és egyéb fontos okmány hever, melyek erőszakos foglalás útján kerültek oda. Ezek az elvett iratok minket nem kompromittálnak. Tegyük közzé, a kiknek kezében vannak. Mi hálásan fogadjuk, mi nem félünk a nyilvánosságtól. Hiszen azok a lenézett praedicansok minden dolgukat palam et publice végezték a nép, a patronusok és egyházi előljáróik füle hallatára.

De, ime a könyvek fátuma másokat is utólér. Csak kivételes, ritka eset, hogy r. kath. történeti forrásokat az idők viszontagságai az üldözött protestánsok kezébe juttattak volna. Még ritkább, hogy épen jezsuita korifeusoktól, a kik dolgaiknak és utaiknak felettébb nagy világosságával magok sem szoktak dicsekedni, egész vaskos könyvre terjedő eredeti levél- és okmánygyűjtemény került volna hozzánk. Ha mégis megtörtént, úgy ebben némi kis elégtételt kell látunk a szenvedett sok sérelemért.

A szóban forgó leveles könyv czime: „*Litterae originales circa Collegium Soproniense (societatis Jesu) 1639*”. Folio nagyságú, négy ujjnyi vastag könyv, valamely régi codexből való, szép betűkkel beírt pergamentlapokba kötve.

A gyűjtemény, úgy a mint van, *Dobronoki György* hírneves magyar jezsuitának, a nagyszombati egyetem első rectorának s utóbb soproni első házfőnöknek buzgalmat dicséri.

A benne foglalt eredeti leveleket, melyeken a hivatalos pecsét is rajta van, nagy utánjárással ő szerezte össze. Az egyiket Rómából a jezsuita generalistól, a másikat Bécsből Lamormaintól, a király gyóntatójától, a harmadikat Eszterházy palatinustól, a negyediket a győri püspöktől kapta. És így tovább. Az életrevaló jezsuita előkerítette, a mire szüksége volt, akár a föld alól is. Majdnem mindegyiken sajátkezű, igen fontos feljegyzései vannak. A többi okmányok is vagy eredetiek, vagy pedig a gyűjtő kezeirása által hitelesített másolatok. Sorrendbe szedve még a könyvkötő kezébe is maga Dobronoki adta e sokféle és igen előkelő helyekről származott iratokat, melyeknek száma összesen 114.

Czélja az volt e gyűjteménnyel, hogy a soproni jezsuita collegium alapítására és fentartására vonatkozó okmányokat a rend számára biztosítékul (mert a jó barátainak sem hitt) megőrizze s egyszersmind az első küzdelmes éveknek sok dicsekvéssel rajzolt történetét jezsuita szokás szerint megörökítse. De több más tárgyú fontos okmány is van benne.

A levelek írói és a címzettek között találjuk II. Ferdinánd, Eszterházy Miklós nádor, a hitehagyott Nádasdy Ferencz, Sopron városa, Pázmány Péter primás, Sennyei István, Lippai György kancellárok, Draskovich György és Pisky János győri püspökök neveit; a jezsuiták közül Vitellesco generalist, Sumereker és Rumer austriai provincialisokat, Forró György nagyszombati és Dobronoki, Holovitz, Pachot soproni házfőnököket. Draskovichnak van legtöbb, összesen 43 eredeti levele. Igen érdekesek Dobronokinak és jezsuita társainak „Itinerarium, Diarium, Litterae Annuae, Deductio Historica, Consultationes, Memoriale“ stb. czimek alatt irt hosszabb és rövidebb feljegyzései.¹

Ezek a forrásiratok legközelebből a r. kath. történetírókat érdekelhetik, mert hiszen az ő nagy embereiktől valók. De mivel főként a Pázmány korabeli ellenreformatiót jellemzik, mely minden erővel és szemenszedett eszközökkel tört a protestantizmus vesztére, azért nekünk is jogunk van hozzá, hogy fellebbentsük e régi foliánsok leplét és megtekintsük, milyen volt a régi ellenség otthon a maga táborában.

Hogy Dobronoki nem a gyűlölt eretnekek számára gyűjtötte össze az igazságait, azt bizonyosra vehetjük. De hát a

¹ Ipolyi Arnold is megemlékezik Dobronokinak az egyetemi könyvtárban őrzött „classicus“ naplójáról és egyéb iratairól. De az már csak sima történetírás lehet, míg ezek eredeti levelek, tele goromba igazságokkal.

könyvek fátuma ellen még a jezsuita kéz sem eléggé hatalmas. Legalább két évszázad óta a soproni evang. egyházközség levéltára őrzi e leveles könyvet. Póda apát, ki a soproni római kath. parochia s ebben a soproni jezsuiták történetét is megírta, nem tudott róla.

Arra nincs hiteles adatunk, hogy miként került hozzánk. De valószínű, hogy 1683-ban vesztették el e becses könyvüket a páterek, a mikor ugyanis Thököli és a kuruczok közeledének a hírére Kőszegről és Sopronból nagy hirtelenséggel kerekét oldottak Austria felé. Valamelyik polgár azután megtalálta és az evang. archivumba vitte be, hogy tartsuk itt zálogul, míg majd a jezsuitáktól elfoglalt könyveinket, iskoláinkat, templomainkat és alapítványainkat ők is visszaadják. Eddig még nem jelentkeztek a kiváltásra.

A leveles könyv tartalmának javarészét „*A jezsuiták soproni invasiója 1636-ban*” című legközelebb megjelenő hosszabb dolgozatomban használtam fel. Most izelítőül csak a nagyszombati titkos haditanácsról szólok, mely mintegy a bevezető program volt a jezsuitáknak protestáns helyekre való tervszerű befészkelődéséhez.

Forrásom e részletnél a leveles könyv 17—23. lapjain található jegyzőkönyv és a II. Ferdinánd elé szánt felterjesztés, melyet Dobronoki sajátkezűleg másolt le. Az okmány homlokzatán ott a szokott keresztjel és a jezsuita jelszó: *Ad maiorem Dei gloriam*. Az eredetét, ha nem Dobronoki maga fogalmazta mint jegyző, akkor a jelenvolt Lamormain jezsuitától vette.

*

Az 1635. évi november 13-án fényes ünnepély színhelye volt Nagy-Szombat. Pázmány, a már 65 éves, de fáradhatatlan primás és bibornok nagyszámú alkotásait most tetőzte be az egyetem megalapításával. Dobronoki Györgyöt, a nagy szervezőt, a rendkívül ügyes és életrevaló jezsuitát állította, mint rector, az élére.

Az ünnepélyen együtt voltak az országnak r. kath. előkelőségei. *Plurimi barones et praelati convenerant dicto anno, mense et die, quando Tyrnaviensi Academiae initium dedimus* — jegyzi meg Dobronoki forrásunk margóján.

Az ünnepély végeztével külön tanácskozásra hívta össze Pázmány a maga vezérkarát, a melyre Lamormain Vilmos jezsuitának, II. Ferdinánd gyóntatójának a jelenléte szolgáltatott alkalmat. *Caesar etiam Ferdinandus II. patrem Gulielmum Lamormain miserat eo, ut occasione hac de juvena Hungaria consultarent, nam Caesar votum Deo fecerat se per Societatem*

velle iurare Hungariam — írja tovább Dobronoki a széljegyzetben. II. Ferdinándnak több fogadalma ismeretes. Itt most kétségtelen adatunk van arra, hogy irántunk való minden jószándékát a jezsuitákkal akarta végrehajtatni.

Annyi bizonyos, hogy hazánk sok és nagy baján akkor senki más nem segíthetett, csak — a jezsuiták, de ezek azután alaposan. Ők ugyanis már ekkor, t. i. a 30 éves háború derekán, mikor egész Csehország már üszkeiben és romjaiban hevert, mint az összes gyógytudományok orvosai voltak ismeretesek európaszerte.

A titkos tanácskozást a jezsuiták collegiumában tartották. Jelen voltak Pázmány Péteren kívül *Eszterházy* Miklós gróf, a nádor, *Lippai* György, veszprémi püspök és kir. kanצלár, *Pálfi* Pál gróf, a pozsonyi kir. kamara elnöke és *Lamormain* Vilmos, ki mint királyi megbizott és előadó szerepelt. Fényes társaság a maga nemében, a protestantizmusnak esküdt ellensége valamennyi. Szegény evang. egyházam, te, egyszerű nemesek, polgárok és jobbágyok vigasza és menedéke a sivár pusztaságban, hogy ne kellett volna néked megcsúfoltatnod és megveretned, mikor király és az ország első hatalmasságai így ültek titkos tanácsot ellened!

Forró és Dobronoki neve a jegyzőkönyvben említve nincsen, de Lamormain háta mögött ezek voltak a magyar ügyek intézői.

Forrásom, melyet kevés kihagyással, szószerint hű fordításban közlök, a következőképen írja le a tanácskozás lefolyását.¹

Lamormain mint előadó ismertetvén a király ő felségének kegyes érületét és hű gondoskodását, melylyel a *Kassán*, *Besztercebányán* és a *dunántúli* részeken felállítandó jezsuita collegiumok ügye, valamint általában a római kath. vallásnak Magyarországon való reparálása iránt viseltetik, felhívja a jelenlevőket, hogy fontolják meg és adjanak tanácsot (*dispicerent suggererentque*), hol és mi módon lehetne ilyenféle collegiumokat és iskolákat alapítani.

Elsőben is ő eminentája a primás és a többi jelenlevők legnagyobb köszönetüket kívánták kifejezni ő felségének, hogy a r. kath. vallásnak Magyarországon való visszaállítását czélzó ilyen kegyes és apostoli királyhoz méltó terveivannak, a melyeknek megvalósításához már bizonyára koráb-

¹ A leveles könyvnek ez az egy darabja az, melyet a r. katholicusok más helyről ismernek. (Magyar Sion, 1893. évf.). Fontosságánál fogva mégis ezt kell elsőben ismertetnem, hogy további közleményeim érthetőek legyenek. Prot. író még nem használta fel e jegyzőkönyvet, melynek épen ezt a példányát teszik Dobronoki jegyzetei oly becsessé.

ban hozzákezdett és a végrehajtásra nézve is intézkedett volna — a mint cselekedett Csehországban, a többi örökös tartományokban és a római birodalom különböző részeiben — ha ezt a háborúkkal járó és annyi idő óta tartó zavarok megengedték volna.

Azután ő eminentiája sok nyomós, a jelenvoltaktól is helyeselt okokkal bizonyítja, hogy a kath. vallásnak nagy erősségére szolgálna Magyarországon, ha az esztergomi érsekség távolabbi részeiből, melyekbe télen csak 24, nyáron pedig 15 óra alatt lehet eljutni, két új püspökség alapíttatnék, a *szepesi* és a *gömöri* t. i., melyeknek az egyházmegyei hatóságot és a megfelelő évi jövedelmeket ő eminentiája specialis informatója szerint az érsekség minden nevezetesebb károsodása nélkül meg lehetne adni.

Harmadszor. Az összes jelenlevők úgy vélik, hogy *Kassán*, *Besztercebányán* és *Sopronban* mindenesetre most, *Kőszegen* pedig akkor, mikor a körülmények megengedik, collegiumokat és gymnasiumokat kell alapítani és pedig azért, mivel e helyeken, melyekben az eretnekek legerősebben fészkeltek magukat, legnagyobb a lelki szükség. Az egyetlen mód és eszköz pedig, melylyel e szükségesen segíteni lehetne, az volna, hogy a tanulni vágyó magyar ifjúság részére jezsuita gymnasiumot nyitunk és a nevelésére alkalmatosságot adunk.

Negyedszer. Mindnyájan úgy vélik és javasolják: az egész dolgot úgy kell intézni, hogy az említett városok polgárai jogos panaszt ne emelhessenek az iránt, hogy rajtuk a jezsuita atyák betelepítésével az országos törvények ellenére sérelem esik. Azért kezdetben a páterek számára oly lakóházakat kell kijelölni, a melyek kiváló értelemben királyi joghatóság alá tartoznak: Kassán a jelenleg fegyvertárul szolgáló egyházi épületet a vele kapcsolatos lakásokkal, Besztercebányán a királyi (kamarai) épületet és a kórházat, Sopronban és Kőszegen a parochiához és az egyházi beneficiatushoz tartozó házakat.

Ötödször. Ezenkívül a fentnevezett jelenlevők mindnyájan kérik, hogy ő felsége magától méltóztassék a kezdeményezést megtenni, hogy senki semmi ellenvetéssel vagy akadálylyal ne késleltethesse eme felettébb szükséges ügyet. Nem kételkednek, hogy a magyar kamara és ennek elnöke (Pálffy) a vallás előmozdításában tanusított buzgalmukhoz képest, ha ő felsége kegyelmesen megparancsolja, könnyen fognak utat és módot találni, a mely szerint az annyira szükséges dolog nemcsak elkezdhető, hanem befejezhető is lesz ő felségének és a kamarának nagyobb kára nélkül. Bizonyos pénzüsszeget

mindenesetre utalványozni kell az egyes székházak részére, a páterek lakásának átalakítására, az iskolára és a templomi, könyvtári és házi felszerelések beszerzésére. Azután a collegiumbeliek eltartására kell minden egyes székház (különösen Kassa és Besztercebánya) részére évenként 9000 forint és valamelyes bor és búza.

Hatodszor. Palatinus uram ő excellentiája és Pálfi Pál gróf uram segítségével vissza kell szerezni (s remélik, hogy Isten segedelmével ezt minden nagyobb nehézség nélkül véghez is viszik) a parochiális egyházat *Kőszegen* és *Sopronban*, kiúzvén Kőszegről az acatholicus praedicansokat. Azt mondják, hogy ez már régen megtörténhetett volna.

Hetedszer. Meglevén ily módon a kezdet, mely nehezebb szokott lenni, igen könnyű lesz módját találni, hogy a collegiumoknak az említett helyeken ő felségének nagyobb megterhelése nélkül is elég dotatiójok legyen, sőt seminariumokat is lehessen építeni. Különösen javasolják, hogy a győri püspök úr (Draskovich György) kezében hagyassék meg a *pornói* apátság (Vasmegye), de azon kifejezett feltétellel, hogy annak jövedelmeit a soproni collegiumnak adja, a melyekhez még e városnak némely egyszerűbb egyházi beneficiumait is hozzá kell venni. A besztercebányai collegium részére kiváltható *Bozsok*, mely egyházi birtok és elégséges lesz collegiumnak, sőt talán még seminariumnak alapítására is. Ez a birtok világiaknak van elzalogosítva 15 ezer forintért. A kassai collegium részére szintén ki lehet váltani a világiaknak 20 ezer forintért elzalogosított és Kassához közel fekvő *mistei* prépostságot.

Nyolczadszor. E jószágoknak a kiváltására szükséges összeg nem több, mint 35 ezer frt és ezt oly módon lehet előteremtteni, hogy az egyes családok magvaszakadtával ő felségére visszazállt jószágok római katolikusoknak adassanak, és pedig oly feltétellel, hogy a fentebbi célra bizonyos pénzösszeget tartoznak fizetni. Továbbá hihető, hogy *Pongrácz* István minapi vétke miatt el fogja veszíteni javait, melyeket el lehet adni valamely katolikusnak és az árát a jelzett egyházi jószágokra fordítani. De másféle eszközökben sem fog ő felsége szűkölködni, a melyekkel a mondott összeget a kamara huzamosabb megterhelése nélkül össze lehet szerezni. A kamara maga fog ilyeneket ajánlani. Végre ezt az annyira szent és az ősi hitnek és kegyességnek Magyarországból való visszaállítására szükséges műveleteket a főtiszt. püspökök is, a kiknek megyéjében a collegiumokat alapítjuk, elő fogják mozdítani, sőt a szomszédos r. kath. főurak is, csak ő felsége tegye meg a kezdetet szerencsésen.

A mi hogy minél előbb megtörténjék, azért a legalázatosabban esedeznek: Pázmány cardinalis, Eszterházy Miklós gróf, Pálfi Pál.

Az aláírások után megjegyztetik, hogy Lippai György főtitst. úr (a kancellár) nem írhatta alá a nevét, mert mielőtt e consultatio leíratott volna, eltávozott Nagy-Szombatból Bécs felé és Pozsonyban sem várta meg, míg Vilmos páter (Lamormain) visszatérő útjában odaérkezett.

E szerint a tanácskozás eredményét magában foglaló felíratot Lamormain vette magához és vitte egyenesen a király elé.

*

Íme ez volt a nagyszombati tanácskozás lefolyása. Látnivaló, hogy a főpapok és a legfőbb állami hivatalokban ülő főurak között formális szövetség állott fenn, mely időnként titkos üléseket tartott a protestantizmus kiirtása céljából.

Kezükben megvan a hatalom, eljárásukban a *tervszerűség*, a rendszer. Mérlegelik a viszonyokat és kijelölik kinek-kinek a szerepét. Munkájokat megkönnyíti és egész módszerüket jellemzi a jezsuita morál.

A tanácskozás *célját* megmondta Lamormain. A király, illetve az ő nevében a gyóntató és ennek rendje Magyarországon is úgy akar tenni, mint Csehországban tett, azaz a protestánsokat teljesen kiirtani. A 30 éves háborúnak csehországi része a fehérhegyi katasztrófával ekkor már lejátszódott. A titkos tanács feladata ehhez képest: *media praescribere Maiestati*, az eszközöket kijelölni.

Az egyik *eszközt* Pázmány ajánlotta, t. i. az esztergomi érsekségből két kisebb egyházmegye kiszakítását s a *szepestés gömöri, két új püspökség* alapítását. E tervét külön memorandumban terjesztette Pázmány a király elé. Dobronoki ennek a szövegét is megszerezte, mert keze mindenüvé elért, és sajátkezü másolatban őrizte meg forrásunk 21—23. lapján.

„Quod saepe coram Deo examinando comperi, id nunc Suae Maiestati demisse propono“ — kezdi Pázmány a memorandumát. Távol van tőle, hogy az érsekség javait és gazdagságadta fényét kisebbiteni akarná. Erre — úgymond — szükségük van a nagyobb praelatusoknak egyéb okokon kívül azért is, hogy a nép előtt kellő tiszteletük legyen, mert legtöbb emberre a külső szín van hatással. Íme a jellemző pápista és jezsuita felfogás. Egymás között mily őszinték az emberek.

A szepesti püspökséget a szepesti prépostságból akarja megalapítani, hozzáadva Árva és Liptó megyét. E távoleső

vidékeket az érsek nem látogathatja, nem gondozhatja s távolságuk miatt keveset is jövedelmeznek. Az érsek nem veszítene velük többet évi 600 forintnál, míg az új püspök közel lakván, 12 ezerre is felvihetné évi jövedelmét. Több mint 100 ezer lélek volna a gondviselése alatt. A prépostságnak már is 12 kanonokja van. Ez elég lesz.

A gömöri püspökséget pedig a jászói prépostságból kellene szervezni s ennek gondviselése alá adni Gömör és Torna megyét. Ekét nagy megye kiszakítása is csak 2300 forinttal apasztaná a primási jövedelmet, míg ha az új püspök bérbeadás helyett maga kezelné a földjeit, évi bevétele 9000 forintra is felmenne. Jászónak is van egy-két kanonokja, a kiknek számát könnyen lehetne hatra kiegészíteni.

Az új püspököket a király, mint az egyház legfőbb patronusa nevezze ki, de az érsek is bírjon a praesentálás jogával.

Íme a mi a r. katolikusoknak csak Mária Terézia korában sikerült, t. i. a szepesi és rozsnyói püspökségek megalapítása (1776), azt Pázmány előrelátó szemekkel és pontosan czirkalmazott számítással már 140 évvel korábban tervezte.

Dobronoki meg is jegyzi, hogy Pázmány megalkotta volna ezt a két püspökséget, ha ő és a „császár“ tovább él. A jezsuita rectornak ez a terv alig tetszett, mert hozzáteszi, hogy Pázmány itt egészen másként gondolkodott, mint korábban a nagyszombati zsinaton, mikor a turóczy prépostság javából létesítendő püspökségről volt szó.

A másik eszköz volt a cél elérésére *jezsuita rendházak és iskolák alapítása*, és pedig protestáns városokban. Ebben már az egész haditanács egyetértett, csak hogy sok bibéje volt a dolognak. A magyar nép gyűlölte a pátereket és törvényt is volt ellenük. Itt kellett tehát a jezsuita tudományt elővenni.

Elsőbben is szép látszatot adnak a dolognak. A kezdeményezés a királytól induljon ki. *A tanácsosok a királyi hatalom mögé bujnak.* Mily ravaszok e biboros és díszmentés nagy urak. Ők mossák kezeiket a világ előtt, mintha nem is tudnának róla. Sua Maiestas de suo dignetur facere initium — javasolják a kis ártatlanok. Köztük van Lamormain, a király lelkiismerete; köztük Pázmány, kinek aláírt, de üresen hagyott királyi levelek voltak nem egyszer a kezében; köztük Eszterházy, ez az igazán belső, titkos tanácsos. Ismert dolog volt, hogy II. Ferdinánd, a gyámoltalan jezsuita-növendék gondolni sem mert mást, mint a mit a páter sugalmaz. Tudták, hogy szabad a vásár; az lesz, a mit akarnak. Es mégis a király magától tegye a kezdeményezést. Az kaparja ki a gesztenyét, hogy ők szépek marad-

hassanak az ország szeme előtt. Ez a jezsuita őszinte egyenesség.

Azután pedig *az országos törvényt kijátszák*. Tudták, hogy az 1608. évi 8. t.-czikk szerint a jezsuitáknak semmi állandó birtokuk és birtokjoguk nem lehet az országban. Turócz és Sellye mint bitorolt jószág a törvény ellenére van kezükben. Nagyszombatban, Pozsonyban és Győrött is a törvény ellenére fészkeltek be magukat. Tehát a király tanácsosai óvatosak. Csak királyi és nem városi patronatus alá tartozó épületeket keresnek. A pornói apátság javadalmasa névleg a győri püspök legyen, de jövedelmeit tényleg a soprni jezsuiták élvezzék. Milyen kijátszása a törvénynek! Kőszeg azért is jó lesz, mivel ez idő szerint Austriához tartozik és osztrák törvények alatt áll. Vele könnyen elbánhat ő felsége. Ezt Draskovich püspök ajánlotta Pázmány és a király figyelmébe.

Jezsuita czélokra *államhatósági támogatást és állami javakat követelnek*. A kamara elnökétől elvárják, hogy törekvéseiket a kamara jövedelmeivel fogja előmozdítani, vagyis állami költséggel, az országos törvények perfid megszegésével fogja üldözni az állam protestáns polgárait. Eszterházyt, a nádort, a törvények első örét és Pálffy grófot azzal a bizalommal tisztelik meg, hogy Kőszegen és Sopronban a templomokat hamarosan elveszik, az eretnek predikátorokat pedig egyszerűen kidobják. Már régen meg lehetett volna ezt tenni, úgy vélik. Ebben ugyan csalódtak, mert Szelepcsényiig és I. Lipótig kellett türelemmel lenniök, míg az épületes templomrablásokat megcsinálhatták. A királyi donatiókért fizetendő összegek is a jezsuita rend javára fordittassanak. Azután mondja valaki, hogy a r. kath. egyházi javak nem állami eredetűek, mikor ily szabadon és vakmerően nyultak hozzá az ország jövedelmeihez

Így a máséból gazdálkodván, *nagy bőkezűséggel elégitik ki a jezsuiták kapzsiságát*. Abban a pénzszegény világban, mikor a háború mindent felemésztett s az állampénztár üres volt, ők az épületeken és teljes felszerelésen kívül csupán a páterek ellátására a búzán és boron kívül minden egyes collegium részére évi 9000 forintot hoznak javaslatba. Abban a korban tanítók díjazásánál ez hallatlan nagy összeg. De bírja a kamara. Ha felekezeti célra, eretnekirtásra kell, meglesz.

És végül *botránnyos, erkölcstelen eszköztől sem riadnak vissza*. Ajánlanak is mindjárt egy szépet és ez a 8-dik pontban fentebb említett *Pongrácz* István proscriptiója. Mi volt ennek a bűne? Dobronoki elmondja a széljegyzetekben. Ez a birtokos magyar nemes a maga papját, a Szelincza hegyeken túl fekvő

Jabloncza helység (Nyitra megye) *plebánusát*, kit a felesége ellen elkövetett dologgal gyanúsított, sajátkezüleg kiher... (castraverat.) Ismétlődött hát itt is Abaelard esete. Pongráczot vagyonvesztésre ítélték. De Pázmány halála után kiegyenlítették valahogy a dolgot. „A plebános is túlélte a baját” — mondja Dobronoki nagy örömmel. S feljegyzésével emléket emelt neki.

A jezsuita morálnak jellemző példája a tanácskozmánynak ez a pontja. A plebánost házasságtörésen kapják. Mert ugyan ki hiheti Pongrácz magyar nemesről, hogy alapos ok nélkül végzett volna a tulajdon papján oly radicalis operatiót! Ügyében még ekkor nem mondtak ítéletet. De ez az illustris társaság, mely Magyarország nagy baján akar segíteni, a primás, nádor és a gyóntató előre számításba veszik és lefoglalják a legjobb reménységük szerint elkobzandó nemesi birtokot. Hogy is ne! Hisz a gyóntató és az első tanácsosok ez ügyben magok tehetek legtöbbet a királynál. A hatalmas Pázmánynak, a kit magát is többször vádoltak az asszonyok körül való forgolódással, magának lesz gondja arra, hogy a kleruson esett botrányos sérelemnek példás legyen a megtorlása. Csak az ő halála után lehetett a dolgot simábban elcsinálni, a mi szintén arra mutat, hogy plebános uram bizony nem volt ártatlan a dologban.

És ez az egész odiosus ügy is a jezsuiták útját egyengeti. A castrált pap bűne következményeiben még collegiumot épít a pátereknek! No, itt azután kell ám a köpönyeg: finis sanctificat media. „Consilarii praescripserunt haec media” — mondja Dobronoki. Méltó hozzájuk. Ilyen a jezsuita morál.

*

Ez Dobronoki leveles könyvéből csak két akta s azt hiszem, máris sokat tanulhatunk belőle.

De óhajtanám, hogy a r. kath. történetcsinálók is tanulják meg, hogy az a dicső ellenreformatio nem lelki fegyverekkel, nem a római dogmákkal diadalmaskodott ám. A józan magyar népnek a purgatorium, transsubstantiatio, a szent skapuláré egyéb bűvös szerekkel, a latin mise, az embert istenítő lábcsök és a pápai csalhatatlanság, a Pongrácz-féle esetből ismert coelibatus és jezsuita morál sohasem kellett ám. Hanem megtörte a magyarnak büszke nyakát a pápista erőszak, megtörte Bécs és Róma.¹

¹ Különösen azoktól várna el a hazai történetírás több igazságszeretetet, a kik kényelmes helyzetüknél fogva sokat dolgozhatnak; a szabadságot papoktól, apátoktól, a kik mint könyvtárőrök, levéltárosok

A klerus kezében volt nálunk a király, hadsereg, állami javak, országos hivatalok, donatiók, báróság, grófság, vagy ha kellett a proscriptio és gályarabság. Mindezekon felül pedig a nagy egyházi vagyon. És mindez egy eszesen csinált központi szervezettel. Rómából a generális Lamormaint mozgatta. Lamormain a királyt s a király mindeneket. Ily eszközökkel és ily utakon törték meg azt a magyar népet, mely a XVI. században, míg vallási tekintetben szabad volt, egy szívvel-lélekkel kereste üdvét a reformációban, úgy hogy az ország Rómára nézve már szinte teljesen elveszett.

Meg kell nekünk ez igazságokat mondanunk, most inkább, mint valaha. A Szent-István-társulat lefordította a „Történelmi Hazugságok“ idegen termékét s ezek kendőző szereivel akarja a tájékozatlan, hívő nagy közönséget a protestantizmus ellen hangolni. Kiadja Hahnekampnak „Magyar Konvertiták“ című silány művét, a római türelmetlenségnek és erőszakoskodásnak ezt a tárházát, melylyel jó lett volna nem dicsekedni.¹ Plebánusok a nép között Luther öngyilkosságát híresztelő ocsmány füzeteket osztogatnak szét. Hogy iskolai könyveik és előadásaiik milyenek, az ismert dolog.

Az ilyen eljárás, azt hiszem, kötelességünké teszi, hogy tartózkodó állásunkból, melyet a protestáns szabadelvűség parancsolta türelemmel szoktunk megokolni, kilépjünk.

A mit irunk, azt hiteles okmányokkal és az ellenfél saját embereivel bizonyíttatjuk. Legyen igazság és legyen világosság. Dobronoki leveles könyve több érdekes themához szolgáltat jellemző adatokat.

Ezekről más alkalommal.

stb. a nemzeti múzeumban s egyéb állami tisztségekben állami fizetésen a kútfők közelében irnak történetet felekezeti czélokra; továbbá az olvasó és éneklő kanonok uraktól, a kiknek bőséges idejük van ártani vagy használni a történetírásnak. Nálunk egyházi adminisztrációval kötik le tudósaink idejét és erejét. Ebben sincs paritás.

¹ Hahnekamp kanonok úr kíméletlen kézzel nyul bele még élő személyeknek családi titkaiba is. Többek közt egy ismert vegyesházassági esetről nagy költői talentummal mondja el, hogy a nő mily erős meggyőződéssel és mily megható módon tért át hozzájuk. Holott egész Gy. városa és Hahnekamp úr is jól tudta, de bölcsen elhallgatta, hogy a vőlegénynek vén, gazdag kanonok nagybátyja van. A leány szegény volt és a bácsi örökségét nem akarták eljátszani. És hány kanonok, hány püspöki gazdatiszt csinált már ily módon magyar konvertitákat! Nem jó a ti dicsekedésetek.

Sopron.

Payr Sándor,
theologiai tanár.

KANIZSAI PÁLFI JÁNOS PÜSPÖKKÉ VÁLASZTÁSA ÉS HALÁLA.

A férfiú, kinek nevét e sorok élére irtam, a XVII. században egyike volt a dunántúli reform, egyházkerület legkiválóbb lelkészeinek, sőt püspökei között is a legelsőek közé helyezendő. Előnevét születése helyéről vette fel, s annak 1600-ban történt bevétele után, 1602/3-ban, Kopácsi István rektorsága alatt Fertő-Szent-Miklóson, 1603/4 ben Liptói Andreades Mihály rektorsága alatt Csepregen tanult, honnan a Bocskay hadjárattól való félelem miatt 1605-ben Kőszegre ment, a hol Sármellyéki Nagy Benedek tanította. 1607 június 6-án elbucszott a kőszegi iskolától s még azon évi június 15-én a révkomáromi hírneves iskolába ment, Laskói János rektor vesszője alá, a honnan július 27-én a samarjaiak vitték magukhoz rektornak. Miután itt két évet eltöltött, 1609 május 12-én Suri Orvos Mihály komjáti-i és Szenczi Csene Péter samarjai lelkészek segítségével s a Szegedi Mártontól nyert 200 forinttal Samarjai Máté János — később felső-dunamelléki püspök — és Pécseli Király Imre — a hírneves énekszerző, komáromi, majd érsekújvári lelkész — társaságában, külföldre indult s Lincz, Passau, Regensburg és Nürnbergben át június 3-án Heidelbergbe érkezett, hol hírneves tanárok, Pauli, Jodok, Paraeus, Reuter, Coppenius előadásait hallgatta s 1610 május 4-én Paraeus Dávid elnöklété alatt nyilvánosan disputált az egyházzól. Majd ezen évi augusztus 22-én elindult Szenczi Molnár Albertyel és meglátogatta Frankfurtot, Freiburgot, Giessent, Marburgot, Herbront s üdvözölte Piscatort, Pasorist, Alstediusst s szeptember 25-én visszatért Heidelbergbe. Itt okt. 20-án nyilvánosan vitatkozott Reuter elnöklété alatt a Krisztus személyéről, következő magyar tanuló társaival: Szikszai Siderius Istvánnal, Pankotai Bán Istvánnal, Szepsi Szabó Istvánnal és Váradai Jakabbal, kikkel november 1-én Heidelbergből elindult s 28-án Samarjára érkezett.¹

¹ Kanizsai sajátkezű feljegyzéseiből. Történelmi tár. 1880. 191—192 l.

A tudományos készültségéről méltán hírneves Kanizsaiért valósággal versenyre keltek egymással egyházaink. Sárviár Érsekujvár, Nagyszombat, Samarja, Révkomárom¹ óhajtottá iskolája rektorául megnyerni s ő maga ez utóbbi meghívását fogadta el s állomását 1611 jan. 21-én elfoglalta,² honnan 1612 ápr. 27-én Lévára papnak, Debreczenbe tanítónak hívták,³ majd május havában a pápai egyház meghívóját veszi, melyben Podari István főbíró, az egész tanácscsal és esküdtekkal egyetemben, a város földesurának Enyingi Török Istvánnak, a vitézljő rendnek és az egész városnak akaratjából, a Szalónokra távozott Pathai István helyébe lelkésznek meghívták.⁴ Kanizsai a pápai egyház meghívását fogadta el és saját feljegyzése szerint⁵ 1612 június 16-án Pápára költözött, a hol jól meg sem pihent, már a június 20-ára Körmendre összehívott püspökválasztó zsinatra sietett, s azzal tette még nagyobb elismerésre méltóvá nevét, hogy ettől kezdve egy nagy ivrétű vastag jegyzőkönyvbe, feljegyezgette röviden az általa emlékeztetre méltónak tartott dolgokat, különösen az évenként többször is tartott zsinatokon, a lelkészi állomásokra felavatottak neveit, később a jelenvoltakét s a tárgyalt ügyeket is. Ez a jegyzőkönyv most a hercegprimási főegyház-megyei könyvtárban van Esztergomban, a honnan nagy hálára lekötelező szivességgel, azt felhasználás céljából, rendelkezésemre bocsátották s ebből meritem jelen értekezésem további adatait.

Kanizsai, mikor Pápára ment, még nem volt a lelkészi szolgálatra felavatva. Mivel az volt a gyakorlat s az 1612. évi kövesküti zsinat XXVI. czikke törvénynyé is tette, hogy „a felavatás nyilvános helyen a rendes zsinaton történjék“, tehát ő is megjelent az 1612. évi nov. 11. és 12-én tartott kövesküti zsinaton a felavatásra, melynek első napján ő tartotta az egyházi beszédet János X. 1—10. felett s Nicolaides Simon veleméri, Szentgyörgyi Gergely pécseli, Dávid Gergely polyányi, Nárai Gáspár csákányi, Udvarnoki Simon vámosi,

¹ Fabó András: Codex Diplomaticus. Pest, 1869. 40., 42., 43., 46., 48., 65., 68. l.

² Történeti tár. 183. l.

³ Irodalomtörténeti közlemények 1899. II. füzet

⁴ Tóth Ferencz: túl a dunai református püspökök élete. Győr, 1808. 85. és Fabó: idézett műve: 51., 52.

⁵ Commigravi ego Joannes Canisaeus Papam 1612. 16. die Junii, hoc est Die Sabbathi, qui Dominicam sacra Sancti Trinitatis antecessit. Mely adattal nem egyezik meg a Történelmi tár idézett helyén közölt jún. 1 datum.

Deák Dániel kisgörbői és Végh János hedrahelyi lelkész-társaival együtt Pathay István püspök által ünnepélyesen felszenteltetett s egyszersmind a pápai egyházmegyében levő gyülekezetek esperesévé is megválasztott, majd az 1617 máj. 1-én ugyancsak Köveskúton tartott zsinaton, az egyházkerületi jegyzői tisztet ruházták rá.¹ Tudunkkal Kanizsaival kezdődik a dunántúli református egyházkerület jegyzőinek díszes névsora, a ki tisztét példás pontossággal teljesítette, s feljegyzéseivel hiteles adatokat szolgáltat egyházkerületünk régi fényes multjának, igen sok elpusztult, de legnagyobb részében ma is meglévő egyházának történetéhez, a mennyiben időről-időre megtudjuk nevezni lelkészeinket, nagyobb iskoláink rektorait, fontosabb ügyeiket a jegyzőkönyvből. S ha sikerül még azt a másik jegyzőkönyvet felfedezni, a melyről az 1618. szentlőrinczi zsinaton jelen volt 57 lelkész előszámlálása után azt mondja, hogy ezek, ezen a zsinaton, mindannyian sajátkezűleg irtak alá, a mi kanonainknak, egy másik protokollumban: akkor még nagyobb világításban látjuk dicsőséges multunkat. Ez a feljegyzés egyszersmind igazolja azt, hogy nemcsak megalkották a törvényt, hanem azt alkalmazták is. A köveskúti zsinat LI. czikke is elrendelte, hogy „miután ezeket a törvényeket megvizsgálták és hitünk szabályaihoz mértén helyeselték, a lelkipásztorok egyenként írják alá s ezután azokat vakmerően megsérteni ne merészeljék. Ha pedig valaki dölyfös, kevélységtől eltelve megsértené azt, mint a hitnek nyilvános ellenségét és a jó rendnek felforgatóját s megszegőjét, az egyházi törvényszék által megbüntetetteti határozzuk“.

Pápán ekkor virágzó reform. egyház volt, állandóan két lelkészt tartott s az egyházi ügyek iránt való érdeklődést Kanizsai csak fokozta azzal, hogy a Kálvin-féle presbyteriumot hazánkban először 12 tagból itt felállította és szervezte s a fenmaradt jegyzőkönyvek tanusítják, hogy a püspök mellett ő volt az egyházkerület ügyeinek mozgató lelke, vezére, jó szelleme, Pathay mindent az ő tudtával, helyeslésével tett s minden fontosabb dologban kikérte tanácsát. Innen van, hogy a köztük levő nagy korkülönbség daczára, mondhatni benső viszony volt Pathay és Kanizsai között. A közös szent cél:

¹ Az említett jegyzőkönyv 1612 jún. 20. kezdődik. Kanizsai legtöbbszörre sajátkezűleg vezette, később a bejegyzéseket a lap szélén levő sajátkezű írásával mintegy hitelesítette s mikor 1631-ben Czeglédi Pált generalis notáriussá, Kerékgyártó Mihály csöglei lelkészt pedig ennek irnokává választották, a jegyzőkönyv akkor is nála állt.

az anyaszentegyház igaz érdeke, egygyé tette a két hű küzdőt; ezért irták oly sűrűen az atyai szeretet bensőségével és a fiúi szeretetteljes ragaszkodással leveleiket egymáshoz.

Mikor Pathay 1628 november havában bucsúzás nélkül elköltözött Pápáról, s Bethlen Gábor fejedelem felhívására elfogadta a belényesi lelkészi állomást: a dunántúli református egyházkerület kormányzó, vezér nélkül maradt. A nádor haragja elől oly hirtelen távozó püspök eljárását, saját felei állásához méltatlannak ítélték, a megkérdezésük és tanácsuk nélkül menekülőről azt mondták, hogy a kislelkűek példáját követte s elfelejtkezett hivatásáról. Ezen óvatos elmenekülésével — mondja a feljegyzés — hogy mily sok botrányt hagyott hátra, nem könnyű elbeszélni. Ellenségeink győzelmüket hirdető felduzzadt pofával, gúnyosan, kihívólag kiáltották, hogy a mi püspökünk elfutott.¹ Ezen szomorú hír hallására Kanizsai 1628 december 4-én Pápára ment s személyesen győződött meg annak igaz voltáról. Itt egyszersmind tanácskozott Tolnai István veszprémi esperessel, Czeglédi Pál pápai és Gál Imre veszprémi alesperesekkel a teendőik felől, s abban állapotnak meg, hogy először is tanácsot kérnek a felsődunamelléki testvérektől, kiket ez érdemben Czeglédi Pál levelével keressen meg, másodsor pedig elhatározták, hogy 1629 január 25-én rendkívüli zsinatot kell tartani Körmenden, a hol az esperesek, alesperesek és presbyterek jelenjenek meg s ezen ügyben ott és akkor véglegesen határoznak. Ezen útja alkalmával decz. 6-án avatták fel a pápai iskola rektorául a két évvel előbb külföldre küldött s Leidenből néhány hónappal azelőtt visszatért hírneves férfiút Gyöngyösi Sári Istvánt s ajánlották őt a tanuló ifjúságnak. Kinek kiváló hírét midőn a nagyszombati iskola tanuló: Bereczki Dániel, Bereczki Péter unyomi lelkész és esperes fia, Tolnai Borbély Gergely, Horrai Péter, Komáromi Meszes István, Sára Albert, Teli Zeke Pál, Szenczi Kertész Ábrahám és Farnadi Berényi János meghallották, rektoruknak Kecskeméti Istvánnak vesszője alól a pápai iskolába mentek.²

Samarjai János felsődunamelléki püspök még december 31-én válaszul Czeglédi levelére, melyben részvétellel emlékezik meg Pathay távozásáról, kinek visszatéréséhez, mivel felesége is már utána ment s minden holmiját elvitette, semmi remény nincs, tehát a legközelebb tartandó zsinaton az egyházak igazgatására másik püspököt választanak.³ A veszprémi

¹ Kanizsai feljegyzése 1628. évről a hivatkozott jegyzőkönyvben.

² Ugyanaz, ugyanott.

³ Samarjai levele ugyanott.

egyházmegye 1629 január 3-án Balaton-Füreden gyűlést tartott, melynek határozatából kifolyólag Tolnai István csopaki lelkész-esperes és Gál Imre veszprémi lelkész arra kérték még a gyűlésből keltezett levelükben Kanizsait, mint egyházkerületi jegyzőt, hogy generalis synodust hívjon össze, ugyanezt sürgeti Czeglédi Pál is január 9-iki levelében,¹ de semmi nyoma sincs annak, hogy ezt a kérést teljesítette volna, mivel ő a teendők felől való elhatározásra legilletékesebbnek tartotta a jan. 25-re kitűzött körmendi rendkívüli zsinat megtartását, mely azután határozzon bölcsessége szerint. Mint az alábbiakból kitűnik, Kanizsai nem tartotta magát illetékesnek püspök-választó zsinat összehívására.

Az esperesek, alesperesek és presbyterek, a tervezett összejövetelt nem Körmenden, hanem 1629 január 23-án Nemet-Ujváron tartották meg, melyen teljes részletességgel megállapították a Pathay távozásával üresen marad püspöki szék miként leendő betöltésére vonatkozó intézkedéseket. Tanácskozásukról egy kimerítő jegyzőkönyvet vettek fel,² melynek ismertetése íme ez: 1. Kell-e generalis synodust tartani? 2. Ki hívja össze? 3. Melyik lesz a legalkalmasabb hely a zsinattartásra? 4. Mikor tartás? Mily módozatokkal? Mely kérdésekre a következő határozatokat hozták:

I. Mivel Pathay visszatéréséhez semmi remény nincs, a generalis synodust össze kell hívni.

II. Beythe István halálakor azon eljárást követték, hogy mivel senki sem tartotta magát illetékesnek a generalis zsinat összehívására, püspöki szék üresedés esetén pedig az esperesek kötelesek az egyházakat gondozni, tehát az esperesek együttesen hívják azt össze, az új püspök megválaszthatása céljából, s a meghívó leveleket hivatalok szerint írták alá, először a tiszteletre méltó öreg, Alsó-Lyndvai Péter, azután Nagy Gáspár s úgy renddel a többiek, s mivel ezt az eljárást leghelyesebbnek tartják, tehát az esperesek együttesen hívják össze a zsinatot, s a meghívókat mindannyian írják alá, először tiszteletendő öreg Tolnai István, azután Bereczki Péter, harmadik helyen Kanizsai Pálfi János és végül Szilágyi István.

III. A zsinattartásra, Körmendnél alkalmasabb és illetékesebb helyet ezen veszedelmes időben nem találhatnak,

¹ Mind a két levél megvan ugyanott.

² *Questiones et rerum capita, statum ecclesiarum nostrarum concernentia, una cum deliberationibus de üdem factis, in conventu Nemet-Uyvariensi per exiguo 23. die Januarii. Anno 1629. Ugyanott.*

mert Pathay Istvánt is itt választották püspökké, itt Batthyáni Ferencz özvegyének Lobkovitz Poppel Évának s fiának Batthyáni Ádámnak oltalma alatt összegyűlhetnek, a kik az új püspököt saját védezcüknek tekintik és pártfogásukba veszik s így az ő birtokaikon levő német és horvát lelkészek is püspöküknek ismerik. Mert ha a püspököt másutt, az ő uradalmakon és területükön kívül választják meg, attól lehet tartani, hogy azt nem ismerik el saját püspöküknek s a helyett, hogy elrendelnék a német és horvát ajkú lelkészeknek az új püspök részére leendő megszerzését, szabad kezet engednek azoknak arra, hogy a másik püspökhöz önként átszökjenek. A nagyságos asszony szájából gyakran lehetett hallani, hogy az ő fenhatósága alatt levő lelkipásztorok a sárvári püspöktől függenek és annak a zsinatát látogassák. Mivel pedig Német-ujvárt sohasem függött Sárvártól, hanem ha szükség volt rá, a saját fenhatóságában püspököt választott, a kitől ők függeni tartoztak, tehát, mint már mondva is volt, hogy a leendő püspök, nagyobb és jóakarató oltalomban részesüljön s azoknak szívét Istenhez vezérelje: a generalis synodust Körmenten az ő oltalmuk alatt kell megtartani.

IV. A zsinat idejéül böjt harmadik vasárnapját — Dominica oculi tüzzék ki, mely ez évben márczius 18-ára esett,

V. Az eljárás mikéntjére vonatkozólag, a következő határozatokat hozták:

1. Batthyáni Ferencznétől kötelez tisztelettel engedélyt kell kérni arra, hogy a kitzűött helyen az összejövetelet engedje meg, melynek eszközlésével megbízták Kanizsai Pálfi Jánost.

2. A szomszéd püspököket meghívják a zsinatra. Samarjai Jánost hívják meg együttesen egy levélben az esperesek és azt az előbb közölt sorrendben írják alá. A ráczevei püspököt Simándi Mihályt, a presbyterium nevében hívja meg Tolnai István esperes és Gál Imre alesperes.

3. Az egyházkerület kötelékében levő lelkipásztorok mindnyájan és egyenként, *gondnokaiikkal*¹ együtt minden mentegetődzés nélkül tartoznak megjelenni, hasonlóképen az iskolák rektorai, néhány tanulójukkal.

4. A horvát ajkú lelkészek mindnyájan felhivatnak a megjelenésre, ámde a németek közül csak a hírnevesebbek.

5. Az esperes urak, a felügyeletükre bizottak közül, ha

¹ Az *aeditus*-t mindenütt gondnoknak fordítom, mert a templom-felügyelő, templomatyja elnevezésnél ez jobb, sőt a szótárakban levő *egyházi* jelentésnél is jobb, s megfelelőbb.

némely ellenszegülőt vennének észre, azokat külön meghívóikban szorgalmasan intsék a megjelenésre, s nekik ok nélkül ne adjanak szabadságot a távolmaradásra. A kinek pedig elfogadható okból az elmaradást megengedik, attól a leendő püspökválasztásra szavazatot kérjenek és követeljenek.

6. A patronusok Sárkány István, Hagymási Kristóf, Nádasdy Imre, Polyányi Lőrincz vagy levelekben, vagy küldötteik által szavazataikat küldjék be.

7. A zsinat célját minden lelkipásztor, az összeülés előtt levő vasárnapon, a reggeli istentisztelet alkalmával, a szószék-ből nyilvánosan hirdesse ki és a saját gyülekezetét intse, hogy igyekezetünk szerencsés előhaladásáért imádkozzanak. Ezenfelül a zsinatra vagy követet küldjenek, a ki a püspökválasztáskor a saját szavazatát kinyilvánítja, vagy szavazataikat levélben küldjék el, kiváltképen pedig a hírnevesebb egyházak, mint Pápa, Veszprém, Kiskomárom, Németújvár. Mert a népet vagy a világi elemet is meg kell kérdezni és azoknak az egyháziak különösen pedig a püspökválasztásnál, szavazatukat el lehet fogadni. (Csel. IV.)

8. A zsinat a szentlélek segítségül hívásával kezdődik, azután Gál Imre alesperes a zsinat egybehívásának okáról nyilvános beszédet mond.

9. Melynek végzöttével a szavazatok összegyűjtése és a választás történnék meg.

10. Ugyanaz nap, ha az időből kikerül, a felavatandók vizsgáltassanak meg.

11. Másnap reggel vagy valamelyik püspök, vagy Czeglédi Pál tartson egyházi beszédet.

12. Azután első dolog legyen az új püspök megerősítése, s a felszentelendők felavatása, melynek végződésével az Úrnak szent vacsoráját kell kiszolgáltatni.

13. Feloldozás. A népet megáldással a templomból el kell bocsátani, s azután a mi magánügyeinket magunk között megvitátjuk.

14. A zsinat berekesztése.

Ezeken kívül még a következő különös intézkedéseket tették:

A pápai, veszprémi és kiskomáromi traktusok meghívóit Tolnai esperes készítse el saját pecsétje alatt. A kiskomáromi meghívót akár Czeglédi, a melyiknek jobban módjában lesz, küldje Kiskomáromba Paksi Istvánhoz, a ki inteni fogja a somogyi testvéreket, hogy el ne maradjanak, Samarjai meghívóját is aláírja Tolnai és küldje Szilágyihoz,

vagy valamely biztos követ által Pápáról Halászbá. A pápai traktus meghívóját Czeglédi intézte el.

Maguk az esperesek, még az összejövetel napján, január 23-án Németújvárról kelt leveleikben felkérték Samarjai János felső-dunamelléki¹ püspököt, hogy a márczius 18-án Körmenten megtartandó püspökválasztó gyűlésre, a felavatási teendők elvégzésére menjen el, a másikban meghívják a dunántúli lelkészeket, hogy márczius 17., 18., 19-én Körmentre s intik őket, hogy mindnyájan megjelenjenek. Mindegyik levelet a fent megállapított sorrendben irták alá. Maga Kani-zsai, úrnője megbízásából, Varga János bicskei polgár házassága ügyében január 27-én levelet irt Simándi Mihály ráczkevei püspöknek, tehát felhasználta ezen alkalmat arra, hogy esperes társainak és az egész presbyteriumnak nevével kérje: jöjjön el a márczius 18. püspökválasztó zsinatra, mivel már a nicezai zsinat elrendelte, hogy az új püspök felavatására a szomszéd püspökök közül ketten vagy hárman jelen legyenek, elődjének, Monostori Jánosnak példája szerint, a ki Samarjai János felavatásán részt vett.²

Ámde az akkori idő nagyon gonosz volt. Török fenhatóság alól az ausztriai ház alatt levő területre járni nem igen volt tanácsos. Azért a ráczkevei bírák és az egész esküdttanács már február 1-én kelt levelükben tudatják Tolnai István-nal és Gál Imrével, hogy kérelmük teljesíthetésében szeretettel forgódtak és a kiknek illet, főfőgondviselő uraiknak hírré is tették, de semmiképen arra nem ment a tanács, hogy még csak meg is emlitené a főuraknak, hogy eleresztenék. Maga Simándi is jelezte február 10-iki levelében, hogy nem mehet, okul adván azt is, hogy ő is zsinatot hirdetett. Majd ugyanezt egy másik, márczius 8-án kelt levelében megismételte, melyet a gyűlésre már odaérkezett *Mórágyi Mátyás* szentmártoni és *Semptei Király György* vecsei lelkészek is aláírtak. A másik szomszéd püspök Samarjai János, mosonvármegyei halászi-i lelkész, a négy dunántúli espereshez czimzett február 20-án

¹ Következétesen így írom mindig és mindenütt. A kezemen megfordult XVII. századi oklevelek között csak egyetlen egyben olvastam Csallóköz és Mátyusföldre püspöke, de ezen egy irányadó nem lehet akkor, midőn kétszáznál több helyen Trans, vagy Ultra Danubiana elnevezést találtam, az általam felső-dunamellékinék nevezett terület megjelölésére akkor, midőn a *dunántúli* kerületet mindig és legalább ugyanannyi helyen mindenütt *Cis Danubiana*-nak írják s 1612-ben készült, ma is meglévő pecsétünkön is ez utóbbi felírás áll. Vagy mert néhány ugyan ezen korból való oklevélben *laskói püspökséget* olvashatunk, feleseréljük-e vele a *baranyai püspökség* nevét? T. E.

² Mind a három levél megvan az idézett jegyzőkönyvben.

kelt levelében készségesen megígérte, hogy ha az Úr akarja, espereseivel együtt elmegy a püspököt választó és felavató zsinatra. Meg kell itt említenem még, hogy egy márczius 1-én kelt levélben, Kanizsai felhívta, leginkább az ő németújvári egyházmegyéjében levő horvát és német ajkú lelkészeket a megjelenésre. Czeglédi Pál pápai lelkész is, mivel ezen egyházmegyének Pathay István püspök eltávozásával nem volt esperese, a négy esperes által kibocsátott zsinati meghívót egy külön levélben ajánlotta a pápai seniorságban levő szerelmes attyafiainak, hogy azt érdemlett tisztelettel vegyék, magukat és hallgatóik közül azokat, a kik kívántatnak, fogyatkozás nélkül hozzá készítsék, a zsinatra összegyűljenek s ott egy szívvel, szeretettel a mi fogyatkozás, hasadás, vagy repedezés esett volna az Úr eklézsiájának külső falain, azt Szentegyházi szolgálatuk szorgalmatosságával helyére orvosolják, az erőtelenekeket vastagítsák, az eltévelyedetteket haza keressék, a dülöfélben levőket szánakozó vállaikkal támogassák s így számadásuk terhes voltát könnyebbitvén, mindenkben az Úr Krisztus dicsőségét keressék.¹

A zsinati meghívók továbbküldéséről s az ott meg nem jelenő lelkészekről az érvényben levő egyházi törvények elég szigorúan rendelkeztek. Amarra nézve az 1612. évi köveskúti canonok IV. cikke úgy intézkedett, hogy „a lelkipásztorok a meghívó leveleket szomszédaikhoz igen hamar és szorgalmasan átküldjék; hogy senki ürügyül ne hozhassa fel, miszerint az hozzá nem jutott el s ne akarják, hogy egyenként nappal kapják meg. Mert ha valaki tovább nem küldi és visszatartja, az ellenszegülésért a távol maradók helyett három forintot fizet“. Ezekre vonatkozólag pedig a XII. cikkben azt olvassuk, hogy: „az egyházaknak azon lelkipásztorai, a kik a zsinatokról meggondolatlanul s minden igaz ok nélkül elmaradnak és az egyház közösségéből magukat elvonják: az esperesek ugyan hat, a többiek pedig három forint pénzbírságra büntetessenek. Ha másodszor is megtennék, kétannyit fizessenek: a kik pedig harmadszor is megkísértenék, hivatalukból elmozdittassanak.“²

Elérkezett végre 1629 márczius 17. a zsinat határnapja, melyen szép számmal sereglettek össze lelkészek és világiak egyiránt. Névsorukat két indokból tartottam szükségesnek közölni. Egyik az, hogy áttekinthető képet nyujtsak vele a du-

¹ Mind az öt levél ugyanott.

² Egykorú latin szövegük a dunántúli reform. egyházkerület levéltárában.

nántúli reform. egyházkerület azon időbeli kiterjedéséről, egyházmegyékbe való beosztásáról, a másik pedig ebből következik, hogy bizonyítani lehessen vele akkor fennállott egyházainkat, s ezek egyenként megnevezhessék lelkipásztoraikat. Forrásom hiteles, a zsinat eredeti jegyzőkönyve,¹ mely szerint jelen voltak:

A felső-dunamelléki egyházkerületből: *Samarjai Máté* János püspök, halászi-i *Magyari Ág Jakab* esperes, révkomáromi, szenci *Szijjártó Lukács* esperes, samarjai lelkészek.

A dunántúli egyházkerület veszprémi egyházmegyéjéből: Tolnai István esperes csopaki, Gál Imre alesperes veszprémi, Kőszegi Molnár Mátyás presbyter pécselyi, Rosos Nagy Ambrus presbyter felső-őrsi Vezekényi Balázs alsó-őrsi, Vácz András szentgáli, Solti Benedek kajári, Maklári Mátyás monoszlói, Rozgonyi Király György papkeszi-i, Barsi Gergely — —, Karancsi Mihály szárberényi, Szent Istváni Mihály kádártai, Tejedi Márton berhidai, Székely Péter barnagi lelkészek.

A pápai egyházmegyéből: Czeglédi Pál pápai lelkész, mint az esperességgel megbízott, alesperes tápi, Kötél Miklós csöglei, Német Mihály cseszneki, Szalay Balázs csetényi, Sukorói István dudari, Laki Péter lázi, Váradi János ászári, Muraközi Mihály szentmiklósi, Körmendi Péter szerecseni, Boldi János görzsönyi, Körmendi György nyárádi, Rakonovius Mihály nórápi, Herczeg Benedek kupi lelkészek. Gyöngyösi Sári István a pápai iskola rektora, Szeli György ugyanazon iskolának kiérdemült rektora, Horrai Péter a pápai iskola növendéke, Tolnai Borbély Gergely ugyanazon iskola növendéke, Keresztúri Mihály mező-őrsi, Győrvári István mezőlaki, Ludányi György padragi lelkészek.

A vépi egyházmegyéből: Szilágyi István esperes vépi, Szombathelyi B. István alesperes köveskúti, Szili F. János presbyter büi, Latinidesz Jakab polyányi, Maráczai Nagy Balázs szentlőrinczi kiérdemült lelkész és N. N. a büi iskola rektora.

A németújvári egyházmegyéből: Kanizsai Pálfi János esperes németújvári, Szentgyörgyi János alesperes körmendi lelkészek, Domjáni Ferencz a körmendi iskola rektora. Muraközi Márton Alsó-Lendva körül levő szentmiklósi, Domjáni Mihály presbyter martiánczi, Korczmaricz Mihály veleméri, Hodosi Tamás presbyter szentpéterei, Lonkai Pál csákányi, Samarjai L. Máté kardonfalvai, Bakos János presbyter szentmihályi, Rőjtöki János ivánczi, Homoki Lukács szentkirályi, Gyüdi Ventei Jakab felsőöri, Tessinai György inczédi lelkészek, Sze-

¹ Esztergomban, a hercegprimási főegyházmegyei könyvtár kéziratában.

remlei János a németújvári iskola rektora. *Német lelkészek*: Streimi Graul Ernő, Berner Péter szentimrei, Seffler János szentkereszti, Petrasecs Dénes szenteleki, Molnár Mátyás háresdorfi, Schinkler Farkas kemétei lelkészek.

A kiskomáromi egyházmegyéből: Bereczki Péter esperes nárai, Tötösi György galamboki, maráczai Nagy Balázs presbyter szentgróti lelkészek.

A jegyzőkönyvben összegezve is van a névsor: felső-dunamellékről jelen volt 3 lelkész, a mi egyházkerületünkben 49, továbbá 6 német, 1 horvát ajkú és 5 iskola rektora, de tévedésből 63-ra van összeadva 64 helyett. Ezeken kívül jelen voltak a következő egyházak képviselői: *Veszprémből* Szente István vajda, *Pápáról* Felső Balázs és Sándor István urak, *Vépről* Horváth György, *Nagy-Unyomból* Kun Boldizsár úr és Hölgye Imre, *Szent-Lőrinczről* Polyányi Lőrincz, Polyányi Zsigmond, Kanczer Mátyás és Kevi Miklós urak, *Rádóczról* Györffi István úr a gondnokkal, *Hollósról* Baranyai János bíró a gondnokkal, a *kajdai, büi, polyányi* egyházak követei: *Szezsődről* Szezsődi István és Szezsődi János urak, *Németújvárról* Rajki Imre és Falusi Boldizsár urak, *Felső-Eőrből* Tornyos Lénárt úr, *Csákányból* Literati András a gondnokkal, *Gosztontyból* Kaszás Balázs, *Szentmihályról* Kukkor György gondnok. Összesen 29, tehát egyháziak és világiak együtt 90-en voltak jelen a zsinaton kerületünkben.

De hogy a kép teljes legyen, felsorolom itt a távollevőket és a lelkész nélkül levő egyházakat is. Nem jelentek meg a *veszprémi egyházmegyéből*: Mozsonyi Márton vámosi, Borsai Bálint sólyi, Vépi Imre fülei lelkészek. Kajár városon túl, a mai külsősomogyi egyházmegyében levő összes lelkészek távol voltak, mivel — mint a jegyzőkönyv mondja — a török hódoltságban levén, nem jelenhettek meg. Ime itt van a dunántúli kerülettől való elválás valódi oka, mely ez után csakhamar, még ezen évben megtörtént.

A pápai egyházmegyéből távol voltak: Szerdahelyi Izsák presbyter tapolczafői, Tétényi Mihály polyányi, Teli Dávid szemerei lelkészek. *A németújvári egyházmegyéből*: Hidegkúti Mihály turniszcai, Dankóczi Miklós bagoni, Bosáni György laki, Hodosi István hodosi, Jobbágy István boldogasszony falvai, Nemes Mihály mileji lelkészek. *A kiskomáromi egyházmegyéből* a szentgróti és galamboki lelkészekon kívül senki sem jelenhetett meg, éppen azért, hogy Somogyra is nagyobb fény derüljön, hátrább közölni fogok egy teljes kimutatást, mely öt évvel későbből kelt. *A horvát ajkúak* közül nem jelentek meg: Sutak Mátyás rohonczi, Veniczei János csémi,

Kelcz Mihály nárdai, Szakszó Márton pusztaszentmihályi lelkészek; a *német ajkúak*, a fent megnevezett hatot kivéve, mind távol voltak. Lang Farkas rohonczi levélben mentette ki magát, valamint Iserhoffer Zsigmond kaltempruni is, míg az öreg Lázár szentmihályi azt mondta, hogy kálvinisták zsinatán jó lelkiismerettel jelen lenni nem tud, Winter Vilmos pedig hidegleléssel mentegette magát. Nem volt lelkészük a *németújvári* egyházmegyében a dobronoki, nemtei, szentgyörgyvölgyi, szölcei, gyarmati, szentmiklósi, szentgróti, a *vépi egyházmegyében* a szecsödi, hollósi, rádóczi, kajdi, dozmati és szentlőrinczi egyházaknak. Ez utóbbiak a zsinaton megjelent követeik által, mindannyian lelkészt kértek. A somogyi egyházmegét kivén, 89 anyaegyház volt tehát ekkor a dunántúli egyházkerületben.

A zsinatra összesereglettek a körmendi egyház templomában összegyülekezvén, a könyörgés végződttével a bevett szokás szerint az ily alkalommal énekelni szokott „Jövel szentlélek” kezdetű himnust elénekelték, mely után Tolnai István csopaki lelkész az esperesek nevében beszélni kezdett, s azok meggyezéséből felkérte Gál Imre veszprémi alesperest, hogy mindnyájuk nevében adná elő a zsinat összehívásának okait és célját, a ki, miután magát röviden mentegette volna, a szószerkebe felment és ékesszólással előadta, hogy a zsinat összehívására nem csupán azon szabály adott alkalmat, hogy azt évenként legalább egyszer össze kell hívni, hanem azon ok, hogy Pathay István helyébe püspököt választanak, mivel ő kerületünkől végsőképpen eltávozott, mely munkára kérte a szentlélek segédelmét s a szószerkeből lejtött.

Ekkor Tolnai István esperes ismét felállott s beszédében azon kérdést vetette fel, hogy mivel Pathay István még él s a kellő formaságok megtartásával püspökségéről nem mondott le, vajjon meg kell és meg lehet-e törvény szerint annak utódját választani s fel lehet-e azt szentelni, minthogy ha csak meg nem halt, vagy törvényesen le nem tétetett, helyébe senki nem léphet?

Ezen kérdést élénk és sokáig tartó vitatkozás követte, melynek végeredménye az lett, hogy az egész gyűlésen az összes jelenvoltak, lelkészek és világiak egyértelemmel a választás megejtése mellett határoztak. S mikor Tolnai hallható szóval az egész gyűléstől háromszor egymásután megkérdezte, hogy nyilatkozzanak arra nézve, akarják-e mindnyájan és egyenként az új püspököt megválasztani és felszenteltetni? háromszor válaszoltak mindnyájan és egyenként, hogy ezt akarják és kérik.

Az egyértelmű meg hozott határozat után a püspök-választás módjáról tanácskoztak. A lelkészek közül néhányan a régi zsinatok határozatait, néhányan pedig elődeinknek hasonló alkalommal gyakorolni szokott eljárását és szokását óhajtották megtartani s figyelmeztettek azokra. Tetszett végül, hogy a négy esperes: Tolnai István, Bereczki Péter, Kanizsai Pálfi János és Szilágyi István a tanácskozás színhelyéről, a templomból küldessék ki s a négy közül kettő kijelöltetvén, ezek csak a szavazatok összeszámlálása után, a másik kettő pedig azonnal visszatérhet a templomba, szokott helyére. Tolnai és Kanizsai kijelölteknek nyilvánítván, Bereczkit és Szilágyit a templomba visszahívták, a szavazatok összegyűjtésére pedig két kiváló hírű férfit, Magyarai Ág Jakab révkomáromi és Szenczi Szijjártó Lukács samarjai esperest kérték fel, kik az összes jelenlevőknek a jelöltekre adott szavazatait hűséges készséggel összeszedték. Melynek megtörténte után a jelölteket tiszteletteljesen a templomba hívták s a mély csöndben Samarjai János felsődunamelléki püspök, egy jól átgondolt beszédben, Kanizsai Pálfi Jánost a szavazatok többségével megválasztott püspöknek nyilvánította. A ki annak a hivatalnak nehézségét elhárítani óhajtván, egy nem könnyek nélkül való beszédben mentegette magát a gyűlés előtt. Ez a beszéd megérdemelné, hogy szószerint való fordításban egészen közölném, de mivel két ívnel többre nyulik, csak főbb és érdekesebb pontjait mutatom be.

Beszéde kezdetén, a jelenlevők nyíltszívűségére hivatkozott, mindnyájan jól tudják, hogy kicsinyhitű és dadogó beszédű, ilyen küzdterén nem forgolódott, azért fél. De bizik az Urban, a ki felemeli a szegényt a porból; az Isten az, a ki őt már anyjának méhében elválasztotta és kegyelmébe vette; ő az, a ki túl a Dunáról, a révkomáromi hírneves iskolából, ezen dunáninni részre, ennek az egyházkerületnek kőfalain belül behozta, mely, ha jól emlékszük, ezelőtt tizenhét évvel volt. Tény az, hogy 1612 június 16-án, Szentháromság vasárnapját megelőző szombatn történt ez. Ezen idő körül történt, hogy a halhatatlan emlékezetű aggastyán, az evangéliomi igazságnak serény és mind haláláig tántorithatatlan bajnoka, Beythe István úr, a dunántuli egyházaknak püspöke, neki a németújvári egyházban egy közbevetéssel előde, teljes huszonhat esztendeig folytonosan teljesített püspöki hivatala, a Krisztusért való megszámlálhatatlan munka, kimerítő fáradtság s bajvivás után, a harc és küzdelem teréről elhivatott és mennyei karddal ajándékozott meg 1612 május 3-án. Ennek püspöki hivatalába ugyanazon évi június 19-ik napján,

ezen szent presbyteriumnak szavazatával, ebben a templomban választatott meg a kiváló tulajdonságokkal felékesített férfiú Pathay István úr, Batthyáni Ferencz, udvari papja, kinek felszentelésén jelen volt. Nem egyedül jött, magával hozta a révkomári iskolából már amaz égi hazába költözött Angyal Seraphin Pált s azt a pápai iskola rektorává tette. Akkor öt esperese volt ennek az egyházkerületnek. *Alsó-Lyndvai Péter* vépi, *Beythe Imre* körmendi, atyja halála után németújvári, *Perlaki Mártona* Szent-György mellett levő vizlendvai, *Nagy Gáspár* veszprémi és *Soós János* kiskomáromi lelkész. A lelkészi szent hivatalra Pathay avatta fel, ugyanazon évi november 12-én Köveskúton, 9 más szolgatársával együtt, melyen Molnár Albert, a kiváló hírvé hollandi ifjú: Novilius Róbert s a most is köztük levő Szenczi Szijjártó Lukács is jelen volt. Attól kezdve mennyire elváltozott minden, mennyien meghaltak s mennyien léptek helyükbe! Pathay püspöksége alatt össze volt hívva 16 generalis és 8 partialis zsinat. A lelkészi hivatalra felavattattak 106-an. Az ő felavatásán részt vett öt esperes, a földi hazát már mind égivel cserélte fel, egymásután elköltöztek. Legelőször Perlaki 1616-ban, azután Soós János 1617 szeptember 8-án, Lendvai 1619 jún. 19-én, Beythe Imre 1624 márczius 14-én, végre 1627 márczius 6-án Nagy Gáspár is meghalt Szentgróton. Ezek után rátért azon teendők felsorolására, a melyek a püspöki tisztséggel járnak, szép hasonlatokat sorolt elő, majd felkért mindenkit, esperes társait egyenként és névszerint, hogy nehéz, sok gond és fáradsággal járó tiszteben segítsék, majd a bibliából vett idézetekkel (Ézs. 6: 8. II. Móz. 4: 13. Jerem. 1: 5. Mát: 26, 39. Csel. 21: 13.) ismét kijelentette, hogy a püspökséget nem kereste, s bevégezte beszédét, melyet Samarjaival együtt mindenki csodálkozással hallgatott s a megválasztásba beleegyezett. Legyen a mint az Úr akarja, benne veti bizodalját mindenekfelett, az ő fiába a Jézus Krisztusba és a megáldó s megszentelő szentlélekbe; mindegyikre négy-négy megfelelő idézetet hozott fel s magát a szolgálatra felajánlotta.

De feltételei is voltak.

Először is, ha neki — valahonnan tisztességes meghívása lesz és azt el akarja fogadni, a püspöki hivatalról lemond.

Az esperesek törvényesen választassanak, szenteltessenek fel és hivataluk lelkiismeretes teljesítésére esküvéssel köteleztessenek le.

A lelkészek, mindnyájan és egyenként, az új eskümintára szerint, a püspök és az anyaszentegyház iránt leköteltessenek.

A Krisztussal való egyesülésnek jeléül ebben a püspökségben, egymás között mind most, mind az ezután következő zsinatokon, mindnyájan és egyenként úrvacsorával élnek.

Végül hogy a presbyterium, ez a szent tanács, mely 24 tagból áll, állíttassék fel.

Azt hiszem, mondanom sem kell, hogy a zsinat a feltételeket elfogadta és határozati erőre emelte.

Másnap, vagyis márczius 18-án, bőjt harmadik vasárnapján reggel a templomban Samarjai János I. Timóth. 3. alapján a püspök kötelességeiről egyházi beszédet mondott, Kanizsai hivatalba állítását, a lelkipásztoroknak és a népnek nagy tetszésnyilvánításai között ritka ünnepélyességgel véghezvitte. Előbb megkérdezte a hallgatóktól, érthető szóval háromszor: vajjon akarják-e Kanizsai urat a maguk püspökéül felszenteltetni? A kik egyértelemmel háromszor válaszolták: mindnyájan azt akarjuk és kérjük. Ekkor Samarjai János püspök, Kanizsa fejére tette kezeit, az ő két presbyterével, Magyarai Ág Jakab és Szenczi Szijjártó Lukács esperesekkel együtt. A felszentelés után úrvacsoraosztás következett, melylyel a lelkészek és hallgatók legnagyobb része élt s ennek végződésével a templomból, a hideg miatt kimentek, s a presbyteri tanácskozást az iskolában folytatták.

Itt először is Tolnai István csopaki, Szilágyi István vépi, Bereczki Péter unyomi lelkész-esperesek, nyilvánosan megesketettek és tisztségeikben megerősítették. Majd a következő alesperesek és presbyterek választottak. *A veszprémi egyházmegyében:* Gál Imre alesperes; presbyterek: Nagy Ambrus felső-örsi, Kőszegi Molnár Mátyás pécselyi lelkész. *Pápai egyházmegyében:* esperes Czeglédi Pál pápai, alesperes Váczi István tápi, presbyterek: Szerdahelyi Izsák tapolczafői, Pápai Mihály szentmiklósi, Kötél Miklós csöglei lelkész. *A vépi egyházmegyében:* esperes Szilágyi István vépi, alesperes Szombathelyi István köveskúti, presbyter Szili János büi lelkész. *A németújvári egyházmegyében:* alesperes Szentgyörgyi János körmendi, presbyterek: Domjani Mihály martiánczi, Hodosi Tamás szentpéteri lelkész. A kiskomáromi egyházmegyében esperes Bereczki Péter unyomi, alesperes Maráczai Balázs szentgróti lelkész. Tiszteletbeli presbyterek Sári István a pápai, Domjani Ferencz a körmendi iskola rektora. Majd megállapították az esperesek és a lelkipásztorok esküformáját; az utóbbi így hangzott: „Én N. N. a mely hittel megesküdtem Istennek és az ekklezsiának, mikor az egyházi tisztet felvettem: azon hittel fogadom és kezem kiadásával, minden tisztességes dolgokban engedelmességemet ajánlom püspök uramnak és senior

uraimnak“ melylyel a jelenlevők azonnal feleskettettek. Végül galánthai gróf Esterházy Miklós nádornak, özvegy Batthyány Ferenczné, Lobkovitz Poppel Évának, Batthyány Ádámnak, gróf Nádasdy Pál vasmezei főispánnak, alsólendvai Bánffy Kristófnak, Zalavármegye főispánjának és rimaszécsi Széchy Mihálynak Tornavármegye főispánjának, mint patronusoknak, külön-külön irt levélben, az újonnan választott püspököt pártfogásába ajánlották.

Mint láttuk, 29 világi tag volt jelen a zsinaton, a kik a püspökválasztásban résztvettek. A meghívókban a patronusokat és a nagyobb gyülekezeteket felhívták szintén a szavazatadásra. Berencsi Mihály nagyvázsonyi vajda márcz. 12-iki levelében tudatta a körmendi zsinatra egybegyültekkel, hogy püspökválasztó szavazatát Kanizsaira adja. Egy másik patronus, Hagymási Kristóf Szentgrótról, márcz. 13-iki levelében azt irta, hogy a püspökválasztásra nézve Maráczai Balázs prédikátor át fogja adni üzenetét. Az egyházak közül csupán a német-újról maradt emlékezet, melynek nevében Farkas János, Beer Benedek és Lusajkovics Dávid márcz. 16. levelükben így irtak a zsinatra: „minthogy kegyelmek azt kívánja, hogy ilyen közönséges jó igyekezetben, Isten tisztességére néző dologban, úgymint a püspökválasztásban, a melyért most legkiváltképpen kegyelmek összegyült, az apostolok idejebeli régi dicséretes szokás szerint, mi is hallgató renden valók, a mi tetszésünket jelentsük, és mi is vocsot mondjunk, abból a kegyelmek kívánsága minekünk noha igen tetszik, de mint egyéb lelkünk javára néző dologban, úgy ebben is valakinek személyének ezen fent hivatalra való választására, az Isten lelke a kegyelmek szívet hajtogatja és vezérli, mi is azon megnyugszunk; és azt a személyt püspökül beveszszük, böcsülni és hallgatni Isten segítségéből igyekezünk. De mégis mind azáltal, ha ugyan úgy kell lenni, hogy mi is vocsot mondjunk: mindnyájunknak, a kik a németujvári kicsiny gyülekezetben vagyunk, a mi igaz lelkünk ismeretiből a mi vocsunk az, hogy arra a hivatalra a mi lelki tanítónk, *János prédikátor urunk* választassék meg, melynek hogy úgy kellettessék lenni, elegendő okait a mi előszámlálásunk nélkül is, kegyelmek által érti és jól tudja.“ Majd kéri a zsinatot, hogy Kanizsait tovább is náluk hagyja, s így folytatják: igaz, hogy gyülekezetük nem sok tagból áll, de mindazáltal a Rábán innen, a tekintet legkiváltképpen erre van, úgy hogy a mi emberi életünk szerint, a Rábán belől, a mi keresztyén vallásunkon levő gyülekezeteknek, nagyobb részint, Isten után mind megmaradása, mind romlása ennek megmaradásához látszik köttettnék lenni,

úgy hogy míg az Úr Istennek jó akaratjából kegyelmek gondviselése által, a Rábán belől, ezen kicsiny gyülekezetben, a mi keresztyén vallásunknak, az Isten igéje szerint való prédikálásának zászlója itt fenn lobog: addig az itt körüllevő több eklézsiák is biztathatják magukat, de ha ennek valami bontakozása s lejárása érkezik, a többiek is méltán félhetnek, hogy reájuk is hasonló sors várakozik.¹ Szavazatukat a zsinat bizonyára figyelembe vette, s a németújváriak azon kérelmét is teljesítette, hogy Kanizsait tovább is náluk hagyta.

Az új püspök nagy buzgósággal munkához kezdett. Tisztelői közül Kanizsai Mihály nagyszombati lelkész jún. 7-én kelt levelében üdvözölte és sok szerencsét kívánt püspöki tisztehez; valamint pécseli Király Imre érsekújvári lelkész, heidelbergi tanulótársa is szeretetteljes melegséggel üdvözölte jún. 10-iki levelében.² S készülődött a jún. 19-ére összehívott pápai zsinatra, melyen, miután nyolcz ifjú lelkészt, névszerint Domjáni Ferenczet a szentlőrinczi, Csók Imrét a tápszentmiklósi, Zarkóczi Sámuel a szecsődi, Hidvégi Mihályt a a hollósi, Csótár Istvánt a szentgyörgyvölgyi, Fejes Istvánt a szerecseni, Hajgató Andrást a gyimóti és Sallai Pétert a rádóczyi egyház lelkészi szolgálatára felavatott: számba vette a felügyeletére bizott gyülekezeteket és iskolákat, mely fényes eredményre vezetett, mert 30-al emelte az anyaegházak számát. Az 1629. évi fenti névsor tehát így módosul:

Veszprémi egyházmegye: Vöröstó: lelkész Székely Péter, Vilonyán Szentistváni Mihály, Ósiben Szendi János. Mór. Szentgyörgyön Havasi István, Ladányban Buzás Ferencz, Lepényben Márkus György, Enyém Fokszabadi. Kencsén Szerdahelyi Balázs, Füreden Vas Gergely. Nincs lelkésze Tótvázsöny és Csajágnak. Az ellenkezőktől elfoglaltatott Nagyvázsöny és Csurgó. Iskola van Veszprémben, Pécselyen, Vámonsón, Kajáron, Berhidán. Lelkész van 26 egyházban, nincs 2-ben.
Pápai egyházmegye: Gyimóton Hajgató András, Rédén Királyfalvai Mihály, Kéttornyulakon Körmendi Péter. Lelkész van 21 egyházban, nincs Tamásin, Láziban, Csetényen, Takácsiban. Az ellenkezők által elfoglaltatott Ugód, Patony, Tés, Bánk, Ság, Fölpécz, Gyömöre, Tét, Móriczhida, Vaszar, Dobrony, Kerta, Noszlop. Iskola van Pápan és Tápon. A *vépi* egyházmegyében nincs változás, iskola van a búi, köveskúti és szentlőrinczi egyházban. Lelkész van 8, nincs 3 helyen. A *német-*

¹ Mind a három levél ugyanott.

² Ugyanott.

újvári egyházmegyében anyaegyház 15, ezeknek lelkészük is van, nincs 5 helyen; *horvátajkú* anyaegyház 5: Pusztaszent-Mihály, Inczéd, Csém, Rohonc, Náda; *német* ajkú 17: Szent-Jakab, Szent-Forrás, Szent-Inre, Szent-Kereszt, Czajling, Kukmer, Hidegkút, Szent-Anna, Szent-Alexics, Szent-Mihály, Haresdorf, Camete, Kethel, Slajning, Hodász, Regnicz, Purg. Iskola van Németújváron, Körmenden és Szent-Péteren. A Mura és Rába közt nincs lelkész Csesztregen, Szent-Mislón, Kápolnásfalván, Rákoson, Gyarmaton, Szigeten. Az ellenkezőktől elfoglaltatott Nempte, Szemence, Szölcze. Tehát a belső-somogyi egyházmegyét ide nem számítva, 112 anyaegyház volt ekkor a dunántúli egyházkerületben.

Kanizsai gonddal örködött egyházkerülete felett, nem kerülte el figyelmét semmi, bizalmasai értesítették, ha baj volt, s ő ott volt mindjárt tanácsos, segélyvel, pártfogással s megtett mindent, a mit csak tehetett, hogy egy is a gondjaira bízottak közül el ne vesszen. Mikor arról értesült, hogy a gosztonyiak, jóllehet, mint leányegyház tartoztak Rábászent-Mihályhoz, hol mindig helv. hitvallású lelkész volt, mégis ők az anyaegyházban, minden egyházi forum mellőzésével, a református lelkészt meg akarják állomásától fosztani, s ág. evangélikust vittek be vármegyei támogatással: 1629. decz. 1-jei levelében erélyes hangon tiltakozott Vas vármegye törvényhatósága előtt, ezen eljárás ellen, de egyúttal szeretetteljes tanácsot is adott: kövessék egyéb vegyes eklézsiák példáját. Mint például a *győri* evangélikus vitézlő sereg között való evangélikus eklézsiá, rész szerint augustana, rész szerint helv. confessión levő tagokból áll, mindazonáltal holott az augustana confessió ott előbb való és gyökeresb, a helveticusok az augustanusokkal, az augustana confessión levő predikátor tartásban consensualnak és egyiránt fizetnek s a predikációra bejárnak, noha máshova járnak communicálni. *Pápán is úgy nagyon*, vannak augustana confessión levő keresztények, de mivelhogy többen vannak a helvetica confessión, ezért a többivel nem vonnak ujjat, hanem a helveticus tanítónak tartásában consensualnak, a predikációra eljárnak és egyiránt fizetnek, noha máshova járnak communicálni. De szigorú is volt. Mikor arról értesült, hogy Muraközi György kiskomáromi lelkész a szigetvári török agával levelezett, azonnal felkérte Sárkány István kiskomáromi főkapitányt, hogy börtönbe vesse. Pedig azt kérte a jámbor az agától, hogy a lábodi lelkészt, valami csalat, másképpen Szobi Györgyöt, mivel azt tanítja, hogy a lisztből lett, vas között sült kenyér habja imádando, hogy Isten legyen, tiltsa ki falujából. Mivel

Heves-Iváni Orbán egresi és Bethóti Márton szentmiklósi lelkészek nemcsak maguk nem engedelmeskedtek, hanem másokat is azzal fenyegettek, hogy ha Kanizsai zsinatjaira feljárnak, bevádolja őket a török bégnek: 1632. május 16-án tudatta velük, hogy észre térjenek, mert találók, úgymond, Kis-Komáromban olyakat, a kik véletlenül titeket felvegyenek és felhozzanak oly büntetésre, melynek ize szájakokban marad.¹

¹ Leveli ugyanott.

Thury Etele.

T Á R C Z A.

SZÁKI JÁNOS EKELI PREDIKÁTOR HÁROMSZOROS MEGKÍNZATÁSA ÉS MEGÉGETTETÉSE KOMÁROMBAN.

1672 szeptember 1.

(Felolvastatott a pesti ev. ref. egyházmegye Váczhartyánban 1903 június 9-én tartott lelkeszi értekezletén.)

A régibb és újabbkori egyháztörténelmi művek majdnem kivétel nélkül megemlékeznek egy kálvinista predikátornak Komáromban történt megégettetéséről.

De csakis hogy megemlékeznek arról.

A mit a szerencsétlen predikátornak kortársai, a gályarab *Kocsi Csergő Bálint*¹ és *Otrokocsi Foris Ferencz*² csak futólag s *Heidegger* zürichi tanár³ egy kissé körülményesebben emlékezetben hagytak: azt a keveset ismétlik a későbbi írók, nagyrészt szóról-szóra.

Ember Pál az egyetlen, a ki bővebben érdeklődve az eset iránt, az égetésnek részletéről is megtudott és irt vala-

¹ „Hoffkirker Comaromii praecedenti Anno Joannem *Balci* Ministrum Ecclesiae Ekeliensem combussit,“ *Kocsi Cs. Bálint* önéletrajza. 1676. Sárospataki Füzetek 1863. évi folyam. 386—395. lap.

² „Taceo hic Joannem *Szaki*, Ekliensem Pastorem et fidissimum Christi per omnes cruciatus Martyrem Ao 1671 die 1. Septembr. flammis Comarini consumptum; — cujus innocentiam Orbis Christianus didicit ex Gravaminibus S. C. Majestati, per Statum Evangelicum Ao 1681 sub Diaeta Sempronensi exhibitis“. *Otrokocsi F. F.* „Apocalyptica Tuba Quinta. Amst. 1690. pag. 63. Előszó. Ugyanezt szóról-szóra *Ember Pál*: Hist. ref. Eccl. 444. 1.

³ „Ecclesiae Reformatae Eccliensis Pastor Johannes *Baki*, una cum vidua Laurencii Surii, Ecclesiae quondam Comariensis Ministri, ille vivicomburio, haec gladio Comarini vitam finierunt“. *Heidegger*: „Historia Papatus“. Amst. 1684. pag. 487. Ugyanezt szóról-szóra a „Hist. Diplomatica“. 1710. 72. 1. (A *Baki* név mindkettőnél sajtóhiba éppen úgy, mint néhány sorral előbb *Szenicenses* helyett a *Benizenses*.) *Bod P.*: Hist. Hung. Ecclesibstica II.: 44.

mit;¹ de az a kis részlet oly borzalmas, hogy ámbár ama korban az inquisitio máglyái még egyre lángoltak és a vallatási kamrák kinzó szerszámai teljes működésben voltak: mindazáltal mégis alig tudjuk elhinni, hogy valóban megtörtént és akként történt volna az eset, a mint Ember Pál följegyezte. Akadtak is írók, a kik az egészét csak a római katolikusok befekettetésére koholt mesének állíták.

Pedig valóban megtörtént s még annál is több borzalmasságok kíséretében, a miket a halhatatlan emlékü egyháztörténetíró egy szavahihető komáromi civis előadása után elbeszél.

És el kell hinnünk, mert nemcsak kétségtelen adatok bizonyítják, hanem egykorú kéz, egy gályarabságra ítelt s a martyromság kinjait átszenvedett hitvallónak rajza képen is megörökíté a borzalmas esetet.² S nem is egyetlen az, hanem csak egy a sok közül, csak egy kiszakított lap ama *gyász-évtized* történetéből,³ midőn a hazafiság hazug dicsfényével övedzett magyar r. kath. főpapság olthatatlan gyűlölete és az egyeduralomra törekvő osztrák kormány önkénye együtt fojtogatá és törekedett kiölni az egymást ikertestvér gyanánt hiven és nemesen támogató alkotmányos és evangéliomi szabadságot.

Ugyanazért, midőn amaz esetet a rendelkezésekre álló adatok és okmányok után bővebb világitásba helyezni akarom: ezt csakis a magyar szabadság és prot. egyház megpróbáltatása legsötétebb korszakának — mint gyászkeretnek — érintésével tehetem.

*

A magyarföldi refomatio máglyák fényénel indult és haladt előre. Perényi Imre nádor — Mátyás és II. Ulászló

¹ Johannes Száki . . . flammis Comaromini consumtus est. Cujus detonso vertici, dum fervens plumbum affunderetur, Jesuita adstans et omnes ejus cruciatus procurans, dicebat urgendo licetorem; „Affunde sacrum ejus capiti oleum, dignus enim est tali unguento“. Tela quoque Sulphure ac Pice tincta, et ejus nudo corpore incensa, eundem Martyrem ustulatum fuisse, antequam integre flammis traderetur“. Ember Pál id. m.

² Joh. Simonides: „Galleria omnia Sanctorum“. 85. lap II. rész VI-dik kép. Kézirat kézirajzokkal a m. n. muzeumban. A VI-dik kép czime latinul: „Egy predikatornak Komáromban háromszoros megkínzása és megégettetése“

³ Ministri evangelici, prout et scholarum Rectores, sub variis praetextibus omnibus substantiis per nonnullos Praelatos, Magnates, Capitulares, Plebanos, Jesuitas emuncti, post e Parochiis pulsati, capti, compedibus stricti, extra Regnum abducti, *nonnulli parietibus et humo, catenis et ferro onerati, in formam crucis alligati ac affixi*, alii ad instar Turcicorum captivorum percussi; *unus etiam post Carnificis trinarium torturam vivus combustus*“, panaszojják az ev. Rendek 1681 jún. 22-én I. Leopoldhoz beadott Memorialéjükban.

királyoknak az eretnek hussitákat élet- és jószágvesztéssel sújtó törvényeire támaszkodva — a Luther tanait és iratait Budán nyilván terjesztők közül már 1518-ban három embert égettetett meg; s majd példájára a lutheránus kegyetlen dögvész ellen erősen mennydörgő Verbőczy István is saját jószágán a reformationnak nyolcz hivat végeztette ki tűzhalállal; mindazáltal mégis napról-napra nagyobb erővel terjedt az új tan.¹ Minélfogva iszonyú eljárásukat nemcsak szentesítette, hanem folyósította is az 1525-ik évi rákosi országgyűlés, parancsolván a IV. törvényczikkben, hogy *„minden lutheránusok irtásának ki az országból s bárhol találtatnak, nemcsak egyházi, hanem világi személyek által is szabadon megfogassanak és megégettessenek“*. A kegyetlen törvény gyorsan meghozta sűrű áldozatait. Egymásután gyúltak fel a máglyák Budán, Pozsonyban, Zólyom közelében, a dobronyi vár alatt, Beszterczen, Libetbányán és egyébütt, s lángoltak a mohácsi vésznapig. De azért mégis csak terjedt az új tan.

A mohácsi mezőn elhullott püspökök kiömlött vére eloltotta a máglyák tűzét, de csak egy időre. A reformationnak rohamos terjedése pedig több mint félszázadon át hatályon kívül helyezte az eretnek-égető törvényt, de elfeledtetni s annyival inkább törvénykönyvünkől kitörölni nem bírta. Ott függött az folyvást az evangéliomi keresztyének feje fölött, mint damoklesi kard, csek egy hajszálon; s Rudolfnak, a ki saját vallomása szerint *„semmit sem óhajtott buzgóbban, mint ezen országból az istentelen eretnekségek kiirtását és az orthodox kath. vallásnak megszüldítését“*, a mily könnyű volt ezt a hajszálat az 1604-ik évi országgyűlés t.-czikkei közé ravaszönkéntényűleg becsempészett toldalékkal elszakítani: éppen oly kevésé sikerült azt a hitvédő Bocskai, Bethlen és Rákóczi győzedelmes kardjának újra összebogozni és megerősíteni. Hiába hullott a dicső békekötéseket kivívó magyar hugonották vére majd félszázadon át, — hiába hangzottak el a királyi szent eskük a vallásszabadság oltárán, — hiába hozattak az azt biztosító törvények: nem ezek, hanem a lutheránusok kiirtását parancsoló rákosi törvény jutott nagyobb és nagyobb érvényre s alkalmaztatott mind szertelenebbül úgy az egyházi, mint a világi személyek által.

¹ „Eodem Anno (1518) Lutteriana ad Hungariam descenderat per scribas seminando et per Curiales, qui jam publice publicabant Bude. Palatinus tres fecit comburere. Inde Stephanus Werbőci in possessione sua octo urere preceperat; et tamen in dies melius crescebat“. Szerémi Gy.: „Emlékirat“. Magyar tört. emlékek. I. 76 lap.

Lippai György primás nemcsak gyakorizben mondá, hogy *nem akar látni zugot sem az országban, hol a protestánsok bizton lehessenek*, hanem a szerint cselekedett is, még pedig éppen a vallásszabadságot biztosító linzi békekötés örömapjaiban, a midőn a predikátorokat az egész Csallóközből kiüldözte. S példájára a főurak, a prot. egyház és vallás hajdan erős oszlopainak rang és kincsért könnyen hittagadóvá lett utódai, saját uradalmaikban rendre foglalták el az evang. templomokat s kényszerítették erőszakkal jobbágyaikat a pápista vallás elfogadására, miközben, ki tudná elmondani, hány szegény predikátor szenvedett hithű híveivel martyromságot. Az üldözött és sanyargatott protestánsok keserves panasza folyvást szaporodva hangzott az országgyűléseken s a trón zsámolyánál, és folyvást kevésbé hallgattatott meg.

S hogy a keserű pohár csordultig teljen az evang. vallás hívei kezében: jött a Wesselényi-féle összeesküvés a Rákóczi-féle fölkeléssel. Mindkettőnek célja az elnyomott nemzet során való javítás, a magyar alkotmány visszaállítása volt; — kezdeményezői pedig egytől-egyig hittagadókból lett erős pápisták, dühös protestáns-gyűlölők és üldözők, s köztük maga az ország primása, Lippai György is, az egyetlen magyar főpap negyedfélszáz év alatt, ki a Habsburgoktól elfordulva együtt érzett nemzetével. Az együttérés nagy maga-megerőltetésére kerülhetett, hamar bele is halt.

Tudjuk miként végződött az összeesküvés és fölkelés. A főbb vezéreknek feje hullott porba; de iszonyúan meg kellett szenvedni a mozgalomba erővel belesodort protestánsoknak is. A mozgalom elnyomása kedvező alkalmul mutatkozott a r. kath. religiónak promotiójára, és soha inkább arcátlanabban és rettenetesebb módon nem újított fel s valósított a farkas és bárány meséje, mint ekkor. A klérusnak könnyű volt vallási színezetet adni a kizárólag politikai célokból gerjesztett tűznek, s látván, hogy az egységes állam diadalát a r. kath. vallás győzelmével azonosítani akaró császári nagyravágyó politika pártját fogja s a német katonák most már rendelkezésére állanak: nem késett a jó alkalmatosságot felhasználni s ha lehet, ama tűznek parazsán hamvasztani el a magyar alkotmányos szabadság utolsó védvárát, a protestantismust. A világi urak a nemzet-pusztító szörnyű munkában egészen a papság nyomán és kedvére jártak, és ott, hol vallási kérdésekről, a kath. hit előmozdításáról volt szó, az ország ellenkező törvényeit vagy elesavarták vagy készséggel mellőzték, nem emlékeztén meg Zrínyi Miklós a költő mondásáról, hogy

*a protestánsok szabadsága és az ország szabadsága egy alapon sarkallik.*¹

Most már nyíltan és általánosan hangoztatott jelszó lett a rákosi törvény: „*Minden lutheránusok irtassanak ki az országból, s bárhol találtak, nemcsak egyházi, hanem világi személyek által is szabadon megfogassanak*“. Az eddig csak szórványos üldözés és pusztítás az 1672. év márczius közepén már az egész országra kiterjesztett, és következett Magyarország történelmének a legsötétebb korszaka: *a gyász évtized*. Gyalázatos vádaskodások, törvénytelen tömeges elfogatások, irtózatok zaklatások s kegyetlenségek korszaka volt ez. Hit-hagyás árán mindenféle ocsmány bűn bocsánatot nyert, ellenben az eretnokség a leggyalázatosabb vádakra adott alkalmat. Egyeseknek és megyéknek közbenjárása, könyörgése az ártatlanok mellett haszontalan volt. A törvényre való hivatkozásra gúnykacaj volt a válasz.

S hogysisne, midőn a törvényt éppen annak leghivatottabb és főbb őrei tiporták lábbal.²

Szelepcsényi György primás földesúri hatalmával visszaélve, saját uradalmában pusztította az evang. egyházakat, üzte el a predikátorokat s tett 40,000 protestánst pápistává. Szathmár- és Zemplénmegyékben a jászói prépost Szepesi István, Abauj-Torna- és Sárosmegyében, mely utóbbinak lakossága ekkor még nagyobb részint magyar s vegyesen ágostai és helvéthitű volt, Szegedi Ferencz egri püspök és kanonokja Kolozsváry Imre, a Szepességen Bársony György váradi püspök és szepesi nagy-prépost, Pozsonymegyében Kolonics és Pongrácz György váczai püspök német katonák segélyével szedték el a protestánsok templomait és iskoláit, s üldözték el az Ő Felsége ellen „*ugató*“ predikátorokat.³

Győr- és Komárommegyét Széchenyi György kalocsai érsek járta be — mint királyi biztos — horvát zsoldosokkal, s ekkor és az ő főszereplése mellett játszódott le az a borzalmas tragédia, mely felolvasásom tulajdonképeni tárgyát képezi. Széchenyi ugyanis a győri, tatai s a környékbeli egyházak feldulása után a Csallóköz szemefényének tartott s állandóan két predikátorral bíró *komáromi* népes és virágzó egyházra keríté a sort, s *Csúzi Cseh Jakab* és *Szundy István* kalvinista predikátorokat a lutheránusokéval együtt lakásaikból kihányatván, az evangélikusoknak a mostani Sz. János piarcon

¹ Pauler: Wesselényi összeesküvése. II.: 237—238.

² Zsilinszky M. Országgyűlések vallásügyi tárgyalásai III. k. 352. lap.

³ Szegedi J. Szelepcsényinek, Kassáról. Pauler id. m. 238 l.

s a helvéthitűeknek a barátok temploma helyén, Fúró János házának általellenében álló templomait próbálta hatalmába keríteni.¹ A foglalás azonban nem történhetett meg zenebona nélkül. A kevesebb számú lutheránusok megadták ugyan magukat egyszerre a sorsnak: de a reformátusok elszántan keltek saját költségükön épített templomuk védelmére. De hasztalan volt az ellentállás, mert Széchenyi érsek Hoffkirchen várparancsnok által támogatva *militare nagy brachiummal* támadván rájuk: templomuk, iskolájuk, parochiális és egyéb épületeiktől erőszakkal megfosztotta őket; s ezeken kívül kegyes alapítványaik, clenodiumaik, hittel közreadott pénzeik is elvételvé, minden vagyonuk Thordai Ignác jezsuita páternek adattak át Széchenyi György által.²

A jezsuiták azonban nem sokáig örvendhettek a gazdag zsákmánynak, mert még ugyanazon év június havában az elfoglalt épületek, a Szent János templommal együtt lángok martaléki lőnek. A gyújtás gyanúja a mindenüktől megfosztott s a jezsuiták által szivtelenül zaklatott protestánsokra s különösen a kálvinistákra esett; ennél fogva Hoffkirchen várparancsnok a még folyvást helyben tartózkodó predikátorokat a városból kiűzette,³ halálos büntetéssel fenyegetvén őket, ha valaha Komárom város területére lépnének, s egyszermind a szokásos dobszó mellett publikáltatta, hogy ezentúl minden akatholikusnak, főként pedig predikátornak bebörtönzés és egyéb hatalmában álló büntetés, sőt még életvesztés terhe alatt is megtiltatik a városba titkon bejövetel.⁴

De a kemény tilalom és fenyegetés nem gátolta meg újabb tüzeknek támadását. Egymásután még négy ízben történt gyújtás s e közben a Szent János templom közelében némelyek szerint 28,⁵ a pozsonyi vértörvényszéknek a predikátorok ellen felfújt vádpontja szerint pedig 200 ház hamvasztatott el; sőt a halálig elkeseredettek még ezzel sem érték be, hanem a jezsuiták rendházát is fel akarták gyújtani s állítólag magát a várat is ruinálni.⁶ E czélból közel a rendházhoz

¹ Tanu-kihallgatási jegyzőkönyv a dunam. egyházkerület levéltárában. K. i—u köteg.

² Species facti. U. ott.

³ „Werde die Predicanten vom Comárom vertrieben, wille sie mit ihre Complicibus die Kirche der St. Johannis Christosti sambt drei stube und andere benachtbahren hausen 5-mahl in dem brand gestellet“. Jezsuiták naplója az egyetemi könyvtárban.

⁴ Ugyanez.

⁵ Révkomáromi kis gymnasium értesítője. 1883 84.

⁶ 61-dik vádpont: „Quod Comoromiense fortalium ruinare volentes, tempore quo ventus illuc ferebat, oppidum accenderint, ducentis domi-

a vár árkában gyújtószereket helyeztek el, a melyek már izzásban is voltak, a mikor felfedeztettek.

A gyújtószerek elhelyezői, egy vén banya s majd később büntársa, egy 18 éves legény elfogatván, ezek a kintpadra vonatás gyötrelmei közt azt vallották, hogy a városban duló legutóbbi tüzeknek értelmi szerzője egy, a Csallóközben, Komáromtól nem messze lakó kálvinista predikátor volt, a ki pénzt adott egy, a városban élő öreg predikátornénak, Sári S. Lőrincz¹ volt komáromi predikátor özvegyének, hogy azon gyujtogatókat fogadjon. Sikerült is neki egy r. kath. vallású katonát megvesztegetni, a ki gyújtószereket, taplót, puskaport és kénkövet szerzett.²

Könnyen elhíhető, hogy az említett tüzek gerjesztésénél a protestánsok keze dolgozott, készek lévén még saját nagy pusztulásuk árán is kipusztítani a városból a jezsuitákat, a kik az ő igaz örökükbe erőszakkal beültek s ráadásul még háborgatták is őket. De ha a vallomást alaposan átgondoljuk: azt kell mondanunk, hogy az csak a kínos vallatásnak czélzatosan irányított eredménye volt. Mert egy távollakó s közvetlenül nem is érdekelt egyén ugyan miért vállalkozott volna arra, hogy a komáromi kálvinistákért bosszút álljon? Egy szegény predikátor ugyan miből adhatott volna pénzt gyujtogatók felfogadására? Egy gyámoltalan özvegy predikátorné ugyan miként lehetett volna neki czinkostársa? És ha a komáromi kálvinisták kiakarták füstölni városukból a jezsuitákat: vajjon volt-e szükségük annak az idegen predikátornak vagy ennek az öreg predikátornénak közreműködésére? Ez hihetetlen ma, de nem hitte ezt akkoron is senki.³ Ámde a jezsuita bosszúnak és ármánynak példás áldozatok kellettek, az áldozatok közt predikátornak is kellett lenni s mivel az elűzött komáromi papok már nem voltak kéznél: megfogták azt, a ki kezük ügyébe esett vagy éppen karjaik közé rohant.

S ez Száki János volt.⁴

bus combustis etc". Joh. Lapsánszki: Extractus brevis et verus etc. 1675. Tyrnaviac. 3. G. Lányi: Funda Davidis. 1676. 30. lap.

¹ Sári S. Lőrincz Senior 1653-ban Nógrádi Istvánnal együtt volt komáromi predikátor.

² Komáromi kis gymn. ért. Thury Etele: „Komáromi ref. egyház története. Bpest 1889. 33. lap.

³ „Novimus ad delirae cujusdam Aniculae, mille questionibus tortae et vexatae confessionem, miserum quondam Predicantem, incendiū illius reum fuisse accusatum; eumque — qui nunquam incendarius fuit — a nostri temporis incendiariis persecutoribus ad rogam damnatum“. Apologia Ministrorum evangelicorum Hungariae. 1677.

⁴ Száki János a felső-dunamelléki püspök Szecezi Száki Jánosnak volt a fia, s Hencze János tanu vallomása szerint, ennek *mostoha másik*

Miért éppen Száki János, az ekeli predikátor lett az áldozat? Nem tudjuk, de keresvén talán meg is találjuk okát. Ebben a szomorú korban ugyanis a predikátorok még saját életük veszélyeztetésével is egyre látogatták az árván maradt gyülekezeteket s a tilalom és fenyegetés dacára Komáromot is; rajta is vesztettek többen. Így p. o. a komáromi jezsuiták naplója beszéli, hogy a zűrzavar idején egy *Onodi Pál* nevű predikátor a jezsuita pater-superior által a városban megfogatván, árestomba tétetett s azon feltétel alatt bocsáttatott szabadon, hogy soha többé Komáromba nem jő, ott funkciót nem végez, ellenesetben méltó büntetését elveendi. A katasztrófa után pedig *Szombati István* szőnyi és *Szalmári Mihály* kádártai predikátor árestáltatott a várban, a városba menés miatt. Az előbbeniért Szőny község lakosai 1000 tallér fizetésére köthették le magukat Széchenyi György érsek előtt, melyet rajtuk vagy successoraikon behajthat, ha predikátoruk Komáromba vagy a szomszéd helyekre beteszi többé a lábát; s mindkét predikátor reversalist adott magáról, hogy Komáromban és a szomszéd helyeken többé nem predikál és egyéb funkciót nem végez. Nem sok időre ezután gróf Hoffkirchen kéz alatt értesíté Széchenyit, hogy hol egy, hol más predikátor tartózkodik alattomban Komáromban; ő eddig még mindig kiüldözte őket s felajánlja továbbra is a katonai assistentiát.¹

Száki János is a közel Ekelből kétségkívül megkereste a pásztor nélkül árván kesergő nyáját, és mert éppen a nagy gyujtogatás idején s annál fogva reá nézve a legszerencsétlenebb órában járt Komáromban, s ottani járása a predikátorokra leső jezsuitáknak tudomására is jutott: ezért lett ő az áldozat; s mert felesége révén rokoni összeköttetésben állott az özvegy Sury Lőrincznével s talán meg is fordult annál: azért kellett

apja hozta Ekelbe Somorjából, ott predikátorkodó atyja mellől. Sz. Száki János püspök 1673-ban Somorjáról Tatára ment predikátornak; innét czitáltatott 1673-ban Pozsonyba s ugyancsak onnét félévi szolgálat után elüldöztetvén, 1675-ben husvét előtt 3 héttel az úrban sok rendbeli számkivetési és bujdosási után Neszmélyen elnyugodott. Tehát nem a püspök Száki János égettetett meg, s ez nem is a hazából kibújdosva halt meg önkéntes számkivetésben. (Lásd Séllyei István levele és Somodi János önéletrajza. Spataki füzetek 1863 évi folyam 61 és 256 lap.)

¹ A parancsnok értesítése folytán sietve írta Széchenyi a Superior-nak: „Cum dolore intellexi ex relatione aliorum (et miror) quod Rev. Paternitas Vestrae haec dissimulaverit cum scandalo Catholicae Religionis. Meghagyja annál fogva neki, hogy szemfüles legyen, s ha kell, Zámolyi György kapitánytól katonai segílyt kérjen. Ne engedje meg azt se, hogy a kálvinisták nyilvános énekszóval temessék halottjaikat. Jezsuiták naplója u. o.

a gyámoltalan özvegy papnének is áldozatul esni. Én így gondolom kimagyarázni az esetet, hogy így volt-e? nem tudom.

De elég az hozzá, hogy a vén kofa és ifjú legény kicsikart terhelő-vallomása folytán Hoffkirchen egy Pál nevű vajdát küldött sok németekkel fegyveresen Ekelbe. Száki János bizonyosan értesítettet a közelgő veszélyről, mert — mint Katona György és Szabó István szemtanuk vallják — az érte mindent felkutatók a sertésólban elbújva akadtak rá, s onnét durva szidalmak és bántalmazások közt kivonszolva. a *kövér férfiút* oly erősen összekötözték, hogy keservesen nyögött alatta; azután kocsira vetve úgy vitték be Püspöki felől Komáromba szent Mihály nap előtt való héttel,¹ hol a Széchenyi György érsek mint kir. biztos, Hoffkirchen várparancsnok és három prot. vallású megyei Assessorból² alakult törvényszék statáliáliter hozott fölötte és vádlottársai fölött ítéletet.

Az ítélet rettenetes volt, látszik rajta, hogy jezsuitai gyűlölet és bosszú diktálta. Száki János mint bünszerző megkínzgatásra és elevenen való megégetésre, özv. Sári Lőrinczné és a 18 éves ifjú fejevére, a tettenért vénasszony — bár fogóságában pápista lett — szintén fejevére és hullájának a hóhér által való elégetésére, a pápista katona pedig — a ki az utóbbi négy tüzeset elősegítője volt — tettei színhelyén, tehát négy ízben, tüzes vasfogókkal való megcsipkedésre és aztán maglyán való megégetésre ítéltetett.

Az ítéletet első sorban ezeken hajtották végre,³ s utolsónak a szerencsétlen predikátor maradt, a ki háromszoros megkínzgatásnak vettetett alá. Elsőben is összekötözték kezeinél fogva egy csigán járó kötélben bitóra feszíté a hóhér, s míg a testes ferfiúnak saját és a lábaira akasztott nehéz kő súlya alatt izmai szakadoztak: szíve alatt zsarátnokkal perzselte. Majd jobb keze tőből levágtatott, aztán pedig a körülötte forgoló jezsuita a hóhérral megborotváltatván, forró ólmot öntetett fejére, ezt mondván: „tölts rá az ő fejére szent olajat, mert

¹ Kihallgatási j.könyv u. ott.

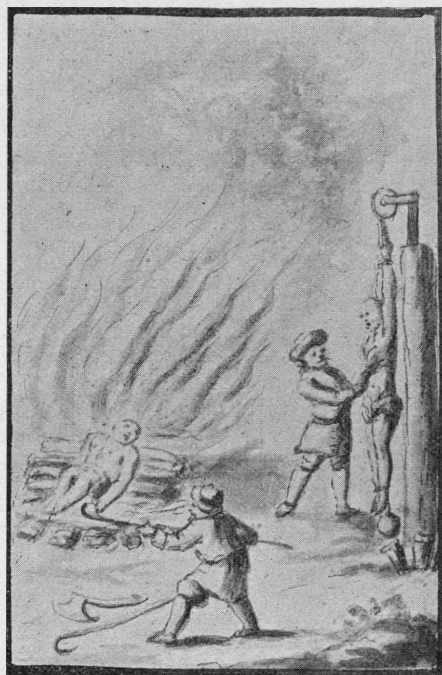
² „Ille Minister, tanquam incedarius, manifestique criminis, in praesentia suae quoque Religionis trium Assessorum Condemnatus conburi“. A katolikuskok replikája a prot. Rendek gravamenjeire 1681-ben.

³ „Der Predikant ist wegen diesen Verbrech lebendig, die Übrige Complices aber vorhero durch die swert hingerichtet — Verbrennet worde“. Jesuiták naplója. „Minister Rftus Ecclesiae Ekelinae Johannes Száki, et vidua quondam clarissimi viri Laurentii Surii Ministri Ecclesiae Comariensis per Hoffkircherum quendam Commendantum Urbis, Comarini Ao. 1672 Minister vivicomburio, vidua gladio absumuntur“. A predikátorok rövid és igaz Instructiója. Tigurum 1676 die 17 Augusti.

kőben és szurokban megmártván, a mezítelen testén meggyújtotta és sütögette, míg aztán a máglyán egészen is megégettette.¹

Történt pedig ez 1672. szeptember 1-ső napján.

A szerencsétlen predikátor esete általános részvétet költött, sőt a vértanúság dicsfénye is kigyult az ártatlanul kiszenvedett feje fölött. Egyik tanu, Morocz István vallja, hogy a mely predikátort Komáromban megégettek, ekeli predikátor volt,

Száki Jánosnak hívták, és hallotta az atyjától, hogy midőn megégették volna, akkoron az ég is megnyilt, a melyet a strázsza is látott volna a városban“.² A soproni országgyűlésen pedig

¹ Pattantyús István tanu tudja bizonyosan, hogy a mely predikátort Komáromban megégettek, nem komáromi, hanem ekeli volt, Száki János nevű, a kinek megégetésekor jelen volt a fatens és a tűz mellett melegedett s látta is, hogy azon predikátor háromszor a fejét egekre fordította. Kihallgatási jkönyv u. ott.

² Tanukihallgatási jkönyv u. ott.

méltó ő ilyen drága kenetre“. Végül vásznat viaszban, kén-az evang. Rendek újra és újra előhozták vallási gravameneik közt a *háromszoros megkínzítás után elevenen megégetett predikátor* esetét. S midőn a r. kath. klerus mint Pilátus kezét mosva erősítgeté, hogy a megégetés nem vallási okból, hanem a gyujtogatás nyilvánosságos bűne miatt hajtatott végre, s ítélőbirái saját vallásabeli Assessorok voltak: az evang. rendek azt válaszolták, hogy ők készek és képesek is még a diaeta folyamán bebizonyítani az ország rendjei előtt, hogy ez a predikátor a gyujtogatás vétségének legkisebb beigazolása nélkül és egészen ártatlanul égettetett meg.¹

A kiszenvedett Száki Jánosnak már nem használt a védelem és igazolás; de ártatlanságát — a mint Otrókócsi s utána Ember Pál mondja — az egész keresztyén világ megismerte a király elé terjesztett gravamenekből. Háromszoros megkínzása és megégettetése pedig méltó nyitányául szolgált a *gyásztizednek*, mely Felső-Magyarországon 700-nál több protestáns, lutheránus és kálvinista gyülekezetet fosztott meg templomától, 41 predikátort hurczolt gályákra s eddig még meg nem számláltat küldött számkivetésbe vagy tett földönfutóvá.

És ha e borzalmas gyásztizednek még utána gondoljuk az azt nyomban követő száz évet, a mely alatt nemcsak tovább folyt, hanem a vallásérti háborgatást eddig — a pogány török uralma alatt — elkerült Duna—Tisza mellékeire s a Nagy-Alföldre is kiterjesztetett és ott is szertelenül üzetett az ádáz üldözés és pusztítás: mondhatjuk, hogy valódi csoda, nagy csoda, hogy van még e hazában protestáns vallás és egyház.

Istené legyen érte a hála, hogy még van s bizunk, hogy lenni fog ezután is.

De azért ne bizzuk el magunkat. Az a rákosi törvény, mely azt parancsolja, hogy *„minden lutheránusok irtassanak ki az országból, és bárhol találtatnak, nemcsak egyházi, hanem világi személyek által is szabadon megfogassanak és megégettessenek“* — még ma sincs kitörölve a törvénykönyvből és azok magva sem veszett ki, a kik azt az irtó és égető törvényt hozták és alkalmazták. S ha a kornak szelleme tán nem engedi is többé meggyujtani alattunk a máglyákat: elég, hogy vannak, a kik készen állanak azokat alkalomadtán fejünkre zúdítani és minket alájuk temetni.

¹ „Idem Minister evangelicus citra omnem objectum quidem minus tamen comprobatum incendarii delictum fuerit combustus, parati sumus Coram regni Statibus stante hac Diaeta comprobare“. Az ev. Rendek I. Leopold elé adott Memoriáléja 1681 aug. 1.

Azért szabadjon nekem, a Krisztus anyaszentegyháza
öreg szolgájának, a vitézeit serkentető vén Nestor szavaival
zárnom felolvasásomat:

„Úgy édes fiaim!
Éberek legyetek, álom a szemetek
Meg ne csalja, nehogy kárra ébredjeteek.“¹

¹ „Homérosz Iliásza“, ford. Baksay Sándor. Budapest 1901. 209. lap.

Földvály László.

IRODALMI SZEMLE.

a) Hazai irodalom.

Szent János evangéliumának magyarázata. Írta *Dods Márk*, angolból fordította *Lukácsy Imre* viszlói ev. ref. lelkész. Ajánlva Hegedüs Sándornak. II. kötet. 201 lap, Budapest, 1903. Hornyánszky Viktor könyvnyomdája. Ára . . . ?

E nagybecsű könyv I-ső kötetének ismertetése alkalmával kiemeltük a szerző és a fordító jó tulajdonságait, valamint a munka értékét is mérlegeltük. Most csak ismételhetjük azokat. Most is hangsúlyozzuk, hogy Dods kitűnő exegeta, Lukácsy jeles fordító, s munkájuk nyereség a magyar irodalomra nézve.

A munkát leghívebben jellemzik a fordítónak eme szavai: Nem tudományos exegesis ez, mely iránt csak a theologus érdeklődik; nem is pusztán elmélkedés, a melyet mindenki írhat hangulata és vérmérséklete szerint; nem predikációk gyűjteménye, melyet a lelkész betanulva fölhasználhat: hanem János evangéliumának a tudomány leszűrt eredményei alapján megírt népszerű, gyakorlati magyarázata, a melyből tanulhat a theologus, melyet fölhasználhat a lekipásztor és épüléssel olvasgathat a műveltebb közönség. Egy szóval: segédkönyv a Biblia megértéséhez és a predikációíráshoz.

Más fajta munka tehát, mint a nálunk úgynevezett gyakorlati bibliamagyarázatok, a melyek több- kevesebb tudományos alappal s néha igen gyarló exegesissel úgy vannak szerkesztve, hogy a lelkész betanulva fölhasználhatja. Dods bibliamagyarázatai valódi tudományos színvonalon állanak, a tudós exegesis minden eredményét gondosan fölhasználják; de azért igazi népszerű dolgozatok, a melyek a világos fejtegetés és erőteljes nyelvezet folytán nagyon termékenyítőleg hatnak az olvasóra. Egy csomó történeti, néprajzi, nyelvészeti, régiségtani, lélektani és mindenek felett theologiai ismerettel gazdagítják lelkünket. Hiterősítő erejük pedig kiváló.

A kötet 26 fejezetre oszlik, melyeket a következő czímek alá foglalt a szerző. 1. Jézust Mária megkeni drága kenettel. 2. Jézus bevonulása Jeruzsálembe. 3. A gabonamag. 4. A kereszt vonzó

ereje. 5. Krisztus kinyilatkoztatásának ereje. 6. Lábmosás. 7. Judás. 8. Jézus megjelenti halálát. 9. Jézus az igazság, élet és az út. 10. A ki látja a Krisztust, látja az Atyát. 11. Krisztus hagyatéka: a béke. 12. A szőlőtő és a szőlővesszők. 13. Nem szolgák, hanem barátok. 14. A lélek a Krisztus tanúbizonysága. 15. Az utolsó szavak. 16. Krisztus közbenjáró imádsága. 17. Az elfogadás. 18. Péter tagadása és bűnbánata. 19. Jézus Pilátus előtt. 20. Mária a kereszti alatt. 21. A megfeszítettetés. 22. A föltámadás. 23. Tamás bizonyágtétele. 24. Jézus megjelenése a galileai tengernél. 25. Péter megbízatása. 26. Végszó. — A mint ebből a tartalomjegyzékből is látható, a munkának e második kötete a János evangéliuma XII—XXI. részeinek a magyarátat foglalja magában.

Dods Márk könyvét nagyon szépen dolgozta át Lukácsy Imre. Nem szószerint fordította, hanem tartalmát ültette át az eredeti angolban is nagyra becsült és mintegy 50 ezer példányban közkezen forgó magyarázatoknak. A Lukácsy stylusa erőteljes, jellegzetes, magyaros stylus. Nincs benne semmi dagály, semmi czikornya, semmi felesleges cziczoma; de annál több az erő, a tisztaság, a szabatoság. A Szilády János erőteljes, aczélos stylusára emlékeztet a Lukácsy nyelvezete.

Végül ki kell még emelnem a munka szép kiállítását: szép betűk, jó papiros, hibátlan nyomás.

A munkát határozott nyereségnek tartom egyházi irodalmunkra. Vajha minél többen olvasnák meggyőző, erőteljes, hitszilárdító magyarázatait. Az ilyen értékes munkának minden lelkész és minden hitbuzgó művelt keresztyén könyvtárában helyet kellene foglalnia. Fényt derít az olvasó hitére, gazdagítja és szilárdítja a vallásos ismeretet, emeli a keresztyén erkölcsi tudatot, tisztítja és mélyíti a keresztyén lelkületet s közelebb visz amaz isteni igazságokhoz, a melyek fölnyitják előttünk az örök élet kapuját.

Sz. F.

„Janet spiritualismusa. Philosophiai monographia“.
Írta: *Juhász László*. Ára 6 korona.

Terjedelmes, 283 oldalt számláló ismertetés az, melyről itt megemlékezünk. A műnek tartalma, kivitele egyaránt érdemesítik e monographiát, hogy megjelenését el ne hallgassuk.

Tartalmát Janet nagy francia bölcsésznek nemcsak nézetei, hanem összes — 40 kötetre menő — műveinek ismertetése képezi.

Janet neve nálunk teljesen ismeretlen, Juhász László szép munkájának köszönjük, hogy működéséről, tanairól tökéletes fogalmat alkothatunk.

Rendszere figyelmet érdemlő. Nem az ifjú éveinek heves,

romboló jeleit viseli magán, hanem a hosszú, tapasztalatban gazdag időnek terméke e rendszer. Ötvenhat év gondos elemzése, bírálata után dönti csak el a nagy kérdéseket, megállapodván a spiritualismusként egy általa bevezetett alakjában.

Hosszú ideig építi várát, de jól és szépen alkotta meg.

A philosophiának örök kérdése lesz a mindenségnek vagy a mindenségről alkotott képünknek megértése. Nehéz — mondhatjuk — örökké tartó problema ez, pedig az utak száma nem sok, melyeken hozzá közelíteni lehet. Eddig összesen négy:

a) Némelyek mindent a szellem tüneményének (gondolatának) tartanak, ez a spiritualismus, melynek alakulata a pantheismus is.

Ez a nézet az anyagi világ erősen kiáltó szavától megczáfoltatik eddigi alakjaiban.

b) A materialismus, mely csak anyagnak tart mindent.

Ez az öntudat tényeit soha nem magyarázhatja meg.

c) A dualismus, mely lélek és test létezését fogadja el, nem magyarázhatja meg a kettőnek kölcsönhatását.

d) A positivismus, mely csak a tapasztalhatók körében marad, testet és lelket csak mint az alany előtt jelentkező tüneményeket magyarázza kétfélének, a lényeg kérdését száműzte köréből.

Ily körülmények között kísérti meg Janet megoldani a problemát és pedig gondosan ügyelve arra, hogy a jelennek materialistikus és lanya erkölcsiségre hajló felfogását ne táplálja.

Rendszerében dualis és spiritualista álláspontot egyesít: szerinte ez a jelenvaló világ a véges emberre így, a mint azt tapasztalataink tanítják, létező. Anyag és szellem — Isten és világ tagadhatatlanul megvannak.

Test és szellem hatnak egymásra, mert a test sincs a szellem minden sajátága nélkül, mutatja képzeleteinknek kivetítése. Pl. hogy a tapintás adatait nem az agyban, hanem a test érintett részén érezzük.

De viszont test és szellem nem is különbözök, ha az Isten ségre vonatkoztatjuk azokat, mert hiszen ez a világ Istennek szavagondolata által teremtett. Az emberben is tehát lélek és test Istennek egyformán csak gondolatai.

Így enyészik el szerinte a test és lélek egymásra visszavihetetlen különbsége és ugyancsak így marad meg az emberre vonatkozólag a világ és szellem realitása.

Nem fojtja meg a lelket az anyagban és viszont a külvilágot sem teszi muló gondolatá.

Nagy érdeme e rendszernek, hogy mélyreható vizsgálatok és éles dialektikai tárgyalások alapján menedéket nyújt azoknak, kik a gyermekkorból magukkal hozott hitet Istenben, reménységet a halhatatlanság iránt és meggyőződést az ember nemesebb rendel-

tetetése iránt — a mai kor materialismusának feláldozni nem hajlandók.

Mint Juhász László írja, az ő lelkét is ez ragadta meg, mint költői lelkületű ember nem találhatott nyugtot a sivár Schopenhaueri philosophiában és oly komoly czáfolatokat, mint Janetnél tatált, másutt nem olvasott.

Ha azonban Janeté az érdem, hogy az érveket — mint philosophiája pilléreit — egybeállította, nem lehet kicsinyelni Juhász László munkáját, ki a magyar közönség számára azokat hozzáférhetőkké tette.

A roppant könyvhalmazban nem vész el, hanem azokon áttekintve — mintha csak ő volna a szerző — azokba könnyen érthető rendezetet visz bele.

Nincs tere, hogy a műveket egyenként a szó szoros értelmében kivonatozza, egyiket egy lapon, másikat talán egy ivnyi terjedelmű részleten jellemzi, de mindeniket az őt megillető figyelemben részesíti, mesterien emelve ki a lényeget belőlük.

Előadása a philosophiai gondolatok tolmácsolásánál világos, könnyen érthető; látszik, hogy szerzőjét elejétől végig átértette, onnét származik tárgyalásainak világossága, a kifejezésekben való biztosság.

De látszik az is, hogy munkája nem a pusztá reproductió, függetlenségét szerzőjével szemben megtartja, hibáit ép úgy, mint erős bizonyításait egyiránt kiemeli és elbírálja.

Ő maga azt mondja, hogy az idegen nemzetek közül egyetlenegynek irodalma sem mutat fel Janet philosophiai működéséről terjedelmesebb és teljesebb tanulmányt; mi ezt megtoldhatjuk azzal, hogy jobbat még úgy sem!

De nehogy valaki megvádoljon, hogy én csak dicséretet írni szegődtem, bocsásson meg a szerző, ha a gáncsolódók kedvére is esik tőlem néhány szó!

Nyelvezete e műnek nagyon szép, tömör, de azért olyan, mintha nem „A Gyurkovics menyecskék“ szerzője írta volna. Juhász László nyelvzete mindig igen erős nyelvérzékéről tett tanuságot, e könyvben vannak szavak, melyeket leginkább a sok idegen nyelv által megrontott nyelvérzékű uracsok használnak, mert nem jut eszükbe a magyar szó, pl. „reasonabilis“.

Az ily szavakat helytelenítenünk kell. Azok a tudományos műszavak ellenben, melyek könyvében előfordulnak és a melyekért ő maga is mentegetőzik, könyvének értékéből, nézetünk szerint, egy kis kommat sem vonnak le, mert azoknak használata kikerülhetlen. Minden tudománynak vannak technicus terminusai, a philosophia sem képezhet kivételt.

Műve irodalmunknak nyereség, neki pedig legyen ösztönző,

ne álljon sokáig figyelve a philosophia határinál, hanem döntsön jobbra vagy balra és ezután költői talentuma vonja aranyos ruhába a rideg philosophiai problémákat és tárja azt a nagy közönség elé. A philosophia népszerűsítését várhatjuk tőle, mert mi sem áll útjában, hogy irodalmunknak „Flammarionja“ legyen, ki a mélységest szemeink elé felhossa gyönyörködtetve!

Dr. Vásárhelyi József.

Protestáns asszonyok. Írta: *Juhász Sándor.* Ajánlva báró Bánffy Dezsőnek. 188 lap, Kner Izidor nyomása Gyomán 1903. Ára . . . ?

Juhász Sándor ev. ref. lelkész ebben a könyvében nyolcz kiváló protestáns asszony élet- és jellemrajzát írta meg. Ez a nyolcz asszony: Lutherné, Lorántffy Zsuzsánna, Kálvinné, Bethlen Kata, Melankthonné, Cserey Ilona, Zwingliné és Barcsay Ágnes. Szerzőnek e könyv közrebecsátásával, úgy látszik, az volt a célja, hogy eme kimagasló asszonyok életének és jellemének feltüntetésével történeti példákban mutassa föl az evangéliumi keresztyén nők mintaképeit. Szerző célja tehát irodalmi hitépítés és erkölcsszilárdítás, kiválképen a magyar protestáns nők között.

E cél jogosultságát, e törekvés időszertűségét el kell ismerni. Napjainkban a magyar nők lelkületén és életén is meglátszik a kor és közszellem keresztyéntelen hatása. A magyar nők többsége, úgy a felső, mint a közép osztályban, messze áll az evangéliumi keresztyén nő eszményétől. Lelki világukból hiányzik az evangéliumi kegyesség és erkölcsiség ama mélysége és bensősége, a mely a keresztyén női jellem alapfeltétele. Vallásosságuk, bár átlagban jobb mint a férfiaké, de azért inkább külsőleges; jellemök, életmódjuk inkább világias, mint evangéliumi. Kényelemszeretetök, élvezethajhászatok és fényűzésök elérte a netovábbját. Ennek aztán a család vallja kárát, a melynek az öntudatos keresztyén anyák hiányában, nagyon meggyengült a hitbeli bensősége, az erkölcsi szilárdsága, aggasztóan meghanyatlott a patriarchális egyszerűsége. Ez is egyik fő oka a protestáns szellem meggyengülésének.

Nagyon méltánylandó tehát az a törekvés, a mely a magyar nők evangelizálásán fáradozik, legyen az a törekvés akár egyháztársadalmi, mint ezt a különböző evangéliumi egyesületek teszik (pl. a Lorántffy Zs., a Bethánia-egyesület stb.); akár irodalmi, a mint azt a M. P. I. Társaság a maga vallás erkölcsi kiadványaival, a Koszorú füzetekkel és a Házi Kincstár köteteivel cselekszi; akár végre nevelés-oktatási, a mint ez a legújabb keletű prot. nőnevelő intézetek szervezésében és erősítésében megnyilatkozik. Mert ezekben a törekvésekben az a közös cél jut kifejezésre, hogy a magyar

nővilágot a mostani hitközönyösségből kiemelve, az evangélium ereje által határozottabb, öntudatosabb és buzgóbb keresztyénekké tegyük, közelebb vigyük a Jézus Krisztus evangéliumához, s a hitszilárd nők által a család meghalványult keresztyénségét megerősítsük. erkölcsi tisztaságát visszaállítsuk. A nők rechristianisatiójára nálunk annyival nagyobb súlyt kell fektetnünk, mert e téren a hazai római katolikusok nagyon megelőztek, a külföldi protestánsok pedig meszsze elhagytak bennünket.

Juhász Sándor vállalkozása tehát nagyon időszerű s e mellett hézagpótló is. Dicséret és elismerés illeti meg a buzgóságáért és szorgalmáért. Könyve megjelenésével elébe vágott a M. P. I. Társaságnak, a mely a kiválóbb evangéliumi keresztyén nőalakok megíratását már korábban munkába vette, de közbejött akadályok miatt csak a jövő évi „Házi Kincstár“ sorozatában adhatja ki.

Maga a könyv több tekintetben a hirtelen munka, a hevenyészés jellegét viseli magán. Életrajzi adatai szegényesek, jellemzései halványak, kidolgozásán felületesség és keresett népszerűség vonul át. A Juhász könyvének tehát nem sok az irodalmi bece. Ám azért a szerző nem hiábavaló munkát végzett és nem tehetség nélkül dolgozott. Nőalakjaiban az elnagyolt kidolgozás mellett is van élet, erő, itt-ott erősebb keresztyén íz és szín. E mellett a stylusa színes, magyaros és folyékony; néhol túlságosan hímes is. Tárgyszeretete, hitmelegsége pedig kiváló.

Mindezeknél a tulajdonságoknál fogva a Juhász könyve nem unalmas, nem értéktelen olvasmány. A csekélyebb irodalmi igényeket kielégítő jó középszerű munka. A nép körében jó szolgálatot tesz. Vallásos összejöveteleken és felolvasásokon az ilyen életrajzokkal is elő lehet mozdítani a keresztyén építést és ápolni lehet a protestáns öntudatot és hithűséget. Bárki megértheti és mindenki okulhat belőle. A csinos kiállítású könyv megérdemli, hogy a nép körében terjesszék az arra hivatottak,

V. F.

b) Külföldi irodalom.

Paulsen Fr.: System der Ethik mit einem Umriss der Staats- und Gesellschaftslehre Sechste verbesserte Auflage. Stuttgart und Berlin (Cotta G. J.) 1903. 2 kötet. 465 + 653 lap. Ára a két kötetnek 11 márka.

A nagyhirű berlini bölcseletnek, Paulsen Frigyesnek „ethikai rendszere“ ezelőtt 14 évvel jelent meg első kiadásban. Műve előző kiadásában is azt hangsúlyozza, hogy az ethikának jelenkori legfőbb feladata a régi görög és keresztény erkölcsi alapelveknek korunk életébe való beillesztése és bevitele, a miért is szerzőnk az ú. n. teleologiai világnézetének a híve a hedonista utilitarizmus és az intuitív jellegű formalizmus bármely árnyalatával szemben. Hangsúlyozza közelebbről a teleologiai ethika, hogy magának, az erkölcsi objectív élettartalomnak az emberi történeti életviszonyok közt való lehető megvalósítására kell ma napság törekednünk. Ily értelemben teremtette meg az ethikát, mint rendszeres tudományt már Aristoteles s új formába öntötte felsőes törvény- és kötelességfogalmával Kant észkritikája. Műve 6. kiadásának előszavában ugyancsak hangsúlyozza azt is a szerző, hogy Kant formális apriorizmusával szemben Aristoteles értelmében feladatát tekintve, újból az ethikának, mint általános gyakorlati élettannak s alakját tekintve a legfőbb jó teleologiai értelmezésének, vagyis a lehető legtökéletesebb életalakulásnak a jelentésére kell visszatérnünk. E tekintetben az újabb irodalom Paulsen szerint nem felel meg az ethika elméleti és gyakorlati követelményeinek. Apriorista formális tárgyalásával nagyon is mereven elkülöníti az erkölcsbölcseletet az élettől. Pedig az ethikának, mint normatív jellegű gyakorlati élettudománynak módszeres tárgyalásában e biológiai tudományokhoz kell csatlakoznia. Az újabb irodalomnak az ethika alapelveiről és módszereiről s nagyon is formai fogalommeghatározásairól szóló fejtegetései nem a haladás jelei tudományunk történelmében. Nem az erkölcsnek fogalmára és módszerére, hanem az erkölcsi életfeladatoknak és az erkölcsiség organumainak, alakjainak és cselekvőségének beható ismeretére van szükségünk első sorban. Nem a metafizika, hanem az élet a fődolog az erkölcsstanban, a mint hogy a fiziológusnál is nem az élet és egészség fogalmi meghatározása, hanem a testi életrendszer organumainak és funkciójának alapos ismerete a döntő.

Paulsen ethikai rendszerének rengeteg nagy anyagát az ethika lényegéről és feladatáról szóló rövid tájékoztató bevezetése után, 4 nagyobb

fejezetben tárgyalja, melynek 1-je „az erkölcsi életfelfogás és bölcelet történetét“, 2-ika „az erkölcsi alapfogalmakat és főbb erkölcsi elveiket“, 3-ika „az erény és a kötelesség tanát“ s 4-ike „a közösségi élet formáit“ foglalja magában. Van tehát művének történet-kritikai és positive fölépítő elvi rendszeres része. A történet az az alap, a melyen Paulsen ethikai rendszere fölépül.

A történet-kritikai részben sorra egymásután behatóan s az idevágó irodalom bőséges felhasználásával ismerteti a görögök erkölcsi bölceletét, a melynek jellemző sajátja az intellectualismus, a keresztyenség vallásos erkölcsi világnézetét a maga optimista humanus életfelfogásával, a középkor szerzetesi világgképét, a modern életfelfogást s a középkori és modern erkölcs-bölcelet gazdag irodalmát a theol. morál s a modern morál-philosophia köréből. Utóbbinak irodalmából tárgyalja főleg Spinoza, az angol erkölcs-bölcelet, Bentham, Mill, Darwin, Spencer, Kant, Goethe, Scihller, a speculativ bölcelet, Schleiermacher, Herbart, Schopenhauer és Nietzsche ethikai rendszerét Korunk ethikai irodalmát, mely a két legutóbbi évtizedben meglehetősen gazdagnak mondható, műve I. kötetének 211—212. lapján sorolja fel a szerző. Kiválóbb művek: Wundt, Steinthal, Schwarz és Dörner ethikai. A theol. ethikai irodalomból szerzőnk művének legjobban Martensen és Köstlin ethikája felel meg. A 2. fejezet a főbb erkölcsi fogalmakkal és alapelvekkel foglalkozik. Ilyen a két nagy erkölcsi értékfogalom, a jó és rossz, a legfőbb jó fogalma, a melyet energistikus módon ama szellemi történeti életnek mond, a melyben az összes emberi szellemi életerők és képességek megvalósítására van elég tér és alkalom s a melynek közelebbi értelmezésében állást foglal a bűnnel nem számító hedonismus-al és a lét nyomorúságát hirdető pessimismussal szemben. E fejezetben fejtegeti továbbá a kötelesség és lelkiismeret, az egoismus és altruismus, az erény és boldogság fogalmát, végül ugyancsak e fejezetben behatóan tárgyalja a morálnak a vallással való szükségképi benső összefüggését, a morálnak és a vallásnak a tudományval való szerves kapcsolatát és a mérsékelt ethikai determinista értelemben az akarat szabadsága alapproblémáját. E ponton Paulsen meggyőző és alapos fejtegetései Wundt és Pauer felfogására emlékeztetik az olvasót.

A 3. fejezet az erény és a kötelesség tanát építi fel nagy vonásokban és pedig egyéni és szociális oldaláról egyaránt. Itt közelebbről fejtegeti az akarat képzését, a testi élet ápolását, a gazdasági életet és a hivatást, a szellemi életet és annak művelését s a személyes becsületet és az öngyilkosságot, míg a szociális kötelesség- és erénytanban a részvét, az igazságosság, a felebaráti szeretet és az őszinteség erényeit fejtegeti behatóbban. E fejezetnek beható és meggyőző fejtegetései az élet reális rendjének és feladatainak ismertetésében a theol. erkölccstan hasonlótárgyú fejtegetéseivel találkozunk.

Műve utolsó fejezetében az állam és társadalom elméletét építi fel. Az erkölcsi életközösség főbb formái: a család, a barátság, a gazdasági

élet és a társadalom és az állam. Egy az erkölcsi élet számára nevelő-komoly philosophushoz méltóan tárgyalja a nőemancipáció, a női studium s a prostitutió kérdését, a melynek veszedelmeit hűségesen tárja fel a maga művében. Szerzőnek élénk érzéke van korunk bajai és követelményei iránt. Platonnal egyezően ő is vallja, hogy az erény a lélek épsége és szépsége s a bűn annak betegsége és rátsága. Aristotelessel egyezően az embernek legfőbb javát a lélek erényeinek és képességeinek megvalósításában látja és végül Shaftesburyvel együtt hangoztatja, hogy az erény mindenknek legfőbb java és a bűn azoknak legfőbb bajával azonos. Behatóan tárgyalja továbbá a tulajdon, a társadalom és a társadalmi rend, a szocializmus és a szociális reform kérdését s alaposan tájékoztatja az olvasót a szociális kérdés összes ágaiban, számos feladataiban és rengeteg irodalmában. Végül fölépíti az államnak elméletét lényege és eredete, szervezete és határai tekintetében.

Paulsen ethikai rendszere egy érett erkölcsbölcseletnek az élet komoly megfigyelésén és gazdag tapasztalatán fölépült rendszere, a mely méltán foglalhat helyet minden művelt embernek asztalán. Lépéseket teszünk, hogy e nagy művet az Akadémia kiadásában magyar nyelvünkbe is átültessük. Hisz az ethika normatív jellegű tudomány, a melynek szabályai az élet számára valók s az élet reális rendjének egészséges föl-építését és fejlesztését célozzák. Szerzőnk energistikus jellegű teleológiája meggyőzőleg és erősítőleg hat az egyén és társas akaratéletre. Melegen ajánljuk a művet művelt közönségünk szives figyelmébe. Sz. M.

Kattenbusch: Von Schleiermacher zu Ritzschl. Zur Orientierung über die Dogmatik des neunzehnten Jahrhunderts. Dritte vielfach veränderte Auflage. Mit einem Nachtrag über die neueste Entwicklung. Giessen (J. Ricker). 1903. 80 lap. Ára 1.75 márka.

A nagyhírű giesseni theologus e művében Schwarz, Kübel és Frankhoz hasonlóan tájékoztatást nyújt a XIX. század dogmatikájáról. Kiindulópontja Schleiermachernek 1799. megjelent „Reden über die Religion“ cz. műve s 1821. megjelent „Hittana“, a XIX. század dogmatikai irodalmának e legremekebb alkotmánya. Századunk összes theol. tanirányainak egységes központja Schleiermacher, kinek hatása még ma sem vált történetivé. Hittana, a melyben végleg szakított a „loci theologici“ régi rendszerével, főleg az egységes gondolatfejlesztés és rendszeresítés terén tűnik ki. Hittana a ker. gondolatoknak legremekebb s legegységesebb rendszere, a melyben szerzőnk szerint — s ez új dolog — a pantheismusként semmi nyoma s minden a teleologiai monotheismuson épül föl.

Schleiermacher behatása alatt áll mindenekelőtt a mult század liberális theológiája Schweizer, Lipsius, Pfeiderer, Biedermann és más főbb képviselőivel. De befolyása alatt áll a felekezeti theologia is, az

ú. n. erlangeni iskola. Mint neki, úgy a modern orthodoxiának is a hit-
 ébredés a kiindulópontja. Ez a theologia is, mint a liberális Schleier-
 macher és Hegel-féle eszmékkel van telítve. Legkiválóbb képviselői Hof-
 mann, Thomasius és legújabban Frank a maga három nagy rendszeres
 művével Erlangenben. Végül a legújabb theológiának harmadik, Schleier-
 macher befolyása alá jutott nagy csoportozata a Hagenbach által méltán
 úgy nevezett közvetítő theologia. Főbb képviselői Dorner és Köstlin, a
 nagy Luther-tudós és kevésbé tipikus alakban Rothe és a hallei Kähler.
 Behatóan ismerteti itt Kattenbusch ezek „hittani rendszerét“ s annak
 Schleiermacher eszme- és gondolatkörében való gyökerezését.

Ezek után műve tulajdonképeni céljaként Ritschl ismertetésére
 tér át. Jelentősége az, hogy teljesen és következetesen szakított Schleier-
 macher érzelmi theológiájával, bár másrészt tőle való függőség nélkül e
 legújabb (göttingai) theol. iskola meg sem volna érthető. Tőle való, hogy
 a vallás sui generis valami s hogy annak megítélő mértéke nem lehet a
 tiszta tan s annak theológiája, s aztán hogy a vallás és a morál soha-
 sem azonosítható. Az ő vallásfogalmában azonban hiányzik az „univer-
 sum“ s még határozottabban, mint Schleiermacher hangsúlyozta erkölcsi
 közösségi jellegét. Tőle való az is, hogy a keresztyénség lényege Krisztus
 személyisége s tőle a theologia lutheri-felekezeti jellege s az istenszóra
 központi fogalma. Ritschl-nél azonban nem a subjektív vallásos tudat,
 hanem a történeti evangelium s abban a Krisztus „az ismeret legfőbb
 alapja“. Az erlangeni Hofmannal hangsúlyozza az „üdv-történet“ gondolatát
 és azt, hogy nem az intézmények, hanem istennek kijelentése Mózesnél
 és a prófétáknál, Krisztusban és az apostolokban a fődolog. Innen az ő
 egyház- és dogmatörténeti érzéke s történeti alapon épül föl az ő sajátos
 hittani rendszere. Hogy Istennek a Krisztusban való történeti kinyilat-
 koztatása milyen személyes életerőt és alakot nyert egy Ágoston, Luther
 vagy Kálvin személyiségében, ez az ő történeti jellegű moráltheológiájá-
 nak állandó vezérgondolata. Egyházas jellegű abban is az ő theológiája,
 hogy abban Luther, a legnagyobb hitbős, a dogmatika állandó vezér-
 alakja. Theológiájának sajátos jellege kevésbé az összefüggő tanrend-
 szerben, mint inkább az új módszerben van, mely oldaláról „az ev. theo-
 logia egyik legnagyobb tanítója“, ki „éppen nem kívánja a „jurare“ ké-
 nyelmes szokását vis verba magistri“.

Műve függelékében az illustis szerző korunk dogmatikai irodalmát
 ismerteti. A liberális oldalról Pfeiderert, a berlini vallásbölcsését, a fele-
 kezeti irány részéről az erlangeni Ihmelst s „a mai luth. theologia nagy-
 mesterét“, a dorpaty Öttingent, a közvetítő theologia táborából Nitzschet,
 a dogmatikust, s Ritschl táborából Schultz, Kaftan és Reischl hittani
 műveit méltányolja. Jól mondja, hogy Schleiermacher és Ritschl „a theol.
 problémák egész gazdagságát derítették föl“, a minek eszközzésében
 nagy része van az összehasonlító vallástörténelem legújabb stádiumának
 is. A legifjabb theol. nemzedék sorából különös elismeréssel adózik

Harnack, Gottschick és Tröltsch tudományos munkásságának, a kik főleg a tudományos történeti módszernek kiépítésében tűnnek ki. Összefoglalásul helyesen mondja, hogy „a ritschlianizmusban újból Lutherhez és a reformáció történeti alapgondolataihoz tértek vissza s az új theol. tanirány félreismerhetetlenül szerves életegybefüggésben van a renaissance-korszak humanizmusával. Még megéljük, hogy Luther újból vívja meg küzdelmét Erasmussal.

Sz. M.

**A Magy. Prot. Irod. Tars. pénztárába
1903. évi június 1-től augusztus 31-éig befolyt
összegek kimutatása.**

1. Pártfogó tagok kötvényei után 5%-os kamatok: 1903. évre: Bányai ág. hitv. ev. egyházkerület, Pesti ág. hitv. ev. magyar egyház, Dunántúli ág. hitv. ev. egyházkerület.

2. Alapító tagok kötvényei után 5% kamatok: 1903-ra: Külsősomogyi ev. ref. egyházmegye, Nagykovács ev. ref. egyház, Borosbényi ev. ref. egyház, Turkevei ev. ref. egyház, Marosi unit. egyszékhely, Tiszafüred ev. ref. egyház 3 kor. 50 fill., Alsóbaranya bácsi ev. ref. egyházmegye, Beregi ev. ref. egyházmegye. **Bácsi ág. hitv. ev. egyházmegye. 1902—1903-ra:** Alsó-szabolcs-hajdúmelléki ev. ref. egyházmegye, Búd-Szent-Mihály ev. ref. egyház. **1901—1902-re:** Szemes László Szent-János. **1901-re:** Szolnoki ev. ref. egyház.

3. Alapító tagok tőkefizetése: Baczó Mózes Szászváros 50 kor., Békés-bánati ev. ref. egyházmegye 200 kor., Tisza-füredi ev. ref. egyház 20 kor.

4. Rendes tagsági díjak évi 12 koronával befolytak: 1903-ra: Csik Dániel Miskolc, Antal Gábor Kómárom. Eperjesi theol. önk. kör. Payr Sándor Sopron, dr. Töpler Kálmán Sopron, Kund Frigyes Sopron, dr. Scheffer Oszkár Sopron, Láhnel Vilmos Sopron, Szalárd ev. ref. egyház, Havrán Dániel Budapest, dr. Kelemen Mór Budapest, Keresztessy Sámuel Budapest, Laky Dániel Budapest, dr. Lengyel Lajos Budapest, Nagy-honti ág. hitv. ev. egyházmegye, Boross Kálmán Kamoosa, Nagy Ignác Miskolc, dr. Finkey Ferenc Sárospatak, Nagy Imre Ugra, Györfy József Hódmezővásárhely (6 kor.), Iglói ev. főgimnázium, dr. Rainer Gyula Budapest, Schmidt Gyula Pozsony, Ritoók Zsigmond Nagyrád, Antal Lajos Lisznyó, Jakab József Gidófalva, Vén Mihály Bikfalva, Gulyás Benő Mezőcsát. **1894—1895-re:** Kiss István Sámsonháza. **1896—1898-ra:** Györfy József Réde (30 kor.) **1901—1902-re:** Konrád Géza Less. **1902-re:** dr. Papp Tibor Máramarosziget, Vékony Sándor Mezőtúr. **1898—1902-re:** Molnár Gergely Örgovány (54 kor.) **1897-re:** Veres Károly Tapolez. **1901-re:** Kutas Balint Torók-Szentmiklós.

5. Pártoló tagsági díjak évi 6 koronával befolytak: 1903-ra: Harsányi Sándor Turkevei, Horváth Sándor Veleg, Csengery Dezső Kassa, Kitis Lajos Szászváros, Szabó Bertalan Papi, Nagy Elek Újléta, Gulyás Lajos Kisújszállás, Nagy Lajos Szentantalfalva, Kovács Károly Valkonya **1903—1905-re:** dr. Mázner Elemér Szarvas. **1903—1904-re:** Czékus László Abaujszántó. **1902—1903-ra:** Görgey János Nagy-Ida, Kapi Gyula Sopron. **A beregi ev. ref. egyházmegye következő egyháza évi 10 koronával:** Kajdanó, Bereg-Rakos, Munkacs, Farnos, Derezen, Gát, Gut, M.-Jánosi, Balazsér, Kis-Begány, Nagy-Begány, Bilke, N.-Bereg, Beleg, Újfalu, Kigyós, B.-V.-Ardó, Beregszász, Muzsaly, Borzsova, Bene, S.-Oromi Hete Rákos, Csaroda, Magy.-Papi, Surány, Asztély, Geese, Macsola, Bucsú, Déde, Daróc, Gelénes, Csetfalva, M. Vári, Halabár, Badaló, M.-Tarpa, Tivadar, Gulács, Ugornya-Gergelyi, V.-Námény, Jánd, Bályu, Botrágy, Hetyen, Hangláb, K.-Lónya, N.-Lónya, Mátyus, T.-Kerecseny, T.-Adony, T.-Vid, T.-Szalka, Izsnyéte, Barkaszó, Szernye, Ráfajna-Újfalu B.-Sci, Zápsony, M.-Kászony Csonka Papi, Barabás, Vámos Atya.

6. Segítő tagoktól évi 3 koronával: 1903-ra: Szilassy Aladár Losonez.

7. Károli-alapra: Turkevei ev. ref. egyház 10 kor., Hornyánszky V. cégtől: 1902-ben eladott Koszorú füzetekért 1602 kor. 03 fill., „Házi Kincstár“-ért 1270 kor. 14 fillér.

8. Könyvekért: Kovács Sándor pozsonyi theol. tanártól eladott könyvekért 106 kor. 67 fillér.

9. Takarékpénztári kamatból: 58 kor. 57 fillér.

Összesen befolyt 4881 kor. 91 fillér.

Budapest (IV., Deák-tér 4.). 1903. szept. 1.

Bendi Henrik,
társ. pénztáros.

Tájékozás

a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság felől.

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság célja, hogy az evangélicus protestáns tudományos egyházi és népszerű vallás-erkölcsi irodalmat művelje, terjeszse, s az egyházi életet evangélicus alapon irodalmi úton ápolja és fejlessze. Ezekre a czélokra jelenleg a következő kiadványai szolgálnak:

I. Protestáns Szemle.

Protestáns havi folyóirat. Megjelenik (július és augusztus kivételével) minden hónap 15-én. évenként 10 füzetben 40 íven. Tartalmát iránycikkék, tanulmányok, kisebb monográfiák, hazai és külföldi egyházi és irodalmi szemlék képezik. Cikkei a tudomány színvonalán állnak, de a nagyközönség által is élvezhető módon népszerűsítőleg vannak kidolgozva. *A Protestáns Szemlé a Magyar Prot. Irod. Társaság pártfogó, alapító, rendes és pártoló tagjai tagdíj fejében kapják.* Előfizetési ára nem tagoknak egész évre 8 kor. Most a XV-dik évfolyam járja.

II. Tudományos könyvek.

Tudományos egyházi, főleg egyháztörténeti művek sorozata, melyben kidolgozott egyháztörténeti eredeti monográfiák és theologiai tudományos munkák jelennek meg. Évenként egy kötet, 20—25 ív terjedelemben; eddig 14 kötet. A Társaság *pártfogó, alapító és rendes tagjai tagdíj fejében*, a többi tagok kedvezményes áron kapják.

III. Egyháztörténeti Adattár.

M. prot. egyháztörténeti okmányok gyűjteménye. Évenként egy kötet, 10—12 ív terjedelemben. Eddig 1 kötet. *A pártfogó, alapító és rendes tagok tagdíj fejében kapják.*

IV. Házi Kinestár.

Vallás-erkölcsi építő könyvek sorozata, főleg a művelt közönség számára. Első kötet: *Csendes órák*, angolból fordította *Szász Károly*, dunamelléki püspök. Második kötet: *Mártha és Mária*, francziából fordította *Vargha Gyuláné*. Harmadik kötet: *Ahitat szeretet*. Vallásos költemények, írta *Szabolcska Mihály*. *A segítő tagok tagdíj fejében kapják, a többi tagok külön fizetés mellett.* Ára csinos vászonkötésben minden egyes kötetnek 2 kor., diszkrétésben 4 kor.

Mindeme kiadványok megrendelhetők a Társaság főbizománosánál, *Hornyánszky Viktor könyvkiadónál* (Budapest, Akadémia bérháza). *A reklamációk is hozzá intézendők.*

V. Koszorú.

Vallás-erkölcsi népies kiadványok sorozata. Elbeszélések, életrajzok, történeti rajzok, hitelesítő traktátusok. Évenként 10 füzet, eddig 100 füzet. *A segítő tagok tagdíj fejében kapják, a többi tagok külön fizetés mellett.* Ára füzetenként 8 fill., 15 füzetből álló kötetenként 160 kor., 5 füzetből álló kötetenként *Protestáns Családi könyvtár* címen 60 fill.

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaságnak tagja lehet bármely magyar honfi és honleány, a ki a Társaság célját előmozdítani hajlandó s ez irántszándékát vagy a titkárnál (*Szóts Farkas*, IX. Kálvintér 7. sz.) vagy a pénztárnoknál (*Bendl Henrik*, IV. ker. Deák-tér 4. szám a.) bejelenti. *Pártfogó* tag az, a ki egyszer-mindenkorra ezer koronát fizet vagy kötvényileg biztosít, *alapító* tag az, a ki egyszer-mindenkorra kétszáz koronát fizet vagy biztosít a Társaság javára. *Rendes* tagok évenként 12 korona tagdíjat, *pártoló* tagok évenként 6 koronát, *segítő* tagok évenként 3 koronát fizetnek.

A MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG
KIADVÁNYAI

PROTESTÁNS SZEMLE.

SZERKESZTI

S Z Ó T S F A R K A S,

THEOL. AKADÉMIAI TANÁR,

A MAGYAR PROT. IRODALMI TÁRSASÁG TITKÁRA.

A Protestáns Szemle, mint a Társaság folyóirata,
július és augusztus kivételével minden hó 15-én
jelenik meg.

Az egész évfolyam előfizetési ára nem tagoknak 8 kor.

A nagyváradí vándorgyűlés EMLÉKKÖNYVE. — A M. P. I. Társaság
1902-iki ÉRTESÍTŐJE.

BUDAPEST,

HORNÝÁNSZKY VIKTOR CS. ÉS KIR. UDVARI KÖNYVNYOMDÁJA
1903.

TARTALOM.

a) Társulati munkálatok.

	Lapszám
1. Az egyéniség jelentőségéről. <i>Raffay Sándor</i>	1
2. Imádság az istenitiszteletu. <i>Draskóczy Lajos</i>	12
3. Predikáció az istenitiszteleten. <i>dr. Balthazár Dezső</i>	16
4. Diszülési elnöki beszéd. <i>Hegedüs Sándor</i>	21
5. A socialismus és az egyház. <i>gr. Tisza István</i>	25
6. Az 1848. XX. t.-cz. a történelem világánál. <i>dr. Ballagi Géza</i>	36
7. Száll alá poklokra. (Költemény) <i>Hegedüs István</i>	57
8. A VII. vándorgyűlés krónikája. s—s.	61

b) Társulati értesítő.

1. A Társaság 1902. évi működéséről. <i>Szöts Farkas</i>	81
2. Választmányi ülések jegyzőkönyve.	87
3. Közgyűlés és diszülés jegyzőkönyve.	96
4. Szamadás, költségvetés, vagyonkimutatás.	106
5. A kiadványok raktárjegyzéke.	108
6. A tisztikar és az igazgató választmány névsora.	110
7. A Társaság megújított alapszabályai.	111
8. A Társaság tagjainak a névsora.	117

Kérelem a Társaság tagjaihoz.

Társulatunk legutóbbi közgyűlése a módosított és megerősített alapszabályokban a *segítő tagok* évi tagdíját 3 koronában, könyvilletményét a *Házi Kincstár* egy-egy kötetében és a *Koszorú* tíz füzetében állapította meg; s ez irányban az elnökség egyházmegyénként taggyűjtésre kérte föl a prot. közönséget.

Tisztelettel és bizalommal kérem társulatunk tagjait, hogy a tagok gyűjtésében minél buzgóbban részt venni sziveskedjenek.

A titkár.

EMLÉKKÖNYV

A

MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁGNAK

1903. SZEPTEMBER 23. ÉS 24-ÉN NAGYVÁRADON TARTOTT

HETEDIK VÁNDORGYÜLÉSÉRŐL.

HOZZÁ CSATOLVA

A TÁRSASÁG ÉRTESÍTŐJE

AZ 1902-İK ÉVRŐL.

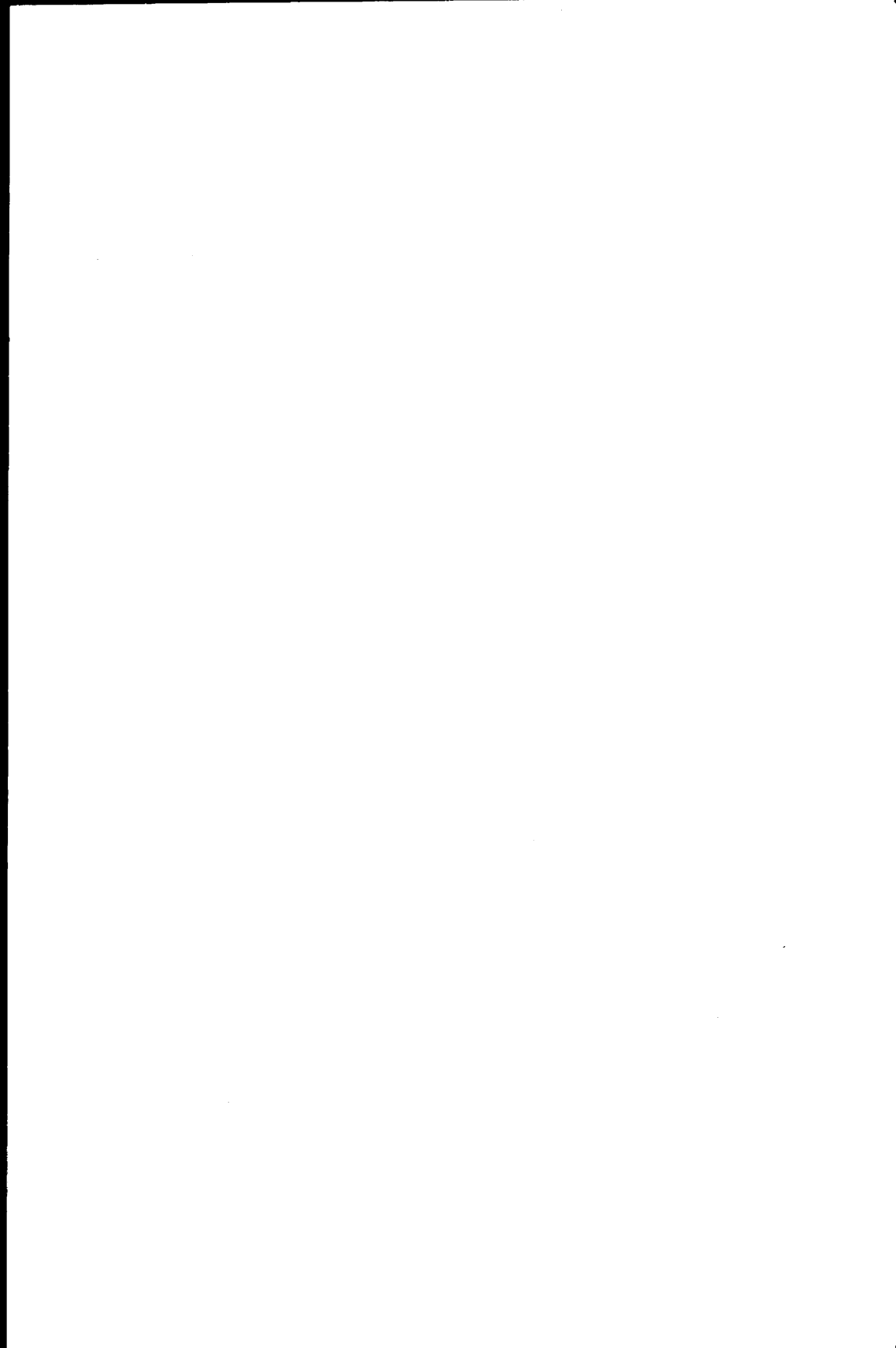
SZERKESZTETTE

SZÖTS FARKAS,

THEOLOGIAI TANÁR, A TÁRSASÁG TITKÁRA.

BUDAPEST,
HORNYÁNSZKY VIKTOR CS ÉS KIR. UDVARI KÖNYVNYOMDÁJA
1903.

I.

Az egyéniség jelentőségéről.

(A szept. 23-iki közgyűlésen tartott felolvasás.)

Igen tisztelt közgyűlés! A midőn a M. P. I. T. vezetőségének felszólítására egyik kiválóan érdemes tagtársunk betegség miatt elmaradt felolvasásának a helyettesítésére vállalkozni bátorkodom, a tárgyalható kérdések között szinte ellenállhatlan erővel tör elő az egyéniség jelentőségének hatalmas problémája. S meg is ragadom azt nyomban. Nem mintha csak gondolhatnám is, hogy azt a rendelkezésemre álló rövid idő alatt megoldani képes leszek, vagy kellőképp csak bele is mélyedhetek, hanem megragadom azért, hogy a kérdésre a figyelmet rátereljem, s annak ránk protestánsokra nézve különösen nagy jelentőségét kiemeljem.

Hiszen a mi egész világnézetünk az egyéniség jelentőségének és önálló értékének elismerésén nyugszik. Ebből indult ki, ezen áll, erre irányul egész valláserkölelési életünk. Maga hitünk és életünk Mestere és örök példaképe az Úr Jézus Krisztus, mint teljes, igaz, hasonlíthatlanul magasztos egyéniség áll előttünk az ő istenfűségi öntudatával. S mint új életnézet teremtője és személyes valósága, folyton az egyéniség alapjait képező öntudat és szabadság elveit hangoztatja. Reformátoraink is az intézményes keresztyénséget az öntudatosan szabad istenfiak keresztyénségévé, a társadalmat a hivatásuk ismeretével élő emberek közösségévé igyekeznek átalakítani. Maguk is mind a tiszta egyéniség élő példái. S miként Jézus korában, úgy a reformáció idején is az Úr evangéliumának diadala az ember öntudatra ébredésével járt karöltve. A keresztyénség jézusi világnézete oltotta bele a világba azt az egyest és közösséget egyaránt boldogító és nevelő meggyőződést, hogy az ember nemcsak természeti lény, hanem önmagában is czélos, végtelen értékű, magasztos rendeltetést betölteni hivatott egyéniség. A mikor Jézus e szavaival: „Legyetek tökéletesek, miként a ti mennyei Atyátok

tökéletes“, az ember földi életének célját a minden eszményi és tökéletes teljességében, az Istenben jelölte meg, akkor nemcsak egy új, boldogító életfelfogás kereteit rakta le, hanem egyúttal az egyéniség önálló értékét is a legteljesebb mértékben kiemelte.

Minden vallás Istenből indul ki és oda tér vissza. Isten a középpont, a mely körül a vallásos gondolkodás és élet mozog. Csakhogy míg a legtöbb vallásnál az embernek az Istenhez való viszonya bizonyos formák, intézmények és keretek korlátaiban mozog s így az ember és az emberiség erkölcsi folytonos emelkedésének nem képezi rugóját, addig a jézusi keresztyénségben a vallás, mint a személynek személyhez való öntudatos viszonya, nem formákban, hanem bizonyos szellem érvényesülésében nyilatkozik. Jézus szerint a vallás nem idomulás, nem szolgálat, nem kölcsönös tartozások lerovása, hanem Istennel való élet, szeretet és célközösség. És pedig nem valamely meghatárolt közösség kereteiben, hanem a személy benső élete alapján. Az igazi vallásosság az egyéniség jelentőségét a legteljesebb mértékben kiemeli. Mert a vallás nem közösségi, hanem közösséget alkotó tényező. Mert nem ez a közösség maga, mint egész, hanem a közösség egyes tagjai, mint egyének vallásosak, vagy vallástalanok. Nem a közösség, hanem annak egyes tagjai állanak személyes életközösségben Istennel. S az Isten nem azért az én Istenem, mert a közösségé, hanem azért a közösségé, mert az enyém is, meg másé is, mindazoké, a kik azt a közösséget alkotják. Nem is azért vagyok vallásos, vagy vallástalan, mert ilyen vagy olyan maga a társadalom, a melyben élek, hanem azért mondjuk a társadalmat vallásosnak, vagy vallástalannak, mert abban a vallásos vagy vallástalan egyének többsége érvényesül. Mindenkép az egyéneken van tehát a súly. Ezt kívánja a vallás természete, ezt a Jézus evangéliumának szelleme, a mely még a közösséget magát is, mint különös czéllal bíró erkölcsi szervezetet tekintti és kívánja kifejleszteni.

Igen de ép az a baj, hogy a mi korunknak egész világnézete tagadja az egyéniség ez önálló jelentőségét. Ma az egész világ telítve van a természettudományi elvekkel s az evolutionisticus elméletekkel. Ezek pedig csak fajt, nemet, tömeget ismernek, az egyéniség jelentőségét elvileg tagadják. Az evolutio alapelve az, hogy a világon minden egy kéréletlenül érvényesülő változhatlan törvény hatása alatt áll. A természetnek és a társadalomnak élete az e törvény által meghatározott hullámvonalszerű fejlődés folyamata. Nagyon természetes, hogy a hol egy ilyen kényszerű törvény ural-

kodik, ott egyéniségről, az egyéniségben rejlő erkölcsi erőkről és öntudatos elhatározásokról beszélni nem lehet. S itt válik az evolutio theoriája, de általában a modern természettudományi elveken alapuló tudomány ellenfelünkké. A fejlődés elmélete ellen nincs szavunk. Azt a tapasztalat is igazolja, vallásos felfogásunk is kívánja. Mi is beszélünk Isten bölcs vezérléséről és az ember tökéletesedésének szükségességéről. De ott válnak el az utaink, hogy szerintünk a világ és az ember fejlődése nem a vak szükségesség, hanem az értelmes czélszerűség törvénye alapján történik, s hogy a fejlődés útját az természetben uralkodó s az anyagban rejlő törvény, hanem a természet és az anyag felett élő bölcs Isten szabja meg. Mert ha nem így van, akkor az öntudat és az erkölcsi felelősség kérdései örökké megoldhatlan talányok maradnak, minthogy ezeket csakis egy erkölcsi és nem a természeti, csakis a theologicus és nem a necessitas hatalma alá rekesztett világrend keretében érthetjük meg. Ez pedig az egyéniség önálló jelentőségének elismerése nélkül lehetetlen. Az evolutiós világnézetnek tehát a szempontja és a módszere ellen tiltakozunk. Szempontja ellen azért, mert pusztán csak az érzékelhető lét körében marad s a szellem életét kellőképp nem méltatja figyelmére. Módszere ellen meg azért, mert az, a mi a természeti, az érzékelhető világban otthonos lehet, ugyanazon törvényt akarja érvényesíteni a szellem, a szív, az érzelem világában is. Itt azonban, az egyéniséget tagadva, az öntudat, szabadság, akarat és felelősség tényén megfeneklik.

Pedig már szinte átment a köztudatba, hogy a történelem nem a nagy emberek működése nyomán támadt életnek, hanem a tömegek, fajok, népek, eszmék hullámzó fejlődésének a rajza. Taine több követőre talált, mint Carlyle. Széltében hirdetik, hogy egyén nincs, csak példány. Mindenki korának és fájának általános képét viseli magán. Az élet a kényszerű fejlődés evolutionisticus tovahaladása, a melyben minden szükségszerűen emelkedik és süllyed alá, s e fejlődésben az egyéniségnek önálló tere és befolyása vagy éppen döntő jelentősége nincs. Mindenki, még a lángész is korának terméke. A környezet alakítja azt is. Hát igen, van ebben is igazság. Hiszen ki ne ismerné el a környezet, a viszonyok alakító hatását. Maga a nevelés is azon a törvényen indul és áll, hogy az ember külső ráhatással idomítható. Csakhogy ez az egyéniség önálló jelentőségét még meg nem dönti. Mert csak akkor volna e tételnek teljes igazsága, ha u. a. viszonyok, u. a. környezet és hatása alatt is minden ember egyformán alakulna. Beszélhetünk pl. a XVI. század emberéről,

de azt is tudjuk, hogy ép azok között igen sok önálló egyéniség volt. A ráhatás tehát befolyásolhatja, de meg nem semmisíti az egyéniséget.

De ha elismerik is egyes igazán kiváló egyéniségeknek a létezését, azokra is azt mondják, hogy minden ú. n. nagyság a fejlődési korszaknak nem az elején, hanem a végén tűnik fel s így nem teremtő, hanem teremtett alak. Igen, de hisz ép a fejlődés elmélete szerint minden vég egyúttal kezdet is, mert a fejlődést másként megérteni nem lehet. S minden nagyság korszakot zár ugyan, de korszakot nyit is. És ez magyarázza meg nemcsak a multra, hanem a jövőre ható nagy jelentőségét és egyéniségének önálló értékét is. Az egyéniség jelentősége éppen abban áll, hogy még adott történeti viszonyok között is sajátos módon fogja föl a helyzetet. A mi szét van hullva, azt mind összegezi, a mi még forrong, azt leszűri, a mi küzködik, lecsillapítja s így a maga egyéniségében, istenadta kiválóságában, eszményi törekvésében, szellemi felsőbbségében, hatalmas akaratában képezi azt a sarkantyút, a mely a népek és korszakok életének eddigi folyását egyszerre kitéríti s új mederbe tereli. S ha igaz is, hogy az igazi nagyság kora összes törekvéseit, minden reményét, mozgó eszméit s faja minden kiváló tulajdonságait önmagában mintegy megtestesíti, de az is igaz, hogy ezt nem öntudatlanul, hanem öntudatosan teszi. S ebben van egyéniségének jelentősége és igazsága.

Pedig az egyéniség jelentőségének ezen ignorálása még az igazságszolgáltatás körébe is behatolt. Ma már ott is nemcsak az egyén elhatározásának az indító okait fürkészik, hanem ez okok kutatása körébe vonják a családban, nemzetiségben rejtve élő visszasságokat és bajokat is, hogy az ezek alapján kimutatható meghatározottságot is bevonhassák a döntő tényezők sorába. Csakhogy nagyon is közel a veszély, hogy ily módon a beszámíthatóság túlságos hangsúlyozásával magát a beszámíthatóságot teszik merőben kérdésessé. Mert hiszen beszámíthatóság csak ott van, a hol egyéniségről, szabad akaratról, öntudatos szellemi életről s ebből folyó elhatározásokról beszélhetünk. De ha nincs beszámíthatóság, akkor nincs büntethetőség sem s ha mégis büntetünk, a társadalom olyba tűnik fel, mintha csak nem is a bünt magát, hanem inkább csak az ügyetlenséget, a rajtakapást büntetné abban a bűnösben, a ki az őseiből, vagy a környezetből vett meghatározottság alapján cselekedett.

Az egyéniségnek nem kedvez ma az irodalom és a művészet sem, a mi ma nem az ihletett szellem működésének,

hanem a természet mesteri másolásának a tere. Nem az az író és a művész célja, hogy a látható világ szemlélése által lelkében felkeltett és ihletté finomult eszmét kifejezze azért, hogy a mint az az ő lelkét nemesítette, másokat is úgy meghasson és nemesítsen, hanem csak az, hogy a látottakat ügyesen lemásolja. Így művészete alig egyéb ügyességnél, ihlete alig terjed tovább az alkalmas tárgy felismerésénél és kiválasztásánál. A többi aztán a technika dolga. Az ideális, a tiszta, az eszményi, mint a természeti világ lényege és célja, ma, a verismus és naturalismus korában, nem hevit többé nagy alkotásokra.

Az idealismusnak ezt a hiányát látjuk az egész társadalmi életben is. Az ember nem egy önálló célokra hivatott emberekből álló erkölcsi szervezettel, hanem csak bizonyos intézményekkel érzi magát viszonyban. A közösség ránézve sokszor teher és akadály, a melytől szabadulni, a melyet felforgatni vagy kijátszani igyekszik, legjobb esetben olyan külső keret, a melybe való lehetőleg kényelmes és előnyös beilleszkedés az egyedüli célja. Hogy az iránt a közösség iránt igen komoly erkölcsi kötelezettségei is vannak, ezt nem érzi. Ezért célja a kényelem és haszon határán felül nem igen emelkedik s így rüt önzésbe merül a helyett, hogy az önmagára és a társadalomra nézve is boldogítóbb erkölcsi célok eszményeit követné. De a társadalom is hibás e dologban, mert nem az egyén, hanem csak az összeköttetések és a külső viszonyok értékét és tekintélyét szereti csak mérlegelni és latba vetni s az érdekcsoportok alakulásait némán tűri, sokszor támogatja is.

De maga az állam sem támasza az egyéniség érvényesülésének. Mindenhatósága és központosító törekvése míg egyrészt jót eredményez a rend teremtésével és biztosításával, addig másrészt az autonomikus mozgásban éledő sok hatalmas erőt megbénít. S ezzel a közösségnek is mérhetlen károkat okoz. Mi legjobban tudjuk az autonomiabeccét méltányolni, de legjobban ismerjük annak az arra éretlen környezetben való kinövéseit is. Ha a kettőt összemérjük, aránytalanul eltörpül minden hátránya, annak végtelen haszna, előnye, értékével szemben. Hiszen a mi egyházi autonomiánk nemcsak sok egyéni, hanem a magyar fajban felhalmozott gazdag emberi és nemzeti kincseknek az érvényesülésére is alkalmat ad s nem egyszer volt már a nemzeti alkotmányunk is mentővára, a bástyája nemzeti és lelkiismereti szabadságnak és a tudományoknak otthona és támasza. A magyarság nemzeti egyénisége az autonomikus mozgást életelemének érzi, ezért védelmezték

a protestáns autonómiát nehéz időkben a magyar r. katolikusok jobbjai is, ezért igyekeznek most is annak megszerzésére azok is, kik annak birtoka nélkül szűkölködnek. Az legegényibb, az egyéniségében rokon és támasz nélkül álló magyar nép az autonómiát nem nélkülözheti.

Az egyéniség önálló jelentőségét ma az iskolai nevelés sem tartja szem előtt. Az iskola modern uniformizáló szelleme úgy a növendék, mint a tanító egyéniségének rejtett kincseit kiaknázatlanul hagyja, de sőt kiaknázni meg sem kísérli, hanem tuztat embereket nevel a sziürke társadalomnak. Hajdan egy-egy jeles paedagogus rányomta egyéniségének a bélyegét nemcsak az iskolára, a melyben működött, hanem egész nemzedékekre, a melyek a keze alól kikerültek. Hajdan ép a mi protestáns iskoláink mindenikének megvolt a maga egyéni jellege. Ma, az államsegély és az államosítás korában, az iskolák és az iskolai nevelés egyéniségéről többé nem beszélhetünk. S ez mérhetlen kárára van úgy a tanulásnak, mint a tanításnak. A rend, az egyöntetűség talán nagyobb, de tagadom, hogy az eredmény az erkölcsi, a szellemi téren nagyobb volna. Különben is nagy hiba, hogy iskoláink minden fokon csaknem kizáróan csak az értelem fejlesztésére fektetik a súlyt. Népünkől nem jellemeket, hanem tudósokat akarunk nevelni. Mintha bizony az ismeretek bizonyos mennyisége tenné az embert emberré, képesítené az életben való megállásra és érvényesülésre. Hiszen az ismeret is szükséges, de a fő mégis csak a jellem, az akarat, a nemes czélok szeretete és az eszményiért való rajongó lelkesedés. Az ifjúságot öntudatos, tiszta egyéniséggé kell nevelni, mert nemes egyéniségek nélkül boldog társadalom el sem képzelhető. S csak az lesz képes a közösség javaiért és előnyeiért önzetlenül munkálkodni, a ki czéltudatos egyéni munkásságra képes.

A társadalomtudomány egyik fő-főproblémája ép az egyes és a közösség egymáshoz való viszonyának kérdése. A szociális bajok egy jó nagy része e viszony kereteinek helyes meghatározásával magától megoldódnék. Igen, de az egyéniséggel sem a szociálizmus hívei, sem azok ellenesei nem akarnak leszámolni. Mert ha akarnának, akkor keresve sem találhatnának helyesebb megoldást, mint a mit az evangéliumi világnézet készen nyújt. Jézus az egyes és a közösség egymáshoz való viszonyát az istenországa képzetében teljesen megnyugtató módon oldja meg. Az istenfűségi tudattal élő ember Istennel és embertársaival a legbensőbb szeretetviszonyban él. A mai szociálizmus eszménye is az igazság és a szeretet. Ha e kettő érvényesül az emberi társadalomban, akkor egyes

és közösség egyaránt boldog lesz. Az evangéliumi világnézet ugyanezen eszmények után törekszik. Ezért nem kívánja az embert önmagából és a társadalommal való természetes összefüggéséből kiforgatni, hanem ellenkezőleg a társadalmat és az egész világot is általa akarja megszentelni, felemelni, istenországává tenni, a melyben az igazság és a szeretet érvényesülnek és uralkodnak. S mennél több lesz az emberben az isteniből, annál gazdagabb lesz az igazán emberiekben. Mennél inkább emelkedik a földiek fölé, annál otthonosabbá, boldogabbá lesz a földön. Mennél inkább különül el szellemben a környező világtól, annál hasznosabb tagjává lesz annak. S így mennél inkább nemesül és emelkedik a maga egyéniségében, annál több a haszna, nagyobb a jelentősége a közösségre nézve is. Az a közösség a legboldogabb, az a társadalom a legtökéletesebb, az az állam a legerősebb, a melyet igazán öntudatos emberek alkotnak.

S ez nemcsak egyszerű egyéni meggyőződés, hanem a történelem és az élet tanúsága is. De sőt maga a tudomány is azt tartja, hogy az embert és a társadalmat nevelni, művelni, szellemi, erkölcsi erőinek teljes, öntudatos használatára és értékesítésére emelni a haladás végső célja, az ember és az emberiség legfőbb érdeke. A tudomány és az evangélium céljai és igazai tehát azonosak. Mindkettő azt hirdeti, hogy az igazán művelt, tehát az ember hivatása teljes tudatával élő s az annak elérésére szükséges utakat módokat, eszközöket ismerő és azok megfelelő alkalmazására képes ember minden haladás végső eszménye. Ha mégis ellentétbe került a tudomány és az evangélium, bizony nem az evangélium világnézete annak az oka. Ma a közszellem egy a közvéleménybe bedobott, de még kellőképp nem tisztázott eszme hatása alatt megtévedt. De vissza fog térni ismét a helyes útra s el fogja ismerni a ma tagadott egyéniség önálló jogosultságának igazságát is. Az emberi szellem s a társadalmi élet sokszor csinált már vargabetűt, de az evangélium jézusi, örök igazait előbb-utóbb mindig elismerte. Ma a tudomány a keresztyénségnek egyik, az evangéliumi szellemmel meg nem egyező irányzatában látja a keresztyénséget. Ezért egyház- és vallásellenes az egész iránya. S mégis, a mikor az egyéniség jelentőségét vitatja, mérhetlen szolgálatot tesz a szintén a tömegeket, a közösség jogát hangoztató római katholicizmusnak. S így a két ellenfél egymásnak lesz akaratlanul támaszává és együtt ostromolják a mi igazainkat.

De ép itt szakad ránk a kötelességek egész tömege. A M. P. I. T. hivatásos kötelessége a helyes keresztyén világ-

nézetnek, az evangéliumi életfelfogásnak erélyes és bátor hirdetése. A mi életnézetünk az egyes embernek és a közösségnek helyes kölcsönhatását, egészséges viszonyát állapítja meg. Egyesnek és közösségnek e világnézet birtokában már csak azért sem lehet ellenségkép szembekerülniök, mert mindkettő azonos célra törekszik. Az egyes boldogsága tehát a közösség boldogságát természetesen maga után vonja. A csupa boldog egyesekből álló közösség a maga egészében is boldog. Szembe állítani e kettőnek természetes érdekeit, egészséges egészségtelen dolog. Az egoizmus és az altruizmus kérdései az evangélium alapján magától megoldódnak. De természetesen csakis az igazi, a jézusi keresztyénség álláspontján. Itt nem szükséges a közösség érdekében az egyesén zsarnokoskodni, sem az egyesek érdekében a közösségnek tenni kárt. Az egyes beleilleszkedik a közösség keretébe, mint annak öntudatosan harmonikus tagja s a közösség egyesült erővel védelmezi és alkotja meg az egyes ember kellő érvényesülésének biztosítékait.

Persze ez ideális állapot. De hiszen a keresztyénség telve van ideálokkal. S nem hogy meg nem haladott, de még csak meg sem közelített állapot. És mert ez, miénk a feladat és a kötelesség, hogy ha ismerjük a keresztyénségnek egyest és társadalmat boldogítani egyaránt képes magasztos elveit; ha mi az evangéliumi elvek, szellem és életfelfogás birtokában állóknak tartjuk magunkat: akkor hirdetniük is kell azokat. Meg kell ismertetniük azokkal, a kik még nem ismerik, vagy félreismerek. A tudományos és társadalmi élet munkásainak verejtékes fáradozását nem szabad csak távolról szemlélnünk, hanem részt kell abban vennünk nekünk is s irányítani, tájékozni, ha lehet vezetni, kötelességünk és hivatásunk. Mennél alkalmasabb az evangélium szelleme a társadalom helyes átalakítására, annál komolyabb kötelességünk azt megszólaltatni. S nem szabad engednünk, hogy téves irányzatok, helytelen és káros szellem foglaljon tért az irodalomban, közéletben és köztudatban egyaránt. Az evangéliumi keresztyénség elveit hirdetni, folytonosan és mindenütt megszólaltatni, az egyéniség önálló, egymagában is értékes jelentőségét kiemelni s öntudatos, erkölcsi egyéniségeket termelni e mi Társaságunknak, mint irodalmi és közművelődési társaságnak elsőrendű hivatása. Mert szabad társadalom, erkölcsös világ, öntudatos emberiség, boldog nemzedék csakis szabad, öntudatos egyéniségekből alakulhat. Ennek a tudata és képe ma teljesen elhalványult és nem is elevenedik meg mindaddig, míg az igazi jézusi világnézet őt megillető jogaiba és helyére nem lép. S

az emberiség hiába keresi a boldogságát, — erejét ködképek üzésében emészti föl mindaddig, a míg a Krisztus evangéliuma nem lesz az életnek világító fáklyája, irányító hatalma s a míg csak az istenfülségi öntudatnak ugyanaz a megszentelő érzése nem hatja át az emberek lelkét, a mely a világ Megváltóját és Üdvözítőjét éltette s megváltóvá és üdvözítővé tette. Hogy ezt elérjük, ebből az egyest és közösséget boldogító szent munkából nekünk első sorban kell a részünket kivennünk.

Pozsony.

Raffay Sándor,
theolog. akadém. tanár.

II.

Imádság az istentiszteleten.

(Elmondattott szept. 24-én a Nagyvárad-ujvárosi ev. ref. templomban.)

A mi segedelmünk legyen az Úrtól, a ki teremtette a mennyet és a földet és annak minden teljességét: Ó neki legyen hála és dicsőség mindörökké Ámen.

Jer ünneplő Gyülekezet buzgó áhitattal, lelki alázattal, töredelmes szívvel imádkozzunk!

Isten! Jó Atyánk! Elmulhatatlan valóság a muló időben, mi vagy Te, és mik vagyunk mi, dicsőséged mellett? . . . Te vagy az Erő, mi a gyöngeség. Te vagy a fény, mi vagyunk az árnyék. Te vagy az örökkévalóság, mi vagyunk a születve elhaló pillanat. Te vagy a mérhetetlen tenger, mi a tengeren parányi buborékok vagyunk. Te vagy a szentség egyedül, mi vagyunk a gyarlóság, a bűn. Te vagy a mindent látó, mindent tudó, igazságot osztó, örök hatalmú Biró, mi vagyunk a füstlő gyertyabél, a megrepedezett nádszál, a törékeny cserépedény, a kik színed előtt meg sem állhatunk. . .

S ime . . . mégis . . . félelem nélkül közeledünk hozzád: Mindenható, mert érezzük, hogy Te vagy a Szeretet . . . És a ki szeretetben marad, az Istenben marad, és az Isten abban, mert rettegés nincs a szeretetben; a ki pedig fél, a ki pedig retteg; nem tökéletes a szeretetben!

Oh add Atyánk, hogy ez ünneplésünk is tökéletesítsen az égi szeretetben, melynek tiszta fénye elhomályosít minden ragyogást, mely pusztán a véges szellem tudásából, vagy művészetéből, vagy költészetéből, vagy bármely hatalmából árad e világra.

Oh add Atyánk, hogy ez ünneplésünk olvaszson egybe minden érző szívet az égi szeretetben, mely nélkül nincs emberi nagyság, szó és cselekedet, mely a köz javára áldásos lehetne, hiszen az apostol: a nagy, a lángajkú, a csodálatos író tanít rá: Ha jövendőt tudnánk is mondani, ha minden titkokat és ha minden bölcseséget tudnánk is, ha egész hitünk volna is úgy annyira, hogy e hegyeket elvinnénk helyükről; ha szelle-

münk megizmosodva erejében, megvilágosodva látásában, biztosságot szerezve szédületes röplésében, csakugyan képes volna isteni dolgoknak cselekedésére is; ha születésünk előkelősége, ha tudásunk műveltsége, ha gazdagságunk hatalma az emberi, a társadalmi méltóság piramisának csúcsára emelne is minket... értsük meg jól: szeretet nélkül nem lehetünk nagyok, szeretet nélkül semmik vagyunk!... mert a ki tudományban, kincsekben gazdag, szeretetben szegény; a kinek elméje művelt, keble műveletlen, a ki büszke az eszére és szégyenli a szívét, az: borítsa bár bibor, illesse bár korona homlokát, előtted óh Isten kedves nem lehet, az beszélhet vagy írhat az embereknek vagy angyaloknak nyelvén, ha szeretet nincsen ő benne, olyanná lesz, mint a zengő érc és pengő czimbalom!..

Mennei szent Felség! Mutasd meg nekünk Szent Fiad a Jézus evangéliomának tiszta tükörében, hogy a szó varázsa, a színek élénksége, a hasonlatok megkapó képei, a hang csengése, nemes hevülete, elragadó szenvedélyes árja, az irány lendülete, mélysége és magassága, káprázatos fénye vakíthat, szédíthet, mámorba ejthet, de tisztító hatása nem lehet, ha annak alaphangja, sugalmazója, lelke nem a szeretet!..

Atyánk! Emeld föl lelkünket az igazság magaslatára, hol egy értelemmel hirdessük: hogy e világ méltó maradhatna Teremtőjéhez, ha minden lángelme eltűnnék is e világ színéről, de a mint eltűnnék a szeretet s vele az igazság, hűség, önfeláldozás, a mint eltűnnék a türelem, gyöngédség szelid erénye: úgy abban a pillanatban pokollá változnék e föld, melynek küzdterén *Péterekben*, kik készek szablyát rántani a támadóval szemben; *Pálokban*, kik mennydörögve ostorozzák a bűnt, és vezérlő *Józsuákban* hála Istennek nem szükölködünk, de annál nagyobb szükség van hű apostolokra, a kik Krisztus példáját követve, egyre hangoztassák szóval és írásban: Fiacskáim szeressétek egymást!

Oh add Atyánk, hogy ez az olvasztó tűz egyesítsen bennünket, egy égi származású, viharbíró törzsnek testvérhajtásait, egymásra büszke, egymásban bizó, egymásért helytálló, egymást igazán szerető jó testvérek gyanánt, hogy együtt írthassuk a gyomokat az életben, az egyházban, ha kell és az irodalomban egyaránt!

Mindenható, a Te szerető lelked hófehér galambja lebegjen e város fölött is a béke olajágával szüntelen! Minden nemes intézményén nyugodjék áldásod... Születés, nyelv, vallás, társadalmi állás különbsége nélkül forraszszad egybe a polgárok szívét a Haza oltáránál!

Ez a pünkösdi lélek, a szeretet lelke legyen ható, emelő, termékenyítő, lelkesítő erő most is, Társaságunk egyházat építő, Hazánk üdvét czélzó szent munkájában.

Ez az égi Nemtő, ki nem kíván jutalmul eserágot és nem keres dicsőítő babért, hanem szívesen viseli a töviskoszorút, ez a krisztusi szeretet öntsön olthatatlan lelkesedést Vezéreink lángoló szívükbe, jutalmazza őket tiszta öntudattal, teremtsen irántuk hálás elismerést!

Engedd Atyánk, hogy e mennyei világosságnál tekintsünk a multba s rebejjen ajkunk áldó imádságot hálás szeretettel: legyenek áldottak az ősök! Az anyák, kik istenfélő, honszerető gyermekeket szültek; az apák, kik világverő hősöket neveltek; a gyermekek és a késő unokák, kik apáiknak nyomdokain jártak . . . Legyenek áldva a Birók, a Becsületesek, az ékesen szólók, a kenyéradók, a Hatalmasok, a Hadakozók, a jövendőök látói, az igaz Próféták . . . Legyen áldott minden porszem, mely a nyugvókat takarja, minden fűszál, mely poraikból nőtt . . .

E mennyei világosság áraszszon fényt borús jelenünkre! Ez legyen a sivár pusztaságban vezető tűzoszlop. Minden honfigond, minden örömsugár, minden lehulló köny, minden fölszálló sóhaj, minden lelkes szó, minden honfitett égő honszerelmében lelje balzsamát, óhajtott sikerét.

E mennyei világosságnál tekintsünk előre. Kérjük a szeretetnek Atyját, adjon Hazánkknak, adjon Egyházunknak, adjon nekünk boldogabb jövendőt! Higyjük: meg is adja azt nekünk az Úr, ha nem feledjük, hogy a Mindenható nemcsak békét adott az ő Szent Fiában, a minőt nem adhat e világ, hanem fegyvert is bocsátott e földre, fegyvert, melynek hatalma nem szuronyerdőből áll! . . . Higyjük, hogy mienk a jövő: ha felöltözzük az Isten minden fegyverét, ha derekunkat felövezzük igazmondással, ha lábainkat megsaruzzuk a szeretet evangéliomának készületeivel, ha felvesszük a hitnek paizsát és úgy hadakozunk az ördögnek álnokságai, a setétségnek vezérei. s a gonosz tüzes nyilai ellen . . . Óh akkor, higyük, mienk a jövő! mert kovácsolhatnak száz hideg vasat: egy forró kebelnek; a hideg vasat rozsdá emészti meg, a forró kebel, midőn kihül, a sirból kitör és eget kér; az eszmény pedig diadalt arat . . . Higyjük, mienk a jövő; mert az élettelen ólom életet ölhet; de az élő, a lángoló szeretet megelevenít . . . Higyjük, mienk a jövő, mert a kigyónak a fejét összezúzza a világgyőző erő, a Krisztus evangélioma, mely Istennek hatalma minden népeknek üdvösségére!

Világok alkotója, népek fölséges királya, ihlessed szerete-

ted lelkével gondokban ülő nagy királyunkat. Fenkölt szívének dobbanása súgja meg neki, hogy dicsőséges trónja zsámolyának lába szívünkön nyugszik, becsületes, magyar hű szíveken, melyeknek hűségén a pokolnak kapui sem vehetnek diadalt!.. Ím jó Atyánk! e hűséggel emlékezünk meg most is Hazánk atyjáról templomunkban, mint tesszük azt ezer év óta mindig, hol magyar ünnepe!

Világok Atyja hallgass meg minket, mikor Nehemiás prófétával esdünk föl Hozzád: Éljen a király! Fény nevére, áldás életére! Higyjük bizton, hogy a Honnak él. Legyen békében áldott életalkonya. Hír szerencse koszorúzza ősz fejét. Lelje népe boldogságán örömét.

Óh nagy Isten, hallgas meg minket, mikor a prófétával így esdünk fel Hozzád: Éljen a Haza! Éljen a Hazában minden hű magyar s míg magyar él: éljen közöttünk őseink emléke, regéljük, írjuk meg nemzetalkotó, egyházat újtó, erkölcsiséget ébresztő, ápoló legendás tetteiket hiven nemzedékről nemzedékre, hogy legyen édes Hazánk örök életű.

Jer buzgó Gyülekezet! Hazánk s egyházunk örök életében vetett rendületlen hitünk fényes világa üzze el a honfi gondok sötét fellegeit s a fölmagasztosulás ez ihletett perczeiben jer, gyujtsunk örömtüzeket... Énekeljünk az Úrnak új éneket! Hirdessük az Isten szabadítását minden napon s akkor: nem hiába fohászkodunk hozzá: *megettart* az Úr és előmenetelt ad a Jézus Krisztus által — Amen.

Ifj. Draskóczy Lajos,
eperjesi ág. hitv. ev. lelkész.

III.

Alkalmi egyházi beszéd.

(Elmondott szept. 24-én a Nagyvárad-ujvárosi templomban.)

Csel. XII: 1—11.

K. A.! Az ős keresztyén egyháznak tömérdek sok ellensége volt. Üldözték azok, a kiknek leginkább fel kellett volna karolni: a zsidók; ez a leigázott nép, mely Róma vas veszeje alatt nyögte százados könnyelműségeit; mi mind onnan eredt, hogy a választottság tiszta öntudatát farizeizmussal cserélte fel; a teste rabságban, legalább lelke számára szerezhette volna meg azt a szabadságot, melylyel Krisztus szabaddá tesz minden ő benne hívőket. Üldözte a pogány hatalom és élén a véreskezű Heródes alkirálylyal. Üldözte a szolgálta is, a zsarnok is. A szolgálta azért, mert nem tette őtet boldoggá, szabaddá, a maga módja szerint; a zsarnok azért, mert szabadságról bátorkodott prédikálni.

Ebben az eszeveszett gyűlöletben megértette egymást az elnyomó és elnyomott. Sajátságos örülete a felfogásoknak, hogy az ütköző érdekek két legszélső sarkpontja ily egyetértésben találkozhatnak. Szegény Jakab vére üdítő harmat volt a pokol tüzétől szomju emberekre. Vajjon mit vétett nekik az az ártatlan genezáreti halász, kinek egyetlen vágya volt, hogy Krisztus oldalánál maradjon, hogy szerethesse, csodálhassa, imádhassa őt; nem kellett neki semmi, a mi zsidóknak kedves; csak Jézus egyedül, a ki meg nem kellett ő nekik! De hát így támad-támad időnként bizonyos embertelen vágy, a pusztítás, rombolás vér után; kívánság: megtagadni a fényes multat, hitelvesztetté tenni a jelent, bizonytalanná a jövőt; támad bizonyos ösztön népekben, nemzetekben félremagyarázni, meghamisítani a czélt, mely felé földi sorsunkat irányítani kellene; bevagdalni az ingatagság, kishitőség, gyávaság árkaival az oda vezető utat, eladni önzés aranyáért a hid vámját, mely a küzdelmet a sikerrel összeköti. Az ilyen hanyatló idöket ragadják meg a Heródesek; ha nyilvánvaló lesz,

hogy a közboldogság eltett kincsei közül egy-egy kisebbnek, jelentéktelenebbnek feláldozása az elvakultaknál elnézést, vagy éppen kedvet talál; jönnek a nagyobbak egymás után. Jakab után Péter következik.

Lelki setétség, nemzeti csapás átkából való megváltás messiásaképen küldötte Isten hozzánk a reformáció szabadulásra való erejét. A tűz, mely fogadta, hamar kihamvadt; a láng, mely lelkesültség szárnyaira vette, csakhamar kilobbant, s ott, a hol egykor lelkek váltak izzóvá a teremtő erejű hit és áldozatkészség hevétől, most a kicsiny hitűség, közöny és önzés, szürke élettelen hamu tengere terül, sőt még ottan-ottan az ellenindulat sziporkázó üszkei pattognak; és ott, a hol egykor az evangyélium élő ereje diadalmasan vitte a világosság művét keresztül, most a visszafejlődés fekete rákfenéje készíti a lelkiismereti szabadság halálát és nagyhatalmú Heródesek a csábítás, a megfélemlítés és erőszak fegyvereit, megölni az erőtelenség Jakabjait. Elégedetlenség belül, hogy nincs az egyházban, a vallásban szabadulásra való erő, gyűlölet kívül, hogy az emberi méltóság megistenítésének útjában állanak szigorú hitelveink. Mi, a kik százados könnyelműségeink miatt alul maradtunk, kicsinyeljük, vádoljuk az egyházat, melyet magunk engedtünk erejében aláhanyatlandani s a kishitűség tehetetlenségében úgy függünk megfeszített teste mellett, mint Jézus balján a gúnyolódó lator. Feladtuk, elvesztegettük a teremtő erejű evangyéliumi öntudatot s a korszellem mákonyától ittasan, kába mosolylyal támoalgunk a vesztőhely felé; tapsolunk, hozsánnázunk azoknak, a kik önös számítás szemfényvesztése szerint bannak el vesztünkre velünk s az idegen istenek oltárán áldozókból szerkesztjük meg fejünk koronáját.

A lelki pusztítás halad előre tervszerűleg lassan, biztosan a rossz erejének törvénye szerint. A rossz kezdeni szokta a kisebbeken: előbb a bűnnek, az aljasságnak csak a gondolatához szoktatja az embert; mikor az már olyan természetes lett, megszólaltatja s a megszólalás után cselekedtetí. Először a fület, majd a száját teszi szolgájává s azután az egész embert szívével, lelkével együtt lánczaira veri, börtönbe veti s végül a gyalázat vérpadjára viszi.

Először a lélek szent lelkesültségét hűti le; azután a szeretetet tagadtatja meg; majd a becsület fehér ruháját szennyezi be s végül a hitet zárja börtönsötétségbe, hogy az Istenhez jutás szabadsága el legyen zárva előtte. A bűnnél, az emberi élet eme gonosz Heródesénél ügyesebb számító nem lehet.

Nem mutatja meg előre az örvény szédületes mélységét, csak a szélső gyűrűk csillogásával, vonzó ringatásával bolondítja a könnyen hívőt és mikor a szerencsétlen a fekete mélység torkába beletekint . . . akkor már késő. Tud várni türelemmel, míg eljön a legalkalmasabb pillanat. Ha valami hangulat, lelki állapot, idő és alkalom céljához nem kedvező, a végrehajtást felfüggeszti, elhalasztja szívesen, mint Heródes Péter apostol kihozatását husvét utánra.

A tömlőcz úgy is állja termésköveivel, a lánczokat a rozsdá meg nem eszi s a tizenhat őriző porkoláb se fog egytől-egyig kidőlni addig.

A halál előestéjén csendes volt minden ; a börtön mélyén „két vitéz között“, „két vaslánczczal megkötözve“ fekszik Péter az anyaszentegyház oszlopapostola és aluszik. Ha a teste meg van kötözve, lelke szabadon álmódja át magát mesterének, imádott Jézusának kebelére ; mint a hogy az árva gyermeknek elhozza az álmom édes anyja melegen dobogó kebelét s a sápadt szegénynek a lágy kenyeret. De még is legyen bármilyen szép az álmom, irtóztató a lánczban aludni. Láncz és aluván, rabság, tétlenség, rabszolgaság és tehetetlen megadás, úgy nem férnek ezek össze egymással, mint mindannyian a szabadságra teremtett ember fényes hivatásával. A lánczhoz az izmok megfeszítése illik, a szüntelen való csörgetés, míg vagy el nem pattan, vagy el nem kopik ; a rabsághoz az való, hogy rázzuk a rostélyt, kaparjuk vérvő körömmel is a falat, míg a szabadságra út nem nyitattik ; rabszolgasághoz jármot szertezúzó, feket szagगतó bátor indulat, örök küzdelem való.

– Jaj! az embernek, ha aluszik, mikor a kísértés fojtó hurokja jár a nyaka körül ; ha a kishitűség és bátortalanság kettős lánczán, a fenyegetés és erőszak két porkolábja közt télenül hever a romlás börtönének penészes fenekén, s a szabadulásért még csak imádkozni sem ötlük eszébe. Jaj a nemzetnek, egyháznak, társadalomnak, mely a zsarnokság, antikrisztus és farizeizmus Heródeseinek börtönében minden nemesebb törekvését, jogát, szabadságát, erkölcsét, hitét, anyagi és szellemi boldogulásának feltételeit aludva hagyja tehetetlenül.

– Pedig fájdalom! Péterrel együtt alszik minden szabadulásra való erő ; alszik az egyénben, alszik a nemzetben, egyházban, a társadalomban. Csak mint az álmom öntudatlan mozdulásai reszketnek végig egyes jelenségek a nagy idegtelen testen ; fényes multnak csalóka visszfényei, sejtelmes jövőnek csábtűzei. Avagy nem látnátok, hogy az egyén mennyire bele-sülyedt a test, földi jók, világi haszon nyomorult szolgaságába?

szabadulásra való ereje: a szeretet és a hit az önzés, fásultság Heródesének lábai előtt hever; fel se tudja más rázni, tette se tudja más serkenteni, csak a selejtes anyagi haszon, pénz, nyereség, fitogtató fényűzés, izgató gyönyör s az a káini ösztön, hogy mást le kell rántani, megmarni, beszennyezni, mert a haszontalan, értéktelen ember másként emelkedni nem tud, mint embertársa becsületének, jó hírnevének romjain. Nemzet, egyház, társadalom céltudatos erő, következetes törekvés, és bátor őszinteség hiányában ki vannak szolgáltatva a Heródeseknek: fosztogatják, sanyargatják, felizgatják, megkorbácsolják, kimerítik s aztán az egykedvűség, közöny, hitetlenség, gyávaság, árulás penészes börtönébe letaszítják, hogy aludjék bilincsbe verve s majd ha elmulik az a kis husvéti lelkesültség is, mely még itt ott az evangyéliumi szabadság ösztönyszerű hatásaképen egy-egy imádkozó, vágyódó, aggódó, reménykedő gyülekezet lelkében titkon vagy nyilván lobog; majd ha ezen is erőt vesz az aluvás, az aluvót felébresztik utolsó órára az erőszakos halál hóhérai.

Segítség kellett Péternek, hogy az érzéketlen aluvás sötétjéből felvilágosodjék, lánczai lehulljanak s felyittassék börtönének ajtaja. „Az úrnak angyala eljőve és a tömlőczben lőn világosság és a Péter oldalát taszigálván, felkölté őtet mondván: Kelj fel hamar és leesének a lánczok az ő kezéről. És monda neki az angyal: övedezd be magadat, vond fel sarudat, vedd reád felső ruhádat és kövess engemet“. Ébredvén, szabad lett Péter.

A világosság és szabadság szokatlan, hihetetlen volt eleinte neki, „azt állítja, hogy valami látást látna“. Csak mikor az első és második strázsán átaljutott s mikor megnyílik neki a város vaskapuja, eszmélt, meg is látta valóban, hogy megszabadult.

— Ker. ünneplő gyülekezet! Én nekem úgy tetszik, mintha ebben a M Prot. Irodalmi Társaságban, mely az evangyéliumi világosság és krisztusi szabadság szolgálatára szegődött, ama gyülekezetet látnám, mely a börtönbe zárt Péterért „szüntelenül könyörög vala“. Nekünk van igazán rabunk: börtönbe zárt, porkoláboktól őrizett, lánczra vert aluvó. A gondját mi vesszük fel, mi feszegetjük az ajtót, a falat, mi adunk be világosságot az irigy nyílásokon; mert mi érezzük, tudjuk, látjuk, hogy a börtönben aludni veszélyes, a lánczban magát tehetetlenül megadni halál. A rab egyházért könyörgünk, imádkozunk, mert félünk, hogy a hosszantartó sötétben szeme világát veszíti el.

Én nekem úgy tetszik, hogy amaz ébresztő angyal hiva-

tását tölti be ez a Társaság; annak céljával, jóakarásával; de fájdalom, annak isteni hatalma nélkül. Mi is kiáltjuk szivteljességből, majd lelkesedve, majd a féltő gondban kétségbe esve, hogy „kelj fel hamar“. De nekünk nem enged a láncz, nem esik le a bilincs; a sülyedés nem akar engedni a börtön mélységéből, a közöny hideg nyirkosságát meg akarja tartani; a hitetlenség a sötéttel kötött szövetségét nem akarja megbontani. Kirendelt porkolábaink, nem engednek szabadon mozogni Óh! Mikor jó el! mikor jó el! csak az ébredés! Pedig „a kelj fel hamar“ kiált nemcsak a mi ajkainkról; hanem kiált sürgetően, parancsolva, fenyegetve, buzdítva, bátorítva abból a sok sülyedésből, sötétből, nyomorúságból, melyek a mai egyéni, nemzeti, egyházi, társadalmi züllött állapotnak szomorú kétségbeejtő jelei. Hát még a két strázsán keresztül mikor tudjuk bevezetni a fél eszmélettel támo­lygót az öntudatnak erődített városába? Az előítélet, hogy hittel, vallással a tudomány, műveltség vívmányos korában haladni nem lehet; az önzés, mely minden fillérnyi áldozatnál a gazdag ifjúval Krisztus oldala mellől távozik, tartják a strázsát gör­csösen s a haladást bénasággá, tehetetlenséggé lekötik. De azért ne szűnjünk meg imádkozni, ne szűnjünk meg ébreszteni!

Óh! ha majd egyszer irtóztató tanultságok árán mindenki megérti az ébresztés hasznosságát: megszűnnek, elvesznek a Heródesek, szétfutnak a strázsák s felpattan az evangyéliumi öntudat ama nagy városának vaskapuja, mely a hit égisz ere­ő szikláján építettet és az álomtól, börtöntől, bilincstől megszabadultak ott benn a hit és szeretet összefoglaló falain, békés hajlékain belül, nem magoknak, hanem Istennek adván a dicsőséget, így imádkozzanak a megszabadult Péterrel: „Most valóban látom, hogy az Úr bocsátotta el az ő angyalát és megszabadított engem a Heródes kezéből és mind attól, a mit ellenségeim felőlem várnak vala.“ Addig is övezzük fel magunkat bátorsággal, vonjuk fel a becsület saruját, mely nem botlik soha, vegyük fel a szeretet hófehér felső ruháját, melyen folt, szenny sohasem eshetik és menjünk, követve az Úr Jézus irányát, haladjunk azzal a biztos tudattal, hogy „ha Isten velünk, kicsoda ellenünk?“ Nincsen senki, bizonyára nincsen. Ámen.

Dr. Balthazár Dezső,
h.-szoboszlói ev. ref. lelkész

IV.

A M. Prot. Irodalmi Társaság feladatairól.

(A nagyváradi díszülésen elmondott elnöki megnyitóbeszéd.)

Tisztelt Díszülés! Nehéz, nagy dologban vagyunk, midőn irodalmi és társadalmi úton terjesztjük és érvényesítjük az evangéliumi elveket, hogy a magyar protestantizmus a felvilágosodás és szeretet, az objektív tudomány és a szubjektív személyes érzés által erősödjék, és az így nyert vonzerővel belsőleg és külsőleg gyarapodjék.

E czélból a külföldi kutatásokat ép úgy felhasználjuk, mint a belföldi tapasztalatokat a multból és jelenből. A tudomány szomját ép úgy érezzük, mint a hit éltető szükségét; érezzük, hogy a munkának erőt és bájt a szeretet munkássága és az evangélium minél emelkedettebb, minél bensőbb érvényesítése ad.

Ez termékenyíti meg a lelkeket és világosítja meg az elméket. És a felvilágosodott fejhez, az eszmékben gazdag lélekhez még csak az erkölcsi tisztaságnak az a foka, az az ereje kell, melyet az evangéliumnak világos fejjel átértett és elfogadott erkölcsi tanai, humanisztikus tanításai, életelevení példái szolgáltatnak, hogy erős, munkabíró, hasznos, jó emberekké legyünk. Sőt minél mélyebben hatol a filozófia és pszichológia a lélek műhelyébe, annál inkább emelkedik ki az evangélium szüksége annak táplálására. Minél emberiebbé akarjuk tenni az életet és szeretetteljesebbé a társadalmat; minél nagyobb mértékben és szélesebb alapon akarjuk megadni minden embernek a *sum cuique-t* önértetben, igazságban, szeretetben: annál nagyobb hasznát vesszük ebben a munkában az evangéliumnak, melyet a lélek- és erkölcsstan minden kutatása és fejlesztése csak magasabbra emel, csak fénylőbbé és melegebbé tesz.

Nemcsak a munkabíró, erős férfi, hanem a gyenge nő és a kised, a szegény, az ügyefogyott és a beteg is oly ápolásban részesül az evangéliumban, a milyennél igazabbat

és üdvösebbet a tudomány és az újabb szocializmus sem nyújt.

A tudomány és egészséges szocializmus csak azt érezteti velünk, arra tanít bennünket, ha kellő emelkedettséggel és erkölcsi tisztasággal bír, hogy az evangélium tanait jobban megérteni, jobban alkalmazni, általánosabban érvényesíteni kell. És ezen a téren nálunk, protestánsoknál, a lelkiismeret ép oly szabad, mint a tudományos kutatás; egyik sem feszélyezi a másikat, mindenben előmozdítják egymást, csak a *körvonalakat és feladatokat* kell jól megérteni és megtartani.

Megsegít az bennünket a nevelésben, a játékonyságban, a társadalmi feladatokban is. Ezeket a tanokat a *legújabb tudomány* csak érthetőbbé, alkalmazhatóbbakká teszi, és csak így építhet, és nem rombol *az erkölcsi világban ép úgy, mint a társadalomban*. Mert ha ezt is áthatja a szeretet és testvéri érzés, a miket oly meggyőzően hirdet az evangélium, csak az nem kell, hogy szűkkeblű felekezeti szempont vagy elfajult skeptikus kritika alá szorítsuk, és azonnal megtalálja a társadalmi tudomány és cselekvés a maga teremtő erejét, — úgyszólván forrását — az evangéliumban.

A protestánsok dogmájuknál és lelkiismereti szabadságuknál fogva mindennap foglalkoznak, vagy legalább kell, hogy foglalkozzanak ezzel, a mit ha tesznek, nem fognak elmaradni sem a tudományban, mely nem homályosítja el az evangéliumot, sem a társadalmi feladatokban, melyekre erőt az ad, sem az erkölcsi életben, sem a jó cselekedetekben; ezeket csak megtermékenyíti az.

Ámde sokat foglalkoztunk mi az egész Bibliával, és nemcsak az evangéliummal, és így érdekel a tudomány nyomozása is annak nyomdokaiban.

Főleg újabban egész erővel és apparátussal kutat az annak eredeti földjén. De mindaz, a mit felás, mindaz, a mit abból helyesen kimagyarázhat, csak a Bibliát erősíti meg; legfeljebb homályos helyeire derít történelmi fényt, mely csak erősíti azt, a mivel az eredeténél fogva bír.

Irodalmi társulat lévén, a tudomány semmiféle kutatását sem ignorálhatjuk, de nyugodtan és büszkén mondhatjuk el, hogy a tudomány bátran kutathat, a Bibliát attól nem féltjük. És így az alap, a melyen állunk, oly szilárd, hogy csak önéreztünket fokozza az, hogy mindnyájan: világiak és, lelkészek, szabadon, lelkiismeretünk szerint művelhetjük azt, és minél alaposabban műveljük, annál magasabbra emelkedünk.

Ép azért, mert a tudomány és a lelkiismereti szabadság, sőt maga a protestantizmus lényegét képező szabad vizsgáló-

dás, kutatás és felvilágosítás hitünknek és vallásos munkálkodásunknak csak használhat, nemcsak nem zárkozunk el azok elől, hanem magunk is szorgalmasan közreműködünk, a mennyiben társulatunknak az anyagi és szellemi erők rendelkezésére állanak.

Természetes, hogy a magyar protestantizmus történelmi adatain kívül mi eredeti kutatásokat nem folytathatunk, csak ismertethetjük azokat, sőt fájdalom, a hazaiakból is nagyon keveset vagyunk képesek nyújtani; de ez csak arra jogosít, hogy több pártolást és ügyszeretetet, több áldozatkésztséget és támogatást kérjünk, mert úgy hisszük, hogy minden fillér hasznáról olyan számot adunk, mely azokat, a kik érdeklődnek és értenek, csak azon fillérek megsokszorosítására kell, hogy buzdítsa: úgyszólván kötelezze.

Hát még ha tekintetbe vesszük egyfelől azt a széles mezőt, melyet már eddig felkaroltunk, folyóiratokban és monografiákban, erkölcsi, népies kiadványainkban és másfelől: hogy még mennyi irodalmi és társadalmi feladat áll előttünk az élő szó és írott betű formájában, mennyire jogosult kérésünk, követelésünk a segélyre, közreműködésre, áldozatkésztségre és annak buzgó terjesztésére.

Felkérek mindenkit, nyitott szemmel bírálják működésünket, de, ha helyeslik: nyitott kézzel támogassák azt.

Vegyünk példát másoktól, barátainktól és ellenségeinktől egyaránt; vizsgáljunk meg, próbáljunk meg mindenütt, mindent, és a mi jó, azt sajátítsuk el, tartsuk meg és gyarapítsuk, hogy így erkölcsi erőnk és anyagi támogatásunk növekedve, működésünk szélesebb, mélyebb és sikeresebb legyen.

Nélkülözhetlen ez, mert a jó ügy, melyet képviselünk, hanyagságot, lankadást nem tűr: világosságot és szeretetet terjesztünk: lehetetlen, hogy legyőzzenek.

A tudomány és az anyagi élet minden küzdelme, minden sikere és minden adománya sem pótolja a vallást; sőt minél előrehaladottabbak és erősebbek azok, annál szükségesebb ez.

Az élet erőfeszítése kelti fel a szomjúságot és bágyadt-ságot, a világi küzdelem a desperációt, a melancholiát; ezekben üdülést csak a vallás ad, a munkában eltikkadt ajkat csak az nedvesíti meg.

Mert olyan az, mint az élet sava.

Tenger partján sokszor vagyok . . . a lég szaturálva van ott sóval, ajkunk csak azt érzi, tudónk csak azt szivja

be, és ebben nyerünk üdítő nedvet. Így kell, hogy a köz- és magán-, s főleg a családi élet levegőjét a vallás üdítő sava és nedve áthassa, szaturálja, csak úgy lesz nyugodt szívünk és lankadatlan erőnk minden más munkánkban, főleg pedig hitünk és egyházunk javára.

Erre szólitom, kérem fel a t. diszülést és a magyar protestánsokat.

Ezzel a buzdító és jóakaró kéréssel az ülést megnyitom.

Hegedüs Sándor.

V.

A szocializmus és az egyház.

Mélyen tisztelt díszülés! A gazdasági életnek az a gyökeres átalakulása, a mely a világ fejlettebb gazdasági kulturájú államaiban új medret ásott a társadalom összes életviszonyai számára s ebből kifolyólag a megoldandó feladatoknak, érvényesülést kereső törekvéseknek s az ezekhez kapcsolódó tudományos elméleteknek egész tömegét érlelte meg, még gyermekéveit éli hazánkban. Innen van az, hogy azon szellemi áramlat, mely Nyugateurópa összes társadalmi osztályainak felfogásában mind nagyobb súlylyal lép előtérbe, csak egyes távoli hullámsapásaival érintett bennünket s ha egyszermásszor az életben egy-egy idevágó jelenséggel találkozunk, meg vagyunk lepelve az események által s tanácstalanul állunk azokkal szemben.

Így vagyunk a napjainkban mind jobban előtérbe lépő szociális mozgalommal.

A magyar intelligencia s ennek kebelében természetesen a lelkészi kar is nagyon keveset foglalkozott a szocializmussal. Legfőlebb bizonyos általános körvonalaiban ismerjük azt s tudjuk róla, hogy a szocializmus külföldön óriási arányokat öltött komoly mozgalom, a mely úgy az állam, mint az egyház figyelmét mind nagyobb mértékben ragadja meg. Ennélfogva azon mozgalmat, a mely szocialistának nevezi magát, hajlandók vagyunk a szó igaz és komoly értelmében vett szocializmussal azonosítani, s hallunk egyes hangokat a lelkészi kar köréből is, melyek az egyház rokonszenvét s jóakaró figyelmét kívánják ezen mozgalom számára.

Lássuk tehát mindenekelőtt, mi ennek a magyar szocializmusnak igazi lényege.

Néhány évvel ezelőtt, különösen az alföldi munkásosztály körében, mélyreható elégtelenség mutatkozott, melynek forrása komoly bajokban, jogos panaszokban is rejlett. Az óriási földmunkálatok befejeztével az alföldi munkásosztály kereseti

viszonyai lényegesen rosszabbodtak, másrészt a mezőgazdasági munkaadó és munkás közötti jogviszonyokat szabályozó törvényeinkben számos fonák intézkedés és hézag mutatkozott, melyek számtalan elkeseredett vitának képezték melegágyát s azokat gyakran a munkás rovására döntötték el. Az első bajon fokozatosan segít maga az élet s a kereslet és kínálat közötti viszony lassankint egyensúlyba jön; a másikat meg orvosolta a törvényhozás és kormányzat. Az e tárgyban alkotott újabb törvények egészben véve kifogástalanul funkcionálnak, s azt hiszem, mindenki, a ki a viszonyokkal ismerős, igazat fog nekem adni abban, hogy a magyar állam a munkás és munkaadó közötti jogviszonyokat czélszerűen és teljes pártatlansággal szabályozza.

Megszűnt tehát a munkásmozgalmak objektív oka s csillapodni látszott maga a mozgalom is; de annak következménye gyanánt megmaradt széles rétegekben egy bizonyos elégtelen, forrongó, harcra kész hangulat és megmaradt, sőt bizonyos pártpolitikai izgatásokból új erőt nyert az a tudat, hogy a magyar munkásnép igen hálás talaj bizonyos izgatások számára. Ezt fordítják hasznukra azok, kik professzionátus apostolai az újabb szocialista izgatásoknak. Nem a munkásosztály kebeléből indul ez ki; nem azok ragadják meg a kezdeményezést, kik valóban osztályrészesei, bajtársai, érdektársai a munkásnak, de rávetik magukat a munkásosztályra a művelt és a félművelt osztályok züllésnek indult egyénei, kik ebben az üzletszerűleg űzött foglalkozásban megélési forrást találnak.

Mindenkit, a ki figyelemmel kíséri a mozgalmat s ez agitátorok beszédeiben, lapjaiban szellemi tartalmat, eszméket keres, meg kell, hogy lepjen annak valóban megdöbbsétező sívársága. Hangulatkeltő frázisok, általános szólások a nép bajairól, unós-untalan hangoztatása annak, hogy az őt kiszípolozó ellenségektől körülvevett népnek egyedüli barátai ők, szóval hangulatkeltés abban az irányban, hogy a nép, minden más vezetéstől elidegenedve, rokonszenvével és véres verejtékekkel szerzett filléreivel őket ajándékozta meg: ebben áll lényege, szellemi tartalma ennek az egész mozgalomnak, melyen vörös fonalként húzódik át a kettős törekvés: óvatosan kerülni az összeütközést az ügyésszeggel, és minden módon, minden alkalommal hozzáférni a nép zsebéhez.

Hát, tisztelt uraim, ez a mozgalom hiába nevezi magát szocializmusnak. Népbolondítás és a népen való élőködés ez, a legrosszabb fajtájából, mely az igazi, a komoly szocializmussal semminemű szellemi összefüggésben nem áll, és

senkinek, ki igazán a nép érdekeit viseli szívéen, rokonszenvére nem számíthat.

Lássuk tehát, miben áll az igazi szocializmus. A kérdést feltenni könnyű, felelni rá igen nehéz; mert a kommunista ábrándoktól és anarchikus merényletektől elkezdve, ezen gyűjtőnév alá foglaltatik jóformán minden olyan törekvés, mely a munkásosztály sorsának javítását czélozza. A szó eredeti és legszűkebb értelmében csak a mai társadalmi rend erőszakos felforgatására irányuló törekvések volnának annak nevezhetők. Utóbb szocialistáknak nevezték magukat azok is, kik, ha nem tekintették is a társadalmi rend felforgatását törekvéseik közvetlen céljának, de az osztályok közötti ellentét s az osztályharcz alapján állva, az államhatalom megszerzése útján s annak segélyével vélték csak megvalósíthatni reformeszméiket. Legtágabb értelemben azonban, s úgy, a hogy a szót mai nap használni szokták, a szocializmus gyűjtőneve alá esik minden olyan törekvés is, mely a munkásosztály sorsának javítását állami és társadalmi eszközökkel, az államhatalom s a föbbi társadalmi osztályok rokonszenves támogatása mellett kívánja elérni.

Ilyen értelemben véve szocialistáknak kell lennünk mindnyájunknak; mert hiszen az a megrendítő tény, hogy a népek millióinak sorsa anyagi, szellemi és erkölcsi tekintetben azon színvonalnak messze alatta áll, a mely a legegyszerűbb felebaráti szeretet szempontjából megnyugvással volna elfogadható, teljes világításban áll előttünk. Átment a köztudatba az a meggyőződés, hogy hypokrizis az emberiség haladásáról beszélni, ha a nép millióit nem hozhatjuk az emberhez méltó egzisztenciához közelebb; és kell, hogy éljen mindnyájunk kebelében annak tudata, miszerint ezen cél felé törekedni, e munkánál közreműködni, hivatása és kötelessége a társadalom magasabb osztályainak. Ezen felfogás megérlelése, terjesztése és tette keltése első sorban hivatása az egyháznak. Hiszen Krisztus tanának diadala ez, mely csak akkor érvényesülhet e földön, ha a felebaráti szeretet egész valónkat átható, gondolkozásunkat és tetteinket irányító, élő valósággá válik.

Tizennyolcz hosszú évszázad telt volt el Krisztus tanítása óta. A vallás hódító diadalutát tett az egész világon. Megszerezte az államhatalmat, döntő befolyást gyakorolt az eszmékre, a felfogásokra, az ember összes életviszonyaira; és mégis milyen széles ür, milyen áthidalhatatlan ellentét mutatkozott Krisztus tanai és a társadalom egész berendezése között! Hova lett a krisztusi szellem, a felebaráti szeretet az egyházból! És pedig mondjuk ki a kellemetlen igazságot saját

szemünkbe: nemcsak egy egyházból, de valamennyiből, a mely uralkodó vallássá lehetett és nem az elnyomottak vallása volt! Szövetségese, érektársa lesz az egyház annak a társadalmi rendnek, mely kérlelhetetlenül nyomja el és szipolyozza ki az alsóbb osztályokat. Nemzedékek hosszú sora váltja fel egymást; születnek, szenvednek némán és enyésznek el a népek milliói a nélkül, hogy sorsuk, inségük, szenvedéseik felkelthették volna a vezető osztályok jóakaró figyelmét, ki-csalhatták volna a részvét egyetlen szavát.

Forgassuk a régi történetírók feljegyzéseit! Milyen ékesen szól hozzánk azok hallgatása minden felől, a mi a nép sorára vonatkozik! S ha egy-egy éhínség, döghalál vagy pór-lázadás fellebbenti a feledés és közöny fátyolát, milyen rideg, milyen szívtelen, milyen könyörtelen hangon jegyzik fel száz-ezrek pusztulását!

Végre fellázad az emberiség lelkiismerete ez állapotok ellen. Azok aláásása, szétrombolása a tizennyolczadik század feladata. Megindul egy szellemi áradat, a mely hadat üzen minden elnyomásnak, minden visszaélésnek. De, a mint ez már az emberi természetben van, egyik túlzásból a másikba csapva, alapjában támad meg mindent, a mi e visszaélések szövetségese gyanánt jelentkezik. Meghasonlik az egész világ-renddel, állammal, egyházzal, Istennel; lerombol minden tekintélyt, letör minden korlátot; szabadságot és egyenlőséget hirdet, de az indulatok szabadságát és az élvezetekben való egyenlőséget. És a midőn ez a mozgalom tette hívja a milliókban rejlő őserőt, felébreszti az évszázadok óta felgyült elkeseredés szunnyadó szenvedélyét s a tömegeket elnyomóiknak korlátlan urává teszi, az emberben szunnyadó vadállat üli bacchanáliáit a földön: vad istenkáromlás, eszeveszett isten-tagadás között látszik romba dőlni minden, a mi az ember szellemi és erkölcsi életének magasabb célokat, nemesebb tartalmat ad. Krisztus méltatlan szolgálói után Krisztus ellenségei ülik diadalukat; az ő vallása az idejüket mult előítéletek lomtárába kerül.

Álljunk meg itt egy percze, t. uraim, s a történelem megtisztult szemüvegén keresztül vizsgáljuk e borzasztó eseményeket, a mint egymásra való ellenhatásukban az emberiség haladásának ügyét szolgálják! Bármerre fordítsuk tekintetünket: a természet vagy emberi élet terén, kis vagy nagy dolgok felé, megilletődve fogjuk mindenikből felismerhetni a világ böles rendjét megalkotó és fejlesztő isteni gondviselés kezét. Az ember küzd magas vagy alacsony célokért, hite, kötelességérzete vagy szenvedélyei által vezetve; de küzdel-

meiben vak eszköz az isteni gondviselés kezében s akarva, nem akarva az ő szolgálatában áll. Az ő akaratát szolgálták azok is, kik templomokat profanálva, oltárokat rombolva, dőre önteltséggel támadtak ellene: a füledt levegőt csak pusztító vihar tisztíthatta meg; újat építeni csak a régiek romjain lehetett; csak a forradalom szenvedélyeiből, megrázkódtatásából, szenvedéseiből nőhetett ki a mai kor jogrendje s az emberi élet összes problémáit átható azon tisztultabb s neme-sebb humanisztikus felfogás, a mely a keresztyén hitnek édes testvére, szükségszerű kiegészítő része, de a melynek teljességét csak Krisztus tana adja meg, a mely az emberi méltóság elismerését gyarlóságunk tudatával s az Isten előtti alázatossággal párosítja, mely az ember jogai, igényei mellé az élet magasabb céljait s a lelki boldogság belső feltételeit adja meg s az érvényesülésért való jogos küzdelmet az Istenben való megnyugvás s az élet csapásai ellen megedzett lelki erő és lelki béke áldásaival enyhíti. Ez a vallás hivatása a társadalmi élet egész mezején. Szövetséges társa és betetőzése minden humanisztikus törekvésnek, a mely az emberiség földi boldogságára irányuló minden igyekvést istápol, elősegít és megnemesít.

Kétszeres hivatása ez a társadalom alsóbb osztályaival szemben. Minden eszme, minden törekvés, a mely a munkásosztály sorsának javítását célozza, az egyház teljes jóindulatát és odaadó támogatását méltán igényelheti a maga számára.

De hát, vajjon remélhetjük-e a munkásosztály sorsának lényeges javulását a mai társadalmi rend felforgatása nélkül? Hiszen a mai társadalmi rend alapját képező gazdasági viszonyok kifejlődése a tömegek legnagyobb nyomorával esik össze és e jelenség nem szocialista álmodozók, de az ú. n. liberális közgazdasági írók körében érlelte meg azt a sivár tant, miszerint a munkabér soha több nem lehet annál, mint a mennyi a munkást az éhenhalástól megóvja, mert a magasabb munkabér túlnépesedésre s ez a munkabér újabb csökkenésére vezet. Ezen tannak logikus következménye, természetes gyümölcse a társadalmi rend felforgatására irányuló szociáldemokrácia és valóban kínos dilemma előtt állanánk, ha ezen tan igaz volna, mert vagy le kellene a nép zöme sorsának javításáról végleg mondanunk, vagy szakítanunk kellene az emberi boldogság s az emberi haladás leghatalmasabb rugóival. Mert hiszen, mi lenne az emberiségből, ha megfosztanók az embert annak lehetőségétől, hogy vagyont szerezzen a maga és családja számára? Ha elzárnók útját amaz egészséges versenynek, a mely a haladás nélkülözhetetlen feltétele?

Hála Istennek, ma, egy évszázad megnyugtató tapasztalata után, ez elmélet egyoldalúsága vita tárgyát többé nem képezheti. Az ipari munkások helyzete az utolsó félszázad alatt nagy arányokban örvendetesen javult s nemcsak a munkabér nagyságát, de összes életviszonyaikat tekintve, sorsuk messze fölülmúlja mindazt, a mit a multban bármikor elérhettek. És a javulás forrása éppen abban fekszik, a mi kezdetben a legiszonyúbb csapásokat ontotta rájuk: a modern technika vívmányaiban, a gépekben.

A természet erőinek mind fokozottabb és tökéletesebb felhasználása mind nagyobb részét veszi le az ember vállairól azon munkának, a mely pusztá izomerőt igényel s az ember szerepe a termelésben mindinkább a gépek felügyeletére és vezetésére, munkájuk irányítására szorítkozik. A termelés olcsóbbá válik s a fogyasztás óriási arányú növekvését teszi lehetővé; viszont a munka produktívabbé lesz és a termelésnél érvényesülnek a munkás szellemi és erkölcsi tulajdonságai. Mentől értelmesebb és megbízhatóbb a munkás, annál becsesebb a termelőre nézve; mentől tökéletesebbek a gépek, annál nagyobbak a munkás egyéni tulajdonságaihoz fűződő igények, de egyúttal az ilyen munkás bére annál magasabbra emelkedhetik. S egy nemzet, melynek munkásosztálya, hogy úgy mondjam, nagyobb egyéni fajsúlylyal bír, olcsóbban termelhet, tehát biztosan állhatja meg a világversenyben helyét és mégis magasabb keresetet adhat a munkásnak.

Nem kívánom a t. díszülést adathalmazzal fárasztani, csak röviden mutatok reá két példára.

Alkalmam volt egy hazai nagy iparvállalat viszonyait alaposan megismerni, a melynek három telepe körülbelül egyenlő mennyiséget produkált. E három telep különböző időben rendeztetvén be, a technikai fejlettség különböző fokait képviseli: az egyik mintegy 1200, a másik 700, a harmadik 250 munkással dolgozik. A termelés legolcsóbb az utolsóban s legdrágább az elsőben, míg a munkás keresete a legkisebb emitt és az utolsóban a legmagasabb.

A másik példa Schultze Gaevernitz, német író könyvében* található, a ki német, angol és amerikai szövőgyárak viszonyait hasonlítja össze és konstatálja, hogy ugyanolyan munkaképességű gyárakban a munkáslétszám legkisebb Amerikában, legnagyobb Németországban s az amerikai gyárak termelése legolcsóbb, noha az angol munkások keresete a németekét messze felülhaladja. Szóval, megvan a munkabér emelésének lehető-

* Zum socialen Frieden. Lipese, Dunker és Humblot II. 265.

sége, a haladás útja megnyitható a munkásosztály előtt, de e cél elérésének az intézkedések egész sorozata képezi előfeltételét, a melyek a munkás szellemi és erkölcsi képességét és munkájának produktivitását hivatvák emelni.

Teljesen összeesik ezen szempont magának a munkásnak érdekeivel, boldogságának előfeltételeivel is, mert hiszen a magasabb munkabér csak akkor áldás a munkásra nézve, ha lakásán elkezdve, sikerül úgy rendezni összes életviszonyait, hogy anyagi sorsának javulását emberhez méltóbb egzisztencia berendezésére s az élet igazi örömeinek élvezetére használhassa fel. Az a munkás, a ki elbogyatva, szellemi és erkölcsi elvadultságban nő fel, a ki az otthont, a családi élet fogalmát nem ismerheti, a magasabb bért csak testi és erkölcsi romlást okozó vágyak kielégítésére használhatja fel. Igazi haladás, igazi boldogulás csak az egész embert fejlesztő intézkedések következetes megvalósítása mellett remélhető.

Hosszú sorozata az a különböző természetű teendőknek, a melyekre e kettős cél szempontjából szükség van. A termelés rendjének olyan szabályozása, a mely a munkás testi épességét és egészségét kellő védelemben részesíti, a gyermek és anya védelme a kizsákmányoltatás ellen, kellő nevelés biztosítása a gyermek számára, a munkás sorsának biztosítása betegség, baleset, aggkor és munkahiány esetére, a lakásviszonyok rendezése, kellő pihenés és szórakozás lehetőségének biztosítása és mindenekfelett az önképzés, az élet iskolájában való haladás és tökéletesedés útjának megnyitása a munkás részére.

Két nagy iskola vitázik egymással: az egyik állami kényszer, a másik önszegély útján kívánja a munkás érdekében szükséges intézkedéseket megvalósítani. Szerintem meddő vita, mert ilyen általánosságban a kérdés el nem dönthető. Vannak dolgok, a melyeket egyedül állami kényszerrel lehet megvalósítani, de nézetem szerint az állami kényszernek csakis azon mellőzhetetlen minimumra kell szorítkoznia, a hol a társadalmi erők szabad működése célhoz nem vezet.

Itt, a mi protestáns egyesületünk körében talán felesleges volna ennek általános okait bővebben fejtegetnem. Hiszen a mi egyházunk az autonomiának, a társadalmi faktorok szabad öntevékenységének megtestesülése. De rá kívánok mutatni arra a döntő fontosságú körülményre, hogy a munkásosztály haladásának, a társadalmi problémák békés megoldásának nélkülözhetetlen előfeltételét, a munkás egyéni értékének fokozását biztosíthatjuk legjobban azáltal, ha legfontosabb életérdekei szempontjából sorsát a saját kezébe helyezzük

s módot nyújtunk arra, hogy azokat erőteljes autonóm szervezetekben elégítse ki.

Ebben az irányban fejlődtek a dolgok Angliában. A munkások szakmáik szerint szervezkedve, összes nagy érdekeik kielégítését ezen egyesületeik útján kísérelték meg. Németország az ellenkező útra lépett. Ott a betegség, baleset és aggkor elleni biztosítást az állam vállalta magára.

Az eredmény végtelenül tanulságos ránk nézve. Nehéz küzdelmek, megrázkódtatások és keserű csalódások jellemzik az angol munkásmozgalom első korszakát. Könnyelmű agitátorok nehéz krízisekbe döntik a munkásegyleteket. A munkáosztály, szenvedélyeire hallgatva, a közbéke veszélyeztetésére, szükségtelen harcok felidézésére használja fel az egyesülésben rejlő erőt és nem egy meggondolatlanul kezdett sztrájkban fogyasztja el a munkás sorsának biztosítására évek során át nehezen gyűjtött filléreket. De idők multával kiforrja magát e mozgalom, az élet nagy iskolája érezteti hatását: a kijózanodás, az okulás, a haladás biztos folyamata mutatkozik. Fel támad a felelősség érzete a munkásban; érzi, hogy nagy erőt gyűjt nagy céljai szolgálatára, melylyel könnyelműen gazdálkodnia nem szabad; azok sorából válogatja meg vezérére, kik szellemi és erkölcsi tulajdonaiknál fogva szereznek tekintélyt körükben, s ma már az angol ipari munkásoknak ezen régi, megerősödött trade unionjai, míg egyfelől szervezett nagyhatalomként képviselik a munkás minden jogos érdekét s irányítják annak béremelésre célzó törekvéseit, másfelől a társadalmi rendnek, az osztályok közötti békének erős oszlopait képezik s a kommunista és anarchista álmadozóknak legelszántabb ellenfelei.

Németország persze megkímélve maradt a kezdet nehézségeitől és küzdelmeitől: az állami intézmények simán funkcionálnak s látják el a munkásnak oda vágó érdekeit. De ez által megfosztják a munkást az önkormányzat nevelő hatásától s egyenesen a szociáldemokrácia számára készítik elő a talajt. A munkás látja, hogy az állam kezeli számos, életbe vágó érdekét. Önkénytelenül támad benne a gondolat: miért ne mehetnénk az állami beavatkozás terén tovább. Másrészt mindazon nagy és komoly érdekek szolgálata, a melyekkel oly szoros összefüggésben áll maga és családja jövője, az ő vállait többé nem terheli, felelősnek ez érdekekért nem érzi magát, ideje, pénze, gondolkodása szabad a szociáldemokrata agitáció számára, szellemi élete az élet komoly érdekeitől kalandos ábrándképek felé hajlik el. Olyan vezetőre, ki józan megfontolással hű sáfárja legyen a jövő

számára félrerakott filléreinek, szüksége nincs s a deklamátorok és agitátorok kezébe kerül.

Sokan csodálkoznak rajta, én egészen természetes dolognak tartom, hogy mentől többet tesz a német birodalom a munkásosztályért, annál dominálóbb túlsúlyra kerül annak soraiban a szociáldemokrácia s hogy ma a birodalmi gyűlési választások alkalmával a szociáldemokrata párt által elért szavazatok bármely többi párt által elért szavazatokat messze túlhaladják.

Valóban, tisztelt diszülés, kellene, hogy ez intő példából okuljunk. Az úgynevezett munkásbiztosítás ügye minálunk még kezdetleges stádiumban van, fejlesztenünk kell azt tovább, de fejlesztenünk úgy, hogy tért nyissunk a munkásoknak szakmák szerint csoportosított összes ide vágó, érdekeiket egyesítve felölelő, erőteljes egyletei számára.

Ne riaszszanak vissza a kezdet nehézségei.

A haladás, a szabadság útja rögös. Az élet surlódásokkal, küzdelmekkel jár. Egyeseknek, mint osztályoknak az élet iskolájában tanpénzt kell fizetniök, s minden valóban becses kincsért meg kell szolgálniok. De az igazi haladásnak, az igazi fejlődésnek, mely egy jobb jövő biztos révpártjába visz, más útja nincs. Ki a surlódást gátolni kívánja, megsibbasztja magát az életet; ki a küzdelmeknek akarja útját állni, nem nevel a szabadságra érett, erős nemzedéket a jövő számára.

Persze, a miket fentebb elmondani szerencsém volt, azok első sorban az ipari munkásosztály viszonyaira illenek, a minthogy a munkásvédelem és szociális reform első sorban a gyáripar viszonyaival függ össze. A mi munkásosztályunk túlnyomó nagy része földműveléssel foglalkozik s a munkás-kérdés a földműves és falusi élet viszonyainál fogva lényegesen módosul. Hogy egyebet ne említsek, maga a munka időtartama a természet rendjéhez van kötve; a munka módja és helye rendszerint az egészségre, sőt a lélekre és kedélyre is kedvezőbb, s mindenkifelett a munkást sem gazdasági viszonyai, sem műveltsége s társadalmi helyzete tekintetében nem választja el oly éles határvonal a kisbirtokostól, mint az ipari munkást a vállalkozótól. A napszámok és egészen kiszagda viszonyai, bajai, törekvései sok tekintetben összesznek s a legtöbb kérdést illetőleg nem annyira a munkás, mint általában a szegény ember bajával találkozunk. Változnak tehát a megoldandó kérdések, az elérendő feladatok, de azért a kérdés lényege maga nem változik, a falusi nép sorsa igazi javításának legbiztosabb módja is az ő szellemi és er-

kölcsi erejét s hogy úgy mondjam, életbölcességét fejlesztő intézményekben és intézkedésekben rejlik.

E törekvésben mint a nép igaz barátjának kell ott állania az egyháznak is. Nem akként, hogy keresztyén-szocialista jelszavak alatt hatalmába kerítse, saját céljaira felhasználja és jogos törekvéseiben megsibbaszsa a munkást; a munkabér és munkaviszonyok javítására irányuló szervezkedés jogos fegyvere a munkásnak s míg törvényes téren mozog, senki jogán sérelmet nem ejt és erőszakhoz nem folyamodik, sem állami, sem társadalmi faktor által járszalagra nem vehető. De maga e küzdelem mennyire másként néz ki akkor, ha egymástól elidegenedett, egymás iránti bizalmatlansággal, gyűlölettel eltelt osztályok ellenséges harcra az, vagy gazdasági mérközése olyan faktoroknak, kik, mint egymás igaz felebarátai érintkeznek egymással a társadalmi élet egész mezején. Ezt a magasztos célt kell az egyháznak szolgálnia. Álljon ott az egyház a szegény ember oldalán, tartsa őt vissza a materializmus és élvhajbászat s az osztálygyűlölet végzetes indulataitól, legyen igaz barátja, hű tanácsadója, lelki gondozója az élet minden viszonyai, küzdelmei, szenvedései között, töltsé meg erkölcsi tartalommal s a szeretet szellemével gazdasági érdekeire irányuló törekvéseit is.

De álljon oda a gazdag ember mellé is. Figyelmeztesse őt azon nagy és magasztos hivatásra, a mely ezen a téren vár reá; hozza lelkét a szegény emberhez közelebb; tegye fogékonyabbá azon áldásos szerep iránt, a mely a körülötte élő nép lelki gondozása terén vár reá. Az egyháznak ez a hivatása nem egyedül a lelkészi kar vállaira nehezedik. Mi egyetemes papság vagyunk; büszkén hirdetjük azt, midőn jogokról van szó; tetteinkkel tanusítsuk, midőn munkára hiv a kötelesség szava! Milyen könnyű, milyen hálás és milyen boldogító kötelesség ez! Milyen megbocsáthatlan bűnt követünk el saját magunk s a körülöttünk levő nép iránt, midőn idegenül, sorssal nem törődve, bajaikat meg nem látva élünk közöttük, midőn szemet hunyunk az emberi élet azon számtalan megpróbáltatásai, küzdelmei, nélkülözéseivel szemben, melyeket ujjainkkal érinthetnénk mindenütt körülöttünk! Tegye meg bárki, a ki eddig meg nem próbálta, látogasson végig egy-néhány szegény családot, nem rideg alamizsnával, de jó szóra, jó tanácsra, vigaszra hajló, résztvevő lélekkel: higgyék meg nekem, közelebb lesz lelki üdvösségéhez egy lépéssel, midőn e körútjából hazatér.

Nem öndicsekvés mondatja velem e szavakat, tisztelt díszülés; mi sem áll tőlem távolabb! Ellenkezőleg. Talán hi-

básabbnak érzem magam azoknál, a kik e hivatás teljesítését meg sem próbálták, mert ha tettem és teszek is e téren valamit, azzal csak annál jobban tudomására jutottam a feladat nagyságának, szépségének és e kötelesség mellőzhetetlen súlyának, és még sem teszek e téren eleget.

E hívó szót épp úgy intézem magamhoz, mint bárki máséhoz. Többet kell e téren tennünk. Erősebb lelki kapcsolatba kell a néppel lépniük, többet kell személyükből, gondolatainkból, érzelmeinkből e célra szentelnünk s akkor azután igaz munkásai lehetünk a nép haladásának, boldogulásának, a társadalmi békének, a tettekben nyilvánuló felebaráti szeretetnek, és szocialisták leszünk a szó legmagasabb emberi és krisztusi értelmében.

Tisza István.

VI.

Az 1848: XX. törvénycikk a történelem világánál.

A kik 1848-ban az új Magyarország fundamentumát lerakták, tökéletlen munkát végeztek volna, ha a XX. törvénycikket meg nem alkotják. A rendi szerkezet által szerteszét darabolt társadalom egységét kellett megteremteni, hogy a magyar nemzeti állam eszményképe, mely legelőször Széchenyi lelkében fogamzott meg, valóra váljék. S a 48-diki törvényhozás, a mint a társadalmi egység követelményének tett eleget, midőn a nemesség kiváltságainak megszüntetésével lerombolta a választfalat az úr és szolga között: úgy a nemzet egybeforradását tette lehetővé a katolikus egyház jogállásának olyatén átalakítása által is, hogy megszüntetvén annak uralkodói jellegét, a többi történelmi felekezeteket jogilag felszabadította annak nyomása alól.

A baj csak az volt, hogy a törvényhozás a maga akaratát az említett törvényben nem fejezte ki elég világosan, minek folytán egyik részről ép úgy, mint a másik részről, a törvényből olyan következtetéseket vontak le, sőt vannak le még ma is, melyeknek pusztá hangoztatása is zavarólag hat a társadalom békéjére, megvalósításuk pedig az államfejlődés szempontjából beláthatatlan következményekkel járna.

A történelem szövétnekével kell nekünk protestánsoknak bevilágítanunk azokba a műhelyekbe, a hol az 1848: XX. törvénycikket készítették s a hol annak végrehajtásáról tanácskoztak, a végből, hogy a követel és tartozik rovatait a protestáns egyház részéről a magyar állammal szemben kitölt-hessük s hogy a mérleget a beváltott és a még ezentúl beváltandó állami kötelezettségek tekintetében felállithassuk. Hogy azután a történelem tanulságait jól vagy rosszul használjuk-e fel, ez attól függ, mennyire alkalmazkodunk a gyakorlati élet exigenciáihoz. Az Isten őrizzen bennünket a rideg opportunistámtól. Ezt én se nem hirdettem, se nem követtem soha. Én azt tartom, hogy eszmények nélkül nincs igazi haladás

s egész életemben azokat tartottam legnagyobb tiszteletben s azokat ismertem el vezéreimül, a kik az eszmények kultuszában tüntették ki magukat. De az eszmények kultuszával nemcsak nem ellenkezik, sőt teljesen összefér, ha azoknak megvalósításában a lehetőséget tartjuk mindenkor szem előtt.

Az 1848: XX. t.-cz. a forradalom szülöttje volt. Olyan korban jutott az belé törvénytárunkba, a mikor a túlzás, a szenvedélyek túlcsapongása válik szabálylá s a mérséklet csak mint kivétel szerepel. S a kelet népe, mely még normális viszonyok közt is az ábrándok világában érzi magát legjobban; mely annyira kész volt mindig a hazaárulás és istenkáromlás vádjával illetni az őt észretériteni szándékozó józan tanácsadókat: az 1848: XX. t.-czikkben kifejezett, vagy — ha jobban tetszik — belémagyarázott juste milieu politikáját mégis magáévá tette akkor, a mikor ez a politika egyenes megtagadása volt a forradalom szellemének.

A mit a francia forradalom minden lelkiismereti furdalás nélkül, a legbrutálisabban végrehajtott, azt a mi forradalmunk — hogy Kossuth szavaival éljek — „egyszerűen nem merte megtenni“. Mirabeau és társai egyrésztől abból indulva ki, hogy a papi rend, mint önálló testület, összeférhetetlen az alkotmányossal s kívül állván a társadalmon, ellenkezésben van a közszellemmel: a papokat teljesen kiszolgáltatták az államnak s az állam által fizetett egyszerű hivatalnokokká degradálták őket; másrésztől azt az elvet állítván fel, hogy az egyház a maga javainak csak haszonélvezője, de nem tulajdonosa: az egyházi jöszágokat az állam által elkoboztatták. Nálunk ellenben a radikális politika illetén eredményeivel a forradalom nem dicsekedhet, miután a 48-diki átalakulás vezetői jobbnak látták az állam és az egyház közti viszony gyökeres megoldását kedvezőbb időkre hagyni, a mikor t. i. — hogy ismét Kossuthot idézzem — „a megoldás nyomában kelő szenvedély szele kidühöngheti magát a nélkül, hogy a nemzet hajóját szirtekre sodorná“.

S az egyházpolitikai kérdésekben Kossuth által követett mérséklet politikája még magának Kossuthnak a személyi prestige-jére sem volt hátrányos befolyással. A mit Boissier Ciceróról ír, hogy t. i. a pártok nem szeretik az affajta embereket, kik vonakodnak társul csatlakozni az ő kicsapongásaikhoz s kik az általános túlzások közepette önérzetesen megmaradnak az igaz mérték határain belül: a mi forradalmi politikusainkra is alkalmazható ugyan! de a valláspolitikai kérdésekben a nemzet politikai érettsége nyilatkozott meg, midőn azoknak tanácsát követte, kik az arany középúton kívánták vezetni.

Azt mindenki természetesnek találta, hogy Kossuth, az új államalakulás keretében, a többi szabadságjogok mellett a vallásszabadság biztosításáról is gondoskodni kívánt. A tiszántúli ref. egyházkerület és a görög nem egyesültek, erre petícióikban egyenesen felhívták az országgyűlést. A vármegyék egyrésze pedig, például Zemplén, Ugocsa, Esztergom stb., az említett tárgyat követi utasításaik közé vették fel. „A mennyiben a vallási különbségből eredő surlódások — olvassuk Zemplénmegye 1847-diki instrukciói közt — csak akkor szűnnek meg valóban, ha minden vallásfelekezetre kiterjesztetik a viszonyosság és a szabad gyakorlat elve: mondják ki ezt az unitáriusokra és a kapcsolt részek protestánsaira is.” A mit tehát az újabb kor egyik legharcziasabb klerikális hírlapírója, Lonkay Antal el akart volt hitetni a közönséggel, hogy t. i. az 1848: XX. t.-cz. a megyei utasítások ellenére jött volna létre: homlokegyenest ellenkezik a történelmi igazsággal.

A közvéleménynek azonban, mely magát az elvet hirtelenjében magáévá tette, hosszabb időre volt szüksége, hogy az elvnek úgy formulázása, mint alkalmazása tekintetében csak valamennyire is tájékozza magát.

Igaz ugyan, hogy a rendek a Kossuth által bemutatott vallásügyi törvényjavaslatot a márczius 31-iki országos ülésben minden ellenmondás és változtatás nélkül fogadták el; de azért mintha mégis megzavarta volna már akkor az összhangot Schnée László, Hevesmegye követe, azzal a kérdésével, hogy a mennyiben a törvényjavaslat csak a bevett vallásfelekezetekre nézve mondja ki az egyenlőséget és viszonyosságot: mi fog történni a zsidókkal? vajjon ők fognak-e emancipáltatni? Ez a kérdés természetesen legközvetlenebbül magukat a zsidókat érdekelte s úgy a törvény meghozatala előtt, mint különösen azután, részint hírlapokban és röpiratokban, részint élő szóval, keserű szemrehányásokkal illetván a nemzetet, nem szüntek meg sürgetni, hogy a jogegyenlőség áldásai ő rájuk is terjesztessenek ki. Einhorn Ignác papjelölt, a ki később Horn Edére változtatta a nevét s ezen a néven mint publiczista, országgyűlési képviselő és államtitkár, közéletünkben előkelő szerepet játszott; továbbá Roth Herman papjelölt, Hartmán Lipót tanító, Chorin Jakab stb., egymásután bocsájtották ki ily tárgyú röpirataikat.¹

Úgyde Kossuth előbb az országgyűlésen, majd a pesti

¹ *Einhorn I.*: Zur Judenfrage in Ungarn. Ofen, 1848. — *Roth Herman*: A zsidók polgárosítása ok- s czélszerű. Pest, 1848. — *Hartmán Lipót*: Magyar zsidó vagy zsidó magyar? Pécs, 1848. — *Chorin J.*: Sollen die Juden Bürger werden? Pesth, 1848.

zsidók küldöttsége előtt egész határozottsággal kijelentette, hogy a zsidók emancipációjára nézve a viszonyok annyira kedvezőtlenek, hogy ha erőltetnék a dolgot: a mellett, hogy az egész vallásügyi reformot veszélyeztetnék, egyszersmind a zsidók ellen különben is erősen kifejtett gyűlölködést a végtelenségig fokoznák. Hiszen márczius második felében Pozsonyban a zsidók elleni gyűlölet már tettekben is megnyilatkozott s míg a csócselék a zsidókat ütlegette és fosztogatta, a polgárság népgyűlésen követelte, hogy a városban lakó zsidókat űzzék onnan ki és a házalástól tiltsák el őket. S ha ezeknek a zavargásoknak, valamint a többi városokban a német ajkú polgárság részéről tapasztalt zsidóellenes fenyegető magatartásnak hatása alatt Kossuth kevéssel előbb kénytelen volt a szabad királyi városokra vonatkozó törvényjavaslatnak azt a pontját, mely szerint városokban minden teljeskorú és önálló polgár *valláskülönbség* nélkül választó, akként módosítani, hogy az illetők *törvényesen bevett* valláskülönbség nélkül választók: a zsidóknak a többi felekezetekkel való egyenjogúsításáról szintén le kellett mondania, nehogy táplálékot adjon annak a lábrakapott gyanúnak, hogy az országgyűlés, midőn a felekezetek szükségleteinek fedezésével az államot terheli meg, tulajdonképen a keresztyén népet a zsidó vallás terjesztésére akarja megadóztatni.

Míg az alsó tábla, a vallásügyi javaslattal, Kossuthnak a zsidókra vonatkozó felvilágosítása után egyáltalán nem tartotta szükségesnek tovább foglalkozni: a főrendi táblán különösen a katolikus főpapság a javaslat számos rendelkezése felett olyan élénk és hosszú vitát provokált, hogy az elnöklő nádor egy ízben szükségesnek látta figyelmeztetni a szónokokat, hogy az idő rövidségére való tekintettel fogják minél rövidebbre mondandóikat.

A r. katolikus egyház képviselőit az események rohamos fejlődése bármennyire meglepte is s egyik-másik főpapon bármennyire erőt vett is a pesszimizisztikus hangulat: mindazonáltal igyekeztek alkalmazkodni a közhangulathoz, tudván azt, hogy ha ellenszegülnek, még nagyobb veszélynek teszik ki egyházukat. Forradalmi időszakban százados intézmények is megrendülhetnek. Nem csuda tehát, ha a klérus tagjai közt akadtak számosan, a kik olyan sötét szemüvegen nézték az eseményeket, hogy a legrosszabb eshetőségre is készen voltak. Herczeg Hohenlohe Sándor nagyváradi nagyprépost még a saecularisatio eshetőségétől sem zárkózott el. De a mennyiben ez bekövetkeznék, egy röpiratában figyelmeztette paptársait, hogy a saecularisatio csak annak a megmutatására szolgálna

alkalmul, hogy „földi javak nélkül is képesek Istennek szolgálni, sőt minél háládatlanabb lenne a világ irányukban, annál buzgóbban fognak ők az emberiség szent ügyében tőlük kiemelhető módon munkálkodni s szegényen is teljesítenék a hazai iránti kötelességeiket“.¹ A viszonyokhoz való illetően alkalmazkodásnak konkrét alakban is jelét adta a klérus, midőn a márczius 18-ki alsótáblai ülésen felszólítottatott egyes követek részéről, hogy a papi tizedről mondjon le. A felszólításnak a klérus képviselői engedtek, mert — mint Fogarassy Mihály, a későbbi erdélyi püspök írja — félték attól, hogy „a papi tized ellenmondásuk daczára is el fog töröltetni“ s mert tudták nagyon jól, hogy „ha feltartóztatni akarták volna az alsó tábla határozatát a gyéren képviselt felső táblánál, az akkori ingerültség közepette egyébként is valamely sikeresebb pártfogásra számolniok nem lehetett“.

A kényszerűségnek hódoltak meg akkor is, a midőn az 1848:XX. t.-cz. ellen — bármennyire aggasztotta is az őket — nagyobb mérvű ellentállást nem fejtettek ki.

Szcitovszky János pécsi püspök, a későbbi primás, a ki elsőnek szólott a tárgyhoz, valamint Ocskay Antal kassai, Fogarassy szkodári püspökök s a világi katolikusok részéről a vallásos buzgalomról híres gr. Cziráky János, mindannyian készséggel belényugodtak a vallásfelekezetek közti egyenlőség elvének kimondásába, miután az csupán a bevett vallásfelekezetekre vonatkozott s miután egyenlőség alatt egyebet nem értettek, mint azt, hogy a bevett felekezetek saját ügyeik intézésében és vallásuk gyakorlatában egyforma szabadságot élveznek s az államhatalom oltalmára egyformán igényt tarthatnak.

A viszonosságot ellenben a hitelvekre és az egyházi szerkezetre nézve egymástól annyira eltérő felekezetekkel szemben nem tartották érvényesíthetőnek; mert hiszen pl. a r. katolikusok felfogása a házasság felbonthatósága tekintetében homlokegyenest ellenkezik a protestánsokéval; amazok a vegyes házasságból származó gyermekek vallására nézve a szülők szabad egyezkedését tartják helyesnek, míg ezek magukra nézve ebben veszélyt látnak; amazok hierarchikus szervezettel, ezek zsinat-presbyteri szervezettel bírnak stb. A felekezeti surlódások elkerülése végett tehát azt kívánták, hogy a viszonosságot „minden egyház saját elveinek és szerkezetének épségben tartása mellett“ mondja ki a törvény.

Az egyházi és iskolai szükségleteknek az állam által

¹ Szózat a magyar clerushoz. Nagyvárad, 1848.

történeendő fedezését illetőleg szintén kifejezték abbeli aggodalmukat, hogy a törvénynek ez a rendelkezése az egyház szabadságát és tulajdonjogát veszélyeztetheti. Ennélfogva a törvényjavaslat 3. §-át olyaténképen óhajtották módosítani, hogy „minden vallásfelekezetek egyházi és iskolai szükségéi, *a mennyiben azok a vallásfelekezetek mostani javaikból s alapítványaikból ki nem telnének és az oktatás szabadságának saját elveik szerinti teljes alkalmazása mellett, közálladalmi költségek által fedeztessenek*“.

A klérus nevében Fogarassy Mihály által tett módosítványokhoz a protestáns főrendek közül Tihanyi Ferencz temesi gróf, gr. Teleki Domokos és br. Vay Miklós koronaőr szóoltak. Teleki részletesen kifejtette, hogy a törvényjavaslatban szó sincs arról, hogy egyik felekezet a másik rovására érvényesüljön, hogy egyik felekezet a másik elveinek elfogadására kényszerítették, hanem az egyenlőség csupán ama viszonyokat illeti, melyekben két különböző hitfelekezet jó egymással érintkezésbe, például vegyes házasságoknál a gyermek nevelése tekintetében. A midőn még ugyanő kifejezte abbeli meggyőződését, hogy olyan keresztyén felekezet nincsen, melynek elveivel a viszonosság ellenkeznek: *visszautasította egyszerűen azt a föltevést, hogy bármely felekezettől is el akarnák venni a vagyonát*, miután különben sincs egyiknek sem anyyi vagyona, a mennyire szüksége volna. Br. Vay Miklós hasonló szellemben nyilatkozott. A törvényjavaslat szerkesztésében — szerinte — a rendek nagy óvatossággal jártak el, úgy hogy semmi aggodalom nem rejlik abban arra nézve, mintha valamelyik egyház elvei vagy szerkezete veszélyeztetnének. A mi pedig *a vallási és iskolai alapítványok elkobzását illeti, ez a debreczeni ref. szuperintendenzia peticziója alapján készült törvényjavaslatnak már azért sem lehet szándékában, mert a protestánsok is ragaszkodnak alapítványaikhoz s egyházi és iskolai önkormányzatukat semmi anyagi érdeknek fel nem áldozzák*; hanem az ő kivánságuk tisztán csak arra irányul, hogy ha az egyik felekezet az állam által segítettik, népesség arányában a másik is hasonlóan segítették.

A vita azzal végződött, hogy a főrendi tábla többsége a viszonosságra, valamint a törvényjavaslat 3. §-ában az oktatás szabadságára vonatkozó módosítványokat elfogadta, az egyházi javak és alapítványokra vonatkozó záradékot ellenben, mint fölöslegest mellőzte, a mivel szemben az alsó tábla, különösen Kossuth Lajos és Deák Ferencz felszólalásai következtében, megmaradt az eredeti szerkezet mellett.

Kossuthnak az ellen elvileg nem volt kifogása, hogy a

hitelvek épségben tartása mellett ismertessék el a felekezetek közti viszonyosság; de ennek kimondását fölöslegesnek, sőt annyiban veszedelmesnek is tartotta, a mennyiben félreértésekre szolgálhat alkalmul; azt pedig, hogy az államnak az egyházi szerkezetbe se legyen beleszólója, még elvileg sem tette magáévá.

A törvényjavaslat végre is minden változtatás nélkül vált törvényté, miután az alsó tábla a főrendek kétszeri izenetváltása után sem engedte a vallási egyenlőség és viszonyosság elvének az „absque tamen praejudicio“-hoz hasonló záradékkal való megszorítását, annyival kevésbbé engedte ezt, mert — mint gr. Teleki László megjegyezte — méltán föl lehetett tenni, hogy a klérus ama különben ártatlannak látszó záradékkal valami hátsó gondolatát akarta eltakarni.

A püspöki kar és a r. katolikus főrendek egy kis töredéke azonban a történetkebe nem tudott belényugodni. Az április 6-diki országos ülésben hiába hangoztatta br. Vay Miklós, hogy a törvény sem az egyik sem a másik felekezet hitelveit nem sérti: Sczitovszky és Ocskay püspökök, úgyszintén gróf Cziráky János és gr. Zichy Henrik, a törvény 2., 3. és 4. §-ai ellen, mint a melyek hitfelekezetük szabadságát és függetlenségét veszélyeztetik, óvást emeltek. Sőt ugyanezen a napon a püspöki kar több előkelő világi r. katolikkussal együtt értekezletre gyűlvén össze, ott az országgyűléshez egy petíciót készítettek, melyben „a törvényesen kimondott s általuk is üdvözölt lelkiismeret-szabadság és vallások közti egyenlőség tekintetéből, de a r. katolikus egyház biztosításául is“ azt kívánják, hogy 1-ször a r. katolikus egyháznak — úgy, mint a többi felekezetnek is — az államhoz való viszonya, a szabadság és vallásos függetlenség alapján, törvény által rendeztessék; 2-szor, hogy a r. katolikusok szabadon tarthassanak zsinatokat; 3-szor, hogy az állam felügyelete mellett saját iskoláik alapítása, czélszerű elrendezése és igazgatása iránti joguk biztosítottassék s végre 4-szer, hogy a mint a többi bevett felekezetek maguk kezelik alapítványaikát: úgy a r. katolikus közalapítványokat is, kivéve a magyar királyi egyetemet, egy csupán egyházi és világi katolikusokból álló bizottság kezelje.

Ezt a petíciót, melyet Rónay János csanádi követ már a következő napon az országgyűlésen benyújtott, Deák Ferencz igazságügyminiszter indítványára, fontosságánál fogva előbb értekezletileg tárgyalták. De az értekezlet azt határozta, hogy mint „elkészt“, mellőztessék. Mire a kérvényezők, április 8-diki összejövetelükön egy nyilatkozattal könnyítették lelkükön, a mely nyilatkozat szerint „a katolikusok petíciója, bárha

megfoghatatlan könnyedséggel vettetett félre, de meg nem bukott s buknia már csak azért sem lehet, mert visszautasíthatatlan igényeket foglal magában, jogokat követel vissza, melyek sajátjaik s az egyenlőség és viszonyosság törvényes alapján a törvényhozástól azt kérik a maguk részére biztosítani, minek a többi vallásfelekezetek háborítatlan birtokában vannak“.

Az előadottakból látható, hogy a katolikus rendeket az 1848:XX. t.-cz. rendelkezései közül épen azok nyugtalanították, melyek már a békekötésekben is előfordultak s melyeknek megtételére nézve a korona már az előző országgyűlésen kötelező ígéretet tett; míg ellenben a tulajdonképeni reform tekintetében, a mely szerint t. i. az egyházi és iskolai szükségletek az állam által fedezendőek, a nyert felvilágosítások s különösen a protestáns vezérférfiak: Tihanyi és br. Vay nyilatkozatai után, aggályaik csakhamar megszűntek.

Pedig a közvélemény, melynek tolmácsai is akadtak szép számmal, egészen helyesen ítélte meg az említett törvényt, midőn annak alapján a saecularisatiót kezdte sürgetni. Például Kolmár József, Kossuth hírlapjának munkatársa, a későbbi református tanár, ki azután a katolikus vallásra tért át, egy pamfletjében azt írja, hogy a protestáns papság örüljön, mert az egyenlőség elvénél fogva, katolikus kollégái uradalmain osztozkodni fog s az országgyűlésen szavazatot nyer s mert a nép immár követeli, hogy „saecularizálják a hazának a római papság által uzurpált javait“.¹ Vagy például Németi Imre, a magyar nevelési társaság által jutalmazott pályaművében, — melynek bírálói Birányi Ákos, Ney Ferencz és Tavassy Lajos voltak, tehát olyan férfiak, a kik holmi szertelenségeket bizonyára nem tüntettek volna ki elismerésükkel, — a törvény 3. §-ának rendelkezéseiből egyenesen azt következteti, hogy a püspökök és káptalanok fekvő javaikat az államnak adják át és úgy ők, mint az alsóbb rendű papok is az államtól fogják kapni fizetésüket.²

A kik így gondolkoztak — ismételjük — a törvényt egészen logikusan értelmezték. S bizony nagy szükség volt Kossuthnak és munkatársainak a helyreigazítására, hogy az említett törvénymagyarázat a nemzetben mélyebb gyökeret ne verjen.

Kossuth, a ki bizonyára a legilletékesebb volt az 1848-iki törvények magyarázására, a ki — mint a 48-iki törvények

¹ Kolmár József: Nép szava Isten szava. Pozsony, 1848.

² Németi Imre: Testvéri szózat a néptanítókhöz. Pest, 1848.

kezdeményezője, — legjobban ismerte az akkori törvényhozás intenczióit, — az 1848:XX. t.-czikkről úgy nyilatkozott, hogy a midőn azt kezdeményezték, egyetlen egy alternatíva állt előttük. Vagy az, hogy az állam semmi egyháznak, semmi vallásfelekezetnek nem ad semmit. Vagy az, hogy minden vallásfelekezet egyházi és iskolai szükségleteit az állam fedezi.

A vallásfelekezetek közötti egyenlőség és viszonyosság követelményének természetesen az előbbi felelt volna meg. Arra nézve, hogy a felekezetek békességben éljenek egymással s hogy egymásnak érvényesülését ne gátolják, a legfőbb, sőt talán az egyedüli biztosíték a szabad egyház szabad államban elvének megvalósításában rejlik. Meg kell akadályozni még a lehetőségét is annak, hogy az állami és egyházi hatalom egymással szövetkezve és összeforrvá, a közszabadságot akként veszélyeztessék, a mint veszélyeztették nálunk is, egyebütt is évszázadokon keresztül. Az említett elvnek tehát megfelelőleg az állam és az egyház elválasztatván egymástól, természetesen megszűnnék az államvallás intézménye, megszűnnének az egyes egyházak kiváltságai s az állam egyszerűen csak a felügyeletet gyakorolná az egyházak felett, a nélkül, hogy belső dolgaikba beléavatkoznék, azzal sem törődven, hogy miből fizetik papjaikat és miből tartják fenn iskoláikat.

A másik alternatíva szerint minden vallásfelekezet egyházi és iskolai szükségleteit az állam fedezné.

És Kossuth, habár belátta, hogy az előbbi alternatíva felel meg az igazságnak, kényszerűségből mégis az utóbbit fogadta el.

Ha a 48-iki országgyűlés — így okoskodott Kossuth Lajos — az egyenlőség megvalósítását abban keresve, hogy semmi vallásfelekezetnek nem ad semmit, ennek alkalmazásául azt mondta volna a protestánsoknak, a görögkeleti egyháznak és az unitáriusoknak: „titeket soha semmi ellátásban nem részesítettek, jövőre sem részesítek; lássanak el hiteitek, a mint akarnak“ — a r. katolikus egyháznak pedig azt mondta volna: „számodra felhagyom az eddigi állami ellátást s így már most szent a békeesség köztetek, egyenlők vagytok“ — ez csakugyan különös egy neme lett volna az egyenlőségnek s nagyon furcsa módja az „osztó igazságnak“. Világos tehát — folytatja tovább, — hogy ha a vallásfelekezetek közti egyenlőséget és viszonyosságot a „senkinek semmit nem ad az állam“ útján akarták volna megvalósítani, okvetlenül azt kellett volna indítványozniok, hogy az állam jövőre megszünteti azt az ellátást, melyben ekkorig a r. katolikus egyház

főpapjait és szerzeteit részesítette. Ehhez joga volt és joga van ma is, ez kétségtelen.

A r. katolikus papság, a vallási egyenlőség és a szabad egyház szabad államban elvének illeték alkalmazásába a legszívesebben beleegyezett volna. Hiszen már az 1843/4-diki országgyűlésen, a midőn Borsod- és Csanádmegye követei, utasításaikhoz képest a saecularisatióra nézve konkrét indítványt tettek s a midőn br. Wenckheim Béla, Békésmegye követe szintén kifejezte abbéli óhaját, hogy a róm. katolikus egyház uralkodói jellegének megszüntetésével az állam foglalja le az egyházi javakat s az összes felekezetek papjait a maga pénztárából fizesse: a saját kora által épp úgy félreértett, mint az utókor által is tévesen megítélt Wurda Károly, győri káptalani követ, látszólag a legtisztább szabadelvűség álláspontjára helyezkedve, paptársainak heves tiltakozása és óvása mellett „a szabad egyház szabad államban“ elvét hirdette. Ő szerinte a legnagyobb hiba az volt, hogy törvényeink a vallások közt politikailag különbséget tettek s ezen egyoldalúságból eredő hiba szülte, a vallási véres harcokat előidézett olyanféle törvényeket, mint a melyben például kimondatik, hogy „lutherani comburantur et possessionibus priventur“. Mig egyrésztől óvja tehát nemzetét a vallás dolgában kényszerítő törvények alkotásától, másrésztől kifejezi abbéli meggyőződését, hogy a béke helyreállítására az egyetlen óvszer „a szabad ország, szabad alkotmány, szabad vallás“ jelszavában található fel.

Ezzel szemben Szalay László, Korpona város tudós követe, nyomban kimutatta, hogy nálunk, hol a r. katolikus egyház óriási vagyonnal rendelkezik; hol a főrendi táblán első helyen ülnek a püspökök; hol a káptalanok követei az alsó táblának egy részét képviselik; hol a klérus egész megyéket kormányoz, követeket küld, utasításokat készít, a királyi kúriánál ítéleteket hoz, sőt oda bírakat is nevez ki — nálunk a *status quot fentartani* s e mellett az egyház függetlenségét az állammal szemben kimondani, — mindazokra a felekezetekre nézve, melyeknek papjai ama kiváltságokban nem részesülnek, a legveszedelmesebb dolog lenne, „melylyel a gyöngét megkötözve adnák át a hatalmasnak“.

Valóban a Wurda szabadelvűsége az avatatlan előtt bármily tetszetősnek látszik is, épp oly hamis, mint a milyen a Metterniché vagy a francia Montalembert-é volt. A mint Metternich a vegyes házasság kérdésében még a kúriával is összetűzött s a klérus befolyásának, illetőleg túlsúlyának biztosítása végett arra az álláspontra helyezkedett, hogy az államhatalom

illetéktelen lévén a vallás- és lelkiismeret szabadságát érintő vitás kérdések elintézésére, a vegyes házasságból születendő gyermekek vallásának meghatározása tekintetében szabad kezét kell adni a katolikus és az akatholikus papságnak egyaránt: épp oly buzgalommal kapacitálja a modern, úgynevezett szabadelvű katolikus politika legszellemesebb képviselője, Montalembert, az államhatalmat, hogy a földi javakkal bőségesen ellátott s azoknak élvezetében meg nem zavarható katolikus egyházzal egyáltalán ne törődjék; mert hát nagyon jól tudja, sőt ki is fejezi, hogy „ez által a katholicizmus mindent nyerhet és semmit sem veszíthet.“

Az 1843/4-diki országgyűlésen tapasztaltak után, nem csuda, ha a 48-diki törvényhozás, — mely a közszabadság és a demokrácia elveinek megvalósítására vállalkozott s mely ennél fogva természetesen a vallásszabadság biztosításának kötelessége elől sem térhetett ki, — egyrészt a Wurda-féle álszabadelvűséget megtagadva, másrészt abban a hitben, hogy az egyházi javakra nézve a különben igazságtalan status quo megbolygatása a klérust a nemzeti átalakulás ellenségévé tenné és ez által magát az átalakulást is veszélyeztetné: a vallás egyenlőségnek azt a módját választotta, mely szerint az állam fedezze a vallásfelekezetek egyházi és iskolai szükségleteit.

Kossuth maga elismeri, hogy az, a mit választottak, rossz expediens; de azt választották kénytelenségből.

Úgyde az alternatívát Kossuthék nem jól állították fel. Ha ki akarták kerülni azt, a mit Nyugat-Európa államaiban a forradalmak hajtottak végre, t. i. az egyházi vagyon világiasítását: akkor erre sem az egyik, sem a másik expediens nem volt alkalmas. Az államnak mind a két esetben rá kellett volna tennie a kezét az egyházi javakra. Ha a „senkinek nem ad semmit“ jelszavát érvényesíti: tökéletesen igaza van Kossuthnak, hogy akkor a r. katolikus egyház főpapjait és szerzeteseit meg kellett volna fosztania állami beneficiumaiktól. De ha a felekezeti összes szükségletek ellátását vállalja magára: akkor is csak úgy tehet vala eleget ebbeli kötelezettségének, ha az egyházak összes javait lefoglalja.

A 48-diki törvényhozás a saecularisatiót csak úgy mellőzhette, hogy a felekezetek ama szükségleteinek fedezésére kötelezte magát, melyeket saját erejükből nem bírnak fedezni.

Igy értelmezték 1848-ban a törvényt úgy a r. katolikusok, mint a protestánsok.

A protestánsoknak alkalmuk nyílt az 1848: XX. t.-cizikkre nézve álláspontjukat félig-meddig hivatalosan is kifejezni azon

az értekezleten, melyet br. Eötvös József kultuszminister, a törvény rendelkezésének megfelelőleg, szeptember 1-jére hívott össze Pest városába.

Erre az értekezletre nemcsak azért volt szükség, mert a törvény rendelte annak megtartását, hanem azért is, hogy a protestáns körökben a törvény értelmezése tekintetében fölmerült nézeteltérések kiegyenlítettessenek. Méltán lehetett attól tartani, hogy a félreértések, ha ideje korán helyre nem igazítottak, úgy az egyházra, mint az államra nézve, végzetes következményeket vonnak maguk után. A köznép körében ugyanis, mely a robot, dézsma és a többi úrbéri szolgálmányok terhéstől megszabadult, csakhamar lábrakapott az a fölfogás, hogy a mint az úr dolgát ezentul nem kell végeznie, a lelkészeket, tanítókat is az állam fogja helyette fizetni s a lelkési és tanítói földek szántása-vetése sem lesz többé az ő kötelessége.

Hogy is találta volna belé magát a nép a dolgok új rendjébe, mikor a protestáns értelmiség sem volt tisztában a törvény intencziójával. A hányan, annyiféleképen magyarázták a törvényt s a kik a tárgyhöz hozzászóltak, többnyire szélsőségekbe csapongtak és csak nagyon kevesen tartották meg a józan mérséklet határait.

Az egyik rész bizalmatlanságot igyekezett ébreszteni, a másik rész a föltétlen meghódolás szükségét hirdette az állammal szemben.

A bizalmatlanság egyik legkiválóbb szószólója volt a kitünő készültségű, minden ízében szabadelvű Jakabfalvy András, ki már az 1832/6-diki országgyűlésen, mint Tormamegye követe, ott harczolt Deák Ferencz oldala mellett a szabadelvűek táborában s ki ebben az időben írta azt az újabban közrebo-csátott jeles történelmi munkáját, a miben nagy erudiczióval mutatja ki, hogy Magyarország hátramaradottságának a hierarchia a legfőbb okozója.¹ Ő az 1848 : XX. t.-cikket egyenesen visszautasította; mert nem talált abban semmi új adományt vagy olyan ígéretet, a mit a protestánsok már háromszáz évvel ezelőtt meg ne kaptak volna s mert a hatalmas, gazdag és jezsuita szellemű klérus, megmaradván kiváltságos állásában, a mint a multban kivitte azt, hogy a magyar nemzet, az egész világ gúnyjára és megbotránkozására, ünnepélyes ígéretét be nem válthatta, ugyanezt meg fogja tenni ezentul is. Addig tehát, míg a római katolikus egyháznak az állam-

¹ *Jakabfalvy András*: Egyházi politika különösen Magyarhonban. Kiadta Jakabfalvy Gyula. Budapest, 1886.

hoz való viszonyát meg nem változtatják; a míg a Regnum Marianum meg nem szűnik; a míg az állam az egyenlőség elvét nem alkalmazza az erősebb és hatalmasabb egyházra s a míg az új alkotmány az eddiginél több biztosítékot nem nyújt a gyöngébb félnek a hatalmasabb ellenében: addig neki és a protestánsoknak nem kell semmi az állam kezéből; hanem megelégszenek a békekötésekkel és azzal az 1790-diki törvényvel, mely paktum konventum, melyet tehát még az ellen-ségnek is tiszteletben kell tartania.

Jakabfalvyval Jeszenszki László, hódmezővásárhelyi pap, habár abban nem értett is egyet, hogy az 1848: XX. törvény-cikket a protestánsok utasítsák vissza; de annál hevesebben követelte, hogy ha már a törvény létrejött, az abban kimondott egyenlőség és viszonyosság elvének minden konzekvenziáját haladéktalanul vonják le s ehhez képest a trónöröklés feltételei közül törültsék a katolikus vallás követése; az országgyűlésen a protestáns egyház is képviselve legyen; a trónörökös mellett protestáns nevelők is alkalmaztassanak s a protestáns papok is viseljenek világi méltóságokat, úgy hogy a mint Hám Jánost kinevezhették esztergomi főispánnak, nevezék ki Biharba Szoboszlai Pap Istvánt, Győrbe meg Haubner Mátét.

Székács József szintén tartózkodva fogadta az új törvényt, melytől féltette az egyház függetlenségét. Szinte szálló igévé vált az a mondása, hogy „már csak valljuk meg őszintén, a ki fizet bennünket, annak vagyunk szolgálói“. Féltekenysége oly nagymérvű volt, hogy még azt is kifogásolta, hogy báró Eötvös miniszter a szeptemberi értekezletre szóló meghívójában „egyházi és iskolai reformról“ beszélt, holott a törvény a minisztert nem hatalmazta fel a protestáns egyház reformálására, hanem csak arra, hogy a protestánsokkal az 1848: XX. t.-cz. alapján létesítendő törvényjavaslat felől értekezzenek.

A Jakabfalvyék által képviselt felfogással homlokegyenest ellenkezett azoké, a kik a feletti örömben, hogy a protestáns egyházat az állam kész megszabadítani anyagi gondjaitól, az állam előtt térdet-fejet hajtottak. A pelsőczvidéki papság például egy értekezletéből, a midőn felhívta az egyházat, hogy önkormányzati jogait a kollégialitás elve szerint osztsa meg az állammal: minden tartózkodás nélkül kifejezte egyszersmind abbéli meggyőződését, hogy „a protestánsoknak Magyarhonban el kell fogadni a közállomány atyai intézkedéseit s engedni jogaiból oly irányban s mértékben, melyben ezt a státuskormány helyesen kigondolt s összeszerkesztett gépezete igényli.“ Pecz Gyula, a későbbi mezőberényi pap, — ki mint sokat ta-

pasztalt férfiú, már akkor is szép tekintélynek örvendett hitsorsosai körében, — az állam iránti bizalom előlegezésében oly nagylelkű volt, hogy azt sem kifogásolta, ha a protestánsok összes alapítványait átadják az államnak, biztosan számítván rá, hogy ebben az esetben az állam azt fogja mondani a katolikusoknak, hogy a protestánsok ideadták alapítványukat, adjátok hát ide ti is. Mocskonyi József, irsai pap azt indítványozta, hogy a papi jövedelem hullámszásának meggátlása végett, a papi földeket adják el s a vételárból befolyó tőkét átadván az államnak, ennek kamatai számíttassanak be az állam által a papi fizetésbe. De talán a legloyalisabb volt az állam irányában az az esperes, a ki a protestáns egyházi és iskolai ügyek rendezését teljesen az államra akarta bízni, abban a meggyőződésben, hogy a mit az állam tenni fog, bizonyosan az lesz a protestánsokra nézve a legüdvösebb, s a ki a protestáns egyházi lapban azzal az indítvánnyal állt elő, hogy a protestáns püspököket az egyházi illetékes hatóság hármaskijelölése alapján a kormány nevezze ki.

Az eszméknek és gondolatoknak ebben a zűrzavarában, a szeptember 1-ére összehívott protestáns értekezlet állította helyre az összhangot, kellő mérséklettel és a gyakorlati élet követelményeinek számbavételével meghatározván azokat a vezérelveket, melyek a protestáns egyház érdekei szempontjából, az 1848: XX. t.-cz. végrehajtásánál szem előtt tartandók. Mielőtt azonban a közös értekezlet megtartatott volna, előbb az evangélikusok, a reformátusok és az unitáriusok külön-külön tanácskoztak.

Az evangélikusok egyeteme, nem várva be a közös értekezlet megállapodásait, augusztus 31-iki üléséből feliratot intézett a minisztériumhoz, melyben az 1848: XX. t.-cz. végrehajtásának elhalasztását kéri, indokolván ebbeli kérelmét egyrészt azzal, hogy mielőtt a protestáns egyháznak az államhoz való viszonya meghatározatnék, előbb a katolikus egyház közjogi állását kell tisztába hozni, másrészt, hogy akkor, a mikor a nemzet minden ereje a haza megmentésére összpontosítandó, a protestánsok szerénytelenség nélkül nem kívánhatják, hogy az 1848: XX. t.-czikben számukra biztosított anyagi segílyt megkapják s meg kell elégedniök azzal, a mire föltétlenül szükségük van, hogy t. i. ama lelkészek, kik a megszüntetett tized által óriási anyagi veszteséget szenvedtek, a kormány által kárpótoltassanak.

Mínthogy azonban az evangélikusok nem voltak benne biztosak, hogy feliratuknak meglesz a kellő sikere: nehogy akármi részben is a mulasztás vádja érje őket, az 1848: XX.

t.-cikkre vonatkozó nézeteiket is írásba foglalták. Emlékiratuk fontosabb tételei a következők voltak:

Az evangélikusok autonómiája sértetlenül fentartandó. A mennyiben az egyházi és iskolai szükségleteket nem fedeznék, azoknak pótlásáról az állam gondoskodik. Alapítványait a kormány felügyelete alatt maguk kezelik. A többi hitfelekezethez való viszonyuk, különösen a vegyes házasságok, a gyermekek vallása és az áttérések tekintetében, a szabadelvűség követelményeinek megfelelőleg rendezendő. Az egyházi hivatalnokok állásukhoz illő fizetésben részesülnek s minden kiküldetésük alkalmából az állam pénztárából napi díjat kapnak. A papi fizetések akkép szabályozandók, hogy az egyházak fekvő értéke és gabonabeli jövedelme, a mennyiben ez utóbbi a hívekre nézve szerfelett terhes nem lenne, számbavétetvén, papi jövedelemnek ezentúl is megmarad s ha ez elég nem volna: akkor a hiányt az állam pótolja készpénzzel; az apróbb szolgálmányok és adók pedig, például a földek mivélése, a termények befuvarozása, az ágybér, az esketési, keresztelési díjak stb., kárpótlás mellett megszűnnek. Oly helyeken, a hol közpénztárból vagy közjavadalmakból valamely felekezet évi segélyt húz, aránylagos segélyt kapjon a protestáns egyház is. Elaggott lelkészek, tanítók és egyéb egyházi hivatalnokok, úgyszintén ezek özvegyei és árvái részére megfelelő nyugdíj biztosítandó. A protestáns gimnáziumok, pap- és tanítóképző intézetek tanárainak fizetése a többi felekezetek tanárainak fizetésével egyforma legyen. A mely arányban a protestánsok a közterhek viseléséhez járulnak, abban az arányban részesítsenek állami segélyben stb. stb.

A közös értekezleten, melyet a három protestáns felekezet képviselői szeptember 3-án tartottak meg, az evangélikusok és unitáriusok írásban terjesztették elő nézeteiket; a reformátusok álláspontját ellenben Szoboszlai püspök élő szóval adta elő s a midőn nagy örömmel jelezték, hogy a három felekezet nézetei közt semmi lényeges eltérés nincsen, néhány óra alatt a tanácskozást befejezték és annak eredményét Szoboszlai püspök már másnap közölte a kultuszminiszterrel.

Ezzel azonban az 1848: XX. t.-cz. végrehajtása céljából megindított mozgalom, úgy a protestánsok, mint a katolikusok részéről félbeszakadt. A protestánsok legalább körvonalozták a maguk álláspontját. A katolikusok ellenben még idáig sem juthattak. A második alkotmányos kultuszminiszter, Horváth Mihály, 1849. jún. 15-én kelt rendeletében, midőn ki nyilatkozattá, hogy „az ország kormánya illetetlenül fenn akarja s fogja tartani minden, tehát a katolikus vallásnak

is az utolsó pozsonyi országgyűlésen (1848: XX. t. cz.) biztosított szabadságát, föladatának csupán azt tekintvén, hogy a magyar katolikus egyháznak a szabadság alapján történendő újjászületésére s mind az álladalom iránti viszonyainak, mind a belkormány szabályozására módot és alkalmat nyújtson s gondoskodjék, hogy az egyháznak az álladalom irányában szabályozandó viszonyai törvény által is biztosíttassanak:“ ugyanezen rendeletében tudtára adta egyszersmind a katolikus egyház minden tagjának, hogy ezen egyház ügyeinek elintézésére augusztus 20-án Pesten oly közgyűlés fog tartatni, melynek tagjai az összes magyar katolikus egyházat képviseljék. Úgyde a közbejött események s különösen a püspökök ellentállása következtében ez a tanácskozmány nem tartatott meg.

A protestáns értekezletnek nagy jelentősége volt főképen azért, mert az 1848: XX. t.-cikket különösen abból a szempontból világította meg, hogy annak alapján mit követelhet a protestáns egyház az államtól. És e tekintetben nem tartott szükségesnek semmiféle különösebb újítást; hanem haladt a régi nyomokon. Az a gondolat, a mi az 1848: XX. t.-cikkkben jut kifejezésre, hogy t. i. a felekezetek szükségletei az állam pénztárából fedezendők, protestáns körökben már az 1790-es években felmerült. A márcziusi napok előtt pedig már több protestáns egyházi hatóság egyenesen követelte ennek a gondolatnak megvalósítását. De *az egyház és az állam közötti viszony rendezését, protestáns részről, tudtommal 1848-ig senki sem értette úgy, hogy azoktól a felekezetektől, melyeknek vagyonuk van, az elvétessék; hanem hogy azok a felekezetek, tehát a protestáns felekezetek is, melyeknek elegendő jövedelmük nincsen egyházi és iskolai szükségleteik fedezésére, önkormányzati jogaik teljes épségben tartása és az igazságos és aránylagos önmegadóztatás elvének alkalmazása mellett, az államtól annyi segílyt kapjanak, a mennyivel egyházi és iskolai intézményeiket a kor színvonalán fentarthatják.*

Ezzel a felfogással az 1848-diki kormányé csak annyiban egyezett meg, a mennyiben az említett kormány a felekezetek segélyezésére nézve a kezdeményező lépést megtette. Eötvös kultuszminiszter, hogy a felekezetek szükségleteit és jövedelmeit megállapíthassa, bevallási íveket küldött szét, melyek közül azonban alig 20 százalék került vissza. S így a kormány a nélkül, hogy az egyházi szükségletek mérvét meghatározhatta volna, tisztán az állam erőforrásainak tekintetbe vételével készítette el az 1849. évre szóló állami költségvetést, oly módon, hogy míg a 62 millió 222,368 forintban előirányzott összes állami kiadásból a honvédelemre 70 százalék, a

közigazgatásra 8 millió forint jutott: addig a bevett felekezetek egyházi és iskolai szükségleteire nem telt több 2 millió 500,000 forintnál.

A kilátásba helyezett állami segély tehát *alamizsnává* zsugorodott össze. Ezt maga a kormány sem tartotta szükségesnek palástolni. Br. Eötvös kultuszminiszter, midőn budgetbeszédében rámutatott arra a tényre, hogy a törvény azt a hitet ébresztette a felekezetekben, mintha ezentúl az állam fedezné összes szükségleteiket, a minek következtében az egyházi adókat a katolikusok, különösen pedig a görögkeletiek nem fizetvén, lelkészeik valóságos inségbe jutottak: őszintén bevallotta egyszersmind, hogy az állam nem bírja meg az összes egyházi terhek viselését s legfőleg az egyes lelkészeket segítheti, hogy „éhen ne haljanak“. A mit az állam ad, — úgymond, — az „semmi más, mint jótékonyosság; nem a szükségnek pótlása, hanem csak feleségelése azoknak, kik azon esetre, ha az államtól semmi segélyt nem nyernek, talán az inségben elvesznének“.

A protestánsoknak azonban alamizsna nem kellett. Hiszen az evangélikusok, a szeptember 3-ikán megtartott értekezlet előtt, hazafias lelkük sugallatát követve, éppen azért mondtak le az 1848: XX. t.-cikkkben részükre biztosított anyagi segélyről, mert belátták, hogy az önvédelmi harcz az állam minden erejét fölemésztvén, az államtól nem kaphatnak annyit, a mennyire jogos igényük van, sőt a saecularisatiót is, a mely pedig az 1848: XX. t.-cikkkben benne van, csak azért nem követelték, mert a nemzeti újjászületés proceszszusát nem akarták megzavarni a katolikus klérusnak az államra uszításával, pedig tudták nagyon jól, hogy a mennyiben az állam a saecularizált egyházi javakból a katolikus egyház összes szükségleteit bőven fedezhette, annál biztosabban és annál könnyebben beválthatta volna az ő segélyezésükre tett ígéretét.

A protestánsoknak még attól sem kellett tartaniok, hogy a saecularisatio végrehajtása esetén az ő vagyonuk, az ő alapítványaik is az állam kezére kerülnek. Mert hogy a római katolikus papi javak államjavak, ezt a kérdést már a reformáció elméletileg eldöntötte, gyakorlatilag pedig megoldották maguk a római katolikus uralkodók. A magyar közjognak az említett javakra vonatkozó rendelkezései, például, hogy hűtlenség esetén a főpapokat az állam javadalmuktól megfoszthatja; hogy az interkaláris jövedelmek a kincstárt illetik meg; hogy a főpapok végrendelkezési joga az állam javára megszoríttatik, — mindmegannyi bizonyítékok arra nézve, hogy nálunk is mindenkor érvényesült a r. katolikus egyházi javak

tekintetében a nyugateurópai felfogás. Míg ellenben azt, hogy a protestáns egyházi javak és alapítványok szintén állami jellegűek, még eddig soha senkinek nem sikerült bebizonyítania. Éppen akkor, a mikor ez leginkább szóba jöhetett volna, t. i. 1848-ban, Deák Ferencz az elemi oktatásról szóló törvényjavaslat tárgyalása alkalmával kijelentette, hogy „a r. katolikus alapítványok nem csekély része már Szent István által a státus javaiból adatott ki, azon jószágokból t. i., melyeket a státus közszükségeinek fedezésére rendeltek eleink akkor, midőn a közjavakat felosztották, míg ellenben a protestánsok és óhitűek minden alapítványa magánalapítvány, mihez a státus nem járult semmivel“. Ugyanez alkalommal Klauzál Gábor miniszter még határozottabban úgy nyilatkozott, hogy „attól félnek sokan, hogy a r. katolikus roppant fundációkat nem szabad érinteni, holott ezeket nemcsak szabad, hanem kell is érinteni, mert csak oly javakból állnak, melyek akkor adattak a nevelésre, midőn még egy vallás volt Magyarországon“.

Ezekkel a nyilatkozatokkal szemben természetesen vajmi kevés nyomatéka lehetett az olyanféle felszólalásnak, mint a Danielik Jánosé¹, ki merő sophismák alapján igyekezett bebizonyítani, hogy a r. katolikus és a protestáns egyházi vagyoni jogi természete között nincs semmi különbség. Annnyival kevésbé kelthetett visszhangot a Danielik szózata, mert hiszen abból a hamis és a tényeknek teljességgel meg nem felelő tételből indult ki, hogy a katolikus egyházi javak jogi természetének helyes megállapítására azért van szükség, mert a protestánsok a mily szívósan ragaszkodnak saját alapítványaikhoz, épp oly hevesen sürgetik a katolikus egyházi javak elkobzását.

Az egyházi javak elkobzására irányuló mozgalomnak — mint említők — 1848-ban hire is alig volt. Ellenkezőleg a protestánsok az állam érdekeit tartva szem előtt, a legnemesebb önmegtadással maguk javasolták a részükre nagy előnyöket biztosító 1848 : XX. t.-cz. végrehajtásának felfüggesztését.

Negyvennyolcz óta azonban a viszonyok megváltoztak. Most már itt az ideje, hogy az állam lerőjja a protestánsokkal szemben tartozását. A mily határozottsággal kell ezt követelnünk, úgy hogy e tekintetben semmiféle véleményeltérés nem lehet közöttünk: *épp oly tanácsosnak látszik másrésről, le nem térnünk arról az alapról, melyet a történelem rakott le számunkra.*

¹ *Danielik János*: A katolikus egyházi javak- és alapítványokról tulajdonjogi tekintetben. Pest, 1848.

Bármennyire igaza van is Thiersnek, a nagy francia államférfiúnak, midőn azt mondja, hogy egy földbirtokkal bíró, állami hatalom gyanánt konstituált papság jó lehetett ugyan a középkor társadalmi rendje számára és hasznossá válhatott ama korban a polgárosodásra nézve, de nem volt helyén már a XVIII. században sem; bármennyire elismerjük is, hogy a francia forradalom által kivívott politikai és társadalmi reformok, különösen a klérus hatalmi túlsúlyának megtörésére irányult reformok, az egész emberiség fejlődésére döntő hatással voltak: a mi politikai és társadalmi helyzetünket egyáltalán nem tartjuk olyannak, hogy az állam és egyház közti viszony rendezésénél a francia forradalom példáját követhetnők.

Ha Kossuth a forradalom alatt a saecularisatiót — saját bevallása szerint — nem merte végrehajtani, mert attól félt, hogy ez által a nemzeti átalakulás munkáját zavarja meg: nekünk, a kiknek az egységes magyar nemzeti állam épületének betetőzése jutott feladatunkul s a kiknek még a miatt is, hogy legjogosabb nemzeti aspirációinkat lépésről-lépésre megvalósíthassuk, elszánt és állandó küzdelmet kell folytatnunk ellenségeinkkel, — szintén tartózkodnunk kell minden olyan lépéstől, a mely vallási háborút idézhetne elő. Nálunk egy ilyen háború sokkal veszedelmesebb lenne, mint a milyen volt az az egyvallású Franciaországban. Itt csak az állam és az egyház közti békét zavarta meg, nálunk ellenben, a hol sok felekezet van, a felekezetek közti békét, tehát a társadalom nyugalalmát tenné tönkre. S hagyján, ha legalább az elérhető siker a társadalmi rend felforgatásából származó bajokkal arányban állna. De e tekintetben ne áltassuk magunkat. A mint Franciaországban a radikális egyházpolitikának nem sikerült a hierarchia befolyását megsemmisítenie; a mint Olaszországban az egész pápai birodalom saecularisatiójával a pápaság semmit nem veszített az egész világra kiható erkölcsi súlyából: az egykori Regnum Marianumban, a hol a lakosság óriási többsége a katolikus felekezethez tartozik, a vagyonától megfosztott klérus, fején a martyr-koszorúval, a hívő lelkekre bizonyára szintén tudna olyan befolyást gyakorolni, hogy régi tekintélye csorbát nem szenvedne.

A magyar protestánsok által követendő egyházpolitika irányának és vezérelveinek megállapításánál, a mily mértékben óvakodnunk kell tehát a radikalizmus túlzásaitól, épp oly mértékben ügyelnünk kell magunkra, hogy a lemondás és a kishitűség erőt ne vegyen rajtunk.

Az 1848: XX. t.-cikkkben kimondott paritás elvének megvalósítása szempontjából a saecularisatiónál sokkal fon-

tosabb a katolikus egyház közjogi kiváltságainak megszüntetése; a katolikus egyházzal szemben az állami jogok fentartása és szigorú érvényesítése és főképen az egyházi szükségleteknek olyatén kielégítése, hogy a felekezetek saját céljaik megvalósításában gátolva ne legyenek s hogy a világi javakban bővelkedő katolikus egyház mellőzésével, mint a mely maga gondoskodhat magáról, azok a felekezetek, melyeknek elegendő vagyonuk nincsen, megkapják az államtól, a mire szükségük van.

Mi, protestánsok, nem kívánjuk a kulturharcz felidézését. Szívesen engedünk minden olyan kérdésben, a melyben létünk veszélyeztetése nélkül engedhetünk. De az államtól viszont megköveteljük, hogy olyan egyházpolitikát kövessen, mely ne foszszon meg bennünket a katolikus egyházzal szemben ellentállási képességünktől s az egyházi és iskolai intézményeink fentartásához és korszerű fejlesztéséhez szükséges erőnktől; hanem ellenkezőleg, tegyen meg mindent — és pedig halogatás nélkül — arra nézve, hogy mint társadalmi tényezők kellőképen érvényesíthessük magunkat. Követeljük az államtól, hogy lásson el bennünket mindazokkal az eszközökkel, a melyekre szükségünk van, hogy felvehessük a versenyt a katolikus atyafiakkal. *E tekintetben a mint alkudoznunk tovább nem szabad, úgy az államnak azt a kifogását sem fogadhatjuk többé el, hogy pénzügyi viszonyai nem engedik meg, hogy igényeinket az 1848: XX. t.-cz. értelmében egyszerűre és teljesen kielégítse.* Ha az állam a folyton fokozódó katonai terheket megbirja: a budgetnek aránylag nagyon csekély emelésével, az alatt a teherszaporulat alatt sem fog le roskadni, melyet magára vállal a végből, hogy a *protestánsokkal szemben eddig követelt s ezekre nézve olyannyira megalázó alamiznaskodás rendszerét, a törvényen alapuló követelmények teljes kielégítésének rendszerével cseréli fel.*

Hiszen a támogatás módjának illetően megváltoztatása annál indokoltabb, mert magára az államra nézve is óriási előnnyel jár.

A protestáns egyház a magyar nemzeti államnak legtermészetesebb szövetségese. A liberalizmus és a protestáns világnézet — mint azt már más alkalommal kifejtettem — egymást kiegészítik s a mint a protestáns egyház a legtisztább szabadelvűség alapján épült fel és tölti be világátalakító hivatását, úgy viszont a szabadelvű irány a protestantizmusban találja fel legfőbb és leghűségesebb támaszát. A két tényezőnek ez az egyetértése és egymásrahatása képezi és képezte mindenkor az állam és társadalom fejlődésének, a poli-

tikai és kulturális haladásnak legfőbb feltételét és biztosítékát. A magyar protestáns egyház a mily odaadással támogatta a szabadelvű irányt a magyar nemzeti állam alapköveinek lerakásában: épp oly önfeláldozással vesz részt a továbbépítés nagy és nehéz munkájában. Az államra nézve tehát valóságos életkérdés, hogy leghűbb dolgozótársának munkakedvét és munkaképességét ne csak biztosítsa, de lehetőleg fokozza is.

En megvallom, azt szeretném, ha a törvényhozás és a kormány a magyar állam magatartását a protestáns egyház irányában, nem annyira a közjogi, mint inkább a politikai momentumok szem előtt tartásával állapítaná meg. Az 1848: XX. t.-cz. csak arra való, hogy fegyverrel lássa el a protestánsokat abban az esetben, ha jogaikért harciba kell szállniok s hogy útját állja az uralkodó egyház felelevenítésére irányuló minden kísérletnek. Isten után a törvénynek kell megóvnia a nemzetet attól a szerencsétlenségtől, hogy ismét valósággá váljék az uralkodó egyház fogalma, mely — mint Deák Ferencz 1848-ban megjegyezte — „annyi igazságtalanságot és annyi átkot árasztott a nemzetre“. Az irányadó politikai tényezők azonban akkor, a mikor a törvény alapjára helyezkednek, *legyenek áthatva attól a tudattól*, hogy a nagy nemzeti célok megvalósításának legelső és legfőbb feltétele a nemzet széttagoltságának megszüntetése és erejének összpontosítása s hogy ez — még ha a törvény világosan nem rendelné is — csak akkor érhető majd el, a mikor a jogegyenlőség megvalósításával megszűnik minden ok, a mely egyik felekezetet a másikkal szemben féltékenynyé és bizalmatlanná teheti.

És ha a felekezetek közötti egyenlőség és viszonyosság, mint a magyar nemzeti politika megdöntöhetetlen sarkelve, átmege a köztudatba: akkor nem kell többé bajlódunk az 1848: XX. t.-cz. magyarázatával. A nemzeti közvélemény ereje fogja megvalósítani azt, a mit egy különben sem szabatosan fogalmazott törvény alapján kivívni nem sikerült. S a mennyiben ez a szabadelvűség diadala lesz: ebben a diadalban a liberális irány szövetséges társa: a protestántizmus osztozkodni fog.

Ballagi Géza.

VII.

Szálla alá poklokra . . .

Arany nap, édes, drága pillanat!
A meny leszállt, a földdel lett csak egy —
A régi templom bolt íve alatt,
Hol elzengett az első *Hiszekegy*.
A serdülő kor kedves hajnalán,
Igaz se volt, csak álom volt talán;
Emléke mégis úgy elandalít:
Csodás világot tára föl a hit.

Bejárta lelkem' az a fényalak,
Igaz való lett itten a csoda:
A hol jár: gond, gyász, bú szétfoszlanak,
Mint felhőn áttör a nap sugara!
Sebet csak érint és gyógyulva már,
A sánta jár, bélpoklok kinja száll,
Szemet csak megken s újra lát a vak,
Gyógyít, ha szóra nyil' e szent ajak.

Az öröklétből véges létbe lép,
Hogy öröklétbe ezt vezette át;
A hit magasztos, szent rejtélyekép
Szállítja a szivekbe a csodát.
A mult idők kétsége messze száll,
Lángelmék álma szép valóra vál:
A földi lét nem szappanbuborék,
Mely szétpattan s marad csak puszta lég.

A *Hiszekegy*-nek minden kis szava
 A meny s a föld összhangját hirdeté;
 Ezzel a lélek színültig vala,
 Ennek varázsát úgy átérezé!
 A röpke élet csillanó vize
 A fény tengerbe szakadott bele;
 Magába itta ez a földi lét
 A menyországnak sugárözönét.

Egy ige mégis sötét volt nekem,
 Mely arról szól, hogy Ő poklokra szállt.
 Kiszinezé az ifjú képzelem
 És borzadály futott valómon át.
 Egész világ mi puszta semmiség,
 Kődös homályba vész el a nagy ég;
 Sehol egy fénysugárka sem ragyog,
 Szegény világ, ha Isten elhagyott!

Később bolyongtam a mult romjain,
 Az ősidők lelkét kerestem én
 Könyvekbe bujva; azok lapjain
 Föltámad az s mosolygva száll felém.
 Elém varázsla egy más életet,
 Mely ifjú volt, vidáman nevetett:
 A halandókkal játszó istenek
 Derült mosolylyal elem lengenek.

Hazug világ, hazug csalóka fény,
 A mely azért örök szép testet ölt,
 Szivek mélyére lopódzó remény,
 Mosolyg az ég, s örökké zöld a föld.
 És mégis, mégis az ajak néma lesz,
 Tátong a sir, poklok mélyébe vész;
 Didergő árnyak ott bolyonganak,
 Hogy a sötét világba szálljanak.

S leszálla Ő, az üdvnek Istene,
 S Kharon sajkája üdv hajója lesz.
 Didergő árnyak nem kell félnie,
 Él az, kit ő föl e hajóra vesz.
 A bús enyészet örvénye felett,
 Mely örömet, fényt, kedvet eltemet,
 Száll a hajó, irányoz égi kéz,
 Nem dönti azt meg, düljön bármi vész.

Megértém akkor ezt a szent igét,
 Hogy a Megváltó a poklokra szállt.
 Imádtam az Atyának szent kegyét,
 Hogy nekünk adta egyszülött Fiát.
 Kétség borúja fénynek helyt adott,
 Mult és jelen összhangba olvadt;
 Föltámadt újra ifjú szent hitem,
 Biztos való lett újra én nekem.

De hejh, átéltem sok nehéz napot!
 Körül viharzott a zajos jelen:
 A porba dőlni láttam a nagyot,
 Az eszményt sárba ránták szüntelen.
 Nem a romok közt, fénylő bolt alatt
 Láték suhanni puszta árnyakat.
 Hiú fény csillog, de üres a szív,
 Vagy megtörik, ha igaz is, ha hiv.

Hány lelket látok én magam körül
 Vergődni testök lánczai alatt!
 Az arcz nevet, az életnek örül,
 A míg a szív ott benn majd megszakad.
 S a míg a lélek egyre küzködött
 A szenvedélynek karmai között,
 A szárnya tépve hull le, csüggeteg,
 A szem még lángol, ám a szív beteg.

A fény világ, mit ifjú szív teremt,
 Növekvő árnyak ködhonába vesz.
 Oh nézd csak, nézd csak körül a jelent,
 Ez a világ pokloknak pokla lesz.
 Hit-, szeretet- s erénynek jelszava,
 Hazug beszéd, mely egykor szent-vala,
 Az ajk mosolya kigyószisszenés,
 A szemnek könye mérges színlelés.

Didergő árny tátongó sir felett,
 A kit te itt kedvbe' tombolni látsz,
 Lidérczfény, mely a mocsárba vezet,
 A földi pompa, dicső ragyogás.
 Nem föld alatt, sötét mélyekbe lenn,
 A poklok pokla itt van ide fenn.
 Édes Megváltó, üdvnek Istene,
 Eme poklokra szállj, óh szállj te le.

Érintsd a szívnek vérező sebét,
 Érintsd a szemnek sűrű hályogát;
 Oszlasd el a szív kinzó kételyét,
 Add át ő néki a hit zálogát!
 Oh lásd meg a vergődő lelkeket,
 Örök irgalmad szánja, mentse meg!
 Bilincsük törd szét! Halld meg szent uram:
 S a régi hitnek üdve száll reám.

Hegedüs István.

VIII.

A nagyváradai gyűlés krónikája.

A M. Pr. Irodalmi Társaság VII-dik vándorgyűlésének *Nagyvárad* város volt a színhelye, a hová az ottani két protestáns egyház meghívására, az ev. reform. egyház indításából ment a társulat.

A gyűlésre vonatkozó előkészületeket a Társaság titkára és a nagyváradikét protestáns egyház végrehajtó bizottsága vezette, a mely *Sulyok* István bihari esperes és nagyváradai lelkes útján érintkezett a társulat vezetésével. A gyűlés idejét a társulati elnökség kérte szeptember 23—24-dik napjaira; ugyancsak az elnökség eszközölte ki a nm. kereskedelmi miniszteriumtól a kedvezményes vasuti jegyeket és az elnökség állította össze a nagyváradai végrehajtó bizottság közreműködésével a gyűlések tárgysorozatát, a mit aztán a *Meghívó* következőleg foglalt össze:

„*Meghívó* a Magyar Protestáns Irodalmi Társaságnak Nagyváradon, 1903. évi szeptember 23. és 24. napjain tartandó *VII. vándorgyűlésére*.

I. Közgyűlés. Ideje: szeptember hó 23-án délután 5 óra. — Helye: a vármegyeház nagyterme. *Tárgyai:* 1. Megnyitás, üdvözlések, alakulás. — 2. Felolvasás az ifjúság keresztyén gondozásáról. Tartja *Szilassy Aladár* közigazgatási bíró, társulati választmányi tag. — 3. Az igazgatóválasztmány jelentése az 1902. évi számadások megvizsgálásáról. — Az 1903. és 1904. évi költségvetés megállapítása. — Jelentés a „Koszorú“ és a „Házi Kincstár“ 1902. évi forgalmáról. 4. Két alelnök választása az új alapszabályok értelmében. 5. Dr. Szabó Aladár és néhai Mitrovics Gyula vál. tagsági helyének betöltése. 6. Esetleges indítványok. Jegyzet: Közgyűlés előtt délután 4 órakor a vármegyeházban a monografiák tárgyában egyháztörténeti értekezlet tartatik, a melyre az érdeklődő társulati tagok tisztelettel meghívotnak.

II. Isteni tisztelet. Ideje: szeptember 24-én délelőtt

9 óra. — Helye: az ev. ref. egyház újvárosi temploma. Imát mond: *Draskóczy Lajos* eperjesi ág. h. evang. lelkész. — Beszédet tart: dr. *Balthazár Dezső* h.-szoboszlói ev. ref. lelkész. Az isteni tisztelet végeztével adakozás a Társaság „Károli Gáspár alap“-jára, a melyből népszerű vallás-erkölcsi iratok adatnak ki. Gyűjtők a templom bejáratánál a nagyváradi prot. nőegyletek részéről e célra fölkért nők.

III. Díszülés. Ideje: szeptember 24 én délelőtt 10¹/₂ óra. — Helye: az ág. h. evang. egyház új temploma. *Tárgyai:* 1. A Társaság üdvözlése az egyházi testületek részéről. *Hegedüs Sándor* társulati világi elnök válasza. 2. Felolvasás. A szocializmus és az egyház. Tartja gróf *Tisza István* orsz. képviselő, a Társaság választmányi tagja. 3. A Társaság működéséről. Titkári Jelentés. Tartja *Szóts Farkas*, theol. akad. tanár, a Társaság titkára. 4. Felolvasás. A szabadelvű egyházpolitika eredményei a XIX. században. Tartja dr. *Ballagi Géza*, orsz. képviselő, a Társaság választmányi tagja. 5. Szálla alá poklokra. Költemény. Írta és előadja dr. *Hegedüs István* egyetemi tanár, a Társaság választmányi tagja. 6. Elnöki zárzó. Budapest, 1903. augusztus havában. *A M. P. Irod. Társaság Elnöksége.*“

A nagyváradi végrehajtó bizottság július hóban szervekedett és már július végén a Társaság pártfogó, alapító és rendes tagjaihoz a következő megkeresést intézte:

„Van szerencsém Czimedet, mint a „M. Prot. Irod. Társaság“ . . . tagját fölkérni, hogy a Társaságnak a folyó évi szeptember 23—24. napjain Nagyváradon tartandó közgyűlésén való részvételi szándéka felől, annak jelzésével, hogy az elszállásolást igénybe venni méltóztatik-e, — legkésőbb *ez évi augusztus hó 20. napjáig* alulírottat értesíteni kegyeskedjék. Kiváló tisztelettel Nagyváradon, 1903. július 20. *Sulyok István*, ev. ref. esperes.“

Megjegyzendő, hogy ez a megkeresés a Társaság pártoló és segítő tagjaihoz az idén sem küldetett el, még pedig abból az okból, mivel ők a közgyűlésnek nem szavazó tagjai, de ha megjelennek, minden összejövételén, díszülésén és társas ebédjén is szívesen látott vendégei a Társaságnak. S mivel ez a gyakorlat még nem mindenki előtt ismeretes, nem fog ártani, ha jövőre a Társaság titkára a pártoló és segítő tagokat nyilvánosan, a hírlapok útján hívja meg a gyűlésekre.

Mikor a nagyváradi vezetőség a kedvezményes vasuti Igazolványokat a társulat titkárától augusztus végén megkapta, rögtön intézkedett, hogy mindenik jelentkező tag megkapja a maga Igazolványát, a jelentkezett tagok nyomtatott névsorát,

(a melyben kinek-kinek a szállása is jelezve volt) és a következő nyomtatott *Tájékoztató*-t:

Tájékoztató a Magy. Prot. Irod. Társaság 1903. évi szeptember hó 23. és 24-ik napjain Nagyváradon tartandó nagygyűléséről. *I. A vendégek fogadása.* Szeptember 23-án délelőtt 11 óra 56 perczkor a Budapest, Debreczen felől az elnökséggel együtt érkező vendégek fogadása a vasútnál. Az elnökséget és vendégeket Rimler Károly polgármester üdvözl. Innen kiki a megjelölt fogatra ülve, szállására vitetik. A Kolozsvár felől délelőtt 11 órakor, valamint a Budapestről délután 3 óra 42 perczkor és Nagyszalonta felől 4 órakor érkező vonatokkal jövő vendégeink fogadásáról, akár a közgyűlés terméhez, akár lakásaikra leendő elszállításáról, a rendező bizottság gondoskodni fog. *II. Közgyűlés.* Szeptember 23-án délután 5 órakor közgyűlés a vármegye székházának nagytermében. A vendégfogadó ev. reform. és ág. hitv. ev. egyház presbiteriumai nevében a közgyűlés üdvözlése. *III. Ismerkedés.* Szeptember 23-án este 8 órakor a Fekete Sas nyári helyiségében. *IV. Isteni tisztelet.* Szeptember 24-én reggeli 9 órakor az ujjvárosrészi ev. ref. templomban. A szószékkel szemben fekvő, valamint a szószéktől jobbra és balra eső padosorok a gyűlés tagjai, továbbá az ór-utczai oldal padosorai a karzatokkal együtt a gyülekezet férfitagjai, a lelkészlak felől eső padok a nők részére tartatnak fenn. Adakozás a Társaság „Károli Gáspár alap“-jára, a melyből népszerű vallás-erkölcsi iratok adatnak ki. Gyűjtők: a protestáns jótékony nőegylet e célra fölkért nőtagjai. *V. Díszülés* Szeptember 24-én délelőtt 10^{1/2} órakor az ág. hitv. ev. egyház új templomában, hol a gyűlés tagjai a részökre fentartott padokban helyezkednek el. A hallgató női közönségnek a karzat, a férfiaknak pedig a gyűlés tagjai által le nem foglalt padosorok bocsáttatnak rendelkezésre. A Társaságot az egyh. testületek részéről üdvözölni fogják: Ritoók Zsigmond, kir. ítélő táblai elnök és dr. Meskó László, orsz. képviselő. *VI. Közébed.* Szeptember 24-én délután 1 órakor a „Fekete Sas“ nagytermében. Az ebéden csak férfiak vesznek részt. Egy teríték ára 5 korona. Ebédjegyet a Társaság tagjai a gyűlés tartama alatt Mezey Mihály kir. közjegyző úrtól vehetnek. *VII. Országos belmissziói értekezlet.* Szeptember 24-én délután 4 órakor az ág. hitv. evang. templomban. Itt egyebek között a nőegyesületekről beszédet tart Händel Vilmos főesperes úr. Nagyváradon 1903. szeptember 15. *A végrehajtó bizottság.*

Ezek a gondosan vezetett előkészületi intézkedések tették lehetővé, hogy fogadás, üdvözlés, elszállásolás, étkezés, ülések

tartása és az istentisztelet körül mindenek ékesen és szép renddel mentek végbe. A végrehajtó bizottság tagjai, mindenik a maga munkakörében, nemcsak pontosan, de igazi szívéllyességgel és magyaros vendégszeretettel fogadták, vezették és látták el Társaságunk tagjait. A rendezést csak az a körülmény nehezítette egy kissé, hogy a túlkorai jelentkezési idő után (aug. 20.) is sokan jelentkeztek, s hogy sokan mentek úgy Nagyváradra, hogy egyáltalában sehol sem jelentkeztek. Ám a nagyon ügyes és előzékeny rendezőseget ha némileg feszélyezte is, de nem hozta zavarba sem ez, sem az a körülmény, hogy több jelentkező tag nem jött el a gyűlésre és elmaradásáról nem értesítette a nagyváradi végrehajtó bizottságot.

A vendégek zöme Budapest, Debreczen és Kolozsvár felől szept. 23-án délelőtt 12 órakor érkezett Nagyváradra; de jöttek sokan, kivált Szeged, Csaba felől délután 4 órakor is. Hegedüs Sándor v. elnök csak éjszaka jöhetett. Az ünnepélyes fogadás délben volt, a mikor a vendégek fogadására a pályaudvaron megjelentek Ritook Zsigmond egyházmegyei gondnok, Bary József egyházközségi főgondnok, Sulyok István esperes, Rimler Károly polgármester, Borde Ferencz főjegyző, Nagy Géza kir. ügyész, Kiss László csendőr-parancsnok és a két evang. egyház több előkelősége. A vendégek sorában ott voltak Antal Gábor, Zelenka Pál és Bartók György püspökök, Dégenfeld József gróf főgondnok, Hegedüs István, György Endre, Simonffy Imre, Balogh Ferencz, Haendel Vilmos, Fejes István, Deák Lajos, Petri Elek, Papp Károly, Zsigmond Sándor, Szlávik Mátyás, Mayer Endre, S. Szabó József, Eröss Lajos társulati tagok stb. A mint a vasuti kocsikból kiszálltunk, a vendégfogadók sorából előlépett *Rimler* Károly polgármester és Antal Gábor püspök előtt megállva, a következő beszédet intézte a vendégekhez:

Főtiszt. Püspök Úr, tisztelt vendégeink! Méltóztassanak meggyőződve lenni arról, hogy Nagyvárad közönsége, a melynek nevében Önöket üdvözölni szerencsém van, a legnagyobb szeretettel, örömmel és tisztelettel várja és fogadja a M. P. Irod. Társaság tagjait. Egyházi keretben a magyar nemzeti kultúra apostolait köszöntjük Önökben. A mi örömünk akkor lesz teljes, ha a mi szeretetünknek melegét Önök tényleg is tapasztalják részünkről. Ezzel a biztos reménységgel és örömmel mondok még egyszer szívélyes üdvözlöt a M. P. I. T. mélyen tisztelt tagjainak!

A polgármester üdvözlötére társulatunk nevében *Antal* Gábor püspök válaszolt.

Hálás köszönettel veszi a szívélyes üdvözetet és csak azt sajnálja, hogy abban valamennyiök részese nem lehetett. Sokan ugyanis lemaradtak és valószínű, hogy csak a későbbi vonatokkal érkeznek meg. Örömteljes szívvel jönnek a város falai közé — úgymond — s örömteljes szívvel fogadják azokat az érzelmeket, a melyeket Nagyvárad közönsége nevében a polgármester kifejezett. Nem csalódtak tehát ama feltevésükben, a mikor a közgyűlés helyéül Nagyvárad városát tüzték ki, hogy itt szívélyes fogadtatásra találjanak. A céljuk lesz megismertetni, hogy irodalmi társaságuk mennyire haladt működésében, a melynek célja a ker. közművelődés terjesztése, a vallás-erkölcsi állapotok javítása *s a különböző felekezetek közötti egyetértés ápolása, a békés szeretet fentartása.* Midőn ismételtelen köszöni a szívélyes fogadtatást, azt kívánja, hogy az Isten sokáig éltesse Nagyvárad közönségét.

A püspök hazafias szellemű szavait általános helyesléssel s lelkes éljenzéssel fogadták, s azután kiki kocsira telepedve, a szállására tér. A társulat tagjait legtöbbször magánházaknál szállásolták el; de a Széchenyi, Rimanóczy és Fekete sas cz. szállodákba is sok vendég jutott. Ünnepeyes bevonulás, mint az előző években és helyeken, nem volt. Zászlódisz. iskolások sorfala stb. szintén hiányzott. Társulatunk tagjai többször a szállásukon ebédeltek és az ebéd utáni kis időt a város megtekintésére használták föl.

Délután 4 órákor már ismét együtt volt a Társaság egy része az *egyház történeti értekezleten.* Itt a társulati titkár elnökölte alatt, a titkár előterjesztéseire Imre Sándor és Fejes István felszólalásai után, tudomásul vették az írásban benyújtott tervezeteket és elhatározták, hogy folytattassék a magyar prot. egyháztörténelemnek monografiákban az eddigi módon való művelése; de szélesebb körben ölelje föl a Társaság a levéltári kutatásokat. Ez utóbbira nézve különösen az volna kívánatos, hogy az egyes főiskolák, egyházkerületek és egyházmegyék levéltárait kutassák át s a kútfők közzététele lehetőleg levéltárként csoportosítva eszközöltessék. Mindezeket a megállapodásokat az igazgató-választmány figyelmébe ajánlotta az értekezlet, kimondván végül azt is, hogy a kérdéshez való írásbeli hozzászólást és az egyes monografiák megírására való ajánkozást ezután is szívesen veszi a Társaság.

Alig fejeztetett be az értekezlet, az ősi vármegyeház nagytermét zsúfolásig megtöltötték a *közgyűlésre* összegyűlt társulati tagok és vendégek. Ez utóbbiak között ott voltak Ritoók Zsigmond kir. táblai elnök, Miskolczy Ferencz alispán, Kurovsky Ferencz kir. főügyész helyettes, Bozóky Alajos

jogakadémiai igazgató, Molnár Géza táblabíró, Fássy Lajos vármegyei t. ügyész, Hegedüs Géza, dr. Várady Zsigmond, dr. Halász Lajos, Osterlam Armin, dr. Thury Kálmán, Kovács S. János, Molnár Lajos, Winkler Lajos ev. felügyelő stb. A Társaság tagjai közül itt és a másnapi diszülésen mintegy 250-en jelentek meg. A közgyűlésen és a másnapi diszülésen megjelent társulati tagok névsorát a következőkben közöljük.

A jelenvoltak névjegyzéke.

Antal Gábor Komárom, Alexander János Szolnok, dr. Antal Géza Pápa, Bácsy Gyula Méra, Bagothay Sámuel Szatmár, dr. Ballagi Géza Budapest, Balogh Ferencz Debreczen, Balogh János Nagyvárad, dr. Baltazár Dezső H.-Szoboszló, dr. Baltik Frigyes B.-Gyarmat, báró Bánffy Dezső Budapest, Bányay István Nagyvárad, Bányai Sándor H.-M.-Vásárhely, Baráth Imre Gáva, Barla Sz. Jenő Kisujszállás, dr. Bartók György Kolozsvár, Bede László M.-Sziget, Benke István S.-Szt.-György, Benkó Imre N.-Körös, Benkó István Rákos-Palota, Bernáth Lajos Halas, Biberauer Richárd Budapest, dr. Biró László Kőröstarcsa, Bordé Ferencz Nagyvárad, Bordé Károly Nagyvárad, Borsos István Fugyi, Bortnyik György Kölcse, Böszörményi Lajos Nagy-Szalonta, Buzogány Dénes Uj-Léta, Csák Máté Nagyvárad, Csekey István Szolnok, Csiky Lajos Debreczen, Csilléry Lajos Szada, Csűrös István Budapest, Csűrös József Nagy-Almás, Czirbusz Endre Kondoros, Dávid Gyula Harsány, Deák Lajos Maros-Vásárhely, gr. Dégenfeld József Debreczen, Dóczy Imre Debreczen, Draskóczy Lajos Eperjes, dr. Draxler Bruno N.-Kikinda, Dús László Nagy Kikinda, Eröss Lajos Debreczen, Fábrián János Budapest, Fejes István S.-Ujhely, Fekete Gyula Nagy-Kikinda, dr. Flórián Károly Eperjes, Forgács Gyula Budapest, Földvály László Vácshartyán, Fráter Barnabás Derecske, Fülöp József Kondoros, Futó Zoltán Szentés, Garzó Gyula Gyoma, Gecsey Péter Tarczal, Gergely Antal Mezőtúr, dr. Gergely György M.-Sziget, Görömbey Péter N.-Kálló, ifj. Görömbey Péter N.-Kálló, György Endre Budapest, Haendl Vilmos Selmezbánya, Hajdú Zsigmond Debreczen, Halász József Dorozsma, Hegedüs Ferencz Kis-Jenő, dr. Hegedüs István Budapest, Hegedüs Sándor Budapest, Homolya István Nagyvárad, Horváth Sándor Veleg, Hornyánszky Viktor Budapest, Ihász Lajos Hathalom, Illyés János Atány, dr. Imre József H.-M.-Vásárhely, dr. Imre Sándor Kolozsvár, J. Irsay József Kolozsvár, Karácsony Imre Földes, Kádár Lajos Budapest, dr. Kecskeméthy István Kolozsvár, Kelemen Ferencz M.-Sziget, Kenyeresi Árpád Tisza-Lucz, Keviczky

László Kondoros, dr. Király István Resicza, Kádár Imre Karczag, Koncz József Marosvásárhely, Konrád Géza Less, Kónya András Hernád-Németi, Kovács Gábor Szerencs, Kovácsy Miklós István Cleveland, Kozma Zsigmond Nagybjom, Lázár Lajos Galgóc, Lengyel Imre H.-Szoboszló, Lévy Lajos Sárkeresztúr, Libertiny Gusztáv Galgóc, Major Gyula Paptamási, dr. Masznyik Endre Pozsony, Makay Elek Fenes, Materny Imre Nagyvárad, Materny Lajos Debreczen, dr. Mayer Endre Eperjes, Mády Lajos Ujpest, dr. Márk Endre Debreczen, dr. Márk Ferencz Okány, Mátray Lajos Szatmár, Máthé Lajos Nagyvárad, dr. Meskó László Nyiregyháza, Mészáros János Kecskemét, Mészöly Győző Alesuth, Mezey Mihály Nagyvárad, dr. Mikler Károly Eperjes, Miskolczy Ferencz Nagyvárad, Mokos Gyula Budapest, Miskolczy László Gáborján, dr. Molnár Géza Nagyvárad, Mózes Imre Nagyvárad, Muraközy László Debreczen, Nagy Elek Új-Léta, Nagy Imre Ugra, Nagy Károly Kolozsvár, Nagy Lajos Konyár, Nagy Lajos Sonkolyos, Nádasdy József Karczag, Novák Lajos Sárospatak, Onody Sándor Mező-Gyán, Padrah Sándor H.-Szoboszló, Papp Imre H.-M.-Vásárhely, Paikoss Endre Beszter, Papp József Tomor, B. Papp István Új-Soóvé, Papp Károly Budapest, Papp Károly Tisza-Bura, Peti Lőrincz Bürüs-Várad, dr. Papp Tibor M.-Sziget, Petri Elek Budapest, Petneházy Ferencz Körös-Tarcsa, Petrovics Soma Szentes, Péntztáros István H.-Szoboszló, Péter Károly Alsó-Sófalva, Pokoly József Kolozsvár, Radványi István Miskolcz, Raffay Sándor Pozsony, Rimler Károly Nagyvárad, Sarkady Nagy Imre Tisza-Sas, Sárkány Sámuel Pilis, Sedivy László Nyitra, Simonfi Imre Debreczen, Simon János Borsod-Mezőkeresztes, Sinka László Nagyvárad, Soltész László Hajdú-Szoboszló, Somlyódy István Szikszó, Somogyi Lajos B.-Sámson, Sörös Béla Budapest, Stromp László Pozsony, Steinfeld Jenő Sárospatak, Sulyok István Nagyvárad, Sütő Kálmán Munkács, Szabó Aladár Apagy, Szabó Bertalan Heő-Papi, Szabó Endre Minaj, Szabó János Köröstarcsa, Szabó József Nagy-Mihály, S. Szabó József Debreczen, Szabó Lajos Nyirbátor, Szabó Sándor Turkeve, Szathmáry Sándor Ér-Mihályfalva, dr. Szádeczky Béla Kolozsvár, Székely József Budapest, Szemes László Sz.-János, Széll Kálmán Nagy-Szalonta, Szatmáry Király Andor Nagyvárad, Szikszay Lajos N.-Szalonta, Szikszay Zoltán M.-Sziget, dr. Szlávik Mátyás Eperjes, Szóts Farkas Budapest, Sztheló Kornél Budapest, Szundy Károly Budapest, Szunyogh Szabolcs Esztár, Técsy József Szeghalom, Thury Etele Pápa, gróf Tisza István Geszt, Tóth Lajos Tisza-Dob, Tóthfalussy József Maros-Vásárhely, Török Imre Kunhegyes,

dr. Tüdös István Sárospatak, Úrházy Lajos Lovasberény, Vargha József Szikszó, F. Vargha Lajos Nagy-Rábé, Vargha László Alsó-Némedi, dr. Várady Zsigmond Nagyvárad, Vécsey Sándor Asszonyvásár, Veres József Orosháza, Veres Károly Papolcz, Végh József Ér-Semjén, Vékony Sándor Mezőtúr, Vén Mihály Bikfalva, Zayzon János Nagy-Enyed, Zachar Sámuel, Zelenka Pál Miskolcz, Zöld József Resicza, Zsigmond Sándor H.-Böszörmény, Zsigmond Ferencz Ártánd, Zsigó Endre Szalacs, Zsilinszky Mihály Budapest, dr. Zsiros Lajos N.-Kikinda.

Ez a névsor meglehetősen nem elég pontos, noha igyekeztünk, hogy az legyen. Egyes jelenvoltak kimaradhattak belőle s egyes jelentkezett, de meg nem jelent tagok benne maradhattak. Az azonban bizonyos, hogy az ág. h. evang. testvérek az idén is nagyon gyéren látogatták a gyűlést. Nem jól van ez így!

A közgyűlést *Antal* Gábor püspök, mivel *Gyurátz* Ferencz és *Hegedűs* Sándor elnökök a megjelenésben akadályozva voltak, a következő beszéddel nyitotta meg:

„Igen tisztelt Közgyűlés!

Előre nem láthatott és ki nem számíthatott körülmények mindnyájunk őszinte sajnálatára úgy hozták magukkal, hogy magyar protestáns irodalmi társulatunknak a mai és holnapi napra ide, Nagyváradra összehívott közgyűlésére, legalább az első napon, sem az elnökség, sem a társulat több illusztris tagja nem jelenhetett meg. Ezen sajnós helyzet miatt az elnökség felhívása folytán réám hárult, mint a társulat egyik szerény választmányi tagjára, a kötelesség, hogy a mai közgyűlést megnyissam. Midőn tehát ezen alkalomból a közgyűlés szép számban megjelent tagjait üdvözölni szerencsém van, örömet fejezem ki a felett, hogy a jelen közgyűléssel a társulat ügyei iránti érdeklődés nem csökken, hanem folytonosan emelkedik, hogy a társulatnak az egyházi életre való áldásos hatása fokozatosan erősödik nemcsak azért, hogy a tagok száma folyton szaporodik, hanem azért is, hogy a társulat a maga működésével, munkálkodásával mind érezhetőbb hatással van egyházi életünkre. Azon eszmék, amelyek a társulat folyóírásaiban, kiadványaiban napfényre kerülnek, megvitattatnak, letárgyaltatnak, mindjobban és szélesebb körökben átmennek az életbe. Nagy szükségünk is van nekünk erre, mert bármennyire tüntessék is fel némelyek egyházi életünknek egynémely irányban való hanyatlásául anyagi szegénységünket, egyházi adóval túlterheltségünket, a velünk szemben álló felekezetek elfogultságát, háttérbe szorításunkra

való törekvését: annak, a ki igazságosan és alaposan gondolkodik és ítél a mi helyzetünkről, el kell ismernie, hogy *a mi legfőbb bajunk az egyházunk hivei igen tekintélyes részénél az egyház és annak ügyei iránt elharapódzó közönyösség.* Irodalmi társulatunknak is tehát, sok más szép, méltán dicsérendő és elismerésre méltó elméleti feladata mellett főfeladatának kell lenni, hogy küzdjön és sikerrel munkáljon ezen közönyösség ellen. A mi társulatunk úgy felel meg tehát hivatásának, ha a korszellemet mozgó fontos és nagyjelentőségű eszmékkel, a tudomány egyéb ágaiban megállapított és az ember szellemi, társadalmi, erkölcsi életére kiható elvekkel kapcsolatba hozva dolgozza fel a vallásos igazságokat úgy, hogy azok minél alkalmasabbak legyenek az életbe való átvitelre. Igazi célját azonban társulatunk csak akkor éri el, ha az életbe való átvitelre így alkalmatossá tett eszméknek akadnak hivatott terjesztői, a kik kiviszik azokat a nép, a tömegek közé és ezáltal teremtenek erős protestáns közszellemet, köztudatot, az egyház ügyei iránti lelkesedést és az egyházhoz való ragaszkodást. Ezt csak úgy érhetjük el, ha a protestáns egyházban levő lelkészek és tanárok tagjaivá lesznek a társulatnak, nem csak, hanem ha annak kiadványait el is olvassák és azt a hatást, a mit azoknak elolvasása és tanulmányozása lelkükben, szivükben keltett, szószéken, tan széken, felolvasásokban, összejövetelekben, sőt magántársaságokban is igyekeznek tovább adni és közölni másokkal. — Nem az evangéliumi magban van a hiba, az most is oly hatalmas, mint hajdanta volt, a midőn átformálta a pogányság világát. A mag ma is az a hatalmas erő, de nem tudunk intenzíven a nép lelkére hatni. E Társaság azért küzd, hogy átvigye e magot a szívekbe s e küzdelem, e munka nemcsak az egyházért folyik, ez a magyar kulturáért, a magyar nemzet erősödéséért vivatik; sőt mondhatni, az emberiség egyetemének érdekében, az emberi szent ügyekért s a hazáért is küzd!

A lelkesült éljenzés lecsillapulta után *Szöts* Farkas társulati titkár indítványára a közgyűlés vezetésére fölkérték *Antal* Gábor püspök és *Zsilinszky* Mihály választmányi tagokat, a jegyzőkönyv vezetésével a titkár, hitelesítésével dr. *Hegedüs* István és *Petri* Elek választmányi tagok bizattak meg. Az alakulás rendén sajnálattal vette a közgyűlés, hogy *Gyurátz* Ferencz és *Hegedüs* Sándor elnökök és *Darányi* Ignác nagy elfoglaltságuk miatt, *Kun* Bertalan, *Kiss* Áron, *Szilassy* Aladár, *Kenessey* Béla stb. választmányi tagok gyöngélkedés miatt nem jelenhettek meg a gyűlésen; de jól esett a részükről részint levélben, részint táviratban küldött üdvözet.

A gyűlés megalakulása után *Sulyok* István esperes a nagyváradai ev. reform. egyháztanács élén következő lendületes beszéddel üdvözölte a társulatot:

„Főtiszt. és Méltóságos Elnökség! Mélyen tisztelt Közgyűlés! Igaz hálára és forró köszönetre kötelez bennünket a M. Prot. Irod. Társaság igen tisztelt elnökségének azon kitüntető jóindulata, hogy a Társaság VII. vándorgyűlésének helyéül éppen Nagyváradot volt kegyes kitűzni. Midőn a magyar prot. egyházak ez alkalommal közöttünk megjelent egyházi és világi kitünőségeit városunk falain belül tisztelettel és őszinte szeretettel üdvözölni szerencsénk van: úgy tetszik, mintha annak a fényes multnak, melylyel a nagyváradai református egyház, mint a magyar kálvinizmusnak egykor magasan kiemelkedett erőssége méltán dicsekedhetett, — ragyogó dicsősége reánk borulna és látnók azt a nagyszerű jelenetet, mikor a Méliuszok és Károliak mély tudással, lángoló lélekkel és a fejedelmi udvar fénye, kegye által meg nem tévesztethető jellemmel itt küzdöttek az evangélium igazáért. S ma, századok multán, mint akkor, úgy most is e város felé fordul a hazai munkás prot. egyház tekintete. Más milióban, de a régi s a két testvéregyházra nézve közös cél érdekében ismét e helyen gyűltek össze a magyar protestantizmusnak egyházi és világi papjai, hogy elméjük fényével és szívök melegével munkáljanak az evangéliumi egyházak hitéletének s kapcsolatban a nemzeti kulturának emelésén. E nemes munka dicsősége és áldásos haszna első sorban a magyar protestantizmusé; de kell, hogy a maga közvetlenségével, a lelkesedés és kötelességérzet lelkével mindenekfölött minket, nagyváradiaikat ihlessen meg először és tegyen bennünket az evangélium örök eszméinek fárasztthatatlan harczosaivá, a szeplőtlen ker. hitélet munkálóivá. Hisszük is, hogy e megjelenés gazdag eredményekben fog meglátszani rajtunk. És mert ez a meggyőződésünk: csak ismételni tudjuk hálánk és köszönetünk szavát. Kérve kérjük, hogy ha igaz szívből származott vendégszeretetünk nem nyújthatja mindazt, a mit adni szeretnénk: kegyeskedjenek elnézők lenni irántunk. Ohajtjuk, hogy érez-zék jól és itthon magukat szerény körünkben. Hozta Isten a M. Prot. Irodalmi Társaságot!”

A nagy tetszéssel fogadott üdvözlőbeszéd után *Materny* Imre a nagyváradai ág. h. evang. egyház nevében a következő üdvözlőbeszédet tartotta, a melyet szintén zajos éljenzéssel fogadott a közgyűlés:

„Főtisztelendő és Méltóságos Elnökség! Midőn a helybeli ág. h. ev. egyház üdvözlétét tolmácsolnám: magasztos,

üdvösséges érzésekkel szívemben állok itt e gyülekezet köze-
 pette. Mintha keresnem kellene a méltó szavakat, kutatnom
 a méltó hasonlatot, a melylyel e pillanatot egybevessem. Mert
 hiszen úgy a cél, melyet e társaság maga elé tűzött, mint
 az eszközök, melyekkel azt győzelemre akarja juttatni —
 szentek, keresztyéniek: Isten országának terjesztése a földön,
 miért is naponként fohászunk: felemelni egész valónkat
 ama „egy szükséges dolog“ (Máté 10, 42.) tisztább körébe!
 megerősíteni szívünkben ama apostoli igazságot: „nem szé-
 gyenlem a Krisztus evangéliumát, mert Istennek hatalma a
 minden hívőnek üdvösségére!“ (Róma. 1, 16.) E magasztos
 cél megvalósítását előbbre vinni egy mesgyekővel, e szent
 ügynek diadalát munkálni, egy akarattal gyülekeztünk itt össze
 az Úrnak nevében. Éppen azért, a Krisztus hiveinek, mintha
 eme legelső gyülekezése ott Máriának felső házában (Cselek.
 1, 13—14.) elevenednék meg előttem! Mintha érezném magam
 körül ama pünkösdi sebesen zúgó szélnek zendülését, mely
 az egy akaraton levők szívét magasztos, önzetlen, hatalmas
 tettekre ragadta! (Cselek. 2, 2.) De még más is megeleve-
 nedék lelkenek szeme előtt, még valami más is eszembe
 jut e pillanatban — midőn végignézek a gyülekezeten . . .
 Ama 200 év előtt vert érem, melynek egyik oldalán eme
 jelentőségteljes szavak állanak: „concurrunt ut alant“ össze-
 jönnek, hogy élészszék! (II. Rákóczi Ferencz érme) Élészszék
 az egymás iránti válaszfalakat nem tűrő krisztusi szeretet tüzét,
 mely tűz nemcsak világít, ösvényt mutatva nekünk, hanem föl
 is hevíti szívünket Istennek tetsző, az emberiség tökéletesé-
 dését előbb revivő cselekedetek véghezvitelére. És e tudattal
 szívemben üdvözlöm egyházam nevében a Főt. és Méltós.
 Elnökséget, a Mindenható áldását kérve a kezdet nehézségét
 hordozó munkásokra (Máté 20, 12.), hogy majdan a magvető
 és az arató együtt örvendhessenek. (János 4, 36.)“

Ezekre a szép üdvözlő beszédekre *Antal* Gábor püspök,
 helyettes elnök, a következőleg válaszolt:

„Hálás szívvel köszönöm a M. Pr. Irodalmi Társaság
 nevében a két helyi egyház előljárásiának meleg üdvözlését.
 Azok az őszinte testvéri szavak, a melyekkel úgy a helybeli
 ev. ref., mint a helybeli ág. hitv. ev. egyház presbiteriuma részéről
 most üdvözltek az itt megjelent Protestáns Irod. Társaság
 közgyűlését, visszhangot keltenek a mi kebleinkben is és midőn
 őszinte köszönetet mondok ezért, érezzük, hogy ez nemcsak
 a testvériségnek, ez nemcsak a magyar vendégszeretetnek,
 de a magyar ev. egyházhoz való hűségnek és ragaszkodásnak
 szava is. Ezekben a szavakban csakugyan az a szellem van

kifejezve, a melyre nagytiszteletű úr hivatkozott, úgyszólván a reformáció kezdetének idejéből. Ez az az egyház, a mely sokat küzdött, sokat szenvedett és a mely példát igyekszik itt követni mind a két felekezet, akkor, a mikor küzdelemre van szükség, szenvedésre nincs alkalom, de a munkára van legnagyobb szükség. Én csak örülök annak, hogy ha az az óhajtás teljesedik, hogy a mi itteni megjelenésünk által ezen két egyházban az ősi buzgóság, az eddiginél erősebb lángra éled, de méltóztassék azt elhinni, hogy nemcsak e gyülekezetnek van erkölcsi és hitbeli haszna, mert az itteni megjelenés hasznunkra van nekünk is, mert, a mint Pál apostol mondja: „A mi hitünk erősítették a ti hitetek által.”

Mikor mi látjuk azt, hogy ebben a városban, a melyben mégis ennek a két egyháznak a hívei a kisebbséget képezik, igyekeznek a versenyt föntartani úgy a fölvilágosodás terjesztésében, mint a testvéri szeretet ápolásában a többi felekezetekkel; midőn azt látjuk, hogy az újabb időben Nagyvárad törvényhat. joggal felruházott városában nagyon sok haladás és fejlődés történt, jól esik tudnunk, hogy ez a mi egyházunk híveinek közreműködésével is történt, hogy ebben nekik igen nagy és tetemes részök van. Ha mi ezekre gondolunk, innét mi azt a meggyőződést viszzük el, hogy ha lesznek lelkes hívei a mi egyházunknak, annak országa nem fog veszélyeztetni, sőt nem fog hanyatlani sem, mi innét valóban erkölcsi és hitbeli kincscsel távozunk. Mit adjunk ezért kölesönbe? Egyrészt azt, hogy azoknak az eszméknek, a melyeket itt mind a két nagytiszteletű úr hangoztatott az egyház érdekében, mi a zászlaját hűségesen és magasan lobogtatjuk a társadalom terén, másrészt hogy ugyanazon eszméket fogjuk szolgálni, a melyeket kell, hogy érezzék, a midőn a ref. és ág. hitv. ev. egyháznak messze vidékről összesereglett híveit együtt látjuk. Szívünk őszinte érzetével kérjük a mindenható Istent, hogy erre a két egyházra, a melyet itt alkalmunk van az egyházunknak őrhelyein látni, adja szent áldását, hogy ez virágozzék a felvilágosodás, a szellemi szabadság előbbvitelére örökkén örökké.

E lelkes beszédek elhangzása után *Raffay Sándor*, pozsonyi evang. theologiai tanár tartott felolvasást, mert Szilassy Aladár, közigazgatási bíró betegsége miatt akadályozva volt az ifjúság keresztyén gondozásáról tervezett felolvasásának elkészítésében. *Raffay*, a „Theologiai Szaklap” tevékeny szerkesztője az egyéniség jelentőségéről nagyon megszívlelésre méltó dolgokat fejtegetett. Határozott evangéliumi alapra helyezkedve, nyomós érveléssel szállt sikra a materialista evo-

lutionismus ellen, a mely nem ismer egyént, tagadja a személyiséget. Kitiünő felolvasásával mindvégig ébren tartotta az illusztris gyülekezet figyelmét; felolvasása befejeztével a közgyűlés az elnök indítványára köszönetet mondott a felolvásónak és elhatározta, hogy a dolgozatot az Emlékkönyvben kinyomatja. (Lásd az 1—11. lapokon.)

A felolvasás után, a titkár előadásában, az igazgatóválasztmány jelentésének tárgyalása következett. Az előterjesztések során megnyugvással értesült a közgyűlés arról, hogy a Társaság *helyi köreinek* szervezése kezdetét vette; hogy a *tagok gyűjtése* a mult évben is oly eredményes volt, hogy a halottak és kilépettek leszámításával mintegy 120 a tagok számának tényleges szaporodása, a kikkel a jelenlegi tagok száma 1662-re emelkedett. A Társaság anyagi ügyei is kielégítők; a 16,330 kor. jövedelemmel 14,892 kor. a kiadás és 1438 kor. a jövedelemfölösleg, a miből egy kis tőkésítésre és egy tudományos theologiai folyóirat segélyezésére is jutott. A Károli Gáspár-alap is tűrhetően áll, mert 4005 kor. jövedelmével szemben 4603 kor. volt a kiadása és 5202 kor. a tényleges állása. A Társaság alapítványi tőkéje pedig 105,000 koronáról 108,000 koronára szaporodott. Ám az érem másik oldala nem ily fényes. A tagdíj-hátralék sok, nagyon sok: a mult év végén 13,692 kor. volt, a miből a folyó évben ügyészi intéésre és perbefogásra pár ezer kor. törlesztetett ugyan; de még így is nagyon sok pénze hever a Társaságnak a hanyagul fizető tagoknál. A közgyűlés ismét felhatalmazta a választmányt, hogy a hátralékosokkal a lehető legerélyesebben bánják el. Ez a hátralék-ügy a Társaság egyik sebe, a mely bizonybizon nagyon lassan gyógyulgat.

Másik leverő mozzanata volt a választmányi jelentéseknek a *Koszorú*-füzetek forgalmában beállott csökkenés. 1901-ben több mint 41,000, a mult évben csak 33,000 *Koszorút* tudott eladni a Társaság főbizományosa. Ennek oka az általános gazdasági pangás mellett a társulat elárúsítói részéről mutatkozó lanyhulás. Igaz ugyan, hogy a Társaság kiadványainak terjesztői a mult évben 15-tel szaporodtak s 925-ről 940-re emelkedtek; de azért az összeredmény kedvezőtlenebb volta mégis csak azt mutatja, hogy a terjesztés nem elég buzgó, nem elég sikeres. A közgyűlés ismételten kéri a Társaság tagjait, hogy a kiadványok terjesztésében legyenek buzgóbbak és kitartóbbak; mert hiába állítjuk elő a legjobb füzeteket és könyveket, ha lankadatlan erélylyel és szívós kitartással nem toborzunk, nem nevelünk vallásos iratokat olvasó közönséget. A vallásos iratok terjesztése apostoli misszió, lelki tanítói

hívás, a melyből minden lelkésznek, minden tanárnak és tanítónak, sőt minden evangéliumi keresztyén családfőnek ki kellene venni a maga részét. A közgyűlés e fontos hívás tudatában készséggel tette magáévá Deák Lajos társulati tagnak azt az idevágó indítványát, hogy a választmány keresse meg a középiskolák vezetősegeit, hogy Társaságunkat ez evangéliumi munkásságában támogatni sziveskedjenek. Sőt a füzetek előállításának és terjesztésének javítására célzó Szundyféle indítvány elől sem zárkózott el, noha az indítvány indoklása nem mondható tapintatosnak és szerencsésnek.

A költségvetés a folyó és az 1904-ik évre való megállapítása után a Társaság halottjairól emlékezett meg a titkár. Az elhunyt *Mitrovics* Gyula, debreczeni lelkészben, *Szabó* Károly, bihari esperesben, *Szell* Ákos, szegedi közjegyzőben, *Széky* Péter, tiszai-igari földbirtokosban, valamint az önkényt kilépett dr. *Szabó* Aladár, theologiai tanárban illusztris tagokat veszített a Társaság. Emlékük kegyeletes megörökítése után, a Szabó Aladár helyét a választmányban dr. *Bernát* István, fővárosi íróval, a Mitrovics Gyula helyét *Szabolcska* Mihálylyal, a temesvári költő-lelkésszel töltötte be a közgyűlés. Ez egyhangúlag felkiáltás útján eszközölt választásokat a két alelnöki állásnak szintén felkiáltás útján történt betöltése követte; *Antal* Gábor, dunántúli püspök és *Zsilinszky* Mihály, bányakerületi felügyelőkből valóban munkabíró, rátermett és buzgó tagokkal erősítette közgyűlésünk a Társaság vezetését.

A közgyűlést egy pár indítvány előterjesztése fejezte be. *Zsigmond* Sándor, alsószabolcs-hajduvidéki esperes és választmányi tag, miután a Társaságot 1906-ra Hajdú-Böszörmény városába hívta meg, a h.-böszörményi presbyterium nevében azt indítványozta, hogy a Társaság 1906-ban ünnepelje meg Boeckay István szabadságharczának háromszázados évfordulóját. *Nagy* Károly, kolozsvári theol. tanár indítványt terjesztett elő, hogy Kálvin Intitutiói könyvtáruai úton elkendő példányainak árából Kálvin-alapot létesítsen a Társaság, a melyből majd az Intitutiók 1559-iki nagy kiadása is lefordíttassék. — A közgyűlés mindezeket az indítványokat érdemleges tárgyalás végett áttette az igazgató-választmányhoz.

Az 5 órától 8-ig tartott közgyűlés befejeztével ismerkedésre gyűltek össze a társulati tagok a „Fekete Sas” szálló-dában, a hol kedélyes vacsorázás és poharazás közben töltötték a szép estét.

A szeptember 24-iki *díszülést* d. e. 9 órakor isteni tisztelet előzte meg a reformátusok ujjvárosi templomában, a

melynek összes ülő- és állóhelyeit zsúfolásig megtöltötte az összesereglett gyülekezet. A Társaság tagjain kívül ott voltak Nagyvárad városának társadalmi előkelőségei és nagyszámú női közönsége. A kir. Tábla bírái Ritook Zsigmond elnök vezetése alatt, a vármegye tisztviselői dr. Beöthy László főispánnal az élükön, a város hivatalnokai Rimler Károly polgármesterrel. Az isteni tisztelet rendjét, az énekek szövegét nyomtatott lapokon közölte a rendezőség a templomi gyülekezettel. A „Jövel Szentlélek“ elhangzása után a közönség a XC. zsoltár két első versét, az ujjvárosi református egyházi énekkar Geren-csér József vezetése mellett Kreutzer egyik szép egyházi énekét (Áldás az Úr nevében) énekelte, a minnek végeztével *Draskóczy* Lajos, eperjesi ág. h. ev. lelkész lépett a szószékre. Emelkedett szellemű, magas szárnyalású imádságával, mely a szeretet apotheosisa (szövege az Emlékkönyv 12—15-ik lapjain olvasható) buzgó áhítatra hangolta a fényes közönséget. Ezután ismét karéneket adott elő az ujjvárosi énekkar, majd meg dr. *Balthazár* Dezső méltóságteljes alakja jelent meg a szószéken, erőteljes szép hangjával, nyugodt férfias előadásával hatalmasan hirdetve az Isten igéjét. (Beszédét lásd ez Emlékkönyv 16—20-ik lapjain.) A nagy hatást keltett prédikáció után az énekkar, majd a gyülekezet éneke fejezte be a lélekemelő isteni tiszteletet. A templomból kijövet a ref. nőegylet tagjai gyűjtöttek a Társaság „Károli-alap“-jára. A gyűjtés 158 kor. 26 fill.-t eredményezett.

Az ujjvárosi református templomból a Kőrös-utcai ág. h. evang. új templomba vonult a díszes közönség, hogy a diszülésen résztvegyen. A nemrég fölszentelt izléses templom hajóját a Társaság tagjai és a férfivendégek, karzatját a nők egészen megtöltötték. *Hegedüs* Sándor elnök, a ki a szerda éjszakai vonattal érkezett, az újonnan választott két alelnök, Antal Gábor és Zsilinszky Mihály s a társulati titkár társaságában a délszaki növényekkel diszített oltár előtti asztalnál foglalt helyet és fél 11 órakor pár szóval üdvözölvén a közönséget, a diszülést megnyitotta. Erre *Ritook* Zsigmond a bihari ref. egyházmegye nevében következő beszéddel üdvözölte a Társaságot:

„Mély és őszinte tisztelettel, igaz szeretettel és bizalommal üdvözlöm a Magyar Protestáns Irodalmi Társaságot, annak itt megjelent tagjait, egyik kicsiny és gyöngye testvére, a Bihari ev. ref. Egyházmegye nevében. Kérem, közölkék velünk, Önök uraim, lelkük melegét, azt a tüzes lángot, a mely lelkükben a vallás, és igaz eszmékből lobog. Hozzanak hozzánk lelkesültséget, reményt, jövőben való hitet, bizalmat

és olták be azt szívünkbe, lelkünkbe kiolthatatlanul. Vonzó nekünk az Irodalmi Társaság munkássága, a mely eszményi czélok szolgálatában áll, éppen abban az időben, a mely az anyagi érdekek ápolása által oly mélyen telítve van, a melyben az emberi értelem és munka csaknem kizárólag az anyagi megszerzésével foglalkozik és vágyaik is csak abban kulminálnak. A mélyen tisztelt Irodalmi Társaság azonban figyelmeztet minket, hogy az embernek magasabb hivatása van, mint csupán az anyagi szükségletek megszerzése, mint az anyagiasság, mint a haszon és nyereség, és a mult idők arra tanítanak minket, hogy az igaz eszme az, a mi hallhatatlan, az eszmék általában huzamosabb életűek, tartósabbak, a fejlődésre hivatottabbak, mint a föld bármely anyagi alkotása. Babylon, Egyiptom emléken az örök időkre számitott gúlnak — ime — mind meghaltak, csak mint az emberi bűnök, az emberi önkény, hatalom, kényuralom emlékei maradtak fent. Meghaltak, nem tudnak hozzánk szólani, nem tudják lelkünket felhevíteni; Jézus tanítása: a szeretet tana, az Ige él, lelkesít és örökkévaló. Minél inkább meg vagyunk győződve, hogy korunk anyagi irányzata helytelen úton vezet és nem váltja be azokat a reményeket, a melyeket az emberiség egy része hozzáfűz, minél inkább meg vagyunk győződve, hogy a lelket sohasem fogja kielégíteni és minél inkább tudjuk, hogy a szellemi élet elevenít meg, hogy a mi feladatunk és az Irod. Társaság feladata az igaz és a helyes út, annál inkább becses előttünk az Irodalmi Társaság célja és munkássága. Vezessen bennünket, Uram, az Irodalmi Társaság, vezesse egyházainkat a tökéletesedés felé a szabadság, a szabad vizsgálódás, a tudomány, a felvilágosultság, a nemzeti eszme útján emberi feladataink betöltésére, megismerésére és ha ezeket a czélokat az Irodalmi Társaság eléri, akkor a legnagyobb és legbecsebb hódítást tette, a mit e földön tehetett. És meg lehetünk róla győződve, hogy az erkölcsi elvekkel és az igaz tudománnyal felékesített magyar protestáns egyházak élni fognak, életképesek lesznek, a mit engedjen és adjon a mindenható Isten.“

A lelkes éljenzéssel fogadott üdvözet után *Meskö* László, orsz. képviselő és esperességi felügyelő a következőleg szólott:

„A tiszavidéki ág. hitv. ev. egyházmegye nevében tiszteletteljesen és szívből fakadó örömmel üdvözlöm a Magyar Prot. Irod. Társaság nagymélt. és főtisztelendő Elnökségét, annak minden lelkészi és világi tagjait, a kik a Társaság céljainak előmozdítása és a két prot. egyház jövőjét, felvirágzását biztosítani hivatott szellemi kincsek keresése, össze-

gyűjtése és széjjelosztása végett közelből és távolból itt az Úr dicsőségére emelt egyházban összegyűltek. Boldogoknak érezzük magunkat, hogy a nagyváradi evang. gyülekezet, egyházmegyénknek ezen hitbuzgalomra és áldozatkészségre párját ritkító egyháza azon évben üdvözli itt a Magy. Prot. Irod. Társaságot, a melyben Isten segedelmével új templomát fölépítette és fölszentelte. Kettős öröm a Társaság megjelenése a mi szívünknek. Üdvözlésünkhöz legyen szabad hozzácsatolnom azt a hő óhajtasomat, hogy kísérje a Magy. Prot. Irod. Társaság itteni működését áldás és siker, azok az igék, a melynek hirdetésére a Társaság hivatva van, a szó és irás csatornáján jussanak el oda, a hová szánva vannak: mindkét protestáns egyház összes hiveinek lelkületébe s teremjenek általános gyümölcsöt Jézus egyháza és a magyar haza javára.“

E nagy tetszéssel fogadott üdvözlő beszédekre *Hegedűs Sándor*, a Társaság lánglelkű és ékesszavú világi elnöke válaszolt. „Meghatottan mondok köszönetet azért a szives fogadtatásért, a melyben Társulatunkat részesítették. Fogadják köszönetünket a megjelent püspökök, főgondnokok és felügyelők, a kik megjelenésükkel megtiszteltek; fogadja köszönetünket a t. Államtitkár úr, a kit a buzgósága mindig elhoz közbénk; és fogadják köszönetünket a helyi egyházak és esperességek, a melyek nevében az imént oly melegen tartott üdvözlések hangzottak el. Bizonyítékát adták annak, hogy egyetértünk és egvüttérzünk s remélem, hogy együtt is fogunk cselekedni. Bizonyítékát adták annak, hogy a magyar protestantizmust alantas színvonalra süllyedni nem engedik, hanem magasra emelve tartják az evangéliumi elvek zászlaját. Én a magam részéről meg vagyok győződve arról, hogy minél hívebben követjük az evangéliumot, annál magasabbra emelkedünk, annál erősebbek leszünk s annál közelebb jutunk nemcsak a célunkhoz, hanem egymáshoz is.“

Ezután elmondta azt az elnöki beszédet, a mely ez Emlékkönyv 21—24. lapjain olvasható. A hatalmas elnöki beszédet kitörő lelkesedéssel fogadta és jutalmazta a megragadó eszmék és gyönyörű előadás által egészen fölviillanyozott közönség.

Programm szerint most *Tisza István* gróf előadása következett. Szabad előadásban közel egy órát tartott ez illusztris tagtársnak a jelenkor nagy társadalmi problémáját fejtegető magvas értekezése. (L. az Emlékkönyv 25—35. l.) A közönség nagy figyelemmel hallgatta a nyomon járó világos fejtegetéseket és lelkesen, hosszasan, szinte tüntetőleg éljenezte a tudós előadót, a ki meggyőzően mutatott rá azokra az erkölcsi feladatokra, a melyek a nagy szocialis bajok enyhítése és meg-

szüntetése végett az egyházra, a Jézus nyomdokait követő keresztyén egyházra várnak. Különösen hatásos volt beszédének a vége, a mikor azt hangsúlyozta: Akár lelkészek vagyunk, akár világiak, mint Krisztus szolgáinak ott kell állanunk a szegény ember mellett résztvevő szívvvel, segítő kézzel.

Utána dr. *Ballagi Géza*, orsz. képviselő, társulati választmányi tag olvasta fel „Az 1848. évi XX. t.-cz. a történelem világánál“ czimű nagyszabású tanulmányát, a melynek világos fejtegetései, érdekes történeti és új részletei s aktuális következtetései mindvégig ébren tudták tartani a különben már fáradt közönség figyelmét. Felolvasását, mely ez Emlékkönyv 36—56-ik lapjain található, s melyet zajos tapsokkal és lelkes éljenzéssel jutalmazott a diszes hallgatóság, melegen ajánljuk olvasóink figyelmébe.

Az utolsó felolvasó, dr. *Hegedűs István*, egyetemi tanár, választmányi tag „Szála alá poklokra“ czimű ódai szárnyalású remek költeményével egészen felvillanyozta, csaknem extasisba hozta a közönséget. (L. Emlékkönyv 57—60. l.)

Ezzel a programm véget ért. *Hegedűs Sándor* néhány tömör szóval pont 1 órakerékesztette a mindvégig magas színvonalú, hangulatos és lélektermékenyítő diszülést. Csak ennyit mondott: „Tisztelt diszülés! Íme programunkat kimerítettük. Azt hiszem, hogy ha a mélyen tisztelt közönség érdekesnek tartotta azt végig hallgatni, akkor följogosít engem arra a kérésre, hogy kérjem Önöket: nemcsak meghallgatni, hanem terjeszteni, nemcsak terjeszteni, hanem támogatni, nemcsak támogatni, hanem lelkesedni is méltóztassanak.“

1 $\frac{1}{2}$ órakerékesztésre gyűlt össze a Társaság a „Fekete Sas“ nagytermében. Lehattunk vagy harmadfél százán. A főasztal közepén nagy virágcsokor árnyékában ült Hegedűs Sándor elnök, tőle jobbra Antal Gábor, Zsilinszky Mihály, Beöthy László, főispán, gróf Tisza István, Ritook Zsigmond; az elnöktől balra Bánffy Dezső báró, Baltik Frigyes, püspök, Degenfeld József gróf, Ihász Lajos; az elnökkel szemben Bartók György, püspök, Miskolczy Ferencz, alispán, Sztehló Kornél, Meskó László, orsz. képviselő, Rimler Károly, polgármester, Sulyok István, esperes, Materny Imre, ev. lelkész. A többi asztalok körül a Társaság többi tagjai helyezkedtek el.

Az első áldomást *Hegedűs Sándor* elnök mondta a királyra. Meleg szavakkal rajzolta a felséges úr uralkodó erényeit, különösen kidomborítva mély, de türelmes vallásosságát, s így a protestáns egyházak iránt is mindig táplált jóindulatát. A vendégsereg állva hallgatta a szép felköszöntőt s annak végeztével lelkesen éljenezte a királyt; majd a zenekar kísé-

rete mellett elénekelte a *Hymnust*. Az ebéd folyamán az Elnökség a következő távirati üdvözlőket intézte a király ő Felségéhez:

„A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság mai napon tartott közgyűlését követő lakomán, a Társaság elnöke Felséged egészségére poharát ürítvén, a százakra menő résztvevők őszinte lelkesedéssel éltették cs. és apostoli kir. Felségedet és igaz szívből esedeznek az Egek Urához, hogy Felségedet, mint alkotmányunk hű őrét, mint protestáns egyházunk védelmezőjét az emberi kor végső határáig az egyház és a haza dicsőségére jó egészségben tartsa meg.“

A második felköszöntőt *Bary* József, ref. főgondnok mondotta a M. P. I. T. vezetőségére, különösen az elnökségre; *Winkler* Lajos az ág. h. evang. gyülekezet nevében a két prot. egyház püspökeit és főgondnokait éltette; *Zsilinszky* Mihály a nagyváradi két prot. egyház presbyteriumára és tagjaira köszöntött poharat; *Beöthy* László főispán az Irodalmi Társaság nemes czéljaiért és azok sikeréért emelt poharat; *Antal* Gábor püspök Biharvármegye és Nagyvárad vezetőire és közönségére mondott hatásos felköszöntőt; *Sulyok* István esperes az ülések felolvasóit, szónokait és előadóit s közöttük első sorban *Tisza* István grófot éltette; *Ballagi* Géza Bánffy Dezső báróra, mint a magyar nemzeti eszme és szabadelvűség képviselőjére mondott nagy tetszéssel fogadott áldomást, végül *Bánffy* Dezső báró a M. P. I. T.-ra, mint az egyházi tudományosság, a magyar nemzeti kultúra és a prot. szabadelvűség zászlóvivőjét éltette.

Így folyt le a M. P. I. T. VII-ik vándorgyűlése Nagyváradon. Magas színvonalon állottak tanácskozásai, felolvasásai és beszédei; termékenyítőleg, emelőleg hatott egész nagyváradi megnyilatkozása. Az érdeklődők és vendégek meggyőződhetek arról, hogy a M. P. I. T. az evangéliumi keresztyén és nemzeti közművelődés szolgálatában apostolkodik, a mely megérdemli, hogy a magyar nemzet fiai és leányai lelkesen és nyitott kézzel támogassák. A hetedik vándorgyűlés is igazolta azt az eddigi tapasztalatot, hogy társulatunk a maga evangéliumi erejével az élő szó útján is eredményesen éleszti és erősíti az egyesek és az egyének hitbuzgóságát, sikeresen terjeszti az evangéliumi világosságot, foganatosan szilárdítja a protestáns összetartás érzetét és hathatósan serkent az egyházi tevékenység fokozására. Egyben ez a gyűlés is bizonyoságát adta annak, hogy társulatunk, a midőn az evangéliumi hitbuzgóság és erkölcsi nemesedés fokozására teljes erővel törekszik, ezt a szép keresztyén hivatását akként teljesíti,

hogy a máshitűeket nemcsak nem bántja, sőt ellenkezőleg, a felekezetek közötti egyetértést és békés szeretetet a leggondosabban ápolja. Végül ez a nagygyűlés is tanuságot tett arról, hogy a M. P. I. T. a maga evangéliumi keresztyén misszióját a protestantizmus százados hagyományának megfelelőleg tapintatosan tudja párosítani a magyar protestantizmus nemzeti és hazafias hivatásával. Vajha a két evangéliumi egyház tagjai közül minél többen karolnák föl a M. P. I. T. nemes törekvéseit, hogy a magyar nemzet minden rétegében meggyökeresné és jó gyümölcsöket teremne a Jézus hirdette igazság, szeretet és békesség evangéliuma!

—s —s.

TÁRSULATI ÉRTESITŐ.

IX.

A M. Pr. Irodalmi Társaság 1902. évi működéséről.

M. Protestáns Irodalmi Társaságunk tevékenysége a 14-ik munkaévben is a régi alapon, de a megújított alapszabályok által némileg kiszélesített keretben mozgott.

A régi alapon dolgoztunk, mely Jézus Krisztus és az ő evangéliuma. Erős meggyőződéssel valljuk, hogy más fundamentumot senki sem vethet. Ezen a rendíthetetlen evangéliumi alapon állva, igyekeztünk egyrészt művelni és népszerűsíteni a tudományos egyházi irodalmat, főleg a magyar protestáns egyháztörténetet; másrészt különösen a népszerű kiadványaink útján arra törekedtünk, hogy az egyházi és egyéni életet evangéliumi erővel termékenyítsük, emeljük és nemesítsük. A tudományművelés és a hitápolás kettős hivatását teljesíteni s ezzel az evangéliumi közszellemet erősíteni: a múlt évben is tőlünk telhetőleg és a rendelkezésünkre álló csekély eszközök gondos felhasználásával igyekeztünk. S ha az elért eredmény aránylag még csekély, az nem a mi igyekezetünkön és buzgóságunkon mult, hanem a rajtunk kívül álló viszonyokban és nehézségeken fordult meg. Mert a nagyobb siker két fontosabb akadályát még mindig nem tudtuk teljesen legyőzni. Még mindig kevesen vagyunk e Társaságban s ez az egyik bajunk; de még nagyobb bajunk az, hogy a kik ebben a társulatban vagyunk, azok között is sok a se hév, se hideg, sok a legminimálisabbra szabott kötelességet is lanyhán teljesítő tag. Nekünk még sokat kellene szaporodnunk és még többet kellene nőnünk és erősödnünk!

A lefolyt munkaévben a megújított alapszabályok rendelkezéséhez képest, a Társaság szervezetét a következőkben fejlesztettük. Megindítottuk a Társaság *helyi köreinek* szervezését, a mi által a társulat egyháztársadalmi és propagatív tevékenységének kiszélesítését és lehetőleg az egész országra való kiterjesztését czélozzuk. Rendeztük és az „Egyháztörté-

neti Adattár“ megindításával s a „Házi Kincstár“ évenkénti megjelentetésével megszorítottuk a társulati kiadványainkat. Megnyitottuk az V-ik és legjutányosabb tagsági kategóriát, a háromkoronás tagságot, hogy protestáns egyházunknak szerényebb viszonyok közt élő tagjai is beléphessenek a társulatunkba. Végre éppen az idei közgyűlésünkön betöltöttük az új szervezet követelte két alelnöki állást, a melyek egyikére *Antal Gábor*, dunántúli püspök, másikára *Zsilinszky Mihály*, bányakerületi felügyelő urat voltunk szerencsések megnyerni. Hiszszük és reméljük, hogy az ő kiváló egyéni képességeik társulatunknak is javára és előmenetelére fognak szolgálni.

Társulatunk *egyesületi tevékenységének* főszervei a múlt évben is az igazgató-választmány volt. A választmány a megújított alapszabályok útmutatásai szerint az ország nagyobb protestáns góczpontjain lakó tagtársainkat fiók-körök szervezésére szólította föl. Megkeresése nem maradt pusztában elhangzó szó, mert néhány városban immár tényleg megalakult, több helyen most van alakulóban a M. P. I. T. helyi köre. *Halason* szervezetett dr. Bernáth Lajos, főgimnáziumi tanár buzgolkodására 60 taggal a M. P. I. T. első köre, mely *Báthory Gábor* elnöklete alatt és *Bernáth Lajos* titkársága mellett több ismeretterjesztő felolvasást tartott, 50-nél több új tagot gyűjtött és sikeresen terjesztette társulatunk kiadványait. A Társaság második körét *Sopronban* szervezte az ottani főiskola buzgó tanári kara; elnökké *Poszvék Sándor*, theologiai tanárt, titkárrá *Payr Sándor*, theologiai tanárt választották meg; munkájukat jövőre kezdik meg, de néhány új taggal már ők is erősítették társulatunkat. *Kecskeméten* és *Pozsonyban* most vannak alakulóban a prot. irodalmi körök. mint társulatunknak ottani fiókjai. Ezekre a körökre, mint társulatunk új szerveire, nagy súlyt vet Társaságunk, mert reméljük, hogy bennök megannyi irodalmi és egyháztársadalmi propagandát nyerünk magasztos eszméink számára. Vajha minél több prot. góczponton követnék a jó példát, hogy társulatunknak lehetőleg minden erősebb prot. helyen lennének társadalmi apostolai és tevékeny munkásai!

A helyi körök szervezésével kapcsolatosan választmányunk szintén a megújított alapszabályok rendelkezése szerint actiót indított új *tagok gyűjtésére*, különösen a végből, hogy a háromkoronás tagsági kategóriába társadalmunk alsóbb rétegeiből is tagokat nyerjünk. A választmánynak az egyházmegyékhez e végből kibocsátott megkeresése a nyár folyamán került az egyházmegyék zöld asztalára, s ha a jelek nem csalnak, ezen az úton ismét jelentékenyen fog erősödni tár-

sulatunk. Különben az új belépések a mult év folyamán is figyelemre méltóan szaporították társulatunk tagjait. Az alapítók száma 43-mal, a rendes és pártoló tagoké 100—100-zal szaporodott és a segítő tagok sorába 50 új tag lépett be. De, kivált a pártoló tagok sorából, sok ki is lépett. Leszámítva az elhalt és kilépett tagokat, f. évi szeptember 20-ig 1542-ről 1662-re szaporodott a tagok száma, a kik között 35 a pártfogó, 370 az alapító, 582 a rendes, 606 a pártoló és 50 a segítő tagok sorába tartozik. A taggyűjtés terén Széll Kálmán, nagyszalontai esperes, Bernáth Lajos, halasi főgimnáziumi tanár és Poszvek Sándor fejtettek ki legsikeresebb tevékenységet.

A tagok szaporodása maga után vonta a társulat *anyagi erősödését*. Anyagi erőnk szerény, de igyekszünk azt jól fölhasználni. A tagsági díjak erélyesebb megsürgetése és a hátralékoknak per útján való, de még csak részleges behajtása által nemcsak megszüntettük a mult évi 538 K. 76 f. deficitet, hanem az általános jövedelmet is 14,300 koronáról 16,330 koronára emeltük. A főpénztár bevétele 16,330 K., a Károli-alapé 4005 K.; a főpénztár kiadása 14,892 K., a Károli-alapé 4603 K. volt. A főpénztárban tehát 1438 K. kezelési fölösleg maradt, a miből 300 K.-t a „Theologiai Szaklap“ cz. folyóirat segélyezésére, 20%-ot az általános alapok és 20%-ot a Károli-alap gyarapítására fordítottunk. Adományok czimén is kaptunk némi támogatást. Hegedűs Sándor vil. elnök úr a Koszoru írói díjaira 861 koronát adott, a hódmezővásárhelyi vándorgyűlésen a perselyekben 257 K. 8 f. gyűlt a Károli-alapra. A Társaságnak az általános tőkeszámláján 108,908 K. s a kisebb alapítványok számláján 2515 K. s így összesen 111,423 K. alapítványszerű vagyona van, a mihez járul a népszerű kiadványokra fordítandó Károli-alapnak mintegy 5202 korona forgó tőkéje. Mindezek, ha nem is rohamos, de folytonos anyagi erősödését és élhető állapotát mutatják társulatunknak. De a tagdíjhátralékokban mutatkozó régi sebünk csak lassan, nagyon lassan gyógyul, aztán ismét meg-megújul, mert a régi hátralékok mellé újak és újabbak járulnak. Úgy látszik, hogy a hátralékok behajtásában nemcsak a pénztárnoki megsürgetést, hanem a perrel való fenyegetést, sőt a tényleges perbefogást is állandósítania kell az igazgató-választmánynak. A beperelés miatt néhány társulati tagtárs kilépett ugyan, de azért, azt hiszem, a köteleességteljesítésre szorításnak ettől a keményebb eszközétől nem szabad visszariadnunk. Teljeséggel nem kedves, de a viszonyok által parancsolt kötelessége a választmánynak.

Anyagi gyarapodásunknak arányában *kiadói tevékenység-*

günket is fokoztuk a múlt esztendőben. Havi folyóiratunkat, a *Protestáns Szemlét*, száz példánnyal megszorítva, most már 1600 példányban nyomatjuk. Tudományos könyveink sorozatába önálló kötetként *Egyháztörténeti Adattár*-t adunk ki, a mi tavaly még csak a havi folyóiratunk mellékleteként jelent meg. Az Adattár szerkesztésével *Stromp* László pozsonyi theol. tanár tagtársunkat bizta meg az igazgató-választmány. Ezzel a vállalatunkkal a magyar protestáns egyháztörténelem eddig ismeretlen kütfőit akarjuk lassanként összeszedgetni és nyilvánosságra hozni. Másik tudományos kiadvány-sorozatunkban Kálvin János Institutióját adtuk ki magyar fordításban, a mely munka azonban csak ennek az évnek a folyamán fejeződött be. Jelentékenyen bővült kiadói működésünk az által is, hogy a *Házi Kincstár* cz. családi kiadványunkat, a melyből eddig csak alkalmilag jelent meg egy-egy kötet, az új alapszabályok értelmében évenként megjelenő állandó kiadványnyá tettük és a *Koszorú*-füzetekkel együtt a segítő tagok könyvilletményül állapítottuk meg. A „Házi Kincstár“ múlt évi köteteként *Szabolcska* Mihály „Áhitat szeretet“ cz. vallásos és családias költeményeit adtuk ki, melyeket a közönség nagy tetszéssel fogadott. *Koszorú* cz. sorozatunkból ismét tíz füzetet gyarapítottuk magyar traktátus-irodalmunkat. Ezt az irodalmi fajt a mi társulatunk teremtette és honosította meg hazánkban. A szép kelendőségnek örvendő füzetek kipróbált szerkesztője dr. Kecskeméthy István, kolozsvári theol. tanár tagtársunk, áldozatkész maecenása, Hegedüs Sándor világi elnökünk, a ki immár tizedik alkalommal fedezte e sorozat írói díjait, tavaly 861, az idén 974 korona értékben. A kegyelem Istene áldja meg őt e nemes áldozatkészségeért! A havi folyóirat, a két tudományos kiadvány és a két népszerű kiadvány-sorozat keretében most már évenként mintegy 110–120 nyomtatott ivre terjed a M. P. I. T. könyvkiadó munkássága.

Ám a mi társulatunk nemcsak irodalomművelő, hanem irodalomterjesztő társaság is. *Kiadványaink terjesztését* volta-kép Hornyánszky Viktor, cs. és kir. nyomdatulajdonos, tagtársunk szervezte, még pedig akként, hogy a két evangéliumi egyháznak önkényt vállalkozó lelkészei, tanárai, tanítói és más ügybuzgó tagjainál bizonyos kezelési százalék mellett a mi társulatunk és a saját kiadványaiból könyvraktárt tart, a hol a prot. egyházi kiadványok megszerezhetők. Az ily községi könyvbizományosok száma a múlt évben immár 940-re emelkedett, 15-tel több, mint az előző esztendőben. E könyvterjesztőink buzgalmának köszönhető, hogy népszerű kiadványainkkal, különösen a *Koszorú*-füzetekkel évről-évre szélesbül

a partoló és olvasó közönségünk. A *Koszorú*-ból 1902-ben az ismertetem egyházi colportage útján 33,041 példány kelt el, a mely számban benne van a *Prot. Családi Könyvtár* czimen öt-öt füzetenként kötve kiadott füzetek száma is. A *Házi Kincstár*-ból 959 példányt adtak el ez önkénytes könyvterjesztőink. A *Koszorú* mult évi forgalma az előző évihez képest 8508 példánnyal csökkent, a mi első sorban az általános gazdasági pangásra vihető vissza; de a *Házi Kincstár* forgalma csaknem megkétszereződött, a mi mindenetre örvedetes jelenség. A *Koszorú*-füzetekből a vállalat megindítása óta kilencz év alatt összesen 333,000 példány kelt el. A *Koszorú* terjesztésében a budapesti, bükki, h.-szoboszlói, körmendí, kúmadarasi, mezőlaki, rimaszécsi, törökszentmiklósi, pozsonyi, eszenyi, nagykikindai, nagyigmándi, szabadkai, felsőboldogasszonyfalvi, dunaszentgyörgyi ev. ref. lelkészi hivatalok, továbbá dr. Kecskeméthy István, kolozsvári theol. tanár, Kádár Lajos és Székely József, budapesti hitoktató segédlelkészek és Horváth Károly, mezőtúri ref. olvasóegyleti könyvtárnok úr működtek a legsikeresebben. A *Házi Kincstár* terjesztésében a nagykikindai, nagykanizsai, györki, pozsonyi és h.-szoboszlói ref. lelkészi hivatalok és Kovács Sándor, pozsonyi ág. h. ev. theol. tanár érték el a legnagyobb eredményt. Munkájukkal elismerésre méltóan fokozták társulatunknak nemcsak erkölcsi sikerét, de anyagi előmenetelét is. Vajha minél többen követnék jó példájukat; vajha a Társaság többi tagjai is részt vennének a kiadványterjesztés munkájában; mert mit ér a sok könyv, ha csak a bizományos raktárán hever és nem jut el, a hová szánva van, a közönség ezreinek és tízezreinek a szívéhez!

A mult év történetéhez tartozik, hogy a hallottainkról is megemlékezzem. Elvesztettük Mitrovics Gyula, debreczeni lelkész, Szabó Károly, bihari esperes, Széll Ákos, szegedi közjegyző, Móricz Pál és Székely Péter, földbirtokos stb. tagtársainkat, a kiket a halál vágott ki sorainkból és dr. Szabó Aladárt, a ki önkényt lépett ki igazgató-választmányunkból és társulatunkból. Emléköket közgyűlésünk jegyzőkönyve öröktette meg; Mitrovics Gyula és Szabó Aladár vál. tagsági helyét a közgyűlés töltötte be, megválasztván helyökre dr. Bernát István, fővárosi közgazdasági író és *Szabolcska* Mihály, temesvári lelkész. Jó reménységgel és bizalommal üdvözljük igazgatóságunk ez új tagjait, szeretettel kérve őket arra, hogy társulatunk vezetésében tevékeny részt venni sziveskedjenek.

Íme, ez a M. P. I. Társaság 14-ik munkaévének vázlatos képe. Nem borús, de nem is nagyon derült kép. Én legalább

szerettem volna, ha még derültebbet rajzolhattam volna. De szebb híján ezzel is be kell érünk s hálát adhatunk a Gondviselésnek, hogy munkánkat ennyi áldással is koronázta. Korábbi irodalmi és egyháztársadalmi meddőségünkhöz képest viszonylag ez is haladás, a jobb jövő reményének némi záloga. Ám, ha in capite et membris, ha fent és alatt, ha a központon és a vidéki focusokban tovább is lankadatlan buzgósággal imádkozunk és dolgozunk; ha társulatunk minden egyes tagja, ki-ki a maga körében, a maga tehetségeihez és körülményeihez képest teljesíti a ráváró kötelességet: hív és igaz a jó Isten, a mi gondviselő Atyánk, hogy ez a Társaság növekedni és erősödni fog. Adja Isten!

Szöts Farkas.

X.

Választmányi ülések jegyzőkönyve.

I. Az 1902. novemberi ülés jegyzőkönyve.

Felvétetett a M. P. I. T.-nak Budapesten, az 1902. év novemberének 24-ik napján a ref. főgimnázium dísztermében tartott üléséről, a melyen *Hegedüs* Sándor, ügyvivő elnök vezetése alatt jelen voltak Gyurátz Ferencz, lelkészi elnök, Ballagi Géza, Csiky Kálmán, Hegedüs István, dr. Kiss Áron, Papp Károly, Perlaky Elek, Petri Elek, Szilassy Aladár, Zsilinszky Mihály, fővárosi választmányi tagok; Antal Gábor, Baksay Sándor, Fejes István, Kiss Aron, Kun Bertalan, Masznyik Endre, Radácsi György, Stomp László, Tüdös István, Zelenka Pál, Zoványi Jenő és Zsigmond Sándor, vidéki választmányi tagok, Szóts Farkas, titkár, Bendl Henrik, pénztárnok. Távolmaradásukat kimentették Bartók György, Darányi Ignác, Kenessey Béla, Szabó Aladár, Széll Kálmán, Tisza István gróf, Veres József és Weber Samu. Jegyző: Szóts Farkas titkár.

1. Elnök szívélyesen üdvözlőlvén a szép számmal megjelent választmányi tagokat,
az ülést megnyitja.

2. Napirend előtt Zelenka Pál püspök melegen üdvözli Hegedüs Sándor elnököt, a kit a legutóbbi ülés óta főgondnokává választott a reformátusok dunántúli egyházkerülete. Hegedüs Sándor elnök, meghatottan mond köszönetet a szívélyes üdvözléért.

Üdvözlötet és választ a választmány élénk helyesléssel fogad és jegyzőkönyvre vétet.

3. Tárgysorozat rendjén, tekintettel az ügy fontosságára a választmány elhatározza, szólítsa föl az elnökség a nagyobb vidéki központokon lakó társulati tagokat, hogy az Alapsz. 31. §-a értelmében a társulati körök szervezését s ezzel a társulati tevékenység kiszélesítését és decentralizálását megindítani sziveskedjenek. A fel-szólításhoz ügyviteli szabálytervezet is melléklendő.

A halasi tagtársaknak Bernáth Lajos indításából *halasi kör*-re szervezkedése örvendetes tudomásul vétetik, működésének megindítására a halasi kör vezetősége fölhatalmaztatik.

4. Taggyűjtés és különösen *segítő* tagok toborzása végett a választmány fölkéri az elnökséget, hogy körlevélben keresse meg az egyházmegyék előjáróságait és közgyűléseit.

5. Az 1903. évi kiadványokat, tekintettel a megújított Alapszabályok 29. §-ára,

a választmány következőleg állapítja meg:

a) *Protestáns Szemle*, népszerűsítő havi folyóirat a titkár szerkesztésében, egyháztörténeti adatok közlése nélkül.

b) *Tudományos könyvek* sorozatában: *Zoványi Jenő*: „Egyetemes főgondnok és főkonzisztórium a magyar ref. egyházban“ cz. monografiája és dr. *Szabó Aladár* „Jézus élete“ cz. biografiája. — Mind a két munka előzetes bírálat alá bocsátandó.

c) *Egyháztörténeti adattár*, önálló füzetben, de a társulat csekély pénzerejéhez mérve egyelőre csak 10—12 ivnyi terjedelemben, *Stromp László* szerkesztésében, a kinek a szerkesztésért 300 kor. évi általány szavazzatik meg.

d) A *Házi Kincstár* sorozatban, ha elkészülhet, *Kenessey Béla* „Keresztyén női alakok“ cz. népszerű és hitelesítő műve. A följánlott verskötet és a följánlott női életrajz kiadása mellőztetik.

e) A *Koszorú*-sorozatban ismét tíz füzet evang. keresztyén népiratka bocsáttatik ki, dr. *Kecskeméthy István* szerkesztésében, nyilvános pályázat mellett.

6. *Raffay Sándor*, pozsonyi theologiai tanár az általa szerkesztett és több theol. tanár közreműködésével kiadott „Theologia Szaklap“ cz. évnegyedes folyóiratra, az Alapszabályok 3. §-ára és arra a körülményre hivatkozva, hogy ezt az egyházirodalmi vállalatot a „Luther-Társaság“ is támogatja, rendszeres évi segílyt kér a M. P. I. Társaságtól.

A választmány a „Theologiai Szaklap“ segílyezésétől elvileg nem zárkózik el; de a segílyösszegre nézve bevárandonak tartja a folyó évi pénztári zárlatot, hogy lesz-e pénztári fölösleg.

7. *Mády Lajos*, pesti és *Szell Kálmán*, nagyszalontai esperesek folyamodványára, tekintettel az Alapszabályok 3. §-ára, a választmány elhatározza, hogy a parókhíalis könyv-

tárak alapítását s esetleg gyarapítását minden olyan gyülekezetnél, a melyik tagja a Társaságnak, akként hajlandó előmozdítani, hogy kívánatra a társulati kiadványokat a bolti árak egynegyed részén fogja adni.

8. Balogh Elemér, pozsonyi ref. lelkész megvételre följánlja a Társaságnak az ő egyháztörténeti kép- és kézirat-gyűjteményét.

A választmány a gyűjtemény megvizsgálására dr. Masznyik Endre, Stromp László és Kovács Sándor társulati tagokat fölkéri.

9. Titkár fölvassa a mult választmányi ülés (1902. febr. 17) óta fölmerült apróbb ügyekről szóló következő jelentését:

1. Ifjabb Mitrovics Gyulával apja liturgikai kézírata ügyében közöltem a választmány ama határozatát, hogy a kéziratot átnézés végett küldje be a Társaságnak. Se válasz, se kézirat érkezett még.

2. A Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsa megkereste társulatunkat, hogy képviseltesse magát a nagybizottságban. — Elnöki intézkedés folytán *Petri Elek* és *Szóts Farkas* vál. tagok képviselőül bejelentettek.

3. Az Országos Statisztikai Hivatal, később a Fővárosi Statisztikai Hivatal megkeresésére titkár részletes statisztikai kimutatást küldött mindkét hivatal részére a Társaság jelen állapotáról: tisztviselői névjegyzékéről, tagjai számáról, vagyoni helyzetéről stb.

4. A választmány februári ülésének határozatából dr. *Fromm Lajos* társulati ügyész augusztus folyamán a három évnél régebbi hátralékosokat fizetésre szólította föl. Eredménye csak néhány száz korona a sok ezerből. A közgyűlés határozatából e hó folyamán pénztárnok az 1. és 2. évről hátralékos 473, ügyész a több évről hátralékos 397 tagot erélyesebben megintette. Ezekről az újabb fölszólításoktól talán több eredmény várható.

5. Sütő Kálmán, beregi ref. esperes a beregi egyházmegyének minden gyülekezetét behozta társulatunk tagjai közé, de oly módon, hogy a gyülekezetek 10—10 kor. évdíjat fizetnek. Megkísérlettem, hogy ezt a 10—10 koronát alapítványi kötelezvény mellett állandóan biztosítsák, hogy az alapító tagok közé soroztassanak; de az illető esperes úr mind ezt, mind pedig azt kivihetetlennek tartja, hogy a gyülekezetek 12 korona évdíj mellett a rendes tagok sorába iktattassanak.

6. A *Koszorú* 54., 56. és 58. füzetéből, a melyek készlete megfogyott, 2000—2000 példány újranyomatására az

elnökség Hornyánszky V. nyomdásznak és társulati bizományosnak a választmány utólagos jóváhagyása reményében engedélyt adott. Úgyszintén arra is fölhatalmazta a bizományost, hogy a Koszorú füzetéből a „Prot. Családi Könyvtár“ IX—XII-ik köteteit összeállíthassa s az erre szükséges 16,000 Koszorú-füzetet az eddigi feltételek mellett (40°/o engedmény, utólagos elszámolás) megvehesse.

7. Hornyánszky Viktor, társulati könyvbizományosunk, f. évi júniusban elszámolt a Koszorú füzetain és a Házi Kincstár kötetain kívül eladott társulati kiadványokról. Eladott 627 kor. 12 fill. értékű könyvet s a befolyt pénzt beszállította a társulat pénztárába.

8. Hegedüs Sándor, vil. elnök úrnak a dunántúli főgondnoki hivatalba való beiktatási ünnepélyén, szept. 16-án, lelkeszi elnökünk és a titkár vezetése alatt társulatunknak nagyobb számú küldöttsége vett részt, a mikor Gyurácz F. püspök úr üdvözölte az új főgondnokot.

9. A rendező-bizottság meghívására a kolozsvári Mátyás-szobor leleplezési ünnepélyén október 12-én társulatunk, elnöki intézkedés folytán, Kenessey Béla és Schneller István vál. tagokkal képviseltette magát. — Ugyancsak képviseletileg jelen volt társulatunk a M. Tört. Társulat meghívására Salamon Ferencz mellszobrának nov. 9-én tartott leleplezési ünnepélyén. Itt a titkár képviselte a társulatunkat.

10. A hódmezővásárhelyi nagygyűlésünk szép sikere ismeretes a t. választmány előtt. E siker részben a vendéglátó egyházak és város, részben a nagygyűlési előadók érdeme. Elnökségünk mindjárt a gyűlés után köszönő-leveleket küldött a hódmezővásárhelyi két prot. egyház előljárási bizottságának, Hódmezővásárhely város tanácsának, valamint a gyűlésen előadó Bartók György püspöknek, Kozma Andor és Szabolicska Mihály költőknek. Bejelentem továbbá, hogy az istentiszteleti perselypénz 257 kor. 8 fill., mely összeget a ref. egyházi pénztárnok társulatunk pénztárába beszolgáltattott, s hogy a gyűlésen és azóta Társaságunkba 25 új tag lépett be.

11. Az újonnan választott választmányi tagok, kiket megválasztásukról külön értesítettünk, név szerint *Láng* Lajos, kereskedelmi miniszter, *Széll* Kálmán, n.-szalontai esperes és *Veres* József, evang. esperes urak, meleghangú levelekben kijelentették, hogy a vál. tagságot köszönettel elfogadják és munkaerejüket a Társaságnak följánlják.

12. *Juhász* Sándor, szentleányfalvi lelkesz, társulati tag arra kéri a választmányt, hogy mivel ő „Prot. asszonyok“ czim alatt kiadandó könyvébe a Koszorú-füzetek közt meg-

jelent „Cserey Ilona“ és „Bethlen Kata“ cz. dolgozatait is szeretné bevenni: e két társulati kiadványra nézve neki, mint szerzőnek, engedje át a választmány a kiadási jogot. Az ügy sürgősségére és arra való tekintetből, hogy szerző e két dolgozatát más körökbe is szeretné bejuttatni, mint a Koszori olvasó közönsége: elnök úr a dolgozatok kiadására nézve az engedélyt a választmány utólagos jóváhagyásának reményében a szerzőnek megadta.

13. A módosított alapszabályokat a közgyűlés határozatahoz képest megerősítés végett a m. kir. belügyminiszteriumhoz fölterjesztettük.

14. A múlt választmányi ülés óta a titkár a szerkesztési és kisebb adminisztratív ügyeken kívül írásban 139 társulati folyó ügyet intézett el.

A választmány a beterjesztett jelentést minden pontjában tudomásul veszi, illetőleg az elnöki intézkedéseket jóváhagyja.

Kelt mint fent.

Hegedűs Sándor,
elnök.

Szöts Farkas,
titkár, jegyző.

II. Az 1903. júniusi ülés jegyzőkönyve.

Felvétetett a M. P. I. Társaságnak Budapesten, 1902. június 2-án, a ref. főgimnázium disztermében *Hegedűs* Sándor ügyvivő elnök vezetése alatt tartott üléséről, a melyen jelen voltak Antal Gábor, Bartók György, Zelenka Pál, Ballagi Géza, Csiky Kálmán, Fejes István, Kenessey Béla, Masznyik Endre, Perlaky Elek, Petri Elek, Radácsi György, Széll Kálmán, Szilassy Aladár, Tüdös István, Zsigmond Sándor választmányi tagok és Szóts Farkas, titkár. Jegyző: Szóts Farkas. Távolmaradásukat kimentették: Gyurácz Ferencz, Darányi Ignác, Balogh Ferencz, Poszvék Sándor, Stromp László, Szlávik Mátyás, Veres József és Weber Sámuel vál. tagok.

1. Elnök szívélyesen üdvözlí a megjelent tagokat és az ülést megnyitja.

2. Titkár előterjesztí a pénzügyi bizottságnak az 1902. számadás megvizsgálásáról szóló jelentését.

A vizsgálatban résztvettek Hegedűs Sándor elnöklete alatt Ballagi Géza, Perlaky Elek, Petri Elek, Szilassy Aladár és Szóts Farkas bizottsági tagok. A bevételi és kiadási tételek okmányokkal igazolvák. Az értékpapírok a Pesti Hazai Első Takarékpénztárnál vannak letétben. Az alapítványi kötelezvényeket Bendl Henrik pénztárnok őrzi. Az összes jövedelem 16,330 kor. 05 fill., az összes kiadás 14,892 kor. 05 fill., a fölösleg 14,338 kor. A tagdíjhátralék 13,692 kor.

A pénzügyi bizottság a maga tagjai köréből Ballagi Gézát és Perlaky Eleket quasi számvizsgálókul fölkéri, hogy jövöre a pénztárnok számadását előre átnézni, az okmányokkal való összehasonlítást a bizottság ülése előtt végezni sziveskedjenek.

A választmány a pénzügyi bizottság javaslatára indítványozza, hogy

1. Bendl Henrik pénztárnoknak a fölmentvény megadassék;

2. a hátralékok behajtása megintés és pörlés útján tovább folytattassék;

3. pénztárnok az Alapszabályok 12. §-a értelmében az 1438 kor. fölőslég 20%-át a tőkealaphoz, 20%-át pedig a Károli-alaphoz csatolja.

3. A pénzügyi bizottság javaslatára

a választmány indítványozza a következő *költségvetést*: Bevétel 16,349 kor., kiadás 14,913 kor. 31 fill., fölőslég 1435 kor. 69 fill.; továbbá javasolja, hogy ez a költségvetés az 1903. és az 1904-ik évekre legyen irányadó.

4. Szintén a pénzügyi bizottság javaslatára

a választmány elkészíti a Társaság vagyonkimutatását, mely szerint az alapítványi tőke 108,908 kor., a Károli-alap állaga 5202 kor., a Szász Domokos alapítványa 2398 kor.

Egyben elrendeli a választmány a számvizsgálat, a költségvetés és a vagyonkimutatás főbb adatainak ki nyomtatását, hogy a közgyűlési tagoknak előre megküldhető legyen.

5. A „Theologia Szaklap“ segélyezésére

a választmány az 1902. évi pénztári fölőslégből az 1903. és 1904. évekre 300—300 korona segélyt megszavaz s annak Raffay Sándor kezéhez való kifizetését elrendeli.

6. A vidéki körök szervezése ügyében titkár jelenti, hogy a *halasi* körön kívül, a melynek elnöke *Báthory* Gábor, főgimn. tanár, titkára *Bernáth* Lajos, a *soproni* kör is végleg szervezkedett; elnöke *Poszvék* Sándor, theol. tanár, titkára *Payr* Sándor, theol. tanár; jelenti továbbá a titkár, hogy igeiglenesen *Kecskeméten* is megalakult a Társaság helyi köre; *Masznyik* Endre élő szóval jelenti, hogy *Pozsonyban* is folyamatban van a M. P. I. T. körének megalakulása.

A választmány a vidéki körök szervezését örömmel veszi, a szervezésben buzgólkodó tagoknak köszönetet mond; a többi vidéki központokat a szervezkedésre fölkeri; egyben *Báthory* Gábort, mint a halasi kör és *Poszvék* Sándort, mint a soproni kör elnökét az Alapszabályok 31. §-a értelmében az igazgató-választmány tagjává nyilvánítja.

7. Titkár jelenti, hogy dr. *Szabó* Aladár a választmányi és társulati tagságáról elvi okból lemondott s hogy most már a Társaságnak fölajánlott „*Jézus élete*“ cz. munka elkészítését sem vállalja; továbbá, hogy *Zoványi* Jenő egyháztörténeti monográfiája teljesen elkészült, és *Farkas* József s a titkár a kéziratot átnéfvén, a művet kiadásra méltónak ítélik.

Egyben előterjeszti a titkár, hogy Kis István tanárjelölt egyik Radvánszky házassági pörenek történetét a monografiák között való kiadásra felajánlja.

A választmány sajnálattal veszi dr. Szabó Aladárnak társulatunkból való kilépését és munkájának visszavételét.

Zoványi Jenő művének nyomdába adását elrendeli.

A Szabó Aladár műve helyébe kiadásra följánlott Kis István-féle monografiát, mint nem eléggé közérdekű művet, a beterjesztett tervezet és a kidolgozott részlet alapján mellőzi.

Ezzel kapcsolatban a választmány felkéri a Társaságnak egyháztörténettel foglalkozó tagjait, hogy a közelebbi közgyűlés alkalmával értekezletet tartván, készítsenek egy több évre terjedő és a magyar prot. egyháztörténet fontosabb ágait felölelő monografia-tervezetet, hogy ennek alapján részint önkénytes ajánlkozás, részint megbízás, részint pályázat útján állittassanak elő a monografiák. Az egyháztörténeti értekezlet összehívásával a titkár bizatik meg.

8. Az „Egyháztörténeti Adattár“ 1903. évi füzetét a szerkesztő elkészítvén,

a munka kinyomatása elrendeltetett.

9. A „Házi Kincstár“ 1903. évi kötetéül elfogadott „Keresztyén női alakok“ az idén nem készülhetvén el, *Csizmadia* Lajos, pápai theologiai tanár följánlja Sheldon: „In his steps“ cz. angol művének fordítását.

Ugyancsak a „Házi Kincstár“ egyik darabjaul *K. Tóth* Kálmán följánlja a maga vallásos beszéyeinek egy kötetét.

A választmány többek hozzászólása után a *Csizmadia* Lajos tanár ajánlatát elfogadja, őt a Sheldon művének átültetésével megbizza és a titkárt fölhatalmazza, hogy gondos revízió után a művet kiadja.

K. Tóth Kálmán beszélykötetének kiadását, mivel a dolgozatok a lapokban immár megjelentek, a választmány mellőzendőnek határozza.

9. A nagyszalontai ref. egyházmegye esperesének indokolt kérésére

a választmány, hogy a társulatba alapító vagy rendes tagokul belépett gyülekezeteknek, az egyházközségi könyvtárak alapítását és gyarapítását előmozdítsa, elhatározza, hogy a régebbi népszerű kiadványokból egy-egy, a Koszorú két utóbbi évfolyamából szintén egy-egy példányt (összesen 20 füzet Koszorút) ajándékba ad.

10. A beregi ref. egyházmegye esperesének indokolt előterjesztésére

a választmány elhatározza, hogy a beregi egyházmegye mindazon gyülekezeteinek, a melyek Társaságunkba 10 koronás pártoló tagul beléptek, a „Protestáns Szemle“ mellé (a mi a 6 koronás pártoló tagok könyvilletménye) évenként még egy kötet „Házi Kincstár“-t és három példány (30 füzet) Koszorút szolgáltat ki.

11. Balogh Elemér, pozsonyi ref. lelkésznek megvételre följánlott egyháztörténeti kép- és kézirat-gyűjteményét,

noha a kiküldött bizottsági tagok a gyűjteményt nagyon értékesnek mondják, a választmány ez idő szerint nem tartja megvásárolhatónak, mert a Társaságnak ily értékes dolgok megőrzésére nincs alkalmas helyisége. Ugyanezen okból a nevezett lelkész amaz ajánlatára sem reflektálhat a választmány, hogy jövőre az ily kép- és kéziratvásárlásokkal őt bizza meg a Társaság.

12. Titkár felolvassa a nagyvárad ev. ref. egyház presbyteriumának Sulyok István, lelkész-esperes és Bary József, főgondnok által beküldött hivatalos levelét, a melyben arra kéri társulatunkat, hogy a folyó évi vándorgyűlését Nagyváradon tartsa.

A választmány a nagyvárad ev. ref. egyház gyülekezete szívélyes meghívását örömmel fogadja és folyó évi vándorgyűlésének helyéül Nagyvárad városát tűzi ki. Az előkészület és a program összeállítására a társulat elnökségét kéri föl.

Ezzel a tárgysorozat kimerítettén

elnök megköszönve a tagok érdeklődését, a választmányi ülést bezárja.

Kelt mint fent.

Hegedűs Sándor,
elnök.

Szöts Farkas,
titkár, jegyző.

Közgyűlés és díszgyűlés jegyzőkönyve.

Felvétetett a M. P. I. Társaságnak 1903. évi szeptember 23. és 24. napjain Nagyváradon, a vármegyeház nagytermében tartott *közgyűléséről* és az ág. h. evang. templomban lefolyt *díszüléséről*, melyeken első nap *Antal* Gábor és *Zsilinszky* M., második nap *Hegedüs* Sándor elnöklete alatt jelen volt a Társaságnak mintegy 250 tagja s ezenkívül nagyszámú érdeklődő közönség. Jegyző Szóts Farkas társulati titkár. Elmaradásukat részint betegséggel, részint hivatali teendőkkel kimentették Gyurácz Ferencz, Kun Bertalan és Kiss Áron püspökök; Darányi Ignác főgondnok; Szilassy Aladár gondnok; Kenessey Béla, Payr Sándor vál. tagok.

1. *Antal* Gábor püspök, választmányi tag bejelenti, hogy *Hegedüs* Sándor világi elnök fontos politikai okokból, Gyurácz Ferencz lelkészi elnök pedig gyöngélgedése miatt a mai közgyűlésen nem jelenhettek meg; felkéri a közgyűlési tagokat, hogy a tanácskozás vezetésére egy lelkészi és egy világi ideiglenes elnököt választszanak.

A közgyűlés Szóts Farkas titkár indítványára felkiáltás útján *Antal* Gábor püspök és *Zsilinszky* Mihály felügyelő urakat ideiglenes elnökökké választja.

2. A megválasztott elnökség helyét elfoglalván, *Antal* Gábor püspök melegen üdvözli a szép számmal megjelent tagokat és az ülést megnyitja.

A közgyűlés elnök indítványára a jegyzőkönyv vezetésére *Szóts* Farkas társulati titkárt, a jegyzés körüli segédkezésre *Székely* József társulati rendes tagot, a jegyzőkönyv hitelesítésére *Petri* Elek és dr. *Hegedüs* István választmányi tagokat kéri fel.

Egyben kedves tudomásul veszi a Magyar Történelmi Társulatnak, Gyurácz Ferencz püspök-elnöknek és Darányi Ignác egyházkerületi főgondnoknak a közgyűléshez intézett üdvözlő iratát, illetve táviratait.

3. Tárgysorozat rendjén *Sulyok* István esperes-lelkész a

nagyváradai ev. ref. egyház nevében, *Materny* Imre lelkész a nagyváradai ág. h. evang. egyház nevében meleg hangon lelkes szavakkal üdvözlik a Társaság közgyűlését (a beszédeket lásd a 20—21-ik lapon).

A zajos tetszéssel fogadott szívélyes üdvözlőtekre a közgyűlés részéről és ennek élénk helyeslése által kísérve Antal Gábor püspök-elnök mond szíves köszönetet (beszéde a 71-dik lapon).

4. Szilassy Aladár helyett, a kinek betegség miatt való elmaradását a közgyűlés mélyen sajnálja, felolvast *Raffay* Sándor pozsonyi theologiai professzor „Az egyéniség jelentőségéről“ czim alatt.

A közgyűlés Antal Gábor elnök indítványára köszönetet szavaz felolvasónak a tartalmas s mindvégig nagy figyelemmel hallgatott dolgozatáért s egyben elhatározza, hogy a felolvasás a társulati Emlékkönyvben, a diszülésen tartandó előadásokkal együtt, kinyomassék.

5. Az igazgató-választmánynak a titkár által előterjesztett jelentéséből

a közgyűlés tudomásul veszi, hogy a nagym. belügyminiszter 1902. évi 137,900. sz. intézvényében a Társaság módosított alapszabályait a szokásos bemutatási záradékkal ellátta, s hogy a társulati elnökség az alapszabályokat kinyomatta.

6. Az alapszabályok 31. §-ában említett vidéki körök szervezése érdekében elnökség a nov. 24-diki választm. ülés megbízásából megkeresést intézett a nagyobb protestáns központon lakó társulati tagokhoz. Debreczen és Pozsony, Miskolcz és Sopron, Kolozsvár és M.-Vásárhely, Hódmezővásárhely és Mezőtur, Pápa és Sárospatak, Kecskemét és Halas, Nagykörs és Kisújszállás, Nagyenyed és Máramarossziget, Rimaszombat és Nagyvárad stb. E helyek közül eddigelé még csak Halas és Sopron szervezték a M. P. I. T. helyi körét. Halason *Bernáth* Lajos főgimnáziumi tanár buzgólkodására ötvennél több új tag lépett be a Társaságba, a szabály szerint szervezkedett kör a téli időszakban már ismeretterjesztő felolvasó és hiterősítő valásos estélyeket rendezett és tevékeny részt vett a társulati kiadványok terjesztésében; a *halasi kör* elnöke Báthory Gábor, titkára *Bernáth* Lajos. Sopronban a *Poszvék* Sándor theol. tanár kezdeményezésére szintén megalakult Társaságunknak a köre; elnöke *Poszvék* Sándor theol. tanár, titkára *Payr* Sándor; munkájukat taggyűjtéssel szintén megkezdették. Megalakult ideiglenesen a *kecskeméti kör* is; de ez a kör, *Marton* Sándor ideigl. titkár jelentése szerint, végleges szervezését akkorra halasztotta, a

a mikor a tagjainak száma legalább 25-re emelkedik. Alakulóban van a *pozsonyi kör* is, a melyről *dr. Masznyik* Endre, theol. tanár, tagtárs tett szóbeli jelentést a választmány folyó évi júniusi gyűlésén. — Társulatunk választmánya mind eme jelentéseket örvendetes tudomásul vette, a halasi és soproni véglegesen szervezkedett két kör elnökeit, Báthory Gábor és Poszvek Sándor tagtársakat elnöki működésük tartama alatt az alapszabályok értelmében a Társaság igazgató-választmányának hivatalos tagjaiul nyilvánította.

Közgyűlés örömmel üdvözli a társulati körök szervezésére irányuló mozgalmat. A főbb prot. központokon lakó tagokat e helyen is bizalommal fölkéri, hogy helyi körök szervezésével a Társaság működését előmozdítani és hatását fokozni sziveskedjenek.

7. A választmány mult évi novemberi ülésének határozatából az elnökség a két evangéliumi egyház esperességeit körlevélben kérte föl arra, hogy a megújított alapszabályok alapján egyesek és gyülekezetek körében társulatunkat ismerettni, kiadványainkat terjesztetni és az új tagok gyűjtése által Társaságunkat erősíteni sziveskedjenek.

Közgyűlés a választmány eljárását helyeslő tudomásul veszi és a Társaság szellemi és anyagi erősítésére irányuló tevékenységet testületek és egyesek szives figyelmébe a maga részéről is melegen ajánlja; a társulati tagokat pedig új tagok gyűjtésére ismételten és bizalommal fölkéri.

8. A Társaság választmánya a nagyszalontai és pesti ev. ref. egyházmegyék megkeresésére, hogy a társulatba való belépési kedvet előmozdítsa, határozatilag kimondotta, hogy az alapító tagul ezután belépő gyülekezeteknek, a mennyiben azok *parokhiális könyvtárakat* szerveztek s ezt esperesileg igazolják, a Társaság tudományos kiadványait egy negyedrésnyi kedvezményes áron, a népies kiadványokból pedig (népies felolvasások, Koszorú-füzetek) egy-egy példányt díjtalanul bocsát rendelkezésükre. A beregi egyházmegye gyülekezeteinek pedig, minthogy ezek mindannyian tíz-tíz koronát fizető pártoló tagjai a Társaságnak, évi könyvilletményét az alapszabály szerint köteles Prot. Szemlén kívül évenként 1—1 kötet Házi Kincstárban és 3—3 példány Koszorú-füzetben (összesen tehát 30 Koszorú-füzetben) szabta meg.

A választmány e határozatait a közgyűlés helybenhagyó tudomásul veszi s az ezekben foglalt tagsági kedvezményekre a Társaság körén még kívül álló gyülekezetek figyelmét különösen fölhívja.

9. A Társaság igazgató - választmánya Raffay Sándor pozsonyi theol. tanár kérésére az általa és társai által szerkesztett „Theologiai Szaklap“ czimű folyóirat segélyére a Társaság pénztári fölöslegéből a folyó 1903. és a jövő 1904. évre az alapszabályok 3. §-a alapján 300—300 koronát szavazott meg.

Közgyűlés a választmány intézkedését helyeslő tudomásul veszi.

10. Az igazgató-választmány a társulati kiadványokat az új alapszabályok 29. §-ának megfelelőleg akként rendezte, hogy az „Egyháztörténeti Adattár“-t, a mely tavaly a „Prot. Szemle“ függelékeként jelent meg, a folyó 1903-dik éven kezdve 12 ives külön füzetben önállóan adja ki, szerkesztésével pedig *Stromp László* pozsonyi theol. tanárt bízta meg.

Közgyűlés a választmány intézkedését tudomásul veszi és *Balogh* Ferencz társulati tagnak azt az indítványát, hogy az idegen nyelvű okmányok magyar fordításban is közöltessenek, érdemleges tárgyalás végett a választmánynak kiadja.

11. A folyó 1903-dik évre az igazgató - választmány a társulati kiadványokat következőleg állapította meg:

a) „*Protestáns Szemle*“ folyóirat 15-dik évfolyam, de az „Egyháztörténeti Adattár“ nélkül.

b) *Tudományos könyvek* sorozatában *Zoványi Jenő*: Egyetemes főgondnok és consistorium a ref. egyházban cz. egyháztörténeti és *Dr. Szabó Aladár*: Jézus élete cz. műve, de ezt utóbbit szerző időközben visszavonta.

c) *Egyháztörténeti adattár*, 12 iven, *Stromp László* szerkesztésében.

d) *Házi Kincstár* sorozatban IV.-ik kötetül *Sheldon*: Az ő nyomdokain *Csizmadia* Lajos pápai theol. tanár fordításában és dr. *Antal Géza* felülvizsgálata mellett. *Kenessey Béla* Keresztyén nőalakok cz. munkája a jövő évre készül el.

e) *Koszorú* sorozatban a 91—100-dik füzet, dr. *Kecske-méthy István* szerkesztésében. Ez utóbbi két sorozat a Károli-alap költségén adandó ki.

Egyben jelenti a titkár, hogy ezek a kiadványok, a Házi Kincstár kivételével, immár mind készen vannak; hogy a *Koszorú* idei tiz füzetének írói díjait *Hegeđüs Sándor* elnök úr 974 korona értékben a sajátjából fedezte; s hogy *Nagy Károly* theol. professzor a *Kálvin* Intitutióinak fordításával szintén elkészült.

Közgyűlés a választmánynak a társulati kiadványokra vonatkozó intézkedését jóváhagyó tudomásul veszi.

A titkár jelentése alapján tudomásul jegyzi, hogy Nagy Károly theol. tanár a Kálvin Intitutiójának magyar fordításával elkészült és a munka részben 1902, részben 1903. évi könyvilletmény fejében a tagoknak nemsokára megküldetik.

Hegedüs Sándor világi elnök úrnak, a Koszorú írói díjainak fedezéseért a közgyűlés elismerését és hálás köszönetét nyilváníja.

12. Titkár előterjeszti az igazgató-választmány jelentését az 1902. évi számadásnak a pénzügyi bizottság által eszközölt megvizsgálásáról. A számadás főbb adatai a nyomtatott kimutatásban (a 106-dik lapon) olvashatók.

A választmány a megejtett vizsgálat alapján a számadást rendben találta. A bevételek és kiadások okmányokkal vannak igazolva. A pénztár kezelése kifogástalan. Az értékpapirosok a Pesti Hazai Első Takarékpénztárnál letétben vannak, a pártfogó és alapító tagok kötvényeit a pénztárnok őrzi. A bevételek és kiadások a költségvetés kereteiben mozognak. Az általános pénztár *jövedelme* 16,330 kor. 5 fill., *kiadása* 14,892 kor. 5 fill., fölöslege 1438 kor. A Károli-alap bevétele 4005 kor. 18 fill., kiadása 4603 kor. 15 fill., tényleges állása 1902. december 31-én 5202 kor. 33 fill. Az 1438 kor. pénztári fölöslegből az alapszabályok 12. § a értelmében 20%-ot az általános tőkealaphoz, 20%-ot pedig a Károli-alaphoz csatoltatott a választmány.

A választmány nagy sajnálattal jegyzi meg, hogy a tagok jelentékeny része hanyagul fizeti a tagsági díjat, s e miatt a tagdíjhátralék 13,638 koronáról 13,692 koronára emelkedett. Egyben jelenti a választmány, hogy a múlt évi közgyűlés határozata értelmében a több évről hátralékos tagokat egyszeri ügyészi intés után perbe fogatta s ennek következtében a jelzett hátralékból közel kétezer korona immár tényleg befolyt, a többi hátralék behajtása pedig folyamatban van.

Közgyűlés a választmány javaslatára elhatározza, hogy

a) Bendl Henrik pénztárnoknak a szokásos fentartás mellett az 1902-dik évre a fölmentvényt megadja;

b) az 1438 kor. pénztári fölösleget megnyugvással tudomásul veszi és a fölösleg 20—20%-ának az alapszabályok által rendelt ezélokra való fordítását jóváhagyólag megerősíti;

c) a hanyagul fizető és fizetni nem akaró tagokkal szemben a törvényes eljárást jóváhagyja és ismételten utasítja a választmányt, hogy jövőre is hasonló szigorral járjon el.

13. A számvizsgálattal kapcsolatban titkár bemutatja pénztárnok jelentését a társulati tagok szaporodásáról.

Közgyűlés örvendetes tudomásul veszi, hogy noha kétszáznál több tag részint kilépett (nehányan a pörlés miatt), részint elhunyt, a tekintélyes számú belépés következtében a tagok száma (1903. szeptember 20-ig) 1542-ről 1662-re szaporodott, tehát a tényleges szaporodás 120. A tagok közt van jelenleg 35 pártfogó, 370 alapító, 582 rendes, 606 pártoló és 50 segítő tag. A taggyűjtés körül legnagyobb sikerrel működött Széll Kálmán nagyszalontai esperesnek, a ki egyházmegyéje minden gyülekezetét alapító taggá tette; Bernáth Lajos halasi főgimn. tanárnak, a ki ötvennél több (nagy részint segítő) tagot gyűjtött és Poszvék Sándor soproni theol. tanárnak szíves köszönetét és elismerését nyilvánítja a közgyűlés.

14. Titkár előterjeszti az igazgató-választmánynak a pénzügyi bizottság javaslata alapján készített költségvetését, a mely a 107-dik lapon olvasható.

A tervezet az eddigi szokás szerint úgy készült, hogy a fedezetrovatba fölvette a választmány a tőkék összes kamatait és a tagoktól várható összes tagdíjakat, de a hátralékokból, adományokból és könyvek eladásából semmit se vett számításba.

A választmány határozati javaslata alapján a költségvetést, 16,349 kor. reménybeli jövedelemmel, 14,913 kor. 31 fill. kiadással és 1435 kor. 69 fill. reménybeli fölsleggel elfogadja és megerősíti a közgyűlés.

Egyben elhatározza, hogy tekintettel a múlt évi közgyűlés határozatára, az elfogadott költségvetés a folyó 1903-dik és a jövő 1904-dik évre szól.

15. Titkár bemutatja a pénzügyi bizottságnak a választmány által fölülvizsgált *vagyonkimutatását*, a mely a 107-dik lapon olvasható.

Közgyűlés a beterjesztett vagyonkimutatásból megnyugvással veszi tudomásul, hogy a Társaság alapítványi tőkéje a múlt évben 3000 koronával szaporodott, s hogy ezzel az alapítványi tőke 108,908 koronára emelkedett; hogy a Károli-alap állása 5202 kor., a Szász Domokos-alapítványé 2398 korona.

16. Titkár előterjeszti a Károli-alap költségén kiadott *Koszorú* és *Házi Kincstár* című népszerű kiadványok 1902. évi forgalmáról Hornyánszky Viktor társulati bizományos által készített következő kimutatást:

1. A *Koszorú*-ból a múlt évben elkelt 33,041 szám, 8508 számmal kevesebb, mint az előző évben. Az eladott példányszámban befoglaltatik az a 16,000 szám is, a melyet öt-öt füzetes könyvecskék alakjában Prot. Családi Könyvtár czimen szoktunk kiadni. Ebből a Családi Könyvtárból a múlt évben ismét 4 kötetet, eddig 12 kötetet hoztunk forgalomba. Az eddigi kilencz év alatt elkelt *Koszorú*-füzetek összes száma 333 ezer példány. Ezekon kívül köteles példányokul szerzőknek, segítő tagoknak stb. ingyen kiszolgáltattunk tavaly 1220 példányt.

A füzetenként eladott *Koszorú*-példányokból a 40% bizományosi díjnak (547 kor. 26 fill.) levonásával befolyt a Társaság Károli-alapjába 814 kor. 83 fill.; a kötött példányokból (Családi Könyvtár) a 40% bizományosi díj (524 kor. 80 fill. és a köteles példányok portójának (6 kor. 83 fill.) levonásával bejött 787 kor. 20 fill., összesen a két czimen 1602 kor. 13 fill. Ezzel szemben a *Koszorú* nyomdászamlája volt 1523 kor. 72 fill. Ezek szerint a *Koszorú*-füzetekből a múlt évben csak 78 kor. 31 fill. tiszta jövedelme volt a Károli-alapnak; de ez is csak úgy, hogy az írói díjakat 861 koronával ismét Hegedűs Sándor társulati elnök úr volt szives a sajátjából fedezni.

2. A *Házi Kincstár* eddigi három kötetéből colportage és könyvadások útján elkelt: a Csendes órák-ból 67, a Mártha és Mária-ból 199, az Áhitat szeretet-ből 693, összesen tehát 959 példány. Az eladott példányokból a bizományos $33\frac{1}{3}\%$ -ának és a köteles példányok portójának levonásával a Károli-alap pénztárába befolyt összesen 1270 kor. Ezzel szemben a *Házi Kincstár* múlt évi nyomdászamlája volt 1741 kor. 66 fill.; a befektetett összeg tehát csak 471 kor. 66 fill. hijával térült vissza. Ám az 1000 kor. írói díj itt sincs számításba véve.

Ezek szerint a két népszerű kiadvány-sorozat együttes bevétele 2872 kor. 3 fill., együttes nyomdai költsége 3265 kor. 38 fill., együttes forgalmi deficitje 393 korona 35 fillér, a mit a két kiadvány írói díjával együtt a Károli-alap fedezett.

Az elszámolással kapcsolatban jelenti a bizományos, hogy a *Koszorú*-füzeteket és a *Házi Kincstár* köteteit a múlt évben 940-en terjesztették a lelkészek, tanárok, tanítók stb. sorából. A *Koszorú* terjesztésében legeredményesebben a budapesti, bükki, hajdúszoboszlói, körmendi, künmadarasi, mezőlaki, rimaszécsi, törökszentmiklósi, pozsonyi, eszenyi, nagykikindai, nagyszaláncai, nagyigmándi, szabadkai, felsőboldogasszony-

falvai és dunaszentgyörgyi ev. református lelkészi hivatalok, továbbá Kecskeméthy István kolozsvári theol. tanár, Kádár Lajos és Székely József hitoktató s.-lelkészek s Horváth Károly mezőtúri református olvasóköri könyvtárnok buzgólkodtak. A Házi Kinestár terjesztésénél a nagykikindai, nagykanizsai, gyönki, pozsonyi és hajduszoboszlói református lelkészi hivatalok és Kovács Sándor pozsonyia. h. evang. theol. tanár érték el a legnagyobb eredményt.

A beterveztett elszámolást tudomásul veszi a közgyűlés.

A Károli-alapot a Társaság tagjainak és általában az egész protestáns közönségnek pártoló figyelmébe és munkás szeretetébe ajánlja.

A kiadványok terjesztése körül buzgólkodó tagoknak és elvtársaknak köszönetét és elismerését nyilvánítja.

A népszerű kiadványok terjesztését, mint társulatunk hitápoló működésének egyik fő-főágát, a társulat tagjainak szives figyelmébe és buzgóságába melegen ajánlja.

17. Titkár előterjeszti, hogy a megújított alapszabályok értelmében a Társaságnak joga van két alelnököt választani és ajánlja, hogy a közgyűlés most töltsse be ezt a két új tisztséget.

A közgyűlés a titkár ajánlatára közfelkiáltással a társulat alelnökeivé *Antal* Gábor dunántúli ref. püspököt és *Zsilinszky* Mihály bányakerületi felügyelőt nagy lelkesedéssel megválasztja.

18. Titkár jelenti, hogy a múlt év folyamán ismét több halottja volt a Társaságnak, s hogy a választmányi tagok sorából is elhunyt Mitrovics Gyula debreczeni volt lelkész, és önkénytes lemondás folytán kilépett dr. Szabó Aladár budapesti theol. tanár.

A közgyűlés dr. Szabó Aladár helyére szintén felkiáltással *dr. Bernát* István fővárosi író, Mitrovics Gyula helyére pedig *Szabolcska* Mihály temesvári lelkészt a választmányba egyhangúlag beválasztja.

19. Tárgysorozat rendjén előterjesztettek a következő indítványok :

a) *Zsigmond* Sándor, h.-bőszörményi esperes-lelkész, választmányi tag a hajdubőszörményi ref. egyháztanács nevében indítványozza, hogy a M. P. I. T. a bécsi békekötés 300-dik évfordulójára, az 1906. évre írassa meg a bécsi béke történetét és egyszersmind azt, hogy a Társaság 1906-ban Hajdubőszörményben tartsa a vándorgyűlését.

b) *Szundy* Károly, hírlapíró, társulati tag indítványozza, hogy a Koszorú-füzetek szerkesztése körül bíráló-bizottság szervezésével szigorúbb kritikát gyakoroljon a választmány, mert pl. a „Hat vágás“ című füzetnek a tartalma ethikai szempontból jogos kifogás alá esik; hogy a 40% bizományosi díj túlságosan magas és hogy a füzeteket a kelendőség fokozása végett a ponyvára is ki kellene vinni.

c) *Nagy* Károly, kolozsvári theol. tanár, rendes tag indítványozza, hogy a Kálvin mostani magyar kiadásának tiszta jövedelméből gyűjtsön a Társaság Kálvin-alapot, a melyből az 1559-diki kiadást is le lehessen fordíttatni.

d) *Deák* Lajos maros-tordamegyei tanfelügyelő indítványozza, hogy keresse meg a Társaság a prot. középiskolák előljáróságát a végből, hogy a tanuló ifjúság figyelme felhívassék a Társaság pártolására.

A közgyűlés mindezeket az indítványokat érdemleges tárgyalás végett kiadja az igazgató-választmánynak.
20. A napirend ezzel kimerítettén,

Antal Gábor id. elnök megköszönve a tagok és a vendégek érdeklődését és köszönetet mondva Bihar-vármegye alispánjának a vármegyeház termék átengedéseért, a közgyűlést berekeszti, s az érdeklődőket a másnapi istentiszteletre és diszülésre meghívja.

21. A szeptember 24-diki diszülést *istentisztelet* előzte meg d. e. 9 órakor az ujjvárosi ref. templomban, a melyet zsúfolásig megtöltöttek a társulati tagok és az érdeklődő közönség. Az alkalmi imádságot *Draskóczy* Lajos eperjesi ág. h. evang. lelkész, a prédikációt *dr. Balthazár* Dezső hajduszoboszlói ev. ref. lelkész tartotta. Az egyházi karéneket az ujjvárosi ref. egyházi énekkar mondotta.

A lélekemelő istentisztelet után a nagyváradi ref. nőegylet által eszközölt templomi gyűjtés 159 kor. 28 fill.-t eredményezett a Társaság Károli-alapjára.

22. A társulat tagjai és az érdeklődő vendégek $\frac{1}{2}$ 11 órakor az ág. h. evangélikusok új templomában tartott *díszülésre* vonultak át, a hol *Hegedüs* Sándor világi elnök pár szívélyes szóval az ülést megnyitotta. Ezután *Ritook* Zsigmond kir. táblai elnök a bihari ref. egyházmegye, *Meskó* László orsz. képviselő a tiszai ág. h. evang. esperesség nevében szívélyes beszédben üdvözölték a Társaságot (a beszédek a 75—77-dik lapokon olvashatók),

a melynek nevében *Hegedüs* Sándor a diszülés tagjainak zajos helyeslése által kísérve válaszolt s egy-

szersmind elmondta (a 22—24-dik lapokon olvasható) hatá-
sos elnöki beszédét.

23. Tárgysorozat rendjén előbb gróf *Tisza István* vál.
tag tartotta meg nagy tetszéssel fogadott szabad előadását a
szocializmusról és egyházzól, azután dr. *Ballagi Géza* választm.
tag olvasta fel „Az 1848. évi XX. t.-cz. a történelem világá-
nál“ cz. kiváló felolvasását s végül dr. *Hegedüs István* vál.
tag adta elő „Szálla alá poklokra“ cz. remek költeményét.

A diszülés nagy tetszéssel fogadta a magvas elő-
adásokat és mindegyik előadót lelkes éljenzéssel jutal-
mazta.

24. A tárgysorozat ezzel kimerítettvén, *Hegedüs Sándor*
elnök megköszönve a tagok és vendégek érdeklődését s az
előadók sikeres fáradozását,

a diszülést d. u. 1 órakor berekesztette.

Kelt Budapesten, 1903 október 1-én.

Hegedüs Sándor,
világi elnök.

Antal Gábor,
alelnök.

Szöts Farkas,
[társ. titkár.

Hitelesítjük:

Hegedüs István,
választmányi tag.

Petri Elek,
választmányi tag.

XII.

A M. P. Irodalmi Társaság 1902. évi számadása.

A) Bevétel.

1. Tagsági díjakból:			
a) Pártfogó tagoktól	1325 K — f.	}	12941 K 57 f.
b) Alapító tagoktól	1971 „ 50 „		
c) Rendes tagoktól	6190 „ — „		
d) Pártoló tagoktól	3392 „ 07 „		
e) Segítő tagoktól	63 „ — „		
2. Értékpapírok kamataiból			2404 K 58 f.
3. Takarékpénztári betétkamatból			272 „ 92 „
4. Könyvekért			692 „ 12 „
5. Adomány			18 „ 86 „
	Összesen		<u>16330 K 05 f.</u>

B) Kiadás.

1. Az 1901. évi hiány fedezésére		538 K 70 f.
2. Protestáns Szemle és Egyháztörténeti Adattár nyomása és írói tiszteletdíjai	7924 „ 66 „	
3. Tiszti díjak (titkár, pénztáros, ellenőr)	2595 „ 17 „	
4. Vegyesek (pénzbeszedő jutaléka, postadíjak, nyomtatványok)	504 „ 71 „	
5. Károli-alapnak kamat	232 „ 01 „	
6. Bibliai Lexicon alapjának kamat	4 „ 50 „	
7. Szász Domokos-alapnak kamat	92 „ 24 „	
	Összesen	<u>11892 K 05 f.</u>
Az 1902. évi monografia költségeire fentartva	3000 „ — „	
	Összesen	<u>14892 K 05 f.</u>
Mutatkozik fölösleg		1438 K — f.

C) Károli-alap számadása.

Állása 1901. december 31-én	5800 K 30 f.	
Bevétele 1902. folyamán	4005 „ 18 „	9805 K 48 f.
Kiadása 1902. folyamán		<u>4603 „ 15 „</u>
Állása 1902. december 31-én		5202 K 33 f.

D) Bibliai Lexicon.

Állása 1901. december 31-én volt	112 K 48 f.	
Bevétele 1902. év folyamán	4 „ 50 „	
Állása 1902. év december 31-én		<u>116 K 98 f.</u>

E) Szász Domokos-alapítvány.

Állása 1901. év december 31-én volt	2306 K 09 f.	
1902. évben bevétele volt	92 „ 24 „	
Állása 1902. év december 31-én		<u>2398 K 33 f.</u>

A M. P. Irodalmi Társaság vagyongkimutatása.

(1902. december 31-iki állapot.)

1. A társaság általános tőkéje (új alapítványokból 3000 K.)	108908 K 33 f.
2. Károli-alap tőkéje	5202 „ 33 „
3. Bibliai Lexicon	116 „ 98 „
4. Szász Domokos-alapítvány	2398 „ 33 „
5. Az 1902. évi monografia költségeire fentartott összeg	3000 „ — „
6. 1902. évi kezelési fölösleg	1438 „ — „
	<u>Összesen</u>
	121063 K 97 f.

Ez a vagyon el van helyezve:

a) Értékpapirokban	50000 K — f.
b) Takarékpénztárban	13042 „ — „
c) Tagok kötvényei	57230 „ — „
d) Készpénzben	791 „ 97 „

121063 K 97 f.

E szerint az általános alapnál szaporodás 3000 K, a Károli-alapnál apadás 597 K 97 f., a Bibliai Lexiconnál szaporodás 4 K 50 f., a Szász Domokos-alapítványnál szaporodás 92 K 24 f.

A. M. P. Irodalmi Társaság költségvetése 1903. és 1904. évekre.

A) Szükséglet.

	1902. évi költségvetés	1902. évi eredmény	1903. és 1904. évi költségvetés
1. Protestáns Szemle és Egyháztört. Adattár nyomása és írói tiszt.-díjai	8000 K — f.	7924 K 66 f.	8500 K — f.
2. Monografia nyomása és írói tiszt.-díjai	3000 „ — „	3000 „ — „	3000 „ — „
3. Tiszti díjak (titkár, pénztárnok, ellenőr)	2595 „ 17 „	2595 „ 17 „	2604 „ 61 „
4. Vegyes kiadások és apróbb nyomtatványok	400 „ — „	504 „ 71 „	500 „ — „
5. Kamatokra (Károli-alap, Szász Domokos-alap, és Bibliai Lexicon)	328 „ 75 „	328 „ 75 „	308 „ 70 „
6. Az 1901. évi hiány fedezése	538 „ 76 „	538 „ 76 „	— „ — „
Összesen	14862 K 68 f.	14892 K 05 f.	14913 K 31 f.

B) Fedezet.

1. Tagdíjakból:			
a) Pártfogó tagoktól 22000 K után 5%	1250 K — f.	1325 K — f.	1100 K — f.
b) Alapító tagoktól 35030 K után 5%	1670 „ — „	1971 „ 50 „	1751 „ 50 „
c) Rendes tagoktól 575 tag után 12 koronával	6660 „ — „	6190 „ — „	6900 „ — „
d) Pártoló tagoktól 548 tag után 6 koronával, 64 tag után 10 koronával	3234 „ — „	3392 „ 07 „	3928 „ — „
e) Segítő tagoktól 21 tag után 3 koronával	— „ — „	63 „ — „	— „ — „
2. Értékpapírok kamataiból	2250 „ — „	2404 „ 58 „	2160 „ — „
3. Takarékpénztári kamatokból	100 „ — „	272 „ 92 „	409 „ 50 „
4. Adományokból	— „ — „	18 „ 86 „	— „ — „
5. Könyvekből	100 „ — „	692 „ 12 „	100 „ — „
Összesen	15264 K — f.	16330 K 05 f.	16349 K — f.
Mutatkozik fölösleg			1435 K 69 f.

Hátralékok kimutatása.

(1902. december 31-iki állapot.)

Pártfogó tagok kamataiban	100 K — f.
Alapító „ „	980 „ — „
Rendes „ tagsági díjaiban	7884 „ — „
Pártoló „ „	4728 „ — „
Összesen	13692 K — f.

	Nyomdai raktárban	Könyvtáras- kedésünk- ben	Összes készlet		Nyomdai raktárban	Könyvtáras- kedésünk- ben	Összes készlet
Koszorú 16. füzet	2941	34	2975	Koszorú 56. füzet	2000	178	2178
" 17. "	3019	125	3144	" 57. "	895	135	1030
" 18. "	2358	765	3123	" 58. "	2095	99	2194
" 19. "	2647	194	2841	" 59. "	883	64	947
" 20. "	3148	168	3316	" 60. "	893	130	1023
" 21. "	86	186	272	" 61. "	597	109	706
" 22. "	90	143	233	" 62. "	292	346	638
" 23. "	107	96	203	" 63. "	493	45	538
" 24. "	192	50	242	" 64. "	694	33	727
" 25. "	160	106	266	" 65. "	687	26	713
" 26. "	626	83	709	" 66. "	394	267	661
" 27. "	774	97	871	" 67. "	196	475	671
" 28. "	403	3	406	" 68. "	955	170	1125
" 29. "	126	173	299	" 69. "	281	331	612
" 30. "	752	68	820	" 70. "	587	92	679
" 31—32. "	1082	106	1188	" 71. "	598	273	871
" 33. "	594	82	676	" 72. "	1398	159	1557
" 34. "	1009	189	1198	" 73. "	1298	304	1602
" 35—37. "	1207	351	1558	" 74. "	1397	133	1530
" 38—40. "	1515	106	1621	" 75. "	1398	243	1641
" 41. "	1357	204	1561	" 76. "	1402	248	1650
" 42. "	742	178	920	" 77. "	1399	278	1677
" 43. "	1445	332	1777	" 78. "	1398	166	1564
" 44. "	1414	100	1514	" 79. "	1297	238	1535
" 45. "	1735	134	1869	" 80. "	1395	249	1644
" 46. "	1538	133	1671	" 81. "	1300	560	1860
" 47. "	1389	117	1506	" 82. "	1596	294	1890
" 48. "	1789	122	1911	" 83. "	1590	286	1876
" 49. "	1328	180	1508	" 84. "	1595	318	1913
" 50. "	1744	145	1892	" 85. "	1590	329	1919
" 51. "	910	157	1067	" 86. "	1611	300	1911
" 52. "	705	313	1018	" 87. "	1563	329	1892
" 53. "	—	18	18	" 88. "	1200	509	1709
" 54. "	2114	60	2174	" 89. "	1307	646	1953
" 55. "	122	206	328	" 90. "	1291	609	1900

B) Prot. Szemle.

1889. év I. 158., II. 158. — 1890. év I. 23., II. 18., III. 102., IV. 49. — 1891. év I. —, II. 29., III. 37., IV. 57. — 1892. év I. 88., II. 88., III. 92. IV. 101. — 1893. év I. 172., II. 197., III. 215., IV. 206. — 1894. év. I. 249., II. 252., III. 270., IV. 278., V. 280., VI. 286., VII. 294., VIII. 301., IX. 305., X. 308. — 1895. év I. 319., II. 304., III. 317., IV. 306., V. 311., VI. 317., VII. 299., VIII. 338., IX. 312., X. 305. — 1896. év I. 140., II. 137., III. 143., IV. 139., V. 159., VI. 150., VII. 160., VIII. 171., IX. 171., X. 172. — 1897. év I. 192., II. 208., III. 207., IV. 206., V. 212., VI. 321., VII. 216., VIII. 230., IX. 202., X. 237. — 1898. év I. 220., II. 220., III. 231., IV. 226., V. 236., VI. 225., VII. 223., VIII. 232., IX. 220., X. 216. — 1899. év I. 41., II. 42., III. 52., IV. 55., V. 56., VI. 79., VII. 102., VIII. 38., IX. 68., X. 97. — 1900. év I. —, II. 4., III. —, IV. 8., V. 31., VI. 27., VII. 8., VIII. 99., IX. 131., X. 135. — 1901. év I. 5., II. 19., III. 6., IV. —, V. —, VI. 13., VII. —, VIII. 55., IX. —, X. 7. — 1902. év I. 21., II. 33., III. 29., IV. 34., V. 40., VI. 94., VII. 41., VIII. 16., IX. 55., X. 91. — 1893. év I. 80., II. 96., III. 128., IV. 91., V. 113., VI. 110.

Budapest, 1903. június 30.

Hornyánszky Viktor.

XIV.

A Társaság tisztikara és választmánya.

- Ügyvivő elnök: *Hegedüs Sándor*, v. b. t. t. (VI., Hunyadi-tér 12.)
 Társelnök: *Gyurácz Ferencz*, dunántúli ág. hitv. ev. püspök. (Pápa.)
 Alelnökök: *Antal Gábor* és *Zsilinszky Mihály*.
 Titkár s szerk. *Szöts Farkas*, theologiai akadémiai tanár. (Kálvin-tér 7.)
 Pénztárnok: *Bendl Henrik*, ág. hitv. ev. pénztárnok (IV. Deák-tér 4.)
 Ügyész: *Dr. Fromm Lajos*, ügyvéd. (IX. Soroksári-utca 5.)

Választmányi tagok a fővárosban.

1. Bachát Dániel	11. Papp Károly
2. Beöthy Zsolt	12. Perlaky Elek
3. Csiky Kálmán	13. Petri Elek
4. Darányi Ignác	14. Prónay Dezső báró
5. Farkas József	15. Szabó Aladár
6. György Endre	16. Szász Károly
7. Hegedüs István	17. Szilassy Aladár
8. Horváth Sándor	18. Sztehló Kornél
9. Kiss Áron	19. Tisza István gróf.
10. Láng Lajos	

Választmányi tagok a vidéken.

1. Ar dai J. Dániel, Zsarnó	21. Poszvék Sándor, Sopron
2. Baksay Sándor, Kun-Szt.-Miklós	22. Payr Sándor, Sopron
3. Ballagi Géza, Sárospatak	23. Radácsy György, Sárospatak
4. Balogh Ferencz, Debreczen	24. Révész Kálmán, Kassa
5. Bartók György, Kolozsvár	25. Sárkány Sámuel, Pilis
6. Bartha Béla, Debreczen	26. Schneller István, Kolozsvár
7. Csengey Gusztáv, Eperjes	27. Simonffy Imre, Debreczen
8. Csiky Lajos, Debreczen	28. Stomp László, Pozsony
9. Duka Tivadar, London	29. Szeremlei S. H.-M.-Vásárhely
10. Fejes István, Sátoralja-Ujhely	30. Széll Kálmán, Nagy-Szalonta
11. Géresi Kálmán, Debreczen	31. Szilády Áron, Halas
12. Kenessey Béla, Kolozsvár	32. Szlávik Mátyás, Eperjes
13. Keeskeméthy István, Kolozsvár	33. Trsztýénszky Ferencz, Pozsony
14. Kiss Áron, Debreczen	34. Tüdös István
15. Koncz József, Marosvásárhely	35. Veres József, Orosháza
16. Kun Bertalan, Miskolcz	36. Wéber Samu, Szepes-Béla
17. Kun Géza gróf, M.-Németi	37. Zelenka Pál, Miskolcz
18. Masznyik Endre, Pozsony	38. Zoványi Jenő, Sárospatak
19. Mitrovics Gyula, Debreczen	39. Zsigmond Sándor, H.-Szoboszló.
20. Német István, Pápa	

XV.

A M. Prot. Irodalmi Társaság alapszabályai.

I. A társaság czíme és székhelye; célja és munkaköre.

1. §. A társaság czíme: „Magyar Protestáns Irodalmi Társaság“. Székhelye: Budapest.

2. §. A M. Pr. Ir. Társaság célja, hogy az evangéliumi protestáns tudományos egyházi és népszerű vallás-erkölcsi irodalmat művelje és terjeszse, s hogy az evangy. protestáns egyházi életet irodalmi úton ápolja és fejlessze.

3. §. E cél elérése végett részint tudományos theologiai, főként egyháztörténeti műveket, részint népszerű vallás-erkölcsi munkákat ad ki és terjeszt; továbbá vándorgyűléseket tart, felolvasásokat rendez, pályadíjakat tűz ki, egyházirodalmi vállalatokat segítéyz és előmozdítja az egyházközségi (parokhiális, ifjúsági és nép-) könyvtárak létrejöttét.

II. A társaság tagjai.

4. §. A társaság tagjai ötfélék, ú. m. *a)* pártfogó, *b)* alapító, *c)* rendes, *d)* pártoló és *e)* segítő tagok.

5. §. *Pártfogó tagok* azok, a kik legalább ezer koronát vagy fizetnek, vagy szabályszerű kötelezvény kiállítására által biztosítanak a társaság számára; a kötelezvényileg biztosított összeg után a kifizetésig 5%-os kamattal fizetendő.

6. §. *Alapító tagok* azok, a kik kétszáz korona alapítványt tesznek a társaság javára; az alapítvány szabályszerű kötelezvény által biztosítandó és utána a tőke befizetéséig 5%-os kamattal fizetendő.

Erkölcsei testületek (egyházkerületek, egyházmegyék, gyülekezetek, iskolák, egyesületek stb.), ha 1000, illetve 200 K.

5%-os kamatjának évenként való állandó fizetésére kötelezik magukat, pártfogó s illetve alapító tagoknak tekintetnek.

7. §. *Rendes tagok* azok, a kik sajátkezű aláírással kötelezik magukat, hogy legalább öt éven át *tizenkét* korona évi díjat fizetnek a társaság pénztárába.

8. §. *Pártoló tagok* azok, a kik három évi kötelezettség mellett évenként *hat* koronát fizetnek a társaságnak.

9. §. *Segítő tagok* azok, a kik három évi kötelezettség mellett évenként *három* koronát fizetnek a társaság pénztárába.

III. A társaság jövedelmi forrásai és vagyona.

10. §. A társaság jövedelmét az alapítványi tőkék kamatai, az évi tagdíjak, az adományok és az esetleges hagyományok képezik.

11. §. Az alapítványok kamatai, a tagdíjak és az adományok a társaság költségeinek fedezésére fordítatnak; de az alapítványok és a hagyományok nem költhetők el.

12. §. Az évi jövedelem fölöslegéből 20% az általános tőkealaphoz, 20% a „Károli-alap“-hoz csatoltatik.

13. §. A társaság tőkevagyonának kezelése egyezség szerint valamely elsőrendű pénzintézetre bízatik.

14. §. A társaság vagyonát képezik az ajándékba kapott és pénzen vett egyháztörténelmi okmányok, műtárgyak és a könyvek is, a melyeknek elhelyezéséről az igazgató-választmány gondoskodik.

IV. A közgyűlés.

15. §. A közgyűlést a pártfogó, alapító és rendes tagok alkotják; továbbá a pártfogó, alapító és rendes tagul jelölt testületek igazolt képviselői és a társaság tisztviselői.

16. §. A közgyűlés, tekintettel a meghívásokra, évenként egyszer, lehetőleg valamely vidéki városban tartatik.

17. §. Határozatok a jelenlevők többsége által nyílt szavazás útján hozatnak. Titkos szavazásnak csak választásoknál vagy tisztán személyes kérdések eldöntésénél van helye.

18. §. A közgyűlés tárgyai:

a) jelentés a társaság évi működéséről;

b) az évi számadások megvizsgálása és a költségvetés megállapítása;

c) minden hat évben a tisztviselők újraválasztása és min-

den három évben a választmány felerészének újból választása és évenként az időközben megüresedett tisztviselői és választmányi tagsági helyek betöltése;

d) indítványok tárgyalása;

e) az alapszabályok módosítása. Ez azonban csak tíz tagnak a megelőző választmányi üléshez írásban beadott indítványára és a választmány hozzájárulása mellett tárgyalható, a mi a meghívón megjelölendő.

A közgyűlés alkalmával felolvasó- és díszgyűlés tartható és mindig isteni tisztelet tartandó.

V. Az igazgató-választmány.

19. §. Az igazgató választmány a tisztviselőkön kívül 20 fővárosi, 40 vidéki tagból és a körök elnökeiből áll.

A választmány az ügyvivő elnöknek vagy helyettesének vezetése alatt a szükséghez képest üléseket tart; igazgatja a társaság ügyeit; meghatározza a tisztviselők tiszteletdíjait; megállapítja s a szükséghez képest megbíráltatja a társaság kiadványait; választja a segédtisztviselőket s ezek között a segédszerkesztőket; gondoskodik a társaság vagyonának lelkiismeretes kezeléséről.

Az igazgató választmány választja az ügyvitel érdekében szükséges bizottságokat is (pl. pénzügyi, bíráló stb. bizottság).

20. §. Határozathozatalra az elnökön kívül legalább tíz tag jelenléte szükséges.

21. §. A választmányi tagoknak fele minden harmadik évben kilép, még pedig az a fele, a melyik a hat évet a választmányban kitöltötte. A kilépők újra megválaszthatók. Az elhunyt választmányi tag helyére a legközelebbi közgyűlésen új tag választandó.

22. §. Választmányi tag lehet a társaság bármely tagja, tekintettel a társaság körül szerzett érdemeire vagy irodalmi tevékenységére.

VI. A társaság tisztviselői.

23. §. A társaság tisztviselői: *a*) egy lelkészi s egy világi elnök; *b*) két alelnök; *c*) titkár; *d*) pénztárnok; *e*) ügyész.

24. §. A két elnök együtt hívja össze a közgyűlést; a többi elnöki teendőt az elnökség tagjai közös megállapodás

szerint magok közt megosztják. Egyik elnök az ügyvivő elnök. Az elnököket akadályoztatásuk esetén az alelnökök helyettesítik.

A társaságot hatóságok és mások irányában az ügyvivő elnök képviseli; ő hívja össze a választmányi üléseket; tisztii állásánál fogva a társelnökkel, az alelnökkel és a választmány-nyal együtt vezeti és igazgatja a társaság ügyeit; felfogadja a titkár meghallgatásával a szolgaszemélyzetet; joga van a társulati pénztárt bármikor megvizsgálni; a fizetéseket a költségvetés keretében utalványozni; sürgős esetekben 400 korona erejéig költségvetés nélkül is utalványozhat, de ezt utólagos jóváhagyás végett a legközelebbi választmányi ülésen bejelenti.

25. §. A *titkár*, ki a társaság pénzerejéhez képest évi tiszteletdíjban és irodai átalányban részesül, a közgyűlésen és a választmányi üléseken előadói tisztelet végez; vezeti a jegyzőkönyveket és a határozatok végrehajtásáról gondoskodik; elkészíti a választmány évi jelentését a társaság működéséről; szerkeszti a kiadványokat; folytatja a levelezéseket; felügyel az irattárra s általában a társaság ügyviteli teendőit végzi.

26. §. A *pénztárnok*, a ki a társaság pénzerejéhez képest szintén tiszteletdíjban részesül, kezeli a kézi pénztárt; felügyel a társaság biztosított jövedelmeinek befolyására és a tagsági díjakat beszedi; a bevételekről és a kiadásokról pontos számadást vezet; a pénztár állásáról és a pénztári kezeléssel a választmányi üléseken jelentést tesz; elkészíti a költségelőirányzat tervezetét és a részletes számadást; kifizeti a költségvetésben megállapított, valamint az ügyvivő elnök által utalványozott összegeket.

A társaság tagjainak névsorát szabályszerű törzskönyvben nyilvántartja.

27. §. Az *ügyész* a társaság jogügyi képviselője.

28. §. Az itt felsorolt tisztviselőket hat évi időtartamra általános szavazattöbbséggel a közgyűlés választja.

VII. A társaság kiadványai.

29. §. A társaság kiadványai:

a) *Időszaki folyóirat* (Protestáns Szemle, a melyben az egyházi és iskolai élet s a theologiai tudományok körébe vágó népszerűsítő dolgozatok jelennek meg).

b) *Tudományos könyvek*, első sorban egyháztörténeti monografiák.

c) *Egyháztörténeti Adattár*, a melyben magyar protestáns egyháztörténeti emlékek (monumenta) közöltetnek.

d) *Vallás-erkölcsi könyvek és füzetek* („Házi Kincstár“, „Koszorú“).

E kiadvány-sorozatokat a szükséghez és a társaság anyagi erejéhez képest szaporíthatja a választmány.

30. §. A pártfogó, alapító és rendes tagok tagsági illetménye a „Protestáns Szemle“, a „Tudományos Könyvek“ és az „Egyháztörténeti Adattár“ című sorozat. A pártoló tagokat a „Protestáns Szemle“ illeti meg. A segítő tagok illetménye a „Vallás-erkölcsi könyvek és füzetek“ című kiadvány-sorozatok („Házi Kincstár“ és „Koszorú“).

VIII. A társaság körei.

31. §. A nagyobb protestáns központokon lakó társulati tagok maguk között s esetleg a környékbeli tagtársak bevonásával körökké szervezkedhetnek.

A körök felolvasások rendezésével, a kiadványok terjesztésével, új tagok és adományok gyűjtésével s a társaság ügyeire vonatkozó javaslatok tételével működnek közre a társaság céljainak elérésében.

Minden egyes kör maga választja a maga tisztviselőit; ügyviteli szabályzatát is maga készíti, de ezt megerősítés végett köteles a társaság választmányának betérjeszteni.

A körök a maguk helyi szükségeinek fedezéséről maguk gondoskodnak; de tagjaik a tagdíjukat közvetlenül a társaság központi pénztáránál fizetik és tagilletményöket közvetlenül a központtól kapják.

A körök kötelesek a maguk tisztviselőit a központi választmányoknak nyilvántartás végett bejelenteni.

Minden kör elnöke működésének tartama alatt hivatalból rendes tagja a társaság választmányának.

A körök a maguk működéséről évenként jelentést tesznek a társaság választmányának.

IX. A társaság pecsétje és feloslása.

32. §. A pecsét, a melynek egyik példánya a titkár, a másik a pénztárnok őrizete alatt áll, a társaság czimének

köriratával ellátva, két egymásba fogódzó kezet, mint az evangéliumi testvéregyházak barátságos szövetkezésének jelképét tünteti föl.

33. §. A társaság feloszlását csak oly közgyűlés határozhatja el, mely egy havi előleges kihirdetés után egyenesen e célból hivatott össze és melyen a jelenlevők kétharmada a feloszlás mellett van.

34. §. Feloszlás esetében a társaság vagyona a tagok között semmi szín alatt föl nem osztható, hanem mind az alap-tőkéje, mind egyéb vagyona a Baldácsy-alapítványi bizottság kezelésére bízatik, mely azt letéteményképpen mindaddig gyümölcsözteti, míg hasonló célú protestáns irodalmi társaság fog keletkezni, mely esetben a jövedelem annak szükségeire fog fordíttatni.

35. §. A társaság feloszlását vagy alapszabályainak módosítását célzó határozatok, foganatosítás előtt, megerősítés végett a m. kir. belügyminiszter elé terjesztendők.

36. §. Ha a társulat a jelen alapszabályokban kitűzött céljától és működési körétől eltérne annyira, hogy működésének folytatása az állam vagy a társulat tagjainak anyagi érdekét veszélyeztetné: működése a kormány által felfüggesztetik s az erre elrendelendő vizsgálat eredményéhez képest a társulat az alapszabályok pontos megtartására feloszlítás terhe alatt utasíttatik, esetleg végleg fel is oszlattatik.

XVI.

A Magyar Prot. Irodalmi Társaság tagjai.*

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1902. év végével
A) Pártfogó tagok.		
(1000 korona alapítvánnyal vagy ennek 5% kamatja biztosításával.)		
	Bányai ág. hitv. ev. egyházkerület, Budapest	
	Békési ág. hitv. ev. egyházmegye, T. b.	
	Budapesti ág. hitv. ev. magyar egyházközség, Budapest	
5	Budapesti ev. ref. egyházközség, Budapest	
	Debreczeni ev. ref. egyházközség, Debreczen	
	Debreczeni ev. ref. egyházmegye, Kaba	
	Dunamelléki ev. ref. egyházkerület, Budapest	
	Dunántúli ág. hitv. ev. egyházkerület, Pápa	
10	Dunántúli ev. ref. egyházkerület, Komárom	
	Erdélyi ev. ref. egyházkerület (2000 kor.-val), Kolozsvár	
	Felső-szabolcsi ev. ref. egyházmegye, N.-Kálló	
	Halasi ev. ref. egyházközség, Halas	100.—
	Heves-n.-kunsági ev. ref. egyházm., Kisujszállás. T. b	
	Hódmező-vásárhelyi ev. ref. egyházközség, T. b.	
15	† Káldi Gyula, volt dunántúli ev. felügyelő, T. b.	
	Magyarhoni ág. hitv. ev. egyetemes egyház, Bpest. T. b.	
	Pesti ev. ref. egyházmegye, Kosd	
	Pozsonyi ág. hitv. egyházközség, Pozsony	
20	Br. Prónay Dezső, egyetemes felügyelő, Bpsten. T. b.	
	† Br. Radák Adám, Mikeszász, T. b.	
	† Szentmártoni Radó Kálmán, Répczelak. T. b.	
	Solti ev. ref. egyházmegye, K.-Sz.-Miklós. T. b.	
	† Szász Domokos, ev. ref. püspök, Kolozsvár. T. b.	
25	Gróf Teleki József, e. m. gondnok, Tetétlen (u. p. Solt)	
	† Tisza Kálmán, főgondnok, Budapest. T. b.	
	† gr. Tisza Lajos, főgondnok, Budapest. T. b.	
	Tiszai ág. hitv. ev. egyházkerület, Miskolcz	
	Tiszáninneni ev. ref. egyházkerület, Miskolcz	
30	Tiszántúli ev. ref. egyházker. (4000 kor.-val), Debreczen	
	Tolnai ev. ref. egyházmegye, Ocsény. T. b.	
	† Br. Vay Miklós, volt konv. elnök. T. b.	
	Br. Vay Béla és neje gr. Teleki Zsófia, Miskolczon. T. b.	
	† Vályi János, tiszántúli ev. ref. főgondnok. T. b.	
35	Veszprémi ev. ref. egyházmegye, Vámos	
	Zelenka Pál ág. h. ev. püspök neje, Miskolcz. T. b.	

* E névsort; a hátralékok kimutatásával egyben, a közgyűlés határozatából teszszük közzé. A T. b. = Tökét befizette. A nevek után kitüntetett összeg az 1902. év végéig való hátralékokat jelenti. Reklamációk a pénztárnokhoz (Bendl Henrik, Budapest, IV., Deák-tér 4. sz.) intézendők. A hátralékok törlesztését sürgősen kérjük, mert a ki ez önkényt vállalt kötelezettségét nem teljesíti, azt a társulati ügyész útján leszünk kénytelenek fizetésre szorítani.

Szerk.

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1902. év végével
B) Alapító tagok.		
(200 korona alapítvánnyal vagy ennek 5% kamatja biztosításával.)		
	Abauji ev. ref. egyházmegye, Kassa	
	Ácsi ev. ref. egyházközség, Ács	
	Ádám Gerzson, nyug. főgymn. igazg., Nagy-Kőrös. T. b.	
	Ágyai ev. ref. egyház, Ágya, u. p. Kisjenő	
5	Ajkay Béla, magánzó, Fis-Falud (u. p. Miháli)	
	† Özv. Ajkay Imréné sz. Pálffy Kamilla, Pápa. T. b.	
	Alsó-baranya-bácsi ev. ref. egyházmegye, Új-Szivác	
	Alsó-borsodi ev. ref. egyházmegye, Miskolcz	
	Alsó-némedi-i ev. ref. egyházközség (népies kiadvá-	
	nyokra)	
10	Alsó-szabolcs-hajdúvidéki ev. ref. egyházmegye, Hajdú-	
	Böszörmény	
	Alsó-zempléni ev. ref. egyházmegye, Semjén (u. p.	
	K.-Rozvány)	
	Anti ev. ref. egyház, Ant, u. p. Kötegyán	
	Antal Géza, ev. ref. főgymn. tanár. Pápa. T. b.	
	Aradi ev. ref. egyház, Arad	
15	† Arany László, földhitelint. volt igazgató, Budapest	
	† Armós Bálint, egyhk. tanácsbíró, Debreczen. T. b.	
	Árpádi ev. ref. egyház, Árpád	
	Bácsi ág. hitv. egyházmegye, Újvidék	
	Baczó Mózes ev. ref. lelk., Szászváros. (Tökéb. 100 K. fiz.)	
20	Baksay Sándor, ev. ref. esperes, Kun-Szt-Miklós. T. b.	
	† Ballagi Mór, volt theol. tanár. T. b.	
	Balmaz-ujvárosi magyar ev. ref. egyházközség, Balmaz-	
	Ujváros. T. b.	
	Balmaz-ujvárosi német ev. ref. egyházközség, Balmaz-	
	Ujváros	
	Dr. Baltik Frigyes, ág. hitv. ev. püsp., B.-Gyarmat. T. b.	
25	Gr. Bánffy György, egyházk. főgondnok, Bonczhida	
	(u. p. Válaszut.) T. b.	
	Bánó József, esp. felügyelő, Osztropatak (u. p. Sáros-	
	Szt-Mihály)	
	Barkassy Géza, min. tanácsos, Budapest. T. b.	
	Barsi ág. hitv. ev. egyházmegye	
	Bartalus János, ev. ref. lelkész, Bukarest	
30	Bedő Albert, orsz. főerdőmester, Budapest. T. b.	
	Békés-bánáti ev. ref. egyházm., Hódmezővásárhely. T. b.	
	Békés-csabai ág. hit. ev. egyházközség, Békés-Csaba .	
	Belényesi ev. ref. egyház, Belényes	
	Belényes-ujlaki ev. ref. egyház, Belényes-Ujlak	
35	Bende Andorné, Miskolcz. (Tökéből 40 K. fiz.)	
	Beöthy Zsolt, egyet. tanár, Budapest	
	Beregi ev. ref. egyházmegye, Munkács	
	Berek-böszörményi ev. ref. egyház, Berek-Böszörmény	

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1902. év végével
40	Bernát Elemér, kir. táblai elnök, Debreczen Dr. Berzsényi Jenő, esp. felügy., Kemenes-Sömjén. T. b. Bierbrunner Gusztáv, ev. lelkész, Ókér Bihari ev. ref. egyházmegye, Nagyvárad Bihar-zsadányi ev. ref. egyház, Bihar-Zsadány Bóné Géza, egyházmegyei gondnok, Budapest. T. b.	30.—
45	Bodola László, gymn. tanár, Csurgó Boros-sebesi ev. ref. egyház, Boros-Sebes † Breznyik János, volt igazg.-tanár, Selmeczbánya. T. b. Budai ev. ref. helyi bizottság, Budapest. T. b. Budapesti ev. ref. főgymn. tanári kar, Budapest	
50	Budapesti ev. ref. theol. önképző-kör, Budapest † Busbak Adám, volt bankigazgató, Losoncz. T. b. Búd-szt-mihályi ev. ref. egyházközség. B.-Szt-Mihály Cseh Ervin, miniszter, volt Budapest. T. b. Csengey Gusztáv, theol. tanár, Eperjes	
55	Csermői ev. ref. egyház, Csermő Csikay Imre ev. ref. lelkész özvegye, Kecskemét. T. b. Csurgói ev. ref. főgymn. könyvtár, Csurgó Czeglédi ev. ref. egyházközség (400 koronával) Czegléd † Czékus István, volt ev. püspök, Rozsnyó	
60	Czucz Lajos, ev. ref. lelkész, Nagy-Tótfalu. T. b. Dániel Gábor, főgondnok, Budapest. T. b. Dávid Gyula, ev. ref. lelkész, Nagy-Harsány. T. b. Debreczeni hittanszaki önképző társulat, Debreczen	20.—
65	Debreczeni ev. ref. egyházmegyei lelkészi kör, Kaba Debreczeni ev. ref. főiskola tanárai, Debreczen. T. b. Gr. Degenfeld József, volt főispán, Debreczen Derecskei ev. ref. egyházközség, Derecske Dévai ev. ref. egyházközség, Déva Dévaványai ev. ref. egyházközség, Dévaványa	
70	Dobosy Lajos, földbirtokos, H.-M.-Vásárhely. T. b. Dókus Ernő, földbirtokos, orsz. képviselő, Budapest Drégelpalánkai ev. ref. egyházmegye, Diós-Jenő Dr. Duka Tivadar, orvos, London, 55. Nevern Square S. W. T. b.	10.—
75	Eperjesi ág. hitv. ev. kerületi kollégium, Eperjes. T. b. Eperjeske ev. ref. egyházközség, u. p. Kis-Várda Erdőgyoroki ev. ref. egyház, Erdőgyorok, u. p. Árpád Erdőhegyi ev. ref. egyház, Erdőhegy, u. p. Kis-Jenő Erdővidéki ev. ref. egyházmegyei papi testület, Baróth Érmelléki ev. ref. egyházmegye, Asszonyvásár	20.—
80	Fabiny Teofil, volt bányaker. felügyelő, Budapest. T. b. Fehérkomáromi ág. hitv. ev. egyházmegye, Veleg Fehérvár-csurgói ev. ref. egyházközség. F.-Csurgó Fekete-gyarmati ev. ref. egyház, Feketegyarmat, u. p. N.-Zerind	
85	Fekete-táthi ev. ref. egyház, Feketetőth. u. p. Talpas Felső-alsó-józsai ev. ref. egyházközség, Józsa Felső-baranyai ev. ref. egyházmegye, Kis-Csány	30.—

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1902. év végével
	Felső-borsódi ev. ref. egyházmegye, Vadna	
	Felső-nógrádi ev. ref. papi értekezet, Szinóbanya. T. b.	
	Felső-szabolcsi ev. ref. papi egyesület, Nyiregyháza	30.—
90	Felső-zempléni ev. ref. egyházmegye, Ladmóc	
	Ferencz József, unit. püspök, Kolozsvár. T. b.	
	Ferenczy Gyula, ev. ref. tanár, Debreczen. T. b.	
	Ferenczy Imre, ev. ref. lelkész, Krassó	
	Fodory Gyula, ev. ref. lelkész, B.-M.-Szt.-Király	
95	Fogarasi ev. ref. egyházközség, Fogaras	
	Forray István, kereskedő, Pozsony. T. b.	
	Földesi ev. ref. egyház, Földes	
	Füzes-gyarmati ev. ref. egyházközség, F.-Gyarmat. T. b.	
	Gáborjáni ev. ref. egyházközség, Gáborján	
100	Galamb Gyula, tanácsbíró, Pécs. T. b.	
	Geduly Elek Ferencz, ev. lelkész, Miskolcz. T. b.	
	† Geduly Lajos, volt ev. püspök. T. b.	
	Gégényi ev. ref. egyházközség, Gégény	
	Géressy Kálmán, tanker. fölgazgató, Debreczen. T. b.	
105	Gesztői ev. ref. egyház, Geszt	
	† Giczey Sámuel, ügyvéd, Budapest. T. b.	
	Gózon Gyula, ev. ref. lelkész, Szt.-Gál	30.—
	Gömöri ev. ref. egyházmegyei könyvtár, Tornallya	
	Gönczy Gábor, ev. ref. lelkész, Kassa. T. b.	
110	Görbédai ev. ref. leányegyházközség, Aranyos-Médgyes	
	Görgényi ev. ref. egyházmegye, Péterlaka. T. b.	
	Gyantái ev. ref. egyház, Gyanta, u. p. Tenke	
	Gyomai ev. ref. egyházközség, Gyoma	
	Gyoroki ev. ref. egyház, Gyorok	
115	György Endre, akadémiai tag, Budapest. T. b.	
	Győri ág. hitv. ev. egyházközség, Győr. T. b.	
	† Győry Elek dr., ügyvéd, Budapest. T. b.	
	Gyulai ev. ref. egyházközség, Gyula	
120	Gyurátz Ferencz, ev. püspök, Pápa	
	† Haán Lajos, volt ev. lelkész, Békés-Csaba. T. b.	
	Hajdú-böszörményi ev. ref. egyházközség, H.-Böszörmény	
	Hajdú-dorogi ev. ref. egyházközség, Hajdú-Dorog	
	Hajdú-nánási ev. ref. egyházközség, H.-Nánás. T. b.	
125	Hajdú-szoboszlói ev. ref. egyházközség, H.-Szoboszló	
	† Hász Sándor, kir. tanácsos, Arad. T. b.	
	Hat szab. kir. városi evang. egyházmegye, Lőcse	
	Haendel Vilmos, ág. hitv. evang. főesperes, Selmeczbánya. T. b.	
	Hegedüs Sándor, v. b. t. tanácsos, Budapest. T. b.	
	Özv. Hegyi Mihályné, sz. Józsa Eufrozina Debreczen, T. b.	
130	Hódmezővásárhelyi ev. ref. főgymn. tanári kar, Hódmező-Vásárhely	
	Hornyánszky V., cs. és kir. udv. könyvnyomdász, Bpest. T. b.	
	Horváth István, palóczy, nagybirtokos, Örkény. T. b.	

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1902. év végével
	Horváth Lajos, főrendiházi tag, Miskolcz. T. b.	
135	Horváth Sándor, ev. lelkész, Budapest. T. b.	
	Hörk József, ev. theol. tanár, Pozsony	
	Ihrányi ev. ref. egyház. Ihrány, u. p. Kótaj	
	Ihász Lajos, földbirtokos, Hathalom	
	Irinyi ev. ref. egyházközség, Iriny	
140	† Ivánka Imre, volt főrendiházi tag. T. b.	
	Jászberényi ev. ref. egyházközség, Jászberény	
	Jósa Károly, ev. ref. lelkész. Ágya	50.—
	† Józsa Zsigmond, n.-enyedi volt theol. tanár. T. b.	
	Br. Kaas Ivor, lapszerkesztő. Budapest	
	Kádár János, ev. ref. lelkész, Abauj-Csécs. (Tökéből 100 korona.)	
145	Karancsy Dániel, ev. ref. lelkész, H.-M.-Vásárhely. T. b.	
	Karczagi ev. ref. egyház., Karczag. T. b.	
	Kármán József, ev. ref. lelkész, Új-Verbász	
	† Gróf Károlyi Tiborné, Budapest. T. b.	
	† Karsay Sándor, ev. püspök, Győr. T. b.	
150	Kassai ev. ref. egyházközség, Kassa	
	Kecskeméti ev. ref. egyházközség, Kecskemét	
	Kecskeméti ev. ref. egyházmegye, Jász-Kisér	
	Keéki ev. ref. egyházközség, Keék, u. p. Demecser .	
	Kelecsényi Zádor, kir. közjegyző, Vukovár. (Tökére fizetett 100 koronát.)	
155	Kemenesaljai ág. hitv. ev. egyházmegye, Vönöczk. T. b.	
	Kenessey Béla. theol. igazg.-tanár, Kolozsvár. T. b.	
	Kézdí ev. ref. egyházmegyei papi ért., Léczfalva. T. b.	
	Gr. Khuen Héderváry Károlyné. Zágráb	
160	Kisperegi ev. ref. egyház. Kispereg	
	Kiss Albert, ev. ref. lelkész, Debreczen. T. b.	
	Dr. Kiss Áron tanárkép. igazgató, Budapest. T. b. . .	
	Kiss Ferencz, ev. ref. lelkész, Püspök-Ladány	
	Kisujszállási ev. ref. egyházközség. Kisujszállás, T. b.	
165	Kolozsvári ev. ref. collegium, Kolozsvár. T. b.	
	Kolozsvári ev. ref. theologiai fakultás, Kolozsvár . .	
	Kolozsvári theologiai fakultás ifjúsági egylete. T. b. .	
	Kolozskolotai ev. ref. egyházmegye, Gyalu	
	Komádi ev. ref. egyház, Komádi	
	Komáromi ev. ref. egyházmegye, Bucs	
170	† Kovács Ferencz kir. tanácsos, H.-M.-Vásárhely. T. b.	
	Özv. Kovács Jánosné szül. Heer Erzsébet, Miskolcz. T. b.	
	Kötegyáni ev. ref. egyház, Kötegyán	
	Kun Bertalan ev. ref. püspök, Miskolcz	
	Kunhegyesi ev. ref. egyházközség, Kunhegyes	
175	Gr. Kuun Géza, kolleg. főgondok, N.-Németi. T. b. . .	
	Küküllői ev. ref. egyházmegye, Dicső-Szent-Márton .	
	Külső-somogyi ev. ref. egyházmegye, Tengőd	
	† Láng Adolf, volt ev. esperes. T. b.	
	Laszkáry Gyula, egyházker. felügyelő, Romhány. T. b.	
180	† László József, volt ev. ref. nyug. esperes, Kocs. T. b.	

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1902. év végével
	Losonczy ág. hitv. ev. egyházk., Losonczy T. b. 682-95 K. Losonczy ev. ref. egyházközség, Losoncz	
	Madarasi ev. ref. egyházközség, N.-Kun-Madaras. T. b. † Madas Károly, földbirtokos, Budapest. T. b.	
185	Magyarosy István, ev. ref. lelkész, Zilah. T. b. Makay Lajos ev. ref. lelkész, Budaeörs	
	Mándy Sándor, földbirtokos, B.-Szent-Lőrincz. T. b. Máramaros-szigeti ev. ref. főgymnasium, M.-Sziget	
190	Máramaros-ugocsai ev. ref. egyházm., Tamásváralja Marosi ev. ref. egyházmegye, Nyárad-Szereda	30.—
	Marosközi unit. belső emberek, Maros-Szt-Király Maros-vásárhelyi ev. ref. collegium, Maros-Vásárhely Maros-vásárhelyi ev. ref. egyházközség. T. b.	
195	Martonfalvi ev. ref. egyházközség, Martonfalva Mayer Endre, ev. theol. tanár, Eperjes	10.—
	Meczner Béla, zempléni egyh. m. gondnok, S.-A.-Ujhely Meczner József, egyházmegyei gondnok, Vizsoly Dr. Meskó László, ev. egyh.-felügyelő, Nyíregyháza	
200	Mészáros János, ev. ref. lelkész, Kecskemét Mezőföldi ev. ref. egyházmegye, Székesfehérvár	
	Mezőgyáni ev. ref. egyház, Mezőgyán, u. p. Geszl Mezősasi ev. ref. egyház, Mezősas, u. p. Furta Mezőtúri ev. ref. egyházközség, Mezőtúr. T. b.	
205	Mezőtúri ev. ref. gymnasium, Mezőtúr. T. b. Miskolczi ág. hitv. ev. egyházközség, Miskolcz. T. b. Mocsáry Lajos, földbirtokos, Andornak, u. p. Maklár	
	Módra Imre, ev. ref. lelkész, Kőröshegy Mokos Gyula, tanár. Budapest. T. b.	80.—
210	Móricz Pál, Berettyó-Ujfalu Nádudvari ev. ref. egyházközség, Nádudvar	
	L. Nagy Árpád, ev. ref. lelkész, Acsád, u. p. Pápa † Nagy Ignác, ev. ref. lelkész, Kölked. T. b. † Nagy István, ev. ref. lelkész, Bisse. T. b.	20.—
215	Nagy Sándor, ev. ref. lelkész, Tisza-Nagyrév. T. b. Nagy Zsigmond, ev. ref. lelkész, Szilágy-Balla	110.—
	Nagy Zsigmond, ev. ref. tanár, Debreczen. T. b. Nagybányai ev. ref. egyházmegye, Szinyér-Váralja Nagybányai ev. ref. egyházmegyei tanító-testület, Krassó	30.—
220	Nagyenyedi Bethlen-főiskola, N.-Enyed Nagyenyedi Bethlen-főiskola ifj. olvasó-egyl., N.-Enyed Nagyenyedi ev. ref. egyházközség, N.-Enyed	
	Nagyharsányi ev. ref. egyház, Nagy-Harsány, u. p. Ugra Nagykállói ev. ref. egyházközség, N.-Kálló Nagy-károlyi ev. ref. egyházmegye, Kántor-Jánosi	
225	Nagy-kőrösi ev. ref. főgymn. tanári kar, N.-Körös. T. b. Nagy-szalontai ev. ref. egyház, Nagy-Szalonta Nagy-szalontai ev. ref. egyházmegye, N.-Szalonta. T. b. Nagyváradi ev. ref. egyházközség, Nagyvárad	
230	Nógrádi ág. hitv. ev. egyházmegye, Losoncz Nyírmadai ev. ref. egyházközség, Nyírmada	10.—

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1902. év végével
	O-budai ev. ref. egyházközség, Ó-Buda. T. b.	
	Okányi ev. ref. egyház, Okány. T. b.	
	Orbai ev. ref. egyházmegye, Szőrcse	30.—
	Orosházai ág. hitv. ev. egyházközség, Orosháza. T. b.	
235	Őcsödi ev. ref. egyházközség, Őcsöd. T. b.	
	Örvényi Ottó, ny. gyógyszerész, Budapest. T. b.	
	Paikoss Endre, ev. ref. lelkész, Felső-Olaszvár. T. b.	
	Pankotai ev. ref. egyház, Pankota	
	Pápai ág. hitv. ev. egyház, Pápa	
240	Pápai ev. ref. egyházközség, Pápa	
	Pápai ev. ref. egyházmegye, B.-M.-Szt-Király	
	Pápai ev. ref. főiskola, Pápa	
	Pápai ev. ref. hittanhallgatók önképző köre, Pápa.	
	Pápai ev. ref. főiskolai ifj. képzőtársulat, Pápán. T. b.	
245	† Papp Gábor, dunántuli volt ev. ref. püspök. T. b.	
	Papszász Lajos, földbirtokos, Pusztá-Tenk. T. b.	
	Ózv. Patay Gyuláné, Szathmári Király Anna, Bpest. T. b.	
	Perlaky Elek, magánzó, Budapest. T. b.	
	Pestmegyei ág. hitv. ev. egyházmegye, Czegléd. T. b.	
250	Pokoly József, ev. ref. theol. tanár, Kolozsvár	
	† Polgár József, volt magánzó, Budapest. T. b.	
	Pozsonyi ág. hitv. ev. lyceum tanári testület, Pozsony	20.—
	Pozsonyi ág. hitv. ev. theol. akad. könyvtára, Pozsony	
	Pozsonyi evang. theológusok otthona	
255	† Purgly Sándor volt egyházmegyei felügyelő, Kőkút	40.—
	Püspök-ladányi ev. ref. egyházközség, Püspök-Ladány	
	Radna-lippai ev. ref. egyház, Radna-Lippa	
	Br. Radvánszky Béla koronaőr, Sajó-Kaza. T. b.	
	† Br. Radvánszky János, volt e. felügyelő, Haivan. T. b.	
260	† Ragályi György, volt egyházm. gondnok, Borsod. T. b.	
	Remetei ev. ref. egyház, Remete, u. p. Belényes	
	† Révész Bálint, volt ev. ref. püspök, Debreczen. T. b.	
	Révész Kálmán ref. esperes, Kassa. (Tőkéből 40 K. bef.)	
265	Rév-komáromi ev. ref. egyházközség, Rév-Komárom	
	Rimaszombati főgymn. tanári kar, Rimaszombat. T. b.	
	Rohodi ev. ref. egyházközség, Rohod	
	Rupprecht Tasziló, egyházm. felügyelő, Város-Hodász	
	Sápi ev. ref. egyházközség, Sáp (Bihar)	
	Sarkadi ev. ref. egyház, Sarkad. T. b.	
270	Sarkadkeresztúri ev. ref. egyház, Sarkadkeresztúr	
	Sárospataki akad. ifj. könyvtár. Sárospatak	
	Sárospataki ev. ref. főiskola, Sárospatak	10.—
	Schneller István, egyetemi tanár, Kolozsvár	
	Schreiner Károly, egyházm. felügyelő, Sopron. T. b.	
275	Selmeczbányai ág. hitv. ev. főgymn. Selmeczbánya	
	Sepsi-i ev. ref. egyházmegye könyvtára, Bikfalva. T. b.	
	Soltész Farkas, ev. ref. lelkész, Tetétlen. T. b.	
	Soltész László, ev. ref. lelkész, Hajdú-Szoboszló. T. b.	
	Somlyódy István, k. járásbíró, Abauj-Sziksó	
280	Sonkolyosi ev. ref. egyház, Sonkolyos, u. p. Belényes	

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1902. év végével
	Soproni alsó ev. egyházmegye, Vadosfa. T. b.	
	Soproni ág. hitv. ev. egyházközség, Sopron. T. b.	
	Soproni ág. hitv. ev. lyceum, Sopron. T. b.	
285	† Stettner Ignác, nyárádi volt ref. lelkész, Pápa. T. b. † Szabó János, volt ev. ref. esperes, H.-M.-Vásárhely. T. b.	
	† Szabó Mihály, volt ügyvéd, H.-M.-Vásárhely. T. b.	
	Szakáli ev. ref. egyház, Szakál, Bihar vm.	
	† Szalay József, volt ev. ref. lelkész, Martos. T. b.	
290	Szalay Károly, ev. ref. főgymn. tanár, Budapest	40.—
	Szász Gerő, ev. ref. lelkész, Kolozsvár	20.—
	Szász Károly, ev. ref. püspök, Budapest. T. b.	
	Szászvárosi ev. ref. egyház, Szászváros	
	Szászvárosi Kún-tanoda, Szászváros	
295	Szatmári ev. ref. egyházmegye, Tunyog	
	Szatmárnémeti ev. ref. főgymnasium	
	† Dr. Szeberényi Gusztáv, volt ev. p., B.-Csaba. T. b.	
	Szegedi ev. ref. egyházközség, Szeged	
	Szeghalmi ev. ref. egyházközség, Szeghalom. T. b.	
	† Székely Károly, volt ev. ref. esperes (özv. Barcsay Janka, Debreczen)	
300	Székely-udvarhelyi ev. ref. collegium, Székely-Üdvar- hely. T. b.	
	Széki ev. ref. egyházmegyei papság, Szék. T. b.	
	Széky Péter, földbirtokos, Tisza-Igar. T. b.	
	Szél Kálmán, ev. ref. esperes, Nagy-Szalonta. T. b.	
305	Szell Ákos, kir. közjegyző, Szeged	
	Szemes László, ev. ref. lelkész, Bors, Szent-János	
	Szentesi ev. ref. egyházközség, Szentes. T. b.	
	Szent-Iványi Árpád, ker. felügyelő, Gömör-Felfalu	
	Szent-Iványi József, ev. egyh. felügyelő, Liptó-Szt-Iván Szentleányfalvai ev. ref. egyház Szentleányfalva, u. p. Arad	
310	Szeremley Sámuel, ev. ref. lelkész, H.-M.-Vásárhely	10.—
	Szigethy Zoltán, ev. ref. lelkész, Huszt	10.—
	Szikszay András, ev. ref. lelkész, Ibrány	
	Szilády Aron, ev. ref. lelkész, Halas. T. b.	
315	† Szilágyi Dezső, egyházker. főgondnok, Budapest. T. b.	
	† Szilágyi József, volt ev. ref. tanár özvegye, Pápa	
	Szilágy-szolnoki ev. ref. egyházmegye, Szilágy-Sómló	10.—
	Szilassy Aladár, közigazg. bíró, Budapest. T. b.	
	Dr. Szlávik Mátvás, ev. collegiumi igazgató, Eperjes	
	Szobonya István, ev. ref. lelkész, Györke. T. b.	
320	Szolnoki ev. ref. egyházközség, Szolnok	10.—
	† Szontagh Miklós, esperességi felügyelő, Uj-Tátrafü- red. T. b.	
	Szontagh Pál, v. b. t. t., Horpács. T. b.	
	Szováti ev. ref. egyházközség, Szováta. T. b.	
	Szóts Farkas, ev. ref. theol. tanár, Budapest. T. b.	
325	Tamásdai ev. ref. egyház, Tamásda, u. p. N.-Zerind	10.—

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1902. év végével
	Tatai ev. ref. egyházmegye, Tata	
	† Tatár János, volt ev. ref. lelkész, Szeghalom. T. b.	
	Tátraaljai ág. hitv. ev. egyházmegye, Nagy-Lomnicz	
	Dr. Tauscher Béla, kir. tanácsos, Pozsony. T. b. . . .	
330	Özv. gr. Teleki Sándorné, Gyömrő. T. b.	
	Tenkei ev. ref. egyház, Tenke	
	Tetétleni ev. ref. egyházközség, Tetétlen	
	Thaly István, kir. műszaki tanácsos, Esztergom. T. b.	
	Thury Etele, ev. ref. theol. tanár, Pápa	
335	Tisza-csegei ev. ref. egyház	10.—
	Tisza-dadai ev. ref. egyházközség, Tisza-Dada	
	Tiszadobi ev. ref. egyházközség, Tiszadob	
	Tiszaeszlári ev. ref. egyházközség, Tiszaeszlár	
	Tiszafüredi ev. ref. egyház, Tiszafüred. (Tökére fize-	
	tett 40 koronát)	
340	Tiszapolgári ev. ref. egyházközség, Tiszapolgár	
	Gr. Tisza István, orsz. képviselő, Budapest. T. b.	
	Tizenhárom szepesvárosi ág. hitv. egyházm., Lőcse .	
	Tornai ev. ref. egyházmegye, Zsarnó. T. b.	
	Török-szt-miklósi ev. ref. egyház. T. b.	
345	Trsztyénszky Ferencz, ev. főesperes, Pozsony	
	Turkevei ev. ref. egyházközség, Turkeve	
	Tüdős István, ev. ref. theol. tanár, Sárospatak	
	Ugrai ev. ref. egyház, Ugra, Bihar vm.	
	Unghi ev. ref. egyházmegye, Ungvár	10.—
350	Vadászi ev. ref. egyház, Vadász Arad vm.	
	Vajai ev. ref. egyházközség, Vaja	
	Vajdahunyad-zarándi ev. ref. egyházmegye, Tordos .	
	Vámospércsi ev. ref. egyházközség, Vámospércs	
	† Várady Károly, volt főrendiházi tag, Budapest. T. b.	
355	Dr. Várady Zsigmond, ügyvéd, N.-Várad. T. b.	
	Varga József, ev. ref. lelkész, Szikszó. T. b.	
	Vasvári Sándor, ev. ref. lelkész, Csepely	
	Vecsey Oláh Miklós, földbirtokos, Tokaj	
360	Vértesaljai ev. ref. egyházm. lelk. kar, Seregélyes. T. b.	
	Vértesaljai ev. ref. egyházm. lelk. kar, Seregényes. T. b.	
	Vetési ev. ref. egyhk., Vetés. (Tökére 140 kor. befizetett)	
	Vizsolyi Ákos, földbirtokos, Alsó-Pél. T. b.	
	† Warga Lajos, volt ev. ref. theol. tanár, Sárospatak.	
	T. b.	
	Gr. Wass Béla, földbirtokos, Szent-Gotthárd. T. b. . . .	
365	Gr. Zay Miklós, esp. felügyelő, Zay-Ugróc	30.—
	Zelenka Pál, ev. püspök, Miskolcz	
	Báró Zeyk József, földbirtokos, Maros-Ujvár.	
	Zólyomi ág. hitv. ev. egyházm., Besztercebánya. T. b.	
	Zsilinszky Mihály, államtitkár, Budapest. T. b. . . .	
370	Dr. Zsiros Lajos, ügyvéd, Nagy-Kikinda. T. b.	

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1902. év végével
C) Rendes tagok.		
(12 kor. tagsági díjjal minden évben.)		
	Adorján Miklós, népiskolai tanító, Csurgó	60.—
	Albert József, ev. lyc. tanár, Pozsony	
	Alsó-nógrádi ev. papi értekezlet, Szirák	12.—
	Ambrus Péter, nyug. ev. ref. főgymn. tanár, Mezőtúr	
5	Andrássy Aurél, vár. főjegyző, Pozsony	24.—
	Andrae Ernő, magánzó, Pozsony	
	Andrássy Kálmán, ev. ref. lelkész, Buj	
	Antal Gábor, ev. ref. püspök, Rév-Komárom	
10	Antal Károly, ev. ref. lelkész, Felső-Görzsöny	
	Antal Lajos, ev. ref. lelkész, Lisznyó, u. p. Bikfalva	
	Antalfy László, ev. ref. lelkész, Alsó-Vadász	24.—
	Ifj. Antalfy László, ev. ref. lelk. Kassa.	24.—
	Arany Béla, közs. jegyző, Sár-Szt-Miklós	24.—
	Dr. Babó Mihály orsz. képviselő, Halas	12.—
15	Bachát Dániel, ág. hitv. ev. esperes, Budapest	
	Bácsy Gyula, ev. ref. lelkész, Méra	36.—
	Balázs Imre, ev. ref. lelkész, Segesvár	
	Bálint Dezső, ev. ref. lelkész	12.—
20	Balkányi ev. ref. egyházközség, Balkány	
	Balla Dezső, ev. ref. h. lelkész, Kup, u. p. Pápa-Kovácsi	12.—
	Balla Endre, ev. ref. lelkész, Csetény	
	Balla Lajos, ev. ref. lelkész, Monor	80.—
	Dr. Ballagi Géza orsz. képviselő, Budapest	
25	Balogh Elemér, ev. ref. lelkész, Pozsony	12.—
	Balogh Ferencz, ev. ref. theol. tanár, Debreczen	
	Balogh György, ev. ref. lelkész. Bicske	
	Bancsó Antal, theol. tanár, Sopron	
	Barabás Sámuel, ev. ref. körlelkész, Magyar-Lápos	168.—
	Baranyay Gyula polg. isk. igazgató, Szeged	12.—
30	Baráth Ferencz, ev. ref. főgymn. tanár, Budapest	
	Bárczay Elemér, földbirtokos, Atány	54.—
	Dr. Bartha Béla, jogakad. tanár, Debreczen	36.—
	Barthalos Móricz, ev. ref. lelkész. B.-Kis-Szöllős	
	Dr. Bartók György, ev. ref. püspök, Kolozsvár	
35	Bátori Gábor tanár, Halas	12.—
	Beck Vilmos anyakönyvvezető, Pozsony	12.—
	Beliczay Béla, magyar egyh. gondnok, Budapest	
	Dr. Belohorszky János, ügyvéd, Ujvidék	
	Benedek Arpád, ev. ref. lelkész, Vajda-Szentiván	12.—
40	Benedek Dénes, ev. ref. lelkész, Makfalva	12.—
	Benedek Károly, ev. ref. lelkész, Alvincz	48.—
	Benedek László, ev. ref. lelkész, Pánd	
	Benedek Pál, ev. ref. lelkész, Küküllő-Széplak	36.—
	Benedek Sándor, közig. bíró, Budapest	

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1902. év végével
45	Benke István, kolleg. tanár, Sepsi-Szt-György	
	Benke István, ev. ref. theol., Sárospatak	48.—
	Benkő Gyula ügyvéd, Bar.-Szt-Lőrincz	24.—
	Benkő István, ev. ref. lelkész, Rákos-Palota	
	Berczeli ev. ref. egyházközség, Berczel	
50	Bereczk Sándor, ev. ref. lelkész, Szeged	
	Berey József, ev. ref. lelkész, Nagy-Ecsed	24.—
	Berghofier Károly, tanár, Gyömrő	
	Dr. Bernát István, szerkesztő, Budapest	
	Bernáth Lajos, ev. ref. főgymn. tanár, Halas	
55	Bertók Béla, ev. ref. lelkész, Zápszony	12.—
	Dr. Biátsy József, tanár, Mezőtúr	
	Biberauer Richárd, ref. lelkész, Budapest	
	Bihar-diószegi ev. ref. egyházközség, B.-Diószeg	36.—
	Bihar-nagy-bajomi ev. ref. egyház., Bihar-N.-Bajom	
60	Bihar-udvari-i ev. ref. egyházközség, Bihar-Udvari	
	Biki Károly, ev. ref. esperes, Szatmár	12.—
	Biró György, ev. ref. lelkész, Héviz	12.—
	Bizony Ákos, országgy. képviselő, Miskolcz	
	Bocsor Lajos, ev. ref. lelkész, Terehegy	
65	Bodolay Miklós, ev. ref. lelkész, Beret	36.—
	Bodon Barna, ev. ref. lelkész, Nagy-Bátor	
	Bodor Domokos, ev. ref. tanár, Sepsi-Szt-György	
	Bodor Géza, ev. ref. lelkész, Al-Csernáton	
	Bodor István, főgymn. igazgató, Rimaszombat	
70	Borbély József, ev. ref. lelkész, Szászfa	
	Boross Kálmán, ev. ref. lelkész, Kamocsa	
	Borsos Endre, ev. ref. főtanító, Soponya	24.—
	Borsos István, gym. tanár, Pápa	84.—
	Borsos Károly, ev. ref. főgymn. tanár, Mezőtúr	12.—
75	Bortnyik György, ág. hitv. ev. lelkész, Kölcse	24.—
	Boytár Sámuel, ev. ref. lelkész, Péder	
	Bőódi ev. ref. egyházközség, Bőód	
	Brádi ev. ref. egyház Brád	24.—
	Breyer Jakab, ág. h. ev. lelkész, Sopron-Medgyes	
80	Brocskó Lajos, árvaházi igazgató, Budapest	
	Budai János, ev. ref. lelkész, Berek-Böszörmény	36.—
	Budapesti ág. hitv. ev. egyházmegye, Budapest	
	Budapesti ág. hitv. ev. főgymn., Budapest	
	Budapesti ág. hitv. ev. hitoktatói testület, Budapest	
85	Budapesti ev. ref. hitoktatói testület, Budapest	12.—
	Budapesti ev. ref. theol. akad. tanári kar, Budapest	
	Chicagói ref. magyar egyház, Chicago	
	Csanádi István, közjegyző, Oszró	36.—
	Csánki Gyula, kir. tanfelügyelő, S.-Szt-György	12.—
90	Dr. Csáthi Szabó István, takp. igazgató, Miskolcz	108.—
	Cseresnyés János, rendőrkapitány, Makó	
	Cseresnyés Jenő, főmérnök, Temesvár	
	Csia Kálmán, ev. ref. lelkész, Etéd	28.—
	Csik Dániel, ev. ref. püspöki titkár, Miskolcz	

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátratéka 1902. év végével
95	Csiky Kálmán, műegyetemi tanár, Budapest	
	Csiky Lajos, ev. ref. theol. tanár, Debreczen	
	Csilléry Lajos, ev. ref. lelkész, Szada	
	Csire István, ev. ref. lelkész, Somony-N.-Bajom	24.—
	Csikó János, ev. lelkész, Kassa	
100	Csomasz Dezső, ev. ref. lelkész, Kádárta	24.—
	Dr. Csurgay Soma, ügyvéd, Temesvár	12.—
	Csűrös István, ev. ref. főg. tanár, Budapest	
	Csűrös József, ev. ref. lelkész, Nagy-Almás	156.—
	Czell Ignác, ev. ref. lelkész, Bölön	72.—
105	Cziáky Endre, ev. ref. lelkész, Felső-Dobsza	
	Czike Lajos, ev. ref. lelkész, Ó-Szőny	36.—
	Palóczy Czinke István, ev. ref. lelkész, Rimaszombat	12.—
	Dalvitz Hugó, kir. főmérnök, Pozsony	
	Darabos Sándor, ev. ref. lelkész, Békés-Szt-András	
110	Darányi Ignác, földmív. miniszter, Budapest	
	Daray Vilmos, földbirtokos, Kis-Kőrös	
	Deák Lajos, kir. tanfelügyelő, Maros-Vásárhely	12.—
	Debreczeni Bertalan, főisk. jog-igazgató, Sárospatak	36.—
	Deési Gyula, ev. ref. esperes, Gyalu	24.—
115	Deési ev. ref. egyházmegye, Doboka	12.—
	Gr. Degenfeld Sándor, földbirtokos, Erdő-Száda	
	Demes Péter, ev. ref. lelkész, Kis-Borosznyó	
	Demeter Bertalan, ev. ref. lelkész, Boldog	24.—
	Demjén Márton, ref. lelkész, Veszprém	12.—
120	Dézi Mihály, ev. ref. lelkész, Csákvár	72.—
	Dicsőfi József, ev. ref. lelkész, Debreczen	
	Dr. Dobrovits Máttyás, főorvos, Pozsony	12.—
	Dóczi Imre, gymn. felügyelő, Debreczen	
125	Dókus Gyula, kir. kamarás, megyei főjegyző, S.-Ujhely	24.—
	Dombrádi ev. ref. egyházközség, Dombrád	
	Dömötör Lajos, ev. ref. lelkész, Bölske	
	Dömötör László, k. jegyző, Szeremle	12.—
	Id. Draskóczy Lajos ág. h. ev. lelkész, Hódmezővá- sárhely	
130	Ebner Gusztáv, ág. h. ev. lelkész, Pozsony	36.—
	Elek Lajos, ev. ref. lelkész, Alsó-Járó	24.—
	Engisch Frigyes, ev. lelkész, Szeghegy	
	Dr. Eöttevényi Nagy Olivér ügyvéd, Pozsony	
	Eösze Zsigmond, ág. hitv. ev. lelkész, Némedi	48.—
135	Eötvös Károly Lajos, kir. tanfelügyelő, Szolnok	144.—
	Ifj. Eötvös Károly, földbirtokos, Duna-Szent-György	
	Eperjesi ág. hitv. ev. l. egyház, Eperjes	
	Eperjesi ág. hitv. ev. theol. önképző kör, Eperjes	
	Eperjesi István, könyvkereskedő, Debreczen	
140	Dr. Erdős József, theol. akad. tanár, Debreczen	
	Eröss Lajos, ev. ref. theol. tanár, Debreczen	
	Fábián Dénes, ev. ref. lelkész, Kispeszt	
	Fábián János, ev. ref. vallástanár, Budapest	12.—

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1902. év végével
145	Fábián Mihály, ev. ref. lelkész, Felső-Ireg	
	Fabiny Gyula, min. tanácsos, Budapest	
	Faragó János, kolleg. tanár. Pápa	
	Farkas Imre, földbirtokos, Halas	
	Farkas József, theol. tanár, Budapest	
150	Farkas Kálmán, ev. ref. vallástanár, Kecskemét	
	Fáy József, földbirtokos, Ecsed	36.—
	Fazekas Sándor, reájkisk. tanár, Debreczen	
	Báró Feilitzsch Arthur, cs. és kir. kamarás, orsz. képvis. Budapest	36.—
	Fejes István, ev. ref. lelkész, Sátoralja-Ujhely	
155	Fekete Gyula, ev. ref. lelkész, Nagy-Kikinda	12.—
	Felső-bányai ev. ref. egyházközség, F.-Bánya	24.—
	Felső-fügedi ev. ref. egyházközség, Felső-Füged	12.—
	Ferenczi Károly, könyvkereskedő, Miskolcz	
	Ferjentsik Miklós, ág. h. ev. egyh. felügyelő, Ózd	
160	Dr. Finkey Ferencz, jogtanár, Sárospatak	12.—
	Dr. Fodor Pál, orvos, Miskolcz	
	Forgács Gyula, ev. ref. theologus, Budapest	
	Forray Béla, kereskedő, Pozsony	
	Földváry László, főszolgabíró, Haraszti	84.—
165	Fráter Barnabás, főszolgabíró, Derecske	24.—
	Dr. Freysinger Lajos, kir. közjegyző, Vác	
	Frühwirth Sámuel, ev. népisk. igazgató, Pozsony	
	Futó Zoltán, ev. ref. lelkész, Szentés	
	Fülep Jónás, ügyvéd, Pozsony	
170	Fülöp József, ev. ref. lelkész, Körmend	
	Fürjesz Jenő, ev. ref. lelkész, Pető-Szinye	
	Galle István, ág. h. ev. lelkész, Harta	
	Gamauf György, tanítókép. igazgató, Eperjes	
	Gáthy Zoltán, zenetanár, Pápa	72.—
175	Garzó Gyula, ev. ref. lelkész, Gyoma	24.—
	Gávai ev. ref. egyházközség, Gáva	
	Gállfy Lajos, kir. albiró, Nagyhalmagy, Arad vm.	
	Gecse Géza, ev. ref. lelkész, Gálas	
	Gencsy Albert, egyházm. gondnok, Kis-Léta	36.—
	Gergely Antal, ev. ref. lelkész, Mezótúr	12.—
180	Gonda Béla, m. o. tanácsos, Budapest	
	Gömöri Péter, ev. ref. lelkész, Selyeb	
	Gönczvidéki ev. ref. lelkészi fiók-kör, Abauj-Komlós	
	Görömbei Péter, ev. ref. lelkész, Nagy-Kálló	
	Gulyás Benő, ev. ref. lelkész, Mező-Csáth	
185	Guthy János, takp.-könyvvezető, Hódmezővásárhely	
	Günther Ernő, gazdatiszt, Tata	24.—
	Günther M. Vilmos, kir. tan., egyh., felügy., Pozsony	
	Gyarmathy Zsigmond, földbirtokos, Bánffy-Hunyad	36.—
	Győri ev. ref. egyház, Győr	
190	Győrffy József, ev. ref. lelkész, Hódmező-Vásárhely	
	Győrffy József, ev. ref. lelkész, Réde	54.—
	Gyulay Pál, főrendiházi tag, Budapest	

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1902. év végével
	Hacker Károly, ügyvéd, Pozsony	
195	Hajdú-böszörményi ev. ref. egyház, H.-Böszörmény	
	Hajdú-hadházi ev. ref. egyházközség, H.-Hadház	
	Dr. Hajnal István, ev. ref. egyh. m. gondnok, Békés	
	Hajts Bálint, ág. h. ev. lelkész, Orosháza	
	Halasi közs. isk. ev. ref. hitoktatók, Halas	
200	Halászi ev. ref. egyház, Halász	
	Halászy József, ev. ref. lelkész, Dorogma	
	Hallgató János, ev. ref. lelkész, F.-Méra	
	Hallei magyar könyvtár (Ungar. Nat. Bibliothek), Halle	24.—
	Hamar István, theol. tanár, Budapest	
	Hamvas József, ev. lyc. tanár, Pozsony	48.—
205	Havadtói Mihály, ev. ref. lelkész, Angyalos	48.—
	Haviár Dániel, ev. egyhm. felügyelő, Szarvas	
	Dr. Haviár Gyula, ev. egyh. felügyelő, Szarvas	
	Havrán Dániel, múzeumi könyvtársegéd, Budapest	
210	Haypál Benő, ev. ref. lelkész, Buda	
	Hazslinszky Kálmán, ev. lyc. tanár, Pozsony	12.—
	Hegedűs Károly, ügyvéd, Budapest	
	Hegyaljai ág. hitv. ev. egyházmegye, Nyiregyháza	24.—
	Hering Lajos, ág. hitv. ev. főesperes, Szend	12.—
215	Hernád-Szent-Andrási ev. ref. egyház, u. p. Forró	36.—
	Hetvényi Lajos, ev. lyc. vallástanár, Sopron	12.—
	Hodossy Lajos, ev. ref. lelkész, Kercsa	
	Hollerung Károly, ág. hitv. ev. főesperes, Modor	
	Hornyánszky Aladár, ág. h. ev. theol. tanár, Pozsony	12.—
220	Dr. Horváth József, ev. ref. theol. tanár, Pápa	72.—
	Dr. Horváth Ödön, jogakad. dékán, Eperjes	
	Horváth Sámuel, ág. hitv. ev. lelkész, Téth	
	Hosszú-pályi-i ev. ref. egyházközség, H.-Pályi	
	Hörccsik Lajos, ev. ref. lelkész, Vilmány	12.—
225	Huszthy Béla, főgondnok, Mező-Keresztes	
	Ibrányi Ferencz, ev. ref. lelkész, Hernád-Büd	
	Iglói ág. hitv. ev. főgymn. tanári kar, Igló	
	Ilosvay Aladár, földb., egyh. gondnok, Nyir-Megyes	108.—
	Illyés János, ev. ref. lelkész, Atány	
230	Dr. Imre József, orvos, H.-M.-Vásárhely	
	Dr. Imre Sándor, főgymn. tanár, Kolozsvár	
	Incze Lajos, ev. ref. lelkész, Szilágy-Somlyó	120.—
	Isaák Ilona, Nagy-Réde	
	Jakab János, ev. ref. lelkész, Bodna-Lenk, u. p. Hidvég	
235	Jakab József, ev. ref. lelkész, S.-Martonos u. p. Gidófalva	
	Jakucs Sándor, ev. ref. lelkész, Szováth	
	Janka Károly, ev. ref. lelkész, Kovács-Vágás	12.—
	Jánó Albert, ev. ref. lelkész, Hátszeg	36.—
	Jausz Vilmos, ev. theol. tanár, Sopron	12.—
240	Jóba József, ev. ref. lelkész, Magyar-Atád	12.—
	Jónás János, keresk. akad. igazgató, Pozsony	
	Józan Sándor, ev. ref. lelkész, Katádfa	
	Józsa Antal, kir. tanfelügyelő, Rimaszombat	48.—

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátrulék 1902. év végével
	Juhász György, ev. ref. lelkész, Ipp	
	Juhász Sándor, ev. ref. lelkész, Szent-Leányfalva	12.—
245	Kabai ev. ref. egyházközség, Kaba	
	Kádár Imre, várm. számvevő, Karczag	36.—
	Kálmán Sándor, ev. ref. lelkész, Hirip	
	Kallos Péter, ref. lelkész, Tisza-Becs	62.—
	Kaposvárvidéki ev. ref. lelkészi kör, Kaposvár	
250	Karczag István, Bécs, (VI., Paulnergasse 8)	
	Kármán Pál, ev. ref. lelkész, Torzsa	
	Karsay Imre, ev. lelkész, Szil-Sárkány	
	Kassai ág. hitv. I-ső egyházközség, Kassa	
255	Kátai Endre, ev. ref. lelkész, Duna-Szt-György	
	Dr. Katona József, megyei főorvos, Miskolcz	
	Dr. Kecskeméthy István, theol. tanár, Kolozsvár	
	Dr. Kelemen Mór, curiai bíró, Budapest	
	Dr. Kéler Zoltán, ügyvéd, Budapest	
260	Kemecsei ev. ref. egyházközség, Kemecse	24.—
	Kenyeresy Árpád, ev. ref. lelkész, Tisza-Lúcz	
	Keresztessy Sámuel, ev. ref. vallástanár, Budapest	
	Kérészy Barna, ev. ref. lelkész, Tisza-Nána	
	Dr. Kern Lajos, kir. közjegyző, B.-Topolya	12.—
265	Késmárki ág. hitv. ev. egyházközség, Késmárk	
	Késmárki ág. hitv. ev. ker. Lyceum, Késmárk	
	Kis-marjai ev. ref. egyházközség, Kis-Marja	
	Id. Kiss Áron, ev. ref. püspök, Debreczen	12.—
	Dr. Kiss Ernő ügyvéd, Tamási	
270	Kiss István, ág. hitv. ev. lelkész, Sámsonháza	84.—
	Kiss József, ev. ref. lelkész, Pápa	12.—
	H. Kiss Kálmán, tan. képző-int. igazg. Nagy Körös	
	Kiss Lajos, ev. ref. lelkész, Garbóc-Bogdány	
	Dr. Kiss Károly ügyvéd, Budapest	
275	Kiss Gyula, ev. ref. lelkész, Málnás, Málnásfürdő	
	Kisújszállási ev. ref. főgymnasium, Kisújszállás	
	Dr. Kollarik József, ügyvéd, Pozsony	
	Kolozsváry Antal, ev. ref. lelkész, Fejérd	
	Komáromi ág. hitv. egyházközség, Komárom	
280	Koncz József, tanár, Maros-Vásárhely	48.—
	Konkoly Thege Imre, földbirtokos, Tagyos	
	Konrád Géza, ev. ref. lelkész, Less	
	Kónya András, ev. ref. lelkész, Hernád-Németi	
	Kónya Dénes, ev. ref. lelkész, Brád	
285	Kóbori János, vallástanár, Maros-Vásárhely	
	Konyári ev. ref. egyházközség, Konyár	
	Koréh Tatay Endre, ev. ref. lelkész, Erzsébetváros	
	Ifj. Kovács Antal, ev. ref. lelkész, Kilyén	
	Kovács Béla, ev. ref. lelkész, Abauj-Szepsi	
290	Kovács István, ev. ref. lelkész, Bakta	48.—
	Kovács János, ügyvéd, Hódmező-Vásárhely	12.—
	Kovács Kálmán, körjegyző, Rába-Hidvég	24.—
	Kovács Lajos, ev. ref. hitoktató, Budapest	24.—

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1902. év végével
	Dr. Kovács Pál, jogakadémiai igazgató, Kecskemét	24.—
295	Kovács Sándor, ev. theol. tanár, Pozsony	
	Kovács Zsigmond, ev. ref. lelkész, Tisza-Igar	
	Kovácsi Miklós István, Cleveland	
	Dr. Kovács Sándor, min. tanácsos, Budapest	
	Kozma Iósef, ev. ref. lelkész, N.-Szelmecz, (u. p. Dobó-Rszta)	6—
300	Könyves Tóth Kálmán, ev. ref. lelkész, Debreczen	
	Könyves Tóth Sámuel, ev. ref. lelkész, Poklostelek (u. p. Micske)	24.—
	Krupecz István, ág. hitv. ev. lelkész, Udvarnok	
	Kubinyi Aladár, kir. törvényszéki elnök, Rimaszombat	120.—
	Kulcsár Károly, ev. egyházker. pénztáros, Miskolcz	
305	Kulifay László, ev. ref. lelkész, Budapest	
	Dr. Kún Béla, jogakad. tanár, Máramarossziget	12.—
	Dr. Kund Frigyes, városi ügyész, Sopron	
	Kutas Bálint, ev. ref. lelkész, Török-Szt-Miklós	12.—
	Kutasi Ferencz, ev. ref. lelkész, Tács	
310	Lajos János, ev. ref. lelkész, Bögöz	24.—
	Lakatos Sámuel, koll. tanár, Maros-Vásárhely	
	Dr. Lakos Béla, főgymn. tanár, Pápa	
	Laky Dániel, ref. főgymn. tanár, Budapest	
	Láng Lajos, keresk. miniszter, Budapest	
315	Lates Jakab, Győr	12.—
	Lator Sándor, orsz. képviselő, Budapest	48.—
	Löhne Vilmos, igazgató, Sopron	
	Lengyel Imre, járásbíró, Hajdó-Szoboszló	24.—
	Lévay József, nyug. alispán, Miskolcz	
320	Lévay Lajos, ev. ref. lelkész, Sár-Keresztúr	
	Libertiny Guszsáv, kir. tanácsos, Galgócz	12.—
	Lichtenstein József, Miskolcz	
	Lipták Bertalan, ev. ref. lelkész, F.-Regmező	
	Liszka Károly, földbirtokos, Pazony, (u. p. Bros)	36.—
325	Lőcsei ág. hitv. ev. egyházközség	
	Madarász Imre, ev. ref. lelkész, Karczag	
	Mády Lajos, ev. ref. lelkész, Ujpest	
	Mahr Pál, kereskedő, Miskolcz	
	Mágosi Mihály, ev. ref. egyh. gondnok, Temesvár	
330	Ifj. Maklár Károly, ref. lelkész, Ládháza	24.—
	Dr. Malatinszky József, ügyvéd, Hajdú-Szoboszló	
	Báró Mannsberg Sándor, ev. felügyelő, Kolozsvár	
	Máramarosszigeti ev. ref. egyházközség, M.-Sziget	
	Margócsy István, ág. hitv. ev. lelkész, Acsa	
	Markusovszky Sámuel, ev. lyc. igazgató, Pozsony	24.—
335	Mártha József, ev. ref. lelkész, Csenger/Bagos	36.—
	Marton Jenő, ev. lyc. tanár, Pozsony	
	Marton Lajos, ev. ref. tanár, Budapest	
	Marton Sándor, ev. ref. tanár, Kecskemét	
340	Maszyk Endre, theol. igazgató-tanár, Pozsony	
	Mátészalkai ev. ref. egyházközség, Mátészalka	

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1902. év végével
	Meczner András, földbirtokos, A.-Bereczk	108.—
	Medgyaszay Gyula Vincze, ev. ref. lelk., Balatonfő-Kajár	
	Mester János, ev. ref. lelkész, Mátisfalva	24.—
	Mészöly Győző, ev. ref. lelkész, Alcsút	
345	Dr. Mezőssy Béla, orszgy. képviselő, Ujfehértó	36.—
	Mihálydi ev. ref. egyházközség, Mihálydi	12.—
	Miklós Géza, ev. ref. lelkész, Falu-Batthyán	
	Mikuleczky István, ügyvéd, Miskolcz	
350	Miskolczi ev. ref. főgymnasium, Miskolcz	
	Dr. Miskolczi Kovács Gábor, ügyvéd, Szerencs	12.—
	Molnár Albert, ev. ref. lelkész, Fóth	
	Molnár Hugó, ev. ref. lelkész, Ujvidék	
	Molnár János tanár, Miskolcz	12.—
	Molnár János, ev. ref. lelkész, Erzsébetfalva	12.—
355	Molnár Lajos, ev. ref. lelkész, Harasztkerék	120.—
	Móré Gábor, ev. ref. lelkész, Ung-Jenke	36.—
	Dr. Móricz Károly, jogakad. tanár, Kecskemét	
	Morvay Ferencz, körjegyző, Vaiszló	
	Murányi János, ev. ref. s.-lelkész, Czegléd	
360	Nádasdy József, Karczag, IX. 2227.	
	Nagy Béla, ref. theologus, Sárospatak	84.—
	Dr. Nagy Dezső, ügyvéd, Budapest	
	Nagybányai ev. ref. egyház, Nagybánya	
365	Nagyhonti ág. hitv. evang. egyházmegye, Selmeczbánya	
	Nagy Ignác, ev. ref. lelkész, Miskolcz	
	Nagy Imre, ev. ref. lelkész, Ugra	
	Nagy István, ev. ref. lelkész, Kémer	
	Dr. Nagy István, főgymn. tanár, Mezőtúr	
	Nagy József, ev. ref. lelkész, Nagy-Szeben	
370	Nagy-károlyi ev. ref. egyházközség, Nagy-Károly	
	Nagy-kőrösi ev. ref. tan. képzőint. könyvtára, N.-Körös	
	Nagy-váradi ev. ref. leánynevelő-intézet, Nagy-Várad	12.—
	Német István, ev. ref. theol. tanár, Pápa	
	Neupor Béla, ev. ref. lelkész, Dereske	24.—
375	Nicka György, néptanító, Sár-Szt-Miklós	36.—
	Novák Lajos, theol. tanár, Sárospatak	
	Nyakas Balázs, ev. ref. lelkész, Búd-Szt-Mihály	36.—
	Báró Nyáry Béláné, földbirtokos, Pozsony	24.—
	Nyírbátori ev. ref. egyház, Nyírbátor	12.—
380	Nyiregyházai ev. ref. egyházközség, Nyiregyháza	
	Nyitrai ev. ref. egyház, Nyitra	
	Orbán József, ev. ref. lelkész, Siklód	36.—
	Ólbey János, ev. ref. lelkész, Nagy-Rozvágy	108.—
	Pálfy Péter, kir. s.-tanfelügyelő, Miskolcz	
385	Pancsovai ev. ref. egyházközség, Pancsova	
	Pap Imre, ev. ref. lelkész, Hódmező-Vásárhely	
	Pap István, ev. ref. lelkész, Új-Sóvé	
	Dr. Pap Tibor, Máramaros-Sziget	
	Papp József, ev. ref. lelkész, Tomor	
390	Papp Károly, ev. ref. lelkész, Budapest	

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1902. év végével
	Papp Károly, ev. ref. lelkész, Tisza-Inoka	
	Páriczy József, ev. ref. lelkész, Czigánd	36.—
	Parragh Béla, ügyvéd, Tamási	132.—
395	Pataky Pál, ev. ref. lelkész, Ung-Tarnóc	
	Patonay Dezső, ev. ref. lelkész, Szent-Márton-Káta	12.—
	Pátróhai ev. ref. egyházközség. Pátróha	24.—
	Payr Sándor, theol. tanár, Sopron	
	Pazonyi ev. ref. egyházközség, Pazony	
	Pecsét Károly, ev. ref. tanító, Sorki-Tótfalu	24.—
400	Perjéssy László, igazgató, Szeged	12.—
	ifj. Péter Károly, ev. ref. lelkész, Alsó-Sófalva	
	Péterfy Sándor, kir. tanácsos, Győr	
	Peti Lőrincz, ev. ref. lelk. Bűrüs (u. p. Gyöngyösmellék)	
	Petri Elek, ef. ref. theol. tanár, Budapest	
405	Petrovics Soma, ág. hit. ev. főesperes, Szentes	
	Dr. Pirkel Kristóf, ügyvéd, Pozsony	36.—
	Plachy Bertalan, kir. tanfelügyelő, Pozsony	36.—
	Podhradszky János, ág. h. ev. lelk. Szenttornya, u. p. Orosháza	
410	Báró Podmaniczky Gézáné, földbirtokos, Kis-Kartal	
	Polgár László, ev. ref. főgondnok, Szeged	
	Dr. Polner Aladár, ügyvéd, Budapest	
	Poszvék Sándor, ev. ref. theol. tanár, Sopron	
	Pozsonyi ev. theol. akadémiái olvasókör, Pozsony	36.—
	Pozsonymegyei ág. hitv. ev. esperesség, Bazin	
415	Puky Gyula, főispán, Debreczen	
	Rácz Gyula, ev. ref. lelkész, Nagy-Kalász	
	Rácz János, ev. ref. lelkész, Kecskemét	
	Rácz Kálmán, ev. ref. tanár, Pápa	
	Ráczkevy Károly, ev. ref. lelkész, Aszaló	
420	Radácsy György, theol. tanár, Sárospatak	
	Radványi István, kir. tanácsos, Miskolcz	12.—
	Raffay Sándor, theol. tanár, Pozsony	
	Ragályi Béla, ev. ref. egyházm. gondnok, Balajt	
425	Dr. Rajner Gyula, ügyvéd, Budapest	
	Rédei Károly, ág. hitv. ev. lelkész, Pusztaföldvár	
	Relle Iván, színigazgató, Pozsony	36.—
	Resiczai ev. ref. egyház	
	Rimaszombati ev. ref. egyházközség	12.—
	Ringbauer Gusztáv, ág. hitv. ev. főesperes, Rajka	
430	Ritook Zsigmond, kir. táblai elnök, Nagy-Várad	
	Róka Lajos, ev. ref. lelkész, Mező-Szt-György	
	Rosta Ferencz, lyceumi tanár, Sopron	72.—
	Ruml József, állomásfőnök, Pozsony	12.—
	Ruszkay Gyula, ev. ref. lelkész, Jánosi	
435	Saguly János, ág. hitv. ev. lelkész, Pityvaros	
	Samu János, ev. ref. főgymn. tanár, Budapest	
	Sándor János, ev. ref. lelkész. Miriszló	
	Sántha Károly, ág. hitv. ev. lelkész, Sár-Szt-Lőrincz	12.—
	Sarkadi N. Imre, ev. ref. lelkész, Tisza-Sas	36.—

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1902. év végével
440	Sárkány Sámuel, evang. püspök, Pilis Sárospataki főiskola „Erdélyi kör“, Sárospatak Sárospataki ev. ref. hittanhallgató egylete, Sárospatak Sarudy Gyula, ág. hitv. ev. lelkész, Sajó-Gömör Dr. Scheffer Oszkár, orvos, Sopron	12.—
445	Seholtz Gyula, ág. h. ev. lelkész, Szarvas Schrecker Lipót, igazgató, Miskolcz Schulpe Alfonz, földbirtokos, Lontó Segesváry József, ev. ref. esperes, Kántor-Jánosi Séra Ferencz, ev. ref. lelkész, Siter	24.—
450	Simon András, ev. ref. lelkész, Tarpa Simon János, ev. ref. lelkész, Borsód-Mező-Keresztes Simonffy Imre, kir. tanácsos, polgármester, Debreczen Simonidesz János, ev. lelkész, Szécsény Sinka Sándor, ev. ref. gymn. igazgató, Debreczen	36.— 36.— 16.—
455	Slubek Gyula, gyáros, Pozsony Soltész Nagy Kálmán, kir. tanácsos, Miskolcz Somlyóvidéki ág. h. ev. lelkészi kör, Veszp., N.-Szöllős Soproni alsó ev. egyházmegyei lelkészi egylet, Vadosfa Soproni ev. lyceumi ifjúsági magyar társaság, Sopron Soproni ev. tanítóképző-intézet tanári kara, Sopron Soproni ev. theol. önképző kör, Sopron Soproni felső ág. hitv. ev. egyházmegye Sörös Béla, ev. ref. s.-lelkész, Budapest Spáth Gyula, földbirtokos, Győr	16.—
465	Stark Lajos, Sopron Stelczér Endre, vár tanácsnok, Pozsony Dr. Stricker Péter, körorvos, Nagy-Tószeg Stromp László, theol. tanár, Pozsony Stromszky Emil, nyomdatulajdonos, Pozsony	12.—
470	Sütő Kálmán, ev. ref. lelkész, Ab-Nádasd Sütő László, tanító, Oszró Szabó András, ev. ref. lelkész, Vatta Szabó Dénes, ev. ref. lelk., Kőröstarcsa Szabó Endre, ev. ref. lelkész, Minaj	12.— 12.— 12.—
475	Dr. Szabó Gyula, kir. tanácsos, Miskolcz Szabó István, ev. ref. rektor, Török-Szt-Miklós Szabó József, ev. ref. lelkész, Nagy-Mihály S. Szabó József, ev. ref. főgymn. tanár, Debreczen Szabó Károly, ev. ref. esperes, Nagy-Kereki	12.— 12.— 36.—
480	Szabó Lajos, ev. ref. lelkész, H.-Hadház Szabolcska Mihály, ev. ref. lelkész, Temesvár Szádeczky Béla, tanár, Kolozsvár Szakács Imre, ev. ref. lelkész, Sár-Egres Ifj. Szakál István, ev. ref. lelkész, Lucska	24.—
485	Szalacsi ev. ref. egyházközség, Szalacs Szalárdi ev. ref. egyház, Szalárd, Bihar vm. Szalay Ferencz, ev. ref. lelkész, Szaporcza Szalóczy Pál, ev. ref. lelkész, Tisza-Valk Szarka Károlyné, Kis-Geresd, (u. p. Nagy-Geresd)	54.—

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1902. év végével
490	Szarvasi ág. hitv. ev. főgymn. tanári kar, Szarvas . Szatmár-németi ev. ref. egyházközség, Szatmár-Németi Szathmáry Sándor, ev. ref. lelkész, Érmihályfalva . . . Ifj. Székely József, ev. ref. vallás tanár, Budapest . . .	24.—
495	Dr. Szelényi Aladár, ügyvéd, Budapest Szentpétery Sámuel, ev. ref. lelkész, Pelsőcz Szép Rezső, ev. lyc. tanár, Pozsony Szerepi ev. ref. egyházközség, Szerep Sziklai Ottó, ügyvéd, Pozsony	12.—
500	Szikszóvidéki ev. ref. papi kör, Szikszó Szilágyi Farkas, ev. ref. lelkész, Nagy-Enyed Sinay István, magánzó, Miskolcz Szolnoki Gerzson, ev. ref. lelkész, Hajdú-Böszörmény Szóts Akos, ev. ref. lelkész, Jedd, (u. p. Maros-Vásárhely)	12.—
505	Szöts Sándor, ev. ref. lelkész, Déva Szehlo Gerő, ág. hitv. ev. lelkész, Besztercebánya . . . Sztehlo Kornél, ügyvéd, Budapest Dr. Szterényi József, min. tanácsos, Budapest Szundy Károly, lapszerkesztő, Hódmezővásárhely . . .	24.—
510	Szunyogh Szabolcs Esztár, Pócsaj Tabajdy József, ev. ref. lelkész, Szentés Takách László, Ganz-gyári tisztviselő, Budapest Takaró Imre, ev. ref. s.-lelkész, Révbér Tamó Gyula, ev. ref. lelkész, Torda-Szent-László	154.— 48.—
515	Tankóczy Gyula, városi tanácsjegyző, Szatmár Tatay Imre, ev. ref. lelkész, Székes-Fehérvár Tatay Lajos, ev. lelkész, B.-Tamási Tatzelt Gyula, ev. tanító, Pozsony Técsi József, ev. ref. lelkész, Szeghalom	36.— 36.— 12.—
520	Tisza-derzsi, ev. ref. egyházközség, Tisza-Derzs Tisza-kürti ev. ref. egyházközség, Tisza-Kürt Tiszalöki ev. ref. egyház, Tiszalök Tiszaroffi ev. ref. egyházközség, Tiszaroff Tokay Lajos, nyomdászv.-társ. igazgató, B.-Gyarmat	24.— 48.—
525	Tokos Jenő, ev. ref. lelkész, Patakfalva Tomka Jenő, ny. földhitelint. ügyész, Taraczköz Tompa Mihály, ág. hitv. ev. lelkész, Kis-Somló, (u. p. Jánosháza) Tordai unit. középiskola, Torda Tóth Béla, ev. ref. lelkész, Hacsany, (u. p. Miskolcz)	36.—
530	Tóth Gábor, ev. ref. lelkész, Szabadszállás Tóth János, ev. ref. lelkész, Karancs Tóth Kálmán, ev. ref. lelkész, Gárdony Tóth Lajos, Szürthe Tóth Lajos, ev. ref. lelkész, Tisza-Dob	24.— 48.— 36.—
535	Tóth Pál, leányneveldei igazgató, Miskolcz Tóth Sándor, ev. ref. lelkész, Feketehegy Tóthfalusy József, ev. ref. lelkész, Maros-Vásárhely . . . Dr. Töpler Kálmán, polgármester, Sopron	12.—

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1902. év végével
540	Török Elek, ny. járásbíró, Halas	
	Török József, ág. hitv. ev. főesperes, Czegléd	
	Törökbecsei ev. ref. egyház, Törökbecse	
545	Turi Kávyol, ev. ref. lelkész, Kapoly	
	Ujágk Károly, ev. lelkész, Szepes-Merény	120.—
	Ujfalussy Béla, felső szab. egyházm. tan.-bíró, Mihálydi	12.—
	Ujj József, ev. ref. lelkész, Felső-Kézsmárk	108.—
	Urházy Lajos, ev. ref. lelkész, Lovasberény	12.—
550	Vaday József, igazgató, Nagyvárád	
	Vajda Ferencz, ev. ref. lelkész, Szász-Lóna	12.—
	Váncsodi ev. ref. egyház, Váncsod	
	Varga Gyula, ág. hitv. ev. lelkész, Vönöczk	
555	Varga Márton, ág. hitv. ev. lelkész, Tokaj	12.—
	Varga Zsigmond, ev. ref. lelkész, Mohács	36.—
	Vargha Károly, ev. ref. lelkész, Megyeres, Komárom m.	
	Vargha László, ev. ref. lelkész, A.-Némedi	
	Vasi felső ág. hitv. ev. egyházmegye, Felső-Lövő	
560	Vas Ádám, ev. ref. tanító, Nyarád (Ung m.)	24.—
	Vay Péter, kir. táblai bíró, Kis-Várda	36.—
	Gróf Vay Tihamér, F.-Vadász (Abauj vm.)	
	Gróf Vay Tihamérné, F.-Vadász (Abauj vm.)	
	Végyvári ev. ref. egyházközség, Végyvár	
565	Vékony József, földműves, Hódmező-Vásárhely	
	Vékony Sándor, ev. ref. gymn. tanár, Mezőtúr	
	Vén Mihály, ev. ref. esperes, Bikfalva	
	Vendvidéki ág. hitv. ev. lelkészi kör, Hódos (Vas m.)	
	Veres József, ág. hitv. ev. főesperes, Orosháza	60.—
570	Veres Károly, ev. ref. lelkész, Papolcz	
	Veres Ede, ev. ref. lelkész, Bucs	48.—
	Veres Tamás, ev. ref. lelkész, Onga	52.—
	Vojtkr Pál, ev. lyceumi tanár, Sopron	
	Wébel Samu, ev. lelkész, Szepes-Béla	24.—
575	Wendler Gusztáv, gyáros, Pozsony	
	Wenk Károly, á. h. ev. lelk. Német-Járfalu (Moson m.)	
	Zágoni ev. ref. egyházközség, Zágon	
	Zajzon János, ev. ref. vallástanáár, N.-Enyed	24.—
	Dr. Zelenka Lajos, törvysz. bíró, Miskolcz	
580	Gr. Zichy Kázmérmé, Ujfalu	
	Zih Sándor, ev. ref. lelkész, Berettyó-Ujfalu	
	Zilahi ev. ref. collegium, Zilah	
	Zilahi Kiss Béla, Budapest, VII., Arena-út 58/a	12.—
	Zitás Bertalan, ev. ref. lelkész, Pthügy	36.—
585	Zoltáni Elek, ev. ref. esperes, Léczfalva	
	Zoványi Jenő, ev. ref. theol. tanár, Sárospatak	
	Zöld József, ev. ref. lelkész, Resicza	
	Zöld Mihály, ev. ref. lelkész, Végyvár	
	Zsigmond Ferencz, ev. ref. lelkész, Ártánd	12.—
Zsigmond Sándor, ev. ref. esperes, H.-Szoboszló		
Zsigó Endre, mérnök, Szalacs		
Zsoldos Benő, törvénytészéki jegyző, Zombor	54.—	

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1902. év végével
D) Pártoló tagok.		
(6 korona tagsági díjjal minden évben.)		
	Abauji ev. ref. tanító-egyesület, Nagy-Szaláncz . . .	
	Ajak ev. ref. egyház, u. p. Kis-Várda . . .	6.—
	Ambrus János, ev. ref. lelk., Bodva-Vendégi, u. p. Hidvég	
5	Anarcs, ev. ref. egyház, Szabolcsm.	
	Antal Lajos, ev. ref. lelkész, Aszár	12.—
	Antos István, földbirtokos, Kolozsvár	
	Apagyi ev. ref. egyház, Szabolcsm.	12.—
	Apostol Bertalan, ev. ref. lelkész, Szirma	
10	Arany Gusztáv, ev. ref. lelkész, Pécel	
	ifj. Arany Károly, jegyző, F.-Iregh	
	Arday Janka Dániel, ev. ref. lelkész, Zsarnó	
	Asztély ev. ref. egyházak. u. p. Beregszász (évi 10 K)	
	Atyai ev. ref. egyházközség, Atya	12.—
	Babos Elek, gyáros, Szeged	
15	Badaló ev. ref. egyház, u. p. Macsola (évi 10 K)	
	Bajkó György, ev. ref. lelkész, Kis-Borosnyó	6.—
	Bákai ev. ref. egyházközség, Báka, u. p. Kis-Várda	
	Baksy István, ev. ref. s. lelk. Miskolcz	12.—
20	Balázs István, ev. ref. lelkész, Türe	84.—
	Balázs József, ev. ref. lelkész, Besztercze	
	Balazsér ev. ref. egyház, u. p. Nagy-Bégány (évi 10 K)	
	Balsai ev. ref. egyház, Balsa	
	Bányay Sándor, főgymn. vallástanárr, H.-M.-Vásárhely	
25	Barabási ev. ref. egyház, Barabás (évi 10 K)	
	Barkaszó ev. ref. egyház, Barkaszó (évi 10 K)	
	Barla Jenő, főgymn. tanár, Kisujszállás	
	Barna Gyula, ev. ref. lelk. Disznós-Horváth	
	Bartalos Dezső, ev. ref. lelkész, Tót-Vázsony	54.—
	Bartek Lajos, főgymn. tanár, Halas	
30	Bartha József, ev. ref. lelkész, Vis	54.—
	Bartha Mihály, ev. ref. lelkész, Sajó-Vámos	18.—
	Barthalos Kálmán, ev. ref. lelk., Dudar	54.—
	Ifj. Bartók György, ref. theologus, Kolozsvár	
	Bátyui ev. ref. egyházközség, Bátor (évi 10 K)	
35	Békefi Antal, író, Szeged	6.—
	Békés-bánfalvi ev. ref. egyházközség, B.-Bánfalva	6.—
	Bélaváry István, ev. ref. lelkész, Csoknya	
	Bencze Zsigmond, ev. ref. tanár, H.-M.-Vásárhely	18.—
	Bendl Henrik, ev. egyet. pénztárnok, Budapest	
40	Bene ev. ref. egyházközség, Nagy-Bégány (évi 10 K)	
	Benki ev. ref. egyház, Benk, u. p. Mándok	
	Benkő Imre, főgymn. tanár, Nagykőrös	6.—
	Benkő Lajos, ev. ref. lelkész, Hajdú-Nánás	
	Benkő Sándor, ref. theologus, Sárospaták	12.—
45	Beregszász ev. ref. egyházközség, Beregszász (évi 10 K)	

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1902. év végével
	Beregszászvérgárdói ev. ref. egyházközség, u. p. Beregszász (évi 10 K)	
	Beregszász Ferencz, ev. ref. lelkész, Meszes	
	Bereg-Rákos ev. ref. egyházk., Bereg-Rákos (évi 10 K)	
50	Bereg-Somi ev. ref. egyházk. Bereg-Som (évi 10 K)	
	Bereg-Surányi ev. ref. egyházk., B.-Surány (évi 10 K)	
	Beregujfalui ev. ref. egyházközség, u. p. Nagyberég (évi 10 K)	
	Berenczi ev. ref. egyház, Berencs	6.—
	Berkeszi ev. ref. egyház, Berkesz	
55	Dr. Berki Antal, ügyvéd, Halas	
	Besenyődi ev. ref. egyház, Besenyőd, u. p. Ó-Fehértó	
	Beszterczei ev. ref. egyház, Besztercz, u. p. Demecser	
	Bezdédi ev. ref. egyházközség, Bezdéd	
	Biber József, ev. ref. lelkész, Esztár	
60	Biberauer Tivadar, máv. felügyelő, Budapest	
	Bicskei ev. ref. egyházközség, Bicske	
	Bihari Ferencz, ref. főgymn. tanár, Miskolcz	6.—
	Bilkei ev. ref. egyházközség, Bilke (évi 10 K)	
	Biró András, ev. ref. lelkész, Daróc	18.—
	Biró János, ev. ref. lelkész, Abaujvár	6.—
65	Bitay Béla, ev. ref. lelkész, Csikszereda	18.—
	Bitay Mihály, ev. ref. lelkész, Udvarfalva	54.—
	Bocsor Lajos, ev. ref. lelkész, Tengőd	
	Bodnár István, ev. ref. lelkész, Sajó-Velezd, u. p. Putnok	
70	Bódog Tamás, ev. ref. lelkész, Émőd	
	Bodolay István, ev. ref. lelkész, Mező-Csáth	
	Bodolay József, ev. ref. lelkész, Kesznyéten	
	Borsos Sándor, ev. ref. lelkész, Kolozs	
	Borzsovai ev. ref. egyházközség, Borzsova (évi 10 K)	
	Bosznay István, kollég. tanár, Bebrecczen	12.—
75	Botos József, ev. ref. lelkész Parasznya	
	Botrágyi ev. ref. egyházközség, Botrágy (évi 10 K)	
	Bögös Lajosné, ev. ref. lelkész neje, Csökmő	
	Búcsu ev. ref. egyházk., u. p. Beregszász (évi 10 K)	
80	Buday József, ref. főgymn. tanár, Miskolcz	12.—
	Buji ev. ref. egyházközség, Buj	
	Bulla Sándor, mérnök, Orosháza	
	Butyka Boldizsár, gymn. tanár, H.-Böszörmény	24.—
	Buza János, ev. ref. főgymn. tanár, Sárospatak	18.—
	Buzi Márton, ref. lelkész, Kövecses	
85	Buzogány Dénes, ev. ref. tanító, Uj-Léta	
	Csabay Pál, ev. ref. lelkész, Alsó-Balog	6.—
	Csák Máté, ev. ref. lelkész. Nagyvárad-Olaszi	12.—
	Csarodai ev. ref. egyház, Csaroda (évi 10 K)	
	Csécsi Miklós, ev. ref. lelkész, Makó	
90	Cseh Pál, ref. s.-lelkész, Miskolcz	
	Csengery Dezső, ügyvéd, Kassa	
	Cserapes-kenézi ev. ref. egyház, Cs.-Kenéz, u. p. Gyüre	
	Cseresnyés Ödön, ev. ref. körlelkész, Balázsfalva	

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1902. év végével
95	Cserhalmi Samu számellenőr, Bpest, I., Országház-u. 41. Csermák Kálmán, ág. hitv. ev. lelkész, Tótkomlós	6.—
	Csery István, postafőnök, Dombóvár	48.—
	Csetfalui ev. ref. egyházközség, Csetfalu (évi 10 K)	
	Csiky József, ev. ref. lelkész, Medgyes	
100	Csizmadia Jenő, ev. ref. lelkész, Bánhorváth	
	Csizmadia Lajos, theol. tanár, Pápa	
	Csomár Béla, ev. ref. s.-lelkész, Ászány (u. p. Csap) Csonka-papi ev. ref. egyházközség, u. p. Mező-Ká- szony (évi 10 K)	
	Csontó Károly, ev. ref. lelkész, Sajó-Ecseg	24.—
105	Dr. Csűrös Ferencz, kollég. tanár, Debreczen	6.—
	Czecz András, ev. ref. lelkész, Átány	18.—
	Czékus László, ág. hitv. ev. lelkész, Abauj-Szántó Czibor József, ev. ref. lelkész, Neszmély	
	Czirbusz Endre, ág. h. ev. tanító, Kondoros	18.—
110	Dakó Lajos, ev. ref. lelkész, Borsod, u. p. Edelény	6.—
	Danyi József, ev. ref. s.-lelkész, Sárospatak	
	Darabos Lajos, ev. ref. kántor, Hódmező-Vásárhely	6.—
	Daróczy ev. ref. egyház., u. p. Beregszász (évi 10 K) Dávid József, ev. ref. lelkész, Hangács	
115	Dédai ev. ref. egyház., u. p. Nagy-Bégány (évi 10 K) Demecseri ev. ref. egyházközség, Demecser	
	Derczeni ev. ref. egyházközség, u. p. Gát (évi 10 K) Dezse Dániel, ev. ref. lelkész, Barabásszeg	4.—
	Dr. Dillnberger Emil, orvos, Budapest	6.—
	Dr. Dirner Gusztáv, Budapest	
120	Dobronoky László, körjegyző, Szilas	72.—
	Dobronyovszky Gyula, ev. lelkész, Alberti-Irsa Özv. Domokos Mihályné, Tisza-Roff	
	Dorogi Lajos, ev. ref. lelkész, Kis-Uj-Szállás	24.—
125	Dózsa Dénes, tanár, Szászváros	
	Dózsa József, ev. ref. lelkész, Tata	6.—
	Döghei ev. ref. egyházközség, Döghe	6.—
	Duka Marcel kir. tanácsos, Szeged	34.—
	Dusza János, ev. ref. lelkész, Hanva, u. p. Bánréve	6.—
130	Éder Elek, kir. közjegyző, Miskolcz	6.—
	Egerházy Lajos, ev. ref. lelkész, Torda	6.—
	Elek József, ev. ref. lelkész, Bábony	6.—
	Encsencsi ev. ref. egyház, Encsencs	6.—
	Érmihályfalvai ev. ref. egyházközség, Ermihályfalva Eröss Lajos, ev. ref. lelkész, Abauj-Szemere	
135	Farkas György, ev. ref. lelkész, Abauj-Szinna	
	Farkas Imre, ev. ref. tanító, Mezőtúr	6.—
	Farkas Károly, ev. ref. lelkész, P.-Keresztúr	6.—
	Fazekas Sándor, magánzó, B.-Sellye	
	Fejér Pál, főiskolai szenior, Nagy-Enyeden	6.—
140	Fekete Sándor, ügyvéd, Hajdú-Szoboszló	6.—
	Félegyházy Antal, koll. tanár, Székely-Udvarhely	
	Felső Láng Lajos, Sár-Szent-Miklós	

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1902. év végével
	Felvinczy Lajos, ev. ref. lelkész, Kis-Igmánd	
	Fényes Endre, kir. járásbíró, Székelyhid	
145	Fényeslitkei ev. ref. egyházközség, F.-Litke	
	Fésős Endre, kir. törvzs. jegyző, Szatmár-Németi	
	Dr. Flórián Károly, jogtanár, Eperjes	
	Fodor Béla, kir. aljárásbíró, Miskolcz	
	Fodor Géza, ev. ref. lelkész, Szádellő (Tornavm.)	6.—
150	Fodor György, ev. ref. lelkész, Perkussa, u. p. Szin.	
	Fornosi ev. ref. egyházközség, u. p. Munkács (évi 10 K)	
	Földes György, ev. ref. lelkész, Zabola	
	Földváry Jenő, ev. ref. lelkész, Daruvár	
155	Földváry László, ev. ref. lelkész, Vác-Hartyán	
	Freitag János, ág. h. ev. lelkész, Csorvás	
	Frenyó Lajos, ev. vallásbíró, Eperjes	
	Dr. Funk Sámuel, rabbi, Pozsony	6.—
	Furtai ev. ref. egyház, Furta	
	Fülöpp József, közs. jegyző, Kondoros	
160	Fürst János, ág. hitv. ev. lelkész, Pozsony	
	Gaál Ferencz, ev. ref. lelkész, Poroszló	24.—
	Gál Lajos, mérnök, Halas	
	Gajdács Pál, ág. h. ev. lelkész, Tóth-Komlós	6.—
	Gárdonyi ev. ref. egyházközség, Gárdony	
165	Gaskó Gyula, gymn. tan., Pancsova	
	Gáti ev. ref. egyházközség, Gát (évi 10 K)	
	Gavallér János, ev. ref. lelkész, Kis-Varsány	12.—
	Gecsei ev. ref. egyházközség, u. p. Macsola (évi 10 K)	
	Gecsey Péter, ev. ref. lelkész, Tarczal	
170	Gedeon András, kereskedő, Miskolcz	6.—
	Gelénes ev. ref. egyházközség, u. p. Barabás (évi 10 K)	
	Gemzse ev. ref. egyház, Gemzse	
	Geréb Márton, gymn. tanár, Kolozsvár	12.—
	Dr. Gergely György, jogakad. tanár, Máramarosziget	6.—
175	Geszterédi ev. ref. egyház, Geszteréd, u. p. Bököny	6.—
	Dr. Gidófalvi István, kir. közjegyző, Kolozsvár	18.—
	Glós Károly, ügyvéd, Miskolcz	
	Gombai ev. ref. egyház, Gomba	12.—
	Gönczi Lajos, ev. ref. tanár, Székely-Udvarhely	
180	Görgey János, Nagy-Ida	
	Gratz Mór, ág. h. ev. lelkész, Kolozsvár	
	Gulács ev. ref. egyház, u. p. M.-Farpa (évi 10 K)	
	Dr. Gulyás István, tanár, Debreczen	18.—
	Gulyás Lajos, ev. ref. lelkész, Kis-Uj-Szállás	
185	Gut ev. ref. egyházközség, u. p. Gát (évi 10 K)	
	Gyarmathy Dezső, polgármester, Székely-Udvarhely	18.—
	Gyarmathy József, ev. ref. theologus, Sárospatak	24.—
	Győrtekei ev. ref. egyházközség, Győrteke	6.—
	Győry József, ev. ref. lelkész, Belényes-Tárkány	
190	Gyulaházai ev. ref. egyházközség, Gyulaháza	
	Gyulaji ev. ref. egyházközség, Gyula	
	Gyürei ev. ref. egyházközség, Gyüre	

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1902. év végével
	Hagymássy Károly, k. közjegyző, Paks	
195	Hajdu János, ág. h. ev. lelkész, Zsegnye	
	Hajsó Gusztáv, ág. h. ev. lelkész, Izsákfalva	24.—
	Halábor ev. ref. egyház., u. p. Mezővári (évi 10 K)	
	Halász Zsigmond, földbirtokos, tanácsbíró, A.-Dabas	24.—
	Halmy Gyula, ref. főgymn. tanár, Miskolcz	12.—
200	Haranglábi ev. ref. egyház., u. p. Nagylónya (évi 10 K)	
	Harsányi István, ev. ref. segédlelkész, Abauj-Szántó	
	Harsányi Sándor, ev. ref. lelkész, Túrkeve	
	Heckel Károly, kir. aljárásbíró, Miskolcz	12.—
	Hegedüs István, egyet. tanár, Budapest	
	Herepey Gergely, ev. ref. lelkész, Kolozsvár	6.—
205	Dr. Hermann Ferencz, ügyvéd, Halás	6.—
	Hete ev. ref. egyház., u. p. M.-Tarpa (évi 10 K)	
	Hetyen ev. ref. egyház., u. p. M.-Kászony (évi 10 K)	
	Hidvégi Benő, kir. tanfelügyelő, Miskolcz	
210	Dr. Hódossy Géza, ügyvéd, Halas	6.—
	Hofmann Károly, főgymn. tanár, Kisujszállítás	
	Horváth Béla, ág. h. ev. lelkész, Kerta	
	Horváth István, ev. ref. lelkész, Büirkös	
	Horváth Sándor, ág. h. ev. lelkész, Veleg	
215	Horváth Sándor, ág. h. ev. s.-lelkész, Pápa	
	Hoznek Lajos, ág. hitv. ev. lelkész, Girált	24.—
	Hubay Bertalan, ev. ref. theologus, Sárospatak	24.—
	Hutka József, ev. ref. esperes, Bánócz	
	Ibronyi ev. ref. egyház, Ibrony, u. p. Apagy	
220	Idrányi Barna, ev. ref. lelkész, Nagy-Szaláncz	6.—
	Imre Lajos, gym. tanár, H.-M.-Vásárhely	
	Isóz Kálmán, múz. hivatalnok, Budapest	
	Izsnýéte ev. ref. egyh., u. p. Szt. abicsó (évi 10 K)	
	Jakab János, ev. ref. lelkész, Szala	
225	Jákói ev. ref. egyház, Jákó, u. p. Nyir-Bakta	
	Jancsó Lajos, ev. ref. lelkész, Maros-Ujvár	12.—
	Jánd ev. ref. egyház., u. p. Vásáros-Namény (évi 10 K)	
	Dr. Jászi Viktor, jogakad. tanár, Debreczen	
	Jávory Nándor, ev. ref. lelkész, Kosd	
230	Jókay Lajos, ev. ref. lelkész, Kis-Ölved	
	Jósvai Dénes, ev. ref. lelkész, Szutor, u. p. Jánosi	
	Juhász László, ev. ref. lelkész, Győrtelek	
	Kádár János, ev. ref. lelkész, Legenye	
	Kádár Lajos, ev. ref. vallástanár, Budapest	
	Kajdanói ev. ref. egyházközség, u. p. Bereg-Rákos	
235	(évi 10 korona)	
	Kálló-semjéni ev. ref. egyház, Kálló-Semjén	
	Kálmán Gyula, ev. ref. lelkész, Ságvár	
	Kálniczky Endre, ev. ref. lelkész, Putnok	
	Kanyári ev. ref. egyházközség, Kanyár	6.—
240	Kapi Béla, ág. h. ev. püsp. titkár, Pápa	
	Kapi Gyula, ev. tanítókép, igazgató, Sopron	
	Kaposy György, ev. ref. lelk., Egerszög, u. p. Jósfaó	

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1902. év végével
	Karácson Béla, főgymn. tanár, Kis-Uj-Szállás	
	Karai Sándor, kolleg. tanár, Debreczen	
	Karika László, közbirtokos, Csep	36.—
245	Karla Bertalan, iparos, Miskolcz	6.—
	Kárpáti Vilmos, vasgyári tisztviselő, Krompach	12.—
	Dr. Kathona László, ügyvéd, Krasznahorka-Váralja	6.—
	Kazai Géza, ev. ref. lelkész, Lak	
250	Kecskeméty Jenő, ev. ref. lelkész, Duna-Almás	
	Kelemen János, ev. ref. lelkész, Ács	
	Kemény Frigyes, kir. táblai bíró, N.-Kikinda	
	Id. Kemény János, ág. hitv. ev. lelkész, Kis-Kőrös	12.—
	Kenessey Dezső, gymn. h. tanár, Budapest	12.—
	Kenessey Kálmán, hajózási főfelügyelő, Budapest	
255	Kerekes János, ev. ref. lelkész, T.-Barczáka	12.—
	Kertész István, ev. ref. lelkész, Bodrog-Halászi	12.—
	Kertész Mózes, ev. ref. lelkész, Csejéd	84.—
	Keviczky László, ág. h. ev. lelkész, Kondoros	
	Kigyóv ev. ref. egyházközség, u. p. Nagybereg (évi 10 K)	
260	Kirchner József, törv. bíró, Pozsony	6.—
	Kiss Béla, ev. ref. lelkész, Vaál	6.—
	Kiss Ernő, ev. ref. tanár, Pápa	
	Kolozsvári Kiss Sándor, földbirtokos, Halas	
265	Kiss József, ev. ref. lelkész, Kákics	12.—
	Dr. Kiss Károly, ügyvéd, N.-Kikinda	72.—
	Kiss Lajos, ref. főgymn. tanár, Miskolcz	
	Kiss Gyula, ev. ref. lelkész, Telkibánya	18.—
	Kiss Mór, községi jegyző, Kocs	
	Kiss-Bégányi ev. ref. egyházközség, u. p. Nagy-Bégány (évi 10 korona)	
270	Kis-Létai ev. ref. egyház, Kis-Léta, u. p. Mária-Pócs	
	Kiss-Lónyai ev. ref. egyházközség, u. p. Nagy-Lónya (évi 10 korona)	
	Kiss Sándor, ev. ref. tanító, Parasznya	12.—
	Kis-Várdai ev. ref. egyház, Kis-Várda	
275	Kisvarsányi ev. ref. egyházközség, Kisvarsány	60.—
	Kocsordi ev. ref. egyházközség, Kocsord	
	Kolbai Arnold tanár, Pozsony	
	Kolbenhayer Soma, ág. hitv. ev. lelkész, Nagy-Kürtös	84.—
	Kolozsvári Mihály, theologus, Debreczen	
280	Kothumbán Ferencz, ev. ref. lelkész, Hidvég	72.—
	Komjáty János, ev. ref. lelkész, Adorjánháza	54.—
	Komorói ev. ref. egyház, Komoró, u. p. Fényes-Litke	
	Koncz Károly, ev. ref. lelk., Zeherje, u. p. Rimaszombat	
	Kapocs-apáti-i ev. ref. egyház, K.-Apáti	6.—
	Kótaj, ev. ref. egyház, Kótaj	
285	Dr. Kovács Gábor, ref. főgymn. igazgató, Miskolcz	
	Kovács Gyula, polgármester, Hajdú-Szoboszló	6.—
	Dr. Kovács Gyula, egyet. tanár, Budapest	
	Dr. Kovács József, főorvos, Szeged	
	Kovács János, ev. ref. lelkész, Takta-Kenéz	60.—

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1902. év végével
290	Kovács Lajos, vm. főügyész, Miskolcz	6.—
	Kovács Károly, ev. ref. lelkész, Tisza-Palkonya	
	Füleki Kovács Mihály, ny. ev. ref. tanító, Debreczen	
	Kovács Ferencz, m. irattárnok, Temesvár	
	Kozma Zsigmond, ev. ref. lelkész, Bihar-N.-Bajom	
295	Kóris Kálmán, v. főpénztáros, Miskolcz	
	Kőszeghy József, ev. ref. lelkész, Kéttornyúlak	18.—
	Kötse István, tanítókép. tanár, Sárospatak	12.—
	Kulcsár Endre, kollég. tanár, Debreczen	6.—
	Kún József, ev. ref. hittanhallgató, Sárospatak	6.—
300	Kupai Dénes, ev. ref. lelkész, F.-Vály	
	Kusztos Gyula, ev. ref. lelkész, Ördögkút	72.—
	Id. Kutasi Ferencz, ev. ref. lelkész, Tárca (Fejér m.)	
	Kübeicher Albert, ág. hitv. ev. lelkész, Duránd	18.—
	Lamperth Gyula, ev. ref. lelkész, Juth	6.—
305	Lányi Lajos, ev. ref. lelkész, Kocsord	60.—
	Lányi Lajos, főgymn. tanár, Mezőtúr	18.—
	Laskodi ev. ref. egyházközség, Laskod	
	László János, ev. ref. lelkész. Lábaltan	
	Laucsek Jónás, ág. hitv. ev. esperes, Vadosfa	
310	Dr. Lehoczy Béla, ügyvéd, Miskolcz	12.—
	Lénárth József, ev. ref. lelkész, Magyaró	
	Lénárth Lajos, ev. ref. lelkész, Kis-Ujfalu	24.—
	Lenz Géza, ev. ref. lelkész, Tépe, u. p. Derecske	
	Lengyel József, ev. ref. s.-lelk., Barcza (Abauj-Torna)	
315	Dr. Lengyel Lajos, orvos, Budapest	
	Lichtenstein László, kereskedő, Miskolcz	
	Linczenyi Lajos, ág. h. ev. lelkész, Király-Lehota	12.—
	Lórántházi ev. ref. egyház, Lórántháza	
	Losonczy Farkas Gusztáv, ny. árvaszéki elnök, Miskolcz	
320	Lovász Dezső, bizt. felügyelő, Kassa	6.—
	Lőrincz Gyula, ev. ref. lelkész, Kis-Bacson	18.—
	Lövői ev. ref. egyház, Lövé, u. p. Pap	
	Lukácsi Imre, ev. ref. lelkész, Baranya-Viszló	
325	Macsolai ev. ref. egyházközség, Macsola (évi 10 K)	
	Madaras János, ev. ref. lelkész, Szövérd	12.—
	Magay Lajos, kir. törv. vizsg. bíró, Szeged	
	Majtisi ev. ref. egyház, Majtis	12.—
	Makkos-jánosi, ev. ref. egyházközség, Nagy-Bégány (évi 10 korona)	
	Maklár Pap Miklós, főisk. tanár, Sárospatak	
330	Maklár Károly, ref. lelkész, Sajó-Keresztúr	12.—
	Mándi ev. ref. egyházközség, Mánd	12.—
	Mándoki ev. ref. egyházközség	6.—
	Marikovszky Menyhért, igazgató, Máramaros-Sziget	
	Márokpapi ev. ref. egyházközség, Bereg-Surány (évi 10 korona)	
335	Marton Gyula, Mihálydi	18.—
	Dr. Márton Lajos, múz. hivatalnok, Budapest	
	Máté Balázs, ev. ref. lelkész, Kis-Tótfalu	24.—

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1902. év végével
	Mátyus, ev. ref. egyházközség, u. p. Nagy-Lónya (évi 10 korona)	
340	Dr. Mazon Elemér, ügyvéd, Szarvas	18.—
	Melkó István, ev. ref. theologus, Sárospatak	6.—
	Mendöl Lajos, ág. hitv. ev. lelkész, Nagyszénás	
	Menyhárd Elek, ev. ref. lelkész, Szász-Bréte	
	Mészáros János, ev. ref. lelkész, B.-Irányi, u. p. Baranya-Sellye	6.—
	Mészáros Károly, ev. ref. lelkész, Mócsa	60.—
345	Mészöly István, földbirtokos, Halas	
	Meyeringh Károly, ev. ref. lelkész, Budapest	12.—
	Mezey János, ev. ref. lelkész, Óri-Sz-Péter	
	Mezőkaszonyi ev. ref. egyházközség, Mező-Kaszony (évi 10 korona)	
	Mezőtarpai ev. ref. egyházk., Mezőtarpa (évi 10 korona)	
50	Mezővári ev. ref. egyházközség, Mezővári (évi 10 K)	
	Mihajlovics Soma, ág. hitv. ev. lelkész, Bér, u. p. Szirák	
	Dr. Mikler Károly, jogtanár, Eperjes	24.—
	Mindszenti Imre, ev. ref. lelkész, Sajókaza	18.—
	Mocsy Lajos, ügyvéd, Garam-Vezekény	54.—
355	Möess János, banktisztv., Sopron	
	Mód Lénárt, ág. hitv. ev. lelkész, Vas-Simonyi	
	Mogyorósi ev. ref. egyház, Mogyorós, u. p. Mándok	
	Molnár Dénes, ev. ref. lelkész, Kéty	
	Molnár József, ev. ref. főgymn. tanár, Miskolcz	12.—
360	Molnár József, ev. ref. lelkész, Napregy, u. p. Kelemér	6.—
	Molnár Lőrincz, ev. ref. püspöki titkár, Kolozsvár	18.—
	Dr. Moravcsik Gyuláné, Budapest	
	Moravcsik Mihály, ág. hitv. ev. lelkész, Aszód	
	More Elek, Bező	
365	Morócz Ferencz, ev. ref. lelkész, Ó-Gyalla	
	Morvay Mihály, ev. ref. lelk., Nagy-Váty, u. p. Szent-Lőrincz	
	Munkácsi ev. ref. egyházközség, Munkács (évi 10 K)	
	Nagy Albert, ev. ref. lelkész, Baczka-Madaras	72.—
	Nagy Elek, tanár, Debreczen	24.—
370	Nagy Elek, ev. ref. lelkész, Uj-Léta, u. p. Vámos-Pérce	
	Nagy Gida, ev. ref. lelkész, Diós-Jenő	
	Nagy Jenő, ref. tanító, Sajó-Szentpéter	12.—
	Nagy Kálmán, ág. hitv. ev. lelkész, Gecse, u. p. Vaszar	18.—
	Nagy Kálmán, ev. ref. lelkész, Tarján	
375	Nagy Károly, ev. ref. theol. tanár, Kolozsvár	18.—
	Nagy Lajos, ev. ref. lelkész, Nagyfalú	18.—
	Nagy Lajos, kir. törv. bíró, Nyiregyháza	6.—
	Ifj. Nagy Pál Sándor, gazdálkodó, Halas	6.—
	Dr. Nagy Péter, ügyvéd, Miskolcz	6.—
380	Id. Nagy Péter, nyug. hivatalnok, Miskolcz	
	Nagy Sándor, ev. ref. lelkész, Gyermely	
	Nagy Sándor, ev. ref. lelkész, Mohi	
	Nagy Sándor, ev. ref. lelkész, Szomod, u. p. Tata	

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1902. év végével
	Nagybégányi ev. ref. egyházközség, Nagybégány (évi 10 korona)	
385	Nagybereg ev. ref. egyházközség, Nagybereg (évi 10 korona)	
	Nagylónyai ev. ref. egyházközség, Nagylónya (évi 10 K)	
	Nagymuzsalyi ev. ref. egyházközség, Nagymuzsaly (évi 10 korona)	
	Nagyvarsányi ev. ref. egyházközség	
390	Nánássy Lajos, ev. ref. theologus, Debreczen	6.—
	Nemes Ferencz, ev. ref. lelkész, Alsó-Ilosva	
	Nemes Kálmán, ev. ref. lelkész, Somorja	
	Német Péter, ev. ref. lelkész, Csomonya	
	Dr. Neumann Mór, ügyvéd, Galánta	12.—
395	Novák Sándor, ev. ref. lelkész, Cserépfalu, u. p. Bogács	
	Nyárády László, theologus, Debreczen	12.—
	Nyirbogáti ev. ref. egyházközség, Nyirbogát	
	Nyirbogdányi ev. ref. egyházközség	
	Dr. Nyitray Pál, orvos, Kis-Ujszállás	54.—
400	Ó-fehértói ev. ref. egyház, Ó-Fehértó	
	Olajos Pál, ev. ref. lelkész, Gesztely	12.—
	Órás Kálmán, ev. ref. lelkész Ond, u. p. Szerencs	
	Id. Orczy Gyula, magánzó, Miskolcz	
	Orosi ev. ref. egyház, Oros	6.—
	Osváth Pál, ev. ref. lelkész, Döge, u. p. K.-Várda	18.—
405	Osváth Zoltán, ev. ref. lelkész, Ozd	6.—
	Óri ev. ref. egyházközség, Ór	
	Padrah Sándor, kir. közjegyző, H.-Szoboszló	6.—
	Palcsó Károly, ev. ref. lelkész, Damak	
	Pap István, ev. ref. lelkész, S.-M.-Berkesz	6.—
410	Papi ev. ref. egyházközség, Pap	6.—
	Páskaházai ev. ref. egyház, Páskaháza	
	Paszabi ev. ref. egyházközség, Paszab	
	Pataky János, ev. ref. s.-lelkész, Bánfalva	
415	Pataky Sándor, ny. cs. és kir. százados, Miskolcz	
	Dr. Pávay Vajna Gábor, orvos, Pozsony	6.—
	Pázsit Antal, gazdálkodó, Halas	
	Dr. Pázsit Pál, ügyvéd, Halas	
	Dr. Peczkó Ernő, tanár, Debreczen	18.—
	Pecsenye András, ev. ref. theol., Sárospatak	24.—
420	Pelsőczi ev. ref. egyházközség, Pelsőcz	
	Pénztáros István, főjegyző, H.-Szoboszló	24.—
	Péter Mihály, ev. ref. lelkész, K.-Azar	18.—
	Petra István, n. tisztviselő, Miskolcz	
425	Pfendesack Irén, tanítónő, M.-Sziget	
	Pfliegler Ferencz, kereskedő, Miskolcz	
	Piricsei ev. ref. egyház, Piricse, u. p. Nyirbátor	
	Placskó István, ág. h. ev. lelkész, Szarvas	6.—
	Polgár János, ág. hitv. ev. lelkész, Meszlien	
	Pongrácz János, ev. ref. lelkész, Héregyh	12.—
430	Pónus Lajos, ev. ref. theol. Sárospatak	12.—

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1902. év végével
	Pósa Lajos, ev. ref. lelkész, Radnót	
	Puskás Lajos, ev. ref. lelkész, Martos, u. p. Ó-Gyalla	
	Püspök-Ladányi ev. ref. egyházközség, Püspök-Ladány	6.—
435	Dr. Rácz Albert, Török-Szt-Miklós	12.—
	Rácz Géza, ev. ref. lelkész, Moór	6.—
	Dr. Rácz György, magánzó, Miskolcz	6.—
	Rácz Gyula, tanár, Budapest	
	Rácz Károly, ev. ref. lelkész, Ete	
440	Rácz Lajos, gymn. tanár, Sárospatak	
	Rádi ev. ref. egyház, Rád, u. p. Kemece	
	Rafajna-ujfalui ev. ref. egyházközség, u. p. Barkaszó (évi 10 korona)	
	Dr. Raffay Ferencz, jogtanár, Eperjes	
	Rákosy György, ev. ref. lelkész, Nyárad-Szent-Anna	12.—
445	Raksányi Károly, ev. ref. lelkész, Balaton-Henye	
	Ramocsaházi ev. ref. egyház, Ramocsaháza	
	Régeni Ferencz, ev. ref. lelkész, M.-Bikal	84.—
	Reif Pál, ág. hitv. ev. theologus, Zay-Ugrócz	
	Révész Lajos, ev. ref. coll. tanár, Debreczen	
450	Réz László, ev. ref. lelkész, Homonna	14.—
	Rigo Lajos, ev. ref. lelkész, Bihar	
	Rizner Károly, felügyelő, Tisza-Lucz	6.—
	Rozgonyi László, ref. lelkész, Nekézseny	12.—
	Rózsay József, körjegyző, Vác-Hartyán	66.—
455	Rupprecht Olivér, földbirtokos Mesterháza	
	Rutkay Menyhért, főgymn. énektanár, Miskolcz	12.—
	Sályi ev. ref. egyházközség, Sályi	30.—
	Sámuel Aladár, ev. ref. lelkész, Bala-Vásár	
	Sándor András, ev. ref. lelkész, Patakfalva, u. p. Szé- kely-Udoarhely	60.—
460	Dr. Sándor Imre, ügyvéd, Halas	
	Sáros-oroszi ev. ref. egyházközség, u. p. N.-Muzsaly (évi 10 korona)	
	Sáros-Zempléni ág. hit. ev. egyházmegye, Budamér	
	Dr. Sassy János, orvos, Miskolcz	6.—
	Sassy Szabó István, ügyvéd, Miskolcz	6.—
465	Scherffel Nándor, ág. hit. ev. lelkész, Krompach	12.—
	Schilling Ottó, kir. kozjegyző, Szamos-Ujvár	18.—
	Sebesi Akos, kir. kozjegyző, Segesvár	
	Sebestyén Dávid, ev. ref. lelkész, Kocs	12.—
	Sedivi László, Nyitra	
470	Sényő ev. ref. egyház, Sényő, u. p. Nyir-Bogdány	6.—
	Seregély Béla, ev. ref. lelkész, Adás-Tevel, u. p. Pápa	
	Seregély Dezső, ev. ref. lelkész, Nagy-Kanizsa	12.—
	Simon Mihály, ev. ref. lelkész, Szkáros (Gömör vm.)	
	Somkerei Miklós, ev. ref. esperes, Szék	
	Somogyi Kálmán, ev. ref. lelkész, Adánd	
475	Somogyi Lajos, ev. ref. lelkész, Sámson (Békés vm.)	
	Steinfeld Jenő, nyomdász, Sárospatak	18.—
	Stromszky Károly, máv. főmérnök, Pozsony	12.—

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1902. év végével
	Svingor József, ev. ref. lelkész, Borsod-Vadna	
	Ifj. Szabadi Adolf, Budapest	
480	Szabadi Béla, magánhivatalnok, Budapest	
	Szabados László, ev. ref. lelkész, Körtvélyes, u. p. Almás	6.—
	Szabó András, ev. ref. s.-lelkész, Temesvár	
	Szabó Barna, ref. főgymn. tanár, Miskolcz	12.—
	Szabó Béla, kereskedő, Miskolcz	
485	Szabó Bertalan, ev. ref. lelkész, H.-Papi, u. p. H.-Bóba	
	Szabó Imre, ev. ref. lelkész, B.-Údvari	
	Szabó János, főgondnok, Török-Szt-Miklós	
	Vári Szabó János, polgármester, Halas	
	Szabó Eajos, ev. ref. lelkész, Nyirbátor	6.—
490	Szabó Sámuel, ev. ref. tanár, Kolozsvár	18.—
	Szabó Sándor, ev. ref. lelkész, Turkeve	
	Dr. Szabó Sándor, jogtanár, Sárospatak	12.—
	Szabó Zsigmond, ev. ref. lelkész, Győr	
	Szabolcsi ev. ref. egyház, Szabolcs, u. p. Balta	
495	Szacsvay Sándor, Kolozsvár	
	Szakoly ev. ref. egyház, Szakoly, u. p. Balkány	6.—
	Szalay József, ev. ref. lelkész, Nagybecskerek	
	Szalay László, gazdálkodó, Halas	
	Szarvas ág. hitv. ev. egyházközség, Szarvas	
500	Száz Kálmán, ev. ref. s.-lelkész, Veszprém-Vámos	24.—
	Szécsi Ferencz, ev. ref. lelkész, Felvincz	
	Szécsi Miklós, polg. isk. igazgató, H.-Szoboszló	24.—
	Székelyi ev. ref. egyház, Székely, u. p. Demecser	
	Szekér Endre, pénztáros, Halas	
505	Szekér Pál, rendőrkapitány, Halas	
	Szekeres János, polg. és keresk. isk. tanár, Miskolcz	
	Szekeres Mihály, ev. ref. esperes, Takácsi	
	Szekerényessy Árpád, földbirt., Borsod, u. p. Edelény	18.—
510	Szele György, ev. ref. lelkész, Bakonyszeg	
	Szeles Jánosné Katona Mária, Hódmezővásárhely	
	Szelényi Lajos, nyomdatulajdonos, Miskolcz	
	Szendrey Gábor, körjegyző, Magyarós	18.—
	Szendrey Gerzon, Székes-Fehérvár	72.—
	Szendy Lajos, ev. ref. lelkész, Pacsér	6.—
515	Szentmártony Dániel, ev. ref. lelkész, Martony	6.—
	Szernye ev. ref. egyház, u. p. Berkaszó (évi 10 K)	
	Dr. Szesztay Zoltán, ügyvéd, Nyiregyháza	30.—
	Szigeti Benedek Gyula, ref. főgymn. tanár, Miskolcz	12.—
	Szikszay József, ügyvéd, Nyirbátor	18.—
520	Sziráczy János, ev. tanító, Szarvas	
	Szombath György, pénzügyi igazg. Rimaszombat	
	Szombati László, v. számvevő, Miskolcz	6.—
	Dr. Számor Dezső, ügyvéd, Hódmezővásárhely	
	Szomjas Gusztáv, földbirtokos, Tiszalök	
525	Szondy Géza, ev. ref. lelkész, Kis-Pereg	
	Szontagh Sándor, ág. hitv. ev. lelkész, Szepes-Váralja	
	Szuhay Benedek, ev. ref. lelkész, Kápolna	18.—

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1902. év végével
	Szutorisz Frigyes, ev. koll. tanár, Eperjes	
530	Szücs József, ev. ref. lelkész, Alsó-Ors	6.—
	Szücs László, ev. ref. lelkész, Senyeháza	6.—
	Szücs László, ev. ref. lelkész, Vértes	69.—
	Tákosi ev. ref. egyház., u. p. Csaroda (évi 10 K.)	
	Tárkányi György, ev. ref. vallástanár, Sepsi-Szt-György Téglási ev. ref. egyházközség, Téglás	
535	Dr. Tegze Gyula, jogakad. tanár, Kecskemét	6.—
	Teleki József, ev. ref. lelkész, Póka	6.—
	Tenkei József, betegs. pénzt. titkár, Nagyvárad	18.—
	Terényi János, ág. hitv. ev. lelkész, Tápió-Szt-Márton	12.—
540	Terray Gyula, ág. hitv. ev. főesperes, Rozsnyó	
	Téthi ev. ref. egyház, Téth (Győr m.)	12.—
	Thassi ev. ref. egyház, Thass (Szabolcs m.)	
	Thern László, ág. hitv. ev. vallástanár, Szepes-Igló	
	Tirscher István, gyógyszerész, Bártfa	
545	dr. Tirtsch Gergely, ág. hitv. lelkész, Uj-Pázua	
	Tisza-adonyi ev. ref. egyházközség, u. p. Tiszaszalka (évi 10 K.)	
	Tisza-Kerecsenyi ev. ref. egyházközség, u. p. Nagyló- nya (évi 10 K.)	
	Tisza-szalkai ev. ref. egyházközség, u. p. Tisza-Szalka (évi 10 K.)	
	Tisza-Szent-Márton ev. ref. egyház	
	Tisza-Vid ev. ref. egyház., u. p. Tisza-Szalka (évi 10 K.)	
550	Tivadar ev. ref. egyház., u. p. Mező-Tarpa (évi 10 K.)	6.—
	Tóbiás Gyula, ev. ref. lelkész, Felső-Láncz	72.—
	Tóbiás Sándor, ev. ref. lelkész, Rimaszombat	18.—
	Tokaji Aladár, főgymn. tanár, Szászváros	
	Toró Dénes, ev. ref. lelkész, Szt-László, u. p. Sz- Udvarhely	
555	Tornyos pálcza ev. ref. egyházközség, T.-Pálcza	
	Tóth Benő, ev. ref. lelkész, Ivánca	12.—
	Tóth Dániel, ev. ref. esperes, Miskolcz	18.—
	Tóth Dezső, joghallgató, Sárospatak	18.—
560	Tóth István, ev. ref. theológus, Sárospatak	
	Tóth István, ügyvéd, Pozsony	
	Tóth János, földbirtokos, Halas	6.—
	Tóth János, ref. lelkész, Nagy-Barcza	6.—
	Tóth Kálmán, ev. ref. lelkész, Komjáthi, u. p. Szilas	
	Tóth Kálmán, ev. ref. lelkész, Deáki	6.—
565	Török István, közjegyző, Halas	
	Trillhaus Gyula, cukrász, Miskolcz	6.—
	Trillhaus Lajos, pénztáros, Miskolcz	6.—
	Turai ev. ref. egyházközség, Tura	6.—
	Turkevei Casino, Turkeve	60.—
570	Túry Sándor, ev. ref. lelkész, Hubó	
	Tuzséri ev. ref. egyházközség, Tuzsér	
	Ugornyai ev. ref. egyházközség, u. p. Vásáros-Námény (évi 10 K.)	

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralek 1902. év végével
	Ujfejtőri ev. ref. egyházközség, Ujfejtő	
575	Ujhelyi Miklós, iparos, Miskolcz	6.—
	Uzoni ev. ref. egyházközség, Uzon	
	Vadas Gyula, ev. ref. lelkész-tanító, Csermő	24.—
	Vadászy István, ev. ref. lelkész, Noszvaj, u. p. Bogács	
	Vadászy Pál, ev. ref. lelkész, Sajó-Szt-Péter	
580	Vaikó Pál, kir. tábl. bíró, Budapest	6.—
	Vajda Mihály, ev. ref. s.-lelkész, Böösháza	42.—
	Vámosatya ev. ref. egyház. u. p. Barabás (évi 10 K)	
	Varanay Lajos, ev. ref. lelkész, Uj-Bars	18.—
	Varga Antal, ev. ref. lelkész, F.-Bátka	
585	Varga Ferencz, ev. ref. lelkész, Csitt-Szentiván	84.—
	Varga József, ev. ref. lelkész Padány, u. p. Alistál	
	Varga Lajos, ev. ref. lelkész, Nagy-Rabe (Biharm.)	
	Varga Sándor, ev. ref. lelkész, Győr-Szemere	
590	Várságh Béla, gyógyszerész, B.-Csaba	
	Vas Mihály, ev. ref. lelkész, Gégény, u. p. Demecser	
	Vásáros-Námény, ev. ref. egyházközség, V.-Námény (évi 10 korona)	
	Vasmegyeri ev. ref. egyházközség, Vas-Megyer	
	Vattay László, ev. ref. lelkész, Rimaszécs	
	Dr. Végh Sándor, ügyvéd, Konbhegyes	
595	Velky Béla, ev. tanító, Kandoros	
	Vencsellői ev. ref. egyházközség, Vencsellő	
	Veresmarti ev. ref. egyházközség, Veresmart	
	Veress Bálint, ev. ref. lelkész, Henczida	
	Dr. Veress Endre, tanár, Kolozsvár	12.—
600	Vértesi Sándor, ev. ref. főgymn. tanár, Miskolcz	18.—
	Vitus Lajos, tanár, Szászváros	
	Vladár Ervin, földbirtokos, Bánfalva	12.—
	Vönöczk ág. hitv. ev. egyházközség, Vönöczk	
	Vörösmarty István, gondnok, Alsó-Dabas	6.—
605	Wass Lajos, ev. ref. lelkész, Bodók	12.—
	Weidlich Pál, kereskedő, Miskolcz	6.—
	Wiegandt Artur, főmérnök, Halas	
	Zalai ev. egyházmegye, Nagy-Vázsony	
	Zápszony, ev. ref. egyházközség, u. p. Mező-Kászony (évi 10 K)	
610	Zarándi Bertalan, ref. segédlelkész, Miskolcz	
	Zathureczky Gyula, gondnok, Baróth	
	Zeheri Lajos, kir. járásbíró, Hódmezővásárhely	6.—
	Zeyk Gábor, földbirtokos, Diód	54.—
	Dr. Zilah Benő, járásbíró, Halas	
615	Zilah István, gazdálkodó, Halas	
	Zombory Andor, gymn. tanár, Sárospatak	24.—
	Zombory Gedő, ev. ref. lelkész, Megyaszó	54.—
	Zseny Mór, földbirtokos, Halas	
	Zsigmond Károly, ev. ref. lelkész, Hosszúfalu	6.—
	Zsóry Gusztáv, földbirtokos, Edelény	
620	Zsóry György, főszolgabíró, Ózd (Borsod m.)	6.—
	Zsurki ev. ref. egyházközség, Zsurk	6.—

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1902. év végével
E) Segítő tagok.		
(3 korona tagsági díjjal minden évben.)		
	Ifj. Bartek Lajos, tanár, Halas	
	Babó Benő, földbirtokos, Halas	
	Babó Elek, iparos, Halas	
	Babó Sándor, iparos, Halas	
5	Bernáth Lajosné, tanár neje, Halas	
	Özv. Bontovits Mártonné, Budapest	
	Dr. Dobó Menyhért, főgymn. tanár, Halas	
	Dr. Dobozy István, főorvos, Halas	
	Fadgyas Sándor, hivatalnok, Halas	
10	Ifj. Furó Lajos, Halas	
	Fülöp Sándor, főgymn. tanár, Halas	
	Gaál Gábor, ny. rendőrkapitány, Halas	
	Id. Gaál István, gazdálkodó, Halas	
	Gerjen ev. ref. egyház, Gerjen	
15	Hermán Dénes, pénztárnok, Halas	
	Kellner Samu, Halas	
	Kémeri Benő, iparos, Halas	
	Kémeri Gyula, ellenőr, Halas	
	Keresztes József, iparos, Halas	
20	Dr. Kolozsváry Kiss István, földbirtokos, Halas	
	Kovács János, ev. egyh. II. felügyelő, Csorvás	
	Kooda Károly, főjegyző, Halas	
	Kristof József, főgymn. tanár, Halas	
	László István, gazdálkodó, Halas	
25	Makai István, jegyző, Halas	
	Martini József, tisztviselő, Halas	
	Musa Benő, ügyvéd, Halas	
	Dr. Nagy Mór, ügyvéd, Halas	3.—
	Id. Nagy Pál, gazdálkodó, Halas	3.—
30	Papp Gizella, tanítónő, Halas	
	Rocsek József, főgymn. tanár, Halas	3.—
	Silling Elek, ny. tanár, Halas	
	Simon Mihály, gazdálkodó, Halas	
	Sütő Pál, ev. ref. tanító, Morkócz	
35	Szabó Garbai István, iparos, Halas	
	Szabadi Gizella, Budapest, VII., Zugló-utca, községi óvoda	
	Szabadi Aranka, Budapest, VII., Zugló-utca, községi óvoda	
	Szekér Károly, jár. aljegyző, Halas	
	Ifj. Szilassy Aladár, Losoncz	
40	Szűcs Ferencz, gazdálkodó, Halas	
	Szüle Lajos, malomtulajdonos, Halas	
	Topán Imre, földbirtokos, Halas	

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1902. év végével
45	Tóth József, tanító, Budaörs Turóczy István, jegyző, Halas Id. Tury József, gazdálkodó, Halas Vajna János, gazdálkodó, Halas Vajna Sándor, gazdálkodó, Halas Vass Árpád, főgymn. tanár, Halas Vértesaljai. ev. ref. egyházmegye (négyzeres tagság- gal), Seregélyes	
50	Zilah János, gazdálkodó, Halas	

KÉRELEM.

A Társaság t. tagjait bizalommal kérem, hogy lakásváltoztatásukat nálam bejelenteni sziveskedjenek.

A kinek a lakhelye vagy esetleg a hátraléka nem helyesen van kimutatva, helyesbítés végett méltóztassék hozzám fordulni.

Budapest, IV., Deák-tér 4.

BENDL HENRIK,
a társulat pénztárnoka.

**A Magy. Prot. Irod. Társ. pénztárába
1903. évi szeptember 1-től 30-áig befolyt
összegek kimutatása.**

1. Pártfogó tagok kötvényei után 5%-os kamat: 1903. évre: Tiszáninneni ev. ref. egyházkerület.

2. Alapító tagok kötvényei után 5% kamatok: 1903-ra: Kún Bertalan Miskolcz, Nagyszalontai ev. ref. egyház, 1904-re: dr. Meskó László Nyíregyháza.

3. Rendes tagsági díjak évi 12 koronával 1903-ra: Tóth Gábor Szabadszállás, Zitás Bertalan Pthrügy, Peti Lőrincz Bürüs (6 kor.), Kovácsi Miklós István Cleveland, Úrházy Lajos Lovasberény, dr. Behohorszky János Ujvidék, S. Szabó József Debreczen, Miklós Géza Falubattyán, dr. Keckeméthy István Kolozsvár, Szunyogh Szaboles Esztár, Gálfy Lajos Nagyhalma, 1902-re: Péter Károly Alsófalva, Fábian Mihály F.-Iregh, 1900—1901-re: Farkas Kálmán Keckemét, 1902—1903-ra: Csiky Lajos Debreczen, Koréh Endre Erzsébetváros. 1901—1903-ra: Komáromi ág. hitv. ev. egyház.

4. Pártoló tagsági díjak évi 6 koronával 1903-ra: Kiss Ernő Pápa, Jávory Nándor Kosd, Kádár Lajos Budapest, Földváry László Vác-Hartyán, Buzi Márton Köveceses, Nagy Kálmán Komárom Tarján, Fodor György Perkupa, özv. Moravesik Gyuláné Aszód, Csizmadia Jenő Bánhorváth, 1901—1902-re: Farkas Imre Mezőtúr, 1894—1902-re: H. Gózon Gyula Dömsöd, 1902-re: Szekeres János Miskolcz.

5. Segítő tagoktól évi 3 koronával befolyt: 1903-ra: Gerjeni ev. ref. egyház, Szabady Gizella Budapest, Szabady Aranka Budapest.

6. Károli-alapra: dr. Hegedüs Sándor elnök adománya 974 korona.

Összesen befolyt 1447 kor.

Budapest (IV., Deák-tér 4.), 1903. október 1.

Bendl Henrik,
társ. pénztáros.

Figyelmeztetés.

Társulatunk közgyűlése elrendelte, hogy a kettőnél több évről hátralékos tagokat az ügyész perelje be.

Tisztelettel figyelmeztetem a hátralékos tagokat, hogy ezt a rájuk nézve költséges eljárást ne várják be, hanem küldjék be a hátralékukat a Társulat pénztárába.

A pénztárnok,

Tájékozás

a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság felől.

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság célja, hogy az evangyéliumi protestáns tudományos egyházi és népszerű vallás-erkölcsi irodalmat művelje, terjeszse, s az egyházi életet evangyéliumi alapon irodalmi úton ápolja és fejlessze. Ezekre a célokra jelenleg a következő kiadványai szolgálnak:

I. Protestáns Szemle.

Protestáns havi folyóirat. Megjelenik (július és augusztus kivételével) minden hónap 15-én, évenként 10 füzetben 40 íven. Tartalmát iránycikkek, tanulmányok, kisebb monografiák, hazai és külföldi egyházi és irodalmi szemlék képezik. Cikkei a tudomány színvonalán állnak, de a nagyközönség által is élvezhető módon népszerűsítésképpen vannak kidolgozva. *A Protestáns Szemlé*t a Magyar Prot. Irod. Társaság pártfogó, alapító, rendes és pártoló tagjai tagdíj fejében kapják. Előfizetési ára nem tagoknak egész évre 8 *kor. Most a XV-dik évfolyam járja.

II. Tudományos könyvek.

Tudományos egyházi, főleg egyháztörténelmi művek sorozata, melyben kidolgozott egyháztörténelmi eredeti monografiák és theologiai tudományos munkák jelennek meg. Évenként egy kötet, 20—25 ív terjedelemben; eddigelé 14 kötet. A Társaság pártfogó, alapító és rendes tagjai tagdíj fejében, a többi tagok kedvezményes áron kapják.

III. Egyháztörténelmi Adattár.

M. prot. egyháztörténelmi okmányok gyűjteménye. Évenként egy kötet, 10—12 ív terjedelemben. Eddig 1 kötet. *A pártfogó, alapító és rendes tagok tagdíj fejében kapják.*

IV. Házi Kinestár.

Vallás-erkölcsi építő könyvek sorozata, főleg a művelt közönség számára. Első kötet: *Csendes órák*, angolból fordította *Szász Károly*, dunamelléki nüspök. Második kötet: *Mártha és Mária*, francziából fordította *Vargha Gyuláné*. Harmadik kötet: *Ahitat szeretet*. Vallásos költemények. írta *Szabolcska Mihály*. *A segítő tagok tagdíj fejében kapják, a többi tagok külön fizetés mellett.* Ára csinos vászonkötésben minden egyes kötetnek 2 kor., diszkötésben 4 kor.

Mindeme kiadványok megrendelhetők a Társaság főbizományosánál, *Hornyánszky Viktor könyvkiadónál* (Budapest, Akadémia bérháza). *A reklamációk is hozzá intézendők.*

V. Koszorú.

Vallás-erkölcsi népies kiadványok sorozata. Elbeszélések, életrajzok, történelmi rajzok, hitelesítő traktátusok. Évenként 10 füzet, eddig 100 füzet. *A segítő tagok tagdíj fejében kapják, a többi tagok külön fizetés mellett.* Ára füzetenként 8 fill., 15 füzetből álló kötetenként 1 60 kor., 5 füzetből álló kötetenként *Protestáns Családi könyvtár* címen 60 fill.

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaságnak tagja lehet bármely magyar honfi és honleány, a ki a Társaság célját előmozdítani hajlandó s ez irántszándékát vagy a titkárnál (*Szöts Farkas*, IX. Kálvinter 7. sz.) vagy a pénztárnoknál (*Bendl Henrik*, IV. ker. Deák-tér 4. szám a.) bejelenti. *Pártfogó* tag az, a ki egyszer-mindenkorra ezer koronát fizet vagy kötvényileg biztosít, *alapító* tag az, a ki egyszer-mindenkorra kétszáz koronát fizet vagy biztosít a Társaság javára. *Rendes* tagok évenként 12 korona tagdíjat, *pártoló* tagok évenként 6 koronát, *segítő* tagok évenként 3 koronát fizetnek.

A MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG
KIADVÁNYAI

PROTESTÁNS SZEMLE.

SZERKESZTI

S Z Ö T S F A R K A S,

THEOL. AKADÉMIAI TANÁR,

A MAGYAR PROT. IRODALMI TÁRSASÁG TITKÁRA.

A Protestáns Szemle, mint a Társaság folyóirata,
július és augusztus kivételével minden hó 15-én
jelenik meg.

Az egész évfolyam előfizetési ára nem tagoknak 8 kor.

BUDAPEST,

HORNÝÁNSZKY VIKTOR CS. ÉS KIR. UDVARI KÖNYVNYOMDÁJA

1903.

TARTALOM.

I. Értekezések és tanulmányok.

	Lapszám
1. A pátens visszavonásának körülményei. <i>Zoványi Jenő</i>	465
2. Kanizsai Pálfi János püspökké választása és halála. <i>Thúry Etele</i> .	470
3. Julianus császárnak a keresztyénség ellen kifejtett munkásságáról. <i>Marton Lajos</i>	488

II. Tárcza.

Berthold, a középkor legnagyobb szónoka. <i>Hörk József</i>	502
---	-----

III. Egyházi szemle.

Kütföldi egyházi élet. <i>p—f.</i>	611
--	-----

IV. Irodalmi szemle.

a) Hazai irodalom:

1. Karácsonyi-Borovszky: A váradi regestrum. <i>S—s.</i>	519
2. Rövid irodalmi szemle. —s.	522

b) Külföldi irodalom:

1. Kolb: Die Glaubensspaltung und ihre Folgen. <i>Raffay S.</i>	528
2. Grimm: Die Ethik Jesu. <i>Sz. M.</i>	530

Kérelem a Társaság tagjaihoz.

Társulatunk legutóbbi közgyűlése a módosított és megerősített alapszabályokban a *segítő tagok* évi tagdíját 3 koronában, könyvilletményét a *Házi Kincstár* egy-egy kötetében és a *Koszorú* tíz füzetében állapította meg; s ez irányban az elnökség egyházmegyénként taggyűjtésre kérte föl a prot. közönséget.

Tisztelettel és bizalommal kérem társulatunk tagjait, hogy a tagok gyűjtésében minél buzgóbban részt venni sziveskedjenek.

A titkár.

A PÁTENS VISSZAVONÁSÁNAK KÖRÜLMÉNYEI.

Az 1859 szeptember elsején kiadott protestánsügyi pátens 1860 május tizenötödikén köztudomásúlag, ha nem is formáliter, de lényegileg visszavonatot. Hogy mi okozhatta ezt a hirtelen történt váratlan és meglepő változást a bécsi kormány vallásügyi politikájában, annak megfejtéséül kétféle versio jutott felszínre irodalmunkban.

Egyik az, a mely szerint a protestáns magyar születésű Benedek Lajos, mint Magyarországnak 1860 áprilisától katonai kormányzója, tapasztalva a magyar protestánsoknak majdnem forrongásig menő izgatottságát és elkeseredését, belátta, hogy a hazafiúi érületében is vérig sértett s épen e téren egyidejűleg már lázas elszántság jeleit mutató magyarságot minden módon és tovább ingerelni nem tanácsos, sőt ellenkezőleg bölcs dolog volna az elmérgesedett viszonyokat legalább egy oldalról gyökeres orvoslás alá venni, kellő mertékű engedékenységgel. Ő aztán megszerezvén Török Páltól a szükséges információt, még a kibontakozás módozataira nézve is, felsietett Bécsbe (a hova külön hiva is volt), kieszközölni a pátens ügyének elintézését. Ez körülbelül a köztudat; s így beszéli el egy „Egyházi“ nevű ál író¹ és Kármán Pál.²

A másik versio szerint Török Pál „jól tudta, hogy az I. Rákóczi György által kötött linzi békét, mely a magyar és erdélyi (!) protestánsok vallásszabadságát és önkormányzatát a leghathatósabbán biztosítja, a fejedelem éles előrelátása az 1648-iki westfaliai békében (mely Európa államainak (!) rendezését foglalta magában) megerősítette és így (!) a magyar protestánsok vallásszabadságát az európai protestáns államok — Anglia, Hollandia, Svéd- és Poroszország — garantiája alá helyezte“. A pesti skót missionarius közvetítésével ennél fogva a magyar protestáns vezérférjak érintkezésbe léptek az angol és holland protestantismus irányadó egyéniségeivel,

¹ „Protestáns Egyházi és Iskolai Lap“ 1892. 407—408 l.

² „Protestáns Szemle“ 1893. 228—239. l.

a kiknek bővebb tájékoztatására aztán Lónyay Menyhért utazott el. Az angolországi kormányférfiak erre az ügyeknek a hely színén való megismerése végett, egy nemzetökbeli diplomatát küldtek Pestre bizonyos, félig-méddig költött ürügygyel. Jött is ezután a westfaliai békére való hivatkozással Londonból is, Hágából is, Berlinből is diplomatiái jegyzék, a mi megdöbbsentette Ferencz Józsefet, míg Thun gr. a közbelépéshez való jogczimöket, miről addig nem birt tudomással, szintén nem tagadhatta el. Így aztán a pátens hamarosan vissza lett vonva, mert Ferencz Józsefnek különösen Anglia barátságára akkor feltétlenül szüksége volt. Ekképen mondja el Beksics Gusztáv,¹ igyekeztén ugyan érte elhárítani magáról a felelősséget.

A két, óriási mértékben elütő előadás megtekintésénél először is az költi fel figyelmünket, hogy mind a kettő Török Pál saját elbeszélésére hivatkozik végső forrás gyanánt. A nélkül, hogy annak a tárgyamhoz közvetlenül nem tartozó kérdésnek a feszegetésébe akarnék beleelegyedni, hogy Török mennyiben szolgálhatott forrásul mind a két versio részére, csupán annyit kívánok constatálni, hogy maga Török hivatalos iratban — nem pedig élöszó útján — az előbbi versio mellett foglalt állást, mikor az 1881. évi tavaszi egyházkerületi gyűlés elé terjesztett püspöki jelentésében ilyen módon emlékezett meg a kevéssel azelőtt meghalt Benedek táborszernagyról:

„Bár egyházi körünkön kívül élt és munkált a férfiú, kinek mint közelebb elhunynak nevét fölleveníteni szándékozom, megnevezem Benedek Lajos táborszernagyot, azért, hogy tudja meg a magyarhoni protestáns egyház, ő volt az, ki szerencsésen megnyerte Ő cs. kir. Felségétől a hirhedett pátens foganatosításának felfüggesztését s azért, hogy lefizessem irányában részemről a tisztelet s hála adóját. Most legyen elég felőle ennyit mondanom, többet tán máskor.“²

Nincs tehát, de Beksics által colportált alakjában nem is lehet a másik versionak igazsága. Nem lehet pedig azért, mert az az alap, a mire fel van építve, nem létezik és így magától össze kell omlania az egésznek. Nem áll tudniillik az, hogy a westfaliai békében meg volna erősítve a linczi béke és szintén nem áll semmiképen se, hogy a protestáns hatalmak valaha garantiát vállaltak volna a magyar protestánsok vallásszabadságáért, vagy akár a westfaliai béke meg-

¹ „A magyar nemzet története“ (Milleniumi nagy történet). X. k. 528—530. l.

² „Protestáns Egyházi és Iskolai Lap“. 1881. 832. l.

tartásáért. A westfaliai békében ugyanis, még pedig sem a francia király és III. Ferdinánd közt létre jött münsteri békében, sem a svéd királynő és szintén III. Ferdinánd közt megkötött osnabrückeri békében szó sincs a linczi békéről. Tessék elolvasni bárkinek ezeknek az okirati teljes szövegét, meggyőződik róla, hogy I. Rákóczi György „éles előrelátása“, a mit egyébiránt nem vonhatok kétségbe, erre az egyre nem terjedt ki.

És ha csakugyan meg is erősítette volna a linczi békét a westfaliaiban, azt az eredményt még sem érte volna el vele, hogy ez által Anglia, Hollandia, Svéd- és Poroszország együttes garantiája oltalmazza a magyar protestánsok vallásszabadságát. Mert a westfaliai két béke végrehajtását senki sem garantálta a szerződő és érdekelt feleken kívül, ezek sem kifejezetten, csak természetsszerűleg. Azonban a megnevezett négy protestáns állam közül épen Angliát egyáltalában nem érdekelte ez az egész békekötés. Neki absolute semmi tényleges része nem volt a harminczéves háborúban és semmi köze nem volt az eredményeihez. Még akkor sem elegyedett bele e háborúba, mikor I. Jakab királynak a veje, V. Frigyes pfalcsi választófejedelem veszedelembé jutott mindjárt az első években. A béketárgyalásoknak és a béke megkötésének az idején pedig elég volt neki a maga baja. 1648-ban, ennek vége felé ugyan ki kérte volna Anglia garantiáját, mikor fel volt benne fordulva minden? és ugyan miképen gondolhatott volna rá Angolország a mások ügyeibe való beléavatkozásra, mikor a maga jövőbeli sorsát se láthatta semmiképen sem garantálnak. Még aztán az akkor olyan nagy hatalmú francia és svéd egyáltalában nem is szorult reá a sokkal csekélyebb hatalmú és tekintélyű Angliának semmiféle garantiájára. Ilyen gondolat bizonyára nem jutott akkor eszébe senkinek, mert hiszen nem a mai állapotát kell nézni ezeknek a szóbanforgó államoknak, hanem az azon korbelt.

Poroszország nagysága még abban az időben szintén alig volt túl a csecsemő-koron. Brandenburgnak igazán „nagy“ választófejedelem szépen kapott ugyan a westfaliai békével terület-gyarapodást, de azért még mindég nem volt az a hatalmas uralkodó, a kinek garantiája az erdélyi önálló fejedelemség meglétében, sőt egyenesen virágzása idejében az ez által nyújtott garancia mellett szükséges lett volna, vagy akár csak szóba is jöhetett volna, Hollandia pedig, mely épen a westfaliai békében nyerte meg függetlenségének hivatalos elismerését, bármilyen nagy hatalomra tett is szert közvetlenül ezután, egyelőre épen ekkor még nem igen szerepelhetett

garantálóképen, pláne a mikor a nagytekintélyű Svédország még közelebből érdekelt, mert épen szerződő fél volt. Am azért Svédország garantiájának sincs semmi nyoma s még ha ez egyedül valósággal vállalt volna is ilyet, a pátenz visszaszívására a XVII. század óta aláhanyatlott hatalmánál fogva még ez alapon sem gyakorolhat vala befolyást.

Tegyük fel azonban a megengedhetetlent, tudniillik, hogy ez a négy protestáns hatalom tényleg garantiát vállalt a magyar protestantizmus vallásszabadságáért. Csakhogy ebben az esetben miként magyarázható meg az, hogy ugyanaz a nagy választófejedelem, a brandenburgi Frigyes Vilmos, a ki 1648-ban erősen érdekelt egyéniségként szerepelt a békekötésnél, a század hetvenes és nyolczvanas éveiben a magyarországi protestánsok érdekében tett gyakori felszólalásai és kérelmezései közben sohasem hivatkozott erre a garantiabeli kötelezettségére, illetőleg jogára.^{1?} Utódai, a kiknek egész sora hasonló jó indulattal karolta fel a magyar hitsorsosok érdekeit, ugyancsak nem emlegetik egyetlen egy esetben sem ebbeli elhivatott voltukat, pedig bizony nagy okuk lett volna rá, mert 1688-tól 1790-ig épen úgy el volt kobozva a magyar protestantizmus szabadsága s a linczi béke érvénye, mint akár 1859—1860 táján, sőt ama nagy időközben még csak nem is ígérgettek nekik (legfeljebb a vissza nem utasított türelmességi rendeletben) előnyöket, mint ez utóbbi alkalommal, hanem időnként még azzal is sok haragot vontak magokra a legfelsőbb helyről, hogy panaszkodni merészelték a porosz udvarnál.

Hát Hollandia, mely kivált a gyásztized idején annyival jóval halmozta el az üldözött magyarokat, miért nem lépett fel, épen hatalma tetőpontján állva, teljes erélylyel a bécsi udvarnál, ha pár évtizeddel azelőtt garantiát vállalt amazok szabadságáért. Hiszen e szerint épen a becsülete volt hozzákötve azok nyugodt sorsához. Pedig, ha ezt hangsúlyozta volna például akkor, a mikor szövetségben állott a Habsburg-házzal, bizonyosan nem utasította volna vissza beavatkozását a szokott göggel emez, egészen tolakodásnak tekintve, ha valaki föl mert szólalni a magyarországi események miatt.

Talán csak nem feledkeztek meg ezek mindannyian — úgy Brandenburg és kitünő választófejedeleme, mint Hollandia

¹ V. ö. Krauske Ottó: Der grosse Kurfürst und die protestantischen Ungarn (Historische Zeitschrift 1887. 465—496 l.) és Schmertusch Richard: Kursachsen und Kurbundenburg für die protestantischen Ungarn. (Neues Archiv für sächsische Geschichte und Altertumskunde 1897. 66—88. l.)

és uralkodó egyháza — a westfaliai békéről, mely pedig annyira jelentőségteljes mozzanat volt történetökben?! Ám ha Hollandia is, Poroszország is hihetetlen módon, de mégis úgy elfelejtette volna annak ezt a részletét, hogy kétszáz évig soha eszükbe nem jutott: a közvetlenül érdekeltek, a kiknek a bóréről volt szó benne, a magyar protestánsok mégis csak emlékezetökben tartották! Máskülönb 212 év multával honnan „tudta jól“ Török Pál? Sajnos, a magyar protestantizmus sem tudott róla sohasem, pedig hogy mennyire óhajtott efféle garancia után, megmutatták azok a béketárgyalások, a melyek a II. Rákóczi Ferencz szabadságharcza folyamán többször megújulva, főleg azon szenvedtek hajótörést mindenik izben, hogy a magyarok a külkezességet, idegen hatalmak garantiáját követelték arra nézve, hogy a királyi ígéretek végre-valahára meg is fognak tartatni. Vajjon követelték volna-e, ha már a protestánsok ügyében már is megvolt volna és e szerint teljesen hiábavalónak bizonyul vala megelőzőleg? És ha tényleg megvolt, legalább a vallási ügyekben miért nem utaltak rája sohasem, még abban az emlékiratban sem, a melyet a fölkelő protestánsok 1704. novemberében a holland és az angol királynőhöz Bécs elleni fellépésök igazolására és amazok partfogásának megnyerése végett intéztek?

Szó sincs róla. Magát a westfaliai békét is a protestáns hatalmak közül csupán azok és csupán annyiban garantálták, a melyeknek és a mennyiben saját érdekek fűződött hozzá, minthogy pedig a linczi békét a westfaliai nem erősítette meg, ezt természetesen egyik se garantálta sehogy. Így tehát nem az ők ilyen, nem létező alapra fektetett felszólalásukra történt a pátens visszavonása vagy felfüggesztése. Ellenben nagyon lehetséges az, hogy miként régebben számtalanszor, úgy akkor is közbenjárt egyik-másik protestáns hatalmasság a magyar protestánsok érdekében, s ennek is meglehetett a kellő hatása a bécsi hangulat változtatására és annak az előkészítésére, hogy Benedek táborszernagynak közvetlenül és döntőleg ható fellépése ezt a sikert elérje. Annyi bizonyos, hogy a magyar protestánsok teljes igyekezettel azon voltak, hogy felvilágosítsák pátens-ellenes állásfoglalásuk indokairól külföldi hittestvéreinket, a kiknek rokonérzését megnyerniök legalább is erkölcsi szempontból feltétlenül érdekekben állott. Erről meggyőződhetik akárki, ha elolvassa Ballagi Gézának „A protestáns pátens és a sajtó“ (Budapest, 1892.) című munkáját, nemkülönb a „Révész Imre munkái a pátens korából“ (Budapest, 1900.) című kiadványt.

Sárospatak.

Zoványi Jenő.

KANIZSAI PÁLFI JÁNOS PÜSPÖKKÉ VÁLASZTÁSA ÉS HALÁLA.

A dunántúli református egyházkerület ezen időbeli főpátrónusának Batthyány Ferencznek, németujvári udvari papja Beythe Imre esperes 1624 márczius 14-én meghalván, miután az ottani templomban eltemettetett, az üresen maradt lelkészi és esperesi széket, egy arra minden tekintetben méltó férfiúval óhajtotta betölteni. A vallásos főúr választása Kanizsai Pálfi Jánosra esett, a kit az 1625 július 1-én Német-Ujváron tartott zsinaton, Pathay István püspök jelenlétében, előszóval hívott meg az udvari papságra. Azonban, mint a feljegyzés mondja, ezen évi szeptember 13-án, szombaton reggel meghalt Szalónakban, a Tekintetes és Nagyságos Batthyány Ferencz úr, pusztulásra hanyatlott országunknak nevezetes főoszlopa, és november 2-án nagy pompával temették el holttestét, a németujvári templomba, mely alkalommal szónoklatokat tartottak Pathay István püspök, Kanizsai Mihály és János, Czeglédi Pál, Nagy Gáspár, Szilágyi István esperesek és Szentgyörgyi János mezőlaki lelkész. Kanizsai tehát egyelőre még Pápán maradt. Ámde Batthyány özvegye Lobkovicz Poppel Éva, férje akaratának érvényt akart szerezni, azért 1626 január 5-én Nádasdy Imrét megbízó levelével Pápára küldte, hogy hívna meg Kanizsait a németujvári lelkészi állomásra. A fennálló szabályok szerint azonban, erre magától nem vállalkozhatott, mert az 1612. évi köveskúti zsinat XIII. cikke úgy rendelkezett, hogy egy lelkipásztor se változtassa helyét, még ha hívják is, a nagyobb fizetés, vagy haszon reményében, s mivel a XV. kikötötte, hogy senki, szolgálatának törvényes határideje előtt, egyházát el ne hagyja, hanem ha teljesen kitöltötte esztendejét, esperesének engedelmével hagyja el és változtassa azt: Kanizsai, püspöke elé terjesztette az ügyet, a ki 1626 február 4-ére, az esperesek és egyházkerületi presbiterek konventjét Pápára összehívta, melyen úgy határoztak,

hogy mivel a pápai egyház előkelőbb tagjainak beleegyezésével, a püspök ajánlására küldik Batthyánynéhoz, ezen határozatról maga Pathay előszóval értesitse február 11-én Rohoncson az özvegyet; Kanizsai pedig április 6-án, nagyhét hétfőjén, a pápai egyházból Német-Ujvárra költözött, hova 8-án megérkezvén, a következő napon, vagyis nagycsütörtökön tartotta első egyházi beszédét a lábmosásról. Ján. 13. Hol hogy mennyire megnyerte úrnője rokonszenvét kitűnik az 1627 május 12-én Körmenten tartott zsinat jegyzőkönyvéből. Ákosházi Sárkány István kiskomáromi főkapitány s az ottani eklézsiának patrónusa ugyanis, meghívta Kanizsait az üresedésben levő lelkészi állásra, melyet mikor Batthyányné meghallott, ő is elküldte megbizottjait: Rajki Imrét, Bozzai Lászlót és Falusi Boldizsárt a zsinatra és általuk kérette a szent tanácsot, hogy azt a férfit, a kit megkedvelt, a ki már egy éve elmúlt, hogy tisztét közmegelegedésre betölti, tovább is hagyja náluk, ott is hagyta s itt érte azon tisztesség, hogy 1629 márczius 18-án a dunántúli kerület püspökévé avatott fel, de ugyanitt sok keserőség, méltatlan bántalmazás is jutott osztályrészéül.

Nagy buzgalommal és pontossággal teljesítette Kanizsai lelkészi és püspöki állásával járó kötelességeit, s mikor ifjú pátronusát anyagi érdekek megigérésével, Pázmány Péter 1630-ban a római vallásra áttérítette, kétszeres erővel örködött kised egyháza és kerülete felett. Nem minden keserőség nélkül írta Nádasdy Pál főispánhoz, mikor Szentmihályra erőszakkal ág. ev. lelkészt vittek be, pedig ott a helvét hitvallásúak kétszáznál többen vannak: vajha most az én idvezült pátronusom Batthyány Ferencz úr élne, kétség nélkül engem is az én püspökségemben minden injuria ellen kegyesen protegálna. (1630. február 9.) De magára maradt a küzdelemben, melyet Nádasdy erőszakos foglalásai és hitét elcserélt földesura, Batthyány Ádám ellen kellett folytatnia. Az elsőről, a testvérharczról nem szólok most, úgy is csordultig megtelik a másodikkal a keserű pohár.

Az 1633 május 8-án Köveskúton tartott zsinaton, fájdalommal jelentette Kanizsai, hogy a németújvári templom kulcsát gróf Batthyány Ádám április 13-án a szombathelyi prépost által elvétette és őket abból kizáratta. A rendkívüli módon meglátogatott kicsiny gyülekezet nem is temploma elvesztésén búsult már, hanem attól rettegett, hogy lelki vezérért máshova helyezi át a zsinat, s akkor egyházuknak vége lesz. Két könyörgő levelet vitt azért az egyház küldöttje, Varga Ferencz városbíró magával, egyiket az idvességük

dolgaiban fáradozó szent Gyülekezetéhez, másikat Kanizsaihoz. Amabban ezt írják: mivel reméljük azt, hogy a mi lelki tanítónknak, úgymint Superattendens urunknak, János predikátor urunknak, mostani synatban hivatalja találkozik, kegyelmeteket, mint lelkünknek javára igyekező meghitt bizodalmas urainkat nagy szeretettel az Istenért kérjük, hogy kegyelmetek ez után is, a mi kicsiny gyülekezetünkől, atyai gondviselését meg ne vonja, hanem inkább ő kegyelmének tovább való megmaradásával is mi nekünk kedveskedni méltóztassék. Úgy vagy, a mi gyülekezetünk igen kevés tagokból áll, mind az által erre vagy a tekintet és ha most itt közöttünk az Isten igéjének lejárása érkezik és kegyelmetek püspök urunkat ő kegyelmét innét másuvá rendeli, soha többé itt mi religionkon való lelkitanító nem leszen. Vannak ő kegyelmének sok fogyatkozási is, de mi valamit ő kegyelmének ígértünk, azt ő kegyelmének (s a mi hátra maradvá volna is) keresztyéni buzgóságból beszoigáltatjuk. Ha szintén mi tőlünk a templomnak kulcsát elvették is, gondot viselünk arra is, a hol ő kegyelme az Isten igéje predikálásának közöttünk való zászlóját fön lobogtassa és ő kegyelmének háza népével csendes szállása lehessen. Kanizsaihoz hasonló szellemben irtak, kérték maradjon náluk — és ott is maradt.

Mivel azonban Kanizsai, az ezen évi szeptember 20-án Mezőlakon tartott zsinaton a tisztelendő presbyteriumtól búcsúzott, arról tanácskoztak az atyák, hogy mivel püspök urunknak ő kegyelmének a németújvári eklézsiában az ellenkező vallású földesúr miatt, nincs biztos megmaradásra való alkalmatossága, sem pedig ebben a mi kerületünkben, az ő kegyelme becsületes személyéhez oly illendő és alkalmatos eklézsia nincs üresedésben, a dunántúl való Venerabile presbyterium pedig pápai uraiméktől és a mi Venerabile presbyteriumunktól Czeglédi Pál senior urunkat vissza kívánja, avagy ő kegyelme helyett Sári urunkat, vagy valamely közülünk való becsületes atyánkfíát, ezen okokból püspök urunk a Venerabile presbyteriumtól búcsúzott, mely dologban a presbyterium így határozott: Püspök urunkat semmiképen a mi dioecesisünkéből ki nem bocsátjuk, hanem minden erőnkkel és tehetségünkkel azon leszünk, hogy ő kegyelmének illendő és alkalmatos helye és megmaradása legyen. *Sári uram pedig ő kegyelme búcsúzzék és a mosoni vocationak feleljen meg.* Ugyanezen zsinaton a szentlőrinczi egyház meghívta lelkipásztorának, mert jól tudta, hogy nem lehet sokáig maradása Német-Ujváron. Pedig predikátorával Szili Jánossal mindenben meg volt elégedve, de mivel a Rábán belül való lelkitanítók

nem akarták, hogy a püspök onnan átbocsáttassék, az kész volt más állomásra elmenni, csak megtarthassák Kanizsait maguk között. Azonban ezúttal még megmaradt Német-Ujváron.

Kanizsai 1633 november 2-ára újabb zsinatot hívott össze a Gyöngyös mellett levő Szentlőrinczre, mely alkalommal úgy a zsinat tartó szentlőrinczi, valamint a köveskúti eklézsia egyiránt, óhajtották őt lelkésziükül megnyerni, ha nem maradhatna tovább Német-Ujváron. De mivel a német-újvári eklézsia zsinatra küldött képviselője Csizmadia Ferencz városbíró által azt kérte, hogy a szent presbiterium hagyja meg tovább is náluk Kanizsait: hosszas tanácskozás után abban állapodtak meg, hogy a következő télen maradjon még a püspök előbbeni helyén. De egy véletlen eset következtében Német-Ujváron tartózkodásának napjai csakhamar megvoltak számlálva.

Ugyanis 1633 nov. 13-án Kanizsait, leányának Balogh Péterrel való eljegyzési ünnepélyére Sankóházára hívta Sankóháziné, egyházi beszéd tartásra, melyen Telekesi Török János, Lósi Viczai Ádám, Mankóbüki Horváth Bálint és János, Rátki Miklós, Pethő Miklós s másokon kívül jelenvolt Győri István szombathelyi prépost. A beszéd tárgya Máté XXIV : 15—28. alatt olvasható evangelium volt, a hamis prófétákról s a szöveget allegoricusan magára is alkalmazta, az említett prépost hírül vitte a dolgot Batthyány Ádámnak s azt Kanizsai ellen oly nagy haragra ingerelte, hogy november 24-én jószágkormányóját Farkas Jánost Barasztovics Péter városkapitánnyal Kanizsaihoz küldötte a következő levéllel: „János prédikátort nem akarom tovább Ujvárott szenvedni, sem másutt az én jószágomban. Mert ha ott találok, rosszul jár, elhigye igazán. Ebben egyéb ne legyen, mert nem akarom különben“. A földesúr akaratát nov. 27-én, advent első vasárnapján, a reggeli istentisztelet végződtével tudatta Kanizsai hallgatóival és elbűcsűzött azoktól. A Rába körüli egyházak lelkészei mikor hallották a Hiób hirt, a püspökhöz siettek Szilágyi István körmendi lelkész és esperes, Hodosi Tamás szentpéteri lelkész alesperes, Sallai Péter csákányi lelkész, kik előtt állapotát nyíltan feltárta és a teendőkről tanácskozott velük. November 30-án a három megnevezett lelkész, a püspök előkelőbb hallgatóival a gróf kormányójához ment és azt közbenjárásra kérte, december 2-án Szép Mártont Bécsbe küldték az egyház kérvényével Batthyányhoz: de már mindez hiábavaló fáradozás volt. A Batthyány közelében levők jól voltak értesülve uruknak haragjáról, azért, midőn az volt a hire, hogy nem-

sokára Német-Ujvárra megy; december 10-én Farkas János tiszttartó Boor Benedek főporkolábal és Jobbágy Dániel deákkal Kanizsaihoz ment, s ezt a két dolgot adta ő kegyelme elé: először is az újvári parochiális házból a jövő hétfőn Dávid porkoláb uram házához költözzék ki; másodsor, hogy mikor az úr megjön, akkor itthon ne legyen ő kegyelme, hanem háza népe itt maradván, maga menjen ki valahova falura, hogy az úr otthon ne tapasztalja. Még az nap estve Csizmadia Ferencz városbíró is felkereste Kanizsait s megmutatta neki Batthyány Ádám válaszát, melyet a december 2-án Szép Mártontól Bécsbe küldött kérvényükre irt, melyben ilyen szók voltak: „Ennek előtte sem közlöttem veletek tanácsomat. Azért én, a mit egyszer végeztem, azon kívül nem megyek. Csak az elmenjen mindjárt onnét, mert egy varga kurafi se tanit engem“. Ez elég érthető hangon volt megírva és elég volt arra, hogy Kanizsai 1633 december 14-én, advent harmadik vasárnapja után következő szerdán, azon a napon, a melyen négy évvel előbb felejthetetlen feleségét a német-újvári templomba eltemette, nagy esőben, felettébb sáros és sikamlós úttal, kiindult azon helyből, a hol hét évig, nyolcz hónapig és két hétig a magyar egyház szolgálja volt, miután gróf Batthyány Ádám által kiűzetett onnan, s december 18-án, advent negyedik vasárnapján — mint naplójában írja — az Isten atyai gondviseléséből visszatért Pápára, saját tulajdon házába. A fiatal gróf pedig ezután csakhamar 1634 január 9-én kiadta azon hirhedt rendeletét, hogy az uradalmaiban levő lutheránus és kálvinista lelkipásztorok tizenöt nap alatt kihurczolkodjanak.¹

Azt hitte Kanizsai, hogy Pápán csendesen félrevonhatja magát Batthyány haragja elől, a megtartandó közzsínatig, a hol az ő jövendő sorsa eldől. De csalódott, mert itt a saját házában sem hagytak neki nyugodalmat, jöllehet Pápán lelkészi szolgálatot nem teljesített, mert ekkor az egyháznak két lelkésze volt: Czeglédi Pál esperes és Sári István, rektor volt Szeli György, csupán püspöki tisztében járt el, ha valamely dologban intézkedni kellett. Ezek közül legyen itt felémelve, hogy 1634 január 20-án, Muraszombati Nagy Miklóst, a ki a Rábán túl levő polyányi egyház rektora volt, miután Hodosi Tamás alesperes szentpéterei, Bakos János szentmiszlői és Domjáni Mihály martiánczi lelkészek ajánlották, Takó János és Bölcshöldi Simon Miklós képviselők által pedig az

¹ Gróf Batthyány Ádám levele Szilágyi Benjamin István Synodaliaiban, a debreczeni reform. főiskolai könyvtár kéziratárában.

egyház kérte: Czeglédi Pál és Sári István pápai, Herczegh Benedek kupi lelkészek jelenlétében a bölcsföldi eklézsiába kibocsátotta, neki az Isten ígéje hirdetésére és a keresztség sakramentomának kiszolgáltatására szabadságot adott. Mivel a körmendi egyház lelkésze Szilágyi István esperes 1634 január 20-án szélhütésben meghalt, Bélyei Tamást, az iskola rektorát, azon kéréssel küldte Pápára a püspökhöz, hogy mielőtt az eklézsiát a pápások elfoglalnák, küldjön hozzájuk egy lelkészt, névszerint Sári Istvánt, a kit azután a püspök február 10-én bizonyos ideig a körmendi egyházba küldött az egyházi tiszt teljesítésére.

Mikor Sári István körmendre távozott, azt hitte az ellenfél, hogy Kanizsai pápai lelkész akar lenni, ezért még ugyanazon nap, február 10-én a pápista viczekapitány Hosszútóti György, Krakkói Pál, Lengyel Miklós, Hathalmi Sándor és a pápista Somogyi Pál jelenlétében házához hívatta Czeglédi Pál esperes lelkészt és megmutatta Csáky László földesúr és generális levelét, melyben arról kér értesítést, hogy Kanizsai Pálfi János püspök úr ő kegyelme micsoda czélből jött be Pápára, ha csak úgy-e, mint az előtt szokott volt, avagy hogy ugyan ottben lakásra való helységet akar magának foglalni, mivelhogy neki, azt mondja, császár urunktól utasításban meghagyatott, hogy vele egy helyben ne lakjék és Pápán ne tőrje meg, mert az előtt is izgágaskodott, s mostan is arról gyanús volna. Azért nem akarja Csáky Kanizsai miatt a csillagokat rúgni, avagy hogy vele a csillagokat rügassák és addig, míg a püspök Pápán benn lenne, nem akar ő nagysága Pápára bejönni. Ezért tudakozódott az alkaptány a püspök Pápára való bejövételének czélja felől Czegléditől. Erről semmi sincs feljegyezve naplójában, melyben napról-napra olvashatjuk a fontosabb dolgokat, s mivel sehol nincs arról említés, hogy Pápán valamely egyházi szertartást végzett volna, itteni tartózkodásának nem volt más czélja, minthogy félrevonulva megvárja a zsinat idejét. De nem hagytak neki nyugodalmat. Február 18-án megint ráizent az alkaptány Mogor István vajdától Csáky szavaival Kanizsaira, hogy magára gondot viseljen, mert Ónagysága semmi úttal nem akarja itt megtérni. 27-én ismét izent az alkaptány Mogor István vajdától Kanizsainak, a várbeli tisztartó pedig Csáky László szavával megtiltotta, hogy senki a városiak közül a püspök mellett az Úrnak ónagyságának ne szóljon, mert valaki szóland, azzal magával az Úrnak ónagyságának ellene támad. Ennek lehet tulajdonítani, hogy a pápai református urak is két részre oszlottak, s február 28-án Krakkói Pál uram, mivel igen ellenezte Kani-

zsainak Pápán való lakását, György Deák urammal a püspök dolga miatt egymással megharagudtak, s amaz haraggal ment haza a vacsoráról.

Így állván a dolog, a dunántúli egyházkerület presbyteriuma nevében és annak könyörgő levelével Gál Imre veszprémi esperes és Mosoni István tápi lelkész, pápai alesperes Csáky Lászlóhoz küldettek Köpcsénybe, oly czélből, hogy azt kérjék meg, állna el azon szándékától, melylyel püspökük Pápán maradását nem akarja megtűrni, melyre az új földesúr némileg szelidítette haragját, de most meg a Krakkói Pál pártja kerekedett ellene. Mikor Sári István 1634 márczius 14-én Körmendről visszatért Pápára, mivel szolgálatát megszerette az eklézsia, elhunyt lelkésze helyébe predikátorul kérte és irtak felőle levelet a pápai eklézsianak, hogy dominus Sárít közikbe engednék ideig. De mivel a körmendi egyház levele a vitézlő és a városi rendhez volt czimezve, városi uraim nem merték maguktól felszakasztani a levelet; a vitézlő rendből pedig Krakkói Pál, a ki akkor az első lovon ült, a régi püspök ellen való irigységből, azt állította, hogy ő kegyelme azért óhajtja Sárinak Pápáról való elmenetelét, hogy maga léphessen helyébe, s midőn a városbiró át akarta adni neki a levelet, azt nem fogadta el, hanem fölfodorított orral megvetette.

Április 7-én Török János kérésére, egy tanulót, Szenczi Ásót Istvánt vitt ki Kanizsai Pápáról a szécsényi rektoriára, s ajánlotta azt ő kegyelmének, egyszersmind meglátogatta a köveskúti egyház lelkészét, Jókai Jánost. Ezen utazását egyszersmind arra is fel akarta használni, hogy Német-Ujvárt maradt holmiját Pápára szállíttassa. De Batthyány Ádám mihelyt arról értesült, hogy Kanizsai ott jár, április 13-diki kelettel, tehát mondhatni azonnal, a következő levelet küldte Farkas János németújvári tisztartójához: „A mint értettük, János predikátor ott akadoz, mi dolga legyen a mi jószágunkban, nem tudjuk; kegyelmed mondja meg neki, távol járjon onnét, ha egészség kell neki“. A Krisztus számkivetett szolgálja április 15-én irt Batthyánynak Körmendről egy levelet, alázatos enyhítő szókkal: „Esék értésemre, hogy Nagyságod megtudván azt, hogy én idejöttem a Nagyságod jószágába, nagy haraggal ellenem felgerjedett és fenyeget is, távol járjak innen, ha egészség kell. Úgy vegye azért Nagyságod kegyelmes uram eszébe, hogy én ide a Nagyságod jószágába nem valami vakmerőségből, nem Nagyságoddal való ujjvonásból, sem nem a Nagyságod bosszuságára (távol legyen az) jöttem ide, mivelhogy énneknek, ki egy erőtelen

nyomorult predikátor vagyok, Nagyságoddal, ilyen nagy úrral való újvonásra sem akaratom, sem tehetségem nincs. Hanem minthogy akkor, mikor Ujvárról a Nagyságod szárnya alul kibujdostam, a nagy sietséggel való indulás és akkorbéli esős időnek alkalmatlanságamiatt, portékámat, a mi volt, velem el nem vihettem, hanem itt együtt is, másutt is hagyni kényszerítettem: mostani jó útnak alkalmatlanságával, annak az én portékámnak meglátásáért és innét elvitetéseért jöttem ide a Nagyságod jószágába. És ide jöven, minthogy naponként haldogálnak, kértének, hogy egynehány napot itt eltöltvén, a halottaknak eltakarításában és a szent ünnepekben is, ne röstelnék közöttük tisztem szerint szolgálni, ígérték magukat némely emberséges emberek, hogy az ünnepek eltelvén, portékámnak elköltöztetésében segítségül lesznek. És ez, kegyelmes, uram az én ide való jöveletemnek kiváltképen való czélja és oka. Dolgoimat azért elvégezvén, meghigyje Nagyságod, hogy itt való akadozásommal meg nem büsitom Nagyságodat. A minemű úri kegyességgel volt ez előtt némely idő tájban Nagyságod én hozzám, soha nem reménylettem volna, hogy a Nagyságod szíve én hozzám, úgymint ilyen megöszült öreg emberhez így megkeményedhessék, hogy mintha valami nyilvános gonosztévő volnék, csak azért is, ha valami alkalmatlanságból Nagyságod jószágában, jóakaróim közé bejövök, Nagyságod ilyen nagy haraggal fenyegeessen. Soha én, valámig Nagyságod szárnya alatt Ujvárott laktam, nemhogy Nagyságodnak, de még Nagyságod szolgálai közül a legkisebbiknek sem vétettem. Sőt Nagyságodat kegyelmes pátronusomnak ismertem tisztem szerint, a Nagyságod boldog hosszú életéért Istennek imádkoztam, ki én nekem ritka kegyelmességű pátronus uram volt. Nem hogy azért Nagyságodnak kegyelmes uram, engemet erőtelen és nyomorult öreg embert fenyegetni kellene, de sőt inkább a Nagyságod Istenben elnyugodott attyának jó emlékezetit szemei előtt forgatván, azért engemet holtomig Nagyságod kegyes-úri pátrociniumja alatt oltalmazni és táplálni méltó volna. Mivelhogy engemet (hogy Nagyságod előtt ugyan bizodalmasan, de alázatosan megmondjam) a Batthyány híresneves familiához való hűséges indulatom és becsülésem indított ezen nyomorult bűjdosó állapotra. Mert ha én ez előtt nyolcz esztendővel, Nagyságtokra való tekintetemből, pápai kedves helységemből ki nem bontakoztam volna, emberi mód szerint szólván, megöszült koromban, cselédestil ilyen bűjdosó állapotra nem jutottam volna, hogy *Pápán dolgozom sem kint, sem bent nincs*. Lássa azért Nagyságod kegyelmes uram az én szegény megöszült fejemmel, mint cselekszik. De Nagy-

ságod felől soha azt el nem hihetem, hogy a Nagyságod úri kegyessége arra bocsátná Nagyságodat, hogy azt, a mire Nagyságodat némely fondorlók izgatják, Nagyságod ellenem és rajtam véghez vinné, hogy ilyen együgyű embert, mint én vagyok, Nagyságod valami módon megrézfáltasson. Úgy vagy. Nagyságodtul ilyen nagy gróf úrtól meglehet az. En valamig büjdosom ezen muló világon és valamig a halhatatlan emlékezetű Batthyány Ferencz urral Nagyságodat, mint önagy-ságának természet szerint való fiát és minden virtusinak s világi javainak egyetlenegy törvényes örökösét, Isten szegény nemzetünknek és romlásra hanyatlott országunknak javára, virágzó méltóságban sokáig Nagyságodat megtartván, az emberek Batthyány Ádámnak, úrnak jó kedvvel hívni fogják, mindaddig önagy-sága után Nagyságodat, kegyelmes uramnak és pátronusomnak ismerem és tartom, reménylven azt, hogy a jó Isten a Nagyságod szívét még valaha hozzám megenyhíti és szánakodó kegyelemre meghajtja. Az önérzetes hangon irt levél nem tévesztette el célját, semmi adatunk nincs, hogy Batthyány *ez után* bántalmazta volna az ősz püspököt.

Kanizsai számkivetésének hite messze földre elment, s mikor arról a híres neves kecskeméti eklézsia értesült, mivel két év óta közöttük levő lelkipásztorát, Bölcskei Pált az Uristen meglátogatta súlyos betegséggel és vénséggel, sze-meiben megfogyatkozott s tanításra való ereje is megszűnt: a város főbirája, Kamarás Ambrus, esküdt polgáiraival együtt 1634 április 8-án kelt levelükben azon célból keresték fel, hogyha tetszenék ekléziájuk s maguk személye, tehát ne tartaná meg magát tőlük, hanem lenne őrállójuk és paizsuk szent Istenünk templomában. Szeretettel kéri azért, hogy engedjen meghívásuknak s bátorítják, hogy náluk nem kell félnie semmiféle üldözéstől, mert városuknak legfőbb s kedvesebb urai, mind hitünkön, vallásunkon valók. Egyik Rákóczy György erdélyi fejedelem, másik Barcsai János, harmadik Petróczy Pál. A fizetésre vonatkozólag azt írják, hogy az is tisztességes városukban. Végül arra kéri, hogy mivel iskolájuk rektorának az ideje is most telik ki, ha olyan tudományú és erkölcsű ifjú lenne Pápán, a kivel megalkudhatnék, tehát az is kellene. Az előbbi agg lelkész, Bölcskei Pál is, ugyanazon napról kelt levelében tudatja Kanizsaival, hogy mivel az erő-telen vénség és a sok időtől fogva való betegség igen elnyomorította, kénytelen volt az eklézsia gondviseléséről letenni, kéri, hogy fogadja el a kecskemétiék meghívását, hol nem kell félnie az üldözéstől, leszen elégséges fizetése és főgondot viselnek reá fogyatkozás nélkül. Kecskeméti M. István duna-

pataji lelkész is egy ápril 9-én kelt levelében kéri Kanizsait a kecskeméti lelkészi állomás elfogadására.

A három levelet április 15-én adta át Körmenden Kanizsainak a kecskeméti kettő küldötte, melyre még az nap megírta válaszáat, hogy nem mehet. Ezt a levelet már csak azért is közlöm kivonatban, mert álláspontjának indokaival nemcsak meggyőz, hanem abból kitűnik Pathay hirtelen való távozását méltán elítélt meggyőződése is, melyhez hasonlóan, az adott alkalommal, ő nem cselekedhetett. „A kegyelmek keresztyéni szeretetből irattatott levele — mondja a megszólítás után — én nekem Batthyány Ádám úr Körmend nevű városában, ma úgymint Nagyszombaton érkezék kezemhez, melyből a kegyelmek én hozzám való istenes indulatját elegendőképen megértettem, tudniillik, hogy kegyelmek az Úr Krisztusnak, kegyelmek között levő orthodoxa eklézsiájának Isten igéjének predikálásával való igazgatásának gondját, becsületes vocatioval én nekem offerálja és értvén evangéliumi vallásom mellett reám érkezett bűjdosó állapotomat, annak acceptálására engemet kedvesen és kegyesen invitál. Akartam volna Tisztelendő uraim, ha a kegyelmek levele más oly nap jutott volna hozzám, melyen a sok foglalatosságtól üresebb levén, választ reá bővebb beszéddel tehettem volna. De ma, a husvéti szent ünnepre való készüléten kívül is, mennyi foglalatosságim voltak legyen, a kegyelmek követi jól látta és tanubizonyoságot is tehet róla. Magamat azért, a mennyire ezen mostani alkalmatossággal lehet, a kegyelmek levelére resolválnám: legelőször kegyelmek én hozzám ismeretlen emberhez Istentől indított jóakaróját, elmémnek nagyobb buzgóságával köszönöm, hogysem mint vagy szóval kimondhatnám, vagy ezen levelemben megírhatnám. Az Úr Isten, ki minden jónak kegyelemből bőséges markú megtérítője, kegyelmeknek ezen mostani hozzám megmutatott kegyes indulatját, idejekorán magától, onnan felyül alászálló ajándékival megfizesse és térítse. Ezenkívül azt óhatom kegyelmeknek, hogy noha itt ezen darab földön, bizonytalan és bűjdosó állapottal vagyok, mindazonáltal nincsen abban semmi módóm, hogy még most magam felől kegyelmeknek derekas választ írhassek. Mivelhogy a mely püspöki tiszttel Isten az én atyámfiak között engemet méltatlanságomra felékesített, ahhoz hittel köteles levén, *valamíg az én atyámfiaitól illendőképén el nem búcsúzom, nem cselekedhetem tisztességem kára nélkül, hogy addig idő alatt magamat valahova ígérjem.* Hanem im Isten segédelméből Pünkösöd havának 15-dik napjára a Marczal nevű folyóviz mellett Cseglye nevű faluban (mely Pápához Sárvár

felől egy mérföld) az én atyámfiainak generalis synodust hirdettem. Akkor ők együtt levén, minden diffikultásimat tisztem szerint kebelökben töltvén, tőlük elbúcsúzom és tisztemet, Isten úgy akarván, nekik resignálom. Úgy osztán, annak a synodusnak elmúlása után (ha léssen ki által) kegyelmeteket elmémnek ezen kegyelmetektől felajánlott meghíváshoz minemű elhatározása legyen, bővebb szóval és nyilvánban bizonyossá tehetem. Akarnám, ha akkor, a mi megnevezett synodusunk napján és helyén, az én atyámfiainak színe előtt kegyelmeteknek valamely becsületes követi jelen lennének, a kikkel, Isten az alkalmat úgy igazgatván, vagy az, hogy visitálni kegyelmetekhez elmennék, vagy az, hogy tetszésem felől kegyelmeteket bőségesben bizonyossá tehetném, Több szóval most kegyelmeteket, terhes elfoglaltatásaim miatt nem terhelhetem, sőt még arra sincs időm, hogy az egyházi szent munkában tisztességére megvénhedett és abból immár a mint érzem kifáradott, becsületes Bölcskei Pál uramnak magam irhassak, hanem ő kegyelmét, ezen kegyelmetekhez írott levelemben atyafiságos szeretettel köszöntöm.“

Leveléből kiűnik, hogy jól esett sok keserűséggel sujtott lelkének a kecskeméti meghívása. De mennyire levette a pápai vitézlő sereg és városi rendtől ez után öt napra kapott levél, melyet Barcza István és Pápai András vittek utána, s mely öt pecséttel volt lezárva? Rövid szóval értésére adták, hogy ne igyekezzék hozzájuk menni lakni, mert úgy veszik észre, hogy most is, de jövődében abból nekik sok kellemetlenségeik lehetnek, melyeket el akarván távoztatni, s óhajtván azt is, hogy a püspök becsülete is helyén maradjon, elhatározták, hogy erről idejében értesítik. Kanizsai még az nap, ápril 20-án válaszolt. A levél — úgymond — melyben Páparól kitiltották s újabb számkivetésre vetették, kezéhez jutott, mely egyrésztől igen megörvendeztette, másrésztől pedig igen megszorította. Örült azért, hogy apostoli püspöki tisztét ily ékes koronával diszesítik, hogy a Krisztus nevéért a keresztyén vallásért szenvedhet. Nem tartja gyalázatnak, mert nem latorságért szenved, hogy olyan nevezetes városból, mint Pápa, kirekesztetett, tudván azt, hogy az emberek, ha valamely világi városból kirekesztik is, a mennyei dicsőséghől ki nem rekeszthetik. Ha az Isten fia a hívekért nem szégyenlette azt, hogy a jeruzsálemi kapun halálra kivitték, miért szégyelné ő azt, ha Pápa városából kitiltották és annak kapuin, melyeken sok feslett életűek ki és bejárnak, őt nem bocsátják be. Nem történetből esett ez, mert megjövendőlte a Krisztus mikor ezt mondotta : lesztek — úgymond — gyűlölségesek az

embereknél az én nevemért, a gyülekezetből kirekesztenek titeket. Örül azért ismételten s vigad szívében, hogy az Uristen kegyelméből való választásnak jele, a világtól való meggyüöltetés, az ő méltatlan fején naponként megtetszik. De a Megváltó lelkének erősítése vele levén, az ő tisztességéért és keresztyén vallásáért, nemcsak Pápáról kirekesztetni, de még nagyobb károkat, sőt ha ő felsége úgy kívánja, halált is szenvedni kész.

De elszomorította a levél, melylyel Pápáról számkivetésre vettetett azért, mert nem olyan embertől kapta, a ki vele ellenkező vallású, hanem azoktól, a kik neki az előtt kedves hallgatói, most pedig püspöki tiszte alatt levő keresztyének, melyet nekik megírni, s reá küldeni nem illett. Ha a vele ellenkező vallásúak irták volna, örömmel mondhatná, hogy Pápáról kirekesztetett. De valahol bújdosásában azt a levelet előmutatja, abból az ellenkező tünik ki. Ha soha lelkitanítójuk nem lett volna, s most püspökük nem volna, hanem csak hite miatt oda bújdosott predikátor volna, igaz keresztyénségüket akkor mutatták volna meg, ha egész seregestől és gyülekezetestől a kegyes Csáky úrnál, köztük való megmaradhatásáért közben jártak volna. Sokkal inkább meggondolván azt, hogy nekik tizen négy esztendeig jámbor lelkitanítójuk volt, ifjúságának erejét, virágát közöttük eltöltötte, hol sok nyomorúságot is szenvedett, ha mindezt elgondolták volna, ha együgyű személye nem is, de püspöki tiszte, a pápaiak keresztyén híre megérdemelte volna, hogy köztük, saját pusztá házában, asztaluk hulladékával holtáig eltartotta volna, és halálakor a külső temetőbe, ott nyugvó gyermekei mellé hideg testét tisztességesen elkísérte volna. *Lám, a komáromi keresztyén gyülekezet Dobronoki Miklós püspököt, ki ifjúságának virágját köztük töltötte volt el, vénségére Érsek-Ujvárból haza vitte és noha vénsége miatt már nem szolgálhatott, mégis holtig tisztességesen eltartotta.* De nem azért neheztel rájuk, hogy nincs tehetségük a jó dologra, hanem azért, hogy a halandó emberektől való félelem úgy megnémitotta őket, hogy felőle s mellette a hol kellett volna, csak egy szót sem szóltak. Majd szemükre veti, hát ez a keresztyénség? hogy ne merjenek a hívek vallásuk püspöke mellett csak egy szót is szólani? Bizony, ezzel igen megnótáltatták magukat az ellenkező vallásúak előtt, mert azt gondolják, hogyha püspökük mellett nem mernek szólani, más alacsonyabb tanító mellett még úgy sem mernek. Sőt találkozhatnék olyan, ki magát evangélikus keresztyénnek tartja, kinek ha parancsolnának, reá vehetnék, hogy mostani lelkipásztorukat házából kivonják és hátra kötött

kezekkel előttük fogságra a várba behajtanák. Ha az ellenkező vallásúaknak valamelyik püspöke olyan próba alá vetetnék, mint ő, gondolnák-e azt, hogy azok püspökük mellett törvényes erővel és eszközökkel nem törekednének? Sokan közülük vele együtt szenvedni és számkivetésbe menni készek lennének.

Kanizsai is azt hitte, hogy ha a nemes vitézlő sereg, mellette Csákyhoz egy kérvényt irt volna, hogy legalább addig, míg valahova elmehet, Pápán megtúrta volna, sőt meg is dicsérte volna őket, hogy püspökük mellett szót emelnek. Neki nem volt szándékában állandóan Pápán maradni, mert látta, hogy némelyeknek elméje elidegenedett tőle. De mivel az Isten őt méltatlan létére, együgyű atyafiai között püspökké tette, az volt a szándéka, hogy nekik zsinatot hirdet s ott szánakozásra méltó bújosó állapotját azok elé terjeszti és ha róla tehetnek s a dologban orvosságot találhatnak, jó, ha pedig nem, püspökségét leteszi, tőlük búcsút vesz, s az után Isten segítségéből gondot visel magára. Most is ez a szándéka, *mert lelkiismerete nem engedi, hogy püspöki tisztét cserben hagyván, ezen földről szegény Pathay uram után elbújdosék.* Ím mikor Pápáról eljött, a meghívókat kibocsátotta, atyafiait május 16, 17-ére Csöglére zsinatba összehívta, s ha úgy kell meglenni, leteszi püspöki tisztét, s mivel sehol sem maradhat, erről a földről elbújdosik. Eddig is csak erre várt, s még csak annyit sem tettek meg, hogy legalább ezt kérték volna Csákytól, hanem a helyett kibúcsúztatták Pápáról, melyért bocsásson meg nekik az Isten, nem kárhoztatja őket, mert tudja, hogy vannak ott sokan, kik mostani próbáin bánkódnak és szomorkodnak.

Ezek közé tartozott Czeglédi Pál lelkész, a ki a püspök számkivetett állapotát őszintén feltárta Ákosházi Sárkány István, kiskomáromi főkapitány előtt, melyre ez a vallásos úr április 11-én válaszolt, s tudatta Czeglédivel, hogy mikor a sereget összegyűjtötte, az arra kérte, hogy keresné fel Czeglédit püspök uram felől, a kit szeretettel kéretnek és hívnak lelkészükül. Fizetése lenne a seregtől 125 frt, Sárkány Istvántól 20 frt, a viczekapitánytól 16 frt, ezenkívül a stóla. Mivel pedig a választ Czegléditől hiába várta, mert annak nem volt alkalmá a püspök után Körmendre küldeni a levelet, Kanizsai erről a dologról semmit sem tudott. Sárkány István neki is jó pátronus ura volt, bújosásában hozzá fordult azért, s feltárta előtte szomorú helyzetét, melyből megértette a buzgó úr püspökének változó állapotját, s azon nagyon bánkódott, majd tudatja vele április 28-diki levelében, hogy már előbb, Czeglédi Pálhoz küldött

levelében is kérte a kiskomáromi lelkészi állomás elfogadására, de azt nem juttathatták kezéhez, mert Köveskútról irt leveléből látja, hogy még nem fordult Pápa felé; majd közli vele annak tartalmát, hogy mivel Paksi István lelkészük tőlük elbúcsúzott azt a püspök állapotjára való tekintetből nem marasztották s így folytatja: „A becsületes sereg én általam kegyelmedet nagy szeretettel hivatja az itt való egyházbeli tisztre, szívök szerint készek kegyelmedet bevenni. Én e szerint is irtam Czeglédi uramnak. Így levén uram a dolog, *kegyelmednek nem szükséges bújdosni, holott a mi kicsiny állapotunk szerint is, itt kegyelmednek tisztességes állapotja meg leszén, a mellett oltalma is. Azért, uram, ezek meglevén, azt tartom, hogy kegyelmed, a kegyelmedre Istentül bocsáttatott juhait el nem hagyhatja, hanem mellettük megmaradni tartozik, kit, ha kegyelmed nem cselekednék, talán ugyan nagy számadásában is járna kegyelmednek Isten előtt*“. Végül arra kéri, hogy bujdosói szándékának békét hagyjon és a kiskomáromi becsületes sereg kivánságának engedjen, s fejetlen lábúl, reábizatott juhait el ne hagyja, hanem minél hamarább bizonyos választ adjon, de legalább is olyat, melyen a becsületes sereg megnyugodjék.

Nem ismerjük Kanizsainak ezen levélre küldött válaszát; ha irt, abban is bizonynyal a zsinatra hivatkozott, mint a kecskemétieknek tette.

Közelgetett a csöglei zsinat ideje. Kecskeméti István dunapataji, Bölcseki Pál kecskeméti lelkészek külön-külön, s Borsos Mihály főbíró esküdt polgárral együtt, május 8-án kelt levelükben ismételve hívják a kecskeméti lelkészi állomásra Kanizsait. . . nem félvén sem rettegvén semmit az idegen magistratusoktól és azoknak vitézítül, mert oly gondot viselnek reá, hogy senki az ő akaratja ellen házához nem megy, s az üldözéseknek semmi hatalma nincs földükön. Végül arra is kéri, hogy egy jóindulatú, jámbor és tudós ifjút is szerezzen hozzájuk iskolamesternek a pápai iskolából, s tudatják, hogy a szentkorona eleibe két esküdt polgártársukat, Kecskeméti Nagy Jánost és Halasi Mihályt felbocsátották.

A zsinat május 16-án összeült Csöglén. Jelen volt a püspökön kívül 58 lelkész, rajtuk kívül névszerint fel van még sorolva 37, a kik távol maradtak. Az első nap Kanizsai tartott egyházi beszédet II. Timóth. II. 8—14. felett; és a felavatandókat vizsgálta meg, kik a Krisztus mindenütt jelenlőségéről vitatkoztak. Letenyéinek Samarjai János Magyar Harmóniája ellen irt kirohanását sok hallgató előtt visszautasították. Az újonnan felavatott lelkészek ezek: Samarjai János Kenesére, Bakó Benedek Kiskomáromhoz közel Sávolyra,

Komjáthi István Tésenfára, Oletitz János a Bagonyi német egyházba.

Második nap, az egész egyházi gyülekezet, az eklézsiák jelenlevő küldöttei és számos jelenvolt hallgatók előtt, a csöglei templomban tartott beszédében, gyengéden megemlékezve különféle üldöztetéseiről, ünnepélyesen, nem könnyek nélkül, letette Kanizsai sokszor megsíratott püspöki tisztét és hivatalosan bejelentette, hogy ennek az egyházkerületnek a pecsétjét a gyűlés asztalára letette. Okot adott erre a közlelbi télen Batthyány Ádám által megkísérlett üldöztetése, mely miatt nem csupán a németujvári egyházból, hanem mindazokból ki kellett mennie, a melyek azon uradalomhoz tartoznak. Pápa városából is Csáky László zsarnokoskodása és némely pápai urak hálátlansága miatt kiüzetett s az egész dunáninnen kerületben nincsen illetékes helye, a hol tisztét teljesíthetné, s nem is adhatnak neki. Ezért elfogadja a hírneves kecskeméti eklézsia meghívását, s annak ezen csöglei zsinatra küldött két követével kész útra kelni. Ez után helyéről felkelt és testvéreitől s az összes hallgatóságtól elbúcsúzott, s mivel ezeknek köréből végképen elmenni és a templomból kimenni akart: lelkésztársai mindnyájan felállottak, lélekben egész gyülekezetül nagy buzgó szeretettel nyakába borultak s nagy érdekléssel minden igyekezetökkel kérték, hogy őket, mint atyafiait, dolgaiknak oly nagy örvényében ne akarja elhagyni. De nem akart maradni a templomban, sőt onnan végképen eltávozni készült, azonban lelkésztársai kibocsátani nem akarták, végre abban állapotak meg, hogy előbb ünnepélyesen kötelezze magát, hogy ha tiszteletteljesen hívják, a határozat meghallgatására közibük megy, s annak aláveti magát, melybe beleegyezett, s ekkor egy szívvvel és lélekkel azon határozatot hozták, hogy Kanizsait felkérlik, álljon el szándékától, helyét, a honnét felkelt és püspöki tisztét, melyről lemondott. az összes jelenlevőknek egyakarató óhajtása, kérése és kívánsága szerint ismét foglalja el. Végre a sok kérés és kívánságnak engedett s helyét sok könnyhullatások között ismét elfoglalta.

A zsinat ez után úgy rendelkezett, hogy a kiskomáromiak kérésére Kanizsait oda engedte lelkésznek; de hogy a kecskeméti kérését is részben teljesíthesse, Paksi Istvánt ajánlotta nekik lelkészül, a következő levélben: „Illendő tisztelettel és keresztyéni szeretettel vettük a kegyelmetek levelét és a mellett a kegyelmetek becsületes követinek előbeszédébül is megértettük a kegyelmetek Istenes kívánságát az iránt, hogy a mennyei tudománynak kegyelmetek között félbenszakadás

nélkül való megmaradására igyekezték, a mi Istenfelő s kettős tiszteletre méltó és hitünk ellenségeinek kegyetlenkedéseinek habjai között hányattatott püspök urunkat, bújdosó állapotját megértvén, rajta való kegyes szánakodásból, közülünk kegyelmek magának lelki tanítóul elbocsátani kíváná. Mely kegyelmek jó kívánságának, hogy minden részben a magunk akaratját nem vethettük alá, arról a kegyelmek képmutatás nélkül való keresztyéni kegyességétől bocsánatot várunk. Mert noha úgy vagy, hogy ő kegyelme, a mi becsületes püspökünk, hitünk ellenségitől naponként nem kevés háborgatást szenved, mindazonáltal abban sem ő kegyelmének, hogy kicsiny seregünket elhagyhassa, sem pedig mi nekünk, hogy ő kegyelmét közülünk kibocsáthassuk, alkalmatosságunk és módunk nincsen. Mivelhogy itt, a mi nyomorult földünkön oly bajos és foglyos harcú a mi állapotunk, hogy előttünk forgolódo gyakorlott lelki vezér nélkül annyira nem lehetünk, hogy ha még maga is kegyelmek a mi szánakodásra méltó különb-különbféle terhes ügyünket meglátná, nem hogy ő kegyelmét közülünk kimenni és minket ő kegyelmétől megfosztatván, árvaságra és mintegy fejtetlen lábságra hagyattatni és jutni kívánna, de sőt inkább, ha ott kegyelmek között volna is, a lelki harcra közinkben elküldvén, a miben lehetne, kegyelmek bennünket megsegíteni igyekeznék. Mert itt a mi állapotunk olyan, hogy minden emberi védelemtől megfosztottak levén, vallásunknak kétféle kemény ellenségével kell szüntelen harcolnunk, a melyre való tekintetből, országunknak egyik tartományában sem itéljük szükségesnek lenni a jó látott, halott, gyakorlott lelki vezért, mint itt mi köztünk. Ha ő kegyelme ilyen szorgos és foglyos lelki harcunkban és ügyünkben közülünk valahova kibontakoznék, azzal az ő kegyelme kibontakozásával a mi vitézkedő seregünk igen megbomlana, ellenkezőinknek pedig mind szívük megvidulna, s mind szájuk a mi megcsúfoltatásunkra megnyitánék, elannyira, hogy azt kezdenék mondani, hogy minket is seregestül, közülünk féltében kifutott püspökünk és vezérünk után rövid nap elfutamatnak és iramatnak. Mennyi nagy kárára lenne a mi traktusunknak az ő kegyelme közülünk való kimenetele, kegyelmek eszessége könnyen megítélheti. *Melyről mi ezen tractusban levő eklézsiáknak előkelhető tagjaival együtt tanácskoztunk,* noha eléggé ő kegyelme a háborgatásnak habjaitul hányattatik, de semmiképen magunkat arra nem bírhattuk, hogy szüntelen harcoló seregünknek elosztására magunk közül kibocsáthassuk; és ő kegyelmét is — magában azt jól meghányván-vetvén, az ő Istentől vett tiszte mit kívánjon — az ő kegyelme lelkiismerete és istenfélelme semmiképen arra

nem bocsáthatta, hogy ilyen veszedelmes állapotunkban benünket elhagyhasson és elhagyván, magát mint valami béresnek lenni megmutassa. Oly bizodalmonk vagyunk azért nekünk a kegyelmek hozzánk való szeretetihez, hogy nemhogy kegyelmek ezen dologbeli fáradságának és költségének haszontalanságban való juttatásáért reánk valami módon neheztelne, és tőlünk megidegenedésre vetemednék, sőt inkább keresztényeni tiszte szerint, Isten előtt való imádkozásában rólunk megemlékezik, hogy ezen lelki bajviadalban az Úrnak jobb keze velünk munkálkodván, naponként győzödelmeskedhesünk.

Noha azért ezen kegyelmek kívánságának beteljesítésében magunk terhes kárával kegyelmeknek nem kedveskedhetünk, mindazonáltal, hogy a kegyelmek követinek fáradsága minden részül haszontalan ne lenne, a jó Isten előre való gondviselése úgy igazgatván a dolgot, *mi küldöttük kegyelmekhez egy atyánkfíát, úgymint Paksi Istvánurunkat, ki ez ideig egy néhány esztendők elforgása alatt a kiskomáromi vitéz seregnek, kik közé püspök urunkat rendeltük, minemü kedves lelki tanítója volt legyen,* kegyelmek a kiskomáromi főkapitánynak, Sárkány Istvánurunknak felőle irt levelébül, melyet bizonyítvány helyett kegyelmekhez elküldöttünk, kegyelmek elegendőképpen megértheti. Reményljük azt, hogy noha külső tekintetre nézve személye együgyű, mindazonáltal tudományával, a melylyel Istentől fel vagyunk ékesítettve, kegyelmek megelégszik és rajta megnyugszik“

Kanizsai maga is irt, a zsinat harmadik napján a kecskemétieknek egy mentegetődző levelet; pironkodva írja, úgy mond, mert nagyon restelli, hogy érette tett fáradságuk és költségük kárba vezett, de nem tehet róla, nem rendelkezhetett szabadon önmagával; megmaradt ezen a nyomorult földön, előbbi bajos, harczos és nehéz ügyű püspöki tisztében, nem a maga akaratjából, hanem hathatós kénytelenítésből és kényszerítésből, reá esett lelki atyafiainak szent koronája és a kerületben levő ekléziáknak a zsinaton jelen volt küldötteinek serege. Esedeztek, reménykedtek, hogy ilyen veszedelmes ügyükben és harczukban lelki hadnagyuk levén, ne hagyja el őket farkas kaszára, s annyira rákötötték siránkozó kérésükkel magukat, hogy meggyőzetett tőlük, s elgondolta azt, hogy ha ellenségeitől való háborgatás miatt elhagyja őket, megbántja az Istent, lelkiismeretét megsérti, mert okot szolgáltatott arra, hogy az a fő sereg, melyet ez ideig az Úr erőtelensége által igazgatott, eloszlik, elszéled. Pedig oly félelmes, terhes és együgyű helyre rendeltetett, hogy az a híres

neves Kecskemét mellett csak olyan, mint egy falu. Ha rajta áll, inkább választotta volna magának lakásul Kecskemét városát, hogysen, mint a pogány orra előtt levő, s mint valami jég hátán építettett Kiskomárt. De másként nem tehet. Mig él, hálaadó emlékezettel megtartja a kecskemétieknek iránta tanusított kegyes jó indulatját.

A számkivetett püspök tehát Kiskomáromba költözött a csöglei zsinat határozata szerint.

Thury Etele.

JULIANUS CSÁSZÁRNAK A KERESZTYÉNSÉG ELLEN KIFEJTETT MUNKÁSSÁGÁRÓL.

I.

Julianus, az apostata.

Flavius Claudius Julianus, ki Konstantinápolyban 331 november vagy december havában Julius Constantiustól és Basilinától származott,¹ keresztyénnek neveltetett. Megkereszteltetését Alexandriai Cyrill bizonyítja: „*A hívők közé számítottatott; méltattatott a szent keresztségre is.*”² Szüleit korán elvesztvén,³ Constantius császár gyámsága alá került, ki öt bátyjával, Gallussal együtt a KisÁzsia belsejében, Cappadociában fekvő Macellumba vitette,⁴ hol a világtól elzárva 6 esztendőt töltött (340—346.) s eltérőleg eddigi konstantinápolyi képeztetésétől, mely alatt Mardonius eunuch, a pädagogos, már Homeros eposzait alaposan megismertette vele,⁵ szigorú keresztyén szellemben neveltetett, gyakorolta magát a szent könyvekben s ezeket, mint lector, a gyülekezetben is olvasta.⁶ Innen a bibliának az a pontos ismerete, melyet műveiben elárul.

Innen kiszabadulva philosophiai tanulmányokba merült és rendkívüli szorgalommal képezte magát, „*úgy gondolkodván, hogy ha magánember marad, az uralkodás helyett a bölcsesség, ez istenibb birtok lesz osztályrésze, ha pedig trónra jut, az uralmat a bölcseséggel fogja ékesíteni*” — mondja róla egyik mestere, Libanius.⁷ Konstantinápolyban Nikoklestől gramma-

¹ Julius Constantius Constantius Chlorus és Helena fia, Nagy Constantin testvére, Constantius nagybátyja volt. — Ep. ad Ath. 270. C. (Juliani Opera omnia, Spanheim kiadása 1696-ból.) Amm. Marc. XXV. 3.

² Praefatio ad imp. Theod. 3. B.

³ Apja, valamint családjának több tagja Constantius parancsára megöletett. Ep. ad Ath. 270. C. D. Zosimus, Hist. II.

⁴ Amm. Marc. XV. 2. Epistola ad Athenienses 271. C.

⁵ Misopogon 351. D. 352. A. B. Libanius: Epitaphios 263.

⁶ Alex. Cyrill: Praef. 3. C.

⁷ Epit. 264. D.

tikát, Hekeboliosról retorikát tanult. Pergamumban Aedesius és tanítványai beavatták a mysteriumokba is, melyekben Maximus magikus előadásai Efezusban még jobban megerősítették. Eddig is rendkívüli vágyat, vonzódást érzett a titokszerű, a sejtelmes, így az istenség, a természeti tünemények, a nap s az égi testek iránt, minek a Napra írt beszédében kifejezést is ad¹ s a Contra Christianos-ban is lépten-nyomon. Most tanulmányai és tapasztalatai új világot tártak fel előtte, sejtelmeinek megfelelőt, azzal, melyben eddig élt, ellenkezőt. Jól sejtette Hekebolios,² ki alaposan megismerhette előkelő tanítványa lelkületét, hogy a philosophia tanulmányozása el fogja őt idegeníteni az egyháztól s épen ezért megeskette, hogy a neoplatonismus ékesszavú hirdetőjét, Libaniust Nikomédiában nem fogja hallgatni. Libanius maga mondja el, hogy Julián úgy segített magán, hogy leíratta pontosan a mester előadásait s így ismerte meg tanait.³ Nemcsak ezeket, hanem a többi bölcselő rendszereit is áttanulmányozta s közülök főként Pythagoras, Plato, a cynikusok és a stoikusok kötötték le figyelmét. Julián természeténél fogva igen vallásos lelkű, egészen morális érzésű, mindenekfelett pedig kiválóan mystikus és romantikus kedélyű ember volt. Ehhez képest teljesen kielégíté őt a neoplatonikus bölcsészet, mely a philosophiát a theológiával összekapcsolva az ismeret hiányait a hit által akarta kiegészíteni s e vallásos bölcsészet alapján a pogány cultust a keresztyénséggel szemben ujjászervezni. E sajátos rendszerben az Egy mellett, mely mindennek legfőbb oka, az ő kisugárzása vagy emanatiója által létrejött alsóbb rangú istenségek (középlények) között helyet foglalnak a görög, sőt a keleti mythologia istenalakjai is, kik, mint az Egy segédei, bizonyos fokozat szerint résztvesznek a világ teremtésében és kormányzásában. Ezek között szerepel Helios is és az egész csillagvilág, mint látható képei láthatatlan lényeknek. Heliost tartja Julián az ember teremtőjének, a lelket is a többi istenekkel együtt ő oltja bele.⁴

Ennek tulajdonítható, hogy ő gyermekkorától fogva oly sajátos vonzódással volt a nap iránt. Ehhez fűzi azt a reményét is, hogy ha őt követi, istenné válik és az atyát látni

¹ 130. C. D.

² Érdekes, hogy később maga Hekebolios is követte Juliánt az apostasiában.

³ Epitaphios 264. A. B. Julián tanulmányairól részletesen szól Libanius a következő helyeken: Legatio ad Julianum 157. Paneg. 235. Epitaphios 265. A. B. stb.

⁴ A Napra írt beszéd 131. C.

fogja.¹ A moralis elvek közül a legszigorúbbakat sajátította el. Sokratestől megtanult önismeretre, Platótól az istenséghez való hasonlóságra törekedni, a cynikusokat követé az önmegtagadásban, a stoikusokat és neoplatonikusokat az érzékiség és szenvedélyek legyőzésében, a természettel összhangzó életben és a halál megvetésében.²

Midőn a bölcsesek változatos rendszereitől megittasult lelke a ker. egyházra fordult, éles ellentétre talált. Míg amott a szabad vizsgálódás szülte elvek nyugodt méltósággal mérköztek, addig a Kelet keresztyénsége, mely eddig is a dogmaalkotás nehéz munkájában harcot harcz után állt ki és sokféle eretnekséggel küzdött, iszonyú önmeghasonlásban volt. A heterusia (Arius), homousia (Athanasius) és homoiusia (a két Eusebius) türelmetlen, irtó harcza volt ez, melynek nyomában száműzés, börtön és halál járt.³ Julián látta ezt és elég volt neki a látványból. Hozzágondolhatjuk még, hogy ez a keresztyénség az ő családja gyilkosainak, az ő üldözőinek vallása volt. Mindezeknél fogva esze és szíve elfordult tőle. Mikorra Maximusnál Efézusban studiumait 351-ben befejezte, 20 éves korában már csak névleg volt keresztyén.⁴ Ezt azonban még jó ideig titokban tartotta, s úgy látszik, Constantius sem tudott róla, pedig a távolból is állandóan szemmel tartotta. E közben Caesarrá kinevezett testvérét, Gallust Constantius kivégeztette, őt pedig néhány éven át majd fogságban, majd felügyelet alatt, majd magánál tartotta,⁵ végre 355-ben megengedte neki, hogy további tanulmányozás végett Athénbe utazhasson.⁶ Azonban — teszi hozzá a Juliánért rajongó Libanius és Zosimus is — ő bámulatba ejtette és felülmulta mestereit. Julián romantikus lelke boldog volt a classikus kor emlékei között és Libanius szerint már el is határozta, hogy életefogytaig Pallas Athene városában marad, midőn egyszer csak jött váratlanul Constantius parancsa, mely őt az udvarhoz hívta, hol Caesar czímmel felruháztatván s a császár nővére, Helena hozzá feleségül adatván, az alpokontúli népek fejévé tétetett.⁸ Galliai működéséről (356—361-ig) elég annyit mon-

¹ Ad Heraclium 234. C. A császárok haláluk után divi lettek.

² Or. VI. 185. D. 188. B. 193. D. Or. VII. 211. A. 225. C. 226. A stb.

³ N. Constantin a niceaei zsinaton 325-ben a homousiát juttatta diadalra, két idősebb fia is e mellett foglalt állást, Constantius azonban ez ellen.

⁴ Ep. LI. 434. D.

⁵ Ep. ad Ath. 272. D. 273. A. Amm. Marc. XV. 2.

⁶ Lib. Epit. 267. D. Zos. III.

⁷ Lib. Epit. 268. B.

⁸ Zos. III. Amm. XV. 8. Jul. Ep. ad Ath. 277. A.

danunk, hogy második Julius Caesarként viselte magát. Szívében pogány, szintleg még mindig kereszttyén. Még 361 január 6-án is a kereszttyénekkal együtt ülte meg az epiphaniát. „*Szinlelte a ker. cultushoz való ragaszkodását, melytől titkon már régen elszakadt, a titkos szertartásoknak néhány beavatottjára, az áldozati barmok belső részeinek vizsgálatára, madárjóslatokra és más effélékre figyelve, melyeket mindig üztek az istenek tisztelői. És hogy ezek egyelőre titokban maradjanak, azon ünnepnapon, melyet a kereszttyének január hónapban ünnepelve epiphaniának mondanak, elmenvén ezek gyülekezébe, az istenségnek szokásos módon való imádása után távozott.*”¹ Libanius is tudja, hogy Juliánnak sokáig szinlelnie kellett s szerinte az aesopusi mese itt megfordított: nem a szamár bújt oroszlánbőrbe, hanem az oroszlánnak kellett a szamárbőrt felöltenie, hogy biztonságban lehessen.²

Kereszttyén történetírók részéről sokszoros szemrehányás érte Juliánt e tény miatt, mely a morállal kétségkívül összeütközik — elvileg. De vegyük a dolgot úgy, a mint van. Juliánnak gyermekkorától fogva el kellett rejtenie lelkének igazi érzelmeit és gondolatait Constantiussal szemben, ha rokonai után ő is veszni nem akart. Az elnyomott, a kémekkel körülvett ember szinlelése volt ez — életéért. Úgy tetszik, Constantius a hibásabb.

Tíz évig tartott ez az állapot, míg végre eljött a leszámolás ideje. Constantius számítása nem vált be.³ Julián Galliában nem esett el s a germánok fölött aratott diadalait sem a császárnak tulajdonították, hanem az ifjú nevétől hangzott az egész nyugot. Féltékenyen csökkenteni akarja Julián haderejét Constantius.⁴

De a keletre rendelt légiók megtagadják az engedelmességet s 360 május havában Párisban Juliánt — akarata és tiltakozása ellenére — császárrá kiáltják ki.⁵ Egy év még alkudozással telik el, de Constantius válasza folyton elutasító. 361 júliusban Julián útrakel, Constantius is megindul Mesopotamiából, de Ciliciában, Mopsucrene városkában november 3-án váratlanul elhunyt.⁶ Julián, mint császár, december 11-én

¹ Amm. Marc. XXI. 2.

² Lib. Epit. 265. C.

³ Zos. III.

⁴ Jul. Ep. ad Ath. 280. D. 282. D. 283. B. Amm. M. XX. 4. Zos. III.

⁵ Ep. ad Ath. 284. Zos. III. — Amm. XX. 4. Lib. Epit. 284.

Eutrop X. 15.

⁶ Amm. dátumát: III. Non. *Octobrium*, szövegromlásnak tekintik *Novembrium* helyett. I. G. Schwarz gondos kronológiáját a *Vita et Script. Jul. Imp.* Bonn, 1888. c. munkájában.

a nép hallatlan lelkesedése között vonult be Konstantinápolyba.¹ Most már nem kellett szinlelnie! Már útjában határozottan a pogány vallás hívének mutatta magát. Illyriából azt írja Maximusnak, hogy már nyíltan az isteneket imádja és őket hekatombákkal tiszteli.² Ugyanezt nyíltan kifejezi az Athen- Korinthus- és Lacedaemonbeliekhez Naissusból írott leveleiben.³ Konstantinápolyból — a pogányság visszaállítását megkezdvén — rendeletet ad ki a pogány templomok megnyitása s az áldozatok megújítása iránt.⁴ A mennyiben pedig némely helyeken e szentélyeket az uralomra jutott kereszténynek elfoglalták vagy lerombolták,⁵ visszaadásukat vagy felépítésüket vagyoni felelősségük terhe alatt elrendelte. A kereszténynek már azt hitték, hogy Decius és Diocletian üldözése fog megújulni, ebben azonban nagyon csalódtak. A bölcsész császár jól tudta, a mit utána ezer év múlva sem birtak némely keresztényen fejedelmek megérteni, hogy eszmék ellen csak eszmékkel és nem fegyverrel lehet és kell harcolni. Ki is mondja nyíltan: *„Úgy vélem, tanítani, nem pedig büntetni kell az eszteleneket. Beszéddel kell meggyőzni és tanítani az embereket, nem ütlegekkel, nem erőszakoskodásokkal, nem a test bántalmazásával.“*⁶ Ehhez képest nemcsak hogy üldözést nem rendelt el, hanem ellenkezőleg általános vallásszabadságot hirdetett, melynél fogva az elüldözött püspökök és a többi eretnekek hazájukba visszatérhettek és hitüket szabadon vallhatták.⁷ Hivatalukat azonban nem foglalhatták el.⁸ Most aztán daemoni gyönyörrel nézte, mint tépik, marják egymást és dolgoznak ök maguk Julián kezére. *„Ezt azért tette állhatatosan, hogy a szabadság növelvén a viszályokat, ne féljen ezután a nép egyetértésétől, tapasztalván, hogy egy vadállat sem oly ellenséges az emberek iránt, mint a mily vad a kereszténynek nagyobb része egymás iránt.“*⁹ A Bostra lakosaihoz intézett levelében egyaránt inti a régi és az új hit követőit, hogy egymással szemben minden erőszakvételtől tartózkod-

¹ Amm. XXII. 2. Zos III.

² Ep. XXXVIII.

³ Ep. ad Ath. (mely megmaradt) 270. A.

⁴ Amm. XXII. 5. Lib. Paneg. 243. B.

⁵ Lib. I. 564. Jul. Or. VII. 228. Ep. X. 379. Misop. 361.

⁶ Ep. XLII. 424. B. LII. 438. B.

⁷ Ep. XXVI. XXXI. LII. 436. A. B.

⁸ Ezért meg több előkelő görög nő megkereszteléséért és bizonyára félelmes tekintélyéért is számúzi ismét Athanasiust egész Egyiptomból. Ep. VI. XXVI. LI.

⁹ Amm. Marc. XXII. 5.

janak.¹ Bármint óhajtaná a galilaeusok megtérését, mégis szigorúan utasítja a hatóságokat, hogy erőszakkal őket a pogány istenitiszteleire kényszeríteni vagy bármiféle sérelemmel illetni tilos, mert inkább szánalomra, mint büntetésre méltók.² De midőn az alexandriai pogányok Georgius püspököt, kit kapzsiságáért és türelmetlenségéért szerfelett gyűlöltek, egy lázadás alkalmával két társával együtt megölték, és holttestét megégették, Julian, bár decretumában kárhoztatja őket, mégis az egyszerű dorgálással megelégszik.³

Ítleteiben, melyeket nagy éleselműséggel mondott abirói székben, igazságosság jellemzi. Ammianus Marcellinus tudósítása szerint megesett ugyan vele, hogy a perlekedő felek vallása után kérdezősködött, de „sohasem lehetett vádolni, hogy vallás vagy bármi más miatt letért az igazság egyenes ösvényéről“.⁴ Ellenben éles gúnyját itt sem tudta visszatartani. A hatóságok zsarolása miatt panaszkodó keresztyéneket Jézus szavaira emlékeztette: Boldogok lesztek, mikor szidalmaznak, háborgatnak titeket... (Máté, V., 10—11.) A birói és kormányhivatalokból szintén Jézus parancsára való utalással, mely nekik megtiltja az ítélest és fegyverhasználatot, távolította el a keresztyéneket. (Máté, VII., 1., XXVI., 52.) Leggúnyosabb azonban az az edictuma, melyet a gazdag edessai arianus ecclesia adott ki, mely a valentinianus gnostikusokkal szemben bizonyos erőszaktételekre vetemedett. Ebben ismét Jézus szavaira való utalással, (Máté 19, 21—24. Márk. 10, 21—25.) hogy besegitse őket a mennyeknek országába, egyházi javaikat elkoboztatja, „*hogy szegények lévén tiszta erkölcsűek legyenek és ne fosztassanak meg a mennyeknek országától, melyet még várnak*“.⁵

Általában az élcz és gúny nyilait nem kimélte tőlük. Nem is nevezte őket christianusoknak, mely névre a keresztyének büszkék voltak, hanem csak galilaeusoknak. Majd komolyabb vádakkal, szemrehányásokkal, sőt rágalmakkal is illette őket, miket az ellenük irt műve tartalmának ismertetésénél bőven látni fogunk.

De az erősebb fegyverekkel sem késett sokáig. Azokra az intézkedésekre czélzok itt, melyekkel a már vagyonra és hatalomra jutott egyházat ezektől megfosztani és a classikus műveltség forrásaitól elzárni igyekezett.

¹ Ep. XLII. 438. A.

² Ep. VII. XLII. 424. B. LII. 438. B.

³ Amm. M. XXII. 11. Ep. X.

⁴ Amm. M. XXII. 10.

⁵ Ep. XLIII.

Nagy Konstantin óta a keresztény császárok többféle előjogokkal ruházták fel az egyházat. A clerus az adóktól és katonai szolgálattól mentes volt, sőt tekintélyes állami javakat élvezett, a birodalmi postaintézményt a püspökök és papok az egyházkormányzásban és a zsinatok összehívásánál szabadon használták; saját egyházi törvényszékeik voltak és végrendelet-készítési joguk, melyet ők a saját meggazdagodásukra önzően kihasználtak.¹ Julián most mindennek — ismét az apostoli egyszerűsége és szegénységre való hivatkozással — véget vetett. A keresztény egyház néhány évtizeddel azelőtt még mindezen jogoknak hijával volt és nem érezte hiányukat, az uralomba belekóstolt clerus azonban nehezen tűrte a sérelmeket, sőt itt-ott a népet is lázította.² A keresztény papok állami javai most a pogány papokra szállnak, a clerus helyét az udvarnál a philosophusok, köztük az Efészusból elhívott Maximus, jósök, bűvészek stb. foglalják el.³

De még nagyobb horderejű az az intézkedése, melylyel az egész birodalom tanügyét állami s az ő legfőbb császári felügyelete alá helyezte. 362-ik évi i. v. törvényében (Codex Theodosianus XIII. 3., 5.) a magisterekől és doctoroktól jó erkölcsöt és tudományt követel; a jelölteket tehát a hatóság vizsgálja meg s határozatát legfelsőbb helybenhagyás végett hozzá terjeszse fel.

Hogy mi volt e rendelkezés célja, megértjük XLII. epistolájából, mely decretum számba mehet. A fentebbi alapelveket tartva szem előtt, kimondja, hogy a ki valamit tanítani akar, akár grammatikus, akár rhetor, akár sophista legyen, azt meggyőződésből kell tanítania. Tehát nem mondhat mást a száj, mint a mit a lélek gondol. Ezt kívánja a tudomány és a becsület. A classikus írók mind a régi vallás hívei, ezért a ki őket interpretálni akarja az ifjúság előtt, velök egyetértsen. Ő nem kíván senki lelkiismeretén erőszakot tenni, bár tudja, hogy lesznek, kik eladják néhány drachmáért meggyőződésüket; ő csak azt kívánja, hogy a ki a classikusok hitét nem fogadhatja el, az ne tanítson. Azt azonban nem tűri, hogy a régi írókat vallási nézeteikért gáncsolják, ócsárolják. Az ilyenek ne magyarázzák Homéert és Hesiodust, hanem menjenek a galilaeusok ecclesiáiba és ott interpretálják Mátét és Lukácsot. Az ifjakat azonban, kik a helyes utat keresik, nem kell visszautasítani.

¹ Jul. Ep. LII. 437. A. Amm. XXI. 16.

² Az 52. epistolában inti a Bostrabelieket, hogy a lázadást szító s mégis a népre árulkodó püspököket, Titust üzzék el.

³ Amm. XXII. 7. 12.

Nyilvánvaló, hogy ez az edictum a keresztyének ellen szól, kik a mint a zsidóság merevségéből és szegénységéből kivetkőztek, a pogányok magasabb műveltsége elől többé el nem zárkózhattak. A terjeszkedés érdeke is erre utalta őket.

Az egyházi atyák iratai a classikus műveltség teljes birtokáról tanuskodnak. De míg e fegyvereket jól esett használni, a szellem összeütközését kénytelenek voltak tapasztalni. Innen van, hogy ez atyák hallatlan gyalázkodást követnek el az ellen az irodalom és művészet ellen, melynek hatását irataikban és templomaikban mindenki tapasztalhatta. Ez bántotta Juliánt, ezért utalja őket a *Contra Christianos*-ban is csak az evangeliumokra. (Cyrill, *Contra Jul.* 229—230.) Ha e rendelet sokáig érvényben lehetett volna, a keresztyénség — kétségkívül — nagyon megsínyli hatását. A nagyműveltségű és ékesszóló püspökök, az Athanasiusok, Cyrillek és Eusebiusok helyett lassanként ismét a régi homiléták álltak volna elő, kik a keresztyénség ügyét sem védeni, sem előbbre vinni kellőleg nem tudták volna. A rendelet gonosz volt, igaztalan¹ is volt, mert ezen az alapon az egész utókor el volna tiltva a classikus irodalom magyarázatától, — de mélyrelátó észre vall.

Itt említem meg, hogy Julián támadó munkásságának legérdekesebb emléke az a művecske, melyet antiochiai tartózkodása alatt a keresztyének ellen irt, melynek ismertetése alább következik.

Ezek voltak Julián direct intézkedései a keresztyénség megtörésére. Gondoskodott azonban arról is, hogy a keresztyén vallás természetes ellenségeit minél erősebbekké tegye. Es itt megakadt a szeme a zsidókon. Jeruzsálem Titus (70), és Hadrián (135.) pusztítása óta romokban hevert, mindössze a város alsó részein épült Aelia Capitolina virágzott. A templom helye kopár pusztaság, a zsidók pedig mindenfelé szét-szóródva. Julián most kegyelmébe fogadja őket. Antiochiából hozzájuk intézett levelében² sajnálkozik a multban rajtuk esett jogtalanságok miatt; leszállítja adóikat s azt igéri, hogy a perzsa háború után szent városukat, Jeruzsálemet felépítteti. Úgy látszik, még előbb elrendelte a templom felépítését, hogy a proféták és Jézus jövendöléseit (Mik. 3., 12. Jer. 26., 18. Máté 24., 2. stb.) megszegyenitse.³ A munka kivitelét Alypius antiochiai kormányzóra bízta. De egy csodás jelenség, melyről

¹ Amm. Marc. is elítéli XXV. 4-ben.

² Ep. XXV.

³ Fragm. 295. C. D.

nemcsak a keresztyén írók, hanem Ammianus Marcellinus is megemlékezik, félbeszakította a munkát, u. i. „*félelmetes lánggömbök, melyek közel a fundamentumokhoz sűrű rohamokban törtek elő, néhányszor megégetvén a munkásokat, hozzáférhetetlenné tették a helyet.*“¹

De Julián főgondja természetesen a pogány vallásra irányult, mert hiszen ennek a visszaállítása volt célja. Ezt kellett megújítani és a keresztyén vallással versenyképessé tenni. Julián lelke előtt nem a köznép érzékies, durva hite lebegett, hanem a philosophia által rendezett, szellemesített valláserkölcsei rendszer. Ennek terjesztésére kereste a módokat és eszközöket. Először is a jól szervezett clerussal szembe egy külsőleg és belsőleg reformált pogány papságot igyekezett állítani. Ő maga lelkiismeretesen és büszkén viselte pontifex maximus czimét és hivatalát, melyet a császárral egyenlő becsűnek tartott.² Papi hivatalát nagyon komolyan vette. Buzgón áldozott az isteneknek, gyakran hekatombákkal vagy ritka madarakkal,³ melyeknél az alárendeltebb dolgok végzésétől sem tartózkodott, pl. a haruspexek módja szerint vizsgálta a barmok beleit. Palotáját valósággal templommá változtatta, melyben az isteneknek, főként védőjének, a Napnak, naponkint kétszer bemutatta áldozatát.⁴ A nép bámult e már szokatlan buzgóságon, itt-ott gúnyolta is.⁵ Mivel elve volt, hogy nem erőszak, hanem tanítás által lehet az embereket meggyőzni, ő maga buzgón irt és szónokolt.

A tartományok papságának élére állított pontifexekkel közvetlen összeköttetésben állott, tőlük kapott informatiókat, általuk osztotta buzdításait, utasításait, parancsait a birodalom papságának.⁶ Ezekre nagy szükség is volt, mert ez a papság semmiképen sem felelt meg Julián terveinek. Tisztában hanyag és lelkiismeretlen, tudományban fogyatékos, erkölcsében meglazult, önző élvhajhászó, a szegények iránt könyörtelen.⁷ Sőt gyakran a családfő kenyérkeresetből pogány pap volt, családja pedig keresztyén.⁸ Most ezt a papságot a legszélesebb körű intézkedésekkel akarja külsőleg és belsőleg megreformálni.

¹ Amm. M. XXIII. 1.

² Fragm. 298. D. Ep. LXII. 451. B. Libanius II. 245. C.

³ Amm. M. XXII. 12.

⁴ Libanius, Paneg. Jul. II. 245. D.

⁵ Amm. Marc. XXV. 4. Mondogatták, hogy ha visszatérhetett volna a parthusoktól, nem maradt volna ökö, annyit feláldozott volna.

⁶ Pl. a 49., 62., 63. epistolában és főként a Fragmentumban.

⁷ Maga Julian mondja mindezt az előbb említett helyeken.

⁸ Ep. XLIX. 430. A. B.

Elrendeli, hogy papokul mindenütt a legjobb embereket válasszák meg, a kik isten- és emberszeretőek, akár szegények, akár gazdagok.¹ Ezeknek aztán előírja tanulmányaikat. A költőket nem ajánlja nekik, mert az istenekről sokszor tiszteletlenül és valótlan dolgokat irnak; a historikusok közül is csak azokat olvassák, kik megtörtént eseményeket adnak elő. Ellenben a bölcsészek — ezek valók a papoknak. De ezek sem mindnyájan. Epikurt és a skeptikusokat ne olvassák, hanem a kiknek művei a kegyességet erősítik. „Az a *philosophia illik hozzánk, mely az isteneket teszi a maguk ismeretének vezérvivé.*“² Ilyen Pythagoras, Platon, Aristoteles bölcsészete. Aztán tanulják meg még jól az istenekre írott himnusokat.

Erkölcös életre inti őket az erényes Julián. Ne járjanak színházba, csapszékbe vagy tisztességtelen játékokra; ne barátkozzanak színészekkel, tánczosokkal, kocsisokkal; ne üzenek hozzájuk nem illő foglalkozást.³

Magasztos hivatalukat töltsék be lelkiismeretesen. Járjanak jó példával az emberek előtt. Tiszteljék az isteneket s napjában háromszor könyörögjenek hozzájuk, de kétszer mindenestre, reggel és este, ugyanekkor áldozniok is kell. Szolgálatuk ideje alatt szakadjanak el a világtól egészen, ne is távozzanak a templomból se haza, se a forumra, se a magistratushoz, hanem végezzék imáikat, áldozataikat — és philosopháljanak!⁴ Ez idő alatt diszöltözetben járjanak, míg a templomon kívül csak közönséges ruhában. Szolgálati napjaik elteltével résztvehetnek a világi dolgokban és tisztességes élvezetekben, de minden rossz tettől és beszédétől tartózkodjanak.⁵

Az ilyen papok részére a magistratusokéhoz hasonló, sőt még nagyobb tiszteletet követel Julián a néptől, mert ők mindnyájuk nevében áldoznak és könyörögnek az isteneknek.⁶ Még ha hadvezér vonul is be a városba, a papság ne menjen elébe, csak, ha a templomot látogatja meg, az előcsarnokig, odabenn a katona is civillé változik.⁷ — Ellenben a hivatalában hanyag és magát méltatlanul viselő papot el kell üzni, esetleg felfüggeszteni.⁸

¹ Fragm. 304. D. 305. A.

² Fragm. 300. D.

³ Fragm. 304. Ep. XLIX. 430. B.

⁴ Fragm. 302.

⁵ Fragm. 300. C. 303. A.

⁶ Fragm. 296. B. C. 49. ep. 430. B.

⁷ 49. ep. 431. C.

⁸ Fragm. 297. A. 49. ep. 430. B, 62. ep.

Különösen és nyomatékosan ismételve ajánlja figyelemébe Julián a papoknak és magistratusoknak a jótékonytságot és emberszeretetet. Gondjuk legyen még az ellenségre és a börtönben levőkre is,¹ legyenek szeretettel az élők, kegyelettel a holtak iránt.² Lássák el a szegényeket, építsenek menházakat az idegenek számára valláskülönbség nélkül.³ A galilaeusok épen ezeknek köszönik vallásuk terjedését. Észrevevén, hogy mi a szegényekkel semmit sem törődünk, a jótékonytságra vetettük magukat s ennek a színe alatt csábitották el hiveinket, mint a hogy a tengeri rablók kalácsfal csalják el a gyermekeket hazulról messzire s akkor hirtelen a hajókra hurczolják s eladják őket rabszolgáknak s ekként a pillanatnyi élvezetet örökös rabsággal fizetik meg.⁴

„Szégyenletes dolog ugyanis, hogy a zsidók közül senki sem koldul, az elvetemült galilaeusok eltartják az övéiket, sőt a mieinket is, — a mieink pedig a mi részünkről segély nélkül szükkölködnek. Buzdítsd a görögöket is adakozásra az ilyenféle közterhekre!”⁵ Tehát a keresztyének példáját állítja a pogányok elé követés végett! E nyilatkozata összes vádjai és ócsárlásai ellenében a ker. vallás legszebb apologiája! Julián elég egyeneslelkű, hogy ezt kimondja s elég bölcs, hogy e példát kövesse és követésre ajánlja! Ő maga megy elől a jótékonytságban, hogy a népet a régi hitnek megnyerje. Galatia pontifexéhez küldött rendeletében (49. epistola) e tartományban 30,000 véka gabona kiosztását rendeli el évenként a szegények és jövevények között. És ezt bizonyára nemcsak e tartományban tette meg.

A pogány istenítészelet vonzó erejét szép templomok építése, ezeknek képekkel és szobrokkal való díszítése által is igyekezett emelni, melyeknek tiszteletbentartását lelkükre köti a híveknek. Nem azért, mintha ezek maguk az istenek volnának, mert hisz' az istenek testnélküliek, nem is azért, mintha az istenek ezekre vagy akár az imákra és himnuszokra is rászorultak volna, hanem mert az ember ezek által mutatja meg tiszteletét és nyerheti meg jóindulatukat. Ugyanígy természetűek a fejedelmek képei. Tehát ép úgy nem kell azokat csupán fának, kőnek, ércnek, mint maguknak az isteneknek, hanem ezek jelenléte jeleinek tartani.⁶

Nagy súlyt helyezett továbbá a templomi ének és zene

¹ Fragm. 290. D. 291. A.

² 49. ep. 429 D.

³ 49. ep. 430. B.

⁴ Fragm. 305. C.

⁵ Ep. XLIX. 430. D.

⁶ Fragm. 293. 294.

művésziessé tételére. E célra Alexandriában neveltetett zenei képességű gyermekeket.¹

E tiszta fegyverek mellett azonban nem hiányoztak a kevésbé tiszták sem. A pogányoknak, főként a renegátoknak úgy a hadseregben, mint a hivatalokban előnyt adott,² mely által az önző lelkeket igyekezett megnyerni. Természetesen ilyenek — mint minden korban — ekkor is akadtak, úgy fent, mint alant, de az eredmény a buzgó térítő erőfeszítéséhez képest az egész vonalon nagyon csekély volt. Fájdalommal látta Julián, hogy a galilaeusok hitükért szükségét, éhséget, kínzást, sőt a halált is elszenvedik, az ő népe pedig az istenek cultusát, sőt még az ősi törvényeket is teljesen elhanyagolja és elfelelji.³

Erről meggyőződhetett Julián, midőn félesztendei konstantinápolyi tartózkodása után — a Sapor elleni hadjáratra előkészületeket teendő — 362 június havában Antiochiába tette át lakását. Az élvezetekben bujálkodó szír-görög lakosság, melynek őseitől származott a christianus nevezet, keresztyén is csak névleg volt, az istenek cultusa pedig már kiveszőfélben volt közte. Daphne híres ligetébe és templomába ugyan eleinte nagy tömeget csalt ki — nem a buzgóság, hanem a kíváncsiság, hogy az ott ájtatoskodó császárt lássák és tapsaikkal üdvözöljék, de midőn Julián e feletti megbotráncozásának kifejezést adott, attól fogva még Apollo ünnepén sem verte fel senki az elhagyott templom csendjét.⁴ Juliánt nagyon bántotta ez, de hiába volt minden buzditás és intés. A ligetben állott egy kápolna a Decius-féle üldözés alatt meghalt Babyllas antiochiai püspök sirja fölött, kinek tetemeit Gallus Caesar, Julián bátyja hozatta ide. Körülötte keresztyén temető. Julián a liget megszenteltetését látva ebben, elrendelte a holtak elszállítását, a mi meg is történt.⁵ Ez időben az Apollo-szentély hirtelen kigyulladt és az isten híres szobrával együtt elégett. A gyanu — bár igaztalanul, mert Ammianus Marcellinus szerint a tűz oka más volt — a keresztyénekre esett, a császár többeket bebörtönöztetett, az antiochiai nagy keresztyén templomot pedig bezáratta.⁶

¹ Ep. LVI.

² A katonák, úgy látszik, követték is szeretett uruk vallását. Ep. XXXIII. 415. C. Amm. M. XXII. 12.

³ Ep. LXIII. 453.

⁴ Jul. Misopogon 344. 362. A templomban már csak egy pap volt s ez hozott egy ludat a hajdani fényes áldozatok helyett.

⁵ Misop. 361. A. Amm. XXII. 12.

⁶ Amm. XXII. 13. A gyanút így fejezi ki: *Suspiciabatur enim id Christianos egisse stimulos invidia, quod idem templum inviti videbant ambitioso circumdari peristyllo.*

Ez volt Julián legerőszakosabb munkája. De hasonló tapasztalatokat kelle másutt is tennie. Pessinust, a Magna Mater cultusának székhelyét, segélyadással igyekszik rávenni, hogy az istennő tiszteletére visszatérjen.¹ A görög-római vallásban nem volt már életerő. Költői polytheismusa, mely aesthetikailag annyi gyönyört okoz ma is, a vallásos szívet, mely e naiv koron már túl volt, többé ki nem elégíthet; hittani és morális tartalma, melyet a bölcészek inkább belevittek, mint belőle levontak, a mellett, hogy iskolánként, sőt egyéneknél más-más volt, bizony csak philosophia maradt, és nem vallás, az üdvnek minden biztosítéka és ígérete nélkül. Szervezete pedig, a keresztyén egyházéhoz képest, mely államot képezett az államban, szinte szétfoszló lazaságnak tűnt fel. Utolsó erőfeszítése a mesterséges lélekezés hatását teszi, a keresztyénségtől eltanult eszközökkel. Julián azonban, bár sokszor csüggedt, bizott életcélja sikerében, főként ha a perzsa hadjárat szerencsés befejezése után ismét az egész földkerekség urának hatalmával és tekintélyével küzdhet érette.

Nem így történt. Harczi babérjainak számát még növelhette, edzett seregét — nem a kereszt, hanem a római sasok jelvénye alatt — diadalról diadalra vezethette, mialatt ő maga rettenthetetlen bátorságának és genialis hadvezéri képességének számos jelét adta.² De a Krisztussal szemben nem győzhetett. Midőn a Phrygia melletti csatában halálos sebet kapott, ez a harc is véget ért. Ki vonná kétségbe, hogy benne a bomlásnak induló birodalom utolsó nagy császárainak egyike és egy nemes jellemű és nagy tehetségű ember szállt sirba, ki mint hadvezér, Nagy Sándor, mint bölcész, Marcus Aurelius babérjai után tört,³ ki mint szónok, mint író,⁴ mint ember és mint uralkodó egyaránt kiváló vala?! Erényeit természetesen hibák is ellensúlyozták, de el nem homályosították. Életrőirő a ker. atyák kivételével mindnyájan meg-egyeznek ebben. Ammianus Marcellinus, ki őt személyesen ismerte, mintegy holtteste fölött számlálja el s mérlegeli erényeit és hibáit⁵ s ez utóbbiak (könnyelműség, fecsegés,

¹ 49. ep. 431. D. 432. A.

² Amm. Marc. XXIII—XXV. Zos. III.

³ Amm. M. XXV. 4. Eutrop. X. 16.

⁴ Spanheim kiadása (1696.) Juliánnak következő műveit tartalmazza: 8 oratio: az 1. és 2. Constantius, a 3. Eusebia dicsőítése, a 4. a Napra, az 5. az Istenek Anyjára, a 6. a cynikusok ellen, a 7. Herakliushoz, a 8. Consolatoria, Sallustius távozásakor írt beszéd. Epistolák: Themistiushoz, az Athenbeliekhez, a Fragmentum; 62 kisebb levél, melyekhez Hertlein kiadásában (1876.) újabbak járultak; Caesares és Misopogon.

⁵ XXV. 4.

babonásság, hiúság) könnyűeknek, jelentékteleneknek látszanak az előbbieket mellett. Prudentius ker. költő is elismeri érdemeit: ¹

„ ductor fortissimus armis,
 Conditor et legum, celeberrimus ore manuque,
 Consultor patriae, sed non consultor habendae
 Religionis, amans tercentum milia divum“.

Ez volt főhibája vagy tán végzete inkább. Julián tragikus hős, ki korának szellemét hívta ki maga ellen. Az összeütközést láttuk, ebből folyó küzdelmét is végig kísértük. A ker. monda beszéli, hogy e szavakkal halt meg: Tandem vicisti Galilaeae! Történelmileg nem igaz,² de nagyon költői. A mondának erős tragikai érzéke volt. Érezte a világ, hogy itt egy nagy tragoedia játszódott le, melynek csak a végét kellett kikerekíteni!

¹ Apotheosis 163. l. (Opera. Amst. 1631.)

² Amm. Marc. (XXV. 3-ban) a szentanu hitelességével mondja el Julián végét, bucsúbeszédét. Utolsó perceiben Maximus és Priscus philosophusokkal a lélek halhatatlanságáról beszélgetett, miként egykor Sokrates. Hogy különben Julián haláláról a kósza hír talán különféle képen beszélt, azt Amm. Marc. XXV. 6-ból, mely egy ilyen változatot közöl, lehet következtetni. „Audierant enim ipsi quoque reforentibus transfugis, rumore iactato incerto, Julianum telo cecidisse Romano“.

Marton Lajos,
 főgimn. tanár.

T Á R C Z A.

BERTHOLD, A KÖZÉPKOR LEGNAGYOBB SZÓNOKA.

I.

A kiról szólni akarunk, az Berthold a regensburgi születésű francziskánus. Családi nevét még nem sikerült megállapítani. Sokan a Leche vagy Lechs családból eredettnek mondták, mások azonban kétségbe vonták ezt. Sokáig a feledés fátyola takarta emlékezetét, miglen *Neander* Ágost, a maga egyháztörténetében fellebbentette ezen fátyolt. Erre *Kling* Frigyes megizlelte a Berthold prédikációit és oly izéseknek és oly zamatosaknak találta, hogy a nagy közönség elé, a piacra vitte azokat, elmondván egyúttal azt is: hol vette, kitől vette, honnan szerezte? A szerzót és a beszédek sorsát is megismertette. A heidelbergi híres egyetem kéziratárából, ebből a gazdag kincstárból kerültek elő, a hova Erzsébet pfalzi grófnő gondoskodásából helyeztettek 1370-ben. Nagyon feldicsérte az izletes gyümölcsöt *Schmidt* Károly, a ki Bertholdot minden idők egyik legnagyobb német népszónokának tartja. *Scherer* Vilmos pedig a híres „dalnokok és egyházi szónokok“ sorába állítja Bertholdot és a németek középkori legkiválóbb költője mellett — *Walther von der Vogelweide* mellett — jelöli ki helyét; sőt némileg a fölé állítja, midőn azt mondja: „der grösste Prediger hat den grössten Sänger beerbt!“ Berthold a *Walther* örökébe lépett. *Ahlfeldt* *János* *Frigyes* híres lipcsei evangélikus prédikátor egy külön beszédben magasztalta; *Stromberger* *Keresztély*, mint a középkor legnagyobb népszónokát dicsőítette őt. *Baur* *Vilmos* végül Lutherrel hasonlította össze Bertholdot.

Valami hasonlót mi is tapasztaltunk. *Katona* *József* pályaműve sokáig a polczon hevert a por alatt, mint jutalmat nem nyert munka, míg szépségeit *Egressi* *Gábor* a nagy közönség előtt fel nem fedezte és ezzel ki nem bocsátotta diadalútjára a: „Bánkban“ című tragédiát.

De hát azt kérdezhetné valaki, mit érdekel bennünket *egy német prédikátor?* és mit egy *középkori* egyén?

Ne feledjük: Magyarországnak ekkor nagyon sok lakója volt már német, a betelepítések már megtörténvén s a tatárpusztítások után új csapatok is jövének, ne csodálkozzunk, hogy a városoknak majdnem legnagyobb része, a városok polgársága néhol majdnem kizárólag német volt és ezek igen sokat jártak ki a külföldre és nemcsak hallgathatták, de valóban hallgatták is Bertholdot és a mi fő, Bertholdt meghivatván, maga is megjelent Magyarországon és beszédeinek feljegyzői állítása s az írók egyhangú tanúsága szerint, nálunk, Magyarországon is prédikált.

Berthold élete egymagában véve is nagy igazságot hirdet és bizonyít, azt t. i., hogy az *emberséges ember* bármely vallásban is idvözülhet, ha betölti Krisztus ama legfőbb parancsolatját: „Szeressed a te Uradat Istenedet teljes szivedből, teljes lelkedből, teljes elmédből és teljes erődből és szeressed a te felebarátodat, mint tenmagadat“. Márk. 12. rész 30—31.

Berthold Regensburgban született 1220 és 1230 között. Regensburgban növekedett s midőn fölserdült, az akkor igen felvirágzott 1226-ban alapított francziskánus zárdába, szerzetbe, lépett be. A francziskánusok akkori regensburgi konventjében egy igen tudós atya oktatta a novicziusokat a theologia tanára: Dávid testvér. Ez a Dávid testvér később kiváló tevékenységet fejtett ki Augsburgban s azért a történet előtt „Bruder Dávid von Augsburg“ néven ismeretes. A mester, a ki tanítványait mind szerette, különösen szerette Bertholdot. Korán felismerte annak kitünő előadási, szónoklási tehetségét, nemes, az emberek s különösen a honfitársak javáért, boldogságáért lelkesülő szívét és minden akadálylallyal megküzdzeni kész, kitarató akarátát. Azt is látta, hogy ez ifjút a keresztvénség fensége elragadtatással tölti el, az egyház fénye, dicsősége pedig tiszteletet költ benne! Dávid maga szelíd, csendes, csak bizalmas körben világító fény volt, de azt a tüzet, azt a világosságot, mely az ifjú lázas lelkében lobogott, éleszteni szent feladatának tekintette, mert meg volt róla győződve, hogy az majdan millióknak fog világítani.

Ez a középkori Pál nem sokáig ült Gamáliel lábainál, hanem megfordult Párisban és Olaszországban is és Dávidnak nem sokára alkalmá nyílt meggyőződni róla, hogy nem ítélte meg rosszul a confratert. Mert első fellépésével is óriási sikert aratott. Még a nagy császár, II. Hohenstaufeni Frigyes élt, mikor 1250 előtt (1246) az alemannok között Graubündenben

prédikált a bűn és minden néven nevezendő igazságtalanság ellen és hirdette az Isten bekövetkezendő haragját, mely meg fogja bosszulni az igazságtalanok bűneit.

E közben Dávid átköltözött Augsburgba. Ide hívta át kedves tanítványát, a ki itt is prédikált s olyt etszést aratott, hogy beszédeit sokan leírták, mikor pedig a nyomtatás mesterségét felfedezték, itt tartott beszédeit ugyancsak itt — Augsburgban — ki is nyomatták. Több mint kétszáz évvel utána is büszkéek voltak az Augsburgiak reá, hogy ők Bertholdot hallgathatták. Augsburgból visszament Bajorországba, hazájába, Regensburgba s onnan Landshutba s ott is prédikált. De már ekkor a hír szárnyaira vette nevét és messze, messze idegen tartományokba, idegen országokba is elvitte azt. Áthívták az osztrák hercegségbe, majd Morvaországba s ekkor már annyian hallgatták őt, hogy a legnagyobb templom is szűk lett. Mikor innen 1261-ben átment Csehországba, az akkor Csehországhoz tartozó Glatz nevű városban, már külön székelt kellett felállítani számára a szabadban, hogy mindazok, a kik hallam akarták, meghallgathassák. Még száz év múltával is büszkén mutogatták a glatziak „Berthold Bühne“, a Berthold páholyát, mint másutt a Berthold hársát, „Bertholds Linde“, mondjuk szónoki tribünjét, állványát. Hallgatóinak száma folyton szaporodott. Már egy-egy kisebb völgy is szűkké lett neki, mert a krónikák szerint 60, sőt száz-kétszáz ezer ember is hallgatta őt. Népáradat folyt arra, a merre ment. Külön jegyzők jegyezték beszédeit. A magyarországi németek elhozták hírét ide e hazába is s ime, a magyarok is hallani akarták őt s ő eljött, végiment Magyarországon s hogy magát megértesse, tolmácsot használt. Ugyancsak tolmács kísérte őt oda is, midőn tovább ment északra és keletre a szlávok, a lengyelek közé. Végigvonult Közép-Európán, mint valami üstökös csillag, melynek vakító fényt az őt követő számos ezer hallgatóból álló uszály adott. De szíve haza vonzotta őt. Hazafelé indult. Elhívták Thüringiába és a „Thüringer Wald“ szélein érte el hatása csúcspontját. Itt prédikálgatott hosszabb időn át és a krónikások, p. o. Hermann von Altaich már több mint 200 ezerre, némelyek kerek 300 ezerre teszik isteni hallgatói számát. Itt már, „mint szavahihető emberek beszélnek“, úgymond a krónikás, többször sugárkorona jelent meg a feje felett. A kopasz, kopaszra borotvált fényes fej világított physikailag is a napfényben, belső fénye, belső világossága pedig millióknak gyújtott fényt lelkében.

Képzeljük el őt. Magas tölgyről, falról, magas állványról, vagy magas hegyfokról, kiugró sziklacsúcsról prédikál. Hogy

meghallhassák, próbát tesz: merre fúj a szél? Egy hosszú czérnaszálon egy tollpihét ereszt el s a merre azt a szél viszi, arra int, arra felé helyezkedjenek el az öt hallgató ezernyi-ezeren. Sokan olyan távol esnek tőle, hogy csak fehér arczát, fehér, fényes, villogó kopasz fejét s néha-néha megvillanó tüzes szomeit látják; a barna csuhából csak alakjának körvonalai és a derekát szorító fehér kötél látszik. Kezeivel int. Morajlik, zajlik, zúg a tömeg. De nemsokára észrevehető, hogy „zajonga még s im, néma lón a táborok hada“. Megszólal, hangja cseng s im, „áll néma csend“. A néma áhítat csendjét majd ő maga töri meg. Kérdést intéz. Feleletet hallgat meg. Vagy a közelállók kérdezik őt és ő felel. S ime, ez a csend, élő csend. Ez a némaság élő élet; élő lelki közlekedéssé válik. Néha-néha egész vihar tör ki, a hegyeket mozgatja; — a nép kaczag; — néha valóságos egetostromló dörgés, a nép helyesel, a nép tapsol, a fák levelei belezizegnek.

Thüringiából hazafelé húzódott. „Ki is öregedett már. A sok út, a sok beszéd, megerőtető beszéd megtörték erejét. Azt mondta a népnek, ha megpihen, újra eljő. Hazament . . . 1272 december elején meghalt és leirhatatlan számú nép jelenlétében Regensburgban december 13-án el is temették. Nem térhetett többé vissza kedves német népe közé, csakis a „wittembergi csalogány“ képében.

Egy pár szóval összehasonlítjuk Bertholdtot Walther von der Vogelweide egykorú német költővel. Össze kell őt hasonlitanunk, hogy az akkori német viszonyokról tiszta világos képet nyerjünk, másrészt az ő működését is jobban elképzelhetjük, mert a megelőzők, épen úgy, mint a következmények magyarázzák az eseményeket s végül így még határozottabban meggyőződünk róla, hogy Bertholdt, mint az igaz, bensőséges vallásosság hirdetője, a műkegyesség ellensége, a német nép igaz barátja, a német nyelv művelője, valóban Luther előtti Luthernek is mondható!

Mikor Bertholdt ifjává növekedett, Walther még élt, s mielőtt még Würzburgban nyugalomba vonult volna, vagy talán ott is, Berthold láthatta őt. Mind a kettő, a lovon járó dalnok és a mezitlábos barát Bajországból indult ki, hogy a német néphez szóljon; az egyik dalban, a másik prédikációban. Mindkettő szegény, de azért a dalnok szívesen látott vendég lévén mindenütt, minden úri lakban otthonnal birt; a barát előtt pedig nyitva volt minden kunyhó, ház, vár és palota. A dalnok panaszkodott a Welf Ottóra, hogy a mily nagy testileg, oly kicsiny lelkileg, mert nem adott neki hűbért;

ellenben II. Frigyeszt magasztalta, mert hűbért, birtokot adott neki. A barát mezitláb járt, még sarút sem kért és boldog volt, hogy kolduló barát lehetett s annak hivei közé tartozhatott, a kit Dante az Isten által adott olyan eszközüil tekintett, mely hivatva van az egyházat belsőleg egyesíteni a maga fejével. Dante ugyanis Assisi Szt. Ferenczet és Guzman Domokost olyan két lovagul tünteti fel, a kik közül: Ferenez szeretetével, Domokos bölcseségével küzdenek az egyházért. Berthold boldog volt, hogy a „seraphi“ szeretetű Szent Ferencz követője lehetett. Mindkettő: Walther és Berthold szerette a német hazát és nemzetet. Míg a dalnok a német hazát és nemzetet magasztalta és mint a legkitünőbb „Minne-Sänger“, a szerelmet és a német asszonyt dicsőítette, a melynél szebb, jobb, különb nincs; addig a barát a német bünt ostorozta s úgy igyekezett a német népet szép hazájából egy még szebb hazába, az örökélet hazájába átvezérelni. Mindkettő benéz az urak házába: Walther gyönyörködtető dalával; Berthold megérző, bűnbánatra intó prédikációjával; mindkettő szól a néphez: Walther a hohienstaufeni sarjadék megkoronázását, a keresztes had megindítását, Berthold a megtérést követelve, bünt és poklot ecsetelve. Walther is kegyes ember s Isten jóságát megénekeli, de a pápát megtámadja, mivelhogy az a dicső, a nagy császárt, a nemes hohienstaufenit kiátkozta és így meghasonlásba hozta a becsületes német nép szívét, hogy az nem tudja: kit szeressen, kire hallgasson? a pápát-e, vagy a császárt? Berthold a pápát nem támadja meg, de tiszta hitet kívánván, a legkeserűbben, a legélesebben kel ki minden egyházi visszaélés és bűn ellen. Walther keserűen panaszkodik, hogy a német pénz az olasz pápa zsebébe vándorol, a ki a felett még nevet is. Berthold hasonló gúnnyal és keserőséggel kel ki az ellen, hogy a „fillérles“ és a „rikató“ papok a szegény német népet kiszípolozzák. Az utolsó hohienstaufeninek ártatlanul, ifjan kiontott vérében egy alácsapó sas megfűröszttötte már szárnyait, az ököljog kora már javában beállott, mikor Berthold befolyásossá lett; nem csodálkozhatunk, hogy a császár dicsősége, a nemzet nagysága nem zeng ajkain, hanem a helyett, a mire nagy szüksége volt azon kornak, tiszta, őszinte, mély keresztyén kegyesség, szívbéli bűnbánat és hit Isten irgalmában. És nemcsak hatásával, de kitünő német nyelvvel, gördülékeny beszédével is Walther örökébe lépett. Sőt történetileg valóban abba kellett lépnie, s így bizonyodott be ama már fentebb említett szó: „das der grösste Prediger den grössten Sänger beerbt hat“; mert midőn már a hohienstaufeni császári ház dicsősége a császár-

talán időben tönkrement, midőn már, a mit már Walther is fájlalt, a jogtalanság ült a trónon; midőn a császári udvar lovagias szelleme durva rablólovag közszellemmé süllyedt alá, s az ábrándos szerelem világa, kora a „Minnedienst“, erkölcstelen botrányokká aljasult: valóban a bűnbánatot prédikáló népszónoknak jött el ideje. Berthold kellett, a ki az ezreknek és százezreknek Krisztust prédikálta, és a keresztyén hit vigaszát és az új élet kovászát nyújtotta. Ne csodálkozzunk beszédeinek óriási hatásán. Ne csodálkozzunk azon, hogy krónikás kortársai úgy szólanak az ő prédikátori körútjáról, mint valami rendkívüli s mással, összehasonlíthatatlan történeti eseményről. Hogy az ily hatás lehetséges volt, mutatja a francia zarándok amiensi, vagy Kuku Péter példája, a ki midőn a szent-földről hazajött, oly élénk színekkel ecsetelte II. Orbán pápa előtt a zarándokok szenvedéseit Palesztinában, a szent-földön és Jeruzsálemben, hogy a pápa felszólította őt, hogy mondja el azt a keresztyének előtt. És Péter prédikálva ment végig Olaszországban az Appeninek és az Alpesek nyugati lejtőin és átment Franciaországba, a Provenceba és tovább . . . és ime létrejött — az első keresztes hadjárat. Clermontban 1095-ben II. Orbán pápa felhívására a nép lelkesedve kiáltotta: „Isten akarja“ s kevés idő alatt százezrek tűzték fel, kivált a francziák közül a keresztet. Ezrek, százezrek hazájukat, ősi tűzhelyüket elhagyták s mentek egy hosszú út szenvedéseivel s a távol Kelet pogányjaival szembeszállni; küzdeni a Krisztussért, mint keresztések.

A francia neuillyi Fulkó prédikációira is ezrek és ezrek, falvak és egész vidékek jöttek el, egymást biztatva: „Jertek, hallgassuk meg Fulkót, úgy beszél, mint egy második Pál!“ Pedig Fulkó nem bírt a Berthold műveltségével, csak lelkesedésével és meleg emberszerető szívével.

Ne csodálkozzunk beszédeinek óriási hatásán, hiszen, mint láttuk, korának szüksége volt reá. A németek büszkesége, a dicső hohenztaufeni ház oda volt. A Keleten, Palesztinában is koronát és országot szerzett, nagy vitéz, nagy tudós, igazi emberbarát, a kitűnő, a hatalmas császár II. Frigyes elhalt s nemes családját, fiait kiirtotta az olasz gazság s a francia ármány! S hogy az erős kéz aláhanyatlott, a német fejedelmek megragadták az alkalmat, hogy eladják a koronát. Egy részök egy angol, más részök egy spanyol királyfírnak, a kik közül az egyik sohasem látta Németországot, a másik pedig néhányszor eljött Németországba, végighajkózott a Rajnán s azután visszament hazájába, hogy soha többé vissza ne térjen. Ebben a fejnélküli időben, melynek találó neve

az „ököljog“ kora, valóban az ököl uralkodott; a kinek ökle erősebb volt, annak hatalma, gazdagsága is nagyobb volt. A fejedelmek a grófokat, a lovagokat és a népet, a grófok a lovagokat és a népet, a lovagok a népet, tehát mindenki a népet nyomta, zsarolta, nyúzta. Senki a szegény népnek segítségére nem jött, mert az akkor nagy számmal keletkezett és magokat erős falakkal körülzáró városok örültek, ha bár magukat megvédehették a kényurakkal szemben s a gombamódra felszaporodott „rabló-lovagvárak“ a papokat sem kimélték és érsekek, püspökök és apátok örültek, ha kolostoraikban, monostoraikban és védett székvárosaikban nyugodtan ülhettek. Örültek, ha nem bántották őket, de hogy kötöttek volna az urakba, a fejedelmekbe a „rongyos paraszt“ kedvéért!

A szomszéd háza, a szegény magyarok hazája is borzasztóan nézett ki! A tatárjárás, az irtóztató népölés és országpusztítás keserves emlékei, nyomai még lépten-nyomon láthatók valának s a magyar örült, ha elpusztított hazájába, hazája néptelen vidékeire, lakók jöttek s nem nagyon tudakolta azok erkölcsi mineműségét s tódult is éjszokról az éjszakra feltölt, felkergetett és nyugatról a nyugatra menekült kevés magyarral sok német, tót, olasz s mindenféle népség az országba s bizony ezekre a csak névleg keresztyénekre is nagyon ráfért az erkölcsi prédikáció és Berthold jól tette, hogy magyar és tót tolmácsot fogadott!

A németek másik szomszédja, a francia, az meg sokáig siratta szent Lajosnak a Nilusnál elpusztult keresztes vétézeit, majd meg újra készülődött a keresztes háború, melyben azután a vitézekkel a király is a pestis martaléka lett. Az országban pedig zavar támadt. Róma, a pápai szék, a maga érdekeit nézte. Nem viselte akkor a hármaskoronát sem VII. Gergely, sem III. Incze, a népek ezen gondos védői és sok esetben, igazságos birái, de olyan emberek ültek akkor a pápai trónon, a kik a Hohenstaufeneknek az egyház ellen elkövetett állítólagos bűneit a szegény német népen bosszulták meg s mint a történetíró mondja: „gyakran nyujtottak a német népnek, mikor az kenyeret kért, követ és mikor halat kért, kigyót!“

Volt tehát Bertholdnak kihez szólani! A sokat üldözött, az elnyomott népet kellett vigasztalnia; a nyomor folytán elterjedett bünt, gaszágot kellett ostromoznia; a bűneik által hatalomra és gazdagságra szert tett gőgös, elbizakodott urakat kellett intenie, korholnia. Hátha még hozzá vesszünk, hogy ezen zavarok alatt a mindenféle eretnekség úgy felburjánzott, hogy sok helyütt már a búzát látni sem lehetett a buja konkolytól!

De tudott is Berthold beszélni. Annak született, a minek magát mondotta: „Leutpredigernek“, „Landpredigernek“, a „nép papjának“, a „nép szónokának“. Isten megáldotta őt érzékeny *szívvel* és ezen szív tele volt őszinte, kendőzetlen, keresztyén hittel és felebarátai iránti meleg szeretettel, szenvedő embertársai iránt érzett mély részvétellel, könyörülettel.

Isten megáldotta őt világos, józan *ésszel* és ezen józan ész ismerte az emberi lélek minden állapotát, ismerte a nép gondolkozásmódját, a népelet belső mozgató okait, erőit. Isten megáldotta őt erős, kitartó, szilárd *akarattal* és ezen akarat nem riadt vissza a megszokott, régóta kedvessé lett visszaélések megtámadásától, nem a hatalmasok bűneinek, nem a néptömeg hibáinak ostromlásától. Volt érzéke az ember, a nép kicsiny bajai, kicsiny örömei számára s azokat pompásan tudta erkölcsi oktatásaiban felhasználni; volt teremtő élénk képzelete, mely az ég dolgait földi ruhába, a vallás igazságait természeti képekbe öltöztette: volt nyílt, egyenes, becsületes lelke, a melyben mindenki olvashatott, mert mindenki bele láthatott, mindenki bizhatott benne, mert tudhatta, hogy meg nem csalja. Nyíltszívűsége olyan bizalmas viszonyt teremtett közte és hallgatói között, hogy prédikációi gyakran úgy tűntek fel, mint környezetével folytatott bizalmas beszélgetés. Nem volt ott soha unalom, mert arról beszélt, a miről a nép felvilágosítást kért, a mi tekintetben a népnek oktatásra, kitanításra volt szüksége. Bizalmasan beszélt. (Egykor például, egy házasságról szóló beszéde alkalmából a nőtlenekeket és a gyermekeket elküldötte és csak a nős, illetve férjes férfiaknak és asszonyoknak prédikált.) Kölesönhatás látszott hallgatóihoz való viszonyában: elfogadott és adott benyomást; előadása élénk, csupa kép, csupa hasonlat; nyelve, bár mindenkor virágos, mindenkor és mindenben érthető. Még a ki beszédeit csak olvassa is, az is érzi és látja, hogy azok végtelenül izesek, végtelenül zamatosak s igazán építők. Hogy igazán építők, azt annak tulajdoníthatjuk, hogy Berthold ezen valóban lélektanilag mély emberismerettel és végtelen nagy tapasztalati bölcsességgel bíró férfiú minden vallási forgalomra, minden erkölcsi viszonyra, sőt minden emberi életviszonyra vonatkozó szentírési helyet, tanítást, utasítást, felvilágosítást tudott pontosan és hiven idézni emlékezetből. Olyannyira ismerte a szentírást, hogy nálánál jobban, Wald Pétert és Luthert kivéve, sem előtte, sem utána talán senki!

Mily frappans, meglepő, lefegyverező hatása lehetett az, ha ő olykor csekélyebb kérdéseknél is rögtön azt mondhatta:

„azt mondja a szentírásban az idvezítő, vagy szent Pál, szent Máté“, stb.

Prédikálási módja igen ügyes, igen élénk volt. A mint a nép elhelyezkedett s ő is elfoglalta helyét, s arra felé fordult, a merre a szél fújt, a merre szavait, hangját, messzemenesse meg lehetett hallani, azon megszólítással: „Liebe Christenleute“, „Kedves keresztyének“, elkezdett szólani. Bevezetésül rendesen egy érdekes elbeszélést, érdekfeszítő mesét, parabolát, hasonlatot használt, azután hirtelen, de ezzel összefüggőleg a főkérdésre tért át s azután azokat a kételyeket, ellenvetéseket, ellenmondásokat czáfolgatta, melyek hallgatói lelkében keletkeztek, vagy keletkezhetnek; a mihez hallott vagy hallhatott volna; reá rögtön ráczitálta, mit mond erre nézve „a mi kedves Urunk“, vagy a „jó szent Pál“ s érelyesen látott a bizonyításhoz. Bizonyítékait a köztudatból, a természetből, az emberi életből, a tapasztalásból, a józan észből merítette és szentírási szóval erősítette. Hirtelen kérdést intézett magához, mintha valamely hallgatója szólana hozzá, azután arra felelt. Élénk előadása, a beszéd elevensége, sohasem érezttette hallgatóival beszédeinek hosszúságát, mert a változatosság lekötötte figyelmüket és gyakran úgy nézett ki beszéde, mintha csak mulattatni kívánta volna őket, pedig épen akkor épített legjobban; nemesített, javított erkölcsileg.

(Vége köv.)

Hörk József.

EGYHÁZI SZEMLE.

Külföldi egyházi élet.

Négy hónap, tehát egyharmadrész esztendő mult el azóta, hogy e helyen a külföldi egyházi élet egyes eseményeiről utóljára szólottam. Bár nem mondhatom, hogy az én beszámolóim lépést tartanak az eseményekkel, — még kevésbé azt, hogy azok kimerítőek: mindazonáltal most, mikor újból tollat fogok, hogy az e sorok élére írott czim alatt egyet-mást elmondjak, nagyon érzem a négy hó mulasztását. Hiszen az idő és az események kereke halad, folytonosan forog. Mindig újabb és újabb dolgok, fontosnál-fontosabb események történnek az egyházi élet terén is. Alig tudom megtalálni a sokféle, változatos tárgy közül azt, a melyikről legérdemesebb megemlékezni, a melyikkel legczélszerűbben vehetném fel az elejtett fonalat.

A sokféle tárgy közül szemeim leginkább mégis azon mozgalmakon akadtak meg, a melyek a németországi protestánsok egyházi köreiből a socialis kérdések taglalása, vitatása körül észlelhetők. Lehetséges, hogy ennek egyik oka a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság nagyváradi közgyűlésén elhangzott előadásban található, a hol ugyanis gr. Tisza István „A socialismus és az egyház” czímen értekezett: de hajlandóbb vagyok az okot messzebb keresni, t. i. abban az érdeklődésben, a mely a mi egyházi köreinket is kezdi áthatni, a mely mind szélesebb rétegekben tapasztalható nálunk is a socialis kérdések iránt, és a mely szolgált tulajdonképen alapul gr. Tisza István előadásának is. E mellett — be kell valanom — magam is erősen osztályosa, részese vagyok az említett érdeklődésnek.

Tény, hogy a mi egyházi köreinkben is érdeklődés tapasztalható a socialis kérdések iránt. A mit eddig nem igen tapasztalhattunk, hogy t. i. egyházi lapjainkban hangok emel-

kedjenek, a melyek a lelkipásztorok figyelmét a szegény néposztályok elnyomott gazdasági helyzetére, elmaradt erkölcsi és műveltségi állapotára hívják fel: mostanában, egy idő óta és pedig rövid egy év óta elég gyakori jelenséggé lett. Bizonytalanok, tapogatózóak a hangok. Jóformán annyit lehet belőlök kivenni, hogy tennünk kell valamit. De hogy mit tegyünk, milyen irányban, milyen czéllal: e tekintetben még teljes a homály. De azért a jelenség mégis öröndetes, mert egy nagy, egy magasztos kötelesség öntudatossá válásáról tesz tanubizonyságot, habár a kötelességteljesítés mikéntjére nézve egyáltalában nélkülözzük is a tisztánlátást.

Annál öröndetesebbnek tarthatjuk pedig ezt az érdeklődést, mert ha az a tettek mezejére is átlép, nemcsak hogy áldásos munkát fejthet ki a társadalmi osztályellentétek áthidalásánál, hanem egyszersmind! elejét veszi az olyan nagyobb szerű rázkódásoknak, a minők a nyugoti államokat s ezek társadalmát már-már katasztrófaszerűen fenyegetik. Hazánkban a socialis bajok nem oly égető természetűek, mint a külföldön, főleg a nagy iparúzó államokban, épen azért azok még most könnyebben orvosolhatók úgy a tényleg fennálló visszasságok tekintetében, mint az osztályellentétek kevésbbé kifejtett voltánál fogva.

Nem lehet ugyan tagadni, hogy a socialis kérdések iránt való érdeklődés hazánkban és egyházi férfainknál bizonyos mértékig inkább az egyházi érdekekre, mint a socialis erkölcs-tanra vezethető vissza: azonban ez a körülmény nem von le semmit annak a munkásságnak gyakorlati értékéből, a mely esetleg az ily érdeklődés nyomában fakad. Csak arra vigyázzunk, hogy az egyházi érdekek ne nyomuljanak túlságosan előtérbe, mint p. o. ez róm. kath. testvéreink hasontermesztű tevékenységénél tapasztalható, mert akkor a gazdasági szakadozottság, osztályellentét félszeg munkával nem lesz megszüntethető, sőt a társadalom beteges állapota még inkább növekedni fog, mert a felekezeti tagoltság még a gazdasági életbe is belényomul. És ez a körülmény nemcsak a társadalomnak még nagyobb mértékben való szétdarabolásához, hanem egyszersmind a valláserkölsi tényezőknek lealacsonyításához, materializáláshoz is fog vezetni.

Az egyház socialis tevékenységének helyes útjait igen nehéz felismerni. Világos példát mutat e tekintetben nekünk Németország, hol a különböző egyházak teljesen neki adták magukat a társadalmi bajok enyhítését célozó munkásságnak. Németországra kell azért is tekintenünk, mert a hazai socialis törvényhozás, eddig legalább, a németországi minta után indul

s így az ottani veszedelmek, habár kisebb mértékben, nálunk is tünetkeznek és tünetkezni fognak ama reformok nyomán. Németországra kell tekintenünk azért is, mert ott a róm. katolikusok épen úgy kihasználják az egyház socialis tevékenységét az egyházi hatalmi érdekek előmozdítására, mint a hogy ez megindult már nálunk is. Németországra kell tekintenünk végül azért is, mivel a protestáns egyházi körök socialis tevékenysége már ott előhaladott stádiumban van s így nekünk is például szolgálhat, másfelől pedig, mert ebben a tevékenységben két különböző irány érvényesül, a melyek egymás gyöngéit el akarják kerülni és a melyek a tárgyilagos szemlélőnek tanulsággal szolgálhatnak, hogy mindkettő gyöngéit elkerülhesse.

Németország protestáns körei két különböző irányban foglalkoznak a socialis kérdésekkel. Az egyik irányt az „evangeliumi socialis congressus“ képviseli, a másikat pedig „a szabad egyházi socialis conferentia“. Mindkettőnek az a célja, hogy a társadalmi bajok fő-főforrását, a vallás-erkölcsi fogyatkozásokat orvosolja első sorban, tehát hogy a vallás-erkölcsi élet emelésével, fejlesztésével útját állja annak a rombolásnak, a melyet a felebaráti szeretetet, a krisztusi érzületet nélkülöző s a materialismusban nyakig elsüllyedt individualismus, vagyis durva egoismus a békés és boldog társadalmi együttélés alapján eddig végzett. Mindkettő meg van arról győződve, hogy az evangeliumi erkölcsiség által áthatott individuumokból álló társadalomban socialis kérdés nem létezhetik, mert egyfelől az ily egyéneket saját erkölcsi tartalmuk megmenti a gazdasági, a szellemi, az erkölcsi süllyedéstől, de ha talán mégis ezen veszedelembé sodortatnának, akkor más oldalról az ilyen egyest körülvevő összeség, keresztyén felebaráti érzülete folytán, minden igyekezetét arra fordítaná, hogy azt a veszedelemből kimentse.

Azonban ha a két irány megegyezik is a célra nézve: azért közöttük lényeges eltérések is vannak. És pedig vannak az eszközökben és némely fontos alapelvekben. Nem mondhatjuk, hogy ezek az eltérések p. o. reánk nézve is közömbösek volnának, ha arról volna szó, hogy a kettő közül melyiknek a nyomdokaiba lépünk. De más oldalról hangsúlyozni kell azt is, hogy az eltéréseket nem szabad elleneséges irányzatnak tekintenünk, hanem a protestáns individualismus sajátos és tiszteletre méltó eredményének.

Az eszközök tekintetében az eltérés abban nyilatkozik meg, hogy az evangeliumi socialis congressus eszméltető, hangulatkeltő jelleggel bír. Az eszmék tisztázása és ezeknek

alkalmas eszközökkel való terjesztése útján kíván hatni, de intézmények létesítésétől óvakodik. Épen ezért szokták szeméretvetni, hogy csak beszél és összes működésének eredményei: szavak, szavak, szavak. A szabad egyházi socialis conferentia azonban nem elégszik meg az eszmék tisztázásával. Erősen kifejlett agitatorius jellege van, melynél fogva arra törekszik, hogy a helyeseknek talált eszméket ne csak az emberek köztudatába, hanem a társadalmi intézményekbe is belevigye. E végből intézményeket is létesít és különösen arra törekszik, hogy az egyháznak meglévő intézményei álljanak a socialis bajok orvoslásának munkájához. Ha ezek a meglévő intézmények erre alkalmatlanok, tehát akkor reformáltassanak megfelelő módon. De ne felejtsük itt azt, hogy a szabad egyházi socialis conferentia szerint is egyedül a krisztusi élet szolgáltatja a bajok orvosságát. Csakhogy ő emez orvosszernek elterjesztése érdekében mozgósítani kívánja az egész egyházat, mint olyat és épen azért vette fel nevébe is az „egyházi“ jelzót.

Ezen különbségek daczára a két irányzat még a lehető legbékésebben megférne egymásmellett, sőt együtt is dolgozhatnak, — a minthogy dolgozott is eredetileg, míg nyolcz év előtt külön nem váltott. Azonban van közöttük még egy lényeges eltérés, a mely az alapelvekre magukra hat vissza. És ez a theologiai álláspont különbsége. Ugyanis az evangéliumi socialis congressusban inkább a modern theologia emberei egyesültek, a szabad egyházi-socialis conferentia pedig a positiv theologia híveit csoportosítja. A theologiai álláspontban levő különbségnél fogva a krisztusi, az evangéliumi ethika is, a melynek t. i. meg akarják nyerni a társadalmat, más és más tartalmú lesz.

Hogy a két irányzat munkásságáról némi fogalmat alkothassunk magunknak, szabad legyen gyűléseik tárgyaiból egynehányat, több évre visszamenőleg is bemutatni.

A szabad egyházi-socialis conferentia 1900 április 18. erfurti gyűlésén Stockmeyer az egyéni kötelesség és összkötelesség, egyéni tevékenység és össztevékenység czim alatt értekezett, míg Stöcker az egyháznak ez időszerinti konfirmációi gyakorlata megváltoztatásának szükségességéről szólott. Az 1901. évi stuttgarti conferentiának egyik főtárgya Heim lelkes előadása volt: a közösségi mozgalom, mint Luther gondolatának egyik megvalósítása czímmel. Az 1902. évi düsseldorfi conferentián dr. Lepsius előadásának tárgya: a hatalom és erkölcsiség a nemzeti életben, míg D. v. Nathutius a keresztyén szeretet és socialis segélyről beszélt. Hogy minő formában történnek ez előadások: annak megvilágosítására közöljük

Nathusius következő tételeit: 1. Habár a sociális viszonyok rendjére nézve törvények által sok történhetik is, mégis soha sem fog lenni olyan törvényhozás, mely a keresztyén szeretet kormányzó hatását nélkülözhetővé tenné. Keresztyén szeretet nélkül nincs sociális segítség. 2. Csak az a keresztyén szeretet, mely az élő Krisztusban, a mi megváltónkban való hitből született s állandóan abból meríti erőt. 4. A sociális segély a kiegyenlítő igazságosságnak az állami életbe való bevezetésében, azaz a gazdaságilag gyengéknek törvényes védelmében és minden egyesületi tagozatnak bizonyos szabadságok és jogok által való előmozdításában áll. 5. Az ilyen sociális segítséghez szükséges, hogy az igazságosságnak és szeretetnek lelke uralkodóvá váljék a társadalomban. Ezért a keresztyéni szeretet az igének hathatós prédikálását követeli a mammonismus és az egoismus legyőzésére és előmozdit mindent, a mi az ige szabad munkásságára alkalmas stb.

Az 1900. évi karlsruhei evangéliumi sociális congressuson D. Baumgarten arról tárgyalt, hogy mit kell tenni a végből, hogy a népiskolából kinőtt ifjúság erősebben előkészítettessék, mint eddig, népünk vallási, nemzeti és gazdasági feladataira. Az 1901. évi göttingeni congressus Dörries előadásának tárgya: „az egyházközségek nevelési kötelezettsége a sociális bajokkal szemben“ volt. Az 1902. évi dortmundi congressus fénypontját Harnack A. előadása képezte a modern nevelési törekvések erkölcsi és sociális jelentőségéről. Az evangéliumi sociális congressus irányát eléggé jellemzik Dörries-nek a következő tételei: 1. Az egyházközség a sociális bajoknak közvetlen leküzdésére teljességgel képtelen. 2. Ezen leküzdés, eltekintve az állam köteleességétől a polgári községnek, adhoc alapított egyesületeknek, melegszívű s szakértő magántevékenységnek a dolga. 6. Az egyháznak a maga területén a kelleténél is több teendője van. 7. Azért a polgári és világi élet rendje mellett ne igyekezzék önállóan építeni, hanem inkább azon rendet önzetlenül előmozdítani s keresztyén szellemmel megtölteni.

A szabad egyházi-sociális conferentia idején nagygyűlése Berlinben volt április 14—16. napjain. Tárgyalásai közül kiemelkedik D. Seeberg professor előadása: „A Krisztus személyisége a szilárd pont a jelenkor rohanó áradatában“ volt az előadás tárgya, a melyben három kérdést taglalt ú. m.: 1. Miképen szorítottatott ki a Krisztus a mi életünk központi helyzetéből. 2. Miképen hódíthatja vissza magának ezt a helyet? 3. Mit cselekedjünk hát atyámfiai férfiak? Az első kérdésre azt a feleletet adja, hogy Krisztus istensége háttérbe szorulá-

sával az ő emberi volta nyomult előre, mint törvényadóé, szakramentumok szerzőjeé, mint tanítóé stb. Tehát újból istenségére kell fektetnünk a súlyt, mert mind azt, a mi a hívő lelkében történik, Krisztus eszközli. Rajta kívül nincs más Istenünk. Ezért ne engedjük a Krisztust szétदारabolatni. „A názáreti ember Jézussal kell ugyan kezdenünk, de mint egykor, úgy ma is, a ki a názáreti ember Jézust követi, az az Isten Krisztushoz jut. Az elhatározó dolog az, hogy Krisztus velünk csodát tett, hogy ő nekünk urunk és megváltónk. Az, hogy mi ezt átéljük: ez több mindenféle bűnbocsánatról, megváltásról, hitről s megigazulásról szóló elméleteknél. Az ember Krisztus, a történelmi Krisztus: örök Isten. Mert ő hajtja végre azt a nagy csodát, hogy az én akaratom csendesen megáll és az ő akarata lesz hatalmas bennem. Azt mondják, hogy ez lélektan, ez nem valóság. Csakhogy ez a kettő nem áll ellentétben egymással. Sőt sokkal inkább valóság az, mert az lélektan.“

„És most végezetre — így fejezte be előadását — mi köze Krisztusnak a szociális élethez? Ő élet és erő, ő felrázza a mi lelkünket, tette és szolgálatra hajt bennünket. Ő a mi urunk és királyunk, mi pedig az ő alattvalói és szolgálói. Így aztán bátorságunk lesz testvéreink javáért munkálni. Nem szégyeneljük a Krisztus evangéliumát, — nem azért, mert az szellemes vagy kedélydús, hanem mert az Istennek ereje.“

A hatalmas előadást követő eszmecsere befejezéseül a conferentia egyhangúlag elfogadta Stöckernek ajánlatára a következő határozatot: A szabad egyházi-szociális conferentia kimondja azon meggyőződését, hogy egyedül a Krisztusnak, Luther Márton szelleme és értelmében felfogott igaz istenségében vetett hit bírja azt az erőt, mely a keresztyén személyiségeket, valamint a keresztyén társadalmat újjá alakítani s mindkettő számára egy megváltó, megújító és megnyugtató Isten-, élet- és világnézetet alkotni képes.“

A conferentia másik főtárgya a német evangélikus nőszövetség elnökének Müller Paula kisasszonynak előadása volt a nő kötelességeiről és jogairól az egyházi és polgári községben. Az előadás alapján a conferentia kinyilatkoztatta, hogy helyesli a nők activ választójogosultságát úgy az egyházi, mint a polgári községekben.

A conferentia tagjainak száma a lefolyt évben 350-nel gyarapodott s most 2200-at tesz ki. Költségvetésébe könyvtárak felállítására is vett már fel bizonyos összeget. Az elmúlt év folyamán az otthon dolgozó nők számára 40,000 márka

költséggel egy üdülőházat épített, melyben már is 56 nőt helyezett el 4—4 heti tartózkodásra.

Az evangéliumi-sociális congressus június 3—4. napjain ülésezett Darmstadtban. Az elnöklő Harnack professor megnyitó beszédében igazolta a congressust amaz ellenvetések ellen, hogy nem dolgozik, csak beszél. „A mi tevékenységünk, — úgymond — nem intézmények alapítását, nem is egyes bajok leküzdését célozza, hanem olyan érzület felkeltését, a melyből végezetre minden fakad és a mely nélkül minden külön törekvések hajótörést szenvednének.“ A szavak az érintkezés eszközei s a kedélyekre hatás eszköze. Az intézmények és erkölcsök a kedély s az érzületből fakadnak, de csak úgy, ha az ember az emberhez, a szív a szívhez szólani és egymást megérteni képes.

Az előadások közül az első D. Herrmann marburgi tanára volt. Jézus erkölcsi gondolatairól, ezeknek a jelenkor erkölcs-társadalmi életmozgalmaihoz való viszonyáról. Azt fejtegeti, hogy Jézus kijelentései nem szolgálhatnak alapul a jelenkor nagy mozgalmaiban való tevékeny részvételhez, ha azokat szó szerint értelmezzük, mivel Jézus az ő eschatologiai váradalmi közepette a társadalmi élet jelenségei iránt közönyt mutatkozott. De ha ama kijelentéseket a körülmények figyelembevételével mérlegeljük, állíthatjuk, hogy Jézus erkölcsi gondolatai sehol sem állanak ellentétben az erkölcsileg szükséges művelődési tevékenységgel. A congressus igyekezett a nehéz kérdést megvilágosítani, de megoldását minden egyes saját lelkiismeretének hagyta fenn.

A congressus további folyamán dr. Wagner Adolf berlini professor igen érdekes és mélyreható fejtegetése kötötte le az érdeklődést, midőn nevezett a pénzügyek és adók ethikai és sociális mozzanatait bonczolgatta. Majd a második nap D. Katzl, berlini professor. beszélt a büntető törvény reformjáról evangéliumi sociál-politikai világitásban.

A evangéliumi-sociális congressusnak mintegy 830 tagja van. Budgetje évi 5000 márkát tesz ki. Közleményeit 1000 példányban nyomattatja.

Mindkét protestáns irányzatú sociális tevékenységnél feltehetjük azt a törekvést, hogy működésüket minden párt-politikai irányzattól távol tartják. E tekintetben tehát épen ellenkező álláspontot képviselnek, mint a róm. katolikus sociális törekvések, melyek a munkásokat úgy igyekeznek szervezni, hogy a politikai életben a centrum támogatói legyenek s így az egyház hatalmi igényeit mozdítsák elő. Ugyancsak innen folyik az is, hogy a róm. kath. munkások nagyobb számmal

vannak felekezeti színezett szakegyletekbe és munkásegysületekbe csoportosítva, mint az evangélikus munkások.

Reánk nézve, ha komolyan óhajtunk, a mint hogy kell is komolyan akarunk, foglalkozni a szociális kérdésekkel, mindenek előtt az az első kérdés, hogy mit és miképen akarunk cselekedni. Kellő körültekintés és alapos tájékozódás nélkül bizonyára többet árthatunk, mint használunk. Azért egyházi lapjainkban ne csak arról folyjon a szó, hogy a lelkipásztoroknak kötelességük a szociális nyomor enyhítésére sietni, tanítással, agitációval, tettel munkálni, hanem egyszersmind alapos megbeszélés tárgyává kell tenni a mikéntet is.

p—f.

IRODALMI SZEMLE.

a) Hazai irodalom.

Regestrum Varadinense. *Tüzesvas-próbalajstrom.* Időrendbe szedve és az 1550-iki kiadás hű másával együtt, dr. *Karácsonyi* János és dr. *Borovszky* Samu akadémiai tagok közreműködésével, kiadja a nagyváradi I. sz. káptalan. Budapest, 1903. Hornyánszky V. nyomása. Ára kötve 15 korona.

A tatárjárás után a nagyváradi székesegyház romjai közül egy kis pergamenre (kutyabőrre) írt könyvecske maradt fenn, a melyet Fráter György lemásoltatott és Kolozsvárott 1550-ben Heltai Gáspárral kinyomatott. Ezt az értékes könyvecskét a magyar történetírók röviden *váradi regestrumnak* hívják.

A váradi regestrum 1208-tól 1235-ig terjedő följegyzéseket tartalmaz. Összesen 389 a följegyzett esetek száma. A lajstromban följegyzett esetek eleintén csaknem mind tüzesvas-próba esetek, de az évek haladtával mindinkább szaporodnak az Isten-itélettel semmi összefüggésben nem álló, csupán polgári és vagyoni ügyek, pl. rab-szolgák fölszabadítása, ajándékozások, birtokcserék stb. Ekként aztán a tüzesvas-próbalajstrom lassan-lassan átalakul káptalani jegyzőkönyvvé s megkezdődik az 1231-iki törvény értelmében a káptalannak, mint hiteles helynek a működése.

A váradi regestrum külső történetében érdekes mozzanat még a következő. Mikor 1241 tavaszán a nagyváradi várat vivó tatárok a székesegyházat fölgyújtották és kirabolták, a pergamenre írott *regestrum* kötése a tűzvész és a későbbi hányódás következtében elromlott, a jegyzőkönyv iveri, levelei széthullottak. Mikor Fráter György parancsára összeszedték és sajtó alá lemásolták, nem törődtek az időrendbe rakással, a minek az lett a következménye, hogy a följegyzett esetek időrendje teljesen fölbomlott. Most dr. Karácsonyi György a váradi regestrumot a magyar történet kútforrásainak segítségével időrendbe szedte, s a hely- és személyneveket is a régi írásmód tekintetbevételével lehetőleg megfejtette. A kiadást pedig akként intézte a nagyváradi káptalan, hogy az időrendbe szedett

registrum elé az 1550-iki kiadás hű mása (facsimile-je) is kinyomassék, s így a kik a helynevek épségéről és a megfejtés helyességéről meg akarnak győződni, a facsimile megtekintésével e meggyőződést könnyű szerrel megszerezhetik. A facsimile készítésénél a felügyeletet dr. Borovszky Samu végezte, ugyanő írta meg a könyvészeti ismertetést és ő készítette a registrumhoz a pontos névjegyzéket is (catalogus). Így jelent meg ez a vaskos, 33 nyomtatott ívre terjedő tudományos könyv a nagyváradi káptalan költségén.

A váradi registrum történeti bece kettős. Egyrészt az, hogy ebből ismerhetjük meg egész teljességében és hitelesen a középkori tüzesvas-próba intézményét; másrészt az, hogy a váradi registrumban kimeríthetetlen történelmi kincses bánya maradt reánk.

A följegyzett esetek és a jegyzőkönyvhöz csatolt szertartás alapján a tüzesvas-próba dr. Karácsonyi János leírása szerint a következőleg ment végbe.

Ha a bíró nem tudta a peres felek között az igazságot megállapítani, belátása szerint vagy a vádlót vagy a vádlottat, rendesen persze a vádlottat, rábizta egyik tekintélyes szavahihető emberére, a kit akkoriban a ma már majdnem sértő értelemben használt poroszló (pristav, pristaldus) névvel neveztek és megparancsolta neki, hogy a peres feleket Váradra vezesse. Váradon a poroszló előmutatta a bíró pecsétjét vagy levelét és a káptalannak átadta a tüzesvas-próba alá vetendő személyt.

Ekkor kezdődött aztán a papság közreműködése az igazság kiderítésében.

A tüzesvas-próbára ítélt személynek először is bekötötték és lepecsételték a kezét. Azért történt ez, mert általában el volt terjedve azon vélemény, hogy ha valaki bizonyos füvekkel a kezét bekeni, nem égeti azt meg a vas. A füveket azonban lepecsételt kézzel nem használhatta. Azután a személy (férfi vagy nő) három napig kenyéren és vizen böjtölt. Ezalatt bizonyosan meg is gyónt, de mivel a gyónásból szerzett tudomást a papság nem használhatta, a gyónásról a 389 esetben sohasem történik említés.

A próbára kitűzött napon a templom előtt tüzet raktak. A szertartás azzal kezdődött, hogy a pap a tüzesvas-próba helyét és a tüzet megáldotta. Azután bement a templomba és misét mondott. E misének minden részében azért könyörgött az Istennek, hogy az igazságot a hazugságtól megkülönböztetni segítsen. Még mikor a próba alá vetett személyt megáldoztatta, akkor sem a szokásos áldással nyújtotta neki a szentséget, hanem e szavakkal: „A mi urunknak, Jézus Krisztusnak teste igaz ítéletet tegyen ma neked“.

Ezután még megrendítőbb szertartás következett. Körmenetben, elől keresztel, kezében szentelt vízzel ment a pap a néppel együtt a próba színhelyére. Ott elimádkozták a hét bűnbánati zsoltárt és

a litániát. A litániába ez alkalommal beleszótték ez áhítást: „Hogy az igazságosságon ne uralkodjék a gonoszság, hanem mindig alávettessék a hazugság a te igazságodnak, kérünk téged hallgass meg minket“. A litánia végeztével három imádságot mondott el a pap a vas felett és meghintette azt szentelt vízzel. Azután beletették a vasat a tűzbe és így a tűz és vas felett a pap két imádságot mondott el.

Ekkor utoljára és borzasztó komolysággal figyelmeztette a pap a próbára vetett személyt, hogy ha bűnös a peres dologban, a templomba ne merjen lépni, hanem a próba előtt vallja be vétékét. Ha a személy nem szólt, még e két kérdést intézte hozzá: Atyámfia, igaz ember vagy-e abban a dologban, a melyről vádoltak? és: Tiszta vagy-e? Ha az elsőre azt felelte: *igaz vagyok*, s a másodikra: *tiszta vagyok*, felemelték a tüzesvasat s a próbára vetett személy felkiáltott: Nem bizakodom semmiféle bűbájosságban, sem a füvek erejében, hanem bizván a mi Urunknak, Jézus Krisztusnak most magamhoz vett testében, megfogom a vasat. Megfogta erre s egy pár lépéssel a templomba bevitte.

Ezzel még nem volt vége a vizsgálatnak. A tüzesvashordozás után rögtön bekötötték a próbára vetett személy kezeit és a káptalan pecsétjével újra lepecsételték.

Három nap mulva történt a döntés, a lepecsételt kezek felbontása. Ha akkor a próbára vetett személy tenyere ép volt, azaz, ha egy kissé megperzselődött is, de szépen be volt hegedve, ártatlannak mondották, ha pedig még sebes volt, akkor a poroszló vitte őt vissza a bíróhoz, hogy az mondja ki rá a büntetést.

Láthatjuk a tüzesvas-próba ezen véghezmeneteléből, hogy az olyan intézkedés volt, a mely a bűnöst vallomásra bírni s így az igazságot kideríteni volt hivatva. E célját valóban sok ízben elérte. Már a tüzesvas-próba elrendelése is megrettentette a feleket és gyakran vagy a vádló (pl. az 55., 69. sz. esetekben) vagy a vádlott nem jelent meg (pl. a 45, 71, 112, 116, 119. sz. esetekben) s ez által a per el volt döntve. De a megjelenés alkalmával is sokszor nem került a sor a tüzesvas hordozására. 1217-ben egy jobbágy, nőtestvére becsületét annak elrablója ellen védelmezendő, lepecsételtette kezét s így várt a rágalmazóra egész péntekig, de az nem jelent meg, tehát perét elvesztette (169. számú eset). 1208-ban egy nyüvedi ember kiállotta már a bűjtöt és áldoznia kellett volna, de nem merte a szent ostyát lenyelni, hanem kivette azt a szájából, kezébe vette és ezzel bűnös voltát beismerte (3. sz. eset). Gyakori eset volt, hogy a három napi bűjt után a vádlók elállottak keresetüktől és így a tüzesvas hordozására nem került a sor (6, 16, 21, 31, 32, 35, 51, 52, 57, 78, 92, 94, 121, 127 stb.). Még ennél is gyakoribb volt, hogy a tüzesvas-próba színhelyén a felek kiegyeztek (2, 8,

14, 15, 17, 23, 30, 37, 43, 48, 49, 70, 72, 82, 96, 107, 134 stb.).

A nagyváradai regestrum e gondos időrendi és kritikai kiadása folytán hazai történetíróink most már akadály nélkül bányászhatják a regestrum történeti kincseit. A tatárjárás előtti időből nagyobb, bővebb és igazabb kútforrás nincsen hazánkban, mint ez. Így pl. e regestrum elvitathatlanul bizonyítja, hogy az 1208—1235. években Biharmegyében még nem laktak oláhok; mert azt, hogy az oláhok annyira erkölcsösek lettek volna, hogy 27 esztendőn keresztül egyetlenegy oláh se lopott vagy más nagyobb bünt el ne követett volna, azt józan észszel senki sem vitathatja.

Mind a hazai történettudomány, mind Bihar vármegye hálás lehet a nagyváradai káptalannak, hogy az időrendbe szedett váradai regestrum e pompás kiadását lehetővé tette.

S—s.

Rövid irodalmi szemle.

Szeptember hó óta, a mikor utolsó szemlénket tartottuk haza irodalmunk mezején, úgy a tudományos, mint az egyházi irodalomban több beces mű hagyta el a sajtót.

1. A *Nagy Képes Világtörténetből*, a Franklin-Társulat e nagy vállalatából megjelent a XI-dik kötet, mely a Napoleon utáni reform-korszakot tárgyalja. Ezt a nagy és fontos kort maga a szerkesztő, dr. *Marczali* Henrik írta. A politikai életnek a bécsi kongresszus és a szent szövetség épített új alapokat. Angliában kifejtett az ir-kérdés. Északamerikában megalakult az Unio; Európában szervezkedik Belgium; új alapokra helyezkedik Spanyolország és Portugália; Franciaországban a júliusi forradalmat a polgárkirályság váltja fel; Németország az egyesülés vágyától hevül; a Balkán országaiban már ekkor megkezdődik a forrongás; s Magyarországon megindul az új Magyarország kialakulása. Ebben a korban tűnnek föl Peel, Pitt és O'Connel, Thiers és Guizot, Metternich és Bismarck, Széchenyi, Kossuth és Deák. A politikai küzdelmeket lánglelkű költők díszítik: Goethe, Schiller és Heine, Byron, Beranger és Victor Hugo, nálunk Vörösmarty, Petőfi, Arany. Jönnek a nagy találmányok: a gőzhajó, a vasút, a levélbélyeg; és előtérbe lép a nemzetiségi eszme. Ennek a fontos kornak történetét mondja el erőtéljes egyéni és korjellelmzésekből a N. K. V. T. XI-dik kötete, a melyet a kiadó aldozatkézségéből számos korhű illusztráció díszít. A testes könyv ára erős kötésben 16 korona.

2. A *Magyar Birodalom Története* című munkából, melyet *Acsády* Ignác ír és az Athenaeum füzeteként ad ki, megjelent

az *I-só kötet*, a mely Mátyás király haláláig beszéli el a magyar birodalom történetét. Könyvének az a tartalmi fő előnye, hogy nem csupán a politikai nemzet, tehát az uralkodó osztály, hanem az egész magyar föld lakóinak történetét beszéli el; mert azt tartja, hogy a földművelő jobbnak, az ipar és kereskedelem munkásainak csakúgy részök van hazájok dicsőségében, mint az ország kormányzó urainak és harczoló vitézeinek. E mellett nemcsak a külső küzdelmeket rajzolja, hanem belső vívódásainak is szószólója: nyomon követi szellemi tevékenységének minden megnyilatkozását, kiterjeszkedik az irodalom, a művészet, a közművelődés minden alakulására. Másik főérdeme az Acsády-féle munkának, hogy a történet sokféle és rengeteg anyagát világos, átlátszó képpé tudja tömöríteni és így művének tudományos értéke mellett, vonzó előadásával a laikus olvasót is le tudja bilincselni. A szép munkának külső kiállítása is tetszetős: a félbőr-kötésbe foglalt, tiszta nyomású testes (792 lap) kötetet két színes térkép, nyolcz színes és 22 másféle melléklet és 298 szöveggép díszíti. Ára 18 korona, megrendelhető a kiadó Athenaeumnál.

3. *Tacitus fönmaradt összes műveinek* II-ik kötete is elhagyta a sajtót. A becses művet az eredeti latinból magyarra fordította, a szerző életrajzával s műveinek ismertetésével és méltatásával bevezette, jegyzetekkel és magyarázatokkal ellátta dr. *Csiky* Kálmán műegyetemi tanár és kiadta Lampel R. Budapesten. A szóban forgó II-ik kötet a *Történetek* öt könyvét, *Agricola* életét, a *Germaniát* és a *Szónokokról* való beszélgetést tartalmazza. A *Történetek* könyve Galba, Otho és Vitellius császároknak a trón birtokáról való harczát és Vespasianus uralkodásának elejét beszéli el. Ez a munka nagyobbik fele, melynek V-ik könyve 2—13. fejezetében kezdődik el Jeruzsálem ostromának mesteri leírása. Agricolája valóban méltán magasztalt ókori mintája az élet- és jellemrajzírásnak. Germaniája kiváló fontosságú ethnografiai mű. A Szónokokról írott munka értékes párbeszédes tanulmány. Mind eme művek fordítását Csiky nagy gonddal és avatott kézzel végezte. Magyar Tacitusa híven tolmácsolja az eredetinek sajátosan jellegzetes, tömör és ragyogó nyelvét, valamint mélységes gondolatait és becses axiómáit. A magyar fordítás értékességét nagyban fokozza Csikynek az a gondossága, hogy minden egyes mű szövegét magyarázó jegyzetekkel s a régiségtan, jogtan és alkotmánytan körébe vágó magyarázatokkal látta el. A csinos kiállítású könyv ára kötetlen 6 korona, s megrendelhető a kiadó Lampel R. czégnél.

4. *Agrárpolitika* czímmel dr. *Bernát* István, a Magyar Gazdaszövetség igazgatója, könyvbe foglalva kiadta azokat az előadásokat, a melyeket a folyó évi népszerű főiskolai tanfolyamon tartott. (Kilián Frigyes egyetemi könyvtáros bizománya; ára 2 korona.) A könyv

első kísérlet annak a politikai, társadalmi és gazdasági eszmekörnek rendszeres ismertetésére, melyet az *agrárizmus* gyűjtőnév alatt szoktak összefoglalni. Az agrárizmusnak az a célja, hogy biztosítsa a földműveléssel foglalkozó egyéneknek jólétét, boldogulását és szabadságát. Az agrárpolitika eszközei: először a helyes birtokpolitika, a mely a helyes tagosításban, czélszerű telepítésben és a túlságosan könnyű birtokcsere s a birtok elaprózása elleni intézkedésekben nyilatkozik meg; azután mindenkifőlött pedig a szövetkezetek felkarolása és a gazdátársadalom szervezkedése. Erre nekünk magyaroknak annyival inkább törekednünk kell, mert nálunk a földbirtok eladósodása, a túlságos állami gyámkodás és a merkantilizmus (a cornerek, kartelek, trustök stb.) sokszorosan fenyegetik a földbirtok szabadságát, a földműves szabadságát s ezekkel együtt a nemzeti fejlődés alapjait. Az agrár-politika a szabadságnak, a haladásnak s a humanizmusnak politikája, mely nem csupán a harmonikus gazdasági fejlődést igyekszik biztosítani, hanem a pénz után való szeretlen sóvárgás helyett tisztább ethikai törekvéseknek gyűjt világot és nemesebb föllángolást olt a vezető osztályok szívébe.

Bernát István könyve eleitől végig érdekes és nagyon tanulságos olvasmány. A csinos kiállítású munkát különösen a gazdálkodással foglalkozó olvasóinknak ajánljuk szíves figyelmébe.

5. *Francke Ágost Hermann*-ról a Népnevelők Könyvtára 19-ik füzetében *Péterfy* Sándor veterán paedagogusunk érdekes tanulmányt írt (Budapest, 1903. Lampel R. kiadása, ára füzve 1 kor.) Francke életét, gyermek- és ifjú korát, tanítói működését, intézeteinek keletkezését, tanítóképző rendszerét, tanítási módszerét, fegyelmzési utasításait és árvaházi szabályzatát kimerítően és elég színesen ismerteti a 98 lapra terjedő füzet. Franckét a szerző igen helyesen az *élő hit emberének* nevezi, a kit ez a rendületlen hite bámulatos türelemmel, kitartó szívóssággal és tántoríthatatlan következetességgel ruházott föl. Ezekre az erkölcsi tulajdonságokra nagy szüksége is volt a kegyes embernek, mert ellenfelei, úgy az orthodox, mint a rationalista theologusok, valamint a más irányú paedagogusok nagy hajszát indítottak a *pietista* theologus és paedagogus ellen. Ezeket a küzdelmeket szintén behatólag ismerteti az érdemes szerző. — A füzetnek talán legérdekesebb része az, a melyben Francke működésének Németországban és hazánkban való hatását ismerteti. Teljesen igaz, a mit szerzőnk a 72-ik lapon mond, hogy Francke nemes lelkének a munkája nemcsak a hallei egyetem hallgatóira, gyülekezetének híveire és az általa létesített intézetek növendékeire árasztott áldást, hanem a tanítványai és iratai útján kihatott az egész német nemzetre, Európa protestáns népeinek nagy részére, sőt még Kelet-India pogányaira is; mert hiszen az 1705-ben keletkezett evang. *hittérítő intézet* létrejövételében és munkásságának első sikereiben

is nagy érdemeket szerzett a hallei árvaház megalapítója. Francke magyarországi hatásáról szintén helyesen emeli ki a szerző, hogy a XVII-ik század végén beállott gyászos évtized után az új életre ébredező magyar evang. egyházba ezek a pietisták öntötték erőt és lelket. Egy fél század alatt gazdag *egyházi irodalmat* teremtettek. A konfirmációi oktatás gyakorlatba vétele és az első magyar evang. konfirmációi káté az ő érdemük. Magyar nyelven az első *nevelés-tani kézikönyvet* a pietista *Bárdny* György írta. Az evang. középiskoláknak nemzeti és realis szellemben való regenerációja a pietista *Bél* Mátyás nevéhez fűződik. A legelső evang. *árvaházat* Nemes-Csoóban Sartorius János alapította 1730-ban. A nagy tárgyszere-ttel írott füzet nagyon érdemes az elolvasásra.

6. *A konfirmáció módszere, tananyaga, szertartása* cím alatt *Péntek* Ferencz budapesti s.-lelkész figyelemre méltó könyvet írt és adott ki (szerző sajátja, ára 2 kor. 20 fill.) Budapesten. A könyv a címnek megfelelőleg három részből áll. Az első a módszer ismertetését, a második a tananyag feldolgozását, a harmadik a konfirmáció szertartását ismerteti. Nagyon helyesnek találjuk, hogy gyakorló lelkészeink a konfirmációi oktatással szakszerűleg foglalkoznak; mert a konfirmáció nagy fontossága ezt megérdemli s a konfirmáció körüli felületes eljárás, a mely országszerte meglevő hiba, egyenesen megköveteli, hogy a konfirmációi körüli reformokkal behatóan foglalkozzunk. *Péntek* könyve tehát aktuális és közérdekű tárgyat szellőztető munka. A konfirmáció módszerét illetőleg *Péntek* hibáztatja a katekizáló módszert, sőt veszedelmesnek tartja, mert a káté nem hogy fejlesztené, de egyenesen megöli a vallásos érzelmet. E helyett azt a módszert ajánlja, hogy a Szentírás olvastatása mellett magokkal a növendékekkel vonassuk el a hit- és erkölcs tételeit. A könyv második főrészében a konfirmáció tananyagát állapítja meg a szerző és összesen 39 tételbe foglalja össze a hit- és erkölcs összes tételeit, a mi tartalmilag túl kevés és túlságosan hézagos, alakilag pedig igen nehéz és elvont. Könyvének ez a legfontosabb, ez a sarkalatos része, de ebben sok a hiány. A munka harmadik részében helyesen emeli ki a szerző, hogy a konfirmáció szertartását mind külsőleg, mind belsőleg ünnepélyesebbé kellene tennünk. Az egész művet tekintve, *Péntek* könyve a módszertani részben helyes elveket fejteget, de a tananyag feldolgozásában sok a tartalmi és alaki hiány. Ám azért eszméltető olvasmány, melyet a vallásitanítók haszonnal forgathatnak.

7. *Bibliai Képek*. Szentkúti *Kiss* Károly nagyigmándi ref. lelkésznek e cím alatt kiadott művéből immár a III-ik kötet (szerző sajátja, ára 5 korona) hagyta el a sajtót. Ebben a kötetben 39 bibliai kép van, abban a modorban írva, melyet az előző kötetek ismertetésénél részletesen jellemeztünk. A *Kiss* Károly bibliai képei

rövid és népszerű, színeleven és hatásos bibliai rajzok, képek és elmélkedések; röviden: szószéki bibliamagyarázatok. Tartalmi előnyök, hogy szerző az alapul fölvetett bibliai versekből néhány jellemző vonást, néhány eszmét kiragad és azokat megkapó színekkel, élénken, jellemzeten, hatásosan kidomborítja. Kerüli tehát a tudálékosságot, az elvontságot, a szárazságot, a melyek csak untatnak és nem építenek. Ellenben komolyan igyekszik és mindig tud is valamely érdekes és figyelmet keltő dolgot mondani. Nyelvbeli előnye a Kiss Károly bibliamagyarázásának, hogy színesen, zamatosan, magyarosan tud írni. Nem hajhássza a szóvirágot, a szónoki pathoszt sem űzi, hanem egyszerűen és világosan ír, szinte társalgásszerűen beszélget a hallgatóságával. Tárgyait a Biblia mindkét részéből változtatva veszi s e tekintetben a változatosság elvét kellően szem előtt tartja. Helyteleníteni valót csak azt találjuk e kötetben, hogy a Bibliai Képek nem egészen találó név, mert van a kötetben számos bibliai elmélkedés, több rövid predikáció és nem egy homlía is; hogy az exegese néhol felszínes és önkényes; hogy a szerkesztésben nem egyszer aránytalanság van, a mi a kerekdedségnek és a formáságnak hátrányára esik. E kisebb hibáktól eltekintve, Sz. Kiss Károly népszerű bibliamagyarázatait értékes, a szószéken használható dolgozatnak tartjuk, a melyre különösen felhívjuk a gyakorló lelkészek figyelmét.

8. *A keresztyén vallásos világnézet, mint nevelésünk érdeke.* Ez a czime annak a székfoglaló értekezésnek, a melyet Zayzon János vallástanár tartott a nagyenyedi Bethlen-kollegiumban (Szerző sajátja, ára 50 fillér). A mélyen járó és szépen írott értekezés a vallás, a keresztyénség és a keresztyén világnézet fogalmának kifejtése után gondosan emeli ki a keresztyén nevelés feladatát. Azt akarjuk, mondja a többek között, hogy ref. keresztyén egyházunk a szó nemes, keresztyéni értelmében „népegyház“, Istenországának földi előképe legyen; azt akarjuk, hogy az evangeliumi vallásos elveknek, a Biblia örök erkölcsi tápláló erejének ifjú lelkekbe ültetésével boldog legyen a család, erős egészséges a társadalom s polgárainak erényeiben nagygyá legyen e földi haza; azt akarjuk, hogy a „szent nép“ és „királyi papság“ bibliai eszménye ne csak az ajkakon hangzó üres, száraz jelszó legyen, hanem valósuljon meg közöttünk Istennek dicsőségére. Ennek a keresztyénségnek világnézlete a tudománynak nem ellensége, mert mindabban, a mire a tudomány a kutató szemeit irányítja, a miben a lét titkait fűrkészi s az élet nagy, örök törvényeit felismeri: mindabban Istennek örök hatalmát, utólérhetetlen dicsőségét s az ő erőben, áldásokban gazdag világának szépségét látja. A Krisztus evangeliuma mindazt, a mi valóban emberi, megnemesíti és megszenteli. — Az emelkedett szellemű székfoglaló tanult elmének, hithuzgó szívnek hatásos megnyilatkozása.

9. *A Protestáns Árvaházi Képes Naptár* 1904-dik évfolyama *Kenessey* Béla szerkesztésében minap hagyta el a sajtót. Most is gazdag irodalmi része van e közkeveltségű naptárnak. A költeményeket Szabolcska Mihály, Nagy Lajos, Juhász Sándor, Antalfai Bernáth Lajos, F. Varga Lajos, Ladányi, Osváth Kálmán, Zalai, Tóth István, Sipos Ida, Forgács és Varjas József irtak bele; rövid életrajzok S. Szabó Józseftől, (Váradi Szabó Miklós, a ki 250 ezer koronát hagyott egyházi iskolai czélokra), Péchy Árpádtól (Orbán Ferencz), Juhász Sándortól (Melanchton Fülöpné) olvashatók benne; elbeszélésekkel és rajzokkal Forgács Endre, S. Szabó József, Hörk József, Járossy Mihály gazdagították a tartalmát; az alkalmiságok között a kolozsvári Mátyás-szoborról, a Deák Ferencz-és Rákóczi-ünnepélyekről, a szerb királygyilkosságról, a M. N. Múzeumról kapunk csinos leírásokat. Ezen kívül a Naptár nagyon sok és igen szép kép díszíti. A Naptár kitűnő népszerű vallásos olvasmány, a melyben gazdag és szegény, egyszerű és műveltebb olvasó is sok gyönyörködtető és építő dolgot talál. Terjesztése valósággal megérdemli a fáradságot. Megérdemli önmagáért, mert értékes és evangéliumi szellemű a tartalma; meg a nemes czélért, mert a prot. árvaház javára szolgál a jövedelme. A Naptár ára 60 fillér, a mi a terjedelemhez mérve nagyon jutányos ár.

10. *A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság kiadványai* az idén is jelentékeny számuak. A társulati folyóiraton kívül megjelent: 1. A keresztyén vallás alapvonalai *Kálvin* Jánostól *Nagy* Károly fordításában; ára 6 korona. 2. Egyetemes főgondnok és consistorium a m. református egyházban, írta *Zoványi* Jenő; ára 2 korona. 3. Egyháztörténeti Adattár, szerkesztette *Stromp* László; ára 2 kor. 40 fill. 4. Koszorú (91—100 füzet) szerkesztette *Kecskeméthy* István; ára füzetenként 8 fillér. 5. Az ő nyomdokain, vagy mit tenne Jézus? Sheldon után angolból fordította *Csizmadia* Lajos; ára kötve 2 korona. — Mindezek a kiadványok kaphatók a Társaság könyvbizományosánál, Hornyánszky Viktornál Budapesten.

b) Külföldi irodalom.

Kollb, Victor: Die Glaubenspaltung und ihre Folgen in der Gegenwart. Vorträge für die gebildete Männerwelt. 2. verm. Auflage. Münster in Westfalen. 1903. VIII. 213. Mk. 1.70.

A róm. kath. egyház újabb idöben már minden téren megkezdette a legelszántabb harcöt a maga teljes és feltétlen uralmának biztosítására. E könyv is a harci szellemnek a terméke. Egy bécsi jezsuita atya írta. És pedig a legalkalmasabbak és legügyesebbek egyike. Alkalmas, mert hiszen az elöszóban megmondja, hogy ö gyermekkorától fogva evangélikusok között nevedett, ismeri hát jól azok egész gondolkodását. Nagyon ügyesen ki is használja a protestánsok lefestésére ezt az ismeretét. Jól ismeri irodalmukat is. Szorgalmasan idézget Luthertől kezdve Harnackig mindenkitől, a hol csak támadásra alapot találhat. Könnyedén, szinte mosolyogva van megírva az egész. Kiérzik belöle, hogy a szerző nemcsak a tárgyat, hanem a czélját is alaposan ismeri és egy pillanatra se téveszti szem elöl. A mi neki szolgál, alaposan kihasználja, a mi árthatna, ügyesen kikerüli. Csábító, megvesztegető védelme az a róm. kath. vallásos szokásoknak és theologiai álláspontnak, s szinte páratlanul éles és ügyes támadása a protestantismusnak. Oly apologeticopolemikus munka, a melyhez fogható könnyed, egyszerű, világos és csábító munkát mi vele szembeállítani most nem tudunk.

A munka elején mindjárt nem kevesebb, mint tíz érseknek, püspöknek, rendfőnöknek az ajánlásával emeli a szerző munkája tekintélyét.

Azután az elöszóban elmondja, hogy bár a könyvben lévő hat előadást 1902. decemberében tartotta Bécsben, s az 1903. januárja közepén boocsátotta nyilvánosságra 300 példányban, pár hét múlva, február 13-án már ezt a második kiadást kellett kibocsátania, hogy a közönség mohó szomját kielégíthesse. Kétségtelenül olyan külső siker ez, a milyennel kevés könyv dicsekedhetik.

Vajjon megérdemli-e ezt a nagy érdeklödést a belső érték is? Erre a kérdésre igyekezzünk a könyv álláspontjáról megfelelni s azután — levonni a tanulságokat. A könyvben közölt hat előadás a következő tárgyakról szól: 1. Jézus Krisztus. 2. A szentírás. 3. A tan. 4. Az egyház-kormányzás. 5. A szentségek. 6. Az erkölcs. A tárgyalás módszere mindenütt azonos. Elöször roppant sajnálkozások, méltatlankodások és csodálkozások közt ráutal arra a vádra, hogy már századok óta azt kell hallaniok a római katolikusoknak, hogy pl. Jézus Krisztust nem oly módon s nem oly igazán tisztelik, mint kellene, s nevezetesen, hogy a protestánsok jobban és helyesebben tisztelik. A vád ismertetése alapján most már elmondja, hogyan tisztelik Jézust a római katolikusok, majd aztán,

hogyan a protestáns egyházban. Amott a sokféle jel is mind a belső hódolat és tisztelés jele, de a fő mégis csak a Jézusban való kizárólagos reménykedés és a benne való feltétlen hit. Ellenben a protestánsoknál tudósok és tudatlanok, theologusok és laikusok versenyeznek egymással a Krisztus istenségének ostromlásában és elvitatásában. Majd egy-egy orthodox prot. theologus panaszát, kárhoztató ítéletét hozza fel a prot. egyház belső ziláltságának igazolására, és hogy nem a Krisztus, hanem az emberi értelem személye ott az egyedüli tekintély s azután nagy diadallal vonja le a végső eredményt, hogy a Jézus Krisztust helyesen és igazán csakis a róm. kath. egyházban tisztelik. De a míg vitáz, bizonyít, véd és támad, vagy következtet, soha egyetlen pillanatra se szólaltatja meg a harag, a gyűlölet, a lenézés vagy elítélés szavát, hanem mindenütt inkább a csodálkozását és a szánalomét, meg a mélységes gúnyét.

Nem szükséges végigmennem a könyv minden egyes előadásának gondolatmenetén, érvelésének fonalán, körmönfont ravaszkodásának ügyes fordulatain, hogy a végső eredményt megállapíthassam. A könyvet elolvassva, én nem csodálom, ha Bécs közönsége két hét alatt új kiadást követelt. A tárgy is érdekes, Bécsben még sokkalta érdekesebb, mint nálunk; a két egyház szembeállítását ott különösen időszerű, és az előadás formája, a melyben ez történik, mindenképen tetszetős és kétségtelenül hatásos.

A könyv bizonyosan a „Los von Rom“-mozgalom ellensúlyozására készült. Azt hiszem, igen sokra nem jós téveszti hatását. De ha alkalmas a könyv még az olyan országos és korszerű mozgalmat is befolyásolni, talán némileg ellensúlyozni is, az bizonyos, hogy viszont az ilyen könyveket ellensúlyozni kell. Nem azért, mert a r. kath. tudatot erősíti, hanem azért, mert a protestantismus igazságait nevetséges torzképekké igyekszik szétmázolni. S a legravaszabb módon majdnem mindig hitbuzgó evangéliumi theologusok műveinek pontos idézése alapján. Van annyira ügyes, hogy nem ő czáfol, nem ő ítél, nem ő kárhoztat, hanem megszólaltatja a testvért, a ki pedig, tudjuk, mindig nagyobb és mélyebb sebet üt, mert ismeri a gyengét közelről. Mi ezt a módszert, a mely pedig ilyen vitairatoknál mindig hatásos, nem igen követhetjük, mert r. kath. theologust egy másik ellen vitázni, kárhoztató ítéleteket kimondani nem igen enged az ő rendszerük. Az sem a mi modorunk, hogy a leglényegesebb kérdéseknek is oly bátor elszántsággal rohanjunk neki ravasz vargabetűfikkkel, mint azt a jezsuiták szokták cselekedni.

De azért bátran példát, mintát vehetnénk e munkáról, hogyan kell e mai, vallásilag és társadalmilag forrongó korban a magunk igazát merészen, ügyesen, másét nem bántva, de jellemző gyöngeségeiben megdőlésre kényszerítő módon szem elé állítva kimutatni, vitatni, fejtegetni. Ilyen apologetiko-polemikus munkákra ma igen nagy szükségünk volna nekünk is. Mi szenvedjük a vereséget. Igazainkat a pápai trónustól

kezdve egészen az utolsó falusi káplániáig mindenünnen ostromolják. Tudatos, erős, kiméletlen ostrom ez. Mi nem vagyunk képesek az aránytalanul hatalmasabb ellenféllel megküzdeni, csupán csak egy téren, az irodalmin. Itt még fel lehet vennünk a harcztot a diadal, vagy legalább a tisztességes megállás reményével. Az apologetikus és a polemikus irodalmat fel kell elevenítenünk, nem a harc okáért, hanem a zászló becsületéért.

Raffay S.

Grimm E.: Die Ethik Jesu. Hamburg (Gross & Friedemann) 1903. 288 lap. Ára kötve 6 márka.

Szerző Luthardt „apologétikai előadásaihoz“ és Förster „korunk keresztyénisége“ cz. művéhez hasonlóan azt fejtegeti az evangéliumok alapján, hogy „a valódi Jézus mit akart s mit jelentenek nekünk ma az ő gondolatai?“

Bevezetésében (1—30. l.) mindenekelőtt „Jézus etikáját kortársaink ítéletében“, annak „hagyományos alakját“ és „Jézus személyisége kortörténeti oldalát“ ismerteti.

Szerzőnk kimutatja, hogy Jézus etikájáról kortársaink ítélete igen különböző. Más a képe róla a katholicismusnak és protestantismusnak, haladó theológiának vagy orthodoxiának, Tolstojnak vagy Paulsennek. Abban mindmegannyian egyeznek, hogy Jézus személyisége tárgy és normája az etikának, de már a személyiség értelmezésében nagyon eltérők egymástól. Legtovább mennek Tolstoj, Schopenhauer és Nietzsche. Jézus etikájának, „hagyományos forrásai“ a synoptikus evangéliumok, mint első sorban a gyülekezetek épülésére szánt művek“. Jézus valódi szava és szavainak följegyzései között az eltérés az aramai és új szöv. görög-ségben keresendő. Jézus alkalmi jellegű beszédeinek alap gondolataikkal való imponáló hatása azoknak személyes jellegében keresendő. Érzületében és példájában nyertek e beszédek s azok tartalmalma erőt és hatalmat az emberek fölött. Jézus etikájában nem a szó vagy a beszéd, hanem életadó személyisége mindenkor és mindenben a döntő, s ebben találkozunk a nagy férfakkal a történelemben. Ez ethika kortörténeti oldala és feltételezettsége épen nem érinti annak genialis teremtő erejét és hatását.

A 2-ik fejezetben „főbb vonalaiban“ ismerteti a szerző Jézus etikáját. (44—150. l.) Nietzsche méltatlanul vádolja az etikát azzal, hogy nincs meg benne a nyíltszívűség és egyeneslelkűség („Redlichkeit“ erénye. Jézus etikája minden ízében az erényen alapul. Vallásos-erkölcsi igazságait személyesen élte át s valósította meg megváltói életében. Példa rá a farizeusokhoz való ellentétes viszonya, a kiket ostoroz azért, hogy szemek vannak a látásra, és nem látnak, és füleik a hallásra és nem hallanak. Elvakult szellemüket kérlelhetlenül földeríti azok életében és tanaiban egyaránt. Rabbínista szórszálhasogató sophistikával a szünyogot megszűrrik, de a tevét elnyelik. Szívök megkeményedése, s gyáva-

ságuk és igaztalanságuk kihívja Jézus haragját, s — mint Paulsen szépen fejtegeti — még gúnyja fegyverében is nyilvánul az ő nyíltszívűsége és egyeneslelkűsége. Kora külső törvényszerű jellegével szemben, Jézus etikájának egyik további jellemző sajátása az, hogy „a morált bensővé tette s annak lényegét az érzület tisztaságában látta“. Az érzület nála az erkölcsnek gyökere és törzse s a szavak és a tettek annak gyümölcsei. Az magyarázza meg összes beszédeit és cselekedeteit. A mellett ő nála az erkölcsi a souverainitás és határozottság jellegével lép föl, a melynek minden más alá van rendelve. S a souverain erkölcsiség személyes akarat-elhatározásunk és felelősségünk ténye és cselekvősége. De ne feledjük azt sem, hogy Jézus etikájában az erkölcsi személyiség véghetetlen becsé a döntő, a minék lényege abban van, hogy nem az, a mi vagyunk, hanem a mivé lehetünk és lennünk kell, teszi az embernek sajátos értékét és valódi jelentőségét. Azért mondotta: legyetek tökéletesek, mint a ti mennyei atyátok tökéletes, s az élő keresztyénség csupa tiszta egyéniségeket szül, a mint Jézus szűkebb tanítványainak köre is különféle jellemeket tüntet föl. S aztán Jézus etikájában a legfőbb törvény nem csupán a gonosznak kerülése vagy elítélése, hanem egyúttal a jónak közlése. Kanthoz hasonlóan Jézus etikájának is az az alaptörvénye: Úgy cselekedjél, hogy cselekedeted maximája az általános törvényhozás, vagyis minden ember követendő alapelvéül szolgálhasson. A mint én Neked, úgy Te is én velem, — az Jézus életének és egész etikájának vezérelve. Az őszinte, szolgálatkész jóakarát és jóindulat az ő személyiségének állandó alapjellege. Schopenhauer is a buddhizmussal szemben a keresztyén erkölcsiség jellemző sajátása szerző szerint „nicht das *Mitleid*, sondern die *Mitfreude*“. S ezzel a keresztyénség, minden egoista érdekek mellőzésével, az altruismus álláspontjára helyezkedik, a midőn a felebaráti szeretetet, mint legfőbb törvényt hirdeti, a mi azonban korántsem zárja ki a valódi önszeretetet. De ne feledjük azt sem, hogy Jézusnál — mint a hegyi beszéd is mutatja — a morál vallássá, s a vallás morállá lesz. Nála az isten akarata, mint legfőbb törvény az isten- és emberszeretet, s az Isten tisztelete az ember szolgálata. Nála az erkölcsi törvénynek feltétlen, a vallásos szokásnak csak feltételes érvénye van. Az magyarázza meg Jézus teljes szabadságát, önállóságát sőt souverain fölényét a vallásos formákkal, sőt még a templommal szemben is. Az istennek tetsző élet nála a valódi istentisztelet. Ez a mélyebb értelme annak, hogy a keresztyén ember élete „eine eigenartige Mischung von Sein und Werden, von Streben und Erfüllung“, vagy a mint Luther mondja: „im Christenmensch ist nicht im Sein, sondern im Werden begriffen“. Jézusnál a vallás és a morál egy élő testhez hasonlítható, a melyen a hús és a vér a vallás, s a csontváz a morál. S végül nem az erkölcsi törvény maga, hanem az Isten a bűnbocsátó. Ez a megváltás keresztyén tanának mélyebb titka és értelme, mely megváltás Istennek kegyelmét mint életelevení erőt plántálja át az emberi lélekbe.

A 3-ik fejezetben Jézus etikájának a házasságra, családra, hazára, hivatásra és tulajdonra vonatkozó „különös kérdéseit és viszonyait“ ismerteti (160—220. l.). Jézus etikája minden ízében emberi és természetes, távol minden rigorista merevségtől még a házasság felbonthatatlanságában is. De nem szabad Jézus etikáját korunk sociálpolitikai mozgalmába belevonnunk. A legfőbb vallásos-erkölcsi czélok szolgálatába hajtotta a munkát, a hivatáshűséget s a vagyont is, bár másrészt ismerte a gazdagságnak a lélekre vonatkozó veszedelmeit. Hegyi beszéde szerint a szeretet az élet titka és istenországa az Isten uralma a földön az élet összes viszonyaiban, mely országnak belső és külső oldala van.

„Záró fejtegetéseiben“ (240—288. l.). a szerző mindenekelőtt „a férfias keresztyénség“ ügyét fejtegeti. Jézusnál nem a múlt, hanem a jelen és a jövő élet a földolog, a melynek útja a jóság és a küzdelem, a komolyság és a szigorúság egyaránt. Jézus erkölcsiségének kettős oldala a női szeretet s a férfias jellemesség. A keresztyénség, bár elsősorban, mint a szeretet vallása, az érzület dolga, de egyúttal dolga a komoly gondolkodásnak s jellemes akaratelhatározásnak is. Továbbá „Lebensbejahung und Lebensverneinung“ cz. alatt ismerteti az antik, buddhista és keresztyén életfelfogást egymáshoz való viszonyában. Az antik morál czélja: „das Lebensglück“, a jómódú emberek ideálja, a mely mitsem törődik az egyszerű emberekkel, „a szegényekkel és alázatosokkal“. Ezzel szemben a buddhismust a maga négy igazságával a szenvedés, a vénség, a betegség és a halálnak etikája, vagyis a részvét vallása, s mint ilyen, pessimismus rendszere. A buddhismus csak részvétet ismer, a keresztyénségben ellenben a részvéthez a „Mitfreude“ is járul. Azért a buddhismus bizonyos tekintetben demokratikus, s a keresztyénség aristokratikus jellegű. Abban egyeznek egymással, hogy a mit Buddha és Krisztus hirdet, annak ők élő megtestesülései. De azért mindkettő eltérő utakon halad. A buddhista csendesen haladó vén aggastyán, ki élete végét óhajtja, míg a keresztyén az isten kegyelmében örvendező gyermek, ki folyton tevékeny a szeretet műveinek az életben való gyakorlásában. Végül „Rückblick“ és „Ausblicke“ cz. alatt azt fejtegeti a szerző, hogy Jézus etikája benső oldalát tekintve „tisztá“, a gyakorlati életet tekintve „alkalmazott“ ethika, vagyis „az elfogadók s az alkotók“ etikája egyaránt. A szeretet oldaláról tekintve immanens, s a folytonos tökéletesedés törvénye szempontjából transcendens jellegű. De azért az ethika csak főbb céljait és feladatait jelöli meg az életnek, mely nem ismer megállapodást, hanem csak folytonos haladást. Kazuistikus szabályokkal azt illetnünk nem szabad. Jól mondotta tehát *Martensen*, a nagy dán ethikai író, hogy „a keresztyén ember élete Krisztus állandó követése“, vagyis „folytonos megtérés és tökéletesedés.“

Sz. M.

**A Magy. Prot. Irod. Társ. pénztárába
1903. évi október 1-től 31-éig befolyt
összegek kimutatása.**

1. Alapító tagok tőkefizetése : Kelecsényi Zádor Vukovár 100 kor.

2. Alapító tagok kötvényei után 5%-os kamat: 1903-ra: Mészáros János Kecskemét, Fodor Gyula B. M. Szt.-Király, Kecskeméti ev. ref. egyházmegye, Remetei ev. ref. egyház (5 kor.), Nádudvari ev. ref. egyház, 1904-re : Hajdúszoboszlói ev. ref. egyház, 1902—1903-ra: Tiszacsegei ev. ref. egyház. 1901-re : L. Nagy Árpád Acsád.

3. Rendes tagsági díjak évi 12 koronával 1903-ra: Ráczy Gyula Nagy-Halász, Faragó János Pápa, Stark Lajos Sopron, Törökbecsei ág. hitv. ev. egyház (10 kor.) Szabó János Köröstarcsa, Ruzsnyai Gyula Jánosi, Kulesár Károly Miskolc, Jakucs Sándor H.-Szovát, Nyitrai ev. ref. egyház. Kassai ág. h. ev. egyház, Róka Lajos Mezőszentgyörgy, Zöld József Resicza, Resiczai ev. ref. egyház, Zayzon János Nagyenyed, Horváth Sámuel Téth, Zih Sándor Berettyó-Ujfalu (6 korona), Biberauer Richárd Budapest, Brocskó Lajos Budapest, Hamar István Budapest, Samu János Budapest, 1902-re : Barthalos Mór B.-Kis-Szőllős, Jóba József Magyaratád, 1898-ra : ifj. Zsoldos Benő Zombor (6 kor.), 1901-re : Brádi ev. ref. egyház, 1902—1903-ra : Radványi István Miskolc, Szép Rezső Pozsony, Sulyok István Nagyvárad, 1901—1902-re : Lengyel Imre Hajdúszoboszló.

4. Pártoló tagsági díjak évi 6 koronával 1903-ra: Somogyi Lajos B.-Sámson (3 kor.), Felvinczy Lajos K.-Igmánd, Moess János Sopron (5 kor.), Morvay Ferencz Nagyváty, dr. Kovács Gábor Miskolc, Sedivy László Nyitra, László János Lábatlan, Gönczi Lajos Székelyudvarhely, Horváth Sándor Nagy-Vázsony, Csontos Károly Sajó-Eceseg, 1902-re : Gaskó Gyula Pancsova, Turai ev. ref. egyház, 1902—1903-ra : Sámuel Aladár Balavására, Cseh Pál Miskolc, 1896—1902-re : özv. Domokos Mihályné Tiszaroff, 1901—1902-re : Tóth István Mihályi, Antos István Rákospalota.

5. Károli-alapra : Nagyvárad offentorium 157 kor. 86 fillér, Hegedűs Sándor adománya 33 korona, gróf Tisza István adománya 10 korona.

Összesen befolyt 913 kor. 86 fillér.

Budapest (IV., Deák-tér 4.), 1903. november 1-én.

Bendl Henrik,
társ. pénztárnok.

Figyelmeztetés.

Társulatunk közgyűlése elrendelte, hogy a kettőnél több évről hátralékos tagokat az ügyész perelje be.

Tisztelettel figyelmeztetem a hátralékos tagokat, hogy ezt a rájuk nézve költséges eljárást ne várják be, hanem küldjék be a hátralékukat a Társulat pénztárába.

A pénztárnok.

Tájékozás

a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság felől.

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság célja, hogy az evangéliumi protestáns tudományos egyházi és népszerű vallás-erkölcsi irodalmat művelje, terjeszse, s az egyházi életet evangéliumi alapon irodalmi uton ápolja és fejlessze. Ezekre a czélokra jelenleg a következő kiadványai szolgálnak:

I. Protestáns Szemle.

Protestáns havi folyóirat. Megjelenik (július és augusztus kivételével) minden hónap 15-én, évenként 10 füzetben 40 íven. Tartalmát iránycikkek, tanulmányok, kisebb monografiák, hazai és külföldi egyházi és irodalmi szemlék képezik. Cikkei a tudomány színvonalán állnak, de a nagyközönség által is élvezhető módon népszerűsítőleg vannak kidolgozva. *A Protestáns Szemlé*t a Magyar Prot. Irod. Társaság pártfogó, alapító, rendes és pártoló tagjai tagdíj fejében kapják. Előfizetési ára nem tagoknak egész évre 8 kor. Most a XV-dik évfolyam járja.

II. Tudományos könyvek.

Tudományos egyházi, főleg egyháztörténeti művek sorozata, melyben kidolgozott egyháztörténeti eredeti monografiák és theologiai tudományos munkák jelennek meg. Évenként egy kötet, 20—25 ív terjedelemben; eddigelé 14 kötet. A Társaság pártfogó, alapító és rendes tagjai tagdíj fejében, a többi tagok kedvezményes áron kapják.

III. Egyháztörténeti Adattár.

M. prot. egyháztörténeti okmányok gyűjteménye. Évenként egy kötet, 10—12 ív terjedelemben. Eddig 1 kötet. *A pártfogó, alapító és rendes tagok tagdíj fejében kapják.*

IV. Házi Kinestár.

Vallás-erkölcsi építő könyvek sorozata, főleg a művelt közönség számára. Első kötet: *Csendes órák*, angolból fordította *Szász Károly*, dunamelléki püspök. Második kötet: *Mártha és Mária*, francziából fordította *Vargha Gyuláné*. Harmadik kötet: *Ahítat szeretet*. Vallásos költemények, írta *Szabolcska Mihály*. *A segítő tagok tagdíj fejében kapják, a többi tagok külön fizetés mellett*, Ára csinos vászonkötésben minden egyes kötetnek 2 kor., diszkrétésben 4 kor.

Mindeme kiadványok megrendelhetők a Társaság főbizománysánál, *Hornyánszky Viktor könyvkiadónál* (Budapest, Akadémia bérháza). *A reklamációk is hozzá intézendők.*

V. Koszorú.

Vallás-erkölcsi népies kiadványok sorozata. Elbeszélések, életrajzok, történeti rajzok, hitelesítő traktátusok. Évenként 10 füzet, eddig 100 füzet. *A segítő tagok tagdíj fejében kapják, a többi tagok külön fizetés mellett*. Ára füzetenként 8 fill., 15 füzetből álló kötetenként 1 60 kor., 5 füzetből álló kötetenként *Protestáns Családi könyvtár* czímen 60 fill.

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaságnak tagja lehet bármely magyar honfi és honleány, a ki a Társaság célját előmozdítani hajlandó s ez irányszándékát vagy a titkárnál (*Szöts Farkas*, IX., Kálvintér 7. sz.) vagy a pénztárnoknál (*Bendl Henrik*, IV. ker. Deák-tér 4. szám a.) bejelenti. *Pártfogó* tag az, a ki egyszer-mindenkorra ezer koronát fizet vagy kötvényileg biztosít, *alapító* tag az, a ki egyszer-mindenkorra kétszáz koronát fizet vagy biztosít a Társaság javára. *Rendes* tagok évenként 12 korona tagdíjat, *pártoló* tagok évenként 6 koronát, *segítő* tagok évenként 3 koronát fizetnek.

A MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG
KIADVÁNYAI

PROTESTÁNS SZEMLE.

SZERKESZTI

SZŐTSFARKAS

THEOL. AKADÉMIAI TANÁR,
A MAGYAR PROT. IRODALMI TÁRSASÁG TITKÁRA.

A Protestáns Szemle, mint a Társaság folyóirata,
július és augusztus kivételével minden hó 15-én
jelenik meg.

Az egész évfolyam előfizetési ára nem tagoknak 8 kor.

BUDAPEST,
HORNYÁNSZKY VIKTOR CS. ÉS KIR. UDVARI KÖNYVNYOMDÁJA
1903.

TARTALOM.

I. Értekezések és tanulmányok.

	Lapszám
1. A pátens visszavonásának körülményei. <i>Révész Kálmán</i>	533
2. Jézus első beszéde. Dr. <i>Masznyik Endre</i>	536
3. Kanizsai Pálfi János püspökké választása és halála. <i>Thúry Ettele</i> .	549
4. Julianus császárnak a keresztyénség ellen kifejtett munkásságáról. <i>Marton Lajos</i>	559

II. Tárca.

Berthold, a középkor legnagyobb szónoka. <i>Hörk József</i>	572
---	-----

III. Irodalmi szemle.

a) Hazai irodalom:

1. Brors Xaver F.: A ker. hitvédelem ABC-je. Dr. <i>Tüdös István</i>	581
2. Dr. Imre Sándor: Gróf Széchenyi nézetei a nevelésről. <i>V.</i>	586
3. Rövid irodalmi szemle. <i>S.</i>	588

b) Külföldi irodalom:

1. Ziegler, L.: Das Wesen der Kultur. <i>Sz. M.</i>	591
2. Dorner: Grundriss der Religionsphilosophie. <i>Sz. M.</i>	593

Társulati Értesítő.

Tisztelettel értesítem a M. P. I. T. t. tagjait, hogy a *Házi Kincstár* IV-dik kötete: *Sheldon: Az ő nyomdokain* című rendkívül érdekes egyháztársadalmi rajza, *Csizmadia Lajos* fordításában a napokban hagyta el a sajtót.

A *segítő tagoknak* az idej *Koszorú*-sorozat (91—100. füzet) mellett ez az 1903. évi könyvilletménye.

A csinos kötésű hatásos könyv ára 2 korona. Megrendelhető a Társaság főbizománysánál, Hornyánszky Viktor cs. és kir. udvari könyvkiadónál Budapest, Akadémia bérháza.

A t i t k á r .

A PÁTENS VISSZAVONÁSÁNAK KÖRÜLMÉNYEI.

E folyóirat legutóbbi füzetében Zoványi Jenő a pátens visszavonásának körülményeit tárgyalja. Nagy alapossággal és teljesen bebizonyítja, hogy a Beksics Gusztáv által a millenniumi nagy történetben előadott az az állítás, mintha az 1648. évi westfáliai béke a magyar protestánsok vallásszabadságát az európai protestáns államok — Anglia, Hollandia, Svéd- és Poroszország — garanciája alá helyezte volna, s a pátens visszavonása is, a prot. külhatalmaknak, ezen (nem létező) *garancia alapjára* fektetett felszólalására történt volna, a történeti tényeknek meg nem felel.

Midőn azonban feltétlen bizonyossággal megállapítja, hogy *ez alapon* nem következhetett be a pátens visszavonása, arról, hogy mely alapon, mely okok közremunkálása folytán történt az meg, *némi határozatlansággal* nyilatkozik, holott, az általa is jól ismert, sőt idézett forrás (Révész Imre munkái a pátens korából) alapján, ez utóbbi kérdésre is, *teljes bizonyossággal* megadható a felelet.

„Nagyon lehetséges az — írja Zoványi — hogy miként régebben számtalanszor, úgy akkor (a pátens idejében) is közbenjárt *egyik-másik* protestáns hatalmasság a magyar protestánsok érdekében s ennek is *meg lehetett* a kellő hatása a bécsi hangulat változtatására és annak előkészítésére, hogy Benedek táborszernagynak közvetlenül és *döntőleg* ható fellépése ezt a sikert elérje. Annyi bizonyos, hogy a magyar protestánsok teljes igyekezettel azon voltak, hogy felvilágosítsák pátens-ellenes állásfoglalásuk indokairól külföldi hitestvéreinket, a kiknek *rokonérzését* megnyerniök legalább is erkölcsi szempontból feltétlenül érdekekben állott.“

Révész Imrének idevonatkozó feljegyzései a szóbanforgó kérdést *teljesen* megvilágítják.

Csakhamar a pátens kiadatása után, még 1859 szeptember havában, a bécsi nagykövetség titkára, lord Westmoreland Pesten járt s ott a protestáns főemberekkel, köztük Tisza Kálmánnal, a pátens tárgyában hosszabb beszélgetést

folytatván, Tisza megígérte neki, hogy ez ügyben rövid idő múlva egy emlékiratot bocsát rendelkezésére. Ennek megírására Tisza Kálmán Révész Imrét kérte fel, ki az emlékiratot elkészítvén, azt, magyar és német szövegben, november 10-én Tisza Kálmánnak Pesten átadta, a ki viszont lord Loftus bécsi angol nagykövetnek adta át, kinek közvetítésével az emlékirat a követség postájával Londonba küldetett.

„Hónapok múlva, 1860 márczius elején — írja Révész Imre — bizalmasan s négy szemközt említé Tisza Kálmán, hogy a művet (t. i. R. I. emlékiratát) látta angolul az edinburghi Rewiewben, s hogy az, akkorra, III. Napoleon császárnak is egész terjedelmében kezébe jutott. Midőn a pataki főiskola ünnepélyén (1860 július 8.) valánk, ismét négy szemközt említé Tisza Kálmán, hogy *ügyünknek már ekkor történt felszabadulását az angoloknak köszönhetjük*. Mondá ő ezt, az angol követtel, lord Loftussal lett ismételt találkozása és értekezése alapján. Összefüggésben van e művel az, mit 1860 január közepén, midőn Bécsbe menendők valánk, Pesten, az Európa szállodában, tisztelgésünk alkalmával, többünk előtt mondott id. báró Vay Miklós, hogy t. i. ő a berlini Kreuzzeitungból tudja, miszerint az angol követség vagy miniszterium, a pátens ügyben, hivatalos felszólítást intézett a bécsi miniszteriumhoz, a melyre is ez, egy körjegyzéket intézett a hatalmakhoz, magát mentegetvén“. Így Révész Imre,* kinek báró Vay Miklósról és Tisza Kálmánról támaszkodó tanuság-tétele, előttem legalább, teljes bizonyíték arra nézve, hogy a pátens visszavonását, *főképen és első sorban az angoloknak, az angol diplomácia erélyes fellépésének* köszönhetjük.“

Ugyancsak Révész Imre, Debreczenből, 1860 május 23-án, ezeket írja Hegedűs Lászlónak.

„Igen érdekes volna tudnunk, de mindezüdig nem tudjuk, hogy kiknek s mi tényezőknél lehet köszönni ügyünk jóra fordulását? Csak annyit tudunk, hogy a bárónak (Vay Miklós) s Benedeknek, a kormányzónak tulajdonítják némelyek. Én, ha tekintek a lutheránusok szomorú állapotára, Benedeknek nem nagy hatását látom; azt pedig tudom, hogy a báró páratlan hősiesség, elszántsággal és kitartással hatott, január óta folyvást, nemcsak a kormányra, de a külföldre is. Isten áldja meg érte, még maradékaiban is!“

Felesleges talán kiemelnem, hogy e levél irásakor még nem ismerte Révész Imre a Tisza Kálmántól később (július 8.) nyert, fentebb már közölt adatokat.

* Munkái a pátens korából, 56, 57. l.

Nem abból az indokból ugyan, a melyet Révész Imre említ, de én sem tulajdoníthatok a Benedek táborszernagy fellépésének olyan, minden másokét felülmuló, döntő hatást, a' melyet annak Török Pál s az ő előadása nyomán Zoványi is tulajdonított. Török Pálnál igen természetesen tartom, hogy ő a Benedek hatását és befolyását annyira előtérben látta és oda helyezte, hogy az övéen kívül más hatásokat és befolyásokat nem is akart meglátni és említeni, hiszen Török Benedekkel közvetlen összeköttetésben, mondhatnám bizalmas viszonyban állott s első kézből tudta meg tőle mindazt, a mit maga Benedek is tett és tudott. Vegyük azonban fontolóra, hogy ennek a kiváló *katonának*, még ha olyan nagy kedvességben, sőt tekintélyben állott is az uralkodó előtt, aligha lett volna arra módja, alkalmá és ereje, hogy az uralkodónál a pátens visszavételét *egymaga*, mint Deus ex machina kieszközölje, a nélkül, hogy e tekintetben a talaj más tényezők által már előre elkészítve lett volna. A pátens kőfala alaposan alá volt már mosva, legnagyobbbrészt Anglia erélyes fellépésének, a magyar protestánsok rendületlen ellenállásának s báró Vay Miklós fáradhatatlan működésének s szintén nagy befolyásának hullámai által; Benedek fellépése, lehet az utolsó hullámcsapás volt, mely az alámosott kőfalat ledöntötte. Ha tehát a pátens visszavonásának eszközlői között Benedek táborszernagyot kiemeljük, a történeti igazság és méltányosság azt követeli, hogy mellé, legalább is hasonló magas polczra báró Vay Miklóst is odaállítsuk; egyúttal a hála érzelmeivel emlékezzünk meg az angol diplomatia erőteljes és sikeres közbelépéséről, valamint azon férfiak érdemeiről is, kik az angol közbelépéséhez a szükséges alapot és adatokat szolgáltatták.

Kassa.

Révész Kálmán.

JÉZUS ELSŐ BESZÉDE.

„Mikor Jézus — így olvassuk Máté evangyéliumában (IV. 12—17.) — meghallotta volna, hogy Keresztelő János a tömlöczbe vettetett, Judea pusztájából megtére Galileába. És Nazaretet mellőzván, méne és lakozék a Genezaret tava mellett fekvő Kapernaumban, Zebulonnak és Neftalimnak határiban, hogy beteljesednék, a mit Ézsaiás próféta mondott: Zebulonnak és Neftalimnak földje a Jordánon túl, a Tiberiás tengere útjánál, mely pogányok Galileája. Azaz: A setéségben helyeztetett nép láta nagy világosságot és a halálnak árnyékában helyeztetetteknek világosság támadta. S ez időtől kezdé Jézus prédikálni, mondván: Térjetez meg, mert elközelített a mennyeknek országa.“

Judea pusztájából tehát, hová őt a Lélek vitte s a hol lelkének hatalmát a nagy próbában kimutatta, a völgyes-halmos szép Galileába megy.

S miért épen oda? Miért nem marad Judeában? Miért nem kezdi meg nagy munkáját, nyilvános működését, Isten országának megépítését a nemzeti élet központjában, a szent városban, Jeruzsálemben?

Evangyelistánk — a miként hallottuk — a Galileába való átköltözés közvetlen oka gyanánt Keresztelő János elfogatását és bebörtönöztetését jelöli meg. De hát e körülmény, ép ellenkezőleg, arra indíthatta volna Jézust, hogy Judeából ne mozduljon. Mert hisz Keresztelő Jánost épen Galilea és Perea fejedelme, Herodes Antipás némitotta volt el személyes boszúból s még inkább politikai érdekből.

Keresztelő János fellépése ugyanis hatalmas népmozgalmat idézett elő. E mozgalom vallási jelleme és jelentősége iránt Herodes Antipásnak érzéke nem volt, — politikai eredményeitől azonban volt oka félni. Volt, különösen ép ezen időben, midőn különben is háborús világot élt, mikor a nagyravágyó Herodiás kedvéért hitese feleségét elűzván, e miatt apósával, az arabs királylyal kellett megverekednie. Ezért

kellett hát Keresztelő Jánost — ki őt vérfertőző házassága miatt is keményen megdorgálta volt — Machaerus várába bezáratnia és láb alól eltennie.

És Jézus mégis az ő tartományába, Galileába megy. Igen — mert neki, kinek országa nem e világból való, nincs oka tőle félnie s mert neki, a mint az útegyengető elnémult, szólnia és cselekednie kellett.

Galileába megy, mert e földet, mint legalkalmasabb munkateret, egyenesen az isteni gondviselés jelölte ki számára.

Galileában ugyanis sokkal inkább, mint bárhol az országban, készen volt a talaj az Ige magvának befogadására.

Hisz azóta, hogy a galileai vagy gamalai Judás és vitéz serege Istenért s az ő törvényéért a csaták mezején elvérzett, csodálatos változás állott be a nép lelkében.

Judás és hívei próbára tették az Istent. Fegyvert fogtak, gondolván, hogy az Isten majd melléjük áll s diadalra segíti őket. S im, Judás s vele a szent ügy elbukott. Judás a Messiás nem vala. A Messiás tehát nem jött el.

Ki az oka? Az Isten? Istenfélő szívük erre még csak gondolni sem mert. Az Isten hű és igaz. A mit megígért az atyáknak s népének, azt bizonynyal beváltja.

Ki hát az oka? Istenfélő szívük csak egyet gondolhatott. Azt, hogy ők maguk az ok, az ő hűtlenségük és igaztalanságuk.

A Messiás nem jött el, mert csak hű és igaz néphez térhet be. Isten országa közel, a Messiás a küszöb előtt van, de csak akkor nyit be hozzánk, ha megtérünk Istenhez és az ő törvényét betöltjük egész az utolsó betűig.

S a nép a megtérés és bűnbánat szükségét sehol sem érezte át jobban és mélyebben, mint épen Galileában Herodes Antipás kormánya alatt, a mely minden isteni törvényt s jó erkölcsöt lábbal taposott volt. Csakhogy az a megtérés és az a bűnbánat, melyet a világtalan népnek az ő vak vezetői az írástudók és farizeusok hirdettek a zsinagógákban, minden volt, csak igazi megtérés és igazi bűnbánat nem vala.

Ők az életnek csak külső oldalát, csak felületét nézték. Az élet mélyébe, a lélek, a szív rejtekébe be nem tekintettek.

Követelték a külső törvény és parancsolatok alapján a külső ember, a cselekedetek igazságát és hűségét. A belső emberrel, a szív igazságával és tisztaságával épen nem törődtek.

Mert külsőkép, felületesen fogták fel magát az Isten országát is.

Elővették s nap-nap után olvasgatták és magyarázgtatták

kiváltképen a Dániel könyvéből ama híres messiási jövendölést a világbirodalmakról és a mennyek országáról.

Nabukodonozor babiloniai király álmában egy nagy képet látott. Magas és fényes volt az s tekintete rettenetes. Feje szinarany, melle, karja ezüst, hasa és tomporai réz; szárai vas, lábai vas és cserép. A mint nézi, kő esik rá a képre s a kép összetörik. Vas, cserép, réz, ezüst, arany olybá lőnek, mint a polyva — szél elhordta őket. A kőből pedig, mely rájuk esett s összetörte őket, egy nagy hegy lőn, mely az egész földet betöltötte.

Ez az álom. S mi a jelentése?

Dániel próféta így fejtette meg:

Nabukodonozor a maga birodalmával a szinarany fej, de utána egy más birodalom támad; kisebb az övénel, szintűgy egy harmadik is, rézbirodalom. A negyedik erős lesz, mint a vas, de kettéoszol, mivelhogy agyagcseréppel elegyül s azért romlandó is leszen. S ekkor támaszt Isten birodalmat, mely soha meg nem romol, mely a többit sorra mind ledönti, maga pedig fennáll mindörökké.

Az írástudók pedig megmagyarázzák a dolgot: A négy világbirodalom az assyr, a babiloniai, a persa és a görög-római. Mindmegannyi pogány, Istennek és az ő szent népének ellensége. De az idők teljességében előáll az ötödik birodalom: Istennek országa, melyet az Isten — mint ugyancsak Dániel jelzé — az ég felhőin eljövő ember fia által állít fel, ez teljes leszen minden hatalommal és dicsőséggel és annak minden nép alá leszen vetve s uralma soha véget nem ér.

Ez ország, e messiási világbirodalom leszen a mienk, ha megtérünk Istenhez és az ő törvényét megtartjuk az utolsó betűig. Hallod ezt, Izrael! Közel az Isten országa, csak bűneitek miatt késik. Tehát: térjete meg! Teljesítsétek a törvényt az utolsó betűig.

És folyt a törvénytörvényszerű élet, keresték a külső, a cselekedet szerint való igazságot.

Az írástudók a nép nyakába akasztották a törvény igáját s a nép húzta-vonszolta azt. Mintegy 600 parancsolatot adtak ki s ők azokat mind teljesíteni tartoztak, mert ki volt mondva, hogy ha csak egy ellen vétének is, a Messiás nem jó el s oda lesz az ország.

Ügyeltek hát kiváltkép az ünneptörvényekre, a napokra meg hónapokra, a mint a törvény rendelkezte, felmentek a templomba s meghozták az előirt áldozatokat, a mint a törvény rendelkezte; feljártak a zsinagógába s különösen megszentelték a sabbatnapot. Péntek este az időtájt, mikor Jeruzsálemben

a templomhegyen a kürt szava riadt, már országszerte s így Galileában is, minden zsidó ünnepre készen állt. Étele melegen tartva, mécsese meggyújtva, munkaeszköze félre rakva s maga megmosakodva. Aztán áhitatoskodott, olvasta a törvényt, elmondta imádságait otthon, majd a zsinagógában, a mint kívánták. Pihent minden munkától. Még két betűcskét sem irt, még egy tűt sem mozdított helyéből. Még jót, irgalmasságot sem gyakorolt, betegen a viláért sem könyörült.

S még jobban ügyeltek a tisztasági törvényekre. Pogánynyal szóba nem álltak. Ha éhezett: enni, ha szomjazott: inni dehogyan adtak volna neki. Nem vásároltak tőle, nem is adtak el neki semmit, se fát, se eledelt, se ruhát. S tiszta eledelüket tiszta edényből, tiszta kézzel ették. A törvényes mosakodásokat el nem mulasztották. Cseppnyi vizüket megszürték.

Mert mindezt így kívánták az irástudók és farizeusok. S ezt mind Isten nevében, a ki országot csak e feltétel mellett állít, Messiást csak e feltétel mellett küld népének.

Mindent megadtak külső cselekedet szerint az Istennek, csak egy maradt Istentől távol, a szívük.

A cselekedetek igazságát keresték s a vége az lett, hogy kétségbeestek a maguk igazsága felett.

Mert hát: volt-e csak egyetlen zsidó is, a ki a törvény parancsolatait mind megtartotta s megtarthatta volna? Pedig egyetlen parancsolat elmulasztása, áthágása — magának a törvénynek kijelentése — szerint valemennyinek elmulasztásával és áthágásával egyet jelentett.

Eljöhett-e hát így hozzájuk, szívükbe az Isten országa?

A mit a galileai Judás fegyverrel, Isten országát és annak igazságát így megtéréssel és bűnbánattal, szóval a cselekedetek külső törvény szerint való igazságával sem lehetett kierőszakolni.

S mégis, mikor a fegyver és cselekedetek harcában elbukott és üdve felett már teljesen kétségbeesett volt a nép, akkor közelített el hozzá Isten a maga országával, akkor jelent meg a kies Galileában a sötétség völgyében és a halál árnyékában ülő nép között Jézus, az igazi Messiás, a Krisztus.

Ajkán ugyanaz a szózat, mely egykor a próféták s csak imént Keresztelő János ajkáról hangzott fel: Térjete meg, mert elközelített az Istennek országa!

De mi mást jelentett e két szó a Jézus ajakán, mint a mit alatta a zsidók értettek.

Térjete meg! Igen, térjete meg a külső világból a belső világba, a belső világban önmagatokhoz s önmagatokban a lét ősalapjához, Istenhez!

Térjetez meg, de nem egyes cselekedet, hanem az egész élet iránya szerint. Ne oda kint, hanem bent a személyes élet központjában keressétek az Isten országát.

Mert Isten országa ti bennetek vagyon. Az életnek ne külső oldalát, ne felületét nézzétek, hanem hatoljatok annak belsejébe, a lélek, a szív mélységébe. Ott lakik az Isten s ott akar országolni, uralkodni.

Az Isten az embert magát akarja meghódítani a maga céljai számára s nem egyes cselekedeteit. Azért fel a szívekkel! Térjetez meg e világból hozzá! Adjátok át önmagatokat neki s akkor ő is a tietek leszen.

Ily megterést hirdetett volt Jézus, mert ő a földi életben nem a mulandót, hanem az örökkévalót ragadta meg. S az örökkévaló szempontjából tekintve a dolgokat, az ő szemében az, a mit a világ nagyinak tekintett, kicsinynyé törpült s a kicsiny nagygyá lón. Isten és a lélek, Isten akarata és az ember szíve tisztasága! Ez a lét célja, ez az üdvnek útja. Nem az evés, nem az ivás, nem a ruha, nem a lakás, nem a gazdagság, nem az állás, nem a rang, nem a hivatal és ehhez hasonló az élet igaz realitásai, hanem egyedül örök csak az, a mi isteni bennünk.

Isten az emberben önmagát akarja, hogy önmaga vagyis a szellem által az egész világot benne dicsőíthesse meg.

Akarja, hogy legyen meg az emberben és ember által az ő akarata e földön ép úgy, mint a mennyben.

Akarja, hogy ő uralkodjék az emberben s az ember által az egész világon.

Ezt az egyet akarja és más semmit. A mi e kívül van, az már mind e világi s azért muló és mellékes dolog. Úr-e valaki vagy szolga, gazdag-e vagy szegény, férfi-e vagy nő, görög-e vagy zsidó, azzal ő épen nem törődik.

Csak ember legyen, csak az ő fia legyen s akarata szerint éljen. S azzá lesz, ha önmagában e világot, e világ szerelmét, a véges önző érdekeket és kívánságokat legyőzi s tekintetét nem a láthatóra, hanem a láthatatlanra, nem az érzéki dolgokra, hanem a szellemiekre irányozza. Azzá lesz, ha önmagában a bűnt, ez egyetlen istenellenes hatalmat meggyőzi, keresztre feszíti, ha nem test, de lélek szerint jár.

Igen, hol Isten, egyedül az Isten országol a szívekben, ott van az Isten országa.

Ezt hirdette Jézus.

Nem, Jézus ezt az új igazságot, Istennek országát, mint egyszülött Fiú nemcsak hirdette, hanem bírta, hozta s köz-

lötte a világgal. Jézusban valóban elközelített a mennyek országa.

Ő benne feltárult, nyilvánvalóvá lett a világnak célja.

A mi Ő benne tény, annak ténynyé kell lennie az egész világban.

Mint egyszülött Fiúnak, neki az az eledele, hogy teljesítse a mennyei atya akaratát.

Nagy a világ, de az Atya akarata még nagyobb, ezt a egész világot magába foglalja.

S ez a szelid Mester, ki ott a Genezaret tava mellett járva, az evangélium ügyének szolgálatára alkalmas tanítványokat keresve, világeszméjére gondol, isteni tekintetével túl messze lát Galilea, túl messze lát Palaestina határain: látja a föld összes népeit és országait s tudja, hogy e népek és országok mind-mind az ő országa lesznek.

S tudja, hogy az ő országa, bár külsőképp láthatatlan ország, mert a szívek közössége ép oly realis valóság leszen egykoron, mint a Dávid vagy Augustus birodalma.

S tudja, hogy e sok népnek Isten országában ő lesz a királya, ura, vezére, törvényadója, üdvössége s hogy országa s királysága soha el nem mulik.

Mert ő a mennyek országát s annak minden üdvösségét, bár onnét felülről a szellemjavaknak honából, de ide le a föld számára hozta.

Igen, a mennyországát, mint földi országot akarja ő megalapítani. A világot, az egész széles nagy világot Istennek megnyerni, meghódítani. Hogy úgy éljen s uralkodjék abban az ő Istene és Atyja, a mint ő benne él s uralkodik.

Ez az ő világcélja.

Az Isten ugyanis azt akarja, hogy ő benne minden ember üdvösségét találja meg — nem a mennyben, hanem ép itt ez üdvtelen világban, a siralom eme völgyében. Mert úgy szerette e világot, hogy az ő egyszülött Fiát adá, hogy minden a ki hiszen ő benne, el ne vesszen, hanem örökéletet vegyen. Itt — innen és túl és mindenkoron.

Itt akar ő országolni bennünk, közöttünk s általunk.

Más változást a kívül, hogy a szellem és ne a test, ne e világ, egyszóval ne a bűn uralkodjék, rajtunk nem akar.

Nem akarja ő, hogy a gazdag Isten országában szegény legyen, de akarja, hogy szíve ne a gazdagságon csüngjön, hanem rajta, hogy pénzét csak eszköznek tekintse a közjó szolgálatában.

Nem akarja ő, hogy a kereskedő a kereskedéssel fel-

hagyjon, a portékáját molylyal etesse meg, csak azt akarja, hogy ne csaljon, hanem becsületes haszonra dolgozzék.

Nem, Isten az ő országában mindent meghagy, mint mellékes, elmulandó dolgot, a mi e világ folyásával jár, csak egyet akar kiküszöbölni e világból, minden körből, minden térről, a bűnt, mert a bűn, világ átka, boldogtalansága.

Igy értette Jézus a megtérést, így Isten országának dolgát.

S erről kezdett most Galileában prédikálni.

* * *

Már jó részben kiszemelte tanítványait a Genezaret partján lakó halásznép közül. Pétert meg Andrást, Jánost meg Jakabot, mondván nekik: Kövessetek és én emberhalászokká teszlek; már nem egy csodás dolgot mivelt vala Kapernaumban s környékén, gyógyítván minden betegséget és erőtleniséget, mikor egyszer csak elhatározta, hogy haza néz szülőföldjére, Nazaretbe is, honnét a Jordánhoz Keresztelő Jánost meglátni ment

Máté és Márk hallgatnak, illetőleg csak később és csak futólag tesznek említést e fontos eseményről. Lukács azonban részletesen megismertet vele. Leírja nevezetesen eme nazareti látogatás legkiemelkedőbb mozzanatát, azt a zsinagogai jelenetet, midőn Jézus ránk maradt első beszédét tartja meg önmagáról s az általa alapítandó Istenország lényegéről és jelentőségéről.

Kit ne érdekelne közülünk e dolog?!

A mit eddig mondottunk, az mind csak előkészítés volt e beszéd megértéséhez.

Nem ismeretlenül tért vissza szülőföldjére. Hire megelőzte. Mint ácsmester távozott s most úgy jött meg, mint új próféta új ország örömhírével. Képzeltetni, hogy türelmetlenül várták. S hogynye? Hiszen csodálatos dolgokat beszéltek róla!

Ugyan kielégítette-e kíváncsiságukat? — kérdezhetjük mi is kíváncsian.

Sabbat napon, délelőtt történt. A község apraja-nagyja már mind együtt volt a zsinagógában. Jézus is bement szokása szerint s csendben leült és bizonynyal nem a legelső helyre. Mert csak a farizeusok szerették és keresték az első ülést.

A szentély előtt, hol a szekrényt tartották a szent irat-tekercsekkel, ott állt az emelvény, melyre rendszerint a zsinagógafő szokott fellépni, hogy a szent leczke felolvasása

után írásmagyarázatot, beszédet tartson a néphez. De gyakorta megesett, hogy ezt a felnőttek közül mások is megcselekedték.

Az emelvény most még üres vala.

Az istentisztelet ép akkor kezdődött, a gyülekezet ama közhitvallásával, melyet ma is minden zsidó, minden napon kétszer, reggel és este elimádkozik. Neve a „Sma Jisrael.“

Hogy az egész istentiszteletben résztvehessünk, hallgassuk meg: „Halljad Izrael! az Úr, a mi Istenünk egyedülvaló egy Úr! És szeresd az Urat, a te Istenedet teljes szivedből, teljes lelkedből és teljes erőddel. És vésd szivedbe a szavakat, melyeket ma neked parancsolok. És vésd azokat gyermekeid elméjébe is és beszélj róluk, mikor házadban vagy, midőn úton vagy, midőn lefekszel és midőn felkelsz. És kösd azokat jelül kezedre s legyenek homlokdiszül szemeid között. És ird azokat házad ajtófélfáira és kapuidra.“

„És én, ha, ti az én parancsolataimnak, melyeket ma adok nektek, híven engedelmeskedtek és az Urat Istenteket szívből szeretitek s teljes szívetekből s teljes lelketekből szolgáljátok; esőt adok földetekre alkalmas időben, tavaszi és őszi esőt, hogy betakaríthasd gabnádat, mustodat és olajodat. Fűvet adok meződön barmodnak, hogy egyél és jóllakjál. Vigyázzatok, hogy szívetek el ne csábíttassék, hogy idegen isteneknek ne szolgáljatok és előttiük le ne boruljatok. Mert akkor haragra lobbán az Úr ellenetek és bezárja az eget, hogy ne legyen eső s a föld ne hozza meg termését és hamarosan elpusztultok a szép földről, melyet az Úr nektek akar adni.“

„És mondá az Úr Mózesnek. Szólj Izrael fiainak és mondd nekik, hogy rakjanak bojtokat ruhájuk szegélyeire, nemzedékről-nemzedékre és minden szegélybojthoz adjanak égszínkék fonalat s ez legyen a ti legdrágább ékességtek: hogyha rá tekintetek, emlékezzetek az Úr minden parancsolatairól, hogy azok szerint éljeteztek és ne vágyódjatek szív és szem kívánságával oly dolgok után, a melyek bálványimádsra vezetnek: hogy megemlékezzetek minden parancsolataimról és teljesítsétek azokat és szentek legyetek a ti Istentek előtt. Én vagyok az Úr, a ti Istentek, ki titeket kihoztalak Egyiptomból, hogy Istentek legyetek, én az Úr, a ti Istentek!“

Ím, ez a zsidó hitvallás.

Ezt végig hallgatta a nazareti zsinagógában Jézus is.

A mint elhangzott, az előimádkozó oda lépett a székény elé, kezében a szentirat-tekerccsekkel és felhívta a gyülekezetet, hogy mondja el a főimát, a mely igen-igen hosszú

vala s az ú. n. 18 áldásból állt, melyek közül legalább is a 3 elsőt és 3 utolsót elmondta.

A legelső így hangzott: „Dicsértessék Urunk mi Istenünk és atyáink Istene! Ábrahám Istene, Izsák Istene, Jakob Istene, Mindenható; nagy, erős és rettenetes Isten! Isten, te fenséges, ki megjutalmazsz minden jámbor és jó cselekedetet, ki megemlékezel az atyáknak ígért irgalmadról és elküldöd a megváltót késő ivadékaiknak szeretetből.“

Az utolsó pedig így hangzott: „Szolgád Dávid sarjádékát engedd a közeljövőben felvirulni s az üdvösség szarvát magasra emelni a te segedelmed által, mert segítségedet várjuk minden napon. Dicsértessél Örökkévaló, ki az üdvösség szaruját magasra növeled.“

A gyülekezet rámondta, hogy: Amen! S nem is sejté, hogy a Dávid sarja már ott ült körükben, hogy az Isten segítségével az üdvösség szaruját magasra emelje közöttük.

Előbb azonban még a Törvény olvasásán kellett átesni.

A zsinagogai istentiszteletnek ez egyik leglényegesebb része volt. A zsidók ugyanis az egész Törvényt 154 részre osztották. Minden Sabbat napon felolvastak egy részt, úgy hogy 3 év alatt lettek készen vele. A felolvasást 7 gyülekezeti tagra bízta. A zsinagoga fő felszólítására ezek sorra előléptek, kezükbe vették a szentirat-tekerécsét s olvastak. Könyv nélkül egy betűt sem volt szabad elmondaniok. Mindenikre legalább 3 vers jutott. Az első bekezdésül, az utolsó befejezésül még egy hálaimát is mondott. Ha pap vagy levita volt jelen, először azok olvastak.

A törvényolvasás után pedig elővették a próféták könyveit s azokból is olvastak egy-egy részletet. Itt azonban meg volt engedve a szabad szövegválasztás is. Minthogy pedig ez időben a nép a szent nyelvet már nem értette, a felolvasott részleteket a nép nyelvére, vagyis aramra is lefordították.

Az írásolvasás után a felolvasott részletek felett a gyülekezet valamely tagja beszédet tarthatott. Ezt rendszerint az írástudók cselekedték. Többnyire a törvényt magyarázgatták, mert — mint fentebb mondtuk — az egész zsidó élet a törvénytéljesítés körül forgott.

S mily magyarázatok voltak azok?! Csak egy-két példát illusztrálásul.

A törvényben meg van írva: A Sabbatot megszenteljed. E napon tehát meg kellett pihenni minden munkától. Azért nyugalom napja az. De felmerült a kérdés: mit értsünk a sabbatnapi munka alatt? Munka-e a csomóoldás avagy kötés s ha igen, minden csomó megoldása s megkötése az-e? Sza-

bad-e az ing kötelékét, a sarú szíjját megoldani vagy megkötni?

Nagy, fontos, üdvösségbe vágó kérdés volt ez!

S hasonló kérdés volt: szabad-e a sántának Sabbatnapon mankójára támaszkodni?

Szintúgy törvény írta elő a köteles imádságokat. De hát — nagyban feszegették ezt is — mikor s hogy imádkozzunk? A „Sma Jisrael“-t reggel és estve kellett elmondani. Úgy, de mikor van az a reggel s mikor az az estve? Eljezer rabbi azt mondotta: Kezdd el a Smat, mikor már a kéket a zöldtől meg tudod különböztetni, mert akkor kezdődik a reggel. Mások azonban úgy vélték, hogy már akkor belefoghatnak a Smába, mikor a kéket és fehéret meg tudják különböztetni.

Ilyesmikről folyt a szent beszéd a zsinagógákban.

S a mely írástudó a legfogasabb kérdéseket tudta felvetni s a legleleményesebb megoldással tudott előállani, az volt az igazi Mester, az döntött az üdvösség és kárhozat dolgában.

Jézus a zsidó hitvallást, a benedictiokat és oratiokat, a törvény olvasását meghallgatta, az írástudók szörszálhasogató magyarázatára azonban már nem volt kíváncsi. Azokat, a kik megszűrik a szunyogot s elnyelik a tevét, nem akarta meghallgatni.

Mikor a prófétákra került a sor, felállt, ezzel jelezvén, hogy ő akar olvasni s beszélni. A gyülekezet ámul, nagy figyelemmel s még nagyobb kíváncsisággal tekint rá.

A szolga kezébe adja a szentirat-tekerceset, ő kigöngyöli és olvassa Esaiás könyvéből (Luk. IV. 18. s köv.) s a következőket:

„Az Úr lelke vagyon én rajtam. Mivelhogy felkent engem, hogy a szenvedőknek örömhirt hirdessek. Elküldött, hogy a sebhedt sziveket meggyógyítsam; hogy a foglyoknak szabadulást hirdessek és a bilincsbe verteknek szabadságot. Hogy hirdessem az Úrnak kedves esztendejét.“

Aztán begöngyölité a tekerceset s visszaadván azt a szolgának, leült a szószékre. A nép pedig mély csendben leste, várta ajkáról a szót. Hiszen ezt a helyet mindnyájan igen jól ismerték. A Messiásról, Isten országa meghozójáról van abban szó. Tehát Ő is Róla, Izrael várva-várt jegyeséről, örömről akar beszélni. Ama napról, mikor Isten az ő Fia által minden ellenséget letipor, összetör. Mikor e világ zsarnok urait, a hatalmaskodókat ledönti székükről és a maga elhagyott, megvetett, fogolyként szenvedő és sinlő népét megszabadítja és országában egybegyűjti, hatalommal s dicsőséggel koronázza,

boldogítja, üdvözíti. Mikor elküldi felkentjét, a Messiást, ki Dávid trónjára ül s a pogány birodalmakat egytől-egyig leverve és megsemmisítve, felállítja örökkétartó s világraszóló országát!

Ezt várták tőle és még valami mást, valami új dolgot is, a mit még nem tudtak. Hiszen a hir csodálatos dolgokat beszélt felőle.

S Jézus megszólalt s mondott nekik olyat, a mi valóban új és meglepő vala. „A próféták emez írása — mondá — ma teljesedett be a ti hallástokra.“

És megmagyarázta nekik a titkoknak titkát.

Igen, ma teljesedett be. Én vagyok az, kire az Úrnak lelke szállt, kit az Isten a maga Szent Lelke által felkent Messiássá, ki felett elhangzott amaz égi szózat: „Ez az én szerelmes Fiam, kiben gyönyörködöm.“

En vagyok az, kit elküldött, hogy népének országot szerezzek. Örüljetek, szenvedők, örülj, te szegény, boldogtalan nép! Szived sebére gyógyító irt hoztam: a mennyei Atya kegyelmét, végtelen irgalmát és szeretetét. Ha e világ lesűjt, ez felemel s inségben, nyomorban is vigasztalásod lesz. Igen, holdogok, a kik sírnak, mert Isten országában megvigasztaltatnak!

Örüljetek, ti foglyok — bilincsbe vert lelkek. Isten országában kötelékeitek oldvák — a lánczok, mikkél a bűn környült s szorongat, összetörnek és szabadokká lesztek.

Örüljetek ti is, kik meg vagytok fáradva s terhelve a törvény igája alatt, mert én megnyugosztalak titeket! Az én igám szelid, az én terhem könnyű.

Így szól Jézus s szavainak hatása szinte megdöbbentő volt.

Álmélkodva tekintettek egymásra. Minden arczon a néma kérdés: miféle új tudomány ez? Mily hatalom, mennyi erő, báj és fenség a beszédben.

Tehát Ő a várva-várt, ő a Messiás!

Hanem aztán hamarosan tűn a beszéd varázsa s pár percz mulva már nem látják a Krisztust, csak a Jézust!

Jézust! De hát hogy mer így beszélni ez a Jézus?

Összenéznek újra s im gúny, lenézés, megvetés ül ki az arczokra. „Avagy nem ez-e a József fia?“ Nem ez-e az a Jézus, a ki mint gyermek itt játszott az utczák porában, ki itt köztünk nevedett fel, itt tanulta ki apja mesterségét, az ácsmesterséget. Nem itt laknak-e az ő többi testvérei is köztünk? És e magunk fajtája, ez akar Messiás lenni? Bizony megbotránkozának benne.

Jézus az arczokról minden gondolatot leolvas. Érzi, tudja,

hogy már egyik-másik honfitársa eszelős bolondnak tartja. Azért maga adja szájokba, a mit nem mernek, de szeretnének kimondani. „Bizonyára ama közmondást olvassátok fejemre: Orvos, gyógyítsd meg magadat!”

Te akarsz Messiás, te akarsz néped ezernyi bajának s nyomorúságának orvosa lenni! Ne ámitd magadat! Te magad vagy beteg, ábrándozó, önámitó!

Vagy nem úgy van? No hát akkor ne beszélj, hanem cselekedjél. Cselekedd meg itt is mindazt, a mint hallomásunk szerint Kapernaumban már megcselekedtél, hadd lássuk a messiási jeleket s csodákat! Akkor majd elhiszszük, hogy valóban Te vagy a Messiás!

Ámde Jézus hajthatatlan marad. Ez a gonosz nemzetség jelt és csodát kíván, de nem adatik neki csak egy jel és csoda. A prófétának jele és csodája, azaz ő maga, úgy a mint ott áll és beszél közöttük.

S hogy őt, mint prófétát, beszédéért, az igazság szaváért be nem fogadják, ő arról sem tehet. Régi mondás s legott fejükre is olvassa. „Egy próféta sem kedves a maga hazájában!”

A szent történet bizonyítja.

Mint próféta, azaz Isten igéjének és akaratának hirdetője jelent meg és lépett fel közöttük, s megbotránkoztanak benne. De hát nem ugyanez történt-e nagy elődeivel, a többi prófétákkal is?

Ott van Illés. Isten küldte a megtévedt, engedetlen néphez és megjövendölte, hogy az Isten bűneik miatt elfordul tőlük, bezárja az égnek csatornáit és eső nem esik három esztendőn és hat hónapon át s lesz éhség a földön. És úgy is lön. S ráadásul a prófétát is elvesztették.

Illés próféta ott hagyta őket és elment idegen földre a pogányokhoz, a hol szívesen fogadták. Betért a sareptai szegény özvegy asszonyhoz s ennek házára szállt Istennek áldása. Lisztje és olaja sohasem fogyott el s holt fia is visszanyerte az életet.

Vagy ott van Elizeus. Ez a próféta is saját népét akarta boldogítani és ime, az ő működésének hasznát is idegen nép látta. Sok bélpoklos volt Izraelben, de azok közül egy sem tisztult volt meg, hanem csak a Syriából való Naamán, mert ő örömet hallgatott a próféta szavára és hitt beszédében.

Hogy volna hát kedves ő, a próféták prófétája Nazaretben, népe között, hazájában. Bizony, az ő útja is idegenekhez visz innét.

S a következmények nyomban igazolták állítását.

Alig végezte be beszédét, a nemzeti önérzetében vérg sértődött nép, élén az írástudókkal, haragra gerjedt s zúgva-búgva, helyeikről felugrálva, vak dühében mind Jézusra támadt és szidva, átkozva kiűzte őt a zsinagogából, ki a városból is, s mint kiközösített hitehagyottat, a hegy tetejéről, melyen városuk épült volt, le akarta taszítani a mélységbe.

De az Isten örködött felette. Ki felett a Sátánnak, nem volt hatalma, Isten Fia felett a nazaretbelieknek sem.

Jézus, mint az evangylista mondja, közöttük általment és eltávozott onnét.

S hazát vesztve, idegenben más hazát keresett.

Hazája lón a nagy világ, az egész hívő emberiség, az Isten országa. S e hazában, ez országban, a mely örökkön-örökké megmarad, melynek határa, vége nincs, melynek mi is polgárai vagyunk: Ő lett a király és Ur, a hit fejedelme.

Áldassék szent neve!

Pozsony, 1902. decz. 6.

Dr. Masznyik Endre.

KANIZSAI PÁLFI JÁNOS PÜSPÖKKÉ VÁLASZTÁSA ÉS HALÁLA.

1634. május 20-án, a csöglei zsinat végződtevel, Kiskomáromba ment Kanizsai, ezen egyháznak képviselőjével, Koszorus Péter úrral. Másnap, vagyis május 21-én, a menybemenetel előtti vasárnapon, megtartotta első egyházi beszédét János evangéliuma XVI. részéből vett alapigéről: valamit kértek az atyától az én nevemben, elveszítetek. Családját aug. 18 án költöztette át végképen új lakhelyére.

Kanizsai legelső gondoskodását a somogyi egyházak rendbeszedésére fordította. Fájdalommal tapasztalta már két évtizeden keresztül, hogy ezek, részint a török uralom alatt levő helyzetük, részint más okokból, nincsenek úgy odanőve az egyház testéhez, mint kellene, s ennél fogva nincs meg bennük az együvé tartozandóság érzete, hiányzik az a közszellem, mely gyámolítja az erőtelent, pártját fogja az üldözötteknek; nincs függés, mely miatt felbomlott a rend. Ezeknek orvoslása véget 1634. június 7-ére zsinatot hirdetett Kiskomáromba. Ennek lefolyását már csak azon indokból is bővebben ismertetem, mert a belső somogyi egyházmegyéből ez a legrégibb rendszeres feljegyzés, s ezért megérdemli, hogy közöljem.

Jelen volt a zsinaton Kanizsai Pálfi János kiskomáromi lelkész-püspökön kívül 20 lelkész; névszerint: Laskói Sándor alesperes, nagybajomi, Fider Mihály presbyter, csurgói, Laskói Máté ötvösi, Szombati György ujlaki, Szomajomi Gergely szomajomi, Balassa János mérői, Heves Iváni Orbán hedrahelyi, Jobbágyi István böhönyei, Pelsőczi András tapsonyi, Zalatai Péter kisbajomi, Szántói István szentbenedeki, Kisvárdai János gigei, Bakó Benedek sávoli, Fábri Pál karosi, Horváth Pál gelsei, Herczegszöllősi János galamboki, ki a hajdúk által vitéstett be, Szeremlei Tamás hetesi, Doctorics István egresi, Komáromi Pásztor István aszalói, Séllyei András szentmiklósi lelkész. Távollevőkül heten vannak kimutatva: Keszői Benedek

csoknyai, Simonfalvai Benedek jádi, Sági Miklós lábodi, Visontai Ferencz visontai, Koncz Imre korpádi, Pápai János sámsondi, Révkomáromi Mátyás görgetegi lelkész, de mint mindjárt látni fogjuk nem 28, hanem 39 volt az anyaegyházak száma, de 11-nek a lelkésze nincs megnevezve.

Már az 1612. évi köveskúti zsinat VI. cikke elrendelte, hogy az esperesek, vagy az egyházak felügyelői, a hűségük és felügyeletük alá helyezett egyházakról és az azokban tanító lelképásztorokról bizonyos névjegyzéket készítsenek. Hasonlóképen a püspök is, mint az esperesek között legelső, a körülötte levő egyházakat gondozza, irányítsa és kormányozza. Somogyban ekkor esperes sem volt, Kanizsai tehát elkészítette a kiskomáromi esperességhez tartozó egyházak jegyzékét, s azt beiratta ezen gyűlés jegyzőkönyvében a legelső helyre, a mint következők:

- Kiskomárom várában levő egyház.
 Magyarád.
 Karos.
 Galambok, Récse, Pósfölde.
 5. Kiskomárom városi eklézsia.
 Vid.
 Tapsony, Szakácsi, Merke.
 Inke, Déd, Vése.
 Böhönye, Dánod, Kisfalud.
 10. Nagy-Bajom.
 Kis-Bajom, Kutas.
 Eötvös, Kóny, Belők, Szob.
 Korpád, Szabás.
 Lábod, Hosszúfalu.
 15. Újlak, Újnép, Visonta, Aracz.
 Szentkirály, Görgeteg.
 Csokona, Györgyeös.
 Csburgó, Nagy-Marton, Alsok.
 Sarkad, Czente.
 20. Szentá, Bolhás.
 Segesd, Kis-Marton.
 Csököl, Jákó.
 Gige, Ó-Telek.
 Hederhel, Hencse, Visnye és Kadarkút.
 25. Szent-Benedek, Pacza, Szelna.
 Szomajom, Kisasszond.
 Mérő, Újlak, Keczel.
 Hetes.
 Csoknya.

30. Jád.
Egres, Várda.
Aszaló.
Szomodor, Atád.
Szent-Miklós, Mernye, Eczön.
35. Kethel, Must, Sári, Magyaré.
Keresztur, Berény, Szent-György.
Sámsond.
Marczali, Gomba.
Sávoly, Marót.

Ezen jegyzékben az egy sorban levő egyházak, egy lelkészi állomást képeztek, de nem feltétlenül az első helyen jegyzett egyház volt a székhely. A távollevők között Visontai Ferencz visontai lelkészül van megnevezve, az egyházak jegyzékében pedig ez harmadik helyen áll. Gelse nincs felvéve az az anyaegyházak közé, pedig lelkésze jelen volt a zsinaton, s neve után azon jelző áll „gyermek“. Mint a jegyzőkönyvből kitűnik ez azért nem szerepel a jegyzékben, mert ág. ev. egyház volt s ifjú lelkészét Horvát Pált, a zsinat Szentára rendelte, a kit az ő ág. ev. lelkész sógora Csillag Dávid tartott Gelsén, s az egyháztól a fizetést is ez szedte fel. Üresedésben volt ekkor tizenegy lelkészi állomás.

Bizony akkor is volt ezen nagy kiterjedésű egyházmegyében elég elintézni való ügy, a melyek azt mutatják, hogy nagy szükség volt, a somogyi egyházak rendezése végett is, Kanizsai mindenre kiterjedő figyelmére, az ő gondosságára, rendszeretetére. Látni és tudni akart mindent, hogy aztán mindeneket ékesen és szépen intézhessen el. A kiskomáromi egyházmegyére azért is nehéz volt felvigyázni, mert lelkészei a büntetés elkerülése elől rendszerint átmentek az alsóbaranyai püspökségbe, viszont onnan is, feljebbvalóik híre és bizonyítványa nélkül, Somogyba menekültek azok, a kikre büntetés várakozott, s ott folytatták magukbaszállás helyett, előbbi botrányos életüket; az egyházi gyűlésekre nem jártak, függést ismerni nem akartak. Hogy ezen bajnak elejét vegye 1635 október 23-án kelt levelével megkereste *Petri Szücs György* laskói¹ lelkész, alsóbaranyai püspököt, és feltárta előtte ezen visszás helyzetet. A Szigetvár mellett levő patai egyház lelkésze Jászberényi Mátyás, jöllehet az alsóbaranyai püspök-

¹ Mivel *Petri György* püspököt rendszerint *vörösmarti lelkészként* emlegetik, közlöm itt Kanizsai levelének czimezését: Venerabili Viro, eximioque Jesu Christi Domini Servo, Domino *Georgio* Petri Pellionis ecclesiarum in inferiori Barovia existentium superintendenti vigilantissimo, ecclesiaeque *Lascoviensis* ministro etc. etc.

séghez tartozik, mégis hozzá ment. Szathmári János tászári lelkész trigámiában, Debreczeni Pál ropoli (?) lelkész bigámiában él. Ujfalucskai István szilvásszentmártoni lelkész nem jelent meg a gyűlésen, valamint a zelnai (zalátai) lelkész sem, de ennek a nevét nem tudja; Szántó István szentbenedeki lelkész és néhányan mások a Szili-tractusból, kik közül legyen elég a felemlítésre Visontai Ferencz csokonyai lelkész, a ki hasonló bűnökben leledzik. De ezúttal nem kíván többről szólni. Végül figyelmezteti püspöktársát, hogy az 1576. évi hercegszöllősi zsinat 24. cikkét kölcsönösen tartásák meg. „Senki a lelkészek közül a mi egyházkerületünkől a tiétekbe, vagy a tiétekből a miénkbe, püspökének bizonyítványa és ajánló levele nélkül, átmenni ne merészeljen, ha mégis átmenne. senki be ne fogadja“.

1635. május 8—10-ére összehívta Kanizsai az évenként tartatni szokott zsinatot a Gyöngyös vize mellett levő Szent-Lőrinczre. A meghívóban kiemelte, hogy az atyák, az iskolák rektoraival, és hallgatóik közül akár a gondnokokkal, akár egy-két más jó hírű férfiúval jelenjenek meg. A presbyteri egyházszervezetet hazánkban legelőször életbe léptető Kanizsai, a kerületi gyűlésekre is legelőbb bevitte a világi elemet, jóllehet jogkörét nem szabályoztatta. Meghívóiban az egyházak világi képviselőinek jelenlételét majdnem mindenütt sürgeti. A felavatandóknak vitatkozási tételül kitzúte Krisztus testének az úrvacsorában való jelenlétéről szóló tant. Majd inti az espereseket, hogy a felügyeletük alatt levő egyházakat a zsinatig szorgalmasan vizsgálják meg, az atyákat, Bereczki Dániel pápai tanulóknak külföldi akadémiákra való kimeneteléhez, segélyadásra hívják fel, s évi járulékát mindenki pontosan befizesse.

A zsinatra Laskói Sándor Kiskomárom városi lelkészszel ment el Kanizsai. Rajtuk kívül Somogyból más nem volt senki. A körmendi egyházmegyéből jelen volt 16 lelkész, nem jelent meg 6; a pápaiból 14, a veszprémből is 14-en vettek részt. Ezekon kívül jelen voltak még Tolnai Rasoris Gergely a pápai iskola rektora és 9 ifjú lelkész, kiket ezen zsinaton avatott fel Kanizsai az egyházi szent szolgálatra, névszerint Szeli L. György, előbb a pápai iskola rektora, kit ezen egyház külföldi akadémiákra is kiküldött, a ki utóbb lelkésze, majd a dunántúli kerület püspöke lett, itt avattatott fel a köveskúti egyház lelkészi állomására; Bélyei Tamás az ivanczai, Ásott István a kishunyomi, Nagyszombati István a rádóczi, Nagy Miklós a bécsföldi, Dömötör Péter az inkei, Horváth Pál a szentai, Barsi János a nyarádi, Séllyei Helyes Mihály a nórápi egyházba.

Mivel közelgetett Kanizsainak a kiskomáromi egyházban való egy évi szolgálati idejének betelése, Ákosházi Sárkány István május 5-ről kelt s Czeglédi Pál, Gál Imre és Mosoni István esperesekhez írt levelében megkereste a szent koronát, tudván azt, hogy generális synodusok leszen, s tudatta velük, hogy az ottani becsületes sereg, elibe ment, és arra kérte, hogy találná meg az espereseket és a szentlőrinczi zsinatban együttlevő több jóakaró uraikat, püspök uruknak közöttük való megmaradása felől, mivel ő kegyelmének mostanában telik esztendeje. Mint jóakaró urait és kedves atyafiait, szeretettel kéri, a kiskomáromi becsületes sereggel együtt, hogy püspök uruknak, közöttük való maradását erősítse, meggondolván azt, hogy oda alá is Isten által ő kegyelmének vagyon kikre gondjának kell lenni. Nincs is sem neki, sem a becsületes seregnek kétsége, a szent koronának irántuk megmutatandó jó akaratja felől, s ezért jó választ várnak tőlük. A zsinat a kiskomáromi vitézlő sereg kérését teljesítette, Kanizsait tovább is náluk hagyta, de egyszersmind fizetését felemelte. Úgy látszik, régen is próbálták alább szállítani a lelkészi fizetéseket, de ha az egyházi hatóság ezt megtudta, az ilyen egyházat lelkészartási jogától megfosztotta, s betöltés esetén, a javadalmat régebbi állapotára visszaállította. Jelen esetben így határozott: „1. A mint Pathay uramnak ő kegyelmének fizetése volt, abból semmit le ne vonjanak, hanem azt épen, úgy mint kétszáz forintot, püspök urunknak ő kegyelmének is, a kiskomáromi uraink megfizessék. 2. Hogy a majort ígéretük szerint megépítsék. 3. Szénatakarásból, fahordásból és örletésből, ő kegyelmének fogyatkozás nélkül gondját viseljék“. Ezen gyűlésen Kereszturi Mihály mezőörsi lelkészt pápai alesperessé választották. 1635 október 31-én még egy részszinatot tartott Kanizsai Mezőlakon, melyen a pápai, veszprémi és körmendi egyházmegyéből 40 lelkész jelent meg. Ez a gyűlés Kereszturi Mihály alesperest, mivel, a szentlőrinczi zsinat határozata szerint nem ment át Mezőörsről Tápra lelkésznek, hanem előbbi helyén megmaradt: négy forintra büntette.

1636. február 27—29-én ismét Kiskomáromban tartotta Kanizsai az egyházmegyei gyűlést, melyen Czeglédi Pál pápai, Gál Imre veszprémi espereseken, Rozsos Nagy Ambrus sólyi, Perlaki Márkus kajári, Foktúi András kádártai és Meszes István balatonfüredi lelkészekon kívül 19 somogyi lelkész volt jelen, a jádi egyházba ekkor felavatott Simonfalvai Pállal együtt. A jegyzőkönyv szerint jelen volt Szakonyi Kóbor János marziali ubiquitousus (ág. hitv. ev.) lelkész is, a kit Czeglédi pápai esperes biztatott, hogy térjen át, mihozzánk, melyre ha

rá nem beszélhette is, de egy ilyen áttérési esetről emlékezik az érdeemes bejegyző, ezen gyűlésen történt dolgok elősorolása után, naplószerű bejegyzés formában: „április 2-án, Szeremlei Tamás hetesi lelkész püspök urunk eleibe hozta Vodarics Mihályt, aki még fel nem szentelt ubiquitousus, minister volt Szelnán, s a ki az egresiekkal megegyezett (vele levén egynehány egresiek) a végre, hogy hozzánk hajol, csak recipiálja ő kegyelme. Kanizsai másnap, főemberek jelenlétében, a mi religionkra hozzánk esküttette, tőle reversalist vett, és licenciatoriat adott neki, s úgy bocsátotta az egresi ekléziába.“ Ezt, valamint a következő adatot, mely május 16-dikáról van keltezve, valószínűen Kanizsai feljegyzéséből másolták be a jegyzőkönyvbe, mert első személyben szól; „pünkösöd után való pénteken jövén *hozzám* (ez a szó keresztül van húzva, és felibe írta ugyanazon kéz: *püspök uramhoz*) Curgórol Johannes Pataki, Paulus Horváttal, s ő kegyelmétül elbucszott. Adott ő kegyelme neki commendatoriat, megengedvén közülünk való kimenetelét, mivelhogy fogadását megszegvén, előbbi mocskolódását elkezdette. Paulus Horváthnak megparancsolta ő kegyelme, hogy a csurgói ekléziára vigyázzon“. Ugyanezen jegyzőkönyv végén a következő feljegyzést olvashatjuk: „Tiszteendő Kanizsai Pálfi János úr, a mi jelenlegi püspökünk, kezdettől fogva idáig bezárólag kilencz generalis synodust, tizennégy particularist, három semi-particularist tartott, melyeken 46 lelkészt avatott fel.“

Miért eszközölte ezt az összegezést az eredeti jegyzőkönyv után az érdeemes bejegyző? ki tudná megmondani. De itt a jegyzőkönyvben is hézag van, mert Csótár István szentgyörgyvölgyi lelkésznek 1636. február 5-én Mosoni István körmendí lelkész és esperes, Lonchaeus Pál szecsódi és Bélyei Tamás ivánczi lelkészek jelenlétében kiállított térítvénye után, közvetlenül az 1639. május 25-én Csöglén tartott zsinat jegyzőkönyve következik, tehát sem az 1636-ban tartott generalis, sem a miről a kiskomáromi anyakönyvben maga Kanizsai emlékezik, az 1637. június 15. Szecsódi generalis-synodusról, valamint az 1638. évben tartotról sincs szó. A kiskomáromi egyház anyakönyvébe bevezetett naplója is 1637. július 8-án megszakad,¹ s erről a két évről semmit sem szólhatnánk, ha Kanizsainak a dunántúli reform. egyházkerület levéltárában őrzött eredeti leveles könyve útba nem igazítana némileg bennünket.

Kanizsainak a kiskomáromi egyház anyakönyvébe való

¹ Közlötte Révész Kálmán Prot. Szemle 1892. 427—439. II.

utolsó bejegyzése 1638 január 10-én kelt,¹ s ettől kezdve nincs az vezetve 1639 júliusig, a mikor Bereczki Dániel esperes, Kanizsai veje és hivatali utódja azt megint vezetni kezdi. Hogy Kanizsai még 1638-ban Kiskomáromban volt, említettem leveles könyvével igazolható. Ennek 61. levele második lapjára ugyanis sajátkezűleg írta be Pathaynak 1627. február 23-án Pápáról kelt, s őhöz intézett azon levelét, melyben tudatja vele, hogy az espereseket a generalis synodus helye és ideje felől való tanácskozásra, február 18-ára, Pápára hívta, s mivel Kanizsainak óhajtott jelenléte nélkülözniök kellett, értesíti, hogy a zsinatot május 4. vagy 5. napjára Körmendre kihirdeti. A levél végére oda írta, hogy azt azon évi február 26-án kapta meg, s 1638. október 24-én Kiskomárom várában írta be leveles könyvébe.² Ezen kívül még a 69. levél második lapján Pathay 1627. augusztus 28. kelt levele után, szinte ott van: Descriptae in arce Kiskomar, 25. octobris Anno 1638. és a 70-dik levélen tévedésből 1629-re irt, de valószínűleg Pápáról 1628. Gál napján (október 16.) kelt, Pathayféle levél után: descriptae ibidem, eodem die, végül a 72. levélen, ugyancsak Pathaynak 1627. márczius 19. kelt levele végén: 25. octobris Anno 1638. in arce Kiskomar descriptae. Kétségtelen tehát, hogy Kanizsai 1638-ban, még mint lelkész Kiskomáromban volt.

Mint fent látható, Kanizsai május 20-án ért Kiskomáromba, tehát az ő szolgálati esztendeje ekkor telt ki, melyről 1639-ben le is mondott. Sem ő maga, sem a mindjárt említendő jegyzőkönyv nem szól ugyan erről, de mint akkori szóval kifejezni szokták, hogy püspök uram a kiskomáromiaktól bucsúzott, s hivatalát letette, mindjárt ki fog tűnni.

1639 május 25-én rendes évi zsinat volt a Marczal mellett levő Csöglén. A jelen voltak között első helyen van említve: Tisztelendő Kanizsai Pálfi János püspök úr, de lelkészi szolgálati helye nincs megnevezve. A pápai, veszprémi és körmendi egyházmegyéből 63 lelkész jelent meg, a távollevők között névszerint 17-en vannak kimutatva. A jegyzőkönyv első pontja alatt egy, május 22-én kelt, az esperesekhez, alesperesekhez, nemkülönben a Krisztusnak Csöglén összegyűlt minden szolgálóihoz címzett levelet olvashatunk, melyben a kiskomáromi sereg kicsinytül fogva nagyig tudatja, hogy becsületes és tisztességes attyuk fiait Könczöl Mihály és Bodor

¹ Megvan a dunántúli reform. egyházkerület levéltárában.

² „26. februarii eodem anno redditae.“ „24. die octobris Anno 1638. descriptae in arce Kiskomar“.

György uraimékat azért bocsátották fel ezen zsinatra, hogy ezektől megértvén lelkitanító nélkül való fogyatkozott állapotjukat, vagy Szeli György uramat, vagy Briccius (Bereczki) Dániel uramat a lelkészi szolgálatra hozzájuk küldené és bocsátaná, jelzik, hogy már idegen vallásúak is férkesztenek Kiskomáromba, *s azért kéri az említettek valamelyikét, hogy lenne kívül a somogyi atyafiaknak is függenők, a mint ezt püspök uram is eleikbe adta.* Végül kéri, hogy a mit az ő nevükben becsületes küldötteik a zsinaton előadnak, helyet és hitelt adjanak szavuknak.

A kiskomáromi sereg leveléből bizonyos az, hogy Kanizsai ott viselt lelkészi állomásáról lemondott. Mint alább látni fogjuk, ekkor már szélhűdés érte a nagymunkásságú férfit, s azon tanácsából, melylyel olyan utódott óhajtott maga után, a ki a somogyi eklézsiákra felügyeljen, mondjuk esperes legyen, azt lehet következtetni, hogy püspöki tisztét is le akarta tenni. De minderről a szűkszavú jegyzőkönyv mélyen hallgat. A kiskomáromiak kérvényére sines feljegyezve semmi határozat, de miután a jegyzőkönyv második pontja alatt a köveskúti egyház azt kérte, hogy Szeli György uram továbbra is náluk maradhasson, s a zsinat az ő kegyelmük kívánsága szerint, helyben hagyattatta ő kegyelmét: mint a kiskomáromi anyakönyv bizonyítja, Bereczki Dániel lett Kanizsai utódja. A csöglei zsinat jegyzőkönyve őt a távollevők között, mint a pápai iskolának ez időszertini rektorát említi, és sem a kiskomáromiak, sem a Kanizsai dolgáról nem mond semmit. Másunnét tudjuk,³ hogy Bereczki uram, Kanizsai Pálfi János Panna nevű leányát vette el feleségül, s minden jel arra mutat, hogy a beteg püspök ezután második nejével Thaly Katával s kis fiaival Pállal és Jánossal Pápára, itteni házába költözött. Az egyházkerület, ügyében semmit sem határozott, reményelve, hogy majd felgyógyul.

Azonban nem így történt. Elmult egy teljes év a nélkül, hogy felgyógyult volna, s az 1640 június 19-én Köveskúton tartott zsinatra már el sem mehetett. Ki hívta össze? nem tudjuk, de megtartották püspök jelenlétele nélkül, határozatokat hoztak, s hét új lelkészt is avattak fel. Mivel ezen zsinat jegyzőkönyvéből 116 egyház létezését és lelkészének nevét bizonyíthatjuk, közlöm a többfelől kért névsort, egyrészt azért, hogy ezen érdeklődők igényeit kielégítsen, másfelől azért, hogy Kanizsai élete végén sáfárkodott dunántúli lelkészekre s egyházaikra több fény derüljön.

¹ A pápai reform. egyház levéltárában levő 1642. szept. 4-én kelt okmányból.

Az 1640 június 19-iki köveskúti zsinaton jelen voltak : *a pápai egyházmegyéből*: Czeglédi Pál esperes, pápai, Szili János szerecseni, Fejes István szemerei, Keresztúri Mihály al-esperes, mezőörsi, Farkasdi Dániel presbyter, tápi, Ujvári Tamás szentmiklósi, Bűi Ferencz lázii, Ujvári Gergely csetényi, Ujvári Jakab bakonyánai, Somogyi István tési, Balassa Pál gymóti, Murai György nyáradi, Hidvégi Mihály alacsonyi, Bedó Mihály csöglei, Kocsi Mátyás polyányi, Hajgató András kupi, Komáromi Miklós tevelyi, Adonyi István ászári, Körmendi Péter noszlopi lelkészek. Nem jelentek meg : Vai András takácsii, Gyórvári István mezőlaki, Boldi János kéttornyulaki, Verbói János kapucsi, Herczeg Benedek tapolczafői lelkészek. *A veszprémi egyházmegyéből* jelen voltak : Gál Imre esperes, veszprémi, Rozsos Nagy Ambrus alesperes, sólyi, Meszes István füredi, Somorjai János esopaki, Mosoni Horvát Márton tótvázsonyi, Soós István vámosi, Vörösmarti János vöröstói lelkészek. Távol voltak : Vezekényi Balázs felsőörsi, Kőszegi Mátyás polgárdii, Csók Imre vörösberényi, Perlaki Márkus kajári, Vépi Imre kádártai, Tejedi Márton vilonyai, Foktői András berhidai, Szerdahelyi Bazilins ösüi, Kardos Balázs ladányi, Déméndi Pál kiskeszii, Csipla György csajági, Székely Péter fülei, Vas Gergely szentgyörgyi, Jeges István enyingi, Laki Péter fokszabadi, Barsi János monoslói, Királyfalvai Mihály köveskállai, Abaujlaki Ádám aszófői, Paksi István alsőörsi, Sápi Tamás pécselyi, Szalai Ferencz papkeszi, Maklári Mátyás öcsi, Rétei Gergely szentgáli, Szepsi János szentgyörgyi, Marosi Miklós moóri, Komjáti István csurgói lelkészek. *A körmendi egyházmegyéből* jelen voltak : Mosoni István esperes, körmendi, Szeli György köveskúti, Lonchaeus Pál szecsódi, Szalai Péter hollósi, Krassai Tamás rádóczi, Jókai János szentlőrinczi, Latinides Jakab kajdi, Gombos János kisunyomi, Jagonics György polyányi, Nemeskéri István csákányi, Nagyszombati István ivánczi, Bakos János kerczai, Domjani Mihály martiánczi, Csótár István szentgyörgyvölgyi, Szeremlei János felsőöri, Muraszombati Miklós bécsvölgyi, Nemes Mihály mileji, Jobbágyi Mihály rákosi, Marácz Balázs bűi, Ásott István vépi lelkészek. A nárai és hódosi egyházakban nincs lelkész. *A veszprémi egyházmegyében* levő kenesei egyházba áthelyezettett Jagonics György, Csoórra Komáromi György, Szeni-Antalfalvára Hidvégi Mihály; új lelkész Kocsi Pál Almáson. *A kiskomáromi egyházmegyéből* jelen voltak : Bereczki Dániel esperes, kiskomáromi, Laskói Sándor alesperes, kéthelyi, Fider Mihály presbyter, szentmiklósi, Lósi András csurgói, Dömötör Péter jádi, Jádi Pál egresi, Lukács Gergely szentbenedeki, Bakó Benedek szomajomi, Horvát Pál tászári, Komáromi István

aszalói, Séllyei András nagybajomi, Váczi Márton mernyei, Ürményi Miklós csoknyai lelkészek. Távol voltak: Kovács Pál inkei, Pelsőczy András vidi, Zaláta Péter bélyei, Laskói Máté ötvösi, Révkomáromi Mátyás korpádi, Szakmári János lábodi, Heves Iváni Orbán görgetegi, Szombati György újlaki, Doktorics István szomajomi, Balassa János mérői, Herczegszöllősi János balhási, Bélyei Tamás hetesi, Kisvárdai János somodori, Jobbágy István sávolyi lelkészek. A négy utolsónak távolmaradási engedélye volt az esperestől.

A jelen voltak a gyűlést megtartották, s a következő hét új lelkészt avatták fel: Ujvári Jakabot a bakonyánai, Révkomáromi Jánost a dudari, Mosoni Gergelyt a lázi, Szécsi-Szigeti Jánost a körmendi iskolának három, a halászinak egy évig volt rektorát a nárai, Halászi Istvánt a mileji, Meszlényi Istvánt a kajdi, Ürményi Miklóst a csoknyai egyházba. A fent maradt jegyzőkönyvben 24. ügyről van emlékezet, arról azonban, hogy Kanizsaival mi történt, vagy mi fog történni, semmi sincs följegyezve.

De ha itt hallgattak is róla, az 1641. évi június 4. és 5-ére Mezőlakra összehívott egyházkerületi gyűléstartásra alkalmat szolgáltató ok előadásával, a kérdés teljesen meg van fejtve. A meglevő jegyzőkönyvben ugyanis ezt olvashatjuk:¹

„Tisztelendő és tudós Kanizsai-Pálfi János úr, azon szélhűdési súlyos betegsége után, melylyel két éven és négy hónapon át küzdött, végre 1641. április 9-én Pápa városában csendes és várva-várt halállal visszaadta lelkét Krisztusnak, és április 14-én, Misericordia vasárnapján tisztességesen eltemettetett.“

Hiába zárták hát ki a pápaiak, az Úr úgy rendelte el, hogy az ő sok megpróbáltatáson keresztül ment hű szolgája, azon városban haljon meg, és temetessék el, melyhez ifjú korának édes emlékei csatolták.

¹ „Anno 1641. die 4. et 5. Junii. Celebrata est synodus generalis in oppido Mezőlak. Occasio synodi. Anno 1641. die 9. Aprilis. Post gravissimum morbum apoplexiae, quo conflictatus est annis duobus et quatuor mensibus Reverendae ac sanctae eruditionis vir, Reverendus Dominus Joannes Paulides Canisaeus, tandem anno et die praenotatis in oppido Papa morte placida et desiderata animam Christo reddidit, ac 14. aprilis Dominica Misericordiae honesta sepultura tumulatus est.“

JULIANUS CSÁSÁRNAK A KERESZTYÉNSÉG ELLEN KIFEJTETT MUNKÁSSÁGÁRÓL.

II.

A Keresztyének ellen írt Könyveinek tartalma.

Első könyv. Julián azon kijelentéssel kezdi munkáját, hogy elő akarja adni azokat az okokat, melyet őt arról győzték meg, hogy a galilaeusok hamis tudománya gonoszságból fakadó emberi találmány, melyet ők mégis igazság gyanánt tüntetnek föl. Ők sem nem görögök, sem nem zsidók. Elvetették, a mi ezeknél szép és jó, de átvették, a mi e népeknek mintegy balvégzete: az istentelenséget a zsidó rosszlelkűségből, a tunya és feslett életet a pogányoktól, s ezt ők a legjobb valásnak nevezik.

Arra a kérdésre, honnan és hogyan jutott először az ember az isteneszméhez és istenismerethez, egészen helyesen felel meg: nem tanítás által, hanem természettől birja. Égből, azaz Istentől nyerte, ezért vonzódik az éghez. Innen a vallás általánossága. Igaz, hogy a hellenek mythosai hihetetlenek és csodások, itt utal a Kronos, Zeus, Dionysos istenek mythosaira, de nem különbek a zsidókéi sem. Hivatkozik a teremtés és bűnbeesés históriájára (Gen. I—III.). Különös, hogy Isten segítségül adja Ádám mellé Évát s épen ez vezeti bűnre a férfit is; továbbá, hogy Isten nem akarja, hogy az ember meg tudja különböztetni a jót a rossztól, tehát értelmes belátással birjon. Hiszen akkor a kigyó inkább jót tett az emberrel, semmint rosszat. Isten azonban a belátásra jutott embert kiűzi a paradicsomból, hogy valahogy az élet fájához ne nyúlhasson. Ha mindez nem mythos, úgy valóságos istenkáromlás, mert féltékeny irigységet tételez fel róla.¹ A teremtés elbeszélésére nézve pedig azt jegyzi meg, hogy Mózes előadása

¹ Az Isten féltékenysége tényleg felcsillan itt-ott az ó-testamentumban, a görögöknél azonban elfogadott tan volt. Gondoljunk csak Herodotosnál az istenek irigységére!

(Gen. I.) Istent épen nem tünteti fel valami testnélküli dolog teremtőjének, hanem csak a meglevő anyag rendezőjének. Az angyalok természetéről sem mer nyilatkozni, hogy öröktől fogva valók-e, vagy Isten teremtsései. Azután némely dolgok Isten szavára állnak elő, így a világosság és az égboltzat (Gen. I. 3. 6.), másokat maga teremt, így az eget és a földet, a napot és a holdat (I. 1. 16.), ismét más, már meglevő dolgokat csak rendez, szétválaszt, így a vizeket a szárazföldtől. (I. 9.). De sem a szellem eredetéről, sem a mélységnek, setéségnek és víznek Isten által való teremtetéséről nem szól semmit.

Büszkén állítja ezzel szembe a Platon Timaiosában foglalt teremtési elméletet, melyből kitűnik, hogy Platon szerint sem áll öröktől fogva a világ, hanem ezt a lélekkel és értelemmel bíró élő kosmost a demiurgos gondoskodása hozta létre. (Tim. 30. B.). A mit ő alkotott, az örök, így a nap, hold, az ég és a csillagok, melyek, mint látható dolgok, csak képei ugyanannyi szellemi, láthatatlan lénynek, kiket Platon $\theta\epsilon\omicron\iota$ $\theta\epsilon\omicron\nu$ -nak nevez. Ha mindent a demiurgos teremtett volna, úgy minden halhatatlan volna, ezért a még hiányzó három halandó nemzetség, t. i. az emberek, állatok és növények osztályának alkotását ezekre bizta a demiurgos, mint a kik nem halhatatlanok és enyészhetetlenek ugyan egészen, de mégsem lesz a halál osztályrészök, mert az isten akaratában a születés kötelékeinél erősebbeket nyertek. Ezek teremtik mindazt, a mi a világon mulandó, de a mi halhatatlan, az értelmes lélek, a demiurgos ajándéka. (Tim. 41. A. B. C. E.).

Azt is mondják — folytatja Julián — hogy a világ teremtője csak a zsidók istene, mert őket választotta ki népéül. Ezt állítja Mózes, utána a próféták, majd a názáreti Jézus, sőt még Pál is, ki az összes bárhol és bármikor élt csalókat és szemfényvesztőket felülmulja, a ki azonban mikor a helleket akarja megnyerni, miként a polypok a sziklák szerint változtatják színüket, úgy változtatja meg Isten felől való nézetét és azt mondja: Isten nemcsak a zsidók, hanem a pogányok istene is. (Rom. 3, 29.) Hát akkor miért hanyagolta el a pogányokat? Bizonyára a zsidók istene nem a világ teremtő ura, hanem csak egy korlátoltabb, alacsonyabb rangú istenség. Ha pedig tényleg az, úgy a mi felfogásunk ő róla — mondja Julián — sokkal megfelelőbb, mint Mózesé, mert mi őt tartjuk ugyan az egész világ atyjának és urának, de törzsenként és városenként más isteneket is tisztelünk, kik a maguk részét saját természetüknek megfelelőleg kormányozzák és mindig saját isteneinek természetéhez alkalmazko-

dik a nép.¹ Innen a népek különböző karaktere, műveltsége magán- és állami életükben. Erre nézve Mózes semmi felvilágosítást sem tud adni, mert nem elég csak ennyit mondani: mondá Isten és lőn. Csupán a nyelvek különféleségét magyarázza Mózes a bábeli torony meséje által, de ez az elbeszélés is, mely csak épen annyira hihető, mint az Aloadok ostroma az ég ellen, (Hom. Od. XI. 316.) Mózes istenismertére s azokéra, kik ezt a mesét elhiszik, furcsa világot vet. Isten fél és leszáll, hogy megakadályozza az emberek munkáját, mintha az égből ezt nem tehetné. A Gen. XI. 7-ben levő pluralis maiestaticus félreismeréséből azt magyarázza ki még Julián, mintha Isten többedmagával szállt volna le, kik bizonyára szintén istenek, bár Mózes nem szól róluk. Nemcsak a nyelvek elválasztása, hanem a népek különböző karaktere is az Úrral együtt ezekre az istenekre viendő vissza.

Épen ezért botránkozik meg a tizparancsolat ezen helyei fölött: „Ne legyenek rajtam kívül más isteneid“, „Mert én vagyok a te Urad, Istened, féltékeny Isten“. Az elsőre azt jegyzi meg, hogy ha tiltja az Úr egyéb istenek imádását, miért imádkoznak hát a keresztyének az ő becsempészett fiához, kit magáénak nem ismert el. Az utóbbira pedig: a féltékeny és bosszúálló embereket megróvják s Istent mégis ilyennek mondják. És itt hivatkozik Phineas történetére (Num. 25, 1—13.), kinek kegyetlen tettére ezt mondja az Úr: az én bosszúmat állotta meg ő közöttük. Minket a philosophusok arra oktatnak, hogy az isteneket utánozzuk, a dolgok nyugodt, szenvedélytelen szemlélete által válva hasonlókká hozzájuk. Ebben áll az eredmény. Mi lenne már most a zsidóknál az Isten utánzásának eredménye? Harag, indulat és vad féltékenység.

És ha az Úr nem szereti az idegen istenek imádását, miért nem akadályozza meg? Nem bírja? Vagy talán nem is akarja? Úgy van, nem is akarja, sőt ezek az istenek is az ő akaratából nyerték osztályrészöket. E szerint tehát a mi istenismeretünk sokkal helyesebb, mint a zsidóké és keresztyéneké, következteti Julián.

Az sem igaz, hogy a pogányokat elhanyagolta az Úr. És itt szemlét tartva a népek fölött, konstatalja, hogy az egyiptomiak, chaldok, syrek stb. mind kiválóbb mértékben részesültek az Úr ajándékában, mint a zsidók. Hát még a görögök és rómaiak! Büszkén hivatkozik azokra a jelesekre, kik a tudomány, művészet, politika, harci dicsőség terén ki-

¹ A dolog tulajdonképen megfordítva igaz, az istenekről való felfogás függ a nép karakterétől.

tűntek, kikhez foghatót a zsidók sohasem mutathatnak fel. Hát nem adott elég vezetőt, tanítót a pogányoknak az istenség és nem adta kegyelmének elég bizonyosságát, mikor ezer veszély közt a római népet és államot nemcsak megtartotta, hanem világhatalomra emelte?! A jóslást sem hagyta nálunk kiapadni, mint a zsidóknál, ezenfelül még testi bajainkról is gondoskodott Asklepios által, és ti szerencsétlenek — mondja Julián a keresztyéneknek — mégis az örök istenektől elfordulva, egy holt zsidóhoz pártoltatok!

És ha legalább a zsidóságnál megmaradtak volna! Ez is alábbvaló állapot, mint a korábbi, de legalább tűrhető. De most olyanok lettek, mint a piócza, mely csak a rossz vért szívja ki. Ugyan mit tett Jézus, a mi szóra is érdemes volna, ha csak a sánták és vakok gyógyítását és a daemónikusok megisztítását nagy tettnek nem nevezi valaki. Most a Jézus követői rombolják a pogány szentélyeket és gyilkolják a régi hithez ragaszkodókat, épügy, mint saját soraikban az eretnekeket. Ezt nem írja Jézus és Pál rovására, mert ők ezt nem parancsolták, hiszen álmodni sem merték, hogy valaha ily hatalmasak lesznek követőik.

Újra felteszi a kérdést, hogy tudtak ily hálátlanok lenni azokhoz az istenekhez, kik Rómát oly nagygyá tették. A zsidók ellenben Ábrahámtól és Jákobtól fogva mindig szolgák voltak. Maga Jézus is a császár alattvalója volt. A szabadságot önként elcserezték a szolgálattal. Mi jót tett Jézus ennek fejében a saját népével? Nem engedelmeskedett ez neki — mondják. Hát Mózesnek miért engedelmeskedett? És ha Jézusnak oly nagy hatalma volt, hogy a szellemeknek és a tengernek is parancsolt, sőt János merész állítása szerint a világot is ő teremtetete (Ján. I. 3.), — hát mért nem parancsolt neki is?

Nagyra vannak Salamon bölcseségével, pedig mi ő egy Phokylideshez, Theognishoz vagy Isokrateshez képest?¹ És ime, ez a sokat magasztalt Salamon is a mi isteneinket imádtá — mondja Julián. Csak a feleségei csábították erre, felelik a zsidók. No szép bölcs az, kit asszonyok félrevezetnek. Nem úgy volt ez, hanem ő meggyőződésből imádtá a pogány isteneket, mert ő bölcs volt s azt is tudta, hogy az istenekben nincs irigység és féltékenység.

Dicsekednek a keresztyének szent irataikkal is, sőt a boldogtalan Eusebius (Praep. Ev. XI. 5, 5. 7.) azzal kérkedik, hogy hexameteres vers és logika is volt a zsidóknál. Hát ha

¹ Phokylides és Theognis elegia-költők a VI. sz.-ban Kr. e., Isokrates atheni híres szónok a IV. sz.-ban.

ennyire kielégíti őket szent irataik olvasása, miért nyalakodnak akkor a görögök irodalmában? ¹ Jobb lenne pedig, ha ettől tartózkodnának inkább, mint az áldozati hústól. De úgy látszik, nagyon jól tudják a keresztyének, mi a különbség a pogány és a ker. irodalom között, minő gazdag tartalom és képző erő van az előbbiben, és épen ezért, bár a saját isteninek nevezett irataikkal szemben a Sátán művének tekintik, mégis szívesen olvassák.

A továbbiakban aztán súlyos szemrehányásokat tesz a keresztyéneknek. Miért nem tartják meg hát a mózesi törvényeket? De úgy látszik, a zsidóságból is, a pogányságból is csak a rosszat választották ki s felülmúlják a zsidók szemtelenségét és a pogányok aljasságát, mert a legelvetemültebb emberek, kufárok, vámszedők, tánczosok és kerítők módjára élnek. ² Ilyenek voltak már az első keresztyének is — mondja — és itt Pál apostolra hivatkozik s rettenetesen kizsákmányolja az ő feddő, szigorú szavait. (I. Kor. 6, 9—11.) Íme Pál szerint is micsoda bűnök voltak a keresztyének között! Persze csak *voltak*, gúnyolódik tovább, mert hát a keresztség vize, mely egyetlen testi betegséget sem tud eltörölni, Pál szerint az ilyen súlyos erkölcsi bajt, szennyet is lemossa.

Azután a Krisztus istenségét ostromolja s a keresztyének azon állításával szemben, hogy már Mózes és a próféták hirdetik, jósolják az ő istenségét, sorba veszi azokat a helyeket, melyeket ide szoktak vonatkoztatni s úgy találja, hogy van szó bennök prófétáról, királyról, (Deut. 18, 18., Num. 24, 17., Gen. 49, 10., Jes. 7, 14.), de nem Jézusra vonatkoztatva, vagy ha rá alkalmazzák is, nincs szó az ő isteni voltáról.

Judára viszik vissza Jézus genealogiáját, bár még ennek részleteiben is eltér egymástól Máté és Lukács, de hiszen Jézus a Szent Lélektől fogantaték, Istentől való isten, egész teremtés elsőszülette, mondják másutt a szt. írók. (Ján. 8, 42. 47. Kol. 1, 15.) Mózes és a próféták minderről annyira nem tudnak semmit, hogy mindenütt csak az egyetlenegy Isten imádását követelik. (Deut. 4, 35. 39; 6, 4; 32, 39. Jes. 26, 13; 37, 16.) Még mikor Isten fiairól, az angyalokról beszél Mózes, kiknek az emberek leányaival való egyesüléséből származtak a nephilim (Gen. 6, 4.), vagy mikor Izráelt saját elsőszületett fának nevezi Isten (Ex. 4, 22.), még akkor

¹ V. ö. 42. epistolájával!

² E nyilatkozata szembeszökő ellentétet képez a 49. epistola 430. D. és a 63. ep. 453. C. D. tartalmával s végtetek közt csapongó lelke vak szevedélyét mutatja.

sem szól Mózes semmit a Logosról. Tehát a keresztyének, bár izraelitáknak akarják magukat tartani, a Krisztusról szóló tanaikkal (Ján. I. 1. 3.) ellenmondásba jutottak Mózessel és a prófétákkal,¹ Mért nevezik hát Máriát theotokosznak és az evangéliumok, melyek Mózeset is tiszteletben akarják tartani, hogyan közölhetik Jézusnak a keresztség elrendelését tartalmazó parancsát? (Máté 28, 19.)

Újra kérdi, mért nem követik a zsidó törvényeket és szertartásokat, mért nem áldoznak, mért nem tesznek fogadalmakat, mért nem metélkednek körül? Azt felelik, hogy a törvény csak bizonyos időre szólt s Krisztus a törvény vége (Róm. 10, 4.), ki érettük mint egyszeri áldozat meghalt, továbbá hogy ők szívüket metélik körül. (Róm. 2, 29.) De hát mi alapon teszik félre a törvényt? Hol van az megírva, hogy Isten a zsidóknak egy második törvényt ígért vagy a mostani revisióját?

Ellenkezőleg örökérvényűnek nyilvánította, melyhez sem hozzátenni, sem elvenni belőle nem szabad. (Deut. 4, 2.) Sőt Jézus is megerősítette, kijelentvén, hogy nem jött a törvény és próféták eltörlésére, hanem inkább betöltésére stb. (Máté 5, 17—19.) Az életmódra és az eledelekre vonatkozó parancsokat sem tartják meg a keresztyének, hanem inkább követik a képmutató Pétert, ki egyszer zsidó, máskor pogány módra élt s ezt mondá: „A mit Isten megtisztított, te azt ne mondd tisztátalannak!” Julián bizonyítékot szeretne arra nézve, hogy Isten ezeket előbb tisztátalannak, most pedig tisztáknak nyilvánította. Az áldozás és körülmetélkedés is kötelező volna a keresztyénekre nézve, véli Julián. Már Kain és Ábel is áldoztak, Ábrahám is, sőt csillag- és madárjósással is foglalkozott. (Ezt a Gen. 15, 5. 10. 11. v-ből véli kiokoskodhatni,) Mózes pedig örök időre szóló törvényt kötelezte az áldozatra a zsidókat. Ezek sem áldoznak most már, mondják a keresztyének. Igaz, hogy csak otthon áldoznak, feleli, mert szent városuktól és templomuktól megfosztattak, de a keresztyéneknek nincs szükségük Jeruzsálemre s új áldozatot is találtak fel, még sem áldoznak. A körülmetélkedést is Isten az örök szövetség jeléül rendelte és pedig a testen. (Gen. 17, 11.) De mindezt nem tartják meg a keresztyének, sőt még az apostolok tanaihoz sem maradnak hűek. Pál, Máté, Lukács és Márk sohasem nevezte Jézust istennek; János volt az, a ki a Logost J. Krisztussal azonosítva Istennel egyenlő

¹ Okoskodása tehát összefoglalva ez: a keresztyéneknek nem kell sem a pogányok sok, sem a zsidók egy istene, hanem három.

rangba helyezte. Az utódok pedig a régi halotthoz (értsd J. Kr.) új holtakat soroztak nagy számmal. És a sirboltokban fetrengenek és tisztelik azokat, miáltal ellentétbe jutnak magának Jézusnak idevágó nézetével. (Máté 23, 27; 8, 21—22.) Esaiás szavai szerint „a koporsóknál és sirboltokban hálnak álomlátások végett“. (65, 4.) A varázslásnak ez a mestersége nagyon régi a zsidóknál, az apostolok is üzték a mester halála után, tőlük tanulták az utódok, kik, bár nem oly ügyesen, tovább üzik ezt a fertelmességet.

A második könyv nevezetesebb töredékei. Julián gáncsolja, hogy Máté I. 16-ban József Jákob fia, Lukács 3, 23-ban pedig Eli fia.

Mózes 40 napi bőjt után a törvényt nyerte (Ex. 24, 12. 18.), Illyés látta az Istent; mit nyert ellenben Kr. ugyanennyi idei bőjt után? Julián csodálkozik azon, hogy az ördög Jézust a templom tetejére, majd egy magas hegyre vitte, mikor a pusztában volt. (Máté 4, 5. 8.)

Máté 24, 5. s következőkben foglaltakra azt jegyzi meg, hogy ilyen dolgok gyakran történnek, de azért nem jelentik a véget.

Jézus isten létére úgy imádkozik, mint egy nyomorult ember és egy angyal erősíti. (Luk. 22, 42—47.) De honnan tudja Lukács mindezeket, mikor a tanítványok mindnyájan aludtak ezalatt? Lám János mitsem szól róla,

Gáncsolja az evangelisták ellenmondásait: Máté (28, 1.) szerint Mária Magd. és Mária este mentek a sirhoz, Márk (16, 2.) szerint kora reggel; Máté (28, 2.) szerint egy angyalt láttak, Márk (16, 5.) szerint egy ifjút; Máté (28, 8.) szerint elhirdették a Kr. feltámadását, Márk (16, 8.) szerint elhallgatták.

Krisztus azt mondá, hogy nem jött a törvény eltörlésére, hanem inkább betöltésére (Máté 5, 17—19.) és mégis megszegte a szombatot és az ételekre vonatkozó törvényt.

Julián azt mondja, hogy a kik a bűnösökért imádkoznak s irántuk szánalmat éreznek, maguk is bűnösök.

Gúnyolja Krisztusnak ezt a mondását: Adjátok el minden vagyonotokat és oszszátok a szegényeknek. (Luk. 12, 33; 18, 22.) Ez ugyan nagy politikai bölcseségre vall! Hogy állhat fenn így az állam, a nép, a család, és ki lesz a vevő, ha mindenki eladja vagyonát?

Julián állítja, hogy Ezra önkényüleg csatolt néhányat a Mózes könyveihez.¹

¹ Ebben másfélezer évvel megelőzte a modern kritikát Julián.

Máté elhívására (Máté 9, 9.) azt jegyzi meg, hogy vagy a történetirő ügyetlen a hazugságban, vagy azok balgák, kik az első hívásra botorul követnek bárkit.

Töredékek a harmadik könyvből: A feltámadás hite felett gúnyolódik.

Nem látni előre, mi lehető, mi lehetetlen az eseményekben: a legnagyobb esztelenség jele. (Talán az I. Thess. 4, 13. s következőkre vonatkozik.)

Julián művének története.

Julián a *Contra Christianos libri* cz. művét 362—363 telén írta Antiochiában, hol a perzsa hadjáratra való készülődéssel 9 hónapot töltött.¹ Mily terjedelmű volt eredetileg, erre két igen fontos, de eltérő adatunk van. Hieronymus, a bibliafordító (340—420.), ki kortársa volt Juliánnak, egy levelében² ezt mondja: „*Julianus Augustus a parthus hadjárat alatt hét könyvet okádott ki (evomuit) Krisztus ellen*“. Alexandriai Cyrill adata pedig ekként hangzik: „*Három könyvet írt össze a szent evangéliumok és a keresztyének szent istentisztelete ellen*“.³ Cyrill adatát kell hitelesebbnek tartanunk, mint alább majd igazoljuk, mert, bár nem kortárstól ered, († 444-ben) de czáfolatirótól, kinek mint ilyennek nagyon pontosan kellett ismernie a czáfolt munkát.

Juliánnak ez a munkája elveszett. Mért épen ez, mikor a többi, fenmaradt? Feleletül nem elég csak a századok viharaira utalni, mert itt közelebbi okok is vannak. Ilyen II. Theodosius császár 448. évi rendelete, mely Porphyrios keresztyénellenes könyveit megégetteti, mely rendelet Justinianus codexébe is felvétel, (Novell. XLII. cap. I.), de általánosítva, akár P. — akár *más valaki* írt is ilyeneket. Ennek következtében a meglevő példányok elpusztultak, újak pedig nem készültek, nemcsak a tilalom miatt, hanem mert a megfogyatkozott pogányok között már nem számíthattak elég olvasóra.

Hogy mégis legalább töredékeiben fenmaradt, azt a mű és szerző legnagyobb ellenségének, Alexandriai Cyrillnek⁴

¹ Libanius, *Monodia* 255. A.

² *Epistola ad Magnum Romanum oratorem.*

³ *Praefatio ad Theod.* 3. l. (Spanheim kiadása.)

⁴ Munkája címe: *A keresztyének szent istentiszteletének védelmére az istentelen Julián (könyvei) ellen.*

köszönhetjük, ki hatalmas czáfolatának megmaradt 10 első könyvében oly mértékben és oly pontossággal idézi ellenfele sorait, hogy ezekből össze lehet állítani a mű vázát.¹ Cyrill iratából következtethetünk Julián művének rendkívüli hatására is. Több mint egy félszázad esik a két mű közé s az első még mindig nem vesztette el erejét, sőt úgy látszik, méltó czáfolóra sem talált. Legalább Cyrill ezt mondja Julián könyveiről: „*Azt mondják, megközelíthetetlen túlzás van azokban és eddig senki sem volt képes a mi tanítóink közül rájuk megfelelni, vagy megeczáfolni az ő állításait*“.² Ezért fog tollat ő.

E nyilatkozat, mely mutatja az ellenfél tekintélyét, kissé feltűnő Cyrill szájából, főként ha meggondoljuk a közbeeső hosszú időt, a kornak szenvedélyes vitázó kedvét és értesülünk arról, hogy több egyházi atyáról¹ fenmaradt a tudósítás, mely szerint Julián ellen sikra szálltak, így Apollinarisról (+ 390 körül), ki laodiceai püspök volt, és Chrysostomusról (+ 407.) homályosabban, Mopsuestiai Theodorosnak (+ 429.) és Philippus Sidetának pedig épen a Contra Christianos elleni czáfolatáról (a 4. sz. végén) egész világosan.³ Az utóbbinak műve nem maradt fenn, de Mops. Theodoroséból töredékek vannak.

Nem lehet feltenni Cyrillről, hogy ezeket a munkákat ne ismerte volna, épen ezért fentebbi nyilatkozatát csakis úgy értelmezhetem, hogy az eddigi czáfolatokat, melyek az antiochiai iskola szabadabb tudományos álláspontját képviselik, (Chrysostomus és Mops. Theod. még hozzá Libanius tanítványai voltak) a dogmatikus és mystikus irányú alexandriai iskola szigorúbb szempontjából nem tartá kielégítőknak.

Cyrrill művének keletkezési idejét Neumann 435—441-re teszi, mások valamivel korábbi időre, terjedelmét pedig legalább 20 könyvre. Sőt mivel az első decas, mely ránk maradt, Julián művének csak az I. könyvét czáfolja, valószínűnek tartja Neumann, hogy a további két könyvnek is egy-egy decast szentelt, tehát 30 könyvből állott.⁴

Mert Julián művét Cyrrill adatát követve, leghelyesebben

¹ Már Spanheim kiadása (Jul. Imp. Opera et [S. Cyrilli Contra impium Julianum Libri X. 1696.] feltünteti mindenütt Julián szavait, Neumann K. J. pedig Juliani imperatoris Librorum Contra Christianos quae supersunt, Lipsiae 1880. cz. művében más forrásokat is használva összeállítja az I. könyvet egészen, a II. könyvből jelentős, a III-ból csekély töredékeket.

² Praefatio 4. l.

³ Kurtz, Kirchengeschichte I. 48. Neumann, Proleg. I.

⁴ Proleg. 38—40. l.

3 könyvre becsülhetjük. Ám itt nem kis nehézséget okoz Hieronymus tudósítása, melynek elosztatására nagyon gyengének bizonyul az olyan hypothesis, minőt Teuffel állított fel, (Pauly, Real-Enc. IV. 416. l.) hogy t. i. Julián 7 könyvet írt ugyan, de Cyrill csak a 3 első könyvből álló önálló részt czáfolta. Feltehető ez olyan nagy apparatussal dolgozó bőbeszédű íróról, ki egy könyv ellenében tízet ír? Teuffel másik feltevése, hogy a műnek esetleg kétféle felosztása is lehetett, szintén valószínűtlen. Neumann Sokrates V. századbéli egyháztörténet-írónál előforduló analogiára hivatkozva úgy próbálja a kérdést megoldani,¹ hogy Hieronymus talán nem magát a művet olvasta, hanem annak egy hét könyvből álló czáfolatát, talán Mops. Theodorosét vagy Philippus Sidetáét s ebből következtetett az eredeti munka könyveinek számára. Akárhogyan van a dolog, ha nem sikerült is minden kétséget eloszlató megoldást találnunk, Alex. Cyrill adatát mégis hitelesebbnek kell tartanunk, mert a művel behatóan foglalkozott, míg Hieronymusról ezt nem állithatjuk.

A mű czíme nem maradt ránk, sem Hieronymus, sem Cyrill nem említi. Ez utóbbi azonban fentebb már idézett szavaiban így szól: „Három könyvet írt össze a keresztyének szent istentisztelete ellen (κατὰ τῆς εἰσαγωγῆς τῶν Χριστιανῶν θρησκείας“), ugyancsak Julián művéből idézni kezdvén, ezt mondja: „Kezdődik tehát az ellenünk írt könyv (τοῦ καθ' ἡμῶν λόγου“).² S mivel a λόγος szót másutt is többször ily kapcsolatban és értelemben használja, sőt Sokrates is (Hist. Eccl. III. 1-ben) teljesen hasonló kifejezéssel él: „és megírta a keresztyének ellen könyveit (τοὺς κατὰ Χριστιανῶν λόγους“),³ ebből következtetjük, hogy Julián munkájának czíme ez lehetett: Κατὰ Χριστιανῶν λόγοι. Vagy mivel Julián a keresztyéneket nem az általánosan használt *christianos*, hanem rendszeren a megvető *galilaios* névvel illette, lehet, hogy a fentebbi czimben is Γαλιλαίων állott.

A mű kivonatos tartalmát láttuk. A mit belőle ismerünk, azt csekély kivétellel Alex. Cyrillnek köszönhetjük, mindössze a II. és III. könyvnek egy-két mondatát vagy csak gondolatát lehetett feltalálni Mops. Theodoros, Hieronymus, Suidas töredékeiben. De természetesen mindez csak hozzávetőleges képet ad az egészről. Cyrill maga mondja, hogy azokat a helyeket, melyekben Julián zabolátlan szájjal féktelen gyaláz-

¹ Proleg. 100. l.

² Contra Julianum 39. A.

³ Idézve Neumann Prol. 101. lapon.

kodást követ el Krisztus ellen, említésre és czáfolásra nem méltatja.¹ De minthogy ilyen locusok mégis vannak a textusban, ebből azt következtethetjük, hogy nem sok maradt el ezen az úton. De bizonyára több pont elmaradt azon egyszerű okból, mivel egy műnek minden állítását czáfolni lehetetlen és szükségtelen. A confutatio természete hozza magával azt is, hogy az eredeti mű sorrendjét teljesen megtartani nem lehet, Cyrill még hozzá nem is akarja, mert mint nyíltan megmondja, össze-visszavalónak tartja Julián előadását, melyet illőbb rendbe szedve fog czáfolni.² Így egészen bizonyos, hogy a Julián művéből vett idézetekben is gyakran az össze nem tartozók egymás mellé kerültek, az együvé tartozók pedig szétválasztattak.³ Cyrill nagy terjedelemben és bizonyára nagy pontossággal idézi Julián szavait, mintegy tételekül állítva egy-egy rész élére, melyben aztán hosszú, kimerítő czáfolat következik, de összefüggésükből sok helyen kiszakította őket. Megvan az I. könyv anyaga Cyrill első decasában nagyobbbrészt, miként az olympiai épületek anyaga a kőhalmazban, melyet a földből kiástak. Csak össze kell rakni. Erre a munkára vállalkozott d'Argens (Défense du paganisme par l'Empereur Julien, Berlin, 1764.) nem sok sikerrel,⁴ újabban pedig Neumann már többször idézett művében szép eredménnyel.

Neumannnak sikerült a codexek és kiadások alapján az idézetek helyes összeillesztése által olyan szöveget adni, mely ha emlékeztet is az összedrótózott edényre, de legalább fogalmat nyújt az eredetiről, melynek I. könyve jól megismerhető belőle. Ezt követtem én is a mű tartalmának előadásában, Spanheim kiadásával összevetve. Itt-ott azonban a rövidség és a logikai összefüggés kedvéért a rokon gondolatokat

¹ Contra Julianum 38. D.

² Contra Jul. 38. D.

³ Így pl. az 52. B—C. alatt levő okoskodás az isteneszme előállításáról, mely Cyrill beszédében idézetképen fordul elő, az összefüggésből nyilvánvalólag kiragadtatott. Ugyancsak a 69. B—C. is, mely a fentebbiek folytatása. A 42. E. és 43. A-ban ugyanis azt mondja Julián, hogy először megvizsgálja, honnan és hogyan jutott az ember az isteneszméhez s aztán összehasonlítja a hellenek, a héberék végül a galilaeusok nézeteit az istenségről. Mielőtt azonban az első kérdésre feleletet kaphatnánk, már szól Julián a 44. A—B-ben a görögök, a 49. A—D-ben a héberék hitregéről, ezután jön Cyrill szavai közé ékelve a várt felelet első része az 52. B—C-ben, utána megint folytatódik a Genesis theológiájának bírálata, szembeállítva Plató nézeteivel az 57. E. 58. A—D. és 65. B—E-ben. Most jön még csak a felelet második része a 69. B—C-ben. Es így tovább!

⁴ Fináczy: Julián császár élete és írói működése. Phil. Közlöny IV. 324 Neumann: Prol. 95. I.

messzebb eső helyekről is összerántottam, miáltal az ismétlések számát is csökkentettem. Mert ilyenek is vannak, még pedig sűrűn, Neumann restituált Julianusában. Ezeket azonban hajlandók vagyunk, nem Neumann, hanem Julián rovására irni,¹ ha figyelembe vesszük Cyrill következő szavait: „Az első könyvben sok gondolatlan keresztülcsapong, melyeket erre-arra csürni-csavarni meg nem szűnik, és a mit az elején látszott mondani, azt a közepén és végén is újból ismételvén, épen nem kellő rendben tűnik fel beszédje“. Contra Jul. 38. D.

A II. könyv, sajnos, nem maradt ránk. Itt megszakad Cyrill műve s egyéb czáfolók munkái sem maradtak fenn. De általános tartalmát ismerjük: az evangeliumok ellen támad. Ezt az I. könyvből is következtethetjük, melyben az ó-testamentummal végezvén, világosan mondja Julián, hogy kevéssel alább az evangeliumok csodáit fogja kritika alá venni;² kiteszik Cyrill fent idézett szavaiból is: „három könyvet irt a szent evangeliumok ellen“ . . .³ És tényleg ez adatokkal összevágtnak Cyrill fragmentumai a XI—XX. könyvből. Úgy látszik, a császár 2-ik könyvének czáfolására ismét egy decast szentelt Cyrill. És miután a 38. D.-ben kifejezetten az I. könyv szerkezetét kifogásolja és kívánja változtatni, feltehető, hogy a II. és III. könyvnel ez talán nem történt meg.

A III. könyv az apostoli iratokra s talán az apostoli egyház ügyeire vonatkozott. Abból a két pontból álló töredékből, melyet Cyrill és Suidás után ide lehet sorozni, ez következtethető.

Mivel Julián művét Alex. Cyrill könyve tartotta fenn, sorsa össze van kötve ezével s codexei is ugyanazok.⁴

¹ Van azonban egy részlet, melyet véleményem szerint nem jó helyre illesztett be Neumann, ez a 327. A. 333. B. és a 335. B—D. 339. E. alatt levő ú. n. digressio, mely azon részek között foglal helyet, melyek a keresztyéneknek a zsidó törvényektől és szertartásoktól való eltérését illusztrálják. Előtte az engesztelő áldozatok, az ételekre vonatkozó szabályok, utána az áldozatok, a körülmetélkedés stb. tárgyaltnak. Hogy kerül egyszerre közéjük Jézus és az apostolok tanításaitól való eltérés vádja? Julián sietve írhatta e munkáját, de mégis az ő classikusan iskolázott feje nem igen engedhetett meg ily rendszertelenséget. Én azt hiszem, ez a rész nem digressio volt, hanem az I. könyv végén állott, ha nem a II-ikban, és csak Cyrill vonta előre azon gondolati kapocsnál fogva, mely kínálkozott, mikor Julián Péter apostolnak a zsidó ételtörvénynyel szemben Antiochiában tanúsított magaviseletét gáncsolja. (314. C. — 325. C.) Épen ezért én az I. könyv végére tettem, hol természetes záradékol, a következőkhöz meg átmenetül szolgál.

² 218. A.

³ Praef. 3. I. Contra Jul. 261. E.

⁴ A codexek bő ismertetését lásd Neumannál, III. Cap.

Julián görögül írta minden munkáját, így a szóban levőt is.¹ De nem a koiné vagy helléniké dialectuson, melyet az alexandriai és római korszak görög írói használtak, hanem ő e tekintetben is vissza akart menni a görög irodalom fénykorára, melynek dicsősége lelkét állandóan vonzotta, vagyis attikai dialectusban írt. De nem tisztán. Ő is csak korának gyermeke volt s bármennyit igyekezett élni a multnak, többet kelle élnie a jelennek, tehát kora nyelvének befolyása alól sem vonhatta ki magát. Olvasmányai is a görög nyelv minden alakján, fejlődésének minden mozzanatán végigvezették, úgy hogy ő egy dialectus hive nem maradhatott.² Az atticismus alapszínéből itt már tárgyánál fogva is majd a Septuaginta, majd az új-szövetség nyelve ríkit ki s együttvéve valami sajátos színbe olvadnak, mely olyan benyomást tesz az olvasóra, mint maga az író: ez is, az is ellentétes elemek vegyülete!

¹ Hogy Julián latinul is tudott, Libanius állítja. (Epit. 265. D.) Hogy azonban görögül sokkal jobban, azt Eutropius is megerősíti: „Graecis doctior, atque adeo, ut Latina eruditione nequaquam cum Graeca scientia conveniret”. Brev. X. 16.

² Brambs, Studien zu den Werken Julians des Apostaten I: Th. 1. Cap. Neumann Proleg. III. Cap.

Marton Lajos,
főgimn. tanár.

T Á R C Z A.

BERTHOLD, A KÖZÉPKOR LEGNAGYOBB SZÓNOKA.

II.

Ékesszólásának alakja a *symbolizálás*. Minden symbolummá, jelképpé lesz előtte. Különösen az ó-testamentomot tárgyalja így. Az ó-testamentom előtte egy *mandola*, a zsidók csak a héját rágják, ellenben a keresztyének édes magvát eszik. Az új-testamentomot is gyakran magyarázza így, szabad folyást engedvén képzeletének, hogy az írást a gyakorlati életre magyarázhassa. Nagyon szépen symbolizálja a természetet. Az ég s a föld egy-egy nyitott könyv, melyből a laikusok is Istenismeretet merithetnek. A hold foltjai, a bűnbánó Magdolna könnyei. A fák hasonlóan képek, symbolumok: virágjok, héjok, ágaik, a kezek, lábak, melyek jótetre képesítenek. A kövek, a virágok, a állatok, mind, mind symbolumok. A galamb azt kiáltja *hódié*, ma térj meg; a holló azt kiáltja *cras*: várj, várj a megtéréssel holnapig. A tizparancsolat 10 pénz, melyet Istennek le kell fizetnünk. Az Isten, (a maga mezejét) a keresztyénséget, mint szántóföldet hármassal vette körül: egy égivel, az angyalok karával, egy selyemfallal, ezek a papok és egy vasfallal ezek a világi hatóságok (lásd 23. préd.).

A ki az ördöggel akar küzdeni, mint igaz lovag, szeresse meg valamely szűz szerelmét. A 12 szűz, a tizenkét fő bűnnel küzdő 12 erény.

Az ember szívét három dolog győzi meg legkönnyebben, a király, a bor, az asszony; — de gondoljunk a királynál Istenre, a bornál a szeretetre, az asszonynál Máriára — és a bűn le van győzve!

A mennyei boldogságot nyolcz földi (ételhez) boldogsághoz hasonlítja: ú. m. az örök ifjúsághoz, minden vágyaink teljesüléséhez, az örömhöz, a gazdasághoz, az élethez, az egészséghez, a szerelemhez, a szépséghez.

De volt is hatása. Nem ok nélkül mondja róla egy egykorú krónikás, hogy: „szava égetett, mint egy fáklya“ és

hogy „az Isten az ő száját olyanná tette, mint egy éles kard.” Történeti tények bizonyítják ezt. Mikor Wintherthür város környékén prédikálgatott, arra kérte őt e város tanácsa és népe, hogy jöjjön hozzájuk is: oktassa őket is! Berthold vonakodott, mert egy igazságtalan vámot nem akartak megszüntetni. Végre megszüntették és Berthold ment. Mikor Graubündenben volt és az igazságtalanság és a birvágy, a kapzsiság ellen mennydörgött: hatalmas prédikációja oly nagy befolyást gyakorolt Albrecht von Sachs lovagra, hogy az azt a várat és azt az uradalmat, a Wartensteinit, melyet egy kolostortól elvett, erőszakkal elfoglalt, azonnal visszaadta. Prédikációjával elítélt és büntetett, de jutalmazott is és szeretetet is gyakorolt. A meg nem térő bűnöst Isten nevében a gyeheña tüzére kárhoztatta, de a megtérőt igaz bűnbánatáért, megjavulásáért kiszabadította onnan. És a megtérő bűnösön már itt e földi életben, még az anyagiakban is segíteni igyekezett.

Az egyik krónikás azt beszéli, hogy egy bűnös nőt szíven találta egyik prédikációja és nyílt, a tömeg előtti bűnbánatra kényszerítette, vitte. A nő arra kérte Bertholdot, hogy tegye neki lehetségessé a becsületes életet. Erre Berthold belekiáltott a néptömegbe: vajjon akad-e olyan férfiú, a ki ezt az ő bűnös, de megtért, újjászületett leányát az Isten szeretete iránti tiszteletből nőül veszi; ha akad, ő az ő leányának tíz font ezüstöt ad hozományul. Egy férfiú készen nyilatkozott a nőt elvenni feleségül. Ekkor Berthold néhány férfiút kért fel a gyűjtésre. Ti tudjátok, úgymond, hogy nekem sem aranyam, sem ezüstöm nincsen,³ kérlek, gyűjtsetek az itt jelenlevő hívek között. A férfiak a néptömeg közé mentek 's ime, néhány negyedóra múlva azt kiáltotta már Berthold: Ne gyűjtsetek tovább, több is van már, mint 10 font ezüst. És valóban meg volt a 10 font ezüst! Nem csoda, hogy csodálatos dolgokat is beszélnek róla kortársai, mert egy más alkalommal megtörtént, hogy egy bűnös nő élettelenül rogyott össze beszédének hatása alatt. Mindnyájan halottnak találták. Nagy mozgolódás, izgalom keletkezett. Berthold ekkor oda ment, csendet intett és halotti némaság lón. Majd felhívta az óriási tömeget, hogy imádkozzanak vele együtt bensőségesen, hogy az Isten nyilvánítsa az ő akaratát. Es ime, a csodálkozás, a meglepetés moraja hallatszott nemsokára, mert míg Berthold a néppel imádkozott, a nő felkelt s mint a mély álmából ébredő, szeméit dörzsölte. A nép meg volt róla győződve, hogy Berthold imádsága halottaiból támasztotta fel a nőt.

Beszédének, prédikációjának hatása csodálatot, bámu-

latot keltett. Csodatevőnek, szentnek kezdték őt tekinteni és természetesen e hit csak növelte tekintélyét, befolyását és hatalmát. Ezekből érthető, hogy midőn a thüringi erdőszélén ama ezernyi-ezernek prédikált, sokan fénylő koronát, égi dicsfényt láttak feje felett lebegni.

Beszédének tárgya, szívének szent érzelmei. Szerette Istenét, szerette Krisztusát, szavából, tettéből, egész életéből sugárik ki ezen szent szeretet. — Ezen szent szeretetből fakadott felebarátjai iránti szeretete, azon, mondhatók, égies szeretete, jóakarata, melylyel embertársaival, keresztyén felebarátaival szemben viseltetett; ebből folyt az a lankadatlan buzgalom, melylyel azon igyekezett, hogy azokat valóban megváltottakká és így a mennyei javak részeseivé tegye, az üdvösségre vezérelje; ellenben mindattól eltávolítsa, elfordítsa, a mi által ezt a boldogságot veszélyeztethetnék, elveszithetnék és az örök kárhozatra méltókká tehetnék magokat.

Mivel pedig akkor a tévelygőknek, az egyház által eretnekeknek mondott, vallásilag helytelenül gondolkozóknak óriási volt a száma és nem volt ország, nem tartomány, nem volt város, nem falu, nem volt hegy és nem volt völgy, hol ilyenek nem találkoztak volna, különösen, hogy azoknak legártatlanabbjait, legjavát a Waldensieket, az Albigenieket az egyház kiméretlen kegyetlenséggel szétszórta, (mely Montfort Simon seregében nem válogatta ki a hívőt a tévedezők közül, mint Albi városának megsemmisítésénél mondották, mert hogy Isten az ítélet napján majd kiválogatja az övéit), különösen az eretnokség e világi és földöntúli veszélyeivel fenyegette őket és óvta őket minden néven nevezendő szakadárságtól, mint valamely veszélyes, ragályos betegségtől, mely mint a bélpoklosság, itt az emberi társadalomból, ott fenn a mennyekben a mennyei javakból zárja ki őket és oda juttatja őket: „hol léssen sirás és fogaknak csikorgatások!”

Berthold a humanizmust, az Isten és emberszeretetet prédikálta, az igazságért küzdött bátran és rettenthetetlenül és szava messze elhatolt. Csodálattal tekintettek reá mind; bűnösök és tévelygők tértek meg szavára; hatalmasak és erősek reszkettek előtte s igyekeztek megjavulni, leszokni az erőszakoskodásról, jóvá tenni hibáikat; a hívők pedig édes vigaszt és szíverősítő lelki italt kaptak beszédeiből, mert ő valóban olyan férfiú volt, mint az írás mondotta: „a ki én bennem hiszen, élő víznek folyásai folynak annak testéből!” (Ján. 7. 38.), pedig azt mondotta az Úr: „Az a víz, melyet én adok néki, léssen ő benne örök életre forró víznek feje!” (Ján. 4. 14.).

A kit nem az a cél lelkesített, nem az a vágy hajtott: javára, üdvére válni a szegény bűnösnek, az együgyű, magával tehetetlen hívőnek; azt Berthold kimélet nélkül leszólta, megtámadta és üldözte, bárki lett legyen is. Így különösen az úgynevezett „Pfennigpredigereket“, a „fillérleső papokat.“ Ezek azért és addig prédikáltak, míg alamizsnát, offertoriumot nem kaptak, beszéltek, hogy pénzt keressenek. Ő erre nem igyekezett! nála a cél a javítás, a bűnbánat előkészítése, megerősítése és a hit keltése, ápolása volt. Maga számára nem kívánt semmit. Ha néha hallgatói adakozási kedvéhez, jótékonyágához fordult, azt azért tette, mint fentebb is láttuk, hogy valamely jelenlevő, arra érdemes hallgatójával tegyen jót.

Különösen üldözte továbbá az ú. n. „nyafogókat“, vagy mint gúnyosan mondá: a „rikatókat“. Némelyek ezek közül a szerzetesek vagy pappredikátorok közül színészi élethűséggel ecsetelték a Krisztus szenvedéseit, mint Berthold maga mondja: „Az ilyen annyit beszél neked mi Urunk Jézus Krisztus szenvedéseiről és úgy kiszinezi azt, hogy azt hinnéd, hogy valóságos Isten küldötte, annyit beszél a Krisztus anyjáról és annak szenvedéseiről és a szentek borzasztó kínzásairól, hogy sirnod kell és ő veled sir, bizony jól teszi, ha sir maga felett, mikor eldicsekszik veled, hogy téged megrikatott, már elvette jutalmát.“ A pénzt kipredikáló „fillérleső pap“ és a pénzért bűnbánatra készítő „rikató“ gyűlölt volt Berthold előtt és nézete szerint többet ártott az egyháznak, mint bármi más. De Berthold nemcsak ezeket támadta meg, hanem, ha valami helytelen tettek, megtámadta a püspököket és az érsekeket is. Róma ellen nem szólalt fel, mert Róma óvakodott tőle, hogy okot ne adjon neki a felszólalásra.

Érdekes, hogyan nyilatkozik Berthold a pénzen vett üdvösségről és az üdvösséget pénzen áruló, akkor már fellépett bűnbocsátó czédula-árúsokról.

Mikor arról beszélt, hogy igaz belső bűnbocsánat nélkül bűneink bocsánatát s az üdvösséget nem remélhetjük, egyik hallgatója hozzá fordult e szavakkal: Mit mondasz, Berthold atya, hogy én nem nyerek bűnbocsánatot és nem üdvözülök? Talán feleled, hogy én a szerzetesek körébe léptem. Azoknál minden évben rendszeresen meggyónok, azokat házamnál igen gyakran megvendéjelem. Megfizettem, hogy értem imádkozzanak, megfizettem azt is, hogy ha meghalok, hogy érettem gyászmisét tartsanak: énekkel és imádsággal?

Mit felelt rá Berthold? „És hogyha azok az esőcseppek, melyek a világ kezdetétől aláhullottak, mind barátokká, szerze-

tesekké, szürke és fekete, prédikáló és gyóntató, dominicanus és franciscanus atyákká, patriarchákká és prófétákká, sőt hitvalókká és vértanúkká válnának, a kik *folyton* misét olvasnának, imádkoznának és bűnbánó éneket énekelnének; vagy özvegyekké, apáczákká lennének, a kik véres könnyhullatással könyörögnének, akár az ítéletnapjáig is lelkedért, bűneid bocsánatáért, üdvözülésedért: az annyit használna neked, mint a mennyit használ az ördögnek, ha mindketten szívetek szerez meg nem bánjátok bűneiteket, meg nem javultok, meg nem tértek!”

A filléreső papokról pedig azt mondja, hogy azok olyan vadászok, a kik az Isten területén az ördög javára vadásznak. „Ezek azok — úgymond — a kik a keresztyénségnek a legnagyobb kárt okozzák. Csak nem régen keletkeztek. Mikor én kis gyermek voltam, még egy sem volt belőlük. Ezek az ördög legkedvesebb szolgálói. Kimennek az együgyű nép körébe és úgy prédikálnak, hogy mindenki sir, a ki őket hallgatja; azután meg azt mondják, hogy a pápától felhatalmazást kaptak, hogy mindenkinek megbocsáthassák a bűnét, ha egy garast vagy egy fillért áldoz, s azt hazudják, hogy a ki ezt teszi, Isten előtt bűneitől mentessé lesz, s így koronázzák az ördög munkáját mindennap néhány ezer lélekkel, melyeket az Istentől elhajtanak, hogy azok soha többé meg ne mentessenek. Ne adjatok nekik semmit! Ha nem adtok nekik semmit, megszűnnek titeket csalni. A míg valamit adtok nekik, eladjátok lelkeiteket az ördögnek, az örök halálra, az örök kárhozatra! Ezek megölnek titeket, mert elvonnak az igazi bűnbánattól, a mely kedves Isten előtt és szent!”

Így menydöröghetett Luther Tetzelt ellen!

Érdekes Berthold az a beszéde, melyet az ember három helyzetéről tartott. Az ördög — úgymond — három alkalommal vet cselet nekünk. Születésünk *előtt*, mikor e világba lépünk, születésünk *után*, mikor e világban ez életen *át* vándorlunk és halálunk óráján, mikor az életből *kilépünk*. Mikor belépünk az életbe, azon törekszük, hogy ne szülessünk. Vagy ha születünk, korcoknak szülessünk és meg ne kereszteltessünk; mikor a világban élünk, minden néven nevezendő csábítással kísértetbe hoz és mikor haldoklunk, kételyt támaszt szíveinkben, vajjon megbocsájtatnak-e bűneink a másvilágon? Nem hágy nyugodtan meghalni sem!

A gyermeknevelésről józanon gondolkozik Berthold. Azt mondja ugyanis: „A gyermek, mikor megszületik, mindent *megízlelni* törekszik. Ha jót ízleltetnek vele, megszokja azt. Ha jóra szoktatod, *reá szokik!* Anyák! figyeljétek ezt meg!

Lássátok, ti szegény anyák, a gazdagok, az előkelő urak azért tartanak nevelőket és nevelőnőket gyermekeik mellett; ti ilyeneket nem tarthattok, magatok vagytok felelősek gyermekeitek neveléséről.

Ti vagytok felelősek azok testi és lelki szerencsés kifejlődéséért.

„Mutassatok mindenkor jó példát gyermekeiteknek, mert gyermekeitekkel ti is üdvözlőtök és ti is elkárhoztok, ha azok elkárhoznak. És ha azok a ti jó tanácsaitok ellenére mégis rosszat tennének, szólnának; ne sajnáljátok tőlük a kis vesszőt, a melyiknek ott kell lennie vagy a padló, vagy a fal hasadékaiba szúrva, de ne üssétek őket fejbe, ne vastag bottal, mert örülésbe kergetnétek őket vagy nyomorékokká tennétek, de egy kis csipést adjatok *ama helyen* a vesszőcskével. Az ítéletnapon töletek veszi számon Isten gyermekeiteket! Ha nem vagytok okai elzüllésének, elpusztulásának, felment; de jaj, ezerszer jaj nektek, ha az a ti bűnötök!” Az is igen szép gondolat Bertholdtól, hogy a gyermekkel való bánásmódnál azt kívánja, hogy a szülők, a nevelők a gyermekek *egyéniségére* legyenek tekintettel.

Általában a gyermeknevelésre vonatkozó nézetei majdnem teljesen egyeznek Luther azon nevelési elveivel, melyeket az a nürnbergi városi tanácshoz intézett s a polgári (elemi) iskolák felállításáról és berendezéséről szóló levélben hangoztatott. Még abban is egyeznek, hogy mindkettő a szülők után a polgári hatóságokat is felelőssé teszi a gyermekek neveléséért.

Alapelveik — tudjuk — legnagyobbbrészt a legújabbkori paedagogika alapelveivé lettek.

Luther egykor azt mondta az általa igen szeretett Justus Jónásnak: „vos taedium facitis Evangelium Domini nostri Jesu Christi”. „Ti unalmassá teszitek az Úr evangeliumát!” Nos, ettől a hibától, az unalmasságtól, a hosszú unalmas prédikációktól Berthold is irtózott. Szeretett hosszabban beszélni, de nagyon nagy gondot fordított arra, hogy unalmas ne legyen.

Már témájának, beszéde tárgyának felállításánál, megnevezésénél igyekezett magának ez ellen biztosítékot szerezni. Így példának okáért az által, hogy kinyilatkoztatta, hogy most az ördög 12 segédjéről fog beszélni és szólott: a gyűlöletről, a haragról, a templomkerülésről, a falánkságról, az erkölcstelenségről, az udvariassági hazugságról, a *fősvénységről*, a hitetlenségről, az átokról, az istenkáromlásról, a képmutatásról és az egyház megrablásáról. Különösen a hetediket, a fősvénységet tüntette fel hatalmasnak, mert az uralkodik a gazdagokon és szegényeken, a világiakon és a papokon. „Csá-

szárok és királyok szegik meg a törvényt, tapossák meg a jogot, ítélnék hamisan, ha hatalmába kerülnek — úgymond — s az apa az ördög ezen segédjének hatalma alatt eladja fiát.“

Máskor arról beszél, miért nem kell az isteni bünbocsánat felől kétségbe esni? És egy örök mérleget tüntet fel, melynek egyik csészéjébe az ördögök gonosz tetteinket hordják, a másik csészébe kaz angyalok erényeinket rakják. És . . . még akkor sem kell étségbeesnünk, ha ez utóbbi nagyon felbillen, mert Isten az ő irgalmasságát veti ezen mérlegbe s az lenyomja a mérőt, csak kérjük őt bensőséges hittel, hívő lélekkel, bizó reménnyel, csak imádkozzunk!

Egy kitünő beszédben szól a vasárnap elsőségéről minden más ünnepnap felett és élénken kiemeli, színezi a vasárnapnak társadalmi, szociális és közegészségügyi s ethikai jelentőségét és kimutatja, hogy a szolgálával, a szolgálóival, a háziállattal igazságtalanságot követ el a gazda, ha nem enged neki vasárnapot, a melyen nem kell: „tanzen, spielen oder toppeln“, világiasan mulatni, hanem lelkileg épülni és erényekben gazdagodni jóltevéssel.

Érdekes az is, mikor Berthold a hét 7 napjáról, a hét bolygóról, a hét erény symbolumáról beszél és mindegyiknek latin vagy német nevéből hámozza ki lényegét, jelentőségét s feladatát: így a *vasárnapnak* (Sonntag, dies Solis) az a jelentősége, hogy keresztyén hitünk fényljk, mint a nap, ez tehát a tiszta, fényes, világos keresztyén *hit* napja;

a *hétfő* (Montag, dies Lunax) az *alázatnak* napja, mert a hold alázatos, követi a napot;

a *kedd* (Dienstag, dies Marsis) Odin ős germán és Mars-isten napja lévén, a lelki erőre, állhatatosságra intvén, ez a *vitéség* napja;

a *szerda* (Mittwoch, dies Mercurii) mint Merkur isten közvetítő legyen, mitter legyen, mert a hét közepén áll, közvetítsen ember és ember, ember és Isten, ég és föld között s legyen a *béke* napja;

a *csütörtök* (Donnerstag, Donar, Thunar, vagy Thor ős germán és mint dies Jovis, Jupiter isten napja, legyen „Jovis pater“, „ein helflich Vater“ napja, legyen a „Mildigkeit“, a gyöngéd, a samaritanus, *segítő, szeretet*, az irgalmasság napja. E nap jelentőségének rajzánál Berthold a lehető legélesebb szavakkal támadja meg a társadalmi egyenlőtlenség okozóit; a birtokfoglalókat, a rablókat, szentségtörőket, igazságtalan erőszakos urakat, hatóságokat megvesztegethető bírákat, fosztogató uzsorásokat, s különös éllel állítja elébök azt a kérdést: „Mivel fogtok mentegedőzni az utolsó ítélet napján?!“

a *péntek*, (Freitag, Freia-tag, dies Veneris) legyen a Minne, a szeretet, a szerelem napja ;

a *szombat*, (Samstag, dies Saturni, dies Sabbatos), mert Saturnus lassan mozog a nap körül, legyen a *kitartás* napja. „Tartsatok ki mindnyájan, mindvégig, hogy az ígélet földére, az örök örömök helyére jussatok, mert a ki hiv mindhalálig, megkapja az örök élet koronáját ; adja azt nektek és nekem, nekünk közösen mindnyájunknak : a mi Urunk, a hatalmas Isten, — úgymond Berthold — mondjátok mind Ámen !“

A két főbűn ecsetelésénél is tele van beszéde a leg-élénkebb színekkel, a legmeglepőbb képekkel, miket a különböző nemek, állások, foglalkozások, a különböző lelki és testi minémiségek, a természet és az élet, az ég és a föld, a múltó és az örök nyújt néki ; sőt a *testi halál jeleit* is felhasználja arra, hogy azokban a lelki halál képeit lássa ; ha a haldokló a fal felé fordul, az a gyűlölet, az irigység jele ; a hideg fülek azt jelentik, hogy nem szereti a prédikációt hallgatni, a mozdulatlanság a templomba menni nem akarást, a templomkerülést jelenti stb.

Szóval, nem volt természeti tárgy, tünet ; testi vagy lelki tulajdonság, földi vagy égi dolog, történeti vagy társadalmi esemény, viszony, állapot, a mit Berthold genialis esze, élénk képzelete fel nem használt volna !

Luther egykor Hans Pfriemet, a ki bár mindennap, mindenfelől Isten új csodáival volt körülveve, a feltámadás csodáját még sem akarta hinni, egy husvéti prédikációban oktatta ki a csoda lényege felől s Luther azt vallotta, hogy az a legnagyobb csoda, ha egy bűnös ember megtér és hívővé lesz ! Nos, Berthold is a legnagyobb csodának Szt. Pál és Szt. Afra megtérését tekintette és azon kérdésre ; miért nem tesz az Isten manapság csodát ? úgy felelt, mint később Luther is tanította : „hát nem csoda-e, hogy a mag elrohad és azután gyümölcsöt hoz ? a szőlőtőből pompás víz fakad, melyből izes bor lesz ? Nem csoda-e, hogy az eső esik ? hogy a fű nő s a nap felkel ? Hát nem tesz-e az Isten mindennap csodát ? Hanem hát az Isten a papoknak olvasására adta az ó- és az új-testamentomot, e két könyvet, nektek, a népnek, mindenkinek ezeknél még nagyobb két könyvet adott és az nyitva áll előttetek : az ég és a föld, miért nem olvastok benne ?“ Berthold a feltámadás csodáját szépen magyarázta. Íme, ő is feltámadt, feltámadt Lutherben és feltámadt jelképileg más-képen is. Ugyanis századokon keresztül heverték beszédei elfeledve s most, most, közel egy század óta, közkinccsé kez-

denek válni s szerzőjük elhalaványult alakjáról lehullott a fátyol s új, szép, fenséges képe kezd újra fényleni.

Befejezőül a Berthold szellemében, modorában és képeivel a következő tanácsot adom olvasóimnak. Mivel mindnyájan az öröküdvösséget keressük és akár a „gönczölszekeréhez“, akár az 'Illés próféta „tűzszekeréhez“ hasonló szekéren szeretnénk az égbe jutni, a mennybe menni: ne feledjük el, hogy azon szekérnek, a melyen mennybe menni akarunk, négykerékűnek kell lenni; az egyik kerék legyen: a hit, a másik: a remény, a harmadik: a szeretet, a negyedik: az állhatatosság, a hűség, melynek az örök élet koronája adatik.

Hogy pedig itt e földön, a mennyei javakra mindenkor méltók maradjunk, legyünk hasonlók a következő négy állathoz:

1. A *nyúlhoz*, féljünk erényeink ellenségeitől s gyors lábon fussunk el a csabítástól, a büntőtől; 2. a *sáskához*, gyorsak, mozgékonyak legyünk a templomba járásra és soványok, önmérséklők, midőn az enni-inni valók, az élvezni valók, az élvezetek bősége vesz körül; 3. a *hangyához*, gondosak legyünk, gondoskodjunk a jövőről, jócselekedeteink tárházát szaporítsuk naponként, hogy a jövőben hasznunkra váljanak és végül 4. legyünk hasonlók a *tűzgyíkhöz*, a szalamandrához, melynek feketesárga alapszíne tanítson arra, hogy meghaljunk a sárga irigységnek, többi élénk színei figyelmeztessenek a különféle társas erényekre; tűzálló természete pedig tanítson bennünket arra, hogy mint a tűzgyík meg nem ég a tűzben, úgy mi se égjünk el a kísértések, a szenvedések tüzeiben, hanem maradjunk épen, erkölcsileg sértetlen állapotban a mennyeknek számára!

Hörk József.

IRODALMI SZEMLE.

a) Hazai irodalom.

A keresztyén hitvédelem ABC-je. Írta: *Brors Xavér Ferencz*, fordította s a magyar vonatkozásokkal bővítette: *Kovács Lajos* csanádegyházmegyei áldozópap, Temesvár, 1903. (VII+615 l.) 8°. Ára 1 K. 80 fillér.

Akár tüntetés számba is mehetne ez a testes apologetikus és polemikus irat tartalmánál és alakjánál fogva egyaránt, mert a szerző jezsuita furfangossága fényesen csillog a tartalomban, az alak pedig olyan testes, hogy az ár mellett szinte kiáltó!

Talán a cím is jelenthet valamit, mert csalogató az ABC. Az igaz, hogy inkább csal, mint édesget, mert az írói raffineriának olyan tárháza tárul fel, a mely egyenesen meglepő ebben a könyvben.

Külföldön is, különösen Németországban, nálunk is a legnagyobb tevékenységet fejtí ki az ultramontanizmus, hogy ügyesen írt, az elméket behálózó tartalmú s modorú iratokat s könyveket bocsásson közre, a melyekkel védje az egyedül idvezítő egyházat és támadást intézzen mindazok ellen, a kik a pápaságnak nem hódolnak meg.

Nálunk a «Szent István Társulat» vezetése mellett a különböző vallásos társulatok és püspöki egyházmegyei testületek olyan lázasan dolgoznak az irodalmi kiadványok terén, hogy valósággal aggodalomba ejtik mindazokat, a kik a protestáns világnak ezeket a jelenségeket szemügyre sem vevő magatartását ismerik és tapasztalják. E sorok írójának, mint a ki egy idő óta egyenesen arra fordítja figyelmét, hogy ellenőrizze az ultramontanok irodalmi viselkedését, különösen is szemébe tűnik az, hogy a római egyház minden elgondolható, sőt elképzelhető eszközt megragad s mozgásba hoz, csak hogy a maga hálóját mindig zsákmányra lesően tarthassa. Ha a házasulandók részére kell útbaigazítás: készen van a katechismus; ha az áttérés, illetőleg a proselitáskodás munkája ígérkezik sikeresnek, vagy legalább kívánatosnak: rögtön kész a munka: «Különbség a katolikus és protestáns vallás között» «az egyedül idvezítő kato-

likus anyaszentegyház kebelébe visszatérni készülő protestánsoknak ajánlja: Tóthfalussy Béla budapest-erzsébetvárosi plébános; ha a zsidók kikeresztelkedése válik divattá: a leveleket bocsátják kézre, a melyekkel a távolból is lehet hatni és ha a filléres ujságokkal kell a tömeget mozgósítani: hát ott van az «Új Lap», a melynek bizonyosan állandó hűnbocsánatot kapott rikkancsai vannak, hogy az ajánlgatás annál sikeresebb legyen.

Az újabb időben Németországon is, meg nálunk is a jezsuiták és redemptoristák kerültek felszínre abban az értelemben, hogy az ezek által elkövetett vallási és erkölcsi visszaéléseket az irodalomban minderősebben tárgyalták s a közvélemény kezdett világosan látni azokban a dolgokban, a melyeket eleddig a szentség fátyolával takargattak.

Az itt bemutatandó könyv is abból az alkalomból íródott meg és fordítottatott magyar nyelvre, hogy gróf Hoensbroech irodalmi működése által Németországban kifejlődött a jezsuitakérdés s a jezsuitákkal együtt a dolog természetének egészen megfelelőleg a pápás egyház is erős ütlegeket kapott, a melyeknek osztogatásában Tschackert nyomon követte Hoensbroechot. Ezeket az ütlegeket akarja a további időre eltávolítani s az ütlegek által eszközzendő hatást ellensúlyozni Brors jezsuita-atiya, a kinek ABC-je magyar nyelven is ugyanazt a czélt szolgálja, t. i. védeni a jezsuitákat s általában a pápásokat, egyszersmind a támadás fegyverét is meg-megvillogtatni az ABC során, a melyben mindenféle kérdés csakugyan abc-szerűen foglal helyet.

Van ebben a jezsuita hitvédelmi ABC-ben 264 fejezet ABC-be beosztva, például az A-betű alatt 12 fejezet, a B betű alatt 15, a C betű alatt 1, a Cs alatt 3 s így tovább, szolván pedig a fejezetek például az Ó-betű alatt így: Nemesség, Nem hazafias katholicismus, Német kulturharcz, Nihilisták, Nőé, Nők emancipációja, vagy például az U betű alatt ezek a fejezetek szerepelvén: Ultramontanismus, Üdvösség és Ünnepnepok.

A tárgyalás menete pedig az, hogy van minden fejezet élén úgynevezett: *Kifogás*, a mely megfelel a *Tételnek* s aztán jön a *Kifogásra* a *Válasz*, mint a *Tétel* megoldása. A Kifogások, illetőleg Tételek foglalják magukban a megvitandó s így megvédendő vagy támadásban részesítendő gondolatot, eszmét, vagy állítást, és a Válaszok ezt a védelmet, támadást s az ezekben rejlő megoldást tartalmazzák.

Maga a gondolat, hogy ABC-be szedve kell a tételeket s válaszaikat adni: nem ügyetlen, nem utolsó, mert mintegy vade mecum-má is válhatik a könyv mindazokra nézve, a kik a felabajgatott jezsuita furfangossággal a pápás egyház védelmezésére napról-napra élni akarnak.

Ámde a dolog a római egyház és a protestánsok részéről egyaránt ezen fordul meg, hogy a *Válaszok* minő megoldást tartalmazzak,

azaz: akár a védelemnek, akár a támadásnak munkája olyan-é, hogy ahhoz hozzá lehet járulni? Ez az a pont, a melyen az erőszaknak érvényesülnie kell, a hol az igazságnak vagy hamisságnak az eldőlése bekövetkezik.

Sokfélék a tételek, a melyek az író szerint a tárgyalást megkövetelik. Vannak általános keresztyén igazság ellen irányuló támadások; vannak ostromok a protestánsok részéről, a természettudományok kutatói s művelői részéről; vannak erős védelmek azok ellen az erőszakos elvek s felfogások ellen, a melyek a német talajon a szociál-demokraták soraiból kiáltanak a vallásos élet ellen.

Az író pedig ezen a széles területen s nagy mezőn olyan fegyverzettel jár-ke, a mely általánosságban fogyatékosnak minősítendő, mert elve az, hogy a római egyházi tételek változhatatlanok s ha a tudósok kézzelfogható bizonyosságot állítanak is elő, ha a csalatkozhatatlan pápa azt nem fogadja el: mit sem ér a kézzelfoghatóság. Abban a meggyőződésben van az író, hogy a pápás egyház magának az Istennek mintegy kedvencz, különleges alkotása, a melynek hibái, fogyatkozásai, bűnei, vétségei, erőszakoskodásai, szóval minden rossz oldala csak arra való, hogy a papok által a világiak annál jobban szeressék éppen azért, mert hozzájuk hasonló. Tagad különben mindent, a mivel az egyházát meg lehetne bontani s ha most az égisz emeli a szent, a szűz, az ártatlan papságot: a következő pillanatban az egyes esendőket kivesszi s nagy hetykén odavágja: az egészet ne tessék egy-két ember bűne után elítélni!

Úgy tetszik nekem, hogy ez a jezsuita-anya csak úgy félvállról gondolja eligazítandónak a rend dolgát minden támadással szemben s egész vakmerően utal a könyvekre, hogy tessék kimutatni a kifogásolt tételt. Főként a «*finis sanctificat media*» jezsuita elvet állítja előtérbe s régi dolgot emleget, midőn ma már köztudomású, hogy a «*cui licitus est finis: licita sunt et media*» a czél-szentesítés forrása, és egyúttal tudjuk azt is, hogy éppen legközelebb gróf Hoensbroeche egy németországi hecz-káplánnak immár igazolta e tételt, a mint kiadott füzet is tanúskodik erről a tényről.

Egyébiránt egészen régi nyomokon halad Brors atya, mert az engesztelhetetlen gyűlölet árad ki minden sorából mindazok ellen, a kik az egyedül idvezítő egyházhoz nem tartoznak. Van azonban egy engedmény azok részére, a kik *saját bűnük nélkül* tévhitűek, illetőleg eretnekek: ezeknek megengedi IX. Piussal együtt azt, hogy idvezülhessenek! Azaz: a pápás felfogás a lélek szabadságának kedvezni látszik akkor, a midőn az általános tételt: egyedül idvezítő egyház: apró pénzre váltja s egyéni üdvözülést is tanít, hogy ezt is hirdetvén azok mellett, mindenkinek tessék.

De lássunk egy pár példát annak bizonyására, hogy az író könnyű fegyverzetű katonája a papismusnak.

Az *ájtatoskodás* cím alatt a szentek tiszteletéről ejt szót s így védi ezt az ellen a vád ellen: Krisztust eltávolítja Istentől Nem! mert csak nem pogány bálvány az Isten, a kit feltékenynyé tenne egy pár meghajlás egy szent kép előtt, meg az ezek előtt égetett néhány gyertya! ... És jellemző, hogy aztán kimondja ezt is: a szentek tisztelete éppen a legtisztább Istentisztelet, vagyis tulajdonképen a szentek kultuszának, bár az egészen más természetű tartozik lenni, mint az isten-imádás: ott kell végződnie, a hol az isten-tiszteletnek, hogy az ügyetlen védelem igazat adjon a felfogásnak: latreia és dulia egy! Van aztán még ugyanitt egy nagy elszólás is, t. i. az, hogy a szentek Istenhez és a Krisztushoz hasonló gyermekek. Ez a homioisistan a védekezésnek a bukás-pontja, a mely fölött a hivatalos római felfogásnak is meg kell botránkoznia.

A *bálvány-imádás* vádját, a melyben az is benne foglaltatik, hogy a római hitűek térdepelnek s így kegyelmet kérnek a szentektől, így utasítja el: Ha valaki a miniszter előtt térdre hull, hogy kérjen számára kegyelmet a királynál, úgy ez is bizonynyal istentelenség és gyalázatos bálványimádás!... Nem vette észre az író, hogy a végveszedelemben forgás gondolatának Istenre irányításával istenkáromlást végzett a mentéssel, illetőleg védekezéssel.

Ez az istenkáromlás különben éppen az ájtatossággal szoros összeköttetésben áll, a mennyiben Brors arra az álláspontra helyezkedvén, hogy Istent nem lehet megkisebbiteni, feltékenynyé tenni, vagy megsérteni: akkor az istenkáromlás sem sértheti őt s így ha az ájtatoskodás a szentek előtt megengedett, megengedetté válik az istenkáromlás is!

Hogy milyen gyarló apologéta Brors atya, annak talán a legnagyobb bizonyosságát éppen a szentek tiszteletének védelmében kifejtett buzgalma adja, a hol így szól: *A kerülő út könnyebb és észszerű!* Tehát Istenhez nem kell egyenesen imádkozni, mert az észszerűtlen, ellenben görbe úton, mert az észszerű.

Feltűnőnek találhatja bárki is, hogy Brors Haeckelről csak valószínűnek tartja, hogy természet-bűvár, ám azért erősen támadja a természet-bűvárt!

A *búcsú-járások* dolgában ezzel a védelemmel áll elő: «a búcsú-helyiségek a lélek gyógyhelyei, a mint a fürdő- és gyógyhelyiségek a testi egészség gyógyhelyei; a mint Isten a gyógyító forrásokat csak néhány helyen nyitja meg: úgy az ő mindenhatóságánál fogva jónak látja, hogy egyik helyen több kegyelmet osszon, mint a másikon; ez csak meg van neki engedve, vagy talán most már nem Ő az ő kegyelmeinek ura?» Úgy-e bizony az isteni öntetszésnek egy cseppet sem szellemes és izléses magyarázata s fölvétele? De ott a túlsó táborban nagy hatása van, mert nem gondolkoznak fölötte.

Nem utolsó nagyotmondás ez a nyilatkozat: a pápa csalódhatatlansága Krisztus urunk által kinyilatkoztatott hitszabály. Így aztán a pápát még egyébként is lehetne állítani s talán VI. Sándort a szüzesség bajnokának is kikiálthatja Brors atya! Különben hogy a pápa csaláthozhatatlan, azt ezzel igazolja: «A négy evangélista ember volt és mégis csalódhatatlan volt, a mint az ev. írják». Hogy ez vakmerő valótlanság: arról nem is kell szólanunk.

Igen zokon veszi az író azt, hogy a római egyházat elnyomó természetűnek, zsarnoki jelleműnek tartják. Ez ellen így tiltakozik: «Az ... csúf rágalom, hogy a kath. egyház elnyomja a szabad véleménynyilvánítást»... Persze hogy kaczagunk ezen a tiltakozáson, mert hiszen ott vannak a legközelebbi idők történetei, a melyek arról tanúskodnak, hogy a «Zwanzigster Jahrhundert» mellől is el kellett oldalogniok a szabad véleménynyilvánítóknak!

Szinte süvölt ez a nyilatkozat a maga hazugságával: «Mi katolikusok jól tudjuk, hogy elfogulatlan állásponton állunk és onnan szemléljük a világot!»

Az sem utolsó ám, hogy az ereklye tisztelet kérdésénél a protestánsokat a rómaiak fölött állóknak mondja, mint a kik szerinte «tisztelik a Warburgot, sőt némelyek még Luther tintartóját is». Az író gondolkodásának agyafurtsága igenis szembeszökő!

De elég is annak bizonyosságára, hogy Brors könnyű fegyverzetű, izlésében nem választékos apologéta és polemikus. Csupán arról szólok még, hogy a fordító a magyar vonatkozásokban annak a bizonyítására vállalkozik, hogy a római hittűeknek milyen keserves dolguk van e hazában s milyen boldogok és szerencsések például a protestánsok. Ez a vállalkozás már alapjában hamis levén, minden további mozzanatában csak hamisságot árulhat el, a minthogy nem is egyéb az, mint a legvakmerőbb hamisság, a melylyel ámítani a népet: nem illik az áldozópapnak.

Az ultramontán sajtó nagyra van evvel a munkával; mi pedig olyanakká ítéljük, a mely nem érdemi meg a legnagyobb részére vonatkoztatva: az elolvasást, mert csak elbutítást, elfogultságot eredményez s a léleknek ártalmára szolgál. Ott, a hol a szociál-demokraták, a materialisták, az encyklopédisták stb. hamis tételei ellen szól: járt nyomon hirdeti az igazságot s így a könyvnek ezt sem lehet előnyös tulajdonaként hirdetni.

És azért a könyvnek kelendőse is és hatása is van! Az ellentétnek minden fegyver jó eszköz, hogy a tévelygőket megnyerje. Ezt kellene nekünk megfontolni, hogy mi meg a *jó fegyverek* forgatását munkáljuk. Az ellenfél immár előttünk jár tengerlépő cipőben az irodalom terén. A protestantismus az irodalmi munkálkodást nem bírja teljes erőből fellendíteni. A Magyar Prot. Irodalmi Társaság a röpiratok s népies munkák kiadását vegye

minél előbb tervezetébe, — addig, míg nem késő. Ez a jezsuita ABC is arra ösztönzi, hogy a harczot minden vonalon fel kell vennünk, még pedig késedelem nélkül!

Sárospatak.

Dr. Püdös István.

Gróf Széchenyi István nézetei a nevelésről. Írta dr. *Imre Sándor*. Budapest, 1904. [Politzer Zsigmond és fia. 271 lap, ára füzve 5 korona.

Imre Sándor, kolozsvári ref. kollegiumi tanár, kisebb cikkei mellett Alvinczy Péter életrajza és Báró Eötvös József közoktatási politikája cz. műveiről előnyösen ismert fiatal író. A kéz alatti könyvével újabb jelét adta írói hivatottságának.

Széchenyi munkája a szó szoros értelmében a nemzet nevelése volt. Arany János szavaival: «Ő az, ki által lettünk és vagyunk». Működése mély hatását ismerjük; azt is tudjuk, hogy nemzetével elégedetlen volt, annak javítására igyekezett. Lennie kellett tehát értékes nevelési gondolatainak is. Imre dr. könyve Széchenyinek különböző irataiban elszórt nevelési eszméit szedi össze, ismerteti és méltatja.

A könyv három részből áll. Az első összeállítja Széchenyi nevelési gondolatait a munkáiból. A második rész Széchenyi nevelésügyi nézeteit fejtegeti. A harmadik kimutatja Széchenyi jelentőségét a nevelés terén.

Széchenyi, élete és írásai tanúsága szerint, a haladás nagy eszméjének hatása alatt élt és működött. Gondolkozását az az eszme irányította, hogy az emberiségnek folytonosan haladnia kell, s az az érzelem indította tette, mely a haladás gondolatára s nemzete állapotának megfigyelésére ébredt föl lelkében. Minden, a mi nála hideg számításnak látszik, a haladás eszméjének szolgálatában áll, s minden lelkes, de a körülmények szerint inkább keserű, semmint nyugodt hangú ösztönzése ebből az érzelemből fakadt. E szerint egész tevékenységének az az alapja, hogy széles látóköre határait az emberiség fogalma jelöli ki, munkája terét pedig ezen belől a nemzetiség állapítja meg

Nevelési alapelve is az, hogy az ember rendeltetése a haladás, a fokozatos tökéletesedés. Ebből a gondolathból önkényt ered az a föltevés, hogy kell lennie olyan tökéletességnek, a mely felé ez a haladás történik; kell lennie valamely egynek, a mi a tökéletesség mintaképe gyanánt áll e világ felett. Széchenyi ennek a tökéletességnek lényegét nem kutatja, de gyakran szól róla. A legfőbb jónak, a legtökéletesebb valóságnak nevezi. A tökéletesség és boldogság mértéke a hozzá való közelségtől függ, s a koporsó nem az a végső pont, a melynél mindennek vége van. Érez és hisz megfoghatat-

lant; a hitet olyan láncznak tartja, mely az emberiséget a Mindenhatóval összekapcsolja.

A nevelés munkáját, Széchenyi szerint, háromszoros cél mozgatja és irányítja. Végső célja *az emberiség megdicsőítése*: minél közelebb juthatása a tökéletességhez, minél teljesebb kivetkőzése a földi salakból, a középszertiségből. Közelebbi célja a nemzeti sajátságok megőrzése és szeplőtelen eredetiségökben való kifejtése: *a nemzetiség biztosítása és nemesítése*. Közvetlen cél *az egyes ember tökéletesítése*, hogy az egyén a nemzet és az emberiség emelkedésének munkása legyen. A három cél így a legszorosabb egybefüggést mutatja: a közvetlen egyéni célból önkényt következik a későbbi nemzeti és ebből a végső cél, az általános emberiségi. Az egész folyamat eredménye pedig, Széchenyi kedves szavaival kifejezve: *az emberi nem szebbítése*.

A tervszerű nevelésnek az egyes emberen kell kezdődnie. Ezért a nevelés határozottan *egyénies* nevelés. Az egyes emberek általános jellemvonásaiból állanak a nemzeti jellemvonások; egy ember nevelése a nemzet-nevelés egyik kicsiny, de szükségképpen való részlete. A nemzet nevelése sok egyes ember egyöntetű nevelése. Az egyén nevelésében sok józan eszmét penet Széchenyi, a melyek közül izelítő gyanánt ide írok egyet. „Az ember azon állapotban, melybe őt egy magasabb hatalom e planetára iktatá, egyenlően megkívánja a lelki, szívi és testi eledelt. A három különböző eledelnek mily idomzata bírandja az ember komplikált létét a lehető legnagyobb tökéletességre? A mire a világ legjelesebb, józanabb és szerencsésebb agyú férfiai azt fogják felelni: A balandót legnagyobb tökélyre a neki rendelt eledelnek az az idomzata emelendi, a melyben a lélek legtöbb, a szív sok s a test elég táplálást nyer.“

A nemzet nevelésének fogalmát Széchenyi így határozza meg: „Az emberiségnek egy nemzetét megtartani, sajátságait mint ereklyét megőrizni s szeplőtlen mineműségében kifejtteni, nemesíteni erőit, erényeit s így egészen új, eddig nem ismert alakokban kiképezve végcéljához, az emberiség feldicsőítéséhez vezetni, kérdem, lehet-e ennél tisztább érzés; s ha csak mint hangya ily megdicsőítéshez egy paránynyal is járulhatni: van-e ennél emberek között, kiktől lelki örömök el nem zárják, édesebb osztályrész?“ Többször hangsúlyozza Széchenyi, hogy „jövendőnk alapja nem” egyéb, mint nemzetiségünk biztosítása s nemesebb kifejtése“, a mit a szerző tanulmányának mottójául is tesz. A nemzeti nevelés alá Széchenyi mindazt befoglalja, a mit a legújabb paedagogusok a társadalmi nevelés neve alatt tárgyalni szoktak.

Am Imre dr. könyve nemcsak behatólag ismerteti, hanem rendszeresen fejtegeti és méltatja is Széchenyi paedagogiai eszméit. Méltatása közben kimutatja, hogy Széchenyi rendszerének „keretei

is kiemelkedő magyar eredetűek“; felderíti, hogy ha a Sz. rendszerét „összekötő fonálnak, bölcsészeti világnézetének és nevelési gondolatainak egyikét-másikát“ meg is lehet találni Bacon, Montaigne, Rousseau, Bentham, A. Smith műveiben, de a Széchenyi nagy magyar lelke olvasztotta azt egységbe. Az is érdekes megjegyzése a szerzőnek, hogy a Széchenyi paedagogiai gondolkodásának vezérlő elve a fejlődés elve volt, a minnek kiemelésében Széchenyi majdnem egy félszázaddal megelőzte H. Spencert. Különösen értékesek szerzőnek azok a megjegyzései, a melyeket közoktatásügyünk egyes részletkérdéseire, a nemzeti nevelésre, a nevelési módszerre, a testi és erkölcsi nevelésre, a szabadság és lelki függetlenség kérdéseire tesz. Mindezek egy nagykézsűtséggű és igazi modern paedagogusra vallanak.

Mindezen okoknál fogva a könyv nemcsak értékes, hanem valóban tanulságos olvasmány, a melyet mind a nevelés szakférfiai mind bármely más művelt magyar ember haszonnal olvashat. E tanulmány olvasása is igazolja Carlyle eme szavait: „Nem vizsgálhatunk egy nagy embert, akárminő tökéletlenül tegyük is azt, hogy valamit ne nyernénk általa; a nagy elme az élő világosság forrása, a melyhez közel lenni jó és kellemes“. Az is kétségtelen, hogy a szakpaedagogusok és tudósok véleménye mellett különösen érdekes a nemzet irányítására hivatott férfiak paedagogiai gondolkozása.

A csinos kiállítású munka figyelemre méltó terméke a magyar paedagogiai irodalomnak V.

Rövid irodalmi szemle.

Egyház és haza czímmel egy kötet alkalmi beszédet írt és adott ki *Révész János* nagybányai ág. h. evang. lelkész (Nagybánya, 1904. ezerző tulajdona, ára 2 kor.). Szerző nevét a múlt évben kiadott bőjti beszédeiről ismeri a közönség. Ebben a kötetben különböző alkalommal és különböző helyeken elmondott 21 beszédet és imát bocsátott nyilvánosság elé a tehetséges szerző. Ezek a következők: 1. Beköszöntő beszéd. 2. Az 1791. XXVI. törvényczikk százados ünnepén. 3. A tállyai Kossuthünnepén keresztelő beszéd. 4. Kossuth Lajos halála felett. 5. Gusztáv Adolf emlékünnepén. 6. Ima márczius 15. negyvenéves fordulóján. 7. Rudolf trónörökös emlékezete. 8. Gyámintézeti beszéd. (Miskolcz, 1887.) 9. I. Ferenc József koronázásának negyedszázados ünnepén. 10. Harangfelavató beszéd. (Kölcse, 1894.) 11. 1896. márczius 15-én. 12. A hitjavítás Nagybányán való megkezdésének negyedfélszázados ünnepén. 13. Egyházmegyei-gyűlés alkalmával. (Debreczen, 1888.) 14. Erzsébet királyné temetése napján. 15. Az aradi vértanuk ötvenéves gyászünnepén. 16. Petőfi emléktábla leleplezésekor. 17. Temetési ima

Bartholomaeidesz főesperes sirjánál. (Nyiregyházán, 1900.) 18. 1900. október 6-án. 19. A Lendvay szobor leleplezése alkalmával. 20. Kossuth Lajos születésének 100éves fordulóján. 1902 szeptember 21-én. 21. Hallgatunk-e? 1903. márczius 15-én. A gyűjteményben, a mint a cím is jelzi, de a tartalomjegyzék is mutatja, az egyházaik között néhány világi alkalommal mondott beszéd is olvasható. A szerzőnek van szónoki egyénisége és szónoki stylusa. Beszédeiben magvas eszméket szép szónoki formákba öntve fejteget. Vallásos lélek és hazafias szív megnyilatkozása. Inventiosus, fordulatos és színes szónok, a ki meg tudja ragadni az olvasó figyelmét. A nyelvet ismeri, zamatosan és fordulatosan kezeli, erőt és szint tud neki adni, a hol erre szükség van.

A Dunamelléki Egyházkerületi Értekezlet Emlékkönyve.

Szerkeszti *Szóts* Farkas, az Értekezlet titkára, X. évfolyam. A dunamelléki reformátusok az egyházkerületi gyűlés alkalmával egyháztársadalmi és belmissziói értekezletet szoktak tartani, a melynek elnökei *Szilassy* Aladár gondnok és *Baksay* Sándor esperes. Az értekezleten felolvasásokat tartanak és eszmecserét folytatnak s ezeket kinyomatják. Az idej értekezleten két fontos felolvasás hangzott el s ezeket közli az idej Emlékkönyv. *Dr. Vécsey* Tamás egyetemi tanár „egyházi bajainkról és azok orvoslásáról“ értekezett. Hithűséggel, nagy egyházszeretettel és erős kálvinista öntudattal írott dolgozat, a mely nem leplezgeti egyházi életünk bajait, de nem is csügged miattok. Ellenkezőleg, bátor önérzettel mutat rá az egyháznak az iskolákban és jótékony intézetekben, az autonomiában és a közalapban, a puritán istentiszteletben és fegyelemben rejlő kincseire. Ezért a haladásunkhoz egyéb se kell, mint az egyházas öntudat és az evangéliumi közszellem föllendülése. A második felolvasás *Biberauer* Richard budapesti katechetától és a budai ref. diakonissza-otthon vezetőjétől „a diakonissza-munka fontosságáról“ szól. A lelkes fiatal lelkész nagy szeretettel ismerteti 1. a diakonissza intézmény történetét és mai állapotát; 2. a diakonissza intézmény szervezetét és jelentőségét; 3. a diakonissza intézmény magyarországi helyzetét. Érdekes a fiatal katechetáról följegyezni, hogy miután három évig hasztalan küzdött a pesti német ref. egyház német diakonissza-otthonának megmagyarosításáért, három magyar diakonisszával elszakadt a németektől és megalapította az első magyar református diakonissza-képző intézetet, az úgynevezett *Filadelfiát* (Budán, I., Pauler-u. 10. sz.). Ez a mustármagszerű intézmény nagyon is megérdemli, hogy a magyar református közönség buzgón fölkarolja.

Theologiai Szaklap. Ebből a szakfolyóiratból *Raffay* Sándor pozsonyi theol. tanár és társai szerkesztésében megjelent a II. évfolyam 2-dik füzeté. (Ára az egész évfolyamnak 6 korona, megjelenik negyedévenként Pozsonyban, Wigaud könyvnyomdája). Ez a hézag-

pótló vállalat derekasan megállja a helyét. Híven teljesíti azt a feladatát, hogy a theologiai szakkérdések felől a szakköröket tájékoztassa. A kézalatti füzetben *Hornyánszky* Aladár folytatja a Babel-Bibel vita ismertetését, a mely Delitsch dr. szenzációs cikkével lázba hozta Németország theologiai köreit. *Raffay* Sándor azt a kérdést fejtegeti: Jakab levele zsidó vagy keresztyén irat-e? S a kérdésre azzal felel, hogy a Jakab levele minden ízében keresztyén irat. *Dr. Daxer* György folytatólagos cikkben az Apostoli Hitvallásért folytatott harcot ismerteti, most főleg a Harnack-féle röpiratot s a porosz egyházi főtanács döntvényét szellőzteti. *Payr* Sándor *Fabri* Gergely ev. püspöknek győri káplán korában írott becses naplóját ismerteti és méltatja. *Pestmegyei* a perikopa-rendszerrel ír és azt bizonyítja, hogy alapos bibliai készütség mellett nincs szükség a perikopákra. *Raffay* Sándor az oxyrhynchilisi bibliai codextöredéket ismerteti. Végül külföldi *Lapszemle* és *Könyvismertetés* zárja be a tartalmas füzetet. A vállalat megérdemli, hogy a hazai theologus közönség minél hathatósabb pártfogásban részesítse.

Istenről cím alatt *Török Zoltán* békési községi irnok újabb füzetet adott ki a *Heidelbergi Kátéről* írott magyarázataiból (Békés, 1903. Drechsel Géza nyomása, ára 80 fillér, szerző sajátja). A magyarázatokat egyházi beszéd alakjában szerkesztette szerzőjük, A füzetben a következő 5 beszéd van. VIII. Úrnapja. A Szentháromságáról. IX. Úrn. Isten teremtői munkásságáról. X. Úrn. Isten gondviseléséről. XI. Úrn. A váltság érvényéről. XII. Úrn. Az örök életéről. *Török* kátémagyarázatai egészen sajátos úton haladnak. Tudományos elmélkedések azok számára, a kik kátét magyaráznak. Alapos biblia-magyarázat, szigorú kálvinista dogmatikai készütség és erős logikus fejtegetés jellemzik e dolgozatokat. Nem népszerűek s teljességgel nem a népek valók. Mélyen járó hittani értekezések. Orthodox kálvinista elmélkedések. Elvont fejtegetések. Magvas keresztyén bölcséleti értekezések. De az iskolázott theologus sokat okul és épül belőlük. Van bennök bölcselmi mélység, keresztyén hiterő és kálvinista karakter. A ki szereti a keményebb dogmatikai táplálékot, nem bánja meg ennek az öt beszédnek az elolvasását.

b) Külföldi irodalom.

Ziegler L.: Das Wesen der Kultur. Leipzig (Diederichs) 1903. 192 lap. Ára 4 márka.

A kultúra létének és lényegének általános meghatározása a mű czélja. A kultúra egy Lessing, Herder és Goethe óta „az emberi nem nevelésének“ bizonyult, s az emberiség a kultúra tekintetében — bár kevés boldog kor és faj annak művelője — ép olyan egységes, a milyen egységes a megváltás erejében való hit a vallásos emberiségben. Mert a mi nagy, igaz és isteni az emberiségben, az eszme által lett azzá és nem lehet eléggé nagyszerűen gondolkodni a szellem erejéről és nagyságáról.

Egy rövid bevezetés után három nagy fejezetben egyenként ismer-teti „a természeti állapot elhagyását“, „a civilizáció legyőzését“ és „a kultúra lényegét“.

Bevezetésében azt fejtegeti, hogy másként értelmezik az emberi-ség természeti állapotát Schopenhauer vagy Plotin, Rousseau, Gobineau és Wagner és másként egy Schiller, Nietzsche, Hobbes és a biblia. Schopenhauer az emberi szellem metaphysikai gyengeségét vallja; egy Plotiu és Schelling szerint a földi lét folytonos eltávolodás az Isten köz-el-ségétől s a valódi létől, egy Hobbes szerint az emberiség kultúra előtti állapota a „bellum omnium contra omnes“ állapota; egy Rousseau, Gobineau, Wagner és Schiller a történelőtli állapotot a legboldogabb állapotnak mondják s végül a biblia az eredeti állapot alatt az ártatlanság állapotát érti. Pedig szerzőnk szerint a kultúra kifejlődése szükségszerű. A kul-túra „ist die durch bewusste Daseinszwecke gemeinsam gestaltete Wirk-lichkeit“. A történet igazolja annak motivumait s helyesli annak művét az emberiség eszméjének fölépítésében.

Első fejezetében behatóbban foglalkozik a szerző „a természeti állapot elhagyása“ kérdésével. *Schurtz* „Urgeschichte der Kultur“ és *Dar-win* „A fajok eredete“ cz. műve nyomán azt hangoztatja, hogy a ter-mészettel való szakítás az egyén erkölcsi és értelmi lényegének a folyo-mánya, bizonyos tekintetben „eine Revolution der individuellen Beson-derheit gegen die Idee der Gattung“. A természeti élet „okszerűsége“ „helyére az egyéni „szabadság“ lép, a miben viszont az embernél „a boldogsághoz való akarat“ jut kifejezésre. A boldogságnak eme termé-szetes ösztöne oly régi, mint az ember egyéni tudata s az embernek, mint öncézlnak, a természet az eszköze a kultúra művének felépítésében.

Maga a természet az öntudatlan immanens czéloknak a rendszere, míg az ember az első teremtetett lény, a melynek öntudatos czélja van. Erre építette föl Fichte Kant erkölcsbölcsélete alapján az Én-ről szóló bölcséleti rendszerét. Közelebbről a civilizáció „küzdelem az öntudat-

lan ellen“, s a civilizáció embere kizárólag „gyakorlati jellegű“. A civilizáció érdeme — bár nem érte el az emberi létezelőkat — hogy az embert újabb önelhatározása képességéről és szükségességéről győzte meg s ennyiben magasabb igazságnak szolgálatában állott. Így jellemzi *Chamberlain* is a természeti népek „stagnációját“ a kulturnépekkel szemben. A objektív értelemben valósuló civilizáció „az állam“, mint azoknak az eszközöknek tudatosan szervezett rendszere, mely lehetőleg nagyszámú embereknek fokozott boldogítására és erősítésére van hivatva. Az államnak ez a gyakorlatilag hasznos természete nem ellenkezik a kulturállam fogalmával, sőt inkább annak egyenes feltétele és folyománya. S itt éles különbséget tesz a szerző *Humboldt* nyomán „civilizáció“ és „kultura“ között. A civilizációnak az állam mellett még a tudásra és a jogra van szüksége a maga feladatainak sikeres megoldásában. Így valósul a civilizációban fokozatosan „maga az objektív szellem“.

De a civilizáció csak átmeneti jellegű. Kívánja ezt az ember ästhetikai, elméleti és vallásos érdeke. Különösen a kategóriák és a fogalomalkotás fölébe emelik az embert a tisztán gyakorlati jellegű civilizációnak. S itt szerző meggyőzően fejtegeti az ember vallásos és értelmi tudata szoros összetartozását és szerves összefüggését. Hegel nyomán a bölcelet lényegének meghatározásával azt mondja, hogy a „bölceletnek nem lehet más tárgya, mint maga az Isten s így nem más, mint racionális theológia, vagyis az igazság szolgálatában álló s folyton valósuló istentisztelet.“ Helyesen mondja, hogy „a megváltás fogalma minden vallásnak alapténye és vezérlő gondolata, s ebben rejlik a keresztyenség metaphysikai értelme, a nazareti Jézus eszméje s az istenemberség örök titka.“ A modern evolúció nagyképüsködéseivel szemben azt vallja, hogy „a vallás lényege nem az istenismeret, hanem az a szerint berendezett élet“, a miért is a vallásos életnek metaphysikai súlypontja az akaratban s nem *Schleiermacher*rel az érzelemben keresendő.

A kultura vallásának nincsen szüksége templomokra vagy szerzetes istentiszteletekre, hanem a kötelesség fogalma szerint átalakított emberi életre, a minnek mélyebb értelme abban van, hogy a vallás első sorban „istenben való élet“, s csak másodsorban tudás vagy érzelm. E ponton Kant és a kritikájának s különösen kötelességfogalmának hatása látszik meg a szerző fejtegetéseiben.

A kultura lényege annak ästhetikai, elméleti és vallásos jellegében és hatásában keresendő. Ha igaz az, hogy a valódi bölcselő lényege a helyes gondolkodás, úgy a vallásos ember jellege a kötelességszerű akaratelhatározás és cselekvőség az egyéni és társaséletben. S itt kordolja a szerző *Fichte* óta „a német bölceletnek“ az indo-brahmán gondolatokhoz való közeledését s a költészetnek spiritista buddhizmusát. „Maga a bölcelet története is nevetségessé válhatik“, jegyzi meg helyesen a szerző. Ezzel szemben „az istenember eszméjében“ látja „a történelem

zárókövét“, s idézi Nietzsche-t, ki szerint „a kultúra az ember ama vágyának mondható, hogy szentnek és geniusznak újjászülessék“. Az ember elméleti és esztétikai lényege Nietzsche geniuszának az ideálja. Szerzőnk szerint „a kultúra az emberben szabadabbá lett istenségnek a története s a kultúra becsé annak felszabadító hatásában van“. Nem az „Übermensch“, hanem „az istenember“ a valódi kultúra célja és feladata. A kultúremberiség volna Isten egyszülött fiának, a logosznak az emberiség történetében való folytonos valósulása. Ez éppen a vallási s a kulturális fejlődés szerves összefüggése s a vallás s a kultúra közös céljainak szoros kapcsolata s ez oldalról tekintve, a kultúra „a természetet legyőző morális ténye az emberiségnek“.

Végül összefoglalja fejtegetéseinek eredményét ekképen: A kultúra a fajok keveredésének az eredménye s kivétel nélkül halálhozó a természeti népekre, mely alapon „a földi szellem isteni organumának“ mondható. Más szóval kifejezve: Szerzőnk kultúremberének jellemképe egyesítse Hartmann istenemberének mély vallásosságát, Nietzsche „Übermensch“-jének intellektuális erejét és Wagner művészi esztétikai érzékét egy személyben.

Egyetértünk a szerzővel a kultúra értelmi, esztétikai és vallásos erkölcsi értelmezésében, de túlozva látjuk nála Hegel eszmejárását, Művelődéstörténeti rajza eszméletető és termékeny gondolatokban bővelkedő. Előadása kissé nehézkes.

Sz. M.

Dorner: Grundriss der Religionsphilosophie. Leipzig (Dürr) 1903. 448 lap. Ára 7 márka.

Az újabb vallásbölcseleti irodalom meglehetősen gazdagnak mondható. Az újabb vallástörténeti kutatások a vallás bölcseleti tárgyalásának is javára váltak. Egy Rauwenhoff, Vatke, Lotze, Pfeiderer, s újabban Siebek, Sabatier, Hoeffding, Teichmüller, Glogau, Seydel, Runtze, Tiele, Orelli és de la Sausaye, s nálunk Kovács Ö. előkelő nevek a vallásbölcselet irodalmában.

Szerző, königsbergi egyet. theol. tanár, a nagy berlini dogmatikus fia, eddigelé etikája, dogmatörténete és theol. encyklopédiája után vált ismeretessé az újabb irodalomban. Vallásbölcseletét lélektani alapon bölcseleti, főleg metafizikai fejtegetésekkel kapcsolatban építi föl, abból a meggyőződésből indulva ki, hogy a vallásbölcseletnek önálló helye van a bölcseleti tudományágak egyetemében. Szerinte a vallás önálló szellemi hatalom, mely párhuzamosan halad a szellemi élet fejlődése történetével, sőt az észszerű szellemnek egyik legönállóbb és legtevékenyebb nyilvánulási alakja. A szellem lényegileg véve teleologiai jellegű, a miért is a vallás, bár pszichológiai, sőt psychophysikai mozzanatokhoz van kötve, egészében véve a szellem teleologiai fejlődésének szolgálatá-

ban áll. Közelebbről a vallás az isten és az ember egyesülése ideáljának metaphysikai előfeltételén alapul.

A vallásbölcselet rengeteg tananyagát úgy osztja be a szerző, hogy egy bevezetésben helyet keres a vallásbölcseletnek a bölcseleti tudomány egészében. Majd a vallásbölcselet beosztása tekintetében ismereti az emberiség vallásos tudata phänomenológiáját, a vallásnak az istenben való gyökerezését, a vallásos egyénnek pszichológiai rajzát s a hitnek nyilvánulásait. Végül adja a vallásos élet törvényeit, és pedig közelebbről fejtegeti a teleológiai s a causális-pszichológiai törvényszerűségét a maga összes vonatkozásaiban.

Bevezetésében (1—56. l.) mindenekelőtt a bölcseletnek, mint önálló tudománynak jelentőségét vitatja, a melynek egészén belül önálló helye van a vallásbölcseletnek. Ha a bölcselet kiindulópontja az ismeretelmélet, úgy maga a gondolkodás utal „a világnak érzékfölötti (vallásos) substrátumára“, vagyis a metaphysikára. Maga az ismeretelmélet a kategóriák útján a metaphysikára vezet, nevezetesen a természet és a szellem metaphysikájára. Közelebbről az absolut lény metaphysikája szerint a substantia tevékeny értelmes szellem, vagyis intelligens akarat. Önmagát ismerő és akaró lényegében öncél és harmónia az ellentétek összeegyeztetésében, a melynek a világ egyik produktuma. A természeti fejlődés tetőpontja a szellem s ebben gyökerezik a vallás, a mi más szóval kifejezve annyit tesz, hogy a vallás alapja a metaphysika, a mi azonban nem zárja ki a vallástörténeti és lélektani kutatások eredményeinek tárgyi felhasználását. A vallás metaphysikai alapja phänomenológiájának tanulsága szerint az isten, egyéni életuyilvánulásai a hit és annak nyilatkozatai. Így hát tárgyalnunk kell a vallásbölcseletben a vallást, mint az Isten és az ember viszonyát, a vallás eszméjét, a vallásos egyén lélektanát s a vallásos élet törvényeit.

Közelebbről a vallásos tudatnak az emberiségben való phänomenológiáját (58—199. l.) tekintve maguk a legalsóbb fokú vallásalakok is egy természetfeletti szellemi realitásra vezetnek. Példa Egyiptom, Babylonia, a brahmanizmus és a buddhizmus vallása, s még inkább a görögök és a rómaiak vallása, s a zsidóság, mohamedánizmus és a kereszténység. E phänomenologia szerint a vallásos élet az emberi szellem fejlődési fokozatainak felel meg, s főleg a kereszténységben mint positiv ethikai jellegű váltság-vallásban a christológiai probléma az isteninek és az emberinek egységes központja. Érdekcsen világítja meg itt a szerző az objektív és a subjektív vallásnak egymáshoz való viszonyát s bő irodalomtörténeti alapon feldolgozza az újabb vallástörténeti és bölcseleti kutatásokat. De a vallás nem csupán természeti jelenség, hanem szellemi valóság, a melynek az ismerethez, az erkölcsiséghez és a néphez hasonlóan ideálja van a maga fokozatos megvalósításában. Tanulságosan fejtegeti itt a szerző az egyes vallásalakok ideáljait s eljön az absolut ideál fogalmára a kereszténységben. Jól mondja, hogy „a személyes jellegű

vallás a vallásos történet magva, mely ideál azonban csak fokozatosan, azaz kortörténeti és pszichológiai feltételezettségében valósul. Phänomenologailag tekintve, a vallás tárgyi alapja az isten, alanyi oldala az ember a maga hitével és annak nyilvánulásaival.

A vallásnak istenben való alapjával, vagyis annak metaphysikájával műve 199—249. l. foglalkozik a szerző. A vallásbölcsületnek jelenleg nagyon vitatott kérdése a vallás metaphysikájának a kérdése, a melynek lényege az, hogy a vallásnak nem illusiókkal, hanem alapvető jelentőségű realitással van dolga. S itt sorra bíráltilag ismerteti az Isten létele mellett idézni szokott ontológiai, koszmológiai, teleológiai, morális és történeti bizonyítékokat s kimutatja, hogy az isten létele az észszerű ismeret foruma előtt megállja a kritikát. Közelebről behatóan fejtegeti, hogy az isten minden realitás legfőbb forrása, önmagából való absolut substantia, a világ kölcsönhatásának s az életnek és világfejlődésnek és oka, a világ czélszerű egybefüggésének megalapítója, minden ismeret és ethikai élet legfőbb lehetőségi alapja, a szépség forrása s a harmónia létesítője, minden emberi tevékenységnek éltető alapja, szóval legfőbb teljesség és tökéletesség. A vallásnak tehát minden phásison át az istenben, mint értelmes és akaró legfőbb substantiában van meg az alapja.

Ezek után a vallásos egyén pszichológiai megfigyelésére, vagyis az élő hitnek s az ő subjektív tevékeny életnyilvánulásainak és kifejezőmódjainak ismertetésére (249—406. l.) tér át a szerző. Sorra tárgyalja itt a hitet a maga pszichologailag fejlődő feltételezettségében és módosulásaiban, a vallásos bizonyosságot s annak előfokozatait, nemkülönben a speczifikus vallásos cselekedeteket (áldozatok, sákrámentomok, kijelentés, csuda, ima és kontempláció), a vallásos tudat kifejezőmódjait (jelek, szent tárgyak, symbolikus cselekvények, szó, nyelv és írás, szent helyek és idők) s végül az egyházi közösséget, és pedig név szerint a vallásnak az erkölcsiséghez, az ismerethez s a művészethez való viszonyát. Szerző szilárd meggyőződése, hogy a valláspsychologia szükségképi kiegészítése a vallási metaphysika. Lélektanilag a hit az eudämonista érzés, az akarat, a kedély és az értelem stádiumán halad át, a mi lényeges befolyással van az ő közelebbi meghatározására. Psychológiai és psychophysikai feltételektől függ az egyesek és a nemzetek hitének közelebbi minőségi meghatározottsága. A hitnek legfőbb foka az istenemberség vallása a maga közvetlen bizonyosságával, a miért is a vallásnál nem a sociális, hanem a személyes jelleg a döntő. Ez alapon különbséget kell tennünk a vallás mint egyéni kegyesség s annak külső nyilvánulásai között, a melyeknek egyszerűsíti ismertetése a műnek egyik legszebb és legtanulságosabb részlete. Tárgyilag a nyilvánulások áldozatok, sákrámentomi cselekedetek, kijelentések, ima és kontempláció, alakilag pedig a különböző vallásos kifejezőmódok összesen és egyenként, s a vallásnak egyházi közösségi alakjai. Itt meggyőzően fejtegeti a szerző a vallásnak az erkölcsiséghez, az ismerethez és a művészethez való egy-

másra folyton ható szabad viszonyát. A vallás nem akadályozza, sőt inkább fejleszti az erkölcsiségnek, az ismeretnek és a művészetnek saját lényegükben rejlő törvényei szerinti fejlődését.

Utolsó szakaszában „a vallásos élet törvényeivel” foglalkozik a szerző. Ilyenek, hogy a vallásos tudat alakilag tekintve a monotheismus felé tör, hogy szétszórta található kezdetekből összefüggő egységre emelkedik, hogy benső dialektikai úton és alapon a vallásos szellem az Istenemberség vallásának ideálját czélozza, s hogy a vallásos szellemi fejlődés a szellem fejlődése törvényeinek megfelel. A vallásos életfejlődés egyik törvénye az is, hogy a vallásos érzés ingadozó jellege mindinkább egy maradandó alapérületnek enged helyet, valamint az is, hogy az összes vallásalakokat kisebb-nagyobb mértékben a pszichologiai állandóság törvénye hatja át.

Szerző a maga fejtegetéseiben következetesen viszi keresztül azt a gondolatot, hogy a vallásbölcsélet mindenütt a vallásnak metaphysikáját feltételezi. Különösen szépek és meggyőzők az összehasonlító vallástörténeti és bölcséleti részletek, s igen épületesek a vallás ideáljairól szóló fejtegetések, élükön a keresztyénséggel, mint az ethikai jellegű istenemberség abszolút vallásával. Egy ügyesen szerkesztett és egészében és részleteiben teljesen megbízható név- és tárgymutató csak megkönnyíti a testes mű használatát. Mélyen járó, itt-ott azonban kissé elvont spekulatív fejtegetései becses adalékok az újabb vallásbölcsélet irodalmához.

Sz. M.

**A Magy. Prot. Irod. Társ. pénztárába
1903. évi november 1-től 30-áig befolyt
összegek kimutatása.**

1. Pártfogó tagok kötvényei után 5% kamat 1903. évre: Erdélyi ev. ref. egyházkerület (100 kor.), Felső-szabolcsi ev. ref. egyházmegye, Pesti ev. ref. egyházmegye, Dunántúli ev. ref. egyházkerület, Debreczeni ev. ref. egyház, Tiszántúli ev. ref. egyházkerület (200 kor.). 1901—1903. évekre: Halasi ev. ref. egyház.

2. Alapító tagok kötvényei után 5%-os kamatok: 1903-ra: Vajdahunyadi ev. ref. egyházmegye. Vámospétes ev. ref. egyház, Felső-borsodi ev. ref. egyházmegye, Gaborján ev. ref. egyház, Barsi ág. hitv. ev. egyházmegye, Ihász Lajos Lórinte, Irinyi ev. ref. egyház, Dévaványai ev. ref. egyház, özvegy Szilágyi Józsefné Pápa, Tornallyai ev. ref. egyház, Vasváry Sándor Csepely, Pápai ev. ref. egyházmegye, Kiss Ferencz Püspök-Ladány, Püspök-ladányi ev. ref. egyház, Kecskeméti ev. ref. egyház, Békéscsabai ág. hitv. ev. egyház, Gyulai ev. ref. egyház, Alsóborsodi ev. ref. egyházmegye, Losonezi ev. ref. egyház, Kassai ev. ref. egyház, Rupprecht Tassziló H.-Hodász, Rohodi ev. ref. egyház, Vajai ev. ref. egyház, Keéki ev. ref. egyház, Földesi ev. ref. egyház, Érmelléki ev. ref. egyházmegye, Komáromi ev. ref. egyházmegye, Ferenczy Imre Krassó, Tiszadada ev. ref. egyház, Debreczeni ev. ref. egyházmegye lelk. egylete. 1902. évre: Mayer Endre Eperjes, Szigethy Zoltán Huszt. 1900—1903-ra: Felső-szabolcsi ev. ref. egyházmegye papi egylete, Nagybányai ev. ref. egyházmegye. 1901—1903. évekre: Pozsonyi ág. hitv. ev. lyceum tanári kara.

3. Alapító tagok tőkefizetése: Vetési ev. ref. egyház (utolsó részlet 60 korona).

4. Rendes tagsági díjak évi 12 koronával, 1903-ra: Győri ev. ref. egyház, Illyei János Átány, Bethlen Gábor-kör Budapest, Bancsó Antal Sopron, Fazekas Sándor Debreczen, Juhász György Ipp, Kármán Pál Torzsa, Lévény Lajos Sárkeresztúr, Török Elek Halas, Túri Károly Kapoly, Tiszaderzsi ev. ref. egyház, Bodor Domokos S.-Szt.-György, dr. Stricker Péter Ó-Szivác, Kónya András H.-Németi, Frühwirth Samu Pozsony, Alsó-zempléni ev. ref. egyházmegye, Görömbei Péter Nagy-Kálló, Bereczk Sándor Szeged, Szabolcska Mihály Temesvár, Darabos Sándor B.-Szt.-András, Galle István Kanta, Breyer Jakab Medgyes, Budapesti ág. hitv. ev. hitoktatói testület, Sarudy Gyula Sajó-Gömör, Papp Károly T.-Inoka, Tóth János Karancs, Máhr Pál Miskolcz, dr. Móricz Károly Keeskemét, Andrae Ernő Pozsony, dr. Kollanik József Pozsony, Antal Károly F.-Görzsöny, Halászi ev. ref. egyház, Dombrádi ev. ref. egyház, Kabai ev. reform. egyház, Kemecsei ev. reform. egyház, Kérészi Barna Tisza-Nána, Ambrus Péter Mezőtúr, Balogh Ferencz Debreczen, Soproni alsó ág. h. ev. egyházmegye lelk. egylete, Lipták Bertalan F.-Regmecz, dr. Malatinszky József H.-Szoboszló, Csilléry Lajos Szada, Gecse Géza Gálos, id. Draskóczy Lajos Hódmezővásárhely, ifj. Kovács Antal Kilye, ifj. Draskóczy Lajos Eperjes, Bizony Ákos Miskolcz, Borbély József Szászfa, Zagoni ev. ref. egyház, Nagy István Szilágy, Tóth Lajos Szürthe, Biharudvari ev. ref. egyház, Ráczekey

Károly Aszaló. 1902. évre: Felsőbányai ev. ref. egyház, Rimaszombati ev. ref. egyház, Palóczy Czinke István Rimaszombat, Bakó Mihály Halas, Bátori Gábor Halas. 1902—1903-ra: Patonay Dezső Szt.-Márton-Káta, Balla Dezső Rup, Sárospataki Erdélyi Kör, Kiss Áron püspök Debreczen, dr. Dobrovics Mátyás Pozsony. 1901—1903. évekre: Benkő Gyula B.-Szent-Lőrincz. 1901. évre: Könyves Tóth Sámuel Poklostelek. 1901—1903-ra: Sinka Sándor Debreczen, részlet 20 kor. 1903-ra (félévre): Zih Sándor B.-Ujfalu, Jónás János Pozsony. 1900—1901-re: Varga Károly Jóka. 1904. évre: Gömöri ág. hitv. ev. papi értekezlet. 1898-ra: Vojtkó Pál Sopron (10 kor.).

5. Pártoló tagsági díjak évi 6 koronával, 1903-ra: Bányai Sándor H.-M.-Vásárhely, Szabó Zsigmond Győr, Svingor József Vadna, Szeles Jánosné H.-M.-Vásárhely, id. Szekeres Mihály Takácsi, György József Belényes, Rigó Lajos Bihar, Kolozsváry Kiss Sándor Halas, Horváth Béla Kerta, Hidvégi Benő Miskolcz, F. Varga Lajos N.-Rábé, Farkas György Abauj-Szinna, Varga József Padány, Zarándi Bertalan Miskolcz, Tóth Dániel Miskolcz, Laucsek Jónás Nadosfa, id. Orezy Gyula Miskolcz, dr. Raffay Ferencz Eperjes, Palcsó Károly Damak, Ambrus János Torna, Dávid József Hangács, Kapi Béla Pápa, Hoffmann Károly Kisujszállás, Biber József Esztár, Baltazár János Jolsva, Nemes Ferencz A.-Ilosva, Somogyi Kálmán Ádánd, dr. Nagy István Mezőtúr, Gyulaj-, Cs.-Kenéz-, Análes-, Szaboles-, Tornyos-Pálca-, Kis-Léta-, Berkesz-, Rád-, Gyüre-, Szent-Márton-, Uj fehértó-, Paszab-, K.-Varsány-, Nyir-Bogdány-, Komoró-, Piricse-, Vasmegyer-, Ör-, Gyulaháza-, Vencesellő-, Fényeslitke felszabolcsi ev. ref. egyházak. 1901—1903. évekre: Kárpáti Vilmos Krömpach, Kiss József Kákics, Seregély Dezső S.-Hatvan. 1902—1903-ra: Oros, Zsurk és Mándok ev. ref. egyházak, Fekete Sándor H.-Szoboszló, dr. Nagy Péter Miskolcz, Éder Elek Miskolcz (13 kor.). 1902-re: Hódossy Géza Halas. 1901-re: Pongrácz János Héregyh. 1900—1903. évekre: dr. Gidófalvi István Kolozsvár.

6. Segítő tagsági díjak évi 3 koronával, 1903-ra: Fagyar Sándor, László István, Kristóf József, Makay István, Szücs Ferencz, Vajna János Halason. 1904-re: Papp Gizella, Kellner Samu Halason. 1902-re: dr. Nagy Mór Halas.

7. Könyvekért: Isák Ilona N.-Réde 4 kor.

8. Kamatokból: takp. kamat 252 kor. 24 fillér.

Összesen befolyt 2772 kor. 24 fillér.

Budapest (IV., Deák-tér 4.), 1903. december 1-én.

Bendl Henrik,
társ. pénztárnok.

Figyelmeztetés.

Társulatunk közgyűlése elrendelte, hogy a kettőnél több évről hátralékos tagokat az ügyész perelje be.

Tisztelettel figyelmeztetem a hátralékos tagokat, hogy ezt a rájuk nézve költséges eljárást ne várják be, hanem minél előbb küldjék be a hátralékukat a Társulat pénztárába.

A pénztárnok.